

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRK DİL BİLGİSİ

Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği

JEAN DENY

 KABALCI

JEAN DENY
TÜRK DİL BİLGİSİ
Osmanlı Türkçesi

Kabalcı Yayınevi: 375

İnceleme Dizisi: 65

Jean DENY
Türk Dil Bilgisi - Osmanlı Türkçesi

© Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009

Birinci Baskı: Mart 2012

Yayın Yönetmeni: Murat CEYİŞAKAR
Yayıma Hazırlayan: Ahmet BENZER

Editör: Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN

Kapak Tasarımı: Gökçen YANLI

KABALCI YAYINEVİ
Gülbahar Mah. Cemal Sahir Sok. Çelik İş Merkezi No. 16 D Blok
Mecidiyeköy-İstanbul
Tel.: (0212) 347 5451 Faks: (0212) 347 5464
yayinevi@kabalci.com.tr www.kabalciyayinevi.com
internette satış: www.kabalci.com.tr
Sertifika No. 11245

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Cataloging-in-Publication Data (CIP)
DENY, Jean
Türk Dil Bilgisi - Osmanlı Türkçesi
1. Türkçe Dil Bilgisi 2. Türk Dili 3. Karşılaştırmalı Dil Bilimi

ISBN 978 975 997 201 1

Baskı: Yayıncılık Matbaası (0212) 567 8003
Litros Yolu Fatih San. Sitesi No. 12/197-203 Topkapı-İstanbul
Sertifika No. 11931

TÜRK DİL BİLGİSİ

Jean DENY

1921

Çevirmen

Ali Ulvi ELÖVE

1941

Jean DENY'nin 1921 baskı
"TÜRK DİLİ GRAMERİ (Osmanlı Lehçesi)"
adlı eserini temel alarak
günümüz Türkçesine uyarlayan

Ahmet BENZER

2012

İÇİNDEKİLER

Türk Dil Bilgisi (Osmanlı Türkçesi)	1
Söz Girişi	1
Giriş	2
Birinci Kısım / Yazı ve Çeviri Yazı	13
İkinci Kısım / Sesler	21
I. Konu: Ünlüler	21
II. Konu: Ünsüzler	40
III. Konu: Arapçadan Alınmış Kelimelerin Söylenişi	69
IV. Konu: Bazı Arapça Kelimelerin İmlasında Yapılan Değişiklikler	75
Üçüncü Kısım / Hece	79
Dördüncü Kısım / Kelime	93
I. Konu: Türkçe Kelimelerin Biçim Bilgisi Özellikleri	93
II. Konu: Türkçe Kelimelerin Ses Bilgisi Özellikleri	99
Beşinci Kısım / Kelime Kısımları	147
Birinci Ayrım: Ad	151
I. Bölüm: Değişmeli ad	151
I. Konu: Alem (İsim)	155
II. Konu: Zamir	196
II. Bölüm: Değişmesiz Ad	214
I. Konu : Sıfat	214
II. Konu: Zarf	232
III. Bölüm: Sayı Adları	283
IV. Bölüm: Başka Bir Addan Türemiş Adlar	293
İkinci Ayrım: Fiil	320
I. Bölüm: Ek Fiil	320
II. Bölüm: Genel Olarak Fiil Ve Fiil Kökleri	327
III. Bölüm: Çatı Bildiren Fiil Yapım Ekleri	329
IV. Bölüm: Fiil Çekim Ekleri	344
I. Konu: Fiil Kipleri	347

II. Konu: Kişisiz Fiil Kipleri (Çekimsiz Fiiller)	396
V. Bölüm: Katmerli Ve Birleşik Fiiller	437
Üçüncü Aynm: Addan Türemiş Fiiller Ve Fiilden Türemiş Adlar	452
I. Konu: İsimden Türemiş Fiiller	453
II. Konu: Fiilden Türemiş Adlar	475
Dördüncü Aynm: Edatlar (Aygıtlar)	530
I. Konu: İlgiler (Edatlar)	531
II. Konu: Bağlaçlar	597
III. Konu: Ünlemler	630
CÜMLE BİLGİSİ	
Altıncı Kısım / Kelime Öbekleri	657
Birinci Aynm: Belirtici öbekler	659
I. Konu: Birinci Sözcüğü Sıfat Olan Belirtici Öbekler	660
II. Konu: Ad Tamlaması	669
III. Konu: Farsça Söz Dizimine Göre Belirtici Öbekler	693
İkinci Aynm: Açıklama (Beyanlı Atıf) Öbekleri	700
Üçüncü aynm: Cümle Öbekleri	712
I. Bölüm: Cümle	713
I. Konu: Cümlelerin Öğeleri	713
II. Konu: Ad ve Fiil Cümlesinde Öğelerin Sırası	721
III. Konu: Özel Örnekte Bazı Ad Cümleleri	722
IV. Konu: Bağımlı Cümleler	730
II. Bölüm: Cümlecikler	750
I. Konu: İş Adıyla Biten Cümlecikler	757
II. Konu: Fiil Adıyla Biten Cümlecikler	763
III. Konu: Zarf-Fiille veya Zarf-Fiillik Deyimle Biten Cümlecikler	765
Kaynakça	920
Adlandırma Kılavuzu	935

Ön söz

Jean DENY'nin bu çalışması Modern Türk Dil Bilgisi çalışmalarının kapsamlı ilk örneğidir.¹ Kitap 1921 yılında DENY tarafından Fransa'da Türkçe öğrenmek isteyen Fransız öğrenciler için yazılmıştır. Kitabı bizim için değerli kılan ise bir yabancı gözüyle Türkçeyi ayrıntılarıyla işlemesi ve örneklerini Türk dilinin konuşulduğu tarihi süreçteki farklı devirlerden alıntılarla oluşturmasıdır. Kitabın Fransızcadan Türkçeye çevirisini Ali Ulvi ELÖVE (1926-1927) yapmıştır. Kitap harf inkılâbından sonra 1941 yılında basılmıştır.

Eser, günümüz Türkçesine uyarlanırken 1941 baskılı ELÖVE nüshası tercih edilmiştir. Bunun sebebi öncelikle orjinal eserin sahibinin yaşadığı dönemde bir Türk tarafından Türkçeye çevirilmiş olması ve kitabın yazarı ile çevirenin bir araya gelip düzeltme yapma imkânı bulmalarıdır. İkinci önemli sebep ise ELÖVE gibi önemli bir dilcinin kitabın birçok yerinde gerek düzeltme ve açıklamalarını gerekse bizzat örnek verme biçimindeki değerli bilgilerini kitabın çeşitli yerlerine serpiştirmesidir.

Bununla birlikte kitabın günümüze uyarlanmasında birçok sorun ile karşılaşmıştır. Bunlar arasında öncelikli olarak adlandırmadan kaynaklanan sorunlar yer almıştır. Bu sebeple uyarlama aşamasında 1941 ELÖVE'nin çevirisi ile birlikte 1921 DENY'nin orjinal Fransızca kitabından da yararlanılmıştır. Kitabın son bölümünde hem DENY'de hem ELÖVE'de hem de uyarlama aşamasında tercih edilen adlandırmalara yer verilmiştir.

Günümüz Türkçesine uyarlama aşamasında fayda unsuru esas alınmış ve okuyucu odaklı bir uyarlama yapılmıştır. ÖZTOKAT'a² göre *okuyucu odaklı çeviri* çevirmenin okuyucunun bilgi eksikliğini ya da bilgi gereksinimi içinde bulunduğu kültürün (hedef kültürün) ve dilin de özelliklerini göz önünde bulundurularak çevirmesidir. Bu doğrultuda günümüz Türkçesine uyarlamada birçok yerde müdahale yapılmıştır. Bununla birlikte bilenler için sıkıntı yaratmayacak bilmeyenler içinde yeni kelime öğrenmelerine vesile olması temennisi ile bazı kelimelere müdahale edilmemiş, bir değişikliğe gidilmemiştir.

Uyarlamanın sınırları şöyle oluşturulmuştur:

¹ GÖKSEL, Aşlı ve KERSLAKE, Celia (2005). *Turkish A Comprehensive Grammar*. London ve New York: Routledge Yayınevi.

² ÖZTOKAT, Nedret (2004). *Disiplinlerarası Ortam ve Yöntem Sorunları*. İstanbul: Multilingual Yayınları.

Uyarlamada dönemin ses bilgisi hakkında bilgi edinilebileceği düşüncesiyle italik yazılı kelime ve örneklerde aslına uygun kalınmıştır. Bu doğrultuda DENY ve ELOVE arasında bazı ses (uzunluk-kısalık gibi) ve kullanım farklılıkları görülmüş, uyarlamada DENY'ye uyulmuş ve çeviri yazı da DENY'e göre yapılmıştır. Örneğin; DENY "Ölme de zaten ben onu boşayacaktım." derken ELOVE "Ölme idi de zaten ben onu boşayacaktım." kullanımını tercih etmiştir. Ancak DENY bazı örneklerin yalnızca Arapçasını ve Fransızcasını vermiş Latin harfli yazımını vermemiştir. Bu durumlarda ELOVE'nin çevirisinden yararlanılmıştır.

ELOVE nüshasında, dönemin bazı telaffuz özellikleri metne yansımıştır. Bu noktada *bazan* gibi kullanımlar düzeltme metninde *bazen* olarak değiştirilmiştir. ELOVE tarafından çeviride tercih edilen adlandırmalardan bazılarının günümüz okuyucusu için anlaşılması güç olacağından, uyarlamada *katmaç* yerine *zarf* gibi farklı tercihlerde bulunulmuştur. Ayrıca çeviri nüshasında yer alan *birçok diller* gibi bazı hatalı kullanımlar uyarlamada *birçok dil* biçiminde değiştirilmiştir.

Adlandırmalar konusunda; mümkün olduğu kadar ELOVE'nin tercihlerine uyulmuştur. Yer yer anlaşılabilirliği sağlamak için birtakım kelimeleri değiştirme mecburiyeti doğmuştur. Bu noktada hem ELOVE'nin çevirisinden hem de DENY'nin kitabındaki orjinal adlandırmalardan yararlanılmıştır.

Kitabın paragraf düzeninde DENY'e uyulmuş, ELOVE'nin çevirisinde yer yer tutarsızlıklar görülmüştür. Örneğin; ELOVE bir kelimenin anlamdaşları ile ilgili bilgi verirken bazen ayrı bir paragrafta vermiş bazen de bilgiyi mevcut paragrafta ilintilemiştir.

Eklerin yazımında; eklerin ünlü ve ünsüz harflerle temasları sonucu değişebilme ihtimalleri dikkate alınıp büyük ve küçük harf kullanılarak yazılmıştır (örn.: +AcAK eki). Bu doğrultuda ne DENY'e ne de ELOVE'ye uyulmuştur. Bununla birlikte eklerin tarihi gelişimi hakkında bilgi verilirken orijinal esere bağlı kalınmıştır.

DENY'nin *note* (dipnot) ve *nota* (uyarı) biçiminde verdiği iki farklı kullanımı ELOVE tek bir başlık altında (*tenbih* adlandırmasıyla) toplamıştır. Bu doğrultuda uyarlamadaki metin içi göndermelerde DENY'ye uyulmuştur.

ELOVE çevirisinde yer yer aynı anlamda olan iki farklı adlandırmayı kullanmıştır. Örneğin yazar bazen *ikinci şahıs (muhatap)* kullanımını tercih ederken bazen de yalnızca *muhatap* ya da *ikinci şahıs* kelimelerini kullanmıştır. Günümüz Türkçesine uyarlarken de aynı anlamdaki iki farklı adlandırmaya yer verilmiştir. Ayrıca ELOVE adlandırma konusunda *ek* demek için *lahika* kelimesini kullanırken bazen de 'yapım eki' demek için yalnızca *ek* kelimesini kullanmıştır. Bunun bilgisi ve doğru kullanımı metinden hareketle tespit edilmiştir.

DENY kitabının bazı bölümlerini 10 punto ile yazmış, ELÔVE de DENY'nin bu tercihine uymuştur; fakat iki nüshada da bunun sebebi açıklanmamıştır. Uyarlama nüshasında bu düzene sadık kalınmıştır; fakat basım aşamasında bu ayrım göz ardı edilmiştir.

DENY, kitabında parantez içerisinde verilmemesi gereken bazı bilgileri parantez içerisinde vermiştir. Örn. "...ve Fransızca imlasını (Erzeroum) biçiminde veriyor." cümlesi "...ve Fransızca imlasını Erzeroum biçiminde veriyor." şeklinde düzeltilmiştir.

DENY, bazı madde başlarıyla ilgili eksik bilgileri kitabının sonunda *addenda* (ek bilgi, zeyil) başlığı altında toplamıştır. ELÔVE ise bu eksik bilgileri o madde başlarının içine sokmuş ve ayrı bir bölüm açmamıştır. ELÔVE böylece bilgilerin bir bütün hâlinde yer almasını sağlamıştır; fakat ELÔVE aynı DENY'deki gibi çeşitli metin içi göndermelerde ..*paragrafın zeyiline* (*addenda, ek bilgi*) *bakınız* ibaresini kullanmıştır. Uyarlamada ise ayrı bir *addenda* bölümü olmadığı için bu ibareler silinmiştir. Ayrıca DENY'nin *addenda* gönderimi için kullandığı (*) işaretini ELÔVE de kullanmasına rağmen uyarlamada gerek kalmadığı için çıkarılmıştır.

1941 baskılı ELÔVE nüshasında bazı örneklerin yanında ELÔVE imzası bulunmaktadır. Bu imza 'örneklerin ELÔVE tarafından bulunup buraya yazıldığı' anlamında olmayıp 'DENY tarafından Fransızcası ve Osmanlıcası verilip de Latin harfli verilmeyen örneklerin çevirisini ELÔVE yapmıştır' anlamındadır. Bununla birlikte bazı yerlerde ELÔVE benzer biçimde olan kelime ya da deyimlerin Osmanlıca çevirilerinin yanına herhangi bir ibare koymamıştır.

DENY kitabında küçük bir kısaltmalar dizini vermiş ve bu dizin uyarlama nüshasında aynen korunmuştur. Bununla birlikte orijinal nüshada metin içinde olup da kısaltmalar dizininde yer verilmeyen bazı kısaltmalar uyarlamada dizine eklenmiştir. Buna karşılık ELÔVE bir dizin vermemiştir. Bunun yerine kısaltma bilgisini yer yer dipnotlarla vermiştir. Söz gelişi *misal* ve *mukayesi*'nin kısaltma bilgisini dipnot biçimde sunmuştur. Ayrıca iki eser arasında *bakınız* (bk.) ya da *karşılaştırınız* (krş.) biçimindeki metin içi paragraf göndermelerinde farklılıklar görülmüştür. Uyarlamada DENY'nin eserine sadık kalınmıştır.

DENY'nin ayrı biçimde verdiği örnekler [*burda* (veya *burada*)] ELÔVE çevirisinde tek bir biçimde toplanmış [*bur(a)da*], uyarlamada ise DENY'ye uyulmuştur.

DENY, metin içi göndermelerde bazen paragraf numarası yerine kitabının sayfa numarasını vermiştir. ELÔVE de bu sayfa numaralarını olduğu gibi çevirisine yansıtmıştır. Günümüz Türkçesine uyarlamada ise ELÔVE'nin kitabından yararlanılırken bu sayfa numaralarının DENY'nin kitabına göre olduğu gözlemlenmiştir. Bu sebeple

uyarlamada sayfa numaraları DENY'nin nüshasından yararlanılarak bulunmuş ve paragraf numarası olarak değiştirilmiştir. Böylece değişen baskı ve dolayısıyla sayfa numaralarındaki karışıklığın önüne geçileceği düşünülmüştür.

Uyarlamanın kaynakçası DENY nüshası üzerinden düzenlenerek yapılmıştır. Böylece orijinal nüshada bazı yazarların yalnızca soyadları yer alırken uyarlamada bunların yanına adları eklenmiş ve DENY tarafından yapılan kaynaklar hakkındaki yorumlara müdahale edilmemiştir.

Uyarlama nüshasında kullanılan kısaltmalar ve çeviri yazı dizgesi şöyledir:

Kr. karıştır

Krş. karşılaştır

AUE Ali Ulvi ELÖVE

JD Jean DENY

AB Ahmet BENZER

γ Bu sembol yalnızca DENY'de yer alıyor; ELÖVE ise bunun için y biçimini tercih etmiştir.

l çukur l olarak tanımlanarak Elöve l ve sonrasında kesme işareti şekli ile kullanılmıştır. DENY ise dik ve kalın duran bir l işareti ile belirtmiştir.

ä, ĩ, ü kısa ünlüler

ḳ yarı ünlülü k. DENY ve ELÖVE bunu k ve sonrasında kesme işareti sembolü ile göstermiştir.

° Kelime içinde vurguyu gösterir. DENY bunun için herhangi bir simge kullanmamış. Bu simge ELÖVE tarafından kullanılmış.

ħ ğ DENY kitabında ise bu işaret için X işaretini kullanmıştır.

ȳ çınlamalı sürekli ȳ

ḍ dışarısı d. ELÖVE ḍ ve yanında bir kesme işareti şekli ile ḍ'

ṭ ʔ Bu sembol ya da bunun benzeri herhangi bir sembol DENY tarafından kullanılmamış. DENY bunun için özel bir sembol yerine normal ṭ'yi kullanmıştır. ELÖVE ise bunu farklı kullanmış ve uyarlamada bu gösterilen sembolün aynısı kullanılmıştır.

ğ̣ g' ELÖVE bu şekilde kullanmış. G ve yanında bir kesme işareti şekli ile.

Kitabın günümüze uyarlanmasında hem yardımcı kaynaklarıyla hem de bilgisiyle bana desteğini esirgemeyen ve kitabın editörü olma yükünü kabul eden sayın hocam Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN'e, uyarlama nüshasının Fransızca nüshasıyla karşılaş-

tırmasını yapan değerli hocam Prof. Dr. Murat DEMİRKAN'a ve Didar YENİGÜN'e, yardımlarını unutamayacağım Hüseyin AYKİT ve Ömer YILDIRIM'a desteklerinden dolayı teşekkür etmeyi borç biliyorum.

Ayrıca nişanlılık döneminde bana ne çalıştığımı sorduğunda “Deny” diye cevap verdiğim ve evliliğimizin 7. yılında bana bakıp “Hâlâ mı Deny!” diyerek sitemle karışık desteğini her zaman arkamda hissettiğim sevgili eşime, ondan gizli gizli çalıştığımı itiraf etmem gereken sevgili oğlum Giray'a, benimle her zaman gurur duyan anne ve babama bu çalışmayı armağan ediyorum.

İstanbul 2012

Ahmet BENZER

Yazarın ön sözü³

Fransızcada şimdiye değin var olan birçokları dururken yeniden bir Türk dil bilgisi kitabı ortaya çıkarmanın yalnızca kitapçılarda mevcutları tükendiğinden değil, eskidiklerinden faydalı bir şey olacağı görüşünde bulunduk. Bu kitaplar başlıca, Fransız ve Latin dil bilgisi kitaplarında güdülen dili sergileyiş alışkanlıklarını ve tarzlarını Türkçenin öğrenim ve öğretimi hususunda da muhafaza etmek gibi bir eksikleri bünyesinden barındırır. Türk-Tatar dillerinin biçim bilgisi sistemi Hint-Avrupanıkinden ayrı olduğu için o tarzda bir aktarmanın tehlikesizce yapılması mümkün değildir. Güya böyle yapılsa Türkçe öğrenimine giren Fransız öğrencisine bu dili yadırgatmamak suretiyle bir fayda temin edileceğinden dem vurmamak gerçekçi olamaz; çünkü bu takdirde dil bilgisi hadiselerinden *bozulması* veya *söylenmeden geçilmesi* gibi daha büyük sakınca yüzünden bu fayda hiçe inmiş olacaktır.

Bu sebeple biz sırf mantık bakım noktasında durarak Türkçeyi önceden edinilmiş hiçbir fikir olmadan bakıldığı zaman nasıl görünüyorsa öylece kendisine mahsus dehasıyla göstermek hususuna bağlı kaldık ve bizim bildiğimize göre bu ilk defa olacaktır. Türkiye Türkçesi cümle bilgisinin etraflı bir sunumu yapılmış bulunuyor.

Birtakım dil bilgisi hadiselerine şimdiye kadar hiç yanaşılmamış birtakımlarına da ancak yabancı dillerde özellikle Yunanca ve Almancada el değiştirilmiş olduğu için şöyle yapmak zorunda kaldık:

1. Yeni adlandırmalar icat etmek suretiyle bazı yeni oluşturulan sözlükler kullanmalı veya zaten mevcut öğelerin manasına yeni bir kavram vermek. Daha iyi hâl çareleri önünde baş eğmeye her zaman hazır olmakla beraber şu tabirlere *şimdilik* yer verilmesini dileriz: (*gayrı, muarref, tenkirli*) *raciiyet* “*aidiyet*” *alameti*⁴, *indice de rappel indéfini*, *mürekkep nağt* (*épthête complexe*), *birleşik sıfat, mebna* “*taban*” (*base*), *tağyirci* (*modificateur*), *mutavaatsı* (*quasi-pasif*), *şibhi müştereke* “*fer’i fiilimsi*” (*pro participe*), *üssiye* “*teme, temelce*” (*thème*), *yarı edilgen, şibhi cümlesi* (*quasi-proposition*) (*bak indekse*).

2. Bu türden bir el kitabı (eldelik) için aşırı sayılacak bir genişlik vermek pahasına da olsa ayrıntı girmek. Kaldı ki bu mahzur hadiseler neticesinde daha ziyade

³ Bu eserin tercümesi, Bursa’da 25 Temmuz 1926’dan 18 birinci teşrin [Ekim] 1927’ye kadar devam etmiştir.^{AUE}

⁴ Bu tabir bize Robert GAUTHIOT tarafından telkin edilmiştir.^{JD}

artmış da bulunur. 1914'te başlayan işi altı buçuk yıl sürdü. Bu müddet zarfında, özellikle asker terhisinden beri birçok inceleme ve görüşler elde edebildik. Bunları bu eserin nihayetinde ek bilgi şeklinde kayıt etmek ve zikretmek bizce faydalı göründü.⁵

Buna karşılık esere sözlüklü seçme metinler ilave etmek yolundaki ilk niyetimizden vazgeçtik. Çok sayıda verdiğimiz örnekler bunları kısmen telafi etmektedir. Her ne kadar çok fazla -özellikle eserin başlarında- alıntı yapılan yazarların adlarını vermekte yetinmiş bulunuyorsa da istisnalar hariç, bu örneklerin hiçbiri kendimizden değildir.⁶

Bu esere, büyük sayıda oluşundan mütevellit mahzurlara çare olarak, bir nevi dil bilgisi sözlüğü gibi kullanılabilmesi için tafsilatlı bir *dizin* ilave ettik; fakat bu geçici bir kolaylık tedbirinden başka bir şey olmayıp okuyucu, kitabın bütünü hakkında bilgi edindikten sonradır ki bundan etkili bir istifade temin edebilir. Bununla birlikte okuyucunun mesaisi, eserimizi iki kısma ayırmış olduğumuz için kolaylaşmış olacaktır. Bu kısımlardan *küçük harfli* olanlar ilk okuyuşta ertelenebilir.

3. Bu eser esas itibariyle bugün İstanbullu bir münevver Türk'ün konuştuğu Türkiye Türkçesinden bahseder. Türkiye Türkçesinin bugünkü hâlinde bu konuşma dili, yazı dilinden bir dereceye kadar biraz değişik bir vaziyettedir ki kitabımızda buna geniş bir yer verilmiştir. Daha hususi olarak da edebî dil için yer verilen oluşumların edebî olduklarına işaret edilmiştir.

Bununla birlikte halk Türkçesi (avam) denilen alışılmış Türkçeyi ve vilayet Türkçelerini (lehçe ve ağız tabirlerini) de ihmal etmiş değiliz.

Bir tarihi dil bilgisi kitabı hazırlamak niyetinde olmamakla birlikte Eski Osmanlıca'ya⁷ geniş bir yer verdik. *Eski Osmanlıca* deyimıyla Türkiye'de 14. yüzyıla dil ıslahatının takribi bir tarihi olan 1850 arasındaki yazı veya konuşma dilini tarif ediyoruz.

4. Bu eserde öteki Türk dilleriyle yahut daha çok kullanılan *Şark Türkçesi* ile sık sık karşılaştırmalara müracaat ediyoruz. Biz elverişli; fakat belirsiz olan bu tabiri kullanmaktan mümkün olduğu kadar çekindik.

⁵ Bu ek bilgiler, yazarın raporunda işaret ettiği üzere tarafımızdan, eserin tercümesinde ait oldukları yerlere nakledilmiştir.^{AUE}

⁶ Bk. 28.s.'da istifade ettiğimiz Türkçe el kitapları (eldelikler) listesine.

⁷ *Eski Türkçe* adlandırmasını THOMSEN'in dehasıyla keşfedilen ve halledilen (8. yüzyıl) Orhon Kitabeleri diline ve Osmanlı İmparatorluğunun oluşumundan (1300) önceki kayıtlara dayandırıyoruz. Bunun için Fransızcada *turc* sözcüğünden ayrı olarak *k'lı Türk* sözcüğünü kullanmak mümkündür.

Esas itibarıyla, böyle bir el kitabının ancak kurulu ilmi bir geleneğin sonuçlarını içermesi gerekirse de biz araya birtakım şahsi bakışlarımızı sıkıştırmaktan kendimizi alamadık. Bunlardan birkaçı faraziye olarak kabul edilmiş ve şüphesiz uyuşmazlık konusu olmaya müsaittir.

5. Bu kitap söylemesi bile lüzumsuz, bir hocanın önerisi biçimindeki derslerin yerini tutamaz ve en iyi hoca, yine elbette Haliç'in gelip gideni veya İstanbul çarşısının sizi iltifatla karşılayan dükkancısıdır.

Bununla birlikte talebe kendisinden şunu saklamamalı ki Türkçeyi -hele bahis mevzuu yazı Türkçesi olduğu zaman- ciddi bir surette öğrenmek oldukça çetindir; daha çok büyük bir tecrit hamlesi ister. Bunun için böyle uzun bir el kitabının okunması ne kadar çetin görünürse görünsün, buna katlanması dahi kendisince zamandan bir tasarruf olacağına inanıyoruz.

Şurada meşhur oryantalist Max MÜLLER bu sözlerini zikretmemize müsaade buyrulsun: "Osmanlı Türklerinin söylediği lehçeye gelince, diyebiliriz ki Türkçeyi söyleyip yazma hususunda en ufak bir arzu beslenmemiş olsa dahi, bir Türkçe dil bilgisi okumak bile hakiki bir zevktir. Dil bilgisi tarzını vücuda getiren hünerli tarz, çekim ve çekim düzenlerinde hakim olan kıyaslama hâli oluşumlarda baştan başa görülen... Bir şeffaflık vaziyeti, lisanda tecelli eden insan zekasının bu harikalı kudretini duyanları hayrete düşürür (*La Science du Langage*, Fransızca tercümesi, 1846, Paris, 333. s.).⁸

Bu dil aynı zamanda ahenkli, mecaz ve teşbihleri bol, manidar bir dildir. Sık sık

⁸ Türk dili bültenindeki (2. s., 28, 1933) bir tercümede görüldüğü gibi yazar eserinin daha ilerisinde de (369-370. s.) Türk diline hayranlığını şöyle anlatıyor^{AUE}:

İnsanın ancak en temel ihtiyaçlarını anlatmaya yetecek kadar az sayıda köklerle, duygu ve düşüncenin en ince menevişlerini anlatabilen bir ifade aleti yapmak manası belli belirsiz mastarla sert bir buyruk maddesinden vücubi ve inşai gibi kipler, geniş ve öbür zamanları çıkarmak... Birbirine uymaz ses parçalarından her tarafı derli toplu, kaideli ve tamamıyla ahenkli bir ses bilgisi sistemi yaratmak: İşte insan zekasının dilde işleyip meydana koyduğu eser budur. Dillerin birçoğunda, bu temel yaratış çıkırından artık iz kalmamıştır. Halbuki bunun aksine, Türkçenin dil bilgisinde tamamıyla saf bir dil yapısı görüyoruz. Bu öyle dil bilgisidir ki bir billur kovan içinde bal peteklerinin oluşunu nasıl seyredebilsek onda da düşüncenin iç oluşlarını öyle seyredebiliriz.

Yüksek bir şarkçı alim (oryantaliste) Türk dili hakkında: İnsan bu dilin yüce bir ilim akademiası müzakerelerinden çıkmış olduğu zannına düşebilir, demişti; fakat Türkistan'ın bozkırları ortasında, kendi başına kalmış beşer zekasının sadece, kendi yaratışından ayrılmaz kanunlar delaletiyle yarattığını, hiçbir alimler cemiyetinin dahi yaratmasına imkân yoktu.

kullanılan taklidi adlar kelimelerde aynı cinsten ünlü yenilemesi, nidalar, ona bu ahenk ve ehemmiyeti vermektedir.

Hâlen süratle tekamül ve inkişafı geçirmekte olan bu lehçe, asri bir medeniyet diline zaruri olan her türlü kıvraklığı da almak yolunu tutmuş bulunuyor.

Burada M. Antoine MEILLET'e ölümüne minnet duyduğumuz Robert GAUTHIOT'nun hatırasına borçlu olduğumuz şükranlarımızı bildirmekten kendimizi alamayız.

MEILLET bu eserin bir ilk telif suretini lutfedip okumuş, yeni çalışmamızın yeniden ele alınışında bize yol gösteren ve yeni bir kalıba koyduğumuz zaman büyük bir lütuf olarak verdikleri tavsiyeler bizim için kıymetli olmuştur. GAUTHIOT ise kendisinin yetkili elleri arasına koyduğumuz bazı nazik noktaların tetkik ve incelemesine birçok uzun oturumunu ayırmaktan çekinmemiştir.

Bir taraftanda Doğu dilleri katibi olup aynı kurumun Türkçe kursunda görevli bulunan BEAULIEU'nün de yorulmaz bir gayretle yazılarımızı daha iyi bir hâle koymak hususunda gösterdiği yardım ve hizmetlerini yad etmek borcumuzdur.

Diğer taraftan, Doğu dilleri okulu mezunlarından (brevet : ruuslularından) M. LECERF, nüshaların bir kadını düzeltme konusunda yardım etmiş ve arkadaşlarından M. SAUVAGEOT da ilmî, bir sözcüğün yersiz kullanılmasından bizi sakındırmak gibi hizmette bulunmuştur.

Bu esere doğrudan doğruya hizmeti olmakla birlikte, idare amirimiz M. Paul BOYER de bize bezlettiği daimi teşvikleriyle minnettarlığımızı yeniden hak etmiş bulunuyor.

Paris 1921

Prof. Jean DENY

Kısaltmalar⁹

* Bir kelimenin solundaki tek yıldız işareti, onun nazari olarak düşünölen, farazi veya kullanılmaz bir şekil olduğunu gösterir. Bu yıldız kelimenin sağında bulunduğu zaman onun Arapçadan alınan bir kelime olduğunu işaret eder.

** Bir kelimenin sağındaki çift yıldız, onun Farsçadan alınan bir kelime olduğunu gösterir.

() Yay işareti çeşitli eklerin gösterilmesinde yardımcı ünsüzleri göstermeye yarar.

[] Aynı şartlarda kullanılan çift kanca işareti, kararsız (instable) ünlöleri işaret etmeye yarar.

{ } Çift kulaç işareti birçok kelimedenden oluşmakla beraber cümle bilgisi bakımından tek kelime gibi hareket eden tabirleri göstermeğe yarar.

- Birleşim oku işareti solda bulunduğu zaman, sağdakinin bir ek olduğunu gösterir: (örneğin; -ler); sağda bulunduğu zaman, soldaki kelimenin bir fiil tabanı (base verbale), yahut bir fiil tabanı eki olduğunu bilir (örneğin; ol- ; -dir-).

⁹ DENY (5 Mayıs 1933'te) tercümemize dair verdiği raporda bu kısaltma bahsinin böylece basitleştirebileceğinizi bildirdiğinden, biz de buna göre hareket ederek kitabındaki ilk metni esas almadık. ^{AUE}

TÜRK DİL BİLGİSİ

(Osmanlı Türkçesi¹⁰)

Söz girişi

Dillerin sınıflandırılması bakımından Türkçe

Genel biçim bilgisi

I. Türk-Tatar dili

1. Karşılaştırmalı biçim bilgisi, bilinen birçok lehçe içinde birtakım dil zümrelerinin veya dil ailelerinin fark edilerek ayrılmasına yardımcı olmuştur.

Bundan dolayı, Avrupa'da oturan milletlerden hemen hepsinin konuştukları dillerde yapılan karşılaştırmalı inceleme sonucunda, bunların ortak bir ağacın dalları gibi birtakım zümrelere ayrılmış oldukları meydana çıkmıştır.

Hiçbir yazılı eser ile doğrulanmadığı hâlde hakkında yalnızca teorik bilgiden başka bir şeyi olmayan bu ortak dile Hint-Avrupa dili deniliyor ve bunu temsil eden başlıca kollar Hint-İran dilleri, Yunanca, İtali, Keltçe, Cermence, Baltık-Slav dilleri, Arnavutça ve Ermenice adlarına sahip oluyor.

Aynı zümre içindeki diller kollara ayrılmaya devam edebiliyor. Özellikle (eğik yazı dillerinden biri olan) Latince de böyle olmuştur. Bu dilden Fransızca, İtalyanca ve Roman dilleri denilen öbür diller türemiştir. Bu dillerden her birinde sırasıyla birtakım lehçe veya yerel kaba ağızları görülüyor. Onlar da aynı dal üzerinde biten yeni budaklara benzetilebilir.

¹⁰ Osmanlı Türkçesi yerine Eski Türkiye Türkçesi ifadesi de kullanılabilir. Genel Türkçeye Türk dili deyip bugünkü Türkiye Türkçesine Türkçe diyerek bir ayırım yapmak da mümkündür.

Giriş

Şurası gözden kaçırılmamalıdır ki Eski Türkiye Türkçesinde edebî etkisi büyük olan Fars dili, Hint-Avrupa dil ailesine ait olup Hint-Iran koluna dâhildir ve Ahamenit (achéménide) kitabelerindeki Eski Farsçanın yeni biçimini gösteriyor.

Diğer taraftan, ilimce sabit benzerlikler sonucunda yine Sami dilleri adı altında Asurca, Süryanice, İbranice ve özellikle Osmanlıcanın çok büyük sayıda kelime aldığı *Arapça* gibi bir sürü dilin birbirine yaklaştırılması mümkün olmuştur.

Şimdiye kadar az veya çok incelenen diğer zümrelerde yavaş yavaş halk arasından sıyrılıp çıkıyor. Yeni yeni akrabalıklar sezilip keşfedilerek ve gerçekleştirilmiştir.

Bu sebeple 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Türk-Tatar lehçelerinin öbür dillerle birtakım benzerlikler gösterdiğine bakılarak, İran'ın kuzeyindeki ülkelere eski bir Fars ifadesiyle *Turan* denilmesinden yararlanılmış ve bunların Turanca dilleri adıyla anılmasında acele edilmiştir. Bu öbeğe Fin-Ugur, Samoyet, Türk-Tatar, Mogol, Tunguz ve hatta Japon ile Mânçu dilleri dahil edilmiştir.

Bu zümreye sonradan Ural-Altay adı verilmiştir; gerçekten de böyle iki kola ayırmak ihtiyacı gerekmiştir: 1. Fin-Ugur dillerini içinde barındıran Ural kolu ki başlıcaları Fince (Finlandiya dili) ve Macarcadır; buna Samoyetçeyi de bağlıyorlar; 2. Altay kolu ise Türk-Tatar, Mogol ve Mânçu dillerini kapsıyor.

Şimdi bu iki zümreyi de ayırıyorlar. Macaristanlı ve Finlandiyalı âlimlerin son zamanlardaki çalışmaları ile Fin-Ugur dillerinin karşılaştırmalı kelime bilgisi büyük hatlarıyla tanınmış oldu. O zamandan beri Türkçe ve Macarcada sezilen ortak öğelerin, olsa olsa oldukça eski bir zamanda yapılan kelime alışverişinden başka bir şey olmadıkları görülmüştür.

Altay öbeğine gelince, mantıki bir karşılaştırma çalışmasıyla genel bir Türk-Tatar lehçelerinin kelime bilgisi çıkarılmadıkça, bu öbeğin, daha sınırlı olmakla beraber geçici bir değere sahip olmaması mümkün değildir.

RADLOFF'a göre (*Kuzey Türk Dillerinin Ses bilgisi - Phonetik der Nordlichen Türkssprachen*, Layipzig, 1883, 280. s. ve devamı), Türk lehçeleri şu yolla kümelemek gerekir:

I. Doğu lehçeleri: Asıl Altay lehçeleri (Altay, Teleüt); Kuzey Altay lehçeleri (Lebed lehçesi, Şor lehçesi); asıl Abakan lehçeleri (Sagay, Koybal, Kaçınça yahut Kaça lehçesi); Kızıl yahut Yus lehçesi (Abakan lehçeleriyle ilgilidir); Karaba lehçesi, Küerik (yahut Çulım) lehçesi; Soyot lehçesi, Karagas lehçesi; Uygur lehçesi.

II. Batı lehçeleri: Kırgız lehçesi (Kara Kırgız, Kırgız Kazak ve Kara Kalpak); İrtiş

lehçesi (Turalı, Kordak, Tobolsk lehçesi, Tiymen lehçesi); Başkır lehçesi (ova Başkırı, dağ Başkırı); Volga lehçeleri (Mişer lehçesi, Kama lehçesi, Simbirs lehçesi, Kazan lehçesi, Belebey lehçesi, Kasimof lehçesi).

III. Merkez Asya lehçeleri: Tarançı lehçesi; Hamî lehçesi; Aksu lehçesi; Kâşgar lehçesi; Yarkend lehçesi, Çağatay lehçesi (Kuzey Sart lehçesi, Hokant lehçesi, Zerefşan vadisi Özbekleri lehçesi, Buhara lehçesi. Hiyve lehçesi).

IV. Güney lehçeleri: Türkmen lehçesi; Azerî (yahut Azerbaycan) lehçesi; Kafkas lehçeleri, Anadolu lehçesi (Hudavendigâr lehçesi, Karaman lehçesi); Kırım lehçesi, Osmanlı (yahut Türkiye^{AUE}) lehçesi.

Bu saydığımız lehçeler kısmen birbirlerine çok benzerler: Türk dilleri birbirlerine oranla Avrupa dillerinden daha az gelişmiştir. Aslını söylemek gerekirse bunlar dilden çok lehçelerdir. Bununla beraber Arapça ve Farsçadan da alınma birçok kelimeyle büyük bir kıvraklığa ve güçlü bir edebî araca sahip olan Türkiye Türklerinin konuşma aracına dil unvanını vermemek mümkün değildir.

Yalnız yukarıdaki tabloda aslında gözükmeyen Yakut ve Çuvaş lehçeleri şaşırtıcı özellikler gösteriyor.

2. *Türk-Tatar milletleri* – Türk-Tatar dillerini konuşan çeşitli milletler hep açıklıkla ortaya çıkmış etnik kümeler oluşturmuyorlar. Aşağıda coğrafi konumlarına göre (Eklenmiştir, haritaya bakınız.) milletlerin tablosu gösterilmiştir. Rakamlı işaretler Rusya Türkleri için 1905'te Sen-Petresburg'da N. TROIÇKI tarafından yayımlanan 1897 nüfus sayımı genel özetinde, öbür ülkeler için de 1896'da *Jivaia Starina*'da yayımlanan M. ARİSTOF'un çalışmasından alınmıştır.

I. Sibirya ve Mogolistan Türkleri¹¹

1. Yakutlar ve Dolganlar (1. harita)	} 227.384
2. Altay Türk-Tatar aşiretleri: Asıl Altay Tatarları (2 ^a . harita); Kuzey Altay yahut Kuzneçkiye Tatarları (Yenisey ve yukarı Ob yöresi), (2 ^b . harita); Abakan Tatarları	

¹¹ Bu listedeki bilgilerin hepsi, yazarın sonradan yayımladığı bir eserinde değişiklik ve eksiklikleri tamamlanmış bir biçimiyle ayrıca verilmiştir. Bu eser için raporunda sözünü ettiği gibi başka veriler verdiği benzer yazılar elde edilememiştir.^{AUE}

Türk lehçelerini konuşanların nüfus bilgileri ile ilgili güncel bilgi için A. Melek ÖZYETGİN'in "Tarihten Bugüne Türk Dili Alanı" ve H. BOESCHOTEN'in "The Speaker of Turkic Languages" (*The Turkic Languages*, Lars Johanson/Eva Csato, 1998, 1-5. s.). adlı makalelere bakılabilir.^{AB}

(harita: 2 ^c) daha fazla ayrıntı için yukarıdaki Doğu lehçeleri tablosuna bakınız	210.154
3. Barabalar (3 ^a . harita) ve Batı Sibirya Tatarları, İrtiş ve Tobol yöresi (3 ^b . harita)	
4. Rusya ve Çin Oranha yahut Soyotları (4. harita) yaklaşık olarak	45.000

II. Orta Asya Türkleri

1. Kırgız Kazaklar (5. harita):	
a) Rusya Kırgız Kazakları	3.787.222
b) Hiyve ve Buhara Kırgız Kazakları	44.000
c) Çin Kırgız Kazakları	101.000
Toplam	3.932.222
ç) Kıpçaklar (6. harita)	7.607
d) Kara Kalpaklar ki yine Özbeklere bağlıyorlar (7. harita)	104.274
2. Kara Kırgız yahut Burutlar (8. harita):	
a) Rusya'da	201.682
b) Buhara ülkesinde	4.000
c) Çin'de	10.000
Toplam	215.682
3. Türkmenler (9. harita):	
a) Rusya Merkezî Asyasında	248.767
b) Hiyve ve Buhara beyliklerinde... ..	203.750
c) Afganistan ve İran'da	80.000
ç) Kafkasya'da	24.522
d) Avrupa Rusyasında	281.357
Toplam	838.396
4. Özbekler (10. harita):	
a) Rusya Merkezî Asyasında	726.534
b) Hiyve ve Buhara ülkelerinde	1.257.500
c) Afganistan'da	200.000
Toplam	2.184.034

5. Şartlar (11. harita):

a) Merkezî Rusya Asyasında	968.655	
b) Buhara ülkesinde	700.000	
c) Afganistan'da	100.000	
Toplam	<u>1.768.655</u>	1.768.655

6. Doğu Türkistan Türkleri (12. harita):

a) Kolca ve Çin Türkistanı Türkleri..	1.050.000	
b) Rusya Türkistanında yerleşen		
Tarañçılar	56.469	
c) Rusya Türkistanında yerleşen		
Kaşgarlılar	<u>14.938</u>	
Toplam	<u>1.121.407</u>	1.121.407

7. Kansu Türkleri (13. harita) Salarlar ve Sarı Uyğurlar;

MALOFF'a göre bu sonuncuların sayısı.....2.000

8. Avrupa Rusyasından ve Sibiry'a'dan Rusya Merkezi

Asyasına göç eden Tatarlar 60.197

9. Rusya nüfus kütüğünde coğrafi özelliği belirtilemeyen

Merkez Asya Türkleri.....439.930

III. Güney Batı ve Güney Kafkas (Maverayı Kafkas) Türkleri

1. Türkler yahut önce Osmanlı Türkleri denilen Türkiye Türkleri

(Küçük Asya ve Balkanlarda) (14. harita): yaklaşık olarak .. 10.000.000

2. Rusya'da yerleşen Türkiye Türkleri (hemen hepsi)

142.676'sı Kafkas Maverasında (14. harita) 153.032

3. Kafkas Maverası Tatarları (Azerbaycanlılar) (15. harita)..... 1.475.553

4. İran Türkleri (Azerbaycanlılar) (15. harita) 2.000.000

5. Karapapahlar (16. harita).....29.902

Avrupa Rusyası ve Romanya Türkleri

1. Kuzey Kafkasya Türkleri:

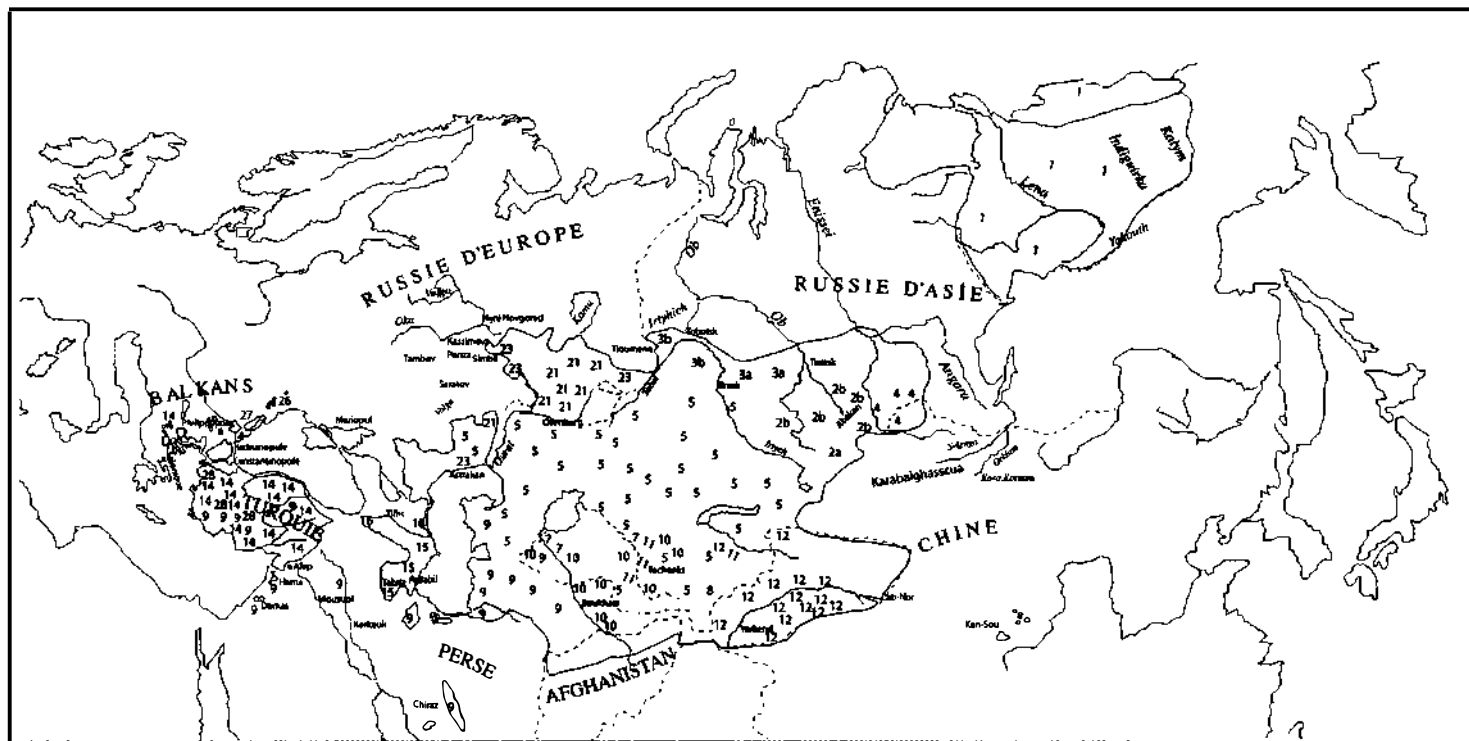
a) Karaçaylar (17. harita) 27.223

b) Kumuklar (18. harita).....	83.408	
...c) Kara Nogaylar (19. harita)	64.080	
ç) Kabarda yahut dağ Tatarları (Gorskiye): Urusbiler, Balkarlar, Hulamlar ve benzeri (20. harita)	34.232	
Toplam	208.943	208.943
2. Ural Türkleri:		
a) Başkır (21. harita)	1.321.363	
b) Meşçeriyaklar yahut Mişerler (21. harita).....	53.847	
c) Tepterler (22. harita).....	117.734	
Toplam	1.492.944	1.492.944
3. Volga ve Kırım Türkleri:		
a) Kazan, Simbirsck, Saratof, Astrakan, Panza, Tambof Riyazan, Nijni Novgorot illeri Tatarları (23. harita)	1.755.637	
b) Kırım Tatarları (5.600'ü Karaitler) (25. harita)	196.854	
c) Çuvaşlar (24. harita)	843.755	
4. Besarabya Gagauzları (Hristiyanlaşmış) (26. harita) ..	55.790	
5. Dobruca Nogayları yahut Çıtaklar (27. harita) yaklaşık olarak	40.000	
Genel toplam	29.490.352	

Bunların hemen hepsi Müslüman'dır (Rusya'da Müslümanlar % 89,52; Ortodokslar % 10,05; Şamaniler % 29; Karaitler % 7; Museviler % 4; Budiler % 1, Gregoriyenler % 1 ve Raskolnikler % 1'dir).

Asıl Türkiye Türklerinden başka küçük Asya (Anadolu)'da İzmit, Bursa, Sivas, Diyarbakır, Musul, İzmir ve Adana illerinde Türkmenler bulunur. Son iki ilde yine Yörük denilen aşiretler vardır. Sonra Türkiye'nin Balkanlarda kaybettiği illerden ve Dobruca'dan miktarı gittikçe artan göçmenler gelip Anadolu'da yerleşmişlerdir.

Karaman Rumları Türkiye'de iken Türkçe konuşurlardı. Bunlardan 7752'si Rusya'nın Ekaterinoslav ve Torit illerinde yerleşmiş olup Türkçe konuşur. Birçok Ermeni (özellikle eskiden Maraş'takiler) kendi ana dillerinden üstün olarak Türkçeyi kullanırlardı.

II. Türk-Tatar dillerinin biçim bilgisi¹² özellikleri

3. Dillerin yukarıda söylediğimiz gibi birbirinden doğup ard arda gelmesi üzerine kurulmuş sınıflarından başka bir sınıfı daha vardır ve yalnız dil bilgisi düzenindeki benzerliklere, biçim bilgisinin genel özelliklerinden çıkarılan görüşlere dayanır.

Bu bakımdan, örnek olarak tek heceli diller (Çince, Tibetçe, Annamca ve benzeri); çekimli dil (Hint-Avrupa, Sami) ve eklemeli diller ayırt edilir. Bu son kümedeki diller son derece kapsamlı olup iki öncekiler içinde sınıflandırılmamış büyük sayıda birçok dil (bu arada Türk-Tatar dilleri) de buna dâhildir.

Bu sınıflandırmanın güvenilirliği az olduğu için *onaylanması* ve ayırt edilmesi hakkında dile getirilen görüşleri bildirmek yerine Türkçenin alışmış olduğumuz Hint-Avrupa dilleriyle karşılaştırılmasından ortaya çıkan sonuca göre biçim bilgisinin genel özelliklerini birkaç kelime ile göstermeyi daha uygun bulduk (Uygulamalı olmasından dolayı burada kullandığımız örnekler günümüz dillerinden alınmıştır.).

4. Kelimenin yapı öğeleri – Türkçede, Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi kelime kendi içinde şu yapı öğelerine ayrılabilir:

Kök → yapım eki → çekim eki.

1. Kök, anlamı taşıyan esas ögedir. Kelimenin asıl mayası, çekirdeği demek olan *düşünceyi* ifade eder. Buna ilave olarak yüklenecek bilgi, yine gelip onun etrafında kümelenir.

2. Yapım eki kökün anlamını başkalaştırır. Bu, ikinci derecede anlam verici bir ögedir. *Türemiş*¹³ kelimeler oluşturmaya yarar:

¹² Morfoloji olarak da geçen bu kelime sözlük anlamıyla Yunanca (morphe=biçim ve logos=söz, konu) kelimelerinden oluşturulmuş bir ad olup *biçimler sözü, şekliyat* demektir. İsim veya fiil olan kelime biçimlerinin ifade edecekleri ilişkilere göre uğradıkları değişikliklerden söz eden dil bilgisi kısmıdır. Bizim önce biçim bilgisi (bu kelime, önce bulunulan hâl ve durumdan ayrılmak demektir) dediğimizdir. Biçim bilimi, sesleri ses olmaları itibarıyla değil, dil bilgisi bakımından ifade ettikleri anlam itibarıyla düşünmek bakımından ses bilgisinden 'sesler konusu (savtiyat)'tan ayrılır. Örneğin; *şavuk* kelimesi Eski Türkçenin bir *şag.vuk* 'içi boşalmış' aslından gelmiş olması ses bilgisinin konusudur; fakat bu kelimenin +*lar* katılımıyla *şavuk.lar* biçiminde çokluk bildireceğini itibara aldığımız zaman biçim bilimi sahasına girmiş oluruz.

Bu böyle olunca biçim bilimi kelimelerin hem türeme ve birleştirme yollarıyla oluşumları hem de gövdelerin ad, fiil vesaire olmak üzere aldıkları çekim ekleriyle uğradıkları değişiklikler konusunu kapsar. Bu iki konudan birincisi köken bilgisi adını almış, biçim bilimi ise daha çok ikincisine tahsis edilmiştir. İsim ve fillerin kiplenmesi, ad çekimi ve betimlemeler buna dahildir.^{AUE}

¹³ Burada verdiğimiz örnekler, aslında görecelidir. *Kök* kelimesinin kullanılışı da böyledir.

Örn.: *sev-imli*

3. Çekim eki (esasinda biçim bilgisi olan) *hâlis şekil* ögesidir. Kelimelerin cümle-
nin parçaları olmaları itibarıyla aralarında var olan *ilişkiyi* işaret eder:

Örn.: *sev-elim*.

5. Türk dilleriyle Hint-Avrupa dilleri arasında kelimenin yapı öğeleri bakımın-
dan mevcut olan farklar şunlardır:

1. Hint-Avrupa dillerindeki kelimelerin *kökü* alışıla gelmiş ayrı bir hâlde mevcut
değildir. Hemen her zaman bir yapım eki yahut bir çekim eki ile veyahut bu iki
ögenin her ikisiyle beraber bulunur.

Örn.: *pren (eur);*

ven (ir).

Türkçede kök böyle değildir. Her Türkçe kelimenin kökünün ayrı bir hâlde gö-
rünmesi ve hiçbir yapım veya çekim ekinin yardımı olmadan biçim bilgisinin böyle
bir görev görmesi mümkündür (Bu bölüme bk. § 133).

Örn.: *Ver* (Buyruk kipinin teklik ikinci kişisi).

6. 2. Türkçe sondan eklemeli olup bu, türemiş kelimeler oluşturabilmek için tek
yoldur. Hint-Avrupa dillerinde de böyle idi; fakat daha yeni olan Hint-Avrupa dilleri
örnek ile de türemiş kelimeler oluşturabiliyor. Türkçede hiçbir zaman örnek yoktur.
Türkçe bir kelimenin başında bulunan öge, ister istemez *köktür*.

7. 3. Türkçedeki çekim ekleri, dil bilgisi özellikleri denilen sayı, cins (erkeklik-
dişilik), kişi (kimselik), hâl ekleri (olgu) gibi birçok fikri bir arada ifade eden Hint-
Avrupa dilleri soneklerinden farklıdır.

Türkçede bir çekim eki, bir defada bu fikirlerden ancak bir tanesini içinde ba-
rındırır.

Latince örnek olarak çekimli adlardaki ikinci ilgi hâli teklik son ekiyle: *domin-i*
biçiminde ve çokluğunda *-örüm* sonekiyle: *domin-örüm* biçiminde gösterilir; yani *-i*
soneki kendi türünde hem ilgi durumunu hem de teklik sayısını birden işaret eder.
Bir arada hem *tamlayan* hem *çoğul* gösteren *-örüm* sonekinde de aynı hâl olmuştur.

Türkçede bunun aksine tamlayan tek bir ek ile gösterilir. Bu yalnız durum fikri-
ni gösterir ve hem teklik hem çokluk için farksız kullanılır. Kelimeye sayı (çokluk)

Fransızca, bizzat ortak ve genel Hint-Avrupa dilinden çok farklı olan bu Latinceye göre o
kadar gelişmiştir ki bunda esas olarak kök söz konusu olamaz; fakat bu ifade kelimenin
anlam verici olup oluşturucu olmayan ögesini bildirmek üzere az da elverişli değildir. As-
lında biz Türkçe kelimelerde bu ifadeyi işte bu anlam ile kullanıyoruz (§ 130).¹⁰

fikri verilmek istenildiği zaman +lar eki kullanılır. Bu, tamlayan ekinin önüne getirilir. Örnek olarak *ev*, teklik tamlayanda *evîñ*; çokluk tamlayanda *evleriñ* biçimini alır. Bu biçim birimlerin kümelenmesi Türk-Tatar dillerinin ve genellikle bitişik dillerin en açık ayırıcı özelliklerinden biridir. Bu hâller, bazen böyle son derece uzun kelimeler oluşturulmasına imkân verebilir:

Örn.: *Il.iş.tir.il.eme.miş.mi.ydi.*

8. Ses değişimleri: Türkçe kelimelerin oluşturucu öğeleri, oldukça sabit bir durum gösterir.

Bu öğelerin karşılaştıkları ses değişimleri Türkiye Türkçesinde (özellikle Osmanlıdaki Edebiyat dilinde) çok az şeyden meydana gelir. En önemlileri ünlülerdeki uyum kuralından ileri gelenlerdir (§ 136 ve devamı). Boğuk ve çınlamalı ünsüzler arasındaki bazı değişmelere de bakınız (bk. § 169, 176, 185 ve devamı).

Nöbetleşmelere gelince, bunlar Eski Türkiye Türkçesinde istisnadır. Bir örneği 156. paragrafta tamlanan veya nöbetleşmeli ünlüleme eklerinde görülür.

Hint-Avrupa dillerinde, özellikle de Fransızcada nöbetleşme örneklerinin sonsuz derecede çok değişken olup büsbütün başkadır. Örnek olarak *-dre* ile biten Fransızca kelimeler, fiil adı ile sıfat-fiil arasında bir sürü karşılıklı değişimler gösterir:

1. fendre-fendant.. tendre-tendant vb.,
2. ceindre-ceignant.. teindre-teignant vb.,
3. prendre-prenant,
4. moudre -moulant,
5. absoudre-absolvant,
6. coudre-cousant.

9. Bu farkın belli başlı bir önemi vardır; çünkü sonuçta, Türkçenin yararına olmakla birlikte, onun iki esaslı niteliğini: dilin biçim bilgisi dizgesinin şeffaflığını ve dil bilgisinin kurallılığını doğurmuş oluyor.

1. Biçim bilgisi dizgesinin şeffaflığı: Kelimenin oluşturucu öğeleri görünüşteki sabitliklerini, göreceli değişmezliklerini korurlar. Bu sayede her zaman onları parçalamak, örnek olarak mekanik bir biçimde birbirinden bir çizgi ile ayırmak kolaydır (Bu dil bilgisi için kabul edilen çeviri yazıda her zaman bu biçime başvurulacaktır.).

Türkçe kelimeler adeta mozaikler gibi bitişivermiş, birbirine yapışmış öğeler dizgesi gibidir (Bununla beraber 162. paragrafın hatırlatmasında ünlü uyumunun bu hususta gerektirdiği ilgilere bakınız; yine 130. paragrafa da bakınız.).

Türkçe kelimenin çeşitli biçim birimlerle¹⁴ bu parçalanma özelliğini muhafaza etmesine daha çok sebep olan şey kökün daha önce görüldüğü üzere (§ 5) kendiliğinden bir anlama sahip olabilmesidir.

Fransızca kelimenin yapısı ise bambaşkadır: O, bir malgamayla¹⁵ yahut bütün parçaları birbirini tutan, birbiriyle dayanışma hâlinde olan canlı bir üyesiyle karşılaştırılabilir.

2. *Dil bilgisi kitabının kurallılığı* – Türkiye Türkçesinde istisnalar seyrekler. Aslında her istisna, özel bir nöbetleşmenin bir belirtisidir. Hâlbuki bu nöbetleşmelere Türkçede çok az rastlanır.

Türkiye Türkçesinde yalnız bir fiil çekim biçimi olduğu gibi yalnız bir ad çekim biçimi vardır.

Bu kurallılık büyük sayıda eklerle bunların yayılmalarından ileri gelen yine oldukça büyük sayıda birleşik kiplerin mevcut olmasına engel değildir.

1. hatırlatma – Türkçede dil bilgisi bakımından değişmelerin hepsi için bir ek getirmek gerekir. Bu sebeple:

Şimdi Geçmiş

je viens je vins

gibi Fransızcaninkilerle, yahut:

I come I came

gibi İngilizceninkilerle karşılaştırılabilecek nöbetleşmeler Türkiye Türkçesinde olamaz. Türkçede gerektiğinde her bir duruma göre ayrı bir ek gelir:

Geldim Geliyorum.

Bütün Türk biçim bilgisi, ekler ve yalnız ekler üzerine kuruludur (Bunda biz kelimelerin, daha çok cümle bilgisi ile ilgili olan cümlelerdeki yerini itibara almıyoruz.).

Türk dil bilgisini öğrenmek, bu dilde kullanılan ekleri kullanmayı öğrenmek demektir.

Hatırlatma – Türkçe, cümle bilgisi bakımından Fransızcadan hissedilir bir biçimde farklıdır. Bu fark, özellikle bağlama edatlarına ihtiyaç bırakmayan fiilin görünen ismi tabiatından (bk. § 599) ve Türkçede her yan ögenin cümlede ana ögeden

¹⁴ Biçim birim, bir kelimenin anlamını başka bir biçime koyan her bir dil bilgisi ögesine denir.^{JD} Biçim birimler yeni yeni kelime kalıpları (kipler = kuyumlar) dökmeye yarayan araçlardır. İster ad ister fiil her çeşit kip bunlarla yapıldığı için bunlara *kiplik, kuyumluk* denir. Şu hâlde biçim birim ifadesi kiplenış = kuyumlanış, yeni kalıp ve biçimlere dökülüş, kuyumlama sözü demektir (yk. dilimizde kuyumcu= isagacı).^{AUE}

¹⁵ Cıvanın herhangi bir madenle birleşerek yaptığı alaşım.^{AB}

önce getirilmesi kuralından (Bu Fransızca biçiminin tamamen zıddıdır, bk. § 1063) ileri gelir.

Dil bilgisi ile ilgili konularda ad kavramın hakim oluşu Türkçede aslında, dil bilgisi özellikleri fikrinin somut özelliği sonucudur (bk. § 193, 198: 199).

Mecburi olarak genel bir biçimde gösterdiğimiz bu ayırt edici nitelikler, bir taraftan Türkçenin dâhil olduğu eklemeli diller, diğer taraftan da Osmanlıca ile meşgul olanları aracıyla alakadar eden başlıca Farsça ve Arapçanın ait olduğu çekimli diller arasında gösterilen farkı anlatmaya yeterlidir.

BİRİNCİ KISIM

Yazı ve çeviri yazı

I. Türklerce kullanılan yazı¹⁶

10. Birçok İslam milleti gibi Türklerin yazısı da Kur'an'ın yazılı olduğu hat yöntemi üzerinedir. Farsların yaptıkları küçük değişikliklerle Türkçeye kabul edilen Arap abecesi otuz bir harfi kapsıyor. Bu harfleri oluşturan biçimler âdet olduğu üzere sağdan sola doğru ve harfin başta, içeride, sonda olmasına göre hafifçe değişik bir biçimde yazılır.

Bu değişmeler şundan ileri gelmektedir. İki harfi birbirine ulaştırmak için sağdaki- nin ancak esas kısmı yazıldığı hâlde, sondaki (veya ayrı) harfler bir çeşit hattı ek bilgi- sine (yazı kuyruğunu) sahip olarak daha gelişken bir biçim hâlini almış görünürler (başta: ﺍ ; sonda: ﺡ). Arap abecesini öğrenirken, harflerin esas öğelerinin biçimini ezberlemeğe çalışmalıdır. Bu yazı işaretlerinin yapısı o zaman daha anlaşılır olur.

Birtakım harfler yazıda alt yanlarındaki harfle bitişmez; tabiidir ki sayısı ve kul- lanımı zaten sıkı sıkıya belirli ve sınırlı olan hüsnühat icabı bazı izinlerin bununla ilişkisi yoktur. Hafızada iyice tutulması gereken bu harfler şunlardır: ﺍ , ﺩ , ﺫ , ﺯ , ﺭ , ﺱ , ﺕ , ﺙ , ﺛ , ﺞ , ﺡ , ﺥ , ﺫ , ﺯ , ﺭ , ﺱ , ﺕ , ﺙ , ﺛ , ﺞ , ﺡ , ﺥ (hâ-i resmiye).¹⁷ Bunlara huruf-ı munfasıla; yani *ayrı harfler* denir.

Sayısı daha çok olan öteki harfler, alt yanlarındaki harflere bitişirler. O zaman gerek *el gerek basma* yazısı harflerinde ulaştırma *zorunludur*.

Bu ulaştırma gerekliliği, harflerin başta olup olmamalarına göre onların kıyafet ve görünümünü değiştirmekte de etkindir. O zaman başta olmayan harfler kendi- sinden önce gelen harfin ulaşma çizgisine daha kolayca kavuşacak biçimde sağa doğru meyleder (Aşağıdaki tabloda gösterildiği üzere bu çizginin ucu, içeride ve sondaki harflerde zaruri olarak görünür kılınır.). Baştaki harfler daha dik durur bir görünüm sergilerler.

Şuna da dikkat edilmeli ki birtakım harfler aynı örnekte olup birbirlerinden an- cak *ayırtıcı*, *ayırt edici* denilen ve bir, iki, üç tane olarak biçimin üstüne veya altına konulan noktaların yerlerine göre ayırt edilir.

¹⁶ Bu eser yazıldığı zaman henüz harf inkılabı olmamıştı. ^{AUE}

¹⁷ Çeviri yazımız daha ileride açıklanacaktır. Bakınız tablo § 35 (ünlüler için) ve § 80 (ün- süzler için).

Abece sırası da muhakkak ki aynı örnekte harflerin art arda gelmesi suretiyle ortaya çıkıyor. Böylece oluşan kümeler başa alınmış ve bir harf olarak kullanılan örnekler ise sona bırakılmıştır. Yalnız elif, abecenin ilk harfi olarak en başa getirilmiştir.

Şu hâlde *hurûf-u hecâ* denilen bu düzen tamamıyla sonradan yapılmış olup başlangıcı Sami abecesi düzenine uygun değildir. Bu Sami abecesinin izleri ancak harflerin sayılır değerindeki derece derece ilerleyişinde görülmektedir (Tabloya bakınız.). Bu düzene *hurûf-u ebced* deniliyor. Kendilerini ezberletmeğe yarayan hatırlatıcı işaretler sırasının ilk kelimesi adıyla: ١ = 1 ؛ ب = 2 ؛ ج = 3 ؛ د = 4 anılır.¹⁸

Hatırlatma – n, y harfleri, alt yanındaki harfe bitiştikleri zaman (ب) örneğinin ayıdır; ancak sonda veya ayrı oldukları zaman ondan ayrı biçimde bulunurlar.

11. Arap-Fars abecesinin kabulü, Türkçeye geçen Arapça ve Farsça kelimelerin ait oldukları dillerdeki esas biçimlerini Türkçede de muhafaza etmelerine sebep olmuştur.

Arapça ve Farsça kelimelerin kendi esas biçimlerini muhafaza etmeleri bir fayda ise de bu *ünlülerin yazılması* bakımından bu kabulün sonucunun sakıncalarını karşılamaz. Arap abecesinin *med* (uzatma harfi) denilen ve kelimenin bünyesi içinde *elif*, *vav* ve *ye* biçimleriyle kullanılan yalnızca üç uzun ünlüsü vardır. Aslında bunlar, ünsüz olarak da ayrıca kullanılır (bk. § 27). Hâlbuki Türkçenin sekiz ünlüsü vardır.

Buna karşılık Arapçanın ses dizgesinde Türkçeden daha çok harf vardır. Hâlbuki Türkçenin boğaz sesleri, gırtlaktan çıkarılan ses az sayıda olup ne dış arası harflerini ne de tumturaklı harfleri tanımaz. Bunun içindir ki ط ض ص ع ظ harflerinin kullanımını bilmez (§ 12. dipnot).

Bununla beraber bu harflerin Türkçe kelimelerde de kullanıldığına dair istisnai hâllere bk. § 105, hatırlatma (*hemze*); § 69, hatırlatma خ (*ha*).

ظ (zı) bazı yazarlar tarafından birkaç yansıma, adın ilk harfi olarak (kalın sınıftan ünlülü hecelerde) yerine kullanılmıştı: zır (§ 850), zu (§ 1034), zurt (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*) vb.

ذ (zel), Türkçenin Arap harfli en eski çeviri yazı çevirilerinde çınlamalı dışarısı ünsüzünü gösterir. Bu ses, Türkiye Türkçesinde y'ye varmıştır (krş. § 76, 1. hatırlatma): *adak>ayak*.

¹⁸ Harflerin sayılır değeri Türklerce tarih düşürmekte kullanılır. Bu, herhangi bir vak'a, olay tarihini bir kelime veya cümle içinde bulundurmaktan oluşan fikir oyunudur. İstanbul'daki abidelerin çoğunluğunda -özellikle çeşmeler üzerinde- yapılaş zamanını işaret eden böyle tarihlere sahip şiirler görmek mümkündür.

Sonra Türkçe, Klasik Arapçadan boğumlanma (çıkış yeri) itibarıyla daha az zengin olmakla beraber Arapçanın tanımadığı şu seslere sahiptir: p, ç, g, v.¹⁹

Farsça, kendisinde bu sesler olduğu için bu eksikliğe hiç olmazsa kısmen çare olarak p, ç (پ چ) gibi iki yeni harf bulmuştur, Türkçede bu değiştirilmiş harflere ihtiyacı olduğu için onları kendisine mal edivermiştir.

Bununla beraber şuna da dikkat edilmeli ki yazıda (özellikle Eski Osmanlıcada) cınlamalıları gösteren (bir noktalı) b پ, c چ harfleriyle; boğukları gösteren (üç noktalı) p پ, ç چ harfleri birbirlerine her zaman karıştırılmaktadır. Bunun için Eski Osmanlıca sözlükler (örnek olarak BIANCHI'nin sözlüğü) c, ç veya b, p ile başlayan kelimeleri aynı bölümde göstermeğe mecbur olmuşlardır.

Hatırlatma: 1 – Türkçe söyleyen Ermeniler Türkçeyi Ermeni harfleriyle yazarlardı. Bu harfler aslında Türkçeyi ifade etmeğe fevkalade uygundur. İstanbul'daki Ermenice gazetelerin çoğu bu harflerle yazılır. Türkçe söyleyen Karaman Rumları da Rumca harfleri kullanırlardı. Bunlar bunun aksine Türkçeyi ifade etmeğe fazla müsait değildir.²⁰ Kırım Karait (Yahudi dininde olan) Türkleri (yine Türkçe söylemekle beraber) İbranice abecesini kullanırlar.

Hatırlatma: 2 – Arap abecesinin kabulünden önce Türk milletleri denilen eski *İs-kandinavyalıların kullandıkları* gibi birtakım harfler (Miladi 8. yüzyıldaki Orhun kitabeleri harfleri) ve Aramî abecesinden doğma olan Sogd abecesinden çıkmış Uy-gur harflerini kullanmışlardır.

II. Abece

12. Aşağıdaki tabloda (Türkçe adlarıyla) abece harflerini ve çeviri yazılarını veriyoruz:

Uyarı – Tek (*) yıldızla işaretli olanlar ancak Arapça kelimelerde görülebilir ki şunlardan meydana gelmiştir:

¹⁹ Arap vav'ı uva gibi okunduğuna göre Türkçeninkinden büsbütün ayrıdır.

²⁰ Kitabın yazıldığı zamanlarda öyle idi; sonra bunlar hep değişti, kalmadı.^{AUE}

Harf adları	Aynı yazılanlar	Yalnız kendisinden öncekine bitişenler	Kendisinden öncekine ve Sonrakine bitişenler	Yalnız kendisinden sonrakine bitişenler	Çeviri yazı ve görüşler	Sayı değerleri
Elif	ا	ا	-	-	Kelimelerin başında <i>e</i> (krş. ²¹ § 20). yalnız alt yanındaki harf <i>ş</i> (<i>y</i>) veya <i>ç</i> (<i>y</i>) gibi ünlü olarak kullanılan biçimler ise o zaman söylenmez olur. Bk. daha aşağıda <i>ş</i> , <i>ç</i> harfleri. Kelimelerin içerisinde: <i>a</i> (krş. § 35). Kelimenin sonunda: <i>a</i> (bk. § 35).	1
Elif-i memdâde	إ	-	-	-	<i>â</i> ²² Ancak kelime başlarında kullanılıp <i>a</i> ünlüsünü işaret eder.	
be	ب	ب	ب	ب	<i>b</i> (bk. § 45).	2
pe**	پ	پ	پ	پ	<i>p</i> (bk. § 45).	
te	ت	ت	ت	ت	<i>t</i> (bk. § 48).	400
se*	س	س	س	س	<i>ş</i> , <i>ç</i> gibi söylenir (bk. § 97).	500
cim	ع	ع	ع	ع	<i>ğ</i> = <i>c</i> (bk. § 50).	3
çim**	چ	چ	چ	چ	<i>ç</i> (bk. § 50).	
ha*	ح	ح	ح	ح	<i>h</i> telaffuzu için (bk. § 68, 92).	8
xi (<i>h</i>)	خ	خ	خ	خ	<i>h</i> telaffuzu için (bk. § 61, 92).	600
dal	د	د	-	-	<i>d</i> (bk. § 48).	4
zel*	ذ	ذ	-	-	<i>z</i> , <i>z</i> telaffuzlu; (bk. § 48). Çok az hâllerde Farsça kelimelerde de görülebilir.	700
rı	ر	ر	-	-	<i>r</i> (bk. § 70).	200
ze	ز	ز	-	-	<i>z</i> (bk. § 48).	7
je**	ج	ج	-	-	<i>j</i> (bk. § 77). Arapça hariç, yalnız yabancı kelimelerde görülür.	
sin	س	س	س	س	<i>s</i> (bk. § 48).	60
şın	ش	ش	ش	ش	<i>ş</i> (bk. § 50).	300
sad	ص	ص	ص	ص	<i>ş</i> , <i>s</i> (bk. § 48).	90
dad*	ض	ض	ض	ض	<i>ğ</i> bazen <i>d</i> telaffuzlu (bk. § 96).	800
tı	ط	ط	ط	ط	<i>t</i> , <i>t</i> (bk. § 96).	9
zı*	ظ	ظ	ظ	ظ	<i>z</i> , <i>z</i> (bk. § 96).	900
ayın*	ع	ع	ع	ع	<i>ç</i> (bk. § 94).	70

²¹ krş. 'karşılaştırınız' demektir. ^{AUE}

²² Çeviri yazı hâfleri olarak, uzun ünlüler *â*, *î*, *û* kısa ünlüler *ă*, *î*, *û* biçimlerinde ve Arap söyleyişinde *v*, gereklikçe *w* biçiminde gösterilmiştir. ^{AUE}

TÜRK DİL BİLGİSİ

Harf adları	Aynı yazınlar	Yalnız kendisinden öncekine bitişenler	Kendisinden öncekine ve Sonrakine bitişenler	Yalnız kendisinden sonrakine bitişenler	Çeviri yazı ve görüşler	Sayı değerleri
gayın	غ	غ	ظ	ظ	g,ğ, g,bazen v (bk. § 59, 62).	1000
fe	ف	ف	ظ	ف	f (bk. § 45).	80
kağ	ق	ق	ق	ق	ğ (bk. § 58, 92). Bu harf öncekinden yalnız noktalar sayısı ile değil, daha yuvarlak olan halkasının biçimiyle de ayrılır.	100
keğ	ك	ك	ك	ك	k (bk. § 51). Bu hâlinde <i>kâfi'arabî</i> denir. g <i>kâfi'farisî</i> denir (bk. § 52). Bazen ك gibi yazılır (bk. § 73). ñ, sağır nun denir ve bazen böyle yazılır: ن (bk. § 73). y, <i>kâfi ya'l</i> denir ve bazen ن yazılır; bazen ى (=müsehhele 'yumuşak' hemze ki şimdi yumuşak g 'g' dediğimiz) (bk. § 54). v, (pek nadir) <i>kâfi vâvî</i> denir, bazen önceki gibi yazılır (bk. § 47).	20
lâm	ل	ل	ل	ل	l, l (bk. § 71, 72).	30
mim	م	م	م	م	m (bk. § 75).	40
nun	ن	ن	ن	ن	n (bk. § 73).	50
vav	و	و	-	-	v ünsüz olarak (bk. § 45). Ünlü olarak (bk. § o, ö, u, ü (bk. 16, 25). Bazen kelimelerin sonunda: i, ı (14, 26). Kelimelerin başında: Daima ünsüz.	6
he	هـ	هـ	هـ	هـ	h (bk. § 69). Parantez içindekilerin bugün modası geçmiştir.	5
hâ-i resmiye	هـ	هـ	-	-	a, e (bk. § 35); ancak kelime sonlarında ve eklemelerde görülebilir. Yeni kullanımda kelimeler içerisinde kullanılmaya da yüz tutmuştur.	
ye	ي	ي	ي	ي	y, ünsüz olarak (bk. § 75). ı, i ünlü olarak (bk. § 16, 25). Bazen (eklemelerde) ü, u. Kelime başlarında ancak ünsüz olabilir.	10

‘, ث, ح, ذ (Farsça birkaç kelimedede de bunlara rastlanır.) Çift (*) yıldızla işaretli olanlar Arap abecesine Farslar tarafından katılmış olanlar şunlardır: pe پ, çim

ج , je ج (hepsi üç noktalıdır). *lām*'dan sonra elif gelirse özel bir birleşme oluşturur: ﺝ veya ﺥ ki, Araplar bunu ayrı bir harf sayarlar. ح (h) örneğindeki (yani *cim*, *çim*, *hı*) harflerine gelince, göz ardı edilmeyecek olursa (bu eserde kabul edilen birleşme yapısına göre birleşmeyi *alttan* yapacak yerde Türkler ve genellikle doğulular *üstten* yaparak önceki harfi, söz konusu harflerin yukarı ucuna kadar uzatırlar. Bundan iki sonuç ortaya çıkar: Birinci olarak bu harfler sağlarındaki harflere göre aşağı düşerler: حج (*ha + cim + cim*). İkinci olarak önceki harf (yalnız ardınca gelene bitişik olanı) başta *a = b* örneğinden ise harfin biçimi değişir. Şu يد , ند , شد , نح , يج gibi biçimlerinde olacak yerde gibi يد , ند biçimlerinde olurlar. Bu harfler م = m ile ulaştıkları zaman da aynı değişikliğe uğrarlar: تم , بم , vb.

III. Yazı çeşitleri

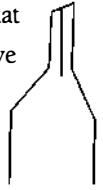
13. Doğuda ötedenberi kamış kalemlerle yazı yazıldığı ve herkesin kendi kalemini yonttuğu bilinen bir şeydir. Kalemin ucu ortasından yarı olup arkasından bakılınca sağdan sola, yazılacak yazının çeşidine göre az veya çok eğri kesikli bir çekim gücüne sahip madenî kalem uçlarına benzer.

El, yazı yazarken Avrupalıların yaptığı gibi kısmen kapalı tutulur; fakat aynı zamanda kalem, kâğıt üzerinde bükülmüş ve serbestyatan serçe ve yüzük parmaklarının üstüne yarı devrilmiş olan elin orta ve şahadet parmaklarına dayanırken baş parmak da gelip kalemi destekleyerek tutar. Böylece kalemin ucu yazana doğru hafifçe çevrilmiş bulunur. Bu durum, sağdan sola işlerken bile dolgun çizgiler yapılmasına uygundur; fakat aynı zamanda kâğıdın daha çok uysal ve her şekli almağa hazır bir hâlde olması gerekir. Bunun için yakın zamanlara kadar doğuda bugünkü kâğıdı masaya tercihen sol el üzerinde kullanmaya daha elverişli bulanlar vardır. Lâkin yabancılar da olduğu gibi Türkiye'de de demir kalemlerle masada yazmak artık yayılmıştır.

Türkçede birçok *hat* çeşidi vardır:

Nesih veya *neshî* yazısı, matbaa harflerinin örnek alınarak döküldüğü basma yazısıdır. Eskiden kopya edilen yazma eserleri çoğaltanlar çoğunlukla bu hatla yazarlardı.

Sülûs, nesihten daha kibar ve zarif bir hattır. Başlıca farkları şunlardır. Harflerin çizgilerinin kalınlığı daha fazladır; harfler yazı çizgisi itibara alınmayarak yalnızca süsü zevkin ilhamlarına göre biçimler alır. Yazıların istifi (dizilmesi) arasında beyaz boşluklar bırakılmamaya bakılır, bırakılsa bile fazla süslerle doldurulur. Bu yazı yabancı hatlarda kullanılan başlıklar (mağaza vesaireye mevzu levhâlar, gazete başlıkları vb.) gibi görevlerde kullanılır. Bu gibi hususlarda; fakat daha seyrek olarak,

eski *kûfî* yazısının keyfe göre değiştirilmiş olan bugünkü *kûfî* yazısı da kullanılır olmakla beraber bunun okunması Türklerce dahi zordur.

Rık'a (Arapçada *ruk'a*), bugün ülkemizde kullanımı en genel olan hızlı ve ihtiyaç yazısıdır. *Nesih* hattından daha topludur; harflerdeki dikine bacaklar, kollar, dişler azaltılmış ve bazen bütün kaybolmuştur. Örnek olarak *s*, alışlagelmiş yatay bir çubuk biçimini almıştır. Çift noktalar kısa bir çizgiye, üç noktalar ufak bir çeşit 8 rakamına çevrilmiştir. *ş*, *k*, *n* biçimlerinin noktaları düşerek yerlerine bu harflerin yapıları bitişine göre bir ek bilgi verilmiştir.

Bu yazı madenî kalem kullanma dolayısıyla aslında dönüşüme uğramaktadır.

Bu yazılardan başka, pek fazla girift çizgileriyle karışık bir yazı olan divanî hattı ile İranlılardan alınmış olup eskiden şiirler, divanlar yazmakta kullanılan (*rık'a*'ya benzer; fakat yukarıdan aşağıya daha süzgün, narin ve kıvrak) bir yazı olan *tâlik* hattı da vardır.

kırma, *siyâhat*, *icâzet*, *reyhânî* gibi yazı çeşitleri artık kullanılmıyor.

Son zamanlara kadar aydınların kültürü için zorunlu bir olgunlaşma sayılmakta olan *hüsnühatta* (güzel yazıya) büyük bir önem verilirdi.

Yazı çeşitlerinin bu kadar çok oluşu Türklerin kabul ettikleri Arap yazısının süslemeli kaynaklardan istifade etmek suretiyle bunları ne kadar büyük bir zevk ile işleyip geliştirdiklerine kanıttır.

Daha başka açıklama için bk. HERBİN, *Modern Arap Dili Esaslarının Gelişimi*.²³

IV. Çeviri yazı²⁴

14. Arap harflerinin kullanılması Türkçe kelimelerin görünüşünü tamamıyla bozmaktadır. Bunun sonucu olarak dilin öğrenilmesi bir çeviri yazı yardımı olmadan yanaşılmaz bir hâldedir.

Biz kural olarak çeviri yazıda şunları kabul ettik:

²³ Yazı ve çeşitleri, gelişimleri, üstatları hakkında ayrıntılı bilgi için (bk. birinci sene *Tedrisat Mecmuası*, Darülualliminde İsmail Hakkı Bey'in konferanslarından, *Yazı Öğrenmenin Yolu*. 165-179. s.; İslam yazıları, 111-124. s.+ ikinci sene *Tedrisat Mecmuası*, yine İsmail Hakkı Bey'in Darüluallimindeki konferanslarından, *İslâm Yazılarının Tarihçesi*, 175-184 s.; 213-222. s. + üçüncü sene *Tedrisat Mecmuası*. Darülualliminde yine İsmail Hakkı Bey'in konferansları, *Mabaat*, 1-13. s.; 65-73. s.^{AUE}

²⁴ Kabul ettiğimiz abece Avrupa'da en genel olarak kullanılanıdır. Bunda İtalyanca (Latin harfli), İslâvca ve Almancadan alınma harfler vardır. Biz bunlara kendimizden Fransız imlası alışkanlıklarına daha uygun olmak üzere ancak bazı küçük değişiklikler ilave ettik (Almanca u yerine ü; Almanca j yerine y).^{JD}

1. Tek bir sesi tek bir biçimle göstermek. Bu bakımdan:

a) Fransızcada denklere olup iki harfle yazılanlardan:

eu yerine *ø*

ou yerine *u*

ch yerine *s = ş*

biçimlerini kullanıyoruz.

b) Fransızcada denklere olmayıp harf kümeleriyle yeterli bir yakınlıkta gösterilebileceklerden:

dj yerine *ğ=c*

tch yerine *c=ç*

biçimlerini kullanıyoruz.

c) Fransızcada denklere olmayan ve hiçbir latin harf kümesiyle gösterilemeyenleri:

i, h, ğ ve yarı ünlülüğü gösteren (*^*) biçiminde gösteriyoruz.

2. Her harf biçiminin bir sese karşılık olması; yani her sesin okunması.

et, qan.

Bu takdirde Fransızcanın genizli (nazal) ünlüleri olan *an, in, on, un*'ları ve okunmaz *e* gibi ünlüleri bu abecede yoktur.

3. Her harf biçimi için kararlı, değişmez bir söyleyiş kabul etmek.

Bunda Fransızcanın iki ünlü arasında *z* okunan *s*'leri, düşünülmeyeceği gibi bu gibi durumlarda bunları *ss* ile *s* okutmak da düşünülemez. Yine Fransızcada olduğu gibi *e, i*'den önceki *g*'ler, *j* okunmayacağı için *g*'den sonra *u* (*guerir*, imlasında olduğu üzere) getirmek de faydasızdır.

Arapça (ve Farsça) kelimelerde Türk söylenişi üzere çeviri yazı yapılacaktır.

İKİNCİ KISIM

Sesler

15. Seslerin veya ses öğelerinin çıkartılmasında başlıca üç evrenin mevcut olduğu bilinir:

1. Soluk verme. Bir çeşit körük gibi işleyen akciğerler, bir miktar havayı dışarıya doğru iterler.

2. Sesleşme, ses oluşumu – Yukarı doğru itilen hava borusu, gırtlak dediğimiz hançereye geçer. Hançerenin deliği yahut soluk borusu, ses telleri denilen iki adaleden meydana gelmiştir ki bunlar havanın itimiyle birbirinden az çok ayrılıp istenildiği gibi titreşime gelecek biçimde gerilebilir. Bu ses telleri titreşip titreşmediklerine göre çıkarılan ünlüler de *çınlamalı* veya *boğuk* adını alırlar.

3. Heceleşme, boğumlanma, *çıkış yeri* hava borusu yutak ve ağız kovuğuna (ve bazen de damak zarı alçalmış bir durumda ise geniz çukurlarına) gider. Damak zarının, dilin, dudakların ve alt çenenin hareketleriyle soluk ve ses yolunun hacmi ve biçimi değişerek böylece her sesin tehecci yeri; yani *çıkış yeri* ortaya çıkar. Bu oynak uzuvlar bir tınlatıcı durumu aldığı ve çıkartılan hava borusu soluk verme hâlinde ağız-burun organından geçerken hiçbir gürültü çıkarmayacak biçimde ayrı kaldığı zaman -özellikle o zaman ses tellerinin titreşmesiyle oluşan- sesler, ünlü, seslik adını alırlar. Bu tarif ile ünlülerin hepsi *çınlamalıdır*.

Bilakis adı geçen uzuvlar; ağız, burun organlarının zarları arasında sıkışan hava borusundan geçerken gürültü oluşacak biçimde yaklaşırlarsa çıkartılan sesler ünsüz (seslenik) adını alırlar.

Ünsüzlerin birtakımı *çınlamalıdır*, diğerleri de *boğuktur*.

I. Konu: Ünlüler

I. Ünlüler ve yazılışları

16. Türkiye Türkçesinde sekiz ünlü vardır. Bunlar nadiren kapalı sesler olup genellikle İtalyan söylenişindeki gibi andıran oldukça açık bir tınıya sahiptirler.

Bunları, açıklamayı 36. paragrafta görülecek bir düzen içinde inceliyoruz (Yazılı-

şa ait bilgiler 17. ve devamındaki paragraflarda toplanmıştır.).

1. e, Fransızcanın *vert* 'yeşil' kelimesindeki açık e'sine denktir. Bu ünlü bazen daha açıktır.

Örn.: *Etek*.

2. i, Fransızcanın *Paris* kelimesindeki orta i'sine denktir.

Örn.: *Sis*.

3. ö, Fransızcanın *jeune* 'genç' kelimesindeki orta eu'süne denktir.

Bu ünlü, Türkiye Türkçesi kelimelerinin ancak ilk hecelerinde görülür.

Örn.: *söylemek*.

4. ü, Fransızcanın *brouyard* 'sis' kelimesindeki orta u'suna denktir.

Örn.: *süt*.

5. a, Fransızcanın *Paris* kelimesindeki orta a'sına denktir.

Örn.: *Var*.

6. ı, bu sesin Fransızcada dengi yoktur; yalnız Fransızcadaki kapalı é, bunun hakkında yaklaşık olarak bir fikir verebilir.

İngilizcenin *cherry* kelimesindeki İngilizce y ile Rusçanın *быть* kelimesindeki ы'sı (Lehçe był) arasında bir ünlüdür.

Bu sese yakın bir ses çıkarabilmek için alışlagelmiş i sesini çıkarırken dudakları nasıl tutarsak yine öyle tutmak; fakat aynı zamanda dili arkaya çekmek gerekir.

Örn.: *sıpa*.

7. o, Fransızcanın *socle* 'bina, sütun kuralı' kelimesindeki orta o'suna denktir.

Örn.: *toz*.

8. u, Fransızcanın *bouche* 'ağız' kelimesindeki orta ou'suna denktir.

Örn.: *tuz*.

17. Ünlülerin yazılışı – Osmanlıcada ünlüler dört işaretle gösterilir:

ا, و, ي, ع

Bu harf biçimlerinin kabul edilmesinin sebeplerinden ileride (§ 26 ve devamı) söz edilecektir. Kullanılmaları biçimine gelince, şöyle özetlenebilir:

ا, و, ي, ع e, a ünlülerini,

ي, و, ا, i ünlülerini,

و, ا, ö, o, ü, u ünlülerini göstermeğe yararlar.

18. Bir ünlünün imlası, kelimeye bulunduğu yere, başta, içeride, sonda olmasına göre değişebilir. Kelimenin içerisinde ilk hecede bile veya diğer hecelerde bulunduğu göre farklı olabilir. Bu değişiklikler, tamamıyla açık ve kesin kurallara dayan-

mayıp ünlünün yazıda bazen gösterilmesi bazen gizlenmesi durumundan ileri geliyor. Bu ise acemiler için Türkçe cümlelerin okunmasında başlıca zorluklara sebep oluyor. Kelimelerin sonunda ise ünlüler her zaman yazılıyor.

19. İlk hecenin imlası, ikinci hecenin ve sonraki hecelerin imlasından daha düzensizdir. Doğrusu bu sonraki heceler, eklerde olduğu gibi (bk. § 162) birtakım tereddütler ve kararsızlıklardan doğan aynı alışkanlıklara tabidirler.

Her ünlünün çeşitli yazılışları hâlen kullanılan imlaya göre gösterilecektir. Klasik imlaya ait görüşler tırnak içine alınacaktır.

Bütün bu bilgiler 35. paragraftaki tabloda özetlenecektir.

Yazıda bir ünlünün gizlenmesi sıfır kelimesi ile işaret edilecektir.

20. ۱ • • ünlülerinin yazılışı – ۱ • • biçiminde yazılan elif ve hâ-i resmiye'ye denktir.

1. Kelimelerin başında: ۱

Örn.: et. ات

a) Bazı yenilikçiler bu makamda hemzeli ۱ = (۱) de kullanıyorlar: et. ات

2. Kelimelerin içerisinde:

1. İlk hecede²⁵: sıfır.

Örn.: ses. سس

b) Öbür hecelerde²⁶ (sıfır), yahut • bazen ۱

Örn.: Görmedim. كوردم م

3. Kelimelerin sonunda: •

Örn.: çene. چنه

Aşağıdaki örnek • ünlüsünün mümkün olan bütün yazılışlarını kapsar.

eleyecek. اله يهك

21. *Istisna* – Sayısı az olan; ama sıklıkla kullanılan birkaç kelimedede • ünlüsü, gösterdiğimiz alışılagelmiş i ünlüsü işaretiyle gösterilir:

etmek	اينمك	enmek	اينمك
erte	ايرته	demek	ديمك
ermek	ايرمك	gece	كجه
el	ايل	vermek	ويرمك
elçi	ايلچی ²⁷		

²⁵ Yani cezirde.

²⁶ veya eklerde.

²⁷ Bu kelimenin yerini şimdiki kullanışta da Arapça anlamdaşı olan *sefir* kelimesi tutmuştur.^{AUE}

İkiz kelimesi bazen²⁸ *ekiz* biçiminde söyleniyor.

Krş. *İşitmek* ve *eşitmek* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 390. s.); *işidici* ve *eşidici* (yine o, 360. s.); *mişe* ve *meşe*.

Eski Osmanlıcada şu imlalar da görülür: *şimdiki* ير yer yerine ير veya ير, *n'etmek* (= ne etmek) yerine يتعد veya نتمك *n'itmek* (krş. § 319 hatırlatma); *nerde* نرده yerine نرده *nirde* (نه ne, Çağataycanın نی nil'sine denktir); *şimdiki* بش beş yerine بیش veya بش (Çağataycada olduğu gibi) vb.

Farsça tiz 'çabuk', *pışın*, *pıştahta* kelimeleri Türklerce *tez*, *peş*... [**] biçimlerinde söylenir.

Yine krş. *div* yerine *dev*; *bizar* yerine *bezar* (HINDOĞLU). Farsça *hîç*, Çağataycada *hâç* (heç) veya *âç* (eç) söylenir (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*; Mir. Nam.). Krş. Karaman lehçesinde, *heç*, 16. s.).

22. Birtakım kelimelerde bu ünlünün imlası sabit değildir:

<i>ir</i>	veya	<i>er</i> ;
<i>irken</i>	veya	<i>erken</i> ;
<i>iren</i>	veya	<i>eren</i> (evliya);
<i>inişte</i>	veya	<i>enişte</i> ;
<i>ivirmek çivirmek</i>	veya	<i>evirmek çevirmek</i> ;
<i>timur</i>	veya	<i>demir</i> ;
<i>dirmek</i>	veya	<i>dermek</i> ;
<i>dirnek</i>	veya	<i>dernek</i> ;
<i>divşirmek</i>	veya	<i>devşirmek</i> ;
<i>çitin</i>	veya	<i>çetin</i> ;
<i>ğiri</i>	veya	<i>geri</i> ;
<i>yimek</i>	veya	<i>yemek</i> ;
<i>yimiş</i>	veya	<i>yemiş</i> .

Bazen söyleyiş *i* ile *e* arasında kararsızdır: *ğıymek* veya *ğeymek*.

Bu ve bundan önceki paragrafta gösterilen duruma (Yani *e* sesli birtakım ünlülerin her zaman *i* sesine tahsis edilmiş olan işaretle gösterilmesine) Orhon kitabelerinde de rastlanır. Bu THOMSEN'ı eski bir devirden beri Türkçede *ā* (Bu dil bilgisi kitabında biz bu harfin dengi olan *e* ile gösteriyoruz.) sesinden başka bir de *i* ile *ā* arasında daha kapalı söylenir bir ünlünün var olduğunu kabule sevk etmiştir.

²⁸ Bunu biz işitmedik.^{AUE}

RADLOFF, böyle bir ünlünün varlığını kabul etmekle beraber bunun biraz sonradan gelişen (XIV. yüzyıldan sonra) düşüncesinde idi (MELIORANSKI, *Mem. Soc. Arch. Russe.*, 1899, 20-24. s.). THOMSEN, sonraları bu iddiasına kesin deliller getirmiştir (Joarn. Soc. finno-ougr., c. XXX).²⁹

Bu ünlünün geçmişi ne olursa olsun şunu da kaydedelim ki REDHOUSE ve MANISSADJIAN şimdiki Türkiye Türkçesinde bir kapalı *e* ayırt ediyorlar. Ancak bu farkın İstanbul şivesini de kapsadığını zannetmeyiz. Bunu daha başka Türkiye il lehçelerine hasretmek gerekir: Biz kendimiz de Maraş'ta 'millet, halk, yabancı' anlamlarında kapalı *e* ile söylenen (Belki koldaki *el* ile belirsizliğinden kaçınmak için?) bir *él* söyleyişini kaydettik.^{JD}

23. *a* ünlüsünün yazılışı – *a* ünlüsü, *elif* ve *hâ-i resmiye* ile işaret edilir. Şu hâlde bu, aslında hafif farklarla *e*'nin yazılışı gibidir: Bu farklar başta *î* işaretiyle yazılması, bu harfin daha az yazılmaz bırakılması الف'in • 'ye tercih edilmesi gibidir.

1. Kelimelerin öncesinde: *î* (*!*)

Örn.: *at* ات *î*

2. Kelimelerin içinde:

a) İlk hecede: *î* (veya sıfır; fakat kelime tek heceli ise ünlü her zaman yazılır).

Örn.: *kar..* (veya *yatağ*)

b) Öbür hecelerde: *!* sıfır veya •.

Örn.: *Sormedim* veya *sormadım*. - صورمدم - صورمدم

3. Kelimelerin sonunda: *!* veya •

Örn.: *قرا* (*kere*) veya *قرا* *qara*.

Aşağıdaki örnek *a* ünlüsünün bütün olası yazılışlarını topluyor:

arayacak ارایعق

24. *i, ı* ünlülerinin yazılışı – Bu iki ses için yazılış tamamıyla aynıdır.

1. Kelimelerin öncesinde: *yani elif, ye; [bazen !]*.

Örn.: *istemek* استمك ;

ıslatmak اصلاتمق .

2. Kelimelerin içinde:

a) ilk hecede: *ı* (bazen sıfır).

Örn.: *dinç* (دنج) *dinç*;

²⁹ Bunun hakkındaki görüşlerimiz için bk. (Türk Dili Belleteni "Yenisay Yazıtlarının Yanlış Tanınmış Bir Harfine Dair", Sayı 1-2, 1940, Ankara).^{AUE}

kız.

b) Öbür hecelerde: ۛ veya sıfır [bazen و].

Örn.: بيلير ، بيلر (بيلور) bilir;

alır.

3. Kelimelerin sonunda: ى [veya و].

Örn.: اى (ايو)eyi;

yoğarı.

1. hatırlatma – *l* veya *i*'ya denk olan *v* yazılışı, şimdiki kullanışta hemen hemen tamamıyla terkedilmiştir. Bununla beraber bu yalnız -*üp* bağlama kipinde kalmıştır (bk. § 1310).

2. hatırlatma – Farsça *ke* ve *çe* edatları Türkçede *ki* ve *çi* okunur. Türkçe *çiğ* veya *çiy* kelimesi daha eskiden *چه* biçiminde yazılırdı.

25. *u*, *ü* *o*, *ö* ünlülerinin yazılışı. Esasta bu dört ünlünün yazılışı aynıdır: و harfi ile. Bununla beraber bir taraftan *ü* ve *u*; öbür taraftan *ö* ve *o* ünlülerinin imlası arasında küçük farklar vardır. Bu iki sonraki ünlü yazıda daha az gizlenik bırakılır. Bundan başka bunlar bir Türkçe kelimenin yalnız ilk hecesinde bulunabilir. Öbür hecelerde bulunduğu görülen kelimelerin, yabancı dillerden alınmış kelimeler olması gerekir.

Bu ünlülerin yazılışlarına ait açıklamalar şunlardır:

1. Kelimelerin öncesinde: او

Örn.:

اوچ üç;

اوچماق uçmaq;

اولمك ölmek;

اولماق olmaq.

2. Kelimelerin içinde:

a) İlk hecede: و [Bazen sıfır; fakat kelime tek heceli ise و harfi her zaman yazılır.]

Örn.:

ü { düz; دوز
gümüş. كموش

u { kum. قوم
buçuk. بوچوق

ō { sōz; سۆز
bölük. بۆلۈك

o { boz; بوز
qolay قولاى

b) Öbür hecelerde: و , ى veya sıfır.

Örn.: ü: öldürmek. اولدۇرماق

u: doldurmak. تولدۇرماق

o: konsoşos. قونسلوس

3. Kelimelerin sonunda: و [bazen ى]

Örn.: ü: ütü. اوتۇ

u: kutu. قۇتۇ

ö: monteskiyö. مونتسکیو

o: bało. بالو

Hatırlatma – Ö ünlüsü Türkçe tek heceli kelimelerin sonunda hiç bulunmaz, kendisinden sonra her zaman bir ünsüz gelir:

sōz, ōz.

II. Ünlülerin imla tarihi

26. Farslar ve ondan sonra Türkler, ünlülerin gösterimi hususunda Arap abecesinden çok az istifade edebilmişlerdir. Bundan doğan ünlüleri işaret yöntemi yetersizdir (bk. § 11).

Bilindiği gibi Türkçenin sekiz ünlüsü ا، و، ى، ۈ، ۖ، ۗ gibi dört işaretle yazılıyor (bk. § 17).

Bunlara *hurûf-ı imla* diyoruz (*hurûf* ile *imla* kelimeleri arasında görülen *r*'nın değeri hakkında bk. § 1129 ve devamı).

Yine bazı durumlarda yazı hattının üstüne ve altına koyduğumuz bazı tamamlayıcı işaretler de kullanıyoruz. Bu ünlü işaretlerine **hareke* diyoruz.³⁰

1. üstün:

2. *esre*;

3. *ötre*.

³⁰ Kelime içine katılan diğer harfî hareketlere karşılık bunlar kelime yapısına katılmayan ünlüler niteliğinde olup resmî hareketler adını da almaktadır.^{AUE}

Hatırlatma – *üstün*, *esre*, *ötürü* kelimeleri Farsça ünlü işaretlerinin (harekelerin) tercümesidir: **zeber, **zîr, **pîş.

اسره Doğu Türkçesinde *asra*; yani alt anlamındaki kelimeye denktir (bk. § 139).

وتورو vaktiyle çok eskiden *utrü* ve *ütürü* gibi telaffuz ediliyordu (MENINSKI, Ins., s. 18). Bu kelime Doğu Türkçesinde *utru*, *udru*, *üdürü*, *utur*, *udra*, *üdürâ*'ye denktir. Bütün bu kelimeler önünde, karşısında demektir.

Kazan'da yayımlanan dil bilgisi kitapları, yukarıdakilere anlamdaş olarak *üst*, *ast* ve *ütür* deyimlerini kullanıyorlar.

Türkçede kullanılan ünlülerin yazım yöntemini daha iyi anlamak için esas olarak alınmış oldukları Arap yazım yöntemiyle bunu karşılaştırmak gerekir.

27. *Klasik Arapçada ünlülerin yazımı* – Klasik Arapçanın üç ünlüsü vardır. Bunlar bazen kısa *â*, *î*, *û* bazen uzun *ā*, *ī*, *ū*'dur.

Kısa ünlüler ancak Kur'an'da ve çocuklara özgü kitaplarda yazılır. Bu takdirde bunlar harekeler ile görünürler; bu hareke biçimindeki ünlüler öbürlerinin aynıdır, yalnız Arapçada ifadeleri başkadır:

1. *â* için = *fetha*.

Örn.: *saḥḥa* (Sahihtir, esastır.).

2. *î* için = *kesre*.

Örn.: *bi*.

3. *û* için = *zamme*.

Örn.: *bā'dehu*.

**sükûn* veya **cezim* ünlü olmadığını bildirir.

Uzun ünlüler: *ā*, *ī*, *ū*'da veya *آ*, *إ*, *و* ile işaret edilir.

1. Örn.: *آ* *ā*: *kibār* 'büyükler';

إ *î*: *kebîr* 'büyük';

و *û*: *acûz* 'kocakarı'.

Görüldüğü gibi bu uzun ünlülerden³¹ *fetha*, yalnız *saḥil fetha*; *kesre* yalnız *ḥafif kesre*; *zamm*'e ise yalnız *sakil* ve *maḥbuz* (büzgün) *zammedir*. Bunlara *med* harfleri, **ḥurûf-i med*, *ḥurûf-ü-l med* (uzatma harfleri) de derler (krş. § 117).

28. *Kelimelerin köklerindeki ünlüler* – Arap yazısında bir kelime her zaman ya asıl bir ünsüz ya da bir elif ile başlar.

³¹ *آ*, *إ*, *و* harflerinin başka görevleri de var: *آ* hemzeye kürsü görevi görür (bk. § 28); *إ*, *و* yarım ünlü olan *y*, *y* gibi de kullanılır.

Klasik Arapçada *elif*, bir hemzenin (‘, soluk borusu bir süreksiz sesin işareti: son patlayıcı hemze; bk. § 79) kürsüsü olabilir. Bu *hemze* de bizzat bir hareke (ünlü) alabilir.

Örn.: ‘*ekber* (daha büyük);

‘*islām* (Müslüman);

‘*ümm* (ana).

Elif, doğrudan doğruya bir hareke (ünlü) de alabilir (Bu hareke, bir kelimenin bitiminde de bir hareke olduğu zaman ünlü düşer.).

Örn.: **istikbāl* استقبال.

Her zamanki kullanışlarında Araplar ne hareke-ünlülerini ne de (baştaki) *hemze*-yi yazar. Bunun için bu gösterdiğimiz farkı ihmal ederek *elifi*, *başta bir harekenin mevcut olduğunu haber vermeye* çalışan işaret saymakla yetinirler. Bununla beraber şuna da dikkat etmeli ki *elif*, ā, ı, ū okunabilen ünlünün ses rengini kendiliğinden bildirmeğe yeterli değildir.

Örn.: ‘*ekber*;

‘*islām*;

‘*ümm*.

29. Arap yazımının Türk ünlülerine uygulanması. Türkçede bu görüşlerimiz bütün Arap harfleri, gösterdikleri ünlülerin sayısına bakılmayarak kullanılıyor. Gerçekten daha ileride görüleceği üzere Türkçe kelimelerde uzun ünlüler, kısalarından ayırt edilmiyor. Türkçede bu işaretlerden her birinin, yalnız gösterdikleri ses renklerine bakılır. Bu sebeple Türk ünlüleri, kelimelerin içlerinde ve sonlarında şu yolla kaydediliyor:

e, a َ işaretiyle³²;

ı, i ِ işaretiyle;

u, ū, o, ö ُ işaretiyle.

Arap harflerinin kısmen ilk görevlerinden bozulmuş olduklarını göstermek için Türkçede, bunlara Arapça bir kelimedede bulunmalarına göre (*med harfleri*; *fetha*, *kesre*, *zamme*) veya Türkçe bir kelimedede bulunmalarına göre *imla harfleri*; *üstün*, *esre*, *ötre* gibi çeşitli ifadeler veriliyor (Yukarıda bk. § 26 ve 27).

30. Başta Türkçe ünlülerin yazılışı – Türkçe bunda da Arap yazımı yöntemini ör-

³² Hareke işaretleri olan eski ‘ / َ / / ِ / ُ yazma kitaplarda sık sık kullanılmış olduğu halde bugün bırakılmıştır.

nek kabul etmiştir: Türkçenin baştaki bir ünlüsü, ses rengi ne olursa olsun *elif*³³ ile işaret edilir (bk. yukarıda § 28 sonuna).

Örn.:

ا	}	at;
ت		e et;
		it.
ايه		öyle.

Daha başlangıçlarda, bu ünlü *û*, *u*, *ô*, *o* okunacağı zaman, *elif*ten sonra bir *و* koymak suretiyle baştaki ünlünün ses rengini belirtme alışkanlığı ortaya çıkmıştır.³⁴

Örn.: *ويله* *öyle* vb.

Yine *i*, *ı* ünlüleri *ى* işaretiyle ama daha az düzenli bir biçimde gösterilmiştir.

Örn.: *ايت* *it*.

Böylece *elif* daha başka *a*, *e* seslerine tahsis edilmiş oldu. Kullanılmakta olan imla, Arap abecesinin öbür bir işareti olan (◌̣) meddi, elifin üzerine koymak suretiyle bu iki harekeyi ayırt edebildi. Baştaki *a* ünlüsü şimdi *ا* baştaki *e* ünlüsü ise yalnızca *ا* biçiminde yazılıyor:

Örn.: *آت* *at*
ات *et*;

31. Sondaki *a*, *e* ünlülerinin yazılışı – Arapların yazı yöntemine ait alışkanlıkları taklit etmek eğilimi, Türkçede sondaki *a*, *e*'ye *resmî ha'* diye özel bir yazım ile verilmesine sebep olmuştur. Bu harf, Arapçanın teklik dişilik eki olan bir eki biçiminden ödünç alınmış olup Klasik Arapçada şu biçimde yazılır:

- *âtün*

Bu harfine *merbuʿ ta'* derler. Üstündeki iki noktası noksan olarak sondaki *nin* aynıdır. Bu, Klasik Arapçada alışlagelmiş *ع* gibi telaffuz edilir; fakat yalnız adı geçen

³³ Kelimenin başına *و*, *ى* harflerini getirmekle bir taraftan *ı*, *i*, *u*, *û*, *o*, *ô*, ünlüleri, öbür taraftan *v*, *y* ünsüzleri arasında karışıklıklara meydan verilmiş olurdu.

³⁴ Bizce bunlarda, bu alışkanlıktan ise esas olarak uyulan bir kural hakimdir: Herhangi bir ünlüyle başlayan kelimenin ilk harfi, aslında yok denecek kadar yumuşamış bir ünsüz olan hemzedir ki bu ünlüde erimiş bir hâle geldiğinden, artık yalnızca ünlü olarak söylenmektedir. Arabin da Yunanın da kanaati kelimelerin ünlüyle başlamadığı ve baştaki her ünlünün bidaî bir *hemzeden* sonra geldiğidir. Hareke ünsüzü harekeli okumak için kendisinden sonra getirilip ünsüzlerin bir arızası demektir. Ünlüler ünsüzlerin belirtileri olduğundan Arapçada bunlar asıl olan ünsüzler arasına yazıda katılmaz. İşte baştaki ünlülerden önce bu sönük *hemzeyi* işaret için getirilmektedir.^{AUE}

ekte; yani her zaman bir a'dan sonra bulunur.

Bu sonda bizzat Araplarca söylenişinde -a (-e) ve yazıda (ا) biçiminde kısaltılmıştır.

Örn.: Klasik Arapçada: **māddet*^{ün}. مادة

Şimdiki Arapçada: *mādda* (*mādde*). مانه

Ayırt edici noktalarından ayrılmış ة veya ا harfinden oluşan ا, e biçim bakımından, ة'nin sondaki biçimiyle karışıyor. Arapçada buna *Merbutta'*, Türkçede *resmî ha'* adları verilmesi bundandır.³⁵ Türkçe (veya Farsça) kelimelerde sondaki -a (-e) ünlüsünü de yazım için kullanılan bu harftir. Türkçede ayrı yazıldığı zaman buna yalnızca ufak bir halka biçimi verilir.

Örn.: *deve*; دوه

ķara; قراه

Bu, fiil köklerinin sonundaki -a (-e) ünlüsünü işaret için de kullanılır:

Örn.: *eylemek*. ايله مك

Bazı eklerin içindeki ünlülerin yazımında da böyledir:

Örn.: *soğacaķ*. صوقاق

Bununla beraber şimdiki imla ı işaretini a'nın işaretine bırakarak bu işareti e'ye ayırmaya eğilimlidir:

Deve; دوه

ķara; قاراه

Aşırı yenilikçiler bu biçimi açıktan açığa kelimeler içine de sokuyorlar:

Örn.: *gerek*. كرمك

Görüldüğü gibi *resmî ha'* harfi kelime içinde bulunduğu zaman yazıda alt yaındaki harfe bitişmiyor. Şu hâlde bu *bitişmeyen bir harftir* (bk. § 10). Böylece *he* harfiyle bunun arasında bir fark oluşuyor. Bunun sonucu olarak kelimelerin öncesinde ve içinde bu iki işaret arasında karışıklık olması mümkün değildir. Sonra sonunda *he* (ا, ة) harfi olan kelimelerin miktarı çok az olmasından dolayı kelimelerin sonunda da karışıklık olmasından hiç korkulmaz. O kelimeler de hemen şunlardan ibarettir:

³⁵ Türkçede yalnız resmedilip okunmayan harflere **resmî* (= *graphique*) deniliyor. Dikkat edilince görülüyor ki *resmî ha* denilen ا'nın okunmaz sayılması doğru değildir; çünkü işaretin gitmesiyle sesin de gitmesi gerekir. Örneğin; *darbe* ki *darb*'tan. Şu hâlde *resmî ha* dedikleri harf, yazımın gösterdiği biçiminde değil de (e) a biçiminde okunur, demek gerekir. Bu, bir *okuma şaşkınlığı* (mater lectionis) olacaktır.

** *šāh*; شاه

** *pādišāh*; پادشاه

** *gāh*; گاه

* *ištibāh*; اشتباه

* *intibāh*; انتباه

* *tenbih*.³⁶ تنبيه

32. Ünlülerin imlası henüz kullanışta yerleşmiş değildir. Harflerin yazılışında, Avrupa'da kullanılan imlaların her zaman tanımadıkları bir istikrar özelliği olduğu hâlde ünlülerin imlası, genellikle Türkçe imla meselesinin en önemli kısımlarını oluşturuyor.

Türkçede ünlülerin imlasındaki kararsızlık, hangilerinin seçilmesi gerektiğinden çok, bunların yazıda ne zaman göstermek ne zaman gizlemek gerektiğini bilmek meselesindedir.

Türkiye Türkçesinin imla tarihi, denilebilir ki *imla harfleri* (bk. § 26) dedikleri biçimlerin kullanımındaki derece derece bir yayılış tarihinden başka bir şey değildir.

Türkiye Türkçesinin ilk metinlerinde ünlüler, seyrek olarak yazılırdı. Öyle zannediliyor ki *uzun ünlüleri* göstermekten oluşan özel ve doğruyu yanlıştan ayırt edici görevleri bilinen bu biçimlerin başka hususlarda kullanılmasından çekiniliyordu.

Bu yolla okuma zorlukları çok artmış olduğu için bazen harflerin alt ve üstlerine getirilen ünlü işaretleri (yukarıya bakınız) ile buna çare bulmaya çalışıyorlardı. Bunların kullanılması eskiden yazma kitapları yazarak çoğaltan hattatların hüsnühat ile yazdıkları yazılarda oldukça yaygın olmakla beraber, seri ve akıcı olan kullanıma göre çok az uygulanabilir görünüyordu.

Örn.: *buyurdu* بويردو بويردو .

33. Bu hâllere çare olarak, sonuçta ister istemez, gittikçe daha fazla olarak ، و ، ا harfleri kullanılmaya başladı; fakat yazı yönteminin bu gelişmesi, ters yöne doğru rastlanan bir meyil dolayısıyla seyrinden geri kaldı. Bu meyil ise Türkçe kelimelerde de bazı ünlülerin (özellikle kısılarının) yazılmadığı Arapça kelimelerine mümkün olduğunca benzeyecek dıştan bir durum temininden ibaretti.

Bundan ortaya çıkan imla yöntemi, 18. yüzyılda tekrar etti. Bunu Türkiye Türkçesinin klasik imlasını temsil eden bir örnek diye sayabiliriz.

³⁶ Aslında bu gibi kelimelerde sonda ünsüz olan ◀'lerin, ünlü olan ▶ olmasına imkân yoktur; çünkü kendisinden önceki harfleri zaten uzun ünlülerden oluşan olduğuna göre bunların ünsüz ▶ olacağı tabiidir.^{AUE}

Bunun başlıca özellikleri şunlardır:

1. Kelimelerin öncesinde *a, e, i, ı* ünlüleri *elif* ile; *o, ö, u, ü* ünlüleri *و* ile ifade edilirdi.

2. Kelimelerin içinde:

a) *e* ünlüsü hiç yazılmazdı.

Örn.: *eylemek*. ايلمك

b) *i, ı* ünlüleri aynı kelime içinde en az iki defa tekrarlanıyorsa ancak o zaman yazılırdı.

Örn.: *kılıç*. قلیچ

i, ı ünlüleri tek heceli kelimeler içinde yazılmazdı.

Örn.: *kız*; قز

dil. دل

c) *a* ünlüsü ve *o, ö, u, ü* ünlüleri, *her zaman ve bir defa* olarak yazılır. Bu yazım biçimi zorunlu ve yeterli sayılır ve genellikle bunları aynı kelimedede iki defa yazmaktan çekinilir:

Örn.: *bataç*; بتاق

çocuk. چوچك

Bunun sonucu olarak tek heceli kelimelerde bu ünlüler her zaman yazılır.

3. Türkçe kelimelerin sonunda bütün ünlüler yazılır.

34. Yeni imla – Tahminen 1850'den itibaren, Türk Millî Edebiyatının uyanışının başladığı zaman, dili daha akıllı ve mantıklı bir imla yöntemiyle donatmak çaresi düşünüldü. O zaman, her söylenen *ünlünün dengi bir yazılı şekli olması* esası kabul edildi; ancak imlaya vereceği tek düzelik dolayısıyla kuramca haklı olarak bilinen bu esas, uygulamada kelimelerin yazı dağınıklığı gibi vahim bir sakınca ile karşılaştı. Gerçekten ünlülerin yazılışı için kullanılan dört biçimden üçü *و، ۋ، ۰* yazıda alt yaındaki harfe bitişmez. Bu şekiller çoğaltılınca kalem, her defasında kâğıttan ayrılmağa mahkûm olur. Bunun, birleştirmelerle dolu olan Arap yazısı alışkanlığıyla düzenlemek mümkün değildir.

Bu sebeple düzeltilen imla herkesçe kabul edilmedi. Kimi bugünkü klasik imlayı örnek alıyor kimi de eskiden daha ziyade olmak üzere *imla harflerini* kullanmakla yetiniyor. Bu hususta yalnız ve özellikle ekler, bunları kabul etmemekte inat ediyor (Bu konuda bk. § 162).

Bununla beraber, bir vakıa gerçekleşmişe benziyor: İlk hecenin *e*'den başka olan her ünlüsü her zaman yazılıyor. Şimdi bu sonuca bakınca "Klasik imlanın gösterdiği

göreceli istikrarın bırakılmasına bu kadar az bir şey değer miydi?" sorusunun akla gelmemesi mümkün değildir.

Gerçekten, birinciden gayrı öbür hecelerde, en kâmil bir kararsızlık ve keyfi bir gerekli görme hüküm sürüyor.

Şu söyledigimiz sakıncalardan başka günümüzde gerekli görülen yöntem, kullanılan biçimlerin yetersizliği (sekiz ünlüye karşılık dört biçim) gibi esaslı bir eksikliğe çare olması dikkate değerdir. Örnek olarak *ı* biçimi *i*, *ı* ünlülerini (*y* ünsüzü hesabın dışında) ve *ı* biçimi *ü*, *u*, *ö*, *o*, ünlülerini (yine *v* ünsüzünü hesaba katmıyoruz) gösteriyor.³⁷

Bu gibi durumlar karşısında biricik çare buna deva olabilir: Diğer bir abecenin (örnek olarak Latin abecesinin) kabulü.³⁸ Yazık ki bu, Müslüman ülkelerinde pek kuvvetli olan din adamlarının hırçın direnişiyle karşılaşır. Sonra da bunun, Türkçe-de büyük bir sayıda olan Arapça kelimelerin bu harflerle yazılması meselesini kurcalamak gibi bir sakıncası da olur.³⁹

Şu hâlde öyle görünüyor ki bu mesele, bir taraftan haksız ve lüzumsuz yere unutulup giden Türkçe kelimeleri yeniden canlandırmak, öbür taraftan Arap kelimele-rinin kullanışını ilmi adlandırmalarla sınırlı tutmak suretiyle Türkiye Türkçesinin gerçek bir biçimde millileştirileceği zamana bırakılmak gerekiyor.

35. Aşağıdaki tabloda ünlülerin kullanılan imla [ve klasik imla]daki bütün ayrıntıları özetlenmektedir.

III. Ünlülerin sınıflandırılması

36. Türkçenin ünlüleri, üç farklı esasa göre sınıflandırılırlar:

Birinci ayırış esası: Dilin yatay sahada aldığı yere göre ünlülerin çıkış yeri bakımından.

Bu bakımdan iki ses çıkartma noktası ayırt edilebilir.

³⁷ Epir'deki Vuvo ırmağı, Arap harfli Türkçe coğrafya kitaplarında ووروو biçiminde yazılıdır.

³⁸ ŞEMSEDDİN SAMİ'nin *Kâmûs-ı Türkî*'sinde kullanılan harf üstü işaretleme yöntemi, yalnız matbu biçimlerden başkasına uygulanamaz.

1914 senesinin Mayıs ayından itibaren Harbiye nezaretinin verdiği karar ile askerî mensupları arasında resmî muhabereleler, (', , ^, v) gibi Fransız aksan işaretleriyle ayırt edilen sekiz ünlünün kullanılması üzerine istenilen yeni bir imla ile kaleme alınmaya başlanmış idi. Bu usulde her harfin bitişmeyen bir tek biçimi kullanılırdı. Birleşme olmaması bakımından bu da uygulanamamasından dolayı bir müddet sonra terk edilmiştir.^{JD}

³⁹ Atatürk, bu fikrin Türkler için pek açık olan isabetsizliğini, birkaç yıl sonra Türkiye'de yaptığı muazzam inkılaplar, özellikle yazarın hiç ihtimal vermediği harf inkılabıyla ispat etmiştir.^{AUE}

a) *Sert damağın ön kısmı*. Bu çıkış yerindeki ünlülere *ön veya damak önü ünlüleri* (ön damaklılar) derler: *e, i, ö, ü*.

	Başta	İçeride		Sonda
		İlk hecede	Diğer hecelerde	
<i>e</i>	Bazı defa 	Sıfır	Sıfır: Bazen • (bazen)	•
<i>a</i>	()	(veya zaman)	 veya sıfır; bazen •	veya •
<i>i</i> 	(veya)	(sıfır)	veya sıfır	ی veya و
<i>ü</i> <i>u</i> <i>ö</i> <i>o</i>	(Bazen <i>ö, ü</i> yerine) و Bazen نو <i>ö, ü</i> yerine.	(veya sıfır; tek heceli- lerde her zaman)	و veya sıfır; tek hece veya sıfır bazen و	و bazen ی
		و	و (Yalnız ödünçleme kelimelerde olabilir.)	و

b) *Damağın alt kısmı*. Burası *art veya damak ardi ünlüleri* (art damaklılar) olan: *a, ı, o, u*'nın çıkış yeridir.

Bütün Türk diline hakim olan en belli başlı ayrış budur (bk. § 136 ve aşağısı).

Bunu aşağıdaki taslakla gösterebiliriz:

Birinci taslak

Ön ünlüler	<i>e i ö ü</i>
Art ünlüler	<i>a ı o u</i>

Daha yukarıda ince ünlülere (bk. yine § 16) verdiğimiz düzen, yalnızca bakışıklık (symetrie) gibi uygulamadaki sebepler dolayısıyla seçilmiştir (bk. aşağıdaki taslaklara). Doğrusunu söylemek gerekirse boğumlanma noktası daha önde olan *i* ünlüsünden başlayıp çıkış noktası en geride olan *u*'da karar kılmamız gerekirdi. O zaman ünlülerin düzeni şöyle olurdu:

$$\begin{array}{c|c} i, e, & a, ı, o, u \\ \hline ü, ö, & \end{array}$$

ü, ö ünlüleri *i, e* ünlüleri gibi aynı noktadan; yani aynı çıkış yerinden çıkarılır. Boğumlanma noktasından çıkması, organların durumunu durgun hâllerinde nasılsa

yine öyle kalmasına bağlı olan *a* ünlüsü, ünlü uyumu (bk. daha aşağıda § 136) bakımından, öbür kalın ünlüler gibi bir hâldedir. Bunun için bu ünlüyü, Türkçede bu türlü ünlüler arasına koymaya gerek vardır. Daha haklı olarak da *a*'dan daha geride çıkarılan *ı* ünlüsü için de aynı hâl vardır. Şu hâlde biz, Hint-Avrupa dilleri ses bilgisine dair eserlerde, *ı* ünlüsünün (boğumlanma noktası, dilin orta kısmı ve sert damağın art kısmıdır) dâhil olduğu birleşik ünlülere ayrılış yönlerini, Türkçede önemli sonuçlara sebep olmadığı bahanesiyle ihmal ediyoruz.

Ön (damak önü) ve art (damak ardı) ünlüleri ifadesi yerine bazen *damaklılar*, *gırtlak sesleri* ifadeleri de kullanılıyor.

Bazı yabancı diller ünlüler için *yumuşak* ve *sert* yahut *zayıf* ve *sert* biçimindeki nitelemeleri tercih ediyorlar (Bu iki öbeği karıştırarak *leyyin* ve *şedit* de diyorlar). Türkçe dil bilgisi kitaplarında ise bunlara *ince* ve *kalın* deniliyor.⁴⁰

37. *Birinciden bağımsız olarak ikinci ayrış esası*: Dilin dikey istikametteki yeri.

Bu bakımdan dar, orta, geniş ünlüler diye ayırt edilir; fakat Türkçede çıkışında dilin yükselmesine göre *darlar*: *i*, *ı*, *ü*, *u* ve çıkışında dilin alçaklığına göre *genişler*: *e*, *a*, *ö*, *o* diye bir ayırım yapmak yeter. Yukarıda birleşik ünlüler için yaptığımız gibi orta ünsüzlerinin ayrışını da ihmal ediyoruz.

Yüksekler, *alçaklar* yerine *darlar* ve *genişler* de deniliyor.

Bu sınıflandırmayı, gözden hiçbir zaman uzak tutulmaması gereken birinci sınıflandırmayla kaynaştırarak şöyle bir taslak ortaya çıkarırız:

İkinci taslak		
	Alçaklar (geniş)	Yüksekler (dar)
Önler	<i>e ö</i>	<i>i ü</i>
Artlar	<i>a o</i>	<i>ı u</i>

Bu ayrış, bütün Türkçe ek öğelerinin iki sınıfa bölünmesine sebep olmuştur (bk. § 154).

Hatırlatma – Türkçede, geniş ünlüler, dar ünlülerden daha yerleşmiş, kararlı, daha sabit öğelerdir. Bakılınca, dar ünlüler bazen söyleyişten düşer (bk. § 120 ve aşağısı) oldukları gibi tersine yabancı dilden gelmiş bir kelimenin söyleyişini kolaylaştırmak için iki harf arasına girebilirler (bk. § 112 ve 114). Bu veya başka hâldeki kaçamaklı ve kararsız öğeler esas itibarıyla kendilerine ancak dar ünlülerde de rastlanabilir.

Türkçede oldukça çok olan yansıma adlar dar ünlüler, geniş ünlülere göre yine

⁴⁰ Yazarn incelemesine göre şimdi biz bunlara tek kelimeyle *öncül*, *artçıl* da diyebiliriz.^{AUE}

yan bir rol oynarlar. Örnek olarak *pat, çat, car, tağ, faş* vs. yansıma adlar, dar ünlülü eşit yansıma adlar olan *pıt, çıt, cır, tığ fış* vs.'den daha gürültülü sesleri ifade ederler.

Yine dikkat edilirse görülür ki eklerde geniş ünlüler, her zaman ses vurgusunu kendilerine çektikleri hâlde, dar ünlüler bunu bazen kelimeye bırakırlar (bk. § 210, 1. hatırlatma 333, 2. hatırlatma).

38. Üçüncü ayırış esası: Dudakların açılma biçimi.

Bir ayna ile kolayca görülür ki dudaklar *ö, o, ü, u*'yu söyleyebilmek için yuvarlak bir delik meydana getirerek ileriye doğru uzandıkları (yuvarlak ünlüler) hâlde *e, a, i, i'*yi söyleyiş için yarık biçiminde açılırlar (yuvarlak olmayan yahut düz ünlüler).

ö, ü ünlüleri, dudakların yuvarlaklaşmasıyla *e, i* ünlülerinden (sıraya göre *ö, e*'den *ü, i*'den) ayrılırlar: başka bir yolla söylersek *ö* = dudaklaşık *e* ve *ü* = dudaklaşık *i*'dir.

Bu yeni sınıflandırmayı birincisiyle karıştırırsak şu taslağı elde ederiz:

Üçüncü taslak		
	Düzler	Yuvarlaklar
Önler	<i>e i</i>	<i>ö ü</i>
Artlar	<i>a ı</i>	<i>o u</i>

Bu üçüncü ve son ayırışın kolayca uygulama yeri, değişme (nöbetleşme)'li ekler olacaktır (§ 158).

1. hatırlatma – Yuvarlak (*dudaklaşık*) ünlüler, komşu harfleri *dudaklı* kılmaya da eğilimlidirler (Bu bölüme bk. § 188).

2. hatırlatma – Yuvarlak ünlüler, Türkiye Türkçesinde çok defa düz ünlüler biçimini alırlar: *ü, i* oluyor; *ö, e* oluyor; *o, a* oluyor.

Örn.: Doğu Türkçesi Türkiye Türkçesi.

<i>üy</i>	<i>ev</i> ;
<i>ötmek</i>	<i>etmek</i> 'ekmek';
<i>düb (tüb, tüp)</i>	<i>dib</i> ;
<i>bütmek</i>	<i>bitmek</i> 'neşv-ü nemâ bulmak + sona ermek';
<i>kovuğ</i>	<i>havuğ</i> 'içi boş, oyuk; mesâne; baş kisvesi';
<i>tülkü, tülki</i>	<i>tilki</i> .

39. Üçüncü taslak, birincidekilere de sahip olan ikinci ile karıştırılınca şöyle bir taslak meydana geliyor:

	Düzler		Yuvarlaklar	
	Alçaklar	Yüksekler	Alçaklar	Yüksekler
Önler	e	i	Ö	ü
Artlar	a	ı	O	u

Bunlar böyle okunabilir:

e	ön	geniş	düz	ünlü
i	ön	dar	düz	ünlü
ö	ön	geniş	yuvarlak	ünlü
ü	ön	dar	yuvarlak	ünlü
a	art	geniş	düz	ünlü
ı	art	dar	düz	ünlü
o	art	geniş	yuvarlak	ünlü
u	art	dar	yuvarlak	ünlü ⁴¹

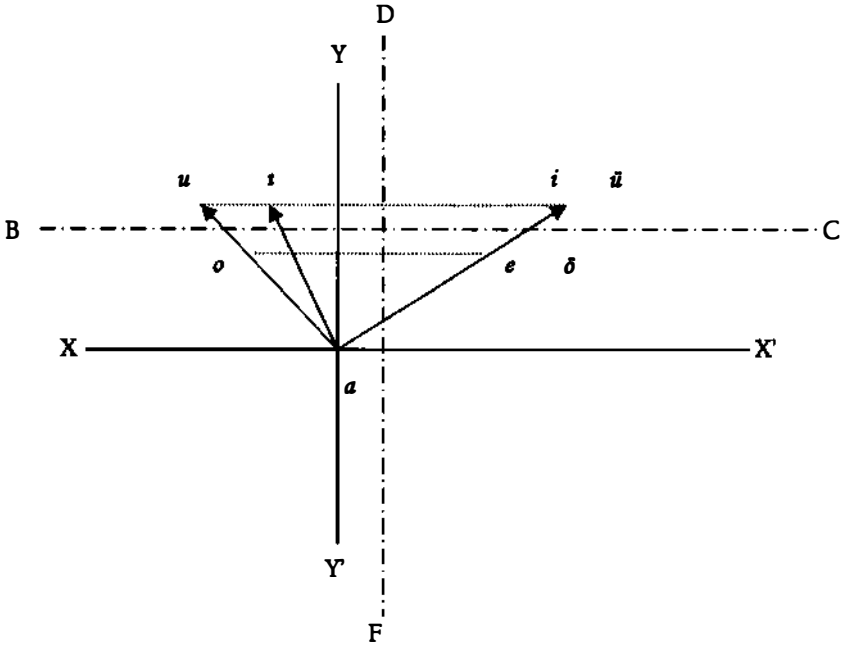
Türkçenin sekiz ünlüsüne ait bu üçlü bölünüşte ünlüler, her biri ayrı ayrı dörtten oluşan iki eşit düzenli öbeğe ayrılmak suretiyle bir bakışıklık ortaya çıkarmaktadır. Dikkat edilince, bu bakışıklığın ne kadar tam ve gelişmiş olduğu görülür:

1. 4 ön – 4 art;
2. 4 geniş – 4 dar;
3. 4 düz – 4 yuvarlak.

40. Türkçe ünlülere geometrik bir taslak⁴² uygulanınca yandaki gibi bir biçim meydana gelir:

⁴¹ Bizce, düzlerin alçaklarına *üstünler*; yükseklerine *esreler*; yuvarlakların alçaklarına *yaygın ötreler*; yükseklerine *büzgün ötreler* denilebilir. Bunlar hem öteden beri daha alışılmış hem de dile daha kolay daha kısa Türkçe kelimelerdir.^{AUE}

⁴² M. Leonce ROUDET'in *Genel Ses Bilgisi Öğeleri (Elements de Phonétique Generale)* adlı kitabındaki HELWAG'ın *Geometrik Taslak*'ından alıntılanmıştır (Paris, 1910, 84. s.).^{JD}

a, u hattı üzerinde kalın ünlüler; *a, ı* çizgisi üzerinde ince ünlüler görünür, *a, ı* birleşik ünlüler çizgisidir. Her noktanın *YY'* ekseninden mesafesi, dilin orta *a* yerinden itibaren ilerleyişini veya gerileyişini yaklaşık olarak gösterir; her noktanın *XX'* ekseninden uzaklığı, dilin aynı kökten yükselişini yaklaşık olarak gösterir. *DF* hattı, Türkçede ince ve kalın ünlüler arasındaki sınırı gösterir (Bu, orta *a*'nın sağından geçer.). *BC* hattı Türkçede dar ve geniş ünlüler arasındaki sınırı gösterir.

41. *ö/ o ünlülerine dair.* Hatırlatma – Söyleyiş bazen, geniş yuvarlak ünlüler olan *ö/o* ile denkleri dar yuvarlak ünlüler olan *ü/ u* arasında kararsız kalır.

oğlan veya kınama ve azarlama ünlemi *u/ an*;

oğramağ veya *uğramağ*;

böyük veya *büyük*;

boğa veya *buğa*;

boğday veya *buğday*.

Yuvarlak ünlülerin dar ses niteliği *ü, u* ile geniş ses niteliği *ö, o* arasındaki bu karışıklık, Türkiye Türkçesine özgü bir şey değildir; bir Türk lehçesinden başka bir Türk lehçesine göre de bunlara rastlanır. Bununla beraber dikkat edilirse görülür ki Türkiye Türkçesinde böyle tereddütün oluştuğu ve mümkün olduğu durumlarda *u,*

ü ünlülerinin tercih hususunda gittikçe açık bir eğilim vardır.

O, ö ünlülerinin eklerin dışında kalması hakkında bk. § 140.

II. Konu: Ünsüzler

I. Ünsüzlerin sınıflandırılması ve niteliği

42. Kendilerine ünsüz adı verilen ses birimleri daha yukarıda § 15'te gördüğümüz gibi hava borusunun burun-ağız organından geçerken oluşan gürültüden çıktığı için bunları tabii olarak, soluk borusunun çıkışına göre sınıflandırmak gereği görülmüştür.

Burun-ağız organı öğelerinin oluşturduğu oldukça sıkışık kanal, bir ünsüzün yerinden bırakılışı sırasında, havanın aralıksız bir biçimde çıkmasına müsait olacak kadar açık kalırsa o ünsüze *sürekli*⁴³ derler: v, f, z, s vs.

Buna karşılık, bu uzuvlar arasında bir temas gerçekleşip de *bir an için* hava borusunun geçmesine mâni olarak, burun-ağız boşluğunda bundan dolayı bir *tıkanma* oluşursa böylece araya girmiş engeli zorlayan havanın tazyiki altında ünsüz, bir *patlayış* olmadıkça çıkartılamaz.

Bu yoldaki ünsüzlere *süreksiz* (*tıkanık, mehmus*)⁴⁴ derler: p, b, t, d vs.

Sonra konuşma uzuvlarının birleşik ve karışık oluşu, birleşik sesler meydana gelmesine yol açar. Bunlar ünsüz olmakla beraber, bazı yönlerden ünlülere yaklaşır. Bunlar *akıcı ünsüzler* adıyla ifade edilir ki şu ünsüzlerdir: y, l, r, m, n (Son iki ünsüze genizli denilir.). Bu akıcı ünsüzler (ünlüler gibi) sürekli seslerdir.

43. Bu sınıflamadan başka, ünsüzleri çıkış yerlerine göre sınıflamak da mümkündür:

Dudaklılar: p, b. İki dudağın değmesiyle oluşur ve bunun için bunlara *çift dudaklılar* adı da verilir;

Dudaklı-dişliler: f, v. Alt dudak ve üst dişlerin değmesiyle oluşur;

Diş ünsüzleri: t, d, s, z. Dilin dış kenarı ve dişlerle oluşur;

Damaklaşık dişliler (diş damak ünsüzleri) dilin ön kısmıyla damaktan oluşur vs. (bk. tabloya § 80).

⁴³ Veya *tazyikli* veya *daraltılı* veya *sürtünük*.^{JD}

⁴⁴ Veya *âni* veya *patlayıcı*.^{JD}

44. Daha önce yukarıda işaret edilen *boğuk* ve *çınlamalı ünsüzler* ayırımı bu iki sınıflama biçimine katılır.

Akıcı ünsüzler, ünlüler gibi özünde *çınlamalı*dırlar. *Sürekliler* ve *süreksizlere* gelince bunlar bazen *boğuk* bazen de *çınlamalı*dırlar. Örnek olarak *p*, *b* ünsüzleri birbiri ardınca söylenince görülür. Bu iki ünsüz aynı bölgeden (iki dudağın tıkanışından) çıkar; lakin *b*, damaksıl sarsıntılarının varlığıyla *p*'den ayrılır. Bunun böyle olduğuna kolayca inanmak için bu iki sesi çıkarırken kendi ünüğünü (ses aletini) iki parmak arasında tutmak yeter.

Hatırlatma – Türkiye Türkçesinde her zaman *boğuk* ünsüzler, *çınlamalı*lardan açık bir biçimde ayırt edilmez.

Böylece *boğuk* $\text{ç} = \text{h}$ ile *çınlamalı* $\text{▲} = \text{h}$ birbirine karıştırılır: *hangi X hangi*.

Bu gibi kararsızlıklar kelime başlarında, özellikle *t X d'*'de sık olur (bk. § 82). Kelime içlerinde ise seyrek: *sapan X saban* (İstanbul'da belki ayrı ayrı anlamlara geldikleri için bunlar, karışıklıktan çekinerek böyle kullanılır.).

Aşağıdaki paragraflarda, Türkiye Türkçesinin çeşitli ünsüzlerini: *dudaklılar*, *dişliler*, *gırtlak sesleri*, *gırtlaklılar* ve *akıcı ünsüzler* düzeni üzere üleşerek, paylaştırarak sayıp anlatacağız.

A) Dudaklılar

45. *Dudaklı* ünsüzler (akıcı ünsüz *m* § 75'yi sayıya katmadan), dört tanedir.

1. İki *süreksiz* (çift *dudaklı*):

a) Bir *boğuk*: *p* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: پ

Örn.: *ip*.

b) Bir *çınlamalı*: *b* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: ب

Örn.: *baba*.

2. İki *sürekli* (*dudaklı*-*dişli*):

a) Bir *boğuk*: *f* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: ف

Bu ünsüze, aslını söylemek gerekirse Türk lehçelerine ait olmayıp ya ödünçleme kelimelerden ya da yansıma adlar olan *öf⁴⁵lemek*, *üfürmek* gibi ifadeci kelimelerden

⁴⁵ Üf olacak.^{AUE}

başka yerlerde buna rastlanmaz.

b) Bir çınlamalı: v (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: ۋ (bazen de bk. iki aşağıdaki paragrafa).

Örn.: ev.

46. Türkiye Türkçesindeki v ünsüzü bazen ortak Türkçe-Tatarcadaki bir b'ye denktir:

Örn.: <u>Türkiye Türkçesi</u>	<u>Öteki lehçeler</u>
vermek,	<i>birmek</i> yerine;
varmak,	<i>barmak</i> yerine;
var,	<i>bar</i> yerine;
vaz geçmek,	<i>baz geçmek</i> yerine;
yalıvarmak,	<i>yalıbarmak</i> yerine;

v ünsüzü, çok daha eski bir gırtlaklı ünlü ünsüzün en son biçimidir.

suvarmak, *suğarmak* yerine;

tavuk veya *tauḳ*; *daḳuḳ* (*taḳuḳ* yerine) (bk. aşağıdaki paragrafa).

47. ۋ, ғ harfleri, aşağıdaki kelimelerde v gibi söylenir (krş. § 188):

üvez;

üveyi (*ögey*, yerine);

dövmek;

sövmek;

güvercin;

gövde ;

güvenmek;

ovmak;

ovalamak;

kovmak;

kovalamak;

yel kovan;

kovan;

kovuş⁴⁶;

kova;

⁴⁶ koğuş olacak.^{AUE}

kıluğuz, kılavuz (kılavuz);

kavanoz (koğanoz);

yavuk ki yavuklu bundandır, aslı *yağuk* ‘yakın, yaklaşık’.

evet kelimesi de daha eski bir *öget* ‘iyi, âlâ’⁴⁷ yerindedir.

1. hatırlatma – Anadolu’da bu çeşit *v*, çok defa alt dudağın kenarı üst dişlere yaklaştırılmadan söylenir (Bu bir çift dudaklı *v*’dir.).

2. hatırlatma – Yukarıda geçen birçok kelime *k* veya *ğ* gibi bir gırtlaklı ünlü ünsüzle başlar (Bunlar arasına daha az kullanılan *güveç*, *güvez*, *güve* kelimeleri de katılabilir; bk. sözlüklere); bu da *k/ğ* > *v* biçimindeki değişimin daha çok bu ünsüzlerin aynı kelime içinde katmerleşmesiyle gereken bir benzeşmezlik yüzünden ileri geldiğini gösterir.

B) Asıl dişliler

48.–Asıl dişliler (*r*, *n* § 70 ve 73 akıcı ünsüzleri sayıya katılmaksızın) dört tanedir.

1. İki süreksiz:

a) Bir boğuk: *t* (Fransız söylenişindeki gibi). Art (damaklı) sınıftan⁴⁸ kelimelerde, özellikle *i* ünlüsünden sonra bazen hafif bir tumturak (ses gürlüğü) duyurulur.⁴⁹

Yazılışı: Ön (damaklı) sınıfta⁵⁰ her zaman ت ; art (damaklı) sınıfta (bk. § 141 ve 144) ise ط veya ط.

b) Bir çınlamalı: *d* (Fransız söyleyişindeki gibi).

Yazılışı: İnce sınıftan kelimelerde her zaman د kalın sınıftan kelimelerde د veya ث (bk. § 141 ve 144).

2. İki sürekli:

1. Bir boğuk: *s* (Fransız söyleyişinde kelime başlarındaki *s*, *şort* (= *tālī*^c) veya kelime içlerindeki *ç*, *français*’deki gibi).

Yazılışı: İnce sınıftan kelimelerde her zaman س; kalın sınıftan kelimelerde her zaman ص (bk. § 141 ve 144).

Hatırlatma – Arapça kelimelerdeki ث , س , ص harfleri Türkçede alışlagelmiş *s* gibi söylenir.

⁴⁷ Daha doğrusu *övlümüş*, *memdüh*.^{AUE}

⁴⁸ Kalın ünlülü.^{AUE}

⁴⁹ Bizce art damaklı (kalın ünlülü) hecelerde ünlü *ü*’den sonra veya önce olsun, bu ث hep kalın ت = ط gibi söylenir.^{AUE}

⁵⁰ İnce ünlülü.^{AUE}

b) Bir çınlamalı: z (Fransız söyleyişinde gaz kelimesindeki gibi).

Yazılışı: ز

Örn.: buz.

49. z ünsüzü Türkçe bir kelimenin başında bulunmaz. Diğer Türk lehçelerinin tanımadığı züyûrt 'yoksul' kelimesi yabancı (Ermenice) bir kökten olabilir.⁵¹

Bununla beraber, halk dilinde ödünçleme birkaç kelimenin başındaki boğuk s ünsüzleri çok defa z gibi söylenir:

Örn.: sanat veya zanaat,

surna Türk söyleyişinde zurna.

Hatırlatma – Arapça kelimelerdeki ظ, ض, ز, ذ harfleri, Türkçenin alışlagelmiş z'si gibi söylenir.

C) Damaklaşık dişliler

50. Damaklaşık dişliler dört tanedir:

1. İki süreksiz:

a) Bir boğuk: ç (Yazıda daha çok tch harf kümesiyle kaydedilen) bu ünsüzün söylenişi t + ş seslerinin aynı anda ağızdan çıkartılmasına denktir. Fransada Provençal lehçesinin pitchoun kelimesindeki tch'sine, İtalyancanın cicerone kelimesindeki c'sine, İngilizcenin chester kelimesindeki ch'sine, Rusçanın चाँ kelimesindeki च'sine, Leh dilincenin czas kelimesindeki cz'sine, Macarcanın cs'sine denktir.

Yazılışı: چ

Örn.: saç صاچ .

b) Bir çınlamalı: c, söyleyiş bakımından bu, damaksıl titreşimlerinin varlığıyla önceki ünsüzden ayrılır. Bunun sonucu olarak d + j çınlamalı ünsüzlerinin çağdaş (hemzaman) olarak ağızdan çıkartılışına denktir. Krş. Arapçanın نتیج netice⁵² kelimesindeki ج'si, İtalyancanın buon giorno ifadesindeki g'si, İngilizcenin John kelimesindeki j'si.

⁵¹ Bu kelime Divanü Lügati't-Türk, III., 145 saygırmağ 'tenha bir hâle yaklaşmak' ve III, 142, sayıkmağ 'tenha kalmak', fiil adlarıyla ilgili görünüyor: saygurmak'tan say (s > z değişimiyle zay) gurt 'paradan yana seyrekleşmiş' ve ince şekliyle s(z)eygürt'ten? veya sökürt < zögürt 'paraca söktürülmüş, sökülüş' olabilir. Türkçe kelimelerde de s'den değişmiş z'ler vardır: zır 'sır, ısır: harareti, kızgın', deli; (ykl.: isi, ısı: ısıcak: isir. Ke 'hararet veren', zır 'ısır: kızgın', zop 'sop: soy', yani deli nevgi; zıvana 'sıganak; içine bir şey sıgan yer', istiğâb yeri; mecaz olarak 'havsala: zıvanasından çıkmak, kabından taşmak, kabına sığmamak, kabı almamak, kızmak' vs.^{AUE}

⁵² DENY bunun yerine Metica (Afrika'da bir şehir) kelimesini kullanıyor.^{AUE}

Yazılışı: ج

Örn.: *bacı*.

2. İki sürekli ki birisi ancak yabancı asıldan kelimelerde görülür:

a) Bir *boğuk*: ş söylenişi: Fransızcanın *cheval* 'at' kelimesindeki *ch*'si, Almancanın *sch*'si, İngilizcenin *sch*'si, Rusçanın *ш*'si, lehçenin *sz*'si, Macarcanın *s*'si gibidir.

Yazılışı: ش

Örn.: *şişe*.

b) Bir çınlamalı *j*⁵³ ancak yabancı asıldan olan kelimelerde bulunur (bk. § 77).⁵⁴

Birkaç istisna durumlarda ç ve c ünsüzleri çıkartılırken, dilin alçalması sonucu, bunlardaki süreksizlik ögesi kaybolur. O zaman bu ünsüzlerden ç, ş'de ve c, j'de karar kılar.

Örn.: *içinde* yerine *işinde* (İstanbul halk ağzında).

secde yerine *sejde* (halk dilinde, VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 43 ve 356).

İkinci örnekteki olay, belki bir benzeşmezlik dolayısıyladır.

ç > s gelişimi, sonradan oluşan bir değişme değildir. Krş. *iç ton* 'iç don' yerine *iş ton* MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 78. s.⁵⁵

Ç) Damak önü gırtlak sesleri

51. *Damak önü gırtlak sesleri* (akıcı ünsüz l § 71 sayıya katılmaksızın) dört tane-dir.

1. İki süreksiz:

a) Bir *boğuk* *b*.

Bu ünsüz kuvvetli bir yarı ünlü ile *k* söylenir; yani dili alışılagelmiş *k*⁵⁶ de olduğun-dan çok damağın ileriside getirerek söylenir. Bu, *êke* biçiminde yalnız iki hece ile

⁵³ Bu ünsüz genellikle z biçimiyle kaydedilir. Bu çeviri yazı şekli, bizim kabul ettiğimiz j biçiminden iyidir; çünkü j şekli çok zaman (İngilizlerce) c, (Almanlarca) y karşılığı olarak kullanılır. Bununla beraber bu harfi kullanacağımız yerler çok az bir sayıda olduğu için çeviri yazı dizgemizde yeni bir harf ile boş yere kalabalık vermemeyi tercih ettik.^{JD}

⁵⁴ Bu harf *Divanü Lugati't-Türk*'te birçok kelimede c veya ş ünsüzlerinden değişmiş olarak görünür: *Divanü Lugati't-Türk*, I, 423 *korugjin* 'kurşun': III, 240 *jagılamağ* 'çağılamağ: çağ-lamak' vs.^{AUE}

⁵⁵ Bu durum lehçemizde d, t'den önce gelen ünlüsüz c, ç'lerde de görülür: *Necdet*: (ec = eş, ej); *vicdan*: (ic = iş, ij); *uçtu*: (uç = uş); *içtim*: (iç = iş) vs. -l'den önce gelen ünlüsüz c'ler ise j gibi söylenir: *neclâ*; *iclâl meclûp*: (ec, iç = ej, ij.) vs.^{AUE}

⁵⁶ Bu, Arapçanın yarı ünlüsüz ince *k*'sinden ayıdır (ki *hâl kevi*'deki *k* ve yine Arapça söyle-nişli *kemal*'deki *k* gibidir).^{AUE}

söylenilen Fransızca *inquiet* ‘endişeli’ kelimesindeki *qui* parçasının söylenişiyle aynı değerdedir. Krş. Paris’in varoş mahalleleri ağzında *sêk* gibi söylenen *cinq* ‘beş’ ve *koğ* gibi söylenen *coq* ‘horoz’ kelimelerindeki *q*’ler. Yine krş. İngilizce *cube* kelimesindeki *c*; Rusça *кесарь* kelimesindeki *K* ve Leh dilince *kiedy* kelimesindeki *K*.

Bu ünsüzün belli belirsiz bir *y* ile söylenişi (yarı ünlü) *ö*, *e* ünlülerinden çok önce duyulur bir hâldedir; yarı ünlü *û*’den önce daha az duyulur; *i*’den önce ise hemen hemen duyulmaz bir hâldedir. Bunun için biz *ö*, *e* ünlülerinden önce gelenleri çeviri yazımızda *k* ile göstereceğiz. Bu yarı ünlü, söyleyen kimselere göre az çok duyulur: *bilmek*, *bilmek*.

Yalnız ön sınıf (veya damak önü) kelimeleri, *k* almağa müsaittir.

Yazılışı: ك (ك , ی)

Örn.: *köpek*;

kesmek;

küp;

tilki.

Hatırlatma – Bu ünsüz, art sınıf kelimelerinde ق ک sesine karşılıktır (§ 141). Eklerde onunla değiştirilir (bk. § 168). Baş harfi gırtlaklı ünlü olan eklerde غ ğ ünsüzüyle de değiştirilir (bk. § 173).

52. b) Bir çınlamalı: g.

Söylenişi: Yarı ünlülüğ’dür. Fransızcanın *eğer* biçiminde iki heceyle söylenen *aiguier* ‘ibrik’ kelimesindeki *gui* ögesine denktir. Yine krş. Fransızca *varuş* söylenişiyle *bağ* biçimindeki *bague* ‘yüzük’ kelimesinin g’si; yine krş. Rusça *Георгий* kelimesindeki *r*’ler ve Leh dilince *gielda* kelimesindeki *g*. Bu ünsüz, yarı ünlü ve çeviri yazı bakımından, bundan önceki ünsüzdeki aynı görüş ve gözlemlere yer vermektedir.

Aynıyla onun gibi ancak ince sınıftan kelimelerde kendisine rastlanabilir.

Şuna da dikkat edilmeli ki *g* harfi yalnız iki çınlamalı ünsüz arasında görünebilir. Bu bakımdan hiçbir zaman boğuk bir ünsüz yanında ona rastlanamaz.

Yazılışı: ك (س , ی); tıpkı bundan önceki ünsüzde olduğu gibi. Bunu ötekinden ayırt etmek için bazen گ گ⁵⁷ biçimleri de kullanılır.

Örn.: *göstermek* كوسترمك ;

gevşek كوشك ;

⁵⁷ Bu harfin başta ve içerdeki bitişik biçimlerine ikinci bir kol (keşide) getirmekle ötekilerden bazen ayırt edilse de ayrı biçimi bundan da mahrum olduğu için o durumdakilerin ayırt edilmesi mümkün değildir.

güneş كونهش ;

gitmek كيمتك .

Bu ünsüz bir ünlüden önce bulunduğu zaman, çok defa sürekli y'ye çevrilir (bk. § 54).

Dudaklaşık *ö, o, ü, u* ünlülerinden biriyle temasta bulunduğu zaman, dudaklı y'ye de çevrilebilir (bk. § 47). Bu olay, kelime içlerinde veya bazı fiil köklerinin sonlarında; fakat *g > y* değişmesinden daha az düzenli olarak ortaya çıkar.

Hatırlatma – Eklerde, *g* ünsüzü ancak başta görülebilir. O zaman bir taraftan *k* ünsüzüyle bir taraftan da *g* ile karşılıklı değiştirilir (bk. § 174).

53. 2. Bir çınlamalı sürekli: *y*.

Bu ünsüzün söylenişi yarı ünlü y'nin söylenişine belirgin bir biçimde benzer (bk. 76); fakat *ك*⁵⁸ ile yazılır.

Bu, başlıbaşına bir ünsüz olmayıp yalnızca önceki g'nin bir değişiti (başkasının yerine kullanılabilinen)dir. Bir ünlüden sonra bulunduğu zaman, çok defa *g* ünsüzünün aldığı biçimdir. Bunun sonucu olarak *g* ünsüzü gibi buna da ancak ince sınıftan kelimelerde ve iki çınlamalı ünsüz arasında rastlanabilir (Bununla beraber, örnek olarak *deyse* gibi boğuk *s* ile başlayan bir ekten önce bulunması istisna; krş. § 175).

54. *g > y* değişmesi -(süreksiz, patlayıcı)- *g* ünsüzü bir ünlüden sonra bulunduğu zaman, daha çok (karşılığı olan sürekli) y'ye çevrilir.

Bu hâl fiilen:

Örn.: *beyenmek*;

eylenmek gibi kelime içlerinde ve:

Örn.: *bey*

gibi tek heceli kelime sonlarında görülür.

Daha iyi anlamındaki *yeg* (eskimiş) kelimesi istisnadır.⁵⁹

Bazı durumlarda *y* sesi, daha başka zayıf bir damaklılık gösteren bir damak (damaksıl °) ünsüze⁶⁰ yaklaşır (krş. § 62). Bazen de büsbütün söylenişten düşer.

⁵⁸ Çeviri yazıda her işaretin özel bir söylenişe eşit olacağı hakkında kabul ettiğimiz esastan bunda ayrılmış oluyoruz.^{JD}

⁵⁹ Lehçelerimizde hâlâ yaşayan bu kelime de tıpkı *bey*'de olduğu gibi *y* ile *yey* biçiminde söylenir.^{AUE}

⁶⁰ Burada ° şekliyle kaydedilen bu damaksıl ünsüz, Arapçada yumuşak (müsehhel) hemze dedikleridir. Biz buna şimdi *yumuşak g* diyor ve *g* biçiminde yazıyoruz.^{AUE}

yiğit > yi'it yīūt⁶¹;
ye'en⁶² > yeen.

Bu düşünüş aynı iki ünlü arasında olursa bu iki ünlü yalnızca bir uzun ünlü hâlinde kaynaşmış olabilir: yigirmi > yirmi⁶³, zügürt⁶⁴ > zürt (KÜNOS, *Orta Oyunu*, 12. s.; krş. Bulgarca зюртъ).

Bunun aksine g ünsüzü, *kendisinden önce bir ünlü bulunmadığı zaman* daima olduğu gibi kalır, düşmez; yani fiilen:

Örn.: *gerçek*

gibi kelime başlarında ve:

Örn.: *gölge*

gibi (çınlamalı bir ünsüzden *sonra olmak üzere* kelime içlerinde söylenir.

Hatırlatma – Yukarıda bahsedilen bu ünsüzün çok heceli kelime sonlarındaki hâli, kasten bırakılmıştır. Şu sebeple Türkiye Türkçesinde çok heceli bir kelime sonunda bir damaklı ünsüz bulunduğu zaman, bu ünsüz her zaman boğuktur; ister bu, önce de başka türlü olmamış olmasından ileri gelsin, ister sondaki çınlamalı ünsüzleri boğuk olarak söylemekten ibaret olan ve birçok dilde ortak bulunan genel bir eğilime uyarak daha ilk zamanlardan beri kelime sonlarındaki çınlamalı ünsüzler gitgide *g > k* yoluyla *boğuk ünsüzler* hâline gelerek bir gelişme geçirmiş olmasından ileri gelsin (Kırş. § 65. Bu paragrafta *kalın sınıftan* kelimelerin sonlarında çınlamalı damaklıların izleri görülüyor.). Şu hâlde daha yukarıda verilen kural, şöylece tamamlanmalı: *g ünsüzünden önce bir ünlü bulunduğu zaman, çok heceli bir kelime sonundan baştaki her türlü durumlarda bu g çoğunlukla y'ye çevrilir.*

55. Sözün kısısı, *g ünsüzü istisnalar dışında; ancak kelime başlarında ve çınlamalı bir ünsüzden sonra* olarak kelime içlerinde bulunabilir; *y ünsüzüne gelince* bu ancak birden çok heceli kelime içlerinde ve her zaman bir ünlüden sonra tek heceli kelime sonlarında görülebilir.

⁶¹ Yiğit. ^{AUE}

⁶² Yeğen. ^{AUE}

⁶³ Yigirmi > yirmi örneğinde *g*, daha doğrusu *ğ* düştükten sonra, iki yanındaki *i*, *i*'ler uzun ünlü oluşturmaz; bir kısa ünlüden oluşan kalır. Hatta *g*, *ğ*'nin söylenişten düşmesiyle uzun ünlü (=med harfi) oluşumu *züürt* gibi örneklerden başka, ünlülerin biri kelime sonunda olanlarda görülür: *küçüğe* = *küçē*; *dediği* = *dedi* vs. Kalın hecelerde de böyledir; *uşağı* = *uşā* (*çağır* = *çağr* = *çar*); *uşağa* = *uşā* (*söyle*); *bulduğu* = *buldü*; *aldığı* = *aldı*; *ağa* = *ā*; *ağır* = *ār* (ki lehçelerde *zâhir* kelimesinin *h*'si hemzelenerek, bu kelime de *zār* gibi söylenir.) vs. ^{AUE}

⁶⁴ Zügürt. ^{AUE}

56. Burada g ile karışması yüzünden okunuşta gösterdikleri güçlükler dolayısıyla kendilerinde y sesi olan bütün kullanılır kelimeleri veriyoruz.

eğer;	eğerti;
eğirmek;	eğri (büyrü);
eğlenmek;	eğmek;
eğe;	öğretmek;
öğrenmek ⁶⁵ ;	öyle krş. § 399 (dipnot);
öğünmek ⁶⁶ ;	öğüt;
üğütmek;	iğrenç ⁶⁷ ;
iğne;	bey;
beyenmek;	büyyü;
tüy;	ciyer;
çiy;	deyirmen;
deyirmi;	deyişmek;
deyil;	deymek;
deynek;	deyin;
düyme ⁶⁸ ;	düyyün;
seyirtmek;	seyrek;
söyüt;	süyyüş ⁶⁹ ;
ğöyüş;	heybe

Yabancı dillerden ödünçleme birkaç kelimedede böyledir:

seymen 'köpek bekçisi (Farsça *sekbān*)'; Eski Osmanlılarda bir çeşit asker.

57. *k > y* değişmesi – Bu değişme, çok heceli kelime sonlarında bazı şartlar içinde olur. Bundan ilerde § 202'de söz edilecektir.

⁶⁵ Yazarın y harfini, hem ince yumşak hemze g hem de y söylenen g (=kâf-ı yayı (vavi)) yerine kullandığı için bu tablodaki bütün y'leri y sayıyor. Bunların ilk heceleri y ile değil, uzun ö ünlüsü hâlinde öğ ile söylenir.^{AUE}

⁶⁶ Bundaki ilk hecede y'leri v söylenişi vardır.^{AUE}

⁶⁷ Bu kelimelerdeki ilk hecelerin y'leri y olmayıp heceler uzun i (= iğ) olarak söylenir.^{AUE}

⁶⁸ Bu kelimedeki ilk hecelerin y'li olmayıp uzun ü (=üğ) gibi söylenir.^{AUE}

⁶⁹ Bunlardaki ilk hecelerde de y sesi değil, yumuşak hemze (ğ) sesi vardır, sonra süğüş,^{AUE} söğüş'tür.^{AUE}

D) Damak ardı gırtlak sesleri

58. Damak ardı veya damak zarı gırtlak sesleri dört tanedir.

1. İki süreksiz:

a) Bir boğuk: *ḳ* (= *q*).

Söylenişi: Bu ünsüz Doğu Türkçesinde Arapçanın *ḳ*'sı gibi boğaz dibinden, Türkiye Türkçesinde ise Fransızcanın *col* 'boyun' kelimesindeki *c* ve *Kléber* kelimesindeki *k* gibi söylenir. Bu, yarı ünlüsüz (sans mouilloure)⁷⁰ *k* (§ 51) ayarında olup onun ön sınıf kelimelerinde oynadığı görevi, bu aynıyla yöneltildiği art sınıf kelimelerinde oynar. Başka bir ifadeyle bu, *k*'nin art sınıf karşılığıdır (bk. § 51 hatırlatma). Yine bk. daha ilerideki *X* (*ḥ*) (§ 61).

Yazılışı: *ḳ*

Örn.: *ḳan*.

Hatırlatma – Eklerde *ḳ* ünsüzü *k* ünsüzüyle değişir. Bir gırtlak sesi ile başlayan eklerde *ḡ* (= *ḡ*) ünsüzü ile de değişir (krş. § 51, hatırlatma).

59. b) Bir çınlamalı *ḡ*.⁷¹

Söylenişi: Fransızca *garde* 'muhafaza' kelimesindeki *ḡ* gibi. Bu ünsüz, kalın sınıftan karşılığı olan -yarı ünlü dışında- *g* ünsüzü ile aynı ayardadır.

Onun gibi ancak iki çınlamalı arasında görülebilir.

Yazılışı: *ḡ*

Örn.: *yanḡın*.

Bu ünsüz Türkçe kelimelerde, kendisinden önce bir ünlü bulunduğu zaman *da-ima ḡ*⁷²ye çevrilir (bk. § 64).

⁷⁰ Şu hâlde *k* ve *ḳ* (= *q*) seslerini kullanmak için ikisi için tek bir işaret *k* kabul edilebilir ve yalnız gereği hâlinde yarı ünlülüğü göstermek için sağından yana bir vurgu verilerek, böyleleri *ḳ* biçiminde ayırt edilebilir idi. Ancak bu iki ünsüz arasında eski devrelerde ve *ḳ* (*q*) sesinin (Arapçada olduğu gibi) çok boğazdan söylendiği Doğu Türkçesi lehçesinde bugün bile mevcut olan çok açık fark yönüyle Avrupa dillerinde tahsis edilen *k* ve *q* (*ḳ*) işaretlerini olduğu gibi kullanılması gerektiğine inandık. Aynı düşünce *ḡ*, *g*'ye de hakimdir.^{JD}

Harf inkılabımızda ise bu iki ayrı sesin, bir tek *k* biçimiyle eda edilmesi kabul edilmiştir. Bu fikri ŞEMSEDDİN SAMİ [*Kâmûs-ı Türktî*, 2.c., 1135.s.] daha önce şöyle ifade etmişti:

"Lisanımızın telaffuzu mahsusasına göre ve tasviri mahâriç hikmetine muvafık surette haruf aranılacak olsa, kâf-ı Arabî *k* ile *ḳ* bir ve kâf-ı Farisî *g* ile *ḡ* yine bir harfle yazılıp...". Biz ise bu sebepten dolayı DENY'nin fikrine tamamıyla iştirak ederiz.^{AUE}

⁷¹ El yazısı çeviri yazısında bu sesi, öncekinden ayırt etmek için Yunancanın *γ* (Bu harfin üzerinde nokta var, eserin aslında öyle veriliyor.^{AUE}) harfi kullanılabilir.^{JD}

⁷² DENY, çeviri yazıda böylelerini dik yazılışlı *ḡ* biçimiyle kaydediyor. Bizse onun bu şeklini

Dudaklaşık *o, ö, u, ü* ünlülerinden biriyle temasta olduğu zaman ise yine her zaman dudaklı v'ye çevrilebilir (bk. § 47).

1. hatırlatma – *g* ünsüzü, eklerde ancak baş harf olarak görünebilir. O zaman, bir taraftan *ğ* (*q*), bir taraftan da *ğ* ile değişir (bk. § 174).

2. hatırlatma – Anadolu'da *ğ* (*ç*) bazen *ğ* (*ç*) gibi söylenir: *ğan* (= *kan*).

60. *ğ* (*ç*) ile *g* (*ç*) arasında kaydedilen benzerlik, şu iki noktada eksik bulunmaktadır:

1. *ğ* ünsüzü, hiçbir zaman Türkçe bir kelime başında bulunmaz.⁷³

2. *g* ünsüzü *bazı defa* bir ünlüden sonra da (§ 54) görülebildiği hâlde, *ğ* (*ç*) ünsüzüne ancak (*çınlamalı*) bir ünsüzden sonra rastlanır.

Örn.: *ğarğa*.

ğ ünsüzü bir ünlüden sonra *her zaman* sürekli *ğ* olur.

61. 2. İki sürekli:

a) Bir boğuk: *ğ* çoğunlukla çeviri yazıda *kh* biçimindeki harf kümesiyle kaydedilir.⁷⁴

Söyleniş: Dışarıya verilen havanın uzuvlar arasında bir çeşit boğuk hırıltı gibi işitilen bir sürtünme meydana getirebilmesi için dilin art kadını yetecek sayıda damak zarına (küçük dile) yaklaştırmakla meydana gelir.

Fransızlarda olmayan bu sesi, örnek olarak horlarken boğazdan zorla dışarıya çıkan havanın gürültüsü gibi onların kulağına duyurabilir. Bu ses, bir taraftan boğazı elle sıkarak dile istenilen kısıklığı verirken, öbür taraftan havayı ciğerlerden dışarıya itmek suretiyle de meydana getirilebilir.

Bu ünsüze çok az damaklılığıyla Arapça *ğalife* kelimesindeki *ğ*'da İspanyolca *Jota*, Xeris kelimelerindeki *j*, X'de Almanca *ach!* kelimesindeki *ch*'de Rusça *Харьков* kelimesindeki *X*'de Felemenkçe *gegeven* kelimesinde rastlanır.

Bu ses Türkiye Türkçesinde seyrek olup ancak *ğ* (*q*)'nın⁷⁵ bir değişiti olarak gö-

ğ için kullanarak *g* şeklini de yalnız *ç* ye ayırıyoruz.^{AUE}

⁷³ Bununla beraber, işte *ğ* ; *ç* ile başlayan iki kelime *ğayda*, *ğaga*. Birincinin Türkçe bir kelime olduğundan emin olunamaz. İkincisi ise bir ünlüden sonra sürekli *ğ* gelmesi gerekir *ğ* gelmiş olması sebebiyle bir karşılaştırılmamazlık gösteriyor. Ancak, birtakım yansıma adlar *ğ* (*ç*) ile başlar.^{JD}

⁷⁴ Biz bu eserde böylelerini hep *ğ* biçimiyle gösteriyoruz.^{AUE}

⁷⁵ Bu ünsüzün en iyi bir biçimde biçimlendirilmesi üstü noktalı *q* işaretiyle olurdu. Harfin üzerine konulan nokta, ünsüzün süreklilik özelliğini işaretlemiş olurdu. Bu da karşılıkları olan *g*, *ğ* *çınlamalı* gırtlak seslerinin çeviri yazısına *q*, *q* (noktalı) (yani bizce burada kullanılan *ğ*, *ç*.^{AUE}) biçimiyle karşılık oluşturarak uygun düşerdi ve bu çeviri yazıda bütünü yeni bir şey de olmazdı; çünkü Türk dilinin ilk Fransız dillerinden HOLDERMANN ve

rülür. Buna karşılık bu Türkçede, Arapçadan ödünçleme olan çok sayıdaki kelime-lerde ğ biçimiyle kaydedilmiş olarak görülür. İstanbul ağzında bunun söylenişi, gırtlak sesini duyulur derecede kaybetmiş bir hâlde olup alışlagelmiş büyük bir soluklanık (içine çekme, nefes almak) olan h'den hiç farklı değildir. Hatta bazen de gelişme, gitgide cınlamalı bir h (§ 69)'ye varır. Bu eserdeki çeviri yazımızda biz İstanbul ağzını esas tutmuş olduğumuz için X işaretini yerine h veya ħ işaretlerini kullanıyoruz.

Yazılışı: ğ (bazen de ڭ)

Örn.: (bk. § 68).

Hatırlatma – X ünsüzüne ancak lehçelerde rastlanır: -mAK (fiil adı eki) yerine -max.

62. b) Bir cınlamalı: ğ⁷⁶ veya ڭ.

Söyleniş: Bu ünsüz, esas itibarıyla ancak soluk borusunda (ses yarığı) yaptığı titreşimlerle öncekinden ayrılır. Bu ses bir çeşit cınlamalı hırıltı veya boğaz cınlamasıdır.

Türkiye Türkçesinde bu ünsüzün söylenişi, öteki doğu Türkçesi lehçelerinde (veya Arapçada) olduğu kadar gırtlaklı ünlü olmaktan uzaktır. İstanbul ağzında, dilin sırtı damak zarından oldukça uzak tutulmak biçimiyle olan söylenişi çok yumuşaktır.

Bazen bu ünsüzün heceleşmesi o kadar silik bir hâlde olur ki komşu ünlünün alışlagelmiş bir uzantısı biçiminde duyulur.

Fransızcada bu sesin de dengi yoktur. Krş. Arapça söylenişle garğ'taki g, Almanca Wagen'deki g, Rusçadaki господи'deki Г, şimdiki Yunanca Γάλλος'deki Γ.

VIGUIER, buna karşılık qh işaretini kullanıyorlardı. Yazık ki bu, yaygınlaşamadı.^{JD}
⁷⁶ El yazısının çeviri yazısında bunun için (noktalı) γ kullanılabilir. Bugün en genel çeviri yazısında süreksizi ve süreklisi ayırd edilmeden γ (yani ğ) harfi kullanılıyor (Bizde kullanılan ise g.^{AUE}); noktasızının da kullanılmasıyla birbirinden ayırt edilme sorunu halledilmiş olurdu.^{JD}

(Yazarın kitabında bu ' işaretini g'mize denk olarak aldığı ğ yanında ona eşit bir işaret olarak koyması haksız değildir; çünkü Türkçede Arapçanın ɣ'ları ve hatta ɣ'laşan ɣ'ları var ki Türkçemizdeki söylenişleriyle bizim yumuşak g'mize denktirler. Arapçanın hemzeleri de böyledir; mağ(ɣ=')lûm; muğ(ɣ=')āyene; -mağ(ɣ=')lûp; muğ(ɣ=')ber; meğ(ɣ=')mûr; müğ(ɣ=')ebbet vs. Şu hâlde bunlar içinde yalnız hemzelileri değil, hepsini (') ye denk saymalı idik. Şimdiki imlamızda böyle yazmadığımız için burada şaşırabilir. Bu yönüyle eserde bu gibiler hakkında yazarca tutulan tarzın daima göz önünde bulundurulması gerekir (bk. § 79 1. dipnottaki görüşlerimize).^{AUE}

$a\acute{g}a > a^c a > a\ddot{a} > \ddot{a}$;

$a\acute{g}a\acute{c} > a^c a\acute{c} > a\ddot{a}\acute{c}$.

Yazılışı: ğ (ڭ , گ) (öteki ğ'da olduğu gibi).

Örn.: ağa.

Kulağın güçlük ile duyabildiği bu sesi çıkartmakta biraz zorluk çekecek olan yeni başlayanlar, bunu söylemeyip yalnızca komşu ünlüsü, örnek olarak *dālar* gibi uzatmakla daha iyi yapmış ve böylece zoraki ve boğuk sesler çıkartmaktan ise doğru söylenişe daha çok yaklaşmış olurlar.

Hatırlatma – *q* (ڭ) > ğ değişimleri için bk. § 202.

63. Bu ünsüz, *y*'nin kalın sınıftan karşılığıdır. Bu da onun gibi başlı başına (=başlak, tek başına) bir ünsüz değildir. Önceki ğ ünsüzünün yalnızca bir değişiti (başkasının yerine kullanılabileni)dir.

Buna ancak bir ünlüden sonra rastlanır (bk. yukarıdaki örneklerle).

64. $\acute{g} > \acute{g}$ ünsüzlerinin değişmesi – $\acute{g}$ ünsüzü bir ünlüden sonra her zaman $\acute{g}$ olur. $\acute{g}$ ve $\acute{g}$ ünsüzleri sırasıyla $\acute{g}$ ve $\acute{y}$ (=ğ)'nin kalın sınıftan karşılıkları olduğuna bakınca, bundan da $\acute{g} > \acute{g}$ değişmesinin $g > \acute{y}$ değişmesine (§ 54) tamamıyla benzer olduğu görülür. Her iki hâlde de bu durumlar (süreksiz) bir gırtlak sesinden önce (sürekli ses olan) bir ünlü bulunmasından ileri geliyor (krş. § 186). Bu durum ön sınıf kelimelerinden daha düzenli olarak kalın sınıftan kelimelerde meydana gelir.

Bir de bir $\acute{g} > y$ gelişmesinin izleri görülüyor: *sağamak* > *sayamak* 'ölüye ağlamak'; *çağlayık* > *çaylayık* 'çağlayan'; *ğöz bağıcı* > *göz bayıcı* 'göz bağıcı, büyücü'. Yine krş. *deng* > *daq(ğ)* > *tay* (§ 930).

Özellikle *l* sesinden önce meydana geldiği görülen bu değişime öteki Türk dillerinde de rastlanır: *bağlamak* > *baylamak* (RADLOFF, *Proben*, VII., 15. s., I., 8; MIKLOSISCH, *Die Slavischen, Magyarischen und Rumunischen Elemente im Türkischen Sprachschätze*, 2. s.); krş. Altayca *ağlamzramak* > *aylamzramak* 'ağlamsamak'. *Y* sesi, kökence gırtlaklı ünlü bir *y* olduğu zaman, ince sınıftan kelimelere özgü olduğu için ön ve kalın sınıftan sesler arasında *yyit* gibi (bk. § 54) kelimelerde, aksine gerçekleşen belirsizliğe benzer bir karışıklık var gibidir. Son zamanlarda Bang-Kaup tarafından Türkçenin gırtlak seslerine dair yayımlanan eserdeki gırtlak seslerinin damaklaşması üzerine başka örneklerle bakınız.

65. $\acute{g}$ ünsüzünün karşılığı olan $\acute{y}$ (§ 55) gibi ancak birden başka heceli kelimelerde ve tek heceli fiil kökleri de dâhil, tek heceli kelimelerin sonlarında (her zaman bir ünlüden sonra) rastlanır.

Örn.: ağlamak;

ağır;
yağ;
doğmağ.

Bununla beraber, ğ ünsüzü; epeyce uzun zaman devam etmiş olan birtakım eski imla kalıntılarında görüldüğü üzere örnek olarak bugün ırağ gibi yazılıp söylenen ırağ biçimindeki çok heceli kelimelerin sonlarında da bulunuyordu.⁷⁷

66. Ğ harfinin (bu Arap harfli Türk imlasında^{AUE}) ğ ve ğ gibi iki sesi gösterdiği bilinen bir şeydir.

Yukarıdaki görüşler, uygulamada şöyle bir kuralın varlığını gerekli kılmaktadır:

Ğ harfi, kendisinden önce (yazılı olsun, olmasın) bir ünlü bulunduğu zaman ğ, bir ünsüz bulunduğu zaman ğ söylenir.

E) Türkçedeki gırtlak sesleri kuramının özeti

67. Türkçede bütün gırtlaklı ünlü ünsüzler, her iki sınıftan olanlarda: hem ön sınıf (damak önü) gırtlak seslerinde hem de art sınıf (damak ardı) gırtlak seslerinde biçimlendirilmiştir.

1. Boğuk süreksiz gırtlaklı ünlü $K = k / ʔ (q)$;

2. Çınlamalı süreksiz gırtlaklı ünlü $G = g / ʔ$;

3. Çınlamalı sürekli gırtlaklı ünlü $\dot{G} = \dot{y} / \dot{g}$ ⁷⁸

Yalnız, boğuk bir sürekli gırtlaklı ünlü olan ʔ (x)'nin, ince sınıftan karşılığı yoktur; zaten ʔ (q)'nin bir değişitinden başka bir şey olmayan bu ünsüzün Türkçede gerçekten tek başına varlığı bulunmuyor.

Çınlamalı sürekli bir gırtlaklı ünlü olan ğ'de çınlamalı süreksiz bir gırtlaklı ünlü olan ğ'nin bir değişitinden başka bir şey olamayıp aslında *bir ünlüden sonra* onun

⁷⁷ İrağ ve hatta otağ gibi eski imla kalıntılarının bu imlalarda ğ okunmadığı ʔ > ğ gelişimini geçiren bu türlü kelimelerin sonunda yalnız ünlüsüz hâllerinde ʔ okundukları ve ancak bu gelişimden sonra bu ğ'lerin, ünsüzsüz hâllerinde ğ oldukları pek olasıdır. Nasıl ki lehçemizdeki çok heceli kelimelerin sonunda da bu ğ'lerdir ki ünlüsüz hâllerinde ʔ okunurlar (ve imlamızda da ʔ yazılırlar); ünsüzsüz hâllerinde ise ğ'ye çevrilirler: *çocuğ(ʔ)=çocuğa* vs.^{AUE}

⁷⁸ DENY'nin eserinde kabul ettiği bu biçim, bizim şimdiki yazımızda kalın ünlülü ve ince ünlülü heceler için ortak olarak kullandığımız ğ'nin, yalnız ince hecelere tahsis ettiği şeklidir. Bu düşünceyle yazar bizim şimdiki yazımızdaki ğ'yi, eserinde ğ biçiminde kalın ünlülü hecelere ayırmıştır.^{AUE}

yerine geçer; öyle ki 3. başlığı 2. başlığına bağlanabilir ve o zaman da şöyle bir durum alır:

2. Çınlamalı sürekli G (ğ) = g (y) / ğ (ğ)

F) Gırtlak ünsüzleri

68. Türkçede *gırtlaklı* olarak ancak şu ünsüzler gösterilebilir:

1. Bir süreksiz: *hemze (süreksiz soluk borusu sesi)* ancak Türkçedeki Arapça kelimelerin söylenişinde rastlanır.⁷⁹ Bundan daha ileride § 79'da söz edilecektir.

2. İki süreksiz (soluklanık dedikleri):

a) Bir boğuk: *h* (*ç* bazen de *▲*).⁸⁰

Bunun söylenişte, gırtlığa zayıf bir büzgünlük vermesi gibi bir özelliği vardır. Bu ses, göğüs kafesine birdenbire bir sönüklük vererek havayı gırtlaktan itip çıkarmakla (yani, genel bir biçimde kullanılan *soluklanık ünsüz* deyiminin düşündüreceği gibi nefes almakla değil vermekle) elde edilebilir; biraz hırıltılı birinin nefesinden çıkan gürültüye benzer.

Türkçede *h* sesi X (§ 61) sesinin bir yumuşamışdır.

Örn.: *haşı* yerine ki aslı *kaşı*;

Xotoz, hotoz veya hotoz ki eski imlasıyla *ħutas(z)*;

ħangi veya *hangi* (bk. § 69) ki aslı olan *ħangı* yerindeki *Xangı*'dan.

Bu *h* biçimi, Türkçenin Arapçadan alınma kelimelerindeki *ح* harfinin, *h* ise çoğunlukla (İstanbul ağzıyla söylenen) (krş. § 92) harfinin söyleyişini göstermeğe yarar.

Kelimenin kökeni bir tarafa bırakılarak uygulamada şöyle bir kural yer alabilir:

ç ve *ح* harfleri, *h* biçiminde söylenir.

69. b) Bir çınlamalı: *h* (*•* , bazen de *ç*)

Bu ses tıpkı Fransa'nın Loren, Normandiya illerinde ve Théâtre-Français Fransız tiyatrosu'de *Je de hais* "Senden nefret ediyorum." cümlesindeki *hais* kelimesinde söylenildiği gibidir. Krş. Almanca'nın *h'sini*, İngilizcenin *alkohol* kelimesinde iki ünlü arasındaki *h'sini*.

⁷⁹ Türkçede de bu ses sınırlı birkaç yansıma adlarda vardır: *ci'*, *bö'*, *ö'* gibi.^{AUE}

⁸⁰ Bu sesin Türkçede *ح* (*h*) ayarında bir söyleniş olduğu için yazar çok defa bu eserde *h* yerine *ħ* biçimiyle de kaydediyor; biz ise şaşırtmamak için *ç* ile olanları hep *h* biçimiyle gösteriyoruz; bu paragrafın sonunda yazarın incelemesine bakınız.^{AUE}

Bu ünsüz, ancak ses yarığındaki titreşimler ile öncekinden ayrılır.

İstanbul Türkçesinde bu ses, öncekinin yalnızca bir eşitidir. Gerçekten, söyleyiş boğuk ve çınlamalı arasında kararsızdır; *hangi* veya *hangı* (bk. önceki ve 61. paragrafta).

Arapçadan alınma kelimelerde *h* biçiminde gösterdiklerimiz *▲* harfine, çoğunlukla da *ح* veya *خ* harflerine denktir (krş. § 92).

Kelimenin kökeni bir tarafa bırakılarak uygulamada şöyle bir kural konulabilir:

▲ ve bazı durumlarda *خ* ve *ح* harfleri *h* biçiminde söylenir.

Hatırlatma – Eski Türkiye Türkçesinde *h* ve *h* sesleri, Türkçe kelimelerde bile bazen *h* ile gösteriliyordu. Şimdiki imlada ise bu harf ancak Arapça kelimelerde kullanılır. Bugün, eskiden olduğu gibi değil de *haydut*, *haykırmak*, *havlamak* vs. yazılır.

G) Akıcı ünsüzler

70. Akıcı ünsüzler altı tanedir.

1. Üç titreş:

a) Bir dişli titreş: *r*. Bu ses dil ucunun titremesiyle çıkartılır ki Fransa'nın güneyine özgü tek tekerleme *r*'ye benzer (Fransa'nın kuzeyinde söylenen peltek *r* dişli değil, damak zarlı veya küçük dilli olup küçük dilin titreşimlerinden çıkar.).

Yazılışı: ر

Örn.: *kar* قار

Hatırlatma – Bu ses, Türkiye Türkçesinde bazen *l* ile yer değiştirir:

görge yerine *gölge*;

güreş yerine *güleş*⁸¹ (krş. bir de § 1325).

71. b) Bir yanlama titreş ki buna düz *l* derler. Bu ünsüz Fransızcanın *l*'si gibi; fakat hafif bir yarı ünlü ile söylenir. Türkçe kelimelerde ancak ince sınıftan kelimelerde veya yabancı kelimelerde ön sınıf bir ünlüden önce görülür. Arapçadan ödünçleme kelimelerdeki söylenişi için bir de § 91'e bk.

⁸¹ Aslı *güreş*'tir ki *güreşmek* 'karşılıklı kuvvet sarf etmek' fiil adından olup bundaki *gür*- kökü *gürbüz*'de olduğu gibi *kuvvet* fikrini veriyor: *gür* ses, *gür* su, *gür* saç, *kaş*. *Güre*'de güç, kuvvet demektir; fakat *gölge*'nin aslı *görge* olması olasılığı uzak görünüyor: *Divanü Lugati't-Türk* (III, 131; I, 373) *kôliga* ve (I., 334) *kôlik* 'gölge'. Bu takdirde bunda *r* > *l* değil; *l* > *r* yer değişimi olabilirdi. Ancak yazarın *görge* diye gösterdiği kelime *körge* olup bu da 'perde, gerili şey' anlamında (bk. Tarama dergisi) *gerdek*, *gergef* ailesinden *kerge*'nin bir değişimi olabilir ki yine aslında *gölge* anlamında değildir.^{AUE}

Yazılışı: ل

Örn.: bölmek بولمك.

72. c) Bir damak zarlı yanlama titreşim ki buna çukur l derler.⁸²

Bu ses öncesine benzetmekle beraber, dilin ön kısmını çukurlaştırarak ve bu yolla art kısmındaki damak zarına (küçük dil tarafına) itilmiş bulunmakla, yandan

⁸² El yazısının çeviri yazısında bunu öncekinden ayırt etmek için (Leh abecesinin) l'si gibi bir biçim kullanılabilir. Kaldı ki bu l biçimini, her ikisi için aynen kullanmakta da sakınca yoktur; şu şart ile ki bu l'nin kullanıldığı kelimenin ön sınıftan (ince) veya art sınıftan (kalın) olduğuna göre düz veya çukur gibi farklı söylenişleri olacağı akıldan çıkmasın.^{JD} Bizce düz ve çukur l'lerin ayrılmasına şu yönlerden gerek vardır: Bir kerre gerek Türkçe ve gerek yabancı kelimelerdeki birtakım l'ler, hecesinin art sınıftan (kalın) olmasına rağmen, yine düz l söylenişleriyle kullanıldığı için ön art sınıftan (kalın) olmak esası bu gibilerinde güvenilir/doğru bir kural olamaz:

Türkçe; aylar, çaylak, huylu vs.

Yabancı; fasulya, balıyoz, fuyla, Napolyon, madaıya, kaıyon vs.

Bütün bu art sınıftan (kalın) kelimelerde l'nin çukur olarak söylenememesinde yegane etken y ünsüzüyle komşuluğudur. Bu komşuluk Türkçede y'nin soldan, yabancı kelimelerde de sağdan bitişik olması biçimindedir. Şu hâlde, art sınıftan (kalın) kelimelerde çukur söylemek gereken l'nin sol veya sağında y ünsüzü bulunursa bu l düz okunur." biçiminde bir kural ile bu imla meselesini okuma esaslarına katmak (yani bir ses bilgisi meselesi demek olan imla meselesini bir okuma meselesi yapmak, daha başka örneği gibi) mümkün görünür. Ancak bu iş bu kadarla da kalmıyor. Dilimizdeki yabancı kelimelerde uzun ünlülerden önceki l'lerin hepsi, hecesi art sınıftan (kalın) olmasına rağmen, yine düz söylenir; alâmet malûm vs.

Uzun ünlüleri ayırt edecek olan bu işaretler yerine yalnız bu l'leri düz okutmak için şimdiki imlamızda l'nin sağındaki ünlülerin üzerine ^ işareti koyma gerekliliği görülmekte (yani düz l ünsüzünün görevi, yanındaki bir ünlüye yükletilmekte) ise de bu ^ işareti başka ünlülerde, örneğin i'de uzatma görevinde de görüldüğü için bunların uzatma ve l'yi düz okutma görevlerinden hangisinin olduğu bakımından birtakım durumlarda karışabilir.

Sonra yine dilimizdeki yabancı kelimelerin art sınıftan (kalın) olan kısa ünlülü heceleri başında çukur okunması gereken l'ler de düz okunmak zoruyla aynı ^ işareti uydurulmaktadır:

Lâf, lûtfi, lôdos, Lôzan, lôca, lôkma vs.; (Ancak kapalı hecelerde bu mümkün olmuyor; Alfons, Ulvi, Oıdenburg, roı vs.).

Bizce gerek Türkçe ve gerek yabancı kelimeler için ayrılması gereği şart olan düz ve çukur l'lerden biri, komşu ünlüye yükletilen özel bir işaretle öbürlerinden ayrılması yönünden, ses bilgisine uygun kurulan imla yapımızda zıtlık oluşturur. Bu ve daha bu gibi durumlara meydan verilmesi doğru görünmüyor. Yazar kitabında düzleri l çukurlarını dik ve dibi noktalı l biçimiyle ayırıyor. Biz burada bunları ayırt etmek üzere yazarın düz için l biçiminde verdiklerini çukur için l ve düz için l'yi kullanıyoruz.^{AUE}

fırlayıp çıkan hava için daha geniş bir meydan bırakarak söylenir.

Bu, İngilizce *wel*, *toʔd* kelimelerindeki *l*'lerdir; Rusçanın *л* ve İngilizcenin *w*'sine oldukça yakın olan Leh dilindeki *ł* bu ünsüzün bir abartmasıdır.

Ancak art sınıf kelimelerinde görünür.

Yazılışı: ɭ (tıpkı düz *l*'deki gibi).

Örn.: *buɭmaq*

73. 2. İki genizli:

a) Bir dişli genizli *n* (Bazen çeviri yazıda *ñ* ile kaydedilir.).

Söylenişi: Fransızca *natte* 'hasır' kelimesindeki *n* gibi.

Yazılışı: ɳ veya ڭ = ڭ⁸³ ki bu sonrakilerin çeviri yazıda *ñ* ile dir.

Örn.: *Ne?*;

deñiz.

Uyarı – İkinci örnekte belirli *sağır nun*⁸⁴ dedikleri ses, bugün Türkiye Türkçesinde sıradan bir *n* gibi söylenir.

Bu ünsüz, bazı illerde gırtlaklı ünlü bir *n* (= *ñ*) biçiminde söylenir. Bunu söylemek için dil boğaza doğru daha çok geriye itilir. Buna benzer bir ses, Almanca ve İngilizcede *n*'nin ardınca *g* gelen kelimelerde sık sık görülür (Alm. *lange*, Ing. *long* kelimelerindekiler gibi).

Türkçede bu sesin (Orta Asya'da ڭ biçiminde yazılır.) *ng*⁸⁵ ünsüz kümesiyle yakın akrabalığı vardır. İstanbul Türkçesinde ise yalnız eski bir imla kalıntısından başka bir varlığı yoktur.⁸⁶ Bu sebeple bir Osmanlı Türk dil bilgisi kitabındaki *ñ*

⁸³ Kullanışı seyrek olan bu ڭ işaretinin, *ñ* ile *k* arasındaki belirsizliği ortadan kaldırmak gibi bir faydası vardır. Biz bu noktalı ڭ biçimlerini bu eserde kullanmadık; çünkü eserde Arap harfleriyle verilen bütün Türkçe kelimelerin yanlarında çeviri yazıları da beraber bulunduğu için ڭ şekilleriyle ڭ biçimlerinin birbirine karıştırılmasından korkmaya gerek yoktur.^{JD}

Bize kalırsa şimdiki imlamızda *ñ* biçimi, ikinci ve üçüncü kişi *n*'lerini birbirinden ayırt etmek için dil bilgisi bakımından gerekli ve faydalıdır: "Yaptığının (senin) farkında mısın?; Yaptığının (onun) farkında mısın? Ne yaptığını (senin) bilmiyorum; Ne yaptığını (onun) bilmiyorum." gibi yerlerde bunlar birbirine karışıyor.^{AUE}

⁸⁴ Veya *sağır kef* (*káf*); *káfı nūnī*, *gunneli káf* ta dedikleri.^{AUE}

⁸⁵ Orta Asya ve Anadolu'daki bu gunneli kefin çeviri yazısı için biz burada *ng* ünsüz kümesini kullanıyoruz.^{AUE}

⁸⁶ Bununla beraber boğazlı söyleyiş, bazı kelimelerde devam eder görünüyor. Bunlarda aslında sesler *n+g* biçiminde birbirinden ayrılmıştır. Biz böylelerini de *ng* biçiminde gösteriyoruz.

Örn.: *süngü*; krş. Uygurca *süngük*; *süngâr* 'sünger'. Kaldı ki bu gibilerde bir *sūñ* köküne ba-

harfinin değerinin, çeviri yazıda yazı çevirisi itibarıyla değil (ا veya آ biçimini göstermek için) ancak *harf çevirisi* biçiminde olduğu unutulmamalıdır.⁸⁷ Diğer bir deyişle *n* harfinin üzerindeki ö işareti, söylenişte hesaba katılmamalıdır.

Hatırlatma – Bu *n* sesi *o*, *ö*, *u*, *ü* dudaklaşık ünlülerinden biri yanında bulunduğu zaman, bazı defa dudaklı *m*⁸⁸’ye kadar varır.

Örn.: *doñuz* > *domuz*;

koñşu > *komşu*;

göñlek > *gömlek*.

74. Bu *n* sesi, gırtlak sesi özelliğini kaybedeceği, bu olaydan daha seyrek olarak genizliliğinden sıyrılıp yalnızca bir gırtlaklı ünlü *ğ*, *ğ* hâline gelebilir.

sañız (Altayca) > *sağız*;

sañışkan (Altayca) *sakışkan*;

sañır (Astrakh.) *sağır*;

añdar (Altayca) > *ahtarmak*;

çañkır (Altayca) *zenger* (kazan) > *çakır*.

Türkiye Türkçesinde *tañrı* kelimesi, bazen halk dilinde *tağrı* diye söylenir.

Dikkat edilmeli ki bütün bu örneklerdeki *n* > *ğ* değişmesi, *a* ünlüsünden sonra oluyor. Krş. bir de *añlamak* yerine *ağnamak*.

Yine Anadolu’da, ihtimal ki *n* > *g* > *y* yerine bir *n* > *y* gelişmenin izleri görülüyor: *önünde* > *öyünde* ‘önünde’. krş. *eñil-* (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 159. s.) > *eyilmek* (Osm.) Yine krş. *deñ* > *dey*, 649. s., aynı dil bilgisi kitabında. krş. *inäk*, *añak* yerine *iyäk*⁸⁹. BIANCHI, *geñşek*: halk dilinde *gevşek* kelimesini veriyor ki bu da bir *n* > *g* > *v* gelişmesine kanıttır.

75. b) Bir dudaklı genizli *m*.

Söyleniş: Fransızca *mère* ‘ana’ kelimesindeki *m* gibi.

şı boğazlı bir ekin katılmış olması söz konusu olabilir ve bunun *süngü* kelimesindeki devamı böylece açıklanabilir. O zaman bu *süngü* yerinde demektir.^{JD}

⁸⁷ Bizim bu eserde çeviri yazısı için kabul ettiğimiz esaslardan ikinci ayrılışımızdır. krş. 53. dipnot.^{JD}

⁸⁸ Bununla beraber *sañsun* > *samsun* gibi eş kelimeler vardır. Şüphesiz bunlardaki *n* > *m* gelişimi, bu yuvarlak ünlülerin komşuluğuyla açıklanamaz. Burada söz konusu olan şey bir farklılaşmadır.^{JD}

⁸⁹ *ā*, alelade *e* demek olup Doğu Türkçesinin Arap harfli imlasında kalın ve ince üstün yerine kullanılan *ı* dengidir. Bunun için bunların çeviri yazısında kalın okunan *ı* ile ve ince okunan ise *ā* ile gösterilir. Bu imla tarzının eski Bab-ı Âli yazılarında da yaşadığı *alan*, *ya-zan*, *bilān*, *gōrān* gibi örneklerinden anlaşılır. Eski genel imlada da böyle yazılan kelimeler kalmıştır: *Seksān*, *fenār* vs.^{AUE}

Yazılışı: ۛ (ۛ)

Örn.: *ummaḵ*.

76. 3. Bir yarı ünlü y.

Söyleniş: Fransızca *yoḷande* kelimesindeki y veya *biscaïen* 'bir çeşit tüfek' kelimesindeki i gibi (krş. Latince *Caius* kelimesindeki i, İngilizce *yes!* kelimesindeki y, Almanca *ja!* kelimesindeki j).

Bu ses Türkçenin tanıdığı biricik yarı ünlüdür (krş. § 95).

Yazılışı: ۞.

Örn.: *yeyorum*.⁹⁰

1. hatırlatma – Türkiye Türkçesinde bu y, bazen eski bir dişli (veya dışarısı)⁹¹nin yerini tutar.

Örn.: *aḍaḵ* yerine *ayaḵ*; krş. *adım*;

yaḍaḡ yerine *yaya*;

keḍ (=) *kāḍmāḵ* yerine *ḡey* (= *giy*)*mek*.

Türkiye Türkçesinin başlangıç y'si, Doğu Türkçesi lehçelerinde c'ye karşılık olur:

Örn.: *yaḵa*, krş. *caḵa* (Kırgız, Kazan);

yarım, *carım* vs.

Hatırlatma – Bu y ünsüzünün kökeni bazen süresiz damaklaşık gırtlak sesleri olan ۛ *k > ʒ* g'dir. O zaman ۛ ile yazılır. Bunun çeviri yazısını biz y ile yapıyoruz (bk. § 54).

H) Yabancı kelimelerin kullanışıyla abeceye giren ünsüzler

77. Türkçede bazı ünsüzlerin varlığı, yalnızca yabancı dillerden gelen ödünçleme kelimeler sebebiyle şunlardan oluşmaktadır:

1. Islıklı j.

Söyleniş: Fransızca *jone* 'saz, kamış' kelimesindeki j gibi.

Yazılışı: ʒ

⁹⁰ *Yeyorum*'da olduğu gibi *yor*, y'sinin etkisiyle kendisinden önceki e, daha çok i olur: *yi-yorum*, *diye* vs. Bk. daha ileride y'nin etkisiyle öncesindeki ünlü uyumu hakkındaki düşüncelerimize.^{AUE}

⁹¹ Bu harf *Divanü Lugatî't-Türk'te* ʒ ile gösterilmektedir. BROCKELMANN bu gibilerin çeviri yazısında kolu soldan biraz aşağıya büküldükten sonra sağa doğru helezonlu d ile kaydediyor. Biz burada ḍ biçimini kaydediyoruz.^{AUE}

Örn.: *jive* (Farsça)⁹²;
jurnal (Fransızca).

78. Türkçede (ç) c sesi, daha alışılmış bir ses olduğu için bu gibi kelimelerdeki j'ler, c okunup yazılır: *cıva*, *curnal*.

79. 2. Ünüklü (damaksıl) süreksiz ses veya hemze⁹³ ki Almanların *Absatz*'ıdır.

Söyleniş: Aslında hava gırtlaktan çıkarılmadan önce ses telleri, onun kurtulup geçmesine engel olmak istiyormuş gibi yaklaştırılarak bir an için küçük dilin kapatılmasıyla oluşur (Tikanıklık (süreksizlik) buradandır.). Sonra havanın gayretiyle ses telleri ayrılınca bir küçük patlayış olur. Arapçanın *hemze* (= çimdik, dürtük) dediği budur. Fransızca bu sesi tanımaz. Bununla beraber, bu dilde birisinin yanından ayrılmak üzere ayağa kalkılırken teklifsizce söylenilen *ah* (= 'a) ünlemi, bununla karşılaştırılabilir. *Sert veya zorlu saldırganlı diller* dedikleri bazı diller, kelime başlarındaki ünlülerden önce böyle sert bir hemze getirirler (Özellikle Almancada hâl böyledir. Bu dilin sert ve aksak tavrı bundandır.).

Bu hemze, kelime başındaki ünlülerden önce ' biçimiyle gösterildiği gibi kelime

⁹² Yazarın verdiği *jive*, *jurnal* örnekleri yerinde değildir; çünkü bunlar lehçemizde hep c ile söylenir; *jive* söyleniş de lehçemizde art sınıftan (kalın) ünlülerle *cıva*'dır. Aslında Farsça olmasından çok Türkçe olması olası görünüyor; belki Farsça, bunu birçok örneği gibi Türkçeden almış olabilir. Türk lehçesinde baştaki ünlüden önce şimdi belirsiz; fakat çıkışta belirli olması olası bir hemze var. Bu, lehçeden lehçeye veya aynı lehçe içinde (bir taraftan c, ç, s, ş, j, z dişlileriyle bir taraftan da h, y ünsüzleriyle) değişim yapmıştır (Yoksa bunların çok eski örnek öğeleri olmaları düşünülemez.): ses anlamındaki ortak bir kök (ır), şu fiil adı köklerinde böyle görünüyor: *ır)la-*; *h.ır)la-*; *y.ır)la-*; *ş.ır)la-*; *z.ır)la-*; *c.ır)lamak* vs. Şu durumda 'acelecı, çalak' anlamında olarak ses değişimlerine uğramış olan *jive* (Farsçada *jeyve* ve Arapçalaşmış *zeybağ*) kelimesi, *c)ive* = (*ive.h*)'den doğmuş olabilir; nitekim 'tezlenen, tez yürüyen, ana' anlamından 'canlı ve oynak' anlamındaki *c)ivelek* sözü bir (*ivmek*=tez yürümek) kökünden görünüyor. Burada örneğin *japon*, *müjde*, *jandarma* gibi örnekler daha uygun olurdu.^{AUE}

⁹³ Arapçada bu sert hemze(ç)'nin, bir başka türüsü de ç'dir; nitekim (ç) ye *betrā* (kuyruğu kesik, güdük) ç denilmesi de bunların nitelik bakımından olduğu gibi biçim bakımından da birbirine yakın olmasındandır.

Dilimizde her ikisi de yumuşak hemze (ğ) ayarındadır. Hatta ünlüsüz hâlinde ve bazen iki ünlü arasında ünsüzsüz durumundaki Arapça ğ'de bu hükümdedir. Bu bakımdan hemen hepsi ğ değerinde oldukları için bunlar ğ ile de kaydedilebilirdi.

Mücerret kelime sonunda ' , ç ve bu ayardaki ç'lar ğ ile yazılmalıdır. Bu olmadığı takdirde sonu ünlü kalan kelime, bazı ad çekimi hâllerinde şiveye uymayan bir y ile söylenmekten kurtulur. Bu *me'l'un*, *neş'e*, *mün'im* gibi iki ünlü arasında bulunmayanlarıdır. Sert hemze gibi söylenip okunur ve bu bakımdan sert hemze yerinde olan kesme işaretine de ğ ile gösterildiği zaman gerek kalmaz. Türkçe kelimelerdeki sert hemze sesi ise öncede söylediğimiz gibi *ce*, *bö*, *ö* gibi yansıma adlarına özeldir.^{AUE}

içinde ve sonunda çoğunlukla ا, و, (د, ذ) kürsüleri üzerinde ' biçimiyle⁹⁴ görünür (krş. § 105); fakat Türkçede bu hemzeler ancak bir ünsüzden önce ve bazen kelime sonlarında söylenir:

Örn.: *te'sis*;
cüz(ü)'.

Türkçedeki Arapça kelimelerde bulunan ع'lar da bazen böyle söylenir (krş. § 94).⁹⁵

80. Türkçe ünsüzler tablosu⁹⁶

⁹⁴ Söyleniş değeri hemzede olunca kürsülerinin bu yolda hiç değeri yoktur. Yalnız hemzededen önce üstün ünlü olduğu zaman kürsüsü ا, ötre ünlü olduğu zaman kürsüsü ' , esre ünlü olduğu zaman da kürsüsü و'dir.^{AUE}

⁹⁵ Bizce bu ve buna denk olanlar, kelime içinde şeddenin ilk sesinde kendileri ünlüsüz iken (*tese'ül*) veya kelime içinde ünlüsüz bir ünsüzden sonra ve bir ünlüden önce bulunurken (*neşle*) birçok durumda sert hemze olarak söylenir; mükerrer (=şeddenin) olduğu zaman ise daima söylenir: *tese'ül*, *teşe'üm* vs.

Hatta bunun art sınıftan (kalın) hecelerde karşılığı gibi olan ع'da Türkçemizde aynı görevdedir: *tena'um*, *fa'el* vs.

Bunlar diğer birçok durumda ğ; yani yumuşak hemze değerinde ve görevindedir. (İlk olmayan ön ve art hecelerde) *mu'avin* (muğavin); *te'emmül* (=teğemmül); *sa'î* (sâğî); *me'âl* (=meğal) vs. olup Türkçe *buğa*, *olduğum*, *bildiğin* kelimelerindeki ğ'ler gibidir.

Ünlüsüz durumlarda ise bunların hepsi kendisinden önceki ünlüyü uzatır (Türkçe kelimelerdeki ğ gibi): *Mağlûm*, *iglân*, *meğmur*, *müğmin* vs.

Arapçanın ع'ları da bu görevde aynı değerde *magrip*, *igbirar* ve burada örnek olarak verilen *te'sis*, *cüzü'* gibi.^{AUE}

⁹⁶ Bu tablodaki ünsüzlerin tamam olması için yalnız İstanbul ağzında değil, Türkiye lehçelerindeki boğazlı genizli نك, ا, ئ'in (ng ile), sert söylenen ح'nin (h ile) kerreler içinde gösterilmesi uygun olurdu.

Bir de (k, ğ, ق, غ) ların yarı ünlüsüz sesleri, lehçelerimizde söylenmekte olduğu gibi İstanbul lehçesindeki yabancı dillerden gelme kelimelerde de kullanılmakta olduğu için böylelerine de yine kerreler içinde, örneğin k, ğ gibi biçimlerle yer vermek gerekiyordu: *Şevkî*, *zevk*, *Vaşington*, *terğib* vs.

Bundan başka, dil bilgisi bakımından ikinci kişiyi üçüncü kişiden ayırt etmek için n'lerin birini ñ ile göstermek gereği var olduğuna göre ikinci kişi n'sini olağan n yanında ikinci bir çeşidi olarak göstermek iyi olurdu.

Bir de İstanbul halk dilinde de ret ve inkâr ünlemi olarak söylenen sert hemzeli 'a, 'a = 'i, 'i gibi kelimeler ve ce', bô', ô' gibi ünlemler olduğuna göre az olmakla beraber bu sert hemzeyi de cetveldeki yerine koymak gerekirdi.

En sonra halk dilinde bir ret ve inkâr ünlemi olarak t + s dişlilerinin tek bir ses kümesi halinde ve kendilerinden sonra e, ô, ı ünlülerinden biri sesi genizden hissettirerek kullanılmasına göre bu ortak dişliyi de biricik olmakla beraber, unutmamak gerekir.

Bu tabloya ünlüler girmemiş olmakla beraber, ünlüler konumunda, ünlüsüz ğ'lerin üst

Ünsüzler	Dudaklılar		Dişliler		Gırtlak sesleri		Gırtlak- lılar
	Çift Dudaklılar	Dudaklı- Dişliler	Asıl Dişliler	Damaklaşık Dişliler	Damak- Önlüler	Damak- Arthılar	
Süreksizler Boguk Çınlak.	$\left\{ \begin{array}{l} p(\text{پ}) \\ b(\text{ب}) \end{array} \right.$		$\left\{ \begin{array}{l} t(\text{ط, ت}) \\ d(\text{د}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ç(\text{چ}) \\ c(\text{ج}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} h(\text{ه}) \\ g(\text{گ}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} k(\text{ك}) \\ g(\text{غ}) \end{array} \right.$	
Sürekliiler Boguk Çınlak	$\left\{ \begin{array}{l} T \\ \text{ç(V)} = \text{ع} \\ F(\text{ف}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} s(\text{ص, س}) \\ z(\text{ز}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} ş(\text{ش}) \\ j(\text{ج}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \dots \\ \dots \end{array} \right.$	...	$\left\{ \begin{array}{l} h(\text{ح}) \\ g = (\text{غ}) \end{array} \right.$	
Akıcı Yarı ünlü Ünsüzler Titrek Genizli	$\left\{ \begin{array}{l} \dots \\ \dots \\ m(\text{م}) \end{array} \right.$	...	$\left\{ \begin{array}{l} \dots \\ r(\text{ر}) \\ n(\text{ن}) \end{array} \right.$	$y(\text{ي})$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Damak önü} \\ l(\text{ل}) \end{array} \right.$	$\left\{ \begin{array}{l} \text{Damak ardı} \\ l(\text{ل}) \end{array} \right.$	$h(\text{ه})$
Hem ince sınıftan hem kalın sınıftan kelimelerde					Yalnız ⁹⁷ ince sınıftan kelimelerde	Yalnız kalın sınıftan kelimelerde ⁹⁸	

Yabancı kelimelerin kullanışıyla abeceye giren j ünsüzü bir tarafa bırakılırsa yukarıdaki tablo yalnız Türkçe ünsüzlerle onların yazılışlarını vermektedir.

Arap sesleri ve onların harflerinden daha ileride (§ 86 ve aşağısı) söz edilecektir.

Bu tabloda düz l ve çukur l'leri gırtlak seslerinden saymamalı.

II. Başlangıç ve bitiş ünsüzlerine dair görüşler

A) Başlangıç ünsüzleri

81. Türkçe kelimelerin başlangıç ünsüzleri:

Seyrek olarak bir çınlamalı sürekli olur;

Hiçbir zaman y ve ğ olmaz;

Seyrek olarak da bir akıcı ünsüz olur. Bu çeşit ünsüz olarak gerek akıcılardan r ve l'ye gerek gırtlaklı ünlü genizli nğ'ye Türkçe kelime başlarında ilk hiç rastlanmaz; m ve n'de bu noktada seyrek (Hiç değilse Osmanlı türkçesinde bir genizli ünsüzle

yanlarındaki kısa ünlünün sekiz çeşidiyle meydana getirdiği ürün ünlüleri dahi açıklıkla göstermek iyi olurdu.^{AUE}

⁹⁷ Mesala Türkçe kelimelerde kendilerinden önce y bulunan art hecelerde l hecesine rağmen ön sınıftan (ince) gibi söylendiği için yalnız sözü yerine ekseriya demek daha uygundur.^{AUE}

⁹⁸ Ön ve art sınıftan (kalın) kelimelerden açıklanması yerine biz 'hecelerde' açıklanmasını daha uygun buluyoruz. Mesala limon, kâft, nigâr gibi biri ön biri art heceli kelimelere toptan (ön sınıf, art sınıf) deyiimi uygun gelmeyecek: Türkçe elma, şişman vs. kelimelerinde de böyledir.

Bir de şuna dikkat edilmeli ki bu tabloda ك, گ'lerin yalnız ön sınıf ق, غ'ların da yalnız art sınıf kelimelerde (hecelerde) kullanıldığı söylenmekte ise de şimdiki imlamıza göre k, g'ler ve ayrıca g'ler hem ön hem art sınıf hecelerde kullanılmaktadır; düz ve çukur l, l'ler de yalnız l biçimiyle gösterildiğine göre bu da öyledir.^{AUE}

başlayan tek bir fiil yoktur.).

Süreksiz ünsüzler içinde gırtlaklı ünlü küçük dilli ğ'de kelime başlarında seyrek bulunur.

1. hatırlatma – Yansıma adlar bu kuralın dışında kalır.

2. hatırlatma – Akıcıların *r* ve *l*'den birisiyle başlayan yabancı kelimelerde ise halk dili genellikle bunlardan önce (darlar sınıfından) bir takma ünlü getirerek kullanır.

Örn.: **l*âzım yerine i)*l*âzım;

**rub*^c yerine u)*rub*;

rum yerine u)*rum*;

rus yerine u)*rus* (veya *moşkof*).

82. Boğuk ve çınlamalı başlangıç ünsüzleri – Süreksiz dişliler, kelime başlarında çoğunlukla çınlamalı *d* söylenişiyle boğuk *t* söylenişi arasında⁹⁹ kararsızdır: *taş* ve *daş*, *tat* ve *dat*.

Bu yoldaki değişmelerde görülen kararsızlıkla beraber, şu gibi eğilimler görülmektedir: Bu hususta VIGUIER'in ilgilendiren gözlemi [54. s.] kayda değer: "Başlangıç *t*, bir ünlüden veya yumuşak bir ünsüzden sonra? *d* söylenişini alabilir."

1. Türkiye Türkçesindeki kelime başındaki bir *d* ve *g*, öteki Türk dillerinde bir *t* veya *k*'nın karşılığı olur:

demir *temir*;

durmak *turmak*;

dürlü *türlü*g;

dağ *tağ*;

düğeli *tüğeli* (krş. § 349, hatırlatma);

gümüş *kümüş*;

gün *kün*;

göz *köz*;

geyik keyik vs.

2. Bununla beraber şimdiki Türkiye Türkçesi, ihtimal ki Anadolu lehçelerindeki söylenişinin etkisiyle bu başlangıç ünsüzü boğuklaştırmaya eğilim gösteriyor:

türlü;

titremek;

⁹⁹ İstanbul ve taşra lehçelerinde.^{AUE}

tiken (*dik-* fiilinden);
tilki.

Yabancı dillerden ödünçleme kelimelerde de böyledir:

****destgâh** söylenişi *tezgâh*;

****dâne** söylenişi *tâne*.

Bu değişme gırtlak seslerinde daha seyrek olur (Bununla beraber krş. § 310, 1. hatırlatma).

Başka örnekler: *ğendi* > *kendi* (§ 310, 1. hatırlatma);

galebelik > *kağabalık*; *guruş*, eskiden *groş* > *kuruş* (krş. Leh dilince *grosz*, Almanca *grosschen*, Fransızca *gros*, aşağı Latince *grossus*); *guļāmpāre* > *kuļampara*; *gayri* > *ķayrı* (§ 465); *gałata* > *kałata*. Yine krş. § 93 ve 99 sonunda.

Dudaklılardan *b* ve *p* ile başlayan kelimeler daha iyi ayırt edilmiştir. Bununla beraber küçük sayıda birtakım kelimeler içinde çift söylenişliler bulunup gösterilebilir:

buñar veya *piñar*;

bastırma veya *pastırma*.

paşa kelimesi de *baş a'*'dan gelir (krş. § 1156).¹⁰⁰

Yabancı dillerden alınma kelimelerdeki dudaklı harf ile başlamalar bazen boğuklaştırılır.

pazar *bāzār*;

pırłanta *brıllante* (İtalyanca).

put *büt*;

poyraz پوزان (şimdiki Yunancada βορέας'dan 'Kuzey rüzgarı').

Damak önlü *ç* ve *c* ünsüzleri, *p* ve *b*'den daha açık olarak ayırt edilmiştir.

Hatırlatma – Türkçede yabancı dillerden ödünçleme bazı adların ıslıklı harfle başlamalarıyla cınlamalılaştırıldığı bilinir. Bu ise Türkçede *z* ile başlayan kelime olmadığına göre ilk bakışta bayağı şaşırtıcı görülebilir (krş. § 49).(***)¹⁰¹

81. paragrafın ilk iki kısmında görülen kurallar, söz konusu *y* olmadığına ve

¹⁰⁰ Bu kelimenin bu asıldan oluşu, bizce şüpheli görünüyor: krş. *başak* 'sakında bağımsız olan', *başka(ķ)* 'bağımsız'. Bundan başka = bundan müstakil (olarak); ykl. *Divanü Lugati't-Türk*, I. 366, *başgan* 'kavmin reisi (+ büyük balık)'. Şu hâlde *beşe* biçiminde de görülen kelime, bu köklere bağlı olarak *başa* (= başak, başka, başkak = bağımsız) ve *paşa* 'bağımsız ve belli başlı memur' demektir.^{AUE}

¹⁰¹ Sonralık bir değişim de olsa Türkçe kelimelerin baş harflerinde *s* > *z* değişimiyle *z* görülür: *zır zop*= *ısır sop* 'hararetili, kızgın soy (=azgın deli); *zıvana* =*sığana(ķ)* 'içine bir şey sığacak boşluk'; *akıl zıvanası*, *akıl sığanağı* 'aklı içine alan şey, akıl muhiti' vs.^{AUE}

orada *d*, *g* ve *p* ünsüzlerine başlama olarak hiç rastlanmadığına göre Orhon kitabeleri diline de uygulanabilir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde bu üç ünsüzün kelime başlarında görünüşünü (krş. § 82) sonradan olan bir değişme olarak saymak gerekir.

Bir başka genizliye sahip olan kelime başlarında *b*'nin kalmış olmasına gelince bu, Türkiye Türkçesinde adı geçen kitabeler kadar eskidir. Öteki Türk dillerinde bu gibi durumlarda genellikle *m* görülür: *bin-* X *min-*; *beñ* X *meñ*; *biñ* X *miñ*; *buñda* X *muñda*; *boynuz* X *muynuz*.

Yine krş. Türkiye Türkçesinde *pamuğ*¹⁰² (Yunanca) X Çağatayca *mamuğ* (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 381); *buncuğ*¹⁰³ Çağatayca *muncuğ*.

Türkiye Türkçesi, Orhon kitabeleri (THOMSEN)'nde *mān* (men) zamirini de *ben* biçiminde korumuştur; fakat hiç değilse yabancı dillerden alınma kelimelerdeki başlama *b*'sini genizleştirmek eğilimlerinden büsbütün kurtulmamıştır: *behāne* (Farsça) > *maḥana* (halk Türkçesi); *benefşe* (Farsça) > *menekşe*.

83. Az sayıda Türkçe kelimelerin başlama harfleri, kendilerinden önce bir *h*'li veya *h*'siz söylenebilir: *h)arın*, *h)apaz*, *h)üngür*, *h)örgüc* (Bunların, anlamları için sözlüklere bk.). Bu kullanım Türkiye Türkçesine özgü değildir (Bk. PAVET de COURTEILLE, *D. T. Oriental Doğu Türkçesi sözlüğündeki şu kelimelere: h)aravul; h)ürkütme; h)urma; h)ol.*).

Türkçede ünlüyle başlayan ödünçleme kelimelerde o ünsüzden önce bazen *h* ünsüzü getirilir. ***ābriz* yerine *h)avraz*; ***āvēng* yerine *h)eveng*; ***enbār* yerine *h)ambar* (belki Yunanca αὐλ' dan¹⁰⁴); *avlı* yerine *h=h)avlı*; *elbet*, *elbette* yerine *h)elbette*; krş. Azerice *h)elbet*; *epeyce* yerine *h)epeyce*.¹⁰⁵

Aynıyla bazı kelimelerin başlarındaki *ı* veya *i* ünlüleri de kendilerinden önce bir başlangıç *y*'siyle bir *y* ünsüzüyle veya *y*'siz söylenebilir:

*y)itmek*¹⁰⁶;

y)igit;

y)ırak.

yılan kelimesi *ılan* biçiminde de yazılırdı. *yıldırım* kelimesi Doğu Türkçesindeki

¹⁰² Eski imlası *panbuk*, Farsça *penbe*'den *Divanü Lugati't-Türk*, I., 246. vs.: *kebez*.^{AUE}

¹⁰³ *boncuk* olmalı; lehçelerde 'ufak o, ufak bu' anlamında *oncuk* *buncuk* denilir.^{AUE}

¹⁰⁴ Türkçenin her lehçesinde *ağıl* (avul) kelimesi dururken, bunu Yunancadan diye düşünmek uzaktır (bk. Çağatayca *Aıl=hatire* 'avlı').^{AUE}

¹⁰⁵ Yabancı dillerden alınma örnekler arasında bu Türkçe kelimenin yeri yoktur.^{AUE}

¹⁰⁶ Bu kelimelerin *yitmek* ve *igit* çeşitlerini lehçemizde işitmedik.^{AUE}

ıldırım kelimesinin yerine kullanılır. Yine (Üstelik bir ünlü değişmesine de sahip olan) şu denk kelimeleri krş. Türkiye Türkçesinde ağaç, Doğu Türkçesinde y)ıgac; ağla-, y)ığla-.

B) Bitiş ünsüzleri

84. Türkçede bitiş ünsüzlerin söylenişi, genellikle boğuklaştırılmıştır. Birçok dilde ortak olan bu eğilime, bizce Türkçede ancak imlanın muhafazakâr etkisi engel olmuş görünüyör.¹⁰⁷

yiğit veya yiit (krş. § 83);

ağaç veya aāç.

Süreksiz gırtlak sesleri *k*, *ķ*, çok heceli kelimelerin sonlarında her zaman boğuktur. Çınlamalı *g* ve *ğ* ünsüzlerine kelime sonlarında hiçbir zaman rastlanmaz.

Çok heceli kelime sonlarında tek bir *ğ* örneği göstermeyen şimdiki (Arap harfli^{AUE}) imla ile söyleniş, burada birbirine uygundur.

Kendilerine katılacak ekin başlama ünlüsü öncesindeki durumlarında bitiş boğuk ünsüzlerin, uğradıkları işlemde daha ileride (§ 176 ve aşağısı) bahsedilecektir.

85. Fiil köklerinin bitiş ünsüzleri¹⁰⁸ – Bir fiil kökü *p*, *t*, *ç*, *k*, *ķ*, *ş* boğuk ünsüzlerin-

¹⁰⁷ Bizce ise bu imla muhafazakârlığının bütün Arap harfli Türk lehçelerinde ısrarla devamı, an'ane ve göreneği bozmamak endişesinde değil, Türkçenin bünyesi zorunluluğu sebebiyledir.

¹⁰⁸ Türkçede gerek ad ve gerek fiil tabanlarının sonunda:
b, *p-t*, *d-c*, *ç-s*, *z-ķ-ğ-k*, *g* kümelerinden her birindeki ilk boğuk ünsüzler, ünlüsüz (durgun) hâllerinde çoğunlukla yanlarındaki karşılıkları gibi çınlamalı söylenir; fakat ünsüzsüz (Tepreşik; yani bunlara katılan ekin başlama harfi ünlü olduğu veya kendisinden sonra gelen kelimenin başlama harfi ünlü olduğu zaman) bu kümelerdeki ünsüzlerden kimi boğuk kimi çınlamalı durumda olur.

A) Öz Türkçe kelimelerde

	Ünlüsüz hâlde	Ünsüzsüz hâlde
<i>b:</i>	ķalb (=p).. görüb (=p).	ķalbi, in.. görüben 'görmüş olarak', aľuban 'almış olarak': (eski lehçelerde)
<i>p:</i>	çap.. kúp.	çapı, in.. kúpü, kúpün.
<i>d:</i>	ad (=t)..çivid (=t) gid (=t)..ed (=t)..	adı, in.. cividi, in. gider, ince.. edecek, ediyor vs. (Bu gibi fiiller DENY'nin saydığı yed-, ģid-' ten ibaret değildir; bizim saydıklarımızdan başka da var.)
<i>t:</i>	ot.. çaput	otu, un.. çaputu, a.

Islaksız	c:	uc (=ç)..güc (ç)	ucu, a.. gücendi 'kendisine güç göründü, gücüne gitti, darıldı'.
	ç:	uç..iç.	ûçû, ûn.. içer (=içine alır).
	z:	yüzsüz (=s).. domuz (=s). içmez (=s), olmaz (=s). (Çağatayca fiillerde hep s ile- dir: <i>almas, imâs</i> ; şimdiki imla- mız bunları da ses bilgisi kura- lına göre ötekiler gibi s ile yazmalı idi).	yüzsüzü, ûn.. domouzu, un. su içmeze (süt ver); olura olmaz bak- maz(s).
	s:	pas.. göğüs	pası, in... göğsü, ûm.
Islaksız	ğ:	çoğ (=k).. durağ (=k). ağ (=k).. oduğ (=k) (Eski Os- manlı imlasında yalınları (ق) ile yazılırdı).	çoğu, uñuz; durağı, ımız; ağar, ardi; oduğum
	k:	tok.. merak. çık... kork. ğög(=k).. çiçeğ(=k); beğ(=y).. ekmeğ(=k);	toğun; merakım; çıkır, ınız; korkup, unca; ğög(=y) ûn.. çiçeğ(=y)-i?? beğ(=y).in, i.. ekmeğ(=ğ, veya y)i, in;
Yarı ünlülü	g	g	deg(=y)er, ince
	g	deg(=y).. deng(=k).. aheng (=k)	dengi; ahenge.

B) Yabancı kelimelerde

Yarı ünlüsüz	ğ	(Kalın hecelerde) <i>franğ (=k); lüksemburğ (=k).</i> (İnce hecelerde) <i>mürğ (=ğ); mitinğ (=k)</i>	<i>franğın, ı.. lüksemburğa, un; mürğü (dil). mitinğe;</i>
	k	(Kalın hecelerde) <i>farğ; İraq;</i> <i>ahlāk.</i> (İnce hecelerde) <i>zevh.. tahkiğ</i> (Kalın ve ince hecelerde) <i>hāk;</i> <i>istimlak.</i> <i>memlūk; temlik.</i>	<i>farğı, in.. ırāğa, in; ahlāğa, in; zevki, in.. tahkiği, e; hākinde.. istimlāki, e; memlūkün.. temlike.</i>

Kaldı ki fiil tabanlarının içinde veya ucundaki çoğunlukla birçok anlamlı ʿler, ünsüzsüz hâllerinde değişmemek veya d ile değişmek gibi her iki duruma da uygundur: *yarat / an, yarad / an; yarat / ıl / dı = yarad / ıl / dı; işit / en, işit / ilir = işid / en, işid / ilir* vs.

DENY, abece tablosunda ve açıklamalarında ıskaksız ك ڭ seslerine dair yeterli bilgi vermediği gibi gerek bunların ve gerek Türkçe kelimelerin ünlüsüz ve ünsüzsüz durumlarında değişen ve değişmeyenleri için de etraflı bir fikir edinilemiyor.

Tek ve çok hecelilerde bilhassa boğazlılarda hareket hâlinde asılları yeleşmeli veya yeleşmesiz (ڭ ك)li olan değişen ve değişmeyenler var.

den biriyle veya bir sürekli ya bir *akıcı ünsüz* olarak *z, ğ, v, m, n, r, l, l, b, y* çınlamalı ünsüzlerinden biriyle bitebilir.

Hiçbir fiil kökünün son ünsüzü *b, d, c, ğ, g* gibi süreksiz bir çınlamalı olamaz. Yalnız, aslında az kullanılır olan şu üç fiil, bu kuralın istisnalarını oluşturur:

kaçmak 'kucaklamak';

kedmek 'kediklemek';

yedmek 'kendi ardınca çekip sürmek'.

III. Konu: Arapçadan alınmış kelimelerin söylenişi

86. Arap harfli Türk yazısında Arapça kelimelerin harfleri, Türkçe kelimelerin harfleri gibi olduğundan, Türkçede bunlar kendi imlalarını korumakla beraber, söylenişleri hissedilir derecede değişmiş bulunuyor. Aslında Türkçenin ses yapısı, Arapçanın ses yapısından çok farklıdır.

Bir taraftan Türk, hecelerini daha önleme söyler; yani onun söyleyişi daha az gırtlaklı ünlüdür.¹⁰⁹ Diğer taraftan Türkçe, Arapçanın ne tumturaklı ne de dışarısı ünsüzlerini tanır.

Arapça kelimelerin Türk söyleyişinde uğradığı değişiklikler şöyle özetlenebilir:

Türk dilindeki bu yapının imlasındaki ses bilgisi zorunlulukların, çoğu Avrupa dillerinde aynen bulunup bulunmadığı ayrıca araştırmaya değer bir konudur. Bunu, Arap imlasındaki bazı sesçe eşit ünsüz bolluğuna karşılık, Türk dilinde bazı ünsüzlerin ve ünlülerin yokluğu ve var olan ünlülerin imlada bazen yazılıp bazen yazılmaması sorunuyla karıştırmamalı. Bizce, Arap harfli abecelerde bu ünsüzlerin çok değişik durumlarına göre onlar için şimdiki abecemizde olduğu üzere ünlüsüz halleri kabul edilecek yerde, çoğunlukla ünsüzsüz halleri kabul edilerek bunun hep böyle devam ettirilmesi, Türkçenin ses yapısını imlaya uygulama yolunda bu nedeni seçmek için haklı sebepler görülmüş olmasındandır. KÂŞGARLI MAHMUD'ta Araplara kolaylık olsun diye çoğunlukla kendilerinden sonra ت bulunan د leri ت ile yazdığı hâlde, kitabında her fırsatta bunların her zaman ünsüzsüz hallerinde söylendikleri gibi yazılmaları daha doğru olduğunu kaydetmektedir (bk. *Divanü Lügati't-Türk*, II, c., 29. s.). Şu hâlde örnek olarak ünlüsüz ğ (غ), g (ك) hâlinde k (ق), k (ك) değil; çünkü bu bir imla yanlışsıdır.) ünsüzsüz hâline geçerken ğ (ve bazen y, v) olmaları genel bir kural değildir (bk. yukarıdaki örneklere).^{AUE}

¹⁰⁹ Bununla beraber, Doğu tarafına yaklaştıkça boğazlılığın artarak barizleştiğini gözden uzak tutmamalı.^{JD}

87. Ünlüler – Kısa ünlüler damaklaştırılır (Bir kalın ünlü yerine bir ince ünlü söylenir.).

Klasik Arapçanın kısa *ā*'si *e* olur.¹¹⁰

Örn.: **seḳene* 'oturanlar' *sāḳānāl^{ün}* yerine).

Bununla beraber, bir ünlüye komşu olarak ح ، خ ، ص ، ض ، ط ، ظ ، ع ، غ ، ق gibi tumturaklı, gırtlaklı ünlü veya gırtlaklı ünsüzlerden biri bulunursa ünlü Türkçede *a* söylenir.

Örn.: **ḥarf*;

**ẓarf*.

88. Klasik Arapçanın kısa *u*'su ص ، ض ، ط ، ظ gibi bir tumturaklıya *suḥḥ* veya ق gibi bir gırtlaklı ünlü *ṭuruḥ*'a komşu olduğu zamanlar dışında *ü* söylenir:

Örn.: **cürm*.

Bu *u* (*ü*) sesi yerine *o*, *ö* ünlülerinin bulunduğu bir miktar istisna kullanımı vardır:

* <i>noḳta</i>	<i>u</i> yerine;
* <i>loḳma</i>	<i>u</i> yerine;
* <i>soḥbet</i>	<i>u</i> yerine (veya <i>sōḥbet?</i> ^{JD});
* ^c <i>Ömer</i>	<i>u</i> yerine;
* ^c <i>Osman</i>	<i>u</i> yerine;
* <i>sofra</i>	<i>u</i> yerine;
* <i>sof</i>	<i>u</i> yerine;
* <i>toḥaf</i>	<i>u</i> yerine (<i>tuḥfe</i> 'nin çokluğu);
* ^c <i>öz(ü)r</i>	<i>u</i> yerine;
* <i>tōhmet</i>	<i>ü</i> yerine;
* <i>šōhret</i>	<i>ü</i> yerine;
* <i>mōhlet</i>	<i>ü</i> yerine (veya <i>mühlet</i>);
* <i>ḥōk(ü)m</i>	<i>ü</i> yerine (veya <i>ḥük(ü)m</i>). ^{AUE}

Hatırlatma – *nevbet*, *tevbe* yerine *nōbet*, *tōvbe* (*tōbe?*^{JD}) denir.

89. Ünlülerden *i*, söylendiği gibi kalır. Bununla beraber, bazı sıradışı durumlar da, gırtlaklı ünlü seslerin komşuluğundan dolayı kalın ünlü *ı* gibi söylenir.

* *ḥırḳa*;

**fırḳa*.

¹¹⁰ Bu halk Arapçasında da ekseriyetle böyledir. ^{JD}

Bu değişme ancak halk ağzı kullanımına geçmiş olan kelimelerde olup aslında böyle ödünçleme kelimelere ünlü uyumunun uygulamasından ileri gelir (krş. § 138).

90. Uzun ünlüler (= *med harfleri*), pürüzsüzce söylenir (krş. § 117).¹¹¹

91. *Ünsüzler* – Bütün ünlülerden önceki *k* ve bütün kalın ünlülerden önceki *l* damaklaşık olup bir yarı ünlü ile *k* (krş. § 51) ve *l* biçimlerinde söylenir (krş. İtalyanca *me(gli)o* ve Rusça *би (льярд)*). Bunun tersine *l* harfi *e*'den önce yarı ünlüsüz düz *l* olarak söylenir: *faẓilet*.

Örn.: **kāmil* (= *kyāmil* *kiāmil*);

**iḫās*.

Bununla beraber halk diline geçmiş bir Arapça kelime olduğu zaman, istisna durumlarında yanlama titreşim ünsüzün Türkçe (çukur) *l* gibi söylendiği de olur:

**asıl* (*asl* yerine); **aķıl* (*aķl* yerine).

Arapçanın *Allah* kelimesi, Araplarca da iki çukur *l* ile söylenir.

92. Arapçanın gırtlığında gırtlak sesleri azaltılmış olarak söylenir.

Bu dildeki ق* boğaz dibinden değil de Türkçenin ħ'sı Fransızca *k* gibi söylenir (§ 58).

ç* ħ sesi, esas itibarıyla Türk dilinin x'i gibi ise de buna İstanbul ağzında boğuk bir ħ değeri verilir (§ 68).

ç* ħ de böyle söylenir ki bu, Arap söyleyişinde gırtlak yalınca bir büzgünlüğüyle söylenebilir.

Bunun sonucu olarak ح* ve خ* (ħ) harfleri, aynı söylenişte olup bunlar da bazen ا* gibi söylenir. Bu söyleniş özellikle halk ağzından sık sık duyulur.

¹¹¹ Bu her zaman böyle değildir: Son kapalı hecesinde ā, ū, ī uzun ünlülerinden biri bulunan Arapça, Farsça kelimelerinin:

a) Çok heceli yalın hâlinde bu uzun ünlüler Türkçede her zaman kısalır: *şarā(ā)p*, *cevvā(ā)l*; *tabū(ū)t*, *vücū(ū)d*; *iğbirā(ā)r*, *perhī(ī)z*, *nāhī(ī)d*.

b) Bu kelimelere ünsüz ile başlayan bir ek katıldığı zaman da böyledir: *kitā(ā)psız*, *iflā(ā)stan*; *mepgū(ū)stur*, *mecbū(ū)rsun*; *edī(ī)pler*, *delī(ī)ldir* vs. (fakat kapalı heceden sonra ünlü ile başlayan ek: *mecbūrum*; açık heceden sonra ünsüz ile başlayan ek: *edā.sı* vs.).

c) Türkçede özel ad olarak kullanılan Arap, Fars kelimelerinin son açık hecesi sonundaki yalnız ī ünlüsü kısalır: *Şevkī(ī)*; *Şevkī(ī)*. *den*, *yī*; *Niyāzī(ī)*; *Niyāzī(ī).den*, *nin*, *ye* vs. Halk dilinde son açık hecesinin sonu ā olan bazı özel adların bu ā'ları da kısalır: *Mustafā(ā).yī*, *dan* vs.

Şu hâlde bu uzun ünlülerin Arapçada olduğu gibi pürüzsüz olarak söyleniş; ancak bu saydığımız durumların dışında olabilir.^{AUE}

Örn.: **xafif* > *hafif* > (halk dilinde *hafif*);

**hakim* 'akıllı, âlim' + *hekim*.

Türkçede *h*, Arapçadaki *h* gibi söylenir.

93. Arapçanın ğ (ğ) sesi yumuşamış olup bazen Türkçenin ğ'si (§ 62) bazen ğ'si (§ 59) gibi söylenir.¹¹²

Örn.: **mağlûb*;

**mubâlağa*;

**gâzi*.

Farklı bazı durumlarda¹¹³ *h* söylenir:

**kayb etmek*;

**kurâbiye* (krş. § 93).

94. Arapçanın ayın (ع*) denilen sesi, bambaşkadır (deve haykırışına benzetirler) ve bir Avrupalı boğazı için çok zor söylenişlidir. Bu da Arapçanın ح (h) sesi gibi gırtlak büzgünlüğüyle; fakat ses tellerinin de beraberce titreşmesiyle olur. Türkçede belli belirsiz söylenir¹¹⁴: Kelime başlarında hiç söylenmez (Bu sebeple böylelerini bu durumlardan ötürü çeviri yazıya almıyoruz.).

Bu harf kelime içinde bir ünsüzden önce bulunduğu zaman, gerek ' süresiz se-sine veya hemze (§ 79)'ye benzer bir söyleniş kesmesiyle ve gerek § 62'de söylediğimiz ve ı işaretile gösterdiğimiz gibi hemen hemen komşu ünlünün yalnızca uzamasına eşit olarak duyulur duyulmaz bir gırtlaklı ünlülük durumuyla kullanılır.

Örn.: **âlim*;

**ta^ılim*;

¹¹² Gerek ğ (g) gerek ع Türkçemizde yumuşak hemze (= g) ve ğ niteliğinde olarak, onların uyduğu yargılara uyar:

a) Ünlüsüz hâlinde kelime içinde ve sonunda kendisinden önceki kısa ünlüyü uzatır, onunla uzun ünlü oluşturur:

mağ(ğ)lup meblağ(ğ), iğ(ğ)lân, mağ(ğ)lûm, muğ(ğ)cize.

Kendisinden önceki uzun ünlüden sonra kelime sonunda yalnız biçimce vardır: *ibla(ğ), tebliğ.*

b) ğ Türkçede olduğu gibi 1. Kelime başında *garb, gâ'ib* 2. Kelime içinde çoğunlukla yumuşak ve ıslıklı harflerden harflerden sonra (*mûlgâ, idgâ, mergûb, ıgâ, işgâl* vs.) söylenir. Kelime başında yalnız biçimce vardır: *îlim, îrşan* vs. kelime içinde ünsüzlerden sonra sert bir hemze gibidir: *it'âm, mes'adet, mün'im, em'â* vs.

c) İki ünlü arasında ğ , ع Türkçenin ğ'si gibidir: *mubaleğ(ğ)a, muğ(ğ)âmele.*^{AUE}

¹¹³ Başlama harfi olarak.^{AUE}

¹¹⁴ Belirli ve tam boğazdan söylemeğe 'ayını çatlatmak' ifadesini kullanırız.^{AUE}

*mu^cārefe (= ğ: muğārefe^{AUE});

fe^{cc}āl (= ğ: fe'ğāl^{AUE}).¹¹⁵

¹¹⁵ Bütün bu saydığımız (ق , ح , خ , غ , ع) Arap gırtlak sesleri, Türkçemizde kendi sesleri-mize göre bir nitelik almış olduğu için sertliklerini yumuşatmaktan başka, kalın ünlü he-cesinin gereğinden ayrılarak hecesini şekline rağmen ince ünlülü hece niteliğine koyar; adeta inceltici ünsüzler görevini üstlenir.

Arapçadan alınmış genellikle ünlüsüz çift ünsüzlü, tek heceli kelimeler, Türk ağzında iki heceli kelimeler hâlinde söylenmek gerektiğinde bunu iki ünlüsüz arasına hecenin uyumu-na göre esre ve/veya ötre türünden, yardımcı bir ünlü getirmekle yapar:

şükr = şük(ü)r;

nahl = ak(i)l vs.

a) Ancak bu gibi tek hecelerde bu ünsüzlerden yalnız biri (başta ortada veya sonda olsun) varsa hecenin kalın (art) olmasına rağmen, bu yardımcı (araya katılan) ünlü, ince esre ve-ya ötre olur:

ق kabr = kab(i)r;

ح nahv = naħ(i)v;

خ havf = hav(i)f;

ع afv = af(i)v;

غ gusl = gus(ü)l.

b) Bu harfleri (başta, ortada, sonda olsun) sahip hecelerden sonra katılan ünsüz ile başla-yan veya ünlülü Türkçe ekler, önceki kalın (art ünlülü) hecelere rağmen aynı ünsüzlerin etkisiyle hep ince ünlülülerden olur:

ق *kabrin; vaḳti, vaḳitler, sadāḳati;

ح *naħvin; naħ(i)vce; melāḥati; semāḥatin;

خ *havfim, hav(i)fler;

ع *afvinizi; af(i)vden; sāatleriniz;

غ *guslü, gus(ü)lden; feṣāatiniz vs.

Alt yanındaki Türkçe eklerle de düzenleyici bir rol oynayan bu biçimler, şimdiki imlamız-da ayırt edilememekle beraber, söylenişte devam etmektedir.

Bu inceltme görevinde, kalın hecelerde olmakla beraber ك , ل yabancı ünsüzleri de görü-lüyor:

ك k: emlāk. i, ini, ine, im, ten vs.

ل l: rol. ü, ün, ünü, ce;

ikmaḷ. i, ini, den vs.

Bu ünsüzlerden iki tanesi veya biri bulunursa gerek yardımcı esre ve ötrelerden gerek bun-lardan birine sahip hecelerden sonra gelen Türkçe ekler kalın (art sınıftan (kalın)) olur:

ṣabr = sab(i)r, sabırlı vs.

ḳasd(=t) = ḳastı, ḳastlar vs.

Bunlardan sonra inceltici l varsa bu cins ünsüzlere rağmen yardımcı esre ve ötreler de kendisinden sonra gelen Türkçe eklerde yine incelişir:

zulm = zul(ü)m: zulm.ünüz, zul(ü)m.den, ler,

sulh = sulḥu.un:

ع > ħ gelişimine ait örneklere de rastlanıyor: *tamahkâr*. Krş. Karaman lehçesinde yerine *ihtibar* (Γε6, II, 30).

95. Arapça yarı ünlü v (wav) sesi, Fransızca *ouate* (kıtık) kelimesindeki *ou* ve İngilizcenin *w*'si gibi değil, her zaman Türkçenin alışlagelmiş *v*'si gibi söylenir.

Örn.: *vekîl* (*wekîl* değil); **asîl* zıddı.

96. *Tumturaklılar* – Türkçe söyleyişte bu ünsüzler, tumturaklı olmaktan sıyrılır; yani Arapçada olduğu gibi dil damağa kapaklanmaz (Süreksizlik alışlagelmiş ünsüzlerde olduğu gibi yalnızca dilin ucuyla sağlanır.). Arapların *eṭbāḥ harfleri* dedikleri bu ünsüzlerdir:

ص* ş = adi s gibi söylenir: *ṣadāḳat* صداقت*;

ط* t = adi t¹¹⁶ *ṭibb*;

ظ* z = adi z: *ẓāhir*.

ض *ẓ*'nin iki türlü söylenişi vardır:

1. Daha çok adi *z*'dir:

ẓ * *ẓ ābiṭ*, *iẓ āfet*;

2. Daha seyrek olarak adi *d* dir:

**ḳadī*;

**dād*;

**darb-ı mesel*.

97. Arapçada, İngilizcenin *thing* kelimesindeki yumuşak *th* ve *the* kelimesindeki sert *th* gibi söylenen s, z biçimindeki diş arası harfleri, Türkçede s, z ünsüzleri değeri alr, dil dişleri ardından geçer:

**baḥs*;

**mezkūr*.

98. Hatırlatma – Yukarıdaki düşüncelerden anlaşıldığı üzere Türkiye Türkçesinde kabul edilen Arap harfli abecede ، ز ، ذ ، ض ، ط ، ظ'dan oluşan dört ünsüz z gibi ، و ، ث ، ، ت ، ط ، ظ'dan oluşan iki harf t gibi söylenir.

¹¹⁶ *ṭal'ī.in.*

Bunların arasında Türkçeleşip çukur *ḷ* ile söylenenler vardır ki bu kuralın dışındadır:

dıḷ' = dıḷ'ṭ, dıḷ'(ṭ)ṭar vs.^{AUE}

¹¹⁶ Bununla beraber, şuna dikkat edilmeli ki ünsüzdeki tumturak bazen kalıyor: *ṭibb*.^{JD}

Farsça kelimelerin söylenişine dair görüşler

99. Türkçe ile Farsçanın ses yapıları birbirine Türkçe ile Arapçanınki kadar benleşmediği için Türkçede Farsça kelimelerin söylenişi önemli düşüncelere yol açmaz.

Bununla beraber Farsın *k*, *ğ* gırtlak seslerini, Türkçede her zaman damaklaştıtır:

*****kākūl* veya *kākūl* Mogolca asıldan;**

*****ğāh*.**

Bunun sonucu olarak bu gırtlak seslerinden sonra gelen *o* ünlüsü, Türkçede bazen *ö* söylenir:

*****ğōne* (*ğüne*), Türk söylenişinde *ğōne*?**

Başlama *g* (veya *ğ*) ünsüzü, daha çok boğuklaştırılır:

*****kūşe* Türkçede *kōşe*;**

*****gonce* Türkçede *konçe*? vs. (krş. § 93 sonunda ve 82).**

IV. Konu: Bazı Arapça kelimelerin imlasında yapılan değişiklikler

100. Türkçeye giren her Arapça kelimenin aslındaki imla ile kalması kuralından Türkçe seyrek olarak ayrılır.

Bu yolda gözlemlenebilen birkaç istisna çoğu kez, bazı kelimelerin kökü unutulurarak Türkçe sözlük olarak tasdik edilmiş olmalarındandır.

Örn.: *kırmızı*; yani kırmız'a ait (renk);

sufra veya **süfre* (krş. § 88);

maşrapa, **mişrebe* 'içmek aleti'.

İşaret ettiğimiz bu istisnalardan başka, Arapça kelimelerin imlası bazen ikincil noktalarda değiştirilir. Aşağıda bunların başlıcalarını sayıyoruz.

101. Uzun *a* (*ā*) biçiminde söylenen kısaltılmış (*maḫṣūr*) *elif* ع yerine çok defa ا yazılır.

Örn.: **maʿnā* معنى yerine معنا

102. *Nunlaşma* (tenvin), Kur'an'ın bir ayetinde geçmedikçe (halk Arapçasında olduğu gibi) yazıda kaldırılır:

kālb^{ün} yerine *kālb*.

-, ile biten adlar, yalın hâlinde bu *tenvin* yerine *ʿ* ile yazılır.

Örn.: *âtⁱⁿ* yerine *âtî*;

māzⁱⁿ yerine *māzî*.

103. Bununla beraber birçok zarfta bu *tenvin*¹¹⁷, doğrudan olduğu gibi kalır.

Örn.: **fî^{en}*;

**naẓar^{en}*;

**muvaḫḫat^{en}*;

**nisbet^{en}*.

Böyle bazı kelimelerin imlasında (örnek olarak *evvel^{en}* yerine ünlü-işaret olan *-i* ihmal ederek *ʿ* gibi) yalnızca bir *elif* yazmakla yetinmek sonucu, öyle okuyuş hataları oluşmuştur. Bunlar gitgide kullanışta doğru sayılmıştır. Bunun için *evvel*den yerine doğru sayılarak bugün *evvelā* deniliyor. Krş. *dāyımā* ve *ekseriyā* (§ 401) ve aşağıdaki zarflar:

meseḷā^{AUE};

asḷā;

ḫat'ā;

ḫālā, *ḫaliya*;

farazā;

acabā;

muḫaddemā;

ḡālibā;

vāḫi'ā (veya *vāḫaa*);

maḫẓā;

mutḷaḫā.

Bazen Arapça imlasında *elif*'le bitmeyen kelimeler de *elif*'le yazılır:

sūretā, *sūret^{en}* yerine;

ʿadetā, *ʿadet^{en}* yerine.

Tenvin'in dolaylı hâlde yazıda kalması, istisna bir şeydir: *bihāḫḫⁱⁿ*.

Tenvin yazıda kaldığı zaman, gırtlaklı ünlü seslerle komşu iken bile ince ünlülerden biriyle *en*, *in*, *ün* biçimlerinde söylenir.

104. Arapça kelimelerin *ikizlemesi* (şeddeleme, katmerleme) Türkçe söylenişte, kural itibarıyla kalmıştır:

Bununla beraber halk diline geçmiş **ḫammāl* yerine *ḫamal* gibi kelimelerde ve

¹¹⁷ Kelimenin sonunu *nun* gibi okutmak üzere konulan iki üstün (-en), iki esre (-in), iki ötre (-ün).^{AB}

bir hayli yeni kelimeler oluşturmaya yarayan aslı $\sqrt{\text{ıyy}}^{\text{in}} = \sqrt{\text{ıyyet}}^{\text{in}}$ ile türetilmiş kelimelerde iy, iyet biçimlerinde genellikle ikizlemesiz olarak yer alır

Örn.: *mes'ûliyyet* yerine *mes'ûliyet* gibi kullanılır (krş. 108).

105. Yazıda *hemze*¹¹⁸ kelime başlarında hiçbir zaman kullanılmaz (Bununla beraber krş. aşağıdaki hatırlatma). Bu gibi durumlarda Araplar da bunu genellikle kaldırır.¹¹⁹ Bu harfin söylenişi için bk. § 79.

Bitiş *hemze*, özellikle uzatma bir harf (med harfi)ten sonra olduğu zaman genellikle kaldırılır.

Örn.: *‘ulemā* yerine *ülemā*;

Bir de krş. *şey^c* yerine *şey*.

Kelime içlerinde *hemze* her zaman yazılır.

Bununla beraber, kendisinden önce bir uzatma elif bulunduğu zaman ayırıcı bir y kürsüsü üzerinde yazıldığı durumlarda, bu Türk söylenişinde kaldırılıp yerine bir yarı ünlü y getirilir (krş. § 116, hatırlatma). Bu biçim itaatkâr olanlarca asla sağlıklı sayılmamakla beraber, kullanışta bu izin sağlıklı hâle getirilmiştir.

Örn.: *cezāir* yerine *cezāyir*.

Hatırlatma – Bazı benimsek kimseler şimdi *hemze*yi Türkçe kelimelerin başlarında (elif l kürsüsü yerine *hemze* koyarak) *e* ünlüsünü işaret için kullanıyorlar: *evet*.

Bu yazılış, kelimenin okunuşta *ot* kelimesiyle karışmasını ortadan kaldırır. Türkçede (ince sınıftan) *ö, ü* ünlülerini kaydetmek için de aynı işaret yazıda kullanılır; o zaman *hemze y* kürsüsü üzerinde olarak arkasından *v (ı)* gelir.

ölmek; öc.

Böylece kalın sınıftan olan *o, u* ünlüleriyle olası bir karışmasının önüne geçilmiş olur. Bu imla yapısında *ünlem* kelimesi *e!* biçiminde yazılır.

Önceki bir ünlüyle ses boşluğu oluşturan (ince veya kalın sınıftan) bir ünlü olduğu zaman da bazen aynı yazılış kullanılır:

souk, soğuk yerine;

Noël (Bir de krş. § 250 ve 1135.).

¹¹⁸ nin ' biçimi.^{AUE}

¹¹⁹ Kürsüsü olan *elifi* bırakırlar.^{AUE}

ÜÇÜNCÜ KISIM

Hece

I. Türk hecesinin¹²⁰ yapısı

106. Türk hecesine örnek olarak kökler veya daha iyisi tek heceli kökler (§ 569) alınabilir. Heceler ya yalnız bir ünlüden (Böylelerindeki ünlüden önce Arap imlasında elif denilen söylenişte belirsiz bir hemze ünsüzü var.^{AUE}) ya da bir ünsüz (iki olamaz) ile bir ünlüden ya bir ünsüz ile bir ünlü ve bir ünsüzden ya da bir ünsüz, bir ünlü ve iki ünsüzden (Böylesi, seyrek olup o zaman da birincisi ya bir akıcı ya da bir ıslıklı ünsüz olur.) oluşturulur.

Ünlüleri *v*, ünsüzleri *k* ile ifade ederek aşağıdaki taslakları elde etmiş oluruz:

V^{121}	<i>o</i> ;
KV	<i>.bu</i> ;
VK	<i>öp</i> ;
K^1VK^2	<i>ka</i> ;
VK^1K^2	<i>üst</i> ;
$K^1VK^2K^3$	<i>sarp</i> .

Türkçede bir hecenin varlığı için biricik zorunlu öge olan ünlüyü ayrı bir *ünlü* ile yazarak $K^1VK^2K^3$ biçimini verirsek bütün ötekilerini tam olarak özetlemiş oluruz.¹²²

Türkçe bir kökte birbiri ardınca iki ünsüzden fazla ses kümesi olamaz.

107. Yukarıdaki irdelemelerden çıkan sonuca göre Türkçe bir kelime, hiçbir zaman iki ünsüz ile başlayamaz. Bunda istisna olarak yalnız şu kelime söylenebilir:

¹²⁰ Hece kelimesini genel anlamıyla almıyoruz. İlimce açık olmamakla beraber, bunun Türk vezinlerinde uygulamaya dönük bir yeri vardır. Bunun için bu ifadeyi kullandık. Hecenin daha tam bir tanımı MEILLET'in *Introduction à l'Étude Comparée des Langues Indo-européennes* adlı eserinin 98. ve aşağısı sayfalarında bulunur.^{JD}

¹²¹ *V*, harfi ünlü, *K* harfi ise ünsüz demektir.^{AB}

¹²² Bizce bunlar şöyle özetlenirse daha iyidir:

V veya KV	(ا, بو)	'a; bu:	açık	} hece, AUE
K^1VK^2	(اوج, فار)	ûç, kar :	tek	
$K^1VK^2K^3$	(الپ, قارت)	alp, kart:	çift	

braḫmak.¹²³

Bunun sonucu olarak yazıda iki ünsüz ile başlayan bir kelimeye rastlanırsa okunuşta birinci ünsüzden sonra bir ünlü getirilmesi gerekir:

Örn.: *saḫal*.

Türkçenin en çok kelime aldığı Arapça ve Farsçaya da bu kural uygulandığı için bunun çok daha önemi vardır.

108. Esas itibarıyla Türkçede ikizlenik ünsüzler (bk. § 104 ve 191) hiç yoktur, bu kuralın istisnaları seyrekler.

elli;

anne;

yassı;

ıssı (Eskimiştir, krş. Azerice *ıstı*).¹²⁴

¹²³ Türkçede böyle bir durumda bir ünlünün gereği o kadar çok duyulur ki bazen bu kelimayı iki ünsüz arasına bir ü getirerek *bırakmak* biçiminde yazarlar (bk. § 112). Zaten eskiden 'atmak' anlamıyla *b*, *r* ünsüzleri arasında bir ünlü vardı (bk. MENINSKI, 435. s.: *bırakmak*; VIGUIER, 304. s. (*bouragtheb* 'buragıb')). (krş. Altayca *pırkamak* 'atmak').

¹²⁴ Bizce bu olay daha kapsamlı görünmektedir.

Lehçemizde ikizleme (teşdit) iki türdür: 1. Yalnız söylenişe ait, 2. Söylenişe ve anlama ait.

1. Söylenişe (lâfza) ait ikizleme, dolayısıyla arızıdır ki aslı maddeye katılan bir ekin baş ünsüzü, o maddenin sonunda yine kendi cinsinden birine rastlandığı zaman olur. Yazarın sözünü ettiği ve seyrekler dediği işte bu çeşididir ve seyrek de değildir:

altta, güller, kesse belli gibi ikizlemeler, eklerin getirdiği yeni anlam dışında kelimeye başka bir anlam katmaz.

2. Anlama ait ikizleme, doğrudan doğruya istek olup kelimeye abartı anlamı verir:

Bu da iki türdür:

a) Hangisi olursa olsun, aynı ünsüzü abartı amacıyla bir daha tekrar etmekle olur.

ḫurru, küççük, uffacık, amman, yazzık, güzzel, ḫıssır, aşşag(ı), yaşşa.

–*Birden eşşek deme, çaresiz henüz müsvedde;*

Ne getişkinleri var, dursun o sağlam şedde.

(M(ehmet) Akif, *Safahat*, Asım, 51).

Bu ikizleme çoğunlukla ikinci hecenin başındaki ünsüzlerin tekrarıyla olduğu gibi üçüncü hece başındaki ünsüzün tekrarıyla da olur ki bu türüsü oldukça azdır.

–*Vay babassının...* (M(ehmet) Akif, *Safahat*).

b) Açık veya kapalı ilk hecedeki ünlünün bir daha tekrarı, onun uzatılması ۞ ile olur.

Ca.a(=a)nım, ḫu.u(=ü)zum, e.e(=e)nfes, pi.i(= i) s, ba.a(= a)şüstüne vs.

Türkçenin sekiz kısa ünlüsü de abartının derecesine göre bir, bir daha uzun biçimiyle ikizlenerek, abartı anlamı kastedilir.

Bu düşünceyle Türkçenin sekiz kısa ünlüsünden başka, ünlüsüz g'den önceki kısa ünlü-

lerle ğ'nin söylenişinden doğan yine sekiz çeşit uzun ünlü ve ayrıca abartı anlamı verilmek amacıyla kısa ünlülerin tekrarlanmasından oluşan sekiz uzun ünlü vardır. Bunlar Arap ve Farsın Türkçemizde yalnız â, û, î'den oluşan üç uzun ünlüsüne oranla çok zengindir. Türkçede Arap ve Fars kelimelerinin uzun ünlülerini ayırt etmeğe ihtiyaç görülmemesi, Türkçenin şivesine aykırı olduğu, Türkçede böyle uzun ünlüler bulunmadığı iddiasına dayanırsa bu, Türkçenin bu yoldaki ses zenginliğinden anlamazlık olur. Bugünkü gibi imlamızda yalnız ğ ile yapılan uzun ünlüler yazıldığı hâlde ne bunlar ne de şivemizi bozmak uğruna işaretlenmeyen yabancı uzun ünlüler gösterilmektedir. Türkçenin hâlihazır ses yapısı iyice incelenince, aslında şimdiki imla biçiminin gerek harf eksikleri gerek biçim bozukluğu yüzünden yeterli olmaktan ne kadar uzak olduğu anlaşılır.

Eski lehçelere gelince gerek istemeyerek gerek isteyerek ikizleme bunlarda da görülür. Aynı veya çıkış yerleri yakın olan örneğin *t, d - s, z - s, ş - l - k* gibi ünsüzlerin Arap imla biçimindeki şedde (ﺵ) işaretiyle gösterilenleri *Divanü Lugatî't-Türk*'te bir haylidir. Hatta divandan sonraki Türk lehçelerinde de Türkçe sözlerin bu türlü olanlarında tek ünsüz üzerine ikizleme işareti konulduğu görünür:

Er kis.(s)i (= kişisi kadını *Divanü Lugatî't-Türk*, I. c., 203. s.; III. c., 170. s.) *Birle toğ toğ boğdı*. "Koca karısıyla çarpışıcı oldu.". (*Divanü Lugatî't-Türk*, I. c., 279. s.)

Ot.(t)uz içip kıkralım. "Ücer (üçer) içik haykırılım.". (c. I. 127. s.)

At ağağı tağır tağır it(t)i (c. I. 302. s.).

Yavlağ tıllığ bigden kerü yağıngus tuğ yig. "Kötü dilli kocadan ise kadının yalnız, dul kalması daha iyi.". (c. III, 97. s.)

Bununla birlikte bu gibileri dolayısıyla geçici ikizlemelerdir. Hâlbuki KÂŞGARLI (c. I. 127. s.)'da:

Issız 'gaddar, çok kötü ve utanmaz kişi', kelimesi sebebiyle "Ikizleme abartı içindir." dediği gibi *arrıg neng* 'çok temiz, cidden nazif şey' dedikten sonra "Ikizleme, abartı içindir." açıklamasını tekrar veriyor.

Arap yazısının yetersizliği yüzünden, bugünkü lehçemizdeki ünlülerde olduğu gibi med biçimiyle ikizlemenin bu eski lehçelerde de var olup olmadığı anlaşılmakta ise de biz bunun da var olmasını kuvvetli buluyoruz. Lehçemizde yaşayan geçici ikizlemeler ise ister işaretli ister işaretlessiz ve tek harfle yazılı olsun gerek Arap harfli gerek daha önceki Uygur ve Orhon yazılı imlalarda yer yer görülmektedir.

Ma'in'ü-l Mürîd'ten:

t: - Köngül Hâk қа büt(t)üng su'alım sangı (4. s.);

– *Yok irdük yarat(t)ı yene yok kılur*. (8. s.);

– *Mu'ayyen bahâ sat(t)ım aldım yeter* (31. s.).

Paul PELLİOT'nun Uygurca (*qalyanamqara ve Papamqara hikâyesi*-HÜSEYİN NAMIK ORKUN)'dan:

t: Nu. III. satır 19; XII. 6. s.; XLI. . 8. s. ay(i)t(t)ı [= LXVI. 4. s. ayıtdı]; XXX. 5. s. yarat(t)ı: LI. 11. s. Xağıt(t); LI. s. II; LXVII. 6. s. il(i)t(t)i;

l: VI. 6. s. il(l)ig; XXIII. 3. s. kıl(l)ug;

g: IX. 10. s.; XXVII. 3. s. y(a)rl(i)(g) qadı [=XV. 11. s. y(a)rlıg-gadı; XIX. 3. s. yarlıg-qamadı]; XIV. l. s. yulu(g)qa.

THOMSEN'in *Çözülmüş Orhon Yazıtları* adlı eserinden:

Bununla beraber, ihtimal ki ifade edici konuşmanın bir biçimi olarak tek tük denilebilecek bir biçimde bazı ünsüzlerin ikizleşmesi yolunda bir eğilim de dikkate değer:

evet yerine evvet;

küçük yerine *küççük*, Karaman lehçesinde,

anne kelimesi de bu sıraya girebilir (*ana*'dan *anna* > *anne*?).^{AUE}

Doğu lehçeleri de bazı sayı adları ortasındaki ünsüzü (takvimin anlaşıldığı için açık bir ifadeyle bir öge diye?) ikizletirler:

ikki veya *ekki* (iki); *yetti* (yedi); *dokkuz* (dokuz).

Belki bu ikizleme, Türkiye Türkçesindeki *elli* biçimine bir açıklama olabilir.

109. Yukarıdaki kurallar, kelimeye bir ek katılmasıyla sakatlanmış bulunabilir:

Örn.: *ça(rpm)ağ* (üç ünsüz kümesi);

e(ll)emek (ikizlenik ünsüzler).

110. Diğer taraftan, bu kurallar ne yansıma adlara ne de yabancı dillerden alınmış kelimelere aittir.

Örn.: *král* (İslyavcadan);

*prasa*¹²⁵ (Yunancadan).

Bu kelimeler¹²⁶ iki ünsüzle başlıyor.

II E 5'te, teşditli l:

JT_ፎሃቦኢ ተሃጓቦጽ፡ ስጋዘናን፡ ዱባብ፡ ነጥሃብ፡ ተለፅካብ፡ ተለካይ፡

Yogʻa siğ(i)tı öngre kūn toğs(u)kda būkli çöl(l)iğ il. “Matemci, nevhacı(lardan) önce gün doğusunda (ki) ormanlı çöllü halk.”.

1 E 6'da:

EXYU DBB ETNE

◆ ◆ ◆

Türk bod(u)n il(l)e)dük. “Türk camiası(nı) ülkeledik.”.

I E 10 da teşditli k:

16X3H5 NTREHTR: FANV CU

• • •

is(i)g kũç(i)g birtür(k)(i)rũ s(a)k(ı)nm(a)tı. “İş(i)ni gũcũ (nũ) bıraktıktan sonra sakınmadı.”.

İS 12 de təşditli t :

ገፅ ፩ : የገላጣጥም ስርዓት ለገፅ ፩ : ለገፅ ፩

...

T(a)bg(a)ç k(a)ğ(a)n(ı)ñğ içr(e)ki b(e)d(i)zçig ıt(t)ı. “Çin hakarı(nı)n içerdeki (saraydaki, has) nakkaşı(nı) gönderdi.”. vs.^{AUE}

¹²⁵ Bu kelime böyle değil, *kıral* söyleniştir.^{AUE}

II. Yabancı kelimelerin söylenişinde yardımcı¹²⁷ ve takma ünlüler

111. Türkçeye, yabancı dillerden, bu gösterilen esaslara uymaz ünsüz kümelerine sahip kelimeler alındığı zaman, daha yukarıda (§ 106) bildirilen örneklere uydurulmak üzere küme arasına her zaman dar ünlüler sınıfından (§ 37) biri sıkıştırılır.

Bunlar iki hâlde kullanılır:

1. Yabancı kelime, iki ünsüz ile başladığı zaman. Bunda izlenecek yollar değişik tir:

a) Baştaki ünsüz kümesinin öncesine, takma (prothétique) bir ünlü katılarak başlangıç ünsüz kümesinden bir başka iç küme yapılır:

Örn.: *I)sviçre*, İtalyanca (Sv)izerra'dan;

i)stavroz, Yunanca (σi)αυρός (haç)dan;

i)stim, İngilizce (st)eam (buhar)'dan;

i)stofa, İtalyanca (st)ufato (etüvden geçirilmiş 'kumaş') dan.

112. b) Baştaki ünsüz kümesi, iki ünsüz arasına bir ünlü getirilerek bölünür.

Örn.: *Freng* yerine *Fireng* 'Avrupalı' anlamına;

frer yerine *firer* (*frère*, Fransızca 'kardeş' anlamında olup Hristiyan okullarında öğretmenlik eden 'rahip' anlamında).¹²⁸ *st* ile başlayan hemen bütün yabancı kelimelerde de böyledir.¹²⁹

113. c) İkinci biçimin bir başka çeşidi vardır. Yardımcı ünlüsü bizzat kelimesinden alarak onu alışlagelmiş bir göçüşme¹³⁰ yapmak suretiyle baştaki ünsüz kümesi

¹²⁶ Bizce bu kelimelerden yalnız ikincisi.^{AUE}

¹²⁷ KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, eserinde bu yardımcı ünlüler için *müctelib* (ödüncleme) harfler ifadesini kullanır.^{AUE}

¹²⁸ Halk dilinde böyleleri arasına her zaman yardımcı bir ünlü girer: *p(o)rogram*, *g(ı)ııımer*, *p(i)lâtin*, *k(i)ravat*, *p(i)lân* vs.^{AUE}

¹²⁹ *sp*, *sf*, *sl* gibi diğer kümelerde de böyledir. Şu hâlde bütün örneklerdeki gibi kural üzere örneğin *ispor* diyecek yerde *sipor*? demek Türk okunuşu dışına çıkmak olur; aksi hâlde örneğin İtalyanca 'yayvan sepet, işporta' anlamındaki *sporta* ve Fransızcada durak anlamındaki *station* vesaireyi *şıporta*, *sitasyon* gibi hep kural tersine söylemek için de izin vermek veya birtakım istisnalar türetmeğe gidilmiş olur.^{AUE}

¹³⁰ Göçüşme, Türkiye Türkçesinde özellikle Türkçe kelimelerde genellikle biraz seyrek olur. Birkaç örnek:

çömlek-çölmek; *gömlek-gölmek*; *çemrenmek* (Bibliothèque Nationale, yazmalar, 394, 60. yaprak).

Göçüşmede iki sestten birisi her zaman akıcı olur. Başka örnekler: *torba* yerine *tobra*; *çorba* yerine *çobra*; *domrucuk* yerine *domrucuk*; *kırba* yerine *kıbra* (Gülliver, Türkçe, 85. s.); *oğrılayın* yerine *oğurlayın*; *burgul* yerine *bulgur*; *derviş* yerine *devriş*; *dervin(d)* yerine

arasına sığdırmak ve böylece kümeyi bölmekten ibarettir.

Örn.: *Brusa?* veya *Bursa*, eski *Pruse* şehri;
pır[anta] İtalyanca *brillante*'den 'parlak';
pırna[] veya *pırnar*'dan 'çalı meşe'.

114. 2. Birincisi bir akıcı veya bir ısıklı olmayan iki ünsüzle bitirilmiş tek heceli bir yabancı kelimede, bu iki ünsüz arasına dar bir ünlü sıkıştırılır. Bu sıkıştırma (çoğunlukla bu biçimde olan) Arapça kelimelerde çok olmuştur.

Örn.: **em(i)r*, *emr* yerine;
 **aḡ(i)*;
 **öm(ü)r*;
 **kah(i)r*;
 **vaḡ(i)t*;
 **sat(i)r*.

Farsça kelimelerde de böyledir:

***ṣeh(i)r*;
 ***mūh(ü)r*.

Krş. başka örnekleri: **cisir* 'köprü' (Tam. Ar., 29. s.); **sepit* gün سبط = 'cumartesi' (VIGUER, 433. s.); 'ilim; ***zehir*; Bulgarcaya geçen şu kelimeleri krş.: *азилъ: عنل* pexinhъ: رهن**

Yardımcı ünlünün ne özellikte olacağı, ikinci sınıftan eklerin ünlüsünü düzenleyici olan kurallarla atanır (bk. § 159). Bununla beraber bu, dudaklı v ünsüzünden sonra geldiği zaman ü veya u'ya benzeşme yoluyla dudaklaşabilir.

**kāv(ü?)m* (krş. 1426 yılı yazmaları)¹³¹;

devrend. Bu göçüşme Anadolu öbür lehçelerinde ve Azericede daha sıkır: *doğrusu* yerine *dorgusu*; *kuyruk* yerine *kuryuk*; *öğrenmek* yerine *örğenmek* (NEVAL, krş. اورگانمک) GÜRPINAR, *Metres*, 22, 14 ve 23 s.); ayrı yerine *aryı* (bk. 914. s., not 2, bu dil bilgisi kitabında). krş. AHUNDOF (bu örneklerden birkaçı daha önce BOUVAT tarafından işaret edilmiştir.); *arvad* (krş. 795. s., bu dil bilgisinin notu); *ileri* yerine *irelü*; *yapraḡ* yerine *yarpaḡ*; *topraḡ* yerine *torpaḡ*; *köprü* yerine *körpü*; *partaḡ* yerine *paḡtar* (J. As. 1912, xx, 516).

Öbür biçimde (kaypaksız) göçüşmeler nadirdir: *mizāc* yerine halk dilinde *micāz* (GIADYRGY, *sub atitudine*, krş. ΓΕΟ.); *sarımsaḡ* X *sarmusaḡ*: krş. Azerice *tutsaḡ* yerine *dustaḡ*; *tütsü* yerine *tüstü*. Altaycada göçüşmeler hakkında bk. GA, 17.^{JD}

¹³¹ Bununla beraber bu kelime lehçemizde *kāv(i)m*'dir.^{AUE}

Gerek Türkçe kelimelerdeki iki ünlüsüz ünsüz kümeleri hakkında ve gerek bunlardaki ilk harflerin ya ر , ز , ل , ن " م " gibi akıcılardan veya س , ش , ط gibi ısıklı harflerden oluşan olması gerektiği hakkında bu eserde şimdiye kadar ve daha sonraları bir bilgi verilmemiş

*hav(u)z.

Türkiye Türkçesinin en eski metinlerinde düz ünlülerden sonra bile yuvarlak sı-
nıftan yardımcı ünlüler bulunuyor:

*şeh(ü)r;

*mey(ül) (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 38. s.).

1. hatırlatma – Ünlüsüz ünsüzler kümesindeki ikinci harf, Türkçedekilerde ol-
duğu gibi birincisi olan ıslıklı harflerle beraber bulunanlardan değilse bile ikincisi
arasına yine bir ünlü katılabilir.

*is(i)m;

*res(i)m;

olduğu için onları burada gösteriyoruz:

s: a(rs)lan, sa(rs)tı, te(rs), tı(rs), ka(rs), ö(rs);

ş: a(rş);

ç: sü(rç)müş, bo(rç), hu(rç);

r t: ka(rt), ku(rt), a(rt)maz, süpü(rt)müş;

p: ça(rp)tı; çı(rp)mış;

k: ko(r)sa, ha(rk), kırı(rk), sa(rk)sın;

k: tū(rk), kū(rk), ū(rk)mez.

ç: ö(lç)tü;

t: a(lt), kısa(lt)mış, küçü(lt)mez;

İ p: a(lp), ka(lp);

k: ka(lk)sın;

k: ı(lk), si(lk)memiş.

ç: sevi(nç), ge(nç), d(inç), usa(nç), tu(nç), iğre(nç);

t: a(nt), çe(nt)miş, yo(nt)maz;

n p: cu (np=mp)

k: zo(nok)ladı;

k: kū(nk).

s t: ū(st), pi(st):

ş t: hi (şt), ho(şt);

k: kō(şk) vs.

İşte çoğunlukla Türkçe kümelerin bu durumda olmayan veya çıkış yerince yakınları bu-
lunmayan ve özellikle ilk ünsüz itibarıyla bu saydıklarımızın dışında kalan yabancı keli-
melerdeki kümelere, yazarın sözünü ettiği cinsten yardımcı ünlüler karıştırılır.^{AUE}

*kıs(ı)m;

*Mıs(ı)r.

2. hatırlatma – Bütün bu kelimelerde bölünen iki hece, vurgu dediğimiz *savfı seddinin* kuvveti bakımından hemen hemen hemen aynıdır. Bununla beraber *vaķit*, *satır* kelimelerinde vurgu, açıktan açığa ikinci hece üzerindedir.

3. hatırlatma – Bazen yardımcı ünlü, birinci ünsüzün bir çeşit *yarı ünlü* hâlinde, tasarlamak gibi var yok bir hâldedir.

Örn.: **haz'm*.

115. Kelime, ünlüyle başlayan bir ek alırsa söylediğimiz yardımcı ünlüler, oynak (instable) ünlülerdeki uygulamaya bağlı olurlar (bk. § 207).

Arapça kelimelerdeki böyle yardımcı ünlüleri parantez içine alacağız. Bu gibi ünlülere gizli ünlü denilebilir.

Şuna da dikkat etmeli ki söylenişte kelimeye yardımcı bir ünlü katılmasının imlaya tesiri çok azdır.

Örn.: *ceviz*, **cevz* yerine (Aslında Arapçasına göre yardımcı olan bu ünlü yerleşmiştir. Örnek olarak ilgi hâlinde *ceviziñ* olur.).

III. Koşa (ses düşmesi)¹³²

116. Türkiye Türkçesi, esas itibarıyla kelimelerin içinde koşayı (iki ünlünün art arda gelmesi) kabul etmez.¹³³

Bu sebeple bir kelimenin bitiş ünlüsü ile buna katılan bir ektaki başlama ünlüsünün çatışmasından kaçınmak için yardımcı ünsüzler kullanılır (bk. § 183).

Bununla beraber, bazı özel durumlarda, iki ünlü arasındaki gırtlak seslerinin düşmesiyle kelimeler içinde ses düşmeleri ortaya çıkabilir:

Örn.: *s(ou)ķ* (*soğuk* yerine) (krş. § 105);

t(au)ķ.

Bu durumda *i*, *u* ünlülerinde (*tavuk*) olduğu gibi bir çeşit *w* ve *y* yarı ünlüsü oluşturularak bunlar bir ünlüden diğerine geçişi kolaylaştırır.

Bu, özellikle *i* ünlüsünde duyulur:

¹³² Koşa ifadesini, Türkçenin 'koşmak, eş, çift etmek' kökünden ve çift anlamında 'koş, koşa'daki kullanışından alıyoruz: *Divanü Lugatî't-Türk*, II, 299 *ķoş kılıķ ķınķa sığmas* (= Çift kılıķ kına sığmaz.). *Divanü Lugatî't-Türk*'te (8. s. st. 6) *ķoşa badem sığmayan ķar ağızlum*.^{AUE}

¹³³ Bununla beraber şimdiki imlamızda özellikle yabancı kelimelerde buna izin veriyoruz: *mutal(ea)*, *tab(ii)*, *ş(eā)met*, *Rom(eo)*, *t(eo)loj*, *m(uā)vin*; *r(iā)yet*, *Pomp(ei)*, *m(ui)n* vs.^{AUE}

Örn.: *hastaydım* yerine *hasta idim*;

mesâyi yerine *mesâ'il* (krş. yine § 1024 ve 1035. uyarı).

Biz, bütün bu eserde rastlanacak olan böyle gizli yarı ünlüleri çeviri yazıda genellikle işaret etmeyi bırakarak bunlar için buradaki bu irdelememizi yeterli görüyoruz. Yalnız kendilerinden sonra veya önce bir ünlü gelen i'yi ve u'yu o ünlülerden ayırarak söylemeğe gerek olmadığını unutmamak gerekir.

IV. Ünlülerde uzunluk, kısalık

117. Türk dili, dilin öz malı olan kelimelerde uzun-kısa ünlülerin farkı nedir, tanımaz.¹³⁴ Arapça ve Farsçadan alınma kelimelerde (bunlarda, özellikle uzun *ā*'da) ise böyle olmayıp uzunluk hissettirilir. Bunun için çeviri yazımızda uzun ünlüler, Türkçenin kısalarından olup bunlara eşit, ötre, üstün esre ile işaret edilen Arapça ve Farsça kısalarından ayırteğilerek, eserimizde çoğunlukla *a*, *u*, *i* kısa biçimleri üzerinde bir çizinti ile *ā*, *ū*, *ī* biçimlerinde gösterilecektir.

**mūkāleme*.

Kur'an'ın tecvit ile okunuşunda bu uzun ünlüler daha farklı hissettirilir. Bilakis Hristiyanlar böyle ünlüleri kısaları gibi söylerler.

118. Bir taraftan Türkçe, diğer taraftan Arapça ve Farsça arasındaki bu esaslı farka¹³⁵ rağmen, Türk vezni, uzunluk kısalık üzerine kurulu olan Arap-Fars veznini alışkanlık edinmiştir.

Bununla beraber bu taklit, bazı Türkçe ünlülerin kimini uzun kimini kısa sayacak kadar ileri vardişılmamış, kapalı heceler; yani kelime sonunda bir ünlüden sonra bir veya iki ünsüzlü olan heceler uzun hece sayılmakla yetinilmiştir.

Buna karşılık halk şiiri, hecelerin sayısı ve *vurgu*¹³⁶ üzerine kurulmuş (heceleri

¹³⁴ Bununla beraber dilimizde ünlüsüz *ğ*'nin kendisinden önceki sekiz kısa ünlüyle ilk hecelerde *bağ*, *sığ*, *doğ* vs. ve son hecelerde *uşağ'ı*, *çağ'ı'r*; *uşağ'a* söyle vs. biçimlerinde oluşturduğu uzun ünlüler olduğu gibi 'abartı' anlamıyla ünsüzleri tekrar etmekten başka ünlülerini de *canım kuzum*, *bâş üstüne* gibi tekrar ederiz. Bu ünlü tekrarı, yine uzun ünlüler oluşurur (bk. § 108 ait verdiğimiz notlara).^{AUE}

¹³⁵ Yukarıdaki düşüncemize göre bizce esaslı fark, Türkçede uzun ünlülerin Arap, Fars dillerinden daha zengin ve daha çeşitli olmasındadır.^{AUE}

¹³⁶ Türk vezninde İngiliz ve Alman vezinlerinde olduğu gibi hecenin vurgulu vurgusuz olduğuna bakılmaz. Sonra yazarın *parmak* yöntemi dediğı, parmak hesabı *benānī* vezindir. Bizim millî vezin dediğimizdir. Aslında her çeşit vezin heceler üzerine kurulu olduğu için veznimize tahsis ile *hece vezni* demek doğru olmaz. Bu Fransızca, İspanyolca vs. de olduğu gibi bir sayı veznidir.^{AUE}

parmakla saymak esasına göre *parmak yöntemi* dedikleri) bir sayı vezni kullanır. Dilin dehasına tek uygun gelen ölçü de budur.

V. Daraltı

119. Türkiye Türkçesinde, günümüzde diğer Türk lehçelerinin çoğunda olduğundan çok daha seyrek olarak daraltıya rastlanır. Bununla beraber ayrı ayrı ünlülerin veya ünsüzlerin veya bir arada birçok sesin düşümüne ve birleşmesine dair bir takım örnekler bulunmaktadır.

A) Ünlü düşümü

120. Daha ileride (§ 181 ve aşağısı) gösterilen şartlar içinde, eklerdeki kararsız ünlülerin düzgün bir biçimde düşmesinden başka kelime içlerinde ünlülerin düşümü genellikle *son hecedekilerde* ve yalnız *vurgusuz* ve *dar* olanlarında görülür.

Örn.: *hepsi, hepisi* yerine;
uyku, uyukı yerine;
dernek, derinek yerine.

Başka örnekler: *koşmak* ve *korşmak* fiil adları Eski Türkiye Türkçesinde *koşumak* ve *korşumak* biçimlerinde söylenirdi; krş. *hazmak* ve *hazmak*.

121. Söz konusu olan özel durumlardır. Bununla beraber ikinci hece bir ünlüden sonra gelen akıcı bir ünsüzle bittiği zaman (böyle bir düşüm kökeni ne olursa olsun), bu eğilim daha sık olarak görünür. Bu düşme ise baş harfi ünlü olan bir ekin bir akıcı ile biten iki heceli bir kelimeye katılmasından ileri gelebilir.

Örn.:	<i>yañıl</i> -'tan	<i>yañılış</i>	yerine	<i>yanlış</i> ;
	<i>ayır</i> -'tan	<i>ayırı</i>	yerine	<i>ayrı</i> ;
	<i>kıvır</i> -'tan	<i>kıvıraş</i>	yerine	<i>kıvrak</i>
	<i>kıvrak</i> (krş. <i>kıvırmak</i> , <i>kıvrım</i> , <i>kıvrıntı</i>) ¹³⁷ ;			
	<i>devir</i> -'ten	<i>devirik</i>	yerine	<i>devrik</i> ;
	<i>çevir</i> -'ten	<i>çevirinti</i>	yerine	<i>çevrinti</i> ;
	<i>süpür</i> -'ten	<i>süpürüntü</i>	yerine	<i>süpürüntü</i> .

Sıçramak fiili eskiden *sıçramak* biçiminde söylenirdi (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 16. s. ve eserde serpişik olarak).

¹³⁷ Yazar, bundan sonra *çingır* (madenî gürültüleri taklit eden yansıma ad) diye gösterdiği kelimeden gelmiş saydığı *çingrak* örneğini de veriyor ise de bu *çingıraş* söylenişli olduğundan, arkadaş olarak öteki örneklerin yanına yakışmıyor.^{AUE}

Seslerin¹³⁸ böyle art arda gelişi dar bir ünlüyle biten iki heceli bir kelimeye akıcı bir ünsüzle bir ekin kısaltılmasından ileri gelmiş olabilir.

Diri'den, dirilik yerine dirlik;

ğarañu (eskidir)'dan ğarañuluğ yerine ğarañlık (düşüm, üçüncü hecede).

Krş. *ğokułamağ < ğoğlamağ ve sepilemek > seplemek.*¹³⁹

Yukarıda geçen bütün örneklerde söz konusu bir yapım eki oluyor; fakat aynı durum bir yapım ekiyle de olmuş olabilir; bu durum bazı hâl eklerinde görülür. Bu sebepten bunlara kararsız ünlülü (bk. § 207) adını vereceğiz.

Hatırlatma – Türkiye Türkçesinde birinci hecenin ünlüsü yazıda esas itibarıyla sabit bir ögedir. Bunun tersine, öbür Türk lehçelerinin çoğunda kelimenin ilk hece ünlüsünün düşmesi çok olmuştur:

kişi yerine kşi.

122. Geniş ünlüler olan *a, e'nin düşümü* seyrektr:

orada yerine orda;

nerede yerine nerde. krş. *deyneğ*, Eski Osmanlıcadaki *degenek* yerine VAMBÉRY,

Eski Osmanlıca, 40. s., I., 3; BIANCHI, krş. Sırpa: *degenek*.

Hatırlatma – Üçüncü hecede ünlünün düşümü istisna bir olaydır.

Örn.: *yukarıda* yerine *yukarda;*

içeride yerine *içerde;*

dışarıda yerine *dışarda;*

yumurtlamağ yerine *yumurtlamağ* krş. yukarıdaki *ğarañlık*.

B) Ünsüz düşümü

123. Bu yolda işaret edilebilecek olayların çoğu Türkiye Türkçesi dil bilgisi kitabına ait olmayıp daha çok çeşitli Türk lehçelerinin karşılaştırılmasında görülür.

Örn.: Türkiye Türkçesinde *çekirge* yerine Doğu Türkçesinde *çekür(t)kâ;*

oturmak o(ı)turmak yerine;

*otuz, o(ı)tuz*¹⁴⁰ yerine;

ğetirmek, ğeltirmek yerine.

124. Bununla beraber *soñra > sora*¹⁴¹ gibi birkaç özel örnekten başka, Türkiye

¹³⁸ *rl, ñl, gr, vr, pr* gibi olanlarının.^{AUE}

¹³⁹ *ve besilemek > beslemek; sızılamağ > sızlamağ* gibi.^{AUE}

¹⁴⁰ Belki *o(t)tuz*.^{AUE}

¹⁴¹ Hatta *sōra > sōna* (bazen).^{AUE}

Türkçesinin özellikle çok heceli kelime sonlarındaki eklerde, gırtlak seslerini dü-
şürmeğe doğru gösterdiği genel eğilim de dikkate değer.

yaya,	yayağ	yerine;
çeri	(yeniçeri), çerik	yerine;
kısa,	kışka	yerine;
yaprağ,	yapurğak	yerine;
kayıрмаğ,	kayğurmak	yerine;
dışarı,	dışkarı	yerine (krş. § 382);
içeri,	içkeri	yerine;
kışla,	kışlak	yerine;
yayla(k),	yaylak	yerine (Doğu Türkçesinde yay 'yaz');
tuzla(k),	tuzlak	yerine;
kazan,	kazgan	yerine.

Birçok Türkçe ek, Türkiye Türkçesinde böylece gırtlak seslerini kaybetmiştir
(bk. § 733 2. hatırlatma; 868, 918, 1343, 1384, 1412.).

Hatırlatma – Sonra bugünkü dilde buna benzer bir olay söylenebilir. Bu da sonu
bir gırtlaklı ünlü ile biten adlara küçültme eki +*çlk* (bk. § 510) ve +*rAk* (bk. 518)
katılacağı veya son harfi gırtlaklı ünlü olan bu adlardan -[*el*] (§ 842, hatırlatma)
biçimindeki fiil ekiyle fiil kökü oluşturulacağı zaman, böyle adların sonundaki gırt-
lak seslerinin, küçültme ekleri ve -[*el*] kökü önünde düşmeleridir.

C) Birçok hecenin birden düşümü

125. Birçok sesin aynı anda düşümü seyrektr.

Örn.: *acığ* (halk dilinde), *az*'ın küçültmesi olarak *azıcığ* veya *azacığ* yerine;
hardaş, *harındaş*¹⁴² yerine.

¹⁴² Bu kelime *Divanü Lugatı't-Türk*, I, 80 *hardaş* biçiminde görülür ki RADLOFF II; 315 *kağadaş*
biçimini de verir. Kelimenin zarf, 'boşluk' anlamına *kağ* (bk. *ka kaç* *Divanü Lugatı't-Türk*,
III., 158= kap kaçak) ile söyleşi anlamındaki *daş*'tan yapılmış olduğuna karar verilebilir. Bu
ka kelimesinin zarflık anlamında bir edat göreviyle Eski Türk lehçelerinde ve hâlâ doğu leh-
çelerinde yönelme hâli (+A hâli) ekini oluşturduğu anlaşılıyor. Orhon kitabelerinde daha
önce bulunma hâli (+DA hâli) biçiminde de kullanıldığı görülmektedir. Şu durumda lehçe-
mizdeki *k*'sı düşmüş *e*, *a* bu yönelme hâli edatının bir çeşididir:

kağuk, *kav*, *kab* ve bunun gibi kelimelerde boşluk anlamı olduğu gibi *kâğın* kelimesi 'boş-
luğa ait, batın' anlamıyla ve *ğ > r* değişimiyle (veya kelime aslında *kağın* da olabilir.) *karın*
kelimesini vermiş görünüyor.

Q Birleşme

126. Yan yana iki farklı kelimenin bazı sesleri birbiri içinde kaynaşarak o iki kelimenin bir kelime hâlinde karışıp birleşmesi demek olan karıntı (birleşmesi) de Türkiye Türkçesinde seyrektr.

Örn.: *koyvermek*, *koyu vermek* yerine.

Bu durum, yukarıda (§ 120'den 122) incelenenlere benzetilebilir.

peki, *pek eyi* yerine;

bıldır, *bir yıldır*¹⁴³ yerine krş. bir lehçe deyişi olan *bıyağ*'tan *bir ayağ*'tan¹⁴⁴ yerine; krş. (§ 396, uyarı);

kahvaltı, *kahvealtı*¹⁴⁵ yerine;

ayol, *ay oğul* yerine;

birez, *bir az* yerine (BIANCHI; krş. TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 15. s.: bir ez zaman?). Yine bk. § 161, hatırlatma, 319 hatırlatma, 310 ve 383.

¹⁴³ *Divanü Lugatı't-Türk*, I., 380 *tağ baldırı* 'dağın ileriye doğru çıkıntısı'; *baldır oğul*, *baldır kız* 'kadının önceki kocasından oğlu, kızı (Bu kelimeyi, dilimizde 'baldız' biçiminde *r > z* değişimiyle ve biraz değişik anlamıyla görüyoruz.)'; *baldır tarığ* 'bahar başlangıcında ekilen ekin', *baldır kuzu* 'ilk doğumda dünyaya gelen kuzu' ve yine her işin yapıldığı zamanın il-kine *baldır* denilir.

Bu tanımlara göre bunların bir çeşidi olduğu anlaşılan *bıldır* kelimesinin 'bir yıldır' sözü-y-le ilgisi yok görünüyor.^{AUE}

¹⁴⁴ Yazarın *bıyağtan* biçiminde verdiği ve aslının 'bir ayaktan' olduğuna karar verdiği kelime, bizce *boyak* olup aslı da 'bir ayaktan' değildir: 'eski, ezeli, geçmiş' anlamına sahip bir kök olan *bay* kökünden yapılmış olup 'geçmiş zamanda, deminden' gibi bir anlamdadır. *Divanü Lugatı't-Türk*, III., 128. *bayat* = (ezelt) Allah; Çağatay sözlüğü, 88. s. *bayat* 'eski, ezeli' + 'bir Türk aşireti' + 'musikide bir nağme' + 'geceden kalmış yemek'; lehçemizde eskimiş: *bayat* ekmek, *bayat* peksimet ve yine *Çağatay Sözlüğü*, 88. s. *boya* 'ezeli, eski, yıpranmış, çoktan kalma, geceden kalma', 73. s.: *bayrı* 'köhne, atik + ezeli emektar'. 93. s. *beyri*, *beyrū* 'ezeli, 'atik, eski, köhne, fersüde, hizmeti eski (emekdar)'.^{AUE}

¹⁴⁵ Krş. *Pangaltı* 'banka altı?' yerine.^{AUE}

DÖRDÜNCÜ KISIM

Kelime

I. Konu: Türkçe kelimelerin biçim bilgisi özellikleri¹⁴⁶

127. Türkçe kelimenin biçim bilgisi öğeleri – Türkçe kelimenin içinde şu biçim bilgisi öğeleri (krş. § 4) bulunur:

*Kök + yapım eki + çekim eki*¹⁴⁷

veya daha iyisi

Kök + bir veya birçok yapım eki+ bir veya birçok çekim eki.

Türkçe bir kelimedede içinde bulunmamasına imkân olmayan biricik öge, köktür. Aşağıda gelecek üç taslak, kelimenin ekli veya eksiz olmasına göre aldığı çeşitli görünüşleri gösterir.

128. Kelimenin birinci taslağı: *Kök*.

Yalnız kök ile yapılanlar; *ilkleme kelimeler*dir. Her Türkçe kök, hiçbir ekin yardımı olmadan (krş. § 5; yine bk. § 133 uyarı) kendi kendisine bir kelime olabilir.

Örn.: iş;

ver-.

Kökler ya *fiil* (işlev) göreviyle görünürler ki bunlar (*ver-* gibi) fiilin eylemle ilgili

¹⁴⁶ İfade edeceği ilgiye göre kelimenin uğradığı *biçim* (=sın) değişmesi kelimenin, ad çekimi ve fiil çekimi de dahil, hakim anlamıyla kiplenmesi, yeni kalıplara, biçimlere dökülmesi demektir. Bu bakımdan dil bilgisi kitabın bu sözü genellikle *kiplenme* (= kuyumlanma) konusudur. Buna bakarak biçim bilimine, Arapçanın *siyga* kelimesinin anlamına uyarak 'sigalama' anlamıyla *kuyumlama* veya *kuymaca* (ekleme) veya kiplemeye meyil etme anlamıyla *kuyuncama* (*sürünceme*) gibi ifadeler kullanmak ve biçimci, biçim verici öge olan eke de *kuymaç* (kalıba, şekle dökmek aracı) demek mümkündür. Yine Yunancanın *morphé* (= biçim) kelimesinin anlamına uyarak *sınlanma* (morphologieye) da denilebilir. Dergi: sın = biçim; Ykl. lehçemizde sınamak 'zihindeki düşünceye biçim vermek, denemek, tecrübe ve uygulamamak'. Bu bakımdan ses birimi (phonème) için hece (seslem) ifadesini kullandığınız gibi biçim bilgisi (morphème) için de yapım eki (sınlam?) ifadesini kullanmak da mümkündür.^{AUE}

¹⁴⁷ Bu kelime, Latince *desinere* = *finir* = sonuçlamak fiil adındandır. Bitiş ifadesinin (finale) karşılığı olarak, sonluk ifadesini de (terminaison, sonек) bıraktık.^{AUE}

kökleridir veya ad göreviyle görünürler ki bunlar iş gibi *adlık* (yalın hal= adcıl, adlık) denilen köklerdir.

Bir kök, seyrek istisnalarından başka (krş. § 849) hem ad hem fiil olamaz.

129. Kelimenin ikinci taslağı: *Kök + bir veya birçok yapım eki*.

Bir veya birçok yapım ekini içine alan kelime, türemiş bir kelimedir.

Örn.: *iş+çi*

ver-dir

Yapım ekli kelimelerden § 508 ve alt tarafında § 837 ve alt tarafında söz edilecektir.

130. *Kök, ilkleme kelime, türemsiz kelime* ifadelerinin ancak itibari ve geçici bir değeri vardır. Türkçenin biçim bilgisi dizgesindeki şeffaflığa rağmen, bu dilin ait olduğu dil öbeğinin karşılaştırmalı dil bilgisi kitabı o kadar ilerlemiş değildir ki herhangi bir kelime ögesinin köke mi yoksa şimdiki zamanda söyleyen tarafından öyle olduğu hiç de fark edilmeyen eski bir eke mi ait olduğu her zaman kesinlikle bilinebilsin.

Bu biçimle Eski Türkçe metinlerde *ba-* (*bağla-*) fiiline rastlanmamış olsaydı, ilkleme bir kelime gibi görünen *bağ* kelimesinin hakikatte *ba-* ile bir yapım eki olan -*ğ*'den oluşan olduğu bilinmeyecekti.¹⁴⁸

Buna karşılık, *balık* ve *kulağ* gibi kelimeler *kul*, *bal* parçaları malum bir Türkçe köke bağlanamamakla beraber (başka kelimelerin de şahitlik ettiği -*ağ*, -*ık* ekleriyle yapılmış) türemiş kelimeler görünümünü veriyor.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Bizce bu örnek yerinde görünmüyor, *bağ* kelimesinin *ba+ğ* biçiminde türemiş bir kelime olması şüphelidir. Bu kelime arkadaşları olan *pek* 'kuvvetli, Ykl. pekiştirmek'; *bek* (*bey*) 'kudretli, eli üstün'; *bağa* *Divanü Lugati't-Türk*, I., 70. 'bağa, sert, kuvvetli kabuk'; *boğa* 'kuvvetli hayvan *bug*' (= *Çag*, ağaç kabuğu); *bukoğu* 'kuvvetli bağ'; *bağatur* 'bahadır, kuvvetli'; *Divanü Lugati't-Türk*, III. 133. *bağanuk* 'at ırnağındağı sert et, bakanak'; *bağır* 'sert, kuvvetli maden'; *boğmak* 'kuvvetle bastırmak'; *boğça* 'kuvvetle sıkılıp bağlanan paket' gibi kelimelerde *b* (*p*) *k*, *b* (*p*) *k*, *bğ*, *bg* (*y*) gibi değişik ünlülerle görülenlerin bir çeşidi olarak görünüyor. Bu'da da *ğ*'si düşmüş hâliyledir. Nitekim *Divanü Lugati't-Türk*, III., 155 *bu* (= *buğu*), da böyledir.^{AUE}

¹⁴⁹ Birinci kelimenin aslı *bağlık*<*balık*, *balğ* 'balh, belh şehri'= sağlamlaştırılmış şehir olabilir. Deniz hayvanı anlamındaki *balık* ise *boğ* X *uk* 'bollaşmış, mebzul' aslından olabileceği gibi 'parça' anlamındaki *pul* aslından 'pullu, pullanmış' anlamıyla *poğuk*'tan değişmiş de olabilir. Ykl. *par/ça*; *poğçok* (RADLOFF. IV) *pör/tül* (= parça dergi: Kandıra); lehçemizde *partal* 'parça parça'; *pirtik* 'paralanmış'; *bölmek* 'parçalamak', ayırmak vs. Bunlar *b > p*, *r > l* ünsüz değişimleri ve ayrıca ünlü değişimleri ile görülmektedir. İkinci kelime *kulağ* (RADLOFF 11.968: *kuğlak*) 'içi boşanık yer' veya *Divanü Lugati't-Türk*, Küg. II., 96 lâhin, ahenk (Ykl.

Bu sebeple yapım ekli olsun olmasın, bütün Türkçe kelimeler aynı yolla ad ve fiil çekimi için *türemli*, *türesiz* veya *ilkleme* ifadelerinin kullanılmasında uygulamadaki bir fayda olmadığına göre biz bunları kullanmaktan çekinerek (yalnız bir yapım ekinin varlığını kaydetmek gerektiği zaman) *türemiş kelimelerden* söz etmeği yeterli görüyoruz.

Daha önce de bahsettiğimiz tereddütlere nadiren yer veren fiil kökleri, (türemiş) fiiller için gerekli durumlarda *kök* adlandırmasını kullanılabilir; ama bu noktada bile 569. paragrafta öne sürüldüğünü göreceğimiz nedenlerle daha anlaşılır bir ifade olan ilk fiillilik taban ifadesinin kullanılması tercih edilir.¹⁵⁰

kükremek = şiddetli ses çıkarmak), *Divan-ı Lügati't-Türk*, II. 160. *kū* = ses (anlamından sıyt, şöhet) kelimelerinin art sınıftan (kalın) olası bir çeşidi (*kag* ile *laḡ*= ses yeri.) anlamında bir kelime olabilir. Şu hâlde her iki kelimede *+ık*, *+ik* eki değil, *+ıAḡ*, *+ıIK* eki düşünülebilir.^{AUE}

¹⁵⁰ Yazar, gerek ad gerek fiil niteliğinde olan köklere genellikle (ilk taban), ad olanlarına (ad kökü ilk taban), fiil olanlarına (fiillik ilk taban) diyor. Örneğin: *göz* bir ad kökü ilk tabandır; *göz* + *lūk* (*göz*) ad kökü ilk tabanından türemiş bir addır.

gör- bir fiillik ilk köküdür. *gördür-* ise *gör-* fiilinin ilk kökünden türemiş bir fiildir. *Gözlükçü* kelimesindeki son *+cū* ekine göre önce bir türemiş ad olan *gözlük*, şimdi bir türemiş ad tabanıdır; *gözlükçülük* kelimesindeki son *+lūk* ekine göre önce iki budaklı bir türemiş ad olan *gözlükçü*, bu defa bir türemiş ad tabanıdır vs.

Göz ilk kökünden yapım ekleriyle yapılan *göz/lük*; *gözlük/çü*; *gözlükçü/lük* kelimeleri hep türemiş adlar olup çekimlidirler. Tek başına *göz* çekimsizdir. Bu durumda aynı zamanda bir ilkleme addır.

Fiillere gelince fiillik ilk taban dediği kendisine çatı eklerinden biri veya birkaçı henüz katılmamış, katkısız (yalın) fiil köküdür; türemiş fiil dediği de kendisine çatı eklerinden biri veya birkaçı katılmış, katkılı (mezid) bir fiil köküdür. Bu çatı ekleri bir, iki, üç olmasına göre bunlar da tek, çok budaklı veya iki, üç, dört vs. budaklıdır.

Bu eserin çevirisinde tabiidir ki yazarın ifadelerini Türkçeye çevirdik; ancak bize kalırsa biz bu ifadeler için *kök*, *köken* kelimelerini seçeriz. Malumdur ki lehçemizde köken, kökü toprakta bulunan asıl kökten türeyerek yerde kol salan ikinci bir kök olup bunun üzerinde yaprak, çiçek, meyva biter: *karpuz*, *kavun*, *kabak* vs. kökeni.

Şu hâlde ad ve fiilin ilk tabanına kök (ad kökü, fiil kökü *göz*, *gör-*) ve bunlardan türemiş olan ad ve fiil tabanına köken demek daha uygundur. (ad kökeni: *gözlükçü'de* +*cū*'ye göre *gözlük*; *gözlükçülük'de* +*lūk*'e göre *gözlükçü*) gibi. Bunlar da iki, üç, dört vs. budaklı olurlar. (Fiil kökeni *görüşül/dü'de* +*ül*'e göre *görüş* ve *görüştürölme/di'de* +*me*'ye göre *görüştüröl*) gibi. Bunlar da iki, üç, dört vs. budaklı olurlar. Aynı zamanda dikkat etmeli ki *görüştürölme/dü'de* +*ül*'e göre *görüştür* > *görüştür/dü'de* +*tür*'e göre *görüş* kelimeleri de hem bir emri hazır fiili hem de bu eklerle göre birer *kökendir*. Bunlarda da ilk taban olan *gör-* çekimsiz, ötekiler çekimlidir.

Bunların arasında gerek kökleri ve gerek ekleri itibarıyla şimdiki zaman açık bir bilgi edi-

131. Kelimenin üçüncü taslağı:

Kök

Kök + bir veya birçok yapım eki.

} + bir veya birçok çekim eki.

Bir veya birçok yapım ekini kucaklayan (ilkleme veya türemiş) çekimli bir kelimedir.

Uyarı – Çekimli kelimelere göre birinci ve ikinci taslaklarla gösterilen kelimeler çekimsiz veya *taban* kelimelerdir.

Bunun sonucu olarak bir *taban*, türemli veya türemsiz olabilir.

132. *Değişken ve değişmez kelimeler* – Türkçe bir kelime çekimli *olabildiği* zaman *değişir*, *olamadığı* zaman *değişmezdir*.

133. Şu hâlde *her değişir* Türkçe kelime çekimsiz kalabilir. Diğer bir ifadeyle bazı durumlarda kendisinde yapım eki olmaksızın görünebilir.

Bu değişim:

1. *Adlarda*, teklik *yalın hâl* oldukları zaman (yani, mutlak hâlinde iken) (krş. § 239 ve aşağısı) görünür. Çekimli olmayan adlara, *ad tabanı* adını verebiliriz.

2. *Fiillerde*, buyruğun teklik ikinci kişisi oldukları zaman görünür. Çekimli olmayan fiillere *fiil tabanı* adını verebiliriz.

Uyarı – Bu kural yalnız türemiş kelimelere değil, ilkleme kelimelere de uyarlandı-
ğından, bunun sonucu olarak saf ve sade bir *kök*, bir biçim bilgisi görevi görebilir.
Hakikaten, kendisinde bir sonuç eki olmadan kullanılan bir *adlık*, teklik basit değeri-
ndedir: iş gibi ve bir *fiillik kök* ise *buyruğun* teklik ikinci kişisi değerindedir: *ver* gibi.

134. *Çekim ekinin tanımı* – Önceki paragraflarda verilen bilgidен istifade edilerek,
çekim ekinin şöyle bir tanımı yapılabilir: *Ad tabanlardan teklik yalın olmak değerini ve*
fiillik tabanlardan teklik (ikinci kişiye) *buyruk* olmak değerini kaldıran bir ögedir.¹⁵¹

Örn.: iş'ten, iş ilkleme adından +DAn hâli¹⁵²;

nilemeyen veya uğra-, okşa-, alda-, aksa- gibi aslı bilinip kullanılmayan eklerle, kullanıştan
düşen eklerin oluşturduğu kaynaşık kökler de vardır. Bunları hakikatte *köken* olmakla be-
raber *kök* saymak gerekir.

Bundan başka adlara fiil yapım ekleri örneğin -la, -sa, -r vs. getirilerek *agla*, *anla*, *taşla*, *su-*
sa, *karar* biçiminde henüz fiil kökü hâline getirilenler vardır. Aynı sınıf olmakla beraber,
bunlar henüz kök sayılırlar ve ayrıca köken de olurlar: *agla/t-*, *anla/ş-*, *taşla/n-*, *susa/t-*,
karar/t-... vs.^{AUE}

¹⁵¹ Bu tanım, KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ'nin *Mikyâsu'l-lisân Kıstâsu'l Beyân* adlı
Türkçe dil bilgisi kitabında biraz farklı olarak, mesalâ fiilden türeyen adlarda *alâkayı de-*
ğiştirici ve yalın fiillere çatı ekleri katarak fiiller türetmekte 'eylemleri değiştirici' deyimle-
riyle ifade edilmiştir.^{AUE}

¹⁵² Adların çekimli hâllerini şöyle Türkçeleştirmek de mümkündür:

işçi'den, işçi türemiş adından, +DAn hâli;

verdim ver- ilkleme fiilinden verdirdim verir- türemiş fiilinden.

1. hatırlatma – Ortaklaşık veya zamirlik ekleme – Bunlar, yapım ve çekim eki görevinde ortak olan eklerdir. Yapım ekleri olarak katıldıkları adda teklik yalın hâlinde olurlar.

Örnek olarak ad bu hâlini önce kaybetmiş olsa bile -ki biçiminde bir ek ona bu durumunu yeniden verebilir.

Fakat asıl yapım ekleri denilenlerden şu farkla ayrılırlar ki bunlar bazen çekim eklerinden sonra gelirler. Böylece yapım eki durumunu almış olurlar.

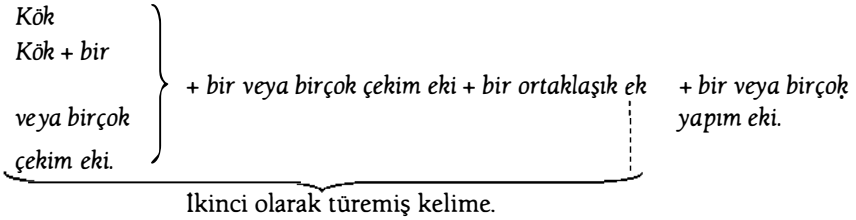
Örn.: benim;

benimki.

Görüldüğü gibi -ki eki bu örnekte çekim eki olan +im (+in hâli) ekinden sonra gelmiştir.

Ortaklaşık ekler bunlardır: iyelik eki (bk. § 220) ve +ki eki (bk. § 284). Her ikisi de zamir niteliğinde olduklarından, bunlara zamirlik ekler de denilebilir.

Bir ortaklaşık eki kucaklayan kelimelerin taslağı böyledir:

Bu taslak daha ziyade nazari bir şeydir. Burada gösterilen bir veya birçok öge, yapılaşta bulunmayabilir (krş. 291).

2. hatırlatma – Kelimeleri çekimsiz halleriyle mümkün olduğu kadar gösteren sözlükler de Türkçe fiiller, buyruğun üçüncü kişisi biçiminde gösterilmeli idi. Avrupa'da yayımlanan ilmi sözlükler (bilhassa RADLOFF'un dört ciltlik büyük sözlüğü) genellikle bu yolda olup kelimeler, ait oldukları dillerin çeviri yazılarına göre sınıflanmıştır; fakat bunlar, Arap yazısındaki biçimlerine göre sınıflandıkları zaman,

salt: (yalın)

+I hâli: Yükleme hâli

+A hâli: Yönelme hâli

+DA hâli: Bulunma hâli

+DAn hâli: Ayrılma hâli

+In hâli: İlgi hâli.^{AUE}

fiilleri fiil adı biçimlerinde göstermekten ibaret olan geleneksel yöntem (fiil adı eki dolayısıyla) onları kıyafetçe adlardan ayırt etmeğe (ve bu ekte mevcut bir gırtlaklı ünlü sayesinde) aynı zamanda mensup oldukları sınıfı göstermeğe yarlamak yönünden faydalıdır.

135. Değişmeli Türkçe kelimeler şunlardır: Değişmeli *adlar* (ad ve zamir) ve *fiil*.

Değişmez kelimeler şunlardır: *sıfat*¹⁵³ (*zarf*¹⁵⁴) ve *edatlar*.

Değişmeli, değişmesiz kelimeler taslağına gelince, 133. paragraftaki görüşlerden çıkan sonuca göre değişir bir kelime, 128, 129 ve 130. paragraflarda gösterilen üç taslağın herhangi bir hâlinde görülebilir ve değişmez¹⁵⁵ bir kelime ise yalnız ilk iki taslağa uyarlanabilir.

¹⁵³ Daha iyisi bu kelimeye Fransızcası *adjectif*, karşılığı olarak katmaç denmeli idi. Sıfat (daha doğrusu vasıf), bir varlığı (zat) niteliklerinden biriyle bildiren kelimedir. Bu varlık söylenik olsun (güzel çiçek) veya gizlenik kalsın (güzel), her zaman onlardaki bir 'güzellik' niteliğini bildirir ve varlık söylenik olduğu zaman o varlık adından önce ona katılır. Asıl sıfat böyleleridir; fakat aynı durumda varlıklara katılan *düşen çocuk* tamlamasında olduğu gibi *düşen* kelimesi, güzellik gibi bir (düşerlik?) niteliğini bildirmez, yalnızca o varlığa örnek olarak *çocuğa* sonradan ortaya çıkan bir eylemi bildirir. Buna da sıfat demek doğru değil; bu tamlamada sıfat, söz dizimi sıfatıdır. Nitekim bu adamdaki *bu* kelimesi de güzellik gibi bir (buluk?) nitelik bildirmez. Frenkler bunun için asıl sığata *adj.*, *qualificatif* = *nitelendiren sıfat*, ötekisine de *adj.*, *déterminatif* = *tarif sıfatı* derler.^{AUE}

¹⁵⁴ Katkın, fiilin üst yanına katılan kelimedir. 'zarf, hâl' gibi özel anlamları vardır; fakat ne zarf (zaman, yer) ne hâl bu kelimenin genel ifadesi olabilir. Kaldı ki bu 1. olarak fiilin kucakladığı eylemin anlamını tamamlamak için ondan önce gelir: "Güzel söyledi." (*Söyledi* fiilinde var olan söylemek eyleminin nasıl olduğunu bildirerek onun anlamına değişiklik katar.). 2. olarak sıfatın anlamına değişiklik katar: (çok) inatçı. 3. olarak bazen öznenin hâlini bildirir, ona aittir: "Öğretmen mektepten yorgun geldi." *Yorgun* kelimesi fiile değil öğretmene aittir ki onun yorgun hâlini bildirir vs.^{AUE}

¹⁵⁵ Bu sebeple buna pek âlâ *ünlülerin benzeşmesi* de denilebilir (*Divanü Lugatî't-Türk*, III, 85) *kıb* 'kalıp': *kerpiç kibi* 'kerpiç kalıbı'. Oğuzcada misil ve benzer: *Bu er anıng kibi* "Bu adam onun misli."^{AUE} Bununla beraber Türkçede bu olayın pek kendisine özgü olan garip niteliği, aslında kullanıla kullanıla yerleşmiş olan ünlü uyumu ifadesinin kullanımını haklı gösteriyor. Sık sık kullanılmış olan yalnızca ses uyumu ifadesinin ise kapsamlı olmak gibi bir sakıncası vardır.^{JD} Bizdeki *ses uyumu* ifadesindeki ses ise hem ünlüye hem ünsüze ait olduğu için bu ifade de yerinde değildir.^{AUE}

II. Konu: Türkçe kelimelerin ses bilgisi özellikleri

I. Türkçe kelimenin ünlülerine dair kurallar

A) Ünlü uyumu veya ünlülerin benzeşmesi

136. Türkçe kelimenin ünlüleri, daha genel bir ses olayı olan *benzeşmenin* (krş. § 185) özel bir hâlimden başka bir şey olmayan ünlü uyumundan gelme bir tesire baş eğer.

Bu olay yüzünden özellikle *önemli* bir kural meydana çıkar. Bunu şu yolda ifade etmek mümkündür:

Tek ve aynı Türkçe kelimedede ya yalnız ön sınıf ünlüleri olan *e, i, ö, ü*'den ya yalnız art sınıf ünlüleri olan *a, ı, o, u*'dan biri bulunur.

Bunun sonucu olarak bütün Türkçe kelimeler iki sınıfa ayrılır.

1. *Ön (damaklı) sınıf.*

Örn.: *deri*;

örücü.

2. *Art (gırtlaklı ünlü) sınıf.*

Örn.: *dondurma*;

aşın.

137. Bu kuralın istisnaları son derece seyrek olup böyleleri ise hemen her zaman *ı* yerine *i* söylenişli olur.

hangi;

haniya, hani yerindedir (bk. § 385¹⁵⁶);

daği;

işbu (eskimiştir);¹⁵⁷

inan-mak ve aynı kökten *inan, inanç, inak*;

irak;

ırmağ;¹⁵⁸

timur (Bu aslında kitap söylenişiyle olup asıl konuşma dilinde 'demir'dir.);

¹⁵⁶ Bu kelime *hani+ya* biçiminde iki kelimenin kaynaşmasıyla vücuda gelmiştir.^{AUE}

¹⁵⁷ Bu kelime de eski şekli *اوحيبو* biçiminde görüldüğü üzere *os + bu* 'işte bu' gibi iki kelimenin katılmasıyla oluşmuştur.^{AUE}

¹⁵⁸ Yazarın burada *irak, ırmağ* gibi verdiği iki örnek, aslında *i* değil *ı* iledir.^{AUE}

dışarı veya dışarı;

elma (diğer lehçelerde: *aľma*) (krş. yine -*daş*, -*ki*, -*ken* ekleri için § 146'da söylenenlerle.).

Bu listeye şu dışarılıklar da katılır: *şışman*; *ķatmer*; *ķaşmer* (acaba yabancı bir kelime mi?)¹⁵⁹; *yanğec*.¹⁶⁰

hangi kelimesi *hanğı* veya *ķanğı* diye söylenir (krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 80. s.; krş. eski imlasıyla قنغى).

irak kelimesi ihtimal ki *ayırmaķ* fiil adından daha eski biçimde bir **ayırak*'tan gelmiş olacak;

*işbu yerde muķkem turuñ daķi bir yere irilüb*¹⁶¹ *gitmeñ... bundan iyirmekke?*¹⁶² (*irilmekke*).

Aynı yapıda başka örnekler: ایرلمك (*irilmek*) krş. Bianchi ایرلق ırılماķ, ایرلق *airılmaķ* (*ayrılmak*) yerine.

138. Büyük ünlü uyumu, Türkçe kelimelere uyarlanır. Yabancı (Arap, Fars ve başka) dillerden alınma kelimeler, esas itibarıyla kökenlerindeki söylenişlerini bırakmadıkları için bu kuralın etkisinden uzaklaşmaktadır.

Örn.: **fazilet*;

***ebrü*;

protesto (İtalyanca).

Türkçe ve özellikle halk dili bunlarda bile dilin bir ana kuralını iç güdü ile uyarlayarak ünlülerin söylenişini ünlü uyumlarına göre çoğunlukla bozar.

**süret* esas söyleniş yerine *surat*;

**illā* esas söyleniş yerine *ille*;

***henüz* esas söyleniş yerine *henüz*.

139. *Sınıf değıştirme*. Osmanlıcada ince sınıftan olan bir kelimenin bazen başka bir Türk lehçesinde kalın sınıftan olduğu görülür.

Örn.: Türkiye Türkçesinde Yeni Altay lehçesinde *yañı*;

¹⁵⁹ Bu kelime *gaşmer* 'zulüm ve sitem' anlamında olup Arapçadır.^{AUE}

¹⁶⁰ Lehçemizde *yenğec*.^{AUE}

¹⁶¹ Bu kelime, *Divanü Lugati't-Türk*, I, 227'de *irilmek* 'noksan, eksik olmak' anlamıyladır; yine I. 155'de *eğirmek* (ayır, ayırmak) kelimesiyle ilgili görünüyor: *etli tırnaklı eğirmes* 'et(li) tırnak(lı) ayrılmaz'; yalnız bunda üstün olan baş harf öncesinde esrelidir.^{AUE}

¹⁶² Bu kelime hareke işaretlerinin durumuna göre *buradan iyirmekke* 'buradan ayrılmaya' olacak; meğer ki nasih yanlışlığı ile başka bir kelime yerine yazılmış olsa da. Her hâlde *iyirmek* okunamaz.^{AUE}

yeşil öteki lehçelerde *yaşıl*, *yajıl*;

pişmek Doğu Türkçesinde *pışmak*;

esre (ı, i) ünlüleri işareti (krş. § 26). Doğu Türkçesinde *asra* 'altta'.

Kalın sınıftan ön sınıfa geçiş, her zaman tam anlamıyla olmaz. Bu, aynı kökün iki sınıftan da türemişleri bulunmasına sebep olur.

Örn.: *biçmek*; fakat aynı zamanda *bıçağ* (Doğu Türkçesinde *biçmak*).¹⁶³

*ütmek*¹⁶⁴ (veya *ötmek*) = *utmak* her iki sınıfta ortaktır.

Başka örnekler (anlamları için sözlüklere bk.) *yilişmek* X *yılışmak*; *kışır* X *kışır*; *kirpik* X *kırpık*; *çigir* X *çıgır*; *issi* X *ıssı*; *bizlengiç* X *bızlanğış*; *imizgenmek* X *ımızğanmak*; *bisrik* X *bısırik*; *yülük* X *yoluk*; *çögen* X *çoğan*; *çigit* X *çigut*; *öyük* X *oyuk*; *çepreşmek* X *çapraşmak*; *gürük* X *ğuruk*; *yelingaç* X *yalınğaç*; *çizmek* X *cızmak*; *büyü* X *buğu*. *Çocuk* kelimesi Rumeli'de *çöcük* biçiminde söylenir.

Osmanlıcanın ön sınıf söylenişini üstün tutmağa meylettiğine bir başka örnek olarak bk. § 163.

B) O, ö ünlülerine ait kural

140. Türkiye Türkçesinde ince ünlülerden *ö* ve bunun art karşılığı olan *o*, kelimelerin yalnız ilk hecelerinde bulunabilir (krş. § 613).

Örn.: *örümcek*;

koşaylaşmak.

Bu kuralın istisnaları son derece azdır.

Örn.: *koşon*¹⁶⁵;

hotoz (bk. § 68).¹⁶⁶

¹⁶³ Sonra yine lehçemizde alt yanındaki hece ünlünün gerileyici etkisiyle *buçuk* kelimesi *biçmak* fiil adının ilk biçimi *bıçuk* olmalıdır.^{AUE}

¹⁶⁴ Lehçemizde *yut*-tan, *yutul*- 'oyunda kaybetmek'.^{AUE}

¹⁶⁵ *Divanü Lugatı't-Türk*, I, 338 *kulun* 'tay'.^{AUE}

¹⁶⁶ Bununla beraber daha başka örnekler de bulunabilir:

koşoz (paradan yana boş, sıfrüyet), *zifos* (zipos?) belki 'çamurdan zıplıyan miktar'; *bornos* (Arapçada: *bürün*-ten *bürünüş*? kelimesi yine Arapçalaşmış *el-hürde* 'baştan geçirilen uzun örtü' kelimesi gibi Türkçe *bürü*-ten görünüyor); *yelloz* 'rüzgârlanmış, havaî (meşrep)'; *cadalos* 'cadılaşmış'; *salyangos* 'salyalanmış'; *kavanoz* 'içi boşanık', *koncoşos* 'umacı X vampir' aslı belki ya 'ceza, işkence' anlamına *kın*'dan: cezaya, işkenceye meyleden, işkence eden veya aslı *kan*'dan: *kana* meyleden anlamıyla *kıncilos* X *kancilos* asıllarından?.

Bütün bunlar gerek Orta Asya'da hâlâ bazı lehçelerde ve gerek çok Eski Türk lehçelerinde genellikle akıcı olan bu hâlin lehçemizdeki kalıntıları hâlinde görülebilir.^{AUE}

Bu kural ne yabancıardan alınmış kelimelere:

Örn.: *ķonsoķos*¹⁶⁷

ne de kelime tamlamalarına (Bu hâl oldukça seyrek.) uzanmış değildir.

Örn.: *aķaķo(y)maķ.*

II. Ünlü uyumunun ünsüzlerde yankılanışı

141. Aslında yalnız ünlülerle ilgili olan ünlü uyumu, bazı ünsüzlere örnek olarak gırtlak seslerine ve yandan titrete l'ye de yansır.

Ince sınıftan (*damaklı ünlüleri olan*) bir kelimedede *damak önü ünsüzü* dediğimiz *ķ*, *g*, *y*'den başka gırtlak sesleri bulunamaz.

Ince ünlülerin varlığı yüzünden dilin ileriye gidişi, bu saydığımız gırtlak seslerinin yarı ünlülüğüne sebep olur.

Kalın sınıftan bir kelime ise *damak artlı* denilen *ķ* (*ķ*, *h*), *ğ*, *ğ* (bk. § 58, krş. § 80'deki tablo)'den başka gırtlak seslerini alamaz. Ünlülerin niteliği yüzünden dilin geriye çekilişi, ünsüzlerin üzerinde başka bir tesir yapar.

l sesine gelince, ön sınıf kelimelerinde Fransızcanın *l*'si gibi bir *düz l* biçiminde söylenir; hâlbuki daha geriden çıkartılan yandan titrete *damak ardı l* ancak art sınıf kelimelerinde (krş. § 71 ve 72) görülür ki *elma* (krş. § 137) bunun dışındadır.

Bu ünsüz değişimleri ancak gırtlak seslerindeki yazılış farklarıyla görünür. Akıcı ünsüzler olan *ķ* (*l*) ise Arap yazısında her zaman aynı biçimiyle (*ل*) gösterilir. Buna karşılık *t*, *d*, *s* ünsüzlerinden her biri, her iki hâlde de aynı söylenişli olmakla beraber birbirinden ayrı ikişer nitelik göstermektedir.

Hatırlatma – Türkiye Türkçesinde ünsüzlerin yazılış yapısı, Çağatay ve Uygur metinlerinde belirli yazılış yapısından daha karışıktır. Bu metinlerde yalnız gırtlak seslerinde (ön ve art sınıflar için) ikişer biçim kullanılır. Buna karşılık Türkiye Türkçesinin yazı yapısı, Rum biçimi¹⁶⁸ yazısında kabul edilen sistemden daha basittir. Bu Rumca biçimi Türkçe yazıda ne gırtlak sesleri ne de *t*, *d*, *s* dişlileri hesaba katılmaksızın *b*, *y*, *r*, *l*, *n*'nin her biri için iki biçim vardır.

142. Aşağıdaki tabloda bu görüşler özetlenmektedir: (Tabloda belirli *ķ* veya *x ķ* (§ 61) bilindiği üzere Türkçe kelimelerde, yansıma adlar ve bazı seyrek kelimeler dışında, *ķ*'nin bir eşinden başka bir şey değildir ve bunun sonucu olarak yalnız alt sınıf kelimelerinde bulunabilir.).

¹⁶⁷ *Horos* kelimesi de böyledir. Yunanca 'beraber ötenler' anlamında *choros* veya 'dikkat' anlamına *chronos*'tan.^{AUE}

¹⁶⁸ İskandinav, Cermen ve diğer kuzey milletlerinin çok eskiden kullanmış oldukları.^{AUE}

Ünsüzlerin türü	Çeviri yazıları ve yazılışları		Ayırt edilişleri
	Ön Sınıf	Art Sınıf	
Gırtlak sesleri { Boğuk süreksizler { Çınlak süreksizler { Çınlak sürekli { Boğuk sürekli {	<i>h</i> (<i>köy</i>). <i>g</i> (<i>göl</i>). <i>y</i> ¹⁶⁹ (<i>deyil</i>).	<i>ķ</i> (<i>ķar</i>) <i>g</i> (<i>ķarķa</i>) <i>ğ</i> (<i>ağır</i>). <i>h</i> , <i>h</i> (<i>ķortlak, hani</i>)	Yazı ve Söylenişte İnce sınıftan karşılığı yok.
Yanlamalar (Yanlaklar) {	<i>l</i> (<i>bilmek</i>).	<i>l</i> (<i>aılmaķ</i>)	Yalnız söylenişte
Diğiller { Boğuk süreksiz { Çınlak süreksiz { Boğuk sürekli {	<i>t</i> (<i>türk</i>). <i>d</i> (<i>dil</i>). <i>s</i> (<i>sen</i>).	<i>t</i> (<i>toṗ; atmaķ</i>) <i>d</i> (<i>dar; dul</i>) <i>s</i> (<i>saç; sancaķ</i>)	Yalnız yazıda

143. Yukarıdaki tablodan şu kurallar çıkarılabilir:

1. Yazılışta ق , غ , ط , ص , خ , ه ¹⁷⁰ harflerinden birini içine alan her *Türkçe* kelime art sınıfa aittir.

2. Yazılışta ك (bu biçimin iki sınıf kelimelerine de uzanan ك'nin gösterdiği hâl ayrı) harfini içine alan her *Türkçe* kelime ön sınıfa aittir.

Bu kurallar (Arap yazılı و ve ی) *Türkçe* kelimelerin okunuşu için faydalıdır. Gerçekten görüldüğü üzere ünlüleri gösteren biçimler (özellikle kelimelerin iki sınıfı üzerinde de koşuşan biçimleri و , ی) bunların niteliğini (bk. § 35) göstermeğe hiç elverişli ve yeterli değildir.

Şu hâlde ق , ك harfleri, büyük bir sayıda *Türkçe* kelimelerde ve birçok ekte bulundukları için yukarıda verilen bu bilginin uygulamadaki değeri çok büyüktür.

144. Buna karşılık ت, د, س harfleri kendileriyle beraber bulunan ünlülerin niteliğini kesinlikle tanıtmaya müsait değildir. Hakikaten ط , ص harflerinin kullanışı art sınıfın bütün kelimelerine uzatılmayıp yalnız keyfe göre içlerinden birtakımına özellenmiştir. Hatta çoğunlukla öyle olur ki bir tek ve aynı kelimenin aynı anda yazılışı olur: ت ve ط veya د و ط .

¹⁶⁹ Yazar bu biçimi yalnız ön (ince) sınıftan hecelerde kullanıyor. Bizim art (kalın) hecelerde de müşterek kullandığımız ğ demektir.^{AUE}

¹⁷⁰ Bununla beraber هپ (*hep*) denir.^{JD} (Bu harfi buraya katmak doğru görünmüyor.^{AUE})

Örn.: *tatlı*¹⁷¹;

t(= d)udak.

س, م, ن biçimleri hususunda, her hâlde şuna da dikkat etmeli ki şimdiki kullanışta, birinci biçimin ön sınıfa, ikincinin art sınıfa özellenmesiyle birbirinden sıkı sıkıya ayırt edilmesine doğru bir eğilim görünüyor.

Bir defa da hem ت hem د biçiminde iki ses göstermek gibi büyük bir sakıncası olan ط 'nın yazıda genelleşmesi hakkında olan korku olmasaydı, ت, د, ط harflerinde de buna benzer bir gelişim ortaya çıkacaktı. Hâlbuki işaret ettiğimiz bu eğilim şimdiki kullanışa göre kelime ünlüsünün niteliğini hesaba katmaksızın söylenişte her d olanı د yazarak bu karışıklığı önlemekten oluşan bir eğilimle çatışmış bulunuyor.

Örn.: *tudak* yerine *dudak*;

toğru yerine *doğru*.

III. Eki olan kelimelerin ses bilgisi

145. Hep bilinen bir şeydir ki ek (bk. § 9, 1. hatırlatma) Osmanlıcada kullanılan biricik öge olduğu için bunun kullanışında kullanış kurallarını iyice bilmek gerekir.

Bu kurallar, eklerin bütününe yapım ve çekim eklerine uyarlanır.

146. Türkçe bir kelime ile bir ekin birleşmesi bazen ünlülere bazen ünsüzlere tesir ederek bu iki ögenin ses oluşumunda başkalaşmalar olmasına sebep olur. Biz bu başkalaşmalara ünlü veya ünsüz uyumu adını veriyoruz.

Bundan başka bu uyumlar içinde şunlar ayırt ediliyor:

1. Ekle ilgili olan uyum herhangi bir ekin ünlü veya ünsüz yapısı, onun katılmış olduğu kelimenin niteliğine göre belirtilmesiyle ifade edilir (Bunlar ek uyumlarıdır.). Sayıca en çok ve uygulama sahası en geniş olanlar bunlardır. Gerçekten yalnız +*Daş* (§ 546), -*ki* (§ 284), -*ken* (§ 1352)'den oluşan üç ek, katıldıkları kelime her ne olursa olsun, her zaman oldukları gibi kalırlar. Kaldı ki halk dilinde bunların son ikisi¹⁷² bile bu başkalaşımlara uğrarlar.

2. Kelimenin kendisiyle veya daha doğrusu, kelimenin bazı bitiş ünsüzleriyle ilgili olan uyumlar daha az sayıda olup uygulama alanları da daha dardır.

¹⁷¹ ط = ت yazılışı art sınıf kelimelerinin sonundan veya içinden başka, başlarında daha çoktur. Fiillerde ت başta her zaman ط biçiminde, fiillik kök veya tabanların sonunda ise ت biçiminde yazılır: *futmak*, *ıanıtmak*.^{JD}

¹⁷² Ve bazen birincisi.^{AUE}

Bunlara bakarak şimdiden şu sonuç çıkarılabilir: (Eklemsiz) bir Türkçe kelime (ek-siz), ses yapısı itibarıyla eklerin ses yapısından daha sabit bir ögedir.

Şimdi bu uyumların iki türüsünü sırasıyla gözden geçireceğiz.

A) Eklere ait uyumlar

147. Ek uyumları, eklerde bazen ünlüleri bazen ünsüzleri etkiler.

1. Eklerde ünlü uyumu

148. Bunlar, eklerdeki son ünlünün işlevinden ileri gelir (bk. daha ileride § 150 ve 151).

a) Ek ünlüleri

149. Bir ekte yalnız şu altı ünlü bulunabilir:

e i ü / a ı u

Ö ve o ünlüleri, 140. paragrafta gösterilen kuralın uygulanmasıyla ekler dışında kalmış oluyor.

Bu altı ünlü, yukarıda (§ 39) gösterilen sınıflamaya uydurulunca birbiri üstüne üç sıraya bölünür:

1. Geniş ünlüler (iki)	: a, e;
Dar ünlüler (dört)	: ı, i, u, ü;
2. Kalın ünlüler (üç)	: a, ı, u;
İnce ünlüler (üç)	: e, i, ü;
3. Düz ünlüler (dört)	: ı, i, (a, e) ¹⁷³ ;
Yuvarlak ünlüler (iki)	: u, ü.

b) Ek ünlülerinde değişkenlik

150. Eklerdeki ünlüler sabit ögeler değildir. Bunlar her zaman ekli kelime sonundaki ünlünün işlevine göre uyarlanırlar. Başka türlü söyleyelim; aynı ekin içindeki ünlünün ses rengi *değişir*; çünkü o ünlü, ekin katıldığı kelimenin *son ünlüsüne* göre adımını uydurur. Bunun için örnek olarak *eğer* kelimesinin +I hâli (yükleme durumu) *eğeri* olduğu hâlde, *kazanın* +I hâli *kazanı*; *tütünün* +I hâli *tütünü*; *kurşunun* +I hâli *kurşunu* olur.

151. Bu kural aslı yabancı olan kelimelere katılan eklerle de uyarlanır.

152. Hiç olmazsa Türkçe kelimelere ait ünlü uyumu genel kuralının uyarlanması

¹⁷³ Eklerdeki düz ve yuvarlak ünlüler içinde a, e'nin de gösterilmesinde uygulamadaki bir sonuç olmadığını anlatmak için onları parantez içine aldık.^{JD}

(bk. § 136 ve alt tarafı) eklerde sabit, değişmez nitelikli bir ünlünün bulunması imkânını tek başına ortadan kaldırmaya yeter.

Örnek olarak *+a* hâli (yönelme durumu) için bir *+a* eki var; bu öge *ko* gibi bir kelimeye katılabilir ise de yalnız kalın ünlüleri kucaklayabildiği için onun bu hâldeki biçimi *ko*la biçimindedir; fakat *bel* gibi ince sınıftan bir kelimede bu böyle olamaz. Buna da aynı *+a*'yı verip **bela* dense bu yukarıda geçen kurala karşı olacağı için *-a*'nın ince sınıftan karşılığı olan *+e* alınarak *bele* denilir. Demek ki *+a* hâl eki, ne *e* ne de *a* olup sırayla *e* ve *a* niteliğinde olan bir ünlüdür. Bu ise ünlülerde bir keşiklenme¹⁷⁴dir. Şöyle bir *e/a* taslağıyla gösterilebilir. Dil biliminde bu değişmenin ifadesinin özel bir kavramı olduğu için burada bunun yerine *değiş tokuş* (uyum) ifadesini kullanmış bulunuyoruz.

153. Bu kural bütün ek ünlülerine uyarlanır. Bunun sonucu olarak ek ünlülerinin uyumlarında son derece geniş bir uyarlama sahası vardır. Bunlar içinde yalnız üç ek bu kural dışı kalıyor (bk. § 146) (*-Daş*, *-ki*, *-ken*).

c) *Bir ek ünlüsünde olabilen değişkenliklerin sınırı ve eklerin iki sınıfa bölünüşü*

154. Bir ek ünlüsünde mümkün olan değişkenlikler keyfe göre degildir. Bunlar bir yönelme tutturmuş olup bazı sınırlardan ileri geçemezler.

Ek ünlülerindeki uyumların yöneltisi de sınırı da aşağıdaki esasa göre belirlenir. Ekteki dar bir ünlü; ancak dar bir ünlüyle değişir ve değişebilir (Yani herhangi bir ekteki ünlü örnek olarak bir *i* ancak *ı*, *ü*, *u* ile değişir de hiçbir zaman *a*, *e* ile değişmez.).

Yine ekteki geniş bir ünlü ise ancak geniş bir ünlüyle değişebilir. Bu da şu demektir ki herhangi bir ekteki ünlü örnek olarak bir *e* (aslında geniş eklerde yalnız iki ünlü olduğu için) ancak *a* ile karşılıklı olarak değiştirilir.

Bu esas, eklerin sınıflanmasında esas olmağa yarar.

155. Türkiye Türkçesinde ekler¹⁷⁵ iki sınıfa ayrılır:

¹⁷⁴ Türkçe lehçelerinde *keşik* kelimesi nöbet karşılığı olarak hâlâ kullanılmaktadır. Kaldı ki coğrafya öğelerinde de buna *keşikleme* biçiminde rastlanmaktadır. ŞEMSEDDİN SAMİ'nin tefsirine göre bu bir rüzgârın adıdır. Marmara denizine oranla Keşik (Arapçası *ķısıst*tan Farsçalaşmış biçim) dağı yönünden esen güney doğu rüzgârı olup bu tarafla güney tarafı arasından esenine kible keşiklemesi ve yine bu tarafla doğu tarafı arasından esenine de gün doğusu keşiklemesi denir. Bundan da anlaşıldığına göre bu, bizce zaman zaman iki cihet arasından esen rüzgâra verilmiş değişme (nöbetleme) ifadesinin bir çeşidi veya bozuntusudur. ^{AUE}

¹⁷⁵ Veya ekteki heceler. Gerçekten bir ekte çeşitli özellikle iki ekteki öge (iki hece) bulunabilir: *-Allm* istegın çokluk birinci kişi eki, *-All* zarf-fiili gibi. ^{JD}

1. Kendilerinde *e*, *a* ünlüleri bulunan ve daha doğrusu, hakikatte nöbetleşe *a*, *e* ses niteliklerinde görüldüğü hâlde bir bakıma göre tek bir ünlüsü olan ektaki öğelerdir. Bunun için bunlara birinci sınıf veya yalın *uyumlu e*, *a* ektaki öğeler adını veriyoruz (Böylelerine öyle sayılan bir ifadeyle *e* ünlülü ektaki öğeler demek de olur.).¹⁷⁶

Başkaca *a*, *e* geniş ünlüler olduklarına göre (krş. § 37) bunları *geniş ünlülü ektaki öğeler* diye adlandırmak da olur.

2. Kendilerinde *i*, *ı*, *ü*, *u* ünlüleri bulunan ve daha doğrusu, bir bakıma göre tek bir ünlülü olduğu hâlde icabında bu dört ayrı durum ile görünen ektaki öğelerdir. Başka bir ifadeyle bazen *i* / *ı* uyumu bazen de *ü* / *u* uyumu ile görüldüğüne göre bu *i* / *ı* *X* *ü* / *u* biçiminde bir uyumun uyumudur. Bunun için biz ikinci sınıf veya *katmer uyumlu* ektaki öğeler ifadelerinin her ikisini de fark gözetmeden kullanıyoruz. Öyle sayılan ve kısaltma biçimiyle bunlara *i* ünlülü ektaki öğeler demek de olur.

Başkaca, *i*, *ı*, *ü*, *u* dar ünlüler olduklarına göre (bk. § 37) bunları *dar ünlülü ektaki öğeler* diye adlandırmak da olur.

Hatırlatma – Bu kitabın devamınca hep ayrı olarak yazılmış olan eklerde *e* veya *i*’den başka ünlü görülmez; fakat unutulmamalı ki bu bir sadeleştirme biçiminden oluşmuştur. Yoksa bu ünlüler, her zaman akılda tutulması gereken kurallara göre ses niteliklerini değiştirirler.

156. Bu ayırıştaki fayda herhangi bir ektaki ünlünün uğradığı değişkenlikler, o ünlünün ait olduğu sınıfın çerçevesi dışına çıkamaz. Örnek olarak bir *de* eki *da* olur da *di* vs. olamaz.

¹⁷⁶ Bizim için bunda şu iki adlandırmadan birinin tercih edilmesi daha uygundur: Bunun için inceli kalınlı yalnızca üstüne sahip olan bir çeşitliler için *biriz ekler* (ki bu kelimeyi ifade diye böyle kullandık);

İnceli kalınlı *esre* + inceli kalınlı *ötreyi* kapsayan iki çeşitliler için *ikiz ekler*;

İnceli kalınlı *üstün* + inceli kalınlı *esre* + inceli kalınlı *ötreyi* kapsayan üç çeşitliler için *üçüz ekler* gibi kısa Türkçe ifadeler kullanmak veya en alışılmış olarak Türkçemizin verdiği *üstün*, *esre*, *ötre* ifadelerine burada meydan vermektir:

Birinci sınıf için (*üstünlü*) ekler (= ektaki öğeler); ikinci sınıf için (*esreli X ötreli*) ekler; üçüncü sınıf için (*üstünlü X esreli X ötreli*) ekler ifadeleri bizce daha açık görünmektedir. Eskiden yalnız hareke (ünlü) işaretlerini bildirmeğe yarayan bu Türkçe ifadeler, aslında ünlü çeşitlerini ayırt etmek gibi ünlü uyumunun bu kısımlarını açıklamaya çok elverişli ve bu yoldaki ihtiyaçlara çok uygun düşmektedir.

Bir de yazar burada yalnız iki sınıfı gösteriyor; geniş zamanın olumsuz ekinde ve daha başkalarında görülen üçüzlü ünlü hâli; *açar*, *geçer* (*üstün*), *alır*, *verir* (*esre*), *olur*, *ölür* (*ötre*) burada gösterilmiyor.^{AUE}

Dilin şimdiki hâlinde böyledir; fakat Türk dillerinin karşılaştırmalı ve tarihi dil bilgisi kitabı gösteriyor ki gerek aynı bir lehçe içinde gerekse farklı lehçelerde birtakım ekler bazen geniş ünlülü bazen dar ünlülü olabiliyor.

Bazı durumlarda (krş. 635. s.) apaçık olarak geniş nitelikten dar bir niteliğe daralma olur ve bazı durumlarda mümkündür. İki ek sınıfı arasındaki kararsızlık daha ilk çıkış zamanında başlamış da olabilir.

Bu ses birimlerin ilkleme hâli ne olursa olsun böyleleri *toptan ünlülenik* ekler diye adandırılabilir ve ünlüsü de çeşitli altı ses niteliği olması olasılığı gösterilmek üzere Yunancanın α , alpha harfiyle gösterilebilir.

Bu ekler şunlardır: *-dan* (§ 343, 2. hatırlatma) ki bu belki daha eski bir *-duñ'* dandır (§ 930 hatırlatma): *-ya* (§ 1333 2. hatırlatma) ki daha eski bir *-kay'*dandır (§ 1343); *-kan* (§ 865 ve 868) ki ihtimal daha eski bir *kañ* (§ 1396) dandır; *-çañ* (§ 918); *-lañ* (§ 1343 hatırlatmalar); *-kağ* (§ 870) ve daha az önemli başka ekler (bk. § 871).

Herhangi bir ekteki ögenin hangi sınıfa ait olduğunu ancak kullanım gösterebilir.

Örnek olarak çokluk eki ve +A hâli, +DA hâli, +DAn hâl ekleri vs. birinci öbeğe aittir.

Temellük eki, ilgi durum eki, +I hâli gibi ekler ikinci öbeğe aittir.

Şimdi bu uyumların nasıl halledileceğini; yani herhangi bir kelimeye katılan herhangi bir ekin ses niteliğin ne olacağını bilmek kalıyor.

ç) *Ekteki bir ünlüdeki değişirlik düzeni (ekteki ünlünün uyum kuralları)*

157. Ekteki ünlünün büyük ünlü uyumu kuralı:

Kelimenin son ünlüsü ince sınıftan ise ek ünlüsü de ince sınıftan olur.

Bununla birlikte kelimenin son ünlüsü kalın sınıftan ise ek ünlüsü de kalın sınıftan olur.

Bu kural ekteki ögelerin iki öbeğine de uygulanmıştır. 136. paragrafta gösterilen büyük ünlü uyumunun tabii bir sonucundan başka bir şey değildir. Yabancı kelimelere de uygulanmış olduğu için bunun daha geniş bir uygulama sahası vardır.

Bu birinci ünlü uyumu kuralını birinci sınıftan (yalın uyumlu) ekteki ögelere uyarlamakla uygulamadaki (işe yatkın) bir kuralı elde etmiş oluruz.

Ekli bir kelimenin son ünlüsü *e, i, ö, ü* ünlülerinden biri ise ek ünlüsü *e* olur.

Bununla birlikte ekli bir kelimenin son ünlüsü *a, ı, o, u* ünlülerinden biri ise ek ünlüsü *a* olur.

Çokluk ekli örnekler:

dersler

mendiller

gözler
yüzükler
adamlar
kadınlar
kızular
çocuklar

Uyum yalın olduğu; yani yalnızca iki ünlüyle sınırlandığı için birinci sınıftan bir ek ünlüsünün her bir özel hâle göre niteliği ne olacağını belirtilmeye birinci kural yeter.

Bunun zıddı, aynı kural ekteki öğelerin ikinci sınıfına uygulanınca şu hakikatlere yol açar:

e, i, ö, ü'den sonra ek ünlüsü ya i ya ü olur.

a, ı, o, u'dan sonra ek ünlüsü ya ı ya u olur.

Bunda uyum katmerli olduğundan birinci kural uygulanırsa bu uyumdan ancak biri halledilir; öteki *i / ı, ü / u* uyumu ise ancak küçük ünlü uyumu kuralı ile halledilebilir. Bunun konusu ne gibi durumlarda *i'nin ü'ye i'nin u'ya* tercih edilmesi gerektiğini belirtmek olacaktır.

Hatırlatma – Bu kuralın uygulaması, ardınca ünsüz uyumlarına sebep olur. Bundan ilerde 166. paragraf ve aşağısında söz edilecektir.

158. Küçük ünlü uyumu kuralı (ikinci sınıftan ekteki öğelere özgü):

Kelimenin son hecesi yuvarlak ünlülü (bk. § 38) ise katmerli uyumlu, bir ek ögesinin (dar) ünlüsü yuvarlak olur.

Kelimenin son hecesi düz ise ek ünlüsü de düz olur.

Yani kullanışta şöyle olur:

Kelimenin son hecesindeki ö / o, ü / u'dan sonra ek ünlüsü ü / u olur;

*Kelimenin son hecesindeki e / a, i / i'dan sonra ek ünlüsü i / ı olur.*¹⁷⁷

Bu küçük ünlü uyumu kuralı, birinciye benzer olmayıp onun üstüne gelir ve onunla çaprazlanır. Bunun için burada biz ünlüleri, birinci kuralın uygulamasında daha önce uğradıkları halleriyle gösterecek biçimde kümeledik. Burada ikinci sınıftan bir ek ünlüsünün (veya dar bir ek ünlüsünün)¹⁷⁸ görünebileceği dört görünüşü-

¹⁷⁷ Bu kayıt, küçük harflerle basılmış metni şimdiye kadar gözden geçirmiş olanlara aittir.^{JD}

¹⁷⁸ Bizce bu kural, yalnız ekleri belli olan kelimelere değil, belli olmayan kelimelere de hakim olmak üzere (ad, fiil) hepsine ait olacak ve tabii yazarın bu verdiklerini de kapsayacak biçimde daha yaygındır.

Kalın ve ince ünlülerde genel bir benzeşirlik kuralından başka, yine bu kural içinde olmak üzere ünlülerin ayrıca bir çeşitleniş kuralı vardır. Türkçe kelimelerdeki eklerin de 1

mün ayrıntısını veriyoruz; örnek olarak da belirli geçmişin birinci kişi olan (İtibari olarak *-dim* olsun.) ekini alıyoruz:

e / i'den sonra i: söyledim / getirdim;

türlü, 2 türlü ve 3 türlü olarak nöbetleşmelerine sebep olur.

a) Kalın ünlülerde

1. Kalın üstün *a*'lı önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü, kalın üstün *a*, kalın esre *ı*, kalın ötre *u*'dan biri olabilir (Yazar kuralın bu son olasılığını burada itibara almamıştır. Doğrusu bu da eklere ait olmakla beraber ekle kökün ayırt edilemediği kelimelerde de görülür ve yine her hâlde köklere aittir.):

ğabak, çalar;

yaşın, aldı;

tavuk.

Bu son durum yalnız adlara özgüdür; fiillerde yoktur, adlarda da ancak sonraki hecenin kapalı hece olması şarttır. Sonraki hece açık olursa yine bu da olamaz. Örneğin *ğapa*, *ğapı* olur da diyelim ki *ğapu*'da olduğu gibi önceki hecenin *a* ünlüsünden sonra bir açık hecenin ünlüsü *u* olamaz (Eski *tapu* kelimesi tek istisnadır; hâlbuki bu okunuşun dışında son zamanlarda bazı adlandırmalar ve soyadları alınmış görülmektedir.).

2. Kalın esre *ı*'lı önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü kalın üstün *a*, kalın ötre *u*'dan biri olabilir:

kızak, sızar; kıyı, kıydıñ.

3. Kalın ötre *o*, *u*'lu önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü kalın üstün *a*, kalın ötre *u*'dan biri olabilir:

ğova, bozar – tuzak, bulsa;

ğoru, sorsun – sucu, dursun.

ö, *o*'lu hece yalnız köke sahip ilk hecedir.

b) İnce ünlülerde

1. İnce üstün *e*'li önceki heceden sonra gelen hecenin ünlüsü ince üstün *e*, ince esre *i*'den biri olabilir:

gece, geçer;

gemi, gezdik.

2. İnce esre *i*'li önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü ince üstün *e*, ince esre *i*'den biri olabilir:

bize, iner;

sizi, bilsin.

3. İnce ötre *ö*, *ü*'lü önceki bir heceden sonra gelen hecenin ünlüsü ince üstün *e*, ince ötre *ü*'den biri olabilir:

gözden, örse – güzel gülme;

köprü, öldü – bütün, sürdü.

Bu durumlara göre art sınıftan (kalın) ünlülerin genel uyumu içinde (ad, fiil ne olursa olsun) kelimenin ilk hecesi ünlüsü ikinci hece ünlüye, ikinci hece ünlüsü, üçüncü hece ünlüye vs. bu esaslar dâhilinde zincirleme bağlı olmaktadır. Ön sınıftan (ince) ünlülerin genel uyumu içinde de her önceki hecenin sonraki heceye yine bu esaslar dâhilinde zincirleme bağlı olduğu anlaşılır.^{AUE}

ö / ü'den sonra ü: *çözdüm / yürüdüm*;
 a / ı'dan sonra ı: *kullandım / alıştım*;
 o / u'dan sonra u: *sordum / unuttum*.

Hatırlatma – Bir ek iki heceden kümelenmiş olur ve *e* niteliğinde bir ünlüyü, onun ardınca da *i* niteliğinde bir ünlüyü kucaklamış bulunursa kendisinde *i* ünlüsü olmakla beraber ek, yalın uyumlu olur. Bu bakımdan isteğin çokluk birinci kişisi olan *-elim* eki, ancak *-alım* ile değiştirilebilir. Şu hâlde örneğin **-a{lum, *-elim* çeşitleri, ikinci ünlü uyum kuralı icabınca imkânsız olur:

Örn.: *verelim*;
a{lalım.

Katmer uyumlu bir ek, yalın uyumlu bir ekten sonra geldiği zaman da böyledir. Bu takdirde bu da *i / ı* biçiminde bir yalın uyum hâline gelmiş olur. Nitekim *+lAr* ekinden sonra *+im* eki ancak *+ım* ekiyle değişebilir.

Örn.: *gözlerim*;
saçlarım.

d) Ünlü uyumuna ait kurallara genel bir bakış ve özet

159. Gerek genel olarak Türkçe kelimeye ait (§ 136'dan 139) ve gerek özel olarak eklere ait (§ 148'den 158) olarak söylenilen şeyler şöylece özetlenebilir.

1. Türkçe kelimelerin (içlerinde ek ögeleri de) bütününe ait olan ünlü uyumu esası.

Türkçe kelimelerin, ince ve kalın ünlülerin ayırt edilmesi üzerine kurulu olarak ikiye bölünüşü (yatay bir düzen içinde dil alımlanışı = attraction linguale) dır.

E I Ö Ü / A I O U

Hatırlatma – *ö* ve *o* ünlüleri kelimenin ancak ilk hecesinde bulunabildikleri için ek ünlüleri takımından dışarıda kalmış olurlar. Böylece bu takım, şu altı ünlüye inmiş olur.

e i ü / a ı u.

2. Kelimeden bağımsız olarak yalnız kendileri itibara alınan ek ögelerine ait ünlü uyumu esası.

Geniş ünlülerle dar ünlülerin (dikey bir düzen içinde dil alımlanışı) diye ayırt edilmesi üzerine kurulu olarak ek ögelerinin yalın uyumlu ve katmer uyumlu ek ögeleri biçiminde iki sınıfa bölünüşüdür.¹⁷⁹

¹⁷⁹ 105 s., 1'deki dipnotlarda verdiğimiz açıklamalara göre bir üçüncüsü de vardır ki bu taslak ona göre değiştirilebilir.^{AUE}

($e / a, i \ddot{u} / ı u$).

Tek yaylar içindekiler yalın uyumu, çift yaylar içindekiler de katmerli uyumu gösterir.

3. Türkçe veya yabancı *kelimenin son ünlüsü* ile ilgileri itibara alınan ek ögelerine ait ünlü uyumu kuralları.

a) Eklerin iki sınıfına uyarlanan birinci kural

Kelimedeki *son ünlülerin*, büyük ünlüler kuralındaki aynı esas üzerine kurulu olarak iki öbeğe bölünüşüdür.

Bu kural, birinci öbeğe (yalın uyumluya) ait bir ekte ünlüyü belirtmeğe yeter. O zaman bunun uygulama biçimi şöyle özetlenebilir:

($e / a, i \ddot{o} \ddot{u} / ı o u$)

Yatay çizgi, kelimedeki son ünlülerin iki öbeğe bölünüşünü gösterir.

b) İkinci kural, öncekinin üstüne getirilip onunla çaprazlaşır. Bu kural, ikinci öbeğin (katmer uyumlu) ek ögelerine aittir.

Yatay çizgiyi çaprazlayan bir çizgi ile gösterilmiş olup yuvarlak ünlülerin ve düz ünlülerin ayırt edilmesi (dudak alımlanışı) üzerine kurulu olarak kelimedeki son ünlülerin bölünüşüdür.

($e / a, i / ı - \ddot{o} / o, \ddot{u} / u$)

160. Önce geçen iki taslağı da bununla katıştırarak aşağıda gösterildiği üzere muhtıra çeşidinden rumuzlu bir tablo elde edilir. Bunda ünlülerin düzeni § 39'da verilen düzene eşit olur:

($e / a - i / ı - \ddot{o} / o, \ddot{u} / u$)

Birinci sınıftan (tek yaylarla gösterilen yalın uyumlu) ek ögeleri isteniliyorsa bu taslak şöyle okunmalı:

Kelimenin son ünlüsü *e, i, ö, ü*'den biri ise ekin ünlüsü *e* olur. Kelimenin son ünlüsü *a, ı, o, u*'dan biri ise ek ögesinin ünlüsü *a* olur.

İkinci sınıftan (çift yaylar ile gösterilen katmer uyumlu) ek ögeleri isteniliyorsa bu taslak şöyle okunmalı:

Kelimenin son ünlüsü *e, i*'den biri ise ek ünlüsü *i* olur.

Kelimenin son ünlüsü *a, ı*'dan biri ise ek ünlüsü *ı* olur vs. (bk. § 158).

161. Dikkat edilince görülür ki Türkçede ünlü uyumu, ünlülerin türlü türlü ayırım noktalarından çıkıyor. Bazı Doğu lehçelerinin şu sebepten daha dengeli bir ünlü uyumu vardır. *ö / o* ünlüleri de eklerde bulunabildikleri için bunlarda geniş ünlülü ek ögeleri de katmer uyumludurlar.

Hatırlatma – Dikkatle bakılırsa Türkçede ünlü uyumu (veya benzeşme) ilerleyicidir; yani bir ünlünün niteliğini kendisinden önce gelen bir ünlü belirtir. Bununla beraber bir ünlünün niteliğini kendisinden sonra gelen bir ünlünün belirttiği gerileyici benzeşme de olur. Buna da şu örnek vardır:

Bugün yerine birleşme hâlinde *büyün*.

Şu (ayrı) örnekte de ilerleyici bir benzeşme ile gerileyici bir benzeşme arasında çatışma vardır:

Obiri yerine birleşme hâlinde *öbürü* (§ 323).

İşaret edilen şu iki istisnada da¹⁸⁰ bir kelimedenden öbürüne doğru giden bir ben-

¹⁸⁰ Bundan başka yine ünlü uyumuyla ilgili olduğu hâlde, yazarın kaydetmediği başka bir benzeşme de vardır. Bu da y yarı ünlüsünün etkisiyle kelime içinde kısmen gerileyici bir benzeşme vücuda gelmiş olmasıdır. Bunda y'nin üst tarafında rastlanan üstün *a*, *e* türünden ünlüler; yine genel ünlü uyumu içinde onun etkisiyle bazı hâller ve şartlara göre başka başka nitelikte değişmektedir (Gerileyici ünlü nöbetleşmesi ki Fransızca ifadeyle *alternance vocalique regressiv* diyebiliriz.):

Sonu bir ünlüyle biten tek veya çok heceli bir fiil kökünün hemen ardınca gelen bir y yarı ünlüsü, kelimedede asıl olan ilerleyici çeşitleniş gidişini büsbütün bozmamakla beraber kökün sonundaki bu ünlüde değişimler yapar. Bunun sebebi y'nin sağ ve sol yanındaki ünlülerde bir aykırılma olsa gerektir. y ünsüzünün yaptığı bu tesir, ünlü uyumu kuralında (ünlü uyumunda), sondan başa doğru kısmen gerileyici bir tesirdir:

A) Çoğunlukla çok heceli türemiş bir fiil kökünde (veya kökeninde):

1. Birinci durum değişikliği

a, e / y / a, e > ı, i / y / a, e

Bu durumda y'nin bitişik sol tarafındaki kalın ve ince üstünler *a, e* kalın ve ince esreler *ı, i* ile karşılıklı değiştirilir:

sakla, çıkma, okşa, uğra (i) – y – *a, an, arak, acak* vs.;

besle, iste, gükre, dövme (i) – y – *e, en, erek, ecek* vs.

2. İkinci durum değişikliği

a) *a, e / y / o > ı, i / y / o*

Bu durumda y'nin bitişik sol tarafındaki kalın ve ince üstünler *a, e* kalın ve ince esreler *ı, i* ile değiştirilir; şu şart ile ki y'nin sol tarafındaki heceden bir önceki hecenin ünlüleri üstün *a, e* ve esre *ı, i* çeşitlerinden biri olsun:

sakla, çıkma(i) – y – *or*

besle, iste(i) – y – *or*

b) *a, e / y / o > u, ü / y / o*

Bu durumda y'nin bitişik sol tarafındaki kalın ve ince üstünler *a, e* kalın ve ince (büzgün) ötreler *ü, u* ile karşılıklı değiştirilir; şu şartla ki y'nin sol tarafındaki heceden bir önceki hecenin ünlüleri genel veya büzgün ötre *ü, u / ö, o* çeşitlerinden biri olsun:

okşa, uza (u) – y – *or*

zeşme olduğuna dikkat edilmelidir (krş. § 126).

e) *Tamamlayıcı görüşler*

162. İmlaya dair görüşler. Ünlü uyumu kurallarının giriftliği, Türkçe eklerde niçin ünlü yazılmadığını açıklar.

(*k / k̄, g / ğ, l / l̄*) bir tarafa her zaman ünlü uyum kuralları etkisinden kurtulmuş olan ünsüzleri yazıda göstermekle kalarak, bu yolla son eklere oldukça değişmez nitelikli sabit bir durum verilir. Bu da onların daha kolay tanınmalarına yarar.

Bazı durumlarda ünlüyü yazmak gerekir. Bu da eklerin imlasında sık sık güçlük-
lere, belirsizliklere, kararsızlıklara sebep olur (krş. § 35 tablo, sütun *öteki heceler*).
Bunlar ise birbirine zıt şu iki eğilimi beyhude uzlaştırmaya çalışmaktan ileri gelir ve
ekte sabit bir durum bırakmak ve mümkün olduğu kadar tam bir sağlıklı söyleniş
işaret etmek. Nitekim *+li* eki (§ 529) *+lu*, *+lū* biçimlerinde de söylenildiği hâlde,
bugün hep bir biçimde *+li* biçiminde yazılır. Eski Osmanlı imlasında ise yine *+l̄*, *+li*
biçimindeki söylenişle beraber yalnızca *ل* + biçiminde yazılırdı.

Şunu da kaydedelim ki şimdiki Osmanlı imlası eklerdeki dar ünlüleri yazmak
için *ى* harfini kullanmak istediği hâlde, Eski Osmanlı imlası bu yolda genellikle *و*

dövm̄e, gük̄re (ū) – y – or

B. Bazı (çünkü Türkçe fiiller içinde sonu ünlü ile bitenler çok azdır) tek heceli bir fiil kö-
künde de şöyledir:

e/y /e, o > i/ y/ e, o

Bu durumda çok hecelilerdeki durumun aynıdır. Ancak sonu *a* olan ünlülüler, lehçemiz-
de bulunmaz. Şu hâlde *y*'den sonraki ünlü gerek *e* gerek *o* olsun *y*'den önceki *e* yine *i* ile
değişmektedir:

d(e); y(e)/y/ e, or, en, erek, ecek vs.; > d(i); y(i)/y/en, en, erek, ecek or vs.

Hatırlatma – *y*'nin iki tarafındaki ünlülerin bu yukarıdakilerinden başka türlü ve başka
durumlarda olanlarında bir değişiklik yoktur:

ok̄şa – y – ip, iñ, ıcı, iver;

söyle – y – ip, iñ, içi, iver;

k̄azı – y – ip, iñ, ıcı, iver;

eri – y – ip, iñ, ıcı, iver;

k̄uru – y – up, uñ, ucu, uver;

bürü – y – üp, üñ, ücü, üver;

k̄oru – y – up, uñ, ucu, uver;

yürü – y – üp, üñ, ücü, üver.

Sonu *o* ile biten tek bir heceli fiil sonunda da böyledir:

k̄o – y – up, uñ, ucu, uver vs.;

k̄o – y – or

Bu kök aynı zamanda *koy* biçiminde de çeşitlenmiş olduğundan, bazı durumlarda sonra-
dan katma *y*'nin aldığı biçimlerle belirsizlik hâlinde bulunur: *koyar = k̄o(y)ar*.^{AUE}

harfini tercih ederdi. Bununla beraber şimdiki Osmanlı imlasında da eski imlanın kalıntıları bulunur (krş. ووب eki. § 1310).

Önce geçen görüşler, Türkçe imlanın yetersizliğini karşılamak üzere yukarıdaki kuralların ne kadar zorunlu olduğu hakkında bir fikir edinmeğe yardım eder.

Hatırlatma – Ünlü uyumu, kelimenin oluşturulmasıyla öğeleri arasında bir etle turnak olma (solidarite) durumu kurmaktadır. Bu göreceli ilişki çekimli dillerdeki kelimelerin (krş. § 9, 10) oluşturulan öğeleri arasındaki ilişkiyle karşılaştıramamakla beraber, genellikle eklemeli dillerin almaya meylettiği parçalı, dağınık, sanki bel kemiksiz hâli Türkçe kelimeden gidermeye yeter.

163. Edebi dilde veya genel olarak yazı dilinde söyleyiş üzerine görüşler. Konuşma dilinde ünlü uyumu kuralına sıkı sıkıya riayet edilir; fakat yazılı bir metin, sesle okunduğu zaman iş değişir. O zaman eklerde ve özellikle Arapça kelimelerdekilerde ince ünlülerle söyleyiş daha kibar sayılır. Bunlarda *a* yerine *e*'yi, *ı* yerine *i*'yi tercih etmek yolunda bir eğilim görülür. Hiç değilse şimdiki Osmanlı lehçesinde düz ünlüler; yani *i*, *ı* yuvarlak ünlülere; yani *ü*, *u*'ya tercih edilir.

Diğer taraftan öyle sayılan ve sisteme az uygun bir imlanın verdiği alışkınlıklar, söylenişte birtakım uygulamalara izin vermiştir. Nitekim yalnızca *ı*'nin imlaya kabul edilmesi yüzünden bazı durumlarda *ü*, *u* yerine *i*, *ı* (krş. § 162) söylendiği gibi , bulunması yüzünden de bazı durumlarda aksi olay olur. Bazıları da iki ünlü arasındaki *k*'den doğan bir *y*'yi, yalnızca *k* yazıldığı için *g* gibi söylemeğe kadar varırlar (krş. § 54).

164. Eskiden, edebî dilde ünlü uyumuna bugünkünden çok daha az önem verilirdi.

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki Türkçeye ait Avrupa dil bilgisi kitaplarında verilen çeviri yazılar dar ünlülü eklerin iki öbeğe ayrılmış olduklarını gösteriyor. Bunlardan biri yalın değişenli *i*, *ı* ünlüleriyle olan eklere (örneğin: *+I* hâl ekiyle *güni*, *koıı* vs.) sahip bulunmakta; öbürü de değişmez sabit *ü* ünlüsüyle olan eklere (örnek olarak belirli geçmiş sonucuyla *geldüm*, *aldum* vs.) sahip bulunmaktadır (şimdiki kullanışta bu söylenişin bir kalıntısına bk. § 530). Şu hâlde *u* sesi dışında tutulmuş bulunuyordu.

Ondan beri söyleniş, ünlü uyumunun gereklerine daha uygun bir gelişim gösteriyorsa şüphesiz ki bu, her zaman artmakta olan halk dili tesirlerinden ileri gelmektedir.

165. Eklerdeki ünlü uyum kurallarının ek olmayan öğelere etkisi – Düz veya yuvarlak bir ünlüden sonra aynı nitelikte bir ünlü geleceğine dair olan kuralın hükmü aslında, ancak ünlü ekleri üzerindedir; fakat yine halk dilinin etkisiyle Türkiye

Türkçesi söylenişinin geçirdiği gelişim gözden geçirilince görülür. Bu kural bu noktaya kadar kelimenin kendisi üzerine; yani (örnek olarak yabancı dillerden alınma kelimeler gibi) ya hiçbir zaman ek olmayan kelimeler veya söyleyenler tarafından ek oldukları artık hiç akla gelmeyen öğeler üzerine de tesir edebilir.

Nitekim (اوى) , (اوى) , (اوى) , (اوى) gibi yazılıp eskiden *eyü*, *incü*, *deyül* diye söylenen kelimeler bugün *eyi*, *inci*, *deyil* biçimlerinde söylenilmektedir.

Birtakım yabancı kelimelerde de böyledir:

Örn.: *ağor* yerine *ağır*;

zeytun yerine *zeytin*.

Bugün bile birtakım kelimelerde bu gelişim görülmektedir. Şu kelimelerde ise hâlâ ikiz söylenişler iştilir.¹⁸¹

¹⁸¹ Bunlar Eski Osmanlı Türkçesinin bugünkü lehçemizde istikrar bulan gelişimlerinden dolayıdır. Bu lehçenin okunuşuna (bugünkü kökleşmiş ve kurallaşmış ses yapısı) girmiş bulunuyor ve bunlara uymamazlık ise anlatımda düzgünlüğü doğuruyor. Bunun için alınmış ve alınacak kelimelerde ve soy adlarında Türk okunuşunun bu yönünü de dikkate almak gerekir.

a) Fiillerde *a*, *e-i*, *ı* ünlülerinden birine sahip önceki bir heceden sonra gelen hecenin Eski Osmanlıcada *ü*, *u*'dan biriyle söylenip yazılan ünlüleri, bugünkü lehçemizde hep *i*, *ı* olmuştur.

kaşır > *kaşır*; *geldük* > *geldik*, *istemezük* > *isteme(yiz)* vs.

b) Isimlerde, 1) *a* ünlüsüne sahip önceki bir heceden sonra gelen (kapalı) hecenin Eski Osmanlıcada *u* ile söylenip yazılan ünlüsü, bugünkü lehçemizde de genellikle hep *u* olarak kalmıştır:

tabur, *kaşık*, *tavuk*, *yavuk*(*ı*) vs.

Bununla beraber ad çekimine dâhil olan birtakım eklerin ve ilgi hâli zamirlerinin *u* ünlüleri hep *ı* olmuştur; *ocağın* > *ocağın*; *anun* > *anın* vs.

Lehçemizde sınırlı birtakım kelimelerin bu durumda olan takip eden hecesi, ünlünün Eski Osmanlıcada *u* olmasına rağmen, lehçemizde *ı* olmaya da meylederek, birkaç ikiz kelime yaratmıştır: *çabuk* > *çabık* gibi.

2. *a* ünlüsüne sahip önceki bir heceden sonra gelen (açık) hecenin Eski Osmanlıcada *u* ile söylenip yazılan ünlüsü bugünkü lehçemizde (*tapu* kelimesi istisnadır) hep *ı* olmuştur:

kaşu > *kaşı*; *yazu* > *yazı*, *zavallu* (= zevallü) > *zavallı*, *fırağlı* > *fırağlı*; *yukaru* > *yukarı* vs.

3. *e* ünlüsüne sahip önceki bir heceden sonra gelen açık veya kapalı hecenin Eski Osmanlıcada *ü* ile söylenip yazılan ünlüsü bugünkü lehçemizde hep *i* ile:

evün > *evin*; *benüm* > *benim*, *senün* > *senin* (ikinciler kapalı hece) vs.

söyleyü (viridi) > *söyleyi* (verdi), *eyü* > *eyi*; *kendü* > *kendi*; *devletlü* > *devletli*; *merhametlü* > *merhametli*; *yerlü* > *yerli*; *berü* > *beri*; *gerü* > *geri*; *ilerü* > *ileri* vs.

deyü > *diyü*; *yeyü* > *yiüyü* gibi fiilden türemiş seyrek kipler bu kurala uymayıp *diye*, *yiye* biçimlerinde başka türlü kullanılır.

4. *ı*, *i* ünlülerinden birine sahip önceki bir heceden sonra gelen kapalı veya açık hecenin

altuñ/ altın;

içün/ için;

kapu/ kapı;

çabuğ/ çabığ (Anadolu'da).

Bu değişkenliklerin yankıları; fakat biraz gecikmiş olarak imlada da görülüyor. Bazen aynı benzeşme olayı, gerileyici¹⁸² durumda meydana çıkmaktadır.

Örn.: *çibuğ* yerine *çubuk* (Anadolu'da *çibığ* derler.).

2. Eklerde ünsüz uyumları

166. Ekteki ünsüzler ünlülerden daha az değişkenliklere tabidir.

Eklerdeki ünsüz uyumları da iki çeşittir:

1. Ön ve art ünsüzler arasında uyumlar ki bunlar, yukarıda ifade edilen ünlü uyumlarının bir sonucundan başka bir şey değildir;

2. Boğuk ünsüzlerle cınlamalı ünsüzler arasındaki uyumlar.

a) *Ön ve art ünsüzler (damak önü ve ardı ünsüzleri) arasında uyumlar.*

167. Bu ünsüz uyumları yukarıda gösterilen ünlü uyumlarıyla etli turnaklıdır. Şu itibar ile ki bunlar, *ek alacak kelimedeki son ünlünün işlevine göre belirir* ve ünlü uyumları gibi onlar da ünlü uyumundaki genel esasın bir sonucu olup *bu esasın ünsüzlerde yankılanmasından ileri gelir* (§ 141'den 144'e).

Ünlü uyumuna girmeye müsait olan bütün ünsüzler *h* (x) veya *h* dışında, bir ekte görünebilir.

Bunun sonucu olarak konu ünsüz uyumları için yukarıda (§ 157) söylenilen ünlülere ait büyük ünlü uyumu kuralını hem çevresi içine alan hem tamamlayan şu ana kuralı verebiliriz:

Ek alacak kelimenin son ünlüsü ince sınıftan ise ekte ünlü olarak yalnızca ince sınıftan olanlar, ünsüz olarak da gırtlak seslerinden yalnızca ön damaklılar; yani k, g, y'den biri veya yanlamalardan da yalnızca düz l bulunabilir.

Eski Osmanlıcada u, ü ile söylenip yazılan ünlüsü, bugünkü lehçemizde hep ı, i olmuştur. *kızun > kızın; atasınuñ > atasının; sıruğ > sıırık; sıñur > sıñır* vs. (sondakiler kapalı hece). *bizüm > bizim; sizün > sizin; içün > için; delük > delik; erük > erik* vs. (sondakiler kapalı hece). *karınlu > karınlı; sabırлу > sabırlı; ağıllu > ağıllı* vs. (sondakiler açık hece). *misillü > misilli; dinlü > dinli; dinsüz > dinsiz* vs. (sondakiler açık hece).^{AUE}

¹⁸² Bk. gerileyici ünlü değişmesi § 161, 1. dipnot.^{AUE}

Bunların dilimizdeki yabancı kelimelerde de etkisi görülmektedir: *bazu > pazı; henüz > heniz* vs.^{AUE}

Ek alacak kelimenin son ünlüsü kalın sınıftan ise ekte ünlü olarak yalnızca kalın sınıftan olanlar, ünsüz olarak da gırtlak seslerinden yalnızca art damaklılar; yani *ğ*, *ğ*, *ğ*'den biri ve yanlamalardan yalnızca *çukur l* bulunabilir.¹⁸³

¹⁸³ Yazar, *çukur l*'ye ait olup bu kurala uymayan şu bilgiyi vermiyor:

Türkçe kelimelerde ek alacak kelimenin ünlüsü art sınıftan (kalın) ise ekte yanlama (yanlak=laterale)lardan *çukur l* bulunması gerektiği kuralı şu sebepten bozulmaktadır: Ek alacak kelimenin kalın ünlüsünden sonra (yani başlama harfi *l* olan ekten önce) yarı ünlü *y* ünsüzü bulunursa ek kalın ünlülü olmasına rağmen, onun bu *çukur l*'si *düz l* ile değişir: *aylar*, *boyly*, *ayly*, *çaylak*, *payladı*, *koşaylaşı* vs.

Yabancı kelimelerde ise kalın ünlülü hece sonundaki *l*'den sonra yine *y* bulunduğu zaman bu *l* *düz* kalır: *balya*, *halyon*, *fulya*, *madalya*, *Napolyon* vs.

Burada yazarın yine temas etmediği şu sebepler, Türkün okuyuşunun yabancı kelimelerdeki tesirleri bakımından faydalıdır.

Dilimizdeki yabancı ve özellikle Arapça kelimelerin *l*'leri *Allah* kelimesindekiler istisna, hep *düz l*'dir. Bununla beraber Türk okunuşu etkisiyle bu *düz l*'ler de bazı ünsüzlerin yakınlığı yüzünden *çukur l* ile değişmektedir.

Bu ünsüzler biçiminde yüksek söylenişli olanlardır ki *düz l*'den önce veya sonra bulunmak durumlarında tesir ederek, onu *çukur l*'ye değiştiriyorlar:

a) *Düz l* yüksek ünsüzlerden (sonra), *çukur l* olur:

1. Bu ünsüzlerden biri kalın ünlülü açık bir önleşik (mütekaddim) hece başında olur ve ondan sonraki kısa kalın ünlülü açık bir hece başında *düz l* bulunursa bu, *çukur l* olur: *şıla*, *fâşıla*, *hâşıla*, *muhaşşıla*, *muvâşşıla*, *fâdıla*, *bâşıla*, *fâşıla*.

ص: *maşlahat*, *maşlub* مصلوب *vuşlat*, اصل *aşla*

:ض *fağla*, فضل

ط: *matlub*, بطلان *butlan*,

ض: *mađlum*, مظلوم *fažla*.

Hatırlatma – 1. İlk hecesi ince ünlüyle söylenir veya son hece ünlüsü uzun söylenirse bu *l* değişmez: *ıstılaḥ* (istilâḥ); *ıslaḥ* (islâḥ);

2. Bu ünsüzlerden biri, önceki kalın ünlüsü kapalı bir hece sonunda olur ve sonraki kısa kalın ünlüyle söylenen herhangi bir hece başında da *düz l* bulunursa bu *l* *çukur l* olur:

ص: *maşlahat*, *maşlub*, *vuslat*, *asla*

ض: *fodla*;

ط: *mağlab*, *mağlub*, *butlan*;

ض: *mažlum*, *fažla*.

Hatırlatma – 1. Artlaşıp (müteakip) hece ince ünlülü ise *düz l* değişmez: *haslet*, *vuslet*.

3. *Düz l* kalın ünlülü aynı hece içinde bu ünsüzlerden sonra tek başına veya bir başka ünsüzle beraber ünlüsüz olarak bulunursa *çukur l* olur:

ص (Tek başına): مفصل *mafsal*, مفصل *mağassal*, فصل *fasıl*, وصل *vasıl*, اصل *asıl*.

فصل *fasıl*, وصل *vasıl*, اصل *asıl* (Beraber sükunlu).

ض: فضل *fağıl*, فضل *efağıl*, فضل *foğul* (Tek başına),

فضل *fağıl*, ضل *dıl* (Beraber sükunlu)

ط (Tek başına): بطل *batıl*, بطل *battal*, طلسم *tılsım*.

168. Bu ünsüz uyumları şöyle bir üleşme gösterir:

Gırtlak seslerinde *k/ğ* (boğuk) uyumu olur:

Örn.: *vermek*;

almaq.

Birbiri ardınca birkaç ek varsa bu da yine gırtlak seslerinden (çınlamalı) *y/ğ* uyumuyla değişebilir (bk. § 186 ve § 202 ve aşağısı):

Örn.: *vermeğe*;

almağa.

Diğer taraftan, gırtlaklı ünlü ekin başlama harfi ise (çınlamalı) *g/ğ* uyumuyla değişebilir (bk. aşağıdaki paragraflara, krş. § 187):

Örn.: *düzgün*;

bozğun.

Yanlaklarda *düz* ve *çukur l* uyumu olur. Türkiye Türkçesinin Arap harfli abece-sinde bunlar için hiçbir fark gözetilmez.

رطل *rutl*, طفل *tıfl* (Beraber sükunlu).

ض (Tek başına): فاضل *fāzıl*, فضل *faẓıl*,

فضل *faẓl* (Beraber sükunlu).

1. hatırlatma – Beraber ünlüsüz olan başka ünsüz *l*'den sonra ise bu değişmez: *sulb*, *şalb*, *sulh*; ikinci ünlüsüz *ğ* ise *düz l* *çukur l* olur.

2. hatırlatma – Aynı hece içinde bu yüksek ünsüzlerle sonra gelen *düz l* arasında uzun ünlü varsa yine *l* değişmez; *uşul*; fakat bu uzun ünlü kısa söylenirse *düz l* yine *çukur l* olur: *uşul*, *uşul*, *uşulcılık*

b) *Düz l* yüksek ünsüzlerden (önce) *çukur l* olur

Yukarıdaki durumların aksi olarak:

1. *Düz l* kısa kalın ünlülü önleşik kapalı hece sonunda olur ve bu yüksek ünsüzlerden biri yine kalın ünlülü açık veya kapalı ard arda hece başında bulunursa *düz l*, *çukur l* olur:

ص: *gaşsama*;

ط: *suştan*, *sulğa*, *salğanat*.

1. hatırlatma – Artışık hece ince ünlülü ise *düz l* değişmez: *ğılğat*.

2. *Düz l* kısa kalın ünlülü aynı kapalı hece içinde tek olarak bu ünsüzlerin birinden sonra ise veya aynı durumda bu ünsüzle beraber ünlüsüz bulunursa *çukur l* olur:

ط tek başına: *ğalağ*;

beraber ünlüsüz: *hald*.

1. hatırlatma – Aynı hece içindeki *düz l* hece başında yinelenen bir *l*'nin ikincisi ise (*düz* olmakta birincinin etkisine uyar), kendisinden sonra bu yüksek ünsüzlerden biri bulunmasına rağmen yine değişmez:

ص: *teğallüs*;

ط: *muşallağ*, *tesallağ* vs.^{AUE}

Örn.: *gözlük*;

avcılık.

b) *Boğuk ve çınlamalı ünsüzler arasında uyum*.

169. Bu değişimler ancak bir ünsüzle başlayan eklerde ve o da yalnız içlerinden bazılarında olur. Başka bir ifadeyle bir ek bir ünsüzle başladığı zaman bazen boğuk-la çınlamalı arasındaki bir uyumla gösterilir. Bu ünsüz uyumları, ek alacak kelime-deki bitiş ses birimin işleviyle oluşur.

170. Türkiye Türkçesinde bir ekin başlangıç ünsüzü ancak şu seslerden biri olabilir:

1. Gırtlak seslerinden iki boğuk ki 167. paragrafta gösterilen *k/ ģ* esas namına daha önce kendi aralarında karşılıklı değiştirilir ve yine bunların karşılığı olan *g/ ğ* çınlamalı ki bunlar da kendi aralarında karşılıklı değiştirilir.¹⁸⁴

¹⁸⁴ 1. Tek ve çok heceli kelime sonlarında gırtlak sesleri. 2. Tek ve çok heceli kelime başlarında ve çok heceli kelime ortalarında *r, z, l, m, n, v, y* ünsüzlerinden sonra ünsüzsüz hâllerinde ünlüler.

a) Tek hecelilerde: 1. Bunlardan birtakımı ilkleme olan boğuk boğazlı hâllerini muhafaza etmişlerdir; ünlüsüz hâllerinde: *toğ, ağ, barğ – yük, tek, pek*; ünsüzsüz hâllerinde: *toğu, ağı, barğını – yükünü, teki, pekini*.

2. Birtakımı ilkleme esasından gelişim ederek *ğ, g* biçiminde karar kılmıştır. Bunlar Anadolu lehçelerinde, ünlüsüz hâllerinde de: *dag, sıg, doğdı – beg, degdi, ögdi*; ünsüzsüz hâllerinde: *dağı, sığı, doğar* (ağa, oğul vs.) – *begüm, değ, öğdi, degül* vs. biçimlerinde söylenir. İşte bu gibileri, *ğ, g > ğ* biçiminde gelişim ederek İstanbul lehçesinde şu söylenenlerde karar kılmıştır. 3. ünlüsüz hâllerinde: *dağ, sıg, doğdu – Çiğ, iğne, düğme*; ünsüzsüz hâllerinde *dağı, sıgın, doğar*– (Bu hâllerinde ayrıca ince ünlülüler tamamıyla aşağıdaki dönüşüme uyar): 4. *ğ > v* veya *ğ > y* ünlüsüz ve ünsüzsüz hâlinde: *kog(v)ar – döğ(v)er*; ünlüsüz ve ünsüzsüz hâlinde *beg(y), eğ(y)lendi, değ(y)er* vs.

Bu durumlara bakarak, bütün bu gibi *k, ģ* noktasından başlayıp kimi olduğu gibi kalan veya dönüşümler geçirerek kimi birinci gelişim aşaması *ğ, g*'de kimi ikinci gelişim aşaması *g*'de kimi üçüncü gelişim aşaması *v, y*'de karar kılanları, ünsüzsüz hâlleri esas tutulmak üzere karar kıldıkları aşamalardeki söylenişleriyle imlada göstermek doğru olur. Yalnız aynı kökten türemişlerde kiminin *ğ* kimin *v* kiminin *y* ile görüldüğü durumlarda, bunlarda köken bilgisi birliğini muhafaza için hepsini *ğ* ile göstermek daha uygun görünür. Bunlar içinde ayrı kalanlar *v, y* ile yazılabilir: *köy* (Anadolu'da *koy*) *köv*. Bu gibi ikiz çeşitli söylenişlerde en çok kullanılanın imlasını tercih etmek gerekir.

b) Çok heceli kelimelerde: Tek hecelilerde olduğu gibi bunlarda boğuk boğazlı aşaması olmayıp onlar *k, k > ğ, g* aşamasında karar kılmıştır. Bu aşama Anadolu lehçelerinde ikinci aşamadır *ğ > ģ* (ç) biçiminde de gelişme gösterir: *kabağ > ģ* vs.) (kalın ve ince ünlülerde). 1. Ünlüsüz: *kabağ, sarığ, oyğ – köpeg, kemig, köpüg*. 2. Ünsüzsüz: *kabağı, sarığın, oyğu – köpegi, kemigün, köpüğü*. Bu aşamadan Osmanlı Türkçesinde arta kalmış (otağ, başbuğ) gibi seyrek

2. Dişlilerden iki süreksiz çınlamalı *c* ve *d* ile bunların karşılıkları olan *ç* ve *t* sürekli s.¹⁸⁵

3. Akıcı ünsüzlerden *m*, *l* / *ʎ* ve *y*.

171. Bu ünsüzlerin birçoğuna ait olan uyum kuralı şu yolla ifade edilir:

Ek alacak kelime çınlamalı bir ses birimiyle sonlandığı zaman, herhangi bir ekin başlangıç ünsüzü çınlamalı olur; kelime boğuk bir ünsüzle sonuçlandığı zaman, başlangıç ünsüzü de boğuk olur:

Örn.: *çalğ*ı;

*aşğ*ı.

Bunlarda ek aynı olmakla beraber, birinde bir çınlamalı *ğ*, ötekinde boğuk bir *ğ* ile başlamıştır.

172. *Eklerdeki türlü türlü başlama ünsüzlerine bu kuralın uyarlanması.*

Boğuk karşılıkları olmayan çınlamalı ses birimler oldukları için akıcı ünsüzler bu uyum kuralından sıyrılmış bulunurlar.

Örnek olarak fiil adı eki, bir boğukla biten köke katılsa bile başlangıç ünsüzü olan *m*'yi alıkoyar:

kelimeler vardır; fakat Osmanlı Türkçesi böyle ünlüsüz hâllerinde *g*, *ğ*'lerin tekrar *k*, *k*, söylendiklerine bakarak bugünkü Türkiye Türkçesinde yabancı kelimelerde örneğin *Lüksemburg(k)*, *Lemberğ(k)*, *miting(k)* gibi yazıda bunlar *ق*, *ك* ile göstermiştir. Hâlbuki bunların ünlüsüz hâllerinde *ğ*, *g* okunduğu okuma kurallarına bırakılarak kendileri hep *ğ*, *g* ile yazmak gerekirdi; çünkü yanlış olarak koyduğum (*ق*, *ك* harekelenince *ğ*, *g* olur) kuralı aslında yanlış olup doğrusu ünlüsüz hâllerinde *k*, *k* gibi söylenen *g*, *ğ*'ler, ünsüzsüz hâlinde *ğ* olur, biçimindedir ki olmuş olan da *k*, *k* > *g*, *ğ* > *g* biçiminde sıralı birkaç aşama olmayıp yalnızca *g*, *ğ* > *g* aşamasıdır. Nitekim yazar da buna aldanarak "İki aşamayı aynı zamanda atlanır." biçiminde gösterdiği gibi şimdiki imlamız da yazar bunda uygunluk göstermiştir. Kaldı ki, bu aşamadan sonra da *ğ* gelişim ederek son bir aşama doğurmuş olup bu da *g* > *v* veya *ğ* > *y* dir: *çiçeğ(y)i*, *gelmeğ(y)e* vs.

Bu gibilerinde *v*, yerine ilk kök hecelerinde *ğ* görülür: *göğ(v)ercin*, *söğ(v)er*, *güğ(v)enir* vs. Sonuç *k*, *k*'nin kelime başlarında ünsüzsüz olarak kendi sesleriyle okunduğu çok olmuş olduğu hâlde, bu durumda *ğ*, *ğ* miktarca az, *ğ*'ler epeycedir.

Kelime içlerinde ise *ğ*, *g* ünlüsüz *r*, *z*, *l*, *m*, *n*, *v*, *y* ünsüzlerinden sonra ünsüzsüz hâllerinde değişmez olarak bulunur: *yorğun*, *girgin*, *azğın*, *gezgin*, *solğun*, *ölgün* vs.

Bu ünsüzlerden başkasında *k*, *k* kalırlar: *taşkın*, *pişkin*, *yatkın*, *bitkin* vs.

Bununla beraber yukarıda sayılan yumuşak harflerden sonra *ğ*, *ğ* yerine *ق*, *ك* kalan kelimeler de istisna olarak görülmektedir.

Arka, *sirke* gibi ki bunlar *k*, *k* esasının kökenlerde genel olduğu hâlde yumuşak harflerden sonra çoğunun gelişimle *g*, *ğ* biçimlerini aldığına şahittir.^{AUE}

¹⁸⁵ *b-p* de vardır. Bk. dipnotlarımıza.^{AUE}

atmak.

Hâlbuki gırtlak sesleri ve dişlilerde böyle değildir.

173. Gırtlak sesleri – Bunlarda uyum kuralı sıkı sıkıya uyarlanır.

Örn.: 1. Boğuklar:

Düşkün.

2. Çınlamalılar:

düzgün.

Kalın sınıftan bir kökte kullanılan aynı eklere dair örnekler:

3. Boğuklar:

Tutkun.

4. Çınlamalılar:

durğun.

Hatırlatma – Boğuk ile çınlamalı arasındaki uyum (ünlü uyumu hakkında yukarıda gösterilen, bk. § 167 ve 168) art ve ön gırtlaklı ünlü arasındaki uyuma gelip katılmakla iş öylesine varır. Aynı tek bir ekin gırtlaklı ünlü başlangıç ünsüzü dört farklı durum alabilir.

Ön sınıf kelimeleriyle:

1. Bir boğuktan sonra boğuk *k*,
2. Bir çınlamalıdan sonra çınlamalı *g*;

Art sınıf kelimeleriyle:

3. Bir boğuktan sonra boğuk *ķ*,
4. Bir çınlamalıdan sonra çınlamalı *ġ*.

Verilen şu örnekleri birbiriyle karşılaştırınız.

Boğuk ve çınlamalı arasındaki uyumun imla üzerine olan akisleri ancak art sınıf kelimelerde olur (3 ve 4'teki örnekler: *ķ* - *ġ*).

174. Türkçedeki eklerde gırtlak seslerine dair görüşleri özetleyen taslak:

	Ön sınıf	Art Sınıf
Boğuktan sonra	<i>k</i>	<i>ķ</i>
Çınlamalıdan sonra	<i>g</i>	<i>ġ</i>

175. Dişliler – Uyum kuralı, gırtlak seslerinkinden daha az şiddetle dişlilere de uygulanır. Nitekim, boğuk bir dişli (sürekli *s*) ile başlayan ekler, bunun hükmünden tamamıyla sıyrılmıştır. Bu *s* ünsüzü daima boğuk kalır.

Örn.: *Gitse*;

ağlasa.¹⁸⁶

Çınlamalı bir dişli (c, d) ile başlayanlar, kurala kısmen uyum gösterirler. Bu ünsüzler bir boğuktan sonra bulundukları zaman bazen boğuk olurlar bazen çınlamalı kalırlar. Bunlardaki söyleniş kişilere göre değişiklik gösterir.

-cI ekiyle (bk. § 542) örnek;

Çınlamalılar: *boyacı*;

Boğuklar: *balıkçı* (veya çınlamalı *balıkçı*).¹⁸⁷

-dI ekiyle (bk. § 653) örnek;

Çınlamalılar: *geldi*;

gitti (veya çınlamalıda *gitdi*).¹⁸⁸

Boğuklarla çınlamalılar arasındaki uyum, bir dişli ile başlayan eklerin imlasını değiştirmez. Bunlar her iki hâlde de aslında çınlamalı seslere tahsis edilmiş olan c ve d harfleriyle yazılır.

Bununla beraber bazı kimseler, söyleniş bir boğuk gerektirdiği zaman c yerine ç getirmek alışkanlığındadırlar:

Örn.: *Türkce* yerine *Türkçe* vs.

Kullanışta ɗ ile başlayan eklerin imlasına buna benzer bir çeşitlenme kabul edilmiştir.

Çağataycada ise bu böyle değildir:

Örn.: Lehçemizdeki *etti*'ye (ve lehçelerde *itti*) ايتتى karşılık ايتتى yerine ايتتى (Seybānī-nāme).

Uyarı – Dişlilerdeki uyumun bu çok kesin olmayan yapısı dolayısıyla biz bunları çeviri yazımızda itibara almayarak boğuktan sonra bile böylelerini yine (çınlamalıdan sonraki halleriyle) *de-den-di* vs. biçiminde yazacağız.¹⁸⁹

¹⁸⁶ Bununla beraber, eski metinlerde *bolşun* 'olsun' şekli yerine *bolzun* şekli görülüyor.^{1D}

¹⁸⁷ *balıkçı* biçiminde çınlamalı bir süsleyiş İstanbul ağzında çoğunlukla yoktur; bunlar yalnız imlaca böyledir.^{AUE}

¹⁸⁸ *gitdi* biçiminde çınlamalı bir söyleyiş İstanbul ağzında çoğunlukla yoktur. Bunlar da yalnız imlaca böyledir.^{AUE}

¹⁸⁹ Görüldüğü gibi yazar da hemen bütün eski Türk dillerinin bu belirli harflerde gerekli gördükleri aynı yolu; yani bu ünsüzlerin (yalnız ünsüzsüz *hallerinde söylenişleri*) biçimini haklı olarak imlada esas tutmaktadır. Bununla beraber burada yazar tarafından sathî temas edilen şu sebepler de Türk söyleyişinin yabancı kelimelerdeki tesirleri bakımından faydalı görüldüğü için ayrıntılı açıklamaya değer.

Gırtlak sesleri ve yanlaklarda uyum kuralını (§ 168 dipnotlarında ayrıca biz de) göstermiştik. Burada yazarın söz etmediği dudaklı (*b – p*)'ye ve dişlilere ait olan görüşlerimizi de

ayrıca bildiriyoruz: Bunlar $b - p$; $d - t$; $c - \text{ç}$; $s - z$ 'den ibaret olup görüleceği üzere bütün boğuk ve çınlamalıkları arasında uyum vardır. Yazarın görüşünün tersine İstanbul ağzında boğuk s , çınlağı z ile uyumdan büsbütün değil kısmen sıyrıldığı gibi $d - t$; $c - \text{ç}$ 'deki uyumlar da kesin olup bunlardan her ikisinin aynı vaziyetlerde boğuk ve çınlamalı biçimlerinde ikiyeşer türlü söylenmelerine izin yoktur.

Bütün bu gırtlak sesli, yanlak, dudaklı, dişlilerin boğuk ve çınlamalılarından, çukur ve düzlerinden hangisi kökenlerinde asıl olduğu ciheti halledilmiş olmamakla beraber, hepsindeki boğuk ve çınlamalıların birbiriyle karşılıklı uyum ettikleri görülmektedir.

Dudaklılardan $b - p$

a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar esas olarak ya p veya z olanlardan meydana gelmiştir. p olanlar da b olanlar da ünsüzüz hallerinde esas söylenişlerini açığa vururlar.

Aslı p olanlar: ünlüzüz ve ünsüzüz hallerinde kendi esas sesleriyle kalanlardır.

Ünlüzüz hallerinde: *sap, top, turp, kulp - ip, çöp, küp*; (ünsüzüz hallerinde): *sapı, topa, turpuñ, kulpu - ipi, çöpe, küpüñ* vs.

Aslı b olanlar: ünlüzüz hallerinde p ile değişerek ünsüzüz hallerinde asıl sesleriyle kalırlar.

Ünlüzüz hallerinde: *ğab - dib(p)*; (ünsüzüz hallerinde): *ğabı - dibe*.

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (Ünlüzüz halinde: $b > p$) hüküm sürer: *bab(p)*, *bab(p)lar - bâbı*; *ceb(p)*, *ceb(p)ler - cebi* vs.

Bu esas yabancı kelimeler içinde ünlüzüz olan b 'lerde de hüküm sürer; şu şart ile böyle b 'lerden sonra sert bir ünsüz bulunsun yoksa yumuşaklardan biri bulunursa esas sesini korur:

b) -den (sonra)	p	: -
	f	: -
	t	: <i>müb(p)tedi, ib(p)tida, müb(p)telâ, ib(p)ğâl, žab(p)ğ</i> ;
	s	: <i>ib(p)şar, teb(p)şire</i> ;
	$\text{ç} = p$	: -
	ş	: <i>teb(p)şir</i> ;
	ğ	: <i>ib(p)ğâ, ğab(p)ğı</i> ;
	k	: <i>eb(p)kem, seb(p)k</i> ;
	h	: <i>müb(p)hem, meb(p)ğas, şub(p)ğî</i> ;
	,	: <i>ğab(p)'iye, istib(p)'âd, meb(p)'us</i> vs.

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzlerden r , z , l , m , n , v , y veya ünlüler geldiği zaman kendi esas sesiyle kalır; ikizlenik olanlar da böyledir:

b) -den (sonra)	ünl	: <i>câbir, ğabir, ğabül</i> ;
	r	: <i>tebrik, Mebrûre, İbrâhim, ebr, ibrik</i> ;
	z	: <i>mebzul, ğabz</i> ;
	l	: <i>tebliğ, meblâğ, iblâğ</i> ;
	$m = b$	: -

n	: mebnî, ebniye, ibn;
v	: ebvab;
y	: ebyat, sübye, ebyaž;
şed	: ħabbe, ħubbe, cübbe, dübbü ekber, müebbed, aţibba, rabbim, debboy vs.

Bunlar arasında *züppe* gibi istisnalar vardır; yoksa genellikle tekrar ünsüzlerden ikincinin yumuşak bir harf olmasıyla birinci de yumuşak söylenir.

b) Çok heceli kelime sonlarında: Bunlarda aslı olarak hepsi *b*'dir. Ünlüsüz hâllerinde *b > p* uyumu yaptıkları hâlde, ünsüzsüz hâllerinde daima kendi öz seslerini belli ederler:

Ünlüsüz hâllerinde: *doġab(p)*, *ırıb(p)* (*ıgırıp*), *oġub(p)*, *ġelib(p)*;

Ünsüzsüz hâllerinde: *doġabı*, *ırıbın*, *oġuban*, *ġeliben* (eski hâliye kipleri: *en*, *an* ile).

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde: *b > p*) hüküm sürer:

Bunlarda esas *b* veya *p* olanlar ayrılır:

p. ünlüsüz hâllerinde: *supap*, *miyop*, *diyep*

Ünsüzsüz hâllerinde: *supap-t*, *miyopan*, *diyepe* vs.

b. ünlüsüz hâllerinde: *cevab(p)*, *garıb(p)*, *şurub(p)*;

Ünsüzsüz hâllerinde: *cevabı*, *garıb-ım*, *şurubun* vs.

Dişlilerden; *t - d*.

a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar esas olarak ya *d* veya *t* olanlardan meydana gelmiştir. *d* olanlar da *t* olanlar da ünsüzsüz hâllerinde esas söylenişlerini belli ederler.

Aslı *t* olanlar: ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde kendi esas sesleriyle kalanlardır:

Ünlüsüz hâllerinde: *at*, *sırt*, *ot-et*, *it*, *üst*;

Ünsüzsüz hâllerinde: *atı*, *sırtını*, **otuñ*, *eti*, *itiñ*, *üste* vs.

Aslı *d* olanlar: ünlüsüz hâllerinde *t* ile değişerek ünsüzsüz hâllerinde esas sesleriyle kalırlar:

Ünlüsüz hâllerinde: *ad(t)*, *ġurd(t)*, *yurd(t)*, *öd(t)*, *dörd(t)*, *kürd(t)*;

Ünsüzsüz hâllerinde: *adı*, *ġurduñ*, *yurda*, *ödü*, *dörde*, *kürdün* vs.

Bunlar arasında nadir kelimeler her iki duruma da müsaittir ki henüz kararını bir taraf için vermiş değil demektir: *süt*, *sütü* > *süd*: *südü*. Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde: *d > t*) hüküm sürer:

t: *baht* > *bahtın* vs.

d *ferd* (ferd't'ler) > *ferdi* vs.

Bu esas yabancı kelimeler içinde ünlüsüz olan d'lerde de hüküm sürer; şu şart ile ki böyle b'lerden sonra sert bir ünsüz bulunsun yoksa yumuşaklardan biri bulunursa esas sesini korur.

d) -den (sonra)	p	:-
	f	: med(t) fen;
	t	: -
	s	: ġud(t)sı;
	ç	= t : Had(t)çe (Ĥadice'den);

ş	: <i>had(t)şe</i> ;
ķ	: <i>şid(t)ķı, ted(t)ķiķ</i> ;
k	: <i>bed(t)kār, ħod(t)kām</i> ;;
h	: <i>mūd(t)hiş, med(t)ħi</i> ;
,	: <i>med(t)^cū</i> ; vs.

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi esas sesiyle kalır; tekrarlı (ikizlenik) olanlar da böyledir:

d) -den (sonra)	ūnl	: <i>dāima idāre</i> ;
	r	: <i>idrar, bedri, sūdre, idraķ, ħudret, medrese</i> ;
	z	: <i>iżdırap (d, ħ söylenirse z > s olur: ıstırap); izdivac</i> ;
	l	: <i>^cadliye, fodla, sedlic</i> ;
	m = d	: <i>sadme, ħidmet, idman</i> ;
	n	: <i>^cAdnan, ednā</i> ;
	v	: <i>ed viye, edvar</i> ;
	y	: <i>sedye, midye, istiridye, fidye</i> ;
	şed	: <i>müddet, ħiddet, Nureddin, Hayreddin vs.</i>

Tekrarlılarda yine ilk ünlüsüz d, kendi cinsinden ikinci bir ünsüzüz yumuşak ünsüzden öncedir.

b) Çok heceli kelime sonlarında: Bunlar içinde de esas olarak t olanlar var -ünlüsüz ve ünsüzüz hâllerinde bu seslerini muhafaza ederler; bir de aslı d olup da ünlüsüz hâllerinde yardımcı olarak t söylenenler var ünsüzüz hâllerinde bunların esas sesleri olan d belirir:

t'liler ünlüsüz hâllerinde: *hoyrat, çoput, buľut-kerevet, Tibet, sepet vs.*

Ünsüzüz hâllerinde: *hoyratıñ, çaputu, buľutu, kerevete, Tıbetiñ, sepete vs.*

d'liler ünlüsüz hâllerinde: *avrad (t), armud(t), tırıd(t), simid(t) vs.*

Ünsüzüz hâllerinde: *avrada, armuduñ-tiridi, simidin vs.*

Bu esaslar fiil köklerine de hakimdir. Onlarda da aslı ʿ hem ʿ hem ʾ ve yalnız ʾ olanlar var aslı ʾ olanlar ünlüsüz hâllerinde d > t biçiminde uyum gösterirken, ünsüzüz hâllerinde ana sesi gözükür:

t'liler ünlüsüz hâllerinde: *yat, yırt, bit, dürt vs.*

t'liler ünsüzüz hâllerinde: *yatar, yırtılır-bitince, dürtüştür vs.*

d'liler ünlüsüz hâllerinde: *gid(t), yed(t), did(t)ed(t), güd(t)* (Bu gibileri sınırlandırmıştır.).

Ünsüzüz hâllerinde: *gider, yeditir, didirgin, eder, güdülmez vs.*

ʾ ʿ ʿ liler katkılı geçişli ve bazen (sapıtmak, unutmak gibi) dönüşlülük eki olan ʿ ʿ ʿ li olmakta ortakdır:

yarat = d: yaratan = yaradan – yaratılır, yaradılış vs.

işit = d: iştir = işidir – işitilen = işidilen vs.

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde d > t) hüküm sürer. Bunlar da aslı d veya t olanlar ayrılır:

İliler ünlüsüz hâllerinde: *kırvat* (*karpāt*, *sırat*) *tabut* (Beyrut, *kāput*), *kamarot* – millet (kuvvet, jilet) *Hitit* (müfrit, ^çifrit) vs.

Ünsüzsüz hâllerinde: *kırvatı*, *tabutuñ*, *kamarot-a* – millete, *Hititi* vs.

d'lıler ünlüsüz hâllerinde: *imdad(t)*, *hudud(t)*, *pelid(t)*, *tirid(t)*, *Girid(t)* vs.

Ünsüzsüz hâllerinde: *ımdada*, *hadudu*, *pelidiñ*, *tiridi*, *Giride* vs.

c) Yabancı kelimeler içinde sert ünsüzlerden önce ünlüsüz hâlinde gelen d'lerin t ile uyum etmesi ve yumuşak ünsüzlerden önce kendi sesiyle kalması esasının zıddı olarak, Türkçe kelimeler içinde başı d'li bir ek dolayısıyla ünlüsüz sert bir ünsüzden sonra gelen d'ler t ile değişir ve ünlüsüz yumuşak ünsüzlerden sonra ise kendi sesiyle kalır:

d) -den (önce)	p	: kúp d(t)e, çöpd(t)ür, öpd(t)ü;	kitab(p)d(t)an, sevab(p)d(t)ır;
	f	: kúp d(t)en, püfd(t)ür, gergefd(t)e;	şafd(t)ır, ħarfd(t)en;
	t	: atd(t)an, yutd(t)u,	şāda kāt d(t)ir, murad(t)d(t)ır;
		kanad(t)d(t)an;	
	s	: sis d(t)e, susd(t)uķ, esd(t)i;	hevesd(t)ir, esasd(t)a;
	ç= t	: borc(ç)d(t)an, içd(t)ik;	iĥtiyac(ç)d(t)an, muĥtac(ç)d(t)ır;
	ş	: işd(i)en, şişd(t)i;	teşvişd(t)en;
	k	: akd(t)ır, yōkd(t)an;	fıraķd(t)an, ħopen ħağ (=k)d(t)an;
	h	: kōpekd(t)ir, etekd(t)en;	felek d(t)en;
		: ahd(t)an; sabah d(t)ır,	‘ale yhd(t)e vs.

Kendilerinden önce yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi esas sesiyle kalır:

d) -den (önce)	ünl	: adada, kediden, yedidir;	(āzāde, edā);
	r	: vardık, ğördü, yerde;	naẓardan, esir dir;
	z	: sazdan, üzdü;	maraẓdır, ifrazdan;
	l	: boıdur, güldüm;	ĥālden, kefildir;
	m= d	: uçurumdan, ğömdük;	veremden, seromdur;
	n	: yandan, ħondu;	insanda, fendir;
	v	: avda, sevdim;	‘af ivden;
	y	: köyde, uyduķ;	şeyden vs.

Her ek tek olduğu zaman kelime ucunda ve başka eklerle beraber olduğu zaman kelime içinde bulunabileceği için ek ucu ünsüzlerinin değişmesi kelimenin ad çekimi hâllerinde kelime ucunda, diğer hâllerde kelime içinde görünür.

Böyle ek başı değişimleri ise ekin köke katılması dolayısıyla daima kelime içinde görünür. *Dişlilerden*: c, ç.

a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar ana olarak ya c veya ç olanlardan ibarettir ve c olanlar da ç olanlar da ünsüzsüz hâllerinde esas seslerini belli ederler:

Aslı ç olanlar ünlüsüz ve ünsüzsüz hâllerinde kendi esas sesleriyle kalanlardır:

Ünlüsüz hâllerinde: *kaç*, *kıç*, *koç* – meç, iç, üç.

Ünsüz-süz hâllerinde: *kaç-a*, *kıç-ı* *koçu-n* – *meçi*, *içim*, *üçü* vs.

Aslı *c* olanlar: Yalnız ünlü-süz hâllerinde *ç* ile uyum edip ünsüz-süz hâllerinde kendi sesiyle kalanlardır:

Ünlü-süz hâllerinde: *bac(ç)*, *hınc(ç)*, *ac(ç)*- *genc(ç)*, *dinc(ç)*, *öc(ç)*.

Ünsüz-süz hâllerinde: *bac al-dı*, *hınc-ı*, *uç-a* – *genc idim*, *dinc* ise *öç alır* (vasıl hâli de ünsüz-süz hâli sayılır).

Bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlü-süz hâlinde *c > ç*) hüküm sürer:

ç: *maç > maçı* vs.

c: *harc (ç) (harc'ç'lık) > harcı* vs.

Bu esas, yabancı kelimeler içinde ünlü-süz olan *c*'lerde de *c*'lerden sonra sert bir ünsüz bulunsun yoksa yumuşaklardan biri bulunursa esas sesini muhafaza eder kuralı hüküm sürer:

c) -den (sonra)	<i>p</i>	:	-
	<i>f</i>	:	<i>ec(ç)fan</i> ;
	<i>t</i>	:	<i>ic(ç)tima</i> ⁺ , <i>ic(ç)tisar</i> , <i>müc(ç)tebā</i> ;
	<i>s</i>	:	<i>ec(ç)sam</i> , <i>tec(ç)sim</i> ;
	<i>ç</i> = <i>ç</i>	:	-;
	<i>ş</i>	:	-;
	<i>k</i>	:	-;
	<i>h</i>	:	<i>mec(ç)hul</i> , <i>tec(ç)hiz</i> ;
	<i>,</i>	:	-

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi ana sesiyle kalır; tekrar edilenler de (ikizlenik) böyledir:

c) -den (sonra)	<i>ünl</i>	:	<i>cebel</i> , <i>becāyiş</i> , <i>ecel</i> ;
	<i>r</i>	:	<i>meçruh</i> , <i>tecrite</i> , <i>meçrā</i> , <i>içrā</i> ;
	<i>z</i>	:	<i>eczā</i> , <i>tecziye</i> , <i>meçzum</i> ;
	<i>l</i>	:	<i>meclis</i> , <i>icla</i> , <i>hacle</i> , <i>necla</i> , <i>teclid</i> ;
	<i>m</i> = <i>c</i>	:	<i>mecmuğa</i> , <i>icmağ</i> , <i>meçmu</i> ⁺ ;
	<i>n</i>	:	<i>necmi</i> , <i>mecnun</i> , <i>ecnās</i> , <i>ecnebi</i> ;
	<i>v</i>	:	<i>tecvid</i> , <i>tecviz</i> ;
	<i>y</i>	:	<i>tecyid</i> , <i>tecyil</i> ;
	<i>d</i>	:	<i>tecdid</i> , <i>ecdad</i> , <i>necdet</i> , <i>vecdi</i> ;
	<i>teş.</i>	:	<i>meccani</i> , <i>lúcce</i> , <i>mürecca</i> ^h vs.

Bunlar arasında ünlü-süz *c*'den sonra ünsüz-süz *d* geldiği zaman bazı halk dilinde bu *c*, *ş*'ye yakın; *l* geldiği zaman ise *j* gibi söylenmeye meyillidir: *nec(ş)det* *vec(ş)di*; *nec(j)a*, *ic(j)a* vs.

b) Çok heceli kelime sonlarında: Bunlar içinde de ana olarak *ç* olanlar var ki bunlar ünlü-süz ve ünsüz-süz hâllerinde bu seslerini muhafaza ederler; ancak Türkçe adlarda böyleleri yoktur; onların hepsi aslında *c* olup ünlü-süz hâllerinde *ç* ile değişir; ünsüz-süz hâllerinde

daima *c* olarak söylenir.

Ancak fiil köklerinde esas *ç* veya *c* olanlar vardır:

ç: iç- *iç-er*; *ğöç* – *ğöçüp*; *kaç* – *kaçan*; *uç* – *uçamaz*,

c: *güc* (*ç*) – *gücendi*; *tac* (*ç*) – *tacandı*; (böyleleri çok azdır),

Aslı *c* olanlar:

Ünlüsüz hallerinde: *ağac*(*ç*), *ardıc*(*ç*), *kuşunc*(*ç*), – *gümec*(*ç*), *sevinc*(*ç*), *ödunc*(*ç*).

Ünsüz hallerinde: *ağacı*, *ardıcı*n, *kuşuncu* – *gümeci*, *sevince*, *ödünc*e vs.

Yine bu Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas ünlüsüz hâlinde *c > ç* hüküm sürer. Bunlarda esas *c* veya *ç* olanlar ayrılır:

ç) Ünlüsüz hallerinde: *Kamboç*, *Grenoviç*, *Kembriç*, *Pasiç*;

Ünsüz hallerinde: *Kamboçu*, *Grenoviçe*, *Kembriçi*, *Pasiçin* vs.

c) Ünlüsüz hallerinde: *ihtiyac*(*ç*), *Hâlic*(*ç*), *oruc*(*ç*), (urûze, bir günlük'ten).

Ünsüz hallerinde: *ihtiyacı*, *Hâlice*, *orucu* vs.

ç) Yabancı kelimeler içinde sert ünsüzlerden (önce) ünlüsüz hâlde bulunan *c*'lerin *ç* ile uyum etmesi ve yumuşak ünsüzlerden (önce) kendi sesiyle kalması esasının zıddı olarak, Türkçe kelimeler içinde (başı *c*'li bir ek dolayısıyla) ünlüsüz sert bir ünsüzden (sonra) gelen *c*'ler *ç* ile değişir ve ünlüsüz yumuşak ünsüzlerden (sonra) ise kendi sesiyle kalır:

c) -den (önce)	<i>p</i>	: <i>topc</i> (<i>ç</i>) <i>u</i> , <i>çöpc</i> (<i>ç</i>) <i>ü</i> ;	<i>kebab</i> (<i>P</i>) <i>c</i> (<i>ç</i>) <i>ı</i> , <i>ağbab</i> (<i>p</i>) <i>c</i> (<i>ç</i>) <i>a</i> ;
	<i>f</i>	: <i>gergefc</i> (<i>ç</i>) <i>i</i> ;	<i>keyifc</i> (<i>ç</i>) <i>e</i> ;
	<i>t</i>	: <i>etc</i> (<i>ç</i>) <i>i</i> , <i>çiftc</i> (<i>ç</i>) <i>i</i> ;	<i>zerzavatc</i> (<i>ç</i>) <i>ı</i> ;
	<i>s</i>	: <i>sesc</i> (<i>ç</i>) <i>e</i> ;	<i>mağasc</i> (<i>ç</i>) <i>ı</i> , <i>mirasc</i> (<i>ç</i>) <i>a</i> ;
	<i>ç</i> = <i>ç</i>	: <i>kirec</i> (<i>ç</i>) <i>c</i> (<i>ç</i>) <i>i</i> , <i>kılıc</i> (<i>ç</i>) <i>c</i> (<i>ç</i>) <i>a</i> ;	<i>pabuc</i> (<i>ç</i>) <i>c</i> (<i>ç</i>) <i>u</i> , <i>ihtiyac</i> (<i>ç</i>) <i>c</i> (<i>ç</i>) <i>a</i> ;
	<i>ş</i>	: <i>başç</i> (<i>ç</i>) <i>ı</i> , <i>aşç</i> (<i>ç</i>) <i>ı</i> (= <i>ahç</i>) <i>ı</i> ;	<i>naışç</i> (<i>ç</i>) <i>a</i> ;
	<i>k</i>	: <i>kağakç</i> (<i>ç</i>) <i>ı</i> , <i>tavukç</i> (<i>ç</i>) <i>u</i> ;	<i>Farûk</i> (<i>c</i>) <i>ça</i> , <i>harikç</i> (<i>ç</i>) <i>i</i> ;
	<i>k</i>	: <i>ekmekç</i> (<i>ç</i>) <i>i</i> , <i>köpekç</i> (<i>ç</i>) <i>e</i> ;	<i>tebrikc</i> (<i>ç</i>) <i>i</i> ;
	<i>h</i>	: <i>lehc</i> (<i>ç</i>) vs.	<i>sabağc</i> (<i>ç</i>) <i>ı</i> , <i>refahc</i> (<i>ç</i>) <i>a</i> vs.

Kendilerinden sonra yumuşak ünsüzler veya ünlüler geldiği zaman kendi ana sesiyle kalır:

c) -den (önce)	ünl	: (acı, cüce, cici), arıcı, örücü;	<i>babaca</i> , <i>muğallebici</i> ;
	<i>r</i>	: <i>karıcı</i> , <i>kırarcasına</i> , <i>körce</i> ;	<i>pazarıcı</i> , <i>mezarıcı</i> , <i>zorca</i> ;
	<i>z</i>	: <i>ğözcü</i> , <i>buzcu</i> , <i>bizce</i> ;	<i>parasızca</i> , <i>İngilizce</i> ;
	<i>l</i>	: <i>balcı</i> , <i>bolca</i> , <i>yołcu</i> ;	<i>fałcı</i> , <i>ikmałce</i> ;
	<i>m</i> = <i>s</i>	: <i>mumcu</i> , <i>kuyumcu</i> ;	<i>hamamcı</i> , <i>ikramca</i> ;
	<i>n</i>	: <i>oyuncu</i> , <i>hançı</i> , <i>yabancı</i> ;	<i>insanca</i> , <i>fırınca</i> ;
	<i>v</i>	: <i>avcı</i> , <i>evci</i> , <i>savcı</i> ;	<i>İslāvca</i> ;
	<i>y</i>	: <i>yaycı</i> , <i>boyca</i> , <i>kołayca</i> vs.	<i>çaycı</i> , <i>debboycu</i> vs.

Dişlilerden: *s*, *z*.

a) Tek heceli kelime sonlarında: Bunlar ana olarak ya *s* veya *z* olanlardan meydana gelmiştir. *s* olanlar da *z* olanlar da ünsüz hallerinde ana söylenişlerini belli ederler.

Esas *s* olanlar: ünlüsüz ve ünsüz hallerinde esas sesleriyle kullanılanlardır:

Ünlüsüz hallerinde: *pas*, *tırs*, *pus*, – *ters*, *pis*, *süs* vs.

Ünsüzsüz hâllerinde: *pası, tırsa, pusuñ – tersi, pisiñ, sūsü* vs.

Aslı z olanlar: tek hecelilerde gerek ünlüsüz gerek ünsüzsüz hallerinde z olarak söylenenlerdir:

Ünlüsüz hallerinde: *yaz, kız, buz - bez, iz, yüz*;

Ünsüzsüz hallerinde: *yazı, kıza, buzu - beziñ, izi, yüzü* vs.

Bununla beraber bunlar yalın hâllerinde ünlüsüz iken z söylenişli olmalarına rağmen, kendilerinden sonra katılan bir ekin veya sonra gelen bir kelimenin baş harfi sert bir ünsüz ise söylenişte bu z'ler ünlüsüz hâllerinde s ile uyumludurlar:

z -den (sonra)	p	: az(s) para, bez(s) parçası, toz (s) pembe;
	f	: saz(s) faslı, az(s) fena;
	t	: göz(s)tepe, öz(s)Türkçe, kız(s)tarafı, düz(s)taban, toz(s)toprak ¹⁸⁹ ;
	s	: yüz(s)süz, düz(s) sarı, biz(s) se, siz(s)siñiz, naz (s)sevmez;
	ç = s	: kaz(s) çobanı, yüz(s) çadır, bez(s) çanta;
	ş	: yüz(s) şart, az(s) şerefli;
	k	: az(s) kalsın, boz(s) kurd, düz(s) kapı, yüz(s) hadar, boz(s) toğan;
	k	: yüz(s) kişi, biz(s) kim, boz(s) kürk;
	h	: buz(s) hâne, yaz(s) havası, yüz(s) havlıısı vs.

Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimeler içinde de aslı s veya z (ط ض ز ذ) olanlar vardır:

s : *hars, lems, temās, hırs > harsı, lemse, temāsi, hırsın* vs.

z : *farz, gürz, aziz, lâfiz > farzı, gürzün, azizim, lâfzı* vs.

Türk söyleyişinin tesiriyle Türkçeye yabancı dillerden gelmiş kelimelerde de aynı esas (ünlüsüz hâlinde z > s), yukarıdaki sert ünsüzlerden sonra hüküm sürer: *varsayım (s) sayar; gürz (s) çağıdı* vs.

Kelime içinde de z veya o hükümde olan bir ünsüz, ünlüsüz hâlinde iken kendisinden sonra bu sert ünsüzlerden biri bulunursa yine s ile değişir:

ız(s)tırab (veya z kalırsa yanındaki sert t, d ile uyum sağlayarak: *ız(d)ırab, ız(s)tırar, muz(s)tar, mez(s)kür, mez(s)heb, maz(s)har* vs.

Bununla birlikte Türk söyleyişi tesiriyle yabancı kelimeler içindeki ünlüsüz z'ler, kendisinden sonra yumuşak bir ünsüz bulunduğu zaman kendi sesini muhafaza eder:

z -den (sonra)	ünl	: ezan, mezar;
	r	: mazruf, 'azrā, ezrak;
	z	: -;
	l	: muzlim, mazlum, fazla;
	m = z	: müzmin, ezmine, izmar, Nazmi;
	n	: maznun, vezne, hazine, İznik;
	v	: tezvır, cezve;
	y	: tezyin;
	'	: ez 'af;
	b	: izbe, ezber, mezbele vs.

cümlelerinde *bołmazun*, *kałmazun*'daki eklerde de böyledir.

Osmanlı imlasında, boğukları cınlamalılarıyla değişen kelime uçlarındaki *k-g*, *k-g* gırtlak seslerinden yalnız *k*, *k* boğukları esas tutulmuş; tek bir biçimiyle gösterilen dil yanlılardan *l-l* ayırt edilmemiş; *b-p* dudaklıklarının *d-t*, *c-ç* dişlilerinin cınlamalıları yazıda esas olarak alınmış; yine dişlilerden *s-z* ayrı ayrı olarak yazılmış olduğuna göre çoğunlukla cınlamalıları esas tutulmuş olmakla beraber, yine bunların imlasında bir düzen gözetilmemiştir. Bu Arap harfli imla yerine geçen latin harfli yeni imlamız, Osmanlı imlasının aslında yanlışları olan gırtlak sesleri esasını (*ğ > g* ve *g > ğ* biçiminde olması lazım geldiği hâlde *ğ > g*; *k > g* biçiminde iki aşamayı aynı zamanda atlatmak tarzıdır.) taklit etmiş; yine ona uyarak *l-l* arasını ayırt etmemiş; dudaklılarda ve *s-z*'lerden başka dişlilerde boğukları; yani bunların ünlüsüz hallerini esas tutmuştur.

Arap harfli hemen bütün Türk imlaları ve Türk eliyle yazılan Türkçe dil bilgisi kitapları ise daima cınlamalıları; yani bu seslerin ünsüzüz hallerini esas olarak almıştır.

KAŞGARLI MAHMUD da Araplara Türk kelime hazinesini ve dil bilgisini verirken bunları bazen düzensiz olarak boğuk biçimleriyle gösterdiği hâlde, birçok durumda hep cınlamalı biçimleriyle (ünsüzüz halleri esas üzere) göstermiş olduğu gibi tercihinin bu cihette olduğunu da eserinin çeşitli yerlerinde birçok fırsatla anlatmaktadır:

Nitekim BROCKELMANN'da eserinin mukaddemesinde (5. s.) şöyle der:

"Her ne kadar KAŞGARLI, II. 28, 16 da sert harfleri açık zikretmekte ve (sulp harfler bu lehçelerde (yine *Divanü Lügati't-Türk*'e göre Kıpçak, Yemek, Yağma ve Argu ahalisi ve Suvarlardan Peçeneklere kadar olan çadır halkınca^{AUE}) dört tanedir: ب, ج, ت, كـ, د (b, c, k-k, t, d). ünsüzü sert harflerle bulunduğu zaman o harflerdeki sesin ağızdan çıkış tarzının şiddeti yüzünden t'ye çevrilir) demekte ise de bunları yazıda başka hiçbir yerde göstermemektedir."

Yine KAŞGARLI 11. c., 29. s. da şöyle der:

"d ünsüzü sert harflerle (Bu harfler onun gösterdiği dört ünsüzden ibaret olmayıp dilimizdeki diğerleri de bunlara dâhildir.^{AUE}) bulunduğu zaman o harfler sesin ağızdan çıkış tarzının şiddeti yüzünden t'ye çevrilir. Geçmiş zaman bütün fiillerde di ile mukayyet olup hiç değişmez. Yalnız bunlarda aslanan d bu, sert harflere bitişik olduğu zaman nutukta t olması daha fasihtir. Bu bütün eserdeki yalın ve mezit fiiller de kıyastır."

Şu hâlde bu cınlamalı *ğ*, *g-b*, *d*, *c*, *z* ünsüzlerinin ünlüsüz hallerinde *k*, *k-p*, *t*, *ç*, *s* söylendiği kuralını okuma ve dil bilgisi kitaplarına bırakarak, imlada bunları bir esas dâhilinde düzenli olmak üzere hep cınlamalılarıyla göstermek ve cınlamalıların ikisi yan yana geldiği istisna hâllerde yalnız önceki cınlamalı boğuk biçimiyle yazmak tarzı, imlanın devamlılığına ve Türk dili yapısı ihtiyaçlarına bizce daha uygun görünmektedir. Kaldı ki hemen bütün Arap harfli Türkçe imlalar bilerek veya bilmeyerek, bu ciheti bu dilin yapısı için daha münasip bulmuş görünüyorklar. Şu hâlde tek hecelilerde ünsüzüz hallerinde son harfi *k* *k-g*, *g-g*, *v*, *y* olanları sınıf sınıf ayırıp böyle esas durumlarıyla sözlüklerde göstermek, diğer takımlarda da esas olan boğuk ve cınlamalıları yine böyle ayrı ayrı kaydetmek gerekir.

Şimdiki imlamızda olduğu üzere kelime uçlarında esas cınlamalı olan aynı kelimelerin, ünlüsüz ve ünsüzüz hallerinde değişik uçlarla ayrı ayrı kelimeler gibi görünmesinden ise bu biçimle her durumunda tek biçimlerle görünmeleri de (ses bilgisi olamayan ve özellik-

le dil bilgisiyle uzlaşarak gereken yerlerde göze hitab etmek lazım gelen imlamız için) ayrıca tercihe layıktır. Kaldı ki bunlar, ekler dolayısıyla dil bilgisi kitabında hem cınlamalı hem boğuk biçimleriyle gösterilmek gibi zaten genel ahenk kuralı ve ünlü çeşitlenişi yünden, mevcut biçim değişmelerine yeni kalabalıklar katmaktadır:

dir, dır, dür, dur + da de + dan, den vs.

tir, tır, tür, tur + ta, te + tan, ten vs.

ca, ce + casına, cesine vs.

ça, çe + çasına, çesine vs.

cı, ci, cu, cü + cağ + cık, ciğ, cuğ, cüğ vs.

çi, ci, çu, çii + çek + çık, ciğ, cuğ, cüğ vs.

Bir sebepten de şimdiki imla tarzında bunların cınlamalı veya boğuk olanları ünlüsüz hallerinde çoğunlukla boğuklarla gösterildiği için ünsüzüz hallerinde hangilerinin değişip hangilerinin değişmeyeceği meselesi Türk olanlar için kulaktan belli olduğu düşünülse bile (lehçe ayrılıkları dolayısıyla bu da her zaman belli değildir.) dışardan dilimizi öğrenmek isteyenler için çok zorluk gösterir.^{AUE}

Bundan başka imla yapımızdaki aksaklıkları düzeltmek üzere şu sebeplerin ayrıca dikkate alınması gerekir.

A) Ünlülerin desteklenmesi:

Yalnız dilimizdeki yabancı sözlerde değil, bizzat Türkçe kelimelerde muhtaç olduğumuz uzun ünlülerin ayırt edilmesi: Bunlarda kısalarının üstlerine veya altlarına verilecek ufak bir çizgi bu işi görebilir ise de aynı nitelikte işitilen ve söylenen seslerde tek ölçü kullanmak üzere mesela; *ağlamak, yığdı, uğraş, oğlum, uşağı çağ(ı)r, uşağ(a) söyle, aldiğ(i), oduğ(u), igne, öğren, gördüğ(ü), bildig(i)* gibi Türkçe kelimelerde sekiz kısa ünlünün ünlüsüz g ile birleşmesinden meydana gelen örneklerde görüldüğü gibi birçoklarının ucunda kereler içindeki ünlüler dil bilgisi zaruretiyle kalması gereken ölü harflerdir. Böyle olmayanlarda da köken bilgisi zaruretiyle kalanlar vardır: *ag(a), ag(ı)r vs.* yine görüldüğü gibi Türkçenin yapısı ses bilgisi bir imlaya birçok hallerde müsait değildir. Sekiz uzun ünlüyle yabancı (özellikle Arap, Fars) kelimelerindeki *î, û, â* ünlülerinin Türkçedeki denk *ig, ug, ağ* uzun ünlüleriyle gösterilmesi durumu var; *mağlûp, mağmur, igma, igfâl, igmâl, meğmur, muğber, mûglim, mûgmin vs.* Bu arada Türkçede *koşa* olamayacağı için olduğu ve örneğinde görülen ölü g ünsüzünü yabancı kelimelerde, mesela *vukuğu, mağârif, matbağa, tabîgî* gibilerinde vermek (kelimelerin milliyeti herkesçe bilinmeyeceğine göre) imlanın devamlılığı için lazımdır. Yine Türk söyleyişinin gereği sonu uzun veya kısa ünlülü kelimelerin ad çekimlerinde bunlardan sonra, *y, n, s* ünsüzlerinden icabına göre biri gelmesi zaruri olduğuna göre yabancı kelimelerde yalnız sonu uzun ünlülü olanlarını: *eşyâya, ebrûsu, tağâkkinin vs.* biçimlerinde uzun ünlüyle yazmak.

Böyle olmayıp da sonda uzun ünlü hâlinde bulunanları: *tebliği, menşeğe, mevzuğu vs.* biçimlerinde (Türkçe *kemîgi, çocuğu* gibi) imlaya getirmek.

Ayrıca Türkçe (ve yabancı) kelimelerde Türk dil bilgisine dâhil 'abartma' anlamıyla mesela: *bâş üstüne, kûzum, cânım, canım, ênfes, güzêl, yazık vs.* uzun ünlülerini de bu gibi dil bilgisi ihtiyaçlarında aynı oranda işaretleme sebepleri var. Hâlbuki Türk kulağı için hep aynı nitelikte olan *ağ ig ug + â î û + aa ii au* dizgelerinden yalnız Türk yapısına en uygun olan bir tanesi kabul edilmesi gerekir.

B) Ünsüzlerin desteklenmesi:

1. Yabancı kelimelerin ince ünlülü hecelerinde görülen ve mevcut harf biçimlerimiz tarafından gösterilme imkânı olmayan yarı ünlüsüz *ğ, k* gırtlak sesli çeşitlerini yarı ünlü olanlarından ayırt etmek: *mikrop, mikrofon, müsfik, zevk, telâkhi, şevki*, gibi. *Halk* evi tamlamasında işitilen *k* (mesela *kemik*'teki) yarı ünlü *k*'dan ayrıdır. Yine *Vaşington, miting, Gutenberg, klerinğ, fariğ, mürğ* gibi kelimelerde işitilen ve söylenen *ğ*'de *aheng, ferheng, deng, gemi, zengin*'deki yarı ünlü *g*'den ayrıdır.

2. Dil yanhıların düz ve çukurlarını ayırt etmek:

Türkçede düzleşen çukur *l*'leri ve yabancı kelimelerde kalın ünlülü hecelerde de çukurlaşan düz *l*'leri göstermek üzere: *aylar, boylu, aylık* vs. + *fazla, mutlak* vs. (bk. § 168'de *l* hakkındaki notlarımıza) örneklerinde olduğu gibi ayırt etmek.

C) Dil bilgisi ihtiyaçlarına göre bazı işaretlerin desteklenmesi

Türkçenin ilgi zamirleri:

Teklik ve çokluk birinci kişi zamirleri *-(I)m, -(I)mız*: *evim, evimiz* (sonu ünsüzlü kelimelerde); *bahçem, bahçemiz* (sonu ünlülü kelimelerde);

Teklik ve çokluk ikinci kişi zamirleri *+(I)n, +(I)niz*: *evin, eviniz* (sonu ünsüzlü kelimelerde); *bahçeñ, bahçeñiz* (sonu ünlülü kelimelerde);

Teklik ve çokluk üçüncü kişi zamirleri:

I. Ad tamlaması mücerret hâlinde iken *+i*: *evi* (sonu ünsüzlü kelimelerde); *+si*: *bahçesi* (sonu ünlü ile biten kelimelerde); *evleri, bahçeleri* (sonu ünsüz veya ünlü ile kelimelerde);

II. Ad tamlaması çekimli hâlinde iken *+(s)in, +lerin*:

Ad tamlamasının ikinci ve üçüncü kişisinde yükleme hâli *evin*) *+i* = sana veya ona tamlanan olan ev) *+i*; ikinci ve üçüncü kişisinden yönelme hâli: *evin*) *e* = sana veya ona tamlanan olan ev) *e*; ikinci ve üçüncü kişisinden bulunma hâli: *evin*) *de* = sana veya ona tamlanan olan ev) *de*; ikinci ve üçüncü kişisinden ayrılma hâli: *evin*) *den* = sana veya ona tamlanan olan ev)'den; ikinci ve üçüncü kişisinden ilgi hâli: *evin*) *in* = sana veya ona tamlanan olan *eve ait*.

Eski Türk lehçelerinde *s'nin, +lerin* biçimleri cümlede yükleme hâli olarak (şimdiki *evini, bahçesini, evlerini, bahçelerini* biçimleri gibi) kullanılırdı: *evin barhın yıktı; evlerin, bahçelerin harab etti* vs.

Şu hâlde görüldüğü gibi bir ikinci kişi zamiri *+(I)n*'den başka bir de üçüncü kişi yalın hâlinden ad çekimi hâllerine geçişinde kullanılmaya özgü üçüncü kişi zamiri *+(I)n* var. Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere bunlar belirsizlik hâlinindedir. Bu belirsizliği kaldırmak için söyleyişte ve yazıda aynı olan bu zamirlerden ikinci kişisi, hiç olmazsa yazıda *+in* biçiminde işaretleyerek üçüncü kişisi olan *+(I)n*'den ayırmak lazımdır (Üçüncü kişi zamirinin çekimli hâllerinde, yalın *i*'li hâlden fazla olarak görülen *+n*'ye dil bilgisi kitaplarımız vikaye nunu demiş ve güya iki ünlünün çatışmasından hasil olan *koşa*'dan vikaye için bunun bir yardımcı ünsüz olduğunu kastetmiş olmaları doğru olsaydı, bu *+n*'nin daima iki ünlü arasında bulunması gerekirdi; hâlbuki bulunma hâli, ayrılma hâlinde ses düşmesi yoktur ve *+(I)n*, tarihî bir oluşumun varlığından ibaret olarak, ad tamlamalarının yalnız çekimli hâllerinde görünmektedir.).

Kaldı ki bu ikinci kişi zamiri, sonu ünlülü bir kelimeye katıldığı zaman üçüncü kişi zamirinden söyleniş ve yazılıştan ayrıldığı da olur: *bahçeñ* = sana tamlanan bahçe (ikinci kişi);

bahçesinde = üçüncü kişi tamlanan *bahçede*.

Şimdi bu iki ikinci ve çekimli üçüncü kişi zamirinden başka bir *+(n)in* daha vardır. Bu da ötekilerle söyleniş ve yazılıştaki belirsizlik etmekle beraber, dil bilgisi kitabındaki anlam ve görevi itibarıyla ayırdır:

Birinci ve ikinci kişi zamirleri ada bitişik ek hâlinde zamirler öncüllerinin yerlerini tutarlar; fakat bu *+(I)n* da gerek fert hâlinde yalınlar ve gerek ad tamlaması hâlinde yalınlar ayrıca ilgi hâli anlamıyla eklenir.

Yalın fert adlarda: *evin* 'eve ait';

Yalın ad tamlamalarında: *evinin* = sana tamlanan olan *eve* ait;

Yalın ad tamlamalarında: *evin+in* = ona tamlanan olan *eve* ait.

Bu ilgi hâl eki ötekiler gibi zamir olmayıp eklendiği kelimeye mensubiyet ve ilgi hâli anlamı vererek girer ve o kelimeleri bir adı mensup (nisbet sıfatı) yapar; (yalnız bunun biçimi *ben*, *biz* kelimelerine katılınca *+in* yerine *+m* ile değişerek *+Im* olur: *benim*, *bizim* = "benin – bizim: bana, bize ait, yerinde": zaten *ben*, *biz* zamirlerine eklenen bu edatın yine zamir olmasına ihtimal verilemez.):

senin, *sizin* – *evin*, *bahçenin*, *evimin*, *bahçelerinin* (=sana, size, eve, bahçeye ait; bana tamlanan eve, sana tamlanan bahçelere ait).

1. Nisbet sıfatı olduğu yerler:

benim, *bizim* (*+in*) *ev* 'bana, bize ait ev (sıfat tamlaması)';

senin, *sizin* *çocuk* 'sana, size ait çocuk'.

Dilimizde bu görev ile (o, onlar) üçüncü kişi zamirlerine katılmaz: *onun*, *onların* *ev* denilmez. Ancak üçüncü kişi durumunda yalnız *imamın Hatçe* 'imama ait Hatice' (sıfat tamlaması) gibi lehçe kullanışları vardır.

2. Ad tamlamalarının oluşumu ilgi zamirleriyle olur; birinci, ikinci kişi aynı mecliste oldukları için ne önce ne sonra bu zamirlerin öncülü söylenmez: *evim*, *evin*.

Bununla birlikte üçüncü kişi ad tamlamasında öncülün söylenmesine ihtiyaç vardır:

Öğretmen mektebe geldi, (*kitab+ı*) *evde* *kaldı*.

Kitap, üçüncü kişi olan *ı* zamirine aittir. Öncülü üst cümledeki özne (öğretmen)dir.

Söze başlarken üçüncü kişi fikri verilmek isteniliyorsa o zaman *öğretmenin* (*kitabı*) deriz ki *kitabı* ad tamlaması görünür bir adla zamir bir addan (ki bitişik bir ek hâlinde) oluşmuş olup tamlanan olan kitap, tamlayan (tamlayan ya da yönelme hâli) zamirleri demek olan ilgi zamirlerinden üçüncü kişi olan kişi ve bu, üçüncü kişi olduğu için öncülü olan (öğretmen) üst başında hemen söylenmiştir.

Bu takdirde bu biçim öncülüyle beraber üçüncü kişi biçimidir. Öncül bu tamlamaya *+In* ilgi hâl ekiyle; yani o da bir zamir olmayıp rapt ekiyle bağlanmıştır. Bu öncüllü biçimin belirli belirtisiz biçimi "öğretmen (kitabı)" dir. Söylemeye ihtiyaç yoktur ki bu üçüncü kişi, bir öncülün vekili olarak tamlamada tamlayan görevinde olup tamlananı bitişik olduğu kelimedir. Vekil olan zamir tamlayan olunca, tabiidir ki asıl olan (öğretmen) de öncül göreviyle ve dolayısıyla tamlayandır.

Yine bu takdirde *evim*, *evin* – *evimiz*, *eviniz* gibi birinci ve ikinci kişi ad tamlamalarında da görüldüğü üzere tamlamada tamlanan önce, tamlayanlar da (ilgi zamirleri denilen ve tamlanana eklenen bitişik zamirler hâlinde) sonradır ve bu zamirler hakiki tamlayanlar olan birinci, ikinci ve üçüncü kişilerin tamlamada vekillikini yapmakta, onlara köprü görevini

görmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki Türkçede ad tamlaması, tamlayan zamirlerinin bir tamlanan yerine gelen adlara eklenmesiyle olur da zamirden başka araç ile iki görünür ad, biri ötekine ait olmak fikrini veremez.

3. İlgî hâl ekinin daha önce eklendiği kelimeyi sıfat da yaptığını söylemiştik: *Bizim ev, senin oğlan, imamın Hatice* vs.

Bu ek ad cümlelerindeki bir ada katılarak, onları haber görevinde bulunacak (başka bir sıfat gibi) sıfat yapar ki bu nisbet sıfatıdır: “Bu kitap öğretmenindir.” (öğretmene aittir). “Bu çocuk çalışkandır.” ad cümlesinde ‘çalışkan’ sıfatının görevi gibi.

Hatırlatma – Yönelme hâl eki olan *a, e*’de bu yerde aynı görevi görür:

“Sözüm sanadır.” (sana ait, sana özgüdür); “Oyuncak çocuğadır.” (çocuğa ait, çocuğa özgüdür) vs.

Çekimdeki üçüncü kişi zamiri ile ilgî hâli anlamında farklı görevleri olan bu *+In* ekini (yani üçüncü kişi ad tamlamasına öncülü bağlayan ek ile nisbet ve ilgî hâli sıfat ekini) birbirinden yine ayrı bir işaretle ayırmak gerekirse de hiç olmazsa ikinci ve üçüncü kişi zamirlerini birbirinden ayırt edip bunları, görevlerini öncesinden ve sonrasında sezmek üzere hâliyle bırakır.

Bir de Frenk dil bilgisi kitaplarının bunlardan hangisine ilgî hâli dediklerini bilmek gerekir: Her ne kadar buna dil bilgisi kitaplarımızda *ilgî hâli* deniliyorsa da şüphesiz bu ne teklik ikinci kişi zamiri olan *+In* ne de üçüncü kişi öncülü ve ad tamlamasına bağlayan *+(i)n*’dir; o hâlde ilgî hâli ad çekiminde kullanılan üçüncü kişi zamiri mi yoksa bu ilgî hâl eki mi?

Fransız sözlüklerinde ilgî hâline ait bilgi şöyle özetleniyor:

Latince *casus genitivus* (doğuran durum) yerinde yalnızca ilgî eki (doğuran). Dil bilgisi bakımından çekimli kelimelerde adların, sıfatların, zamirlerin ve sıfat-fiillerin aldığı bir hâl olup aslında çok çeşitli olan niteliği, çoğunlukla nisbet ve ilgî hâli fikrini işaret etmekten meydana gelmiştir.

Hint-Avrupa dillerinde (hakkıyla söylemek lazımsa diğer bir dil ailesinde bunun varlığı söz konusu olamaz?) ilgî hâli kiplerinin kökeni ve ilkleme anlamı aydınlanamadı. Hatta bu hâlin çeşitli kullanışlarını bir taneye çevirmek imkânsız kaldı; dilciler bir fiilden meydana getirilen ilgî hâli ile bir addan (ad veya sıfattan) meydana getirilen ilgî hâlini ayırt etmekle yetinmiyorlar; fakat Hint-Avrupa dillerinin tarihî gelişimi devamınca ilgî hâlinde ayrı olan kipi yerine bir veya birçok yerde başka bir durum kullanılmıştır. Nitekim Latince zarf görevindeki ilgî hâli yerine ‘yemek, içmek, arzulamak’ gibi anlamlar bildiren fiillerde yükleme hâli kullanmıştır ki *enallage casuelle* ‘bir kelime durumunu başka bir kelime durumu yerinde kullanmak, durumlar değişmesi’ dedikleri de budur. Fazla olarak Hint-Avrupa ortak ve genel dilinde bazı durum biçimleri belirsizlik hâlinindedir.

O’lu olanlardan başka gövde (ana madde)lerin teklik ilgî ve ayrılma hâllerinde olduğu gibi bu syncretisme proethnique – beşerin milletleşmeden önceki zamanlarına ait kiplerin bir olmasıdır. Şu hâlde bütün dil bilgisi sınıfları gibi ilgî hâli sınıfı, biçimi gibi işlevi bakımından da tam ve kesin bir tanıma çok az uygundur.

Bu açıklamalara dayanarak, dilimizdeki bu eklerin de uzak bir menşede bir oldukları (çünkü nihayet ad tamlaması da bir frenk sözlüğünün ilgî hâli için dediği gibi bir nisbet ve ilgî hâli demektir.) düşünülebilir; şurası meydandadır ki ikisi ikinci ve üçüncü kişi za-

miri olarak, üçüncüsü zamir olmayıp yalnızca bir (sıfat, nisbet ve tahsis) eki kalarak sonraları görevlerde ayrılmış hâllerleriyle bugünkü lehçemizde yaşamaktadır. Onun için ilk zamanlarda bir olması lazım gelen bu ekler şimdi böyle belirsiz bir hâlde görünüyorlar. Durum değişmesine (enallage casuelle) gelince, eski Orhun ve Yenisey yazılarında yer yer bulunma hâli yerine de kullanıldığı görülen *ka*'nın yine yönelme hâli yerinde kullanıldığı görülür. Bu *ka* lehçemizde (e, a) yönelme hâlinin ceddidir.

Bu bakımdan Frenklerin ilgi hâli deyiminden bizim anlayacağımız, ikinci kişi izafet zamiri olan $+(I)n$ ve iyelik üçüncü kişi zamiri olan $+(I)n$ ve yine üçüncü kişi ad tamlamasının öncülünü o ad tamlamasına bağlayan tahsis anlamlı bağlama eki $+(I)n$ değil, ilgi hâl eki olan $+(I)n$ olması gerekir. İsmi hâlleri arasında sayılan ve ad cümlesinde olan budur; yoksa bunda öncülü, üçüncü kişi ad tamlamasına tahsis eden ve tamlayan edatı denilen $+nIn$ hatıra gelmemelidir. Kaldı ki Türk ilgi hâlinin esas anlamı Hint-Avrupaninkiler gibi belirsiz de olmayıp gerek mana bakımından (özellikle çekimli üçüncü kişi zamiriyle sıfat va nisbet ekinde) çoğunlukla ilgi hâli fikriyle birleşmekte ve gerek biçim bakımından bir taneye başvurulmağa müsait görünmektedir.

2. $+ArI$ biçimindeki çokluk üçüncü kişi zamirlerinin, tamlanan ve tamlayan tek veya çok yahut müşterek olduklarına göre ayırt edilmesi:

Orhan'ın (evi) = Orhan'a tamlanan bir ev: *evi*

1. tamlayan ve tamlanan tek;

Orhan'ın (evleri) = Orhan'a tamlanan çok ev: *evleri*

2. tamlayan tek, tamlanan çok;

(Bahçıvanların), Orhan ve Türkan'ın evi = (bahçıvanlara), Orhan ve Türkan'a ortaklaşa tamlanan bir ev: *evi* (tamlayan çok, tamlanan tek);

(Bahçıvanların), Orhan ve Türkan'ın evleri = (çok bahçıvandandan her birine) veya Orhan ve Türkan'dan her birine tamlanan ayrı bir ev: *evleri* (ayrı ayrı tamlayan çok, ayrı ayrı tamlanan çok).

(Bahçıvanların), Orhan ve Türkan'ın evleri = (ortak olan bahçıvanlardan her birine) veya Orhan ve Türkan'dan her birine ortaklaşa tamlanan çok ev: *evleri* (ortaktamlayan çok, ortaklaşa tamlanan çok).

Bu son durumda bunlar (*evler'ler'+i*, *ev'ler'+leri*) yerinde olup iki aynı çokluk ekinde biri düşmüş sayılır.

Aynı biçimde yazılıp gösterdiğimiz çeşitli anlamlara şumulu olan bu teklik ve çokluk üçüncü kişi zamirlerinin, yukarıda işaret ettiğimiz gibi her anlama göre birleşik veya + ile ayrılmış bir biçimde yazılarak hiç olmazsa göz için ayırt edilmesi, yazan tarafından hangi anlamının kastedildiğinin anlaşılmasını kolaylaştıracağı adlî ve hukukî bakımdan da önemli sayılabilir.

3. Kelimenin ilk hecesindeki kısa veya uzun bir ünlüden sonra vurgunun işaretlenmesi.

a) Ünlem edatı görevinde olduğu zaman:

"Hü°sniye, Mâ°cit yanıma geliniz, ka°rdeşim neredesin?" (Ey bana tamlanan kardeş, neredesin?, demektir.). "Kardeşim geldi." cümlesindeki *kardeşim* üçüncü kişi yerinde özne görevinde olup öncekisi gibi değildir; öncekisi hitap yerindedir.

b) Cins ad, özel ad olduğu zaman:

Ka°rtal +a giden tren (Bu, "Kartal büyük bir kuştur.", cümlesindeki cins adı olan kartal gibi

B) Ek alacak kelimeye ait uyumlar

176. Eklere ait olanlarından farklı olarak bu uyumlar, ancak ünsüzlere ve yalnız ek alacak kelimelerin bitiş ünsüzlerine tesir eder. Bu sebeple bunlara *kelimenin bitiş*

söylenmez);

Fe^enderde oturuyor, Ça^rrşambaya gidecek (Bunlar cins ad olan, fener ve çarşamba gibi söylenmez.) vs.

c) Cümledeki söz dizimi düzeni bozmadan ona dâhil bir kelimeye ötekilerden üstün bir önem vermek istenildiği zaman (Bunlardan bir tanesinin ilk hecesindeki ünlüden sonra bu vurgu verildi mi, artık başkalarına verilemez.):

Be^en (başkası değil) bugün annemi görmek için İstanbul'a indim.

Ben bu^oğün (başka gün değil) annemi görmek için İstanbul'a indim.

Ben bugün a^onnemi (başkasını değil) görmek için istanbul'a indim.

Ben bugün annemi görme^ok için (başka şey için değil) İstanbul'a indim.

Ben bugün annemi görmek için İstanbul ^a (başka bir yere değil) indim.

Fiilin yapıldığı, önemle belirtilmek istenildiği zaman, onun son hecesindeki ünlüden sonra getirilir:

Ben bugün annemi görmek için İstanbula gitdi^om.

Söyleyenin, istediği cümle parçasını vurguladığı söyleyişinden belli ise de yazanın önem verdiği cümle parçasını belli etmek üzere ona vurgu işareti vermesi, daha önceki durumlar için olduğu kadar, bu cümle bilgisi için de elzem görünüyor. Vurgunun daha başka ve değişik görevleri hakkında bk. § 517'deki notlarımıza.

Yukarıdan beri topluca açıklamasına çalıştığımız imla meseleleri hakkında kısaca diyeceğimiz şudur:

Dil, tarihi akışı içinde uğradığı ses bilgisi değişiklikleri dolayısıyla az çok devam eden farklı söyleniş aşamalarından geçer ki imla bu değişmelerine ayak uydurmak için zaman zaman bazı düzeltmelere uğramaya hazır olarak kurulmuş bulunur. Şu hâlde onun başlıca görevi dilin bulunduğu aşamadaki örnek söylenişini dil bilgisi ve köken bilgisi gereklerini de kollayarak belirli ve etkin bir dizge hâlinde yazıda mümkün merteye azami derecede doğru bir biçimde aksettirmektir; yoksa ne bugünkü söyleniş durumuna hakim olmak ne de ilerideki söylenişleri önlemeye çalışmak onun kârı değildir. Bunun için özlüğüne doğru kuvvetli hamlelerle yürüdüğünü şükranla gördüğümüz Türk dilinde ne zaman ve ne kadarı düşeceği malûm olmaksızın hâlâ yaşamakta devam eden özellikle benimsenmiş veya ileride benimsenmesi muhtemel (İslam ve Hristiyan aslından) yabancı kelimeleri bugünün imlasında şimdiden hesaba katmamak doğru değildir. Aslında hep istediğimiz bu tasfiye hasıl olduğu zaman, imlamızın gerekli düzenlemeleri yapmasını engelleyecek bir şey yoktur. Kaldı ki her imla, tarihi bir dil devresinin söyleniş görünümünü yazıda sıhhatle aksettirmek görevinde olacağına göre bu görevi bazı sebeplerden aksak ve eksik yapan bugünkü imla yapımız, tabiidir ki muhtaç olduğu sıhhat ve kesinliği temin edememek yüzünden bir imla birliği tesis edemediği gibi bugünkü söyleniş görünümü hakkında tam bir vukuf edinmek isteyecek olan yarının dilcileri için de tamamıyla sağlam bir zemin veremeyecektir. Bu bakımdan da kurallı ve hakim esaslar dâhilinde bir an önce kesin olarak değiştirilmesi ve tespit edilmesi gereklidir.^{AUE}

ünsüzlerindeki uyum adı verilebilir.

Bunlar (bazen süresiz bazen sürekli olan) boğuk ve çınlamalı ünsüzler arasındaki uyumlardır. *Ekin başlama ögesi* bir ünlü veya ünsüz olmasına göre bu uyumlar o ögelere uyarak belirlenir.

177. Başka türlü anlatmak gerekirse bir ünsüzle biten *birtakım* kelimeler, şöyle ses değişikliklerine uğrar:

Kelime ünlüyle başlayan bir ek aldığı zaman o kelimenin bitiş ünsüzü çınlamalı olur.¹⁹⁰ Aksi takdirde; yani kelimeye bir ek katılmadığı veya katıldığı takdirde, ünsüz ile başlayan ek katıldığı zaman o kelimenin bitiş ünsüzü boğuk olur.¹⁹¹

178. Bu yolla görünebilen uyumlar şöyledir:

1. Dişlilerde: *t/ d* ve *ç/ c* (Boğuk süresizlerle, çınlamalı süresizler arasındadır.);

2. Gırtlak seslerinde: *k/ ğ* ve *k/ y* (Boğuk süresizlerle çınlamalı sürekliler arasındadır.).

Gırtlak sesleri arasındaki ve ayrıca *ç/ c* arasındaki uyumlar ancak adlara ait olduğu için bunlardan daha ileride (bk. § 202'den 206) söz edilecektir.

179. *t/ d* uyumu.

t/ d uyumu, bazı fiillerde görülebilir. .

Örn.: *git-* fiilinden *giden*;

et- fiilinden *eder*.

*Gütmek, ditmek, tatmak*¹⁹²,ta da böyledir (krş. *yutmak* ki bundan *yudum* veya *yutum* gelir¹⁹³ § 855).

Tek heceli ilkeme fiillerde çok nadir olan bu olay, çok heceli fiillerde sık sık görülür:

Örn.: *Unutmak*,

unudułmak (veya *unutulmak*);

avutmak, *avudułmak* (veya *avutulmak*).¹⁹⁴

180. Aynı ünsüz uyumu tek veya çok heceli birtakım kelimelerde de olabilir.

Örn.: *Ot* veya *od* ki tamlayanı *oduñ* 'sana ait ateş' olur. 'Bitki' anlamında olduğu

¹⁹⁰ Yani *p*, *ç*, *t*, *k* ünsüzlerinden biriyle biten kelime ünlüyle başlayan bir ek aldığında kelime sonundaki *p*, *ç*, *t*, *k* sessizleri *b*, *c*, *d*, *g* harflerine dönüşür.^{AB}

¹⁹¹ Buna şu da ilave edilebilir ve bunun aksine *ekin* kendisi de değişmiş bulunabilir (Krş. § 169 ve aşağısı).^{JD}

¹⁹² *tatmak* olacak.^{AUE}

¹⁹³ Bu fiil kökü lehçemizde *d*'li değil *t*'lidir: *yutup yutacak*, *yutar*, *yutarak*, *yutulmaz* vs.; fakat bir ad türemişi olan *yutum* da istisna olarak *t*'nin *d* ile uyum gösterdiği görülmektedir.^{AUE}

¹⁹⁴ Bk. § 175'teki dipnotlarımıza.^{AUE}

zaman ünlüden önce boğuk t kalır: *otuñ*;

buñut ki ilgi hâl ekiyle: *buñudun*¹⁹⁵ ‘buluta ait’

Aşağıdakilerde de böyledir:

toñat; *züğürt*;

süt veya *süd*; *sögüt-sögüt* veya *söyüd* veya *sögüt*;

tat veya *dat*¹⁹⁶ قورت (*ķurt*) veya قورد (*ķurd*);

yurt.¹⁹⁷

Yabancı dillerden alınan bazı kelimeler de aynı uyuma uğrar:

Örn.: ***kükürd*, izafet zamiriyle

*kükürdün*¹⁹⁸ ‘sana ait kükürt’.¹⁹⁹

C) Bir ünlüyle başlayan ekler²⁰⁰

181. *Bir ünlüyle başlayan* ekin bu ünlüsü ya yardımcı ya da ana olabilir.

Bu yerdeki ünlülerin yardımcı mı yoksa esas mı oldukları, yine ek, sonu *ünlü* ile biten bir kelimeye katıldığı zaman bilinir; bu durumda yardımcı olan ünlü düşer, ana olan ünlü olduğu gibi kalır.

182. *Ek başlarında yardımcı ünlüler* – Şimdi görüldüğü üzere ancak bir ünsüzle sonlandığı zaman yerinde kalabilen bu ünlüler, daima *i* biçimindedir (krş. § 155). Bu sebeple bu gibileri ikinci sınıf (*esreli X ötreli*) ektaki öğeler kadına dâhildir.

Gereği hâlinde bunları parantez işareti arasına koyarak göstereceğiz. Teklik birinci kişi iyelik eki, yardımcı bir ünlüyle başlar: *+(I)m*²⁰¹ ve böylece

***pederim* olur;

peder; fakat kelime sonu ünlüyle biterse:

babam biçiminde olur.

Söylemeye gerek yoktur ki bu yardımcı ünlü yerinde kaldığı zaman daha yukarılarda (§ 148 ve aşağısı) gösterilen değişme kurallarına baş eğer.

¹⁹⁵ Bu kelimenin *bulutun* biçiminde uyumsuz kullanıldığı görülür.^{AUE}

¹⁹⁶ ve *tad*.^{AUE}

¹⁹⁷ veya *yurd*; *yoğurt* ve *yoğurd* da böyledir.^{AUE}

¹⁹⁸ Veya ilgi hâli (nisbet) ekiyle *kükürdün* ‘kükürde ait, mensup’.^{AUE}

¹⁹⁹ Bütün bu konu hakkında bk. § 175’teki dipnotlarımız.^{AUE}

²⁰⁰ Aşağıda verilen bilgi Türkçe kelimelerin hece itibarıyla oluşumu (üçüncü kısım § 106 ve aşağısı) sözünde verilebilirdi; fakat bunları eklere ait kuralların genel görünüşünden ayırmamak, bize daha üstün göründü.^{JD}

²⁰¹ Bitişik izafet zamiri.^{AUE}

Hatırlatma – Söz konusu olan bu eklerin, bir ünsüzle başladıklarını ve kelimenin kendisi de bir ünsüzle bittiği zaman bu ünsüzün, yerini bir yardımcı ünlüye bıraktığını söylemek, nazarı olarak daha doğru olurdu. Bununla beraber Türkçe kelimeler çoğunlukla bir ünlüden çok bir ünsüzle bittiği ve bunun sonucu olarak yardımcı ünlünün düşürülmesinden çok düşürülmemesi daha sık olduğu görülmektedir. Bu eklerin yardımcı bir ünlüyle başlayan ekler olarak itibara alınması tercih edilmesi gerektiğine karar verdik.²⁰²

183. Ek başlarında ana ünlüler – Bu ünlüler, yine bir ünlüyle biten kelimelerden sonra bile yerlerinde kalır.

Bununla beraber, kelimenin bitiş ünlüsüyle ekin başlama ünlüsünün bir araya düşmesinden doğacak ses düşmesinden sakınmak için *kelime ile ek arasına bir ünsüz sıkıştırılır. Bu, genellikle bir yardımcı ünsüz hizmetini gören yarı ünlü y'dir.*²⁰³ Y'nin bu görevi bazı özel hâllerde *n* ve *s* ünsüzleriyle de görülür.²⁰⁴

Örn.: *ana*; +A hâli (yönelme hâli): *ana(y)a*.

Başlama ünlüsü esas olan birtakım eklerin, Eski Türkiye Türkçesinde yardımcı bir başlama ünlüsü vardı (bk. § 645 ve 608).

Q Eklere ait kuralların özeti

184. 145'ten 183. paragrafa kadar gösterilen kurallar şöylece süzümlenebilir (özetlenebilir):

Bütün ekler, 148. ve aşağısı paragraflarda anlatılan ünlü uyumu kurallarına baş eğer. Ekler, bu ünlü değişikliklerinden farklı olarak aşağıdaki değişikliklere de uğrayabilirler:

1. Ek, bir ünsüzle başlarsa bu ünsüz, kelimedeki bitiş ögesinin niteliğine göre değişerek boğuk veya cınlamalı olabilir (Bu uyum, ekin başlangıç ünsüzü bir gırtlaklı ünlü olduğu zaman daima olmuştur. § 169 ve aşağısı).

2. Ek bir ünlüyle başlarsa mesele şu sebepten ayrılır:

²⁰² Bu *i*, değişerek kelime uyumuna göre *ı*, *ü-u* da söylenir. Yazarın bu gibi hâllerde hep aynı biçimde *i* gibi gösterdiği biçim, ahenk gereklerine göre hangisi ise ona işaret olduğu anlaşılmak lazım gelen hakim bir rumuzdan meydana gelmiştir.^{AUE}

²⁰³ Burada fazla yer tutacağı için ek başlarındaki yardımcı veya ana ünlüler hakkındaki görüşlerimizi ileride ayrıca kayıd edeceğiz.^{AUE}

²⁰⁴ Yalnız bu kadar değil, ünsüzle biten sayılarda uyuma göre *-er*, *-ar*'dan ibaret olan ek, sonu ünlü olan sayı adları *iki*, *altı*, *yedi*, *yirmi*, *elli*'ye katıldığı zaman başa getirilen *ş*'yi bir yardımcı ünlü hizmeti gördüğü için bunlara katmak gerekir.^{AUE}

a) Kelime bir ünsüzle biter ki o zaman bu ünsüz birtakım değişikliklere uğrayabilir (bk. § 176 ve aşağısı).

b) Kelime bir ünlüyle biter ki bunda da meseleyi ayırmak gerekir:

α) Ekin (başlama) ünlüsü geçici ise bu ünlü düşer (§ 182).

β) Ekin (başlama) ünlüsü ana ise kelime ile ek arasına bir ünsüz sıkıştırılır (§ 183).

Farklı ekler, hatta şimdi özetlediğimiz düzen içinde daha ileride eşelenecektir (ayrıntılı anlatılacaktır).

IV. Benzeşme

185. Yukarıda sergilenen konuda benzeşme hadisesinin birçok uyarılma yerlerini eşelemek fırsatını bulmuştuk. Bunlar içinde en önemlisi olan ünlü uyumu kuralı (bk. § 136 ve aşağısı), kendi yanı başında bitişik olmayan ses birimlere tesir etmek gibi bir özellik göstermektedir. Öteki benzeşme hâllerinde aşağıdaki örneklerle baş vurulabilir:

186. 1. *Sürekli* bir sesin teması yüzünden ileri gelen benzeşmeler. Süreksiz bir ses, sürekli bir sesle temas hâlinde bulunduğu zaman bazen sürekli olur.

Örn.: *aşşam* > *aḥşam* (Anadolu'da).

Bu biçimle süreksiz çınlamalı gırtlak sesleri olan *ğ* ve *g*, *kelimelerin içinde bir ünlüden sonra* bulundukları zaman *ğ* daima ve *g* bazen) birincisi *ğ*'ye ikincisi *y*'ye çevrilir (bk. § 54 ve 64).

Sonunda bulundukları çok heceli adlara (veya fiilin ad kiplerine) ünlüyle başlayan bir ek katıldığı zaman, süreksiz boğuk gırtlak sesleri olan *k* ve *ḵ* ünsüzleri *çınlamalı sürekliler* olan *ğ* ve *y*'ye çevrilirler (bk. § 201 ve aşağısı).

187. 2. Çınlamalı bir ses birimin gövdesi yüzünden ileri gelen benzeşmeler. Boğuk bir ses, çınlamalı bir sesle temasta bulunduğu zaman bazen çınlamalı olur.

Bu biçimle ekin katıldığı kelime bir ünlüyle veya çınlamalı bir ünsüzle bittiği zaman, ekin başlangıç ünsüzü bazen çınlamalı olur (Bu gelişme daima gırtlaklı ünlü bir ünsüzde görülür.) (bk. § 169 ve aşağısı; § 176 ve aşağısı).

Önceki paragrafta kelimelerin sonundaki *k* ve *ḵ* gırtlak seslerinin de bazı durumlarda çınlamalı hâle geldikleri görülmüştü.

188. 3. Dudaklı bir sesin teması yüzünden ileri gelen benzeşmeler:

a) *ğ* ve *g* çınlamalı gırtlak sesleri, kelime içinde *ö*, *o*, *ü*, *u* dudaklaşık ünlülerinden birinin önünce veya ardınca gelirse bazen *v* niteliğini alır (bk. § 46 ve 47).

b) Bir gırtlaklı ünlü genizli olan *n*'de aynı durumda *m* olabilir (§ 73 hatırlatma).

189. 4. Yarı ünlü *y*'nin temasından kaynaklanan benzeşmeler (Şimdiye kadar sö-zü geçmeyen biricik benzeşme hâli budur.), *e* (*a*) geniş ünlüsü yarı ünlü olan *y*'nin önünde veya sonrasında gelirse bazen yukarıdaki sırasına göre *i* (*ı*) dar ünlüsüyle değişir.

Bu benzeşme hadisesi münferit birkaç hâlde meydana gelir:

yaykamağ > *yıy(=yı)kamağ*;

yene > *yine*,²⁰⁵

ğeymek > *giymek*.

Krş. bir de § 627, 2. hatırlatma ve § 644.

Bunlarda da öyledir:

Diğer Türk dillerinde *cayan*'a (çadan) eşit olan *çıyan*;

Çeynemek'e karşılık olan *çiyнемek*.

5. *n* (veya *n̄*)'den sonra *l* > *n* benzeşmesi (Daha önce VIGUIER tarafından kaydedil-miştir.): *onlar* yerine *onnar*; *görsünler* yerine *görsünner*; *dinlemek* yerine *dinnemek*. Şuna da dikkat edilmeli ki bu hadise ünsüzün çift okunmasına varıyor.

Benzeşmezlik dolayısıyla ikizlemeden sakınma demek olan şu ters hadiseyi krş.: *mollla* yerine *monlla*; *yollla* yerine *yonlla* (Blau, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmäler*, 245. s.).

Eski Türkiye Türkçesinde *m*'den önce bir *l* > *m* benzeşmesi izlerine de dikkat edilmeli (bk. örneğine § 137).²⁰⁶

V. Benzeşmezlik

190. Bu hadise Türkiye Türkçesinden çok birtakım Doğu lehçelerinde daha sık

²⁰⁵ Bunlardan bugünkü lehçemizde yalnız yine söylenişi yaşadığı gibi başta *y* > *g* değişimiyle de *yene* yerine *gene* biçimi kullanılır.^{AUE}

²⁰⁶ Buraya yazarın kaydetmediği şunları da katmak gerekir:

6. Dudaklılardan boğuk veya cınlamalı *b*, *p*'den önce *n* (*n*) > *m* benzeşmesi (aynı veya ayrı kelimelerde):

a) Aynı kelimede: *pen(m)be*, *ten(m)be* | *tan(m)bur*, *kan(m)bur*, *çen(m)ber*, *İstan(m)bul*, *an(m)ber*, *an(m)bar* vs.

b) Aynı kelimede: *son(m)bağar*, *bin(m)başı*, *on(m)para*, *yan(m)pürü* vs.

7. Dil yanlı *l*'den önce *r* > *l* benzeşmesi:

Bu hadise bütün İstanbul'da genel olmamakla beraber, bir kısım halkın dilinde işitilir: *şeker(l)li kahve*, *gelir(l)ler*, *alır(l)lar*, *ker(l)li fer(l)li* vs.^{AUE}

görülür. Türkiye Türkçesinden birkaç örnek:

*aşçı*²⁰⁷ yerine *aşci* de söylenir;

tepme yerine *tekme*'de söylenir.

kırpmak yerine *kırkmağ* da söylenir.

Bu iki örnekte dudaklılardan biri, gırtlak seslerine çevrilmek biçimiyle benzeşmezlik hâline getirilmiştir.

191. Türkiye Türkçesi kelimelerinde az rastlanan benzeşmezlik, yabancı dillerden alınma kelimelerde, özellikle (görüldüğü üzere Türk ses bilgisine zıt olan²⁰⁸ bk. § 108) ikizlenik (teşditli) ünsüzleri içinde bulunduran kelimelerde pek çok olur.

ağtar halk ağzında *ağtar*;

muşamma^c halk söyleyişinde *muşamba*.

Farsçanın ***tennur* kelimesi Türkçeye *tandur* veya *tandır* kelimesini vermiştir.²⁰⁹

Daha birkaç benzeşmezlik örneği:

***pürkâr*, halk ağzında *pergel*; İtalyanca *batista*'dan *patışka*; *neste* (bk. § 1227, 2. hatırlatma.); *inan*, halk ağzında *inam*; *devşirmek* (bk. § 22) Eski Türkiye Türkçesindeki *derşürmek* yerine (bk. § 580).

VI. Vurgu (= Ses vurgusu)

192. Türkiye Türkçesi genellikle, vurguyu kelimelerin sonuna bırakmaya meyleder.

Eksiz Türkçe kelimelerde vurgu daima son heceye gelir.

Eklere gelince, bunların birtakımı vurguyu kendilerine çekme özelliğine sahip olurken birtakımı ise onu ek alacak kelimeye bırakır. Krş. özellikle § 210 (adlarda)

²⁰⁷ Bu kelimelerin lehçemizde söylenişleri c ile değil ç ile dir.^{AUE}

²⁰⁸ Yazarın görüşüne göre Türk ses bilgisine zıt olan bu ikizleme (teşdit) hadisesi, fikrimizce çok eski zamanlardan beri bugünkü lehçemize de hiç yabancı değildir. Bk. daha önce geçmiş konularda buna dair görüşlerimiz.^{AUE}

²⁰⁹ Bizce bu iş aksine olup Türkçenin *tandur* > *tandır* kelimesini Farslar *tennur* biçiminde benimsemişler ve Araplara da vermişlerdir. Türkçede bunun 'hararet' ve dolayısıyla 'ışık' esas anlamlarında görünen *tan* kelimesiyle ilgili olduğu seziliyor. Bk. *Divanü Lugati't-Türk* (bazen *n* > *m* değişimiyle): *tamu* (III, 177) cehennem; *tamdu* ve *tamduk* (I, 350) yangın; *tañğamak* = *tancamak* = (II, 171) et ateşte yanıp kokmak krş. muhtemel bir kalın ünlülü *tancura(k)*'dan lehçemizdeki *tencere*=ateşe dayanır kap ve yine krş. Yahudilerde mukaddes ay sayılan *tamuz(s)*, *tammuz(s)* söylenişli lehçemizin *temmuz* kelimesi ki sığağa mensup demek olan yaz ayı; (*Burhân-ı Katı*) Farsça; *temmuz* 'şiddetli hararet' anlamındadır ve yaz ayı adı ki bu ayda güneş seretan bürcünde devreder.^{AUE}

ve § 594, 607 ve 624 (fiillerdeki kişi kiplerine).

Fiilin ad kiplerine (§ 808), türemiş adlara (§ 508'den 547 ve 852'den 871) ve ek almış edatlara gelince, bunlar:

+II (§ 529); +[I]II (§ 853); +CI (§ 524); +CA (§ 918); +ki veya +gi (§ 868), +ri (§ 906)'de olduğu üzere *tek heceli* ve *sonunda ünlü* bulunanlar istisna, vurguyu kendilerine çekerler. Bu ekler veya edatlar ise sonu ünsüzlü oldukları zaman vurguyu ekli tabana (kökene) bırakırlar.

-mA eki özel bir hâl meydana getirir (Böyle iki ek olduğu için bunları birbirine karıştırmaktan çekinmeli.). Bk. § 711 hatırlatma.

Tek bir ünlüden ibaret eklerin karıştırılan bir vurgulanması var. Krş. § 1333, 2. hatırlatma: -u (ü) (§ 869), -ı (i)'den daha çok vurgulanır.²¹⁰

BONELLI, NIELSEN ve PROEHLE gibi yazarlar, Türkçede en çok vurgu meselesine dair özel yazılar yazmışlardır.

²¹⁰ Vurgu hakkında bk. § 175'teki açıklamalarımıza da.^{AUE}

BEŞİNCİ KISIM

Kelime Kısımları

Dil bilgisi sınıfları²¹¹ bakımından Türkçe kelime

193. Genel dil bilgisi sınıfları – Türkçedeki çeşitli dil bilgisi sınıfları, örnek olarak Fransızcada olduğu kadar, tamamıyla ve sıkı sıkıya ayırt edilmiş değildir. Bu dilde nitelik fikri yoktur, sayı fikri de her zaman itibara alınmaz. Kelimenin farklı kısımlarını ayıran sınırları her zaman çok açık olarak çizilmemiştir. Kısacası, dil bilgisi sınıfları fikri Hint-Avrupa dillerinde olduğu kadar bir ayrıma tabi tutulmamıştır. Bu ise kısmen, çekimden daha somut bir niteliği olan eklerin, biçim bilgisi değişiklikleri için biricik araç olarak kullanılmasından kaynaklanır.

Sayı, kişi, zaman, kip²¹² gibi türlü türlü dil bilgisi sınıfları, her kelime kadının sırası geldikçe ve lüzum görüldükçe açıklanacaktır.

Burada yalnız *keyfiyet (dişilik-erlik)²¹³ ve kemiyet (sayı) olarak bazı gözlemler kaydetmekle kalacağız.

194. Dişilik-erlik – Türkçede (Farsçada da öyle) dişilik-erlik ifade eden bir ek yoktur. Dişilik ve erliği açıkça söylemek gerektiği zaman *erkek*, *dişi*, *kız*, *karı*, *kadın* gibi kelimeler kullanılır.

Örn.: *erk'ek kırt*;
dişi kırt;

hizmet-çi { *karı*;
kız;
kadın.

²¹¹ Tefekkür sahasına düşen şeylerin gelip orada yer aldığı en genel çeşitlerden (tabakalar) her biri; (ve bu terim yaygınlaştırılarak) kişilerin ve eşyanın (varlıkların), içinde yer alıp düzene girdiği genel sınıflardan her biri, tasavvur tabakası *sanı-ķat* (Fransız sözlüğüne göre).^{AUE}

²¹² Söz söyleyenin, bir fiil ve hareketi veya bir durumu kişi, miktar, zaman, çatı dışında düşünür olduğunu türlü türlü biçimlerle bildiren kelime sınıfıdır: *bildirme*, *isteme kipleri* gibi (Fransız sözlüğüne göre).^{AUE}

²¹³ Hem erkekliği hem dişiliği olan *hünsā*'ya (RADLOFF, IV Kırgız) *kızdeke* deniliyor ki 'kız ve teke' olsa gerek. Buna benzeterek 'nitelik, cinsiyet' anlamına bu kelimeyi verdik (= *dişilik* + *erlik*).^{AUE}

195. *Arapça kelimelerde dişileşme* – Bununla beraber Türkçedeki Arapça kelimelerde dişilik fikri vardır. Bu noktada Türkçede Farsçayı taklit etmiş bulunuyor. Bu taklit, uygulama sahasında şu şekilde belirlemektedir. Arapça bir sıfat yine Arapça bir adla (tamlananla) Farsça cümle yapısına göre tamlama oluşturduğu zaman (bk. § 1129 ve aşağısı) sıfat, tamlananı olan adla dişilik-erlik bakımından uyum sağlar.

Şunlar, dişileşik (dişilik) olarak sayılmaktadır.

1. Kelimenin aslından olmayan +*t* veya +*e* ile bitmiş Arapça adlar. Bu son ekler (terminaison) yukarıdaki sırayla +*et* (+*ât*) veya +*e* (+*a*) biçiminde söylenirler.

Örn.: **emānet*;

**saḥīfe*.

Bunların her ikisi de Klasik Arapçanın *ôt^{ün}* sonluğunu gösterir (krş. § 31).

Aynı kelime Türkçede bazen +*et* (+ *ât*), bazen +*e* (+*a*) ile söylenir:

**kerre* ki eskiden **kerret* biçiminde söylenir ve yazılırdı.

Çok defa bu biçim ikilikleri, anlam yüzünden olur; şu bakımdan • (-*e*) ile biten kelimelerin teknik veya ilmî yönden olan kavramlarına ayrılmış bulunur. Bu ikiliklere birkaç örnek:

**hareket* 'kıpırtı, teprenti';

**hareke* 'ünlü işareti';

**hikāyet* 'fıkra';

**hikāye* '1. hikāye 2. dil bilgisi kitabında: geçmişte geçmiş (krş. § 656);

**irādet* 'irāde, isteleyiş';

**irāde* 'isteleyiş + buyruk, buyurtu';

**ibāret* 'müteşekkil';

**ibāre* 'söz';

**kuvvet* 'güç';

**kuvve* 'fizikte ve metafizikte kuvvet, güre';

**gāyet* 'nihayet derece, son derece';

**gāye* 'güdülen istegin sonu, ulaşılabilecek uç: ülkü'.

Hatırlatma– Sonluk -*t* ve -*e*'leri, ana maddeden oldukları için dişilik göstermeyen Arapça kelimelere dair örnekler:

**ḫūt*;

**intibāh*²¹⁴ (krş. 31. paragrafın sonu).

²¹⁴ Bu örnek yerinde görünmüyor: Yazar bunu *e*, *h* gibi iki türlü söylenişe müsait olan biçim-

2. -ā'ya eşit olup yazıda ʾ veya ʿ (kıs, kısaltılmış elif) biçiminde son harfleri ana maddeye dâhil olmayan Arapça adlar.

Örn.: *dünyā*;

daʿvā.

Müstesnā (krş. § 101) gibi Arapça kelimelerdeki *elif* ve *ye*, ana maddeden oldukları için dâhil oldukları bu adlar erkektir.

Hatırlatma – Arapça birtakım adlar, dıştan bir erkek kılığında görünmekle beraber hakikatte dişileşiktirler. Bu yüzden Türkçede dişilik hususunda yanlışmalar oluyor.

Nitekim Musa peygamberin 'ak eli' anlamında *yed-i-beyza* tamlamasını doğru kullandıkları hâlde, 'nurlu güneş' anlamında *şems-i-münire* yerine *şems-i-münire* kullanmak gibi yanlışlar yapıyorlar.

196. Sayı - Türkçede, kişi sınıfının da el birliğiyle (teklik veya çokluk) sayı belirten birçok eki var (bk. tablo § 605); fakat içlerinden bir tanesinin sayıyı işaret etmekte özel bir görevi vardır ki bu da çokluk eki olan *+lAr*'dır.

Bu ek belirli bir sözcük türüne özgü olmayıp yalnız (adlar, zamirler gibi) değişik adlara değil, fiil kiplerinin teklik üçüncü kişilerine eklenebilir.

Örn.: *evler*;

geldiler.

+lAr eki kullanımının bu genelleştirilmesi hakkında verilebilecek açıklamalar için bk. § 1181; bir de bk. § 212.

Çoğunlukla çokluk fikri, ibarenin kendi içinden işaretlenmiş bir hâlde ise Türkçede artık çokluk ekini kullanmaya lüzum görülmez. Nitekim üst yanındaki bir sayı veya sayı adıyla beraber bulunan adlarda (bk. § 497, hatırlatma ve 1080), iyelik eklerinin üçüncü kişisinde (bk. § 1095), fiil kiplerinin üçüncü kişisinde (bk. § 1185, hatırlatma) ve ad cümlelerinin yüklemelerinde (bk. 1179) böyledir.

Diğer taraftan Türk dili, kelimelerin oluşumu sırasında çokluk eki için kesin olarak belirtilmiş bir yer de ayırmamıştır. Bu hususta bazı kararsızlıklar gösterilebilir (bk. § 1181 ve 1113).

Bu görüşlerimiz, Türkçede dil bilgisi sınıflarının somut niteliği hakkında söyle-

mine rağmen *▲* (*h*) biçiminde doğru okumuştur. Öyle iken, yine bunun *et* (*at*) biçimindeki esas dişileşme ekinde *t*'nin düşmesiyle kalmış aynı dişileşme sonluğu çeşidi gibi kullanılan *+e* (*a*) olmadığına ve bilakis *h* diye söylendiğine dikkat etmemiş olsa gerek. Örneğini yine bu şartlar içinde *e* (*a*) gibi söylenen bir kelime olarak seçmesi gerekirdi.^{AUE}

diklerimize (§ 193) uygun düşmektedir.

Hatırlatma – Türk dili *ikileme* (ikilik) tanımaz. Yalnız şurası kaydedilmeli ki Arapçadan ikilik biçimiyle alınmış birkaç kelime vardır. Ancak bunları kullanmak gerektiğinde, yalın ikilik sonucu olan +*ân* kullanılacak yerde, aynı kaçığın eğik (oblique ‘adın hitap hâinden ve yalın hâinden başka herhangi bir hâli’) durumu olan (ve Klasik Arapçanın *eyni*’si yerine alınan) +*eyn* eki kullanılır. Halk Arapçasında da aslında böylesi kullanılır.

Örn.: **devleteyn*, ‘çift (iki) devlet’;

**memleketeyn* ‘çift ülke’ eskiden Osmanlı devletine tabi olan Eflak (Valachie) ve Boğdan (Moldavie) adıyla andığımız Tuna beylikleri.

197. Cümlelerin farklı kısımları – Cümlelerin farklı kısımlarını şöyle ayırt ediyoruz:

Ad	değişir olanı	- ad (=zat adı) (§ 201 ve aşağısı); - zamir (§ 294 ve aşağısı);
	değişmez olanı	- sıfat (§ 328) ve aşağısı) - zarf (§ 371 ve aşağısı)

Fiil (§ 548 ve aşağısı);

Edat (§ 872 ve aşağısı).

Sayı adları (ad veya sıfat olarak kullanıldıklarına göre) bazen değişen bazen değişmeyen adlardır. Yer ve zaman zarfları kısmen değişir olanlardır: Bunlar adın üç durumunu: +A yönelme hâli, +D*An* ayrılma hâli ve +D*A* bulunma hâlini alabilirler.

198. Türkçede söz kısımlarının, Fransızcada olduğu kadar açık bir biçimde ayırt edilmemiş, sınırlanmamış olduğunu daha önce (§ 193) söylemiştik.

Örnek olarak birtakım kelimeler bazen ad bazen sıfat olarak kullanılır. Böyle bir şey Fransızcada da vardır; fakat daha seyrek karşılaşılır (§ 358).

Zarf bile çoğunlukla bu görev ile kullanılan bir sıfattan veya yönelme, ayrılma veya bulunma hâinden hâl ve yer durumlarına konulmuş bir addan başka bir şey değildir (§ 371 ve aşağısı).

İşte bu sebeple biz sözün bu üç kısmını (zamiri de ilave ederek) hep birlikte ad genel unvanı altında toplamış bulunuyoruz. Böylece bu tarz sözün bütün kısımlarını: ad, fiil, edat biçiminde üç büyük sınıfa döndürmemize müsait bulunmaktadır.

199. Kaldı ki bu üç büyük sınıfta birbirinin içine girmiş bir hâlde bulunuyor. Nitekim Türkçenin fiilinde ad fikri hakimdir: daha ileride (bk. § 599 ve aşağısı) *fiilin ad kipleri*’nde büyük önem verilecek ve gelişmeler görülecektir.

Diğer taraftan, Türkçede edat denilen sözcüklerin yetersizliği, adlarla meydana getirilen edat deyimlerinin yardımıyla telâfi edilmektedir.

Dil bilgisi ilişkilerini bildiren öğelerde ad hâlinin ve ad kavramının baskın olması Türk dilinin göze görünür bir niteliğidir.

Hatırlatma – Türkçede türlü türlü söz kısımlarının karşılıklı olarak birbirine karışmış ve girmiş bir hâlde bulunduğu dair şu söylediğimiz şeylerden, bu dilde hiçbir şeyin ayırt edilmemiş, bağlantısız bir yığın hâlinde olduğu zannedilmemeli. İçlerinden birçoğu ancak ad, birçoğu sıfat vs. olarak kullanılan pek çok kelime olduğu gibi adın hiçbir özelliğini göstermeksizin yalnızca fiilin niteliğinde olan kipler de vardır.

Birinci aynm: Ad

200. Türkçe ad, değişmeli veya değişmesiz olur (bk. § 197 ve aşağısı).

I. Bölüm: Değişmeli ad

201. Değişmeli ad: *ad* ve *zamiri* içine alır. Sıfat da ad olarak kullanıldığı zaman değişmeli olur.

Değişmeli adlar ve bunların alabileceği ekler § 145-184'te açıklanan ve § 184'te özetlenen kurallara uyar; bir de yalnız adlara uygulanan nöbetleşme kurallarını da bunlara ilave etmelidir. Onlar aşağıda gösterilmektedir (Bütün bu kurallar şu özellik üzerine kurulur: ek alacak kelime, ünlüyle başlayan bir ek alıp almadığına göre değişir.).

202. Bir gırtlak sesi ile biten adlar – Türkçe veya Türkçeleşmiş *çok heceli* bir kelime (damak önü veya ardı sınıfından) *bir gırtlaklı ünlü* ile bitmiş ise ünlüyle başlayan bir ek alacağı zaman bu gırtlaklı ünlü ünsüz *g, y* gibi cınlamalı süreksizlerden biri olarak bulunur. Başka hâllerde; yani kelime ek almamış veya ünsüz ile başlayan bir ek almış ise bu gırtlaklı ünlü ünsüz *k, ħ* gibi boğuk süreksizlerden biri olarak görünür.

Bundan da birbirine benzer şu iki uyum (değişme) doğar.

1. *k/ y* ki ön sınıf kelimelere özgüdür.

2. *k/ ğ* ki ard sınıf kelimelere özgüdür.

Örn.: *köpek*, *köpeyim*;

kulağ, *kulağım*.

Dikkat etmeli ki söz konusu olan bu değişimin imla üzerine²¹⁵ tesiri ancak *k* ile biten kalın sınıftan kelimelerde olur.

203. Sonuçlar – Bu kurallar söylenirken, şu bilgileri dikkate almak gerekir:

a) Bu kural, fiillere daha doğrusu fiil tabanlarına uygulanamaz (§ 133). Bir gırtlak sesi ile biten *çok heceli* fiil tabanları, zaten çok az sayıdadır. Bunlar da *gecikmek*; *birikmek*; *acıkmak*; *arıkmak* ‘zayıflamak’; *gözükmek*; *gerekmek*; *balık-*’tan (kımıldamak, sallanmak) meydana gelmiştir.

Bununla beraber, fiilin *adlık* biçimlerine (§ 699 ve aşağısı) uygulanır. Bu biçimle *sevmek* ve *yazmak* fiil adları yönelme hâllerinde: *sevmeye yazmağa* olur. Yine, *krş. seveceyim* ve *okuyacağım* (§ 635) gibi gelecek zaman kipinin teklik birinci kişilerini ki bunların gövdesi (teme²¹⁶) de aslında fiilin *adlık* biçimleri (fiilden türemiş *ad* biçimleri) idi.

204. b) Bu kural, yabancı dilden alınma kelimelere uygulanmaz.

Bu istisnalığın hedefi, fiiliyatta yalnız Arapça ve şiir dilinde de Farsça kelimelerdir.

Örn.: *idrāk*, *idrāki* (Arapça);

ittifāk, *ittifāka* (Arapça);

merdümek (gözbebeği), *merdümeke* (Farsça).²¹⁷

Aslında bunlar, edebiyat dilinden alınmadır. Söz söyleyen bunları kullanırken, Türkçeden başka bir kelime söylediğinin farkındadır.

Buna karşılık, başka dillerden alınma bazı kelimeler kullanırken onların yabancı asıllı oldukları hiç hissedilmez. Böyleleri daha çok halk dilinin aldığı yabancı kelimelerdir ve onlara Türkçe kelimeler gibi muamele edilir.

Örn.: *lâstik*, *lastiyim*.

²¹⁵ Harf biçimi itibarıyla.^{AUE}

²¹⁶ *Teme*, Çağataycada *temel* kelimesinin bir çeşidi olarak aynı anlamdadır. ‘mevzu ve mebna’ demek olan Yunanca *thēma*’ya söyleniş ve anlamca benzerliği dikkate değer.^{AUE}

²¹⁷ Yazar Farsça kelimeye *kenîzek* ‘cariyecik’ kelimesini örnek vermiştir. Osmanlıcada genel olmadığı için biz onun yerine *merdümek* kelimesini koyduk. Bu kelime, dilimize *mercûmek* (Türkçesi *yasmık*) biçiminde bir çeşidini vermiş görünüyor.^{AUE}

205. c) Bu kural *tek hecelilere* uygulanmaz. Yalnız şunlar istisnadır:

çok, çoğu (yükleme hâli);

yok, yoğudu;

gök, göye;

franç, franga (yönelme hâli).²¹⁸

Hatırlatma – Bununla beraber *varını yokunu* (yerine *yoğunu*) *satdı* derler.

206. Bir dişli ile biten adlar (krş. § 178. *ç/ c* değişmesi gırtlak seslerindeki aynı şartlarda olduğu gibidir (Yani çok heceli Türkçe kelimelerde bir ünlüden önce *c*, öbür durumlarda *ç* bulunur).

Örn.: *ağaç*,²¹⁹ *ağaca* (yönelme hâli).

207. *Kararsız ünlülü adlar* – Türkçe kelimelerde (krş. § 121 sonlarında) ikinci hecesinde kararsız bir ünlü bulunan veya (yabancı kelimelerde) gizli bir ünlüsü olan adların bu ünlüleri, o adlar ünlüyle başlayan bir ek aldıkları zaman kaldırılır. Başka hâllerde ise bu ünlü kalır.

Bu Türkçe adlardan birkaçını aşağıda gösteriyoruz (gizli ünlülü Arapça kelimeler için bk. § 144) .

oğ(u)l;

gön(ü)l;

al(ı)n;

boy(u)n;

bur(u)n;

ağ(ı)z;

kar(ı)n;

göğ(ü)s;

oğ(u)r.²²⁰

Şunlar da aynı diziye girer:

bağ(ı)r, *bey(ı)n*, *hıs(ı)m*, *tor(u)n* ve Eski Osmanlıcada *av(u)c*: = *avcuna* (*Hulviyât-ı Şâhî*, 33. yap.).

²¹⁸ Bu istisna denilenler, yalnız bunlardan ibaret değildir: *hakık, sâk, tâk, tanık, gönk* vs.^{AUE}

²¹⁹ Bu Arap harfli yazıda bu ve bu durumda olan belirli ünsüzlerden çoğunluğunun imlası boğuklarla değil, çınlamalılardır. Şu hâlde *c* ile *ağac* olacak.^{AUE}

²²⁰ Dikkat edilmeli ki ünlüsüz hallerinde kararsız ünlüleriyle söylenilen böyle kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldıkları (daha doğrusu ünsüzsüz hallerde bulunduğu) zaman bu ünlülerini genellikle şu acıkı ünsüzlerin (sağdan veya soldan veya her iki taraftan) komşuluğu yüzünden kaybetmektedir:

Dikkat edilmeli ki bütün bu kelimeler ya insan vücudunun bir kadını ya da bir akrabalık derecesini gösteriyor; yalnız *oğur* kelimesi istisna görünüyor.

Bütün bu kelime görünüşü Türkçede benzeşme yoluyla yapılan biçimler için kayda değer bir örnek gösteriyor.

r: *ğarnı*; *burnu*,

l: *ağnım*; *ğönlüm*,

n: *benziñiz*; *genziñiz*,

y: *koynuñ*; *boynuñ*,

ğ: *oğlu*; *ğöğsü* vs.

Bu hadise bunlarla sınırlı olmayıp fiilden türemiş kelimeler içinde de görülür: *yaylım*, *oylum*, *büklüm* vs.^{AUE}

Bu kelimelere örnek olarak bir ünlüyle başlayan iyelik ekinin birinci kişisi katılırsa o ek almış kelimelerdeki kararsız ünlünün düşmesiyle şu biçimler meydana gelir:

oğlum;

*ğönlüm*²²¹ vs.

Hatırlatma – Arapça *hâtır* kelimesinin ünlüsü de bazen kararsız ünlü gibi olur: *hâtırmdadır*.

²²¹ Bu kelimenin başka çeşidi olan *ğöyün*, *gönül* gibi yalın hâliyle de kullanılamayıp yalnız (çokluk gibi istisna) ilgi zamirleriyle beraber kullanılır: *ğöynüm*, *ğöynünüz* vs.^{AUE}

I. Konu: Alem (isim)²²²

İsm-in çekim ekleri

208. Türkçede genel ada (isme) *ism-i cins adı verilir. Özel adına *ism-i alem veya *ism-i has denir.²²³

209. Biçim bilgisi bakımından da daha önce görüldüğü üzere (bk. § 127) adın üç ögesi vardır:

Kök + bir veya birçok yapım ekleri + bir veya birkaç çekim eki.

1. Kök – Genel Türkçeye ait bugünkü ilmî incelemelerin durumuna göre bu ögeye dair açık ve kesin bilgi vermek imkânsızdır. Bunun için daha yukarıda (bk. § 128 ve aşağısı) genel nitelikte verilen görüşlerle kanaat edilmesi gerekir. Başlıca şu üç noktayı hatırlamak gerekir. Bir adlık kök, kendi başına bir kip görevi (bk. daha ileride § 239 – 242) yalın hâl görevi oynayabilir.

2. Yapım ekleri – Bunlar, yeni adlar ortaya çıkarmaya yaradıkları için görevleri, sözlük ile ilgili olmaktan çok dil bilgisi ile ilgilidir. Onun için bunlardan ayrıca (§ 508 ve aşağısı) söz edilecektir.

²²² *Alem* kelimesi Arap sözlüğünde ‘ek, nişan’ demektir ki Türkçe *belgi* buna karşılık olabilir. Dil bilgisinde kelime önce: 1. Başlı başına *bağımsız* anlamlı olan; 2. Başlı başına anlamlı olmayan biçiminde ikiye ayrılır ki birinciler içinde: a) zaman bildirmeyen adlar, b) zaman bildiren fiiller, c) bir taraftan zamansız ad, bir taraftan zamanlı fiil olmakta ortak olan sıfat-fiiller; ç) zaman bildirmeyen ada benzer kelimeler vardır. İkinciler içinde yalnızca *edar*’lar vardır. Bunlar anlamca bağımsız olanlarla beraber bulundukları zaman hem kendi anlamları meydana çıkar hem de o anlamca bağımsız olan kelimelere yeni anlam katar. Zaman bildirmeyenler (ad), *sıfat*, *zamir*, *miktar*, *işaret* gibi birbirinden ayrı daha özel çeşitlere ayrılır. Onun için bu gibileri *ism-i sıfat*, *ism-i zamir*, *ism-i adet*, *ism-i işaret* gibi *ad* sözüyle de söylenirdi.

İşte bu şamil (ad) adı altındaki çeşitler içinde bir de *alem* (ad) vardır ki ötekiler gibi bu da adların bir türü olduğu için *ad* da denir. Ad (alem), somut veya yalın varlıkları (zat-ad) belli etmeye, bildirmeye özgü olan bir çeşit addır. Onun için *ism-i aleme* *ism-i zat* da denilmiştir. Bu çeşit adlar da iki türlü olur. 1. Somut veya yalın varlıkları genel olarak belli eden *genel alemler* ki bugünkü dil bilgisi kitaplarımızda bunlara *alem-i cins* yerine *ism-i cins* diyoruz. 2. Somut veya yalın varlıkları özel olarak belli eden *özel alemler* ki bunlara da *alem-i has* yerine *özel ad* diyoruz. Frenklerce *substantif* tabiri, genel ad *ism-i cins*, *ism-i zat* karşılığı olarak kullanılır. Bunun karşılığı olan ad tabiri ise lehçemizde daha çok özel ‘alem’ anlamıyla kullanılır: *Kamus’ü-l âlâm* gibi ki *özel alemler* ‘özel adlar’ sözlüğü demektir.^{AUE}

²²³ Bu nüshada *ism-i cins* için *ad* (nom), *ism-i alem* için *ad* (substantif) adlandırması tercih edilmiştir.^{AB}

3. Çekim ekleri – İşte biz öncelikle, asıl dil bilgisi öğeleri olan bunlarla meşgul olacağız.

210. Türkçe bir adı etkileyen (tesiri olan) çekim ekleri üç türdür.

- a) Çokluk eki (§ 211 – 213),
- b) İyelik ekleri (§ 220 – 238),
- c) Hâl ekleri (§ 239 – 283).

Bunlara bir de şu ilave edilebilir:

ç) *-ki* eki (§ 284'den 293'e).

Kelime, bu üç ekin hepsini birden kucaklamış veya birden fazlasını almış bulunursa bunlar şu sıraya göre yer alır:

Örn.: *evlerimizde(ki)*.

Vurguya dair hatırlatma – Ad çekim eklerinin vurgulanmasına dair şu kurallar konulabilir:

Çok heceli bir ek veya ek yığılması var ise ekin (veya bütün ek kümesinin) son hecesi vurgulanır.

Örn.: *evimi*°z;

evlerimizi°n.

Tek heceli bir ek olduğu zaman:

Bu ek tek uyumlu birinci sınıftan (§ 155) ise vurguyu kendisine alır:

evde°:

çift değişmeli (ikinci) sınıftan ise vurguyu ardına bırakır.

e°viñ.²²⁴

-ki eki, hiçbir zaman vurgulanmaz. Vurguyu kendisinden önceki hece alır.

I. Çokluk eki

211. Bu, tek değişmeli (vurgulu) *+le*°r/ *+la*°r ekidir (krş. § 196).

Türkçe veya yabancı bir kelimenin son ünlüsü ince sınıftan ise eki *+ler* ile kalın sınıftan ise eki *+lar* ile olur (krş. § 157).

Aşağıda, son heceleri Türkçenin sekiz ünlüsünden birini içine alan adlara bu ekin eklendiğini gösteren tam bir örnekler dizisi veriyoruz:

I. Son hecesi ince sınıftan olan adlar:

²²⁴ Yazar bunda yanlışmış olacak. Bizce bu da tek değişimli sınıftakilerde olduğu gibidir, yani vurgu, ekin ünlüsünde olup kökün (= ad adının) ünlüsünde değildir: *evi*°n.^{AUE}

1. Son ünlüsü *e* olan adlar:

Örn.: *ev*, çokluğu: *evler*.

2. Son ünlüsü *i* olan adlar:

Örn.: *beygir* (yük taşıyan yerine ***bārgir*),

Çokluğu: *beygirler*.

3. Son ünlüsü *ö* olan adlar:

Örn.: *söz*, çokluğu: *sözler*.

4. Son ünlüsü *ü* olan adlar:

Örn.: *te'essüf*, çokluğu: *te'essüfler*.

II. Son hecesi kalın sınıftan olan adlar:

1. Son ünlüsü *a* olan adlar:

Örn.: *at*, çokluğu: *atlar*.

2. Son ünlüsü *i* olan adlar:

Örn.: *katır*, çokluğu: *katırlar*.

3. Son ünlüsü *o* olan adlar:

Örn.: *fatyon* (Fransızca *phaeton*'dan), çokluğu: *fatyonlar*.

4. Son ünlüsü *u* olan adlar:

Örn.: *koşum*, çokluğu: *koşumlar*.

l ve *l* arasındaki değişme için bk. § 168 sonuna.

Çokluk eki, besbelli ki bir çekim ekidir. 134. paragrafta verilen tanıma uygundur.

Hatırlatma – Şunu da hatırlamalı ki adların tekliklerine ait özel bir ek yoktur.

1. Aşırılığın (abartmanın) çokluğu

212. Türkiye Türkçesinde çokluk eki, bazı durumlarda eşyanın çokluğunu göstermekten daha çok ifadeye kuvvet ve şiddet vermek için kullanılır. Bu, bir çeşit abartma çokluğudur.

hanlara boyamak;

dünyaalar kadar mal;

başı ateşlere yandı;

topraklarda yatmak.

213. Samimi ve teklifsiz konuşmalarda daha anlamlı olan bu kıvraklık, söz abartılı bir anlamı içinde bulundurmadığı zaman bile severek kullanılır.

*hastayı güneşlerde gezdirmek;
sıcak hava'lar bitmedi;
bu akşam yine etlerini yemiyorsun.*

Krş. Abartma çokluğu ile ilişkisi § 299, 314 ve 1081.²²⁵

2. Arapça kelimelerin çokluğu

214. Türkiye Türkçesinde Arapça kelimeler, Arapça çokluk hâlinde sık kullanılır. Nitekim (Arapça **şart* kelimesinin Türkçe çokluğu olan) *şartlar* yerine çoğunlukla **şurûṭ* (daha çok *şerâiṭ*^{AUE}) denir.

Çokluk anlamının, istisna olarak, kaybolduğu kelimeler de vardır.

Örn.: **ṭalebe* ki aslında *ṭalib* kelimesinin Arapça çokluğu olup Türkçede teklik yerine kullanılır.

**fuḫara* (İstanbul lehçesinde ayrıca *fuḫāre*^{AUE}) ki **fakir* kelimesinin Arapça çokluğu olup Türkçede teklik yerine kullanılır.

**ḫurenā* (mabeyinci) ki **ḫarīn* 'yakın' kelimesinin Arapça çokluğu olup Türkçede teklik yerine kullanılır.

²²⁵ Bizce bu ekin çokluk anlamından başka birkaç türlü anlamı daha vardır:
a) Özel adlarda:

1. Aşırılık anlamı: *Bu kışta kıyamette ben onun için Ankaralara kadar geldim; onunla beraber İstanbullar mı, İzmirler mi, Adanalar mı, Konyalar mı dolışmadım; Çamlıcalar, Büyükdalar, Göksular da'ha neler neler gördük* vs.

2. Sürelik anlamıyla abartma anlamı: *[bir] zamanlar (geçmişte devamlı geçen zamanlar) karargāhım idi. Bedeviler gibi beyābanlar (Hāmit)* vs.

3. Teşbih anlamıyla (kendisine benzetilen çokluğu ile): *Atatürkler (Atatürk gibi zatlar), İnönüler (İnönü gibi zatlar) her devrin yetiştirdiği insanlar değildir* vs.

4. Mensubiyet (mensubun ileyin çokluğu ile) anlamı: *Bu gece muhtarlarda (=muhtarın mensup olduğu ailede) toplanacağız.*

Bu anlamıyla adlarda da görülür: *Teyzemler (teyzem ve ona mensup olanlar) geldi.*

Bu gibi yerlerde lehçelerimiz *gil* kelimesi kullanır: *Yazındı yaz Ömer, Osman gile selām edirim (Kemalzade Ali Ekrem); teyzem gile gidelim.*

Bazen *ey* kelmesi de böyledir: *Teyzem eye gittim;* (Bu *ey*, Çağatayca *ای* anlamındaki *üy*'e benziyor.).

5. Eksiltelen 'adlı insan' kelimesine katılmış gibi bir anlam ile özel adlara eklenir: *Türkiyede Mehmetler (Mehmet 'adlı insanlar') Ayşeler (Ayşe adlı insanlar) ne kadar çoktur* vs.

b) Cins adlarına, sayı adlarına, bilinen ve belirli bir topluluğu bildirmek anlamıyla katılır: *Şu beş kardeşleri (tokat, şamar) görüyor musun?; Üç silāhşorlar; İki ahbap çavuşlar; birler, onlar, yüzler; üçler, yediler, kırklar....*^{AUE}

Aynı sıraya şunlar da girer: *me'lāike*; *evliyā*; *tüccār*; *amele*; *teba'a* (= *teb'a* da.^{AUE}); *'azā*; *'ayān*; *rūhbān*; *evlād*; *aḥbāb* (= *ehbab* da.^{AUE}); *aḥraba* (*aḥriba* yerine); *'ayāl*; *kibār*; *budaḥa*; *abdaḥ*; *nevāzil*; *eczā*; *vuḥuāt*; *tuḥaf* (§ 88); *acāyib* (sıfat). Bunların *'ayān*, *'azā* gibi bazıları ayrıca çokluğu olarak da kullanılır.

rāyā; *'ulemā* kelimeleri ise Frenk yazarlarınca teklik anlamda kullanılır.²²⁶

Klasik Arapçada iki çeşit çokluk vardır:

1. Kurallı çokluk,
2. Kuralsız çokluk.

215. 1. Kurallı çokluk içinden değişmemiş kalan ada şunların ilavesiyle yapılır:

a) Erkeklik için yalın hâlinde *-üne* (*-ün*) ve konuşma durumunda *-ine* eki. Bu, Arapçanın sıfat-fiil kiplerine özgü çokluk biçimidir. Türkçede bu (hatta teklik de bile) *-in* biçiminde söylenip yazılır.

Örn.: *me'mūrin*.

b) Dişilik için *-āt* eki (Daha doğrusu mücerrette: *āt^{ân}* ve konuşma durumunda *-ātⁱⁿ*). Bu, ad olan **'ādet* çokluğu **'ādāt* gibi ve işteşlik kipi olan (*vārid* çokluğu **vāridāt*) gibi fiil ve fiil adı hâlinde fiilden türemiş kelimeler olan (*iḥrāc* çokluğu *iḥrācāt*) gibi kendilerinde dişilik eki *ة*, *ة* (t) bulunan (krş. § 31) pek çok kelimenin çokluk biçimidir.

Bu örneklerde görüldüğü üzere ortak kipler (ikincil fiiller) ve fiil adları çokluklaştıkları zaman, ortaya çıkan ifadelerin anlamı çoğunlukla özelleşmiş bulunur.

216. Bundan başka kurallı görünen birçok fen bilimindeki veya ilmî yeni kelimeler vardır. Bu kelimelerin (bazen varsayılan bazen de hakikaten mevcut olan) tekliği erkekliğine Klasik Arapçada *+iyyūn* ve Türkçede *+iy* ilavesiyle; dişiliğine Klasik Arapçada *+iyyetūn* Türkçede *+iyyet* veya *+iyet* ilavesiyle sunî olarak meydana getirilen türemiş bir addır (krş. § 104).

Makul davranmak istenilirse bunlara erkekliğe özgü kurallı ek için kullanılan

²²⁶ Bunlar bu kadardan ibaret değildir: *erbāb*; *'ameliyāt*; *eşyā* gibi daha başkaları da var.

Yazar bunların arasına *ḥalayık* kelimesini de katmıştır. Hesapça bu 'mahlūk' anlamına Arapça *ḥaliḳa* tekliğinin çokluğu ise de mahlūk olmak, kul taifesinden olan bu kadın kısmına ait değildir.

Kelime Eski Türkçede örneği görülen türemiş kelimeler cinsinden, örneğin *cırḥayık* 'bir kır kuşu'; *Divanū Lugatī't-Türk*, I. 418 *taḥkamaḥ* 'zarar vermek' fiil adından türemiş gibi Türkçe bir türemiş bozuntusu görünümü gösteriyor. İşte (ve *ḥ > h* değişimi ve ayrıca ünlü değişmesiyle) = *ḥalayık* 'kul edilmiş kız, kadın olacak'; ykl. *ḥullanmaḥ* 'kendisine kul etmek' ve mecaz anlamıyla *istihdam* (kullanım) *etmek*.^{AUE}

+ün (+in değil) ilave edilir, demeli.

Örn.: *iştirākiyyūn;

*irticā'iyūn;

*siyāsiyyūn;

*māliyyūn;

*māddiyyūn;

*tabi'iyūn.

Makul davranmamak istenilirse dişiliğe özgü kurallı ek +āt kullanılır. Bu gibi hâllerde teklik dişilik kipleri varsayılıp hakikatte var olup olmadıkları düşünülmez:

Örn.: *neşriy(y)āt, neşr'den²²⁷;

*sevkiyyat, sevk'ten;

*telefiyāt, telef'ten (Bunun yerine telefāt kullanılır.);

*hissiyāt, hiss'ten;

*keşfiyāt, keşf'ten.

217. 2. Kuralsız çokluk yapılması, kelime içindeki ögeler (harfler) arasında bir değişiklik ortaya çıkarır.

Örn.: *taraf çokluğu etrāf.

Çoğu durumda, kullanım sadece herhangi bir Arapça kelimeyi etkileyecek bozulmuş çoğul eki biçimini açıklayabilir. Bu anlamda daha fazla ayrıntı için Arapça biçim bilgisine müracaat etmek gerekir.

3. Farsça kelimelerin çokluğu

218. Farsça çokluk, Türkçede daha nadir kullanılır. Bununla beraber (Arapça veya Farsça kelimelerde) +ān ekinin kullanıldığına dair örnekler vardır:

Örn.: mebc'ūsān, *mebc'ūs'tan;

zābiṭān, *zābiṭ'ten;

şāgirdān, **şāgird'den (Türkçede Farsçadan alınma kelimelerde, hā biçimindeki çokluk eki kullanılmaz, denilebilir.).

219. Türkçe kelimelerin Arapça veya Farsça çokluğu – Resmî (idari) lehçenin bazı Türkçe kelimeleri, bir çeşit kibarlaştırma endişesiyle Arapça veya Farsça sayılıp bu dillerden alınma çokluk ekleriyle çokluklaşmağa müsait bir durum almışlardır (krş. § 1144):

²²⁷ Neşriyye(t)'ten e(t) kaldırılıp yerine -at getirildiği düşünülmez; hepsinde de böyledir.^{AUE}

Eski Osmanlı kullanışında bu gibi resmî galatlar çok yaygındı.

Örn.: *ağavât*, *ağâ*'dan;

havâtin, *hâtun*'dan;

hayâdid, *hâyudud*'dan;

yeniçeri yân, *yeniçeri*'den.²²⁸

II. İyelik eki

220. İyelik eki, katılmış olduğu kelimedeki kavramın başka bir kavrama ait olduğunu gösterir veya o kelime anlamına asıl iyelik anlamını çağrıştıran daha önemli bir bağla bağlanır.

Bunlar, Fransızca belirtme sıfatları olan *mon*, *ton*, *son*, *ma*, *ta*, *sa*, *Notre* gibi aynı görevi görürler.²²⁹

²²⁸ Daha başkaları da var: *çiftlikât* (ve halk dilinde), *gidişât*, *gelirât* vs.^{AUE}

²²⁹ Yazarın bu tanımı, bizce kendi dili olan Fransızcanın dil bilgisine uydurmak kaygısıyla yapılmış olsa gerek. Fransızcanın yapılışı itibarıyla *mon*(*ma*), *ton*(*ta*), *son*(*sa*) *X notre*, *votre*, *leur* gibi kelimeler, o dilde tanımladıkları kelimelerden önce geldiği için bunlara da emsali gibi adjectif; yani addan önce getirilen katma, gerçek sıfat değil denilmiştir. Tamlamada aldığı yer itibarıyla bu böyle ise de anlamca bunlar da tıpkı Türkçemizde olduğu gibi zamirlerdir.

Nitekim onun iyelik eki dedikleri, Türkçemizde ilgi zamirleri; yani ad tamlaması yapmaya yarayan zamirlerdir. Bunların tamlamadaki yerleri, tamlayanın yeridir ve hakikatte bunlar tamlayan olan zamirlerdir. Aslında bunların ek hâlinde (yani bitişik) zamirler de olduğunu yazar daha sonraki (§ 221, 233) açıklamalarında da kaydetmiş bulunuyor.

Kaldı ki bunlar, yazarın dediği üzere yalnızca iyelik anlamı da bildirmezler; daha genel anlam ile ad tamlaması (= nispet, ilgi hâli) bildirirler: *evim* derken *ev benim* mülküm ise o zaman iyelik anlamındadır; fakat *babam* dersem, *baba* benim mülküm değildir vs. Şu hâlde tabir genel ve hakim anlamıyla ad tamlaması olması gerekir. Nitekim *mon pere de de mon* iyelik anlamında değil ad tamlaması, nisbet anlamındadır.

İşte bundan dolayı yazar, iyelik eki tabiriyle bu ekin, izafet zamiri olan bitişik bir kelime olduğunu bir an unutmuş görünüyor; bununla beraber bu tanımdan dahi ad tamlaması uzaktan uzağa sezilmektedir ve zaten aşağıda (§ 221) bunun zamir olduğunu kendisi de söylüyor. *evim* tamlamasında +*Im* zamir ekinin katıldığı *ev* kavramı, tamlanan (ait olmuş) anlamındadır. Bu ait olduğu kişide birinci kişi olan bir öncülün yerini tutan +*m* zamiridir ve öncül olan birinci kişi kimsenin yerini tutan bu zamir, tamlamada tamlayandır. *evimiz*, *evîñ*, *evîñiz* de böyledir. Üçüncü kişi ad tamlamasında öncül üçüncü kişi olduğu için önce veya sonra anılmak zorundadır; onun içindir ki üçüncü kişi tamlamalarından önce mesela *öğretmen*(in) + *ev/i*, *ev/leri* veya *öğretmen* + *ev/i* veya *evler/i* denilir.

Nasıl ki Fransızcada da Türkçeye ters bir tamlamayla *ma maison*, *ta maison*, *sa maison* denilir: (*öğretmen* burada, ama *evleri* Bursa'da) denildiği gibi; fakat Fransızcada bu üçüncü

221. İyelik eki, doğrusunu söylemek gerekirse ada en son gelen bir ek değildir. Bu bir *ortaklaşık* veya *zamir* ekidir (bk. § 134, 1. hatırlatma). Aslında bu ek, adı yalın hâlde bırakabilir; fakat adda çokluk eki varsa iyelik eki çokluk ekinden sonra gelir.

Çokluk eki, aslında iyelik ekinden önce gelebilen biricik çekim ekidir ve bu ekin adı geçen iyelik ekinden sonra gelip tekrarlanması mümkün olmadığı için neticede daha önce gösterilen (§ 134, 1. hatırlatma) taslak içinde iyelik eki olunca şu hâle döner:

<i>Kök...</i>	}	+çokluk eki + iyelik eki
<i>kök+bir veya birçok yapım eki</i>		+çokluktan başka çekim ekleri.

Bu da 210. paragrafta gösterilen kurala varmış olur. Böylece iyelik ekini çekim ekleri sırasında belirli yeri olan bir ek gibi kabul edilebilir.

A) İyelik ekiyle yapılan ad kipleri

222. İyelik ekleri şunlardır:

Teklik	Birinci kişi +(I)m;	Çokluk	Birinci kişi +(I)mİz;
	İkinci kişi +(I)ñ;		İkinci kişi +(I)nİz;
	Üçüncü kişi +(s)I;		Üçüncü kişi +IArI.

Ek alacak kelime, yazıda alt yanındaki harfe bitişmeyen bir harfle biterse ekin başlama i'si çoğunlukla *ى* ile gösterilir: *اويم evim*, *اويڭ eviñ*, *اويمىز evimiz*, *اوينىز eviñiz*.

Bunların vurgulanması hakkında bk. § 210, hatırlatma. Bununla beraber dikkat edilmeli ki iyelik eki, yardımcı ünlüsünü kaybetse bile o zaman bir heceye iner ve yine vurguludur (bk. § 228, 3. satır başı).

İyelik ekinin uğrayabileceği veya eklenecek adda sebep olacağı bütün değişiklikleri öğrenmek için 160. paragrafta özetlenen kurallara müracaat etmek yeterlidir. Daha fazla aydınlatmak üzere bu değişiklikleri, onlara şahit olacak örnekleriyle aşağıda gösteriyoruz.

kişi zamiri olan *son'u* belirtmek istediğimiz zaman o tamlama tersine çevrilir *maitre sa maison* yerine *la maison du maitre* denilir ki Türkçede bu, öncülüyle beraber üçüncü kişi olan *öğretmen(in)* evi yerinedir. Türkçede bunun alelade bir çekim eki olmayıp ada bitişik bir zamir olduğu görevinden belli olduğu gibi bunların ilk oluşumlarında addan sonra ayrı olarak getirilen ayrık zamirlerinden ibaret olduğu ve bunların zaman ile bitişik duruma gelerek adla birleştiği sezilmektedir.

evmen (= *evim*); *ev sin* (= *eviñ*); *ev biz* (= *evimiz*) vs.'deki zamirlerin şimdikilere göre çok değişik olması, bunların henüz bilinemeyen başka şeyler katılmasıyla yapıldığını gösteriyor.

Eski fiil kiplerinin sonlarındaki zamirlerin de ayrık zamirlerden ibaret olduğu eski metinlerden seziliyor. *Divanü Lugatî't-Türk* çeşitli yerlerinde vs.^{AUE}

223. İyelik eki ünlüsündeki değişimler – İyelik ekinin bütün kişilerinde çift değişmeli ek ögeleri (§ 155 ve 158) vardır; yalnız çokluk üçüncü kişi eki tek uyumlu +leri, +ları'dır (§ 158, hatırlatma).

Çokluk için aldığımız aynı örnekler dizisinden (§ 211) istifade ederek onları bu-
raya da alıyoruz:

I. Son ünlüsü ince sınıftan olan adlar:

1. Son ünlüsü *e* olan adlar: *ev*:

Teklik	Birinci kişi <i>evim</i> ; İkinci kişi <i>evin</i> ; Üçüncü kişi <i>evi</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>evimiz</i> ; İkinci kişi <i>eviniz</i> ; Üçüncü kişi <i>evleri</i> .

2. Son ünlüsü *i* olan adlar: *beygir*:

ev kelimesindeki gibi aynı ek ünlülerini alır:

beygir + *im*, +*in*, +*i*, +*imiz*, +*iniz*, +*leri*.

3. Son ünlüsü *ö* olan adlar: *söz*:

Teklik	Birinci kişi <i>sözüm</i> ; İkinci kişi <i>sözün</i> ; Üçüncü kişi <i>sözü</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sözümüz</i> ; İkinci kişi <i>sözünüz</i> ; Üçüncü kişi <i>sözleri</i> .

4. Son ünlüsü *ü* olan adlar: *te'essüf*:

te'essüf + *üm*, +*ün*, +*ü*, +*ümüz*, +*ünüz*, +*leri*.

II. Son ünlüsü kalın sınıftan olan adlar:

1. Son ünlüsü *a* olan adlar: *at*:

Teklik	Birinci kişi <i>atım</i> ; İkinci kişi <i>atın</i> ; Üçüncü kişi <i>atı</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>atımız</i> ; İkinci kişi <i>atınız</i> ; Üçüncü kişi <i>atları</i> .

2. Son ünlüsü *ı* olan adlar: *katır*:

at kelimesinde olduğu gibi aynı ek ünlülerini alır:

katır + *ım*, +*in*, +*i*, +*ımız*, +*iniz*, +*ları*

3. Son ünlüsü *o* olan adlar: *fayton*:

fayton + *um*, +*uñ*, +*u*, +*umuz*, +*uñuz*, +*ları*

4. Son ünlüsü *u* olan adlar: *koşum*. *fayton* kelimesinde olduğu gibi aynı ek ünlülerini alır:

koşum +um, +uñ, +u, +umuz, +uñuz, +{arı}.²³⁰

224. Başkaca ses değişiklikleri – İlk önce şuna dikkat edilmeli ki akıcı ünsüzlerden biri (§ 172) ile başlayan iyelik ekinin çokluk üçüncü kişisine ait başka hiçbir görüş ve uyarıya gerek yoktur. Bütün adlardaki biçimi +leri/ +{arı}'dan meydana gelmiştir.

Diğer kişilerde iyelik eki bir ünlü ile başladığı için katılacağı adlarda şöyle değişimlere sebep olur:

Bitiş gırtlak seslerinin değişmesine, bitiş dişlisinin değişmesine, kararsız bir ünlünün düşmesine.

225. Bu eki alacak kelimelerdeki bitiş gırtlak sesinin değişmesi (bk. § 201 ve aşağısı).

Örn.: İnce sınıftan kelimelerde:

*gömleyim*²³¹, *gömlek*'ten;

kösteyin, *köstek*'ten;

bileziyi, *bilezik*'ten;

ipeyimiz, *ipek*'ten;

yüzüyüñüz, *yüzük*'ten.

Çokluk üçüncü kişilerde ise:

gömlekleri; *köstekleri* vs. olur.

Örn.: Kalın sınıftan olan kelimelerde:

kalpağım, *kalpak*'tan;

kuşağıñ, *kuşak*'tan;

Yastığı, *yastık*'tan;

ko{tuğumuz, *ko{tuk*'tan;

ko{lluğunuz, *ko{lluk*'tan.

Çokluk üçüncü kişilerde ise:

kalpakları, *yastıkları*, *ko{tukları*... olur.

²³⁰ *Evleri* kelimesi ve buna benzer bütün +{Arl ekli kelimeler, bu imlalarıyla daha önce de söylediğimiz gibi çeşitli anlamlar bildirirler. Bunların ayırt edilmesi ancak cümledeki gelişinden gidişinden mümkündür:

1. *evler* + i = teklik üçüncü kişiye ait ev: *Ali'nin (birden ziyade) evi*;
2. *ev+leri* = teklik üçüncü kişiye ait (bir) ev: *filan beyefendinin (bir) evi*,
3. *ev+leri* = Çokluk üçüncü kişiye ait ev: *Ali'nin +Mehmed'in ortaklaşa (bir) evi*,
4. *evleri* = Çokluk üçüncü kişiye ait evler: *Ali'nin Mehmed'in veya zenginlerin (her birinin birden ziyade) evi* ki bu (*evler+leri* yerinedir).^{AUE}

²³¹ Daha önce de söylediğimiz gibi y'ler, yazarın metinlerde kullandığı özel biçimdir. Bu, bizim ince hecelerdeki g'mizdir. Bunların içinde asıl y gibi söylenenler de vardır.^{AUE}

226. 2. Bitiş dişlisinin değişmesi (bk. § 180 ve 206).

Örn.: yurt.

yurdum, yurduñ, +u, +umuz, +uñuz.

Çokluk üçüncü kişilerde ise yurtları.

süt, tat (dat) vs. kelimelerinde de böyledir.

Farsçanın Türkçede *kāat* gibi söylenen *کاه* (*kāğad*) kelimesi de aynı durumda dönüp yine *kaad* (*kāğat*) olur.

227. 3. Kararsız ünlünün düşmesi (ikinci hecesinde böyle bir ünlüsü bulunan kelimelerde bk. § 207).

Örn.: oğlum, oğ(u)l'dan;

ğarnıñ, ğar(ı)ñ'dan.²³²

Gizli, yardımcı ünlülü Arapça kelimelerde de böyle olur (§ 114).

Örn.: ismim, is(i)m'den vs.²³³

228. Bir ünlüyle biten adlar – İyelik eklerini alacak ad bir ünlüyle biterse aşağıdaki değişiklikler olur. Teklik ve çokluk birinci kişilerde iyelik eklerinin başlama ünlüsü yardımcı ünlü olduğundan düşüverir (§ 182).

Teklik üçüncü kişisinde ise bu, olduğu gibi kalır ve onunla adın ünlüsü arasına s ünsüzü sıkıştırılır. Böylece ortaya çıkan ek, 210. paragrafın hatırlatmasında gösterilen kurala aykırı olarak vurgulanır.

Örnekler dizisi:

I. Bitiş ünlüsü ince sınıftan olan adlar:

1. Bitiş ünlüsü e olan adlar: dede:

Teklik	Birinci kişi <i>dede</i> *m;	Çokluk	Birinci kişi <i>dedemi</i> *z;
	İkinci kişi <i>dede</i> *ñ;		İkinci kişi <i>dedeñi</i> *z;
	Üçüncü kişi <i>dede(s)i</i> *;		Üçüncü kişi <i>dedeleri</i> *.

Çokluk üçüncü kişi *dedeleri* gibi olan kipler hep değişmez kalır.

2. Bitiş ünlüsü i olan adlar: güveyi.

dede kelimesinde olduğu gibi bunda da eklerin söylenişi aynıdır.

güveyi +m, +ñ, +(s)i, +miz, +ñiz, +leri.

3. Türkiye Türkçesinde ö ile biten kelime yoktur.

4. Bitiş ünlüsü ü olan adlar: örtü:

²³² *gönlü, gön(ü)l'den; benizimiz, ben(i)z'den; ağzınız, ağ(i)z'dan* da böyledir.^{AUE}

²³³ Çokluk üçüncü kişide ise *is(i)m(ler)i* olur.^{AUE}

Teklük	Birinci kişi <i>örtüm</i> ; İkinci kişi <i>örtün</i> ; Üçüncü kişi <i>örtü(s)ü</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>örtümüz</i> ; İkinci kişi <i>örtünüz</i> ; Üçüncü kişi <i>örtüleri</i> .

II. Bitiş ünlüsü kalın sınıftan olan adlar:

1. Bitiş ünlüsü *a* olan adlar: *baba*:

Teklük	Birinci kişi <i>babam</i> ; İkinci kişi <i>babañ</i> ; Üçüncü kişi <i>baba(s)ı</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>babamız</i> ; İkinci kişi <i>babañız</i> ; Üçüncü kişi <i>babaları</i> .

2. Bitiş ünlüsü *ı* olan adlar: *dayı*.

baba kelimesinde olduğu gibi bunda da eklerin söylenişi aynıdır.

dayı +*m*, +*ıñ*, +(s)*ı*, +*mız*, +*ñız*, +*ları*.

3. Bitiş ünlüsü *o* olan adlar (Hepsi yabancı bir dilden gelmiştir.²³⁴): *pałto*:

Teklük	Birinci kişi <i>pałtom</i> ; İkinci kişi <i>pałtoñ</i> ; Üçüncü kişi <i>pałto(s)u</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>pałtomuz</i> ; İkinci kişi <i>pałtoñuz</i> ; Üçüncü kişi <i>pałtoıları</i> .

4. Bitiş ünlüsü *u* olan adlar: *komşu*:

pałto kelimesinde olduğu gibi bunda da eklerin söylenişi aynıdır:

komşu +*m*, +*ñ*, +(s)*u*, +*muz*, +*ñuz*, +*ları*.

229. Biricik istisna *su* kelimesidir ki iyelik ekleriyle şu kipleri alır:

Teklük	Birinci kişi <i>suyum</i> ; İkinci kişi <i>suyuñ</i> ; Üçüncü kişi <i>suyu</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>suyumuz</i> ; İkinci kişi <i>suyuñuz</i> ; Üçüncü kişi <i>suları</i> . ²³⁵

²³⁴ Türkçemizde eski lehçelerin kalıntıları olarak son hecesi *o* olan bazı kelimeler bulunmak-tadır: *koğoz* 'boşluğa mensup', *ğavanoz* 'içi boş olmaya mensup', *salyangoz* (= *salyargoz*: *salyar* = *tükrük*), 'tükrüğe mensup', *ğaparoğ* 'kapar olmağa' gasbetmeye mensup ; çağanoz (Divanü Lugati't-Türk, I, 1343 *çağan* = *akrep*) Lehçemizde *çıyan*'dan, akrebe mensup yen-geç, *yel(l)oz* 'ahenkiz (başı yelli, havalı, hafifmeşrep)'; *ğotoz* (aşl *ğotas*) vs.^{AUE}

²³⁵ Çokluk üçüncü kişi kipi kurallıdır. Hâlbuki ötekilerde kurala göre:

su +*m*, +*ñ*, +(s)*u*, +*muz*, +*ñuz*.

Biçiminde olması gerekirdi. Bunun sebebi bizce şöyle görünüyor. Çokluk üçüncü kişi ki-pinden başka kiplerde iki ünlü arasında bir yardımcı y var ise de bu y sonradan katılma (yardımcı) değil, esas unsurdur.

Eski lehçelerde *şug*, *şub*, *şuv* gibi çeşitleriyle görülen bu maddenin bir çeşidi de *şuy* olacak. Nitekim lehçemizde yalın hâlinde veya ünsüz ile başlayan eklerle bulunduğu zamanlar *su* biçiminde görülen bu kelime, ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman bu eski *suy* biçimiyle görünmektedir.

230. Kendisinde aslında bir çokluk eki olan ada katılan iyelik ekleri – Bilindiği üzere bir adda hem çokluk eki hem de iyelik eki bir arada bulunacağı zaman, çokluk eki iyelik ekinden önce gelir (§ 210). Bundan başka iyelik ekindeki ünlüler *ı/ i* biçiminde tek uyumlu durumuna düşmüş bulunur (krş. § 158, hatırlatma).

Örn.: *evlerim*;

evleriñ;

evleri;

evlerimiz;

evleriñiz;

evleri.

Bunlar da aynı şekildedir.

Atlar+ım, +ıñ, +ı, +ımız, +ıñız, +ları, vs.

231. Çokluk üçüncü kişide *evlerleri* yerine (+*ler* ögesini tekrarlamamak için) *evleri* denir. Bundan dolayı *evleri* kelimesi çokluk üçüncü kişiye ait (ortak) bir ev veya (ayrı ayrı) birer ev veya (ayrı ayrı) çoğul ev (onların evi) anlamına geldiği gibi *ler+i = leri* olmak itibarıyla teklik üçüncü kişiye ait çok ev anlamına da gelir.

232. İyelik ekli deyimlere birkaç örnek:

evet efendim; *yoğ canım*; *hayır beyim* (*yoğ*, *hayır*'dan daha naziktir); *ağam*; *paşam*²³⁶; (iki) *gözüm*; *yavrum*; *huzum*; **azizim* (*aziz*) ***dostum*; ***bendeñiz*; **dā'ñiz*; *muhibbiñiz*.

Hatırlatma – Daha ileri § 252'de iyelik ekli adların çekimlerinden söz edilecektir.

B) Cümlede iyelik ekinin görevi

233. İyelik eki bir ada eklendiği zaman daima eklendiği ad kavramının, malik ve sahip²³⁷ durumunda olan bir kavrama²³⁸ ait olduğu anlamını verir (krş. § 1091).

Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, II. 167 *sugraşmak* '(kum), suyu içmek':

I. 375 vs. *suv 'su'*;

II. 37 vs. *suvgarmak* 'suvarmak, su içirmek';

III. 211 vs. *suvksamak* 'susamak'.

Lehçemizde *soy şöp* biçimiyle kullanılan kelime. Bu su kelimemizin ikileme yoluyla kullanılan iki çeşidi olup *suy sup* yerinedir ve mecaz anlamıyla 'nesil, zürriyet' demektir.

Ne belirsizlik zamiri de bu eklerle *ne +m, +ñ, +(s)i, +miz, +ñiz, +leri* olduğu gibi bazen *y* ile de söylendiği olur: *ne+y+im, +iñ, +i, +imiz, +ñiz, +leri*.^{AUE}

²³⁶ Bütün bu unvanlar için bk. § 1155 ve aşağısı.^{JD}

²³⁷ Her zaman malik, sahip, mutasarrıf değil, genellikle mensubuileyh (bir şeye nispet, ilgi

Bu yolla;

çobanın evi,

göz evi

ifadelerinde *i* eki *ev* kavramının *çoban* ve *göz* kavramlarına ait olduğunu bildirir.

İyelik ekinin bu görevi, onun daima sahip ve ait olduğu bir kavrama dönük olduğu söylenerek anlatılabilir. Bunun için buna *iyelik üçüncü kişi zamiri* adını veriyor-

kurma^{AB}) ve kendi tabiriyle muzafünileyh (ad tamlamasında tamlayan^{AB})'dir (bk. § 220 dipnotumuza).^{AUE}

²³⁸ Malik ve sahip durumunda bulunan; yani tamlayan olan *o* kavram, bizce bitişik zamir olan ekin kendisidir. *O* olmasa tamlanan olan bu ada bu anlamı veren bulunmaz. Onun katıldığı ad ile beraber bir ad tamlaması olur. Bu ad tamlamaları, yazarın iyelik eki dediği ilgi zamirlerinin (teklikli, çokluklu) birinci, ikinci ve üçüncü kişilere göre olması yüzünden üç türdür. Yalnız birinci ve ikinci kişi ad tamlamalarında bu ilgi zamirlerinin (tamlamada tamlayan yerinedir) öncülleri söylenmesine gerek yoktur. Ancak üçüncü kişi ad tamlamalarında bu zamirlerin öncülü ya hemen üst başında veya uzakta olur. Hemen üst başında olan öncül, ad tamlamasına ya *n* ile veya *n*'siz olarak bağlanır: Birincisi öncülü belirli olanıdır; ikincisi birleşik ad türetmekte çok kullanılan öncülü belirtisiz olanıdır.

Ev+im, +imiz; +iñ, +iñiz; +i, +leri. Birinci ve ikinci kişilere ad tamlamalarında öncüllerinin anılmasına gerek yoktur; çünkü her ikisi de aynı mecliste oldukları için birbirine göre malum sayılır (bilinirler).

Ev+i, ev+leri. Üçüncü kişilere ad tamlamalarında öncüllerinin ya üst yanlarında ya uzakta anılmasına gerek vardır.

Öğretmen (in) + evi; öğretmen + ev+i. Öncülleri üst başında, üçüncü kişi ad tamlamasına *in*'li belirli, *in*'siz belirtisiz anlamıyla bağlanmıştır.

Öğretmen (in) + şu yamaç üzerindeki sık ağaçlar arasından görünen evi: (belirli olan öncülü uzakta üçüncü kişiye ait olan ad tamlaması; (*öğretmen*) Ankara'da bir görev ile bulunuyor: *evi* Bursa'dadır. Bu üçüncü kişi ad tamlamasında uzak öncülü, önceki cümlemin öznesi olan '*öğretmen*'dir.

Belirlilik öncülü, üçüncü kişi ad tamlamasına bağlamakta da kullanılan *+(n)in* ise zamir olmayan ayrı bir ilgi hâl ekidir. Başka yalınlara katıldığı gibi bizzat ad tamlamalarındaki iyelik ekleri (= ilgi zamirleri)nden sonra da katılabilir.

1. Belirli öncül eki: *öğretmen (in) + evi*,

2. Belirli öncül eki: *evim (in); evimiz (in); eviñ (in); eviñiz (in); öğretmen(in) evi(nin); öğretmen(in) evleri(nin) bahçe(s)i.* v.s.

3. Girdiği adı sıfat ve zamir yapan ek:

Sizin (= size ait) *ev*; *Muhtarın* (muhtara ait) *Ayşe* vs. (sıfat).

Bu kitap *öğretmenin* (öğretmene ait)dir. (İsim cümlesinde haber).

Ben, *biz*'e katılan (*n*)*in*'deki *n*, *n* > *m* değişimine uğrar: *ben, bizim* (= *im*).

İşte Frenklerin ilgi hâli dedikleri, bu zamir olmayan ve ilgi hâli anlamında bulunan ektir. Biçim ve imlaca teklik ikinci kişi zamir ekine benzetmekle beraber o değildir ve ona tamlayan eki demek de doğru olamaz.^{AUE}

ruz. Bu ifade, Türkçede kullanılan bazı söz çalıkları (tournure de phrase) hakkında net bir fikir edinmeye müsaittir. Bunun için *zamir eki* deyimini de kullanılabilir ki bu deyim, daha az anlamlı olmakla beraber, 237. paragrafta haber verilen hâl ve şart dâhilinde kullanılabilme yönünden üstünlüğü vardır.

Buna karşılık, aitlik ve sahiplik kavramına, *iyelik ekinin öncülü* adı verilebilir. Aslında öncül deyimini ancak zamire nisbetle kullanılabilir; fakat malumdur ki *iyelik eki* de zamir niteliğindedir (§ 221) ve Türkçede öncül, bir şeyin dönüp kendisine geri geldiği, müracaat yeri demektir.

234. Kendi karşılıkları olan *ben, biz; sen, siz* gibi kişi zamirlerinin yalnız teklik birinci ve ikinci kişileri için *iyelik üçüncü kişi zamiri* görevini görebilen *iyelik ekleri*, üçüncü kişi için olan *iyelik zamirinden* çok daha az kullanılır. Üçüncü kişi için olan *iyelik eki* bu görevi yalnız kişi zamiri için görmekle kalmayıp genel bir biçimde mümkün olan bütün adlar için de görmektedir.

Bazen teklik üçüncü kişi zamiri o kadar belirsiz ve bulanık bir biçimde *indice de rappel* görevi görür ki Türkçede bile açıklanamaz. Bu belirsizlik kavramını ifade edilmek lazım gelse örnek olarak Fransızcada ‘belirsizlik anlamlı bir işaret zamiri = Fransızcanın dönüşlü zamiri’ biçimini alarak *celâ, la chose que vous savez; yani Bu, bildiğiniz bu şey* biçiminde olurdu (krş. § 314). İleride böyle bir durum önümüze çıktığı zaman üçüncü kişi *iyelik eki, iyelik üçüncü kişi zamiri* olarak kullanılmış, diyeceğiz.²³⁹

Türkçede birtakım basmakalıp ifadeler vardır. Bunlarda belirsiz *iyelik üçüncü kişi zamirinde* bulunur (Fransızcaya çevirisinde bunları genellikle hesaba katmaya gerek yoktur.).

**temâmı ile;*

lüzûmundan fazla;

hakkı ile;

gerereyi gibi;

lâyıkı ile;

eskis(i) gibi;

lüzûmu kadar (derecede);

²³⁹ Yazarın dediği gibi bunların öncülleri belirsizlik görünmekle beraber, hiç yok değildir. Örneğin: “Bu işi gereği gibi yapınız.” cümlesindeki *gereği* biçimindeki *i üçüncü kişi zamirinin öncülü, yapınız* fiiline tümleç olan iş’tir ki: İş (bu işin) gereği gibi yapınız, demektir vs.^{AUE}

doğrus(un)u isterseñiz.

Belirsiz iyelik üçüncü kişi zamiri, oldukça önemli bir dil bilgisi görevi üstlenir (krş. 323 ve aşağısı).

235. Malik ve sahip kavramı, kendisinde iyelik üçüncü kişi zamiri bulunan adın üst yanında olarak onunla birlikte bir ad tamlaması ortaya çıkarır. Buna, daha ileride (§ 1091 ve aşağısı) mütalea edilecek olan *ad tamlaması*²⁴⁰ denir.

236. Iyelik eki, çoğunlukla adlara eklenir; fakat sıfatlara (hatta bazen zarflara) da ilave edilebilir.

Sıfata ilave edilişı daha ileride (§ 360 ve aşağısında) incelenecektir.

237. Teklik üçüncü kişi iyelik eki, cümlede henüz söylenmemiş olan bir kelime için zamir eki görevini sık sık üstlenebilir. Böylece, o kelimenin yeri gelip söyleninceye kadar, fikir daima uyanık ve tetikte tutulur. Bu şekildeki kullanıma Fransızcada da rastlanır (Örn.: *ayant reconnu sa faute, il me demanda pardon* “Kabahatini anlayınca o benden af diledi.”. Bu sürecin Türkçede birleşik sıfat adını verdiğimiz şeyleri oluşturmaya imkân sağladığı görülecektir.

Hatırlatma – Türkçede iyelik ekleri, Fransızcadaki iyelik sıfatları olan *mon, ton, son* vs.’den daha çok kullanılır.

Türkçede iki kavram arasında karşılıklı bir ilgi hâli bağlantısı var olduğunu ifade etmek için iyelik ekinin teklik üçüncü kişi biçimi çoğunlukla iki ad arasına konulur:

Oğlu baba(s)ına uymaz. Yine krş. 1358. paragrafın sondan bir önceki örneği:

İkdam gazete(s)i bir maķāle(s)inde diyordu ki;

Size bir sırrımı açmak isterim;

Şu şems(=ş)iyemi ver;

Çantamı elime alıp.

238. Esas itibarıyla iyelik ekleri bir kelimede kümelenmez; yani bir kelime bir defada ancak tek bir iyelik eki alabilir (krş. § 1098). Bununla beraber aşağıda birkaç

²⁴⁰ Görüldüğü gibi yazar, farklı zamirlerimiz arasında bir de ilgi zamirleri ad tamlaması yapmaya yarayan zamirler olmasına rağmen teklik ile çokluk birinci ve ikinci kişi iyelik ekleri (= ilgi zamirleri) ile ortaya çıkan ad tamlamalarına genellikle ad tamlaması ve ad tamlaması diyememiş; bunu ancak hemen üst yanında öncülüyle beraber bulunan üçüncü kişi eki (iyelik üçüncü kişi zamiri) ile yapılanlara ayırmıştır. Bu, kendi dillerindeki örneğin *le livre du maître* ‘öğretmenin kitabı’ gibi oluşumlara, ters durumda olmasının dışında, uygun olur; fakat yazar buna karşılık, kendi dilinde iyelik sıfatları sayılan *mon, ton, son* vesaireye karşılık Türkçede bitişik zamirler olan *m, n, i* vs. zamir olduklarını da genel olarak kabul etmekle beraber yalnızca iyelik eki adıyla kabul etmiştir.^{AUE}

ifade var ki kendilerinde teklik üçüncü kişi eki +I, +sI biçiminde çift görünür:

kim+i+si (bk. § 323);

ekser+i+si;

evel+i+si (krş. § 400, 3. hatırlatma).

Yine § 323 ve 1124²⁴¹ *bir+i+(s)i* biçimindeki istisnaya bk.

Yine, *şey*si²⁴² (bk. § 324) ve *hepsi* (bk. § 323) gibi kelimelerin de *şeyi(s)i*, *hepi(s)i*

²⁴¹ Yazar § 1114 *başı(s)*ı örneğini de bu istisnalar türüne dâhil etmiş ise de böyle oluşumlar dilimizde hiç de istisna olmadığı için biz bunu buradan çıkardık; çünkü bizce belirtisiz öncülüyle beraber üçüncü kişi biçiminde oluşan bu yoldaki birleşik adlarda +I, +sI biçiminde çift iyelik eki (izafet zamiri) olması istisna bir şey değildir. Nitekim örneğin *aşçı + başı* biçiminde belirtisiz *aşçı* öncülüyle beraber *başı* biçimindeki üçüncü kişi ad tamlamasından oluşmuş olan birleşik ad, tekrar iyelik eklerini (ilgi zamirlerini) alarak bu defa bu *aşçı + başı* birinci, ikinci ve üçüncü kişide yeniden ad tamlaması oluşturabilir ve şöyle ardınlama ad tamlaması olabilir.

aşçı + başı + m.

aşçı + başı + n.

aşçı + başı + (s)ı vs.

Tabiatıyla bu örnekte, çift I + (s)I biçiminde iyelik ekleri (ilgi zamirleri) bulunabilir. Bizce bütün bu yapımlar ve birbirine karıştırmalar, tekrar ederiz, ad tamlaması zamirleriyle ortaya çıkan biri görünür ad biri bitişik zamir adından ibaret oluşumları, dilin gerektirdiği üzere ad tamlaması saymamak ve bu ilgi zamirlerinin hepsini alelade iyelik eki olarak kabul etmekten ileri geliyor. Hâlbuki:

evim, eviñ, evi veya *(tanrı) + evi* ne ise örneğin Arapça *beytî, beytek, beytuhü* veya *beytullah* odur ve bu dildeki bitişik zamirler nasıl ad tamlaması oluşturuyorsa Türkçedeki bitişik zamirler de öylece (hem aynı durumda olarak) ad tamlamaları oluşturuyorlar. Bu tamlamalarda aynı düzenle birinci olarak *ev* kelimesi tamlanan, ikinci olarak da teklik birinci, ikinci, iyelik üçüncü kişi zamirinden ibaret kelime tamlayan görevinde bulunuyor.

Beytullah gibi yabancı dillerin ters tamlamalarına benzer olan *Tanrının* veya *Tanrı + evi* meydana getirmeye gelince, öncüllü üçüncü kişi olan bunda *ev* kelimesi, i üçüncü kişi zamirine ait ve tamlanan olup bu i, *ev* kelimesine göre tamlayandır ve bu üçüncü kişi zamiri, öteki zamirler gibi köprü görevini görerek, asıl tamlayan olan görünen adları bildirirler. Burada bu öncüller vekilleri olan i'lerin tamlayan olmaları gibi onlar da asıl olmak itibarıyla yine görünen ad hâlinde tamlayandılar. n'li olan birincisi, belirli öncül; n'siz olan ikincisi belirtisiz öncüldür. Yine tekrar ederiz, birinci ve ikinci kişi zamirlerine yapılan; *evim, evimiz; eviñ, eviñiz* gibi ad tamlamalarında m zahirinin öncülü örneğin ben isem (Ali Ulvi)'nin; n zahirinin öncülü sen; yani örneğin *Fikret* ise *Fikret*'in adını anmaya gerek yoktur, bir mecliste oldukları için birinci ve ikinci kişi zamirlerinin öncülleri olan görünen adlar hiçbir zaman anılmaz. Bunlar daima görünen ad öncülleri anılmadan kullanılan (birinci ve ikinci kişiye ait) ad tamlamaları olurlar.^{AUE}

²⁴² Yazar bunu *şey*si olarak *kimisi, ekserisi, evelisi* örnekleri arasında göstermiş ise de bizce yeri orası olmadığı için buraya aldık.^{AUE}

olmak itibarıyla aynı istisnalar sırasına bağlanması mümkündür.

Eski Osmanlıcada *cemii(s)i* kelimesi de söylenirdi. Diğer örnekler:

mecmu'û(s)u (yazmalar, Bibl. ROUEN, or. 28 yaprak 40); *dügelisi* (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 9. yap.) *adamı(s)ı* (yazmalar, ör. Bibl. ROUEN, 28, 41. yap.; *Ahd-nâme* 1595'in, Belin tarafından yayımlanan (J. as. 1876) , 397. s., I, 3). krş. aşağıdaki mısra da *defisi* kelimesi *ne deñlü sây ederlerse anın defisine imkân yok*.²⁴³ (ÜVEYSİ'nin şiiri, 1626'da yazılmış, DIEZ tarafından yayımlanmış: 1811, *Ermahnung an Istanbul*), Berlin..*aşşamı(s)ı* kelimesi için bu sayfanın aşağısına bakınız.

1. Görüş – Esas itibarıyla bir iyelik ekiyle biten bir ad, cümlede ancak ad olarak kullanılabilir. Bu kuralın istisnası azdır:

ertesi gün;

evelsi gün (sene);

***devrisi gün (sene) (halk dilinden)*.

Diğer örnekler: *ferdâ(s)ı gün (sene)* (KÂMİL PAŞA, *Tarih-i Siyasî Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye*, I, 14 ve 17); *o biri(s)i gün* (İzBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*, 125. s.); krş. Azerice, *sabahı gün* (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilat*, 279. s.).

Bütün bu örneklerin zaman deyimleriyle ilgili olduğuna dikkat edilmelidir.

Aşağıdaki örnekte +sI ile biten bütün bu kelimeler, birinci sözcüğü kaybolan bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünü meydana getirdiklerini gösteriyor. Birinci sözcüğün kaldırılması, o sözcüğün +sI'lı adından sonra gelen bilinen bir adda tekrarlanmış olmamasından ileri geliyor: *Belgrad'a dâhil olduğu günün ertesi gün* (...günün ertesi gün) (MENINSKI tarafından yayımlanan bir metinden çıkarılmıştır. Çözölmüş *Orhon Yazıtları*, II, 165. s.).

Ertesi kelimesi, Doğu Türkçesindeki *yarındası*, *tañtası* veya *tañlası* (ALİ ŞİR NEVAL, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 75. s.) ifadeleriyle yaklaştırılmalı. Şu hâlde *erte* kelimesi *er+te*'den yapılmıştır. Krş. (belirtici ve tanımlayıcı kelimeler olarak kullanılmamakla beraber) buna benzeyen ifadeleri: *aşşamı(s)ı* veya *aşşamı(s)ında* (Rifat Paşa *Seyâhâtname*, 25, 28, 29, 30. s.). krş. *sabağa(s)ı* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 37.s.).

2. Görüş – İstisna olarak iyelik eki (dolaysız cümlede; yani bir şey anlatılırken bir kimseye atfedilen söz o kimsenin ağzından çıkıyormuş gibi söylenen cümledeki) cümleye bile ilave edilebilir (bk. § 1110).

²⁴³ Bu mısra, bu hâliyle vezinsizdir ya *defisine* kelimesi *defîne* olmalı ya *imkân* kelimesinin yerinde örneğin *yol* gibi tek heceli bir kelime olmalı.^{AUE}

III. Hâl ekleri – İsim çekimi

239. Türkçede bir ad, hiçbir hâl eki almadan da görünebilir. Aşağıdaki durumlarda böyledir:

1. Cümlelerin öznesi durumunda (= yalın hâl).

at koşar.

240. 2. Belirtisiz olan dolaysız tümleç durumunda bk. § 258.

Bir at gördüm.

241. 3. İsim tümlecisi²⁴⁴ durumunda (krş. § 1101 ve aşağısı).

at yelesi;

göz evi (krş. § 233).

²⁴⁴ Yazarın ad tümlecisi dediği ve *at yelesi*, *göz evi* gibi örneklerle teyit ettiği şeyler, üçüncü kişi belirtisiz ad tamlamasıdır.

Hâlbuki ilgi zamirlerinin üçüncü kişi biçimleriyle yapılan bu türlü ad tamlamalarından başka (teklik, çokluk) birinci ve ikinci kişi ait ilgi zamirleriyle yapılan başka ad tamlamaları da vardır ki onlar da birleşik adlar gibi yine yalın hâlinde olup ayrıca ad hâl çekim eklerini alırlar:

<i>Ev +im, +imiz</i>	i, e, de, den, in;
<i>Ev +iñ, +iñiz</i>	i, e, de, den, in;
<i>Ev +i, +leri</i>	(n) i,e,de, den, in;

<i>göz ev (+)</i>	<i>im, +imiz</i>	i, e, de den, in;
	<i>iñ, +iñiz</i>	i, e, de den, in;
	<i>i, +leri</i>	(n)i,e,de,den, in;

<i>aşçı baş+ı+m, +mız</i>	ı, a, da, dan, in;
<i>aşçı baş+ı+iñ, +ñiz</i>	ı, a, da, dan, in;
<i>aşçı baş+ı+sı, +ları</i>	(n)ı, a, da, dan, in;

Belirtisiz öncüllü üçüncü kişi ad tamlamaları (örneğin yukarıdaki örnekteki *göz evi* gibi *mürekkkep şişesi*), tekrar ilgi zamirleri alarak ardınlama ad tamlaması yapılacağı zaman birinci, üçüncü kişi zamirinde ünlü düşer.

<i>mürekkkep şişe (+)</i>	<i>m, +mız</i>	i, e, de, den, in;
	<i>ñ, +ñiz</i>	i, e, de, den, in;
	<i>si, +leri</i>	(n)i, e, de, den, in. ^{AUE}

Şu durumda Türk dillerinde adın hâl eklerini almadan kullanıldığı durumlar da vardır (krş. § 133).

Hatırlatma – Ismin bu yalın (çekiminden kurtarılmış) hâli, ünlemeç (nidalık) hâli olarak da kullanılmasına yarar.

242. Yukarıdaki söylediklerimizden çıkan sonuca göre Klasik Arapça, Yunanca ve Latince yalın için özel bir sonuç olduğu hâlde Türkçede bu yoktur. Örnek olarak Latince yalın *lupus* (*kurt*); ilgi hâli *lupi* (*kurdun*).

Yalın hâl için özel bir biçim de yoktur; çünkü eksiz ve daha iyi bir deyimle söyleyelim, sıfır ekli bir kelimeye bu görev verilsin dense o hâldeki kelimenin daha başka görevleri de vardır. Şu hâlde eksiz Türkçenin hiç değilse isimlerinde yalın hâli olmadığını onaylamaya ve kabul etmeye varıyor (krş. § 298). Bu deyim, yalnız ifade kolaylığı bakımından kullanılabilir. Bununla beraber böyle durumlarda da yalın hâl veya belirsiz durumu deyimlerini kullanmak daima tercih edilmelidir.

A) Hâl eklerinin biçim bilgisi

243. Yalın hâl itibara alınmazsa Türkiye Türkçesinin ad çekimi beş durumdan ibaret sayılabilir:

İlgi²⁴⁵, başka bir kavramın kendi kavramına ait olduğunu bildiren kelime *+In hâ-*

²⁴⁵ Yazar burada *tamlayan* deyimimiz yerine *ad tamlaması* (annexion) tabirini kullanmıştır. Bununla beraber yukarıdaki dipnotlarımızın birinde söz ettiğimiz gibi asıl ilgi yazılış ve söylenişte tamamıyla kendisine benzeyen ve teklik ikinci kişi izafet zamiri olan (*evîñ* {sana mensup ev} *burada mı?*) *ñ* değildir.

Bunun dışında *+n*'in aynı söyleniş ve yazılışıyla birkaç biçimde kullanılır; hepsinde de bu ek birinci, ikinci ve üçüncü kişi düşünülmeyle yalnızca ilgi hâli anlamında olur ki asıl ilgi budur:

1. Üçüncü kişi ad tamlamasının belirli olan öncülünü ilgi hâli anlamıyla bu ad tamlamasına bağlar: (*öğretmen+in*) *ev+i*.

2. İlgi hâli anlamıyla katıldığı adı sıfat yaparak tamlananıyla beraber sıfat tamlamasında ilk kelime hâlinde bulunur: *Benim ev*; *bizim ev* [bunlardaki ek *n > m* değişimlidir]; (*sen+in*) *çocuk ne âlemde?*; (*siz+in*) *işten ne haber?*; (*çoban+ın*) *Mustafa ne yapıyor?* (lehçelerde).

3. İsim cümlesinde bu ilgi hâl eki sıfat, haber olur: Bu ev *öğretmen+in* 'öğretmene ait'dir.^{AUE}

1. numaradaki örnekte iyelik üçüncü kişi zamiri olan *+i*, tamlamada tamlayandır ki tamlananı *ev*'dir. *Öğretmen* ise *+i* üçüncü kişi zamininin öncülü olduğu için dolayısıyla o da tamlayandır; fakat ona *+n* katıldığına bakarak bu ilgi hâl ekine yalnızca buradaki göreviyle tamlayan eki demek doğru değildir; çünkü 2 ve 3. numaralarda görüldüğü üzere bu asıl ad cümlesinde (haber) olan ilgi hâli ekli bir sıfattır. Bu bakımdan buna ilgi hâl eki demek doğrudur.

li, fiile yüklenen kelime +I hâli;

Yönelme hâli, fiil kendisine tahsis edilen ve yöneltilen kelime +A hâli;

Ayrılma hâli, fiil kendisinden doğan kelime: +DAn hâli;

Bulunma hâli, fiil kendisinde gerçekleşen kelime: +DA hâli.

Bunlara *göreceli*, bir kavramın başka bir kavrama göre olmasını bildiren kelime-deki +CA hâlini de ilave etmek mümkündür. Bundan daha ileride (§ 917 ve aşağısı) bahsedilecektir.

Hâl ekleri, eklenirken iyelik eklerinden (ve zaruri olarak çokluk ekinde) sonra yer alır. Bunlar iki çeşittir:

Çift değişmeli tamlayan	{ İlgi hâli.....+(n)In	} yardımcı ünsüzlerle
	{ Yükleme hâli.+(y)I	
Tek değişmeli	{ Yönelme hâli.....+(y)A	
	{ Ayrılma hâli.....+DAn	
	{ Bulunma hâli.....+DA	
	{ Eşitlik+cA	

1. hatırlatma – İlgi hâli (+In hâli) ünsüzle biten bir ada katıldığı zaman, iyelik ekinin teklik ikinci kişisiyle aynı biçimde olur. *eviñ* kelimesi: 1. Sana ait ev 2. Eve ait anlamlarını bildirir.²⁴⁶

2. hatırlatma – Yönelme hâli (+A hâli) eskiden bir gırtlaklı ünlü ünsüz ile +*ke* (+*ka*) (§ 144) biçiminde idi. Türkiye Türkçesinde bu biçimin izleri ancak *başka* ve *özge*²⁴⁷ kelimelerinde bulunuyor. Bunlar *baş* ve *öz* kelimelerinin eski yönelme hâlin-

Birinci, ikinci ve üçüncü kişi zamirlerinden sonra da aynı anlam ile katılır. (*evim*)+in (*eviñ*)+in (*evin*)+in gibi. Bununla beraber yazarın tabirini değiştirmiyoruz.^{AUE}

²⁴⁶ Bu Arap imlâlı Osmanlıcaya özgü olup her iki hâlde de *ك* ile yazılandır.^{AUE}

²⁴⁷ Bizce *başka*, *özge* kelimelerinin sonundaki *ka*, *ge*'ler, yazarın dediği gibi eski yönelme durum ekleri değildir. Kaldı ki yazar § 267'nin dipnotunda bunu zaten şüpheli gösteriyor ve orada verdiği örnekte *başka* kelimesinin kullanışı da verdiğimiz anlamı teyit ediyor. *Divanü Lugatî't-Türk*, 352 I. *arķamak* (şimdiki leçemizde *k*'sı düşmüş) *aramak*; I. 215 *elkemek* (şimdiki lehçemizde *k*'si düşmüş) *elemek* ve lehçemizde *yaşamak* ve örneği kelimeler hep *k*, *k*'ları düşmüş fiil adlarıdır: Fiil maddelerine o madde kavramının devamı 'abartma' anlamıyla katılmış olanlar da var; *çalkamak* 'çeşitli defalar çalmak, vurmak'; *tık(k)amak* (bir *k* düşmüş) 'çeşitli ve devamlı tıkmak' vs. İşte *başka(k)*, *özge(k)* gibi kelimeler bizce böyle fiil adlarının sıfatlarıdır: Bundan *başka(k)*, *özge(k)* 'bundan bağımsız, kesilmiş (olarak)'.^{AUE}

dedir (krş. § 267 hatırlatma; yine krş. § 295 ve 916).

Ayrılma hâlinin (+DAn hâli), eskiden çift veya değişmeli ünlüsü vardı: +*dan* (§ 156); +*dın*. Eski Osmanlıcada, Çağataycada olduğu gibi +*din* biçimi bulunur (krş. § 910 ve § 1419).

Hâl eklerinin hepsi, iyelik zamirleri gibi 160. paragrafta özetlenen kurallara göre incelenmelidir.

244. Ek ünlüsünün değişkenlikleri – Bu değişkenlikler şöyle özetlenebilir: İlgi ve yükleme hâl eklerinin ünlüleri çift değişmeli, bütün öteki durumlara ait eklerin ünlüleri tek uyumludur (krş. yukarıdaki tablo).

a) Son ünlüsü ince sınıftan *e*, *i*, *ö*, *ü* olan adlar:

1. *e* ünlülü: *ev*

İlgi hâli.....*evin*°;

Yükleme hâli.....*evi*° ;

Yönelme hâli.....*evê*° ;

Ayrılma hâli.....*evdê*°n;

Bulunma hâli.....*evdê*²⁴⁸,

(Görecelik hâli.....*ê*°vce)

2. *i* ünlülü: *beygir*.

beygir +*in*, +*i*, +*e*, +*den*, +*de* (+*ce*)

3. *ö* ünlülü: *söz*

söz +*ün*, +*ü*, +*e*, +*den*, +*de* (+*ce*)

4. *ü* ünlülü: *teessüf*

tessüf +*ün*, +*ü*, +*e*, +*den*, +*de* (+*ce*)

b) Son ünlüsü kalın sınıftan (*a*, *ı*, *o*, *u*) olan adlar:

1. *a* ünlülü: *at*

İlgi hâli.....*atın*;

Yükleme hâli...*atı*;

Yönelme hâli...*ata*;

Ayrılma hâli...*attan*;

Bulunma hâli...*atta*;

²⁴⁸ Yazar bu tablodaki örneklerin baştan ikisini oluşturan ilgi ve yükleme hâli *evin*; *evi* kelimelerinde vurguyu *ev* adı üzerinde göstermiş ise de aslında vurgu eklerin ünlülerinde olduğu için biz bunları o yolda gösterdik.^{AUE}

[Görecelik hâli.....atca].

2. ı ünlülü: *katır*

katır +ın, +ı, +a, +dan, +da, (+ca)

3. o ünlülü: *fayton*

Fayton +un, +u, +a, +dan, +da, (+ca).

4. u ünlülü: *koşum*.

koşum +un, +u, +a, +dan, +da (+ca)

Alıştırma – *Türkmen, ekin, göç, Türk, Tatar, Kırkız, Moğol, Uygur* kelimeleri de hep böyle çekime girer.

245. Diğer ses değişimleri – Ayrılma, bulunma (ve göreceli) hâl ekleri de bir dişli ünsüzüyle başlar. Şu hâlde bu ünsüz esas itibarıyla boğuk ve çınlamalı arasında bir değişmeye uğrar. Bundan 175. paragrafta söz edilmişti.

Örn.: Ayrılma hâli: *evden*; fakat *attan*;

Bulunma hâli: *evde*; fakat *atta*.

Bununla beraber aynı paragrafın hatırlatmasında gösterilen sebepler dolayısıyla çeviri yazıda genellikle çınlamalıları muhafaza ediyoruz: *atda*.

Öteki üç adın hâli (ilgi, ayrılma ve bulunma hâli) ise bir ünlü ile başlar ve sonuç itibarıyla aşağıdaki değişikliklere uğrarlar. Bundan daha önce iyelik eki dolayısıyla (§ 224 ve aşağısı) söz etmiştik.

246. 1. Son ek adın bitiş gırtlaklı ünlüsünde değişiklik (krş. 202 ve aşağısı).

a) İnce sınıftan:

çiçek

İlgi hâli..... *çiçe yi n*;

Yükleme hâli... *çiçeyi*°;²⁴⁹

Yönelme hâli... *çiçeye*°;

fakat ayrılma ve bulunma hâlinde: *çiçekdè°n*, *çiçekdè°*.

Şunlar da uygun ünlülerle hep böyle çekimlenirler: *çelik*,

kütük.²⁵⁰

b) Kalın sınıftan:

orak

²⁴⁹ Yazar bu kelimeye vurguyu ikinci hecenin e'sinde göstermiş ise de vurgu, arkadaşlarında olduğu gibi hep son hecededir.^{AUE}

²⁵⁰ Yazar bu kelimeyi *kütük* okuyor.^{JD}

İlgi hâli..... *orâğî°n*,²⁵¹

Yükleme hâli.... *orâğî°*;

Yönelme hâli.... *orağâ°*;

fakat ayrılma ve bulunma hâlinde: *orağdâ°n*, *orağdâ°*.

Şunlar da uygun ünlülerle hep böyle çekimlenir; *tırmık*, *çubuğ*.

247. 2. Bitiş dişlisinde değişiklik (bk. 180 ve 206).

Örn.: *ķurt*; *buğut*.

İlgi hâli *ķurdun*, *buğudun*²⁵² vs.

248. 3. Bazı adlarda kararsız ünlünün düşmesi (bk. § 207).

Örn.: *ķarın*'dan, yükleme hâli *ķarnı* vs.

249. Bir ünlüyle biten adlar – Ad bir ünlüyle biterse şöyle değişiklikler olur: Ad ile ekin başlangıç ünsüzü arasına tamlayanda *n*, yönelme ve yükleme hâlinde *y* yarıdımıcı ünsüzleri getirilir, bulunma ve ayrılma hâlinde ad değişmez.

1. Örn.: *dede*

İlgi hâli..... *dedeni°n*,²⁵³

Yükleme hâli.... *dedeyi°*;

Yönelme hâli..... *dedeyê°* ;

Ayrılma hâli..... *dededê°n*;

Bulunma hâli..... *dededê°*.

Şu kelimeler de hep böyle çekimlenir:

güveyi +niñ, *+yi*, *+ye*, *+den*, *+de*;

örtü + nüñ, *+yü*, *+ye*, *+den*, *de*;

baba +nıñ, *+yı*, *+ya*, *+dan*, *+da*;

dayı +nıñ, *+yı*, *+ya*, *+dan*, *+da*;

pağto +nuñ, *+yu*, *+ya*, *+dan*, *+da*;

ķomşu +nuñ, *+yu*, *+ya*, *+dan*, *+da* (krş. § 228).

²⁵¹ Yazar bu kelimelerde de vurguyu ikinci hecelerdeki *a*'larda göstermiş ise de vurgu yine son hecededir. Konuşma dilinde olduğu gibi sondaki eklerin ünlüleri söylenmeyip kelime üç heceden iki heceye düşerse, o zaman vurgu ikinci hecenin ünlüsünde olur.^{AUE}

²⁵² *Buğut* kelimesi ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman da *t*'si *d* ile değişme yapmaz: *buğutun* kalır.^{AUE}

²⁵³ Yazar, ilgi ve yükleme hâli örneklerindeki vurguyu *dede* adının son hecelerinde göstermişse de vurgu, bunların arkadaşları olan örneklerde yine eklerin ünlülerinde olduğu için biz de öyle gösterdik. İki hecesi *d*'li olan adlar *dede*, *dadı*, *dudu*, ayrılma ve bulunma hâlinde yine *d*'li bir ek alarak ses çetrefillliği ortaya çıkarılırlar.^{AUE}

Şunlar da uygun ünlülerle hep böyle çekimlenir: *dere*, *arı*, *deri*, *kuyu*, *sürü* (krş. § 35). *su* kelimesi ilgi hâlinde *sunuñ* olacak yerde *suyuñ* olur (krş. § 227).

Bununla beraber bazı eski metinlerde *sunuñ* biçiminin de kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır.

Örn.: *sunuñ yüzün* 'suyuñ yüzün(ü)' (yükleme hâli) (1426 yılı yazmaları, 69. yap.); *sunuñ yuğarusundan* (aynı yazmalar, 170. yap.).

su kelimesi, daha çok eski bir *sub*, *suv*, *sug* yerindedir (krş. BOHTLINGK, 134. s.).

250. *Bir ünlüyle biten adların yazılışına dair görüşler* – Böyle durumlarda hâl ekleri, yazıda addan ayrılmış bulunurlar; çünkü bitiş ünlülerini işaretleyen harfler içinde: *a* karşılığı *ı*; *e* ve *a* karşılığı *o*; *u*, *ü*, *o*, *ö* karşılığı *u*; *ı*, *i* ve bazen de *u*, *ü* karşılığı *ı* vardır. Yalnız bu sonuncusu, yazıda kendisinden sonra gelen harfle *ı* biçiminde bitişebilir. Bununla beraber bu harfle de olsa ek verileceği zaman bir dizi *ı* lerin kümelenmesinden çekinilerek, yükleme ve yönelme hâl ekleri ayrı yazılır.

Örn.:	<i>deri</i>	<i>sürü</i>
İlgi hâli.....	<i>deriniñ</i> ;	<i>sürünüñ</i> ;
Yükleme hâli..	<i>deriyi</i> ;	<i>sürüyü</i> ;
Yönelme hâli..	<i>deriye</i> ;	<i>sürüye</i> ;
Ayrılma hâli...	<i>deriden</i> ;	<i>sürüden</i> ;
Bulunma hâli...	<i>deride</i> ;	<i>sürüde</i> .

Hatırlatma – Eski Osmanlı Türkçesi metinlerinde *ı*, *ı* ünlüleriyle biten kelimelerin yükleme durumlarını yazmak için Farsça imlanın bir özelliğinden alınmış ayrı bir yazış (krş. § 1135) tarzı, yazılı esre işaretli hemze ' biçimi kullanılırdı (§ 26).

****pencere'nin yükleme hâli olan *pencereyi*.**

251. *Çokluklaşmış adların çekimi* – İsim çokluk hâlinde ise ilgi ve yükleme hâl ekini alması, +*lar*'dan sonra olacağı için bu, tek değişmeli *ı*/*i* biçiminden ibaret kalır (bk. § 158, hatırlatma). Şu hâlde, hâl eklerinin ancak iki örneği bulunabilir:

+ *ler*' den sonra : + *iñ*, + *i*, + *e*, + *den*, + *de*;
+ *lar*' dan sonra; + *iñ*, + *ı*, + *a*, + *dan*, + *da*.

Son ek hecesi daima vurgulu olur (krş. § 210, hatırlatma).

I. +*ler* ekiyle çokluk olan kelimeler

Örn.: *evler*.

İlgi hâli..... *evleriñ*;

Yükleme hâli..... *evleri*;

Yönelme hâli..... *evlere*;

Ayrılma hâli.....evlerden;

Bulunma hâli.....evlerde.

beygirler, sözler, teessüfler'de de böyledir (bk. 211. paragraf).

II. +lar ekiyle çokluk olan kelimeler

Örn.: *atlar*.

İlgi hâli.....*atlarıñ*;

Yükleme hâli.....*atları*;

Yönelme hâli.....*atlara*;

Ayrılma hâli.....*atlardan*;

Bulunma hâli.....*atlarda*.

katırılar, faytonlar, hoşumlar'da da böyledir (bk. 211. paragraf).

252. *iyelik eki alan adların çekimi* – Bu çekim eki, iyelik ekinin teklik ve çokluk birinci kişilerinde düzenlidir.

Daima, ekin son ünlüsü vurgulu olur (krş. § 210, hatırlatma).

Dikkat edilmeli ki ilgi ve yükleme hâl eki getirilince, yalnızca iyelik ekinin ünlüsü tekrarlanmış olur. Gerçekte, bunların ikisi de aynı nitelikte (ikinci sınıftan)dir.

Örn.: *evim*.

İlgi hâli.....*evimiñ*;

Yükleme hâli.....*evimi*;

Yönelme hâli.....*evime*;

Ayrılma hâli.....*evimden*;

Bulunma hâli.....*evimde*.

eviñ

İlgi hâli.....*eviñiñ*;

Yükleme hâli.....*eviñi*;

Yönelme hâli.....*eviñe*;

Ayrılma hâli.....*eviñden*;

Bulunma hâli.....*eviñde*.

evimiz.

İlgi hâli.....*evimiziñ*;

Yükleme hâli.....*evimizi*;

Yönelme hâli.....*evimize*;

Ayrılma hâli.....*evimizden*;

Bulunma hâli.....evimizde.

eviniz.

İlgi hâli.....evinizin;

Yükleme hâli.....evinizi;

Yönelme hâli.....evinize;

Ayrılma hâli.....evinizden;

Bulunma hâli.....evinizde.

beygirim, beygiriñ, beygirimiz, beygiriñiz'de de böyledir,

sözüm, sözün, sözümüz, sözünüz kelimeleri şu ekleri alır: +*ün*, +*ü*, +*e*, +*den*, +*de* vs.

253. Kendisinde iyelik ekinin teklik üçüncü kişi eki bulunan adların çekiminde şu özellik vardır:

Bunun bütün hâl eklerinde araya -*n* yardımcı ünsüzü girer.

Örn.: Teklik üçüncü kişi: *evi, atı*

İlgi hâli.....	<i>eviniñ;</i>	<i>atınıñ;</i>
Yükleme hâli.....	<i>evini;</i>	<i>atını;</i>
Yönelme hâli.....	<i>evine;</i>	<i>atına;</i>
Ayrılma hâli.....	<i>evinden;</i>	<i>atından;</i>
Bulunma hâli.....	<i>evinde;</i>	<i>atında.</i> ²⁵⁴

Çokluk üçüncü kişi: *evleri.*

İlgi hâli..... *evleriniñ;*

Yükleme hâli..... *evlerini;*

Yönelme hâli..... *evlerine;*

²⁵⁴ Bizce buradaki *n* yardımcı bir ünsüz değildir. Eski dilcilerimiz buna *vikāye nunu* demişlerdir ki besbelli bundan iki ünlünün yan yana gelmesinden doğan ses düşmesi dolayısıyla hissedilecek ses çetrefillliği; yani kelimeyi korumak için getirilen *n* kastediliyordu; fakat birkaç durumda bu düşünceyi haklı gösterecek iki ünlü komşuluğu var ise de örneğin ayrılma ve bulunma hâlinde bu ayrık durum yoktur. *N* oraya bunun için gelmiş olsun: *eviniñ, evini, evine*; fakat ötekilerde Doğu lehçelerinde görüldüğü üzere *eviden, evide* demek gerekir; çünkü *i*'den sonra başka ünlü gelmeyip bir ünsüz *d* geliyor. Hatta bu bir benzeşmeden ileri gelmiş de değildir (bk. § 254).

Bizce teklik üçüncü kişi iyelik (ad tamlaması) zamiri, eskiden +*In* ve +*I* biçimlerindedir. Şimdiki dilimizde +(s)*I* biçimi bu zaminin yalın hâliyle sınırlı kalmış olup diğer hâllerinde ise daima +*In* şekli yaşamaktadır. Bunda *vikāye nunu* dedikleri yardımcı ünlü söz konusu olamaz ve bu bakımdan yazarın yaptığı gibi *ev+i+n+iñ* vs. biçiminde *n*'yi yardımcı olduğunu göstermek üzere önceki *i*'den ayırmayıp *ev+in+iñ* vs. biçiminde kaydetmek gerektirdi.^{AUE}

Ayrılma hâli..... evlerinden;

Bulunma hâli..... evlerinde.

Şu kelimelerde yine böyle çekimlenir:

çeñesi; omuzu; ayağı, kemiyi, saçları.

1. hatırlatma – atı biçiminde üçüncü kişi iyelik zamiriyle yalın hâlde belirli ى , ا eğer adın son harfi yazıda kendisinden sonraki harfe bitişmeyenlerden biri ise öteki durumlarda²⁵⁵ yazılmaz (O zaman iyelik zamininin varlığı ancak n'den anlaşılır.).

2. hatırlatma – Ünsüzle biten bir ad olursa teklik ikinci ve üçüncü kişiye ait iyelik ekinin çekimi söylenişte aynı olur.

İlgi hâli.....evinin (sana, ona ait evin);

Yükleme hâli.....evini (sana, ona ait evi) vs.²⁵⁶

3. hatırlatma – Üçüncü kişi iyelik ekiyle biten kelimenin yükleme hâlindeki bitiş i, eski metinlerde ve eski şiirde söyleniş ve yazıdan çoğunlukla düşerdi.

Örn.: Üçüncü kişi iyelik ekli başı kelimesinin yükleme hâli başını yerine başın.²⁵⁷

254. bu, şu, o § 312, kendi § 303 ve -ki eki § 289 gibi zamirlerin çekiminde ortaya çıktığı için zamirlik n diyebileceğimiz şimdi sözü geçen n, her zaman var olmuş değildir.

Örnek olarak Çağataycada, töräsidad gibi n'siz ve töräsindâ gibi n'li biçimler arasında kararsızlıklar görülüyor (yine krş. § 304 ve 881, hatırlatma ve § 595 yukarılarında).

Türkiye Türkçesi bu hâl ve durumun ancak zayıf izlerini muhafaza etmiştir. İhtimal ki Farsça **ân kelimesinin bulunma hâli, iyelik ekiyle yine böyle zamirlik n almaksızın anide olmuştur.

255. Aynı zamanda hem çokluk hem iyelik eki almış olan adların çekimi düzenlidir.

²⁵⁵ Bizce bu ı adın son harfi kendisinden sonraki harfe bitişmeyenlerden olursa Arap yazılı Türkçe imlada yalnız ayrılma ve bulunma hâlinde yazılmaz; son harf bitişenlerden olursa hiçbir durumda yazılmaz:

a) ev(.)ndn; ev(.)nde;

b) at(.)n (.)ñ, at(.)nı, at(.)na, at(.)nd(.)n, at(.)nda.^{AUE}

²⁵⁶ Daha önce de söylediğimiz üzere ikinci kişi izafet zamiri olan ى ile ilgi hâl eki olup üç kişinin her birine de eklenebilen ى edatının Arap imlâlı Türkçede aynı biçimde olduğuna bakarak, yazar bunları hep ñ ile gösteriyor. Hâlbuki yalnız ikinci kişi zaminini ñ ile gösterip çekimli hâllerdeki üçüncü kişi zaminini ve ilgi hâli edatını n ile göstermesinin daha iyi olduğu fikrindeyiz.^{AUE}

²⁵⁷ (başın) alamaz bir dañi bārān-ı belādan. '...bela yağmurundan bir daha başını alamaz.' ZIYA PAŞA. Bu, üçüncü kişi iyelik zamininin yalın hâlidir. Yüklem hâl eki almadan da yüklem hâli yerine kullanılırdı.^{AUE}

İlgi hâli.....evlerimin;
Yükleme hâli.....evlerimi vs.

B) Cümlede çeşitli hâl eklerinin görevi²⁵⁸

256. Yalın hâl eki kullanışlarını daha önce (bk. § 239 ve aşağısı) göstermiştik. Şimdi öteki durumların kavramlarını incelemek işi kalıyor.

1. İlgi hâli (+In hâli)

257. Tamlayan, aitlik bildirir.

Örn.: *Bu kimindir?*

At binenin, kılıc kışananın, iş becerenindir (atasözü).

Bu örneklerde tamlayan, bir ad cümlesinin yüklemi olarak kullanılır (§ 1174); fakat çoğunlukla belirtici (tarif edici, belirleyici) tümleçleri (veya adları) göstermeye yardım eder.

Örn.: *çobanın evi.*

Türkçede belirtici tümleç, anlamını tamamladığı kelimeden daima önce gelir ve bu tamamlanan kelime (bk. yukarıdaki örneğe) iyelik ekini (§ 233) alır. Bu yolla oluşan kümeyle ad tamlaması adı verilir. Tamlayan o zaman bu ad tamlamasının; yani tamlayanın birinci sözcüğüdür (bk. § 1091 ve aşağıları).

Bazı edatlar zamirlerin ilgi hâline bağlı olurlar (bk. § 874 ve aşağısı).

2. Yükleme hâli (+I hâli)

258. Belirli bir anlam ile kullanılan adlardan ortaya çıkmış dolaysız tümleçler (dolaysız işlenikler²⁵⁹) hâl ekidir.

²⁵⁸ Biz, ad çekimini farklı durumlarına dair olan etraflı incelememizi, dil bilgisi kitabının sonuna (cümle kısmına) bırakmamış bulunuyoruz. Bu, alelade tutulan yolun aksi bir tarzdır. Biz de aynı biçimde yapmış olsaydık, cümle bilgisinde (farklı kelime kümelerinin incelemesinde krş. § 1061 ve aşağısı) kabul ettiğimiz plan, bütün bunları dağıtmamıza sebep olacaktı. Hâl-buki biz bunları bir bütün hâlinde incelemeyi tercih etmiş bulunuyoruz.^{JD}

²⁵⁹ Fransız dilinde *tümleç* kelimesinin tam karşılığı yoktur. İsmi tamamlayıcısı karşılığı olarak *complement du nom* dedikleri gibi fiilin tamamlayıcısı *tamlayanı* için de tümleç karşılığı *complement du verbe* gibi tabirler kullanırlar. Biz dilimizde tümleç için karşılık olabilecek *işlenik* kelimesini uygun buluyoruz. Şu hâlde işlev (fiil), işlevci (özne) işlenik (tümleç) gibi aynı aileden kelimelerle, dil bilgisinin bu tabirlerini Türkçe olarak kullanmak mümkün olabilir. *Marife* için *belirli* ve *nekre* için de *belirsiz* tabirleri kullanmak da mümkündür; fakat bu tabirleri açık, başka açık tabirlerine karşılık bırakmak da olur.^{AUE}

Belirsiz adlar yalın hâlde kalırlar (krş. § 240).

Örn.: *Mektubu aldım;*

Bir (iki) mektup aldım;

Ceviz [satın] aldım;

taş atmak;

kitap satmak.

Türkçede belirsiz sayılan bir kelime Fransızcadaki karşılığında tanımlık edatı ile beraber bulunabilir; yani belirli olabilir.

Örn.: *göz yummak* 'gözleri yummak';

tütün içmek 'tütünü tüttürmek';

şarap içmek;

piyano çalmak.

259. Dolaysız bir tümleş olan kelimedden önce Fransızcanın belirtisizlik edatı (article indefini) ile (bk. § 332) aynı anlamda kullanılan *bir* kelimesi bulunursa o kelime esas itibarıyla tümleş ekini almaz.

Örn.: *(Bir) mektup aldım.*

Bununla beraber kullanışta bu kuralın dışına çıkıldığı da görülür.

Bir kelimesinden başka belirtkenleri (determinant) bulunan açık fiil tümleşleri de yükleme hâline konulabilir.

Örn.: *herifin biri kirāya almak istediği (bir) dāireyi gezerken...*²⁶⁰

Aşağıdakilere de yükleme hâli getirilebilir:

1. Söz söyleyen (birinci kişi) zat, ifadeye verilen belirsiz biçimine rağmen, söz konusu şeyin ne olduğunu aslında biliyorsa:

Örn.: *Baňa (bir) evi gösterdiler* (Burada kelime, ikinci kişi için belirsiz kalmakla beraber, söz söyleyen (birinci kişi) zat için belirlidir.).

Bu hâlinde *bir* sıfatı, 333. paragrafta gösterilen anlamda olabilir.

2. Fiilin açık tümleciyle ifade edilen kavrama dikkat çekmek isteniliyorsa:

Örn.: *(Bir) çocuğu böyle yalnız bırakarlar mı.*²⁶¹

²⁶⁰ Yazarın dediği üzere biz bunda *bir* kelimesinden başka belirtkeni olan ne bir açık fiil tamamlayıcısını ne de onun yükleme hâlini aldığını görebiliyoruz. Bizce bu cümle, üst tarafındaki görüşe bağlanarak, aşağıdaki örnekler sırasına girer. Bunda da ötekiler gibi *bir* belirtisizlik edatına rağmen açık fiil tamamlayıcısı yükleme hâlini almış bulunuyor: *bir* dāireyi. Bununla birlikte cümlede bundan başka tarifçi kelimesi olan açık fiil tamamlayıcısı yoktur.^{AUE}

Bu hâlinde bir sıfatı, 334. paragrafta gösterilen anlamda olabilir.

260. *İyelik ekli adların yükleme hâli* – Esas itibarıyla fiilin iyelik ekli her açık tümleci, yükleme hâl ekini alır.

Örn.: *(Bir) bastonumu çaλdılar.*

Bununla beraber, fiilin açık tümleci, 1102. paragrafta gösterilen örnekte (yani yalın hâldeki birinci sözcüğü *tamlayan* olan²⁶² ve ikinci sözcüğüyle birlikte birleşik bir ada denk bulunan) bir ad tamlamasından ibaret ise bu ad tamlaması belirsiz olduğu biçimde, yalın hâlde kalabilir (krş. § 1112).

Örn.: *Bir yel değirmeni (ni, yerine) yaptırdım;*

tavuk kızartması (ni, yerine) yerken...

Bu çeşit ad kümelerinde zorunlu olarak bir üçüncü kişi iyelik ekinin var olduğu düşünülünce şöyle bir kural konulabilir. Kendisinde teklik çokluk birinci ve ikinci kişi iyelik eki bulunan fiilin açık tümleci, daima yükleme hâl ekini alır.²⁶³

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada bu yukarıdaki kurallara o kadar sık uyulmazdı.

Örn.: *Geldi yiñi görüp yerine geldi yiñ görüp* (Kırk Vezir, 102. s.).

3. *Yönelme (+A hâli) ve ayrılma hâli (+DAn hâli)*

261. Genel görüşler – Yönelme hâli ve ayrılma hâl ekinin ikisi de taban tabana zıt anlamlarda, fiilin dolaylı tümleçlerini ifade eder. Yönelme hâli *bir şeye doğru yönelme*'yi, ayrılma hâli ise *bir şeyden uzaklaşma*'yı, *ayrılma*'yı, *çıkıp açılma*'yı gösterir. Türkçede bu zıtlık açık olup iki durum birbirinin doğrudan doğruya aksine görünür.

Üstelik cümlede bir hareket fikri bulunduğu zaman yine aynı karşılıklı zıtlığı içeren yer belirteçleri ortaya çıkaracaktır.²⁶⁴

²⁶¹ Bu kelime doğru bırakırlarmı biçiminde söylenir.^{AUE}

²⁶² Yani n'siz belirtisiz öncül ki son devir dilcilerimiz böylelerine *ikinci türlü ad tamlamasının tamlayanı* derler.^{AUE}

²⁶³ *Evimi, evimizi; eviñi, eviñizi* gibi. Bununla beraber bütün üçüncü kişi zamirinden önce bulunan ve o zamirin belirli öncülü olan kelime belirli ilgi hâl eki olan n'yi almadan da belirli anlamıyla kullanılabilir: *gözüm* (= *gözümün*) *nuru*; *başıñ-*, *gözün-* (= *başıñın*, *gözünün*) *sadağası*; *yüzü* (= *yüzünün*) *suyu* vs.^{AUE}

²⁶⁴ Bu iki durum eki arasındaki zıtlığı daha iyi göstermek için yönelme hâli tabiri yerine gidimli yönelme hâli tabirini koymak mümkündür. Bu *allatif* deyimi *fin-ugur* dil bilgisi kitaplarında hususi bir durum eki deyimi olarak kullanılır.^{JD}

Yönelme hâli

262. Bir hareketin veya genellikle bir fiilin *boğumlanma noktasını*, bu hareketin yöneldiği noktayı bildiren adlar yönelme hâl ekini alırlar. Bunlardaki hareket gerçek veya mecazlı bir *yaklaşma*, bir hedefe doğru eğilim ve yönelmeden meydana gelmiştir.

Örn.: *eve girmek*;
dama atmak;
ata binmek;
Kime verdiğin;
birinin evine misâfir olmak.

Yönelme fikrini bildiren bir sıfatla beraber:

Mektebe yakın.

263. Yaklaşma yalnızca mecazlı olabilir. Yönelme hâlini alan kelime, bazen geçişsiz bir fiilin tümlecisi²⁶⁵ görevine girmiş bulunur. Kaldı ki tabii olarak yönelme hâlini alan bazı fiiller vardır.

Örn.: *bakmak*²⁶⁶ 1. Birine veya bir şeye göz atmak, 2. Birini tedavi etmek, bir şeye özen vermek; *şasmak* vs.

Uyarlık, uygunluk, râzilik, gereklik, hâr, ziyan ifade eden fiil ve sıfatlarda (çoğunlukla Arapça sıfat-fiiller) de böyledir.

Örn.: *Birbirine uymuyor*;

Ayrılma hâli

Bir hareketin yahut genellikle bir fiilin başlama noktasını, bu hareketin doğup çıktığı, kopup geldiği noktayı bildiren adlar ayrılma hâlini alırlar. Bunlardaki hareket gerçek veya mecazlı bir uzaklaşma, bir ayrılmadan meydana gelmiştir.

Örn.: *evden çıkmak*;
damdan düşmek;
atdan inmek;
Kimden aldın?;
Et tırnağtan ayrılmaz (atasözü).

Uzaklaşma, ayrılma fikrini bildiren bir sıfatla beraber:

işidenden yırak ki kem akibeti önlemek için nezaket deyimidir.

Uzaklaşma yalnızca mecazlı olabilir, Ayrılma hâlini alan kelime, bazen geçişsiz bir fiilin tümlecisi görevine düşmüş bulunur. Kaldı ki tabii olarak ayrılma hâlini alan bazı fiiller vardır.

Bunlar başlıca *korğu, tiksinti, hoşlanmazlık, uzaklaşma, vazgeçerlik* bildirilen fiillerdir.

kurt kırtaldan korkmaz (atasözü);

Abdal, düyünden çocuk (atasözü)

Oyundan usanmaz;

Ben bu işden vazgeçtim.

²⁶⁵ Burada kastedilen tamamlayıcı, tıpkı geçişli fiillerin dolaysız tümlecisi yetkisinde olan eskimiş tamamlayıcıdır. Yalnız bunun ötekinden şu farkı vardır. Geçişli fiiller fazla olarak dolaysız tümleçler de alabilir; şu cümlede olduğu gibi *Donnez cette lettre à mon pere* "Bu mektubu babama verin."

²⁶⁶ *Ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli* (Atasözü).¹⁰

Tütün size dokunur mu?;

Saňa ne;

Baňa bir çaķı lâzım;

Ata arpa yiğide pılav.

264. Yönelme hâli seyrek olarak bir bitiş sebep ifade eder.

*neye*²⁶⁷ (niçin);

hizmetçi yemek getirmeye gitdi.

Hatırlatma — *başlamak* fiili de yönelme hâl ekine bağlı olur.

265. Geçişli veya geçişsiz fiil gerçek bir hareketi bildirirse yönelme hâli nereye; yani hangi istikamete doğru anlamıyla (*Lâtince: quo?*) gibi bir soruya karşılık olacak *yer bildiren bir hâl ve şart* tümleci değerini alabilir.

Örn.: *İstanbul'a gitmek...*;

mektebe gelecek misiniz?;

gel buraya.

Bazı edatlar yönelme hâl ekine bağlı olurlar (krş. § 903 ve aşağısı).

Hatırlatma — Bununla beraber tümleç, bir fiil adı olursa bu fiiller yönelme hâl ekine bağlı olurlar.

Ğelmeye ağız açmaya kırķar;

Söylemeye istemeyorum (utaniyorum).²⁶⁸

Ayrılma hâli bir başlama sebep (cause initiale) olur (krş. § 1436).

neden;

Açlıķdan darı ekme yi helvâdan tatlı.

Ettirgen veya edilgen fiil gerçek bir hareketi bildirirse ayrılma hâli nereden gibi bir soruya karşılık olacak *yer bildiren bir hâl ve şart* tümleci değerini alabilir.

Örn.: *İstanbul'dan ğelmek;*

mektebden ğeliyorum;

git burdan.

Bazı edatlar ayrılma hâl ekine bağlı olurlar (krş. § 909 ve aşağısı).

Yönelme hâlinin genel kullanışı

266. Yönelme hâli (yaklaşma fikrine yakın olan) sınır (§ 395, hatırlatma ki genellikle edatlarla beraberdir § 903 ve aşağısı) ve *karşılaştırma* anlamlarını da ifade eder. Bunun için bazı *karşılaştırmalarda* zarf-fiil yönelme hâl ekini alırlar: *-cesine* (bk. § 929) ve *-esiye* (bk. § 796).

Değer, diyet²⁶⁹ (karşılık), açıklayıcı (yerine geçme) fikirleri de karşılaştırma fikrine bağlanır (krş. *-eceyime* li bağlaç deyimleri bk. § 1471).

²⁶⁷ Y'den önce gelen *e*, tercihen *i* söylenir: niye.^{AUE}

²⁶⁸ Bunlar daha çok "Söylemek istiyorum.", "Söylemekten utaniyorum." biçimlerinde kullanılır.^{AUE}

²⁶⁹ *Diyet* kelimesi 'kan bahası' anlamıyla Arapça *ödemek* karşılığı *eda*, *tediye*'den türemiş ise de 'bedel' anlamına Türkçenin *değer* kelimesi gibi *değet*'in bir çeşidi olarak da Türkçe sayılabilir; *e*'sinin *i* olması y'den önce oluşundandır.^{AUE}

Buna benzer açıklayıcı fikrini de eklemeli ki fiyat bildiren kelimelerde yönelme hâli alıyorlar.

Örn.: *Bunu kaçça aldınız?*;

Beş ğuruşa.

Şu ifadeler, tarif edici gibi kullanılabilir (krş. § 1089).

Örn.: *Yüz kuruşa bir sâ'at.*

267. Birçok zarf tamlaması yönelme hâliyle ortaya çıkmıştır:

Örn.: *bunuñ üzerine;*

bâş üstüne krş. Arapça (baş ve göz üstüne);

birbiri üstüne;

boş yere, boşuna, yok yere;

yok yere;

*kendî başına veya başlı başına*²⁷⁰ (krş. § 1198 yukarısında).

268. Birtakım zarf tamlamaları, tekrarlı bir addan ortaya çıkmış bir kümenin ikinci kelimesini yönelme hâline koymakla meydana getirilir. Bu tamlamalar bazen birbiriyle karşılıklı olma fikri bildirir.

Örn.: *karşı karşıya.*

Bazen de bu kuruluşta, yalnızca bir pekiştirme anlamı verir.

Örn.: *kendî kendine*, aynıyla *kendî başına* (bk. yukarıya) anlamındadır;

soluğu soluğa veya soluğu soluğuna;

sıcağı sıcağına (söylemek) mecaz olarak;

günü gününe;

gerisi geriye.

269. Tekrarlı kelime -An'lı bir sıfat-fiil biçiminde ise ifade, birçok kimse tarafından 'birbirine bakarak' edilgen fiil anlamını verir (Bu çeşit ifadeler Fransızcaya tam fiil kipleriyle tercüme edilir.).

**koşan koşana;*

kaçan kaçana;

atlanan atlanana;

²⁷⁰ Bu ifadelerin varlığı 'ayrı, bağımsız, diğer' anlamlarında eski kelimeler olan *başka*, *özge* kelimeleri hakkında (§ 243, 2. hatırlatma) verdiğimiz köken bilgisini ihtimali bir hâle koymaktadır. krş. *Dāfiğ-ül-gumûm* (Bibl. Nat. = *Millî Kütüphane Yazmaları A. f. t.*, 394, 59. yaprak) da geçen şu atasözü: *Başka bulamaç yemekden iller ile pilav yimek yeydir.*^{JD}

iblise söven sôvene (AHMET RASIM, *Şehir Mektupları*, 20. s.);

“Aman, müsâdeme olacağı” diyen diyene (aynı eser, 23. s.).

270. Çoğunlukla ayrılma hâl eki öbeğin ilk kelimesinden sonra gelir.

Örn.: Açıkdan açığa;

doğrudan doğruya;

inceden inceye (aramak).

Hatırlatma – Bu gibi kelime tamlamalarının kesinlikle zarf tamlamalarını ortaya çıkarması şart değildir.

Örn.: Arılar çiçekden çiçeğe konup bal toplar.

271. Yönelme hâlinin kullanılmasındaki özelliklere dair birkaç örnek daha (Yine krş. § 395).

nâminıza;

saçlarını siyahıya boyamak;

ateşe (ateşlere) yanmak.

Ayrılma hâlinin özel kullanışları

272. Bir hareket veya bir fiilin geçiş yerini veya yerlerini, onların aralanma noktalarını ifade eden adlar da yine ayrılma hâlini alırlar (Bunların karşılıkları Fransızcada çoğunlukla *par...*, *à travers...* ile ifade edilir.).

Örn.: pencereden bakmak (atlamak);

kılıcdan geçirmek;

gözden geçirmek;

elinden tutmak;

kulpundan yakalamak.

273. Ayrılma hâli yine böyle kullanışla “Nereden?” sorusuna cevap olan yere ait durum tümleçleri ortaya çıkarmaya yarayabilir.

Örn.: buradan git veya sesi daha yükselterek başka bir anlam ile *git*²⁷¹ buradan; nereden geçeyim.

274. Ayrılma hâli ile ifade edilen başlıca iki kavram (bir yerden çıkış kavramı ve bir yerden geçiş kavramı), bütün ayrılma hâllerinde az çok açıklıkla ifade edilmiş

²⁷¹ “Buradan git.” cümlesinde vurgu *buradan* kelimesinde olup bir ikinci kişi gidilecek yolun *buradan* diye gösterildiğini bildirir. “Git buradan.” cümlesinde vurgu *git-* buyruk kipinde olup ikinci kişinin gösterilen yerden uzaklaşması (defolması) şiddetle talebedildiğini bildirir.^{AUE}

belirli çıkıp yayılma genel fikrinde yoğunlaşmış görülür. Bu fikir birtakım anlam farklılaşmalarına da varabilir:

a) Genellikle köken, bağumlanma noktası, başlangıç. krş. § 1087.

Örn.: *Ben bu iftirâyı senden bilirim; kimden soracağım?* veya yönelme hâli ile *kıme* (Ayrılma hâl eki, birinden bir şey sorarak öğrenmekte ısrar edildiğini; yönelme hâli yalnızca birine bir şey sorulacağını bildirir.).

Benden para istedi;

ocaktan yetişme;

çalgıcılıktan dışı olan bir adam;

atalardan kalma nasihat.

275. b) Tanımlarda bir ferдин, fertler sınıfına ait olması.

Örn.: *semmur* (halk dilinde *samur* olarak geçer.) *zırdava* ve *sañsar* cinsinden bir hayvandır;

Hıbbü (veya -i) *vatan en büyük faziletlerdendir.*

276. c) Bir şeyin yapıldığı madde, bir şeyin *terkibi*.

Örn.: *Fakirlik ateşten gömlektir* (atasözü);

Hafta yedi günden ibâretir.

277. ç) Yine çıkıp yayılma fikrinde ortaklığı olan diğer bir fikri bir parçalık (kısmilik) kavramını da bu fikirlere ilave etmeli.

Damdan düşen damdan düşenin hâlinen bilir.

Efendim, benim aklıım o kadar derin ermez hikmetden anılamam. MOLIERE'in, *Depit amoureux*'ünde son Fransız cümlesi böyle olduğu hâlde, AHMED VEFİK PAŞA'nın *İnfi'âl-i 'Aşk*'ından yukarıdaki cümlelerle tercüme edilmiştir. Bugün *hikmet* yerine *felsefe* deniyor;

Âdem afe yhisşelâm men'olunan meyveden yedi.

278. Diğer taraftan uzaklaşma, ayrılma fikri *ayırt edilme* (differenciation) fikrine yaklaşır. Üstünlük veya aşağılık anlamıyla karşılaştırma görevindeki bir sıfat veya bir zarfın yönelme hâlini almış olarak kullanılması da bundan ileri gelir.

Örn.: *O benden bü(ö)yük* (krş. § 930).

4. *Bulunma hâli* (+*DA hâli*)

279. İçinde bir fiilin olup geçtiği yeri veya zamanı gösteren yer (veya zaman) bildirici dolaylı tümleş bulunma hâlini alırlar.

Bu durumlar Fransızcada *â...*, *en...*, *dans..* ile ifade edilir.

*Türkiye’de;
memâlik-i osmâniyede;
Paris’de;
bin dokuz yüz on dört senesinde;
bin dokuz yüz on dörtde;
şubatda;
bu son günlerde.
Şu tamlamalarda da aynıdır: hatırımda;
ayaқта;
her hâlde (krş. § 163);
elde bir (hesap yaparken).*

Şu atasözünde dört bulunma hâli vardır: *sandığıtaki arkamda, anbardaki kırmımda.*

280. Bulunma hâli bazen ‘müddet içinde’ anlamındadır.

Örn.: *beş günde.*

281. Bazen ‘uzunluğunda, miktarında’ vs. anlamlarını ifade eder:

Örn.: *Adam boyunda bir kıyu;
Her parçası bir parmak uzunluğundadır;
Otuz yaşında bir adam.*

Hatırlatma – Kesirlerin boğumlanma noktası, bulunma hâlini alır (bk. § 493).

282. *Nerede* sorusuna cevap olan bulunma hâli, yine yönelme hâli ve ayrılma hâlinde olduğu üzere cümlelerin bir hedefe doğru yöneliş veya bilakis bir yerden ayrılış ifade edip etmediğini düşünmeye gerek kalmaksızın bir *fiili* veya bir durumu olduğu yerde çerçevelemeye; o yerle sınırlı kılmaya yarar.

Örn.: *evde (oturmak, gezmek).*

Bununla beraber, Eski Osmanlıcada anlama ve kavrayışa göre yönelme hâli alan (ve zaten daha önce de almakta bulunan) fiillerde bazen bulunma hâli kullanılırdı.

Örn.: *Çanda gideyim* (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 216. beyit);

Katımda girmez (*Kırk Vezir*).

Çağatayca metinlerde bulunma ve yönelme hâlinin kullanımında böyle girişiklik (karışıklık) örnekleri görülmektedir.

5. Göreceli hâli (+CA hâli)

283. Göreceli hâl eki +CA edat (bk. § 917 ve aşağısı) ilişkisiyle incelenecektir.

Görüşler – İstisna olarak hâl ekleri, söyleyen ağzından (dolaysız söz) bir cümle sonuna katılabilir (bk. § 1110).

IV. Birleşik ek veya zamirlik ek -ki

284. Birleşik ek veya zamir eki (bk. § 134, 1. hatırlatma) dediğimiz bu ek, vurguyu kendi üzerine almaz ve gerçek bir uymaç (Kendisinden önce gelen kelime ile birleşip bir kelime gibi okunan kelime.^{AB})²⁷² durumunu alır (Daima kendisinden önceki hece vurgulanır.); diğer taraftan genellikle ünlü uyumu kurallarına uymaz.

Halk dilinde, katıldığı hece kalın ünlülü ise *-kı* biçiminde söylenmekle beraber şimdiki edebiyat dilinde böylesi tasdik edilmiş değildir.

Hâlbuki eski metinlerde bu ekin kalın sınıftan kelimelerde *-gı* biçiminde yazıldığına şahit olan sözler görülür.

Örn.: *soñraqı*²⁷³ (yine krş. § 388, 2. hatırlatma ve 469).

Bu ek bazen ü ünlüsünden sonra *kü*'de söylenir, *dünkü* (bk. daha aşağıya § 287).

Bu ek Fransızcada *etant...*, *qui est...* kelimelerinden sonra onun katıldığı kelimenin karşılığıyla birlikte tercüme edilir.

285. *-ki* eki ancak üç çeşit ifadeye katılabilir:

1. İsimlerin ve zamirlerin ilgi (aitlik) hâlini: [O zaman ifadenin anlamı Fransızcada *qui est de...*, *à...*, *celui de...* karşılığı olur.].

Örn.: *Ahmediñki*.

286. 2. İsimlerin ve zamirlerin bulunma hâli:

Örn.: *kütüphānemizdeki kitablar*.

287. 3. Yer ve zaman zarflarına.

Bu kullanım bundan öncekinin özel bir durumundan başka bir şey değildir, zira zaman ve yerde bir *yerleştirme* ifade ediyor.

aşağıki dükkān [*tūkan*];

karşiki dağlar;

dünki yağmur;

bugünki gazete.

288. Bu ilgi hâliyle ortaya çıkarılan ifadeler, daima ad olarak kullanılır; diğerleri

²⁷² Yazıda kendisinden önceki kelimeye bitişerek (Fransızca *suis-je* 'ben miyim, gibi') onunla tek bir kelime hâlinde görünen ve vurgu almayan kelimeye derler.^{AUE}

²⁷³ Halk dilinde bu ekin uyum kurallarına uydurularak söylendiği de işidilir: *onuñkı*, *oranıñkı*, *köprüñüñkü*, *seniñki*.

Aynı söylenişte; fakat ayrı roldeki bağlama edatı olan *-ki*'nin de halk dilinde uyum kurallarına uydurulduğu görülür, *gördükü* (*ki*) gelmiyor, olur *ku* (*ki*) gelmez. Hatta Farsçanın buna benzer bir kelimesi *çünkü* (*ki*)'de de böyle olur.^{AUE}

sıfat görevini de görebilirler (Ad olarak kullanılan *-ki*'li ifadeler, Fransızcada *celvi*, *celle*, *ce qui est..* ile başlayan kelimelerin karşılığı olur [krş. § 769 ve aşağısı]).

Yukarıda incelenen üç takımda da böyledir.

1. İlgi hâlinde;

arkadaşımıñki.

Kişi zamirlerinin aitlik durumlarıyla ortaya çıkan ifadeler, gerçek *iyelik zamirleri* sayılabilir.

benimki;

seniñki;

onuñki;

bizimki;

sizinki;

onlarınki.

Bunların çoklukları ise *-ki*'den sonra çokluk eki katılarak yapılır:

benimkiler, *seniñkiler* vs.

2. Bulunma hâlinde:

Örn.: *evdeki*;

gönülleriniñizdeki;

3. Zarflarda:

evvelki (*muḫaddemki*);

evvelki günkü.

289. Bu ifadeleri ad olarak kullanıldıkları yönüyle çokluklaştırmak ve bunların çekimini sağlamak mümkündür.

Bunların çekimi, bir ünlüyle bitmiş birtakım zamirlerde belirli aynı özelliği gösterir: Teklik durumlarının hepsinde bir yardımcı *n* katılmasını (Bu da *-ki* ekinin zamir niteliğinde olmasıyla açıklanır; krş. § 254).

İsim çekimi hâllerinde *-ki*'nin *i*'si genellikle yazılmaz.

Örn.: *benimki*.

İlgi hâli *benimkiniñ*;

Yükleme hâli *benimkini*²⁷⁴;

Yönelme hâli *benimkine*;

²⁷⁴ Bu durumlarda *n* yerine *y* ile de kullanılır: *benimkiyi*, *benimkiye*.^{AUE}

Ayrılma hâli	<i>benimkinden</i> ²⁷⁵ ;
Bulunma hâli	<i>benimkide.</i> <i>pederininki,</i>
İlgi hâli	<i>pederiniñkiniñ;</i>
Yükleme hâli	<i>pederiniñkini;</i>
Yönelme hâli	<i>pederiniñkine;</i>
Ayrılma hâli	<i>pederiniñkinden;</i>
Bulunma hâli	<i>pederiniñkide.</i>

290. Bazı kere *-ki* eki zarf iken edat olan veya zarf-fiil tamlamalarda (deyimlerde) bulunan kelimelere katılmış olmakla cümleinin bütün bir parçasına katılmış bulunur.

Örn.: *meclisiñ feshinden soñrağı irāde;*

Hükümetiñ muharebeyi ilān etmeden evvelki vaz'iyet-i düveliyesi.

291. Yukarıda sayılan bütün örnekler § 134 (1. hatırlatma)'te gösterilen taslağa bağlıdır; fakat hiçbirisi de adı geçen kurala göre nazarı olarak kurulabilen ifade kadar uzun bir ifadeye varamaz. Bununla beraber. *-ki* ekinin kullanılışı, diğer bir birleşik ek olan *iyelik* ekinden daha karışık ifadeler yaratabilir.

292. *-ki* eki, uymaç bir fiil kipi, ada ait bir fiilin sıfat-fiili olarak da sayılabilir; çünkü bu *-ki* yerine olan sıfat-fiili konulabilir (krş. § 1362. s. 960, hatırlatma, sonlarında).

Örn.: *evdeki* 'evde olan'²⁷⁶

293. *-ki* ekinin özel niteliği dolayısıyla kullanışlarına dair örnekleri çoğaltmak faydalı görünüyor:

*konağıñ içindekiler*²⁷⁷;

on sene evvelki (muḳaddemki) bir mu'āhede-nāme;

solḳağı sıfır gibi zā'id;

Evdeki hesap çarşıya uymaz (atasözü);

*İnsanı görürsün, yüreindeki kim bilir?*²⁷⁸;

²⁷⁵ Bu durumlar ise n'yi hiç almayarak da kullanılabilir: *benimkiden, benimkide*. Şu hâlde hiç olmazsa bu durumlarda yazarın § 289'da şahit gösterdiği zamir niteliği görülmüyor.^{AUE}

²⁷⁶ Bunun içindir ki *+ki* ekli olan bir kelimeden sonra böyle bir sıfat-fiil *olan, bulunan* vs. getirilerek *evdeki olan bulunan, yatan, oynayan* vs. denemez.^{AUE}

²⁷⁷ Yazarın 'saray' anlamındaki *palais* kelimesi yerine aslında 'konma, misafir olma yeri + menzil' anlamında olan *konak* kelimesinin tam karşılığı 'hotel' veya 'hospice' gibi bir şey olmalıydı.

Eldeki bülbülden bendeki kıranın elbette eyidir (atasözü);

*Cebeciler şimdiki tabur tüfengci ustaları mağâmında idiler.*²⁷⁹

²⁷⁸ Buradaki örnekte görüldüğü üzere Arapça yazılı imlada, yazarın § 289'da verdiği kuralın dışına çıkıldığı da olur.^{AUE}

²⁷⁹ Yazar +ki ekinin farklı görevlerini açık bir biçimde birbirinden ayırt edememiş görünüyor; bizce bu ek başlıca iki görevde kullanılır:

1. Nisbet eki ya +ki veya *deki* biçiminde kullanılır;

2. Zamir eki +ki daima *inki* biçiminde kullanılır.

a) Nisbet eki olan +ki yalnız zaman ve yer kavramını veren adların sonuna doğrudan doğruya katılır ve katıldığı adı ilgi sıfatı (ism-i mensup) yapar.

Böylece ya tamlananıyla beraber sıfat tamlaması hâlinde kullanılır: *dünki* (düne mensup) *yağmur*; *sabahki* (sabaha mensup) *gazete*; *karşıkı* (karşıya mensup) *ev*; ya diğer sıfatlar gibi tamlananı eksiltilecek onun yerine ad gibi kullanılır *dünkiler*; yani düne mensup insanlar daha müsterih yaşadılar, *bugünkileri* (bugüne mensup insanları) *birçok endişe kemiriyor* vs. Bu +ki eki Farsçanın nisbet -î'sinin görev itibarıyla aynıdır: *nâm* (ad), *nâm-ı* 'ada mensup'; bu dilde sonu ünsüzlü ile biten kelimelere yalnızca -î katıldığı hâlde, sonu ünlü ile biten kelimelere de Türkçemizdeki gibi +gî katılmakta olması dikkate çok değer bir hadisedir: *hâne* (ev), *hânegi* (eve mensup evci). Farsçada, böyle sıfat yapıldığı gibi sıfatlara bu ek katılarak fiil adı da yapılmaktadır: *sâde*, *sâdegi* 'sadelik' (= sadeye mensup hâl ve nitelik).

b) Bu zaman ve yer kavramlı kelimelerden başkasına doğrudan doğruya +ki eki katılamaz ve katılmak için de ilkin o kelimelere 'yer, zarfiyet' anlamında kullanılan +da, +de eki katılır; şu hâlde katılan, +deki biçiminde birleşik bir ektir: +ki'den daha önce kendisine başka bir öge katılan böyle kelimeler, tabiidir ki o ögenin anlamını da +ki'nin anlamına katılmış olarak bildirirler. Bu anlam ise o kelimelerde +DA'nın ifade ettiği zarfiyete mensup olma fikridir; bu kelimeler de öncekiler gibi mensubiyet sıfatı (ismi mensup) olurlar ve onlar gibi hem sıfat tamlaması hâlinde hem de tamlananları kaldırıldığı zaman tamlananları yerinde kullanılan adlar hâlinde bulunurlar:

ev(de)ki (evde varolana, bulunana mensup) *pazar*; *başım(da)ki* (başımda bulunanana mensup) *agrı*; *sokak(da)ki* (sokakta vukua gelene, yapılan mensup) *patırdı* vs.

Böyle mensubiyet sıfatları (ismi mensup) ile yapılan sıfat tamlamalarının bazılarında +ki eki eksiltilir:

Tavada yumurta, ısgarada balık, dalda kebab, suda halkalar vs.

Bu örnekler arasında +DA'nın biçim için kalarak, yalnız -ki'nin anlamına dayanan mensubiyet sıfatları hâlinde kullanılanları çok olduğu da görülür: *ev(de)ki pazar* (eve mensup pazar); *ızgara(da)ki balık* (ıskaraya mensup balık) vs.

Tamlananlar kaldırılıp onların yerinde ad olarak kullanılan bu mensubiyet sıfatlarındaki -ki'leri zamir saymak, doğru değildir: *evdeki* (= evdeki çocuk)'ni kime bırakayım; *karşımdaki* (karşımdaki adam)'ne söz anlatamıyorum; hasta *dünkü* (dünkü hâl) ye bakınca bugün daha iyidir vs.

Bunlar bu durumda kullanılan başka sıfatlar gibidir: *Yeşil renk* (sıfat tamlaması); *yeşili se-verim*. *Bilen (kimse)*, *bilmiyen (kimse)* söyler: *bilen söyler, bilmiyen söyler*. *Geleni (kimseler)*, *geçeni (kimseler)* seyretmekle oyalanır: *geleni geçeni seyretmekle oyalanır* vs.

II. Konu: Zamir

I. Kişi zamirleri

294. Kişi zamirleri²⁸⁰ aşağıdakilerdir:

Tekil	Birinci kişi <i>ben</i> (bk. § 82); İkinci kişi <i>sen</i> ; Üçüncü kişi <i>o</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>biz (+ler)</i> ; İkinci kişi <i>siz (+ler)</i> ; Üçüncü kişi <i>on=an(+lar)</i> . ²⁸¹

2. Zamir eki *ki* belki aynı kökenli olmakla beraber, yine doğrudan doğruya adlara katılmayıp önce ilgi hâl eki olan *+In'* alır. Şu hâlde bu eki *-İnki* biçiminde birleşik bir ek saymak daha doğrudur:

Bu durumda kişi zamirlerine veya adlara bitişik bir zamir olarak katılır ve katıldığı addan başka olan üçüncü kişi durumunda bir adın (kişinin) yerini tutar. Tabiidir ki bunlar, yukarıdakiler gibi mensubiyet sıfatı olamadıkları için örneğin *benimki kitap*, *Ahmedinki bahçe* biçiminde kullanılamaz:

Tekil birinci kişi: *benbenimki (+lAr)*

Tekil ikinci kişi: *senseninki (+lAr)*

Tekil üçüncü kişi: *o (n)onunki (+lAr)*

Çoğul birinci kişi: *bizbizimki (+lAr)*

Çoğul ikinci kişi: *sizsizinki (+lAr)*

Çoğul üçüncü kişi: *o(n)nlaronlarınki (+lAr)*

Öğretmenin kitabı resimli; *benimki (+imki, kitabın yerini tutan zamir)* resimsizdir; Bahçenin ağaçları yeşermiş; *mektebinkilerde (+inkiler, ağaçların yerini tutan zamir)* henüz bir hayat eseri yok vs.

Ben, biz kişi zamirlerine katılan ilgi hâl eki *m < n* değişimiyle *+Im* olur.

Kendisinde *+ki* eki bulunan kelime, adın durumlarını aldığı zaman *y* veya *n* gibi bir yarıdımci ünsüz alır:

$$evdeki(y)i = evdeki(n)i.$$

n'nin üçüncü kişi zamiri olarak düşünülmesi, bizce doğru görünmüyor. *+ki* sonundaki *i*'nin üçüncü kişi zamiri diye zan edilmesinden ise bu *n*'nin sonradan benzeşme yoluyla getirildiğini düşünmek daha doğrudur; çünkü asıl üçüncü kişi zamirlisi *evdeki(n)i*dir.^{AUE}

²⁸⁰ *Kişi zamirleri* deyimini yalnız bunlara ayırmak doğru değildir. Hemen bütün zamirler (birinci, ikinci ve üçüncü kişi) yerinde olan kişilerin yerlerini tutar. Hepsi kişi zamiridir. Bu bakımdan bu tabir yerinde değildir. Bunlar kişilerin yerini tutan zamirlerin çeşitleri içinde bir çeşittir ki belirsizlik zamirleri gibi ayrı zamirlerdendir. Ayrıca, bitişik zamirler vardır ki iki kola ayrılır: 1. İsme bitişik olanlar (= ilgi zamirleri) + mensubiyet (-ki) zamiri 2. Fiile bitişik olanlar: fiilden sonra ona bitişik olarak gelen zamirlerdir ki bunlar özne olan kişilerin yerlerini tuttukları için adına *özne zamiri* demek daha doğrudur.^{AUE}

²⁸¹ Yazar buradaki *n'*ye zamir *n*'si diyor ve sonradan katılmış bir ünsüz olduğunu söylemek istiyor; fakat bu zaminin *o(n)a*, *o(n)u* gibi ad çekimlerinde iki ünlü arasına girmesi gerekirdi. Hâlbuki *ondan*, *onda*, *onlar*, *ancak*; *onca*, *onca(i)layın* gibi iki ünlü arasında olmadan da yine varlığı görülüyor.

ya ben ya sen;
ne biz ne siz.

295. Kişi zamirlerinin çekimindeki özellikleri – Bunlarda teklik ve çokluk birinci kişinin ilgi eki +*lñ* yerine +*lñ* olur.

benim;
bizim.

Teklik birinci ve ikinci kişideki *n* yerine (= sağır nun) *ñ* getirilir ve bundan sonra da *e* yerine *a* ünlüsü getirilerek kelimenin kipi ince sınıftan iken art sınıfa geçmiş olur. Bu hadise, eskiden yönelme hâl ekinde bulunan gırtlak seslerinin tesirinden ileri gelmektedir (bk. § 243, 2. hatırlatma).

baña (**bene* yerine);
saña (*Sene* yerine Anadolu'da bu söylenişe de rastlanır.).

Teklik üçüncü kişide de böyledir:

oña ve *aña*.

Üçüncü kişinin fazladan olarak şu özelliği vardır. Çokluk eki ve farklı hâl ekleri, teklik yalın olan *o*'ya değil, kendisinde (zamirlik) bir *n* bulunan bir biçime; yani *on* veya *an* kelimesine katılır (krş. § 254).

Eski Osmanlıcada zamir *n*'si olmayan çokluk örnekleri görülür: *bułar*, *şułar*, *oıar* (1426 yılı yazmaları, 119, 217, 218. yaprak ve öteberi yerlerde – Lehçelerde sık sık *onlar* yerine *onnar* biçimine rastlanır (krş. § 191).

an biçimi eski ve uydurma olduğu için ünlü uyumuna uymayan bir söylenişe yol açar (krş. § 163).

Bunların vurgulanmasına dair hatırlatma – Bütün hâllerinde bunların son hecesi vurgulanır. Bununla beraber tekliğin ilgi ve yükleme hâlinde sık sık zaminin kendisi de vurgulanır: *be°ni*, *se°ni*. Kadim biçiminde ise çoğunlukla böyle olur: *a°ni*²⁸²

296. Kişi zamirlerinin çekimi

Bu durumlara bakarak, bunun zamir *n*'si olmadığı anlaşılabilir ve hatta iki ünlü arasına ses düşmesinden kaçınmak için getirilmiş bir yardımcı ünlü de olmaması lazım gelir.

Bizce lehçemizdeki kişi üçüncü kişi zamiri yalnız teklik yalın hâlinde *o'dur*; fakat gerek ad çekimi ekleri gerek çokluk eki ve başka ekler alacağı zaman, bunun eski lehçelerdeki çeşitleri görülmektedir. Bu *o'dur* *l > n* değişimiyle *on'dur* ve bunun bir çeşidi de *an'dır*: *onu*, *ondan*, *onca*, *anca*, *onuñ*, *onlar*, *oncuk*, *buncuk*, *oncağız*, *buncağız*. *bunlar*, *şunlar*; *bunca*, *şunca* vs.'deki *n*'ler, *o'daki* *n*'ye benzeşme yoluyla gelmiş olabilir.^{AUE}

²⁸² Bizce, zamirlerin ekli hâllerindeki bu vurgular şivemize uygun olmayıp vurgular, yine eklerdedir.^{AUE}

Adın çekim hâlleri	1. kişi	2. kişi	3. kişi	
			Şimdiki biçimi	Eski biçimi
	Teklik			
Yalın hâli	<i>ben</i>	<i>sen</i>	<i>O</i>	
İlgi hâli	<i>benim</i>	<i>seniñ</i>	<i>onuñ</i>	<i>anıñ</i>
Yükleme hâli	<i>beni</i>	<i>seni</i>	<i>onu</i>	<i>anı</i>
Yönelme hâli	<i>baña</i>	<i>saña</i>	<i>oña</i>	<i>aña</i>
Ayrılma hâli	<i>benden</i>	<i>senden</i>	<i>ondan</i>	<i>andan</i>
Bulunma hâli	<i>bende</i>	<i>sende</i>	<i>onda</i>	<i>anda</i>
	Çokluk			
Yalın hâli	<i>biz</i>	<i>siz</i>	<i>onlar</i>	<i>anlar</i>
İlgi hâli	<i>bizim</i>	<i>siziñ</i>	<i>onlarıñ</i>	<i>anleriñ</i>
Yükleme hâli	<i>bizi</i>	<i>sizi</i>	<i>onları</i>	<i>anleri</i>
Yönelme hâli	<i>bize</i>	<i>size</i>	<i>onlara</i>	<i>anlere</i>
Ayrılma hâli	<i>bizden</i>	<i>sizden</i>	<i>onlardan</i>	<i>anlerden</i>
Bulunma hâli	<i>bizde</i>	<i>sizde</i>	<i>onlarda</i>	<i>anlerde</i>

Türkçenin, içlerinde farklı kişi zamirleri bulunan özel deyimlerinden birkaçını aşağıda veriyoruz (Fransızcada *dis donc* samimi olarak bir şey sorulacağı zaman):

Baña bağ (samimi bir şey sorulacağı zaman);

Seni gidi beni bilmez (*hele dur, ben saña gösteririm* – *gidi* kelimesi küfürlük anlamını çok kaybetmiştir.²⁸³);

size ne;

bizde;

biz bize.

297. Kişi zahirinin teklik üçüncü kişisi, işaret zamirlerden birinin kipiyle karışır; yani bu iki kip aynı biçimde olup birbirine karışır. Aslında bu kişi zamiri, anlamca zayıflamış bir işaret zamirinden meydana gelmiştir (bk. § 311 ve aşağısı).

298. Bir zahirin yalın hâli, bir adın yalın hâliinden (bk. § 239 ve aşağısı) farklı olarak ancak özne durumu görevini görmesindedir. Doğrusu bir zahir, dolaysız tümleş ise daima yükleme hâlini ve adlık bir tümleş ise daima ilgi hâlini alır. Bunun sonucu olarak zahirler hakkında, bir yalın hâli vardır, demek yerinde olur; bu gö-

²⁸³ *gidi* kelimesi, lehçemizdeki *kötü* (Dergi: *deyyūs*) kelimesinin lehçelerdeki bir başka çeşidi gibi görünüyor.^{AUE}

rüş bütün zamirlerde geçerlidir.

299. Çokluk eki +*lAr* kişi zamirlerinin ancak üçüncü kişisinde bulunur. *Biz* ve *siz* kelimeleri, bu ekin yardımı olmadan da kendi kendilerine çokluk ifade ederler. Bununla beraber bunlar bazen abartılı çokluk için bu ekle beraber olarak da kullanılırlar (krş. § 213):

bizler, sizler.

300. Kişi zamirlerinin kullanılışı iki hâlde isteğe bağlıdır:

1. Kişili bir fiil kipinin (§ 1187) öznesi görevini gördükleri zaman:

Örn.: (o) *hastadır*;

(ben) *aldım*.

Bu takdirde fiilin kipi (birinci, ikinci veya üçüncü kişisi) göstermeye yeterlidir.

2. Cümlede (kendilerine bir iyelik üçüncü kişi zamiri görevini gören) iyelik ekiyle bulunduğu zaman:

Örn.: *çantam*.

Burada kişi, bizzat iyelik ekiyle gösterilmiştir.

Hatırlatma – Yukarıda gösterilen iki hâlde kişi zamininin kullanılması, yalnızca kişinin gösterilmesinde ısrar edilmesinden dolayıdır:

(Be°n) *aldım* (yani başkası değil, yalnızca ben);

(O°) *hastadır* (yani başkası değil, yalnızca o);

Be°nim *çantam* (yani başkasının değil, yalnızca benim).²⁸⁴

301. *Konuşmada kişi zamirlerinin kullanımına dair görüşler* – Birinci kişide bazen *ben* yerine *biz* kullanılır. Bu yolda kullanım daha teklifsiz ve samimi ve bazen de mütevazi sayılıyor. Çoğunlukla bunun yerine kullanılan *bendeñiz*; yani *köleniz* deyişi (§ 232), bugün artık (1908 inkılabından sonra) abartılı bir ihtiram ve saygı kelimesi sayılıyor.

İstanbul kullanımında ikinci kişi zamirleri olan *sen*, *siz* zamirleri arasında içtimâî bakımdan belirli fark öncekinin teklifsiz ve laubali, ikincisinin saygılı ve hürmetkar

²⁸⁴ Yazar bu zamirleri hep vurgulu farzettığı için kendi diline, bu adanmış anlamını verecek biçimde tercüme ediyor.

Bununla birlikte bu anlamlardan ayrı ve birinci kişiden başkası için öznenin kişisi şüpheli kalır endişesiyle aynı kişi zamirleri vurgusuz olarak da yalnız pekiştirme ve açıkça söylemek için kullanılır.

“Ben aldım.” fiilindeki *m* zamiri birinci kişi olduğu hâlde fiilden önce bir vurgusuz birinci kişi zamiri olan *ben* gelmesi, yalnızca bu *m*’yi pekiştirmek ve açıkça söylemek içindir. Diğer örneklerde de hep böyle anlamlarla kişi zamiri vurgusuz olarak da getirilir.^{AUE}

olmasındadır. Tıpkı Fransızcanın *toi* ve *vous* karşılık kişi zamirleri gibi. Taşralarda ve özellikle köylerdeki kullanış, senli konuşmadan başkasını tanımaz (krş. Eski Osmanlı Türkçesi için MENINSKI, Inst., II, 4: attamen...).

Üçüncü kişinin zatından kendi huzurunda söz edildiği zaman teklik yerine çokluk üçüncü kişi kullanmasıyla daha nezaketlice ve daha terbiyeliçe davranılmış olur.

Kısaca özellikle saygılı ve gönül okşar olmak istenilirse siz yerine *zâtınız*, *zât-ı âlî* veya *zât-ı âlileri* kullanılır.

kendi zamiri

302. Kişi zamirlerinin pekiştirmelisi, Türkçede (ilk hecesi vurgulu olan) *ke^ondi*²⁸⁵ kelimesine iyelik eklerinin ilavesiyle yapılır.

Teklik	<i>k'endi-</i>	<i>m</i>	Çokluk	<i>kendi-</i>	<i>miz</i>
		<i>ñ</i>			<i>ñiz</i>
		<i>si</i>			<i>leri</i>

303. Bütün bu ifadeler düzenli olarak çekimlenirler. Teklik üçüncü kişide kendi-si yerine çoğunlukla kısaca *kendi* denilir.

Örn.: *İki yaşındaki sıpa kendi gider suya* (atasözü).

Krş. nezaket çokluğu için *kendileri* yerine *kendiler* kullanılması (NÂÎMÂ, III, 171).

Böylece kullanılan *kendi* kelimesi kendilerinde üçüncü kişi iyelik eki bulunan kelimeler gibi (bütün hâllerinde *n* ünsüzünün de katılmasıyla krş. § 254) çekimlenir:

İlgi hâli	<i>kendiniñ</i>	} <i>kendin</i> }	<i>iñ;</i>
Yükleme hâli	<i>kendini</i>		<i>i;</i>
Yönelme hâli.....	<i>kendine</i>		<i>e;</i>
Ayrılma hâli.....	<i>kendisinden</i>		<i>den;</i>
Bulunma hâli	<i>kendinde</i>		<i>de.</i>

Örn.: *kendinden*.

304. *kendi* kelimesinin bu tarzda çekimi son zamanlarda ortaya çıkan bir kullanımdır. Hatta on dokuzuncu asrın metinlerinde bir ünlüyle biten adların alade örneklerine uygun olarak, *kendi* – veya uzun müddet yazıldığı üzere *kendü* – kelimesinin şöyle bir çekimi görülüyor:

ilgi hâli.....	} <i>kendü</i> }	(<i>n</i>) <i>üñ;</i>
yükleme hâli.....		-(<i>y</i>) <i>ü;</i>
yönelme hâli.....		(<i>y</i>) <i>e</i> vs.

²⁸⁵ Yazarın bahsettiği gibi vurgu *kendi* kelimesinin ilk hecesinde değil, ikinci hecesindedir.^{AUE}

305. Bu zamir çoğunlukla dönüşlülük zamiri gibi kullanılır.

Örn.: *Evjādını dövmiyen sonunda kendini döver.*

306. Bu takdirde kendi kelimesi tekrarlanabilir.

Örn.: *Bicāre adam kendi kendisine deyordu ki...*²⁸⁶

O zaman ilk kendi kelimesi sıfat olarak²⁸⁷ kullanılmış olur (bk. daha aşağıda § 309).

Bu tekrarlı biçimin yönelme hâli zarf olarak da kullanılabilir:

kendi kendime,

kendi kendine vs.

Örn.: *Çocuklar kendi kendiñize sândağdan çıkmayınız.*

307. Teklik üçüncü kişi olan kendisi kelimesi, alelade kişi zamirinin teklik üçüncü kişisi olan 'o' anlamıyla sık sık kullanılır.

Örn.: *hissederdi ki bu kadın kendisini sevme yor*²⁸⁸;

kendisi iddi'a ediyor ki...

308. kendi kelimesi ad tamlamasının ikinci sözcüğü²⁸⁹ olabilir.

Örn.: *Kaḫaḫat kimde? Vaḫ'ânın kendisinde.*

Bu durumda kendi kelimesi bu kısaltılmış biçimiyle iyelik ekini almış sayılır.

Örn.: *Kızıñ kendine deyil, belki iffetine cesâretine aşık oldum.*

309. kendi kelimesi sık sık sıfat olarak da kullanılır; o zaman kendisinde iyelik eki bulunan bir addan önce gelir ve bunun gösterdiği anlamı pekiştirir.

Örn.: *kendi evim;*

kendi eliile.

310. Bazen halk dilinde kendi kelimesi, küçültme eki olan +CIK katılarak da kullanılır ki +CIK 'şefkat' anlamında olur (bk. § 509).

Örn.: *kendiciyi bunu söyledi.*²⁹⁰

²⁸⁶ Y'den önce gelen e'ler daha çok i söylenir: *diyor*.^{AUE}

²⁸⁷ 309. paragraflardaki sıfattır; fakat buradaki kendi kelimesi, yazarın ifadesine göre sıfat değildir. Sıfat olsa başındaki öbür *kendisine* kelimesini nitelemiş olurdu. Burada 'biçare adam(ın) kendisi, kendisine diyordu ki...' anlamındadır.^{AUE}

²⁸⁸ *Sevme yor* kelimesindeki me'nin e'si de y'den önce i söylenir: *sevmiyor*.^{AUE}

²⁸⁹ Yazarın ikinci terim dediği tamlanandır.^{AUE}

²⁹⁰ Bizce bunda yazarın dediği gibi şefkat anlamı değil, küçültme yoluyla 'yoğunlaşma ve sınırlama' anlamı vardır ve +CIK bunda 'sıf, sadece' anlamını vermektedir: *kendiciği* 'sıf, yalnızca kendisi'. krş. *sevdiğim* 'sadece sevdiğim'; *bildiceğin* 'sadece bildiğin' gibi *gördük, bildik* biçiminde fiilden türemiş kelimelere (örneğin *gündüzün, kışın* gibi kelimelerde görü-

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *kendi* zamiri²⁹¹ *ğendi* biçiminde söylenirdi.

Bunun hakkında krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 53. s. Osmanlıcanın en eski metinlerinde şöyle birleşmelerde görülür: *ğendözüm*, *ğendözün* vs. ki *kendim*, *kendi* vs.'nin anlamdaşlarıdır ve şöyle oluşmuştur:

ğendi + *öz* + *iyelik eki*.

öz kelimesi (krş. § 243, 2. hatırlatma) Osmanlıcanın *kendi* kelimesindeki aynı anlam ile Doğu Türkçesinde hâlâ kullanılmaktadır. Krş. Uygurcada buna benzer bir

len) zaman ve hâl eki *+In* katılmakla olur; yine örneğin *bi'ndiğin* biçiminde ve 'binerek' anlamında hâliye zarf-filleri kullanılacakken, bunun yerine bu defa *+CAK* ekinin katılmasıyla *bindik*'teki *k* düşürülerek yapılan *bi'ndiceğin* kipi eski Rumeli lehçesinde kullanılmakta idi ki buradaki *+CAK*'ta yoğunlaşma ve sınırlamaya yakın 'hele bir kere, en çok' gibi anlamlar vermektedir:

Yarın *ğara* vapuruna *bin'diceğin*. "Hele bir kere şimendifere bindiğim zaman.";

Yüzüne *bak'dıcağın*. "Bir kerecik, en çok, hele yüzüne baktığım zaman.".

Şuradan şöyle *sap'tıcağın* gideriz. "Şuradan şöyle birkere, en çok saptığımız zaman gideriz.". *Sabır-ü sebat*, 2. perde – ABDÜLHAK HÂMIT.^{AUE}

²⁹¹ Ötedenberi Türkçe dil bilgisi kitaplarında kişi zamiri olarak gösterilen bu kelime, bizce hakikatte bir kişi zamiri olarak mevzu değildir. *Divanü Lugati't-Türk*, (II. 25. 157.) 'istikamet almak ve doğru olmak' ve bu anlamdan aşarak halis, öz olmak (bk.) dergi: *köni* 'doğru, muhlis, samimi' anlamındaki *könmek* fiil adının *gördük*, *bildik* kipleri biçiminde bir *köndük* 'müstakim olan, halis, muhlis, öz olan' sıfatı olacak ki lehçemizdeki *k'endi* kelimesi işte bundan, ünlü değişimi ve sonundaki *k* ünsüzünün düşmesiyle doğmuş görünüyor. Bu durum lehçemizde kendi kelimesinin sıfat hâlinde kullanılmasını sınırlamış ve ancak sıfat tamlaması hâlinde iken tamlananları izafet zamiri ekiyle bulunanlarla sınırlı kalmıştır.

kendi iş+im,+iñ,+i,+imiz,+iñiz,+leri.

gibi ki bana, sana, ona vs. ye ait doğrudan doğruya olan, halis muhlis, öz olan iş demektir. Tamlananı eksiltilen her sıfat gibi bu kelimede (zat, kişi, nefis, öz) adları yerinde kullanılarak izafet zamiri ekleriyle beraber bulunur:

kendi+m, +iñ, +si,+miz,ñiz,+leri

gibi ki birinci (bana, bize), ikinci (sana, size) ve üçüncü kişiye (ona, onlara) ait kişi (şahs, nefis, öz) demek olur.

İşte ilkin (doğrudan doğruya olan), sonraları halis muhlis olan, asıl olan 'zat' anlamındaki bu kelime, en sonra yalnızca 'zat, kişi, nefis' anlamı yoluyla ki yalnız bu biçimleriyle lehçemizde zamir gibi kullanılmaktadır.

Eski lehçelerde *kendüzüm*, *kendüzün*, *kendüzü* vs. biçimlerinde kullanılanlar ise: kendi *öz+üm,+üñ,+ü* vs. biçimlerindeki sıfat tamlamalarının tamlananları yine ilgi zamirleriyle beraber olanlarından meydana gelmiştir. Bunlar, kaynaşmaya uğrayarak bir kelime gibi yazılıp söylenmiştir. Bunların arasında üçüncü kişi ekiyle görünen *kendi-özi* = *kendözi* tamlamanını başka bir oluşum yoluyla ortaya çıkan kendisi sözünün kökeni saymak doğru değildir.^{AUE}

birleşme *at özüm* krş. Uranha lehçesinde *pot*, Kaç. lehçesinde *pos*, Altayca lehçesinde *poy* (Osmanlıca *boy*) ‘boy, vücut’.

2. hatırlatma – *kendiliyinden* ifadesi ‘kendi teşebbüsüyle’ anlamındadır (krş. § 528).

II. İşaret zamirleri

311. Genel olarak kullanılan işaret zamiri *bu* kelimesidir.

Çok veya az uzak şeyleri işaret etmekte bir fark gözetmek istenilirse şöyle kullanılır:

<i>bu</i>	yakın şeyleri işaret etmekte;
<i>şu</i> ²⁹²	} uzak şeyleri işaret etmekte.
<i>o</i>	

Şu ve *o* arasındaki farka gelince: *şu* kelimesi uzak; fakat yine gözle görülebilecek olan şeyleri, hâlbuki *o* kelimesi işaretle gösterilemeyecek olan şeyleri ifade eder.

Şu ve *bu* bilinmedik ve önemsenmedik her şey (kimse, kişi) hakkında kullanılır.

Hatırlatma – Bazen, *öteki* kelimesi de işaret kavramıyla kullanılır ki bu kelime ‘ötedeki, uzaktaki’ anlamında olup (*şu* ve *o*’nun anlamdaşı olarak) uzak şeyleri ifade etmekte kullanılır. Krş. § 1338. *öteki* kelimesi, anlamca *beriki* ‘berideki, beri taraftaki’ kelimesinin zıddıdır. Birleşik *öteki*, *beriki* zamirleri *şu*, *bu* (bk. yukarıya) deyimle aynı anlamdadır.

Uzaklaşık şeylerin gösterilmesi, tabii bir anlam yayılması (tamim) ile farklı şeylerin gösterilmesi anlamına çevrilir (bk. § 343, hatırlatma).

İşaret zamirlerinin çekimi

312. İşaret zamirleri, *o* zamiri gibi; yani bir zamirlik *n* alarak (bk. yukarıda § 295 ve 296) çekimlenir:

Yalın hâli	<i>bu</i>
İlgi hâli	<i>bunuñ</i>
Yükleme hâli	<i>bunu</i>
Yönelme hâli	<i>buna</i>
Ayrılmama hâli	<i>bundan</i>
Bulunma hâli	<i>bunda</i>

buñlar zamirleri düzenli olarak çekimlenirler.

²⁹² *şu* kelimesindeki *ş*’nin anlam bilimi niteliği hakkında bk. 1041. hatırlatma.^{JD}

Yalın hâli	şu
İlgi hâli	şunuñ
Yükleme hâli	şunu
Yönelme hâli	şuna
Ayrılma hâli	şundan
Bulunma hâli	şunda

şunlar zamirleri düzenli olarak çekimlenirler.

Hatırlatma – İşaret zamirleri iyelik zamirlerini almağa müsait değildirler.

Bununla beraber şu, bu biçimindeki ifade, yüklemi var kelimesi olan ad cümlelerinin üçüncü kişisinde iyelik zamirini alır:

Şusu busu var.²⁹³

313. Türkçede (Fransızcada olduğu gibi) işaret zamiri, şunlara ait olabilir.

a) Canlı bir kavrama:

Örn.: *Bunuñ laķırdısına baķma.*

b) Cansız bir kavrama:

Örn.: *Bu kırıkđır;*

şunuñ rengi daķa ķoyu (Fransızcada bazen erkeklik bazen dişilik zamirlerle bazen en, y, a, celā, ceci gibi dönüşlü zamirlerle).

c) Ortaklaşık bir kavrama veya bir hükme:

Örn.: *Bu ķoļaydır;*

O bańa oķ to(h)af ğeldi;

Bunuñ farkına varamadım.

314. Belirsiz anlamlı gösterme zamirlerine dair görüşler.²⁹⁴ Bunlar genellikle teklik hâlinde kalmakla beraber bazen çokluk ekini alabilirler.

Örn.: *Hele şunlara baķ.*

315. Bunların yerine burası, şurası, orası (krş. § 384 ve 392) ifadeleri kullanılabilir.

²⁹³ Yalnız bu üçüncü kişi şekli değil, birinci ve ikinci kişi biçimleri de kullanılır: şum var, bum var, şuñ var; buñ var, şumuz var; bumuz var; şuñuz var, buñuz var; şusu var; busu var; şunları var, bunları var, dedim; inanmadılar.^{AUE}

²⁹⁴ Şu, bu yalın ve çekimli hâlleriyle, işaret zamiri olmaktan çıkarak belirsizlik zamirleri görevinde de bulunurlar: sen şunun bunun (belirsiz kimselerin) dediğine bakma. Çarşıdan şunu bunu (belirsiz şeyler, öteberi) aldım.

Şu hâlde gerek tekliklerini gerek çokluklarını belirsizlik zamirleri sözüne bırakmak daha iyi olur gibi görünüyor. Burada öteki beriki tabirlerini de unutmamalı.^{AUE}

Örn.: *Burası meydanda;*
*Şurasını unutmama! ki*²⁹⁵;
Orası öyle;
Orasını kim bilir?

Bu deyimler *bu, şu, o* zamirlerinden daha anlamlıdır: iş (mesele, hâl)'in bu (*şu, o*) noktası (tarafı) anlamlarını verirler:

Örn.: *Buralarını eyice anlatma!.*

316. Belirsizlik anlamlı bir işaret zamirinin iki durumda kullanılması, üçüncü kişi zamirinin tabi olduğu şartlardaki gibi isteğe bağlı olabilir (krş. § 300 ve 301).

1. Üçüncü kişi kipli bir fiilin öznesi olduğu zaman (krş. § 1187).

Örn.: *(Bu) hastadır;*
(Bu) kırıktır;
(Bu) kolaydır;
(O) baña pek tohaf geldi.

317. 2. Kendisine iyelik üçüncü kişi zamiri hizmeti gören bir iyelik ekiyle beraber olduğu zaman:

Örn.: *(bunuñ) lağırdısına bakma;*
(şunuñ) rengi daha koyu;
(bunuñ) farkına varamadım.

Bunun hakkında bk. belirsizlik iyelik üçüncü kişi zamiri § 234.

318. § 316'da kaydedilen örneklerde görüldüğü üzere Fransızcanın yansız işaret zamirleri kullandığı yerler de Türkçe çoğunlukla bir şey koymuyor.

Bu Türkçede kişi zamirinin üçüncü kişisiyle işaret zamirleri açık bir biçimde ayırt edilmiş olmadığından ileri geliyor. Kişi zamirlerinde olduğu gibi bu işaret zamirleri bazen ifadeye alınmaktan muaf tutuluyor.²⁹⁶

²⁹⁵ Bu örnekte, bağlantılı (vasli, relâtif) bir cümlelin öncülü olarak çoğunlukla kullanılan *şurası* kelimesidir.^{JD}

²⁹⁶ Türkçede kişi zamirleri *ben, sen* arasındaki üçüncü kişi zamiri *o* ve gösterme zamirleri *bu, şu* arasındaki uzağı göstermeğe özgü işaret zamiri *o*, söyleniş bakımından aynı, kullanış bakımından ayrıdır. Üçüncü kişi zamiri hem göze görünmeyeni hem de göze hiç görünmeyecek kadar olması yüzünden uzak sayılanı ve işaret edilemeyeni bildirir; üçüncü kişi işaret zamiri ise göze görünmekten çıkmayacak bir uzaklıkta olanı işaret ederek bildirir. Birincisi işaret edilmesi mümkün olmadığı için üçüncü kişi (maddi veya manevi bir varlık) yerine kullanılır kişi zamiridir.

Kendisinden bahsedilen bir adam örneğin *Ahmet*, bir hayvan örneğin bir *balık*, bir şey ör-

neğin bir yemek, bir manevi varlık örneğin *kibir* için; “Onu sevmem.” dediğim zaman, *o* kelimesi *Ahmed*, *balık*, *yemek*, *kibir* varlıklarının yerini tuttuğu için bir kişi zamiri ve bu kişiler gözle görülmez veya uzak oldukları için üçüncü kişidir.

İlkinci gözle görülebilecek bir uzaklıkta üçüncü kişi gibi görünen (maddi bir varlığı) ikinci kişiyi işarette göstermek için kullanılan işaret zamiridir.

Gözle görülebilecek bir uzaklıkta bir insan, bir hayvan, bir tepe üçüncü kişi gibi görünmekle beraber seçilecek bir hâlde ise karşındakinin dikkatini çekip bunları işaret ederek göstermek için: “Onu görüyorsun ya.” dediğim zaman *o* kelimesi insan, hayvan, tepe varlıklarının yerine kullanılmış bir kelime olduğu için bir kişi zamiri ve bu kişiler uzak olmakla beraber gözle görüleceğine göre işaret edildiği için işaret edilebilir kişi zamiri olur. Artık böylesine kişi zamiri demeyiz de doğrudan doğruya işaret zamiri deriz.

Demek ki bunların her ikisi de aslında üçüncü ve uzak bir varlığı bildiren bir kişi zamiridir. Şu farkla birisi hakikaten gözle görülmeyecek biçimde ve uzaktır. Bunu işarette göstermek mümkün değildir. Buna üçüncü kişi zamiri deriz. Biri de ne kadar uzakta olsa gözle görülebilecek olduğu için işarette gösterdiğimiz üçüncü kişi zamiridir ki araya işaret fikri de girdiği için bu türüsüne (üçüncü kişi zamiri) demeyip ayırır ve uzağa işaret zamiri deriz.

Bu, şu kelimeleri de aynı durumda üçüncü kişi zamirleridir ki işaret fikriyle beraber oldukları zaman çok veya az yakına özgü işaret zamiri adını alırlar.

Bunu, *şunu* (bu adamı, şu adamı ikinci kişiyi işaret ederek) çağır; *bunu*, *şunu* (bu hayvanı şu hayvanı ikinci kişiyi işaret ederek) *kov* gitsin; *bunu*, *şunu* (bu yemeği, şu yemeği ikinci kişiyi işaret ederek) *sevmiyorum* vs. Bu maddi varlıklar dışındaki manevi varlıklar işarette gösterilemeyeceği için “*bu*, *şu*”, öylelerinde işaret diye kullanılmaz.

Buna karşılık manevi varlıklar için *bu*, *şu* kelimeleri işaretsiz alelade üçüncü kişi zamiri olur ki az çok yakınlık fikri de bildirirler:

Kıskançlık fena bir şey; *bunu*, *şunu* herkes bilir de yine bazen kendisini kaptıranlar olur.

Bunu, *şunu* kelimeleri *kıskançlık* veya *şey* kelimesinin yerini işaretsiz olarak tutan alelade üçüncü kişi zamirleridir. Böylelerinin öncülü cümlede örneğin *şey* gibi açık olarak söylenmiş olmaz da geçen bir cümleden çıkarılan hüküm öncül görevini görebilir:

Türkler fedakâr, kahraman bir millettir. *Bunu* veya *şunu* yani önceki cümlelerin hükmünü herkes bilir; kederimin artması için sevinmek isterim, *bunu* (=önceki cümlelerin hükmünü) kimselere anlatamam (ABDÜLHAK HÂMIT).

Buraya kadar bütün sergilediğimiz görüşler dil bilgisi kitaplarının *bu*, *şu*, *o* kelimelerini ayrıca zamir saydıklarına göredir; yoksa fikrimizce bu kelimeler zatında zamir değil, işaret adları (işaretle tarif: tanımlık) tamlamada söz diziminde sıfat görevindedir.

Tamlananlarıyla beraber sıfat tamlaması hâlinde kullanıldıkları zaman biz bunlara gösterme sıfatı diyoruz: *bu*, *şu*, *o* adam veya balık veya yemek veya fikir sıfat tamlamalarında *bu*, *şu*, *o*, söz dizimi sıfat (adjetif determinatif) görevindedir (gerek işaret fikriyle beraber olsun, gerek olmasın).

Bununla birlikte genellikle her sıfat için kabul edilen bir yön vardır ki o da tamlananları eksilttikleri zaman bunlar tamlananları yerine geçerek onlar gibi ad durumunda kullanılırlar:

Yeşil renki severim = *yeşili severim*; *çalışan insana diyecek yok* = *çalışana diyecek yok* vs.

Bilakis Fransızcada işaret zamirleri kullanışta muhafaza edilir. Aslında bunun yerine konulmak lazım gelse ancak zatiyeti epeyce belli olan kişiler veya şeyler için kişi zamiri getirilebilir; fakat modern Fransızcada şu ifadelerde olduğu üzere daha belirsiz şeylerde veya onay hükümleri hakkında böylesi olamıyor: *c'est facile; cela m'a para drôle; la couleur en est plus foncée.*

III. Belirsizlik zamirleri

A) İsim çekimli belirsizlik zamirleri

319. Çekimli belirsizlik zamirleri şunlardır:

Şimdi bu sıfatların tamlananları gidip de kendileri tamlananları olan adlar yerine kullanıldıkları ve tamlananlarını hatırlattıkları için bunlara nasıl zamir demiyorsak *bu, şu, o* (adam) sıfat tamlamalarından tamlananları olan *adam* sözünü kaldırmakla bu işaret sıfatlarının *adam* kavramını hatırlatmasından dolayı kendilerine zamir tabirini vermememiz lazımdı.

Bu görüşümüz üçüncü kişiye özgü olarak kullanılan gerek işaretsiz kişi zamirleri gerek gösterme zamirleri (ki bunlar da kişi zamirleridir) olan *bu şu, o'nun* bu her iki görevde bulunanlarına da şamildir.

'Yani zamir diye saydıklarımız, aslında tamlananları eksiltiyle yalnız başına ad gibi kullanılanlardır. Bu tamlananı zikrederek daima yanına verip tekrar sıfat tamlaması hâline koyabiliriz ve o zaman bunlar zamirlikten çıkıp işaret sıfatı olurlar:

"Bu (hareket) doğru değil.", "Bunu (bu hareketi) yapmayınız." vs.

Şu hâlde yazarın "Bu sundan ileri geliyor ki Türkçede kişi zamirinin üçüncü kişisiyle gösterme zamirleri açık bir biçimde ayırd edilmiş olmadığından, kişi zamirlerinde olduğu gibi bu gösterme zamirleri bazen ifadeye alınmaktan muaf tutuluyor." hükmünü biz doğru bulmuyoruz.

Bir kere kişi zamirlerinin Türkçede ifadeye pek seyrek olarak alındığı doğrudur. Bu, Türkçenin eksilti yapılarından dolayıdır: "Kartal yırtıcı bir kuştur, havalarda uçar, süzülür, şikârını gözler ve sonra büyük bir hızla üzerine çullanır." cümlelerinde kartal öznenin bulunduğu cümleden sonra artık onun yerini tutacak bir üçüncü kişi zamirine Türkçe lüzum göstermez; çünkü fiillerin üçüncü kişi şekli o zamirleri gizlemektedir.

Bununla birlikte Fransızcada birinci cümleden sonraki cümlelerin fiili çoğunlukla bir üçüncü kişi zamiri ister: *L'aigle est un oiseau carnassier; (il) s'envole et (il) plane dans les airs, (il) guette sa proie et puis (il) fond sur elle avec une grande vitesse.*

Görüldüğü gibi işaret zamiri görevinde veya pekiştirme kastiyle olmadığı zamanlarda bu zamirlere Türkçede lüzum yoktur. Gösterme zamirlerinin bazen ifadeye alınmamasına gelince, bunlar bu görevde daima ifadeye alınmaktadır. Şu hâlde üçüncü kişi zamiriyle işaret zamirinin Türkçede ayırdedilmediği doğru olmadıktan başka, gösterme zamirleri gibi üçüncü kişi zamirlerinin de bazen ifadeye alınmamasının bu yüzden ileri geldiği de fikrimizce yerinde görülüyor.^{AUE}

Kim?

Ne?

Daha eski *ķay* sorusunun (bk. § 1062, 2. hatırlatma) yerini tutmuş görünen *ne* kelimesinin de ilkin hiç de soru anlamı yoktu; bu kelime daha eskiden *neng* kelimesi yerinedir. *Nāng bilmāzlar* “(Bir) şey bilmezler.” (MÜLLER, *Uygurca*, II, S. 4, I, 2, krş. aynı eser, I, 12. s.). Bu kavramın kalıntıları Eski Osmanlıcadaki *ne* kelimesinde yaşadığı görülüyor:

Her kim eyde tañrı nenün üzerinde dūr ya nede dūr ya nenün yanında dur ol kâfirdūr. “Allah neyin üzerindedir ya nerededir ya nenin yanındadır diyen kâfirdir.” (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 87, 13. yap.). Aynı ibare *Tezkiratü'l Evliya*, 17. s., I. 13 ve aşağısında şöyle tercüme edilmiştir:

Ārkim ayıtsa kim tañrı ta ‘ālā yoķarı ya ķoyı ya faļan yārdā tur(ur)ya ayıtsa kim tañrı ta ‘ālā faļan nāmātin turur tisā kâfir boļur.

‘Şey’ anlamı, aslında ‘herhangi bir şey’ anlamındaki (*nāmā* dengi olan) *nāmā* kelimesinde muhafaza edilmiştir (bk. § 423). *nārsa* ve *nāmārsā* (§ 1227, 2. hatırlatma)’nin anlamdaşı olan bu kelime *Tezkiratü'l Evliya*’da sık sık geçer: *Āç nāmām yoķtur* “Ey, bir şeyim yoktur.” (76. s., I, 2) vs. soru değerini kaybedince yeniden bir *nā* alması mümkündü: *Nā nāmā kōltürtüng* “Ne (gibi) şey getirdin?” (aynı eser, 78. s., I., 12). Eski Osmanlıcada da böyle idi (bk. § 1017, sonndan bir önceki örnek).

Kimse olumsuz cümlede (Eski biçimi *kimesne*) *kimse* kelimesi *kimise*, *kimse* demektir (krş. 1227).(**)

Kimse kelimesinin eski anlamına dair örnek:

(*Bu aļtun*) *kimseden düşmüş oļa* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 87, 22. yap.).

Örn.: *Kim bu?* veya *Kimdir o;*

Sen kimsiñ;

Ne var ne yoķ?;

Kimse yoķ;

Kimi soruyorsuñ;

Bu kimiñ oğļu;

Neye ķarar verildi?

Hatırlatma – Sıfat olarak da kullanılan *ne* kelimesi (krş. § 338) bazen yazıda (bir-takım zarflık deyimlerde) kendisinden önceki kelimeye bitişir: *neķadar*, *nevaķit*.

Bazen (*ne*’nin yönelme hâlinde) *neye* yerine *niye* yazılır.

Kullanışın belirttiği birtakım hâllerde *ne*'nin ünlüsü, kendisinden sonraki kelimenin başlama harfi ünlü olduğu zaman, ünlü düşer: *nasıl* (*ne* + *asıl* yerine); *niçün* (*ne* + *içün* yerine); *noła* (*ne* + *oła* yerine); *neylemek* (*ne* + *eylemek* yerine).

Örn.: *Karaya sabun deliye öğüt neylesin?* (atasözü);

Akıllı evlâdın varsa neylersin malı, akılsız evlâdın varsa neylersin malı? (atasözü)²⁹⁷ (***)

Ğader böyle imiş neyapaşım (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 143) *ne*'nin ünlüsü söylenişte kaldırılmadan.

Krş. *ne* istemek fiil adı yerinde *nistemek*;

*Cuhud mescid de nister?*²⁹⁸ (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 44. yap.; bk. § 1390 sonndan bir önceki örnekte: = *neydügin*: *ne idügin* yerinde);

Krş. *nâtmek* fiil adı:

anı nâtgü kırah (*nâ âtgü* yerinde; krş. § 1343, 2. -kü/-ku).

Krş. *napmak*, *nâ yapmak* yerinde (Kırım lehçesi): *napayım*;

Sân munda napaysın (*munda* = *bunda*: *burada*) (RADLOFF, *Proben*, VII, 2. s., I, 14 vs. 15, I, 15 aşağıda).

Maraş'ta *neylemek* yerine *neynemek*²⁹⁹ denir:

Aç kıarın kıatığı neyner uykusuz baş yastığı neyner.

320. Esas itibarıyla bu zamirler teklik olarak kalır. Bununla beraber abartma veya nezaket anlamlı olarak çokluk hâliyle de kullanılırlar (krş. § 212).

Örn.: *Kimler ğeldi?*

Kimleri ğördünüz?

Neler çekdim!

*Kimseler yok.*³⁰⁰

321. Aynı zamirlerle beraber olan iyelik zamiri, ancak birtakım basma kalıp ifadelerde bulunur:

Kimim var?

Neñ var?

²⁹⁷ Bizce bunun açıklaması böyle de olabilir: "Akıllı evlâdın varsa malı neylersin (ki o sana en iyi maldır)." anlamındadır.^{AUE}

²⁹⁸ *cuħud* = *çift*.^{AUE}

²⁹⁹ y'den sonra gelen l'nin, n ile de değişim yaptığı görülüyor.^{AUE}

³⁰⁰ Bunlar arasında ilk iki örnekteki çokluk, alelade anlamda olup bunlarda 'abartma veya nezaket' anlamı yoktur.^{AUE}

Kimsem yok.

Hasan Efendi siziñ neñizdir?

*Bu çocuk kimiñ nesi?*³⁰¹

Bir adamıñ neniñ nesi olduğunu bilmeden dost tutma;

*Neme lâzım (ğerek), neñe lâzım (ğerek) vs.*³⁰²

Şu cümle, bu ifadenin kökünü daha açık bir biçimde gösterir.

Pes Muhammedden sonra dirlik siziñ ne işünüze gerek (1426 yılı yazmaları, 197. yap.);

*Nesini soruyorsunuz?*³⁰³

Buradaki iyelik zamiri belirsiz bir iyelik üçüncü kişi zamiridir (§ 234).

Hatırlatma – Zarf (§ 449) ve sıfat olarak (§ 335) kullanıldığını göreceğimiz *hiç* kelimesi bazen ‘hiçbir şey’ anlamını bildirir.

B) Çekimsiz ‘hep’ kelimesi

322. Çekimsiz *hep*³⁰⁴ kelimesi çoğunlukla bir zamir niteliğindedir. *Bütün* § 345

³⁰¹ Fransızca verilen karşılık, Türkçemizde ancak “Bu çocuk kimindir?” cümlesine denk olur. Hâlbuki “Bu çocuk kimin nesi.” tabiri, “Bu çocuk hangi kimseye ne sebepten mensuptu?” demek olup bu mensuplukta oğul olmak da dahil *amca, dayı, hala, teyze oğlu* gibi başka akrabalıklar olabileceği gibi *hizmetçi, uşak* gibi bir kimseye ilişkinliği olmak fikri de bulunduğundan bunun daha genel bir anlamı vardır.^{AUE}

³⁰² *Ne* kelimesi ilgi zamirlerini alarak:

ne+m,+ñ,+si,+miz,+ñiz, +leri

biçiminde kullanıldığı gibi bazen yardımcı bir *y* ile:

ney+im, +iñ,+i,+imiz,+ñiz, +leri

biçiminde kullanıldığı da görülüyor.

³⁰³ Fransızca verilen karşılık, Türkçemizde ancak “Ne, neyi soruyorsunuz?” cümlesine denk olur. Hâlbuki *nesini soruyorsunuz* tabiri ‘maddi, manevi herhangi bir varlıktan birine ait olanlardan hangisini soruyorsunuz’ demektir ki o karşılık Türkçenin ifade etmek istediğini tamamiyle tutmuyor.

Bu çekimli belirsizlik zamirleri arasında bizce şunlar da gösterilmeliydi: *şu, bu, öte beri, öteki beriki*.

Şu, bu işaret fikrinden ayrılarak alelade belirsizbir zamir gibi kullanılır: *ben şunu bunu bilmem; şuna buna bakma; şundan bundan konuştuk; çarşıdan şunu bunu aldım; şunun bunun dediğine bakma vs.*

Öte beri, yer fikrinden ayrılarak alelade belirsiz bir zamir gibi kullanılır: *Çarşıdan öteberi aldım; cebine öteberi sıkıştırır vs.*

Öteki beriki, uzak yakın bir yere ait olan kimseler fikrinden ayrılarak alelade belirsiz bir zamir gibi kullanılır: *ötekine berikine sataşır; ötekinin berikinin işine karışma vs.*^{AUE}

³⁰⁴ Bu kelime Eski Türkçedeki *hop* kelimesinin Türkçemizdeki biçimidir. *Divanü Lugati’t-*

kelimesinin böyle kullanışı daha nadirdir.

Örn.: *Bunlar hep gitdiler.*

Bununla beraber *hep* kelimesi addan önce gelip onu belirttiği zaman (*Hep dünya-yı do-laş-tı.*) bir sıfat olarak ve ‘her zaman’ anlamında olduğu zaman zarf olarak (krş. § 401) dahi kullanılır. Belirsizlik iyelik üçüncü kişi zamiri olabilir: *hepsi* yerine *hepsi* (krş. § 238) o zaman bu, zamir görevini de görür:³⁰⁵

Örn.: *Hepsini verdim;*

Hepsi bir.

C) Belirsizlik zamirleri

323. Belirsizlik sıfatları, belirsizlik iyelik üçüncü kişi zamiri olarak kullanılan (bk. § 234) teklik üçüncü kişi iyelik eki katılarak birtakım belirsizlik zamirleri olarak ortaya çıkarılır.

Belirsizlik sıfatlarının bir çoğu iyelik ekleriyle kullanılarak şöyle belirsizlik zamirleri oluşturulur:

biri veya (tekrarlı üçüncü kişi ekiyle) *birisi*,³⁰⁶ (*bir* kelimesinden);³⁰⁷

bir biri (karşılıklı zamir),³⁰⁸

Türk, I., 268, 419, abartma ve pekiştirme edatı: *Oğul kıp bedüdi* “Çocuk çok büyüdü.” Bunun hafif şekli *köp* de yine ‘çok, sık’ anlamındadır: *Köp söğütka, kıuş kıonar*. “Çok, sık (yapraklı) söğüde kıuş konar.”; *Neng kıp bolup*. “Servet çok olunca..”.

Görüldüğü gibi bu kelime eskiden de olduğu gibi sıfat olup zarf anlamıyla da kullanılıyor; fakat zamirle ilişkisi yoktur. Yazarın *hep dünyayı do-laş-tı* örneği “Hep, dünyayı dolaştı.” (Dünyayı hep dolaştı.) yerinde olup zarftır: *dünya* kelimesinden önce bulunuşu, onu bu kelimenin sıfatı gibi gösteriyor ise de ‘daima’ anlamındadır. Zarf ile fiil arasında ad bulunması yalnız bu örnekle de sınırlı değildir. *Hep beni görüyorsun* ‘sadece beni görüyorsun’ demektir ki *beni hep görüyorsun* yerinde de olur. Sıfat olarak kullanıldığı yerlerde var; fakat o zaman ‘bütün ve sadece’ anlamındadır: “Hep (bütün, sadece) senin için çalışıyor.” bu “Hep, senin için çalışıyor.” cümlesi, “Senin için hep çalışıyor.” cümlesinden farklıdır.

‘bütün’ anlamıyla zarf olarak da kullanılır: *Onlar hep (bütün) gittiler.*^{AUE}

³⁰⁵ Bunda da zamir fikri görülemiyor; zamir olan yalnız +s’dir: *hepsi*, ‘herhangi bir varlığın bütününü, topu’ demektir.^{AUE}

³⁰⁶ Bunlar tekrarlı olarak da kullanılır: *biri (birisi) çalar, biri (birisi) oynar.*^{AUE}

³⁰⁷ Eski Osmanlıcada aynı anlamda bir -egü kelimesi de kullanılırdı (Yazmalar, Bibl. Not., A.f.t., Nu. 87, 13. yaprak ve farklı yerlerde). krş. -egü ekinin diğer sayı adlarına da katıldığı Çağataycada *ik-egü* (her ikisi) vs. krş. § 504.^{JD}

³⁰⁸ Özellikle söyleyenin ağzıyla olan ibarelerde *birbiriniñ* vs. biçiminde kullanılır. Çokluk birinci ve ikinci kişi ekleriyle de kullanılır: *birbirimizi severiz*.

Bu zamir her zaman iyelik eki almamış görünüyor: *İkisi dağı bir bire muctemî’ olup*

hangisi;

hangi biri;

her biri;

hiç biri;

bazısı (tekrarlı da kullanılır) bazısı... bazısı;

kimi...kimi... (öncekinin anlamdaşı); (tekrarlı üçüncü kişi ekiyle)

kimisi...kimisi... (öncekinin ayrı);

o biri³⁰⁹ veya o bürü (§ 161, hatırlatma);

diğeri;

gayrısı;

başkası;

bir başkası;

sāiri, sāirleri;

böylesi.

} *başka*

Hatırlatma – *hepsi* (bk. § 322) ve *burası, şurası* vs. (bk. § 315, 384 ve 392) zamirlerinde de belirsiz bir iyelik üçüncü kişi-zamiri bulunmaktadır.

324. Türkçede söylemek istenilirken akla gelmeyen bir şeyin adı yerine ağızlarda oldukça çok dolaşan *şey* kelimesi de belirsizlik zamiri olarak sayılabilir. Bazıları da söze *şey efendim* kelimeleriyle başlamak alışkanlığındadırlar.

şey kelimesi iyelik zamirinin teklik üçüncü kişisini tekrarlı olarak da alabilir: *şeyyi* yerinde *şeysi*. Teklifsiz ve samimi konuşmalarda *şey* bazen kimse anlamında kullanılır:

zâdeğanşey;

hız iri yarı bir şeymiş (GÜRPINAR, *Metres*, 55 ve 294. s.). (krş. § 469, l. örnek).

Krş. Fransızcada nesne (bitaraf) zamiri olup alay makamında insanlar hakkında da kullanılan *cela* zamiri “Bu da kalkmış bahse karışıyor.”.

Buna karşılık *kimi... kimi... (§ 323)* kelimeleri zaman zaman eşya hakkında da kullanılır.

Örn.: *Doğap kapaklarından kimi aralık kimi açık toz içinde öyle tam taşır duruyordu* (aynı eser, 656. s.).

Azericede *şey* yerine Farsça *zād* kullanılır.

(MENINSKI, *Fabulae Lokmanı* 136 II, Inst.).^{JD}

³⁰⁹ *öteki* de denilir, krş § 311 hatırlatma ve 343 hatırlatma.^{JD}

Bir şeyi, bir kimseyi olduğu gibi adıyla söylemenin lüzumsuz olduğuna hükme-dildiği zaman *filân* veya *fağan*³¹⁰ (Arapçası *fûlân*) kelimesi kullanılır. Bu bazen sıfat görevinde olur:

Filân adam geldi;

Filân filân gidecektir diye tasrih etmeli.

filân veya *fağan* kelimeleri ‘vesaire’ anlamındadır.

Örn.: *Sandık fağan gibi eşyanız varmı;*

Yazı yazacağım filân dedi.

Hatırlatma – vs. demenin, teklifsiz ve samimi konuşma arasında kullanılan diğer bir tarzı da söylenilen bir kelimenin başlangıç ünsüzü *m*’den başka bir ünsüz ise onun ardınca aynı kelimeyi yalnız başlangıç ünsüzünü *m* yaparak tekrarlamaktır: *sandık mandık gibi eşyanız varmı?*³¹¹

325. Fransızca *rien* kelimesinin benzeri yoktur; ancak olumsuz sözlerde *bir şey*

³¹⁰ Eski Türk Irak lehçesinde bu kelimenin karşılığı olarak *tävük* görünmektedir. *Divanü Lugati’t-Türk*, III 212’de *tevşemek* ‘teşevvüş ve ihtilâta uğramak’ ve II, 185’te *tevülmek* ‘do-laşıp karışmak, belirsizlik ve ihtilâta uğramak’ gibi fiil adları delaletiyle bir de *tevmek* ‘ka-rışmak, sarmaşmak, bulaşmak, dolanmak’ fiil adı olması gerekir ki *tävük* bundan türemiş bir kelime olabilir: ‘bulaşık, bulanık, belirsizlik’ anlamında olmalıdır. Nitekim *Divanü Lugati’t-Türk*’te yukarıdaki fiil adlarından birinin karşılığı *iltiyâs* (mülevves olmak, karışık olmak)tır; *levs* ise bir anlamıyla *şibhi delâlet* yani anlatır gibi oluş, belirsizlik demektir. *tev* kökü lehçemizde *tav* biçiminde *tavcı* ‘karışıklığa getirip dolandırıcı’ kelimesinde görülür. Başka biçimleri de ‘hile, düzen’ anlamında *tef*, *dek*’tir: *tefe koymak* ‘karışıklığa getirip al-datmak’; *dek etmek* ‘aldatmak’; *dekbaz* ‘aldatıcı, ayyar’; *tefeci* ‘hileli kazançla uğraşan, mu-rabahacı’; *deve yapmak* ‘çocuğun elindeki bir yiyeceği aldatarak almak’.

tävük (ning) kızkınıası = *بنية في لآ* = “Filan(ın) kızcağızı.” (*İbni Mühennâ Lügati*, 85. s.);

tävük kaçgac keldi *جاء لأن هار* = “Filan kaçarak geldi.” (aynı eser, 90. s.);

tävük Irak kıa tâgi barmıs *العراق حتى العراق* = “Filan Irak’a değin gitmiş.” (aynı eser, 91. s.);

tävük bilâ (birlâ) bardu *(i)m مضيت مع فلان* = “Filan ile gittim.” (aynı eser, 93);

tävük yarın kelsün erdi *في لأن غد ليت جوى* = “Filan yarın gelse idi.” (aynı eser, 94. s.);

tävük altunu bar mu *هل اغلان ذهب* = “Filan(ın) altını var mı?” (aynı eser, 98. s.);

tävükni yerindin turdurdum *أقمت في لأن من موضعه* = “Filanı yerinden kaldırdım.” (aynı eser, 132. s.);

Kayseri ve Isparta’da *filân* kelimesinden sonra *koğan* kelimesini de katarak söylerler.^{AUE}

³¹¹ Bu görevde çoğunlukla *m* ünsüzü görülmekle beraber, hatta kitap dilinde *b*, *p*, *f* gibi başka dudaklılara da rastlanmaktadır:

1. *şu*, (*m*)*u* yerine *şu*, (*b*)*u* (belirsizlik zamiri olarak),

2. *ağ*, (*m*)*ağ* yerine *ak*, (*p*)*ağ*,

3. *sıkı*, (*m*)*ıkı* yerine *sıkı*, (*f*)*ıkı*.^{AUE}

(aucune chose, pas üne chose) ifadesi buna karşılık sayılır.³¹² Eskiden bu nitelikle *nesne* kelimesi kullanılırdı.

Örn.: *bir şey deyil* ‘bir teşekkürle karşılık olarak’.

326. Türkçede Fransızca *on* belirsizlik zamirinin de benzeri yoktur. Belirsizlik özne fikrini vermek için gerek edilgen fiilin teklik üçüncü kişisi gerek etken fiilin çokluk üçüncü kişisi kullanılır (§ 1185).

Böyle hâllerde **insan* kelimesi de kullanılabilir. Bu kelime kullanışta aynı anlamdaki *kişi* kelimesi yerini tutmuştur, *kişi* kelimesinin ise bugünkü anlamı ancak ‘bir kimse, fert’ anlamından meydana gelmiştir.

Örn.: *İnsan bunı şaşar*;

Kişi mürekkebe yalamagile âlim olmaz (atasözü).

327. Bağlantılık zamiri – Uymaç olan *ki* edatı (§ 986) bazen değişmez bağlantılık zamir (bk. § 1243) görevini görür.

II. Bölüm: Değişmesiz Ad

I. Konu : Sıfat

I. Genel olarak sıfat³¹³

328. Türkçe sıfat (örnek olarak Latincedeki *bonus, facilis*’te olduğu gibi) ek almaz. İsme nisbetle sıfatın seçkin nitelik değişmesiz olması; yani çekim eklerinin hiçbirini almamasıdır ki bu ekler ada benzemesiyle görüş bildirilmiştir (bk. § 210). Şu hâlde sıfatlar için esas itibarıyla ne sayı³¹⁴ ne de çekimleri³¹⁵ söz konusu ola-

³¹² Fransızca *rien* kelimesinin de kökündeki anlamı Latince *rem*; yani şey biçimiyle aynı idi.^{JD}

³¹³ Sıfat tabiri, örneğin güzellik gibi bir niteliğin terimi olabilir. Aslında sıfat, nitelik demektir. Şu hâlde sıfat diye yerinde olmayarak kullandığımız *güzel* gibi kelimelerin terimi sıfat, niteliği ad olmalıydı.^{AUE}

³¹⁴ Bununla beraber eski dilde bunun bir istisnası vardır (bk. 1180).^{JD}

³¹⁵ İsmi hâlleri (olguları) diye dil bilgisi kitaplarımızın verdiği bu ad ‘adın değişimleri’ anlamında ise de dilimizde hâl kelimesinin çeşitli kullanışları olduğundan bu tabirin ifade ettiği anlam, işlev belirsiz kalıyor. Fransızların *declinaison* tabiri Arapça ad çekiminin tam karşılığıdır: *Biçim bilgisi*, ‘bir şeyi bir hâlden başka bir hâle çevirmek’ ana anlamından *ad*

maz.³¹⁶ Şu hâlde tamlananı olan sıfatla uygunluk sağlayan Fransızca sıfatın ve bunun arasında önemli bir fark var demektir.

Örn.: *güzel at*;

güzel atlar;

güzel atın (1. sana ait güzel at; 2. güzel ata ait).

Sıfatın değişmezliği, bir ad *tamlamasının* birinci sözcüğü olarak kullanılmasından ileri gelmektedir (iş için bk. § 1063 ve 1071).

Bununla beraber sıfat, türetme eklerini alabilir.

Örn.: *güzellik*.

Bazı durumlarda iyelik ekini de alır (bk. § 360 ve aşağısı).

Hatırlatma – Arapçadan alınma sıfatlar, Farsça söz dizimine göre tamlama oluşturdıkları zaman, tamlananları olan adla cinsiyet bakımından uygunluk sağlarlar (bk. § 1137). Eski Osmanlıcada Türkçe tamlamalar hâlinde iken de uygunluk sağlardı.

Örn.: *Bir mekkâre 'avret*.

II. Belirtme sıfatları³¹⁷

329. İşaret sıfatları³¹⁸ – Bunlar biçimce işaret zamirlerinden farklı değildir; fa-

çekimi, 'bir hâlden başka bir hâle gelme ve çevrilme' demektir. Türkçe lehçelerde bunun karşılığı *aynatmak*, *aynaşmak*'dır. Nitekim halk ağzındaki *aynacı* 'hâlden hâle dönen, mütehavvil, dönek' kelimesi *aynamak* fiil adından abartmalı ad-fiil olan *aynayıcı*'nın bozulmuş biçimidir. Şu hâlde bu ad çekiminin ve değişiminin Türkçe tam karşılığı *aynaşma*, *aynaşıklık* olabilir.^{AUE}

³¹⁶ Fransızcada sıfatın adı *adjectif*'tir ki adın öncesine katılan 'ilave, sıfat' demektir. Şu hâlde bizim vâsıf diyeceğimiz sıfat karşılığı Fransızcada *qualificatif*'tir. Onun için Fransızlar bizim yalnızca sıfat dediğimizi *adjectif qualificatif* (niteleme sıfatı) tabiriyle ifade ederler.

Belirtme sıfatı terimiyle kastettikleri ise *üç adam*, *şu çocuk*, *bazı defa* gibi aslında sıfat olmadıkları hâlde tamlamada sıfat olanlardır. Dilimizde *ana kuş*, *baba hindi*, *gümüş bilezik* vs.'nin de girebileceği söz diziminde sıfat; yani sıfat olması lazım gelir, dil bilgisi kitaplarımız bunlara *belirtme sıfatı* diyorlar; *tarif sıfatı* da denilebilir.

Mon livre gibileri de Fransızcanın bu çeşit sıfatlarına girer; fakat anlam bakımından karşılığı olarak *kitabım* kelimesi başka bir durumda yapılmış olup bizce ad tamlamasıdır.^{AUE}

³¹⁷ Yazar burada *indefini* veya *determinatif* diye iki tabir kullanıyor. Biz ikincisini tercih ederek (tayini) karşılığıyla gösterdik. Birincisi 'başka muayyen, belirsizlik' demektir ki tayini yanına ve ona denk olarak vermeyi zihin karıştırır diye münasip görmedik. Kaldı ki belirsizlik denilen de bu genel kısım içinde bir özel çeşit ifade etmektedir.^{AUE}

³¹⁸ *Divanü Lügati't-Türk*, I, 78 vs. *imlâmâk* 'işaretlemek' ki dilimizde bozarak *mimlemek* deriz.

kat değişmesiz olmasıyla onlardan ayrılırlar (krş. § 311).

bu taraf ‘genellikle gösterilen en yakın tarafı’;

şu taraf ‘yine gösterilebilen uzakça taraf’;

o taraf ‘genellikle uzak ve özellikle gösterilemeyen taraf’.

330. Eski Osmanlıcada bu üç biçim yerine bazen sırasıyla *işbu* (daha eski bir *oşbu* yerine krş. § 1039, hatırlatma), *sol* ve *ol* kullanılırdı.

Örn.: *işbu kerre*;

ol vakıt (o vakit).

اشو kelimesi, bugün hâlen resmî kitabette kullanılıyor; ama yalnızca sıfat olarak. *اول* kelimesi de böyle olup bazı eskimiş yazılarda görülür (bk. yukarıdaki örneklere).

331. O gösterme sıfatından sonra *bir* kelimesi gelebilir (bk. aşağıdaki paragrafa).

O zaman bir çeşit gösterme sıfatı ortaya çıkar ki daha uzak bir kişiyi veya yalın varlığı gösterecek yerde *farklı* bir kişisi ifade eder.

Örn.: *O bir gün* ‘yarından sonraki gün; bir başka gün’.

332. *Belirsizlik sıfatları* – Belirsizlik sıfatları şunlardır.

Bir aslında sayı adı olup belirsizlik sıfatı göreviyle birçok hükmü vardır:

1. Mutlak bir belirsizlik hükmündedir. O zaman Fransızcanın belirsiz tanımlık edatına denktir.

Örn.: *bir adam* ‘herhangi bir adam’.

333. 2. Ne kadar belirsiz bir işaretle başlamış olsun göreceli bir belirsizlik hükmündedir. O zaman Fransızcanın *un(e) certain(e)* kelimesine denktir.

Örn.: *bir derece[-de]* krş. *daha aşağıda* § 350 *برجوق , برقاج* sıfatları.

Hatırlatma – Bu ikinci kavramda *bir*’den sonra gelen ad bazen çokluk ekini alabilir.

Örn.: *bir vakıtlar(ler)*;

bir şeyler.

O zaman *bazı* kelimesinin anlamına yaklaşır (§ 336).

334. 3. Belirsizlik sıfatı olan *bir*’den sonraki kelimenin söylenişine basılarak *bir* kelimesine ‘öyle bir’ anlamı verilir (krş. § 990 hatırlatma).

Örn.: *Bir sille vurdum ki ömründe unutmayacak*.

Bu takdirde görüldüğü gibi *bir*’den önce *öyle*, *böyle* kelimelerinden biri getirilir (bk. § 344).

Bu bakımdan bu işaret zamirlerine *mimlemeç sıfatlar* da diyebiliriz.^{AUE}

335. Olumsuz cümlelerde *bir* ‘tek bir’ ve ‘hiçbir’ anlamlarını ifade eder.

Örn.: *Bir araba bulamadık;*

Bir türlü anlamıyor.

Bu takdirde *bir*’den önce *hiç* zarfı getirilebilir (krş. § 449):

Hiç bir araba bulamadı.

336. *baʿzı* (tasfiyecilerce).

Esas itibarıyla ancak (Türkçe ve Arapça) çokluk adlarıyla kullanılır.

Örn.: *baʿzı kadınlar;*

baʿzı ülemā.

Bununla beraber bazen zaman kavramını içine alan teklik bir addan önce de bulunduğu görülür.

Örn.: *baʿzı kerre;*

baʿzı gece(ler)

baʿzı kelimesi zarf olarak بعضا anlamını verir.

Hatırlatma – Bazı defa *baʿzı* (بعضی) kelimesi yerine (belirsiz bir miktar anlamında) Farsça *çend* kelimesi kullanılır (Eskimiştir.).

Örn.: *Bundan çend gün muḫaddem.*

337. *hangi* soru sıfatı (Eski biçimleri için krş. § 1026, 2. hatırlatma).

Örn.: *Hangi gün?*

Hangi sokakda?

338. *ne* (bk. § 319), sıfat olarak da kullanılabilir.

Örn.: *Ne vakıt?*

Ne türlü?

Ne biçim?

339. Sıfat olarak kullanılan *ne*, *hangi* kelimeleri, büsbütün anlamdaş değildir. *hangi* kelimesi, benzeyen ve bir ayarda olan kişilerden ibaret bir bütün içinde bir kişinin işaret edilmesini, bir kişinin hüviyetini belirtecek bir cevap ister.

Örn.: “Hangi çocuk?” sorusuna cevap olarak örneğin *bu çocuk* veya *Orhan* vs. denilir.

ne kelimesi ise bu şekilde kullanılamaz; fakat bundaki fazlalık şudur alelade betimleme ve nitelemeden ibaret bir cevap isteyen sorulara girebilir. Bu takdirde sorunun ait olduğu şey, sorunun kendisinde ifade edilebilir.

Örn.: *Bu ne cocuktur?*

Zamir olan *ne*, yine zamir olan *hangisi* kelimesiyle (bk. § 323) karşılaştırılınca, anlam farkı daha çok belirir.

340. *Ne* kelimesinin anlamı, şaşma, azarlama, darılıp gücenme veya beğenip güzel bulma gibi bir ifade ile renklenip çeşitlenebilir.

Örn.: *Bu ne belâdır!*

Aynı anlamda *nasıl* zarfı kullanılabilir.

Örn.: *Bu nasıl şey?*

Ne kelimesi bu anlamıyla daha çok bir sıfattan önce gelir. O zaman görevi bir zarf görevine hemen hemen yaklaşıp (krş. *en* § 368).

Örn.: *Ne aîâ.*³¹⁹

341. Sıfat olan *ne* kelimesi yerine yine *ne gibi* (§ 887) deyimini de kullanılabilir.

Örn.: *Ne gibi şeyler?*

342. Farsça sıfat olan *her* buna *bir* de katılarak *her biri*. Buna bir de şunlar katılabilir:

Örn.: *her gün;*

her yerde;

her hangi .

1. hatırlatma – *her*'den sonra bir sıfat yahut, bir soru zamiri getirilerek yapılan *herhangi* biçiminde sıfatları içinde bulunduran cümlelerin anlam ve tamlamalarından daha ileride (§ 1226 ve aşağısı) söz edilecektir.

2. hatırlatma – Farsçada 'herbir' anlamında olan ***beher* deyimini, Türkçede *her* kelimesinin anlamdaşı olarak bazen kullanılıyor. Ünlü ile başlayan bir ek aldığı zaman³²⁰ bazı kere ikinci ünlüsü düşürülür.

Örn.: *beherine yerine behrine;*

Beheri için yerine behri için.

343. *başka* (krş. § 267, hatırlatma);

diğer;

gayri Arapça *gayr*'dan (krş. § 1149).

Örn.: *başka çeşit;*

diğer talebe;

*Bu işi yap gayri iş istemez.*³²¹

³¹⁹ *Ne* iyi gibi 'oh olsun' anlamını da verir.^{AUE}

³²⁰ *Her*, *hiç* kelimeleri iyelik eki almazlar.^{JD}

³²¹ Yazar *gayri* kelimesi için örnek vermediğinden tarafımızdan ilave edilmiştir: "*Ümidin kes zaferden gayri'den imdâd lâzımsa.*" da ayrı bir örnek olur.^{AUE}

Yine bu anlamda olan Arapça *sâ'ir* (sayir) kelimesi çoğunlukla Türkçe veya Arapça çokluk olan adlarla kullanılır:

sâ'ir eserler (asâr).³²²

Sâ'ir bir kimse olsa o kadar ehemmiyet (ehemmiyet) vermezdim.

Hatırlatma – Esas itibarıyla *uzak edatları* gösteren şu kelimeler de 'başka' anlamında kullanılır:

o bir;

öteki. Bu da zamir olarak kullanılır³²³ (krş. § 324. dipnot ve 311. hatırlatma).

344. Aşağıdaki zarflar sıfat olarak kullanılırlar (bk. § 402):

böyle (bir),

şöyle (bir),

öyle (bir).

Örn.: *böyle bir şâ'ir.*

Aşağıdaki ifadelerde aynı şartlar içinde kullanılır:

bu (şu, o) türlü;

bu çeşit;

bu göne (ğönâ);

bu nevi;

bu gibi (§ 887).

} *bu türlü*

Hatırlatma – Eski Türkiye Türkçesinde aynı anlamda *bu (şu, o) deñlü; bu asıl; bu mañûle; bu resme; bu ħabil* kelimeleri kullanılırdı.

345. Bir bütünlük (totalite) fikri veren sıfatlar şunlardır:

bütün;

tekmil (Arapça tamamlama, ikmal etme);

**cümüm;*

**cümle;*

**cemi'* (eskimiştir);

Bütün bu sıfatlar, topluluk adları (ism-i cami, ismi cemi) olmadıkları biçimde çokluk olan adlarla kullanılır.

bütün kâtibler;

³²² Teklik kelime ile de kullanıldığına örnek olarak tarafımızdan verilmiştir.^{AUE}

³²³ *Öteki* (Asıl, geçilen taraf anlamındaki.^{AUE}) kelimesi 'bizzat başka' anlamıyla hazır yapılmı bazı tabirlerde kullanılıyor: *öte gün; öte dünya, öteberi* de.^{JD}

tekmil eşyalarımız;

‘umüm ‘âlem;

cümle müellifler.³²⁴

346. cümle (جملة) ve umum (عوم) yerine bazen *bi’cümle* *bi’umum* da denir. Cümle (جملة) kelimesi, sık sık adla ad tamlaması hâline (ikinci terim; yani tamlanan olarak) girer.

Örn.: *mahlûkâtın cümlesi*.

Bu takdirde *cümle* kelimesi yerine *kâffe* kelimesi kullanılabilir:

Örn.: *mahlûkâtın kâffesi*.

Bütün, kelimesi bu kullanışta olan adlarla ad tamlamasına giremez (krş. § 348).

347. *Cemi’* (جميع) kelimesi bugün az kullanılır. Eskiden Farsça ad tamlamasına girerdi: *cemî’-ı fûnûn* bütün sanatlar.

(Teklik olarak) *cemî’-ı fenn* de her sanat anlamını bildirirdi. Aynı tamlama, *كافه* ve *قاطبه* kelimeleriyle de yapılırdı:

Örn.: *kâffe-i mahlûkât bütün yaratıklar*.

Hatırlatma – *جميع* anlamında olan *قاطبه* kelimesine ancak padişahlara iletilen isteklerin sonundaki resmî deyimlerde rastlanır(dı):

Oğ babda ve kâtibe-i ahva’de emr-ü fermân, Hazret-i veli-ül-emr efendimizindir “O (bu) işte ve her (türlü) halde buyuruş, işin sahibi olan efendimizin (katına ait)dir.”.

348. *Bütün* ve *tekmil* kelimeleri bazen ‘eksik gedik olmayıp bütün olarak’ anlamını bildirir:

bütün (tekmil) gün;

*elmanın tekmi, bütün.*³²⁵

hep kelimesi için bk. § 322.

349. Hatırlatma – Eski Osmanlıcada yine ‘hep, bütün’ anlamlarında şu kelimeler de kullanılırdı:

temâm ve *temâmet* (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, çeşitli yerlerinde);

³²⁴ *Bütün kâtipler, tekmil eşyalarımız, umum insanlar, cümle yazarlar* gibi örnekler, çokluk adlarla kullanışlarını; *bütün sınıf, tekmil ordu, umum halk, cümle alem* gibileri de ism-i çokluk denilen topluluk adlarıyla kullanışlarını gösterir.^{AUE}

³²⁵ *Dini bütün* ifadesinde *bütün* kelimesi ‘tüm, tam’ anlamında olduğu gibi ‘sabit ve sahih olmuş’ anlamında da düşünülebilir. *Din-i bütün* ‘(herkesçe) dinî tasdik edilmiş, gerçekleştirilmiş demektir’. II 237 *Divanü Lugatî’t-Türk*, *bütmek* ‘sabit ve sahih olmak, isbat edilmiş olmak ile ikrar ve tasdik etmek’.^{AUE}

hamu (krş. başka lehçelerde *hamuḡ*, *hamuḡ*);

dü keli (*tü keli*), *düḡeli*, *düyeli*.

Bu kelime Doğu lehçelerinde *tügäl*, *tögäl* taslağına varan bir biçim göstermektedir. Bu *tükä-* 'tamamlamak, bitirmek, tüketmek' fiil adına bağlanır (krş. Osmanlıca *tükenmek*, *tüketmek*; krş. § 445 dipnot).³²⁶

350. Başka deyimler ve özellikle şunlar belirsizlik sıfatı olarak kullanılırlar:

bir takım ki *ba'zı* ile aynı anlamda bazen de kötüleşik, aşağılayıcı bir anlam farkıyla kullanılır.

bir kaç;

bir çok.

Örn.: *bir takım hafıyyeler*;

bir takım müzevvirler;

bir kaç gurus;

bir çok *esir* veya *yesir* kelimeleri için yine bk. § 475 ve 483.

III. Sıfatın cümledeki görevi

351. *Belirtme* – Her sıfat *belirtme* işini *görebilir*. Bir anlamı (kavram) belirtmek, onun anlamca uzanıp yayılışını (kapsam), yanına getirilen bir kelimenin verdiği anlam değişmesiyle kısıp çevrelemek demektir. Nitekim yalnız başına kullanılan *adam* kelimesi, anlamca alabildiğine yayılan ve bunun içinde anlamı belirsiz kalan bir kelimedir, fakat *bir adam*, *bir yiğit adam*, *bütün adamlar*, *dağ adamı* gibi ad kümelerinde *adam*'ın daha dar ve bunun içinde daha açık anlamları vardır.

Anlamı böyle başkalaştırılmış, değiştirilmiş olan kelimeye *belirtkin* ve onun anlamını değiştiren kelimeye de *belirtken* denilebilir ki yukarıdaki örneklerde *bir*, *yiğit*, *bütün*, *dağ* kelimeleri belirtkenlerdir.

Belirtken olarak kullanılan adlar, yalnız sıfatlar değildir (bk. § 1066 ve aşağısı).

Bir sıfat veya sıfat-fiil belirtkenlik işini görürse ona sıfat denir.

³²⁶ Bizce kelimenin aslı bu fiil adı değil dilimizde hâlen *tek tük* 'az çok' tabirinde kullandığımız *tük dür* ve *tükel* kelimesi 'çoğa mensup' anlamlı bir kelime olduğu gibi yazarın saydığı fiil adları 'çoklamak' ana anlamından 'tamamlamak, ikmal etmek ve bitirmek' anlamlarıyla oluşturulmuş olacak. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 280, III 271, *dük ming* = çok bin (binlerce), *Divanü Lugati't-Türk*, I, 349'da vezne göre *dük* eksik olduğu anlaşılan:

koḡdaçıḡa (dük) ming yaḡaḡ; barça bilä ayruḡ tayaḡ.

Dilenciye yüzbin (binlerce) ceviz (vermeli), bununla beraber ayrıca *deḡnek* (de atmalı) (*tümen* 'yüz bin', kelimesinin de aslen *tük ming* 'çok bin' olduğu düşünülebilir.).^{AUE}

Kural: Türkçede sıfat, nitelediği adın önüne gelir (bk. § 1066 ve aşağısı).

Örn.:

kırmızı } ev
bu

352. Niteleme – Belirsizlik sıfatları yalnız belirtme işini görebilirler (*Belirtme* de-yimi bundandır.).³²⁷ Buna karşılık niteliyici sıfatların³²⁸ fazladan bir de niteleme (sanlamak) özelliği vardır. Bir anlamı (kavramı) nitelemek, belirtme hâline özgü olan anlamca kısıp çevreleme durumunu muhakkak itibara almak zorunda olmaksızın, o kavrama başka bir adın gösterdiği resimleme durumunu vermek demektir.

353. Niteleme sıfatı:

1. *Yalnız niteleme işini yapabilir.*

O zaman *yüklem* olarak kullanılıp ancak nitelediği addan sonra gelebilir; başka türlü söyleyelim, nitelediği adla (tamlanan) birlikte bir ad cümlesi meydana getirir.

Örn.: *ev kırmızı* ‘ev kırmızıdır’.

Belirsizlik sıfatları, niteleyemedikleri için *yüklem* görevini oynamaya müsait değildirlir.³²⁹

³²⁷ Sözlükte sıfat, vasıl ve vasıf anlamıyla kullanılır; dil bilgisinde düşünülen şey, vasıf, vasıflayıcı anlamındadır. Sıfat somut ya da soyut bir varlığın yaradılışça, huyca olan özelliklerini sayıp anlatmaktır. Bunları yapan da vasıf anlamıyla kullanılan sıfattır. Sıfat bir zatta kendisiyle devamı üzere olan hal ve keyfiyettir. İlim ve karalık gibi; fakat cümle bilgisi uzmanları sıfattan bu anlamı anlamazlar, onlar *nağti* kastederler. İsm-i fail, ism-i meful gibi kelimeler yahut anlam bakımından bunlara raci olanlardır: *misil*, *şibih* gibi. Cümle bilgisi uzmanlarınca sıfatta tekerrür, sebat ve hâlde inkılâp muteberdir. Sözlük yazarı “Sıfat = vasıf ile *nağt* arasında kelime anlamınca fark olmayıp bunlar eşanlamlıdır.” der.^{AUE}

Adı sanı ifadesinde kullandığımız üzere sıfatın Türkçe karşılığı; *san* (ki Arapçaya *şeen*=*şan*= hâl, suretiyle geçmiş olması mümkündür), vâsıf manasıyla sanlayıcı, sanlac olabilir.

³²⁸ *Adjectif*, qualificatif (niteliyici)’in tercümesi olan bu tabir yerinde değildir; çünkü bunun karşılığı niteleme sıfatıdır. Daha öncede söylediğimiz üzere *adjectif* sıfat demek olmayıp (adın önüne getirilen) ilave, zarftır. Şu hâlde niteleme sıfatı tabiri garip ve anlamsızdır. Sıfat = vasıf, zaten vasıflayıcı (niteleyici) demek olduğundan bu (nitelikleyici) gibi bir şey olur. Görüldüğü gibi zaten barışık olan bu Arap tabirini biz de Fransızcaya uygularken daha çok karıştırmışız.^{AUE}

³²⁹ Bununla beraber (sorulu, sorusuz) belirsizlik sıfatlarının ad tamlaması hâllerile veya ilgi hâl ekiyle haber görevinde oldukları görülür:

Bu resim kimindir? Çalıştığımız nedir? Sizin bildiğiniz bunlardan bazısıdır; beğendiğiniz hangisidir? vs.^{AUE}

2. Bir defada hem niteleyebilir hem belirleyebilir. O zaman niteleme sıfatları sıfat olarak kullanılırlar (bk. yukarıdaki *kırmızı ev*).

Bir niteleme sıfatı, nitelemeden belirleyemez.

354. Çitişik (birleşik)³³⁰ sıfatlar – Esas itibarıyla sıfatlık: sıfatın iki görevi olan (niteleme ve belirtme) aynı ad üzerinde yapılır. Örnek olarak *kırmızı ev* tamlamasında *kırmızı* kelimesi bir ve aynı ad olan *ev*'i niteler ve belirler. Söylediğimiz biçim *basit sıfatlar* diyebileceğimiz tamlamalarda olur.

Türkçede sıfat bir *B* kavramını nitelemekle beraber kendisinde bir *A* kavramını da kısmen belirlemek özelliği bulunur. Bu hâl ise birleşik sıfatlar da olur.

Birleşik sıfat aracı bir *B* kavramına ait olan bir nitelik ile bir *A* kavramını belirler. Bu aracı kavram, belirtkin *A* kavramının üçüncü kişi zamiri ekini almağa mecburdur.³³¹

Örn.: *damı kırmızı ev*.

Doğrusu, Fransızcada bu ifadelerin benzeri yoktur. Örnek olarak bunun Fransızcaya en doğru tercümesi *la maison à toit rouge* olur ki bu da Türkçe *kırmızı damlı ev* biçimindeki birleşik sıfat tamlamasının benzeri olur. Kelime kelimesine tercüme ise şöyle olabilir: *son toit rouge maison* ki bunu bozmak bahasına şu biçimde tamamlayabiliriz: *(une) maison (telle que) son toit (est) rouge* (krş. § 1090).

355. *kırmızı* kelimesi *damı* kelimesini nitelediği için bu iki kelimeyi *damı kırmızıdır* biçiminde bir ad cümlesi saymak ve bunda *kırmızı* kelimesini yüklem göreviyle görmek mümkündür; fakat *kırmızı* kelimesi burada başka bir vazife de görüyor. yalnızca *kırmızı ev* örneğinde olduğu gibi *ev* kelimesinden önce gelerek ona

³³⁰ *Complexe*, sözlük anlamıyla 'kocuşuk, kucaklaşık' demektir. Buna *girişik* (mütedahil) tabirini vermek de mümkündür; fakat *çitişik* (birleşik) tabirini konunun hâl ve tabiatine daha uygun bularak tercih ettik.^{AUE} Uyarlamada *çitişik* yerine *birleşik* kelimesi tercih edilmiştir.^{AB}

³³¹ Bizce böyle kelime kümelerinde kelime sırası ve anlamlarıyla birbirine *girişik* ve *birleşik* iki tamlama vardır: 1. Sıfat tamlaması (*kırmızı dam*), 2. Öncüllü ad tamlaması (*evin damı*, *evin* = öncül hâlinde tamlayan; *damı* = ad tamlaması, *dam* tamlanan, +1 tamlayan olan üçüncü kişi zamiri ve öncülü *evin*'deki *ev*'dir).

Şu hâlde bu ikizli tamlamada ortak olarak kullanılan *ev* kelimesi hem *kırmızı* sıfatının tamlananı hem *damı* ad tamlamasının öncülü hâlinde tamlayanıdır. *kırmızı* ve *ev* kelimeleri, kümedeki yerleri itibarıyla tamlanan gibi görünürse de hakikatte *kırmızı* üst yanında ad tamlaması hâlinde bulunan *dam*'ın sıfatıdır. Bu takdirde tamlananı kendisinden önce gelmiş bir sıfattır ki üçüncü kelime onun parçasıdır ve sıfat, düzen itibarıyla ve biçimce buna, anlam itibarıyla ise parçaya aittir: *İç boş testi, kılpu kırık küp, boynu yaralı pehlivan, ağzı bozuk kimseler* vs.^{AUE}

karşı olan belirtme hükmünü kısmen yapıyor. Bu belirtme hükmünü böyle kısmen yapıp tam olarak yapamayışı, bu görevi *damı kırmızı* ifadesinin bütünüyle paylaşmasından ileri geliyor.

Bu sebeple birleşik sıfatlardaki sıfatın kullanımında bir belirsizlik doğmaktadır: Bir taraftan yüklem görevini görüyor. Bir taraftan da sıfatların belirtme görevine ortak oluyor.

Bu belirsizlik, sıfatın yerine bir fiil, daha doğrusu bir sıfat-fiil³³² gelmekle daha görünür bir hâl alıyor. O halde yüklem özelliğinin gerektirdiği gibi kişisel bir şekil alın- da değil, belirleyici olarak kullanılan eylemlerin sıfat-fiili gibi gözüküyor (bk. daha ileride § 738 ve aşağısı).

Aracı ad olarak belirtken kümesine giren *damı* kelimesine gelince, bu (kendisi de belirlenmiş bir kelime olan) *ev* adıyla belirlenmiştir; çünkü kendisinde *ev*'e iyelik eki olan *+I* bulunmaktadır.³³³

356. Birleşik sıfatın özel hâli – Söz edilen aracı ad, bir yerine iki olabilir; yani öyle bir ad tamlaması hâlinde olur ki birinci sözcüğünde de iyelik eki bulunur:

Örn.: *Damının yarısı kırmızı ev.*³³⁴

³³² *İçli yanan adam, modası geçmiş esvap, yakası açılmadık sözler, eşi bulunmayan kitap* vs.^{AUE}

³³³ Burada ad tamlaması eki denilen şey, hakikatte tamlama içinde tamlayan görevini oynayan ilgi zamirleri dediğimiz zamirlerin üçüncü kişiye ait olanı *+I*dir. *damı* ad tamlamasında *dam* tamlanan olup tamlayan olan *+I* bitişik üçüncü kişi zamirlerine ad tamlaması edilmiş, ait kılınmıştır. Her zaminin bir öncülü olduğuna; yani zamirler adın yerini tutan vekiller olduğu için onların asilleri bulunduğu göre *+I* üçüncü kişi zamininin öncülü (ev)dür. Şu hâlde vekili olan *+I* zamiri tamlamada tamlayan görevini oynadığı gibi asılı olan *ev* de tamlayandır; fakat öncül göreviyle tamlayandır.

Yazar bu üçüncü kişi zamininin, bir ek gibi eklendiği kelimeyi *ev* kelimesine irca ettiğine bakarak, buna *iyelik üçüncü kişi zamiri* diyor ki bu dönüşlülük aracı, aynı anlamda ve görevde olan *iyelik üçüncü kişi zamininin kendisinden ibaret olduğu* (ad tamlaması, zaten ilgi hâli, mensubiyet demektir) için buna izafet zamiri demek lazım idise de biz yazarı tercüme ettiğimiz için ona uyararak (dönüşlülük veya ad tamlaması eki) tabirini kullanıyoruz. Yazarın başka münasebetle kullandığı *iyelik ekide* yine bu ad tamlaması (tamlayan) zamiridir; bunları ayrı ayrı tabirle başka şeylermiş gibi ayırmağa lüzum yoktur sanırız.

³³⁴ Gerek bir aracısı (o da yine ad tamlamasıdır) gerek iki, hatta daha fazla aracısı olan birleşik sıfatlardan şöyle göstermek mümkündür:

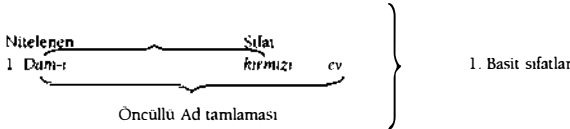
Görüldüğü gibi birleşik sıfatlardaki araçların birbirine bağlanmasıyla iki, üç ve daha fazla da olabilir; fakat birisi belirsiz olursa zarf-fiile ağırlık vermediği hâlde, üç tanesi de belirli +In ilgi hâl ekiyle bağlandığı ve +In'lar ard arda tekrarlandığı zaman hiç de hoş değildir. Bunlara eski tabirle *tetabulu izafet* denirdi ki zincirleme ad tamlamasıdır. Bunlar birleşik sıfatlarla aracı nitelikte oldukları gibi onlarsız olarak yalnız başlarına da bulunabilirler.

1. Birleşik sıfatlarla zincirleme ad tamlamasıdır: *mutbağ (-ı+nın (damı+nın (saçağı+nın (kenarı kırmızı ev vs.*

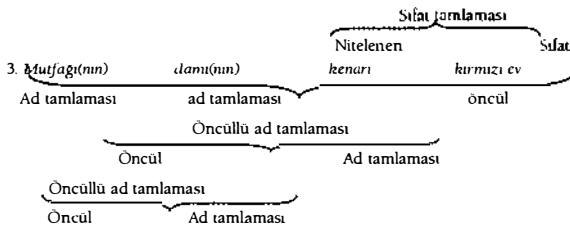
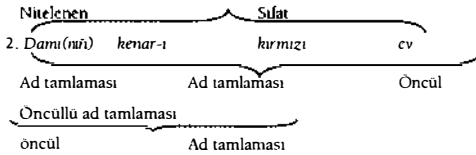
2. Alelade zincirleme ad tamlamasıdır: *babasının (amıcasının (ahbabının (bağçesinin (kuyusu; üçüncü ordu+nuñ (dördüncü fırkası+nın (ikinci alayı+nın (birinci taburu+nuñ (ikinci takımı+nın (birinci mangası+nın erlerinden [filân oğlu fa]an]... dedem+in (dedesi+nin (dedesi vs.*

Bu takdirde örnek olarak birinci örneğe göre belirtmeler zincirine yeni bir aracı ad hâlinde yeni bir halka katılmış bulunuyor. Başka bir ifadeyle *ev* kelimesi *kırmızı* sıfatıyla belirleniyor ki bu *kırmızı* kelimesi ikinci bir kavram olan *kenarı* kelimesini seçkin hâliyle gösteriyor; *kenarı* kelimesi ise üçüncü bir kavram olan *dama* aittir ki bu da belirtkin bir kavram olan *ev'e* ait olup kendisinde bu iyelik eki +I bulunuyor.^{AUE}

Sıfat tamlaması

Sıfat tamlaması

(2. 3) iki, üç zincirleme ad tamlamalı birleşik sıfatlar

357. Özetle bir sıfat yalnız belirlediği adı nitelediği zaman (düz sıfat hâli) değil, aracı bir kavramı nitelediği (birleşik sıfat hâli) zaman da sıfat olarak kullanılabilir. Bundan başka aracı ad ikileşebilir.

Bu kurallar içinde sıfat-fiillerin ve sıfat-fiillerin cümle yapısı filiz hâlinde bulunmaktadır (bk. § 740 ve aşağısı).

IV. Ad olarak kullanılan sıfatlar

358. Bazı³³⁵ sıfatlar ad olarak kullanılabilirler.

Örn.: güzel 1. sıfat; 2. ad (güzel kimse, erkek veya kadın)

açık 1. sıfat; 2. ad (memur boşluğu; engin);

engin 1. sıfat 'geniş'; lehçelerde: aşağı; ad: denizin açıkları.

Böyle düşünülünce sıfat yalnız bir nitelik değil, o nitelik ile nitelenen kavramın kendisini de ifade eder.

Bu hâdise Fransızcaya yabancı değildir; fakat kelime kısımlarını ayıran sınır çizgisinin her zaman açık olarak çizilmemiş olduğu Türk dilinde bu, daha büyük bir rol oynamaktadır (krş. § 193).

359. Yukarıda birleşik sıfatlar adıyla mütalea edilen belirtkenler de ad olarak kullanılabilirler.

Örn.: *başı bozuk* 'üstü başı düzgün olmayan' anlamıyla *nizamsız asker* 'kıyafet itibarıyla sivil';

baldıırı çıplak;

dini (imānı) ayrı.

İsim olarak kullandığı zaman sıfat, adın aldığı aynı ekleri alabilir.

Örn.: *Bir dini ayrıya verilen yeminin hükmü yoktur* (Kardinal Cesarini'nin, Varna muharebesine sebep olan meşhur sözünün tercümesi).

V. İyelik eki³³⁶ alan sıfatlar

360. Sonunda iyelik eki bulunan bir sıfatla yapılmış ifadeler, ad olarak kullanılan sıfatlara bağlı sayılabilir.

Bu ifadeler, bir bütün bir küme veya topluluk içinden, bu maddelerin birini veya

³³⁵ Bizce bir çoğu.^{AUE}

³³⁶ Yazar *suffixe possessif* tabirini aynen tercüme ediyoruz; yoksa bu, evvelce de söylediğimiz gibi kelimeye bitişik olan üçüncü kişi zamiridir.^{AUE} Uyarlamada Fransızca tabir iyelik eki olarak değiştirilmiştir.^{AB}

bir çoğunu bir belirtmeyle (özellikle seçkin bir nitelikle) seçimleyerek ayırt etmek istendiği zaman kullanılır.

Örn.: *kötüleri*.

Bunda *kötü* sıfatı, seçkin bir nitelik ifade ediyor, iyelik eki olan *+larI* bir bütüne (veya bir topluluğa) aitlik eki görevini görüyor ve her ikisi birlikte kötünün içinden alınan zatı (varlığı) veya zatları gösteriyor.

Baskın kimliğiyle bir nesneyi belirten sıfat burada normalde adlara (substantiflere) ait olan görevi çığnıyor. Bu kuralın aksine ek almasını açıklayan da budur.

361. Küme veya topluluk bildiren kelimeye gelince cümlede ad tamlamasının birinci sözcüğü olma³³⁷ görevinde bulunabilir.

Örn.: *Adamların kötüleri* (bk. bunun için § 1121 ve aşağısı); fakat ayrılma hâline de girebilir (bk. daha aşağıda § 364).

362. Fransızcada bu ifadelerin denklerini verebilmek için daha çok topluluk bildiren adın öncesine *dentre, parmi* kelimeleri koymak ve sıfattan önce tanımlık edatısını (article défini) getirmek (krş. yukarıdaki örnek) gerektir. Bazen küme veya topluluk bildiren kavramı hatırlatmak için Fransızca *en* zamirini de koymak gerekli olur.

Örn.: *Bu muâhezelerin içinde pek doğruları da vardır.*

Hatırlatma – Tabii bir anlam gelişimiyle bu tamlamalar, daha çok bir çeşit üstünlük kipi hâlini alırlar. Bu anlam ve kullanışı sağlamlaştırmak için bugün genellikle *eñ* zarfı (krş. § 368) sıfatın önüne getirilir.

Örn.: *Şehzâdelerin eñ müteberi.*

³³⁷ Yazar, birinci terim tabiriyle tamlayan durumu *+I*'yı, ikinci terim tabiriyle tamlananı kast ediyor. Örneğin; *çoban(in) armağanı* ad tamlamasında *çoban* tamlayan durumu (birinci terim), *armağan* tamlanan (ikinci terim)dır. Hâlbuki Türkçede ad tamlaması ancak ilgi zamirleriyle yapılır. Bu bakımdan ad tamlaması önceki adı görünen, ikincisi ona bitişik adı zamir ekidir; yani bu da farklı iki addan oluşur. Bu takdirde birinci terim tamlanan olan adı zahir, ikinci terim tamlayan durumu üçüncü kişi zamiri olan kelimedir. Bu ad tamlamasının üst başındaki *çobanın* kelimesi ise tamlayan durumu zamirinin öncülü göreviyle ad tamlaması *+n*'li veya *+n*'siz olarak bağlıdır ve çok defa böyle yaklaşık öncüllü üçüncü kişi hâlinde bulunduğu gibi “Öğretmen geldi; çantası evde kaldı.” cümlesinde, öncülü üst başında bulunmayarak uzaklaşık öncülü, üçüncü kişi de olur. Nitekim bunda öncül ilk cümlelerin öznesini meydana getiren *öğretmen*'dir. *Armağanı* ad tamlamasında *+I* üçüncü kişi zamiri tamlayan durumu vekili olduğu için *çoban* kelimesi de öncül olmak itibarı ile asil olarak tamlayandır. Türkçede ad tamlaması için daima ilgi zamirleri köprü yapılarak, öncülleri olan ism-i zahirler de dolayısıyla tamlayan durumu olurlar; böyleleri öncülleri yaklaşık veya uzaklaşık (üçüncü kişi ad tamlaması) dırlar.^{AUE}

363. İyelik eklerini alan yalnız niteleme sıfatları değildir. İşaret zamirleri hariç belirtme sıfatlar ve sayı adları da bu ekleri alabilirler.

Örn.: *hiç birini istemem;*

bunların ikisi 1. bunların içinde ikisi, 2. üçümüz; 1. içimizden üçü, 2. her üçümüz (bk. § 1123 ve aşağısı).

364. Bir sayı adı veya (belirsiz) bir miktar bildiren belirtici bir sıfat olduğu zaman daha çok, topluluk bildiren ad, ayrılma hâlini alır.

Örn.: *İttihād fırkasından elli sekizi;*

sultanlardan bir kaç;

bunlardan bir takımı;

ikimizden hangimiz (sıfat-fiiller için bk. § 1126).

365. İyelik ekinin kendisi, belirsiz anlamlı bir iyelik üçüncü kişi zamirinden ibaret bulunursa eklendiği kelimeyle beraber hakiki belirsiz zamirler niteliğini alırlar.

VI. Karşılaştırma dereceleri

366. Türkçede en üstünlük ve aşağılamaya özgü ek yoktur.³³⁸

Türkiye Türkçesinde +*rAk* ekinin karşılaştırma eki olarak yalnız *yegrek*, *yeğrek* 'daha iyi, bir tercihe lâyık' kelimesinde kalmıştı ki o da eskimişti. Krş. *soñrarağ* 'daha sonra' (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 78. s., I, 18).³³⁹

367. *En üstünlük* – Türkçede sıfatın öncesine *daha* zarfı getirilerek en üstünlük bildirilir (bk. § 418).

Örn.: *daha güzel;*

daha büyük (bk. § 488).

³³⁸ Yazar, üstünlük karşılığı olarak yalnız superlatif ve 'ölçümleyici, ölçümcü' demek olan *comparatif* tabirlerini veriyor ve aşağılamadan ileride örnek verdiği hâlde burada söz etmiyor. Üstünlüğün Fransızcada bir karşılığı *superlatif* olduğu gibi bir karşılığı da *comparatif de superiorité* 'üstünlük ölçümcüsü' oluyor.^{AUE}

³³⁹ Dillerin çoğunda farklı karşılaştırma fikirlerini ifade edecek meydana getirici (ekli) biçimler yoktur. Bunlarda sıfatın ve zarfın öncesine bir başka zarf getirmekle bu iş görüldüğü gibi aslında bu değişikliği almaya müsait yegâne kelimeler de bu sıfat zarflardır; fakat Eski Türkçede +*rAk* edatı hemen her türlü sıfatın sonuna getirilerek, karşılaştırma fikri bu ek aracılığıyla ifade edilirdi. Bugün bu kullanışı Türkçemiz kaybetmiştir. Frenkçe bir sözlüğün bildirdiğine göre Yunanca, Latince, İngilizce gibi birtakım dillerde ise üstünleme ilgisi (Eski Türkçede olduğu gibi) özel üstünlük edatlarıyla ifade edilir. Fransızcada da az sayıda hakiki ölçümcüler vardır: *meilleur*, *daha iyi* yerine *moindre*: *daha küçük* yerine *pire*; *be-ter daha fena* yerine; *pis* 'daha fena' yerine ki bunlar Latince asıllardandır.^{AUE}

ölçümleyiş adlandırması³⁴⁰ aynı cümlede söylenmediği zaman böyledir. Aksi takdirde bunu ayrılma hâline koyarak *daha*, *ziyâde* (§ 485 2. hatırlatma) kelimeleriyle veya bunlarsız sıfattan önce getirmek yeter.

Örn.: *benden (daha) büyük*;

sizden az zengin.³⁴¹

368. Göreceli *en üstünlük* – Sıfattan önce *eñ* zarfı getirilerek yapılır:

Örn.: *eñ güzel*.

Yine ölçümlenen şeylerin bütününe aitlik (ad tamlaması) eki olarak ada bir iyelik eki eklenebilir. Bu bütünü bildiren ad³⁴² ilgi hâline girer (bk. § 362, hatırlatma). Bu göreceli *en üstünlüğü* bildirme biçimi, şimdiki dilden ziyade Eski Osmanlıca lehçesinde kullanılırdı.

Örn.: *çorbacıların eskileri*.

Krş. *eyisi* veya *eyisi mi*?

Topluluk, küme bildiren kelimenin cümlede söylenik olması gerekmez ve iyelik eki belirli olmayan bir aitlik eki hükmünde bulunabilir; nasıl ki “Eyisi mi?” ifadesinde böyledir.

Bir şeyi kıyaslayıcı bir nitelikte göstermek için bir üstünleyici verilecek yerde, aynı oluşum bir ölçümleyici ile meze edilebilir (krş. § 360). Bu takdirde iyelik eki belirsizlik bildiren bir aitlik eki olarak kullanılır (ve bunun Fransızcadaki benzeri zamir olan *en* kelimesi olur.). Diğer taraftan aynı ek, karşılaştırma hâlini bir ada çevirmek görevini görür.

Örn.: *Benden memnuñ deyişeniz, daha münāsibini arayıñız*;

Kendiñden aşığısına baķ da hālîne biñ kerre şükr et.

Sonra şu da kaydedilmeli ki *en üstünlüğü* ifade etmenin diğer bir istisna biçimi vardır. Bu da aynı sıfatı (birincisini üçüncü kişi iyelik ekiyle olduğu hâlde) tekrarlanarak yapılır:

Örn.: *Aļ aļ, moru mor bir halde* (GÜRPINAR, *Tesadüf*, 534. s.).

369. Yine sıfatların anlamını sağlamlaştırmak için bunlar (Fransızcada olduğu

³⁴⁰ Karşılaştırma terimi.^{AUE}

³⁴¹ Bunun söyleyiş itibarıyla iki anlamı olabilir: 1. Sizden az – zengin ‘zenginliği sizinkinden daha az (aşağılama ölçümleyiş)’. 2. Sizden – az zengin ‘sizden bir az, daha biraz fazla zengin, zenginliği sizinkinden az sayıda fazla (üstünleme ölçümleyiş)’. Bu bakımdan bunda dikkat edilecek şey, bu iki mananın hangisi isteniliyorsa vurguyu ona göre birincide *sizden az* kelimesinden, ikincide *sizden* kelimesinden sonra koymaktır.^{AUE}

³⁴² Bu, öncül görevinde tamlayan olup +*In* ilgi hâl ekini alır.

gibi) ya bütün tekrar edilir: *yüksek yüksek* ‘çok yüksek’ gibi veya kısmen tekrar edilir; yani sıfattan önce o sıfatın ilk hecesindeki birinci ünsüzle ünlü alınarak buna ikinci ünsüz olarak *r, s, m, p*’den biri eklenmekle vücuda gelen hece getirilir.³⁴³

Örn.: *bom boş*;

up uzun;

mas mavi;

büs bütün;

çır çıplak vs.

370. Arapçanın birçok en üstünlük adları (abartma) Türkçede kullanılır. Bunlar *e)fg(a)l* örneğindedir.³⁴⁴

Örn.: *كثر* (e) *k s* (e) *r*, *كثير* *kesir* sıfatının en üstünlük adı;

اعظم (a) ‘ *z* (a) *m*, *عظيم* *azîm* sıfatının en üstünlük adı;

اقم (a) *ğ d* (e) *m*, *قديم* *qādîm* sıfatının en üstünlük adı;

انما (e) *d n* (.) *ā* *نى* *deniy*³⁴⁵ sıfatının en üstünlük adı: dışısı *dünyâ* (krş. üstünlüklerin adlarının dişiliğini § 1138).

³⁴³ Birinci hece açık ise o hâliyle yani ünsüzü ünlüsüyle veya yalnızca ünlüsüyle alınır:

ğara: ğap ğara; uzun: up uzun.

Hece kapalı ise sonundaki ünsüz atılarak yukarıdaki açık hecede olduğu gibi yapılır:

bo(s): bom boş.

İkinci ünlülerden hangisinin ekleneceğini kullanım belirtir; yani bu kullanım yazılı bir kurala bağlı değildir. Hatta bazen aynı sıfat için bu ünsüzlerden ikisi de aynı görevle eklenebilir:

yep(=m) yeşil; sip(=m) siyah; ğap(s) ğatı vs.

Bazen sıfatın ilk açık hecesine bu ünsüzlerden biri katılmakla doğan pekleştirici eke, bir ünlü de katılır:

sap(=sapa) sağlam; yap(=yapa) yalnız; düp(=dübe) düz vs.

Türkçenin Osmanlı Türkçesinde görülen bu hâdise, biricik olarak bir ekin başa gelmesidir. Bu bir ön ektir. Kendisinde her ek gibi bağımsız bir anlam yoktur, eklendiği kelimeye yeni bir mana (pekiştirme) vermek itibarıyla diğer ekler gibidir. Aynı sıfatın ilk ünsüzüyle alınarak ona baş tarafından eklendiği için her iki kelimedede aynı harf dizilenip tekrarlanması biçimiyle de ünsüz tekrarı gerçekleştirilir; fakat bu hâdise onun ön ek görevinde olmasına engel değildir.^{AUE}

³⁴⁴ Yazar burada yalnızca şöyle diyor: (Bunlar *ac¹c²âc³* biçimindedir. Biz *c¹c²c³* ile Arapçanın tabii olan kökünü göstermiş oluyoruz.). Hâlbuki biz bunu daha çok açıklamak üzere onun verdiği aynı örnekleri yukarıdaki tarzda ve örneğine; yani köke katılan ünsüz ve ünlüleri kereler içine alarak göstermediği daha uygun bulduk. Ünlülerin karşılıklı ince veya kalın olması yanındaki yüksek veya alçak ünsüzlerin tesirinden ileri gelir.^{AUE}

³⁴⁵ Kelimenin fiil adı *Kâmûs-ı Türkî*’e göre *denâvet* ‘yakınlık’ v, *â’ya* çevrilmiştir. Yazar bunun aslını ‘alçak’ anlamalı *deniyy*’den alıyor.^{AUE}

Bu örneklerde görüldüğü üzere Arapçanın üstünlük adında hem karşılaştırma hem göreceli en üstünlük anlamı vardır.³⁴⁶ Bununla beraber Türkçede bazen 'abartma' anlamında kullanılır: *elzem, çok lâzım*.

ehemm 'çok önemli' ve *enfa'* 'çok faydalı' kelimeleri de böyledir.

Farsçanın en üstünlük veya göreceli en üstünlükleri artık kullanılmıyor. Bununla beraber krş. ***bedter* 'pis, pire' yerine ***beter* (***bed*).

Yine krş. **kemter* ve *kemterin* ki ***kem* 'kötü, eksik' kelimesinin en üstünlük ve göreceli en üstünlüğü olup bu deyimler Osmanlı resmî kitabebinin son demlerine kadar kullanılmıştı: *kemter* *ķuľu*'nın en üstünlüğü Türkçede galat olarak buna لاء da ilave edilir: *daha beter*.

kemterleri, bende-i kemterin.

XV. yüzyılda Farsçanın en üstünlükleri bazen kullanılmakta idi.

Örn.: *Sen evliler sin du'āya kim yer yüzünde senden 'azizter yokdur* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 17. yap.;* Arapça tercümesi);

ķankısı fādīlter dūr (Yazmalar, Aynı eser, 86, 10. yap.; ki *Tezkiratü'l Evliya*, 12, 1.2'de *ķankısı artuķraķ turur* kelimelerine denktir).

Uyarı – Arapça ve Farsçadan alınma sıfatların Türkçedeki Farsça söz dizimine göre tamlamada ne biçim aldıkları hakkında bk. § 1129 ve aşağısı.³⁴⁷

³⁴⁶ *Daha lazım, en lâzım* gibi. ^{AUE}

³⁴⁷ Yukarıdan beri devam eden bu konuda yazar, *superlatif* kelimesinin Fransızcada aşırılık (abartma) ve ölçümleyiş (karşılaştırma) anlamlarında ortak olması itibarıyla bu iki ayrı meseleyi burada aynı sahada karışık olarak göstermektedir.

Hâlbuki bunlar birbirine karıştırılmayacak şeylerdir. Abartmada karşılaştırma yoktur; fakat karşılaştırmaya giren sıfatlar olumlu oldukları gibi bunların abartılısı da olabilir: "Bursa camileri içinde en (çok) güzeli Yeşil camidir." gibi. Şu hâlde yapılacak iş, ilkin bu sözün başlığı – Fransızca için de tavsiye ettikleri gibi – (sıfatların anlamlarındaki dereceler) biçimine konduktan sonra şöyle olmalı idi:

Sıfatlar anlamlarına göre iki kısma ayrılır: 1. Ölçümsüz sıfat, 2. Ölçümlü (ölçümleyici) sıfat.

1. Ölçümsüz sıfat ya tarafsız olur: *güzel* gibi ya aşırı (abartılı) olur: *çok güzel, kupkuru* gibi.
2. Ölçümlü (comparatif) sıfat: bir karşılaştırmadan ibaret olan karşılaştırma, iki terim (yaka) arasında olur veya biri bütün (kül), biri parça (cüzü) olan iki terim arasında olur. Sonra bu iki terimden ikisi de ya cümle içinde söylenik ya da biri söylenik biri gizlenik kalır.

Cümlesindeki hüküm ister olumlu ister olumsuz olsun, bir karşılaştırmada yapılış itibarıyla üç ihtimal vardır:

1. Karşılaştırmada denklik: Ali, Veli (*ķadar*) *ķalışķandır veya deyiľdir*: Ali ile Veli arasında ortak bir nitelik olan *ķalışķanlık*'ta her ikisi zihince karşılaştırma yapılarak, neticede iki te-

II. Konu: Zarf

371. Türkçede zarf (katmaç^{AUE})³⁴⁸, sıfat ve addan Fransızcada olduğu kadar açık

rimin birbirine eşit ve denk olduğu veya olmadığı hükmü veriliyor. Yazar *kadar* (ve anlamdaşları) ile yapılan eşitlikli karşılaştırmadan burada söz etmiyor.

2. Karşılaştırmada denksizlik: *Ali Veli (+den, +den daha) çalışkandır veya değildir*. Ali ile Veli arasında ortak olan *çalışkanlık* özelliğinde her iki sözcük karşılaştırma yapılarak neticede bunların birbirine eşit olmayıp bu hususta Ali'nin Veli'den üstün olduğuna veya olmadığına hüküm veriliyor. İşte *den, den daha* kelimesi ögelerden öncesine eklenerek sıfattan önce getirilmekle yapılan bu eşitlik, karşılaştırma biçimidir ki üstünleme (üstünlük) oluyor.

Denksiz karşılaştırmada bir tarafın üstün olduğuna ya da olmadığına hükmedilirse tabiidir ki öteki tarafın anlamca aşağı olduğuna veya olmadığına hükmedilmiş olur. Bu bakımdan üstünleme ölçümleyişinde terazinin bir kefesini yukarıya ağıncı, alt kefesini aşağıda kalması gibi aşağı ölçümleyiş de vardır ve ihtimalki yazar bunun için aşağı ölçümleyişten ayrıca bahsetmeğe lüzum görmemiştir. Bununla beraber *+den* veya *+den daha*'dan sonra öz sıfatı getirilmekle de karşılaştırmının aşağılama biçimi yapılmış olur. Bunda öncesine gibi zımni (gizli, manaca) bir aşağılama değil, aleni (belli, kelimece) bir aşağılama görülür.

Karşılaştırmının buraya kadar olanları, hep birbiri cinsinden iki bütün veya iki parça arasında yapılanlardır. Bunların bir başka türüsü de vardır ki *en* ekiyle yapılır. Bunda, cümlesinde söylenik veya gizlenik olan bir *kül* (küme, bütün) yine onun içinden alınan bir parça ile karşılaştırma yapılarak o parçayı o kümeyle üstünleniyor. Fransızcada bu türüsüne *superlatif relatif* 'göreceli üstünleme' tabiri verilmektedir. Hâlbuki bizce nispet, karşılaştırmının her çeşidinde olduğuna göre bu tabir yerine örneğin, *bütüne (kümeyle) üstünleme* tabiri daha uygun görünmektedir.

En güzel sevgi (sevgilerin 'küme' içinde en güzel sevgi 'parça') *vatan sevgisidir; Bursa'da en güzel cami* (Bursa camileri 'küme' içinde en güzel cami 'parça') *yeşildir*. vs.^{AUE}

³⁴⁸ Bu kelimenin anlamı Arap tarzına uyan dil bilgisi kitaplarında *hâl*, Fransızcaya uyanlarda *zarf* ile tercüme edilmiştir. *hâl* tabiri alelade *hâl* ve şart anlamından başka adın hâllerindeki *hâl*, şimdiki zaman için fiillerde kullanılan *hâl* gibi anlam ve görevleri ayrı kelime kavramlarıyla belirsizlik etmesi yetmiyormuş gibi bir de zaman bağlaçlarından *hâliye* kelimesiyle ve *zarf* kelimesiyle belirsizlikler yaratmıştır. Bu bakımdan açık olmak için bunu ötekilerinden ayırmaya kesin bir lüzum vardır. Frenkler fiilin ve sıfatın anlamına kendi anlamını katarak onu değiştirmek fiilden ve sıfattan önce getirilip katılan kelime anlamında *adverbe* kelimenin öncesine katılan; yani zarf diyorlar. Nasıl ki ada getirilip katılan ve o ada yeni bir mana katan kelimeye de aynı asıldan *adjectif, sıfat* demişlerdir ki biz ona sıfat diyoruz.

Son zamanlarda teklif edilen *ulak* (zarf-fiil) kelimesi 'vâsil, ulyacı' anlamında olup bu görevdeki diğer bir kelime örneğin *rabıt (bağlama)*, *sıla kipleri: zarf-fiil* için kullanmak daha uygun görünüyor.

Zarf ise 'kap' anlamında olup zaman veya mekân çevreleyici anlamında da olduğundan, bu görevi ifade edemez. Kaldı ki bu görevde olanlar da yine zarfların bir türünü meydana

bir biçimde ayrılmış değildir. Bu hükmümüz, aşağıdaki hâdiselere dayanmaktadır:

1. Hemen bütün sıfatlar, niteleme zarfı olarak kullanılır:

Örn.: *Uzun söylemeyiñiz*;

yavaş yavaş; usul usul, usûl ile; usul{la(cık)}, usulcacık; usûletle.

+CA ekini almış sıfatlarda böyledir (bk. § 517 *yavaşça*).

eyi (Doğu Türkçesi ve Eski Osmanlıcada [aslî *yahşı*? olan] *yaxşı* sıfatı da kullanılırdı);

güzel;

hoş;

**mükemmel*.

Örn.: *güzel (iyi) çalmaq* (kelime kelimesine *güzel (eyi)* vurmak);

hoş geldiñiz (Buna bazen *hadem getirdiñiz* de ilave edilir.);

hoş bulduğ (önceki nezaket deyimine cevap);

**fenâ veya kötû*;³⁴⁹

çirkin.

372. 2. Bazı adlar zarf veya zarfların (ayrılma, yönelme, bulunma) durumlarına konuldukları zaman, yer veya zaman zarfları olarak kullanılabilirler (bk. § 389 ve aşağısı).

Birtakımları da *göreceli* hâline konularak nitelik zarfları görevini görebilirler (bk. § 922).

373. 3. Bunun aksine özellikle zarf olarak kullanılan bazı kelimeler bir ad veya sıfat görevini kolayca oynayabilirler (bk. § 380).

getirmektedir.^{AUE} Uyarlamada ELÖVE tarafından teklif edilen *katmaç* kelimesinin yerine *zarf* kelimesi tercih edilmiştir.^{AB}

³⁴⁹ *yaman* kelimesi bugün bu anlamda az kullanılır: *hâlim yaman*. Çoğunlukla 'korkunç, müthiş, terrible' anlamını verir. Eski Osmanlıcada *kem* ** (krş. § 370) bazen de 'yabancı' anlamında *yadlı, yatlı* kelimeleri kullanılırdı (krş. Bibliotheque Nationale. A. f. t., Yazmalar 394, 10. yaprak ve farklı yerleri.).

Pek, çok anlamında daha ileride görülecek olan (§ 488. hatırlatma) *ğey* kelimesi, eskiden 'iyi' anlamında da kullanılırdı. Krş. XX ve Z. D. M. G. tarafından yayımlanan Selçuk şiiri ki bu kelime 'fena' anlamına alınan *yavuz* kelimesinin zıddı olarak kullanılmıştır. *yavuz, yaman*'ın 'müthiş, korkunç' anlamdaşı olarak bugün zıd bir anlam 'iyi, maruf' ile kullanılmaktadır (krş. kıyak, dehşetli, 558. s.). *Yavuz*, 'kötü' anlamında *yavlağ* kelimesine yaklaştırılabilir. Bunun 'pek, çok' anlamında da kullandığı görülecektir (§ 488, hatırlatma). Bütün bu kelimeler, hakikatte bu nitelikler bazen kötü bazen iyi bir niteliğin abartılmasını bildirmektedir. Makedonya'da 'iyi, âlâ' anlamında **islağ* derler.^{JD}

374. 4. Bazı zarflardan yer ve zaman bildirenler az derecede olmakla beraber, adlar gibi değişmeli olurlar. Bunda zarf hâllerıyla sınırlı olmaları dolayısıyla zarflık denilebilecek kısmı bir eğilim vardır (fazla ayrıntı için bk. § 376 ve aşağısı).

I. Asıl zarflar

375. Yukarıdaki bölümlerden anlaşıldığı üzere asıl zarfların; yani *kesinlikle değişmez* olmakla beraber ancak *zarf olarak* kullanılabilen adların miktarı bu lehçede önemsiz olup şunlardan meydana gelmiştir.

1. *eñ* zarfı sıfatların önüne getirilerek onlara bir en üstünlük niteliği veren (bk. § 368) ve *soñra*, *evvel*'den ibaret az sayıda zarflardan önce ilave edir.

2. *evet* zarfı.³⁵⁰

Hatırlatma – Öteki gerçekleyiş (tasdik) veya geri çeviriş (red ve inkâr) zarfların olumluluk ve olumsuzları Arapça veya Farsçadan alınmıştır.

**hayır* (halk dilinde daha çok *yok* kullanılır);

***beli* 'evet' (özellikle doğu illerinde);

**elbette* veya *elbet*.

Halk ağzında *h)elbette*, *h)elbet* biçimleri de var (krş. § 83). Eski Osmanlıcada bu zarf ısrar fikrini içinde bulundurması sebebiyle 'kesin olarak, muhakkak' anlamında da kullanılırdı. Bk. 841. sayfa sonundan önce 3. örnek. Krş. *helbette yanıma ğelsin* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 51. s.).

Olumsuz cümlelerde *elbette* 'hiç de, katiyyen' anlamında kullanılırdı.

Hasan ol gice elbette endişeden yatmadı uyumadı (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 33. yap.);

Elbette hiç kimseyi kendüden kemter bilmezdi (aynı eser, 34. yap.).

Helbette'ye yakın olan *elbetde* biçimindeki (bk. yukarıya) eski imlaya dikkat edilmesi, krş. Karaman lehçesinde *hatde* ki *hattâ* yerinde kullanılabiliirdi § 438 (TEQ, II, 190, I, 10).

³⁵⁰ Yazar, kelimece benzediği hâlde anlamca hiç ilişkisi olmayan *hayır* kelimesini 'iyilik' anlamındaki Arapça *hayır* ile bir tutuyor ki bunun imkânı yoktur. 'Red ve inkâr' anlamındaki *hayır*, Türkçede olması gerekir. Bu kelime 'başka, ayrı' anlamında *Divanû Lugatî't-Türk*, I. 49 vs.'deki *ayın* kelimesi gibi sıfat ve zarf olarak kullanılan (Oğuzda *ayruk*) şimdiki *ayrı* kelimesinin baştaki hemzesi *h* olmuş sondaki *ğ*'sı ve *u*'sı düşmüş bozuk biçimine benziyor: *h)ayır(w)* ki ikinci kişinin sözüne karşı 'muhalif ve başka' anlamına kullanılmış görünüyor. Yazarın *beli*, *hayır*, *evet* gibi tasdik ve inkâr ünlemlerini zarf sayıp buraya almasını da doğru bulmuyoruz.^{AUE}

Yine krş. ünlemler.

Aşağıdaki zarf deyimleri de razı oluş veya hoşgörü bildirirler.

peki;

**pek a'îā;*

güzel;

tamam;

**isābet;*

oñur

doğru;

**zāhir;*

şüpesiz;

tabi'î;

**saḥî(h) halk ağzı. saḥiden, gerçekden.*

**ğerçek.*

ğerçek bazen soru cümlelerinde *c'est vrail l à propos* anlamlarını bildirir.

Örn.: *Gerçek niçin gelmediñiz?*

Aynı anlamda:

"Eyi *hatırıma geldi.*" de denir.

3. -*In* ve -*lAyln* ile türemiş zarflar (bk. § 401, 1. hatırlatma ve 2).

4. Bazı zaman zarfları (bk. § 396 ve 397).

II. Yer zarfları

376. Yer zarfları ve zarf deyimleri şu hâl ve şartlar içinde biçim değiştirirler:

1. Zarf bir ediş veya oluşun yalnız zarflandırmasını bildirmek için olursa çekiminde bulunma hâl eki olan +*DA* ekini alır (krş. § 279):

aşağıda kalmağ.

377. 2. Bir hareket olarak düşünülen edişin genel yönelişini göstereceği zaman zarfın biçimi, boğumlanma noktasını veya başlangıç noktasını bildirdiğine göre değişir (krş. § 261).

a) Zarf, boğumlanma noktasını bildirecekse çok defa, çekiminde yönelme hâl eki olan +*A* ekini alır:

aşağıya enmek.

378. b) Zarf, başlangıç, çıkış, kopuş vs. noktasını bildirecekse daima çekiminde ayrılma hâl eki olan +*DAn* ekini alır:

aşağıdan gelmek.

A) 'dışarı' türünde yer zarfı

379. Özellikle şu kelimeler yer zarfları olarak kullanılır:

dışarı;

ileri;

içeri;

geri;

yo(u)karı;

beri;

aşağı (Eski Osm.: *aşağa*);

*öte*³⁵¹

karşı.

Yalnız bu kelimeler (bulunma, yönelme, ayrılma hâli biçimindeki) nitelik zarflarından birini almaksızın yer zarfları olarak kullanılabilir. Bunlar edat görevini de görebilirler (bk. § 907 ve 912).

Örn.: *aşağı ka!mak* mecaz anlamıyla;

aşağı enmek;

fakat, *aşağıdan gelmek.*

Bu örnekleri yukarıda § 376 ile 378'de verilenlerle karşılaştırınız.

Hatırlatma – *Baş aşağı* ile *başdan aşağı* ifadelerini birbirine karıştırmamalı.

380. Zarflik görevleri daha baskın olmakla beraber, şu kelimeler sıfat olarak kullanılabilir; yani addan önce gelip onu belirleyebilir:

aşağı kat;

yokarı kat;

ileri kısım;

geri kısım;

beri yaka;

öte yaka;

karşı ev.

Bununla beraber *dışarı* ve *içeri* zarfları yerine böyle bir hâlde çoğunlukla *dış* ve *iç* kelimeleri kullanılır:

³⁵¹ Eski Osmanlıcada aynı anlamda *añaru* (karşı taraf): Örn.: *Kim(i) berü dır kim(i) añaru* ŞEMSEDDİN SAMİ'in *Kâmûs-ı Türki*'sinde *añarı bñneri* 'öteberi'.^{1D}

d(t)ış taraf;

iç taraf.

381. Aynı kelimeler bazen ad olarak kullanılabilirler (yine krş. § 391 ve aşağısı.).

Örn.: *yoğarının havası serindir.*

382. Şu söylenilen zarfların çoğunda *+rI* eki vardır. Bu, yönelti bildiren ve yönelme hâlini çekimleyen eski bir edattır:

dışarı, eski biçimi *d(t)ışkarı* (krş. § 243, hatırlatma),

içeri, eski biçimi *içkeri*.³⁵²

Şu hâlde bunlar aslında türemiş zarflardır (krş. § 906).

B) 'bura' örneğindeki yer zarfları

383. Şu kelimeler, hem ad hem yer zarfı olurlar:

bura;

şura;

ora;

nere.

Bu kelimeler ilk ögesi işaret ya da soru zamiri olan *şu*, *bu*, *o*, *ne*; ikinci ögesi *ara* kelimesi *intervalle*, *interstice* olan ekleşik(bitişik)lerdir (bk. § 389).

Bu ifadeler, bütün adlar gibi çekimlenebilir; fakat zarf olmayan hâllerinde yalın, ilgi ve yükleme hâllerinde az kullanılabilir. Bu istisna kullanışlarına birkaç örnek:

Halk ağzında:

³⁵² Bizce buradaki *+rI*, başlı başına bir ek olmayıp bu kelimelerin sonuna getirilen Eski Türkçenin 'karşı' anlamındaki *karu* kelimesidir ki bu, sonradan uyuma uyarak *h(ə)aru*, *h(ə)ârû* biçimlerini almıştır (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, II, 69).

Yağ karu kirış kurdum. "Düşmana karşı yay (ımı) gerdim."

Şu hâlde *yoğ karu* (yan yana gelen aynı harflerin biri çok defa söylenişten düşer: *yoğ Divanü Lugati't-Türk*, III. 3. yüksek) 'yükseğe karşı (doğru)'; *tış karu* 'tışa karşı (doğru)' iç *karû* 'içe (dâhile) karşı (doğru)' (THOMSEN, *Çözölmüş Orhon Yazıtları*, 115, 152. s.):

:HNA:NTEYI&:JHXY>& :HNA:NTEYI
:JY<I&J :HNH :>HYFY>I :>HYI>&Y>
:>HYII>&Y> :HNA :>HYFYI

ilk gârû (ilke, başa karşı "doğru") ; biri gârû (beriye doğru. bôri *Divanü Lugati't-Türk* III. 166 beri, alt taraf); kûri(ğ) gârû (boşluğa doğru. *quruğ Divanü Lugati't-Türk* I. 313 Hâli, boş. kârik *Divanü Lugati't-Türk* I. 86 (geri == uzak) ; yıra (k) gârû (ırağa, uzağa doğru); ortusın gârû (ortasına doğru vs. bu kitabelerde mükerrer harfler hatta birbirine yaklaşan *ğ*, *g* gibi harfler yalnız bir tanesiyle de yazılır.^{AUE}

bura (şura, ora) *adamları*;
bura (şura, ora)nın *havası*;
bura (şura, ora)yı *gezmelisiniz*;
Bu nerenin malıdır?

384. *bura*, *şura*, *ora* ve *nere* kelimeleri bir nitelik zarfında çok kullanılır (ve o zaman Fransızca *ou*, *la*, *ici* zarflarının alelade denkleri olur). Sırasıyla bulunma, yönelme, ayrılma hâlinde her birinin nitelikleri hakkında bk. yukarıdaki § 376 ve aşağısı, yine krş. § 391 ve aşağısı.

*bureda*³⁵³, *burda* (krş. § 122);
buraya;
buradan, *burdan*;
şurada (*şurda*), *orada* (*orda*);
şuraya, *oraya*;
şuradan (*şurdan*), *oradan* (*ordan*);
nerede (*nerde*)?;
nereye?

nerede kelimesi, iki ad cümlesinin bildirme hâlinde tekrarlandığı zaman şu anlamları alır: “Filan şeyle falan şey birbirinden ne kadar uzak!”, “Filan şeyle falan şey arasında hiç münasebet yok.”.

Örn.: Şâir *nerede*, *sen neredel* “Sende şairlikten eser yok.”. krş. Azerice *Mân harda* *divân harda* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 199. s.).

nereden (*nerden*)?

Bulunma hâli yerine bazen göreceli hâli kullanılır (Tümleç o zaman çoğunlukla edilgen biçimde bulunur.):

Buraca, *şuraca*, *oraca* (krş. § 924).

Hatırlatma – Eski dilde, nitelik zarflarından birini almış işaretçi zamirler kullanılırdı: *bunda* = *burada*; *şunda*, *onda* veya *anda* = *şurada*, *orada*: *bundan* = *buradan* vs. Bu ifadeler bugün az kullanılır.

385. *Nerede*’nin *hani* (eski biçimi *kanı*) biçiminde bir anlamdaşı vardır.

³⁵³ Eski Osmanlıcada yalnızca *bura* denirdi.^{JD}

Yazarın Türkçede aslında ad sayılan bu gibi kelimeleri zarflık durumları dediği yönelme, bulunma, ayrılma hâllerinde zarf sayması, bunların kendi dilindeki kelimelere anlamca bu biçimleriyle denk olmalarına göredir; yoksa bunlar, bütün başkalarında da olduğu üzere adın hâlleri ve ad çekimleridir, yani adın yönelme, bulunma, ayrılma hâlidir.^{AUE}

Örn.: *Cicim gel, baña gel, hani bunun annesi?* (Bir annenin çocuğunu okşayıp se-verken söyledikleri).³⁵⁴

Soruyu daha anlamlı bir hâle koymak, özellikle aranılan şeyin, yerinde olacak-ken olmadığını bildirmek, o şeyin bulunmadığına dikkati çekmek için daha çok bu kelime kullanılır, ya ünleminin de bu zarfla birlikte kullanılması bundan ileri geli-yor. O zaman kelime *hani ya!* biçimini alıyor (ya ögesi hakkında bk. § 1035).

Örn.: *Hani (haniya) liramın kusuru (küsür)?;*

Hani o eski işler; hani o eski se(a)fâlar?

386. *hani* zarfı (önceki anlamdan doğma olarak) yalnızca bir hatırayı canlandır-mak, uyandırmak için daha çok kullanılır.

Bazen daha önce verilen bir vaadi hatırlatmak yolunda olur.

Örn.: *Haniya resmi (fotoğrafını) gönderecekti?;*

Haniya ağlamayacaktınız.

Çok defa da yalnızca belirli bir şeyi hatırlatmak için olur.

Örn.: *Kema! Bey... haniya Said Paşanın oğlu;*

sarı, amma sap sarı, çiy, haniya gözleri ısırın sarı.

387. Bazı hâllerde akla gelebilecek bir fikri hemen reddetmek üzere başka bir de-yimle karşısındakini kendisine gelebilecek bir fikirden sakındırmak üzere kullanılır.

Hani paraınızda gözüm olduğu için söyleyemeyorum.

388. *Nerede*'nin ikinci bir anlamdaşı vardır:

handa (eski biçimi *şanda*; *şanca*'dır.).

Örn.: *şanda*³⁵⁵ *olsa âşık bîçâre cânânın arar.*

Halk ağzında *handa* ifadesi de kullanılır.

Örn.: *handa ise gelececek;*

handa ise bana dayakta atacak;

handa ise mektebe başlayacak.

İstanbul'da aynı anlamda *nerede* ise derler (krş. § 1227).

Örn.: *Nerede ise yağmur yağacak.*

1. hatırlatma – *şandan* kelimesine, *nereden* kelimesine eşit olarak eski metinlerde de rastlanır:

³⁵⁴ Çocuk dilinde *cici* 'her güzel şey ve oyuncak' anlamındadır.^{AUE}

³⁵⁵ Bunu 'kan içinde' anlamıyla karıştırmamak: Halk ağzında hâlâ söylenen *iki elim şanda olsa yardımına koşarım* "İki elim kan içinde değil, nerede olsa (ne ile meşgul olsa bırakıp) yar-dımına koşarım, demektir."^{AUE}

Örn.: *Hay Evliyām kıandan ğelirsın* (Evliyā Ćelebi *Seyahatnāmesi*, 251. yap.); kırş. *Kaydın keldiñlār* “Nereden geldiniz?” (Yedi Uyurlar)?

2. hatırlatma – *Hanı handa* (bulunma hâli) ve *handan* (ayrılma hâli) da rastlanan *h(k)an-* ögeyi hangi de de görölür (§ 337) ki bu *hanki* veya *hanıkı*³⁵⁶ biçiminde sökümlenebilir (bk. § 1026, 2. hatırlatma).

C) Yer zarfı olarak kullanılabilen adlar ve sıfatlar

389. Uza (feza ve buud) fikri bildiren şu adlar, nitelik zarflarından birini veya göreceli hâlini aldığı zaman yer zarfları görevini görebilirler:

üst (§ 899 uyarı);

ağt;

³⁵⁶ Yazar, bunlar arasında görölmesi lazım gelen ve aynı *ķan* kelimesiyle soru kelimesinden oluşturulan *ķancarū* ‘ne semt’ biçiminden söz etmiyor. Bu kelime aslen *ķan* + *saru* biçiminde olması lazım gelir. *s < c* deĝişimiyle böyle olmuştur. *Saru*(ı) Çaĝatayca *yan*, *semt*, *taraf*, *cihet*. Anadolu’da bazı köy adlarında *tañ sarı* ‘şark semti’ vs.: YUNUS EMRE divanından:

Her ķancarū döner isem

Aşkıladır işüm benim (226. s.).

Bunlar böyle bezenüben,

Dost’dan yana uzanuban

Bir sor ağı bunlara sen,

Ķancarudur azm-i sefer (268. s.).

han (*ķan*) kelimesi, Farsca? *kān* gibi yer anlamıyla bağımsız bir kelime olsa gerek: *Taşķan*, *Zincirli han* vs. *hangi* (*ķangi*) ‘soru edasıyla yere mensup’; *aķşamķı* [ki, *ķ* (ğ) ı] ‘akşama mensup’; *dünki* ‘düne mensup’; *evdeki* ‘eve mensup’; (eskiden: *sonraĝı* ‘sonraya mensup’). Bu mensubiyet eki *aki* biçiminde dilimizdeki bazı kelimelerde kullanılır: *zorāki* ‘zora mensup’; *Lāhuraki* ‘Hindistan’da Lāhur şehrine mensup’; *şalāki* ‘şala mensup’. (ŞEMSEDDİN SAMİ bu gibi oluşumları haksız olarak Rumca kuralınca yapılmış farzediyor. Hâlbuki eskiden beri, en ziyade asıl nispet edatı olarak kullanılan ek bu *+ki*’dir.

Bunun Farsçaya da geçmiş olması ihtimali var: *hānegi* ‘eve mensup’. *ğ*, *g* ünsüzü sonu ünlü ile bitenlerde kalmış, ünsüzlerde *ğ*, *g* düşerek *i* kalmış görünüyor: *şahi* ‘şaha mensup’.

Eski Türkçede *+kı* biçiminde diĝer bir bağımsız edat vardır ki ünlem olan ‘ey, hey, yâ’ anlamındadır: *ķı berükel* (*Divanü Lugatı’t-Türk*, III, 159) ‘hu, beri gel’ bu ki lehçemizde *ķ > h* deĝişimiyle *hu* dediğimizdir. Arapçanın aynı anlamdaki ünlem *yâ*’sıyla pekiştirilerek *yaķu* biçiminde halk dilinde çok kullanılır:

Bardı közüm yaruķı (*Divanü Lugatı’t-Türk*, I, 48). “Gitti gözümün nuru.”; *Aldı özüm ķonuķı*. “Aldı içim ‘in’ misafiri (ni ‘canımı’)”.; *ķanda erinç ķanı ķı*. “Nerde acaba, nerde ya.”; *İmdi uğın uğgarur*. “İmdi ‘beni’ uyķudan ‘gafletten’ uyandırıyor.”.

Bu kelime ‘sevgileyiş’ anlamıyla akraba adlarının sonuna getirilir: *ataķı* ‘babacıĝım’, *anaķı* ‘anacıĝım’.^{AUE}

ön;

arka;

ard(t).

ara, iki veya daha çok şey arasındaki uza, aralık ve genellikle yer;

orta, vasat insanın kendi önünde, gözü önündeki uzası;

önde durmak (bulunma hâliyle);

arkaya bakmak (yönelme hâliyle);

ortadan kaldırmak (ayrılma hâliyle).

390. Birtakım sıfatlarda buna benzer fikirler bildirmesi dolayısıyla aynı görevi görebilirler:

sağ (sol'un zıddı);

sol;

yakın;

uzak;

ırak.

Örn.: sağda oturmak (bulunma hâliyle);

sofa sapmak (yönelme hâliyle);

uzaktan dönmek (ayrılma hâliyle).

1. hatırlatma – Üzer kelimesi, daima bir iyelik zamiriyle kullanılır (krş. § 899).

2. hatırlatma – Üsün zarfının aslı üstün olup (§ 401 hatırlatma) Türkiye Türkçesinde ancak birkaç ifade de görülür:

el³⁵⁷ elden üstündür arşa çıkıncaya kadar;

üstün gelmek.

üstün, e (a) ünlü ekinin adıdır [krş. § 26].

C) İyelik (ve çoğul) ekiyle yer zarfları

391. dışarı (tışarı) türünde (bk. § 379 ve aşağısı) yer zarflarının hepsi, üçüncü kişi iyelik ekini; yani herhangi bir ada aitlik ekini alabilirler. Öncül olan ad aynı cümlede söylenik bulunursa onunla birlikte ad tamlaması meydana getirirler.³⁵⁸

³⁵⁷ Bu el mecaz anlamıyla anlaşılabilirdiği gibi aslı anlamıyla 'bilinmeyen kişiler, halk' anlamındaki il de olabilir: il ilden 'kişi kişiden' üstündür, ta arşa kadar, üstün 'üstten (sathi)': üstün körü 'üstten (sathi) görerek' (körü = Eski Türkçede bu fiil adının hâliye kipi) Buradaki -ün zarfı alet edatı anlamındadır, gündüzün vs.'de olduğu gibi.^{AUE}

³⁵⁸ Hakikatte tamlayan zamirleri olan ad tamlaması eklerinin tekliği çokluğu birinci, ikinci ve

Örn.: *tirenin (katarın) ilerisi;*
konağın yoğarısı;
Dünyanın neresine gidilse.

Her şeyden önce yukarıda (§ 383 ve aşağısı) söylenilen ve hakikatte zarftan çok ad olan diğer ifadeler de böyledir.

Örn.: *yer altı;*
mektubun üzeri.

392. Bu ifadeler, ikinci ve birinci kişi iyelik eklerini de alabilirler.

Örn.: *Nereñiz ağrıyor?;*
Buram ağrıyor (önceki bir soruya cevap);
Aramız açıldı.

Hatırlatma – Bütün bu ifadeler böyle kullanılınca artık zarf gibi değil de gerçekten ad olarak sayılmalıdır. Bununla beraber bunlar *durum zarflarından birine* konuldukları zaman edat deyim olurlar (§ 931 ve aşağısı). Diğer taraftan bu ifadeler belirsiz bir aitlik eki³⁵⁹ hâli almakla yeni baştan apaçık bir zarf niteliği alırlar.

üçüncü kişisini ek gibi kendisine bitişik olarak alan her kelime, o zamirle birlikte ad tamlamasıdır. Bu zamirlerin birinci ve ikinci kişiye ait olanları bir mecliste hazır oldukları için öncülleri söylenmez. Üçüncü kişi zamirli olanların öncülü söylenir ki bu öncül ad tamlamasının üst tarafında ya ilgi hâl eki *+(n)In* ile ya da bunsuz olarak bu tamlamaya bağlanır ve o zaman bu üçüncü kişi (belirli veya belirtisiz öncüllü) ad tamlaması olur. *kitab + ı* ad tamlamasında *kitab* tamlanan olup *ı* üçüncü kişi tamlayan zamirine aitlik bildirir.

Öğretmen+iñ (*kitab+ı*) üçüncü kişi tamlayan zamiri olan *+ı'nın* öncülü (ki vekili olan zamir gibi o da asıl tamlayandır) *+(n)In* tahsis ve ilgi hâl ekiyle *kitabı* ad tamlamasına bağlandığı için bu türüsü belirli öncüllü ad tamlaması olur. Yazar daha önce de söylediğimiz gibi ilgi zamirlerinin ad tamlaması için konulmuş olmaları kuralından bir an ayrılarak ve iyelik eki dediği izafet zamirinin yalnız üçüncü kişi biçimi için *irca eki* adını vererek başka bir hususiyet yaratmış gibi oluyor ve üçüncü kişi öncüllü ad tamlaması biçimini ad tamlaması sayarak *kitab+ım, +iñ, +ı, +mız, +ñız, +ları* biçimini hakiki ad tamlaması diye tanımıyor.^{AUE}

³⁵⁹ Yazarın *indice de rappel indefini* dediği bu iyelik üçüncü kişi zamiri, kendince öncülü belirsiz sayıldığı için bu ad verilmiş görünüyor: *burası güzel* örneğindeki *+sI* gibi. Hâlbuki *burası* üçüncü kişi zamirine nispet edilmekle *+sI'ya* ait olan 'bura' anlamıyla bir ad tamlaması doğuyor. Bu tamlayan görevini oynayan *+sI* zamirinin öncülü, söylenik olmamakla beraber yok ve belirsiz değildir, sözün gelişinden anlaşılır: *bu yerlerin, bu semtin, bu şehrin* gibi sükût edilen bir asıl tamlayanın vekili olan *+sI*, bu bakımdan belirsiz sayılmamalıdır. Nitekim birinci ve ikinci kişi ad tamlaması edilerek aynı *bura* kelimesiyle yapılan *buram, burañ* tamlamalarında *bura* kelimesi *m, n'*ye tamlanan olduğu zaman *m, n'*nin öncülleri olan birinci ve ikinci kişi zatların adları söylenik olmadığı için bu *+m, +n'*nin de belirsiz

Örn.: *burası güzel.*

*dışarı*sı yerine *dışarsı* da derler (krş. § 122, hatırlatma).

393. Bazı zarfları, özellikle halk dilinde ‘abartma’ (§ 212) anlamını çokluk eki ile alırlar.

Örn.: *yokarı*larda;

*yakın*larda (yer zarfı olarak);

*uzak*lara gitmek;

*Ahmed ora*larda mı?;

*Anado*lunun *içer(i)*lerinde.

III. Zaman zarfları

394. Zaman zarfları, yer zarfları gibi üç zarflık hâlden birinde daha az bulunur.

Bunda bulunma hâlini çok istisna olarak o da özellikle zaman zarfı olacak ifade (çoğunlukla bir abartılı çokluk anlamında bulunan § 212) bir çokluk eki ile beraber olduğu zaman kullanılır.

Örn.: *bugün*lerde;

*geçen*lerde (veya *geçende*);

*yakın*larda (veya *yakında*) [zaman zarfı olarak].

Bu özel hâl hariç, yalın hâli, zamanın zarflaştırılmasını işaret etmeğe yarar:

bugün, bugün, bugün (§ 161, hatırlatma); *dün*.

395. Yönelme ve ayrılma hâline gelince bunlar sırasıyla biri varış noktasını, öbürü (müddet içinde) kalkış noktasını bildirmek için kullanılır; fakat bunlardan sonra da şu edatlar getirilir:

Yönelme hâlden sonra *hadar*:

düne hadar;

Ayrılma hâlden sonra *evvel*; *soñra*; *beri*:

dünden beri.

tamlayanlar olamayacakları meydandadır. Bizce bütün bunlar yalnız ilgi zamirleriyle yapılan tamlamaları ad tamlaması saymamaktan ve üçüncü kişi ad tamlamasını yalnızca *öğretmenin* (*kitabı*) biçimindeki öncüllü üçüncü kişi örnekleriyle sınırlı kılmaktan ileri geliyor ve bu bakımdan da izafet zamirinin üçüncü kişi biçimi yazarca bir defa ve aslen ayrıca kendi tabiriyle de belirsiz zamir eki iken bir defada da ayrıca dönüşlülük eki biçiminde kabul edilmek gibi aynı kelimeye iki farklı görev yükletiliyor, demektir.^{AUE}

Başka örnekler:

Bir iki günden;

deminden;

Sabahdan kahve istermisiniz? (HINDOGLU).

Hilekârın mumu akşamdan söner (VIGUIER, Türk Dili Unsurları, 340. s.); krş. *erğenden* § 398.

Hatırlatma – Bazı hazır ifadelerde yönelme ve ayrılma hâlinde edat almazlar. Bu takdirde zarf, zaman içinde bir müddet bildiriyorsa yönelme hâliyle ‘henüz... olma-
dan’ anlamını verir; herhangi bir müddet bildirmiyorsa ‘...den daha az da’ anlamını verir (krş. § 904) ayrılma hâlinin ise oldukça çeşitli anlamları vardır (§ 1418 uyarı).

Yarına;

akşama;

haftaya veya haftasına;

on sene ye;

akşama sabaha;

soñradan;

şimdiden;

dünden;

andan (Eski Osmanlıca);

birazdan;

çokdan.

A) Asıl zaman zarfları

396. Şu zarflar en çok veya başlıca zaman zarfları olarak kullanılmaktadır:

Şimdi 1. Şimdiki zaman fiiliyle; 2. Gelecek zaman fiiliyle; 3. Geçmiş zaman fiiliyle.

krş. *şimdıcik* (krş. § 513);

şimdişik (krş. § 528);

şimdiki halde;

şimdiden (şimden); soñra (geri);

şimdilerde.

Bu zarfın halk ağzında ve lehçelerde öbür biçimleri de şudur: *şimdi*, *şimdik* (*şindik*). Bunda eskiden ‘şimdi’ anlamında olan *imdi* (bk. § 1041), *indi*, *indik* kelimesinin önüne getirilip takılmış (krş. § 1039), bir -ş görmek mümkün ve lazımdır (krş. *sinci* GIEZE, 43. s.).

*demin*³⁶⁰ (krş. *demincik*);³⁶¹

dün (Eski Osmanlıcada bu kelime 'gece' anlamında idi; krş. Doğu Türkçesinde *tün* 'gece');

yarın bazen ad olarak *erte* anlamında kullanılır;

bıldır, *bir yıldır*³⁶² yerine.

397. *soñra*³⁶³ (*soñ ara* krş. § 896)

krş. *soñraya braķmak*;

soñrası;

soñraıları;

en soñra;

daķa soñra.

soñra kelimesi edat olarak da kullanılır (bk. § 911).

398. *e ķen*, *er iķen* yerinde; (krş. § 558)

erķenden;

ģec (*erģec*).

Şu kelimeler bazen sıfat olarak kullanılırlar:

erķen vakit,

ģec vakit.

B) Zaman zarfı işini de görebilen kelimeler ve ifadeler

399. Kendi anlamlarında bağımsız olarak zaman zarfı olarak kullanılabilen keli-

³⁶⁰ Anadolu'da (Maraş) aynı anlamda *biyaķ*'dan kullanılır. Bu *bir ayaķtan* (krş. daha ileride *bir ayaķ önce*) veya *bayaķı*'dan ki bu da *baya* veya *biya*'dan olsa gerek biçiminde (krş. *bayaģı* § 469) açıklanabilir. *Demin*, Farsça 'zaman' anlamındaki *dem*'den gelir...^{JD}

³⁶¹ *Bayaķtan* kelimesi hakkında bk. § 126. dipnotumuza *demin* kelimesine gelince, bunun Farsçadan gelmiş olması ihtimali kelimenin konuşma ve mana bakımından benzerliğine dayanmakla haklı görünüyor ise de bu kelime *Divanü Lugati't-Türk*, I, 344'te 'bu zamandan önce' anlamıyla *timin* biçiminde Türkçe olarak kullanılmaktadır. *Timin keldim*. "Bu (zaman) dan önce geldim.". Kaldı ki kelime Farsçadan geçmiş olsaydı *in dem* biçiminde geçmeli idi.^{AUE}

³⁶² *Bıldır* hakkında § bk. 126. dipnotumuza.^{AUE}

³⁶³ Bu kelimenin *son* ile *ara*'dan oluşmuş olması şüphelidir. Krş. *iķre*, *taşra* (eski *asra* 'altta') ki bunlardaki *+rA*, *+lAk* – yer eki anlamıyla muhtemel bir *+rAk* ekinin *k'sı* düşmüş kalıntısı olabilir: *iķre(k)*, *taşra(k)*, *asra(k)* vs. veya doğrudan doğruya *r*, daha eski *l*'den çevrilmiş olacaktır: *sonla(k)*, *iķle(k)*, *taşla(k)* vs.^{AUE}

meler içinde, ilk önce zaman fikri bildiren ad ve sıfatlar gelir:

Gündüz zarf olarak *gündüzün* aşağıdaki kelimenin zıddı;

gece zarf olarak *geceleyin*; krş. *gece gündüz*, *gece yarısı* ve *gece yarısında* anlamıyla;
öyle, öylen;³⁶⁴

öyle üstü;

sabāh 1. Sabah,³⁶⁵ 2. Geçmiş zamana ait bir fiil ile olduğu zaman; *bu sabah*, 3.

Gelecek zamana ait bir fiil ile olduğu zaman; *yarın sabah*; krş. *çın sabah*.

ağşam 1. Akşam,³⁶⁶ 2. Gelecek zamana ait bir fiil ile *bu ağşam* 3. Geçmiş zamana ait bir fiil ile *dün ağşam*; krş.

sabah ağşam.

Aynı anlamda olan şunlar da kullanılır:

ağşam ezanı, *ezan vakti*, *ezanda*.

ağşam üstü (üzeri)

Hatırlatma – Günün veya gecenin diğer zamanları şu ifadelerle gösterilir:

**şafağ vakti* (Arapçada *şafağ* kelimesi 'güneş doğmadan önce ve güneş battıktan sonraki ziya'³⁶⁷ ile Türkçede 'güneş doğmadan önceki aydınlık' anlamıyla Türkçe *tañ*'ın yerini tutmuştur.);

**aleş seher*, **aleş sabah*;

³⁶⁴ Bunun muhtemel köken bilgisi şöyle olsa gerektir: Farklı Türk lehçelerinde (*öy*) *öd* 'zaman' + *la(n)* eki [krş. *ile(n)*] krş. Altayca *tūs* ŞEMSEDDİN SAMİ'nin kabul ettiği imlası, bunu 'göğüs, ön' anlamındaki *ög*'den türemiş farzetmiş olmasındandır.^{JD}

Öy kökü, zaman anlamıyla lehçemizde örneğin *bir öyün* 'bir zamanlık, bir zamana özgü' kelimesinde yaşıyor. Bunun *oy* biçimindeki kalın şekli de *oyun* 'zamanlık, vakit geçirilecek, oyalanacak şey' kelimesinde görünüyor. Bu 'dönüklenmek, kararsız olmak' anlamındaki eski aynaşmak, *ayna*-'tan türemiş ve değişmede olabilir (Ykl. *aynacı* = *aynaşı(k)*: kararsız, dönük.).^{AUE}

³⁶⁵ Bu kelime Türkçenin *erte* yerini tutmuştur ki Osmanlıcada bu *erte* kelimesi belirli bir zamandan sonra diğer bir belirli zaman demek olan 'yarın' anlamını almıştır (krş. § 400, 3. hatırlatma).^{AUE}

³⁶⁶ Bu kelimeyi ŞEMSEDDİN SAMİ Türkçe *ağ* ile Farsça 'akşam' demek olan *şām*'dan yapılmış sayıyor. Bizce kelime Türkçe olup bir yerden bir yere hareket anlamında olan *ağmak* (*ağmak*) ile meyil ve yönelme eki -*sa*'dan yapılan *ağsamak* fiil adının türemiş *aksam* şeklidir. *Sağlamak*'dan *sağlam* gibi yapılmıştır ve yerinden oynayıp hareket etmeğe (Arapça karşılığı *zeval*) meyil ve yönelen anlamında bir sıfattır ki *s* > *ş* değişimiyle de *akşam* biçiminde ve *zeval* vakti anlamında bir ad olmuştur.

³⁶⁷ Güneş battıktan sonraki aydınlık, alaca karanlık ki sular karardığı zamandır. *Divanü Lügati't-Türk*, I, 15 *ingir*, *Oğuzda imir*.^{AUE}

kuşluk vakti 'kuşlara yem verilecek zaman';³⁶⁸ sabahın saat 10 suları';
gece yarısı (yarıları), **nısf-ü l-leyl*.

Yine zamanı tahsisine yarayan³⁶⁹ günlük namazlar vardır ki adları şunlardır:

sabah
öyle
ikindi
aşşam
yatsı

} namazı

400. Zaman zarfları sayılabilecek birtakım deyimler, yukarıda belirli *gün*, *gece*, *sabah*, *aşşam* (krş. 399 *gündüz* yerine *gün* getirilmekle), kelimeleriyle ve aynı takım-dan şu birkaçı ile de meydana getirilir:

***hafta* (Farsça *hefte*: *yedilik*, *yedice*);

ay;

**sene* veya *yıl*;

kış;

*yaz*³⁷⁰;

ramazan (remezan), oruç ayı vs.

O zaman bu kelimelerden önce şu sıfatlardan biri getirilir:

bir;

bu, *şu*, *o* (işaretçiler);

o bir;

gelecek (lehçelerde *gel* yalnız olarak da);

önümüzdeki;

³⁶⁸ Yazarı bu başka anlama götüren *kuş* kelimesi olacak ki bizce bunun bildiğimiz *kuş*'la hiç ilgisi yoktur. Kelime *Divanü Lugati't-Türk*, I, 295. 'güneş, hararet' anlamındaki eski *koşay*'tan *koşaylık* olsa gerek ki sonradan bozularak *kuşluk* olmuş. Nitekim Sözlük yazarı ASIM'ın Arapça *daḥve* kelimesi açıklamalarından böyle anlaşıyor: Bu Arapça kelime *irtifā'* *nehār* 'gün yükselmesi' anlamındadır ki sonradan hulül ve zarfiyet alakasıyla 'genç kuşluk vakti' anlamını almıştır. Güneşin henüz ufuktan kalkıp yeni yeni yayıldığı zamandır. Bundan da sonrakisi *duḥā'*'dir. Türkçede *koça kuşluk* denilir. Gün ortasına *karip* zamandır. Bu açıklamalara göre *kuşluk* Arapçadaki aslı anlama göre *koşaylık* olup bilineni de *koça kuşluk* yerine yalnızca *kuşluk* dediğimizdir. Aynı zamanda *نحي* kelimesinin, güneş *koşay* anlamında da olduğu MÜTERCİM ASIM'ın açıklamalarından anlaşılmaktadır.^{AUE}

³⁶⁹ *beş vakit* (evkat-ı hamse) dediğimiz.^{AUE}

³⁷⁰ Doğu Türkçesinde ve Eski Osmanlıcada 'yaz veya yas ve yay' anlamındadır (krş. *Melceme-i Danial*, Bibl. nat. yazmalar, A. f. t. 5 no).^{JD}

geçen (veya çıkan);

evvelki halk ağzı evvel(i)si (krş. § 249);

**her.

Örn.: Bir gün veya günün birinde, günlerde bir gün;

bugün;

geçen sene;

gelecek [ay^{AUE}] vs.

1. hatırlatma – geçen gün ‘dün ‘değil’, öte gün, bir kaç gün evvel’ demektir.

2. hatırlatma – Farsça söz dizimine göre yapılmış olan şu ifadeleri karşılaştırınız:

māh-ı hāl;

sāl-i hāl.

3. hatırlatma – erte şöyle kullanılmaktadır:

Örn.: cum‘a ertesi;

pazar ertesi.³⁷¹

Şu deyimler de bunlardan doğmadır:

ertesi gün;

ertesi sene (bu ifadeler ve buna benzer başkaları hakkında bk. § 238 1. görüşler).

(yarın deyil) o bir gün;

(dün deyil) o bir gün,

evvelki gün (halk ağzı): evvelisi, krş. § 238.

evvelisi sene (halk ağzı).

bir gün evvel.

4. hatırlatma – bugün yerine bazen bugünlük denir (krş. § 528).

401. Diğer zaman zarfları ve zarflık deyimleri:

ne vakit, ne zaman;

kaçan (haçan)³⁷² edebî dilden ve İstanbul ağzından düşmüş bir kelimedir;

bir vakit, bir zaman³⁷³;

o vakit (o vakit), o zaman³⁷⁴;

³⁷¹ Bayram ertesi, ramazan ertesi, yaz ertesi, kış ertesi, düğün ertesi gibi kullanılanlar da var.^{AUE}

³⁷² ‘Ne’ anlamına kay kelimesi ile ‘zamanda’ anlamına, çağın kelimesinden yapılmış: kaç ‘za-
man, ölçü’ (bk. § 918), krş. KATANOF’un Rusça Uranha dil bilgisi kitabı, 293. s.^{JD}

³⁷³ Abartma anlamlı çokluk ekiyle de bir vakit(ler), bir zaman(lar), o vakit(ler), o zaman(lar)
biçiminde kullanılır.^{AUE}

³⁷⁴ Dem, hengām, ān (da) kelimeleri de kullanılır.^{AUE}

o sıra (esnā)da (bk. § 1376).

*e[ān, el-yevm, *hā[ā 1. şimdi; 2. daha;

*evvel belirsizlik zamiri eki ile de kullanılır: evveli, evvelleri, evvelce.

Ad olarak kullanıldığı zaman evvel kelimesi ‘başlangıç’ anlamındadır; Arapçada ‘ilk, birinci’ anlamında kullanılır:

önce;

ilk önce; eñ evvel (evvel be evvel); anlamdaşları,³⁷⁵

eñ evvel (evvel be evvel); anlamdaşları; ilk önce’den başka şunlardır:

evvel-i emirde, vehleten vehle-i üläda;

*muḳaddemā;

*aḳtemce, muḳaddemce;

yeñi (sıfat olarak);

*aḫiren (anlamdaşı bu yakında);

*bi’l-āḫire 1. sonradan, 2. sonra;

*mu’ahḫaren 1. sonradan, 2. son zamanlarda;

bundan soñra (böyle), *baḏ’e zā, ba’ḏ ezin (Bu son ikisine ancak edebiyat dilinde rastlanır.);

ondan soñra 1.= (anlamdaşı baḏ’dehū) 2. ardınca, ileride (anlamdaşları baḏ’demā,

*min baḏ’, *fi-mā baḏ’, aḳibinde, müte’āḳiben, der ‘aḳab).

an ḳarib, ḳariben, çok geçmez (-den) (krş. 943. s., 3. satır başı);

bu kerre, bu defā (Resmî dilde teyid deyimi çok kullanılır.);

hep (§ 322) 1.= anlamdaşları dāima veya (her) dāim; her vāḳit (dem, ān) (lehçelerde: temelli, temenli; 2. Devamlı= anlamdaşları bir düziye³⁷⁶, devam üzere ‘aleddevām, mütemādiyen, [ā yenḳatı’ durmaksızın, ara vermeksizin, bi[ā fāsılā;

**hiç (krş. § 449), hiçbir vāḳit (olumsuz bir cümlede) (krş. § 103 Eski Osmanlıca

**hergiz);

bir ān (gün) evvel;

bir ayak evvel (krş. Eski Osm. ḳadem aḳdem);

vāḳitiile;

³⁷⁵ Itbaḏ ‘bir adla bir sıfatın ortaklaşa belirttikleri anlamı iki adla ifade tarzı’ ve takviye yoluyla ilk önce de kullanılır.^{AUE}

³⁷⁶ Bir teviye de ‘bir düziye’ (=bir diziye?) anlamında olarak kullanılır. *Divanū Lugatit-Türk*, I, 336, *tāvmek* ‘nazım etmek, dizmek, dizilemek’. Bundan da anlaşıldığına göre *tevi* kelimesi ‘eskiden’ anlamında kullanılmış olacak.^{AUE}

çok defa (kerre) (anlamdaşları *sık, sıkı sıkı, sıkça sıkça, def‘atla, bi-d-def‘at, mirāren, ikide birde*; olumsuz cümlelerde *çokluğ*);

ekseriyā (anlamdaşları *ekseri, ekseriyet üzere ale l-ekser*);

ba‘zı (anlamdaşları *ba‘zen, ba‘zı defa (kerre)*);

o sa‘at, o anda, ānide (Eskimiştir.);

derhāl (krş. *heman* § 426);

añsızın veya apañsız(ın), birden bire, def‘aten, bağteten, ‘a‘le l-fevr;

ara sıra; anlamdaşları:

arada sırada; ara ara, aralık aralık, vakit vakit, ġāh ġāh, ġeh ġeh (§ 974) *aħyānen; an beān, sā‘at besā‘at, māh bemāh* ve bunlara benzetilerek şu galat kelime *gün begün* ki daha doğrusu *günden güne* (krş. *داه* daha (§ 420), *henüz* (§ 425) ve *heman* (§ 428));

*her gün, yevmi, *yevmi(y)e veya yōvmiye*;

gün aşırı, iki günde bir, günü gününe (krş. § 268).

1. hatırlatma – En sonra (vurgusuz) -y(i, i, u, ü)n biçimindeki eski bir araç ekiyle meydana getirilen birtakım zaman zarfları vardır:

yazın;

güzün;

kışın;

gündüzün;

ikindiyin;

yatsıyın.

MENINSKI (228. s.) *sabahın, akşamın, kuşluğun, orucın* örneklerini de veriyor.³⁷⁷

+In ekine Osmanlıcada *añsızın* (161. s.) kelimesinde ve eksiklik bildiren zarf-fiil (zaman bağlacı)lerde (941. s. ve aşağısı) ve niçinlik bildiren -meyin (§ 1424) zarf-fiilinde ve daha birkaç münferit zarfta rastlanır:

üstün (§ 389, 2. hatırlatma);

ardın ardın;

kıçın kıçın.

bk. diğer örnekler § 867, 1. hatırlatma.

2. hatırlatma – +lAyIn eki de az sayıda birtakım zaman zarfları meydana getirmeye yaramaktadır:

sabahlayın;

geceleyin.

³⁷⁷ Lehçemizde bu takıma giren *dönüşün* ‘dönüşte’ de kullanılır.^{AUE}

Bu ekin köken bilgisine dair olan iki durum arasında fikir kararsız kalmaktadır.³⁷⁸

1. Bir zaman zarfı içinde *-ile (-le)* (§ 875) ve söz ettiğimizden *(+In)* ibaret olabilir. Malumdur ki *ile* edatı zarf meydana getirmeğe yaramaktadır: *gece ile* (MENINSKI, 228. s.); *dünle* veya *dünleyle* (Kırk Vezir, 163. s.; krş. Doğu Türkçesinde *tañla* krş. *öyle* (255. s., 1. hatırlatma).

2. Bir fiil kipi olabilir (krş. 597. s.).

öyleyin kelimesine gelince *öyle ile +In*'dan türemiş bir zarf sayılabileceği gibi *geceleyin* örneğine benzeşme yoluyla vücut bulmuş bir kip de sayılabilir.

3. hatırlatma – Birtakım zaman zarfları da sabah, akşam, gece, sonra, önce kelimelerine belirsizlik zamiri ekinin çokluk üçüncü kişisi eklenmekle yapılır: *sabahları*, *akşamları*, *geceleri* vs.

Bu zarflar tekrarlı veya devamlı fiillerle beraber bulunurlar.

³⁷⁸ Bizce bu iki durum da uzak görünmektedir. Bu ek yine yalnızca *+In*'dan meydana gelmiştir. Bilindiği üzere bu, her çeşit türemiş kelimenin sonuna eklenebiliyor. Nitekim yazar bunların birçok örneğini vermiştir; fakat yalnız sonu *+IİK* ile türemiş kelimelerin y'nin alış yönü düşünülmemiştir. İşte böyle kelimelerde *+IİK* eki son harfinin *k > g > ğ > y* değişimleriyle *+Ily* olarak *+In*'la beraber *+IlyIn* biçiminde bir biçim almış gibi görünmektedir: *gecelikin geceligin < geceliğin < geceliyin* (*ğ* iki ünlü arasında kalmakla *y* olur.) 'geceye özgü hâlde' *akşamıyın* 'akşama özgü hâlde' vs. Bunlardaki esrelerin ahengi gereğince sonradan üstün olduğu anlaşılmaktadır: *akşamlayın geceleyin* vs.

benceliğin, senceliğin kelimeleri de aynı yoldan *bencileyin, senceleyin* ve sonradan ikinci *e*'lerle üçüncü ünlü *i*'ler yer değiştirerek *bencileyin, sencileyin* vs. olmuş görünüyor, *adamcılaysın* gibileri ise ancak örneklenme yoluyla oluşmuş görünüyor. Bu gibi oluşumları ilk leme halleriyle eski metinlerde görmek mümkündür:

HOASTUANIFT, T. II. D 178, 1. (Türk Yurdu, I c. 68. s.):

(Satır: 1, 2, 3.4) *Hurmuza tângri biş tângri birlâ kamuğ tângrilâr süzinlûğün yâk gâ süngüşgâli kâlti hinti. (5) biş türlüğ yâklâr lûğün süngüşdi. (9) süyin yâklûğün süngüşüb balığ başlığ bolıtı. "Hurmuza tangrı beş tanrı ile bütün tanrılar halislik (leri) ile şeytanlarla savaşmak üzere geldi, indi. (5) beş türlü şeytanlara ait olan(lar)la çarpıştı. (9) süyin (adlı) şeytana mensup (olanlar) ile savaşıp mecruh, yaralı oldu."*

süzinlûğün 'halislik ile'; *yöklêrlûğün* 'şeytanlarlı ile': (bu lehçede çokluk edatı *+LAr*, nispet edatı *+lûğ*'den önce gelebiliyordu) *yâklêrlûğün* 'şeytanlı(lar) ile'.

İkinci, üçüncü kelimelerdeki *+lûğ*'ler lehçemizin *+li* ekine denktir; birinci örnek ise lehçemizin *+lîk, +lûk* ekine denktir.^{AUE}

IV. Durum³⁷⁹ zarfları (böyle, şöyle, öyle)

402. Daha önce sıfat olarak kullanıldığını (bk. § 344) gördüğümüz *böyle, şöyle, öyle* kelimeleri tavrılık işaret zarfları olarak *bu* (şu, o) gibi ve *bu* (şu, o)nun gibi anlamlarını ifade eder.

Örn.: *Öyle yapma şöyle yap;*

Öyle mi?;

Öyle ya!

Şöyle ki.

Bu kelimeler *nasıl* (krş. § 340 ve § 319, hatırlatma) ve (Eski Osmanlıcada *ne denli* [krş. § 344 hatırlatma], *nice* sorusuna cevap olurlar. Çoğunlukla bir işaret hareketine dayanırlar.

Örn.: *Hoş geldiniz şöyle buyurun* (Misafiri karşılayışta kullanılan alışlagelmiş söz ki oturulacak yer gösterildiğini ifade eder.).

Eski Osmanlıcada tavrılık işaret zarfları başkaca şunlardır: *نه شکی* veya *اشکل* *ne* *ş(e)kil* veya *نیتہ* *nite* (§ 1001 1. hatırlatma); aşağıdaki örnekte aynı zamanda *nite* ve *nice* kelimeleri bulunmaktadır:

nice geçinür sin... *nite* sin (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 21. yap.).

nice kelimesini 'ne kadar' anlamındaki *nece* ile karıştırmamalı *bir nece* 'bir miktar, birtakım'.

Maraş'ta 'nasıl' anlamında *heyle* (*Hayla* biçiminde de söylenir.) gibi bir lehçe biçimini kaydetmiş bulunuyoruz.

Örn.: *O nazlı yarimi sen heyle (hayla) gördün.* GARİBİ'nin halk Türküsü; aynı Türkün 5. paragrafında:

*O nazlı senemi*³⁸⁰ *sen nasıl gördün.*

³⁷⁹ *Tavır* kelimesi Arapçada '1. haz ve miktar 2. bir şeyin etrafını fır dolayı dolaşmak, çizginmek' anlamlarında fiil adı ve 'bir şeyin muhiti, çevresi' anlamında addır.

Türkçede ise *tıp, tep, tap, dav, tav* biçimlerinde çeşitli köklerle 'his ve hareket' anlamındadır:

(*t*)*davar*: hareket eder (olan, mevaşı); *tavır*: hareket (ve hareket sonucu gürültü: *arabanın tavır*'ını duydum Bursa köyleri *tavuşkan*: kendince çok his ve hareket eden (hayvan: *tavşan*).

teprenmek; *t(d)avranmak* 'kendi kendisine hareketlenmek'; *Tıptış tıptış yürüyor*. "Hareket(li) hareket(li) yürüyor.". Bu bakımdan kelimeyi Türkçe esasından saymak daha yerinde olur ki buna 'tavır' karşılığı olarak *hâl* ile beraber *hâl ve hareket*, *hâl ve tarz* da diyoruz.^{AUE}

³⁸⁰ Bu kelime Arapça 'put' ve 'put gibi güzel' anlamındaki *sanem*'in ince ünlüsü olarak da

heyle kelimesi besbelli *hay*, *hay* (§ 1026 2. hatırlatma; krş. *Divanü Lugatî't-Türk*, III, 176: *kağı* 'nasıl, Allah vere de' soru kelimesinden gelmiş olacaktır. Aslında *böyle*, *şöyle*, *öyle* kelimeleri de *heyle*'den benzeşme yoluyla yapılmış görünüyor. *Heyle*'nin ünlüsü için *öyle* karşılığı olan Eski Osmanlıcanın *eyle* (1426 yılı yazmaları) ve Azericenin *ele* kelimeleri; Azericede *böyle* yerine *beyle*.. *le-* ögesine gelince *öyle* görünüyor. Bunun eskiden *-la* gibi ikiz bir ünlüylenişi olup bir gırtlak sesini de? içinde bulunduran bulunuyordu. krş. (*belki*) = *böyle* yerinde *Divanü Lugatî't-Türk*, 100. s. yine mümkündür. Bu burada fiillik bir ek olan *-leyin*, *-ley*'den ibaret olsun (597-599. s.). Eski Osmanlıca-da işböyle (bk. 720. s., 1. hatırlatma) zarfı da tanınmakta idi.

403. Çok defa bu zarflar belirsiz bir anlamda kullanılırlar.

Örn.: *şöyle böyle* (teklifsiz konuşmada).

Yine krş. *şöyle*'nin anlamını *şöyle dursun* § 448 ifadesinde.

Bazı defa bu zarfların kullanılması yalnızca dolguluk niteliğinde olur.

Örn.: *kağın ve kavi kındarağlar öyle işkar pin gibi dar olamaz*.

404. *Şöyle* zarfı çok defa 'biraz, hafifçe, sathice, belirsiz, yavaşça, usulca' anlamında olup çoğunlukla bu takdirde buna +CA edatı katılır.

Örn.: *Efendi elini şöylece uzadı rast gelen kitabı aldı* (MURAD BEY);

Onlarla şöyle bir muarefesi var. Bu örnekte *şöylece* sıfat olarak kullanılmıştır.
şöylece sayacak olursak.

405. *Şöyle bir* deymi, tasarlanan veya taslak hâlinde başlanılan bir iş veya davranış olduğu zaman *bakmak*, *göz atmak*, *el sürmek* vs. fiilleriyle (ve Fransızcanın *une petite fois*, 'bir defacık' sözü karşılığı olarak) çok kullanılır.

Örn.: *şöyle bir bakdı*;

Şöyle bir gözden geçirdi;

Kirli duvarın karşısında bir kaç dakika durarak şöyle bir göz gezdirdikten sonra...
(EMİL ZOLA'nın NACI tarafından tercüme edilen *Therese Raquin* adlı eseri);

Şöyle bir düşündükten sonra.

Hatırlatma – *böyle* (*şöyle*, *öyle*)'nin yerine bunlardan +LIK § 528 ekiyle yapım eki ve ile edatı katılmış şu adlar da kullanılabilir: *böylelikle*.

Örn.: *Böylelikle (şöylelikle, öylelikle) iş görülmez!*

düşünülebilirdi; fakat Türkçe olarak RADLOFF, IV *senmek*, Kırgız ve lehçemizde kalın ünlülerle *sanmak* 'itimat, itibar etmek', *senimli* 'mutemet, muteber' kelimelerine göre *senim*, *senem* 'itimat, itibar ve mutemet, muteber' anlamlarında olabilir.^{AUE}

daḥi (de)

406. دخی ³⁸¹ daḥi zarfı ve kısaltılmış biçimi olan *de* bir katılma fikri verir; daha önce ifade edilen veya hiç değilse altta gizlenik kalan bir anlam herhangi başka bir anlamın üstelik olarak gelip katıldığı bildirilmek istenildiği zaman kullanılır.

Bu kelime özellikle kısaltılmış biçimiyle çok kullanılır.

407. *daḥi* veya *de* zarfının tam anlamı aşağıdaki çeşitli örneklerden iyice çıkartılabilir:

1. Birbirine yaklaşık iki anlam arasındaki katıklık fikrine eş, benzer olma fikri *de* katılmış bulunur. Fransızcadaki karşılığı *aussi, egalement*'dir. Anlamdaşları *hem* (bk. § 424) *hem de* كزلا *kezaḥik*.

Örn.: Siz *daḥi (de)* geliñiz;

Bunu *da* yazmañısıñız.

1. hatırlatma – Benzerliği gürleştirmek için zarf iki defa söylenilebilir.

Örn.: *ḳurdu görən de “ho!” der, görmeyen de “ho!” der* (atasözü).

2. hatırlatma – Benzerlik kavramı *ikiside, üçüde* (krş. § 363) ifadelerinde *de* görülür.

Örn.: *Müsâfir müsâfiri sevmez, ev sâhibi ikisini de* (atasözü).

3. hatırlatma – Türkçede **keza, defa, eyzan* 'aynı yer' *de* denir.

408. 2. Katıklık fikri iki kavram arasında alelade bir benzerliğe hatta bazen hafif bir zıtlığa yol açar (Fransızca karşılığı *quanta*).

Örn.: *Şimdi herkes çalışıyor, sen de keyf sürüyorsun*.

Zıtlığı daha çok gürleştirmek için *halbuki* *de* kullanılabilir.

1. hatırlatma – Tekrar edilen iki edat arasındaki benzerliği açığa vurmak için bazen ikincisine *de* zarfı getirilir:

ne... ne de;

hem... hem de;

kimi... kimi de.

2. hatırlatma – Ek fiilin şart kipinin teklik üçüncü kişisi olan *ise* kelimesi, 'de' anlamında bir edat gibi kullanılır. Bu edat, *de* gibi ait olduğu kelimenin ardınca getirilir.

³⁸¹ Bu kelime kökünde bir fiil şekli, *taḳ-* fiilinden bir *i-* zarf-fiili (§ 1340) gibi görünüyor (*takmak*; eski imlası نغقى Bibl. nat. A. f. t. 86, 44. yap., *iliştirmek, kıtmak*). Krş. Çağatayca *taḳı* ki ile aynı anlamdadır. Yine krş. eski imlasıyla دخی (British Musium, Doğu yazmaları, 6815, 11. yaprak ve çeşitli yerlerde). Yakutçada bunun dengi kelimesi olan *doğanı* da bir fiil biçimidir.^{JD}

Örn.: Ev sahibi *ķurnazlıkķa pasdırmayı ince dođrar, ķurnaz mūsafir ise ikiķer uķer yutar* (atasözü);

buķa ise hiķ ķūpe yoķtur ki...;

Bu bahisde ise ārayı hūkemā pek çok řu‘belere mūķasimdir (BULGURLUZADE RIZA, *Mūntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*);

Herkes siyāsī bir muķarrir olabilir; fakāt herkesin edib olamayacağı ise mūspetdir (BULGURLUZADE RIZA, *Mūntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

409. 3. Sıfatlık fikri, her türlü yan anlamdan sıyrılmış olarak sade bir düzenleyiş yerini tutar (Fransızca karşılığı *et*). Bu takdirde hakiki bir bağlaç olur. Onun bu yolda kullanışı bağlaçlar konusunda görülecektir (bk. § 960 ve aşağısı).

410. 4. Birinci kişi, bu zarflar ilave edildiği kelime üzerinde direnmek, o kelimeye yüklenmek ister (daha ileride bk. § 411).

Örn.: *Hakķı bu ķadar da etmez.*

De zarfı, şart veya farazi bir fiil kipinden sonra (bk. § 1233) gelirse Fransızcanın aynı karşılığıyla tercüme edilir; fakat daha çok ifadeye veya cümleye daha kuvvetli bir ses tonu vermek de yeter.

Örn.: *Ālemde nē de cesur adamķlar varmış;*

Ėazır mı? Ne ķadarda uzun (Önceki örnekteki aynı inceleme buna da gelir.);

Bunu yapmak hiķde ma‘ķul olmayacak;

(Adam) *sen de;*

Aman sizde (daha nezaketli).

Yine *krş. bir de* (§ 413), *hem de* (§ 424) ifadeleri.

Hatırlatma – Şart cümlesinin ana cümlecığinin başına belirsiz anlamlı bir işaret zamirinden sonra (krş. § 316) çok defa *de* katılır: *o da, bu da..*

Örn.: *İnsanī ķabūl edemeyeceyi bir řey varsa o da Ėaķiķatin ortadan ķayb olmasıdır.*

411. *dahi* veya *de* zarfının cümledeki yeri *dahi* zarfı ve bunun kısaltılmış biçimi olan *de* yalnızca *en çok ait oldukları kelimedden sonra* gelir. Bu kelime cümlede özne veya tümlec görevini oynayabilir. Burada fiil olması düşünülemez; çünkü *de* fiillik şahsi bir kipten sonra gelince hakiki bir bağlaç olur [§ 960] ki yalnız § 408, hatırlatmada incelenen durumu istisnadır.

Örn.: *Bēn de bunu isterim.*

Ben bunuda (yani bana verdiğinizden fazla olarak) *isterim.*³⁸²

³⁸² şu örnekte de böyledir: *Ben bunu isterim de*; yani örneğin dil öğrenmesini severim, fazla

Bu örneklerde zarfın bulunduğu yere göre cümlemin aldığı anlam değişikliklerine dikkat edilmelidir.

412. *Bu zarfın kısaltılmış biçiminin uymaca (ekleme) niteliği – De kelimesi özerkliğini kaybetmiş olup vurgusunu bütün veya bir kısım olarak ardınca geldiği kelimeye bırakır ve onunla birleşip tek vücut olur (Krş. ek fiilin şimdiki zaman kipinde de böyle bir durum olmaktadır § 550).*

Bazen *de* zarfı eşlik ettiği kelime için aksanından tamamen kurtulu, bazen de aksan bu iki arasında paylaşılır (Bu birinci kişi olan zata ve sözün gidişine bağlıdır.).

bende veya bende.³⁸³

Böylece *de* zarfı (aynı ses birimleri içine alan) bulunma durum (+*DA hâli*) ekin-den şu sebeple ayrılıyor ki o vurguyu kendisine almaktadır:

bendè.

Bazı Türk dilcileri bu iki benzer ögeyi yazıda ayırt etmek için bulunma hâli görevinde olanı kendisinden önceki kelimeye bitiştiirmeği ve zarf görevinde bulunduğu zaman ise kelimesinden ayrı yazmayı (bk. geçen örneklere) önermekte iseler de bu kurala her zaman riayet edilmemektedir.

Ünlü uyumu kurallarına göre *a* olması gereken yerlerde bazen bu zarf *e* ile söylenmektedir: *bu da* yerine *bu de*³⁸⁴ (krş. § 163).

bir de

413. *Bir de* 'bir kere de, fazla olarak' anlamlarındadır. Bu kelime 'bir defa' anlamına *bir* ile yukarıda (§ 410) da belirli *de* zarfından meydana getirilmiştir.

Birde zarfı, *dahi* zarfı gibi fakat ondan daha kuvvetli olarak sıfatlık ifade eder; *da-hi* zarfından aşağıdaki noktalarla ayrılır:

1. Kendisinin en çok ait olduğu kelimedenden *evvel* gelir.

Örn.: *Bir ħadı ile tüccardan bir kimse bir de Nasreddin ħoca yolħdaş olmuşħar.*

414. 2. Daha çok öyle bir cümlemin başına gelir ki kendisi onun üzerine dikkati çekmeğe yardım eder; bunun kullanışı da buradan geliyor.

olarak da isterim, yerinedir.^{AUE}

³⁸³ Yazar bunda yanılıyor 'ben dahi' anlamındaki 'bu ikinci kelimedede vurgu yalnız kelimenin ilk hecesindeki *e* üzerindedir.^{AUE}

³⁸⁴ Yazar bunda da yanılmaktadır, *da* gereken yerlerde uyum kuralının bozulup *de* ile söylendiği hiçbir kelime hatırlamıyoruz. Edebi dille ilgili § 163 hükümlerine de bu dâhil dendir. Bu bakımdan biz yazarın § 411'deki ikinci örneğinde *bunude* biçiminde verdiği kelimeyi de düzelttik.^{AUE}

a) Bir tartışmaya son verecek bir delil getirmek için.

Örn.: *Birde ben size haber vermeye mecbur deyildim.*

415. b) Ortaya sürülen bir varsayımın kabul edilir bir delil meydana getiremeyeceğini göstermek için:

Örn.: *Birde öyle demişim bundan ne çıkar?*

416. c) Bir gözlemi daha görünür kılmak, örnek olarak onun birden bire ve gafletle olmuş olduğunu göstermek için... bu anlamı *bağ-* fiiliyle çok kullanılır:

Örn.: *Süleyman Efendi ağacı sarsmağa başladı; birde bağıdım ki elma ile karışık zerdalı dökülüyor* (MUALLİM NACI).

417. Hatırlatma – Bazen *birde* kelimesi, belirsiz bir zarf olan *bir* ile ardınca belirlendiği bir addan oluşur (Örnek olarak *bir kuşak* gibi; o zaman *de* yöntem üzere kelime kümesinden sonra gelecek yerde kümeyi meydana getiren iki kelime arasına girer.).

Örn.: *Birde kuşak veriniz; takım tekmil olsun. birde kuşak* deyimi şu ikisi arasında aracı bir ifade sayılabilir: Düzenli oluşumu bir ifade eden *bir kuşakda*; ifadesi ile *bi'nde* zarfının büsbütün bağımsız kaldığı bir ifade olan *bi'nde bir kuşak* ifadesi arasında.

daha

418. *daha* zarfı Fransızcası *encore* (=tekrar) gibi aynı anlamlarda kullanılır.

1. Bir eylemin yenileşmesi (Bu anlam *dahi* zarfının anlamına çok yaklaşıyor.). Bunun anlamdaşı **tekrâr*.

Örn.: *daha yarın gelecek.*

Cümle, olumsuz ise 'hiçbir daha, bir daha' anlamında olur.

daha gelmeyecek.

Hatırlatma – *bir daha* deyimi (bir kere daha) 'veyahut, yalnızca (daha)' anlamındadır.

Örn.: *Bir daha gitsin;*

Bir daha gelmeyecek.

419. 2. Artış, çoğalış anlamı (nicelik zarfı). Anlamdaşı *ziyâde* (krş. § 485).

Örn.: *daha ver.*

1. hatırlatma – *daha* kelimesi bir sıfattan önce gelince karşılaştırmaya veya karşılaştırmayı gürleştirmeye yarar (krş. § 367).

2. hatırlatma – Bir toplam yapıldığını ifade etmek için de *daha* kelimesi kullanılır (bk. § 497).

420. 3. Bir ana kadar müddetin uzatılışı anlamı (zaman zarfı). Anlamdaşları **elân* (**el-yevm*; **hâla*).

Örn.: *Daha yatıyor;*
Daha hastadır;
Daha gelmedi.

421. Hatırlatma – Geçmiş zamana ait cümlelerde *daha* zarfı bir zaman zarfından (veya genellikle bir addan) önce gelirse bazen Fransızca *à peine. ne... que...; seulement* karşılığı olarak anlamdaşları olan *henüz* (bk. § 425), *hemen* (bk. § 426), *ancağ* (bk. § 429) gibi kullanılır.

Örn.: *Daha şimdi geldim;*
Uşak çamaşırımı daha bugün getirdi.

Bu ifadelerde geçmiş bir hâdise o kadar yeni ve taze olarak gösterilir. Şu anda ayak basmıştır, denilebilir. Bu ise belli ki söz ettiğimiz müddet uzayışı anlamının bir gelişmesinden meydana gelmiştir.

422. Bu ifadelerde *dağ*’nın yeri değişmekle anlamı da değişir.

Örn.: *Daha altı ay var;*
Altı ay daha var.

İkinci örnekteki *daha* kelimesi *artık* ‘ancağ, zar zor’ anlamını vermediği gibi cümle de artık geçmiş zamana ait olmaz.

423. *dağ* zarfı hakikatte *dahi* zarfının az farklısından başka bir şey değildir. *Da-hi*’deki sıfatlık fikrinin alelade bir gelişmesinden doğan *daha* kelimesi, *dahi* kelimesine göre bütün serbestliğini son zaman Osmanlı Türkçesinde kazanmıştır.

Gerçek konuşma dili epeyce erkenden *dahi* ile *dağ* arasındaki farkı yapıyordu; fakat *daha* diye söyleniş uzun zamanlar yabancı sayılmış, yazı dili bunları şu veya bu durumlarında olsun hep *dahi* biçiminde kullanmıştır.

Örn.: *dahi* (halk dilinde *daha*) *küçük*.

Uygurcada *ymā* edatı (MÜLLER, *Uygurca*, 6. s., I, 4; 7. s., I, 12; 37. s., I, 3 ve çeşitli yerlerde; Chuast. Man, 9. s.; I, 10) ki (*Divanü Lugatı’t-Türk*, III, 271. s. *yāmā* olup *mā* [veya *ma*] biçiminde kısaltılmış olarak bazen bağlaç (krş. § 409) veya pekiştirici edatı hâlinde [krş. § 410] görülür) *dahi* zarfına denktir.

Örn.: *Yādūrūr şamuğnı ma yāmāz özi* “Tanrı” yedirir herkesi, *dağ* yemez kendisi (*Kutadgu Bilig*, 4, 15);

Yaratқан törätкән ma қадир кемаļ “Yaradan, meydana getiren *dahi* güçlü tam (Tanrı)” (aynı eser 4, 12);

Yana ma ayıttı “Yine *dahi* söyledi.” (aynı eser, 293).

Şuna da dikkat edilmeli ki Kahire yazmasındaki edatı bazen Uygurca metindeki

(belki *de* yerinde olan) *ta*'ya denk bulunuyor.

ma edatı uymacadır (krş. § 412).

Bu, Çin Türkistanında hâlâ yaşamaktadır.³⁸⁵

Örn.: *Ulaşma kâlip kölñiñ suğa çomdi* "Onlar (güvercinler) de gelip gölün suyuna daldı." (RADLOFF, *Proben*, VI Tarançi lehçesi, 92. s.);

Sânme ağa mânme ağa atnı kim bağa. "Sen de ağa ben de ağa ata kim baka (timar ede) (Krş. böyle bir atasözü, bu dil bilgisi kitabın 413. s. *ünde* § 646).

Bu edat, *hem*'den (§ 424) bazen önce bazen sonra getirilerek bazen onunla karışıyor.

Örn.: *Mânma hâm barur mân* "Ben de (hem) varırım." (*Yedi Uyurlar*, 229);

Biz hâmmâ keynimizdin qorqadurmiz "Biz hem de geridekimizden korkarız." (aynı eser).

'Bütün, hep' anlamındaki Farsça ***heme*'de şüphesiz bundandır: *Bu törtülänniki hâmmesi* 'bu dörtlenmişin hepsi' (aynı eser § 226).

Bazen bu edatın ünlüsü *u*, *o* arasında ortalama bir sese *ü*'ye kadar zayıflar:

Senimü xuda yaratқан, biznimü xuda yaratқан. "Seni de tanrı yaratıcı (dır), beni de tanrı yaratıcı (dır)." (aynı eser, 230);

Bu it bolsamü xudanın maxlağı "Bu köpek olsa dahi (köpek dahi olsa) tanrının mahlûku(dur)".

Bu bakımdan *ma* veya *mü* edatını soru edatı *mu*, *mi* (§ 442) ile belki akraba saymak lazım gelir.³⁸⁶

Aynı edat, 'her kim, hangisi dahi' anlamındaki *ğayuma* (*Kutadgu Bilig*) ve *nâmâ*, *neme* (§ 319) kelimelerinde de görülür.

³⁸⁵ Anadolu'nun bazı taraflarında da hâlâ yaşadığı anlaşıyor.

Şimdi genel dilde *nah*, *na*'ya çevrilen *mah* (*meh*) biçiminde:

– *Meh* (*me*), *şu on guruşu al da bağa bir cıgara getür* (Ordu);

(Bir şey verir veya getirirken) – *Meh*, şuracıktayyiver;

– Bunu mu istedin? *meh* (*me*), al. (Yalvaç);

– Çoraplarım nerde? – *Meh oğlum* (Gerede);

– *Meh yavrum*, *meh*, *sen hiç üzülme*;

– Kitap burada *meh* (*me*), sora getirirsin (Burdur).

– *Mah* (*meh*) (köpek, manda, inek gibi hayvanları çağırır ve onlara yem verir) Yalvaç (İsparta).

Bu örnekler o yerler halkından olan talebeden derlenmiştir.^{AUE}

³⁸⁶ Biz bütün bu *ma*, *mu*'ları işaret kelimesi olan bu (*b > m* değişimi) ile de ilgili görüşünüz.^{AUE}

Bunu *ma*, *me* ünlemleriyle (§ 1042) karıştırmamalı.

Yine krş. tekrarlı iki ad veya iki sıfat arasında pekiştirme edatı olan *me*: *tez me tez* 'çabucak' (GUIGANOF, Dict. 68. s.).

Krş. Kırgızca *kösbökö*s'deki *bö* Osmanlıca ve Farsçada *be* (krş. 261, 549. s., 2. hatırlatma).

ymā yerine *oğ* edatı da kullanılırdı.

****hem**

424. ****hem** zarfı da sıfatlık bildirir. Bununla beraber tekrarlı olduğu zaman (En çok bulunduğu hâldir.) hakiki bir bağlaç olarak sayılmalıdır (bk. § 967).

Tek olarak kullanıldığı zaman *hem* edatı *bir de* (bk. § 414, 415) kelimesinin anlamdaşı olarak 'aslında, zaten, kaldı ki, üstelik ve sonra' karşılıkları olarak kullanılır.

Örn.: *Hem ben size söyledim;*

hem ne lüzümü var.

Burada da *hem* kelimesine *de* edatı ilave edilebilir.

Çoğu çocuğu eksik deyil, hem de hepsi güzel ve sağlam.

Eski Osmanlıcada *hem* kelimesi bazen ve bağlacına ilave edilir (ve *hem*).

****henüz**

425. Zaman zarfı olan *henüz* (asli söylenişiyile *henüz* ve halk söyleyişiyile *heniz* krş. § 165) kelimesi şunları bildirir:

1. Bir ana kadar müddetin uzayışını (*daha*'nın 3. anlamdaşı, krş. § 420).

Örn.: *Validesi henüz kendisini bir küçük çocuğ gibi şımartıyordu* (NACI);

Henüz gelmedi.

2. Yeni, son zamanlık bir şey fikrini bildirir (=geçmişte olduğu hâlde devam eden bir eylemin hâle ayak basışı; krş. § 421). Bu anlam kısmı bir zaman birliği anlamına yaklaşıyor (Anlamdaşı *hemen* bk. § 426; *şimdi* bk. § 396).

Örn.: *Henüz geldi veya (şimdi geldi);*

Hayatı umûmiye ye henüz girmiş bir kavim;

Henüz çıkmak üzere idi.

****hemen**

426. *Hemen* (şiiirde *hemân*) zarfı *hem* (krş. § 424) ile Farsça işaret zamiri *ân*'dan oluşmuştur, *zaman birliği* ifade eder. Bu kelime kökünde 'bizzat kendisi, ta kendisi, aynıyla o' anlamlarını ifade ederdi.

Farsçada *heman*, zamir veya gösterme sıfatı ve zarf olarak kullanılır. Türkçede

yalnız zarftır. Her hâlde Eski Osmanlıcada *hemen* kelimesinin sıfat olarak kullanıldığının izleri de görülüyor.

Örn.: *Heman sa‘at veya heman dem* ‘aynı saat, aynı dem’.

heman kelimesinin tam benzeri olarak *hem o* da kullanılıyordu.

O zamandan beri bu kullanım bırakılmıştır. Bugün *hemen o sa‘at* denilebilir. Bu ifade öncekinden biraz değişik olmakla beraber *hemen* kelimesinde *tam* gibi bir zarf değeri olup işaret zamiri ayrıca *o* ile ifade edilir.

427. Niteleme zarfı olarak *hemen* kelimesinin şu anlamları vardır:

1. Aşağı yukarı, denebilir ki az kaldı, eli kulağında (müezzin durumu):

Örn.: *Hemen büsbütün hâli bir ada;*

Odanın hemen ta ortasında;

Hemen düşüyordum (krş. *handa* ise § 388 ve 825);

Hemen yarı aç yarı tok kaldım;

Hemen çoğu noksan.

2. Sadece, yalnız, tek, yeter ki (anlamdaşı *ancağ* bk. § 429).

Örn.: *Hemen bir evimiz vardır;*

*Hemen şu iy(i)liyi var.*³⁸⁷

428. Zaman zarfı olarak *hemen* şunları ifade eder:

1. Dakikasında, bu dakika, şimdilik (anlamdaşı *şimdi* krş. § 396).

Örn.: *Hemen gideceyim;*

Hemen soyunup yatdı;

Hemen bendeñizi terk mi edeceksiniz (krş. yine § 1017)?

2. krş. *şimdi* (§ 396) ve *henüz* (§ 424).

Örn.: *Siz geldiğinizde ben hemen kalkmışdım.*

3. Her dakika, her an, her zaman, daima, bir düziye (krş. hep § 401).

Örn.: *Hemen söyler;*

Deme kış yaz, durma, hemen oğu yaz (halk sözü).

1. hatırlatma – *Hemen* zarfı daha çok ikizlenir.

Örn.: *İşinizi bitirdiñiz mi?* sorusuna cevap olarak: *hemen hemen.*

Yukarıda bütün örneklerdeki zarflar da ikizlenebilir.

2. hatırlatma – Yukarıdan beri geçen bütün anlamlar Farsçada da zaten vardır.

3. hatırlatma – Eski Osmanlıcada ***hemîn, hem+în* ‘bizzat bu’ da kullanılırdı.

³⁸⁷ Buraya şu örneği de ilave edebiliriz: *hemen siz sağ oluñ.*^{AUE}

ancağ

429. *ancağ* zarfı, daraltış ve sınırlayış ifade eder.

İşaret kelimesi olan *an* (krş. § 295) ile *cağ* (krş. § 918) edatından yapılmıştır. Bu bakımdan kökünde ‘bunun gibi bu kadar’ anlamında olup anlamdaşları da *ancılayın* (krş. § 890), *o kadar*, *o gibi* idi.

430. Sonraları bu kelime ‘yalnız bu kadar’³⁸⁸ ve daha sonra da ‘yalnız’ anlamını vermiştir. Krş. Rusçada böyle bir gelişme: *столько* ‘o kadar’ ve *только* ‘yalnız’ (krş. §. 479, 2.).

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*’sinde *ancağ* kelimesinin bugünkü anlamlarını şu sıra ile vermektedir:

1. Tek, yalnız, sade, yalın, tam, sırf, özellikle (anlamdaşı *yalnız* krş. § 469, 1. hatırlatma).

Örn.: *Dün biz ancağ Üsküdüre gitdik.*

431. 2. Tamı tamına, daradar, güç hâl ile.

Bu çuval, ancağ bir kile aılır.

Vapur ancağ yarın yetiyecek.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada örnekleri belirli *nadiren* anlamını da bu anlama yaklaştırmalı.

Örn.: *Bir cünbişi lâtif idi ki ancağ olur.*³⁸⁹ (MEHMET EFENDİ);

‘*Ahde ri‘âyet ancağ bu kadar olur* (AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 11).³⁹⁰

432. 3. *Ancağ* kelimesi ‘lâkin, fakat’ anlamında bağlaç olarak da kullanılır (anlamdaşı *amma* § 981).

Örn.: *Ava gidecektim, ancağ hava müsâade etmedi;*

Çok söyledi ancağ bir şey anlaşılmadı.

433. *Ancağ* yerine bazen ‘sırf, tam, yalın’ anlamında Arapçanın *fağat* zarfı kullanılır.³⁹¹

Bunu fağat size söyleyorum.

³⁸⁸ Krş. FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratu’l Evliya*, 128. yaprak (Çağatayca) *Âmdi ancağ sözlângiz* “İmdi, o kadar söyleyiniz.”^{JD}

³⁸⁹ Bizce burada *ancağ* kelimesinin anlamı ‘o gibi öyle, o kadar’dır: “Hoş bir eğlenti idi ki (olursa) o kadar (o gibi öyle) olur.”^{AUE}

³⁹⁰ Bu ve böyle örnekler Eski Osmanlıcaya özgü olmayıp lehçemizde aynı kuvvetle yaşamaktadır. Buradaki *ancağ*’da öncekisi gibi ‘olursa, olsa olsa’ anlamlarında olup ‘nadiren’ anlamı her ikisinde de yoktur.^{AUE}

³⁹¹ Bu kullanım eskiden tek tük yazarlarda görülen bir şey olup lehçemiz bunu tutmamıştır: *Sizi uzakdan yakından tehdid eden inhidam fağat bizi ezdi.*” (SÜLEYMAN NAZİF).^{AUE}

Bu edat bağlaç olarak da kullanılır (krş. § 984).

yine

434. Yine, halk dilinde ve Eski Osmanlıcada *gene*, *gine* zarfı aslı ve mecazi kullanışlarıyla ‘yenileşme, yeniden başlama’ anlamlarıyla *yeniden*, *yeni baştan* gibi kullanılır (anlamdaşları *bir daha*, *tekrar* § 418).

Örn.: *Dün gelen adam bugün yine geldi;*

Yine mi başladın (sitem);

Meşrutiyet-i idâre başkadır, meşrutiyet-i tatbîk edecek insanlar yine başkadır.

435. Müsait olmayan durumların çatıp gelmesine rağmen bir işin hâliyle kaldığını bildirmek lazım gelince de bu zarf kullanılır.

Örn.: *Elması çamura atmışlar yine elmas, yine elmas (Sabr-ü Sebat, ABDÜLHAK HÂMİR)*³⁹²;

Mâcâfi(h) dönen yine küredir (GALİLEE’nin meşhur *e pursi muove* ünleminin tercümesi).

Zarfın bu kavramı, bağlı şart cümlelerinin tutarsız yan cümlesinde özellikle sık sık görülür (bk. § 1236, yine krş. § 983).

436. *yine* bir işaret kelimesinden önce gelirse ‘aynıyla, aynı le mème’ anlamındadır.

yine o;

yine bu kadar vs.

Yenileşme, yeniden başlama fikrinin yerini aynılık, tıpkılık fikri tutar.

Örn.: *hatırlıyorum (hatırnişanımdır) ki geçen hafta*³⁹³ *biz yine bu eve da‘vet edilmiş idik;*

Dün nasıl, yazdınızsa yine öyle yazmalısınız.

bile

437. *bile* zarfı, herhangi bir işin beklenilmeyen bir genişlik ve yaygınlık aldığını ifade etmekte kullanılır. Anlamdaşı *hatta* (bk. aşağıdaki paragrafa). Bu zarf ait olduğu kelimeden daima *sonra* yer alır.

Örn.: *Bir çocuk bile bunu yapabilir;*

horos bile vakitsiz ötmez (atasözü).

bile kelimesinin şart ve tahmin kipiyle kullanışı hakkında bk. § 1233.³⁹⁴

³⁹² Yazarın bundan sonraki cümlesi şöyledir: *Yine kıymetine hâlel gelmemiş.*^{AUE}

³⁹³ Yazar bu kelimeyi bizde olmayan Fars telaffuzuyla *hefte* yazıyor.^{AUE}

³⁹⁴ *Bile*’nin kullanım yerlerine dair şu örneklerde faydalı olur:

Hatırlatma – Eskiden *bile* kelimesi ‘birlikte’ anlamını ifade ederdi (Bugün bu anlamda ***berāber* denir.). Bu kelime, çoğu Türk lehçelerinde kullanılan *birgā*’ya denktir, hâlbuki *bile* kelimesi aynı lehçelerde *ile* anlamındadır.

Nerede gül olşa biledir hār^{AUE};

Nerede yār olşa bile ağyār.

Bile yatup bile oturmak

Akdeniziñ size on sene kürsi-ı istiğrāk olan adaları dört yüz, beş yüz senelik bir târihi unutmüş bile. (Süleyman Nazif, Namık Kemal ile *hasbihâl*);

Ona acıyarak para verseñiz (bile) nâfiledir;

Ona acıyarak para (bile) verseñiz nâfiledir;

Ona acıyarak (bile) para verseñiz nâfiledir.

Bütün bu örneklerde *bile*, kendisinden önceki kelimenin anlamında bir önem ve üstünlük yaratmaktadır.

Bizce bu iki *bile*, söylenişte bir olmakla beraber kökenleri itibarıyla da cümledeki yerine göre işlemleri itibarıyla da büsbütün ayrı iki kelimedir.

Cümlede *her* kelimesinden sonra gelebilerek o kelimeye hususi bir önem ve üstünlük veren *bile* kelimesi, bizce Eski Türkçenin *bil e* ‘bil ha’ biçimindeki bir kalıntısıdır. İkaz ve hatırlatma anlamıyla ufak bir ara cümlesidir.

Divanü Lugatî’t-Türk, (II., 22. s.):

Külsâ kişi atma angar örter (kül e),

Bakñıl angar edğülükün ağzın küle. “Bak ona eyilikle, ağızla gülerek..

kişi, atma ona yanar (kül ha); (Yüzüne) gülse (bir) (*Divanü Lugatî’t-Türk*, III, 129).

Kođ ğıl menge aqılığ bołsun menge (ayağ a)

İdğıl meni toqışğa yüvgil menge (ulağ a).

“Koy bana cömertlik (ahilik adını ki) olsun bana lakab ha,

Gönder beni savaşa, ikram et bana ulaştırarak at ha.”

(*Aybetül-Hakâyık*, 43. s.).

Tili yalğan irtin yırak tur (tiz e)

“Dili aldatan erden uzak dur çabuk ha.” (*Aybetül-Hakâyık*, 68. s.) vs.

Asız kıl ğan ergä sen edğü (kıl a)

Kerem ning başı bu irür kât (bil e).

“Kötülük eden ere sen iyi et ha;

İyiliğin başı bu olur iyi bil ha.” (Eski Osmanlıcada: *bağ a* ‘bak ha’).

Görüldüğü gibi lehçemizin hatırlatmış, pekiştirme *ha*’sı bu eski lehçelerde uyuma uyan bir *a*, *e*’den ibaret olarak *her* kelimesinden sonra (hatta bitişik yazılarak) getirilirdi.

‘Birlikte, beraber’ anlamındaki *bile* ise (Eski Türkçenin *birla*) *bir*, *beraber* kelimesi sonradan *r*’si düşerek *bile* biçiminde kalmıştır.

Lehçemizdeki *ile* kelimesi ise eski *bolmak* < *olmak*’ta olduğu gibi *b*’si düşerek *ile* biçiminde kalmıştır veya *ile* kelimesi bağımsız olarak *ilmek* (ilişik = taallük etmek) fiil adından *güle*, *eglene* gibi bir hâl kipidir ki ‘ilişerek, ilgili olarak’ anlamındadır: *Ahmed ile* ‘Ahmed’e ilişik, onunla birlikte olarak’ vs.^{AUE}

+CA (§ 917) edatıyla beraber olarak *bilece* de denir.

Eski kullanışta *bile* kelimesinden sonra iyelik eki ve onun ardınca +CA getirilir: *bilemce, bileñce, bilesince* vs. denirdi.

Örn.: *Bilemizce bir çağlıcı vardı.*

Bazen de *bilesinde* (bulunma hâlinde) kullanılırdı. Başka birtakım Türk lehçeleri yönelme hâli ile *birgâm[ñ, sin]-ā* vs. kullanırlar, krş. *Bibliothèque Nationale Yazmaları* (Ermeni harfleriyle) 194, 36, 41. yap.):

Bu deyimler bugün hâlâ kullanılmaktadır.

Bilesince gitdi;

Allaħ bileñce oľsun (BONELLI, Turca parlaio ve Boudagov, Rusça, Dictionnaire).

bile (*berāber* gibi: krş. § 878) ile edatına ilave edilebiliyordu; nasıl ki Doğu Türkçesinde *birga*, ile demek olan *biľā*'ye ilave edilebilir. Yine krş. *māniñ bilān bilā* 'benim ile' (BEVERIDGE, *Bābur-nāma*, 11, 12. yap.).

**ħatta*

438. *ħatta* kelimesi Arapçada bir boğumlanma fikri verir ve edat olarak *a ħadar* ve bağlaç anlamını bildirir.

Türkçede, bir işe verilen daha büyük bir genişlik veya yaygınlığı ifade eder (Fransızca en çok, *bile* kelimesindeki gibi *même* ile tercüme edilmelidir; bazen de öyle ki, *o kadar ki, o derecede ki* karşılığı olarak *tellementi que... si bien que..* ile tercüme edilebilir.).

Örn.: *ğörmemiş, ħattā işitmemiş;*

Çoğ yağmur yağmış, ħattā evleri su basmış;

Devlet-i Osmaniye ve ħattā bütün ʿālem-i islʿām.

ħatta zarfı cümlede ait olduğu kelimedenden önce gelir.

439. *ħatta* kelimesi yalnızca bir iş hakkındaki bilginin daha önce verilenlerden ibaret kalmayıp (sayılıp dökülmek suretiyle) onun hakkında daha başka bilgi de edinilmiş olduğunu bildirmeğe yarayabilir.³⁹⁵

Örn.: *Rüşdi Efendi bu sabah ħayığda idi, ħatta Boğaziçi'ne doğru gidiyordu.*

440. *ħatta*'nın anlamı *bile*'nin anlamından şu sebepten farklıdır: *ħatta* ile ifade edilen genişleyiş ve yayılışın önceden düşünülmeyen niteliği üzerinde daha az ısrar edilir. Bunun için bu iki zarf aynı cümle içinde bulunabilir ve bu takdirde *bile* kelimesi *ħatta* ile daha önce bildirilen anlamı gürleştirmeye yarar. Böyle bir durumda bu

³⁹⁵ 'Şunu da (şurasını da) biliyorum ki (veya söyleyeyim ki...)' anlamındadır.^{AUE}

iki kelime, ait oldukları kelimeyi veya cümle uzviyetini aralarına alarak çerçevelemiş olur.

Örn.: *Serdār-ı ekremler orduda seraşker ve sāir kumandanları nasb-u azl hatta idām bile ederlerdi* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*).

ta

441. Türkçe ve Farsçada (§ 390) ortaklaşa kullanılan *ta* edatı *hemende* karşılığı olarak şu anlamlardadır:³⁹⁶

1. Zaman veya yerin aşırı uzayışını ifade için olur. Bu durumunda *ta* kelimesi eğer bir boğumlanma noktasını bildiriyorsa yönelme hâli ile eğer kopup ayrılış noktasını bildiriyorsa ayrılma hâli ile birlikte olur (krş. § 261).

Örn.: *Ta sabāḥa kadar yanımda oturdu;*
ta bidāyeti ḥarbden beri;
ta Edirne'den Basra ḥörfezine varıncaya kadar.

2. Bir şeyin tam yerinin açıkça belirtilmesi için olur.

Örn.: *ta karşıında;*
bir ağacın ta tepesinde.

3. kendisi zamirinin anlamını pekleştirmek için olur:

Örn.: *İşte ta kendisi.*

1. hatırlatma – *Ta* ardınca, *be* gelmek üzere Farsça hazır deyimlerde 'a kadar' anlamıyla kullanılır.

Örn.: *Ta besabāḥ* 'sabaha kadar'.

2. hatırlatma – *Ta* bazen -*IncA* zarf-fiiliyle beraber olur (krş. § 1387). Eski Osmanlıcada kişi kipli fiillerle bağlaç olarak kullanılırdı:

1. Bildirme kipinde -*DİkçA* anlamıyla:

Örn.: *Ta hüsrevi seyyare* (gezgin yıldızların pâdişâhı = güneş) *felekde sefer eyler* ve 'öyle ki o kadar ki' anlamıyla:

Örn.: *Ta sopamı kırdım.* 2. Tasarlama kipinde 'sonunda, binnetice' anlamıyla:

Örn.: *Ta ḡormiye.* Bu son anlamında bugün birleşik bağlaç olan *tâ ki* kullanılmaktadır (krş. § 999).³⁹⁷

³⁹⁶ Farsçasında *ta*'nın *a*'sı daima uzun, Türkçesinde kısa ise de Türkçede abartma için her kelimenin ünlüsünde olduğu gibi bu da hatta abartmanın derecesine göre istenilen sayıda uzatılır. Bundan başka Rumeli lehçelerinde *te* biçiminde de kullanılır ve bunda da *e* abartma için uzatılabilir.^{AUE}

³⁹⁷ Bu anlamdaki *siz* olarak yalnız *tâ* biçiminde de kullanılır.

mi

442. Soru zarfı olan *mi* (Doğu Türkçesinde *mu*) uymaca (ekleme)dir. Sorulan kelimeye katılır (bk. § 688) ve genellikle ünlü uyumu kurallarına uyar.

Örn.: *Pederiñiz mi gelecek?*

Pederiñiz yarın mı gelecek?

*Pederiñiz gelecek mi?*³⁹⁸

443. Cümledeki soru anlamı *acaba*, *aceba* veya **acep* (Arapça: taacüp, şaşma) zarfıyla gürleştirilir.

Örn.: *Çamaşırcı ğeldi mi acaba? acabā* kelimesi cümlelerin başına da getirilebilir:

Bugün bayrammı aceb?;

Ne yapsam acaba?

444. *Acaba* yerine eski dilde Farsça *âyā* kelimesi, özellikle ardınca başka bir soru edatı geldiği zaman sık sık kullanılırdı.

Örn.: *Âyā niçün içeri girdi* (Evliyā Çelebi *Seyahatnâmesi*, 260. yap.)?

Bu edat şiirde hâlâ kullanılır:

Soru cümlelerinde *hiç* zarfının niteliği hakkında bk. § 450.

deyil

445. Olumsuz *deyil*³⁹⁹ zarfı özellikle ad cümlelerinin sonlarında; yani bu cümle-

Balaalara doğru etme pervâz + (tâ) olmyasın düçâr-ı şehbâz. “Yükseklere doğru uçma, ta ki şahine yakalanmıyasın.” (Muallim Naci).

Bu anlamda yalnızca *ki* de kullanılır:

Yükseklere doğru uçma (ki) seni şahin tutmasın.^{AUE}

³⁹⁸ Örneğin: “Siz bugün komşunuzu görmek için ilk vapurla Boğaziçinden İstanbul’a gidersiniz.” cümlesinin herhangi bir kelimesinden sonra soru zarfı gelir ve yalnız onu önemle sormak için kullanılır:

1. Siz (*mi*), yoksa başkası mı. 2. Bugün (*mü*) yoksa başka zamanı mı. 3. Komşunuzu (*mu*) yoksa başka birini mi. 4. Görmek için (*mi*) yoksa başka bir şey için mi. 5. İlk vapurla (*mi*) yoksa başka bir vapurla mı. 6. Boğaziçinden (*mi*) yoksa başka bir yerden mi. 7. İstanbul’a (*mi*) yoksa başka bir yere mi. 8. Gider (*mi*) siniz yoksa gitmez misiniz vs.^{AUE}

³⁹⁹ *Değil*, *deyil* kelimesinin köken bilgisi pek aydınlanmış değildir. 18. yüzyıla kadar *deyül* biçiminde söyleniyordu ve Doğu lehçelerinde *twgwl* (Burada dudak ünlüleri olan *ü*, *ö*’yü, *w* ile gösteriyoruz.) tipinde kelimelere denktir.

Bütün anlamında olan *twgwl* (bk. § 349) ile bunun yaklaştırılması zaruri görünüyor (krş. Fransızca, olumsuz anlam ile *du tout!*).^{JD}

Biz yazarın bu fikrine iştirak edemiyoruz; KAŞGARLI, *Divanü Lugati’t-Türk*, III, 114 şöyle der:

“dağ, dağ (Argu lehçesi) Arapça لیس anlamında edattır:

ol, andağ dağ ol. (O onun gibi (öyle) değil.).

lerin yüklemi olarak kullanılır:

Örn.: *hasta deyil*.

Krş. § 562 eksiltilmiş ek fiil olan *i-* ile kullanımına dair şeyler hakkındaki *-me-* edatının başka fiillerde oynadığı aynı görevi oynamaktadır:

<i>ben...</i>	<i>deyil</i>	<i>im</i>	<i>biz...</i>	<i>deyil</i>	<i>iz</i>
<i>sen...</i>		<i>sin</i>	<i>siz...</i>		<i>sin</i>
<i>o...</i>		<i>dir</i>	<i>on'ar...</i>		<i>ler (dir, dirler).</i>

446. *Deyil* zarfı, olumsuz bir anlama koyduğu cümlelerin bir unsuru ardınca olumlu bir cümle unsuru geldiği zaman da kullanılır. O zaman bu olumlu cümle unsuru öteki olumsuz cümle unsurunun sanki yerini tutucu nitelikte olur.

Bu iki cümle unsuru adlık cümlelerden ibaret olursa bunların Fransızca karşılıkları *fakat* bağlacıyla birleştirilebilir.

Örn.: *Kişi doğduğu yerde deyil, doğduğu yerdedir* (atasözü).

Fiil cümlelerinde iki yüklem arasında bulunur (Fransızca karşılığı *non pas*).

Örn.: *Istemedim deyil yapamadım*.

İki tümleç arasında bulunur.

Örn.: *Eñ mükemmel bir aleti acemi bir el fena kullanırsa bunun kabâhati alete deyil kullananana ait olmak tabiidir*.

447. Bir ağırlaştırılış artma, fazlalaşma fikrini ifade etmek için kullanılır.

Örn.: *Deyil yasmağa (yazmaya) okumağa (okumaya) bile iktidarı yoktur*.

Bu örnekte görüldüğü üzere *deyil* zarfı ait olduğu kelimeden önce gelebilir.

Oğuz Arguya komşu olduğu ve kelimeleri onlarla karışık bulunduğu için onların bu *dağ ol*, kelimesini alıp değiştirerek *tekül* demiştir.

Görüldüğü gibi kelime bağımsız olarak *dağ*; *dağ* ile *dır* anlamına *ol*'dan meydana gelmiştir. *d* ise bir taraftan *d* ile olduğu gibi KAŞGARLI'nın söylediği üzere başka lehçelerde bir taraftan *y* ile *de* değişebildiği için *yağ* biçiminde de söylenebilir. Bu, lehçenizin ve bu eski lehçelerin de kullandığı *yoğ* = *yoğ*'ın aynı anlamlı bir çeşididir: şu hâlde *dağ ol* (*değil*), aslında 'yoktur' anlamında olmalıdır.

Diğer taraftan her ikisi de *Divanü Lugatî't-Türk*, III, 185, *tıdmaq* 'engel olmak, fiil adının kökünü meydana getiren *tıd* (yaklaştırınız III, 92, *tug*: *sed*, *mânia*, *bend*) lehçemizde *tıkamak*, *tıkac* 'Adana'da pencere kepengi' anlamında *taka* ve sonra *toka* köküyle ilgili görülmektedir. 'dir' anlamına *ol* *Divanü Lugatî't-Türk*, III, 93, *bu qarı ol oğlansığ*. "Bu ihtiyar(dır) oğlansı (tabiatça çocuğa benzeyen, çocuksu, çocuğumsu)". Bu sıg ise lehçemizin +*sl* eşitlik ekini ve +*CIK* küçültme ekini vermiştir.^{AUE}

448. 1. hatırlatma – Aynı anlam *-dİktAn başka* (bk. § 1468) zarf-fiiliyle veya *şöyle dursun* deyimıyla ifade edilebilir, *şöyle* kelimesinin anlamı § 402’de açıklanmıştır. *Dursun* kelimesi ise *durmak* fiil adının üçüncü kişi buyruk kipidir. Böyle bir deyim kelimesi kelimesine anlamı şöyledir: (üzerinde fazla durulmayarak) *bu şey olduğu gibi kalsın, ancak... , hesaba katılmaksızın, dile alınmaksızın*.

Örn.: *Selâtin-i izâm hâzerâtının evkâf-ı âliyeleri şöyle dursun vüzera ve ümerânın te’sisâtı bugün tahsin ve tehayyürümüzü celb etmektedir.*

Daha çok bu deyim ait olduğu fiil yalın hâlinde kullanılır.

Örn.: *Yazmak şöyle dursun okumağa da iktidarı yokdur* (447. paragraftaki örnek ile aynı anlam).

Düşman ilerilemek şöyle dursun geri çekiliyor.

2. hatırlatma – *Nerede kaldı?*; yani bu şey o kadar uzak kaldı, üzerinden o kadar zaman geçti (artık dile alınamaz).

Örn.: *Siziñle o kadar hukuğa varken siziñ için bu işi yapmazsa nerede kaldı bizim için yapmağ* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

****hiç**

449. Hiç edatı yokluk fikri bildirir. Olumsuz cümlelerde ‘bir şey, asla’ anlamlarını bildirir. Başka bir deyimle söyleyelim, olumsuzluğu pekleştirir.

Örn.: *Hiç kazanmadım;*

Hiç eyi deyil;

Hiç görmedim.

Bazen bir yasağı pekleştirmek için kullanılır.

Hiç sorma;

Hiç korçmayınız.

Hatırlatma – Aynı anlamda *aslâ* (Arapçada *asl^{en}* ‘asıl, esas olarak’) ve *kat’â* (Arapçada *kat^{can}* ‘kat’i ‘kesin olarak’) kullanılır: *aslâ istemem*.

450. Soru cümlelerinde *hiç*, aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman ‘rastgele, herhangi bir sırada, zamanda’ vs. anlamıyla (Fransızca *jamais* gibi) kullanılır:

Örn.: *Onuñ gibi bir hastaya hiç tesâdüf etdiñiz mi?*

Örn.: *Birâderimi hiç gördüyün var mı?*

Bazen *hiç* kelimesi, bir soruya verilecek cevabın olumsuz bir cevaptan başka bir şey olamayacağını göstermek için kullanılır:

Örn.: *Hiç öyle şey olur mu?* gibi. Bunun içinde şüphesiz *hayır, olamaz, olumsuz* cevabı gizlidir.

****hele**

451. *Hele* zarfı (Farsçada da *helâ*'dır) özelleyiş bildirir. Söyleyen zatın herhangi bir inceleme ve gözlem üzerinde özel bir biçimde durup ısrar ettiği anlamını verir. Bu kelime zarf olduğu kadar ünlem görevinde de bulunur (krş. § 464). Krş. *haflâ*, CASPARI, Gr. arabe § 534.

Anlamdaşları: *hususu ile*; *aî-â-l-husus* (ve çoğunlukla Fransızca karşılığı *surtout*).

Örn.: *Ne güzel çocuklar! Hele oğlan;*

Hele size o söz hiç düşmezdi.

Bununla beraber aşağıdaki kullanımlarda *hele* zarfı başka anlamlar alır (Fransızca epeyce değişik karşılıklarla kullanmak lazımdır.):

452. 1. Söyleyen zatın vereceği hükümde bir *çekince fikrini* ilişitir: (*baña*) *haşırsa*, (*ben*)*ce, ne de olsa*.

Örn.: *Hele ben bundan bir şey anlayamadım.*

453. 2. Söyleyen zat bir şey üzerinde durmak, ısrar etmek ister. Bu takdirde *hele* edatı bir buyruk veya istek kipiyle beraber bulunur. Bu kullanışta *artık* (krş. § 463, 3.) zarfına yaklaşıp: *Her hâlde, bir kere de bakalım* vs. yerlerinde kullanılır:

Örn.: *Hele paşa efendimizi göreyim;*

Hele bir az hoşla;

Duruñuz hele, çapkınlar;

Hele bir kere şunuñ rengine bakıñız.

Çoğunlukla buyruk kipinden sonra *göreyim* veya *bakalım* kelimesi gelir.

Örn.: *Hekim baña dedi ki hele öksür göreyim.* Krş. Halk Fransızcası *pour vous*.

Cümle 'bir meydan okuma, tehdit etme' anlamı da alabilir.

Örn.: *Hele vursun göreyim;*

Hele çocuğuma hatâ gelsin (halk ağzı).⁴⁰⁰

454. 3. Sabırsızlıkla beklenen, özel olarak üzerinde durulup önem verilen bir hâdise hakkında söylenir. Anlamdaşları *nihayet*, *artık* § 463 (Fransızca karşılığı *finalement*, *enfin*).

Örn.: *Hele imdadımıza geldiler.*

Bu durumunda *hele şükür*, *hele nihâyet* taşra dilindeki *hele ki* bundandır. İstanbul'da bu makamda *bereket versin ki* ifadesi kullanılır. *Teşekkür ederim, bahtın açık, talihin açık olsun* demektir.⁴⁰¹

⁴⁰⁰ Halk ağzında *hele bir kılına doğunsunlar* da denir.^{AUE}

⁴⁰¹ Kî'li olmayarak yalnızca *bereket versin* de bu anlamlara gelebilir.^{AUE}

Hele ki düşmedim ‘Neyse ki düşmedim.’.

Hatırlatma – *Hele* kelimesi yalnızca sabırsızlanış bildirmeğe de yarar.

Örn.: *Dört yüz altıñ deyil mi hele?*⁴⁰² (RUZICKA OSTOIS, *Ayyar-Hamza*⁴⁰³, 52. s.).

****belki**

455. *Belki* (eski metinlerde *belkim*) zarfı Arapça ‘daha iyisi’ anlamındaki *bel* ile *ki* bağlacından yapılmış olup aşağıdaki anlamlarda kullanılır:

1. *Olabilir ki* anlamdaşları *ihtimal ki*, *şâyet* (bk. § 457).

Örn.: *Gürültü etme belki uyanır;*

Sofrada ısrâr etmeyiniz, belki karnı tokdur.

456. 1. ‘Daha önem kazanma’ anlamıyla ‘hatta, daha iyisi, daha ötesi, zıddına’:

Örn.: *Mârifet, hayat kadar kıymetli, belki erbâb-ı indinde ondan ziyâde mü‘teberdir.*

Bu anlamda *belki* kelimesinden önce daima *deyil* (§ 445) kelimesi bulunur:

Örn.: *Onu yalnız sair ahibbâsına deyil belki aşrabasına tercih eder.*

Belki’nin bu kullanışı şimdiki Türkçede önceki kullanışından daha az ise de zarfın ilkleme anlamına daha yakındır.

Eski Osmanlıcada buna bir örnek:

Eğer bu risaletden baña bir âfet müterettib ola lâyıķım, belki biñ ol qadara müstahıķķım (ALİ ÇELEBİ, *Hümâyûn-nâme*, 96. s.).

Hatırlatma – Halk dilinde bazen *belkim* ve *belkilim* yanlışları kullanılır.

****şâyed**

457. Aslında Farsça ‘münasip’ ve ‘lâynk’ anlamındaki *şâyesten* fiil adının geniş zaman teklik üçüncü kişisi olan *şâyed* kelimesi olabilirlik (ihtimal) bildirir.

Bu zarf en çok şart cümlelerinin birinci şart yan cümlesinde bulunur.

Örn.: *Şâyet bu akşam gelmeyecek ise yarın sabah mutlaķa gelmelidir.* *Şâyed* bildirme kipiyle kullanılınca, *belki* anlamını verir.

Örn.: *Şâyet geliverirsiniz diye bir yere çıkmamış idim.*

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *şâyed ki* sözü de aynı anlamda kullanılırdı.

***Vâķa**

458. *vâķiā, vâķaa, vâķ^ca*⁴⁰⁴ (Arapça, ‘düşen, olan, vukua gelen’ anlamındaki ol-

⁴⁰² Bu ifadede ‘sabırsızlanış’ anlamı değil ‘çoğumsanan bir şeyde azalış ummak’ anlamı var.^{AUE}

⁴⁰³ *Ayyar Hamza* olacak.^{AUE}

muş ismi failin zarflık hâli *vâki*^{an} yerine) bir zarf ki krş. **fi-l-vâki*, Çağatayca **vâki*^c, *ḥaḳīḳat*^{en} gibi Eski Osmanlıcada ‘gerçek, aslında, cidden’ anlamlarını da verirdi.

Örn.: *Vâḳiā pāk ve tūvānā aşker idi* (MEHMED EFENDİ, *Sefāret-nāme*).

Bugün bu zarf, ardınca *amma* ile başlayan bir cümleinin dışında kullanılmaz, ‘aslında... ama (fakat)...; itiraf (tasdik) ederim ki... amma (fakat)...’ anlamlarıyla.

Vaḳaa ben o sözü söyledim, amma o ma^c na ile söylemedim.

****bari**

459. *bāri* (halk ağzında *bārim*⁴⁰⁵) zarfı. Anlamdaşı hiç olmazsa.

Örn.: *Bir iş yapacaḳsan bāri lâiḳiyle yap.*

***zaten**

460. *Zaten* (halk ağzında *zati*) zarfı. Arapçada *zâtında*, *ḥaddi zâtında*, *aslında*, *esasında*, *esasen*.

Türkçede ortada artık *olup bitmiş* görünen ve bu bakımdan diğer işlerin de üstelik katılmış sayılması gereken *esaslı bir iş bulunduğunu* bildirir.

Örn.: *Zāten za^cif idi bu ḥastaḳıḳ kendisini būsūtün düşürdü;*

O zāten çarşıya gidecekti, bende ba^czı şeyler ısmarladım (ŞEMSEDDİN SAMİ).

Araplar topdan tüfe(n)ğden ḳorḳmazlardı; zāten düşmanıñ ḳurşunları bir şey yapmazdı (Tarabulus harbine dair bir gazete makalesinden).

Fransızcada tam karşılığı olmayan bu zarfın kullanışındaki güçlükler dolayısıyla meşhur Nasreddin Hoca’ya atfedilen bir iki hikâyeyi burada söylemeği faydalı buluyoruz. Bunların içinde bu kelimenin çok dikkate değer nitelikteki kullanışları görülmektedir.

Nasreddin Hoca nasılsa attan düşmüş ve kendisini yuhaya tutan bir alay çocuk başına üşmüş; hoca dönüp onlara:

A! Çocuklar düşmesem de zāten ben inecektim (İslam dininde karı ölünce kocasından boş düşmüş sayılır.). Hocaya karısının öldüğünü haber vermişler (yiğitlik kendisinde kalsın diye) demiş ki:

Ölmese de zāten ben onu boşayacaktım.

Bir gün hamamda beraber yıkanırken (TİMURLENK’in) kendisince elli akçe etti-

⁴⁰⁴ Yazarın ayrıca verdiği *vaḳiā*, *vaḳ’a* gibi söylenişler bizce şüphelidir. Bunun yerine kendisinin örneklerde kaydedip burada vermediği *vāḳaa* söylenir.^{AUE}

⁴⁰⁵ Rumeli lehçelerinde *bariliğim* ve hatta *bāriliğime* çeşitlerini duymuşumdur.^{AUE}

ğini nasılsa ağzından kaçırmış. TİMURLENK kızmış: “Yalnız şu üstümdeki (futa) peştemal o kadar eder.” deyince, o da hemen:

Ben de zâten futaya beha biçmiş idim, demiş.

***hazır**

461. hazır zarfı.

Bu kelime sıfat olarak kullanıldığı zaman ‘var, eli kulağında (müezzinin ezan okuduğu hâli)’ anlamlarını verir. Zarf olarak kullanıldığı zaman bir iş veya vakanın, istifade edilecek (hap hazır) bir *fırsat* olarak görüldüğünü bildirir.

Fransızcadaki karşılıkları oldukça değişik olabilir: *Mademki (çünkü)... -dAn istifade ederek*, tam zamanıdır.

Örn.: *Hazır çıkıyorsun baña bir kaç pul satın al.*

Daha çok bunun ardınca şimdiki zaman zarf-fiili olan *-ken* gelir.

Örn.: *Hazır abdestim varken ben de cemâ’ate yetişeyim* (altta gizli);

Hazır gezerken bizde uğramalı idiniz.

Artık

462. Artık (eski biçimi *artuğ*) zarfı (bu böyle işte böyle = nihayet, akıbet = en sonunda).

Vurgusu son hecede olan *artık* kelimesi ise aslında *art*-⁴⁰⁶ fiilinin köküne *-ik* (*-tık*) eklenmesiyle yapılan (bk. § 860) bir türemiştir (krş. Yakutça *orduğ*).

İlkleme anlamıyla:

1. Fazla, üstelik, kalıntı (eksiğin zıddı); ad, sıfat ve zarf olarak kullanılırdı.

Örn.: *Hancı tavuğu gibi yolcu artığı ile geçinir* (halk sözü);

Zenbiñ ne kadar çoksa ümidiñ anden artık olur (atasözü);

‘ibâdeti artıcağ itmegiçün (*artıcağ, artık*’ın küçültümü) (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 36. s.).

2. Başka, başkaca (sıfat); ayrı, ayrıca (zarf) anlamıyla.

İhtimal ki ‘ayrı’ demek olan *ayruğ, adruğ*= *ayrı* ile karışması dolayısıyla bk. § 465.

463. Artık kelimesi zarf olduğu zaman vurgu ilk hecesindedir. Türkçede fazlalık olma fikrine bağlı olan epeyce çeşitli anlamlar alır.

Bu farklı anlamlar aşağıdaki örneklerle indirgenir:

1. Söyleyen zat, falanca gözleminin kendi gözünde *olup bitmiş* bir kıvama geldi-

⁴⁰⁶ Veya RADLOFF (*Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, I, 87) göre aynı anlamda olan *ar*-tan ki o zaman ek *tık* (*tuğ*) olur.^{JD}

ğini, bundan böyle ortada edinilmiş bir vakıa bulunduğunu bildirmek ister.⁴⁰⁷

Örn.: Artık ihtiyar oldum;
Artık hava gitdikçe ısınır;
Artık hepsi hepsi bitdi;
Artık dilenmeye başladı.

2. Söyleyen zat kendisince *haddinden çok* devam etmiş görünen bir hâle son ver-
meği arzu eder (Bu öncekine yakın bir anlamdadır.).

Örn.: Yeter artık,
sus artık.

Bir şeyin bittiğini görmek hususundaki sabırsızlığı daha çok bildirmek için halk
dilinde bazen *ill'allah* (*lâ ilâhe ill'allah* düsturunun kısaltığıdır.) kelimesi bu *artık*
kelimesine katılarak söylenir:

Örn.: bıkdım artık ill'allah

3. Sonra *artık* zarfı, yukarıdaki iki başlıkta bildirilen anlamların hep gelişme veya
zayıflamasından ibaret epeyce çeşitli anlamlarda kullanılır.

artık kelimesi bazen şaşırışı ve kabullenmeyişi bildirmeğe yarar.

Örn.: Artık bu kadarı da kâfi deyil.

Bazen sözü daha kandırıcı veya daha etkileyici yapar.

Örn.: Artık benim gibi bir ihtiyar nasihat verebilir;

Bu mes'eleye gazetelerde harırsacak, artık seyr eyleyiñ gümbürdüyü.

464. Yukarıdaki örneklerle anlaşılıyor. Bu zarf gürleştirci, pekiştirme edatı olup
nesnelik olmaktan ziyade *kimesnelik*⁴⁰⁸ bir anlamı vardır; çünkü teklifsiz konuşmada
hiç kullanılmayıp çoğunlukla özel bir duygu durumunu (özellikle hoşnutsuzluk
duygusunu) açığa vurur ve bu bakımdan ünlemlere yaklaşır. Bu takdirde *hele* (§
451) ile anlamdaştır.

Artık zarfının cümlede sabit bir yeri yoktur (krş. § 418 ve 485. 1. hatırlatma).

Örn.: Bir kere söze başladımı, artık susmak bilmez (FAİK REŞAD, Külliyyât-ı Letâif);

Müslümanlar mağlûb oldukları memleketlerde artık yaşayamıyorlar (HÜSEYİN
CAHİD).

465. *Artık* yerine bazen *ğayri*, *ğayrı* (halk dilinde *ğayrı*) ve Eski Osmanlıcada
ayruğ kelimeleri bir ayırt fikri bildirir ki fazla fikrine yakındır.

⁴⁰⁷ 'Bu böyle, işte böyle, bundan böyle' anlamlarını da duyuruyor. Halk dilinde *lâmı cimi yok*
deyiminin anlamı sezilir.^{AUE}

⁴⁰⁸ *Kimselik* de olabilir.^{AUE}

Örn.: *Bitdi ğayri;*

Istemem ğayri;

Ayrıķ sâbitle ben bir yere cem olmazın (SABİT, 1426 yazmaları, 130. yap.).

*illâ

466. *İllâ* (krş. CASPARİ § 534) ve *ille*'nin aşağıdaki anlamları vardır:

1. *yoksa*'nın anlamdaşdır. Türkçede bu anlamıyla kullanıldığı zaman başına ve bağlacı getirilir (Bu kullanım eskimiştir.).

Örn.: *Oda bu şirkete girmelidir ve illâ para kazanamaz.*

2. Olumsuz bir cümleden sonra 'istisna olarak, ancak, olsa olsa' yerine gelir ve bu *yoksa* anlamındadır.

Örn.: *Beni senden kimse ayıramaz illâ ecel* (*ancaķ*'ın anlamdaşı § 429). Çoğunlukla bu çeşit cümlelerde olumsuz fiil olumlu olarak tekrarlanır: ...*illâ ecel ayırır* (yine bk. § 985).

3. *hele*'nin anlamdaşı (bk. § 451) olur. O zaman *ille* biçiminde söylenir (Bu kullanım Arapçada yoktur.).

a) Özellikle⁴⁰⁹.

Örn.: *Bunları da severim amma ille seni;*

Oda yaramaz amma ille sen.

b) 'Muhakkak, mutlaka, ne yapıp yapıp' anlamında olur.⁴¹⁰

Örn.: *İlle içkiden vaz geçeceksin;*

Ķan dō keceğiz ille Edirne bizim olacak

yoksa

467. *Yoksa* veya *yohsa* (aslı *yok* ise'dir) zarf veya bağlacı farazi bir görüşün, bir zan ve tahminin, reddedildikten sonra varılan hükmün önüne getirilir.

Örn.: *Ben böyle olduğunu bilmiyordum yoksa mâni olmazdım.*

Bazen *yoksa* kelimesi, girmiş bulunduğu cümlelerin yalnızca önceki cümle anlamını bozduğunu bildirmeğe yarar.

Örn.: *Mazlûm olanların merci'i Allahdır yoksa yalnız insanların adâleti deyl.*

468. Bir soru cümlesinde *yoksa* kelimesi 'veya' anlamını bildirir (krş. § 980).

Örn.: *Feriķ paşa geldi mi yoksa gelmedi mi?;*

Piyâde feriki yoksa süvâri feriki?

⁴⁰⁹ Eski Osmanlıcada yine bu anlamda *illâ* biçiminde de kullanılırdı:

Bir hıķâyet eyleriz illâ size (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid*).

⁴¹⁰ 'Ne pahasına olursa olsun' anlamıyla da.^{AUE}

Hatırlatma – Şiirde bazen (aynı anlamda) *yoğsa ki* deyimini kullanılır ki o zaman *ki* bir dolgu (gereksiz)dan meydana gelmiştir.

bayağı

469. *Bayağı* kelimesi sıfat olarak ‘âdi, alelade, basit, âmiyane, pespaye’ anlamlarındadır. Belki Kırgızcada, Kazan Türkçesinde ve Eski Osmanlıcada (krş. *Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 32 ve 36. s.) ‘mukaddema, eskiden beri, öteden beri’ anlamındaki *bayağı* ile yaklaştırılabilir. Bu da *avant* anlamında olan *baya* ile *ki* + (§ 284)’den meydana gelmiştir (krş. *baya*: *Kitâb-ı Dede Korkut*, BARTHOLD, 210. s., I, 17). Altaycada *paya* veya *piya önce* (yine krş. *bıyağ*’tan § 396, dipnot).⁴¹¹

Bu kelime, çok beklenmedik, şaşırtıcı veya üzücü görünmekle beraber verilmesi zaruri bir hüküm hakkında zarf olarak kullanılır.⁴¹²

Örn.: *kendini bayağı ma’lûmatlı bir şey zan(n) ediyor.*

***âdetâ**

Âdetâ kelimesi aslında (krş. § 103) ‘âdet, alışlagelmiş olduğu üzere’ anlamını veriyordu.

Örn.: *Âdetâ üçer dörder kâat çatı iderler iken bunu fakâat bir kâat çatı etmişler* (MEHMED EFENDİ, *Sefâret-nâme*);

“Bunu nasıl pişireceksiñ?” sorusuna cevap olarak *âdetâ* (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*).

âdetâ zarfı daha çok yukarıdaki *bayağı* kelimesinin anlamdaşı olur.

Ortalık âdetâ gece gibi karanlık oldu;

kedi âdetâ küçülmüş aslan gibidir;

Demir yolları bir memleketin âdetâ kan damarlarıdır;

Âdetâ bir laboratuvar tertib etmiş.

1. hatırlatma – Türkçede bu anlamlarla ilgili *salı*; **sırf*; **mağzâ*; ***sâde*; **mücerred* kelimeleri de vardır (Fransızcada *uniquelement, purement et seulement* gibi ifadelerle karşılanır.). Yine krş. *tek* (§ 1000 ve § 538), *yalnız* ve *ancağ* (§ 469).

2. hatırlatma – Balkanlarda (Rumeli’de) *bayağı* kelimesi çoğunlukla *baya* biçiminde kısaltılmış olarak ‘pek’ anlamını almıştır (krş. Kazan ve Tobolskça *boytağ*).

⁴¹¹ Daha önce bu kelime hakkındaki görüşlerimiz hakkında, bk. bu eserin tercümesi § 126, notlar aynı kök ve anlamdan bozulup sonradan iki ayrı anlamda gelişmiş olan bu kelime, basbayağı biçiminde her ikisinde pekiştirmeli olarak da kullanılır.^{AUE}

⁴¹² Bu Fransızca deyimlerin Türkçede aşağı yukarı karşılıkları *durmuş ta, hâline bakmadan, düzcesi, gerçekten, eni konu, adam aklı, gûya, sözüm yabana, az çok* gibi kelimelerdir.^{AUE}

sanki

470. *Sanki* zarfı *san-* fiilinin emri ardınca getirilen *ki* ile bağ yapılmış olup ‘zannet ki.., itibar et ki.., farz et ki..’ anlamlarındadır.

Bu zarfın başlıca kullanışları şunlardır:

1. Aynı zamanda bir çekiniş ilintisi ‘kaydı ihtirazi, reserve’ ortaya sürmek üzere farazi bir hükmün kabul ve teslim edildiğini bildirir. Anlamdaşı *tutaşım*.⁴¹³

Örn.: *Sanki kırdım* (ne olacak?).

Bazen bu kelimenin aynı anlamda kullanılan kısaltılmış *san* biçimine de rastlanır.⁴¹⁴

2. İddia edilen bir şeyin ancak bir zan ve tahminden, yersiz ve asılsız bir ifadenin haksız veya uydurma bir isnat ve iftiradan ibaret olduğunu bildirir. Anlamdaşları ***ğöyā*, *keen* veya **keennehū*, ***hemānā*.

Örn.: *Sanki ben bunu demişim*.

3. Sözü daha imalı veya daha kandırıcı kılmak için bazen de ona yalnızca bir aydınlık ve açıklık getirmek üzere pekiştirme edatı olarak kullanılır.

Bu takdirde Fransızca karşılıkları epeyce değişik olur:

Örn.: *kenara atmayınız, o da sanki adamdır ha!*

Ba‘zı yerlerde şahini terbiye ederler sanki alışdırıp avcılığda kullanırılar (KARAY, *Memleket Hikâyeleri*, 4. s.).

4. Çok defa *sanki* zarfı, bir soruyu pekiştirmeğe yarar.

Örn.: *Sanki ona bir mektub göndersem olmaz mı? (Ne dersiniz?);*

Ağaçları niçün budarlar sanki?;

Sanki adam mı o?;

A, sıkıldım niçin öyle gülüyorsunuz sanki?

****keşki**

471. *keşki* (halk dilinde *keşke*) zarfı. Farsça *kāş* veya *kac* ile *ki*’den olup ‘Allah vere de’ anlamını verir. Bulunduğu cümlelerin fiili dilek (ve bazen bunun yerine şart) olur.

Eskiden *kāş ki*, *kāşki* biçimlerinde de yazılırdı. Krş. *kāş(i)ke* (1426 yılı yazmaları, 43., 206. yap.vs.)

Örn.: *kāşki dünden gelmiş olaydınız*.

Eski Osmanlıcada *kāş* kelimesi ardınca *ki*’si olmayarak kullanıldığı gibi *no‘la(yıdı)*

⁴¹³ *Tutaşım* gibi *tutaşım ki* ve hatta *tut ki* de kullanılır: *Tut ki yedim*.^{AUE}

⁴¹⁴ Bunun böyle kullanıldığına rastlamadım.^{AUE}

[ne ola(-yıldı)] ve boļay ki⁴¹⁵ (krş. § 620, hatırlatma) gibi anlamdaşları da kullanılırdı. Noļa kaçki de derlerdi.

***hāṣā**

472. hāṣā ‘Allah saklasın, Allah esirgesin, Allah etmesin’ anlamlarında bir ifade olup Arapçadan ‘dışında, hariç’ anlamından alınarak Türk diline Kur’an’daki ibaresinden girmiştir.

hāṣā ki (şiiirde) de denir.

Bu kelime haksız bir suça, iftiraya karşı ret ve inkâr göreviyle kullanılır.

Örn.: O dük’k’āncı nāmussuz mudur? Hāṣā maḥsadım şık’āyet deyil.

Bazen aynı tabir ayplanacak veya uygunsuz, münasebetsiz bir şey olduğunu bildirir.

Örn.: Mektebi tıbbiyede hāṣā Aļļahı ink’ār ediyorlarmış;

Seneviyye ta’fesi derler ki hāṣā Hālik ikidir (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 59. s.).

Krş. Hāṣā huzurdan, hāṣā min huzur.

Daha eskiden Arapçanın hāṣā mine(l)’s sāmî’in ‘işidenlerden uzak’ deyimini kullanılırdı.

Krş. şu anlamdaş deyimleri:

Bizden uzak;

işidenden ırak;

Aļļah göstermesin;

Ne’üzü billahi mine şeytān, irracim “(Taşlanmış Şeytandan) Allaha sığınırız.”;

Sözüm yabaña (krş. § 912, 2. örnek) ļā teşbih; Aļļah sakļasın;

**hūdā nek’erde, Aļļah etmesin vs.⁴¹⁶

⁴¹⁵ boļay kelimesini Rumeli’de boļay ki ve daha çok boļa ki biçimlerinde işittim.

Bu kelime eski boļmak= olmak fiil adının o zamanlarda yaşayan istek teklik üçüncü kişisi boļay’dır. Bunun bu ola ki’den ses düşmesinden dolayısıyla u düşerek boļa ki olması uzaktır.^{AUE}

⁴¹⁶ Edebe uymayan veya tiksindirici bir şey söylemek zoruyla söyleyen kişi o şeyi bildiren sözden önce konuşma dilinde desturuñ der. Bu da bu kelimeler arasına girer: desturuñ ab-desti ğelmiş vs.

Bu kelime de halk dilinde ‘af edersin’ anlamıyla ve ļaydiñ gibi bir buyruk kipi olarak kullanılır.^{AUE}

****hod**

473. *hod* edatı Farsçada (Fransızcanın *lui-meme*, *moi-même* vs.'deki) *meme* kelimesi gibi bir anlamda olup artık bugün Türkçede kullanılmaz. Eski Osmanlıcada şu özellikleri vardır:

1. ise (krş. § 408, hatırlatma) veya *hâlbuki* kelimelerinin anlamdaşı.

Örn.: *Geçende Mehmed Paşa vezir iken verdiğiniz bu hod bir defterdardır virüb fıtneyi def edin* (Na'îmâ Tarihi);

*Âdem hoş Allahla 'ahd eyledi kim ol ağaçdan yimeye*⁴¹⁷ (Bibliothèque Nationale Yazmaları, *Envâr-ı-'Aşîkîn*, 25. yap.).

Hatırlatma – Daha çok *hod* kelimesi bir zamirden sonra gelirdi:

ben hod sen hod vs.

2. Bir hüküm veya bir emri daha tesirli kılmak için *artık* (krş. § 462) veya *hele* (15 -153) gibi pekiştirme edatı niteliğindedir.

Örn.: *Ve illâ hod virmezüz* (Kırk Vezir, 113. s.);

Biñ virmezse yüz hod vire (aynı eser, 3. 184).

Diğer tavır zarfları⁴¹⁸

474. Tıbbî.

zar zor ister istemez (krş. 1020.⁴¹⁹ s.);

hâsılı (**hasili* yerine), *el-hâsıl*;

hasılı kelâm hulasası;

hüfâsai kelâm, *netice-i kelâm*;

sözün kıyası, **el-kıssa*. krş. Eski Osmanlıcada *maḥasaḥ* ve *muḥassaḥ*;

**binâ'en'aleyh*, *binâberin*;

başlıca;

hususî ile, *bâ husus*, *hususen*, *aḫelhusus* (krş. BIANCHI);

ayrıca, *bilḫâssa*;

**maḥsûs*;

Bililtizâm, *bil-iltizâm*;

bilerek, **ḫasden amden*;

yaḫandan.

⁴¹⁷ Farsçada d'lerin birtakımı *ḡ* ile de olur. Bu da bunlar arasında olduğu farz edilerek burada böyle yazılmıştır. Yazar bu münasebetle 'tuhaf, ne münasebet' anlamında sic diyor.^{AUE}

⁴¹⁸ § 885 ve aşağısına da bakınız.

⁴¹⁹ *çâr nâ çâr* ve *hâh nâ hâh* kelimeleri de bu araya girer.^{AUE}

V. Nicelik zarfları

475. Nicelik zarfları *ne kadar* sorusunun cevabıdır (krş. bu konu ile ilgili olarak § 1076 ve aşağısı). Bu zarfların birkaçı miktar belirtebilir (bk. § 1076 ve aşağısı, 891 ve aşağısı).

476. Nicelik işaret zarfları şunlardır: *bu (şu, o) kadar*. Bu deyimler işaret zamirleri olan *bu, şu o* ardınca gelen *kadar* edatından yapılmıştır.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *bunca, şunca, oľkadar* da denirdi.

Bu zarflar sıfatlarla kullanılır. Bazen bir işaretli harekete dayanır.

Örn.: *Bu kadar uzun*. Sayı belirtmek için de kullanılırlar (krş. § 1070).

477. Bu zarflardan önce *bir* geldiğı zaman 'bir daha, o miktar' anlamı verir (krş. § 895).

Örn.: *Bir o kadar daha bekledim*.

478. Bu zarflar küçültme eki olan *+CIK'ta* alırlar. O zaman 'ufak bir miktar' anlamını verirler.

Örn.: *O kədarcık ufaķ*.

Bir hükmün belirtkenleri olarak kullanıldıkları zaman bir tanımlık edatını alır.

Örn.: *Bu kədarcık bir para*.

479. *bu kadar* kelimesi şu anlamları alabilir:

1. Bir sayı adından sonra geldiğı zaman 'aşağı yukarı, takriben, tahminen' anlamını verir.

Örn.: *Otuz bu kadar sene evvel*.

2. *Yalnız, yalnızca* anlamını verir (yani olsa olsa bu miktar). Anlamdaşı *ancaķ* (krş. § 429).

Örn.: *Mastarsız yazılan kitabın okunacağı bu kadardır* (halk sözü). *Mastar*⁴²⁰ yerine *cedvel* de kullanılır.

480. *o kadar* kelimesi, olumsuz bir cümlede bazen 'pek' anlamını verir (krş. Fransızca teklifsiz konuşma dili).

Örn.: *Kışın kışlar insandan o kadar kaçmaz*.⁴²¹

o kadar zarfından önce *pek* kelimesi de (§ 487) getirilebilir.

⁴²⁰ *Mastar*, cetvel değildir. Çizgisiz kâğıtlar üzerinde eski nasih ve kâtiplerin düzgün satırla yazmaları için kâğıt boyunda mukavva üzerine ölçülü ve düzenli olarak iplikler hâlinde önceden tasarlanmış sayfanın satırları gergin dikilip dizilenir. Yazılacak kâğıtlar bunun üzerine bastırılınca izleri, satırsız olan o kâğıt üzerinde kalır ve bunun üzerinden yazı yazılırdı. İşte bu satırlık mukavvaya denilir.^{AUE}

⁴²¹ Bu yerde *pek* de kullanılır: *pek kaçmaz*.^{AUE}

Örn.: *Bunun cāresini bulmak pek o kadar kolay olmasa gerek.*

481. *bu* (şu, o) *kadar* zarfları bir kişi bildiren adın önüne gelince ‘bu, şu o yaşta’ anlamını bildirir (krş. 1205).

Şu kadar çocuk yalnız gezemez.

482. Bağlaç deyimi *locution conjonctive* olan *şu kadar* (var) *ki* ifadesinin, bununla beraber *méanmoins, pourtant* biçiminde daraltıcı bir anlamı vardır.

483. Zarf olarak kullanılan *çok* kelimesi (krş. § 1076) şu anlamları verir:

1. Sıfatlarla *pek* anlamını:

Örn.: *Çok çalışkan.*

2. Fiillerle ‘ziyade, daha çok, çoğunlukla, çok zaman, uzun müddet’ anlamlarını:

Örn.: *Sizi çok severim;*

*Bize çok gelirdi*⁴²²;

Ben Erzurumda çok oturdum.

Hatırlatma – *Çokdan* kelimesi *çok zamandan beri, çok çok veya pek pek* kelimeleri ‘en çok, azami’ anlamlarını verir (krş. § 1238).

3. ‘Fazla’ anlamını.

Örn.: *Çok aldınız.* Fransızcadaki *beaucoup, trop* kelimelerini Türkçe, ayırt etmeye-
rek *çok* ile bildirir.

484. *Az* kelimesi (öncekinin zıt anlamı) şunları bildirir:

1. ‘az’ anlamını.

Örn.: *Az ver çok yağlar.*

2. *seyrek* (nadiren) anlamını. Anlamdaşları *az kere* (*defa*).

Örn.: *Böyle bir at az bulunur.*

Hatırlatma – *Biraz*, ‘bir miktar az, az bir miktar ve bir parça’⁴²³ bir ufak kıta ve yine biraz’ anlamıyla kullanılır: *bir az* (*bir parça*) *rahatsız*.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *bir miktar* (Bu ikinci kelime bugün ‘sadece’ anlamındadır.) ve *sehl* (kolay) denirdi.

⁴²² Yazar bu kelimenin Osmanlıca ازروروم imlasını ve Fransızca imlasını *Erzeroum* biçiminde veriyor.^{AUE}

⁴²³ Yazar *parça* kelimesinin Farsça olduğunu ** işaretiyle gösteriyor. Hâlbuki Farsçaya Türkçeden geçen bu kelimenin *p* (*b*) *r* maddesi ‘şubelere ayrılmış’ anlamında (bk. RADLOFF IV, ‘parçalanmış’ anlamında) *pırtıl*; *pırtık*, *partal*, *börtük*; (pılı) *pırtı*, *börtür*, *burtak*, *bürtek*, *burçak* ve *para*, *paralamak* kelimelerinde de görülmektedir. Hepsinde ayrılma, dağılma, tanelenme fikri vardır.^{AUE}

485. *Ziyâde kelimesi ‘çok, artık, fazla’ anlamlarını bildirir. Bu zarf, *daha* (krş. § 418) kelimesinden daha etkileyici (mânidar)dır.

Örn.: *Allâh ziyâde etsin* örnek olarak bir yemeği almayacağımız zaman teşekkür ederim *merci* yerine kullanılır:

Bu çuğa ziyâde geldi.

Ziyâde zarfı bir sıfattan önce geldiği zaman *çok* ve *pek* kelimelerinin anlamdaşı olur: *ziyâde çalışkan*, *pek ziyâde çalışkan* da denir.

1. hatırlatma – Olumsuz bir cümlede ‘artık, fazla’ anlamındadır: *ziyâde istemem* (krş. § 413 ve 464).

2. hatırlatma – *Dağa* kelimesi gibi karşılaştırmaya, pekiştirmeye yarar:

Benden ziyâde bü(ö)yük (krş. § 367).

486. *Fazla kelimesi ziyâde kelimesinin anlamdaşı olarak kullanılır:

Örn.: *lüzûmundan fazla*;

fazla söyleme.

Hatırlatma – Edebî dilde bazen ‘fazla’ anlamında **mütecâviz* (aşkın, geçkin) ve **ezyed* (çok ziyâde) kelimeleri ayrılmâ hâliyle kullanılırdı (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 111, 137, 142).

487. *Pek.*

Bu kelime sıfat olarak kullanıldığı zaman ‘sert, katı, sağlam’ anlamlarında olur.

Örn.: *yüreyi pek*;

ağzım pek;

*gözü pek.*⁴²⁴

pek kelimesi, zarf olarak ‘çok, kuvvetli, kuvvetle, şiddetli, şiddetle’ anlamlarını verir.

Örn.: *pek hoşmak*;

pek kızmak vs.

Sıfatlardan önce gelirse *ziyâde* ve *çok* kelimelerinin anlamdaşı olur:

Örn.: *Pek çalışkan.*

488. Şu kelimeler de aynı anlamda kullanılabilir:

**gâyet* (*gâyetle*, *gâyet de beğâyet*); *aşırı* (*aşuru* eskimiştir krş. 905. s.);

hâtı (asıl anlamıyla *sert*); *soñ derece* (-de); *hadden ziyâde* (*taşra*, *daşra*) (*daşra* eskimiştir) veya *bî hadd*;

⁴²⁴ Yazarın bu kelimeye verdiği ‘zalim’ anlamı yerinde değildir. Bu ifade ‘pervasız; korkusuz; cûretkâr; cesur’ anlamındadır. Bu örnekler arasına *sırtı pek* ‘sağlam giyinmiş’ de katılabilir. ^{AUE}

*fevk, al^cāde⁴²⁵ vs. (yine krş. § 459, 2. hatırlatma).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *^cazim ğey (krş. Uygurca *kād*) ve *yavlaḡ* kelimeleri de aynı anlamda kullanılırdı.

Cafer için azim perişān oldular.

^cazim büyük (Menakıb-ı Gazevāt-ı Seyyid Battal Gazi, 10 ve 12. s.);

ġey saḡın (Kırk Vezir, 95 ve 225. s.);

yavlaḡ sevgilü (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 5. nu., 69. yap.).

Zarfıların karşılaştırma dereceleri, aynıyla sıfatlar da olduğu gibi ifade edilir (§ 367 ve aşağısı).

Örn.: *Daḡa yuḡarı çıḡdı; eñ aṡaḡı oturdu;*

eñ evvel.

ile (§ 875) ve bu bağlamda +*l* ile türetilen adlar da olduğu gibi iş gören siz (§ 881) edatlarını içine alan zarflık deyimlerde de böyledir.

Örn.: *Ḳler ellerini bu sefer daha şiddetle çırpdı* (KARAOSMANOĞLU, *Bir Serencam*, 101. s.).

+*l*IK veya +*l*’lı adlarla ile’den yapılmış deyimler arasındaki bu iş benzerliği, 521. paragrafta söylenenleri peklettirmektedir.

III. Bölüm: Sayı adları

489. Sayı adları; *asıl sayı*, *sıra sayı* ve *üleştirme sayı* adlarına ayrılır.

I. Asıl sayı adları

490. Türkçede birliklere *birler* ya da **aḡād* denir. Şunlardır:

1. *bir*

2. *iki*

3. *üç*

4. *dört*

5. *beş*

6. *altı*

7. *yedi*

8. *sekiz*

9. *doḡuz*

⁴²⁵ Aynı anlamda **fevk*, *al-ġāye* de kullanılırdı.^{AUE}

onlar şunlardır:

10. on	60 altmış
20. yirmi	70 yetmiş
30. otuz	80 seksen
40. kırk	90 doksan
50. elli	

Başka sınıftan sayı adları şunlardır:

yüz;

biñ;

on biñ⁴²⁶ ;

yüz biñ;

milyon (Eski Osm.: biñ gez⁴²⁷biñ);

milyar.

Türkçede, Fransızca da olduğu gibi *on bir*'den *on altıya*'ya⁴²⁸ kadar özel adlar yoktur.

1. hatırlatma – Bir şu anlamlara da gelir:

⁴²⁶ Eski Türkçede buna *tuman* veya *tümân* denilirdi.^{JD}

Bu kelime daha önce de söylediğimiz üzere *çok* anlamında olan *tük* (lehçemizde *tek* *tük* 'bir veya çok') ile *bin* anlamına olan *ming*'den oluşturulmuş olarak 'çok bin' anlamındaki *tük ming*'den bozma görünüyor: *Divanü Lugatî't-Türk*, I, 280: *dük ming* 'binlerce'.^{AUE}

⁴²⁷ *gez* Türkçede 'kerre, defa' anlamındadır. Bu bakımdan *bin kere bin* demektir. Diğer taraftan *gez* aynı anlam ilgisiyle (nöbet ve humma) anlamlarını alarak *Divanü Lugatî't-Türk*, III, 8. *kezik* biçiminde kullanılmıştır: *sariğ kezik* 'sarı sıtma'; (krş. Doğu illerinde *çemiş kezik* (*kezek*) = [çömüş? çömük: Çağatayca, bataklık] 'bataklık sıtması?') yine *Divanü Lugatî't-Türk*, III, 8. *kezik* 'nöbet, sıra' ki lehçemizde ş < z değişimiyle *keşik*'tir: *keşikleme* (rüzgâr nöbetleşmesi)= *keşikleme*.^{AUE}

⁴²⁸ Yazar (11'den 19) diyor. Hâlbuki Fransızca da yalnızca *on + bir* yerine *onze* *on + iki* yerine *douze*; *on + üç* yerine *treize*; *on + dört* yerine *quatarze*; *on + beş* yerine *quinze*; *on + altı* yerine *seize* denir. 19'a kadar olanları ise örneğin 17 Türkçede olduğu gibi *on + yedi* = *dix-sept*. 18 için *on + sekiz* = *dix-hait*: 19 için *on + dokuz* = *dix-neuf* dür. Eski Türkçede de bunların aralarında *zaidi* anlamında *artuķı* kelimesi kullanılırdı: *Yüz artuķı iki* '100 + 2 = 102'.

Bundan başka, Türkçedeki *yetmiş* yerine *altmış* + *on* = *soixante-dix*, *seksen* yerine *dört X yirmi* = *quatre-vingt*, *doksan* yerine *dört X yirmi + on* = *quatre-vingt-dix* derler.

Türkçe *altmış*, *yetmiş* kelimeleri 'on' anlamına olması muhtemel +*mİş* ile oluşturulmuş olarak *altı mış* = altı X on; *yedi mis* [Eski Türkçede *yedi* = *yeti*] 'yedi X on' anlamlarında ve *seksen*, *doksan* ise *sekiz X on*; *dokuz X on* yerindedir.

+*mİş* (Doğu Türkçesinde *biş* ki *m < b* değişimli olacak) sayı adının, ilkin bir eldeki parmak sayısı olan *beş* olduğu ve bunun sonradan iki eldeki *beş* '10' anlamına kullanıldığı düşünebılır.^{AUE}

1. Tek bir, biricik:

Örn.: *Allah birdir.*

2. Aynı şey.

Örn.: *hepsi bir;*

Her da'vâ bir olmaz.

Bilen ile bilmeyenin hâli bir mi dir (atasözü)?

3. Bir defa (bk. § 492).

Örn.: *Bir aldanan yine aldanır (atasözü);*

Merk'eb bile bir düşdüğü yere bir daha düşmez;

Bir varmış bir yoğunmuş (masal başlangıcı krş. Macar ve Arnavud masalları);

Bir dolaşıda gel;

Berber beni bir traş eyle;

Bunu bir temiz dövdü.

Son örneklerde görüldüğü üzere *bir* kelimesine Fransızcada daima bir karşılık vermek gerekmez. Öyle hazır ifadeler olur. *Bir* kelimesi yerine *bir defa* karşılığını koyayım derken ifadenin anlamı değişir.

2. hatırlatma – *bir bir* 'birer birer' anlamını verir.

Örn.: *Sayıb ortakları esed (arslan) bir bir* (EKREM BEY, *Lafontaine*'den).⁴²⁹

Bir kelimesi, tümleç hâliyle ve başka kelimelerle tamlanarak türlü anlamlar alır.⁴³⁰

Örn.: *birden ve hep birden* (Bu anlamda *bir oğurdan* da denilebilir.);

birden bire (yine krş. § 401)

Def'aten kelimesi bu iki ifadenin anlamını kendisinde birleştirmiştir.

bire kadar;

bire bir (ilâç vs. hakkında).

3. hatırlatma – *Beş* sayısı çoğunlukla hazır ifadelerde kullanılır:

Örn.: *bir beş, en nihayet, gitgide, böyle gidince* (giderse) (kelime kelimesine bir defa, beş defa anlamındadır).⁴³¹

biri beş yazmak;

⁴²⁹ Verilmesi gereken bu örnek yazar tarafından verilmemiş olduğundan tarafımızdan ilave edilmiştir.

⁴³⁰ Numaralı satır da aşağıdaki örneklerle göre önceden verilmek gerektiği hâlde yazarı vermemiş olduğu için yine tarafımızdan konulmuştur.^{AUE}

⁴³¹ *Bir beş, usanç geldi; bir beş, canım sıkıldı, dayanamadım* vs.^{AUE}

bire beşe baķmamak;
beş yokaı beş aşığı ğezmek;
*hoş ğeldik beş*⁴³² *gıtdik* (Bundan da şu ifade doğmuştur.).
hoş beşler (krş. başka bir örnek. ř 955).

491. Türkçede sayılama (Fransızcada olduğu gibi) yukarı sınıftan başlar ve her sınıfta yukarı dereceler dzeniyile devam eder. Bu bakımdan örnek olarak 123, 456, 789 sayısı şöyle okunur:

Yüz-yirmi- (milyon), dört-yüz-elli-aıtı (biņ), yedi-yüz-seksen-dokuz.

Arapçadan alınan yazım tekniği -rakamların görünüm farkı istisna- tamamı ile Avrupa'da kullanılanların aynıdır; yine Avrupa'da olduğu gibi soldan sağa yazılır:

1914 = ١٩١٤

Abece harfleri kıymetleriyle yazım tekniği ise yalnız *tarihler* için kullanılır (krş. ř 10, dipnot).

492. *Çift* (*ift yerine*), *tek* (krş. ř 930).

rn.: *ift aded.*

kerre (kere) veya *defa* (Eski Osmanlıcada كز ğez).⁴³³

Vaķtiyle ifadesinin (ř 453) anlamdaşı olarak bir pekiştirme edatı niteliğinde de kullanılır:

rn.: *düşünün bir kere*.⁴³⁴

493. Kesirler ve *kesirlik sayılar* – Türkçede kesirler, payda da bulunma hline konduktan sonra ardınca leştirme sayısı getirmekle olur.

⁴³² Bu *beş* kelimesi, dilimize Farsçadan geçmiş olup *güler yüzlü, beşaşetli* demektir ki bunun da aslı, Arapçada *güler yüzlü beşuş* olmak, birisini veya bir şeyi *güler yüzle karşılamak* anlamında ikizlenik *beşş tir* veya *hoş moş*'daki *moş* yerinedir.^{AUE}

⁴³³ Veya giz ki Farsçada *her giz* esas anlamı *her defa* olup *hiçbir defa, hiçbir zaman, asla* anlamıyla kullanılındır.^{AUE}

Bir ker(r)e (defa) (Eski Osmanlıcada *defi* veya *bir ğez*)

⁴³⁴ Asıl sayı adları başka adlar gibi +II ve +LIK eklerini alarak tekrar sıfat oldukları gibi ilelerinden birtakımı bu hlleriyle ad hline geçerler veya tamlananları kaldırılmış sıfatlar gibi alelaide ad olarak da kullanılırlar:

Birli, ikili, cl, dörtlü, beşli, altılı, yedili, sekizli, dokuzlu, onlu (oyun kğıtlarında); 308'li (308 yılı doğumlu) vs.

Birlik, ikilik, clk, dörtlük, beşlik, altılık, yedilik, sekizlik, dokuzluk, onluk; yirmilik, otuzluk, kırkık, ellilik, altmışlık, yetmişlik, seksenlik, doksanlık, yüzlük, binlik, milyonluk, milyarlık: seksenlik ihtiyar, yüzlük sigara, binlik şişe, milyonluk adam; bana bir yirmilik (cigara) al; şu yzlg (yüz para) ona ver vs.^{AUE}

Örn.: *üçde bir*; yani üç payda bir pay;

altmışda onyedi 'altmış hissede on yedi hisse'.

Hatırlatma – Türkçede *yüze*, *yüz için* karşılığı olarak da kelimeye *de* eklenir: *yüzde altı* (% 6) 'her yüze (her yüz için) altı'.

494. $1/2$ ve $1/4$ kesirleri için özel kelimeler kullanılır.

Sayı belirtkeni olan *yarım* $1/2$ kesrini ifade için sıfat olarak kullanılır.

Örn.: *yarım lira*;

yarım saat;

yarım tedbir (mecaz anlamda);

yarım eldiven.

Yarı kesri ad veya zarf olarak kullanılır.

Örn.: *soğacağın yarı*sı;

*gece yarı*sı;

Yarı Türkçe yarı Arabca (Arapça) konuşuyor (ŞEMSEDDİN SAMİ);

yarıya batdı;

495. *Yarı* kelimesi de bir belirtken olabilir. Bu takdirde 'bir şeyin yarısına eşit miktar' anlamını değil 'başla sondan eşit uzaklıkta bulunan nokta veya zaman, orta' anlamını verir.

Örn.: *yarı yol*da;

yarı gece.

Kesir sayıları için bir de⁴³⁵ *buçuk* vardır.

Örn.: *beş buçuk ok*ta.

Hatırlatma – *yarı buçuk* veya⁴³⁶ *az buçuk* deyimleri 'iyi kötü' anlamını verir ki *yarım yamalak* da aynı anlamdadır.

496. $1/4$ kesri için *dörtde bir* deyimi kadar (Farsça *çeḫāryek* kelimesinin çeşidi olan *çāryek*'ten bozma olarak) *çeyrek* kelimesi özellikle *saat* veya *mecidiye* dedikleri paranın dörtte biri hakkında kullanılır.

⁴³⁵ Bu kelime *bıçmak* fiil adından *bıçuk* > *buçuk* 'ikiye biçilmiş' anlamındadır.^{AUE}

⁴³⁶ *Yarı buçuk* 'yarı ve buçuk'; *az buçuk* 'az ve buçuk'; *yarım yamalak* 'yarım ve yablak' yeri-nedir.

Yamalak kelimesi 'kötü ve berbat' anlamında olan *yamlak* < *yablaḫ*'tan bozulmuş görün-üyor. Bu takdirde tabir *yarım ve berbat* demektir.

Yablaḫ kelimesi, Eski Osmanlıcada yine 'kötü ve berbat' anlamıyla ve *v* < *b* değişimli ola-rak *yavlaḫ* biçimindedir.^{AUE}

Örn.: *bir çeyrek sa'at*;

bir çeyrek mecidiye (veya yalnızca *bir çeyrek*).

Bazen Arapça kesir adları (§ 507) kullanılır.

497. Sayı adları (örnek olarak sayılanma hesap makinesinde olduğu gibi) soyut sayıları bildirdikleri zaman hakiki adlar olurlar.

Örn.: *Beş, iki daha, yedi (eder)*;

Beşden iki çıktı üç kaldı;

Beş kere beş, yirmi beş.

Saati bildirmek için sayı adları çoğunlukla oldukları gibi kısaca söylenir. Bu takdirde de çekimlenirler.

Örn.: *doğuzda* (*saat doğuzda*⁴³⁷ yerine). Seneleri⁴³⁸ söylemekte de böyledir.

Örn.: *binde* (*bin yılında* yerine).

Sayıli eşya adı sayısıyla beraber söylendiği zaman sayı adı gerçek bir sıfattır (krş. § 1078).

1/2 kesrinin ad, sıfat ve zarf olarak kullanıldığı görülmüştür (§ 494).

Hatırlatma – Sayı adlarından sonra gelen adlar çokluk ekini almazlar (krş. § 1080).

Örn.: *on kitab.*

Sayı adları bazen çokluk eki alabilirler (Krş. daha yukarılardaki birlik adları olan *birler, onlar, yüzler* vs.).

Şunlarda da öyledir:

üçler;

dörtler meclisi.

İslam tasavvuf türbesinde *üçler, yediler, kırklar*'dan anılanlar vardır.

kırklar kelimesi *kırk gün* de demektir ve doğuran bir kadın bu müddet içinde evden çıkmaz.

Bununla beraber bazı durumlarda aşkınlığın (abartma) çokluğu kullanılır.⁴³⁹

⁴³⁷ *Saat dokuzda* biçimindeki deyimler saat (itibarı ile) dokuzda vs. demektir. Bunlar eksiltili anlatımdırlar.^{AUE}

⁴³⁸ Ay, gün, hafta gibi bütün zaman adlarında da böyledir:

Eylül (de) geldi; cumartesi gitti; perşembe gelir vs.

Ancak gün adları bulunma hâl eki olan +DA'yı almazlar. Yalnız fiil gelecek zaman olursa yönelme hâl eki olan +A'yı alabilirler: *Perşembe(ye) geliniz, cuma(ya) kalmam, gelirim; sahlı(ya) gidecek* vs. Bu bir durum değişimi gibi görünmektedir.^{AUE}

⁴³⁹ Yazarın bu örneği iyi seçilmiş görünmüyor; çünkü böyle kullanış yoktur. Bunun yerine örneğin daha önceki örnek için *iki ahbap çavuş, üç silâhşör, beş kardeş* gibi bir şey verip bu

Örn.: *on kitablar*.

Bu ise daha genel bir kuralın ancak özel bir durumundan meydana gelmiştir (bk. § 212).

Yine krş. *üç aylar* (Recep, Şaban, Ramazan'dır.) biçimindeki özel ifadeler. (**)

II. Sıra sayı adları

498. Bunlar asıl sayılara *+ncI* getirmekle yapılır (krş. Uygurcada *+inç* veya *+inc*; Azericede *+inci* ve Çağataycada *+lânçi* eklerini).

Örn.: *birinci*;

ikinci.

Soñ'un zıddı olarak birinci için *ilk* denir:

ilkbahar;

soñbahar = *güz*.

+ncI eki, ikiz değişmeli (uyumlu) olduğundan şu ünlü çeşitlenmesiyle görünür.

+inci: 1, 5, 8, 7, 70, 80, 1000;

+ıncı: 40, 60, 90;

+üncü: 3, 4, 100;

+uncu: 9, 10, 30.

Son olarak *+ncı*: 6;

+nci: 2, 7, 20, 50.

Dörtten *dördüncü* olur (krş. § 179).

Birleşik sayılarda sıra eki sayıların en sonuncusuna katılır.

Örn.: *otuz üçüncü* (33^{üncü}) *ağay*.

499. Aşağıdaki kelimeler sayı adları olmadıkları hâlde benzeşme yoluyla sıra ekleri alırlar.

Öteki Türk dillerinde krş. Azerice *aşırıncı* (sonuncu) ve Altayca *kağgançı* (kalıcı).

kaç - *kaçıncı*;

**fılın* - *fılınancı*;

bu kadar (§ 476) - *bu kadarıncı*⁴⁴⁰;

örneği de iki *ahbap çavuşlar*, *üç silâhşörlar*, *beş kardaşlar* yani 'tokat, sille' biçiminde göstermeli idi.^{AUE}

⁴⁴⁰ Türkçede böyle bir kullanım olduğunu bilmiyoruz.^{AUE}

soñ - soñuncu;
baş - başıncı⁴⁴¹;
orta - ortancı.⁴⁴²

500. Sıra sayı adları sıfattırlar:

Örn.: *birinci (ilk) defa*.

III. Üleştirme sayı adları

501. Üleştirme sayı adları, asıl sayı adlarına +(ş)Ar eki getirilmekle yapılır.

Örn.: *birer*;

ikişer;

aftışar;

onar;

Yarışar yerine istisna olarak *yarımşar* denir.

502. Eşya ve kişiler eşit miktartlı kümeler hâlinde üleştirilmiş (pay edilmiş) olarak sayılacakları zaman üleştirme sayı adları kullanılır. Bunlar şöylece kullanılırlar:

1. Sıfat olarak.

Örn.: *ham(m)ağlara yedişer guruş veriniz*.

2. Zarf olarak (O zaman tekrarlı kullanılırlar.):

Örn.: *Üçer üçer geldiler*.

503. Aşağıdaki adlar benzerlik yoluyla üleştirme sayı ekleri alabilirler:

tek' - tek'er tek'er;

çok - çoğar çoğur;

az - azar azar;

kaç - kaçar (kaçar).⁴⁴³

Üleştirme sayı ekinden sonra +II veya +IIk da gelebilir.

Örn.: *Taburşar biñerlidir (veya biñerlikdir)*.

⁴⁴¹ Lehçemizde böyle bir kullanım da yoktur.^{AUE}

⁴⁴² Bu kelimedeki +nci eki, lehçemizde +nca biçimiyle söylenerek kelime ortanca şeklini alır.^{AUE}

⁴⁴³ Tek olarak *kaçar* 'her biri kaç'; *Yumurtaları kaçar paraya (her birini kaç paraya) aldınız?* Çift olarak *kaçar* (hep birden kaç); *Kirazları kaçar kaçar (hep birden kaç tane olarak) yeyorsun* vs.

Bu itibarla bu ek, bu iki kullanımında ayrı anlamlardadır. Birincide pay ediş fikri ikincide topluluk fikri vardır ve başka tek veya çift kullanılan r'li sayılarda da bu böyledir.^{AUE}

504. +z eki bazı asıl sayı adlarına eklenince çift çift, ikişer olan şeyleri bildirir.

ikiz (çocuk);

üçüz (Kullanılmaz.).⁴⁴⁴

Yukarıdaki iki kelimeye +II eki (§ 529) ve 4'ten 7'ye kadar sayı adlarına +(I)zII dördüzlü, beşizli, altızlı, yedizli getirilmekle ikili, üçlü, dörtlü, beşli, altılı, yedili; yani iki, üç, dört, beş, altı, yedi kola veya kısma ayrılmış (şeyler) anlamını verir.

Örn.: üçüzlü şamdan.

Topluluk sayı adları Osmanlıcada asıl sayı adlarına iyelik eki katılarak ikimiz, ikiniz, ikisi (ve krş. § 363) biçiminde toplu sayı fikri verilir.

Öteki Türk lehçelerinde ise bunun için özel ekler kullanılır: (Uygurcada) -gü (krş. 215. s., 1. hatırlatma), (Kazanda) +âv, (Çin Türkistanında) +ilân, (Çağataycada) âvlâ veya âvlâp.

Azericenin hem Osmanlıcaya hem Doğu lehçelerine yaklaşan bir biçimi vardır: +lâ ardınca bir iyelik eki. Bu biçime Çağataycada da rastlanır.

IV. Türkçede kullanılan Arapça sayı adları

505. Türkçede Arapça sayı adlarının kullanışı tam da Klasik Arapçada olduğu gibidir (bir kelimesinin karşılığı istisna). Arapçanın asıl sayı adları daima dişilik biçimini alır.

eḥad veya vāḥid= bir	sitte= altı
isneyn= iki	sebʿa= yedi
selāse= üç	semāniye= sekiz
erbaʿa= dört	tisʿa= dokuz
ḥamse= beş	ʿaşere= on

Yirmiye ʿişrin denilir.

Otuz, kırk vs. sayılarını meydana getirmek için asıl sayı adlarının dişiliklerindeki (veya +(y)e veya +iye) kaldırılıp yerine +In getirilir.

selāsin (otuz).

Bu adlar, Farsça söz dizimi kurallarına göre yapılmış olup ancak az bir sayıdaki hazır ifadelerde görülür (bk. bu anlamda § 1142).

⁴⁴⁴ Yalnız ikiz değil üçüz, dördüz, beşiz, altız, yediz kelimeleri de sıfat olarak kullanılmaya müsaittir; fakat *biriz* de dâhil olduğu hâlde hepsi +II ile kullanılır. Sonu aslında z'li olan asıl sayılara z eklenemez. *Sekiziz, dokuzuz, otuzuz* denemez. Aslında yediden ötesinin kullanıldığı görülmemiştir. Bu bakımdan yazarın yalnız çiftleşik, ikileşik şeyleri gösterir, demesi doğru değildir.^{AUE}

506. Türkçede Arapçanın sıra sayı adları çok kullanılır.

<i>evvel</i> 'birinci'	<i>sādis</i> 'altıncı' ⁴⁴⁵
<i>sāni</i> 'ikinci'	<i>Sābi</i> ^c 'yedinci'
<i>sālis</i> 'üçüncü'	<i>sāmin</i> 'sekizinci' ⁴⁴⁶
<i>rābi</i> ^c 'dördüncü' ⁴⁴⁷	<i>Tāsi</i> ^c 'dokuzuncu' ⁴⁴⁸
<i>ḥāmis</i> 'beşinci'	<i>ʿāşır</i> 'onuncu' ⁴⁴⁹

Onuncudan sonraki Arapça sıra sayı adları şu örnekte olur:

ḥadi 'aşer' '11inci',

sāni 'aşer' '12nci' vs.

20nci, 30uncu vs. için *ʿiştirin seʿāsīn* vs. denir.

elḥādi velʿiştirin '21inci';

essāni velʿiştirin '22nci' vs.

evvel kelimesinin dişiliği *وَالْأُولَى* olur. Ötekilerini meydana getirmek için başı elifle başlayan Arapça asıl sayı adlarının ilk harfinden sonra bir uzun elif *ā* getirilir.⁴⁵⁰

Bunların dişiliği ise böylece meydana getirilen sıra sayı adlarının sonuna *-e* getirilerek yapılır: *sālis*; *sāʿise* 'üçüncü'.

Arapça sıra sayı adlarının yer aldığı bölümler için anlaşmalar, akitler, mukaveleler, idari metinler vs. için kullanılır. Bunlar daima Farsça söz dizimine göre meydana getirilmiş bulunurlar (bk. § 1143).

Hatırlatma – *evvel* kelimesi Türkçede 'önce' anlamıyla zarf ve edat olarak da kullanılır. Eski Osmanlıcada *evvelki* kelimesi 'birinci' anlamında sıra bir sayı adı idi; fakat bugün yalnız 'önde olan' anlamındadır.

507. Türkçede Arapçanın kesir adları de epeyce kullanılır:

nıṣ(ū)f 'yarı'

1/3'e karşılık olan kesirlerden itibaren diğerlerini elde etmek için sıra sayı adlarının birinci harfinden sonra gelen uzun *ū* ünlüleri yerine *ü* (veya *u*) ve ikinci harfinden sonra da yine kararsız bir *ü* (veya *u*) getirilir (krş. § 114 ve 115).

sūl(ū)s;

rub(u)^c.

⁴⁴⁵ Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir. ^{AUE}

⁴⁴⁶ Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir. ^{AUE}

⁴⁴⁷ Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir. ^{AUE}

⁴⁴⁸ Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir. ^{AUE}

⁴⁴⁹ Yazar bunları vermemiş olup tarafımızdan ilave edilmiştir. ^{AUE}

⁴⁵⁰ Ve bundan sonraki *e*'ler kaldırılır, ünlülerinde de değişiklik olur. ^{AUE}

Bu son kelime halk dilinde *urub* biçiminde söylenir.

Hatırlatma – Farsça sayı adları ancak münferit birkaç ifadede ve tavla oyunundaki zar atışında kullanılır.

IV. Bölüm: Başka bir addan türemiş adlar

508. Bu bölümde yalnız kökü yine bir ad olan adlardan söz edilecektir. Fiilden türemiş olanlar ise ileride § 852 ve aşağısında fiil başlığı altında sayılacaktır.

Önce nispeten çok önemli bir anlam değişikliği göstermeyen küçümsenik⁴⁵¹ küçültme eklerinden sonra da asıl türemişlerden söz edeceğiz.

I. Küçümsenikler

-cik / -cık, -cek / -cak ekleri

509. Küçümseniklerin alade eki, kökünde eşitlik edatı olan +cAK edatı (köken bilgisi hakkında bk. § 918) idi.

Bu ek, ancak çok az sayıda adlarda bu biçimiyle kalmıştır: *büyücek* 'büyük kelimesinin küçümseniği', *oyuncağ*, 'oyun kelimesinin küçümseniği'⁴⁵²; *tomrucuğ* (veya *tomrucağ*), 'tomruk kelimesinin (yine krş. *sağlıcağ*, *sağlık*) küçümseniği'. Eski Osmanlıcada şu kelimeler de öyledir: *tizcek* (1426 yılı yazmaları, 50. yap.); *yalıncağ* (126. yap.); *ısıcağ* (şimdiki *sıcağ*) 'ısı veya ısık kelimesinin küçümseniği'; *kemücek* (123. yap.); *açucağ* (aynı yazmalar); *çocucağ* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 13).

Krş. *çukurcağ* (1426 yılı yazmaları, yaprak 232 7.).

Sıcağ kelimesi de *ılığ* kelimesinin küçümseniği olan *ılıcağ* kelimesine yaklaştırılmalı. Bu ekin uzatmalı biçimi *çayaz*, *ceyaz* idi (bk. § 510).

dostcağaz, *kaşbağaz* (bk. *Risale-i Birgevi* 36. s., 63, Üsküdar baskısı, yazarının yazmasından).

+CAK eki, daha *erkenden* şu başka iki biçime kendisinden farklı bir hâldedirler:

1. +CIK (krş. eklerdeki geniş ve dar ünlülerde değişmeli diğer örnekler § 156).

2. +cA (soldaki gırtlak sesinin düşmesiyle krş. § 124). Bundan daha ileride (§ 517) söz edilecektir.

⁴⁵¹ Bunlarda 'azımsanık' anlamı da vardır.^{AUE}

⁴⁵² Bu kelime lehçemizde *tomurcuğ* biçiminde söylenir.^{AUE}

510. +cIK eki adlara eklenir.

Örn.: *elcik*, *el* kelimesinin küçümseniği.

Bazen 'küçümsenik' anlamından tek başına çok heceli kelimelerde bir 'şefkat' anlamını alır:⁴⁵³

Örn.: *yavrucuk*, *yavru*'nun sevgi küçümseniği.⁴⁵⁴

Aynı ekin uzatmalı bir biçimi olan +ceyiz/ +cağız⁴⁵⁵ eki de 'şefkat' gibi bir anlam farkı duyurur.

Örn.: *elceyiz*; *elceğiz*

kızcağız.

Bazen bu ek, küçümsenik anlamından tek başına çok heceli kelimelerde 'neza-ketli bir acıyış' anlamını alır:⁴⁵⁶

Örn.: *adamcağız* (zavallı, sevgili adam). *adam* kelimesinin seviş ve acıyış küçümseniği.

Bu ekler, özel adlara da eklenebilir.

Örn.: 'Osmancık' 'Türk tarihçilerinin Osmanlı imparatorluğunu kuran zata verdikleri ad'. +cIK'lı küçümsenikler istisna olarak aşağılayıcı bir anlam alabilir:

şâ'ircik; şair taslağı.

511. İsmi sonunda gırtlaklı ünlü *k*, *ğ*'dan biri varsa düşer.

Örn.: *bebecik*, *bebek*;

oğlacık, *oğlağ*.

Bununla beraber bazen hem böylesi hem de gırtlaklı ünlüsü kalmış olarak kullanılır.

Örn.: *eşek*, *eşecik* veya *eşekcik*.

512. Yukarıda geçen ekler addan başka olan şu kelime kısımlarına da eklenir:

a) Bazı sıfatlarda (Fransızcasında sıfattan önce getirilen *tout* bunun tam karşılığı oluyor.).

⁴⁵³ Yazar metinde olmayan bu açıklamaların sonradan verdiği raporunda buraya ilavesi لازم geldiğini bildiriyor ki biz de öyle yaptık.^{AUE}

⁴⁵⁴ *Anneciğim* 'sevgili annem'; *babacığim* 'sevgili babam' vs.^{AUE}

⁴⁵⁵ Örneklerinde yazarın verdiği *cıyez-cığaz* okunuşları doğru değildir. Lehçemizde +ceğiz, +cağız biçimlerinde yazılıp söylendiği gibi Eski Osmanlıcada +cegez, +cağaz da söylenir: *cancağazım*.^{AUE}

⁴⁵⁶ Yazar metinde olmayan bu açıklamaların sonradan verdiği raporunda buraya ilavesi لازم geldiğini bildiriyor ki biz de öyle yaptık.^{AUE}

Örn.: *ince, incecik;*

kısa, kısacık;

*küçük, küçücük;*⁴⁵⁷

ufak (tefek), ufacık (tefecik);

yüksek, yüksekçik;

alcaık, alcacık;

yumuşak, yumuşacık.

513. b) Bazı zamirlere;

Örn.: *buncağız, şuncağız, oncağız*⁴⁵⁸; *kimsecik, kendiceği.*

Bu biçimlerde *bu, şu, o, kimse, kendi* kelimelerinin aynı anlamları vardır; fakat cümlelerin okşayıcı bir ses tonu ile söylenmiş olduğunu bildirirler.⁴⁵⁹

514. c) Bazı zarflarda.

Örn.: *şimdi, şimdici*⁴⁶⁰;

bur(a)da, buracıkda;

*şurada, şuracık'ta*⁴⁶¹;

bu kadar, bu kadarcık (şu kadarcık ve o kadarcık).

Yine krş. halk sözü: *seni nereciye*⁴⁶² *asayım* (alaylı seviş).

515. ç) Bazı sıfat-fiil biçimlerinde:

Örn.: *sevdiğim, sevdiceyim;*

çektiyim, çekdiceyim (okşayış deymi).⁴⁶³

⁴⁵⁷ Veya *küçük*.^{AUE}

⁴⁵⁸ Yazarın verdiği *bun* (şun, on) -cağaz (cağız, yerine) okuyuşları lehçemizde yoktur.^{AUE}

⁴⁵⁹ Bizce cümleye okşayıcı bir mana vermekten ziyade, bu +cAğIz'lar eklendikleri kelimelere hususi bir mana verirler. *buncağız, şuncağız, oncağız* kelimelerinde bu anlam sevüp okşama niteliğinde görünüyor *kimsecik, kimsecikler* de ise +cIK'da 'bir tek ve dolayısıyla hiç kimse' anlamı vardır. *Kimsecik, kimsecikler* (ferdî vahid, hiç kimse(ler) demektir).^{AUE}

⁴⁶⁰ *Şimdicek.*

⁴⁶¹ Ve *oracıkta*. Bunlarda +cIK esas *tam* anlamını almıştır: *Buracıkta, şuracıkta, oracıkta* 'tam, asıl, bizzat' *burada, şurada, orada* demektir.^{AUE}

⁴⁶² *Hangi sevgili (hayırlı) yere demektir.— Ne'nin küçümseniği olan necik.* Rumeli'de bahse konulacak şey için kullanılır: *Seninle (neciğine) istersen bahsederim* (veya oynarım).^{AUE}

⁴⁶³ *Sevdiceğim, çektiçeğim* kelimelerindeki küçümsenikler yazar +ciğim biçiminde veriyor. Bu söyleyiş lehçemizde yoktur.^{AUE}

Bu kelimelerde bizce 'okşayış' anlamı da yoktur. Bu anlam *sevdiceğim*'de biraz hissedilse bile *çekdiceğim*'de hiç görülüyor. Kaldı ki buradaki +cIK'lar yine 'asıl, bizzat, tam' anlam-

516. Az, *dar* kelimelerinin küçümsenik yapıları biraz kural dışıdır, ekten önce yardımcı bir ünlü alır:

*aza(ı)cık*⁴⁶⁴ (halk dilinde *acıık*);

dar(a)cık.

bir(i)cık, *bir*'in küçümseniği (krş. 30. s.).

+CA eki

517. Bu ek sıfatlara eklenir ve cümlelerin anlamına göre *hemen de*, *oldukça*, *biraz* niteliğinde azımsanık bazen *pek*, *çok* iyice niteliğinde çoğumsanık bir kıymet alır. Çok defa sesin ses tonu, bu iki kavramdan hangisinin kastedildiğini göstermeğe yeter.⁴⁶⁵

larındadır. *Sevdiceğim* 'asıl, bizzat sevdiğim'; *çekticeğim* 'asıl, bizzat' çektiğim vs. Bundan başka bu ek sıfat-fiillere katıldığı zaman lehçelerde 'hemen, tez' anlamını da verir:

Örn.: *Kara vapuruna bindiceğin (hemen binerek) soluğu Edirne'de aldı..* vs.^{AUE}

⁴⁶⁴ Rumelinde *azacıık* ile birlikte olarak *çoğacıık* da nadiren kullanılır.^{AUE}

⁴⁶⁵ Bizce mesele sesin ses tonundan ziyade vurgunun 1. sıfat ve zarflara, 2. Azımsanık ve çoğumsanık anlamlarına göre yer değiştirmesindedir.

Azımsanık

Sıfatlarda: *Güzelce Hisar, Börklüce Mustafa, Akça Koca, hoşça bir zaman, yaşlıca bir adam, tatlıca bir vakit* vs.;

Zarflarda: *Hızlıca söyle; sertçe vurdu* vs.

Bunlar da vurgu +CA ekindedir.

Çoğumsanık

Sıfatlarda: *Başlıca görevimiz.*

Bunlarda vurgu kelimenin ilk hecesindedir.

Zarflarda: *Güzelce haşla; iyice düşündüm; uzunca söyledi* vs.

Bunlarda vurgu +cA'dan önceki hecededir.

Bunların dışında ki +cA eki:

1. Azımsanık ve çoğumsanık anlamlarını içinde bulundurmadan alelade sıfat anlamıyla zarf görevinde bulunur.

hoşçaçağ, gizlice söyledim, uzunca anlattı vs.

Bunlar da vurgu kelimenin ilk hecesindedir.

2. a) +A yakışır, bakımından, itibarıyla anlamında:

Sıfat görevinde: *Nüfusça zayıf, insanca muamele, çocukça hareket; Türkçe imla, ilimce üstün* vs.

b) +A göre 'görecelik' anlamında:

Zarf görevinde: *bence böyledir, insanca bah, Türkçe düşün, kahrmanca dövuştü, ahabça konuşalım* vs.

c) Aynı anlamda temyiz görevinde bulunur:

Güz⁴⁶⁶celce, güz⁴⁶⁶el'in küçümseniği;

uzun⁴⁶⁶ca, uzun'un küçümseniği,

ihtiyar⁴⁶⁶ca ihtiyar'ın küçümseniği. +CA eki zarflarına da eklenebilir.

Örn.: çok⁴⁶⁶ça (ver) çok'un küçümseniği,

ziyâde⁴⁶⁶ce (aldı) ziyâde'nin küçümseniği.

+CA ekinin anlamı ayrıca +CIK (§ 510) katılmakla gürleşitirilir.

Örn.: Yakın⁴⁶⁶ca, yakın'nın küçümseniği.

Yakıncacık⁴⁶⁶ (çok yakınca) yakınca'nın küçümseniği.

+CA ekinin daha başka kullanışları vardır ve ileride (§ 917 ve aşağısı) görülecektir.

Sıfatların (ve zarfların) küçümsenikleri için bir de +CAnA eki vardır ki daha önce *Codex Comanicus* (161)'da görülmüştür: şöylecene⁴⁶⁷ buna şimdiki halk dilinde de rastlanır: güz⁴⁶⁶celcene (*Kahveci Güzeli Hikâyesi*); çabu⁴⁶⁶kçana (KÜNOS, *Orta Oyunu*, 9. s.).

Arap harfli metin çabu⁴⁶⁶kçağına biçimini veriyor. +CAnA'nın [cak(ğ) + iyelik ekinin teklik üçüncü kişisi + yönelme hâinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.]. Bu açıklama makul görünüyor (krş. buna benzer bir oluşum +cAsInA § 929).

Şu teklifsiz konuşma ifadesinde aynı oluşuma iyelik ekinin teklik birinci kişisiyle rastlanmaktadır:

andan soñra yerine andan soñracığıma (GÜRPINAR, *Toraman*) krş. § 911.

-rAK eki

518. Miktarca çok az olan bir kısım sıfatların küçümsenikleri bu ekle yapılır. Ke-

O benden yaşça büyük bir insandır; bu kitap ötekisinden hacimce küçüktür vs.

Bu sıfat ve adlara eklenen +CA'lı kelimelerde vurgu yine ekin üst başındaki hecededir.

Vurgunun bu görevleri daha önce vurgu sözünde söylenilenlere ilave edilince, yazımızda vurgunun hiç olmazsa böyle zaruri yerlerde ayırd edilmek için işareti olmaması ne kadar sakıncalı olduğu bir daha anlaşılır.^{AUE}

⁴⁶⁶ ver, aldı kelimelerini içinde bulunduran örnekler metinde olmayıp zarf hâlini verebilmek için tarafımızdan ilave edilmiştir.^{AUE}

⁴⁶⁷ Şöylecene, çabu⁴⁶⁶kçana yazar bu ikincisini +çene biçiminde veriyor, bizce şöylecığıne, çabu⁴⁶⁶kçuğuna'dan bozma kelimelerdir. +cik, +cuğ eklerinin +cek, +cağ çeşitli olabileceği de tabiidir (Arap harfli metindeki çabu⁴⁶⁶kçağına'daki gibi). Bu ise Rumeli'de konu ve iddia için kullanılan neciğıne oynayalım; seninle on portakalcığına bahsederim vs.'deki örneklere uygundur ve bu bakımdan andan sonracığıma ifadesindeki m'de n'den değişme olacaktır: soñracığıma; +In üçüncü kişi iyelik zamiri; a'da için anlamına ek olduğuna göre [onun asıl sonrası için] demektir.

Krş. Rumeli (Üsküp taraflarında): Süt, yumurta ve şekerle yapılır bir çeşit krema adı olan kaymacına (= kaymaçığına) 'kaymağa benzer biçimde': kaymağça.^{AUE}

limenin sonundaki gırtlaklı ünlü ünsüz +cIK ekinde olduğu gibi düşer.

Örn.: *küçürek*⁴⁶⁸ 'küçük kelimesinin küçümseniği';

ufarağ 'ufağ kelimesinin küçümseniği';

acırağ (az kullanılır) 'acı kelimesinin küçümseniği';

bozrağ (az kullanılır) 'boz kelimesinin küçümseniği'.

Yine krş. *incerek*, *yufkarağ*, *kısarag*, *yükserek*, *aççarağ*.

Hatırlatma – Bu eski bir üstünlük ekidir. Daha çok eskiden +irek, +ırağ biçimlerinde söylendiğine göre bunun uzak anlamındaki -ırağ'tan gelmiş olduğu varsayım edilebilir⁴⁶⁹ (krş. 1426 yılı yazmaları: *âsânırağ*, 51, 72. yap.; *mükerrem irek* 'daha çok ikram edilen', 97. yap. vs.).

519. Sonra yine sınırlı olarak kullanılan ve ancak bazı sıfatlara, eklenebilen birtakım ekler vardır. Bunlar küçümsenik anlamı bir benzerlik fikrini taşıyan türemişler meydana getirirler (Fransızca karşılığı başlıca *âtres* ile olur.).

Bunlar da +sI, +msI, +mtrAK ekleridir.

Renk bildiren sıfatların çoğuna katılırlar:

Örn.: Beyaz: *beyazımsı*, *beyazımtrağ*⁴⁷⁰

⁴⁶⁸ Bu ek hakkında *Divanü Lugatî-t-Türk*, I, 6. "Üstünlük edatı olarak kullanılır." der. Krş. *Mikyasû'l-lisan*, *kıstâsû'l-beyân*, 30. s.: Bu ondan düşkünrektr; *Ahteri-i Kebir* maddesi: Boğumluca dedikleri bir çeşit ottur ki ufacak yaprağı ve kırmızı çiçeği ve öncülme gibi 'akrak ve saruraks' tohumu olur (Burada 'akça ve saruca' anlamıyla küçümsenik görevinde görünüyor.).^{AUE}

⁴⁶⁹ Yazarın bu ek hakkında *ırağ* kelimesinden gelebileceği yolunda yaptığı tahmin bizce uzak görünüyor. Vakia edatların, eklerin çok eski bağımsız kelimeler olup aynı görevlerde başka kelimelerden sonra kullanıla kullanıla özelliklerini kaybederek sonraları edat niteliğini almış olmalarına ve Türkçe kelimelerin ilk harfleri de r'li olamayacağına göre *ırağ* olabilmeleri bakımından bu tahmin yerinde sayılabilir. Ancak bu hâliyle ekin r değişimine sonradan uğrayan *ağak* olması da düşünülebilir. Böyle yapılmış Eski Türkçe kelime örnekleri görülüyor: (Çağatay sözlüğü 246. s.: *kızalağ* 'kırmızıarak; gelincik çiçeği; ufak ve küçük kız çocuğu'), *dangalağ* (*tang*: şaşma, şaşıрма:) 'çok şaşkın' vs. Çağatay sözlüğünün bu açıklaması tahminimizi teyit eder nitelikte görünüyor.^{AUE}

⁴⁷⁰ +trağ, +trek ekleri başındaki tr'de olduğu gibi iki ünsüzün birden söylenmesi Türkçenin söyleyişine uygun değildir. Bunların aslı +tırak, +tirek olmalıdır; söylenişinde aralarındaki l'ya kaybolmuş ya duyulur duyulmaz derecede zayıflamıştır. Şu hâlde ek +ımtırağ, +ımtirek biçiminde ve daha doğrusu daha önce bir m < n değişimi dolayısıyla +ıntırağ, +ıntirek olmalıdır ki üç ayrı ekten birleşik demektir. Hâlbuki m hâl ve araç eki olarak kendisinden önceki kelimeye aittir. *Beyazın* beyaz ile + turak (Çağatay sözlüğü turamak= türemek, meydana gelmek, zahir olmak) fiil adından sıfat-fiil türemiş. Bundan da bunların iki kelimedenden birleşik olduğu anlaşılıyor: *beyazım* + *trağ* (beyaz ile meydana gelmiş,

Kırmızı: kırmızımsı, kırmızımtrak

Sarı: sarımsı, sarımtrak

Mor: morumsu, morumtrak

Mavi: mavimsi, mavimtrek.

+ImtrAĞ için yine krş.

yeşilimtrek (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 453. s.)⁴⁷¹

bozumtrak (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 124.s., I, 24);

kösemtrak (TAMBURI ARUTIN, 10.s.)

+sI için krş.

kızılısı (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 930); kumraılsı.

Dikkat edilmeli ki +sI kısaltılmış biçimine +k, +ğ, +n (596. s.) ve l'den ve bazen e veya a ünlülerinden sonra rastlanıyor. ı (i) ünlüsünden sonra ise daima +msI biçimi geliyor.

Tat bildiren sıfatlara eklenir:

Örn.: acımtrak;

ekşimsi veya ekşimtrek,

tatlımsı;

kekremesi, kekresi (kullanılmaz).

Diğer birtakım (ad yerinde olan bk. 596. s.) sıfatlara eklenir.

abdâl: abdaılsı;

budala: budaılaması ve budaılası;

erkek: erk'ekesi;

cüce: cücemsi;

aıafrangamsı döşenmiş bir oda;

şeffafımsı.

Sivrimsi, koıayımsı, bayatımsı, arıksı, baıanıksı, yanıksı kelimelerinde de böyledir.

1. hatırlatma – +sI, +Imsl ekleri Kazan, Altaycadaki uzun ünlülü +su, +sü ekine ve yine (Kazanca ve Altaycadaki; krş. +man § 520 eki) +simen, +sıman eklerine Çor lehçesinde +sıban ekine, Tobol lehçesinde +sımaı ekine Kırgız lehçesinde +sımağ

türemiş), yeşilin + türek yeşil ile meydana gelmiş, türemiş vs. (Eski bağımsız kelimelerin nasıl edatlaştıklarına bu da bir örnektir.). Ayrıca (Çağatay sözlüğü, 117. s.) turıuğ, türüüg: çeşit ve elvan (türü). Bu bakımdan beyazımturak (türek) 'beyazla renklenmiş (veya çeşitlenmiş)' biçiminde de düşünülebilir.^{AUE}

⁴⁷¹ Metinde böyle ise de yeşilimtrek olacak.^{AUE}

ekine Kazan lehçesinde +sim ve yine Kazan lehçesinde +sıl eklerine yaklaştırılabilir gibi geliyor.

Bu farklı lehçelerde *ħaramsı* yerine *ħarasu*, *ħarasıman*, *ħarasımaħ* vs. denilir. Yeşilimsi yerine de *yeşilsü*, *yeşilsimen*, *yeşilsim* ve (Teleutça) *yajıl*, +*zıman* vs. denilir. *ħızıl*, *kōħ*, *sarı* kelimelerinde de böyledir.

+sl eki +CAK eki gibi özünde bir benzetme edatı idi (krş. § 890).

2. hatırlatma – +*ImtrAk* eki gibi *ħaramtıħ* da belirli +*mtlħ* eki ve *ğöyümtül* de belirli +*Imtl* eki de akıcı ünsüz ardınca gelmiş bir dişliden ibaret *mt* ses kümesini taşımaktadır. Bu durum kendilerinin öteki Türk lehçelerinde renk bildiren sıfatlardaki küçümsenik eklerine yaklaştırılmalarına müsaittir. Hakikaten birinci hatırlatmada bahsedilenler hariç tutulursa görülüyor ve görünürde pek değişik görünüşlü olan bütün bu eklerde de akıcı ünsüz ardınca bir dişliden ibaret ses kümesi vardır:

Teleutçada *ħara(mt)ıħ*, Çağataycada *ħara(mt)uħ*, Sagayca ve Koybalcada *ħıza(mt)ıħ*, Kaçacada *yajılı(md)ıħ*, Sagaycada *sarı(md)ıħ*, Sagaycada *sargı(md)ıħ*, Şor ve Sagaycada *kögü(md)ük*, Şorcada *sarı(md)aħ*, Şorcada *sarı(mz)aħ*, Çağataycada *yaşı(mt)uħ*, Kazancada *yeşki(ld)im*,⁴⁷² Kırgızcada *ħıģı(ld)ım*,⁴⁷³ Kazancada *ħızģı(ıt)*,⁴⁷⁴ Kazancada *sargı(ı't)*, Kazancada *yeşki(ıt)*, Şorcada *kögü(ld)ügüm*,⁴⁷⁵ Kazancada *kögü(lc)im*, Şorcada *kögülü(md)rik*.⁴⁷⁶

Bunlarda, özellikle anlamlı kelimelere özgü (krş. § 850 ve 858) kendi çeşidinden özel bir oluşum var gibi görünüyor.

+*Imtlħ* eki, eskiden daha çok kullanılırdı: *sarımtıħ*, *bozumtuħ* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 113).

Fiil tabanlarıyla kullanılan aynı ek hakkında bk. 553. s.

Çoğumsanık +mAn eki

520. Bu ekle çok az sayıda türemişler meydana getirilmiştir.

⁴⁷² Yeşildim.

⁴⁷³ *ħızģıldım*.

⁴⁷⁴ *ħızģılt* kelimelerinde *yeşil* *ħızıl* sıfatlarının ilk biçimlerinde *k*, *ħ*, *ğ*, *g* gibi bir boğazlı olduğu anlaşılıyor. *Mt*, *md* biçimindeki ses kümelerinde *m*'lerin *n*'den çevrilmiş olmaları pek mümkündür. Şu hâlde bütün bu lehçelerdeki ekler *n*'den sonra olsun olmasın, uyuma göre değişen +*t(d)ek*, +*t(d)ik*, +*t(d)il*, *s(z)ik*, +*t(d)im*, +*cim*, +*t*'den ibaret görünüyor.^{AUE}

⁴⁷⁵ Bunlar arasında *dügüm* ile görünen birleşik ekli örneğe göre -*t(d)im* eklerinin daha eskiden bu biçimde olduğu anlamı çıkarılabilir.

⁴⁷⁶ *Dirik* ile biten örnekteki bu ek de *dirik* biçiminde birleşik görünüyor. Bu gibilerin daha aşağı örneklerde görülen *tik* ekini vermiş oldukları düşünülebilir.^{AUE}

Örn.: *kocaman*;

karaman;

Türk veya *Türkmen*;

kölemen;

şişman;

*k'ösemen*⁴⁷⁷;

deyirmen (tekirmen yerine) [Çağatayca *tekir*⁴⁷⁸].

Yine krş. *delişmen*⁴⁷⁹ ve Balkanlarda⁴⁸⁰ şöyle bazı adlar:

Dikmen, *çölmen* krş. Çağatayca *ağıрман* *ağır*; *cücūman* 'tatlımsı', *çucuk*, *cücük*'ten, *+men* ögesinin Kazanca, Altaycadaki yukarıda adı geçen *+sıman* (§ 519. 1. hatırlatma) ekine yaklaştırılması da mümkündür.

Aynı ek fiil tabanlarına da eklenebilir görünüyor: *azman*, *sarman*⁴⁸¹, *kodaman*, anlamdaşları; *talaşman*, *türemen* (*toraman*), *sağman* (*sağmal*).

II. Asıl türemişler

+IIK ve +II ekleri

521. *+II* eki, *+IIK* ekinin solundaki gırtlak sesinin düşmesiyle ondan türemiş bir ektir. Türkiye Türkçesi *+II* biçimini sıfat türemine, *+IIK* biçimini de ad türemine ayırmıştır. Bu kuralın istisnalarına örnektir.

Örn.: *rahmetlik* veya *rahmetli* (Tanrının rahmetine namzet) kelimeleri *rahmet*⁴⁸² kelimesinden türemiş olarak birbiri yerine *merhum* gibi kullanılır.

+II eki Eski Türkçede yine sıfat meydana getirmeğe yarayan (çınlamalı gırtlak sesi *g* ile) *+IIg* ekine denktir. *+IIK* eki daha önce Eski Türkçede de (Boguk gırtlak sesi *k* ile) vardı (krş. THOMSEN, MELIORANSKI ve Türkçeden Arapçaya eski kelime sözlükleri).

⁴⁷⁷ Yazar *kösemen* kelimesini verirken, sürü başında giden keçi (ve koç) için söylendiğini kastediyor. 'Seyrek sakallı, köse' anlamının keçi için geçerli olması doğru ise de koç hakkında böyle değildir. Bizce sürü başındaki keçi veya koça verilen bu ad köselikle ilgili değildir. Aslı *gözemen*'dir. Gözcü, *nigehban* demektir ("Menüm ulu dergâhımda gözemenlik eyleye." dedi. *Kitâb-ı Dede Korkut*, 88. s.).^{AUE}

⁴⁷⁸ Lehçemizde *teker*, *tekerlek*.

⁴⁷⁹ *Dalaşman*'ın incelenmiş olması muhtemeldir.^{AUE}

⁴⁸⁰ Ve başka Türk ellerinde.^{AUE}

⁴⁸¹ Bu kelime Karaman gibi *sar[ı]man* olsa gerek ki fiil tabanından değildir.^{AUE}

⁴⁸² Yine krş. *lâzımlık* ve *lâzimli* (bk. Sözlükler)^{JD}

Örn.: Eski Türkçede *uġug* (sıfat), *uġugluġ* (ad) ‘ululuk’;
körk (ad), *körklüg* (sıfat) güzel.

Çaġataycanın çoġunlukla birbirine karıştırdığı +*lig* ve +*lik* ses birimleri, çift ünlüyenişli olan daha eski bir eke (§ 156) baġlı gibi görünüyor (krş. Yakutça -*lāx*). Bunların ile(n) (bk. § 876, 2. hatırlatma § 488 ve 533) edatı ile anlamca ve dil bilgisi bakımından ilgileri de var. Şüphesiz ki bir -*lañ* ekinin varlığını kabul etmek icap eder.⁴⁸³

+LIK eki

522. Bu ek⁴⁸⁴ yalın veya somut anlamlı adlar meydana getirmeye yarar.

1. Bu adlar yalın anlamlı olur.

a) Bir sıfattan türemiş oldukları zaman.

Örn.: *koġaylıġ*;

güçlük;

güzellik;

çirkinlik;

ey(i)lik veya *eyilik*;

k’ötülük;

fenalık;

dalġınlık.

Aġırlık ve somut bir anlam ile koca tarafından peşin olarak verilen ‘izaz ve ikram aġırlama’ parası, *mehri muaccel*.

Faķirlik oġruġuġa bā’isdir; krş. Azerice (FETH ALI AHUND OF, *Temsilāt*, 28. s.):

Adam açlıkundan susuzluġundan oġurluġa, koġdurluġa ġurşanur;

Saġlık varlıġdan yegdir.

b) Bir kişi adından türemiş oldukları zaman.

Örn.: *askerlik*;

⁴⁸³ *r* için de söyledimiz gibi edatlar dilin eski baġımsız kelimeleri olduġu hâlde diġer kelimelerden sonra aynı yerlerde ve aynı görevlerde çok kullanılarak tâbi duruma düşmüş, geleceklerini kaybetmişlerdir. Türkçede ise *r* gibi *l*’de kelimelerin baş harfi olarak bulunmaz. Şu hâlde +*LA(n)* kelimesinin aslı ‘cezbetmek; lemsetmek, temas etmek, vasletmek’ anlamlarında olan *ilmek* fiil adından *düşe*, *ķalķa* gibi kelimelerde örneġi görülen hâl kipidir. Örneġin *Ahmed* ile ‘Ahmed’e ilişik olarak, onunla beraberce’ demek olur; halk dilinde *ilen* ki bu *n*, *yazın*, *ķışın*’daki hâl ekidir.^{AUE}

⁴⁸⁴ Bu ek de *l* ile başladığına göre aslında ‘ilişmek’ anlamında olan (Dergi, bk.) *il*’den tümlec olan *ilik* ‘ilişilen’ kelimesinin bozuntusu olsa gerek.^{AUE}

kadılık;
çobanlık;
çocukluk;
avcılık;
tayyarecilik.

523. Şu türemişler de bir kişi adından yapılmış olmakla beraber yalın anlamlı olabilirler:

babalık (yalın anlamlı) ve *üvey baba* (somut anlamlı); krş. *ata*, *atalık*;
analık (yalın) ve *üvey ana* (somut);
gelinlik (yalın) ‘evlenecek çağda olan genç kız’ (somut).⁴⁸⁵
evladlık (yalın) ‘üvey evlât’ (somut);
oğulluk aynı anlam (bu makamda *ahretlik* de derler ki ahretini (ebedî hayatını kazanmaya vesile olan ahirete özgü) demektir [*âhiret**]).⁴⁸⁶

524. 2. +*IK* ile türemiş kelimeler, cansız bir şey adından (bazen bir kişi adından) yapılmış iseler yalın anlamlıdırlar.

a) ... *e* özgü şey, ... *e* yarar anlamında olurlar.

Örn.: *Yemeklik*;

yemlik;

**esvablık* veya *elbiselik*;

satılık;

**‘kira’ kiralık*;

karşılık;

sağonluk hizmetinide *ifâ eden yemek odası*.

Krş. kişi ile ilgili şu örnekleri:

odalık ‘eskiden oda hizmeti için alınan kız, hâlayık’;

**cennetlik*.

⁴⁸⁵ Gelinlik elbiseye de yalnızca *gelinlik* denir.^{AUE}

⁴⁸⁶ Bizce +*IK* eki eklenen adlar genel kurala göre başlıca:

1. Nitelikleriyle beraber daima sıfat olurlar: *Gecelik entari*.
2. Nitelikleri kaldırılınca bütün bu durumdaki sıfatlar gibi ad yerine kullanılırlar: “Geceliğ(entari)imi getir.”.
3. Bunların içinde aleniliğe geçmiş olarak hep öyle kullanılan birçok kelime vardır: *Gözlük* (göze özgü âlet), *tuzluk* (a özgü kab), *yağmurluk* (a özgü manto) vs. Birinci durumdan başkasında daima münasip bir niteliği uygun görmek mümkündür.^{AUE}

525. Bu belirsiz kavramda alınınca bu türemişler sıfat olarak kullanılabilirler. O zaman bunlar yalnızca ... *e özgü* anlamını bildirirler.

Örn.: *Yemeklik sebze*;

yemlik ot;

(acele) *satılık bağçe*;

kiraçlık ev.

Sıfat olarak kullanıldığına diğer örnekler:

yazlık tiyatro;

yazlık elbise;

kışık elbise;

bayramlık elbise;

yabanlık elbise;

gömleklik bez^{AUE};

gecelik kıyâfet.

526. Diğer taraftan, aynı sınıftan kelimelerin 'belirsizlik' anlamında kullanılacak yerde pek belirli bir anlam almaları, açık maddeleri bildirmeleri ve kısaca yalnız anlamlı adlar⁴⁸⁷ olmaları mümkündür.

Örn.: *gecelik*;

*yemlik*⁴⁸⁸;

gözlük;

kolluk;

ağızlık;

yağmuruk;

yağlık;

fişeklik;

tozlık;

tuzluk.

Yine krş. Eski Osmanlıcada *arpalık*⁴⁸⁹, *başmaklık*⁴⁹⁰ (bk. BIANCHI).

⁴⁸⁷ 523. paragrafta istisna diye kaydettiğimiz beş kelime, tabiidir ki kişi bildiren adlardan türemiş olmasalardı burada yer alabilirlerdi. Onlar 'baba, ana, gelin, evlât, oğul görevini görecek' anlamındadırlar. Bu takdirde kısmen kuralsızdırlar.^{JD}

⁴⁸⁸ Krş. daha yukarıda (başka bir yoldan meydana gelen) *yemlik* kelimesinin diğer bir anlamı.^{JD}

⁴⁸⁹ İlmî tarik ricaline aynen veya nakden verilen muhassasat.^{AUE}

527. b) +LIK ekinin katıldığı ad o adın bildirdiği şeyin miktarca çok olduğu yeri bildirir.

Örn.: a(ğ)açlık;
ormanlık;
bataklık;
çamurluk;
meyvelik (veya meyvalık);
elmalık;
ayvalık;
zeytinlik (krş. 125.s.).

528. +LIK ekinin bazı özel kullanışları.

1. İsim kümelerine eklenebilir: *çok ve sık ağaçlık yer* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 648). Bazı ad kümeleriyle ölçü belirtkenleri meydana getirir (krş. § 1083).

2. Bazen fiil adına katılır (§ 712).

3. Olumsuz fiillerin geniş zaman sıfat-fiillerine katılarak (bk. § 1462) özel deyimler meydana getirmeğe yarar.

4. Birkaç münferit hâlde zamirlere, zarflara ve hatta bir veya iki adlı bulunma hâline katılır:

Benlik;
hiçlik;
çokluk (zarf olarak kullanıldığı zaman);
gündelik;
ondalık .

krş. *ğandalık* (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 186. s.).⁴⁹¹

Yine krş. *böylelik* (§ 405, hatırlatma), *şimdilik* (§ 396), *kendilik* (§ 310, 2. hatırlatma) ve Eski Osmanlıcada *nitelik* türemişleri (bk. BIANCHI).

Aşağıdaki ifadeler *şimdilik* (§ 396) örneğine göre yapılmış olup daraltık bir anlam *bugün* bildirirler.

bugünlük de hemen hemen aynı anlamdadır;
bir defâlık olarak bir defâ olarak deyiimi ile aynı anlamdadır.
krş. *bu seferlik*; *bu gecelik* (**).

⁴⁹⁰ Eskiden sultanların tahsisatı, özel Arpalık.^{AUE}

⁴⁹¹ Neredelik, nerde oturmuş, nerde bulunmuş.^{AUE}

Şuna dikkat edilmeli ki bu ifadeler 524. paragrafta incelenen anlama bağlanırlar.

1. hatırlatma – +IIK eki hâlâ çok canlı ve doğurgan kalmış bulunuyor. Birçok yeni kelime, alaycı ve tuhaf deyimler vermektedir.

Örn.: *mahafazakârılık ve liberallik; Osmanlı İmparatorluğu* (Yeni kelimedir ve öteden beri Devlet-i Âliye veya Memâlik-i Osmaniye denir.);

fazlalık ve eksiklik;

İtalya düvel-i muazzamalıktan sükut etmek istemiyor;

ben bu kızanı kil kıtu luğa zamanından beri bilirim 'kil kıtu(su)luğ yerine'.

Krş. iyelik eki olan +sI'nın çıkarımı hakkında § 535 (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*). (***)

Krş. şu örneği: *Galiba kâhve tepsiliğinden müteka'id teneke parçası* (GÜRPINAR).

2. hatırlatma – -AIIK eki hakkında bk. 582. s.

+II eki

529. Bu ek, öncesinden farklı olarak türemiş *sıfatlar* meydana getirmeye yarar.

Bundan dolayı zaten sıfat anlamı olan adlara hiç eklenmezler (Bu da +IIK ekiyle başkaca bir farktır.).

+II eki şunlara ilave edilir:

İyelik, sahiplik sıfatları meydana getirmek üzere farklı adlara katılır: ...*e sahip*, ...*i içinde bulunduran*, ...*i olan* anlamlarına gelir.

Örn.: deyer	<i>deyerli;</i>
paha	<i>paḥaḫı;</i>
*kıymet	<i>kıymetli;</i>
tat	<i>tatlı;</i>
fes	<i>fesli;</i>
şapka	<i>şapḫaḫı;</i>
emek	<i>emekli;</i>
dalga	<i>dalğalı;</i>
su	<i>sulu;</i>
mantık (ad)	<i>mantıklı (sıfat);</i>
sigorta	<i>sigortalı;</i>
teahhüd	<i>teahhüdlü;</i>
cazibe	<i>câzibeli;</i>
hayır	<i>hayırlı;</i>

nişan	nişanlı (Anadoluda yavuklu da derler);
sabıka	sabıkaalı (anlamdaşı: yinelenen);
oruç	oruçlu. ⁴⁹²

530. Bu sınıfa resmî Osmanlı rütbe sıralarına göre belirtilen fahri unvanlara (elkab-ı resmîye) da aittir. Bunlar hâlâ eski yazımları üzere çoğunlukla ل biçiminde yazılmakla beraber bazen +lû ile söylenir (krş. § 164):

Örn.: *şevketli* (veya +lû);

şudretli (veya +lû).

Bu iki lakap sultana özgüdür. Yabancı hükümdarlara *haşmetli* debdebe ve dârât sahibi unvanı verilir.

Fehâmetli (veya +lû) ululuk sahibi ki Fransızcada *altesse* denir (sadriâzama ve Mısır Hidivine verilen unvan);

devletli (veya +lû) eli üstün, galip olan, ikbal sahibi, kutlu (vezir veya mareşal rütbesinde olan memurlara verilen lakap);

‘atufetli (veya +lû) (veya *ulufetli*) *şefkatli rütbe+i bâlâ* sahiplerine verilen lakap);

sa’adetli (veya +lû) *mutlu (rütbe+i ûlâ* sahiplerine verilen lakap).

Bu son üç lakap Fransızcada *excellence* kelimesiyle ifade edilir.

Diğer resmî rütbeler sırasının unvanları şunlardır:

izzetli(lû) şeref, büyüklük sahibi (miralay, kaymakam ve bunlara eşit rütbelerde olan mülkiye memurları unvanı);

riş‘atlı(lû) yücelik sahibi binbaşılara, bahriye miralaylarına ve bunlara eşit rütbedeki mülkiye memurlarına verilen unvan);

fütüvvetli(lû) cömertlik, keremkârlık sahibi (râbias rütbesinde yüzbaşılara ve bu rütbeye eşit rütbesi olan mülkiye memurlarına verilen unvan);

hamiyetli(lû) yurt sever (*mâdûn* zabıtlere ve bunlara eşit mülkiye memurlarına verilen unvan) vs.

Sefir, konsolos, sefarethane ve konsolosluk memurlarının şefleri gibi yabancı devletler temsilcilerine rütbe ayırt etmeksizin *asaletli* unvanı verilir.

Genellikle din mensuplarına *faziletli(+lû)*; kadınlara *ismetli(+lû)* nitelik verilirdi.

⁴⁹² Bu kelime aslen Farsça ‘bir günlük’ anlamında olan *rûze*’den bozmadır. Türkçede başı r’li kelimelerden önce, kelimenin ilk hece uyumuna göre u getirilerek (*a*)ruze olarak söylenmiş, sonra c < z değişimiyle ve son ünlünün düşmesiyle kelime *uruc* ve sonra *oruç* olmuş görünüyor.^{AUE}

531. 2. Menşe bildiren nisbet sıfatları meydana getirmek üzere bir *mehân*, yer adlarına katılır.

Altaycada +lu, +du, +tu ekleri ... *de bulunan* anlamını verir:

Ayaǵtu su 'kadehde su' (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 20. s.).⁴⁹³

Bunlar şöyle olabilir:

a) Özel adlar (birtakım ülke adları ve bütün şehir, kasaba, köy veya yer adları).

Örn.: *Avrupalı*;

Yunanlı;

Avusturyalı;

*İtalyalı*⁴⁹⁴ veya *İtalyan*;

İstanbullu;

Parisli;

Londralı;

Berlinli;

Viyanaalı (Eski Osmanlıcada *Beçli*);

Romalı;

⁴⁹³ Yazar Altaycanın -lu, -du, -tu eklerini aynı anlamda görerek bir tutmak istiyor. Ancak biz de -tu ekinin -tu'ya yakın anlamı olmakla beraber, bazı farklılıkları vardır. Bu bizim bulunma durum eki +DA'nın bir çeşidi olabilir; bu ek lehçemizde de aynı durumda şekil verici (formatif) bir rol oynar:

Isgarada balık, dilde destan, dalda kebab, sözde hasta, başta çiçek vs.^{AUE}

⁴⁹⁴ Eskiden Fransıza *Françaļu* veya *Fransaļu* derlerdi. Bugün özel adları olan millet adlarının çoğunluğu eskiden +II ile türemiş adlardan yapılmıştır.^{JD}

Örneğin bugünkü Avusturyalı eskiden; *nemçelü* veya *nemselü*

Örneğin bugünkü İngiliz eskiden; *İngilterelü*

Örneğin bugünkü İspanyol eskiden; *Ispanyalı*

Örneğin bugünkü Amerikan eskiden; *Ameriķalı*

Örneğin bugünkü Maltız eskiden; *Maltalı*

Örneğin bugünkü Palonyalı, Polonez, Leh, Lehistanlı eskiden; *Lehli*

Örneğin bugünkü Romen, Romanyalı eskiden; *Eflāk, Boğdanlı*

Örneğin bugünkü Rus eskiden; *Rusyalı, Moskof*

Örneğin bugünkü Sırbıyalı, Sırbitanlı eskiden; *Sırplı*

Örneğin bugünkü Bulgar, Bulgaryalı eskiden; *Bulgar(istanlı)*

Örneğin bugünkü Boşnak eskiden; *Bosnaļu*

Örneğin bugünkü İran, Fars eskiden; *İranlı, Acem*

Örneğin bugünkü Kafkasyalı eskiden; *Kafkaslu*

Örneğin bugünkü Macar, Macaristanlı eskiden; *Engerüslü* vs.^{AUE}

Kıbrıslı;
 Edirneli;
 Işkōdrağı;
 Üsküdarlı vs.

Hatırlatma – Bu türemişlerin birkaçı gerçek aile adı olmuştur.

Örn.: *Köprülû* (meşhur devlet adamları yetiştiren bir aile adı).

b) Birtakım cins adlara katılır.

Örn.: yerli;
 k'öylü;
 şeh(i)rli;
 taşrağı;
 mahalleli.

Memleketli; *vilâyetli*; *adağı*; *dağı*; *saraylı* (Sultanın kadınlarına verilen ad); *alaglı*; *mektebli*; *Harbiye mektebinden yetişmiş olan*) kelimelerinde de böyledir. Yine krş. *tıbbiyeli*; *denizli*; *çarşılı*. Yine krş. bugün kullanılmayan şu kelimeleri:

uçmağlı;
 tamuğu;

ocağı yeniçeri mensubu veya Cezair beyliği mensubu (***).

Bu kelime bazen *Çapukulu Bab-ı âliye* bağlı askerin zıddı olarak kullanılırdı (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 179). İmparatorluğun sınırlarında yerleşmiş askere ise *serhadlu* denilirdi.

eyâletli 'illerdeki eski milis askeri'.

Hatırlatma – Aşağıdaki türemişler, bu adların örneğine göre zarflardan yapılmıştır:

Nere (Munsarı hâllerinde nereye, nerede de olur.) kelimesinden soru adları yapılmıştır:

nereli;
 nerelidir?

bura, *şura*, *ora* öğelerinde de böyledir:

burağı;
 şurağı;
 orağı

532. 3. Eski Osmanlıcada özel kişi adlarına katılarak bu kişilerin hizmetkârları veya mensupları olduğunu bildirir.

Örn.: *Ahmed paşalı* veya *yalnızca paşalı*.

Krş. *kethüdâlılar* 33. *yeniçeri ortası* adı.

Osmanlı adı da ihtimal ki bu tarz kullanıştan doğmuş olacak (Osmanlı İmparatorluğunu kuran) Osmanın adamları, mensupları.

533. Yalın adlarla yapılan birtakım +*l*'li türemişler zarf olarak kullanılabilirler.

Örn.: *ma'nâli ma'nâli bakmak*.

O zaman +*l* ekinin niteliği hissedilir derecede *ile* (§ 875) edatının anlamına yaklaşıp. Hatta bazı durumlarda bunları birbiri yerinde farksız olarak kullanmak mümkündür.

Azericede de böyledir. (*Bir şeyi ike elli(ı) (tutmak)* (FETH ALI AHUND OF, *Temsilât*, 147. s., 222 ve 117); *aşşam vakıtlı kaydan* (aynı eser, 172. s.).

Yine karşılaştırma *bizi köklü bıraktıñ, gözükme yoñ* (Maraş);

Örn.: *sür'atli* (veya *sür'atle*) *gitmek*;

dikkatli (veya *dikkatle*) *bakmak*.

Aslında daha ileride siz (§ 881) edatının hem *ile* hem +*l* (§ 540)'ye zıt anlama gelebileceği görülecektir.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ +*l* ekinin başka bir özel anlamlı kullanılışını da bu paragrafta veya geçen 532. paragrafta koymak gerekti:

1. +*l* eki çoğunlukla insan ve hayvan bedeninin uzuvlarından veya kısımlarından birinin adına eklendiği zaman zaten var olan bir şeyin kendisinde var olduğunu haber vermek yüzünden pekiştirme niteliğinde olarak o uzuv veya kadın büyük olduğunu ifade eder ki bu biçimle abartma anlamını veren bir edat olur:

Gövdeli 'büyük gövdesi olan'; *kaşalı* 'büyük kafa (mecazen akıl)' olan; *gerdanlı*, 'büyük gerdanı olan'; *karınlı*, 'büyük karnı olan'; *vücutlu*, 'büyük vücudu olan'; *çeñeli*, 'kuvvetli çenesi olan (mecazen, çok söyleyen)'; *dişli*, 'kuvvetli dişleri olan (mecazen, diş geçiren, zarar verebilen)'; *boylu boşlu*, 'yüksek boyu olan (mecazen, güzel endamlı)'; *göğüslü* (mecazen *meme* anlamıyla) 'büyük ve dolgun memeleri olan'; *dilli*, 'işlek dili olan (mecazen, çok ve iyi söyleyen)'; *alınlı*, 'geniş alını olan' ;*omuzlu*, 'geniş omuzları olan' vs.

Krş. *Divanü Lügati't-Türk*, I, 131: *alınlıg er* yani büyük alınlı adam.

Hatırlatma – +*l* ekinin zıddı olan +*s*z eki bu anlamda olanlara eklenemez; eklense de +*l*'nin olumlu olarak verdiği anlamı bu, olumsuz olarak veremez. Ancak *kaşa*, *dil*, *boğaz* gibi 'zekâ, natika, yeyicilik' mecaz anlamlarıyla da kullanılır olduklarından *kaşasız*, *dilsiz*, *boğazsız* gibi kelimeler yine +*l*'daki (büyüklük) anlamının zıddı olmayarak yalnızca mecaz anlamlarıyla 'zekâsız ve natikasız, çok yemeyen' anlamlarında kullanılır. Yoksa *yaşlı* = çok yaşlı kelimesinin zıddı olarak örneğin az yaşlı anlamında *yaşsız* denemez.

2. Yine aynı mana görevinde cansız anlamlı adlara da eklendiği görülüyor: *dallı budaklı* 'çok dalı, kökü olan (ağaç)', *yollu bir vapur* 'çok yol alan bir vapur', *yaşlı bir kadın* 'çok yaşlı bir kadın' vs.^{AUE}

534. +*l* ekinin (+*l*IK eki gibi krş. § 528, 1.) yalnız münferit adlara değil, ad kümelerine de eklenmek kabiliyeti vardır.

Örn.: *Siyah çarşaf*lı (*kadın*);

*kırmızı kab*lı;

*dört ayak*lı;

çift [*çifte*] *kanad*lı;

ince ve güzel tüylü;

mahdūd fikirli;

aılcağ ökçeli (*potin*);

*iri kalpak*lı (*lamba*).

Hatırlatma – Bir kelime hâlinde *دلجانلی* biçiminde yazılıp ‘bülüğa ermiş genç’ demek olan *deli kanlı* ifadesi aslında ‘kanı deli’ demektir.

535. Söz edilen küme böyle bir hâlde mecburi olarak ilk sözcüğü yalın: olan bir ad tamlaması ise sonda iyelik eki düşer (krş. § 1097);

asker kıyafeti;

asker kıyafetli;

*acem kılığ*ı;

*acem kılık*lı;

7 nisân târihi; *7 nisân târihli* (*mektub*);

*cihân-nümâ invân*ı; *cihân-nümâ unvân*lı (*kitab*);

bunuñ misli; *bu misillü*(*li*)⁴⁹⁶ (*müsüllü* eskimiştir).⁴⁹⁷

536. Özel kullanışı; çoğunluğu zıt anlamdan ibaret olarak iki addan yapılmış ve her ikisi de +*l* ekini almış az sayıda deyim vardır. Bunlar bu hâllerile bütünlük, genellik veya çeşitlilik kavramlarını taşırlar:

geceli gündüzlü: Hem geceleyin hem gündüzleyin olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

inceli kalınlı: Hem incesi hem kalını olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

içli dışlı: Hem içten hem dıştan yakın olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

⁴⁹⁶ *Anadolu Hisar*(*i*)*li*, *Sultantepe*(*si*)*li*, *baş örtü*(*sü*)*lü* vs. de böyledir. Ancak *bu misillü* örneğinde yazar yanlışmış görünüyor; çünkü bunda *bu bu misil* sıfat tamlamasına (ad tamlamasına değil) +*l*ü katılmıştır.^{AUE}

⁴⁹⁷ Bunda zamirinin ilgi eki olan +*In* kaldırılmıştır (krş. § 887) *misillü*(*li*), *müsüllü* (? böylesi yoktur.^{AUE}) *kılıklı* ve aynı anlamda olan *yollu* gibi kelimeler hakiki edatlar özelliğini almıştır. Bk. 599, 5 ve 763. s.^{JD}

aftlı üstlü: Hem altı hem üstü olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;
yazlı kışlı: Hem yazın hem kışın için olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;
erk'ekli dişili: Hem erkekleri hem dişileri beraber olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;

irili ufaqlı: Hem irileri hem ufakları olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında;
yeñili eskili: Hem yenileri hem eskileri olan (ve zarf hâlinde olarak) anlamında.⁴⁹⁸

Krş. Eski Osmanlıcadaki şu örneği:

Açar ol zemîne dirler ki enişli yokuşlu ve alçaqlı yüksekli ola (Farsçada) (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 40. s.).

Krş. *asağılı yüksekli* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 56); *yuğarılı asağılı* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 347); *sağılı sollu* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 104) (krş. BIANCHI: her iki elini de kullanabilen = sag ve sol ile işleyebilen).

1. hatırlatma – Böyle ifade ediş tarzı Osmanlıcaya özgü olmayıp diğer çeşitli lehçelerde de görülür: *arılı berili* (Kırgızcada) ‘öte beri (ye, de)’. Buna Orhun yazılarında da rastlanır.(**)

Krş. *Kutadgu Bilig*; *yârlı köklü yaratқан* ‘hem yeri hem gökü yaratan’. Altaycada -lu (-du, -tu) ekleri aynı görevi üstlenir: *ağalu açılı* “hem büyük kardeş hem küçük kardeş” (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 24. s.). Yine krş. Azericeden alınan şu örnekleri:

Anaflu kızlu (ana ve kız her ikinizin) iki pulluğ aqlınız yohdur (FETH ALİ AHUNDÖF, *Temsilât*, 30. s.);

Menüm haqqum yerlü dıblü (yere ve dibe) batsa da men ağa Hasan'a giden değilem (aynı eser, 223. s.).

2. hatırlatma – +l eki iki veya daha çok renk adlarıyla bulunur ki ‘hep birlikte şu bu renkleri olan; kısmen şu kısmen bu renkte olan’ anlamlarını verir:

kırmızılı sarılı çiçek;

aqlu karaflu alaca (FİRUZÂBÂDİ, *Kâmûs-u'l-Muhît*, I, 153, 336 ve 389).

3. hatırlatma – Anlamdaş terimli bazı ikili örnekler de vardır.⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ *Geceli gündüzlü*’den beri devam eden bu örnekler gerek sıfat ve gerek zarf olarak kullanılabilir. Metinde zarf durumları gösterilmemiş olduğu için hepsinin yanına kereler içinde bu durumları açıklayan ilaveler tarafımızdan katılmıştır.^{AUE}

⁴⁹⁹ Yazarın bu iki terimli örnekleri anlamdaş saymasını doğru bulmuyoruz: Örneğin verdiği örneklerden *yaşlı başlı* ‘yaşlı başlı’ demektir ki ikinci sözcüğün başındaki dudaklı *b*, *m* yerindedir. Yoksa *yaş*, *baş* kelimelerinin anlamdaş olması mümkün değildir, nitekim *m* yerine yine dudaklılardan *f*’de kullanılır: *sıfı fıķı*’da olduğu gibi *yaşı ne başı ne* ifadesinde de ikinci

Yaşlı başlı “Yaşı ne başı ne?”;

Belli başlı.

537. Başka bir yapılaş tarzı daha vardır. Bu, bir adın sonuna +II eki eklendikten sonra ardınca aynı adı, onun da sonuna iyelik ekinin teklik üçüncü kişisini getirmektir.⁵⁰⁰

Örn.: yerli yerinde⁵⁰¹;

boylu boyunca⁵⁰²;

başlı başına.⁵⁰³

Pekiştirme bir anlamda olan bu çeşit deyimler az sayıdadır. Eski Osmanlıcada ise daha sık kullanılır olmakla beraber, üleştirici bir anlamda idiler.

Örn.: Her biri evlü evine gitdiler⁵⁰⁴ (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 8. s.);

Adlu adıyla yazılı idi (aynı eser, 5. s.).⁵⁰⁵

Her bir kalemli kalemin o ırmağa bıraktılar (1426 yılı yazmaları, 170. yap.).⁵⁰⁶
(Bu son örnekte) anlam gelişimi şöyle görünüyor:

1. Kelime kelimesine “Her bir kalem sahibi kalemini o ırmağa bıraktı.”.

2. Üleştirici anlam: Her biri kalemini o ırmağa bıraktı.⁵⁰⁷

Krş. *yârlığ yârındâ* (T. E., 12, I, 1); (krş. PAVET de COURTEILLE) her biri kendisince.⁵⁰⁸

sözcükteki *b* yine *m* yerinedir, *yaşını, başını almış* ifadesinde de yine böyledir.

Belli başlı örneğine gelince: Bu iki kelime de birbirine anlamdaş olamaz. *Belli* belenmiş, maruf başlı başa geçmiş, ileri gelen, mütehayyiz + bağımsız anlamında olup ikisi birlikte *maruf ve mütehayyiz* demektir. Başlı kelimesini *başlıca* biçiminde de görürüz ki bu (mütehayyiz ve başa geçmiş olarak) esas anlamında olur.^{AUE}

⁵⁰⁰ Bu hükümden sonra şu kaytları da katmak icabeder: O zaman ikinci kelime bu yalın hâliyle kalmayıp çekimli hâlleriyle de kullanılır.^{AUE}

⁵⁰¹ Bunlar *yeri olan, kendi yerinde*;

⁵⁰² *Boyu olan* ‘boyu miktarınca’;

⁵⁰³ *Bağımsız olarak* ‘kendi başına’;

⁵⁰⁴ *Evi olan evine*;

⁵⁰⁵ *Adı olan* (kendi adıyla);

⁵⁰⁶ *Kalemi olan kalemini* gibi esas anlamlarında görünmektedir.^{AUE}

⁵⁰⁷ Bizce bunlarda yazarın dediği üleştirici (distributif) anlam görünmüyor.^{AUE}

⁵⁰⁸ PAVET de COURTEILLE’in tercümesini yaptığı Çağatay sözlüğü bu örneği şu beyit içinde veriyor:

Qapab kurgannı dapkur dapkur oğ hayl

Tüşâr gâ kıldılar tuşluğ tuşu meyl,

“Muhasara edip kaleyi tabur tabur o süvariler

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada +l'in 'pekleştirici' anlamıyla görüldüğü örnekler var: *İzimli veya gerekli*.⁵⁰⁹

Yine krş. şu eski atasözünü:⁵¹⁰

Eğer rami iseñ rumlu ol, eğer zengî iseñ zengîlü ol.

Yine krş. Baraba lehçesinden alınan şu örneği:

Yârlü yârsâdim suļu susadım. "Toprağına yerleşmek istedim, suyuна susadım."

(RADLOFF, *Proben* IV, 16. s., I, 19). -sâ eki için krş. § 844.

Bunda 536 ve 537. paragraflarda görülenlere oldukça benzeyen ikizlenmeler var.

Krş. Altaycada:

Yârlü yerine suļu suuna yandı. "Yerli yerine sulu suyuна geri döndü." (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 117. s.).⁵¹¹

538. +l ve +lIK ekleri aynı kelime de beraber bulunabilir.

Örn.: *bataķ;*

bataķlıķ;

bataķlıķlı bir ova (az kullanılır);

Öbür örnekler:

serin ķan;

serin ķanlı;

serin ķanlılıķ.

Krş. *ķastaķlıķlı;*

aķrıķlıķlı.

(Attan) inmeķe kıldılar kuşluk vakti meyl..".

Bu takdirde *tuşluk tuşu* ad tamlamasının yukarıdaki örneklere uygun olmadığı anlaşılıyor.^{AUE}

⁵⁰⁹ Bu kelimelere +lû eklenmekle pekleştirici anlamı bizce çıkmıyor, alelade 'gereği içinde bulunduran, lazım olan' anlamlarındadır.^{AUE}

⁵¹⁰ Bu örnek de diğerleri arasında bir özel anlam vermek durumunda olmadığı için yerinde görünmüyor.^{AUE}

⁵¹¹ Bu paragrafta veya geçen paragraflar arasında geneli bağımsız olarak kullanılmadığı hâlde yalnız -lI ekiyle kullanılanlara yer vermek iyi olurdu: *saķ: saķlı; giz: gizli* gibi ki bunlar *saķ* ve *giz* biçiminde eskiden bağımsız kullanılan adlardan olup *saķla- gizle-* tabanlarından deĝildir. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 279. *saķ* 'haraset, hıfz'; *Divanü Lugati't-Türk*, I, 275 Kız 'mahfaza': *kızdeki kız(lig) yıpar*; yani mahfazadaki gizli misk kokusu (kız ağzındaki güzel koku kastedilir); Arthur Lumley DAVIDS, *Grammaire Turk*, XXXI Kyed: *Abļayyn kyed* 'Abļay'ın kütüphanesi' (Cengiz hanedanından *Abļay* adlı birinin kütüphanesi. Büyük sayıda türlü türlü Doĝu dillerinde yazmalarla dolu olup Rus istilasında tahrip edilmiştir.).^{AUE}

539. -II eki -III (bk. § 855) biçimindeki fiil eki içinde de bulunur. -Ik ve -Ak ile kullanışı hakkında bk. § 863.⁵¹²

540. +II ile türemiş adların zıt adları, çoğunlukla yoksun bırakıcı edatı olan +sIz ile yapılmış ifadeler olur (krş. § 881).

Örn.: *terbiyeli*;

terbiyesiz;

aklıllı;

ağılsız;

fayideli;

fayidesiz;

hakıklı;

hakıksız.

Bazen +II ile türemiş kelimeler sonu +sIz'lı ifadelerle komşu olarak kullanılır.

arabaı arabasız (GÜRPINAR, *Tesadüf*, 525. s.).

541. +sIz'la biten kelimelerden ikinci bir defa +IIK ile de (genellikle yalın anlamlı adlar hâlinde) türemişler meydana getirilebilirler.

hakıksızlık;

ağılsızlık;

susuzluk;

uykusuzluk vs.

+CI eki (meslek ve sanat adları)

542. +CI eki meslek ve sanat sahipleri adlarını meydana getirmeğe yarar.

⁵¹² Bu -II eki, -II ile yapılmış edilgen fiil tabanlarına ayrıca -Ik ekinin yalnız -I'sı katılarak yapılan sıfatlarla bazen belirsizlik hâlinde bulunur.

yazılı 'yazılmış' ve yazılı 'yazıyı içine alan';

sarılı 'sarılmış' ve sarılı 'sarı rengi içine alan';

dizili 'dizilmiş' ve dizili 'diziye içine alan';

örtülü 'örtülmüş' ve örtülü 'örtüyü içine alan' vs.

Ancak yalın bir ad ve sıfata benzemeyenlerde bu karışıklık yoktur.

Asılı 'asılmış'; basılı; gerili 'gerilmiş'; serili 'serilmiş'; örülü 'örülmüş' vs.

n'li edilgen fiillerin tabanlarına bu -i katılacağı zaman l > n değişimi olur: *kapan*: *kapaı* 'kapanmış';

döşen: *döşeli* 'döşenmiş';

dayan: *dayalı* 'dayanmış' vs.^{AUE}

Örn.: aşcı (aḥcı);

*ḥizmetçi;

*sofracı;

loḫantacı;

*ḳahveci;

boyacı;

sucu;

sütçü;

baḷıḳcı;

*sā^catçı;

*müzāk'ereci;

demirci;

*kiracı;

*arzuḥālci;

sigortacı;

tuḷumbacı;

baḷoncu;

*tayyāreci.

Büyük sayıda daha birçokları..

543. Bazen bu adlar tamamıyla bir meslek ve sanat ehlini değil, yalnızca belirli bir fiil ve hareketi alışkanlık üzere veya tesadüfen yapan ve çoğunlukla latife ve alay yollu meslek ve sanat sahiplerine benzetilmek istenilen kimseleri bildirirler. Bu takdirde dahi +cl eki sıfat veya zarflara eklenebilir.

Örn.: *da^cvacı;

da^cvetci;

*du^cācı;

*b(p)ahacı;

ucuzcu;

atcı;

*yaḷancı⁵¹³;

*nazariyatçı;

eskici;

⁵¹³ 'Sahtekār' anlamına alınan *yalancı*'nın zıddı olarak *gerçekci* denilir.^{JD}

***ezberci**⁵¹⁴;

pekici.⁵¹⁵

Şu sorgu adı da bütün bu türemiş örneklerine göre yapılmış bulunuyor:

Ne, neci.

Örn.: *Sen necisiñ?*

Krş. böyle bir oluşumu § 531 hatırlatma.

544. +*CI* eki, +*IK* eki kadar büyük bir canlılık muhafaza etmiş olup alışılmış yeni kelimeler de vermektedir:

İttiḥādcı;

i'tilāfcı.

545. +*CI* eki +*ICI* fiil kökünde de bulunuyor (krş. § 852 ve aşağısı).

+daş eki

546. +*daş*⁵¹⁶ eki arkadaşlık, hayat veya içtimai durum beraberliği ifade eder. Ünlü uyumu kurallarına uymamak gibi bir özellik gösterir ve eklendiği kelime ne olursa olsun *a* ünlüsünü muhafaza eder.

Örn.: **vatandaş*;

**dındaş*;

ğarındaş veya *ğardaş* (*kardeş*);

arğadaş;

⁵¹⁴ 'Hâfızadan' anlamıyla kullanılıp aslında *göğüsten* karşılığı olarak Farsça sayılan bu kelimenin Farsçalığı bizce şüpheli görünüyor.

Türkçede (bk. Dergi) *es* maddesi *us* gibi 'akıl + hatır, zihin kuvveti, hafıza' anlamındadır. Eski Türkçede *br* ile yapılan ekler vardır. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 106, *aşbar* saman ve kepek karıştırılarak atlara verilen yem; *m > b* değişimli olarak *br* eki lehçemizde *ısmarlamak* gibi *ısmar* (ıs 'sahip'; *ısmar* 'bir sahibe mensup') sıfatına -*İAmAğ* katılmakla yapılmış olacak ki ana anlamı 'bir sahibe mensup kılmak' olsa gerek krş. *ğamber*, *cılbur*, *ğambur* ve yine *mr* ile: *yağmur*, *ıhlamur* vs.

Gamze 'işaret' anlamında *ışmar*'da böyle yapılmış bir ad görünüyor, *iş* kelimesi (Eski Türkçe, *oş da* 'işte', *oş bu* 'işte' bu kelimelerinde görülen) *oş* 'işaret' kelimesinin bir çeşidi olabilir. Arapça *işaret* kelimesinin maddesiyle yakınlığı dikkate değer.^{AUE}

⁵¹⁵ *ğurbetci*, *yabancı* kelimelerinin de belki aynı sıraya konulması gerekirdi.^{JD}

⁵¹⁶ Bu ek şüphesiz 'hemnam, arkadaş, sevgili' anlamlarındaki *adaş* kelimesinden gelmektedir. Bu da 'birbirinin adını karşılıklı söylemek' demek olan *adaşmak* (*ataşmak*) karşılıklı fiilinde görülendir. Nasıl ki *oynaş* (*âşık*) kelimesi de 'birlikte oynamak' anlamında *oynaşmak*'tandır. (krş. 541. s.) (RADLOFF, bu *adaş* kelimesini (*at*) *ad* + *eş* biçiminde; ŞEMSEDDİN SAMİ Bey de *addaş* biçiminde tahlil etmektedir.^{JD}

yoldaş (yol arkadaşı, silâh arkadaşı, rütbesi olmayan yeniçeri).

Krş. *ayahdaş*, *meslekdaş*, *hâldaş*, *ocağdaş*, *köydaş*, *hadehdaş*, *sırdaş*, *holdaş*, *pirdaş*, *sıñurdaş* (bk. sözlüklere), *yaşdaş* (yaşıt) (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türki*, I, 713), *gönüldaş* (KUNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*) ve belki *bektaş* (Özel ad olarak da kullanılır.).

Yine krş. *boydaş*; *ahddaş* (AUCHER ve HINDOĞLU); *sünnetdaş* (BIANCHI); *hocadaş* veya *sebağtaş* (BIANCHI); *âhengdaş* (S. B. fr. t.); *şehirdaş*; *milletdaş*, *hemvatandaş*⁵¹⁷ (TEQ).

+cıl ve +cıl eki

547. +Cıl ve +Cıl eklerinin ancak on kadar türemişi var.⁵¹⁸ Bu kelimelerin çoğunluğu kuş adlarıdır.

Örn.: *adamcıl*;

ölümcül (kullanılmaz)⁵¹⁹;

tavşancıl deniz tavşancılı (tavşanları avlar);

yılcıl;

balıkçıl (veya *balıkcin*);

kaşıkcin ‘kaşıkçı kuşu dahi denilen büyük saka kuşu *pelican*’ (yine krş. *güvercin*⁵²⁰, *bıldırcın*);

*doğurcın*⁵²¹ *doğuz*, “iki taraftan dokuz taşla oynanılan ve üçleme de denilen bir çeşit dama oyunu; onuncusu öşür (ondalık) için tutalan dokuz buğday demetinden ibaret yığın”.

1. hatırlatma – +cıl ekine Moğolca kuş adlarında da rastlanır. Yine krş. *fulürcin* (BARBIER de MEYNARD ve S. B.), ördek adı.

2. hatırlatma – *ağcıl*, *gökçül*, *hırçıl* gibi kelimelerdeki *cıl* sıfatları ise Türk sözlükçülerinin fikri tersine bir ek değildir. Bunlar hakikatta kül rengi gri ‘benekli’ anlamında bir *cıldır* ki önceki kelimelerle birleşik sıfat hâlindeyler. Krş. *Demirçil* ‘demir kırı’ (Arnavutçadaki efsanelik at).⁵²²

⁵¹⁷ Farsça *hem* Türkçe *daş* anlamına karşılık olduğundan ikisinin bir yerde kullanılması yanlışır.^{AUE}

⁵¹⁸ Lehçelerde bu sayıyı çoğaltacak başka örnekler var (bk. Dergi).^{AUE}

⁵¹⁹ Lehçelerde ‘can çekişme; can çekişen; öldürücü’ anlamlarındadır (Dergi).^{AUE}

⁵²⁰ Bu kelimeler *Divanü Lugati’t-Türk*, III, 309, *kügürçün*; I, 423, *budursın* biçimlerindeydir.^{AUE}

⁵²¹ z > r değişimiyle.^{AUE}

⁵²² Yazarın bu hükmünün tersine biz yine Türk sözlükçülerinin fikrini paylaşmaktayız: *cıl*, *cıl* aynı nispet ekidir. Bunlardaki *c* bazen sert ünsüzlerden sonra *ç* söylenir. Yoksa bunları

Kazan lehçesinde bir +*Cil* eki vardır ki fiillere eklenir: *tatçıl* (kolayca kirleten, kirlenen) ‘kirletmek’ anlamındaki *tatmağ*’dan.

Yine krş. *ایر مکچیل* *irmekçil*⁵²³ ‘şen, ferahlı’,⁵²⁴ *کاجیل* ‘geveze’ (GUIGANOF tarafından 1802’de Sen Petresburg’da yayımlanan, abece bölümü 35. s.). Yine krş. § 1462.⁵²⁵

3. hatırlatma – Yine bk. 871. paragrafta verilen eklere.

4. hatırlatma – Kısaca (Asya’da olduğu gibi Balkanlarda da kullanılan) bir taşra deyimi vardır. Bu bir kişi bildiren ada getirilen +*gil* ekidir. Bu ek ‘aile, nezd, ikamet yeri’ anlamlarını aslında pek belirsiz bir biçimde ifade etmektedir (krş. İngilizce *home*, Almanca *heim*, Fransızcada tam karşılığı olmayıp çoğunlukla *chez* ile eda edilmekle yetinilir.).

Örn.: *Aliğile gitdim;*

Ahmedgilde dir;

*Anamgil yanında oturur.*⁵²⁶

Yine krş. *içgil* veya *içgin* (iç, içeri anlamında) az kullanılır; *üçkil* ve *üçkül* (veya *üç-gül*?) ‘üçgen biçiminde, üç kenarlı’ anlamında (*Divanü Lugatî’t-Türk*, I, 97. s.);

törtkül (GUIGANOF, 228).

‘benek’ anlamındaki *çil* kelimesiyle birleşik saymak doğru değildir.^{AUE}

⁵²³ *Divanü Lugatî’t-Türk*, III, 331, ‘zevk ve refah’ anlamındaki *â(t)rinç* bu fiil adından türemiş olsa gerek.^{AUE}

Çağatay sözlüğü: *kep, gep* ‘söz, sohbet’ (lehçemizdeki *geveze* *kepese(k)* söz söylemeğe meyleden), *geveze > kepese*: (k > g, p > u, s > z) değişimleriyle. Farsça ‘talim yayı’ anlamındaki *kebâde*’den bozma olduğu söylenen *kepâze* kelimesinin de ‘dile düşmeğe meyleden’ anlamıyla aynı kelimeden gelmiş olduğu düşünülebilir.^{AUE}

⁵²⁵ Krş. *Divanü Lugatî’t-Türk*, III, 43 *ikçil* ‘çok hastalıklı’; III, 42 *yağmurçıl* ‘yağmuru çok olan (yer)’, III, 43, *tübcil* ‘tipisi, fırtınası çok (yer)’. KAŞGARLI, bu ek için şöyle der: “Bir şey, diğer bir şeyin üzerinde birbiri ardınca olur ve devam ederse o şeyi bildiren adın sonuna ziyade edilir ve o kelime o şeyin kesretle olduğu sıfatı olur. Bu karşılaştırma ancak dar bir karşılaştırma olup çok fazla örneği bulunmaz.”

Fikrimizce bunun böyle olması c > s değişimi yapmayan +*sıl* eklerinin daha fazla kullanılmış olmasındandır; çünkü bu +*sıl* > +*cil* biçiminde s > c değişmesinden meydana gelmiştir. Bu da +*sıl*’dan birleşik bir ek olup ‘meyil eden’ anlamındadır. Yukarıdaki bütün örneklerde de hakim olan asli mana budur.^{AUE}

⁵²⁶ *Yazındı yaz Ömer Osman gile selâm ederim* (ALİ EKREM). Bu ekin +*cil* ile münasebetini göremiyoruz. Bizce bu *yarıncı* ‘yarına mensup’ vs. kelimelerdeki +*ki* nispet ekinin +*kıl* biçiminde bir birleşik çeşididir. Belirsizliklik de yalnızca bir nispet eki olmasındandır. *Osmangil* ‘Osmana mensup olan, olanlar’.^{AUE}

İkinci aynım: Fiil

548. Genellikle Türkçe fiili söylemeden önce, yardımcı fiil görevini gören ve bazı kipleri Türkçe çekimde gerçekten fiil ekleri hâlini alan ek fiileri görmek gerekir.

I. Bölüm: Ek fiil

549. Osmanlıcada ek fiil kipleri birbirine uymaz durumlarda olduğundan bunları daha fazla aydınlatmak için ayrı ayrı öbekler biçiminde veriyoruz:

A öbeği

Bu öbek, ek fiilin geniş zaman kipinden meydana gelmiştir.

Geniş zaman

Teklik	Birinci kişi +Im; ⁵²⁷	Çokluk	Birinci kişi +Iz;
	İkinci kişi +sIn;		İkinci kişi +sInIz;
	Üçüncü kişi ±DIr;		Üçüncü kişi ±DIrIAr.

550. Ek fiilin geniş zaman kipi gerçekten bir *ek* hâlinde, ad cümlelerinin yüklemelerine bitişir. Bundan şu sonuçlar doğar:

1. 157 ve 158. paragraflarda gösterilen ünlü değişmesi kurallarına uyar.

2. Teklik ve çokluk birinci kişilerde, ünlüyle başlayan eklere ait eki alan kelimelerin sonundaki gırtlak seslerinin yumuşaması ve aralarına y yardımcı harfinin geti-

⁵²⁷ Bu geniş zaman kipi zannedildiği gibi *imek* (*irmek*) fiil adından türeme değildir. Bunlar *men* (*min*), *sen* (*sin*) +*miz*, +*siniz*'den ibaret ayrıık kişi zamirleri olup kelimelerden sonra gelerek kullanıla kullanıla uymaca hâlinde o kelimeye bitişirken şekillerinde değişikliğe de uğramışlardır. Üçüncü kişi zamirleri olan *ol*, *olar* ise çok eski lehçelerde kullanıldığı hâlde Türkiye Türkçesinde düşmüştür. Burada onun yerine gösterilen +*dir* ise eski *turmak* fiil adından geniş zaman teklik üçüncü kişi *turur*'un uyumuna uymuş ve sonraları son r'sini kaybetmiş biçimdir ki görevi zamir değil pekiştirme edatıdır. Nitekim *hastayım*dır, *hastasındır*, *hastayızdır*, *hastasınızdır* biçimlerinde teklik birinci ve ikinci kişilerdeki *hasta* habelerini pekiştirmek için de kullanılır. Bu şimdiki zaman kipi öteki fiillerin yapan zamirlerini oluşturmak üzere de kiplere girmiş bulunuyor. Ancak istegin çokluk üçüncü kişi kipi +*iz* yerine +*lim* kullanılır. Geniş zamanın olumsuz kipinde ise geniş zamanın olumluluk işareti olan *r*, z'ye çevirilir; o zaman onun bu zamirlerle yapılan teklik ve çokluk birinci kişilerinde zamirlerden önceki z'ler düşer: *Bilmezim*(em); *bilmem*; *bilmeziz*; *bilmeyiz* gibi.^{AUE}

rilmesi gibi (§ 202 ve aşağısı, 183) kurallara uygunluk gösterir.

Bununla beraber, bu ek *vurgusuz* olmak gibi bir özellik gösterir. Vurgu ondan önceki hecede⁵²⁸; yani eki alan kelimenin (Yüklem demektir.) son hecesinde bulunur. Şu hâlde ek fiilin geniş zaman kipi uymaca (ekleme) bir kip sayılabilir. Diğer taraftan yazıda genellikle yükleme bitişir.

Bütün bu geçen görüşlerin uygulaması şu örneklerde görülebilir:

(ben) *küçüyüm*;

(sen) *zenginsiñ*;

(o) *fuḫarâ°*dır;

(biz) *taḫebê°(y)iz*;

ḫorkâ°ḫsıñız;

(on[lar]) *cesurdır[la°r]*.⁵²⁹

Ek fiil ayrı olarak da yazılabilir:

(sen) *zengin siñ*.

551. Ek fiilin geniş zaman kipi, teklik ve çokluk birinci ve ikinci kişilerinde, aslen zamirdir. Eskiden bunlarla kişi zamirleri arasında bir karışım vardı; bugün de Doğu lehçelerinin çoğunluğunda yine böyledir:

mân yaş mân, sân yaş sân 'ben gencim, sen gençsin' vs.

Eski Osmanlıcada, ek fiilin kipleri kişi zamirlerine daha yakındı:

Teklik	Birinci kişi	-im, -em; -in, -en; -ven; -vem;
Teklik, çokluk	İkinci kişi	-siñ, -sen; -siz.

Bu biçimlerle şimdiki Türkiye Türkçesi biçimleri karşılaştırılınca görülüyor. Türkiye Türkçesi biçimleri, asıl fiil ekleri ve iyelik eki ile (bk. § 605'deki tabloya) gösterilen başka bir zamir ögesinin benzeşme tesirine uymuştur. Teklik ikinci kişide bu tesir, yalnızca imla bakımından olmuştur. Doğrusu *سك* ekinin imlasında *sağır* nunun görünüşüne yakın denilecek bir durumdadır ve *ك* harfi Türkçede artık gırtlaklı ünlü söylenişi kalmadığı bir devre aittir. Bu sebeple çeviri yazılarımızda *سك* biçimini +sıñ ile değil daima +sin biçiminde göstermiş bulunuyoruz.⁵³⁰

⁵²⁸ Yalnız çokluk üçüncü kişide sonda görülen +l(A)r istisnadır ki vurgu hep de onlardadır.

⁵²⁹ Yazarın buralarda verdiği *cesurdır, cesurdırlar, cesurdırlar* biçimindeki örnekler ünlü uyumuna uymadıkları için tarafımızdan düzeltilerek verilmiştir.^{AUE}

⁵³⁰ Aslı böyle olmakla beraber biz bunu -siñ biçiminde göstermeği tercih etmekteyiz; çünkü,

1. hatırlatma – Anadolu’da çokluk birinci kişilerde *+ık*, *+ik* biçimine rastlanıyor.

2. hatırlatma – Teklik ve çokluk birinci kişilerde ek fiil kiplerinin zamir asıllı olduklarını sezmiş olan bu Türk dilcileri bu zamirlere *kişi eki* (pronom verbal) adını vermişlerdir.

552. Ek fiilin geniş zaman kipinin teklik üçüncü kişisi olan $\pm D\dot{I}r$ fiil aslındandır: Alelaide طورمق imlasıyla yazılan *dur-* fiilinden geniş zaman teklik üçüncü kişi olan *durur* kipinin kısaltılmışıdır.

Eski Türkiye Türkçesi, daha tam olan درر (Çağataycada دورر biçiminde yazılır) kipini muhafaza etmiştir. در biçimi bile Orta Asyanın bazı lehçelerinde دی ve hatta t biçiminde bir kısaltışa uğramıştır.

Türkçede $\pm D\dot{I}r$ eki, ötedenberi asıl isnat edatı (copule) olmasıyla bildirme eki (*edât-ı haber*) adı verilmiştir (bk. isnat edatı hakkında § 1175 ve aşağısı).

553. Çokluk üçüncü kişide *+lAr* eki isteğe bağlı ise de ek fiile katılmadığı zaman özneye bitiştirilmesi lazım gelir. Şu hâlde *onlar cesurdur*lar yerine⁵³¹ *onlar cesur(dur)* veya *cesurdur*lar⁵³² denilir.

Bazı durumlarda *+lAr* eki $\pm D\dot{I}r$ ekinden önce gelir: *+lAr(±D\dot{I}r)*.

B öbeği

554. Türkiye Türkçesinde fiil adı olmayan *i-* (eksiltilmiş) fiil kökü ile meydana getirilen kiplerdir. Bunlar geçmiş zamanda geniş zaman hikâyesi, şartlı şimdiki zaman, rivayet geniş zaman, şartlı birleşik zamandır.⁵³³

Bitmemişlik

Teklik	Birinci kişi <i>idim</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>idik</i> ;
	İkinci kişi <i>idiñ</i> ;		İkinci kişi <i>idiñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>idi</i> ;		Üçüncü kişi <i>idiler</i> .

özellikle İstanbul lehçesinde *ü*’dan farkı olmayan bu şekli genellikle ikinci kişilere tahsis ile *ü*’nları üçüncü kişiyi ayırmakta pek büyük bir fayda temin edilmiş olacağı inancındayız: *geldiğine, geldiğiñe, gelsin, gelesin* vs.^{AUE}

⁵³¹ *Durmak* ‘ayağa kalkmak, dikilmek’ anlamındadır (krş. Latince aynı anlamda *stare* ki Fransızcanın aslen *estant*, *este* olan *étant été* yardımcı kiplerinin fiil adıdır.).^{AUE}

⁵³² Yazarın buralarda da verdiği *cesurdur*, *cesurdırlar*, *cesurdirler* biçimindeki örnekler ünlü uyumuna uygunsuz oldukları için tarafımızdan düzeltilmiştir.^{AUE}

⁵³³ Buna bir de şartın *rivayeti kiplerini* de katmak lazımdı.^{AUE}

Varsayım (geniş zaman)

Teklik	Birinci kişi <i>isem</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>isek</i> ;
	İkinci kişi <i>iseñ</i> ;		İkinci kişi <i>iseñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>ise</i> ;		Üçüncü kişi <i>iseler</i> .

555. Geçmiş zamanda geniş zaman ile varsayımın geniş zaman kiplerinin her ikisi de aynı *+m*, *+ñ*'den ibaret asıl fiil nekleriyle (bk. § 605'deki tabloya) meydana getirilmiştir. Farkları ancak birinin *-di-* ötekinin *-se-* gibi gövde⁵³⁴ ekleri olan heceleri olmasından meydana gelmiştir. Daha ileride § 611 ve aşağısında, genellikle bu gövdelerden söz edilecektir.

-Dİ'li gövdelerin imlası hakkında düşünceler – Arap harfli imlada *dî*'nin *i*'si ancak açık hecelerde görülür. *di*, *diñiz* gibi kapalı hecelerde ise yalnız ünsüzler yazılıp bu gösterilmez.

دم ، دك ، دك = *d(.)m*, *d(.)ñ*, *d(.)k* gibi.

556. Şüphe kipliğinde

Teklik	Birinci kişi <i>imişim</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>imişiz</i> ;
	İkinci kişi <i>imissiñ</i> ;		İkinci kişi <i>imişsiñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>imiş</i> ;		Üçüncü kişi <i>imişler</i> (<i>imişdirler</i>).

Geniş zamanın rivayeti kipinde bir kesinlik olmayıp bir belirsizlik ve şüphe anlamı vardır. Söz söyleyenin kendisi tarafından gözlem ve tahkik edilmeyip yapıldığı, olduğu bir başkasından işitilen bir vakadan (rivayet biçimiyle) söz edilirken söylenir.

Örn.: *hasta imiş* = (geçmişte veya şimdide = geniş zaman) hasta olduğunu söylediler (*il est malade, dit-on, il serait malade, il était malade, parit-il*).

Zaman bakımından bu rivayet kipinin kavramı katmerlidir. Bazen bir şimdiki bazen bir geçmiş zaman kipidir⁵³⁵ (bk. yukarıdaki örneğe).

Rivayet kipi, daha önce geçen iki kipten yalnız, *-mİş*'tan ibaret gövde ekiyle değil, bizzat ek fiilin aynıyla geniş zamanından başka bir şey olmayan ekiyle de ayırt edilir.

Hatırlatma – *i-* fiilinin incelenen üç kipi, dış görünümü bakımından alelade fiillerin bazı kiplerinden farklı değilse de aynı anlamda değildirler.

⁵³⁴ Frenkçe *theme* karşılığı olarak verdiğimiz *gövde* kelimesi, Çağataycada *temel* gibi 'payanda, destek' demektir. Burada da kiplerin zaman ve anlamlarını birbirinden ayırmağa yarayan ve kiplerin esasını meydana getiren kip ekleri yerinde kullanılmıştır.

⁵³⁵ Bir çeşit geniş zaman yalnız gelecek zaman bildirmeyen genel zaman.^{AUE}

Örnek olarak *idim* kipi *sevdim* (bk. § 653) gibi alelade bir fiilin basit belirli (şuur-lu geçmiş zaman) kipine benzemekle beraber, geçmiş zamanda şimdiki zaman hikâyesi anlamındadır. Birinci kişi, geçmiş zamanda cereyan üzere olup kendisine veya ikinci veya üçüncü kişiye ait olan bir fiil ve eylemi bununla ifade ve hikâye eder. Geçmişin şimdiki zamanında olan bir fiilin hikâyesi olur.

isem kipi dıştan *sevsem* (bk. § 654) gibi alelade bir fiilin basit şart kipinden farklı değildir; bununla beraber bunda bir varsayımlı kip anlamı vardır.

Yine *imişim* kipi aynıyla *sevmişim* (§ 632) gibi alelade basit bir belirsiz (şuursuz geçmiş zaman) kipi gibi oluşmuş ise de kip (muhakkak olmayış, daha büyük bir belirsizlik ve şüphe) bakımından ve bir de zaman (katmerli kavramı) bakımından ondan farklıdır (bk. § 656).

Fiillerin çekiminde bu kiplerin gördükleri görevler için bk. § 606.⁵³⁶

557. Birleşik kip:

Şartlı geçmişin hikâyesi

Teklik	Birinci kişi <i>ise(y)idim</i> ; İkinci kişi <i>ise(y)idiñ</i> ; Üçüncü kişi <i>ise(y)idi</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>ise(y)dik</i> ; İkinci kişi <i>ise(y)idiñiz</i> ; Üçüncü kişi <i>ise(y)idiler</i> ⁵³⁷

Bu kip, ek fiilin varsayımlı geniş zaman kipiyle aynı fiilden yardımcı olarak kullanılan geçmiş zamanda şimdiki zaman kipinin buna katılmasından yapılmıştır.

1. hatırlatma – Bu kip aynıyla *sevse(y)idim* (bk. § 683) gibi alelade birleşik fiillerden şartlı geçmiş zaman kipi ve başka bir deyişle *şartın geçmiş zaman hikâyesi* biçimindedir. Şu hâlde -sA gövdesi tabiatıyla basit kip hâlinde farzlı ve birleşik zaman hâlinde şartlı anlamını verir.

ise(y)idim kipi artık kullanılmaz. Bunun yerine *o/-* fiilinden geçmiş zaman şartının hikâye kipi olan *o/sa(y)idim* kullanılır (bk. § 1221).

Farzlı ve şartlı arasındaki anlam farkı için bk. § 1213 ve aşağısı.

2. hatırlatma – *idim ise*, *idiñ ise* gibi kiplerin niteliği hakkında bk. § 686. Eski Osmanlıcada *imişisem* veya *-mişsem* kipi de kullanılırdı (bk. § 1223).

⁵³⁶ Rivayet kiplerinin teklik ve çokluk ikinci kişilerindeki s'ler konuşma dilinde daha çok düşer: *-imişsiñ(iz)*, *-imişin(iz)*. Şartlılarda da böyledir.^{AUE}

⁵³⁷ Bugün dilde yeri olmayan bu oluşum yerine yazar, şu kullanılmakta olan kipleri *birleşik kip(ler)* başlığı altında göstermeli idi.^{AUE}

Teklik	Birinci kişi <i>idi(y)isem</i> ; İkinci kişi <i>idi(y)iseñ</i> ; Üçüncü kişi <i>idi(y)ise</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>idi(y)isek</i> ; İkinci kişi <i>idi(y)iseñiz</i> ; Üçüncü kişi <i>idi(y)iseler</i> .

Bunlar şöyle de kullanılır: *idimse, idiñse, idi(y)se* vs.

Bu birleşik zamanlardan bir de şartın geçmiş zaman rivayeti vardır:

Teklik	Birinci kişi <i>imiş(i)isem</i> ; İkinci kişi <i>imiş(i)iseñ</i> ; Üçüncü kişi <i>imiş(i)ise</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>imiş(i)isek</i> ; İkinci kişi <i>imiş(i)iseñiz</i> ; Üçüncü kişi <i>imiş(i) iseler</i> .

Zarf-fiil

558. *ik'en*.

-*k'en* eki hakkında bakınız § 733, 2. hatırlatma. Burada da kipin anlamı, asıl ve köküyle uyuşmuyor.

Bu zarf-fiil, ana bir eylemle beraber olan edat anlamını; yani bir oluş durumunu ifade eder.

Bir maddeye bir insan sağlam ik'en başka türlü hüküm eder, hasta ik'en başka, ayık ik'en başka, sarhoş ik'en başka (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

Burada zarf-fiilin öznesi ana eylemi bildiren (*hüküm eder*) fiilinin öznesiyle birdir.

Ben orada ik'en öyle bir niyet yogudu (ŞEMSEDDİN SAMİ).

– Zarf-fiilin öznesi ana fiilin öznesiyle bir değildir.

559. Bazen bu zarf-fiil kipi ana fiil ile anlamca çelişir ve zıt bir hâlde bulunur.

Örn.: *Ben ondan daha genç ik'en daha yaşlı görünüyorum*.

ik'en zarf-fiilinin kendisi de birleşik zarf-fiiller meydana getirmek için yardımcı fiil görevini görür (bk. § 1351 ve aşağısı).

Bazen bu zarf-fiil yerine *olduğum halde* (bk. § 1362 ve aşağısı) zarf-fiil deyimini kullanılır.

Fiil adı

560. *i-dük (i-dik)* aslında nadir kullanılan bu kipe mecburi olarak bir iyelik eki katılmış bulunur. *-dik, -dük* eki hakkında § 688 ve aşağısı, bk. § 1351 hatırlatmadaki⁵³⁸ örneklere.

561. *i-* fiilinin bütün kipleri bizzat bu kökün atılmasıyla kısaltılmış olabilir ve o

⁵³⁸ § 1362 ve aşağısı.^{AUE}

zaman bunlar ek fiilin geniş zamanı gibi aynı durumda olarak vurgusuz ekler görevine düşmüş olurlar. Bu hâl genellikle eklere ve başlıca ünlü uyumuna § 157 ve 158 dair kuralların uygulanmasına yol açar.

Ek fiilden önce gelen kelimenin sonunda ünlü bulunursa bu fiilin kullanılmakta olan tam biçimi olur ve ses düşmesi durumundan sakınmak için araya bir y getirilir (krş. § 116): *hasta(y)ise*. Yine krş. 948. s., hatırlatma.

Böylece bunlar şöyle olur.

Geçmiş zamanın hikâyesi:

-dim, -düm; -dım, -dum;

dîñ,-dũñ; -dîñ, -duñ vs.

Farzlı kipliği:

-sem, -sam,

-señ, -sañ vs.

Şüphe kipliği:

-mişim; -müşüm; -mışım; -muşum;

-mişsiñ, -müşsũñ; -mışsiñ, -muşsuñ vs.

Bir ek yapmak gerektiği zaman sonunda bir gırtlaklı ünlü ünsüz bulunan kipler ekli kelimedeki son ünlünün ait olduğu sınıfa göre ayrı bir imla biçimi alır. Başlıca geçmiş zaman hikâyesi ve farzlı geniş zaman kiplerinin çokluk birinci kişilerinde böyle bir durum vardır:

Ön sınıf ünlüsünden sonra: -dik, -dük,

-sek,

Art sınıf ünlüsünden sonra: -dık, -duk,

-sağ.

Aslında *idim*, *isem*, *imişim* biçimindeki tam kiplerde bazen söyleyen kişilerin keyfine göre özellikle sözün gidişi hızlı olduğu zaman eklerdeki ünlü uyumu kurallarına tabi olur.

Örn.: *Ben dargın idim* (*isem*, *imişim*) veya *dargın ıdım* vs.

Kısaltılmış biçimleriyle:

Ben dargındım (-sam, -mışım).

Hatırlatma – Fiil adı kısaltılmış biçimiyle ancak en Eski Osmanlı metinlerinde bulunur: *gerektigin*⁵³⁹ (1426 yılı yazmaları, 49, *batılduğın*, 111. yap.).

⁵³⁹ *gerekdüğün*, *batılduğın*.^{AUE}

562. Ek fiilin olumsuz geniş zaman kipi ve i- nakıs fiilinin (tam veya kısaltılmış) kipleri, *değil* (§ 445) olumsuzluk zarfına bu kipleri ekler gibi katmakla elde edilir:

Geniş zaman

değilim;

değilsin;

değildir veya değil vs.

Geçmiş zamanda geniş zaman

değil idim veya değildim vs.

Farzlı geniş zaman, geniş zamanının rivayeti ve zarf-fiil kiplerinde de böyledir.

Hatırlatma –i- eksiltilmiş fiili, diğer Türk lehçelerindeki *ār-* fiiline denktir. Osmanlıcada *er-* fiili ‘irışmek’ anlamındadır. *كل* yerinde Çağataycada *irmās* veya *imās* denir.

C öbeği

563. Ek fiilin öbür kipleri ve hele fiil adı *olmak* Çağatayca *bol-*’tan alınmış olup olumlu ve olumsuzları düzenli olarak çekimlenir (bk. çekime). Bazen de *olmak* yerine *bulunmak* fiil adı kullanılır.

Ç öbeği

564. § 284 ve aşağısında sözü geçen *ki* ekini ek fiilin sıfat-fiili diye saymak da mümkündür⁵⁴⁰ (krş. § 1362, dipnot, son satır başı).

II. Bölüm: Genel olarak fiil ve fiil kökleri

565. *Türkiye Türkçesinde fiilde millî nitelik* – Osmanlıcada kullanılan birçok ad yabancı dillerden gelmedir. Aksine fiil Türkçe asıldandır ve Arap ve Fars kelimele-riyle o kadar dolu olan eski edebî üslupta (ek ve edatlarıyla beraber) biricik millî öge de budur.

566. *Fiilin biçim bilgisi öğeleri* – Daha önce (§ 131) görüldüğü üzere Türkçe fiil, ad gibi şöyle bir biçimlenme şeması ile gösterilir:

⁵⁴⁰ Yazarın bu görüşüne ortak olamıyoruz ve *ki*’nin i- (*ir-*) eksiltilmiş fiilin bir sıfat-fiil olması ihtimalini uzak buluyoruz.^{AUE}

Kök + (tek veya çok yapım eki) + (tek veya çok çekim eki). Kere içindekilerin açıklamaları için bk. § 131.

Bu üç ögeden her birini birbiri ardınca gözden geçireceğiz. Bununla beraber bir fiilin köküne eklenen yapım eklerine tarafımızdan özgelemeç⁵⁴¹ (*yapım eki*) (§ 570) adı verilmiş olup şimdiden şöyle bir şema kurabiliriz:

Kök+ (tek veya çok yapım eki) + (tek veya çok çekim eki).

567. Fiil *kökü* – 128. paragrafta ad köklerinin aksine fiil köklerinden söz edildi.

Tek heceli fiilden kökler 106. paragrafta işaret edilen (örneğin: *i-*; *sı-*; *öp-*; *kał-*; *sürç-* örneklerindeki) biçimlerden birini alabilir.

Son örnekteki az sayıda birtakım fiillerde sondan bir önceki (akıcı) ünsüz yardımcıdır: *se(r)p-*; *kı(r)p-* (halk ağzı *kıp-*); *dirt-* (halk ağzında *dit-*).⁵⁴²

Bunların iki heceli kökler olacağı kuvvetli bir ihtimal değildir; fakat öyle de olsa ikinci hece ancak ünlü + ünsüz örneğinde; yani açık hece hâlinde olabilir.

Örn.: *çürü -*;

oḡşa-.

İkinci bir kapalı hece (*ünsüz + ünlü + ünsüz düzenli*)si olan birçok fiil vardır; fakat şuna da dikkat edilmeli. Bunların son ünsüzleri daima şunlardan biri olur:

*l, t, r, ş, n.*⁵⁴³

Bunlar ise *özgeleyenler* (bk. daha ileride § 570 ve aşağısı)'in son ünsüzleridir. Bunlar yalnızca bir tesadüf eseri sayılamayacağı sebeple: *düşün-*, *savaş-*, *çevir-*, *sorut-*, *yañıl-* gibi kelimelerin artık tek başına kullanılmayan köklerden türemiş kelimeler olduğunu tasdik ve iddia etmek bizce cüretkârlık görünmüyor.

⁵⁴¹ KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ bu tabiri *Mukayes-el Lisan, Kistas-ul Beyan* adlı Türkçe dil bilgisi kitabında daha önce; حروف مغيرة الاحداث yani fiilin bildirdiği eylemleri özgeleyici, başkalaştırıcı edatlar diye kullanmış bulunuyor.^{AUE}

⁵⁴² Biz bu ünsüzlerin yardımcı değil, ana olduklarına inanıyoruz; çünkü bu heceler bizce şimdiki gibi tek heceli değil, aslından iki hecelidirler. Nasıl ki *sevinç*, *igrenç*, *kart* gibi birtakım kelimelerdeki son tek heceler *seviniş*, *igreniş*, *karut* gibi asılların bozmalarıdır ki bunlarda *l, n, r* gibi akıcıların varlığı yüzünden alt yanlarındaki ünlüler düşüp birer hece ekşiğine çevrilmiş bulunuyor (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 288, *zulâka harfleri*).

Yine bu bakımdandır ki *sürütmek*, *sürüşmek*, *kałkımak* vs. kelimelerinde *m, r* gibi akıcıların tesiriyle yanlarındaki ünlüler düşmekle bu üç heceli kelimeler *sürtmek*, *sürçmek* (*ş > ç* değişimi), *kałkmaḡ* gibi iki hecelilere inmiş bulunuyor.^{AUE}

⁵⁴³ *l, r* ünsüzleri yapım ekleri diye de sayılabilir (§ 841, 842). Çok az sayıda iki heceli fiiller vardır. Bunlar *z* ile biter. Bu *z*'nin de aslen *-(k)üz* biçiminde (bk. 580 hatırlatma) edilgen bir ek olması mümkündür.

Diğer taraftan fiilin sonunda, fiilin ikinci açık hecesi sonunda bulunan *çürü-*, *oşsa-* gibi kelimelerdeki ünlülerin de bir ek olduğu ispat edilebilseydi bu Türkçede fiilden kökün tek heceli olduğu kararına varılmış olacaktı (krş. § 849).

568. Burada fiilden kökün kendi hâliyle de bir yapı görevini *buyruğun teklik ikinci* kişi görevini oynayabildiğini hatırlatırız. Bunun etken çatısına ait olduğunu ilave etmemiz gerekir (bk. daha ileride § 595). Öteki çatıların buyruğunda ise bir yapım ekinin (özgelemecin) var olması gerekmektedir (§ 570).

569. Isimden türemiş fiiller (§ 838) yapı bakımından, fiilden kökleri olanlar gibidir.

Örnek olarak iş addan kökü ele alınarak bundan *işle-* fiili yapılabilir. Bunda *işle-* ögeyi tıpkı *ver-* fiilden kökü sıfatıyla etken çatılı buyruğun teklik ikinci kişisine denktir. Şu hâlde, *kök* deyimi yerine daha genel bir deyim olan *ilk fiil tabanı* (§ 133) deyimini koymak yerinde olur. Bu yapım ekli fiil tabanına (§ 571) karşılık olur ve sonra bir de bunlara benzer *addan tabanlar* diye bir ayrılık gözetmeye de lüzum olmadığından yalnızca ve hiçbir karışıklık çıkmasına sebep olmadan kısaltılmış olarak bunlar için *ilk taban* ve *yapım ekli taban* demek de mümkündür.

Şu hâlde 566. paragrafta verilmiş olan fiilin biçim bilgisi şeması yerine şu şemayı koyabiliriz:

İlk taban + tek ve ya çok yapım ek + tek veya çok çekim ekleri.

III. Bölüm: Çatı bildiren fiil yapım ekleri

570. Başka fiiller meydana getirmek için ilk köke katılan fiil eklerine *yapım eki* adını veriyoruz.

Şu hâlde 838. paragraf ile aşağısında söz edilecek olan ekler yapım eki olmaz; çünkü onlar adlara katılmakla fiil meydana getirenlerdir ki aksine ancak ilk tabanları ortaya çıkarmaya çalışırlar.

Yapım ekleri fiilin anlamını ve daha çok fiilin bildirdiği eylemin yapılmasında eli olan öznenin ortak bulunduğu hâl ve şartları değiştirip başkalaştırır.

Bu başkalaşmalar (özgeleşme) Fransızcada etkenlik, edilgenlik, sıfat-fiillik *voix* dedikleri çatıya kısmen eşit olur. Bu deyimi Türkçeye uygulamak için ona daha geniş bir kavrayış vermek; yani bu deyim içinde ettirgen, olumsuz ve olumsuz yeterlik fiillerini de varsaymak gerektir. Üstelik, bu öğelerden ikisi ve hatta üçü, tek ve aynı bir fiilde kümelenmiş olarak bulunabilir. O zaman fiil, birleşik çatılı olur (Son

zamanlara ait Türkçe dil bilgisi kitaplarında *çatı* yerine *anlam* (*sens*) denilir.).⁵⁴⁴

571. *Yapım ekli taban* deyimiyle bu yapım eklerinden bir veya birkaçının katılmış bulunduğu tabanı anlatmış oluyoruz ki şu şema bunu gösteriyor:

Yapım ekli taban = *ilk taban* + *tek veya çok yapım ekleri*.

İlk taban ise 569. paragrafta söylenildiği üzere şöyle gösterilebilir:

$$\text{ilk taban} = \begin{cases} \text{Fiilden kök} \\ \text{İsim + fiil yapım eki.} \end{cases}$$

Yapım ekli tabanın biçim bilgisi bakımından görevi, bütün fiilden tabanların biçime dayalı göreviyle birdir; yani o da yalnız başına kullanıldığı zaman (etken çatısındaki) buyruk kipinin teklik ikinci kişisini bildirir (§ 133).

Yapım ekli tabanlara çekimsiz biçimleriyle; yani kendilerine hiçbir çekim eki katmadan örnekler vermek muhakkak ki daha makuldü. Bununla beraber böylelelerini fiil adı hâline (krş. § 134, 2. hatırlatma) koymaktan ibaret olan alışkanlıktan ayrılmaya mecbur olduğumuzu zannetmiyoruz. Fiil adının ekini de kereler içine almayı yeter görüyoruz.

Uyarı – Bu sergileyişte yapım eki dediğimiz türemlik ekler, adlarda yapılanın aksine çekim eklerinin öncesine alınmış ise bu onların yalnızca yeni kelimeler meydana getirmeğe yaramalarından değil (çatı ifade etmekle) gerçek olarak bir dil bilgisi görevi oynamalarındandır. Bu sergileyişte biz bunlara kelimede tuttukları yere uygun bir yer verdik.

Aynı fiilde birçok yapım eki bulunduğu zaman bunlar, meydana getirdikleri düzen içinde sıraları ne ise burada o sıra ile gösterilecektir. Şuna dikkat edilmeli ki olumlu ve olumsuz yeterlik fiillerindekiler istisna, bütün bu eklerin başında yardımcı⁵⁴⁵ i ünlüsü bulunmaktadır. Klasik imlada bu ünlü genellikle gösterilmezdi. Aksi-ne, son zamanlardaki imlada ise bu, ünlülerin değişme kuralları gereğince (ı) i söy-

⁵⁴⁴ Bununla beraber bu tabir sakıncalıdır; çünkü o zaman bu çatıların anlamlarından söz etmek lazım gelse, *filan mananın manası* demek zarureti ortaya çıkar ki bunun sebep olacağı karışıklık ve anlaşmazlık meydandadır. Fransızların *voix* tabiri karşılığı Arapça *bi-na*'dır ki bu, Türkçede *mâna yapısı* demektir.^{AUE}

⁵⁴⁵ Bunun yardımcı olduğuna hüküm edildiğine göre sonradan o ünsüzü okutmak için katılmış yardımcı bir ünlü olduğu anlaşılıyor. Burasını yazar iyice anlatmış değildir. Kaldı ki biz, dilde ilk oluşum esaslarına varan ve burada açıklaması uzun sürecek olan bazı delillere dayanarak bunun aslı olduğuna inanıyoruz.^{AUE}

lenileceği zaman ى ile ve (u) ü söyleneceği zaman ۇ ile gösterilirdi.

Türkçede bu fiiller dönüşlü çatı, işteş çatı, ettirgen çatı⁵⁴⁶, edilgen çatı ve olumsuz yeterliği diye ayrılır (§ 595, hatırlatmaya da bakınız).

I. Dönüşlü ve işteş fiiller

572. Fiile gelen ekler sırasında ilk yer ya dönüşlü fiilin ekine ya işteş fiilin eki-ne ait olur: Gerçekten bu iki ek aynı fiil içinde ve birlikte olarak bulunamaz.

1. Dönüşlü fiil

Dönüşlü fiil ilk tabana -(l)n- eki katılarak yapılır. Bu ek -in- (-ın-) söyleneceği zaman Arap harfleriyle -ن- biçiminde ve -ün- -un- söyleneceği zaman -ون- biçiminde yazılırdı.

Dönüşlü fiili öznenin isterse kendi üzerinde veya kendisi için olsun yaptığı fiil ve hareketin (eylemin) tesirlerine bizzat kendisinin doğrudan doğruya veya dolayısıyla uğradığını bildirir.

Dönüşlü fiilin eki ancak geçişli fiil olan ilk tabanlara katılabilir.

giyin	} -mek	giy- (-mek)'ten;
edin		et- (-mek)'ten;
gezin		gez- (-mek)'ten (Anlamca ikisi de birdir.);
tağın	} -mağ	tağ- (-mağ)'tan;
yazın		yaz- (-mağ)'tan (kendisi için yazmak [FIRUZABADI, Kāmûsu'l-Muhît, I, 563].

Dönüşlü biçiminde olan bir fiil, 'bir şeyi kendi için yapmak' anlamını bildirirse ilk tabanların geçişli fiil olanları gibi yükleme hâli alır: *edinmek* (*hazanmak* kelimesinin anlamdaşı).

Şunlar da geçişli fiil olabilirler:

Giymek 'bir şeyi kendi üzerine giymek, üzerine geçirmek' anlamında (krş. *Mollâyane* 'imameler sarınup' 'Mollalar biçiminde sarıklar sarınıp', (NAIMA, *Tarih-i Naimâ. Ravzat ül-Hüseyn fi hulâsat il-Ahbar il-Hâfikeyn*, I, 114); *sakınmak*, 'bir şeyi saklamak, korumak ve bir de kendisini bir şeyden korumak, saklamak' ki o zaman

⁵⁴⁶ Oldurucu, oldurumlu (tasyirî = factitif) da dedikleri.^{AUE}

çekinmek ve *kaçınmak* anlamdaşı olarak ayrılma hâli alır.

573. Dönüşlü fiili, en çok hisleri ifade eden fiillerde âmilindeki iç varlığın az çok büyük bir hissesi olduğu eylemleri bildirmekte kullanılır (Fransızcada da *se facher* 'darılmak, gücenmek'; *se rijouir* 'sevinmek' gibi dönüşlü hâllerde kullanılır.).

Örn.: *sevin-*, *sev-*'ten

krş. yine *utanmak*, *gücenmek*;

kışkanmak vs.

Doğrusu, dönüşlünün kullanılışı pek iyi belirtilmiş değildir. Bu kip, ileride görüleceği üzere işteş çatı (§ 576 ve çeşitli yerlerde § 586) ile oldukça çok olarak karıştırılmaktadır.

Divanü Lugatî't-Türk, II, 112 ve 125. s.'e göre *-(I)n*'lı fiiller *-ir* gibi yapmak, *-ir* görünmek, *-mezlikten gelmek* anlamını da verir.

2. İşteş çatı

Divanü Lugatî't-Türk (I, 157. s. ve aşağısı; II 72. s. ve aşağısı vs.) *-İş*'li fiilin bildir-diği karşılıklı veya bir taraflı (paylaşılır) hizmet ve yardım anlamları üzerinde ısrar etmekte ve böylece dönüşlü ve deyim caizse bencil bir eylem bildiren dönüşlü fiilin zıddı olduğunu göstermektedir. İşte bu ayırt edişini görünürlemek için *contributif* ve *individuel* deyimlerini teklif ediyoruz.

Aynı eser Osmanlıcada yaşamamış -veya gelişmemiş- olan kayda değer bir kavramından daha söz ediyor. Bu 'bir şeyi birisine yardım için yapmak (yönelme hâli ile)' anlamından meydana gelmiştir.

Örn.: *O! manga (maña) kâyık tutuşdı.* "O bana geyik tutmakta yardım etti." (II 72. s.);

O! maña kapuğ açışdı. "O bana kapıyı açmakta yardım etti." (I, 158. s.) vs.

574. İşteş fiili ilk tabanına *-I-* eki katılmakla yapılır ki Arap harfli imlâsı *-iş-(-ış-)* söylenişinde ve *-uş- (-üş-)* söylenişinde *-وش-* tur.

Şu anlamları bildirir:

1. Kökün anlattığı eylemin yapılmasında birçok öznenin hissesi olduğunu:

a) Gerek bu eylemi karşılıklı olarak birbirine yapmak suretiyle bildirir (ödeşirlik, işteş çatı).

Örn.: *görüş-* 'birbirini karşılıklı görmek (ve bu durum icabı) konuşmak',

söyleş- 'birbiriyle karşılıklı konuşmak',

vuruş- 'birbirine karşılıklı vurmak',

dövüş- öncekisi gibi ‘birbirini karşılıklı dövmek’.

575. b) Gerek bu eylemi emek birliği (emektaşlık) fikri olmadan aynı zaman içinde yapmak biçimiyle bildirir.

Örn.: *uçuş-* ‘her biri bir tarafa uçmak’,

koşuş- ‘aynı zamanda ve büyük sayıda olarak koşmak’,

gülüş- ‘çok kişi gülmek, beraber gülmek’.

bakış- fiili şu iki kavramı bir arada bulundurmaktadır: a) Birbirine bakmak, b)

Birçok kimse aynı zamanda bakmak (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 768).

Emek birliği fikrini bildiren *-İş*’lı fiil geçişli olabilir:

Örn.: *Bir sepet üzümü kapışdılar* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

Krş. *Divanü Lugati’t-Türk*, I, 158: *ol mâning birlâ sût içişdi*.

576. 2. Kökün bildirdiği eylemin yapılmasında tek bir öznenin sıkı sıkıya hissesi olduğunu bildirir.

a) Temas, bağlantı, uygunlaşma bildiren birtakım fiiller böyledir:

yapış-;

iliş-;

bitiş-;

yetiş-;

eriş-;

ulaş-;

bulaş-;

çatış-.

b) Bir çabalayış, bir işleyiş fikri bildiren fiiller de böyledir:

çalış-;

oğraş- ve *dürüş-* (FIRUZABÂDİ, *Kâmûsu’l-Muhît*, I, 97, 551);

halkış-, *giriş-*;

can çekiş-.

c) Anlamları *-(İ)n-* ekli dönüşlü fiilleri anlamından açık bir biçimde ayırt edilmeyen bazı fiiller de böyledir:

dolaş-, *do(a)(mağ)tan*;

tutuş-, *tut(mağ)tan*⁵⁴⁷;

⁵⁴⁷ *Divanü Lugati’t-Türk*, I, 196 *tutmağ* ‘yanmak’; lehçemizde ‘ateşten duman çıkmak’ anlamında ince ahenklisi: *tütmek*, *tutmak* fiil adının kökü olan *tut-* bir ad hâlinde ve *dûd* ‘du-

yatış-, yat(mağ)tan.

Divanü Lugatî't-Türk (I, 158. s.) -İş'li fiillerin, öznenin 'her tarafına girip sinmek' anlamında olduğunu haber vermekle bizim gösterdiğimiz anlama yaklaşan yeni bir kavramı göstermiş oluyor.

Ton târni içişdi;

sirkâ açışdı.

Bu anlam zayıflayarak basit başlangıç fiilleri derecesine düşer:

Od soğuşdu. "Hava soğudu." (II, 82. s.);

Yaş soğuşdı. "Sebzeler sölpütü." (II, 87. s.).

Krş. Osmanlıcada başlangıç anlamalı *-leş'*le türemiş (§ 840) fiiller *-len'*li dönüşlü fiillerinin anlamdaşlarıdır.

Böylece dönüşlü fiil ile işteş fiil gibi esasta zıt anlamalı fiillerin nasıl olup da aynı başlangıç anlamına düşebildiği anlaşılır.

Hatırlatma – Tarafsız anlamalı *değiş-* fiili *değ-* fiilinden gelir ki eskiden 'karşılıklı değmek' anlamındadır.⁵⁴⁸(**)

Eski Osmanlıcada işteş çatı ekinin *dar ünlü* ile *-İş* biçiminde kullanıldığını gösterir bazı örnekleri görülmektedir:

oğuşmak yerine *okuşmak* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 44);

yürüyüşmek (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 75).

II. Ettirgen veya oldurucu fiil

577. Ettirgen fiil, kendisini doğuran ilk fiilden şu sebeple ayrılır. Bunda özne bir eylemin yapılmasına meydan verir, yol açar, sebep olur, o eylemi oldurur; bu eylem ise *oturtmak* gibi tarafsız veya *bir şeyi yaptırmak* gibi geçişli fiil olabilir.

Ettirgen fiil ekleri başlıca şu iki biçimde görünür:

1. *-Dir-* bütün tek heceli köklerde ve sonlan *l, r* akıcılarından başka bir ünsüzle biten çok heceli tabanlarda kullanılır. Bu ek *-dir-*, *-dir-* ve *-dür-*, *-dur-* biçimlerinde de yazılır.⁵⁴⁹

man' biçiminde Farsçaya geçmiş gibi geliyor.^{AUE}

⁵⁴⁸ *değiş-* fiili bizce *denişmek* aslından olup Türkiye'nin bazı taraflarında *n*'si düşerek *değişmek*, bazı taraflarında ise *ğ*'si düşerek *denişmek* biçimlerinde kullanılır ki ana anlamı 'birbirine denk, denk, küfûv olmak'tır. Yine temas etmekten ayrı bir anlamda olan *değmek*'de aslında *deng-*ten *n* düşmekle meydana gelmiş bir çeşittir ki 'denk, adil olmak' anlamındadır. Bu para bu zahmete değmez 'denk ve adil olmaz'.^{AUE}

⁵⁴⁹ Yazar az da olsa bunların (*ter, tar=*) *der, dar* çeşitlilerinden olan bazılarını burada bu

yedir-;
 sordur-;
 bindir-;
 öldür-;
 dedir-;
 değişdir-;
 kazandır-.

578. 2. -t- eki r, l ünsüzlerinden veya ünlülerden biriyle biten çok heceli fiil tabanlarında kullanılır:

ğöstert-;
 ufa|t-;
 ağ|at-;
 söylet-.

579. Kuralızsız ettirgenler – Tek heceli birtakım fiil köklerinin ettirgen biçimleri bu fiil köklerine kıyası olmayarak -ir- veya -er- ve daha nadir olarak -it- ekleri eklenmekle yapılır.

1. -ir-(-ر) eki ki -ir-, -ır- okunmak üzere (-ير-) ve -ur-, -ür- okunmak üzere -ور- imlasıyla da yazılırdı.

Örn.: -i- (-ی-):

aşır-;	deyir-;
içir-;	şışır-;
batır-;	sızır- (kullanılmaz);
bitir-;	taşır-;
pişir-;	kaçır-;
gidir-;	yatır-;
siñir-;	geçir-;
şaşır- (şaş- anlamında).	gider- ⁵⁵⁰ ;

-ü- (-u-):

uçur-;	çökür-;
ölçür-;	düşür-;

münasebetle vermeliydi: gönder- (-mek); akdar-(-mak); bartar-(-mak); ko(ğ)tar-(-mak).

⁵⁵⁰ Yazar bu biçimin Eski Osmanlıcaya ait olup yenisinin gidir- olduğunu söylüyor ki bizce bu son biçim yoktur.^{AUE}

doyur-;	doğur-;
ğöçür-;	yoğur-;
	duyur-;

580. 2. -er- veya - (-ar -) eki:

Örn.: gider-⁵⁵¹ çıkar-; kopar-.

Aşağıdaki az kullanılan şu fiiller de bunlara katılabilir:

oñar-;

burtar-⁵⁵² (suratı buruşturmak, surat asmak);

uyar- fiilinin ettirgeni uyan- (Eski Osmanlıca).

Hatırlatma – -ir- ve -er- ekleri Doğu lehçelerinde (gırtlaklı ünlü ünsüzleriyle) daha tam bir hâlde:

-kar, -ğar	-ker, -ger
(-kır), -ğır	-kir, -gir
(-kür), -ğür	-kür, -gür

biçimlerinde yaşamaktadır. Bunlara -küz, -kiz eklerini de yaklaştırmak gerekir.

Eski Osmanlıcada bu ettirgen ekinin tam biçimi bazı fiillerde kalmıştır:

irğürmek = erdirmek.

turğurmak, durdurmak, duruşturmak.

Şu hâlde katmerli ünlüyenlen bir: -arkar eki var demektir (krş. § 156).

Aslında aynı ünlüyenlemelerin izleri -dir (-dar) ekinde de bulunur.

döndermek (eski yazmalarda döndürmek yanında);

Krş. gönder- fiilini MENINSKI bunu göndür- biçiminde okumuştur.

Yine işteş çatının ettirgen olan -[i]ş + ir- biçiminde birleşik bir oluşumu -şür-(-şir-) ekinin de var olduğu kayda değer. Bunun izleri Eski Osmanlıcada görülmektedir:

derişürmek yerine derşürmek (1426 yılı yazmaları; krş. VAMBERY, Eski Osmanlı Dili Çalışmaları, 161. s.). Yeni Osmanlıcada bu devşirmek biçimine çevrilmiştir (bk. § 22).

El kavşürup 'el kavuşdurup' (Cezayir yazmaları 1716. numara, 76-75. yap.).

Eski Osmanlıcada kullanılan aşağıdaki ettirgen fiilleri örneklenim yoluyla oluşmuş fiillere benziyor:

⁵⁵¹ Yazar bu biçimin Eski Osmanlıcaya ait olup yenisinin gider- olduğunu söylüyor ki bizce bu son biçim yoktur.^{AUE}

⁵⁵² Yazar burmak ilk tabanından -tar ekleriyle yapılan fiil adı yanlış olarak -Ar'lılar arasında burtar- biçiminde gösteriyor ki burtarmak olacak.^{AUE}

düz gütmek 'düzgün sürmek' (BIANCHI);

durgutmağ (BIANCHI);

dirgürmek 'diriltmek' (1426 yılı yazmaları, 53. yap.).⁵⁵³

581. 3. -it- eki ki Arap harfli imlada -it-, -it- yerine - یت - ve -üt-, -ut- yerine ۛ de yazılır.

Örn.: -it- (-it-), -üt- (-ut-)

aķıt-;

sapıt-;

sarkıt-;

dağıt-;

ürküt-;

ķokut-;

ķorkut.

avut- fiili de ettirgen bir fiildir (krş. *avun-* dönüşlü fiili) krş. *sürçüt-* (1426 yılı yazmaları, 118. yap.).

582. *Ettirgen fiilin anlamı* – Daha önce işaret edilen anlamdan ayrı olarak ettirgen veya öldürücü fiil, istemeyerek sebep olunan veya yalnızca hoş görünüp göz yumulan eylemleri, öznenin önüne geçmeyerek yapılmasına meydan verilen eylemleri de bildirir.

Örn.: *söyletmek*;

çaldırmak;

öpdürmek;

vurdurmak.

Fiilde olumsuz eki -mA- bulunduğu zaman (bk. § 632) özellikle bu anlamıyla çok görünür:

söyletme-;

açtırma-.

583. Sonra bazı durumlarda -Dir- veya -t- ile biten fiil tabanında edilgen bir anlam da olur.

Örn.: *saıldır-*;

seğirt-.

⁵⁵³ Bu *dirgürmek* örneğinin yeri burası olmayıp § 10, 579'dur. Kaldı ki biz öteki iki geçişli gibi bunun da örnekleme yoluyla edilgen fiiller olmayıp Eski Türkçenin ana oluşumları olduğuna inanıyoruz.

Hatırlatma – *ğetir-* fiili (Bunu *ğötür-*'le karıştırmamalı.) *gel(-mek)* fiilinin ettirgeni olan *geltirmek* fiil adının bozuntusudur.

Bu 'hakkından geldirmek' *hakkından geldir-* gibi deyimler de yaşayıp kalmıştır.

584. *Birleşik ekli fiil tabanlarında ettirgen ekinin alındığı yer.*

Ettirgen fiili gerek doğrudan doğruya ilk taban üzerinden gerek dönüşlü veya iş-teş çatı tabanı üzerinden meydana getirilebilir.

Şu hâlde ettirgen eki, kendisi daima onlardan sonra yer almak şartıyla *-(l)n-* veya *-(l)ş-* ekiyle tamlama yapılır. Bundan da şu çıkar ki daha önce bir ekli olan taban bu defa mecburi olarak çok heceli olur; diğer taraftan da *l* ve *r*'den başka bir ünsüzle (yani *n* veya *ş* ünsüzüyle) bitmiş olacağı için bunun ettirgen eki de ancak *-Dir-* olacaktır.

Örn.:	Ana fiil:	<i>bul-</i> (bk. § 595).
	Dönüşlü:	<i>bulun-</i> .
	Dönüşlünün ettirgeni:	<i>bulundur-</i> .
	Ana fiil:	<i>tep-</i> .
	Dönüşlü:	<i>tepin-</i> .
	Dönüşlünün ettirgeni:	<i>tepidir-</i> .
	Ana fiil:	<i>uy-</i> .
	İşteş çatı:	<i>uyuş-</i> .
	Dönüşlünün ettirgeni:	<i>uyuşdur-</i> .
	Başka örnek:	<i>görüşdür-</i> .

585. *Katmerli ettirgen* – Ettirgen ekini katmerlemekle öznenin bir ettirgen fiil ve hareketini körüklediği anlaşılır. Bunda bir işi Bay Birinci, Bay Üçüncünün aracılığına başvurarak Bay İkinciye yaptırır.

Örn.: (*Kendisi*) *soğağı süpürmek*: (Ev sahibi) sokağı süpürtmek; yani bir ikinciye "Sokağı süpür." diye emretmek ve o da süpürmek. (*Belediye*) *soğağı süpürttürmek* = yani belediye âmiri (birinci), bir memura (ikinci) *soğağı süpürt* demek, o memur (ikinci) da süpürücü (üçüncü)'ye *soğağı süpürün* demek ve süpürücü de bunu yapmak.

Bunlardaki üç aracı (agent), az çok görüneni olabilir. Örnek olarak *gelmek* gibi bir fiil ele alınırsa bunun basit ettirgeni (*geldirmek* =) *getirmek*'tir ki (gelme işini bir üçüncü yapsın diye bir ikinciye emretmek değil), bu işi kendisi yapmaktır. Bunun katmerlisi olan *getirtmek*, 'bir üçüncü gelsin diye bir ikinciye buyruk vermek' (Ancak bu katmerli, anlamca bir vasıtalı ettirgendir.).

Bu katmerleyiş, ettirgen ekinin iki biçimi birbiri ardınca bir arada *+Dir + t* veya *t + -tIr* biçimlerinde söylemekten ibaret olup yoksa ya *+Dir*'ları ya *-t*'leri birbiri

ardınca aynen tekrarlayış değildir,

Kökte daha önce *-Dir-* eki varsa *-t-* ve *-t-* (veya kurlsız olarak⁵⁵⁴ *-it-*) varsa *-Dir-* katılır.

Aslında bu, yukarıda § 577 ve 578'de söylenmiş olan kuralların bir sonucundan başka bir şey değildir.

Örn.: Ana fiil: *en-*

Ettirgen: *endir-*;

Katmerli ettirgen: *endirt-*;

Ana fiil: *añla-*

Ettirgen: *añlat-*;

Katmerli ettirgen: *añlatdır-*.

Başka örnekler: *dedirt-*;

pişirt-.

Hatırlatma – Öyle işteş çatı ve ettirgen geçişli eklerinden düzenler vardır. Bunlar gerçek anlamıyla eşit bir işteş fiilinin ettirgen kipi olmayıp özel bir anlam bildirirler:

Örn.: *araştırmak* 'dikkatle aramak';

geçışdirmek 'eyi kötü geçirmek, zaman kazanmak'.

III. Edilgen fiil

586. Türkçede edilgen şunlarla bildirilir:

1. İden başka ünsüzlerden sonra getirilen *-l-* ekiyle.

Örn.: *sarıl-*, *sar-*'tan;

sark-;

satıl-.

2. *-l-* ünsüzünden ve ünlülerden sonra getirilen *-n-* ekiyle.

Örn.: *yen-*⁵⁵⁵;

aran-;

aşın-.

587. Edilgen ekinin katmerlenmesi – Fiil tabanı ünlüyle sonlanmış ise edilgen eki

⁵⁵⁴ Bunun kurlsız olmasında tereddüdümüz vardır.^{AUE}

⁵⁵⁵ Şimdiki imlamızda *n*, *ñ* farkı gözetilmediğinden *yenmek* 'ekl edilmek, yenmek', *mağlûb etmek* 'yenmek'. *yenilmek* 'ekledilmek, yenilmek', *mağlûb edilmek* 'yenilmek' gibi biçim ve söyleniş birliği yüzünden anlam karışıklıklarından kurtulunamıyor.^{AUE}

dönüşlülük eki olan -n- ile aynı biçimde olur. Bundan doğabilecek anlam karışmasından sakınmak için edilgen ekini katmerlemek alışkanlığı vardır:

Örn.: yenil-;

aranıl-;

denil-;

söylenil-;

beklenil-;

istenil-.

Şüphesiz ki bunlarda bir benzeşmezlik meselesi düşünülmektedir. Çağataycada bazen sonu l ile biten bir tabandan sonra bile -l ekinin bulunduğu görülüyor: *teftiş kılıldı* (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 72. s.). *Divanü Lugati't-Türk* (I, 248)'e göre -le-'li türemişlerin edilgenleri -le-l- biçiminde oluyordu:

işleldi vs. Bununla beraber krş. RAMŞTEDT, *Joarnal Soc. fin.- Ougr.*, 1912, 9. s.

Divanü Lugati't-Türk (III, 78. s.) sonu ünsüzle biten tabanlardan sonra +lin- biçiminde katmerli bir ekle yapılmış bir edilgen kipi daha vermektedir: *yazlındı* 'çözül-'; *yuvlındı* 'yuvarlandı' vs. Aynı kip Yakutçada da (BOHTLINGK § 483) var.

588. Edilgen fiilin anlamı – Türkçede edilgen fiilin şöyle kullanışları vardır.

1. Fransızcada olduğu gibi öznenin başka bir zihnî kavram tarafından işlenilmiş eyleme uğradığını bildirir.⁵⁵⁶

589. 2. Bir eylemin konusu olmaktan ibaret alelade (normal) bir anlam alacak yerde çoğunlukla bir eylemin konusu olabilmek anlamını alır:

Örn.: *yenil-* (yani yenilmeğe müsait olmak^{AUE}).

içil- (yani içilmeğe müsait olmak^{AUE})

590. 3. Cümlelerin öznesi belirsizlik bildirilmeyen (indefini) bir kişi olduğu zaman kullanılabilir (O zaman Fransızcanın *on* kelimesine (bk. cümle yapısı § 1185) karşılık olur.). Bu takdirde edilgen (yalnız ettirgen çatıların edilgen biçimini almaya müsait bulunduğu Fransız dilinin aksine) edilgen anlamlı tabanlar üzerinden meydana getirilebilir.⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ Örneğin "Su dolduruldu." cümlesinde su dil bilgisi bakımından özne, kim olduğu bilinmeyen başka kimseden ibaret bir zihnî varlık tarafından işlenilmiş *doldurul-* eylemine uğramıştır. Başka bir açıklamayla da bu cümledeki su dil bilgisi bakımından özne *doldurul-* eyleminin konusu olmuştur. Yazarın vermediği örneği biz burada böylece verip onun tanımına göre açıklamış bulunuyoruz.^{AUE}

⁵⁵⁷ Türkçede bu oluşumlar, Fransızcanın müsait olmadığı edilgen tabanlar üzerinde olduğu gibi Fransızcanın müsait olduğu geçişli fiil tabanları üzerinde de vücuda getirilir.^{AUE}

591. Birleşik yapım ekli fiil tabanlarında edilgen ekinin aldığı yer – İlk tabanlar dışında alelade edilgen eki (1 ve 2. kullanışlısı), ancak ettirgen bir tabana katılabilir. Bu takdirde yeri ettirgen ekinden sonradır.

Örn.:	Ana fiil	: <i>doğ-</i> .
	Ettirgen	: <i>doğdur-</i> ;
	Edilgen ettirgen	: <i>doğduruğ-</i> .

Burada edilgen bir fiil olan *doğ-* yerine geçişli fiil anlamlı olan *doğduruğ-* fiili getirmenin, dolaylı bir yolu olduğu bu örnekten anlaşılmaktadır.

Başka örnekler:

İlişdiril-. Bu fiil *ilişdir-* fiilinin edilgenidir. Bu *ilişdir-* de *iliş-* fiilinin ettirgenidir. Bu *iliş-* ise *il-* fiilinin işteş çatıdır;

bulunduruğ- bir dönüşlü fiilin ettirgeni üzerinden meydana getirilmiştir.

IV. Olumsuz ve yeterlilik fiili

592. Dönüşlü ve işteş çatı eklerinde (bk. § 572) olduğu gibi olumsuz eki *-mA-* ile olumsuz yeterlilik *-AmA* eki de fiil tabanlarındaki çoğu ek düzeni içinde aynı yeri almakta ve biri bulunduğu zaman öteki bulunmamaktadır.

Bunlardan her biri herhangi bir fiil tabanına katılabilir, şu şartla ki o fiil tabanında yapım eklerinden birkaçı bulunduğu zaman bu iki olumsuz ekten her biri öbürlerinin hepsinden sonra gelir.

Osmanlıcada *-mA-* eki ince sınıftan kelimelerde - *ā* - veya - *u* - biçimlerinde ve kalın sınıftan kelimelerde genellikle - *ma* - biçiminde yazılır.

Bunlara karşılık olan olumsuz yeterlilik ekleri şunlardır:

-eme- (bazen de kalın sınıftan kelimelerde *-ama-*).⁵⁵⁸

⁵⁵⁸ Bu olumsuz ve olumsuz yeterlilik eklerinin sonundaki üstün *e*, *a* ünlüleri, alt yanında başı y'li bir ek bulunduğu zaman, uyuma göre esre ve ötre *i*, *ü*, *u* söylenişlerini atmaktadır. O zaman bunlar yine uyuma göre değişen *mi*, *mı*, *mü*, *mu* soru eklerine benziyor (bunlar hakkında bakınız kitabın başlarında ses bilgisi sözündeki notlarımıza).

Bazı örnekler:

Sonu ünsüzle biten tabanlar

Örn.: Ana fiil: *gel-*;

Olumsuz: *gelme-*;

Olumsuz yeterlilik: *geleme-*;

Dönüslü fiili: *görün-*;

Olumsuz: *görünme-*;

Olumsuz yeterlilik: *görüneme-*;

İşteş fiili: *görüş-*;

Olumsuz: *görüşme-*;

Olumsuz yeterlilik: *görüşeme-*;

Ettirgen fiil: *yapdır-*;

Olumsuz ettirgen: *yapdırama-*.

Öteki birleşik ettirgen fiillerde ve yine edilgen, ettirgen edilgen, birleşik edilgen edilgen kiplerinde de böyledir ve bunlardan sonuncusu; yani birleşik edilgen edilgen, içlerinde en uzununu bu sonuncusudur.

Örn.: Olumsuz : *ilişdiri^olme-*;

Olumsuz yeterlilik : *ilişdirileme-*.

Sonu ünlüyle biten tabanlar

Ana fiil : *uyu-*;

Olumsuz : *uyuma-*;

Olumsuz yeterlilik: *uyuyama-*.

Bütün hâllerde olumsuz ve olumsuz yeterlilik ekleri görülüyor ki hep *en sonra* gelmektedir.

593. Hatırlatma – Eski Osmanlıcada bu ekin başı dar ünlülü bir çeşidine ait izler bulunmaktadır.

<i>gel, bil</i>	-mi	<i>yen,yecek,yor;</i>
<i>al, kır</i>	-mı	<i>yan,yacak,yor;</i>
<i>gör, gül</i>	-mi (mü)	<i>yen,yecek,yor;</i>
<i>doğ, buğ</i>	-mu	<i>yan,yacak,yor</i>
<i>söyle, eski</i>	-mi	<i>yen,yecek,yor;</i>
<i>ara, şaşı</i>	-mı	<i>yan,yacak,yor;</i>
<i>büyü</i>	-mi(mü)	<i>yen, yecek, yor;</i>
<i>uyu</i>	-mu	<i>yan,yacak,yor vs.</i>

Bu durumlardaki gelecek zaman kiplerinin y'den sonraki e, a'ları söyleniştten düşer.^{AUE}

Nitekim MENINSKI (161. s.) *sevememek* fiil adı yanında *sevimemek* biçimini veriyor. Krş. *كل يومم* ve *كوزليومم*⁵⁵⁹ (Kırk Vezir, 115 ve 47. s.). Bu eklerin *-uma-* ve *-üme-* söylenişli olduklarını (*añlayumamış, gözleyümedim*) tahmin ediyor.

Bu eski zamanlardan arta kalmış kelimeler yardımıyla olumsuz yeterlik fiili eski bir birleşik fiil sayılabilir. Bunda *u-* ‘kadir olmak’ ve *uma-* ‘kadir olmamak’ fiilleri yardımcı olarak bulunmaktadır.⁵⁶⁰ Bunun böyle olduğu MÜLLER, *Uigarica*’daki şu cümlelerin yardımıyla anlaşılmaktadır.

Kötürü umatı, kötürgäli umatılar, bilgäli udung.

Çağataycada, Kırgızcada ve diğer birtakım lehçelerde aynı anlamda bir yardımcı olarak *a/-* fiili kullanılmaktadır.

594. Vurgulama – Olumsuz ve olumsuz yeterlik fiillerinde vurgu daima *-mA-* hecesinden önceki hecededir. Krş. yukarıdaki örnekleri. Bununla beraber olumsuz fiilin geniş zaman gövdesinin *-mA* olumsuzluk ekini içinde bulunduran son hecesinin: *sevme*°z (bk. § 616) biçiminde vurguyu kendi üzerine aldığı görülecektir.

Uyarı – Bu olumsuz *-mA-* ekini, aynı ses birimleri içinde bulundurmasıyla beraber *-mA°-* biçimindeki fiil adının vurgulu ekiyle karıştırılmamalı bk. § 711.

V. Etken fiil

595. Daha önceki sergileyişimizden sezileceği üzere *etken fiil* adını verebileceğimiz şeyin ne olduğu anlaşılır: Türkçede etken fiil ne dönüşlü ne işteş ne edilgen geçişli fiil ne edilgen ne olumlu ne olumsuz yeterlilik olmayan her fiildir.

Bu fiil *yapım eki* denilen eklerden hiçbirinin kendisinde bulunmaması ve buyruk kipinin teklik ikinci kişisi kök ile aynı biçimde olmasıyla öbürlerinden ayırt edilir (krş. § 568).

Etken kelimesinin bu şekilde algılanışı Fransızcadakinden gözle görülür şekilde ayrılıyor. Bunun için bunun adına *ana* (aslı) demek daha iyidir; çünkü hakikaten bunun tabanı esas unsurdur (§ 571).

Hatırlatma – Şimdiye kadar incelenen çatılardan bağımsız olarak *-AlA-* biçiminde devam ve sürerlik fiil eki izleri görülüyor. Bu fiiller şunlardır: *hövaşamak, ovaşamak* (bk. § 47), *tepelemek*,⁵⁶¹ *gevelemek, eşelemek*. Bunların ana fiilleri: *hövmak, ovmak*,

⁵⁵⁹ Açıklaması önceki sayfa notundadır.

⁵⁶⁰ *Götüremedi* ‘götürmeğe kadir olmadı’, götürmek için kadir olmadılar, bilmek için kadir oldun.^{AUE}

⁵⁶¹ Bunu *tepelemek* ‘başın tepesine vurmak’ anlamında olmamalı: *devamlı tepmek*, demektir.^{AUE}

tepmek vs.'dir. Yine şüphesiz bunlar da öyledir: *tırma~~la~~ma~~k~~* krş. *tırmama~~k~~*, *ırğa~~la~~ma~~k~~* krş. *ırğa~~n~~ma~~k~~* ve *güre~~le~~mek* krş. *güre~~m~~ek*). krş. Altayca, -gı~~la~~- eki (yine krş. § 864 ve hatırlatma).⁵⁶²

IV. Bölüm: Fiil çekim ekleri

596. Farklı fiil kipleri çeşitli eklerle elde edilir. 569 ve 571. paragraflarda verilen kayıtları karıştırarak bu kiplerin şemasını şöylece verebiliriz:

Ana veya yapım ekli taban + tek veya çok çekim eki.

Yalnız tek bir fiil kipi: Buyruğun teklik ikinci kişisi hiçbir ek almaz. Bununla beraber, bir sıfır ek aldığı farzederek onu da bu şemaya sokabiliriz.

597. Fiil kipleri bütün fiillerde aynıdır; çünkü farklı fiil ekleri ancak ünlü uyumu kuralının belirttiği çeşitlenmelerden başka bir değişikliğe uğramazlar.

Bunun sonucu olarak da Türkçede yalnız bir türlü çekim vardır, *sakil fiiller* diye ayrı bir şey yoktur (bununla beraber bk. § 615).

598. Birbirinden ayırt edilmesi gereken iki çeşit fiil biçimi vardır.

1. Kişi, kip, zaman (Bunda çatısı yapım eki tarafından bildirilir.) gibi fiilin taşıdığı bütün anlamları aynı zamanda ifade eden fiil kipleri. Bunlar Fransızcanın *seviyorum*, *seviyorsun* gibi kiplerine denktir.

2. Kişisiz veya çekimsiz fiil (fiilimsi) kipleri.

Bunlar: Ad-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiildir (bk. § 694).

Ayrıca bu kipler kişili kiplerin bildirdiği aynı çeşitli anlamların hepsini fakat onlardan daha az tam anlamıyla ifade edebilir.

Bunlar *ediş* ve *oluş* bildirerek bir taraftan fiile çekerler ki özel önemde bir vakıa olarak bunların *özne* ve *tümleçler* almak özelliği vardır.

Bir taraftan da ada çekerler. Bunlara *çekimsiz* (nominal) dememizin sebebi de budur; yani bunlar yapı bakımından adlar gibidir. Bu ad anlamını burada daha geniş anlamıyla: 1. ad 2. sıfat, zarf diye almalıdır.

⁵⁶² Yazarın bu yönü işaret etmesi çok yerinedir. Ancak bunlar yalnız *-a~~la~~* (*ele-*) biçiminde değil *ka~~la~~* (*-kele*) gibi besbelli daha eski biçimlerdeki ekler hâlinde de görülmektedir. Nitekim *dura~~la~~ma~~k~~* 'duraklamak', *itelemek*, *güdelemek* gibi yukarıdaki örneklere ilave edilecek daha birtakımları arasında *çal~~la~~lamak*, *silkelemek* gibi fiil adlarına da (aynı anlamda) rastlanmaktadır.^{AUE}

Bunun sonucu olarak bunlar bazen çekimli bazen çekimsiz olurlar (bk. daha ileriye).

Çekimsiz fiil kiplerinin bu melez niteliği şu yolla da açıklanabilir:

Sevmiş 'geçmiş zamanda seven, sevdi' anlamlarında olan bu kelimede *-miş* fiil eki olduğuna göre bir ektir (krş. § 134).

Çekimsiz fiil eki olduğuna göre bu bir türetme ekidir.

Bu takdirde çekimsiz fiil, örnek olarak ad ve çekimli olarak alındığı zaman adlık taban gibi kullanılabilir ve kısaca denilebilir ki çekimsiz fiil birleşik bir tabana; yani 852. ve aşağısındaki paragraflarda sözü geçecek olanlara kıyaslanabilecek olan fiile ait ad tabanına yaklaşıp. Bu ondan farklı bulunuyorsa sebebi, bunun anlamının daha yalın ve daha dil bilgisi bakımından olması ve her fiil üzerinden meydana getirilmek özelliği bulunmasıdır. Aslında bugünkü Osmanlıcadaki yapım eklerinden birçoğunun, özün- de çekimsiz fiil ekleri olduğu görülecektir (krş. § 852, 860, 865, 868).

599. *Çekimsiz fiillerin baskınlığı ve görevlerinin önemi* – Çekimsiz fiiller çoktur ve çeşitlidir.

Üstelik, kişili kipler dahi ada ait niteliklerinden tamamıyla kurtulmuş değildirler.

Hakikaten ileride görüleceği üzere kişili kiplerin çoğu, karşılıkları olan çekimsiz fiillerden ancak kendilerinde bir kişi eki bulunmakla ayırt edilirler. Kişili kiplerin kalan kısmı; yani gövde (bk. daha ileride § 611), biçim bilimi bakımından birtakım çekimsiz fiillerle aynı görünüştedir.

Gövdenin ada ait niteliği, şu iki sonucu doğurmaktadır:

1. Kişi ekinin bazen sıfır görünüşlü olduğu teklik üçüncü kişideki bir fiil kipi, gövdeden ibaret bir duruma düşebilir ve o zaman ada ait bir kipin aynı yapı görünüşünü almış bulunur.

Örn.: *sevmiş*: 1. *Sevdi* (kişili kip), 2. *Geçmiş zamanda veya şimdiki hâlde seven* (kişisiz kip).

600. 2. Daha çok Türkçede fiil kiplerinin kökeni, görünüşlerinden de anlaşıldığı üzere yüklem olarak ada ait bir kip (bir sıfat-fiil) ile bunun ardınca gelen ek fiilden ibaret ad cümleleridir.

Örn.: *Sevmişim*. *Sevmişim* 'sevmiş olan (kimseyim)' (krş. Fransızcanın *je suis parti*, Almancanın *ich bin gegangen* geçmiş zamanı ki 'gitmiş (kimse)yim' (= gittim) anlamındadır ve İngilizcenin *I am going*, şimdiki zaman-Geniş zaman kipi (ki) *gider(kimse)yim* 'giderim, gidiyorum', demektir.).

Bu takdirde Osmanlıca daha çok bu örnekten ad cümleleri kullanmakta ve mümkün olan her kipe (içlerinde *o/-* fiilinden alınmış olanlarda dâhil) ek fiili getir-

mek suretiyle o cümlelerin görünümünü çeşitlemekten hoşlanıyor.

Hatırlatma – Aşağıdaki örneklerde olduğu üzere bu ifadelerin birtakımı kendi özel karakterlerini kaybederek hakikaten (kişili) fiil kipleri niteliğini almış olmakla beraber, birtakımlarını bu görevi üzerine ancak kısmen almış oldukları için bu yüzden bir ikircinlik niteliği göstermektedirler.

Örn.: *gelmiş olacaksın*. 1. *gelmiş* (olan bir kimse) *olacaksın*, 2. *geleceksin*.

Birinci takdirde; yani *gelmiş olan bir kimse olacaksın*'da tam anlamıyla bir ad cümlesi karşındayız. İkinci takdir *geleceksin*'de öncül gelecek zaman (fütur antérieur) biçiminde kişili bir fiil kipi; yani oldukça tereddütlü bir nitelikte olan; fakat alelade çekimin ifade edemeyeceği anlam farklılıkları edaya müsait bulunan ikinci bir çekim karşındayız (Daha ileride § 810 ve aşağısı bu kiplerden söz edilecektir.).

601. Kişili kiplerle asıl kişisiz kipler arasındaki ayırt edilmemiş veya aracı kipler.

Yukarıda (§ 599) da aynı bir fiil kipinin ada ait (sıfat-fiil) kip veya (teklik üçüncü kişi hâlinde) kişili bir kip görevini yapabildiğini görmüştük.

Esas itibarıyla sözün anlamı ve yapılışı, onun bu iki kavramdan hangisi için kullanılmış olduğunu gösterir. Başka bir deyişle söyleyeyim, bu kiplerin ve elbette ki diğer fiil kiplerinin -görünüşü değilse bile anlamı çoğu hâllerde ayırt edilir.

Bununla beraber öyle hâl ve durumlar olur ki bunlarda bizzat birinci kişinin şuurunda dahi bu ayırt ediliş yapılmaz. Bunun sonucu olarak bu kiplerin bazen ne asıl kişisiz kipler görevini ne de kişili kipler görevini oynamayıp bu iki kullanış sözcüğü içinde bulunan ortalama kullanışlar hâlinde görüldüğünü kabul etmek zorundayız. Bu sıfat-fiil (ve ayrıca türemiş) kiplerini ayırt etmek için bunlar gövdeler biçiminde kullanılır diyeceğiz ve hakikatte çekimli gövdeler olan kişili kiplerden bunları ayırt etmek için de *çekimsiz gövdeler*'in bir çeşididir, diyeceğiz (Bunlardan daha ileride § 799 ve aşağısı, söz edilecektir.).

602. Bu söylenen şeylerden şu çıkar ki kişisiz kiplerle kişili kipler arasında yapılan farkın yalnızca yapmacık olduğu hâller vardır. Ancak fevkalade, hâllerde örnek olarak bir taraftan *-Dim*'li kişi kipinde, diğer taraftan *-An*'lı sıfat-fiilde bu fark gerçek olur. Bununla beraber Türk-Tatar dillerinin karşılaştırmalı incelemesine gidilirse bunda da şimdiki zaman-geçmiş zaman sıfat-fiillliğini eden ve bugün o kadar tam ve sahih bir görevi olan *-An* ekinin eskiden *-kAn* biçimiyle (kişili) çekimli fiil gövdesi görevini yapmış olduğu görülür.

Örn.: (Altayca) *atқанım* 'atan (kimse)yim'; yani attım.

Fiilde bu ada ait karakterin baskınlığı, Türkçede kelime kısımlarının birbirine

karşılıklı girişik olması hakkında söylediklerimizi (§ 198) teyit etmektedir, denilebilir. Birçok hâlde (burada mantıkça farkından söz etmiyoruz) *dil bilgisi bakımından* fiil addan ayırt edilmez.

I. Konu: Fiil kipleri

603. Fiil kiplerinin yapılışı çekimsiz fiil kiplerinin yapılışından daha karmaşıktır. Çekimsiz fiil kiplerinde ancak tek bir çekim eki vardır. Hâlbuki fiil kiplerinde daha çok bunlardan iki tanesi bulunur: zaman ve kip bildiren gövde ve kişi eki.

Şu hâlde, fiil kiplerinin genel şeması (bk. yukarıda § 596) kişili kiplere uygulanınca, şöyle bir kural ile ifade edilir:

Ana veya yapım ekli taban + gövde eki + kişi eki.

Buyruk kipini bu şemaya koyabilmek için onda sıfır gövde eki olduğunu kabul etmek yeter. Bunun sonucu olarak teklik ikinci kişi buyruk kipi şu şema ile gösterilir:

Ana veya yapım ekli taban + sıfır gövde eki + sıfır kişi eki.

604. Asıl söylemek gerekirse yukarıda gösterilen kural, yalnız basit kipler için (bk. § 623 ve aşağısı) şema görevini görür. Kişili birleşik kiplerin şemasını ortaya çıkarmak için *kişi eki* kelimeleri yerine *yardımcı fiil* kelimelerini koymak yeter.

605. Sekiz taneden ibaret olan farklı gövde ekleri daha ileride § 611 ve aşağısında incelenecektir. Bunun aksine kişi eklerinin üç çeşidini bir arada kümeleyerek şimdiden göstermeyi faydalı buluyoruz.

Bunlar Osmanlı (ve genellikle bütün Türk) dilinde zamirli oluşumun kelime uçlarına özgü iki tipidir. Bir taraftan kişi zamirleriyle bir taraftan iyelik ekleriyle karşılaştırma yapılacaktır.

Kişi eki olarak kullanılan ek fiil, özellikle kişi zamirine (krş. § 551) ve asıl fiil ekleri ise iyelik ekine yaklaşıp. Üçüncü kişideki biçim birimlerde bir başkalık olduğu için bu inceleme ancak ilk birinci kişiler ile teklik ve çokluk birinci ve ikinci kişilerde kullanılabilir (krş. § 552).

Bu tabloya (beş taneden ibaret) hâl eklerini (krş. § 243) ve aslında epeyce sayıda olan çekimsiz fiil eklerini ilave etmekle bütün Türk yapısının bir özeti elde edilmiş olur ve hemen anlaşılır. Bunları iyice akılda tutmanın çok önemi vardır.

Kişiler	Kişi zamirleri	Buyruk eki	Ek fiilin geniş zamanı	Asıl fiil eki	lyelik eki
Teklik	1. kişi	<i>ben</i>	 (Eski Osm.: -eyin)	-yim (Eski Osm.: -em, -in, ven).	-(I)m.
	2. kişi	<i>sen</i>	Sıfır (Eski Osm.: -kı/-kil).	-sin (Eski Osm.: -sen).	-(i)ñ.
	3. kişi	<i>o</i>	-sIn	±Dİr	Sıfır
Çokl	1. kişi	<i>biz</i>	-AlIm	-Iz (lehçe: -Ik).	-k (-k).
	2. kişi	<i>siz</i>	-In, -İñIz (Eski Osm.: -i/ñ).	-sInIz (Eski Osm.: -sIz).	-ñIz.
	3. kişi	<i>onlar</i> <i>anlar</i> ⁵⁶³ .	-sInIAr.	±DİrIAr.	+IArI.

606. Kişili kipler şunlardır:

1. Buyruk kipi:

2. Buyruk kipinden başka zaman ve kiplerden ibaret sekiz fiil gövdesinden yapılmış farklı kipler.

Uyarı – Bu sergileniş devamınca çekim örnekleri olarak:

sevmek,

uyumak,

fiil adlarını kullanacağız. Birincisi bütün Türk dillerinin geleneğine uygun olarak tarafımızdan da kullanılmış ince sınıftan bir örnektir; ikincisi ise kalın sınıftan bir örnek olup sonu ünlülü olan ve bu yüzden birtakım özellikler gösterdiği için ilerledikçe tarafımızdan kaydedilen bir kök göstermektedir.

Yine son derecede sık kullanılması dolayısıyla *ol-* fiilinin çekimine de alışmak iyi olur. Aşağıda Türkçenin sekiz çeşit ünlüsünden her biriyle edilgen fiil köklerini bir arada gösterir fiil adları veriyoruz.

$$\left. \begin{array}{c} \text{Kalın sınıftan} \\ as \\ tı\check{q} \\ s\check{o}\check{q} \\ tut \end{array} \right\} -mak$$

$$\left. \begin{array}{c} \text{İnce sınıftan} \\ es \\ di\check{h} \\ s\check{o}k \\ t\check{u}t \end{array} \right\} -mek$$

⁵⁶³ Yazara göre *anler*.^{AUE}

I. Buyruk

607. Buyruk kipinin gövde eki bulunmadığı için diğer kişilerden ayrıldığı ve ikinci teklik kişide kökle ya da tabanla karıştığı bilinir.

Buyruk kipinin öteki kişileri fiil tabanına kişi ekleri katılmakla elde edilir; yani uygulama açısından hepsi sanki teklik ikinci kişiye bu eklerin katılmasıyla oluyor gibidir. Diğer taraftan buyruk kipinin ekleri öbür kişili kiplerin eklerinden farklıdır (bk. 605. paragrafa). Bunlar birinci ve üçüncü kişilerde vurgulu olurlar.

Örn.: *sevmek*,

uyumak	teklik	ikinci kişi üçüncü kişi	sev; sevsin
	çokluk	birinci kişi	seveli ^m , krş. 933. s. aşağısı
		ikinci kişi	seviñ, seviñiz
		üçüncü kişi	sevsinler
	teklik	birinci kişi	uyu
		ikinci kişi	uyusun
		birinci kişi	uyuya ^{lım}
	çokluk	ikinci kişi	uyuyuñ veya uyuyuñuz
		üçüncü kişi	uyusun ^{lar} ⁵⁶⁴

olmak,

Buyruk:

teklik	ikinci kişi üçüncü kişi	<i>ol</i> ; <i>olsun</i>

Örn.: *Padişahım çok yaşa*.⁵⁶⁵

608. 1. hatırlatma – *-İñiz*’lı çokluk ikinci kişi kipi daha kibar ve nazik sayılır.

⁵⁶⁴ Bu örneklerden de anlaşılıyor ki yazar ayrı oluşumlu olan istek kipimizi de buyruk kipine katarak ikisini bir tutuyor. Yalnız ikinci ve üçüncü kişi olan (Birinci kişinin birinci kişiye; yani kendisine buyruk veremeyeceği için) buyruk kipi gibi istek kipi de genellikle bir talep anlamı verdiği için bu iki kipin üçüncü kişilerini isteğe bağlı olarak birbiri yerinde kullanıyor: *Allah vere – Allah versin...* gibi. Bununla birlikte Fransızların kullandığı gibi örneğin *sevelim* kipi, onlar için buyruk kipinin çokluk birinci kişisi olmakla beraber, bizim için yalnız ‘talep’ anlamındadır. Bu bakımdan istek kipi ‘talep’ anlamında buyruk kipiyle birleştiği zamanlar olsa dahi ‘tahakkümlü talep; yani buyurmak’ anlamında ki asıl buyrukla birleşemez. Oluşum itibarıyla da buyruk kipinin (gövde eki) olmadığı hâlde diğer bir talep kipi olan isteğin gövde eki vardır.^{AUE}

⁵⁶⁵ Bu *yaşa* biçiminde yazılırdı, bu biçimde değildi.^{AUE}

-In eki bazen *aman* (§ 1046 hatırlatma) ve⁵⁶⁶ *haydi* (§ 1032 hatırlatma) zarflarına bir çeşit benzeşmeli oluşum ile katılır. Eski Osmanlıcada çokluk ikinci kişi kipi eki olan -İñ ünlüsü kararsız veya yardımcı; yani şöyle: -[I]ñ idi.

Örn.: *ka[k]kmañ (=ka[k]kmayın)*;

haydiñ.⁵⁶⁷

609. 2. hatırlatma – Doğu lehçelerinde bilinen -gI[eki, (Bu da bizzat *kıl-* (yardımcı) fiilinin buyruk kipi -gI[görevinde bulunmuşa benziyor.). Eski Osmanlıcada da buyruğun teklik ikinci kişisine katılmış olarak kullanılırdı. Bununla beraber krş. Çin Türkistanındaki -kin eki:

Örn.: *Yâ ilâhi ümmetim virgil baña* (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 121. beyit);

Sanmagıl bu yere sen seni ğarib “Sen kendisini bu yere yabancı sanma.” (aynı yer, 217. beyt).

610. Teklik ikinci kişi kipi istisna⁵⁶⁸ buyruk kipi yeni Osmanlı dilinde istek-tasarlama kipi yerine de kullanılır (bk. § 643):

Örn.: *Isterim ki gelsin*.

Buyruk kipi, özellikle tekrarlı olarak bazen eylemde ‘ısrar ve devam’ anlamını bildirmeğe yarar.

Örn.: *Hep siz söyle, hep ben dinle, ey bu lâyıkmı?* (25. s.);

Ben gevezeleri sevmem onlar deyirmen gibi öyüt öyüt.

Krş. bundan hafifçe farklı olan; fakat içinde yine buyruk kipi bulunan bir oluşum § 1025 hatırlatma.

Buyruk kipinin bir başka kullanışı için bk. 903. s., dipnot.

II. Çekimin basit kipleri ve sekiz gövdeden yapılma birleşik kipleri

A) Gövdeler

611. Buyruk kipi bir tarafa dursun, Türkçede fiil kiplerinin hepsi doğrudan doğruya fiil tabanı üzerinden değil (§ 133 ve 569), gövde üzerinden meydana getirilir.

⁵⁶⁶ Bu da uyuma uygun olmayarak *haydi* olacak.^{AUE}

⁵⁶⁷ Bu örnek yazar tarafından besbelli unutulmuş olup tarafımızdan verilmiştir.^{AUE}

⁵⁶⁸ Bununla beraber son zamanlardaki Osmanlıcada ilk defa çokluk ikinci kişiye buyruk kipi yine tasarlama kipi görevinde (fakat yalnız şiirde) kullanılmıştır:

... *fağat vatan ikmâl-i şân için*

Evlâdının kemâlini ister; o mutlakâ ister ki

Siz de himmet ediñ, siz de yükseliñ (TEVFIK FIKRET, *Hâlûk'un defteri*).^{AUE}

Gövde = fiil tabanı + gövde eki.

Bu bazen zaman anlamını bazen kip anlamını bildirir.

Görüldüğü gibi bizim kendi itibarımıza göre gövde ekleri bu eklere dâhildir.

612. Bu ekler sekiz taneden ibaret olup şöyle sekiz gövdenin doğmasına sebep olmaktadır:

1. *-(I)yor*⁵⁶⁹

2. *Süremli* (veya *zamanelik*) gövde eki birinci kişinin daha haberini verirken bulunan şimdiki zaman bir eylemi bildirir.

Örn.: *seviyor*;

uyuyor;

oğuyor.

Hatırlatma – Gövdelerin ancak teorik bir varlığı olduğu için Fransızcada bunlara karşılık bir kelime verilemez.⁵⁷⁰ Bunların anlamı burada verilen açıklamalardan ve özellikle çekimin basit kiplerini incelemekten (bk. § 623 ve aşağısı) yeteri kadar anlaşılacaktır.

613. *-(I)yor* biçimindeki gövde eki 140. paragraftaki kurala farklı olarak *o* ünlü-sünü alan biricik Osmanlıca ekidir. Ünlü uyumuna uymaz ve katıldığı fiil gövdesi her ne türlü olursa olsun aynı *o*'yu muhafaza eder.

Bu kural sapkınlığı, bunun eski kökeniyle açıklanmaktadır. Örnek olarak *seviyor* kipinin aslı ilk zamanlarda *seviyorır* biçiminde bir geniş zaman gövdesiydi. Bunun da fiil adı *seviyor*-'tan ibaret birleşik bir fiil adıydı. Bu fiil adı ise *sev-* köküne *-(y)i* eklemekle yapılmış bir zarf-fiil (§ 1337 ve aşağısı) ile *yürümek* anlamında *ı-* olan eski yardımcı fiillerden *yorımağ* kelimesi birleştirilip yapılmıştı. Bu aynı yardımcı fiil *-AII* bir zarf-fiil olarak da kullanılırdı. Halen bazı yazılı metinlerde *seveyorır* yerine *seveyor* biçiminde kullanılan kip de böyledir. Krş. III Praesens (Chiva): *-yormen-*

⁵⁶⁹ *-(I)yor* gövdesi sonu ünlü ile biten fiil kök veya tabanlarından sonra hep bu hâldedir:

<i>şakı</i>	<i>eski</i>	<i>-yor</i>
<i>uyu,</i>	<i>yürü</i>	

Bununla birlikte sonu ünsüzle ile bitenlerde *-(I)yor*'dan önce söylenişte daima uyuma göre değişen bir ünlü almaktadır. Şimdiki yazımızda gösterilen bu değişiklik eskiden Arap harfli imlada gösterilmezdi.^{AUE}

<i>al'</i> ;	<i>kır</i>	<i>-(ı)yor</i>	<i>bu'</i>	<i>-(u)yor</i>
<i>gel</i> ;	<i>bil</i>	<i>-(i)yor</i>	<i>gü'</i>	<i>-(ü)yor</i>

⁵⁷⁰ Bununla beraber daha ilerideki (§ 795, hatırlatma) birtakım kullanımlara bakınız ki bunlarda fiil, salt ve çekimsiz bir gövde olarak sayılabilir.^{JD}

AMB. *Çağatay Sözlüğü*, 26. s.

Eski Osmanlıca metinlerde bu kipler tam görünümüyle görülmektedir:

Örn.: *ol-* (اولق⁵⁷¹) fiilinden (*Kırk Vezir*, 15. s.); *olıyorır*,

gör- (گورمك⁵⁷²) fiilinden (aynı eser, 75. s.) *göreyorır*.

MENINSKI (Instit. Ling. Turc. 147. s.)'nin ifadesine göre بورر kelimesi, *yürür* söyle-nirmiş. Altaycada *-yür-* ünlüsü de var.

Bunda diğer süremli şimdiki zaman fiillerin oluşumuna benzeyen (§ 826) ve Türk dillerince alışılmış olan bir oluşum var (krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 57. s.) krş. yine bu dil bilgisi kitabın 923. s (1342. paragrafın sonu).⁵⁷³

614. 2. *-Ir-* veya *-Ar*

Geniş zaman eki (şimdiki zamanda olduğu gibi) söylendiği sıradaki hâli hazır an-

⁵⁷¹ *olıyorır*.^{AUE}

⁵⁷² *göreyorır*.^{AUE}

⁵⁷³ KAŞGARLI (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 201) *kaşkımak*, *kaşır* fiil adı vesilesiyle bu kip hakkında bazı bilgi veriyor ki çok dikkate değer:

"Argu lehçesinde bu fiil adının geniş zamanı *kaşkıyur*'dır. Onlar bu babtan olan geçmiş zaman fiillerini ötreli söylerler; fakat bu lehçede bir dil tutukluğundan ibaret olup bu ötre-sinden dolayı ona karşılaştırma ve uyum edilmez."

Bundan da başka *Divanü Lugati't-Türk*'te yer yer başka örneklerine de rastlanmaktadır:

Üdik meni küçeyür

Hasret beni kahrediyor,

Tün kün turub yıgılayur

Gece gündüz durup ağlayarak.

Er at menin yavırıyur

İnsanlar atlar benimle güçleniyor.

İğler yeme savırıyur 3.c., 207.s.

Hastalıklar da savıyor.^{AUE}

Bu Orhun kitabesinde de görülmektedir: IN, 2:

𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰚𐰚𐰚 :𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰚𐰚𐰚 :𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰍𐰚𐰚𐰚

Köl Tig(i)n bir kırık y(a)ş(a)yur erti "Göl tigin Bir kırkını (=31) yaşıyordu."

Bu misaller arasında yazarın bahsettiği üzere *savır yorır*, *yavır yorır*, *küçe yorır* veya *koşa yorır* gibi birleşik fiil hâlinde kipler değil, ancak böyle Argu lehçesinin kullandığı geniş zaman çeşitleri görülüyor. Erzincan taraflarında da yine böyle mesela *geliyür*, *yazıyur* biçimleri bu defa şimdiki zaman anlamını almış olarak kullanılmaktadır.

Bu hâlde Eski Osmanlıcada görülen *göre yorır*, *alı yorır* gibi birleşik oluşumlar öteki birleşikler gibi sonradan meydana gelmiş olabilir. Bunlar kendi başlarına böyle kullanılmış olmakla kalarak *alıyor*, *görüyor* gibi şimdiki zaman kiplerimizi vermiş değildir.

Fikrimizce bu şimdiki zaman (ve daha önce geniş zaman) kiplerinin de kökeni öteki kiplerimiz gibi ada aittir; yani bunlar eski sıfat-fiillerdir ki ilkin sıfat olarak kullanılmışlardır: *uygur* (uyanıcı)

tınmagur (dinlenmeyici), *g* sonraları iki ünlü arasında hemzeleşip *y* olarak *tanımayur* vs. olmuştur (bk. *Çağatayca sözlüğü*).^{AUE}

lamı sınırlanmış olmadan geniş durum zamanında yapılan bir eylemi bildirir; başka bir deyişle söyleyelim, bu gövde örnek olarak “Tütün içici misiniz?” yerine “Tütün içer misiniz?” fiilin gösterdiği bir alışılmış eylemi ifade eder.

Daha ileride bu gövdenin basit kipte iken gelecek zaman anlamını da alabileceği görülecektir (bk. § 629).

Geniş zaman eki, katıldığı fiil tabanının niteliğine⁵⁷⁴ göre çeşitlenen tek gövde ekidir:

a) Çok heceli fiil tabanlarında geniş zamanın özelliği şu gövde ekini *-Ir* almasıdır.

Örn.: *çevirir-*, *çevir-*'ten;

bozdurur-, *bozdur-*'tan;

uyur-, *uyu-*'tan.

b) Tek heceli fiil tabanlarında; yani köklerde geniş zamanın özelliği *-(A)r-* gövde ekini almasıdır.

Sever-, *sev-*'ten;

yazar-, *yaz-*'tan;

yer-, *ye-*'ten;

der-, *de-*'ten;

kor-, *ko-*'tan.

615. İstisnalar – Aşağıdaki tek heceli köklerin geniş zaman gövdesi *-Ir-* olur:

1. *aılır*, *aıl-*'tan;

2. *kaılır*, *kaıl-*'tan;

3. *sanır*, *san-*'tan;

4. *varır*, *var-*'tan;

5. *gelir*, *gel-*'ten;

6. *verir*, *ver-*'ten;

7. *erir*, *er-*'ten;⁵⁷⁵

8. *bilir*, *bil-*'ten;

9. *vurur*, *vur-*'tan;

10. *buılır*, *buıl-*'tan;

⁵⁷⁴ Daha önceki yerli ve yabancı dil bilgisi kitapları gibi yazar da bu özelliği incelememiş, bunlarda gerekli olan kuralları ortaya koymamıştır. Bunları ilk olarak burada veriyoruz. Bk. yine buna dair incelemelerimiz *Divanü Lugati't-Türk*'teki halk şiirleri adlı eserimize.^{AUE}

⁵⁷⁵ Bu fiil adının geniş zamanı *-irer* daha doğrusu *-erer* olduğu hâlde, yazar bunu *-ir-ir* biçiminde görüp *-erer* diye yanlış okuduğu için bu düzene sokmuştur.^{AUE}

11. *durur*, *dur*-'tan;
12. *oğur*, *oğ*-'tan;
13. *ölür*, *öl*-'ten;
14. *bölür*, ⁵⁷⁶ *böl*-'ten;
15. *görür*, *gör*-'ten;

bırakmak ve *yatmak* fiil adlarının geniş zamanları, farksız olarak *bırakır* veya *bırakır* (veya *bırağır*)⁵⁷⁷ *yatar* veya *yatır* olur.

sormak fiil adı 'soru sormak' anlamında olduğu zaman geniş zamanı düzenli olarak 'sorar ve emmek' anlamında olduğu zaman *sorur* olur.

Dikkat edilmeli ki bütün bu istisnalarda kök sonlarında bir kaypak (*r* veya *l*) vardır.

Hatırlatma – Bugün az kullanılan *kılmak* fiil adının geniş zaman gövdesi *kılar*'dır. Bu eskiden *kılır* biçiminde söylenirdi (*deymek* fiil adında da böyledir.).

616. Olumsuz ve olumsuz yeterlik fiillerinin geniş zaman gövdesi, kuralsız olarak *-r*- yerine *-z*- ünsüzü katılmakla yapılır.

- Örn.: *sevmez*, *sevme*-'ten,
sevemez, *seveme*-'ten,
uyumâz, *uyuma*-'tan,
uyuyâmaz, *uyuyâma*-'tan.

Geniş zaman gövdesi biçimce geniş zaman sıfat-fiiliyle aynı biçimde olduğu için bunlar birbirine karışır.

§ 594'te verilen kuralın tersine vurguyu alan olumsuz gövdesi hecesidir.⁵⁷⁸

⁵⁷⁶ Bunun da geniş zamanı *böler* olduğu hâlde, yazar *bölür* biçiminde yanlış okuduğu için bu sıraya almış.^{AUE}

⁵⁷⁷ Halk ağzında bazen tek heceli kökle *braçmak* diye söylenen fiil adının geniş zamanı *braçır* (= *brağır*) gibi söylenir olmakla beraber yazı dilinde bunun fiil adı *bırakmak* ve geniş zamanı *bırakır* (= *bırağır*) biçimindedir. *b*'den sonraki *ı* ünlüsü bir az belirsiz olmakla beraber yine vardır. Hele şiirde muhakkak gösterilen yerleri de olur. *Yatır* geniş zamanı kullanışta yalnız 'evliya' anlamında ad olarak kullanılır; *yatmak* fiil adının geniş zamanı daima *yatar* olur.^{AUE}

⁵⁷⁸ Olumsuz yeterlilikteki *-AmA*-'larda ise yine vurgu *-mA*'dan önce gelen *e*, *a* ünlülerindedir.^{AUE}:

*Geniş zaman gövdelerinin çeşitlenmesindeki esaslar: Kendi incelemelerimize göre şöyledir:

1. a) Tek veya çok heceli olumlu hâlindeki kök ve gövdelerin son harfi ünlü ise katılan geniş zaman gövdesinin çeşidi daima *-r*-'dir.

A) Sonu Ünlülü		
Tek hecelide	e'den sonra:	yer, der;
	o, u'dan sonra:	kor, yur
Çok hecelide	e'den sonra:	Söyler, bilir, ister, inler, dinler, döşer, benzer, gülümser vs.
	a'dan sonra:	Anılar, uzar, yaşar, kapar, tıkar, yıprar, uğrar, yıkar vs.
	i'den sonra:	Eskir vs.
	ı'dan sonra:	Şakır, acır, kazır vs.
	ü'den sonra:	Büyür, sürür vs.
	u'dan sonra:	Korur, kurur, ulur, uyur vs.

b) Çok heceli olumsuz durumundaki tabanların son harfi, esasen olumsuz ekinin ünlüsü olduğu için katılan geniş zaman gövdesinin çeşidi daima r'den değişme ve onun yerine z'dir:

yemez, demez, komaz, söylemez, anlamaz, eskimez, şakımaz, karumaz, büyümez, sevmez, bilmez, görmez, gülmez, bakmaz, bıkmaz, koşmaz, bulmaz.

Yeyemez, diyemez, koyamaz, söyleyemez, anlayamaz, eskiyemez, şakıyamaz, koruyamaz, büyüyemez, sevemez, bilemez, göremez, gülemez, bakamaz, bıkamaz, koşamaz, bulamaz vs.

2. Çok heceli olumlu durumundaki tabanların son harfi ünsüz ise kalın uyumlularda -ar, -ır, -ur; ince uyumlularda -er, -ir, -ür'den biri olur.

a) Kalın uyumlularda tabanın son hecesi ünlüsü a, ı'dan biri ise geniş zaman eki daima -ır ve u ise daima ur olur.

b) İnce uyumlularda tabanın son hecesi ünlüsü e, i'den biri ise geniş zaman eki daima -ir ve ü ise daima -ür olur.

B. Sonu ünsüzlü

a. Kalın uyumlu tabanlarda

Son taban hecesi a veya ı olan	kar(a)r	-ır	Son taban hecesi u'lu	sav(u)r	-ur
	kap(a)n			yol(u)n	
	şav(a)ş			tut(u)ş	
	ald(a)t			uy(u)t	
	az(a)l			boz(u)l	
	ay(i)r				
	çırp(i)n				
	çal(i)ş				
	kaç(i)rt				
	kap(i)l				

b. İnce uyumlu tabanlarda

Son taban hecesi e veya i olan	kar(a)r	-ir	Son taban hecesi ü'lü	köp(ü)r	-ür
	göst(e)r			gör(ü)n	
	dinl(e)n			öt(ü)ş	
	söyl(e)ş			büy(ü)t	
	cinl(e)t			üz(ü)l	
	çev(i)r				
	bil(i)n				
	gir(i)ş				
	inc(i)t				
	çek(i)l				

3. Tek heceli olumlu durumdaki *yu+u*, *ko+n*, *de+n*, *ye+n* gibi kök ve tabanların son harfi ünsüz ise;

a) Kalın uyumlularda son hecenin ünlüsü ne olursa (a, ı, o, u) olsun, geniş zaman eki daima *-ar* ve istina olarak bazen *-ır* veya *-ur*'den biri olur.

b) İnce uyumlularda son hecenin ünlüsü ne olursa (e, i, ö, ü) olsun, geniş zaman eki daima *-er* ve istisna olarak bazen *-ir* veya *-ür*'den biri olur.

a. Kalın uyumlu tabanlarda

Tek hecelide	aç, saç, sanç, kaç, aç	-ar
	ağ, bak, çak, sarık, halk, yak; bık, çık, sık, tık, kırık, yık;	
	soğ, kık, kork, barık	
	çal, dal, sal, kal, kıl, yıl, dol, şol, yol.	
	dum, um, yum	
	añ, ban, yan, tın, oñ, doñ, yon (kon); (yun)	
	çarp, sap, kap, yup, çırp, kıp, kırp, kop	
	Sar, yar, kır, sor, yor, bur, kur	
	As, bas, sars, kas, yas, kıs, pus, kus	
	Şaş, taş, coş, hoş	
	At, art, bat, çat, sat, kat, yat; yırt, yort (yont), burt, tut, yut.	
	ağ, sağ, yağ, sığ, yığ, bağ, dağ	
	sav, ov, kav	
	ay, say, kay, yay, kıy, oy, doy, soy, koy, uy, duy	
	az, kaz, yaz, sız, kız, boz	

İstisnalar

gel-, ver-; bil-
öl-, gör-

-ir
-ür

617. 3. -mİş

Belirsiz geçmiş zaman eki geçmiş bir fiili ifade eder.

Bu gövde belirli geçmiş zaman gövdesinden (bk. daha ileride § 621) kesin ve sabit bir anlama sahip olmamak bakımından ayrılır. Esas itibarıyla kendisi tarafından görülmüş olmayıp başkasından işitildiği için nakledilen *belirsiz geçmiş* bir fiili bildirir.⁵⁷⁹

Bu anlam ayrımı kullanışta her zaman hesaba alınmaz.

Örn.: *sevmiş-*;

uyumuş-;

oľmuş-.

618. 4. -AcAK (krş. § 183)

Niyetli gelecek zaman eki şunları bildirir.

a) Kast ve niyet edilen (bazen de belkili *muhtemel* olan) eylemleri.

b) Gelecek zaman fiilleri.

Örn.: *sevecek* (sonraki bir ünlüyle *sevecey-*);

uyuyacak (sonraki bir ünlüyle *uyuyacağ-*);

oľacak (sonraki bir ünlüyle *oľacağ-*).

Bu gövde biçimce niyetli gelecek zaman sıfat-fiiliyle bir olup birbirine karışır.

619. 5. -mAII

Gereklilik eki yapılmak gereken, yapılmak zorunda bulunulan bir fiili, gerekli (ve bazen *muhtemel* olan) bir fiili bildirir.

Örn.: *sevmeli-*;

uyumalı-;

oľmalı-.

620. 6. -A- (krş. § 183).

İstek-tasarlama kipi eki arzu edilen fiilleri ve başkalarına tabi olan bağımlı fiilleri bildirir.

⁵⁷⁹ *Şuhûdi* dediğimiz belirli geçmiş zaman, bir şuurlu geçmiş zamandır ki geçmiş zamanda yapılan bir işin birinci kişinin şuuru dâhilinde olduğunu bildirir.

Nakli dediğimiz belirsiz geçmiş zaman ise bir şuursuz geçmiş zamandır ki geçmiş zamanda yapılan bir işin birinci kişinin şuuru dâhilinde olmadığını bildirir; bunda şuursuz geçmiş zaman 'öğrenilen' anlamı da vardır: *A! kar yağmış* (– yağdı da haberim yok); *uyumuşum* (kendim farkında olmadan uyudum); *Tiren kalkmış* (başkasından işittiğime göre tren kalktı) vs. şuursuz geçmiş zamanın belirli geçmiş zamanı yerine kullanıldığı da olur: *Tiren kalkmış(dır)*. *İmek* fiil adının şuursuz kipleri, geçmiş zaman anlamında da olabilir: *Hava güzel imiş* (hava güzeldir de benim haberim yok.).^{AUE}

Örn.: *seve-*;

uyuya-;

oġa-.

Hatırlatma – Doġu Türkçesinde (örnek olarak Çaġataycada) bu gövdenin eki -*ġAy* ve -*ġA'*dır (bk. § 1343).

Eski Osmanlıcada kullanılmış olan *boġayki* deyimini de bu kip açıklamaktadır.

Boġay (veya *buġay**) *ki* 'ola ki' anlamında eskiden *boġmak* ve şimdi *oġmak* fiil adının dilek-şart kipidir ki geçmiş zamanı *boġaydıki* (= *boġaydı ki*). Bu deyimini yerini bugün Farsçanın *kāşki* (= *keşke* kelimesi § 471) almıştır.

621. 7. -DI-

Belirli geçmiş zaman gövde eki olup yapıldığı belirli veya yapıldığından emin olunan bir fiili ifade eder.

Sevdi-;

uyudu-;

oġdu-.⁵⁸⁰

Krş. belirsiz geçmiş zaman için daha yukarıda (§ 617) söylediklerimizi.

622. 8. -SA-

Şart gövdesi eki bir başkasına şart görevini gören bir fiili, başka bir deyimle farzedilmiş bir fiili ifade eder:

Örn.: *sevse-*;

uyusa-;

oġsa-.

Uyarı – Daha ileride görüleceği üzere farzlı fiiller özel bir birleşik kip hâlinde belirli farzlı kip ile de ifade edilir. Şart, çoğunlukla gerçekleşmeyen bir anlam almak yüzünden farziyeden ayrılır (bk. bu hususta § 1218).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada -*IsAr-* biçiminde gelecek zaman anlamlı doku-zuncu bir kip de vardı:

Örn.: *Idiserem terkini cānū teniñ.*^{AUE}

Ger Muhammed oġmaya idi c'ayān.^{AUE}

⁵⁸⁰ Bunun başka anlamdaki bir biçimine *İbni Mühennâ Lügati*, 100. sayfasında rastlanmaktadır: "Geçmiş zaman fiillerinde kökün son harfi esre ile harekeli; yani ı, i ile ünlüyenmiş olduğu zaman, bu kip fiilin çabuk ve birdenbire yapılmasını bildirir: *Gelidi, barıdı, kazıdı* "Çabuk ve ansızın geldi, vardı, kazdı.".

Bu esre kelimenin içine yidirilerek: *Sözle(y)idi*. "Çabuk ve ansızın söyledi." biçiminde söylenişte ve yazıda *y* ile tespit edilir." ^{AUE}

Olmayısardı zemînü âsumân^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*).

Anadolu'da gelecek zaman için *-IcI* biçiminde özel bir gövde de kullanılır (bk. § 639 ve belirsiz geçmiş zaman için § 634 hatırlatma).

1309. paragrafta kişili kipler gövdesi olarak *-Ip'*lı bir zarf-fiil kullanıldığının izlerine bakınız (yine bk. § 1223).

-iser yerine istisna olarak *-ser* biçimi de (krş. Orhon kitabelerindeki *-sar-* eki) bulunmaktadır.

Örn.: *Cemî'î enbiyâ kefenlendiler ben daği kefenleniserin*;

Cemî'î enbiyâ öldükten soñra yunıldı ben daği yunılsaram^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 206. yap.).

Yine krş. şu örnek:

Mihri vermeyesersin^{AUE} (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 54. s., I, 19).

Bunda bir yazıcı yanlışlığı yoksa bu ekin çifte ünlüylenişli *-aser-* olduğunu kabul etmek gerekir (krş. § 156).

B) Basit kipler

623. Türkçenin çekimindeki basit kipler, yukarıda adları anılan sekiz gövdeye kişi ekleri katılmakla yapılır. Bu kişi ekleri iki türdür (bk. § 605'teki tabloya).

1. İlk altı gövde (süremlî şimdiki zaman, geniş zaman, belirli geçmiş zaman, niyetli gelecek zaman, gereklilik, istek) için ek fiilinin geniş zamanından alınmış olan uymaca kişi ekleri. Bu eklerin niteliği 655. paragrafta daha tam olarak tanımlanacaktır.

Hatırlatma – Teklik ve çokluk üçüncü kişide *-Dir* eklerinin katılması kullanışta yer tutmuş değildir. Süremlî, geniş zaman, istek gibi bazı gövdelerde ünlü düşer; öbürlerinde kullanılması ise isteğe bağlıdır; çokluğunda *-DirIAr* yerine *-lArdIr* biçiminde yer değiştirir (bk. örneklerine krş. § 1181 ve aşağısı).

2. Son iki belirli geçmiş zaman ve şart gövdeleri için asıl fiil ekleri dediğimiz kişi ekleri.

624. Şu hâlde birincisinin altı, ikincisinin yalnız iki kipi bulunması dolayısıyla sayıca aynı sayıda olmayan iki takım basit kip vardır.

Bu iki takım arasında bazı farklar görülebiliyor:

1. Vurgunun yeri bakımından: Birinci takımdan olan basit kiplerde gövdenin son hecesi vurgulanır; yalnız çokluk üçüncü kişide son hece daima vurguyu kendisine alır: *+IAr*; aksine ikinci takımdan olan basit kiplerin teklik çokluk bütün kişilerinde kipi bütünündeki son hece vurgulanır (bk. daha ilerideki örneklerde § 627 ve aşağısı).

625. 2. Kişi eklerinin gövdeye oranla az çok büyük olan gelecekleri bakımından. Nitekim birinci takımdan gövdelerin çoğunda kişi ekleri bazı durumlarda gövdeden ayrılabilir (bk. § 688 ve 687).

İkinci takımdan olan belirli geçmiş zaman ve şart gövdelerinde ise şimdiki zaman böyle değildir, bunlarda kişi eki (basit kiplerde) gövdeden ayrılmazlık hâlinindedir.

3. Bu kiplerde görünüm bakımından birinci takımdakilerinin görünümü, kökenlerindeki; yani ad cümlelerine benzer (krş. § 600, 1174 hatırlatma, 1181).

626. Hatırlatma – İsteğin gövdesinde eskiden her iki takıma da ait ekler vardı (krş. § 645).

Yine Anadolu'nun lehçe budaklarında birinci takımdan kipler yerine (asıl fiil ekli) ikinci takımdan alınmış benzeşmelik kipler getirmek meylî de kaydedilmelidir. Bu benzeşme özellikle teklik birinci ve ikinci kişide ile çokluk birinci kişide sık sık görülür (bk. § 627, 4. hatırlatma; 630 hatırlatma; 639, 631 hatırlatma ve krş. § 635).

1. Sekiz gövdenin basit kipleri tanımı

A) Basit kiplerin birinci takımı

627. Birinci Gövde – Süremli (§ 612) gövdesinin basit kipi, başka bir deyişle birinci şimdiki zaman veya süremli şimdiki zaman (Türkçede şimdiki zaman) kipi:

Şimdi seviyorum = şimdiki hâlde sevmekte devamlıyım.

Teklik	Birinci kişi	sevi ^o yorum;	Çokluk	Birinci kişi	sevi ^o yoruz,
	İkinci kişi	sevi ^o yorsun;		İkinci kişi	sevi ^o yorsuñuz;
	Üçüncü kişi	sevi ^o yor:		Üçüncü kişi	sevi ^o yorlar; ⁵⁸¹

Şunlar da aynıyla çekimlenir:

uyuyorum = şimdiki hâlde uyumakta devamlıyım, devamlı uyumak hâlindeyim

vs.

o^luyorum 1. = şimdi oluyorum, 2. (Halk ağzı) *Sen kimiñ kıızı o^luyorsuñ* (= *Sen kimin kıızısın?*)?

Gövde ünlüsünün daralması [krş. § 613] olması sonucu fiil ne olursa olsun, öteki eklerin ünlüleri de daima aynı kalır.

⁵⁸¹ Yazar *seviyorum*, *seviyorsuñ*, *seviyoruz*, *seviyorsuñuz*, *seviyorlar*'da vurguyu *o* ve *a* üzerinde veriyor. Doğru olmadığı için tarafımızdan düzeltilmiştir.^{AUE}

Örn.: (Siz) *ne içiyorsunuz?*

1. hatırlatma – Bazen *seveyorum* biçimine de rastlanıyor (§ 613).

2. hatırlatma – Kökün (veya fiil tabanının) sonunda A ünlüsü varsa konuşma dilinde bazen bu /y/ çevrilir: *ağlıyor* yerine *ağlıyor*. Bu şimdiki zaman ekindeki y ünsüzünün yakınlığından doğmuş bir benzeşme hadisesidir (§ 189). Yukarıda olduğu gibi *seveyor* biçiminin ortadan kalkmış olmasının sebebi de bu olsa gerekir.

3. hatırlatma – Üçüncü kişideki kuralsız vurgulanmaya dikkat edilmeli (bk. örneklerle).

4. hatırlatma – Anadolu köylüsü teklik birinci ve ikinci kişisinde büzülmüş biçimler kullanır: *seviyom*, *seviyoñ*; fakat çokluk ikinci ve üçüncü kişi kurallı olarak kullanır: çokluk birinci kişide *seviyoruğ*'dur. Çokluk üçüncü kişide ise *seviyo||ar*⁵⁸²dır (krş. 626).

628. Birinci şimdiki zaman kipinin öteki biçimi.

-*yorun* biçiminin süremlili anlamında eskiden karmaşık, fiil hâlinde bulunduğu zamanlardaki o eski kuvvet bugün artık yoktur.

Şüphesiz bu anlam zayıflayışına bir çare olsun diye olacak ki bu *seviyorum* biçimi yanında daha çok şu yardımcı fiil kipi kullanılmaktadır: *sevmekde(te)yim* = sevmek işinde (hâlinde) yim.

Bu kip (yükleme hâlinde) fiil adının ardınca ek fiil getirmekle yapılmıştır.

Teklik	Birinci kişi	<i>sevmekdeyim.</i>	Çokluk	Birinci kişi	<i>sevmekdeyiz;</i>
	İkinci kişi	<i>sevmekdesin;</i>		İkinci kişi	<i>sevmekdesiniz;</i>
	Üçüncü kişi	<i>sevmekdedir;</i>		Üçüncü kişi	<i>sevmekdedirler.;</i>

uyumakdâyım da aynıyla çekimlenir. Bu kip hakkında bk. § 811.

629. İkinci gövde – Geniş zaman gövdesinin basit kipi (§ 614), başka bir deyimle *ikinci şimdiki zaman* veya *şimdiki geniş zaman* (Türkçede *geniş zaman)

Severim (= her zaman, alışkanlık):

VIGUIER'in topladığı halk metinlerinde *veririm* yerine *verrim* biçimindeki idgamlı kip de bulunuyor (333 ve 336. s.).

Aynı kipler Azericede de vardır.

⁵⁸² Çok hecelilerde /l/ den önce gelen /r/lerin de /y/ye çevrişi İstanbul şivesinde de vardır: *a||ı||lar*, *geliller*, *kelli felli* (adam) *şekerli* (kahve) vs.^{AUE}

Teklik	Birinci kişi	sevèrim;	Çokluk	Birinci kişi	sevèriz;
	İkinci kişi	sevèrsin;		İkinci kişi	sevèrsiñiz;
	Üçüncü kişi	sevèr;		Üçüncü kişi	severlèr.
Uyurum (= alışkanlık).					
Teklik	Birinci kişi	uyurum;	Çokluk	Birinci kişi	uyuruz;
	İkinci kişi	uyusun;		İkinci kişi	uyursuñuz;
	Üçüncü kişi	uyur;		Üçüncü kişi	uyur âr.

oşurum da böyledir. Bunun teklik üçüncü kişisi *oşur* kelimesi, şu anlamları da verir: *olağandır; olabilir; olmasına razıyım, pekâlâ*.

Örn.: *Ben her gün iki nargile içerim;*

Meb'usân intihâb-ı umûmîsi dört senede bir kerre icra olunur;

İ(n)şallah muvaffak oşursuñuz.

630. Basit geniş zaman kipi -AcAK- gövdeli basit kipte olduğu gibi kendiliğinden gelecek zaman bildirmez; fakat cümlelerin gelişine gidişine göre gelişine ait olan fiilleri bildirmeğe çalışabilir (bk. yukarıdaki son örneğe).

Bununla beraber, bu -AcAK'lı kipten daha kullanışlı ve kesindir. Söz verme çoğunlukla geniş zaman kipiyle kullanılır (krş. § 635).

Bazı durumlarda şimdiki zaman fiilinin iki kipi (süremlî şimdiki ve geniş zamanlı durumunda) farksız olarak kullanılır:

Ben bunu bilirim veya biliyorum.

Bununla beraber yenilikçiler daha önce belirttiğimiz kurallara uyarsa iyi olur.

Hikâye üslûbunda ikinci şimdiki zaman kipi, aslında Fransızcada da olduğu gibi çoğunlukla geçmiş zaman kipi yerine kullanılır.

Örn.: *gelir, alır, gider ki geldi, aldı, gitti.*⁵⁸³

Hatırlatma – Anadolu'da teklik ikinci kişide *seversin* yerine *seven*, çokluk birinci kişide *severiz* yerine *severik*, çokluk üçüncü kişide *severler* yerine *severler* derler. Öteki kişilerin kipleri kurallıdır (krş. § 626).

⁵⁸³ "...birtakım *teşrifat-ı 'uzmâ* arasında *ķavlinin* hata olduğunu itirâf eder; istedikleri gibi "tâip ve müstağfir." olur; fakat kiliseden çıkarken yine efkârında olan cihet-i tabiye galayâna başlar, bir türlü kendini alamaz; ayağını birkaç kere yere vurur da (Bununla birlikte yine dönen küredir.) der (GALİLE). *Hürriyet-i Efkâr* makalesi, Namık Kemal.^{AUE}

631. Yeni Osmanlıcada geniş zamanın (ikinci hâl) olumsuz ve yeterliğin olumsuzu teklik ve çokluk birinci kişilerde kuralsızlık gösteriyor:

Sevmem yerine *sevmezim*, *sevmeyiz* yerine *sevmeziz*.

Basit olumsuz geniş zaman kipinin tam çekimi:

Teklik	Birinci kişi <i>sevmem</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevmeyiz</i> ;
	İkinci kişi <i>sevməzsın</i> ;		İkinci kişi <i>sevməzsniñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevməz</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevmezler</i>

Basit olumsuz yeterlilik geniş zaman kipinin tam çekimi:

Teklik	Birinci kişi <i>sevəmem</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevemeyiz</i> ;
	İkinci kişi <i>seveməzsın</i> ;		İkinci kişi <i>seveməzsniñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>seveməz</i> ;		Üçüncü kişi <i>seveməzler</i>

Kalın sınıftan fiillerde de böyledir:

uyumām;

uyumāyız;

uyuyāmam;

uyuyamāzsın vs.

olmām. Olumsuz teklik üçüncü kişi *olmaz* kipi de olumlusu olan *olur* gibidir: *olamaz* ‘münasip değil, olmasın, yasaktır’.

olāmam vs.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada *sevmez* gövdesi bütün kişilerde eksiz bulunurdu: *sevmezem*, *sevmeziz*.

Anadolu’nun lehçe budaklarında (teklik ikinci kişi) *sevmeñ* ve *sevmem*’den benzeşme yoluyla (çokluk birinci kişi) *sevmek* biçimleri de vardır.

-mA eki ikinci takımın gövde eki değerini alır (krş. 626).

Makedonya (Rumeli)’da geniş zaman kipi soru edatı olan *mı* (§ 686)’yı aldığı zaman da aynı hâdiseler olur: *sevmemisin*?

632. *Üçüncü gövde* – Belirsiz geçmiş zaman (§ 617) gövdesinin basit kipi ve daha kısacası belirsiz geçmiş zaman ki geleneksel geçmiş dedikleri.

sevmişim.

Teklik	Birinci kişi <i>sevmişim</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevmişiz</i> ;
	İkinci kişi <i>sevmiş(s)in</i> veya <i>sevmişin</i> ;		İkinci kişi <i>sevmişsiñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevmiş(dir)</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevmişler(dir)</i> , <i>sevmişdirler</i> ..

uyumuşum.

Teklik	Birinci kişi uyumuşum;	Çokluk	Birinci kişi uyumuşuz;
	İkinci kişi uyumuşsun;		İkinci kişi uyumuşsunuz;
	Üçüncü kişi uyumuş(dur).;		Üçüncü kişi uyumuşlar(dır).

o/muşumda da böyledir.

Bu basit kipin ve daha doğru bir deyişle bu gövdenin anlamındaki belirsizlik Fransızca çevirisinde itibara alınmıyor. Bu anlam farkının daha yukarıda (§ 617) sözü geçmişti.

Türkçedeki belirli geçmiş zaman; yani belirli ile belirsiz geçmiş zaman; yani nakli arasında kurulmuş olan ayrılık, Fransızcadaki belirli geçmiş zaman ile belirsiz geçmiş zaman arasında gözetilen farkla bir değildir.⁵⁸⁴

633. Yukarıdaki çekim örneğine ek fiilinin teklik üçüncü kişisi olan *±Dir* katılarak belirsiz geçmiş zamanın anlamı kuvvetlendirilebilir. Bu teklik ve çokluk bütün

⁵⁸⁴ Daha önce de söylediğimiz gibi belirsiz geçmiş zaman denilen fiil şuursuz bir fiildir ki (nakli) anlamı da bu genel mana içinde bir tür lüsüdür. Bir kış sabahı pencereyi açıp da “A... bu gece kar yağmış.” denildiği zaman, buradaki *yağmış* fiili birinci kişinin haberi ‘şuuru’ olmadan o gece kar yağdığını bildirir.

Yine “O gece sabaha kadar uyumuşum.” denildiği zaman, buradaki *uyumuşum* fiili birinci kişi olan kendimin farkında olmadan ‘şuurum olmaksızın’ sabaha kadar uyuduğumu bildirir.

Aynı “O gece sabaha kadar uyumuşum.” cümlesindeki *uyumuşum* fiili ‘uyumuşum diyorlar’ anlamında; yani cümle “Diyorlar ki o gece sabaha kadar uyudum.” anlamında da olur. Bu anlamıyla kip (belirli) olur.

Bununla birlikte ister önceki anlamda ister bu anlamda olsun, her ikisinde de genel kavram, fiil geçmiş zamanda yapılırken bu yapılaş öznenin haberi, vukufu, ıtlai dışında bir oluşturm.

Belirli geçmiş zaman denilen fiil ise şuurlu bir fiildir ki görülen anlamı da bu genel anlamı içinde bir tür lüsüdür. “Tren bugün geldi.” cümlesinde *geldi* fiili birinci kişinin şuuru dâhilinde olduğunu; yani onun gözü önünde yapıldığını, yapılırken onun orada bulunduğunu bildirir ki işte bu gerçek görülenidir; bir de bir fiilin yapıldığını anlatan hakkında birinci kişinin inan ve itimadı olduğu için örneğin “Tren bugün gelmiş.” demesi lazım gelen yerde “Tren bugün geldi.” demesi de bu fiil geçmiş zamanda yapılırken bu yapılaş öznenin haberi, vukufu, ıtlai içinde olduğundandır.

ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ’nin *Mikyâs-ı-lisân Kistâs-ı Beyân* adlı Türkçe dil bilgisi kitabında (111. s.) belirli geçmiş zaman için *mâzî-i mâhsûs-ün-nisbe*, nakli geçmiş zaman için *mâzî-i menkûl-ün-nisbe* deyimlerini kullanır.^{AUE}

Yine bu şuursuz geçmiş zamanın her kişisine *dir*, *dir* katılmakla o kip, bu anlamından çıkıp şuurlu geçmiş zaman anlamını alır: “Ben onu kaç defa söylemişimdir (=söyledim).”; “Siz bunu hiç anlamamışsınızdır (=anlamadınız).”^{AUE}

kişilerde aynı yolla yapılır.

Örn.: *sevmişimdir* 'sevdim, muhakkak ki sevmişim'.

634. Teklik ikinci kişide *sevmişsiñ* yerine bazen *sevmişin* söylendiği işitilir.⁵⁸⁵

Hatırlatma – Anadolu'da köylü (çokluk birinci kişide) *sevmişiz* de *sevmişik* de söyler. Üstelik *-mİş*'li gövde yerinde bazen *-İğ*'li gövde kullanırlar: sonda § 860 ykış. (*sevigsin, sevigim, sevig*'de incelenen *-İğ* ekine:)

635. *Dördüncü gövde* – Niyetli gelecek zaman (§ 618) gövdesinin basit kipi ve kısaca niyetli gelecek zaman denilen *gelesi* (avenir) kipi.

Seveceğim.

Teklik	Birinci kişi <i>seveceyim</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>seveceyiz</i> ;
	İkinci kişi <i>seveceksin</i> ⁵⁸⁶ ;		İkinci kişi <i>seveceksiniz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevecek(dir)</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevecek(lerdir)</i> .

uyuyacağım.

Teklik	Birinci kişi <i>uyuyacağım</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>uyuyacağız</i> ;
	İkinci kişi <i>uyuyacağsın</i> ;		İkinci kişi <i>uyuyacağsınız</i> ;
	Üçüncü kişi <i>uyuyacak(ıdır)</i> ;		Üçüncü kişi <i>uyuyacak(ıdır)</i> .

oļacağım'da da böyledir.

Örn.: *Yarın size ğeleceyim.* Bu ifadenin hakiki bir 'söz verme' anlamına eşit olması için fiilini geniş zaman kipiyle kullanmalı [krş. § 630].

Caket zābitān içün "hāki" şayaktan, efrād içün aynı rengde abadan yapılacağ.

İlle bundan vaz ğeçeceksin. Bu örnekte de görüldüğü gibi niyetli gelecek zaman zorunlu hāle getirilen bir eylemi açıklayabilir. O hāde gerekliliğe yaklaşıp [krş. § 640].

636. *oļ-* fiilinin bu kipten teklik üçüncü kişisi ayrıca bir ihtimali oluş anlamını bildirir:

öyle oļacağ; soru cümlelerinde 'şüphe' anlamını bildirir:

Bu ev kimiñ oļacağ?

637. Bu kipin anlamlarındaki çeşitlenmeler ne olursa olsun, denilebilir ki basit kipte gelecek zaman (*gelesi*) fiili anlamı baskındır. 'Niyet' anlamı açıkça ancak birleşik fiillerde görülür. Bununla beraber basit kipte de 'niyet' anlamı olduğuna bir örnek:

⁵⁸⁵ Çokluk ikinci kişide de böyledir: *sevmişiniz* 'sevmiş(s)iniz'.^{AUE}

⁵⁸⁶ Bu teklik ikinci kişi kipindeki *siñ*'den de *s*'nin düşerek kipin *seveceyiñ* biçiminde kullanıldığı İstanbul şivesinde işitilmektedir.^{AUE}

Efendi'yi göreceyim.

638. Teklik ve çokluk üçüncü kişilerde *±Dir*'ın kullanılması isteğe bağlıdır. Teklik ve çokluk birinci kişide gırtlak ünsüzünün uğradığı durumla ilgili bk. § 202 ve 203. Kısaca gövdeler, ses bilgisi bakımından adlar gibi işlem görürler; çünkü bunlar özünde çekimsiz fiillerdir.⁵⁸⁷

639. Hatırlatma – Anadolu'da *sevecem*, *seveceñ* biçiminde idgamlı kiplerin işildiği de olur.

Bazen de niyetlilik anlamında *-Icl* biçiminde bir gövdede kullanılır. Bu § 852'de incelenen türemli sıfatla aynı biçimdedir.

⁵⁸⁷ KAŞGARLI, *Divanü Lügati't-Türk*'ün çeşitli yerlerinde bir kipten bahseder ki bu, niyet kipiyle çok yakından ilgilidir:

1.c. 23. s.: “Üçüncüsü, olmasını temenni ettiği fiilin yapılmasına azmeden öznedir:

Oļ er oļ evgā barıgsāk. “O adamdır eve varmayı arzu edip buna azim ve kasteden.”

Oļ kişi oļ bizgā kelıgsāk. “O kişidir bize gelmeyi arzu ve temenni eden.”

2.c. 45. s.: üçüncüsü, fiil kendisi tarafından yapılmadan önce yapılmasını arzu ve temenni etmek anlamıyla nitelenen öznedir. Bu kip buyruk üzerine çatı edilmeyip buyruğun son ünlüsü ana harfi esre ile harekelendikten sonra kelime kafli, ayın'lı ve işba'lı (tok, kalın) ise *-gsak* ve kefli, imaleli harfli ve rikketli ise (zaif, ince) *-gsāk* ziyade etmekle yapılır.

Oļ evgā barıgsāk oļ. “O eve varmağa arzuludur.”;

Oļ munda turıgsāk oļ. “O burada durmağa arzuludur.”;

Oļ berü kälıgsāk erdi. “O beri gelmeğe niyetli idi.”;

Oļ evga kirıgsāk oļ. “O eve girmeğe heveslidir.”;

Oļ tavar tirıgsāk oļ. “O davar toplamağa iştahlıdır.”;

2.c. 201. s.: fiilin yapılmasını kasıt ve temenni etmek anlamıyla nitelenen öznedir:

Oļ at suvgarıgsāk erdi. “O at suvarmağa arzulu ve niyetli idi.”;

Oļ anı savdın keçrüşsāk erdi. “O onun sudan geçmesine yardım etmeğe niyetli ve arzulu idi.”

2.c. 257. s.: fiilin yapılmasını temenni edici olmak anlamıyla nitelenen öznedir:

Oļ tarıg tarıtıgsāk oļ. “O ekin ektirmeğe arzulu ve hırslıdır.”;

Oļ evin bezetıgsāk oļ. “O evini bezetmeği (süslemeği) temenni edicidir.”

Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre (katkısız, katkılı) buyruğun sonuna fiil adı eki *+Ig* getirilmekle edilgen fiil adı adına, meyil ve dilek anlamındaki *+sA* getirildikten sonra yapan eki olan *k* (*h*) da katılınca yukarıdaki bütün fiilden türemiş sıfatlar meydana gelmiştir. Bunlar bizim niyetli gelecek zaman dediğimiz kipin köken ve anlamca aynıdır.

Barıgsāk ‘varacak’, *turıgsāk* ‘duracak’, *kelıgsāk* ‘gelecek’, *kirıgsāk* ‘girecek’, *tirıgsāk* ‘derecek’, *suvarıgsāk* ‘suvaracak’, *keçrüşsāk* ‘geçirecek’, *tarıtıgsāk* ‘darıtacak’, *bezetıgsāk* ‘bezetecek’. Daha önce bunlar Eski Osmanlıcadaki takibiye zaman bağlaçlarını da vermiş görünüyor: *Barıgsāk* ‘varıcak, varınca’ vs. Lehçemizde bu eski kiplerin *g*'leri düşmüş, *s*'leri *c*'ye çevrilmiş görünüyor.^{AUE}

* KAŞGARLI söylememekle beraber, bu örnekten anlaşıldığına göre *-İş*'li fiil adına *sāk* ilavesiyle de buradaki gibi buyruğa *üşsek* katılmakla da yapılıyordu.^{AUE}

Bu kipin *de-* fiilinden çekimi şöyledir:

deyiciyim (veya *deyicim*); *deyiciñ*; *deyici*; *deyiciyik*; *deyiciñiz*; *deyiciler* krş. § 626.

640. *Beşinci gövde* – Gerekliklik gövdesinin basit kipi (§ 619) başka bir deyişle şimdiki zamanda gerekliklik).

sevmeliyim = sevmem gerek, sevmek zorundayım.

Teklik	Birinci kişi <i>sevmeli^oym</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevmeliyiz</i> ;
	İkinci kişi <i>sevmelisin</i> ;		İkinci kişi <i>sevmeliñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevmeli^(dir)</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevmeli^oler</i> veya <i>sevmeli^odirler</i> . ⁵⁸⁸

*uyumalı^oym*⁵⁸⁹ veya *uyumalı^osın* vs. veya *olmalıyım* vs.'da da böyledir.

Teklik ve çokluk üçüncü kişilerde *±Dir* eki isteğe bağlıdır.

641. Şimdiki zamanın gerekliklik kipi şunları bildirir:

a) Zorlanış – O zaman fiil, şimdiki veya gelecek zamana ait olabilir.

Örn.: *Hangisini almalıyım?*;

Yarın gelmelisin.

b) İhtimali oluş, belkileniş – O zaman fiil geçmiş zamana da ait olabilir.

Örn.: *hasta olmalı*.

Soru: Mehmed yazdı mı, yazmadı mı? Cevap: Pek de bilmiyorum ama yazmalı (ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, *Mikyâsü'l-lisân Kıtasü'l Beyân*).

Bir hükmü onaylama hususunda emin olmayışı daha çok göstermek için bu kipe gibi (§ 886) kelimesi ilave edilebilir: *yazmalı gibi*.

Hatırlatma – Gerekliklik kipinde iki fiil bir uymaca (eke) bağlaç olan *de* (bk. § 960) ile birleştirilmiş ise 'dilek' anlamı verebilirler.

Örn.: *Ahmed gelmelide gitmeliyiz* (ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, *Mikyâsü'l-lisân Kıtasü'l Beyân*).

642. Gerekliklik, bütün fiillerin teklik üçüncü kişisinde kişisiz bir anlam bildirmek gibi bir özellik gösterir. Bu, öbür gövdelerin ancak bazı fiillerinde (nitekim *olmağ*'ta) belirli bir şeydir. Krş. § 1188 ve 1189. Şu durumda aşağıdaki (teklik üçüncü kişili) çekim örneklerini şöylece tamamlamak lazım gelecek: *sevmeli* '(onun) sevmesi lazım ve bir de (fikrimce) sevmek lazım', *uyumalı* '(onun) uyuması lazım ve

⁵⁸⁸ Yazarın burada *seveyiz*, *uyuyayız* gibi verdiği biçimler, kullanılır değildir. Eski Osmanlıca'da bunların y yerine v'li biçimleri vardır: *sevevüz*, *uyuyavuz* Osmanlıcada istek kipinin bu çokluk üçüncü kişisi için yazarca kendi dilindekine karşılık olarak buyruk kipine ayrılan *sevelim*, *uyuyalım* biçimleri kullanılır. ^{AUE}

⁵⁸⁹ Yazar bu kişilerin bir takımında vurgu yerlerini yanlış göstermiştir. Şöyle olacak: *seveyi^om*, *seve^osiñ*, *seve^o*, *seveli^om*, *seve^osiñiz*, *sevele^or*. ^{AUE}

bir de (bana kalırsa) uyumak lazım'. Bu gibi durumlarda bu gereklilik kipindedir, daima kaldırılmış bulunur.

Örn.: *Suyu bardahta gemiyi duvarda seyretmeli* 'deniz yolculuğu yapmamalı' hükümünde bir halk sözü.

*Sırçadan evde oturan komşulara taş atmama*lı (atasözü) (Yine bk. § 1343, 3. ek, 2. dipnot.).

643. *Altıncı gövde* – Dilek-tasarlama gövdesinin basit kipi (Osm. *İltizami*) *seveyim*.

Teklik	Birinci kişi <i>sevëyim</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevëyiz</i> ⁵⁹¹ ;
	İkinci kişi <i>sevësiñ</i> ;		İkinci kişi <i>sevësiñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevë</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevelër</i> ⁵⁹² .

Uyuyayım.

Teklik	Birinci kişi <i>uyuyayım</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>uyuyayız</i> ;
	İkinci kişi <i>uyuyasıñ</i> ;		İkinci kişi <i>uyuyasıñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>uyuya</i> ;		Üçüncü kişi <i>uyuyalar</i> .

oļayım.

644. Fiil tabanı bir -A ile sonlanmış ise konuşma dilinde çok defa -yA gövde eki kaldırılır:

söyleyeyim < *söyleyim*.

Hatırlatma – Her günlük kullanışta isteğin gövde eki olan -A teklik birinci kişide bazen -I biçiminde söylenir:

ne yapayım yerine *ne yapı(y)ım*.

Bu hâl yardımcı bir ses olan y'nin tesirinden ileri gelmiştir (krş. bu hususta § 189). Kişi ekindeki i'nin yerine o zaman i söylenişi geldiğine dikkat edilmeli.⁵⁹⁰

645. Eski Osmanlıcada ek olarak şunlar da vardı:

Teklik birinci kişide -m : *sevem*.

Çokluk birinci kişide -vüz, -vuz : *sevevüz*

Anadolu'da aynı kişi için -*Alım*'lı buyruğun⁵⁹¹ çokluk birinci kişisi yerine *sevek* kullanılır:

646. Bugünkü kullanışta artık bu kipin ancak teklik birinci kişide yeri vardır.

⁵⁹⁰ Bu da y'nin tesiriyledir.^{AUE}

⁵⁹¹ Daha önce de söylediğimiz gibi bu istek-talep kipi, çokluk birinci kişisi için kullanılır. Yazar yine 'talep' anlamında da olan buyruk kipi için bunu kendi diline göre yalnız buyruk kipine ayırmak istiyor.^{AUE}

Teklik ve çokluk ikinci kişilerinin kullanışı seyrektiler. Diğer kişilere (çokluk birinci ve teklik ile çokluk üçüncü kişilere) gelince, bunların yerine daima buyruk kipinin *sevsin, sevelim, sevsinler; uyusun, uyuyaalım, uysunlar* gibi karşılıkları olan kipler kullanılır (bk. § 607).

Bununla beraber Allah adının gizlenik bulunduğu bazı deyimlerle halk (ata) sözlerinde teklik üçüncü kişinin eski biçimi yaşamaktadır.

Örn.: *‘İnāyet oĻa (=olsun)* (Bir dilenciye baştan savmak için söylenir).

AĻlah vere (krş. *ħaħķ ġetire* BONELLI Kel. Sz. I, 317);

sen aĻa ben aĻa bu ineyi kim saĻa.

647. İstek-tasarlama kipi şunları bildirir.

a) İstek:

Örn.: *ķurban (ķurbanıñ) oĻayım;*

İşte ġeldik gidiyoruz ŧen oĻasın Ĥāleb ŧehri (Halk deyiş).

648. b) İsteklendirme.

Örn.: *TuzĻa(ya)yımda ĥoķmayasın (=koķma).* Birini susturmak için söylenir laubali bir söylence.

Eskiden bu kipin ikinci kişisi, resmî üslupta buyruk deymi olarak çok kullanılırdı.

Örn.: *Şöyle bilesiz, ‘aĻāmet-i ŧerifeme i‘timād ĥıĻasız* (Bu ibare ferman sonlarında gelen deġişmez bir kural idi.).

g’önlünüzü ĥoş tutup āzürde-ħātır oĻmayasız (Pavie muharebesinden sonra Kānunî Süleyman’ın Birinci Fransuva’ya mektubundan).

Hatırlatma – Bu kavram buyruk anlamına çok yakındır. Hatta bu, buyruk kipine de bağlanabilir ki o zaman onun teklik ikinci kişisini meydana getirmek suretiyle çekim eksikliğini tamamlamış da olur.

Eski Osmanlıcada aynı kişi için *ayın’lı* bir kip de kullanılırdı. Bu, daha önce Orhon kitabelerinde tespit edilmişti (RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, II, 90). Bu ek ve buna benzer kipler hakkında bk. bu dil bilgisi kitabında § 1343, 10. yap.

649. c) Bir fiilin diğeri bir fiile isteği.

Genellikle Türkçenin bu istek kipi (isteme) Fransızcaninkini karşılayacak bir anlamdadır.

Örn.: *Ada baña ki adayım (adayayım yerinde) saña* (atasözü).

650. Bununla beraber Türkçenin bu tasarlama kipi, Fransızcadakinden farklı olarak bazı cümleler içinde kullanılır. Bunlarda bir soru kipi olarak bir fiil, ikinci

kişinin gizli rızasına veya onay ve beğenisine arz edilmiş olur.

Örn.: *Ben saña bir şey söyle(ye)yim mi?*;

Nasıl sabr edeyim?;

Neden baña minnetdar olasıñız?;

Ben seniñ için cayır cayır yanayım da sen baña bu kadar soğuk durasıñ ha! (FAI RECHAD).

651. Eski Osmanlıcada, istek-tasarlama kipi (Fransızcadan daha fazla) çok kullanılırdı.

Örn.: *Ahmağ olđur dünya için ğamm yeye;*

Ne bilürsün kim ğazana kim yeye;

*Ne ħācet kılavuz sözü çok*⁵⁹²;

Bid'at olđur ki umūr-i diniyyeden ve dünyeviyyeden sadr-ı sānide yahod dahı (daha) soñra zuhur eyleye (Hacı Kalfa).

652. İstek kipi bazen bir fiilin ihtimalli olduğunu da bildirmeğe yarardı.

Örn.: *olağı(m);*

Bir ma'na dahı keşf ola (BIANCHI, lügati ۷۱ kelimesi.)

İstek kipi, bu son kavramıyla bazı Doğu lehçelerinde dengi olan bir gelecek zaman ekinin kullanımına yaklaşır.

B) Basit kiplerin ikinci takımı

653. *Yedinci gövde* – Belirli geçmiş zaman (§ 621) gövdesinin basit kipi ve kısaca belirli geçmiş zaman

Sevdim.

Teklik	Birinci kişi <i>sevdim</i> ;
	İkinci kişi <i>sevdiñ</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevdi</i> ;

Çokluk	Birinci kişi <i>sevdiğ</i> ;
	İkinci kişi <i>sevdiñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevdiñler</i> .

Uyudum.

Teklik	Birinci kişi <i>uyudum</i> ;
	İkinci kişi <i>uyuduñ</i> ;
	Üçüncü kişi <i>uyudu</i> ;

Çokluk	Birinci kişi <i>uyuduğ</i> ;
	İkinci kişi <i>uyuduñuz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>uyuduñar</i> .

Olđum'da da böyledir.

⁵⁹² Bu ibarenin Fransızca tercümesi “sözü çoğaltmaya ne hacet” biçimindedir ki Türkçesinin ifade ettiğini karşılayıp karşılamadığı, kullanıldığı yerin önü sonu bilinmediği için bizce şüphelidir.^{AUE}

Örn.: Zurnayı biz *çalдық* parsayı el *topladı*.

Belirli geçmiş zaman ile belirsiz geçmiş zaman arasındaki anlam farkı için bk. § 617.

MELIORANSKI tarafından yapılan çekinme kayıtlara rağmen, biz *-DI* gövde ekinin *-Dlk* ekinden geldiğine inanıyoruz.

Divanü Lugatî't-Türk'ün bu hususta verdiği bilgi açık ve nettir. Burada (II, 50 ve 51. s.) şöyle deniliyor: Yağma, Tuhsı, Çigil, Argu ve Uygur lehçelerinde teklik birinci ve üçüncü kişi için *-Dlm*'lı ve *-DI*'lı kipler kullanıldığı hâlde, Oğuz'da ve bazı Kıpçak lehçelerinde teklik ve çokluk aynı kişilerde değişmez bir biçimde ve bunlara bir sonuçta katılmayarak yalnızca *-dük*, *-duk* eki kullanılır. Bu ap aşikâr Türk çekiminin ilk merhâlesine uygun gelir:

Mân yarmağ tirdük;

Biz ya kurdük;

O(ل) anı urduk;

O(لار) ävgä kirdik.

Teklik ikinci kişiden ise aynı eserin başka bir yerinde (II, 131. s.) söz edilmekte ve şöyle denilmektedir.

Bazı Argu lehçelerinde bu kip için *-duy* eki kullanılır:

Tapındug, kaçurdug.

Diğer taraftan EBU HAYYAN çokluk üçüncü kişi için *-dükler*'i biçimini vermektedir.

Orhon kitabeleriyle *Divanü Lugatî't-Türk* (I, 275 ve 273. s.) çokluk birinci kişide *-mlz* biçimini vermektedir. Bu, çekimin (gövde + [uymaca eki olarak] ek fiil) merhâlesi izlerini gösterir, gibidir.

Bugün kullanılmakta olan *-dim*, *-diñ* vs.'lı biçimindeki kipler -çok eski olmakla beraber- Türkçe çekim gelişiminin son merhâlesidir.

-sA'lı (§ 654) ve *-A*'lı (§ 645) gövdelerde de buna benzer bir hadisenin izlerine dikkat edilmelidir.

Şunu da söyleyelim ki yazı dilinde durdurulan bu gelişme Osmanlıcanın lehçe budaklarında kendisini hissettirmektedir (bk. bu hususta § 626 dipnot).

654. *Sekizinci gövde* – Şartın basit kipi (krş. § 622) ve kıscacası şimdiki zamanın şartı.

Teklik	Birinci kişi <i>sevsëm</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevsëh</i> ;
	İkinci kişi <i>sevsëñ</i> ;		İkinci kişi <i>sevsëñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevsë</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevsëlër</i> .

Teklík	Birinci kişi <i>uyusâm</i> ; İkinci kişi <i>uyusân</i> ; Üçüncü kişi <i>uyusa</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>uyusâh</i> ; İkinci kişi <i>uyusañiz</i> ; Üçüncü kişi <i>uyusağâr</i> .

Oğsam'da da böyledir.

Eski Osmanlıcada *sevüz* biçimi de (çokluk birinci kişi için) kullanılırdı (Yklş. - *evüz* § 645).

Divanü Lugatî't-Türk (I, 113, 120, III, 156 s.) teklik ikinci kişide *sāsân* biçimini veriyor.

Demek ki -sA gövdesinin uymaca eklerle (ek fiille) çekimlendiğine dair izler var (krş. § 653).

Şart kipi tabii hâliyle şartlı olarak karşılıklı bağlanmış cümlelerin yan cümlesinde kullanılır. (§ 1219 ve 1216; § 1221 bakınız aşağısına).

Bununla beraber münferit cümlelerde de bazen rastlanır. O zaman dilek-tasarlama kipi için söylemiş olduklarımıza benzer biçimde bir 'dilek veya kışkırtış' anlamını bildirir.

Örn.: *bir atım oğsa*;

bunu ağsağ

Bu hâlinde ardınca *a!* (*e!*) ve *ya!* edatlarını alır: *bağsaña*; *ğelseñe* (krş. § 1021 ve 1232)

Soru cümlelerinde şart kipi 'tereddüt, kararsızlık' bildirir.

Örn.: *Ne yapsam aceba?*

2. Kişili uymaca ekler türünün tanımı

655. 605. paragraftaki tablonun üçüncü sütununda belirli +*Im*, +*sIñ*, ±*Dİr* vs. kipleri şöyle kullanılabilirler:

1. Ek fiilin şimdiki zamanı olarak,
2. İlk altı gövdenin basit kipleri çekiminde kişi ekleri olarak.

Birinci takdirde fiile ait üç fikir bildirir:

Zaman (şimdiki zaman).

Kip (*haber*).

Kişi.

İkinci durumda, sadece konu içinde açıklanan basit şeklin bütününü içine alan kişi, zaman kavram ve kipi açıklar. O zaman bunlar fiil gibi değil de sonuncu gibi konuşan öznenen anlaşılırlar.

Başka bir deyişle söylersek, ek fiilinin şimdiki zaman kipi kişili kısaca kullanıldığı zaman bir anlam kaybına uğrar.

Hatırlatma – Son iki gövdenin ekleri kişiden başka birşey ifade etmez ve hiçbir zaman etmemiştir de.

C) Birleşik kipler

656. Basit kipten başka bir de her gövdenin üç birleşik zamanı vardır.

Bunlar ait olduğu gövdeye yardımcı fiil olarak kullanılan ek fiilinin şu üç kipini ilave etmekle yapılır:

1. Hikâye birleşik zaman anlamlı *idim* **hikâye* dediğimiz birleşik geçmiş zaman kipini meydana getirmeğe yarar.

Birinci gövdeden örnek:

seviyor idim.

2. Şartın şimdiki zaman kipi olan *isem* **şartiy(y)e* denilen birleşik tahmin kipini meydana getirmeğe yarar.

Örn.: *seviyor isem.*

3. Şüphelik (rivayet) (şimdiki zaman- geçmiş zaman) kipi ki *imişim* **rivayet* denilen şüpheli birleşik zamanı meydana getirmeğe yarar.

Örn.: *seviyor imişim.*

Hatırlatma – Türkçe deyimlerin kendi çeşitlerinde kısa olmak gibi bir iyiliği olduğu için bunlarda *hikâye*, *şart*, *rivayet* kelimelerinin kullanılmasını tavsiye ederiz.

657. 655. paragrafta *yim* kipi için yaptığımız gibi *idim*, *isem*, *imişim* kiplerini incelerken görülür. Bunlar *ek fiil kipleri* olmak gibi asıl kavramlarıyla dikkate alındıkları zaman, kişi fikrinden bağımsız olarak şu fiil fikirlerini içinde barındırır:

<u>Kipler</u>	<u>Zamanlar</u>	<u>Kip türleri</u>
<i>idim</i>	Geçmiş	Haberlik
<i>isem</i>	Şimdiki zaman	Şart
<i>imişim</i>	{ 1. şimdiki zaman 2. geçmiş zaman }	Rivayet

Buna karşılık, aynı kipler yardımcı fiil olarak kullanıldıkları zaman *-(u)im* kipinde gördüğümüz gibi anlam kaybıyla şimdiki zaman ve yüklemlik fikrinden sıyrılır. Muhafaza ettikleri anlamlar ise tabii, kişi kavramını taşımakla birlikte aşağıdaki tabloda özetlenmiş hâlde bulunur:

<u>Kipler</u>	<u>Zamanlar</u>	<u>Kip türleri</u>
<i>idim</i>	Geçmiş	...
<i>isem</i>	...	Şart
<i>imişim</i>	{ 1. ... 2. geçmiş }	{ Rivayet }

658. Birleşik zarf-fiil kipi – Bu incelenen birleşik kipler dışında birleşik zarf-fiil kipleri adlı diğer kipler de vardır ki yardımcı fiil sayılan *iken* (§ 558) gibi ek fiilin bir zarf-fiil kipiyle meydana getirilir.

Bu zarf-fiiller ancak bazı gövdelerle (birleşik fiiller vermeğe yarayan aynı gövdelerle) meydana getirilir. Bunlardan zarf-fiiller sebebiyle söz edilecektir (bk. § 1351 ve aşağısı).

Hatırlatma – Daha önce söylenilen yardımcı fiil kipleri daha yukarıda gösterilen tarzda özetlenebilir.

561. paragrafta söylenmiş olanlara uygun olarak kısaltılmış biçimler daha çok sonu ünsüzlü gövdelerde kullanılır.

659. Birleşik kiplerin anlamı – Bir gövdenin birleşik kipleri anlamını belirtmek için bunları aynı gövdenin basit kipiyle karşılaştırmalı.

Örnek olarak geniş zaman gövdesini alalım. Basit kipi olan *severim* de anlam bakımından şu öğeler vardır:

Geniş zaman gövdesine bağlı fikirler + kişi eki.

Severidim, severisem, severimişim kiplerinde şunlar bulunur:

Geniş zaman gövdesine bağlı fikirler + yardımcı fiile bağlı fikirler.

Bu yardımcı fiillerin kendileri de zaman veya kip fikirleri + kişi eki hâlinde çözümlendikleri sebeple birleşik zamanın basit kipten ancak zaman (geçmiş zaman) ve kip (şart veya rivayet) fikir ve anlamları ile ayrıldıkları ve bunları fazla olarak yardımcı fiillerin bildirdikleri görülür.

Bu yeni kavramlar basit kipin anlamı üzerinde şöyle tesirler yapar:

Idim ve *imişim* yardımcılarındaki geçmiş zaman anlamının katılması ile aynı gövdenin basit kipi anlamı, geçmiş zaman anlamına nakledilir. Bunun sonucu olarak basit kip şimdiki zamanı ifade ederse onun birleşik zamanı bir hikâye birleşik zamana eşit olur. Basit kip geçmiş zamanı ifade ederse onun birleşik kipine dengi olur.⁵⁹³

⁵⁹³ Şu hâlde bu katma anlamlı birleşik kipleri mihaniki (alışkanlığın verdiği bir kolaylıkla^{AB}) denilebilecek bir şekilde Fransızcaya çevirmek kolaydır. Örnek olarak birleşik zamanın

Örn.:

Şimdilik durum	{	Basit kip: <i>seviyorum</i>
gövdesi		Birleşik geçmiş zaman kipi (=hikâye) <i>seviyor idim</i> .
Belirli geçmiş	{	Basit kip: <i>sevmişim</i>
zaman gövdesi		Birleşik geçmiş zaman kipi (=hikâye) <i>sevmiş idim</i> .

Isem ve *imişim* yardımcılarının her birinde bulunan (şart ve rivayet) gibi yeni tarz anlamlarına gelince, bunlar aslında basit kiplerde bulunan anlamlara yalnızca katılmış olurlar.

660. Yukarıdaki düşüncelerden şu çıkıyor:

1. Birleşik geçmiş zaman (*hikâye*) kipi farklı gövdelerle Fransızcanın ana cümledeki birleşik hikâye kiplerini vermiş olur:

Dikkat edilmeli ki *hikâye* kipi bazen Fransızca bir şart kipine karşılık olur. Bu durum daha çok kereler birbirine karşılıklı bağlanmış şart cümlelerin yan cümlesinde; yani tabi cümlelerde olur; fakat ana cümlelerde de bunun örnekleri bulunur.

Örn.: *Fakat kim derdi ki o souk kıba yabancı adamdan... böyle muâşık ve kibar bir zevc çıkacak* (KARAOŞMANOĞLU, *Bir Serencam*, 115. s.).

2. Şartlı birleşik zaman, yeni bir kip (farklı basit kiplerin şartlarını) verir.

3. Rivayet birleşik kipinin iki anlamı vardır:

Birinci anlam: Basit kipin şüpheliği.

İkinci anlam: Bu en çapraşık olanıdır. İçeriye iki yeni kavramın daha girdiğini gösterir. Biri geçmiş zaman bildiren zaman olup basit kipi (hikâye kipi gibi) bir hikâye birleşik zamana çevirir; ötekide kip bildirendir ki aynı basit kipi bir rivayet kip yapar. Bu bakımdan o, bu ikinci anlamında *hikâye* kipinin bir şüpheliği sayılabilir.

Örn.: *Sevecek imişim*.

Hatırlatma – Geçmiş zaman birleşik ve şüphelik (rivayet) kipleri daha ileride bulundurulacak olan örneklerle açıkça anlatılacaktır. Şart kipine ait olanlar ise ancak arta kalan konuda (§ 1213 ve aşağısı) verilecektir.

karşılığı olan basit kipe şöyle kelimeler ilave edilebilir:

1. Farzlık olduğu zaman, Fransızca karşılığının öncesine *si* bağlacı getirilmekle:

Basit kip: *seveceğim*,

Şartlı birleşik zaman: *sevecek isem*.

2. Rivayet birleşik zaman olduğu gibi bir deymi basit kipin karşılığından sonra getirmekle:

Örn.: *Sevecek imişim*.^{JD}

Bu kısım, metin içinde olduğu hâlde tarafımızdan buraya alınmıştır.^{AUE}

661. *Fiil kipleri için kabul edilecek adlandırmalar* – Farklı fiil kipleri gerek oluşum biçimlerini gösteren adlarla gerek anlamlarını gösteren adlarla anlatılabilir.

Birinci yöntem, düzenli olması dolayısıyla hafıza için daha elverişlidir; çünkü bunda sekiz gövdenin adlarını akılda tutmak ve kipleri *filan gövdenin basit kipi, filan gövdenin birleşik zamanı* gibi deyimlerle ifade etmek yeter.

Bununla beraber bu deyimleyişin, her kipin özel kullanışını gösterememesi gibi bir sakıncası vardır.

Bu sebeple biz özel yapılaşlarını da itibara alan deyimlerle bu deyimleri katmerlemeyi gerekli buluyoruz (bk. aşağıdaki paragraflara).⁵⁹⁴

Farklı birleşik kipleri aşağıda sıradan geçirerek söylüyoruz:

662. Birinci gövde – a) *Süremlî geçmiş zamanın hikâyesi* (Türkçesi **hikâye-i hâl*).

Teklik	Birinci kişi <i>seviyor idim</i> ve <i>udum</i> ⁵⁹⁵ ; İkinci kişi <i>seviyor idiñ</i> ve <i>uduñ</i> ; Üçüncü kişi <i>seviyor idi</i> ve <i>udu</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>seviyor idik</i> ve <i>uduk</i> ; İkinci kişi <i>seviyor idiñiz</i> ve <i>uduñuz</i> ; Üçüncü kişi <i>seviyor idiler</i> ve <i>uduıla</i> .

⁵⁹⁴ Aslında her basit kipe imkân oldukça gövdenin kendi adından alınma özel bir ad veriyoruz: “Belirli geçmiş zaman gövdesinin basit kipi (yerine) belirli geçmiş zaman” gibi. Her gövdenin birleşik kipleri adları ise bu üç basit kipin adlarından birtakım değişiklikler ve ilavelerle alınmıştır ki bunların kapsamı, birleşik kiplerin basit kiplerle karşılaştırma edildiği 657 ve aşağısındaki paragrafta müracaat edilince kolaylıkla anlaşılabilir.

Bu biçimlidir ki *hikâye* kipi için geçmiş (mazi) zaman adının bulunduğu her basit kip yerine Fransızca *plus-que-parfait* ve diğer hâllerde *imparfait* (bitmemişlik) konulacaktır. Farzlık (şartîye) kipi için karşılığı olan basit kip adının öncesine şart kelimesi verilecektir. Şüpheliğin iki kavramı vardır. Birinci tabirleme yapımıza göre yalnızca *filan gövdenin şüpheliği* demek biçimiyle bunu ifade etmek daha iyidir; fakat iki kavram arasında fark gözetmek istenildiği zaman, birinci anlamı ancak şüphelik rivayet kelimesi ve ikinci anlamı için de *hikâye kipi* adını basit kip adından önce getirmek mümkündür.

Daha ileride § 693'te görülecek olan kişili fiil kipleri tablosunun kurulmasında esas görevini gören düşünceler bunlardır.^{JD}

Bu görüşler metne dâhil iken tarafımızdan not hâlinde olarak buraya alınmıştır.^{AUE}

⁵⁹⁵ Yazar *udum* ve vs. biçimlerinden başka *-dum*, *-duñ* vs. biçimlerini de veriyor. Bunlarda vurgu hep daha önce gelen *-yor*'lar üzerindedir (Çoğul üçüncü kişide *+lar* üzerinde). Biz bu *udum*, *uduñ* biçimlerini kısaltılmış *-(u)dum* *-(u)duñ* biçiminde göstererek *-dum*, *-duñ* vs.'lerle birleştirdik; fakat bu *udum* vs. biçiminde başı *-u*'luların İstanbul kullanımında var olduğunu kabul etmiyoruz.^{AUE}

Teklik	Birinci kişi <i>seviyordum</i> ; İkinci kişi <i>seviyordun</i> ; Üçüncü kişi <i>seviyordu</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>seviyorduk</i> ; İkinci kişi <i>seviyordunuz</i> ; Üçüncü kişi <i>seviyorlardı</i> .

Bunlar da öyledir:

uyuyor idim, -udum, -dum;

oğuyor idim, -udum, -dum.

Örn.: *Sen beni görüyordun niçün çağırmadın*.

663. b) Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı (Türkçesi *şartıye-i hāl*).

Teklik	Birinci kişi <i>seviyor isem</i> veya <i>seviyorsam</i> ; İkinci kişi <i>seviyor isen</i> veya <i>seviyorsañ</i> ; Üçüncü kişi <i>seviyor ise</i> veya <i>seviyorsa</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>seviyor isek</i> veya <i>seviyorsak</i> ; İkinci kişi <i>seviyor iseniz</i> veya <i>seviyorsañız</i> ; Üçüncü kişi <i>seviyor iseler</i> veya <i>seviyorlar</i> .

uyuyor isem veya *uyuyorsam*.

Genellikle şartın birleşik kiplerine ait farklı örnekler için bk. § 1213 ve aşağısı.

664. c) Aynı gövdenin şüpheli kipi. *Şüphelik* (*rivāyet-i hāl*): Birinci anlamı *şüphelik* *şimdiki zaman* ikinci anlamı: *Şüphelik geçmiş zaman* (Türkçesi **rivāyet-i hāl*).

Birinci anlamı: Öyle görünüyor ki şimdilik seviyorum.

İkinci kavramı: Öyle görünüyor ki daha önce sevdim.⁵⁹⁶

⁵⁹⁶ Seviyor

1. Genel olarak <i>seviyordum</i> veya itiyat üzere <i>seviyordum</i> da haberim yok; Genel olarak <i>seviyorum</i> veya itiyat üzere <i>seviyorum</i> , diyorlar;	Şimdiki zamanda	Şuursuzluk Rivayet
2. Genel olarak <i>seviyordum</i> veya itiyat üzere <i>seviyordum</i> da haberim yoktu; Genel olarak <i>seviyordum</i> veya itiyat üzere <i>seviyordum</i> , diyorlar.	Geçmiş zamanda	Şuursuzluk rivayet

Bizce, bunların şimdiki ve geçmiş zamanlardaki iki kavramı, bunlardan ibarettir.^{AUE}

Teklik	Birinci kişi seviyor imişim, -umuşum, -muşum;	Çokluk	Birinci kişi seviyor imişiz, -umuşuz, -muşuz;
	İkinci kişi seviyor imişsiñ, -umuşsuñ, -muşsuñ;		İkinci kişi seviyor imişsiñiz, -umuşsuñuz, -muşsuñuz;
	Üçüncü kişi seviyor imiş, -umuş, -muş;		Üçüncü kişi seviyor imişler veya seviyorlar mı.

Bunlarda da öyledir:

uyuyor imişim, -umuşum, -muşum. 1. Öyle görünüyor ki şimdi uyuyorum, uyumak üzereyim. 2. Öyle görünüyor ki o zaman uyuyordum, uyumakta idim.

o l u y o r i m i ş i m , - m u ş u m .

Örn.: Şimdi Ga latada otu ru yor mu ş;

Va k t i l e h e r g ü n b u r a y a g e l i y o r m u ş .

665. İkinci gövde – a) Geniş zaman gövdesinin geçmiş zaman birleşik (hikâye) kipi (Türkçesi hik'âye-i muzâri⁶).

Sever idim (severdim).

Teklik	Birinci kişi sever idim, -dim;	Çokluk	Birinci kişi sever idik, -dik;
	İkinci kişi sever idiñ, -diñ;		İkinci kişi sever idiñiz, -diñiz;
	Üçüncü kişi sever idi, -di;		Üçüncü kişi sever idiler veya severler(i)di.

Uyur idim (uyurdum).

Teklik	Birinci kişi uyur idim, -dum;	Çokluk	Birinci kişi uyur idik, -duk;
	İkinci kişi uyur idiñ, -duñ;		İkinci kişi uyur idiñiz, -duñuz;
	Üçüncü kişi uyur idi, -du;		Üçüncü kişi uyur idiler, -lardı.

Bunlarda da öyledir:

o l u y u r i d i m , - d u m .

Örn.: K â n ü n i S u l t â n S ü l e y m a n z â m a n ı n a k â d a r s a d r - ı a ' z a m l a r a v e z i r - i e v v e l d e n i r d i .

666. b) Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı (Türkçesi şartiye-i muzâri⁶).

sever isem (seversem).

Teklik	Birinci kişi sever isem, -sem;	Çokluk	Birinci kişi sever isek, -sek;
	İkinci kişi sever iseñ, -señ;		İkinci kişi sever iseñiz, -señiz;
	Üçüncü kişi sever ise, -se;		Üçüncü kişi sever iseler veya severler(i)se.

Uyur isem (uyursam).

Teklik	Birinci kişi uyur isem, -sam; ⁵⁹⁷
	İkinci kişi uyur iseñ, -sañ;
	Üçüncü kişi uyur ise, -sa;

Çokluk	Birinci kişi uyur isek, -sağ;
	İkinci kişi uyur iseñiz, -sañız;
	Üçüncü kişi uyur iseler, -larsa.

Bunlar da böyledir.

oğur isem-sam.

667. c) Aynı gövdenin şüphelik (rivayet) birleşik zamanı (geniş zamanın rivayeti). Birinci anlam: *ikinci hâli hazır*.

*sever-imişim-mmuşum*⁵⁹⁸; yani öyle derler ki (genel olarak, alışkanlık olarak) seviyorum, öyle görünüyor ki seveceğim.

İkinci kavram: Şüphelik (rivayet) geçmiş zaman (geçmiş zaman kipinin rivayeti)

Öyle derler ki (genel olarak alışılmış olarak) *sever idim* (*Severmişsiñ, severmiş, se-vermişiz, severmişsiñiz, severmişler = severlermiş*).

Teklik	Birinci kişi sever imişim, -miş
	İkinci kişi sever imişsiñ, -miş.
	Üçüncü kişi sever imiş, -miş;

Çokluk	Birinci kişi sever imişiz, -mi
	İkinci kişi sever imişsiñiz, -mişsiñiz;
	Üçüncü kişi sever imişler veya sever-ler(i)miş.

uyur imişim-muşum. 1. Öyle derler ki (genel olarak, alışkanlık olarak) *uyuyorum*.

2. Öyle görünüyor ki uyuyacağım (*uyurmuşsuñ, uyurmuş, uyurmuşuz, uyurmuşsuñuz, uyurmuşlar = uyurlarmış*).

Teklik	Birinci kişi uyur imişim, -muşum;
	İkinci kişi uyur imişsiñ, -muşsuñ;
	Üçüncü kişi uyur imiş, -muş;

Çokluk	Birinci kişi uyur imişiz, -muşuz;
	İkinci kişi uyur imişsiñiz, -muşsuñuz;
	Üçüncü kişi uyur imişler veya uyurlar imiş, -(miş).

Bunlar da öyledir:

oğur imişim-muşum

⁵⁹⁷ Sanırsam, zannedersem kipleri biçimce geniş zamanın şartları gibi iseler de kendilerinde şart anlamı olmadığından anlamca bunlardan değildir. Bunlar yalnızca *sanırım ki, zannedirim ki* anlamında alelade geniş zaman kullanımlarıdır.^{AUE}

⁵⁹⁸ Bu örnek *sever-imişim-mişim-umuşum-muşum*; *sever-imişim-umuşum* biçiminde olmalıydı; çünkü Osmanlıca yazılışı şöyle: سورامثم ، سورایمثم.^{AB}

Örn.: *Ahmağ gelin yenge(yi)*⁵⁹⁹ *hālayı*⁶⁰⁰ *sanırmış* (atasözü).

668. Olumsuz fiilin geniş zaman gövdesinin birleşik zamanı.

Geçmiş birleşik zaman kipi:

sevmez idim, -dim.

uyumaz idim, -dım.

Başka örnekler:

oļmaz idim, -dım.

Farzlı birleşik kip:

sevmez isem-sem (*sevmezseñ, sevmezse, sevmezsek, sevmezseñiz, sevmezselar = sevmezlerse*).

uyumaz isem, -sam (*uyumazsañ, uyumazsa, uyumazsaķ, uyumazsañız, uyumazsaļar = uyumazļarsa*).

Başka örnek:

oļmaz isem, -sam.

Şüpheli birleşik kip:

sevmez imişim, -mişim (*sevmezmişsiñ, sevmezmiş, sevmezmişiz, sevmezmişsiñiz, sevmezmişler = sevmezlermiş*).

uyumaz imişim -mışım (*uyumazmışsiñ, uyumazmış, uyumazmışız, uyumazmışsiñiz, uyumazmışļar = uyumazļarmış*).

Bunlarda da böyledir:

oļmaz imişim, -mışım.

Olumsuz yeterlik fiil kipleri *sevmez* yerine *sevemez* getirilerek yapılır.

669. Üçüncü gövde – a) Belirsiz geçmiş zaman (*hikāye*) gövdesinin birleşik geçmiş zamanı (Türkçesi *hik'āye-i māzi-i nakli*).

Sevmiş.

Teklik

Birinci kişi *sevmiş idim, -dim*;
İkinci kişi *sevmiş idiñ, -diñ*;
Üçüncü kişi *sevmiş idi, -di*.

Çokluk

Birinci kişi *sevmiş idik, -dik*;
İkinci kişi *sevmiş idiñiz, -diñiz*;
Üçüncü kişi *sevmiş idiler veya sevmişlerdi*.

⁵⁹⁹ Metinde yalnızca *yenge*.^{AUE}

⁶⁰⁰ Metinde *hālayı*.^{AUE}

Uyumuş.

Teklik	Birinci kişi uyumuş idim, -dum;	Çokluk	Birinci kişi uyumuş idik, -duk;
	İkinci kişi uyumuş idiñ, -duñ;		İkinci kişi uyumuş idiñiz, -duñuz;
	Üçüncü kişi uyumuş idi, -du;		Üçüncü kişi uyumuş idiler veya uyumuşlardı.

Bunlarda da öyledir:

oľmuş idim, oľmuşdum.

Belirsiz geçmiş zaman hikâyesi, belirli geçmiş zamanın hikâyesinden daha çok kullanılır ve denilebilir ki Fransızcadaki *plus-que-parfait*'ne karşılık Türkçedeki tabii kip budur.

Örn.: *Ben bir hastayı iyâdet etmeye gitdim, oda çıkmışdı.*

670. b) Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı (Türkçesi *şartıye-i mâzi-i nakli*).

sevmiş isem, sevmişsem.

Teklik	Birinci kişi sevmiş isem, -sem;	Çokluk	Birinci kişi sevmiş isek, -sek;
	İkinci kişi sevmiş iseñ, -señ;		İkinci kişi sevmiş iseñiz, -señiz;
	Üçüncü kişi sevmiş ise, -se.		Üçüncü kişi sevmiş iseler veya sevmişlerse.

Bunlar da böyledir:

uyumuş isem, uyumuşsam vs.

oľmuş isem, oľmuşsam vs.

671. c) Aynı gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı (Türkçesi *rivâyet-i mâzi-i nakli*).

Birinci anlamı: Geçmişte sevdim de haberim yok; geçmişte sevdim, diyorlar.
İkinci anlamı: Geçmişte sevmiş bulundum da haberim olmadı; geçmişte sevmiş bulundum, diyorlar.

Sevmiş imişim= sevmiş-
mişim

Teklik	Birinci kişi sevmiş imişim;	Çokluk	Birinci kişi sevmiş imişiz;
	İkinci kişi sevmiş imişsiñ;		İkinci kişi sevmiş imişsiñiz;
	Üçüncü kişi sevmiş imiş.		Üçüncü kişi sevmiş imişler veya sevmişler(i)miş.

Bunlarda da böyledir

uyumuş imişim 1. uyudum da haberim yok, bana uyudum gibi geliyor; uyudum diyorlar (geçmiş zamanda). 2. uyumuş bulundum diyorlar (geçmiş zamanda).

olmuş imişim 1. Oldum da haberim yok, bana oldum gibi geliyor; oldum diyorlar. 2. Olmuş bulundum diyorlar.

Ben kendisinden para almış imişim!⁶⁰¹

672. Dördüncü gövde – a) Niyetli birleşik geçmiş zaman gövde kipi (Türkçesi *hik'âye-i müstağbil*).

Sevecek idim,⁶⁰² sevecektim.

Teklik	Birinci kişi sevecek idim ⁶⁰³ , -dim;	Çokluk	Birinci kişi sevecek idik, -dik;
	İkinci kişi sevecek idin, -din;		İkinci kişi sevecek idiniz, -diniz;
	Üçüncü kişi sevecek idi, -di;		Üçüncü kişi sevecek idiler veya seveceklerdi.

Bunlarda da böyledir:

uyuyacak idim, uyuyacağdım.

Uyuyacağdın, uyuyacağdı, uyuyacağdık, uyuyacağdınız, uyuyacağdılar= uyuyacağlar(i)dı.

oļacak idim, oļacağdım

(Biz) köye gidecekdik, lākin yollar yağmurdan bozuıldı.

673. b) Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı (Türkçesi *şartıyye-i müstağbil*).

Sevecek isem – seveceksem “ileride seversem, sevmek niyetinde, tasavvurunda veya zorunda olursam”.

Teklik	Birinci kişi sevecek isem, -sem;	Çokluk	Birinci kişi sevecek isek, -sek;
	İkinci kişi sevecek iseñ, -señ;		İkinci kişi sevecek iseñiz, señiz;
	Üçüncü kişi sevecek ise, -se;		Üçüncü kişi sevecek iseler veya seveceklerse.

Bunlarda da öyledir:

uyuyacak isem, uyuyacağsam

oļacak isem, oļacağsam.

674. c) Aynı gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı (Türkçesi *rivâyet-i müstağbil*).

⁶⁰¹ -mİş'ların art arda gelmesiyle doğan ses çetrefilliği yüzünden bunların çoğunlukla bu türleri (kısaltılmış olmayanları) tercih edilir. Lehçelerde sevmişymişim gibi söyleyişler de işitilir.^{AUE}

⁶⁰² Lehçelerde seveceğiydim gibi söylenişler de işitilir.^{AUE}

⁶⁰³ Lehçelerde seveceğidim, seveceğisem gibi söyleyişler de işitilir.^{AUE}

Birinci anlamı: Niyetli geleceğin rivayeti. Gelecekte sevmek niyetinde veya zorunda olacağım, diyorlar (gibi görünüyor).

İkinci anlamı: Geçmişte sevmek niyetinde veya zorunda olacaktım, diyorlar.

sevecek imişim= seve-
cekmişim

Teklik	Birinci kişi <i>sevecek imişim, -mişim</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevecek imişiz, -mişiz</i> ;
	İkinci kişi <i>sevecek imişsiñ, -mişsiñ</i> ;		İkinci kişi <i>sevecek imişsiñiz, -mişsiñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevecek imiş, -miş</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevecek imişler veya sevecekler imiş, -lermiş</i> .

Bunlarda da öyledir:

*uyuyacak imişim*⁶⁰⁴, *uyuyacağım*. 1. *Uyumak niyetinde veya zorunda olacağım, diyorlar (gibi geliyor)*. 2. *Uyumağknietinde veya zorunda olacağdım, diyorlar (gibi geliyor)*.

olacak imişim, olacağım.

Örn.: *Padişah yarın selamlığa gitmeyecekmiş*.

Parise gidecekmiş lakin babası bırakmamış imiş.

675. Beşinci Gövde – a) *Gereklilik gövdesinin birleşik geçmiş zaman kipi (Türkçesi hik'äye-i vücûbi)*.

Örn.: *sevmeli idim, sevmeli(y)idim*⁶⁰⁵ 'sevmek gereğinde ve zorunda idim'.

Sevmeliydiñ, sevmeliydi, sevmeliydik, sevmeliydiñiz, sevmeliydiler = sevmelilerdi.

Uyumaalı idim, uyumaalı(y)ıdım= uyumam gerekti.

Takrîrimi daha dün bitirmeliydim; faķat vakıt bulamadım.

676. b) *Aynı gövdenin şartlı birleşik kipi (Türkçesi şartiye-i vücûbi)*.

Örn.: *sevmeli isem, sevmeli(y)isem*;

uyumaalı isem, uyumaalı(y)ısam.

677. c) *Aynı gövdenin şüphe (riva yet) birleşik zamanı (Türkçesi rivâyet-i vücûbi)*.

sevmeli imişim sevmeli(y)imişim: Birinci anlamı: Sevmek gereğinde veya zorunda yım da haberim yok (veya öyle diyorlar). İkinci anlamı: Sevmek gereğinde veya

⁶⁰⁴ Lehçelerde *seveceğiymişim* gibi söyleyişler de işitilir. ^{AUE}

⁶⁰⁵ Yazar böyle iki kelimedenden ibaret olup birincinin sonunda ve ikincinin başında bulunan ünlüler arasında çoğunlukla y olduğunu, birtakımlarında da ikinciden ünlünün atıldığını gösteriyor: *sevmelidim, sevmelimişim, sevmelisem* gibi. Hâlbuki yazar böylelerinde yanılıyor; çünkü bunlarda ikinci ünlü düşmez. Yalnız ünlüleri arasında y bulunanlardan ikinci ünlünün düştüğü olur: *sevmeli(y)imişim = sevmeli(y)mişim*. ^{AUE}

zorunda idim de haberim yok (veya öyle diyorlar).

uyuma(lı) imişim, uyuma(lı(y))ımışım.

678. Altıncı gövde – a) *Istek* gövdesinin birleşik geçmiş zamanı (Türkçesi *hik'āye-i iltizāmı*).

Örn.: *seve(y)idim dilek*⁶⁰⁶, *istek*⁶⁰⁷, *şart*⁶⁰⁸ vs.

uyuya(y)idim, uyuya(y)ıdım vs.

Dilek kipinin hikāyesi istekleri, elde edilmemiş emelleri veya esefleri ifade etmekte tabii olarak kullanılan kiptir.

Örn.: *keşke dünyaya gelmeyey(i)dim*.

Şart anlamında alınırsa bu kip, şartın hikāyesinin ikinci bir türü olarak kullanılır (bk. § 683).

679. b) Altıncı gövdenin şartlı birleşik zamanı yoktur.

c) Aynı gövdenin *şüphe (rivayet) birleşik zamanı* (Türkçesi *rivāyet-i iltizāmı*). Biricik anlamı şartın rivayeti anlamıyla kullanılır.

Örn.: *seve imişim*;

uyuya imişim.

680. a) Belirli geçmiş zamanın hikāye birleşik zamanı (Türkçesi *hik'āye-i māzi-i şühüdi*).

sevdi(y)idim.

Teklik	Birinci kişi <i>sevdi(y)idim</i> ;	Çokluk	Birinci kişi <i>sevdi(y)idik</i> ;
	İkinci kişi <i>sevdi(y)idiñ</i> ;		İkinci kişi <i>sevdi(y)idiñiz</i> ;
	Üçüncü kişi <i>sevdi(y)idi</i> ;		Üçüncü kişi <i>sevdi(y)idiler</i> veya <i>sevdiler(i)di</i> .

Bunlarda da böyledir:

uyudu(y)idim, uyudu(y)udum.

Bu kipi meydana getirmenin başka bir yolu da belirli geçmiş zamanın basit kipinin her kişisi üzerine bir değişmez yardımcı fiil olan *i-* fiilini getirmekten meydana gelmiştir.

sevdim idi,

sevdiñ idi,

sevdi idi vs.

⁶⁰⁶ = (*Keşke*) *seveydim*.^{AUE}

⁶⁰⁷ = Yazarın verdiği bu mana bu biçimde değil, *ki seveyim* biçiminde vardır: *O bende iyi bir tesir bırakmadı ki seveyim*.^{AUE}

⁶⁰⁸ (*Eğer*) *seveydim*.^{AUE}

Yardımcı *idim* fiilinin de *idi-m* biçiminde çözümlendiği düşünülürse (bk. § 554) aynı kip olan bu iki biçimin ancak meydana getirici öğelerinin yer değiştirilmeleri yüzünden fark gösterdikleri görülür:

Sevdi+idi+m = sevdi+m+idi.

Belirli geçmiş zaman hikâyesi, belirsiz geçmiş zaman hikâyesi anlamıyla birdir. Belirsiz geçmiş zaman hikâyesinin daha önce (§ 669) daha çok kullanılır olduğu görülmüştü.

Örn.: *Ben kendisine söyledimdi, o da inanmadı.*

681. b) Aynı gövdenin şartlı birleşik zamanı (Türkçesi *şartıye-i mâzi-i şühûdi*).

Örn.: *sevdi isem;*

uyudu isem.

Hikâye kipinde olduğu gibi basit kipten sonra ise biçiminde bir değişmez yardımcı fiil de kullanılabilir.

Örn.: *sevdi ise;*

sevdiñ ise vs.

Yukarıda olduğu gibi şu kipler de aynı anlamda birbiri yerine kullanılır:

Sevdi+ise+m = sevdi+m+ise.

682. c) Aynı gövdenin rivayet birleşik zamanı (Türkçesi *rivâyet-i mâzi-i şühûdi*). Bu gövdenin şüphe (rivayet) birleşik zamanı yoktur).⁶⁰⁹

683. Sekizinci Gövde a) Şartlı gövdenin birleşik geçmiş zamanı. (Türkçesi *hik'âye-i şart*).

sevsey(i)dim;

*uyusayidim, -y(ı)dım.*⁶¹⁰

Bu kip yerinde istegin hikâyesi de kullanılabilir (§ 678).

684. b) Bu gövdenin şartlı birleşik zamanı yoktur.⁶¹¹

⁶⁰⁹ Metinde yeri olmayan bu ibare tarafımızdan ilave edilmiştir; çünkü *sevseydim imiş, sevseymiş idim* kelimelerinde olduğu gibi bir taraftan belirli geçmiş zamanı, öte taraftan belirsiz geçmiş zamanı bildiren *imiş, idi* kelimelerinin bir fiil tamlamasına girmesi gerekirdi. Bu söylenişte mümkün olsa da anlam itibarıyla imkânsızdır.^{AUE}

⁶¹⁰ *Ya Rab ne eksilirdi der yâ-yi izzetinden*

Peymâne-i vücûda zehrâb dolmasaydı!

Âzâde-ser oğurdum âsib-i derd-ü gamdan

Yâ dehre gelmeseydim, ya aklım olmasaydı. ZIYA PAŞA.^{AUE}

⁶¹¹ Önceki sayfadaki dipnotta bildirilen aynı sebeplerle *imiş, idi*'nin aynı fiil tamlamasında bulunması imkânsızdır.^{AUE}

c) *Şüph*e (rivayet) birleşik kipi (Türkçesi rivāyet-i şart).

Örn.: sevse imişim = sevsey(i)mışım öyle görünüyor. Ben (geçmiş zamanda) sevse idim.

uyusa imişim = uyusay(ı)mışım = öyle görünüyor. Ben (geçmiş zamanda) uyusa idim.

Bunlar nadir kullanılır.

C) Katmerli birleşik kipler

685. Katmerli olarak birleşik olan kiplerin de izleri bulunmaktadır. Bu biçimledir ki bazen hikâyeden sonra yardımcı ise fiiline rastlanmaktadır ve bu birleşik fiil bir birleşik hikâye kipine bir şart katılmakla yapılmış bir kiptir.

Örn.: *Eski ordular muharebede ok kullanıyordu ise de bunun zamanı o kadar geçti ki...*

Muḳaddem ḫademe maḳulesi her ne geyerlerdiyse yine olveḫile cāme kesilmesi ekiden tenbih ḫılındı (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 121).

Bu gibi kullanımlarda ise fiili, ardınca *de* edatı gelsin gelmesin ve katılmış olduğu hikâye kipinin kişisi ne olursa olsun, daima teklik üçüncü kişi olarak kalır.⁶¹²

⁶¹² Şart veya farz anlamlı ise'nin ardınca *de* edatı geldiği biçimde, meydana gelen tamlama bu şartın katmerli birleşik zamanı değildir, *ise* edatı böylelerinde şimdiki zaman anlamında olup *de* edatı ile beraber 'öyle olmaya rağmen' anlamında bir bağlaç görevinde olur ve bu görev ile bütün kişilere de eklenebilir (§ 408 2. hatırlatma, 1234 ve § 1473).

seviyor (sevmekte)	idi veya imiş	(i)sem (i)señ (i)se (i)sek (i)señiz (i)seler	de.
sever			
sevmiş			
sevecek			
sevmeli			
sevdi			

Resim yapmayı seviyor (sever, sevmiş, sevecek, sevmeli, sevdi) + (i) se de...;

Resim yapmayı seviyor (sever, sevmiş, sevecek, sevmeli, sevdi) + (i) di ise de...;

Resim yapmayı seviyor (sever, sevmiş, sevecek, sevmeli, sevdi) + (i)miş (i)se de...

Başka örnekler:

Hasta isem de (hasta olmama rağmen, olduğum hâlde; hastayım, öyle iken.. hastayım, bununla beraber..) yine çalışacağım.

Ata binemezmiş (i)se de binenleri pek takdir edermiş;

Bu gece evde kalmıyacak (i)se de (kalmayacak idi ise de kalmayacak imişse de) *akşam bir de-fa uğrayacak* (uğrayacak idi, uğrayacak imiş).^{AUE}

686. Bu türlü ifade tarzı Türkçe fiillerin çekim örneklerinde noksan kalan hikâyelerin şartlarını temin etmektedir (§ 693).⁶¹³

⁶¹³ Yazarın bu konuya ancak yüzeysel olarak temas ettiği görülüyor. O kadar ki hazırlamış olduğu kipler tablosunda dahi bu katmerli birleşik kip oluşumlarına yer de vermemiştir. Biz bunları burada ayrı ayrı gözden geçirdiğimiz gibi daha sonra yazarın tablosuna da ek olarak geçirmiş bulunuyoruz:

I. Hikaye şartıyesi:

a) Şimdiki zamanın hikâye şartı

seviyor(i)di(y)	isem, isek; iseñ, iseñiz; ise, iseler.	veya seviyor	idim, idik; idin, idiniz; idi, idiler.	(i)se

Farzedelim ki (geçmişte) *seviyordum, seviyordun* vs. :

Ata binemiyor idiyse, neye at besliyordu (besliyormuş).

[idi, imiş, ise'nin başlarındaki vokaller hemen bütün böyle birleşik kiplerden atılarak kalan kısımların daha önceki fiilin son hece uyumuna uyarak kullanıldığı da olur.].

b) Geniş zamanın hikâye şartı

sever(i)di(y)	isem, isek; iseñ, iseñiz; ise, iseler.	veya sever	idim, idik; idin, idiniz; idi, idiler.	(i)se

Farzedelim ki (geçmişte) *severdim, severdin* vs. :

Riyadan hoşlanmazidiyse niçin başına o kadar dalkavuk toplamışdı.

c) Belirsiz geçmişin hikâye şartı

sevmiş(i)di(y)	isem, isek; iseñ, iseñiz; ise, iseler.	veya sevmiş	idim, idik; idin, idiniz; idi, idiler.	(i)se

Farzedelim ki (geçmişte) *sevmiştim, sevmiştiñ*, vs. :

Hasta olmuş idiyise kendisini tedavi etdirmesi lâzım deyil mi y(i)di.

ç) Niyetli geleceğin hikâye şartı

sevecek(i)di(y)	isem, isek; iseñ, iseñiz; ise, iseler.	veya sevecek	idim, idik; idin, idiniz; idi, idiler.	(i)se

Farzedelim ki (geçmişte) *sevecek idim, idin*, vs. :

Yola çıkacak(i)di(y)ise, daha eroken davranması lâzım gelirdi.

d) İstegın hikâye şartı

seveydi isem veya seveydim ise gibi dilek ile şartın bir yerde toplanması mana bakımından mümkün olamadığı için böyle kipler kullanılmaz.

e) Gerekliğin hikâye şartı

<i>sevmeli (i)di(y)</i>	<i>isem, isek; iseñ, iseñiz; ise, iseler.</i>	<i>veya sevmeli(y)</i>	<i>idim, idik; idin, idiniz; idi, idiler.</i>	<i>(i)se</i>

Farzedelim ki (geçmişte) *sevmeli idim, idin*, vs. :

Herkes gençliğinde çalışıp kazanmalı idi(y)ise kendisi bunu neden düşünememişti.

f) Belirli geçmişin hikâye şartı

<i>sevdi(y)idi(y)</i>	<i>isem, isek; iseñ, iseñiz; ise, iseler.</i>	<i>veya sevdi(y)</i>	<i>idim, idik; idin, idiniz; idi, idiler.</i>	<i>(i)se</i>

Farzedelim ki (geçmişte) *sevdim, sevdiñ* vs. :

Yüzüne bir az güldü idiyseñiz şımarması mı lâzımdı.

Bütün bunlarda ya birinci ya ikinci biçimdeki kipler ötekine tercih edilerek kullanılır.

II. Rivayetin şartları

a) Şimdiki zamanın rivayetin şartı

isem, isek;

uyuyor (i)mişiseñ, iseñiz;

ise, iseler.

uyuyor idim, öyle ise... (geçmişte) :

Hasta rahat uyuyor (i) miş(i)se onun uyanmamasına dikkat etmeliydiñiz.

b) Geniş zamanın rivayetin şartı

isem, isek;

uyur (i)mişiseñ, iseñiz;

ise, iseler.

uyur imişim diyorlar, öyle ise... (geçmişte):

Buraya kadar gelememiş (i)se siz gidip kendisini göremez miydiñiz.

c) Belirsiz geçmiş zamanın rivayetin şartı

isem, isek;

uyumuş (i)mişiseñ, iseñiz;

ise, iseler.

uyumuş imişim diyorlar, öyle ise... (geçmişte):

Çocuk mektebe devam edememiş imişse, bunun kabahtı sırf kendisine mi aittir.

ç) (Niyetli) geleceğin rivayetinin şartı

isem, isek;

uyuyacak imişiseñ, iseñiz;

ise, iseler.

Bununla beraber bu oluşumla ise ögesinin (itibari olarak) değişmez nitelikte olması dolayısıyla ardınca bir edat bulunan yalın birleşik kipleri meydana getirmiş sayılabilirler. Bunlar Fransızcanın *si* veya *bien que* bağlaçlarına denktir (§ 408, 2. hatırlatma, § 1234 ve 1473).

-mişse-m şartı da kökünde birleşik bir kip idi.

D) Birbirine benzeyen kişili kiplerin ardlaşmasına dair kurallar

687. Bir söz içinde birbirine benzeyen kişili kipler ard arda gelirse o kiplerin yalnız gövdeleri anılarak öteki ögelerini (yani kipler basit ise kişi eklerini, birleşik ise yardımcı fiili) bırakmak ve bunları yalnızca en sonda gelen fiilin gövdesinde vermek mümkündür.

Örn.: *Ben, her sabah erk'en kılğar (kılğarım veya kılğardım yerine), kılğeme giderim (veya giderdim).*

Bu türlü ifade ediş, gövdenin sonuca oranla taşıdığı gelecek zamanın bir sonucudur (krş. § 625). Aslında bu durum ancak bu gelecek zamanın daha büyük olduğu kiplerde mümkündür. Bu sebeple belirli geçmiş zaman ve şart gövdelerine ait kiplerde bu gösterdiğimiz yoldaki kısaltış yapılanmaz.⁶¹⁴

(geçmişte) *uyuyacak imişim* diyorlar, öyle ise... :

O bu kışkı satın alacak(i)miş(i)se şimdiye kadar neye beklemiş.

d) *Şartın rivayetin şartı*

Uyuya-yimiş(i)-se gibi dilek ile şartın bir yerde toplanması anlam bakımından mümkün olmadığı için, böyle kipler kullanılmaz.

e) *Gerekliliğin rivayetinin şartı*

isem, isek;

uyumalı imiş iseñ, iseñiz;

ise, iseler.

(geçmişte) *uyumalı imişim* diyorlar, öyle ise... :

Çocuklar böyle iyi havalarda gezmeliymiş(i)se, onları neden dört duvar arasında tutuyorlardı.

f) *Belirsiz geçmiş zamanın rivayetin şartı*

isem, isek;

uyudu imişiseñ, iseñiz;

ise, iseler.

(geçmişte) *uyudum* diyorlar, öyle ise... :

Bu kip yerine nakli geçmişin hikaye şartiyesi: *uyumuş idim ise, uyumuş idiysem* kullanılır (bk. onun örneğine.)

Bu katmerli birleşiklerin kullanışı alelade (yalın) ortak kiplerin kullanımına göre daha azdır.^{AUE}

⁶¹⁴ Belirli, şart (ve buyruk) kiplerinin ekleri olan ve aynı zamanda bu fiillerin öznesi bulunan

1. hatırlatma – Bir taraftan olumsuz öteki taraftan olumlu bir fiil karşısında bulunulsa bile geniş zaman gövdesinin kipleri bu takdirde büsbütün aynı olmamakla beraber bu yolda kısaltılabilir.

Örn.: *O beni sevmez (sevmezdi yerine), lâkin biraderime çok iltifât gösterir(di).*

2. hatırlatma – Bu incelediğimiz kural, Türkçenin anlamca beraber düzenlenmiş (=düzendeş) birçok söz uzuvlarına ait edatları tekrar etmemekteki genel eğilimi sonucudur.

Örn.: *İşini bitirdikten ve aletlerini topladıktan sonra eve gitdi (bitirdikten kelimesi ardınca gelmesi gereken sonra burada bırakılıp daha sonra gelen topladıktan kelimesi ardınca gelen sonraya bağlanmıştır.).*

E) Kişili kiplerle beraber bulunan 'mi, gibi, deyil' edatlarının tuttukları yer

688. Bilindiği üzere fiilin kişili kiplerinden çoğu, besbelli ki ardınca ek fiil gelen bir sıfat-fiilin yüklem hâlinde bulunduğu eski ad cümleleridir.

Örn.: *yazmışım 'yazdım da haberim yok; diyorlar ki yazdım (geçmiş zamanda) yazmışım, yazan (kimse)im'.*

Bundan da yazmış gövdesiyle -im eki arasına ad cümlelerinde de görüldüğü üzere yüklem adıyla ek fiili arasına giren aynı öğelerin; yani *mi, gibi ve deyil* edatlarının niçin girebildikleri anlaşılır. Yine verdiğimiz açıklamalardan anlaşıldığına göre bunların basit kipler arasına girebilmeleri, ancak (kişi ekleri ek fiilinin şimdiki zaman şimdiki zaman kipinden ibaret olan krş. § 625) gövdelerin birinci takımında mümkündür. Bununla beraber istek gövdesi istisnadır.

Belirli geçmiş zaman ve şart gövdeleri gibi o da basit kipte böyle araya girişi kabul etmez (krş. § 626). Birleşik kiplerde bu araya giriş bütün gövdelerde mümkündür.

689. *mi* edatı – İçinde kişili kip bulunan bir cümle sorulu olur ve bu sorgu fiile ait bulunursa sorgu edatı olan *mi* (§ 442) bütün fiil kiplerinden sonra geleceği yerde, bazen gövde ile kişi eki veya yardımcı fiil arasına girer.

Basit kiplerde bu araya giriş dört birinci gövde (süremlilik şimdiki zaman, geniş zaman, belirsiz geçmiş zaman, niyetli gelecek zaman) de olur. Bunlarda mecburidir ve beşinci gövde (gereklilik) de olur. Bunlarda isteğe bağlıdır.

Örn.: 1. *seviyor musun?*

2. *sever miyim?*

bitişik zamirlerin, bütün öteki kiplerde yine sonuçları olan ve aynı zamanda onların öznesi bulunan başka bitişik zamirlerden bir az farklı olduklarına dikkat edilmelidir.^{AUE}

3. *sevmiş miyim?*4. *sevecek miyim?*5. *sevmeli miyim? veya sevmeliyim mi?*⁶¹⁵

⁶¹⁵ Yazar *sevmeliyim mi* kelimesini *sevmeli miyim* kipinin ikinci bir çeşidi olarak veriyor. Hâl-buki bunların ikisi aynı anlamda ve görevde kelimeler değildir.

Sevmeli miyim asıl gerekliliğin soru kipidir ki bunda mı, fiilin özne tarafından yapılması lazım geldiğini (veya *gelmediğini* olumsuz olursa) sormak içindir.

Sevmeliyim mi kelimesi ise başka anlam ve görevdedir. Bunda kip yalnızca gereklilik *sevmeliyim* kelimesidir ve buna katılan *mi* bu fiil ve hareketin yapılması gerekip gerekmediğini sormak için değil, *sevmeliyim* sözünün söylenip söylenmediğini sormak içindir. Bu türlerinden sonra *dediğiniz, söylediniz* gibi başka bir fiil gelebilir.

Sevmeliyim mi (*sevmeliyim* sözünü *mü*) dediniz.

Şu hâlde *sevmeli miyim* biçimi asıl fiili soruş, *sevmeliyim mi* biçimi ise birinci, ikinci, üçüncü kişinin bu *sevmeliyim, sevmelisin, sevmeli* vs. sözünü söyleyip söylemediğini anlamak için cümleyi soruş yerinedir. Yalnız *mi*'nin kip sonunda bulunmak zorunda olduğu istek, belirli geçmiş zaman, şart kiplerinde aynı biçim hem fiilin soruşu hem cümlelenin soruşu için kullanılır ki hangisi için olduğu cümlelenin gelişinden gidişinden belli olur:

Bu kitabı sevdiğiniz mi (fiili soruş anlamıyla);

Bu kitabı sevdiğiniz mi dediniz (cümleyi soruş anlamıyla).

mi'nin bu durumları şöylece özetlenebilir:

sev	iyor er miş ecek meli	mi	(y)im, siñ, (), iz ,siñiz, (dir)ler= (lermi)	
sev	iyor er miş ecek meli	(y)im, siñ, (), iz ,siñiz, ler		mi dediñiz?
sev	e di se	(y)im, siñ, (), lim ,siñiz, ler m, ñ, k, ñiz, ler m, ñ, k, ñiz, ler		mi
sev	e di se	(y)im, siñ, (), lim ,siñiz, ler m, ñ, k, ñiz, ler m, ñ, k, ñiz, ler		mi dediñiz. ^{AUE}

690. Bu araya, giriş son üç gövde (istek, belirli geçmiş zaman ve şart) de mümkün olmadığından *mi* edatı o zaman kip sonuna gelir:

Örn.: 6. *seveyim mi?*

7. *sevdim mi?*

8. *sevsem mi?*

691. *gibi* benzerlik edatı (§ 886) – Taklit edilen, benzetilen, az çok birbirini okşayan, başkalarıyla karşılaştırılan fiil ve hareketleri ifade etmek istenildiği zaman, bu edat fiile ilave edilir. *Sanki, gūya ki öyle görünüyor; bana öyle geliyor, ki denilebilir ve ki* deyimlerine denk olur.

Örn.: *seviyor gibiyim.*

Bu ifade tarzı anlam itibarıyla rivayet birleşik zamana yaklaşıp. Bununla beraber *gibi* edatının birleşik fiil arasına girişi hiç de mecburi olmayıp bu, kipi sonuna da getirilebilir.⁶¹⁶

⁶¹⁶ Öyle ama o zaman yine bunun görevi ve anlamı, ötekini görevi ve anlamından ayrı olur: Araya giren *gibi* kelimesi, fiilin tam olarak değil, tam olmaya yakın bir hâlde yapıldığını veya o fiilin yapılır görüldüğünü bildirmek içindir.

Seviyor gibiyim 'öyle görünüyor ki bana öyle geliyor ki seviyorum (tam ve kesin sevmek değil)'.

Bu aynı kiplerde *gibi* kelimesi, fiilden sonra geldiği zaman, bulunduğu cümlede sözlerle örnek olduğunu bildirmek içindir:

Seviyorum gibi sözlerle onu avutmağa çalışıyordu.

Gibi'nin de bu durumları şöylece özetlenebilir:

sev	iyor	gibi	(y)im, siñ, (), iz ,siñiz, (dir)ler= (ler gibidir)
	er		
	miş		
	ecek		

sev	iyor	(y)im, siñ, (), iz ,siñiz, (dir)ler	gibi sözler, vs.
	er		
	miş		
	ecek		
	meli		

sev	di	m, ñ, (), k, ñiz, ler	gibi

sev	e	(y)im, siñ, (), lim ,siñiz, ler	gibi sözler, vs.
	di	m, ñ, k, ñiz, ler	
	se	m, ñ, k, ñiz, ler	

-mi soru edatının araya girişi mümkün olmadığı aynı yerlerde *gibi* edatı da araya giremeyip sona kalır.

Örn.: *sevdim gibi*.

1. hatırlatma – *mi*'den farklı olarak *gibi* edatı eklerdeki ünlü uyumu kuralına tabi olmaz.

2. hatırlatma – *imişim* yardımcı fiili hemen hemen *gibi* anlamındadır.

692. *Deyil* olumsuzluk zarfı (krş. § 445) – Bilindiği üzere fiil kiplerinin olumsuzluğu özel bir *özgeleyenle* (yapım eki) ifade edilir (krş. § 592):

yazmamışım.

Bu olumsuzluğu daha tesirli olarak ifade etmenin başka bir yolu vardır. Bu da gövde ile son ek arasına *deyil* zarfının sokuşturulmasıdır.

Örn.: *yazmış deyilim* veya *yazmış (kimse) deyilim*.

Bu ifade tarzına birkaç örnek daha:

Her istediğini yapacak deyilim;

Bütün Türkler Asyada toplanmış deyildir.

Şu örnekte ise birleşik bir cümle içinde bulunuyor:

*Gitmiş deyilisem, niçin böyle söyleyorsunuz.*⁶¹⁷

Bu biçimle *gibi* hem kipe hem de yukarıda (§ 691, hatırlatma) olduğu gibi icabında bütün cümleye ait olmak üzere benzetme ve karşılaştırma yoluyla girer:

Bu kitabı *sevdim gibi* 'bu kitabı (tam değilse de ona yakın bir durumda) *sevdim* (*gibi* fiile ait)'; bu kitabı *sevdim gibi* sözlerle kendisini kandırıp elinden aldı (*sevdim* sözü gibi sözlerle *gibi* cümleye ait).^{AUE}

⁶¹⁷ *Deyil* kelimesi kipin öğeleri arasına girdiği zaman üst başında kalan kısım sıfat görevinde bir sıfat-fiildir ve bu sıfat-fiil ya olumlu ya olumsuz durumda da bulunur. İşte bu *deyil* zarfı, böyle olan bir sıfat-fiilin anlamını olumsuzlamak için getirilir ve meydana getirdiği cümle de bir ad cümlesi olur:

Örneğin: *Gitmişim, gitmemişim* birer fiil cümlesi meydana getirir; fakat *gitmiş, gitmemiş* öğeleriyle *im* ek fiili arasına *deyil* getirilirse o zaman bunlar sanki *gitmiş, gitmemişten*'den ibaret ve ek fiil ile birleşmiş bir sıfat-fiilin olumsuzlarını meydana getirirler ve o zaman ad cümlesi olurlar:

Gitmiş deyil -im, siñ, (.), iz, siñiz, ler.

Gitmemiş deyil -im, siñ, iz, siñiz, ler.

Birincisi özne kendisinin *gitmiş* bir durumda olduğunu inkâr eder anlamıyla kullanılmıştır.

İkincisi özne kendisinin *gitmemiş* bir durumda olduğunu inkâr eder anlamıyla kullanılmıştır.

Bu ikincisinde bir taraftan fiillere özgü olumsuzluk eki *me* bir taraftan da sıfat-fiile; yani bir bakımdan adlara özgü olan olumsuzluk eki değil hep bir arada gelmiş olmakla iki

Hatırlatma– Belirli geçmiş zaman veya şart gövdesi olduğu zaman benzetim (örnekleme) yoluyla şöyle birtakım ifadeler de meydana getirilebilir:

yazmadı deyilim.

Bu tür cümleler ad cümleleriyle fiil cümleleri arasında sayılacak bir yer tutmaktadır.

693. Kişili kiplerin tablosunu veriyoruz:

olumsuzun hasil, müsbet olduğu gibi bunun da anlamı olumluluğa varır:

“Şu hâlde *gitmemiş değilim*.” cümlesinin hükmü ‘gitmişim’ anlamında olumlu olur.

Bu açıklamalara göre bunlar yazarın dediği gibi rastgele birtakım ifadeler meydana getirmiş değildirler; teklik hâliyle her gövdenin olumlusuna olumsuzuna katılarak, az önce bildirilen yoldaki anlamlarıyla ayrı oluşumlar ortaya çıkarırlar: “Ben size bunu anlatacak değilim; bunu söyleyemez değilsiniz.” vs.

Bütün bu oluşumlar, yapıları bakımından ad cümlesi olmakla beraber, anlamları, bakımından üst taraftaki sıfat-fiillerin anlamı da katılması dolayısıyla ayrı anlamlı birleşik fiiller olurlar.

Bunların bütün gövdelere birleşik fiiller hâlinde yapıları şu tabloda gösteriyoruz:

Bu biçimler birleşik fiil hâllerini gösterirler ki bunlarda *deyil* kelimesi daha önceki (olumlu veya olumsuz) kiplerin her birini olumsuzlamaktadır.

Deyil bunlarda olduğu üzere yalnız katıldığı olumlu kipi olumsuzlaştırmak veya olumsuz kipi, reddetmekle anlamını yine olumluya çevirmek görevinde olduğu gibi cümlesinin olumlu veya olumsuz hükmünü reddetmek anlamıyla da düşünülebilir.

Bununla birlikte aşağıdaki gövdelere katıldığı zaman, bu defa katıldığı fiilin değil, yalnızca bütün cümlelerin olumlu veya olumsuz anlamını reddetmek anlamıyla kullanılır:

(693) Türkçe Çekim Tablosu (Buyruk Kipinden Başka Şahıslı Kipler)

Gövdelər		1. Şimdiki zaman (sürekli)	2. Geniş zaman (istimrar)	3. Belirsiz geçmiş zaman.	4. Niyetli gelecek zaman	5. Gereklilik	6. Dilek-tasarlama	7. Belirli geçmiş zaman	8. Şart
Gövde İşaretleri		-(l)yor	-(e)r, sonu ünlülerde: -(i)r, sonu ünsüzlülerde	-miş	-AcAK	-mAIl	-A	-DI	-sA
Basit kip Gövde 1. İlk altı gövdede ek fiilinin şimdiki zaman hali; 2. 7 ve 8. gövdelerde asıl fiil eki.		Şimdiki zaman seviyorum	Geniş zaman severim	Belirsiz geçmiş sevmişim	Niyetli gelecek zaman seveceği	Gereklilik sevmeli(y)im	İstek seve(y)im	Belirli geçmiş sevdim	Şart sevsem
Birtleşik kipler	Hikaye Gövde-idim Basit kipin anlamını geçmişe ait kılar	Şimdiki zamanın hikayesi seviyor idim, - dum	Geniş zamanın sever idim, -dim	Belirsiz geçmişin hikayesi sevmiş idim, - dim	Niyetli gelecek zaman hikayesi sevecek idim, - dim	Gereklilik hikayesi sevmeli idim, - ydım	İstek hikayesi seve yidim, -ydım	Belirli geçmişin hikayesi sevdiyidim veya sevdim (i)di	Şartın hikayesi sevsemdim veya sevsem (i)di?
	Şart Gövde-işem Basit kipin anlamına şart (farz ve tahmin) anlamı verir.	Şimdiki zamanın seviyor isem, - sam	Geniş zamanın şartı sever isem, -sem	Belirsiz geçmişin şartı sevmiş isem, - sem	Niyetli gelecek zaman şartı sevecek isem, - sem	Gereklilik şartıyesi sevmeli-isem, ysem	İstek şartı yohtur.	Belirli geçmişin şartı sevdiyisem veya sevdim(i)se	Şartın şartı yohtur.
	Rivayet Gövde-imişim 1. Ait olduğu basit kipin anlamına; 2. Dengi olan basit kipin anlamına, rivayet anlamı katar.	Şimdiki zamanın rivayeti seviyor imişim, - muşum	Geniş zamanın rivayeti sever imişim, - mişim	Belirsiz geçmişin rivayeti sevmiş imişim, - mişim	Niyetli gelecek rivayeti sevecek imişim, - mişim	Gereklilik rivayeti sevmeli imişim, ymişim	İstek rivayeti seveyimmişim, - ymışım	Belirli geçmişin rivayeti yohtur.	Şartın rivayeti sevse imişim, sevsem(i)miş.

II. Konu: Kişisiz fiil kipleri (çekimsiz fiiller)

694. Fiilin § 598'de tanımlamış olduğumuz çekimsiz fiiller öbeği kendiliklerinden *kişi* bildirmezler. Yalnız bunlardan bazılarında bir *zaman* fikri bulunur.

Şu hâlde çekimsiz fiiller görevi, alelade fiil fikirlerini ifade etmekten çok, fiili bir ad kılığı altında göstermekten; yani söz içinde onun ad görevini oynamasına ve gereği hâlinde adın aldığı aynı çekimlerini onun da almasına izin vermekten meydana gelmiştir.

695. Ismin genel sınıfına (türüne) ikinci derecede şu üç sınıfın da dâhil olduğunu (§ 197 ve aşağısı) görmüştük:

1. ad, 2. sıfat, 3. zarf (Burada zamiri dikkate almıyoruz.).⁶¹⁸

Böyle bir ayrıma benzer olarak çekimsiz fiiller arasında şunları ayırdediyoruz:

1. Adlık kipler veya çekimli kipler (fiil adı) salt ve mutlak bir biçimde eylemi bildirirler. Yemek (fiil adı), yemek (fiil adı); dolma (fiil adı), dolma (fiil adı) vs.⁶¹⁹

2. Sıfat-fiil kipleri sayesinde öznenin yaptığı veya onun uğradığı bir fiil ve hareket aynı şekilde sıfat gibi bir kavramı belirlemeğe çalışabilir; şu örnekleri karşılaştırınız: Padişah tarafından azat edilen esirler ve hasta esirler ki bunlardaki azat edilen kelimesiyle *hasta* kelimesinin her ikisi de “Nasıl esirler?” sorusuna cevap olan sıfatlardır.

3. Zarf-fiillerdeki fiil ve hareket bir tavır, zaman, sebep vs. hâl ve şartlar olarak itibara alınmaya müsaittir.⁶²⁰

696. Adcıl kipler değişmelidir. Sıfat-fiiller, ilkece değişmezdir; fakat ad olarak kullanıldıkları zaman değişmeli olurlar.

⁶¹⁸ Yazar kelime tasnifini şöyle yapmıştır:

ISIM	değişimli	ad zamir
	değişimsiz	sıfat zarf

FIİL;

EDAT.^{AUE}

⁶¹⁹ Yazar burada örnek olarak Fransızca *rire*, *dormir* ve *le rire*, *le dormir* örneklerini veriyor. Biz bunları burada Türkçe örneklerle değiştirdik.^{AUE}

⁶²⁰ Fransızcada *Il arriva, en coarant; se: oyant pris, il ne chercha plus à fuir* “Koşarak geldi; yakalandığını görünce kaçmağa yeltenmedi.”.^{JD}

Zarf-fiiller de değişmezdir; fakat içlerinden bazıları kısmi çekimlenebilirler. Bu çekimler ancak belirli durumlarda görünür ve pek belirli olan özel durumlara karşılık olur (krş. § 1404).

697. Aşağıda yapılan bu sınıflama tamamıyla kesin değildir; hiç olmazsa bu sebepten değildir ki fiilin aynı bir çekimsiz fiili, bazen bir fiil adı bazen bir sıfat-fiil bazen (bunun daha göze batır bir özelliği olmasına rağmen) bir zarf-fiil görevini görebilir. Asıl ad olan bazılarının zaman zaman ad, sıfat veya zarf olarak kullanılmalarında (krş. § 198) belirli bir esneklik aynı bunlarda da bulunmaktadır; fakat bütün bu kullanma dalgalanışları asıl ad olan bir kelimenin, filan veya falan niteliği baskın olmasıyla *ad*, *sıfat*, *zarf* gibi üç sınıftan biri içinde ayrıca sınıflanabilmesine engel değildir. O zaman ad unvanı, ancak çeşitli sınıfları içine alan genel bir terim olarak kalmaktadır.

Genellikle filan falan kullanışlarda özelleşmiş olan çekimsiz fiillerin de (Örnek olarak -*An* eki bugün ancak sıfat-fiilleri meydana getirmektedir.) çoğu hâllerde böyle olmakla beraber, bunlardaki ayrılık gayrılık çoğunlukla pek açık değildir ve bu kipler içinde bazıları vardır. Baskın bir niteliği olmaması yüzünden yukarıda gösterilen üç sınıfın tercihen hangisinde kendisine yer verileceği bilinemez, işte bu bakımdan ad genel unvanına karşılık olarak bunları (sadece ve yalnızca) sıfat-fiiller biçiminde bir genel tabir altında tutmak zaruri görünüyor.

Şu hâlde Türkiye Türkçesinde iki sıfat-fiil vardır: -*DIK*'lı kipler, -*AcAK*'lı kipler.

-*DIK*'lı ve -*AcAK*'lı kipler

698. -*DIK* ve -*AcAK* ekleri kendiliklerinden bir zaman fikri bildirirler (her hâlde bk. -*DIK* ekine dair § 1275) ve bu sebepten birbirine zıddırlar.

-*DIK* eki tercihen, daha önce olup bitmiş fiil ve hareketlere özgüdür. Çoğunlukla onun ardınca bir iyelik eki görülür (bununla beraber krş. § 714, 743'ten 745, 753 ve 763'e kadar).

-*AcAK* eki gelecek zamanda, tasavvurda, ihtimal ve imkân içinde olan fiil ve hareketleri bildirir. Bu kipin çok büyük sayıda bir kullanış alanı vardır. İsme ait bir kip olmak bakımından yalnız çok çeşitli kullanışları olmakla kalmayıp kişili bir kipin gövde görevini de görebilir (bk. § 1396'daki tablo).

699. -*DIK* ekinin imlasına dair görüşler – Bu ekin ardınca bir ünlü; yani başında ünlü olan başka bir ek geldiği zaman, icabına göre dolu dolu (*scriptio plena*) -حیک- veya -حیف- biçiminde yazılır (Son zaman imlasında ünlü uyumuna göre söylenişin ü veya u yuvarlak ünlüleriyle olduğuna göre -حوک- veya -حوء- biçiminde de yazılıyor.).

Örn.: *sevdiyim*;
uyuduğum.

Bütün öteki hâllerde kelime sonunda veya bir ünsüzden önce yazılır.

Örn.: *sevдикde*;
oğduğ.

700. Burada bu kipler hakkında söylenecek şeylerin hepsi daha önce geçen açıklamalarda belirtilmiştir. Nitekim bunların müsait olduğu farklı kullanışlar yukarıda (§ 695) bildirilen üç sınıf arasında bölüşüktür. Bu sebeple bunları sırasıyla aynı sınıflara aid olan diğer kiplerle beraber incelemekte fayda vardır. *-DIK*'lı kip ad olarak kullanıldığı zaman fiil adlarıyla yine aynı kip sıfat olarak kullanıldığı zaman sıfat-fiillerle vs. irdelenecektir.

-DIK eki Yakutçanın *tāx/ tax* veya *dāx/ dax* (378 § BOTHLINK) ekine denktir. Bundan bu ekin eskiden katmer ünlüyle nişli *dağ* olduğu sonucu çıkarılabilir.

-DIK vesilesiyle krş. § 635.

701. Hiç olmazsa *-DIK* ve *-AcAK* sebebiyle görüldüğü gibi üç türlü sıfat-fiilli bir ayırım yapılması sunidir ve sıfat-fiili daha geniş bir kavramda anlamağa çalışmak zaruridir.

Bu kavramın daha köklü devirlerinde Türkçe fiilin ada ait eklerinden çoğuna uygulanır bir hâlde bulunmuş olması icabeder. Nitekim *-An* eki (§ 733) Türkiye Türkçesinde yalnızca sıfat-fiilleri meydana getirmekten başka bir şey için kullanılmaz olmuştur; fakat Doğu lehçelerinin çoğunda bunun *-kan*, *-ken* biçiminde *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı sıfat-fiiller gibi aynı çeşitli kullanışları vardır:

1. Fiilin ada ait kipi (fiil adı) olarak:

oğ atқанım 'ok atmam'.

2. Fiilin sıfat-fiili olarak; yani:

a) Alelade sıfat-fiil olarak:

oğ atқан kişi 'ok atan kişi'.

b) Yarı edilgen bir sıfat-fiil olarak (krş. § 756):

atқан oğ 'atılan ok'.

c) Sıfat-fiil olarak (krş. § 747):

atқан oğum 'attığım ok'.

3. Fiilin zarf-fiil olarak:

oğ atқанда '(ben, sen, o) ok attık ta'.

Veya bir zarf-fiil deyiminde:

ok atışanımda ‘ok attığımda’.

I. Çekimsiz fiiller

702. Çekimsiz fiiller şunlardır:

1. Fiil adı,
2. Ad-fiil,
3. Fiil adı olarak kullanılan *-DİK*’lı ve *-AcAK*’lı kipler.

703. *Çekimsiz fiillerin ‘biçim bilgisi’ kısımları* – Çekimsiz fiillerin biçimlenişi esas itibarıyla asıl ad biçimlenişinin aynıdır (bk. § 210).

Her hâlde çekimsiz fiiller hiçbir zaman çokluk eki almamakla bunların alabileceklere çekim ekleri şunlardan ibaret kalır:

1. İyelik ekleri (yalnız fiil adında);
 2. Hâl ekleri.
- ki* eki çekimsiz fiillerle nadir kullanılır:

Bu sınırlamalara karşılık, aşağıda (717. paragraftan itibaren) devam edecek olan sergileyişte kabul ettiğimiz sıra ve düzen asıl adlardakinin aynı olacaktır.

A) Fiil adı

704. Fiil adı eki *-mAK* hecesidir.

Örn.: *sevmek*;
uyumak.

Fiil adı, zaman fikri bildirmez.

Fiil adı, çekimsiz fiiller içinde iyelik ekini alamayan biricik kiptir. Bu farklılık kişili kiplerle kişisiz kipler sınırında yer alan fiil adının özel bir durumunu öne çıkarılmaktadır (krş. § 1292 ve aşağısı).

Hatırlatma – Bütün Türk dillerinde bu böyle değildir. Örnek olarak Çağatay metinlerinde *-mAK*’lı fiil adı, bazen iyelik ekini almaktadır.

Eski Osmanlıcada da bu böyle idi:

Örn.: ‘*Asker halqının toyulmağı ola*⁶²¹ (RAEN, 1502 yazmaları, 38. yap.);
*Anuñ helâl olmağına tayyibi nefes*⁶²² *şart eyledi* (1426 yılı yazmaları, 215. yap.).

Çok önceden ortaya çıkmamakla birlikte *-mAK*’lı fiil adı daha önceden miladi XI.

⁶²¹ Bu kelime belki aslında yanlışır veya aslından yanlış okunmuştur *toyumluğu* da olabilir.^{AUE}

⁶²² Bu okunuşu şüpheli görüyoruz; *tıyb-i* biçiminde olsa gerek.^{AUE}

yüzyılda gösteriliyor (bk. *Divanü Lugati't-Türk*'ün çeşitli yerleri). Bu ek ancak gitgide böyle yalın bir kip niteliği almıştır.

Diğer Türk dilleri (örnek olarak Kırgızca), fiil adı görevini -gü (-kü) yerinde olan ü, ũ'ye vermiştir. Bu eski bir sıfat-fiildir (krş. 926. s.; krş. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 60).

-mAK eki de bizzat sıfat-fiil olarak veya etken yahut yarı edilgen (§ 755) anlamdaki bir niyetli gelecek zaman gibi buna yakın bir anlamda kullanılmıştır. Bunun Osmanlıcada karşılığı (sözü geçen -gü'lü kip ile yakınlığı olan) -AcAK'tır.

Örn.: *Körmök manzara, görülecek şey* krş. Osmanlıca *göreceğ; uşmak haberi; sos almak; meraklı; tuhaf* vs. (§ 4 ve GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 41).

Çoğunlukla -mAK, *bol-* fiiliyle kullanılır. Bu biçimlendirme Osmanlıcanın -AcAK ol- biçimindeki katmerli fiiline denktir (krş. § 811 ve aşağısı).

Örn.: *Turan yurtıga hayıtmak boğı*. "Turan ülkesine geri dönmek oldu (dönmeğe hazırlandı)." (EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, *Moğol ve Tatarların Tarihi*, 74. s.);

Işkarga (Farsça *şikâr*) *barmak, boğı* (*Yedi Uyurlar*, 227);

İndi üçevin darga asbağ (veya aspağ) boğı. "İmdi üçünü birden darağacına asacak oldu." (*kıssa-i Saşsağ*, 26. s.).

Krş. başka bir örnek, bu dil bilgisi kitabın § 1343.

-mAK ekinin eski anlamı, Türkiye Türkçesinde fiil adının neden o kadar kolayca bir özne alabildiğini açıklar (§ 1292 ve aşağısı).

705. -mA'lı ve -mAKLIK'lı fiil adları, iyelik eki almadan kullanıldıkları zaman fiil adı da sayılabilirler (bk. § 710, 711).

706. Fiilin diğer çekimsiz fiillerinden farklı olarak -mAK'lı fiil adı, Türk diline (§ 852 ve aşağısındaki paragraflarda incelenen türemiş adlara benzer) somut anlamlı adlar vermiş değildir.

Bu kuralın istisnaları pek nadirdir: *yemek* 'taam, yeyecek şey' ki şu ifade bundan ileri geliyor: *yemek yemek* 'yeyecek şey yemek'. Krş. Eski Osmanlıcada *oğunmak* 'bayılmak ve baygınlık' (1426 yılı yazmaları, 174. yap.).

Hatırlatma – Osmanlı imlasında genellikle الف مق ile مق biçiminde yazılıp az sayıda kelimelerde görülmekte olan -mAK ekine gelince bunda iki şık arasında kalınmaktadır:

1. -mAK ekinin sıfat-fiil olarak kullanılışının bir kalıntısıdır (krş. § 704).

2. -AmAK ekine yaklaştırılabilecek olan bağımsız bir ektir (bk. § 871, 581. s.).

Örn.: *چاق چاق* *çakmak*; krş. *چاق چاق* *çakmak* 'vurmak'.

toķmak daha eskiden *toķımak* eski kapıları arkadan destekleyen hareket ettirilen direk (MÜLLER, *Uygurca*, 43. s.); krş. *toķımak* 'kapıyı vurmak, çalmak' (*Kutadgu Bilig*, 13. s., 140; *Uygurca*, 21. s.).

ilmek 'dügme geçtiğı yer ve ilmeklemek (fiil)'.

Yine krş. *azmak*, *oğmak*, *boğmak*, *çoğmak* 'çokman, çokmar' (bk. sözlüklere).

707. Türkçe fiil adının, bazen bulunduğu cümle öznesinden ayrı ve tek başına kendisine özgü bir öznesi olabilir (Bu hususta bk. § 1292 ve aşağısı krş. § 706).

708. Fiil adı, bazen zarf-fiil deyimleri meydana getirmeğe de yarar (bk. § 787).

B) Eylem (fiil adları) adları

709. Genel gözlemler – Türkçede iş adları son derece geniş olarak kullanılır (krş. § 1270 ve aşağısı).

İş adları, fiil adları gibi kendi halleriyle bir zaman kavramını ifade etmezler (Bununla beraber daha ileride bk. § 715).

İş adları, fiil adından çok asıl ad⁶²³ dediklerimize yaklaşırlar (Gerçekten bunlar, fiil adından farklı olarak iyelik ekleri alabilirler.).

710. İş adlarının alabilecekleri eklere dair açıklayıcı bilgi, daha ileride § 717 ve aşağısında görülecektir.

711. İş adları şu eklerle yapılır:

1. *-mA* ekiyle ki (hele *-ma* söylenişıyla) bazen *𐰽* ve (bir ek alacağı zaman ise) *-𐰽-* biçiminde yazılır.

-mA'lı iş adları dört kavrama elverişlidir.

a) İyelik eki almamak şartıyla *fiil adı* kavramlı olur ki *-mAK*'dan gırtlak sesi *k*, *ķ* ünsüzü düştüğü için buna bazen *muħaffef* veya hafifletilmiş fiil adına *eksiltilmiş fiil adı* (son ses düşmesi) deniliyor.

Örn.: *sevmē* 'sevmek işi; sevmek',

uyumā 'uyumak işi; uyumak'.

b) *Asıl iş adı kavramlı olur* ki kendisinin mantıki faile ait olduğunu bildiren dönüşlülük eki görevini görücü bir iyelik ekiyle birlikte bulunur (bk. § 717 daha ilerisi).

Örn.: *sevmēm*. Geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki sevmek işim vs.

uyumāñ. Geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki uyumak işin.

c) *Yalın anlamlı fiile ait ad kavramlı olur*. Bu fiil kökünün bildirdiğı eylemin man-

⁶²³ = 'alem'.^{AUE}

tiki nesnesine ait olduğunu bildiren dönüşlülük eki görevini görecek bir iyelik ekiyle birlikte bulunur. Bunun kullanılması ancak fiil geçişli fiil olduğu zaman mümkündür.

Örn.: *yapma* 'yapmak işi';

bunuñ yapması kolay örneğinde olduğu gibidir.

Bunlar daha çok asıl adlara yaklaşan anlamca zayıflamış iş adlarıdır.

ç) *Somut anlamlı fiile ait ad kavramlı* olur (Iyelik ekiyle veya onsuz olarak da bulunur.). Bunlar artık, fiil menşeli olmalarının ancak köken bilgisi bakımından bir değeri olan (alemler veya sıfatlardan ibaret) gerçekten adlardır ki fiilden türemiş adlar vesilesiyle 854. paragrafta bunlardan söz edilecektir.

Hatırlatma – İş adı eki olan *-mA* ile olumsuz fiil eki olan *-mA'yı* yeni başlayanlar çok defa birbirine karıştırır (§ 592). Birincisi vurguludur; ikincisi bunun tersine vurguyu kendisinden önceki heceye çeker.

712. 2.-mAKIIK eki. Bu fiil adı eki (§ 704) ile yalın adları (§ 522) meydana getirmeğe yarayan ve görevi, fiil adının ada ait niteliğini kuvvetle duyurmaktan ibaret kalan *-IIK* ekinden birleşiktir. Daha ileride görüleceği üzere *-mAKIIK*'lı kip, iyelik eki alabilmesi bakımından fiil adından ayrılır. Fiil adıyla iş adı arasında ortalama bir yeri var.

Bu kip, *-mA*'lı kipten veya asıl fiil adından daha az kullanılır.

-mA'lı iş adının ilk iki anlamında katmerli bir kullanım vardır:

a) Fiil adı kavramında (iyelik eksiz kullanılmak şartıyla):

Örn.: *sevmeklik* 'sevmek eylemi, sevmek'

uyumaklık, 'uyumak eylemi, uyumak'.

b) Asıl iş adı kavramında (iyelik ekiyle):

Örn.: *sevmekliyim* geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki sevmek işim, sevmem vs.

uyumaklığın geçmişteki, şimdiki veya gelecekteki uyumak işin, uyuman vs.

713. 3. -İş eki. Bazen tarafsız söylem olduğu zaman veya *-iş* veya *-iş* yuvarlak söylem olduğu zaman *-üş* veya *-uş* imlasiyla yazılır.

Bu kip daha çok bir fiilin yapılma tarzını bildirmesi bakımından öncekilerden farklı olur.

Örn.: *seviş* 'sevmek işi, sevme veya sevme kipi';

uyuyuş 'uyumak işi, uyuma veya uyuma kipi'.

Bazen zorlukla fark edilebilir olan bu anlam rengi, *-İş*'li kipin hatta iyelik eksiz olarak kullanıldığı zaman bile bir fiil adı sayılamamasına yeter.

-İş'li kip bazen yalın anlamlı fiile ait bir ad gibi kullanılır (örneğin: *bakış*, *alışveriş* krş. § 856) bazen bir iş adı gibi kullanılır. Bu son takdirde alt yanında kendi mantıki öznesine ait olduğunu bildiren dönüşlülük eki bulunur: *sevişim* 'sevmek işim, sevmem' (krş. § 717).

C) Eylem (fiil adı) adları olarak kullanılan -DİK'lı ve -AcAK'lı kipler

714. Fiilin -DİK'lı ve -AcAK'lı sıfat-fiilleri (bk. yukarıda § 698) pek çok defalar asıl iş adları anlamıyla kullanılır. Bu gibi durumlarda daima alt yanındaki iyelik ekleriyle birlikte bulunur.

Bununla beraber iyelik eki almadan da -DİK'lı kipin birtakım zarf-fiillerde aynı anlam ile kullanıldığının izleri bulunmaktadır. Bu zarf-fiiller özünde bir zarf durumuna (bulunma (bk. § 1371); ayrılma (bk. § 1413 ve 1468) ve göreceli hâllerinde (bk. 1379) konulmuş iş adları idi.

715. Bu kipler, kendilerince bir zaman fikri ifade edebilmek yönünden asıl iş adlarından farklı olur.

a) -DİK veya daha doğrusu -di-y/ -dığ, -dik / -dık eki bazen -dü-y/-du-ğ söylendiği zaman - دوك - / - دوك - imlasıyla da yazılır.

د / دوك İmlasına, ancak iş adı çokluk üçüncü kişi iyelik eki aldığı zamanlarda rastlanır. -DİK'lı iş adları bazen bizzat zaman kavramı olmadan da kullanılır. O zaman sözün anlamından çıkan zaman kavramını o da dolayısıyla almış olur; fakat genel olarak olup bitmiş veya başlayış eylemleri ifade eder.

Cümlede -AcAK'lı bir kipin tersine açıkça geçmiş zaman anlamı alır (krş. § 1273).

Örn.: İnce sınıftan fiil ile;

sevdiyim 'geçmişteki veya şimdiki sevmek işim';

sevdiyiñ 'geçmişteki veya şimdiki sevme işin' vs.

sevdiyi;

sevdiyimiz;

sevdiyiñiz;

sevdikleri (krş. § 224);

Kalın sınıftan fiil ile;

uyuduğum 'geçmişteki veya şimdiki uyuma işim';

uyuduğun;

uyuduğu;

uyuduğumuz;

uyuduğunuz;

uyuduğuları (krş. § 224).

Krş. *Divanü Lugati't-Türk* (II, 35.s.):

anınğ barduğı barmaduğı bir.^{AUE};

turduğum turmaduğum bir.^{AUE}

Şuna dikkat edilsin ki -DIK ekinin gırtlak sesi *h*, (*h*)'si, burada kendisinden sonra bir ünlü olduğu hâlde de patlamalı kalmaktadır.

-DIK eki eskiden çifte ünlülenişli olsa gerek (krş. § 156). Hakikaten Yakutçada-ki -dāx ekine eşit bulunuyor.' Krş. § 871: -di eki.

716. b). -AcAK ve daha doğrusu -ecey/ -acağ veya -ecek/ -acağ eki.

Örn.: İnce sınıftan fiil ile;

seveceyim, 'gelecekte; sevmek işim, gelecekte sevmekliğim';

seveceyiñ;

seveceyi;

seveceyimiz;

seveceyiñiz;

sevecekleri (krş. § 224);

Kalın sınıftan fiil ile;

uyuyacağım;

uyuyacağıñ;

uyuyacağı;

uyuyacağımız;

uyuyacağıñız;

uyuyacağları (söylenişe dikkat).

-DIK'lı ve -AcAK'lı sıfat-fiillerinin başka kullanışları hakkında bk. § 808 ve dizin.

Eskiden -mİş, -Ar/İr (§ 807) ve -İğ'lı (§ 860) kipler, iş adı gibi kullanılırdı.

C) İş adlarına katılmış iyelik ekleri

I. İş adlarının mantiki örneği

717. İş adları tabii hâllerinde iyelik eki alırlar, almadıkları zaman ise bunları fiil adının yan kipleri saymak gerekir (krş. § 711 a. ve 712 a.). Bunu içermediği zaman iş adının ikinci hâlleri gibi düşünülen bunun ta kendisidir.

İş adının mantıki öznesi dediğimiz şey bu çekimsiz fiil (bk. § 1091 ve 1092)in ifade ettiği eylemi yapan bir kavramı bildiren addır.⁶²⁴

718. Mantıki fail aynı cümlede ifade edilmişse iş adıyla beraber bir ad tamlaması meydana getirir ki iş adı bu tamlamada ikinci terim (tamlanan) görevinde olur.

Özne birinci tamlayan olmak özelliğiyle bazen +İn (=ing)'lı ilgi bazen yalın hâlini alır.

Bununla beraber bu durumların kullanımında hakim olan kurallar, asıl adlarda olanın tamamıyla aynı değildir (§ 1101'den 1110).

Tabii hâlde bu +İn'lı görünüşüyle kullanılır.

719. Özne, aynı zamanda kişili bir kipin de öznesi görevinde olduğu takdirde, yalın hâlinde kalır.

Örn.: *Hük'ümet bir para tazminât veremeyeceğini devletlere bildirdi.*

720. Eğer mantıki fail, bir kişi zamiri ise genel olarak söylenmez (krş. § 300, 2.).

Örn.: *'Abdülhak̄k̄ Hāmidin asārını okumañı tavsiye ederim* (Mantıki fail olan *senin* kelimesi kişi zamiri olduğu için *okumañı* ad tamlamasından önce söylenmemiştir.).

Mantıki fail daha önceki bir cümlede söylenmişse yine böyledir.

Örn.: *Babam henüz gelmedi, geleceyi de şüpheli.*

721. Mantıki failin iş adlarıyla tamlama yapılışı, kişili kiplerin öznesiyle tamlama yapılışından önemli bir biçimde ayrılır. Kişili kiplerin öznesi daima yalın hâlinde bulunur ve bu hâliyle fiilinin yalnız mantıkça değil dil bilgisi bakımından da öznesi görevini üstlenir.

Örn.: *Selim uyuyor.*

Bunun tersine bir iş adının mantıki öznesi, dil bilgisi bakımından o adın tamlayanı imiş gibi tamlamaya girer. Hâlbuki yalnızca mantık bakımından bu kipin öznesidir. Onun için buna *mantıki fail* adını verdik.

Örn.: *Selimiñ uyuması.*

Bu görünüşüyle eylem öznesi tarafından yapılmış değil de onun tarafından temellük edilmiş⁶²⁵ görünür. Bu, bu kiplerdeki adlık niteliğin bir sonucudur (krş. §

⁶²⁴ Yani *gördüğüm* biçimindeki iyelik zamirli iş adında 'geçmiş zamanda görmek işi' demek olan *gördüğ* fiil ve hareketin mantıkça öznesi, örneğin ALI ULVI adının bildirdiği kimse (kavram)dir. Bu iş adına katılı olan -üm birinci kişi zamiri de bu mantıkça özne olan ALI ULVI adının yerini tutan, ona delalet eden bir kelimedir ki yazar iyelik dediği bu ilgi hâli zamirine *irca eki* adını veriyor. Başka tabirle *gördük* 'görmek' anlamını, -üm birinci kişi zamirine aittir. Bu zaminin öncülü bu kelimayı söyleyen zat, örneğin ALI ULVI'dir.^{AUE}

⁶²⁵ Bizce bunda *iyelik* anlamı yoktur. Öznesine nispet ve izafet edilmiş; yani öznesine ait

694). Hakikatte de adlar tabii hâllerıyla mülk edilebilecek⁶²⁶ anlamlar bildirirler.⁶²⁷

722. -mA'lı ada ait kipi, fiile ait bir ad diye; yani 711 c paragrafında bildirilen anlamda bir kelime olarak kullandıkları zaman, bunun aldığı ek mantıki özne değil, mantıki tümleş iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görür (bk. örneğe, aynı yer).

723. Yukarıdaki sözlerden her çekimsiz fiilin muhakkak bir öznesi olması lazım geleceği anlamı çıkarılmamalı. Bir çekimsiz fiil bundan yoksun kalabilir; nasıl ki fiil adı anlamında kullanılan başlıca -mA veya -mAKI'K'lı iş adlarında hâl böyledir.

Örn.: *Kurdu kulağından tutmak güçdür* (atasözü);

Intizâm-ı hâl ile yaşamının lüzumunu hiss etmemek kıabil olamaz.

Bu örneklerde tut-, yaşa- ve et- fiillerinin söylenmiş özneleri yoktur.

D) İş adlarına katılmış hâl ekleri

724. Fiilin istisnasız bütün çekimsiz fiilleri iyelik ekiyle veya onsuz kullanılmış olsunlar, bütün durumlarda çekimlidirler.

725. Aşağıdaki paragraflarda iyelik eksiz çekimsiz fiillerin (Bilindiği üzere genellikle fiil adı anlamındadırlar; bk. § 709'dan 713) farklı ad hâllerinde kullanılışına dair bazı düşüncelerimizi söylemekle yetineceğiz.

İyelik ekli aynı kiplerin kullanışına gelince, bunlardan daha ileride (§ 1270 ve aşağısı) söz edilecektir.

726. Yalın hâlinde en çok kullanılan fiil adıdır.

Örn.: *Kişiyi bilmemek 'ayb deyil, sormamak 'aybdır* (atasözü). (Bu örnekte fiil adı özne görevini görüyor.).

Pâdişâh meclis-i meb'ûsanı dağıtmak hâkķını hâizdir (Bu örnekte fiil adı *hâkķ* kelimesinin ada ait tamlayanı olarak kullanılmıştır.).

727. -mA'lı ve -mAKI'K'lı çekimsiz fiillerin yalın hâlinde kullanılışı çok azdır. Bununla beraber birkaç örnek veriyoruz:

Örn.: *Artık yatma vakti geldi;*

Bu fitnelik, fassallık, haddini tecavüz etmeklidir (MURAD BEY).

kılınmış demek daha doğrudur.^{AUE}

⁶²⁶ Bizce 'tamlanan yani ait olabilecek' demek lazımdır ki temellük edilmiş olmak durumu da bu aitlik içindedir.^{AUE}

⁶²⁷ Denilebilir ki böyle bir kuruluştaki çekimsiz fiiller pek ımsak ile kullanan Fransızcada bilinmez bir şeydir. Nitekim bu dilde *Selimiñ uyuması* (le dormir de Selim) için kişili bir fiile ait kip kullanılarak *eylem ki Selim uyur* (le fait que Selim dort) denir. Daha fazla bilgi için bk. § 1270 ve aşağısı.^{JD}

Hatırlatma – Arapça fiil adlarının karşılıklarını veren örnekler asıl Türkçe sözlüklerde bulunur.

Örn.: *İstifāde – fāidelenme, *hazanma*, *kār etme* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kāmūs-ı Türkî*).

728. -mAK'lı kip, +İñ'lı ilgi hâlinde seyrek kullanılır.⁶²⁸ Böylesinde genel olarak -mA'lı kip üstün tutulur.

Örn.: *Sâbitḫadem olmanın encâmı hayırlı olur. olmak* fiil adının +İñ'lısı olan *olmağın* yerine.

729. Konuşma dilinde yönelme hâli için -mA'lı kip üstün tutulur. Böylece kalın sınıftan fiillerdeki -g'nin varlığından doğacak gırtlaklı ünlü söyleyişten çekinilmiş olur.

Nitekim *ağlamağa başlamak* diye yazıldığı hâlde *ağlamaya başlamak* denilir.

İnce sınıftan bir fiil olduğu zaman -mAK'lı kip ile -mA'lı kipin yönelme hâli arasındaki fark ancak yazıdadır; söyleyiş her ikisinde de aynıdır.

sevmeye } sevmeye
sevmeye }

730. Yönelme hâli hakkında verdiğimiz bu görüşler, aynıyla yükleme hâlinde uygulanır.

Örn.: *Büyük adamdan tevellüd etmek büyük adam doğmayı iktiza etmez* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*);

evlenmeyi kurmuş;

ve dahı tezkir ideler tevbe itmeyi ve baş kazımağı ve holtuğ kılın yolmayı ve kısığ yölmeyi ve bıyık kırmağı ve tırnak kesmeyi (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 59. s. Cenazelerin temizlenmesine dair bir sıra hatırlatmalar).⁶²⁹

Hatırlatma – iste- ve bil- fiilleri fiil adı olarak dolaysız tümlec olduğu zaman, yükleme hâlini koymamak da olabilir:

Evlenmek istiyor;

Yüzmek biliyor.

731. Ayrılma ve bulunma hâlinde -mAK'lı ve -mA'lı kiplerin her ikisi de ayırt edilmeden kullanılır. Ayrılma hâline örnekler:

‘Âleme mashağa olmağtan meydân süpürgesi olmağ yegdir (atasözü);

⁶²⁸ Seyrek değil, hiç kullanılmaz: örneğin *gelmeğñ*, *almağın* hiç söylenmez.^{AUE}

⁶²⁹ Yazar bu ibarenin yalnız Arap harfleriyle olanını vermiş; bizim tarafımızdan yapılan latin harfli çeviri yazısını vermediği gibi Fransızcaya tercümesini de koymamıştır; *yölimek* 'tırış etmek', *yöligü* (*Divanü Lugati't-Türk*) 'ustura'.^{AUE}

Aç ölmeden çok ölmek yegdir (atasözü).

Bulunma hâlindeki örnek:

Vücudu ısıtmakta Fransız çohasının ‘adi ‘abāya ne reḥḥaṇı olabilir?’⁶³⁰ (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*);

Şimdi iş ehâlinin efk’ârını anılamada(-dır).

Hatırlatma – Daha yukarılarda (§ 628) görüldüğü üzere ardınca i- fiili gelen fiil adının bulunma hâlini (= süremli görünüşte) katmerli bir fiil meydana getirmektedir.

732. Arapça fiil adları – Arapça iş adları veya fiil adları (bk. 832. paragraftaki örneklere) salt anlamlı bir fiilcil ad (§ 711, c) niteliğinde oldukları zaman, tabii hâlle-riyle Türkçede -mA’lı iş adı gibi zayıflamış bir anlamda kullanılırlar.

Örn.: *kaḥeniñ teslîmi*;

mektubun irsâli ki bu *mektûbun gönderilmesi*⁶³¹ ile aynı anlamdadır.

Bununla beraber bazen fiile ait kip kavramını muhafaza eder ve bu selâhiyetle dolaysız ve dolaylı tümleçlere nâzım olabilir.

Örn.: *kaḥeyi teslîm*;

mektûbu irsâl.

Bu örnekler öncekilerle aynı anlamdadır; fakat yükleme hâllerindeki *kaḥe* ve *mektub* kelimeleri, burada iş adlarının (fiil adı) dolaysız tümleçleri olarak iş görmektedir.

Eski Osmanlıcada pek alışılmış olan bu yapılanma, bugün daha az kullanılmaktadır.

Başka bir örnek:

Bu maḥsadin temîn için; bu maḥsadin te’mîni için yerine bu maḥsadı te’mîn için ki böylesi ad tamlaması yapılanmasıdır.

Bununla beraber, Arapça fiil adlar iş adları olarak kullanılmış olsalar bile Türkçede ancak ada ait tümleçleriyle ad tamlaması hâline konulabilirler. Bilindiği üzere asıl Türkçe iş adları mantıki failleriyle ad tamlaması hâline girebilirler.

Yine krş. Arapça fiil adları içinde bulunduran zarf-fiil deyimleri (§ 1344).

II. Sıfat-fiiller

733. Fiillin sıfat-fiilleri, asıl sıfat-fiillerle bazen ortaç bazen de sıfat-fiilimsi (bk. §

⁶³⁰ Yünden yapılma kaba bir kumaş.^{JD}

⁶³¹ Yazar bunu *göndermesi* biçiminde veriyor.^{AUE}

747) gibi kullanılan *-DİK*'lı ve *-AcAK*'lı çekimsiz fiillerdir.

Sıfat-fiillerin çoğu, aynı zamanda fiile ait gövdeler (bk. § 611 ve aşağısı) olarak kullanılırlar.

Sıfat-fiiller, şu ekleriyle meydana getirilir:

1. *-An* şimdiki geçmiş zaman sıfat-fiili.

Eski Osmanlıcada bazen şimdiki zaman için *ا* geçmiş zaman için *ن* imlası kullanılırdı.⁶³²

Örn.: *seven*;

uyuyan.

Fiil, geçici bir eylem bildiriyorsa şimdiki zaman-geçmiş zaman sıfat-fiili bu fiil ve hareketinin artık olup bitmiş, geçmiş olduğunu gösterebilir.

Örn.: *vuran*= sözün gelişine gidişine göre şimdiki hâlde vuran, vurmakta olan veya geçmişte vuran, vurmuş olan.

1. hatırlatma – *-An*'lı sıfat-fiil, aynı zamanda çekimde bir gövdesi olmayan biricik bir sıfat-fiildir. *-DİK*'lı kip de böyledir; fakat bu sıfat-fiil olarak pek seyrek kullanılır.

2. hatırlatma – *-An* eki aslında *-ken*, *-kan* biçiminde olarak (krş. § 124) bir gırtlak sesi *k*, (*k*) ünsüzünü de içinde bulunduran idi. Doğu lehçelerinde bu biçimiyle kalmış bulunuyor. Osmanlıcada ise ancak bunun şu arta kalanları gösterilebilir: *-ken* zarf-fiili (§ 558) ve *-ken*'li sıfat-fiiller (§ 865).

3. hatırlatma – *-An*'lı çekimsiz fiil bugün ancak sıfat-fiil olarak kullanılır; fakat eskiden iş adı görevini de görüyordu (bk. bu kullanışın arta kalmışlarına § 1372 ve 1407). Bunun gırtlaklı ünlüsünü de muhafaza eden eski biçiminin müsait olduğu kavramların genişliği ve çeşitliliği hakkında bk. § 701.

734. *2.-Ar/Ir* geniş zaman sıfat-fiili eki.

Bu ekin özellikli ünlüsüne ait kurallar için bu sıfat-fiilin karıştığı geniş zaman gövdesi hakkında (bk. § 614 ve aşağısı) söylenilmiş olanlara müracaat edilmeli.

Geniş zaman sıfat-fiili, adet edilen fiilleri veya halleri bildirir.

Örn.: *sever* 'genel olarak genellikle seven';

uyur 'genel olarak genellikle uyuyan'.

Olumsuzunda:

sevmez, *uyumaz* (krş. § 616).

735. 3. *-mİş*'lı geçmiş zaman sıfat-fiili.

⁶³² Yazarın bu görüşünü kuvvetlendirecek bir örneğe biz rastlamadık.^{AUE}

Örn.: *sevmiş;*
uyumuş.

Bu sıfat-fiil belirsiz geçmiş zaman gövdesi olarak da kullanılır (§ 617) (yine krş. § 807).

736. -*DIK*'lı ve özellikle -*AcAK*'lı kiplerde sıfat-fiil olarak kullanılır.

4. -*DIK*'lı kip bu kullanışla ancak çok az sayıdaki hazır yapıtlı ifadelerde görünür (bk. § 743'ten 745 ve 753'teki örneklere).

5. -*AcAK*'lı kip, niyetli gelecek zaman sıfat-fiili görevini görür.

Örn.: *sevecek*= gelecek zamanda sevecek olan, sevmek niyetinde olan; *uyuyacak*= gelecek zamanda uyuyacak olan, uyumak niyetinde olan bu kip, niyetli gelecek zaman gövdesi ile karışır (§ 618).

737. Türkçede sıfat-fiil, Fransızcada olduğundan daha sık kullanılır. Fransızca'nın bağlaçlı yan cümlesine müracaat ettiği her yerde Türkçe böyleleri için sıfat-fiil kullanır.

A) Cümlede sıfat-fiillerinin görevi

738. Sıfat-fiillere ait cümle kuralları, esas bakımından asıl sığata ait olanların ayıdır.

Böyle olmakla beraber, bu iki çeşit dil bilgisi sınıfı arasında önemli bir fark yok değildir. Sıfat, âdeti üzere bir nitelik bildirir; fiilin sıfat-fiili ise bir *fiil ve hareket* bildirir. Bu da şu dogmacalara meydan verir:

1. 352 ve 353. paragraflarda görüldüğü üzere asıl sıfat şu görevlerde kullanılır:

a) *Sıfat* (*épihète*)⁶³³ olarak bu, bir *vasfın* bir kavramı nitelemesi; yani bir *vasfın* bir kavrama ilgi kurularak bağlanması ve aynı zamanda bu *vasf* ile o kavramın tanım ve sınırının belirtilmesidir: *kırmızı ev* gibi.

b) *Yüklem*⁶³⁴ olarak bu, belirtmeksizin bir niteliğin bir kavrama yalnızca isnat

⁶³³ Yazarın *épihète* dediğı, bizim *sıfat* dediğimizin aynıdır. Onun burada *adjectif* dememesinin sebebi, bu kelimenin asıl anlamı Fransızcada *kathın*; yani bir kelimeyi ya nitelemek ya tanım ve belirtmek için ona katılan başka bir kelime, olmasıdır. Yazar böyle iki türlü niteleyici ve tarif görevini gören *sıfat* kelimesini 'katılmış kelime' anlamıyla almaktan ise asıl sıfat demek olan *épihète* tabirini kullanmayı tercih etmiş görünüyor. Biz şimdiye kadar bu eserde *kathın* yerine sıfat kullandığımız için şimdi burada ayırd olsun diye *épihète* kelimesini yine sıfat demek olan *na't* ile ifade ediyoruz.^{AUE}

⁶³⁴ Veya *yüklem* de derler. Haber denilmesine sebep, bu durumdaki sıfatlar, tamlananlarının bir niteliğini haber verdikleri içindir. Nitekim "Ev kırmızıdır." örneğinde *kırmızı* sıfatı *ev*

edilmesidir. *Ev kırmızıdır* gibi.

Fiilin sıfat-fiili ancak sıfat görevini bir fiil ve hareketin bir kavrama isnat olunması ve aynı zamanda bu fiil ve hareket ile o kavramın tanım ve belirtilmesi işini görebilir.

Yüklemin tanım ve belirteci olmaksızın bir fiil ve hareketin bir kavrama isnat edilmesi görevi fiilin kişili kiplerine bırakılmıştır.⁶³⁵

2. Fiil ve hareketlerin, alışılmış olduğu üzere bir özne ile tümleçleri (veya mesul-leri) olduğu sebeple fiilin sıfat-fiilini gösteren sıfatlar, bir cümle görünümü almağa meylederler (Bk. yarı cümle veya cümlecikler kuramına § 251).

Kısaca aşağıdaki paragraflar daha özel olarak cümle yapısı ile ilgili olan bu ku-ramı çiğneyici durumdadır.

3. Fiil ve hareket bizzat belirlenik ad⁶³⁶ tarafından yapılmış olabilir; fakat aksine bu, başka bir kavramdan çıkıp gelmiş olarak belirlenik ada nâzım da olabilir. Her iki takdirde sıfatın yapılanması aynı olmaz (bk. § 741 ve aşağısı).

739. Fiilin bir sıfat-fiille meydana getirildiği sıfatlara *fiilcil* (=fiillik) adını veriyoruz.

Örn.: *yanan ev*;

yapdığım ev.

Daha yukarıda § 351'den 357'ye kadar incelenen asıl sıfatla meydana getirilmiş sıfatlara ise *adcl* (adlık) adını veriyoruz.

Örn.: *kırmızı ev*.

740. Fiilcil ile adcl sıfat (sıfat-fiil ile ad-fiil) arasındaki başlıca benzerlikler şun-lardır:

1. Sıfat-fiil, cümlede aynıyla ad-fiilin bulunduğu yerde; yani belirlenik⁶³⁷ kav-ramdan önce bulunur.⁶³⁸

tamlananının niteliklerinden birini haber veriyor. Buna ayrıca yüklem (isnad edilen şey) de derler. Yazarın tanımına göre burada bu tabir daha elverişli gibi görünüyor. Nitekim örnekte *kırmızı(hk)* niteliği *ev* kavramına isnat edilmiştir. Ancak yüklem, özne tabirleri daha başka şeylerde de kullanılır. Nitekim "Ahmet geldi." cümlesinde *geldi* kelimesi yük-lem, *Ahmet* de özne olur. Bunun için biz burada yüklem kelimesini karşılığı olarak gös-termekten çekindik.^{AUE}

⁶³⁵ Doğrusu aranılırsa bu görüş ancak Türkiye Türkçesinin şimdiki hâli içindir; yoksa haki-katte fiilin kişili kiplerinden çoğu (belki hepsi), aslında ad cümlelerinin haberleri olarak kullanılan fiilin ada ait (ad kökü) kipleridir.

⁶³⁶ Fransızcada ise *la maison est brûlante* "Ev yanııcıdır." demezler de bunun yerine *la maison brûle* "Ev yanıyor." dahi derler.^{JD}

⁶³⁷ Yani niteliklenik, tamlanan.^{AUE}

⁶³⁸ Böylece kelimelerin sırası Fransız dilindeki aksine bir durumda olur ki bu dilde tam-

2. Ad-fiil, sıfat-fiilde olduğu gibi basit veya birleşik olabilir (krş. § 354 ve aşağısı).

B) Basit sıfat-fiillerin yapılanması

741. Önceden § 738, 3'te gösterildiği üzere sıfatların yapılanması değişmelidir. Bu bakımdan iki durumu ayırmak gerekir.

Birinci durum – Belirlenik ad, o fiilin mantıki öznesi olur.

Örn.: *Yanan ev.*

Hakikaten, *yan-* fiil ve hareketini yapan, belirlenik *ev* kavramıdır.⁶³⁹

İkinci durum – Belirlenik (=belirtik) ad bu fiilin mantıkî yapanıdır.

Örn.: *Yaptığım ev.*

Belirlenik olan *ev* kavramı, fiilin anlattığı eylemi yapmıyor; bu eylem (birinci kişi zamiri çeşidinden olan) bir başka kavramdan çıkıyor ve bu eylemin akibetlerine uğrayan, onun tümleç görevine katlanan da belirlenik ad oluyor.⁶⁴⁰

Şimdi bu iki duruma burada ayrıntılı olarak gözden geçireceğiz.

Birinci durum

742. Belirlenik ad, aynı zamanda basit sıfat-fiilin mantıki öznesi olursa bu tamlamada yer alan fiilin sıfat-fiili (daha doğrusu sıfatlık) bir sıfat-fiil biçiminde olur.⁶⁴¹

Örn.: *yanan ev.*

Başka sıfat-fiillerde de böyledir:

Geniş zaman sıfat-fiili: *yanardağ.*

lanan cümle, belirlenik addan önce gelir (bk. yukarıdaki örneklere ve onların Fransızca karşılıklarına).^{JD}

⁶³⁹ Yani *yanan* kelimesi *ev*'i tanımıyor. Şu hâlde *ev* belirlenik bir addır ve *yanan*= “ki yandı ki yanyor” demek olduğuna göre bu fiilleri bildiren *yanan* kelimesinin öznesi *ev* kelimesidir. Başka türlü söyleyelim: bir taraftan *yanan* bir belirtken olduğuna göre *ev* onun belirlenik adıdır; bir taraftan *yanan* fiil olduğuna göre belirlenik ad olan *ev* kelimesi onun öznesidir.^{AUE}

⁶⁴⁰ *Yaptığım ev* “Öyle ev ki ben yaptım.” ayarındadır ve ben yaptım fiiline göre *ev* kelimesi tümleç görevindedir. Başka türlü söyleyelim: *yaptığım ev* tamlamasında *yaptığım* kelimesi *ev* kelimesini belirliyor ve *belirleyen* sıfat görevini oynamakla *ev* adı ona (belirlenik ad) oluyor. Bir taraftan da *yaptığım* kelimesi ‘ki ben yaptım’ takdirinde olduğu için fiil ve öznesi içinde bulunduran bir kelimedir: *yaptık* (= fiil) + *im* (= özne). *ev* kelimesi ise buna tümleç olur.^{AUE}

⁶⁴¹ Fransızcada bu bağlama zamir olan *qui* ve arkasından gelen kişili bir fiil kipiyle tercüme edilir.^{JD}

Geçmiş zaman sıfat-fiili: *yanmış ev*.

Gelecek zaman sıfat-fiili: *yanacak ev*.

743. Pek seyrek olarak iyelik eksiz kullanılan *-DIK* kipi, ancak birtakım hazır ifadelerde sıfat-fiil görevini görür (Bunlarda fiilin daima olumsuz olduğu dikkate değer bir şeydir.).

Örn.: *Çıkmadık candan ümid kesilmez* (atasözü);

Horos sesi işitmedik altunu var (Hasisten söz edilirken, bir söylence);

Mahlûk olmadık bir şey;

Elde olmadık sayd üzerine 'uğd-i bey'ü şirâ (His. de Djevd., I, 257);

Evlenmedik yigitle er görmedik kız (1426 yılı yazmaları, 219. yap.).

Aşağıdaki (Eski Osmanlıca) örnekler bu kipin olumsuz fiillere ne kadar özgü bir şey olduğunu gösterir:

O sığır işlemiş sığırdır yoksa işlemedük müdür (1426 yılı yazmaları, fol. 71. yap.; krş. aynı yer, 133. yap.)

744. Daha çok bu kip başlıca fiili *kałmamağ* olan cümlelerde görülür (krş. § 753).

Örn.: *Kırılmadık tabağ kałmadı*;

Bilâl (Peygamberin müezzini onun cenazesi önünde) “*eşhedü enne Muḥammeden resûl'ullah*” deyince *ağlamadık kimse kałmadı*” (= Şahidlik ederim ki Muhammet Tanrının peygamberidir) (ŞEMSEDDİN SAMİ).

kał- fiili olumsuz bir cevap anlatan sorulu bir cümlede kullanıldığı zaman aynı tamlama kullanılır:

Örn.:

Virmedik arzihâl beylermi yałdı,

Zarbumı yimedik beylermi yałdı,

Yonsa baña yanmadık illerme yałdı,

Kemendim, atmadık dâıarmı yałdı (GIESE, 55. s.).

745. Bu yolla kullanılan *-DIK*’lı kip birçok ifadede ‘işitilmemiş, duyulmamış, tasavvur edilmez, inanılmaz vs.’ anlamıyla görülür:

Örn.: *İşidilmedik (mesmu‘ olmadık)* ‘duyulmamış, fevkalade, nâdir, hârikalı’;

(*Bir yerde*) *görülmedik* (veya *meşhûd olmadık*) ‘hârikalı, şaşkınlık veren, fevkalade’;

Haıra gelmedik (veya *haıtır ve hayâle gelmedik*) ‘düşünülmez, inanılmaz’.

İkinci durum

746. Belirlenik olan kavram, belirleyen kelimenin mantıki tümleciiyle belirsizlik

(birbirine karışma) durumunda bulunur.⁶⁴²

Örn.: *Yapdığım ev*.⁶⁴³

Türkçede bunun iki türlü yapılanma biçimi mümkün bulunuyor:

747. 1. Yapılanma – Ucunda bir iyelik eki de bulunan -*DIK*’lı ve -*AcAK*’lı sıfat-fiil olarak kullanılan kipler.

Örn.: *sevdiyim*; yani o zat ki ben onu sevdim⁶⁴⁴;

sevdiyiñ; yani o zat ki sen onu sevdin vs.;

seveceyim; yani o zat ki ben onu sevmek niyetinde veya zorunda olacağım;

seveceyiñ; yani o zat ki sen onu sevmek niyetinde veya zorunda olacaksın vs.

Iyelik ekinin varlığı, bu kiplerde kendi mantıki faillerine yol gösteren dönüşlülük ekleri olmalarından ileri geliyor. Bu mantıki failin adı geçerse o zaman bunlar o mantıki fail olan kelime ile birlikte ad tamlaması ortaya çıkarırlar. Bu bakımdan iş adları gibi (krş. § 715) muamele görürler; fakat iş adı ‘sevmem, sevmek işim’ anlamını bildirir; sıfat-fiil ise *sevdiğim*, *seveceğim* (*zâtı*) bildirir.

Bu kipler sıfat görevini gördükleri adın hemen üst başında bulunurlar. Bu bakımdan fiilin öteki sıfat-fiilleri gibi hareket ederler.

Aşağıdaki örneklerde yukarıdan beri söylediğimiz bütün şeylerin uygulaması görülecektir.

yapdığım (yapacağım) ev;

Mehmedin yapıdığı (yapacağı) ev.

⁶⁴² Yani o kelime bir taraftan belirleyen sıfatın tamlananı, bir taraftan kendisinde fiil kavramı da olduğuna göre o fiilin tümleci görevinde olur.^{AUE}

⁶⁴³ Fransızca böyle hâllerde göreceli bir cümle kullanılır ki bu, durumuna göre dolaysız tümleş görevini gören *que* veya dolaylı tümleş görevini gören gibi bir bağlama zamiriyle başlar.^{JD}

Türkçede bu gibi fiilden sıfat kipleri yanı başındaki belirlenlik adı (nitelenen) belirtmek görevinde olduğu gibi bu katkılılarda fiil anlamı da olduğu için tamlanan (belirlenlik) kelime, o fiilin tümleci olur. Ancak bu tümleş dolaysız veya dolaylı olabilir. Bunun dolaylı veya dolaysız olması o sıfat-fiilin geçişli veya edilgen olmasına bağlıdır:

Yaptığım ev tamlamasında *yapmak* fiili geçişli olduğu için belirlenlik olan *ev* bu fiilin açık tümlecidir: *o evi ki yaptım*. Bu Fransızca *que* ile ifade edilir.

Uğradığım ev tamlamasında *uğra-* fiili edilgen olduğu için tamlanan denilen belirtir *ev* kelimesi, bu fiilin dolaylı tümleş “O ev ki ben ona uğradım.”.

Böyleleri Fransızca fiilin gerektiği üzere gibi vaslî zamirle bağlanan vaslî (sıralı) cümlelerle tercüme edilir.^{AUE}

⁶⁴⁴ Yazarın dediği gibi yalnızca *que j’ai aimée* ‘ki sevdim’ demek yetmez; *que j’aime* ‘ki sevdim’ demek lazım; çünkü *sevdiğim* örneği cümledeki gelişe gidişe göre hem geçmiş zamanda *sevdiğim* hem şimdiki zamanda *sevdiğim* anlamında olur.^{AUE}

748. Bu kipler, cümledeki anlam ve görevleriyle sıfat-fiillere yaklaşır; fakat (iş adlarına benzeyen) biçim bilgisi yapılarıyla onlardan farklı bulunurlar. Sıfat-fiiller değişmezdirler; bu kipler ise iyelik ekleri aldıkları için aksine değişmelidirler. Bunlara *sıfat-filimsi* veya *tümleç-sıfat-fil* adının verilebilmesi bu yüzdendir. Türkçede böylesine *sıla kipi* derler.

749. Aslında fiil geçişli veya geçişsiz fiil olabilir, başka türlü ifade ile fiil bir dolaylı veya dolaysız tümleci olabilir:

Örn.: *okuyacağım kitap* (Bir kitap ki onu gelecekte okumak niyetinde veya zorundayım.);

para verdiğin fukara (Bir fukara ki ona sen şimdi veya geçmişte para verdin.);

anamın oturacağı sokak (bir sokak ki orada anam oturacak);

indiğiniz vapur (Bir vapur ki şimdi veya geçmişte ondan indiniz.);

kedi bulunmadığı yerde fare başkaldırır (Kedi olmadığı zaman fareler dans eder.).

750. Bir sıfat-fiilimsinin kullanılabilmesi için belirlenik adın bizzat o sıfat-fiilimsinin tümleci olması lazım gelmez. Aynı sıfat-fiilimsi gibi belirleyen bir öge arasına girmiş herhangi bir kelimenin kullanımına kalması⁶⁴⁵ yeter. Bizim daha yukarıda (§ 746) belirlenik kavram belirleyen için mantıki tümleç görevini görür demekle anlatmak istediğimiz de budur.

Örn.: *yapmak istediğim ev* (Bir ev ki onu yapmayı şimdi istiyorum veya daha önce istedim.); [burada *ev* kelimesi *yap-* fiilinin nazımlığına uymuş bulunmaktadır. Bu *yap-* fiili aynı zamanda *istediğim* biçimindeki belirleyenin bir kadını meydana getirmektedir.

751. 2. Yapılanma – Öncekinden daha seyrek olarak sıfat-fiilleri kullanmaktan meydana gelmiştir ve kısaca bu, birinci durumu da (§ 742) bulunana yaklaşır, şu fark ile ki bunda anlam başkalığı ve dışarıdan bir öznenin varlığı görülüyor.

Örn.: *Tâ‘ûn olan*⁶⁴⁶ şehir (bir şehir ki orada *tâ‘ûn* var (veya var idi). (Atasözü: *Tâ‘ûn olan şehre ne girmeli ne oradan kaçmalı*)).

Bu örnekte belirlenik kavram olan *şehir* kelimesi ‘var olmak, bulunmak’ anlamlarında *ol-* fiilinin tümlecidir. Bununla beraber sıfat-fiil *oğduğu* kelimesi yerine (Burada *tâ‘ûnuñ* biçiminde *-İñ*’lı bir mantıki failiyle beraber olarak aslında o da olabilirdi.)

⁶⁴⁵ Yani onun tümleci olması.^{AUE}

⁶⁴⁶ Buradaki *olan* kelimesi ‘bulunan’ anlamındadır; yoksa ‘öğretmen olan arkadaş’ örneğindeki *olan* öğretmen kelimesiyle beraber birleşik bir fiil olup birbirinden ayrılmaz. Hâlbuki burada *tâ‘ûn olan* kelimeleri birleşik bir fiil değildir.^{AUE}

olan biçiminde bir sıfat-fiil bulunmaktadır.

752. Başka Türk lehçeleriyle yapılan karşılaştırma, özünde yalnız bu yapılanmanın kullanılmakta olduğunu (krş. § 701 ve 1269) tahmin ettirmeğe müsaittir. Kendisi bir çeşit kuralsızlık durumunda varlığını devam ettirmekle beraber yerini ancak sıfat-fiilimsilerin girdiği yapılanmaya bırakmaya meydan vermiştir.

Aslında sıfat-fiillerin kuralsız kullanışı ancak şu takdirlerde mümkündür:

1. Fiilin mantıki öznesi fiil ve hareketin yapılmasında pek tesirli bir biçimde olmayarak araya girer. Fiil çok zaman geçişsiz fiil (özellikle edilgen) ve pek istisna olarak da geçişli fiil olur.

2. Öznenin açıktan açığa görünük bir ferdiyeti, bir şahsiyeti olmaz: Bu, en üstünlük olarak cansız bir madde ve seyrek olarak bir kişi olur. Belirleyenin mantıki öznesi birinci ve ikinci kişi olan (söylenilmiş veya söylenilmemiş) bir kişi zamiri ise sıfat-fiilin kullanılması bile imkânsız olur.

Örn.: *Su bulunmayan yerde teyemmüm câizdir* (Atasözü yerine geçen dinî bir hüküm);

Lâtin harfleri ile (hurâfâtiyle) tedrisât icrâ edilen mektebler;

terbiye verilmemiş şaka (Arnavutluk'ta);

edyâna, müessesât-ı diniyeye bil'â istisnâ hürmet olunan devletler; (Burada özne belirsizdir.);

Rüzgâr gelecek delikleri kapadı (söylence);

Yayın çaķ oķ çıkan mevziği (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 680);

Saban girmemiş arz (aynı yer, 775);

Yer gök götürmez ^{asker}647;

Ta'am yenen kablar yıkanan sular (*Hulviyât-ı Şâhî*, 71).⁶⁴⁸

753. -DIK'lı kipin kullanımına benzer bir kullanışı olan münferit bazı örneklerde söylenebilir:

Baĭta deymedik ağaç olmaz;

Kiriş geçürmedik yay (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 481).

Bu ifadelerin birtakımı ana fiili *braķmamaķ* ve (Eski Osmanlıcada) *ķomamaķ* olan cümlelerde bulunur (krş. § 744).

⁶⁴⁷ *Götürmek*, 'taşımak, yukarı tutmak' anlamlarında da olduğuna göre bu kelimenin Fransızca kelime tercümesi *porter*, *supporter* gibi bir fiil adıyla olur.^{AUE}

⁶⁴⁸ Birbirine manaca ulaşık aynı kipin ard arda gelişi telif za'fı ve ta'kit ortaya çıkarır: "Ta'am yenen kabların yıkandığı sular." biçiminde bu kipleri çeşitlemek vuzuhu kolaylaştırır.^{AUE}

Aramadık yer bırakmadım;

Bu mel'un tilki bir kōy halkına yapmadık ziyān braḫmadı (KÜNOS, Nasreddin Hoca Hikâyeleri);

*Eşkiya cāmilere bile etmedik ḫaḫāret bırakmadılar*⁶⁴⁹;

Ḥaḫ ta'ālā bu ümmete kerāmetden ḫayırdan hiçbir işlemedük nesne ḫomadı (1426 yılı yazmaları, 122.yap.).

754. Her ne kadar sıfat-fiillerin 2. yapılanması (§ 751) esas itibarıyla sıfat-fiilimsiler (birinci yapılanma § 747) ile iki türlü kullanış ortaya çıkarırsa da iki yapılanma arasında hafif anlam farkları bulunan hâller de vardır.

otuz kişiniñ oturacağı yer (1. yapılanma),

otuz kişi oturacak yer (İstanbul tramvaylarında ilân) (2. yapılanma).

Bu iki örnek arasındaki karşılaştırma bir defa daha gösteriyor ki ikinci yapılanma daha belirsiz bir anlam veriyor. Diğer taraftan ötekiden daha hafif olduğundan, tabii olarak birtakım hazır deyimlere alınmış bulunuyor.

Örn.: *Elinde sopa olan bir adam.*

Bu ifade *-ki* birleşik bir sıfat meydana getirmektedir (bk. § 354). Elinde sopa biçiminde hazır bir deymi içinde bulunuyor ve bu deyim nitelik zarfı olarak kullanılabiliyor: *Elinde sopa içeri girdi.*

Daha yukarıda verilen *otuz kişi...* örneği de hazır bir ifade meydana getirmiş sayılabilir.

755. *Yarı edilgen sıfat-fiil* – Belirtik ad, sıfat-fiilin mantıki tümleci olduğu zaman, kullanılan yapılanmanın yukarıda verilen bütün örneklerinde (krş. § 749) bu sıfat-fiilin kendisine ait bir öznesi olur. Hâlbuki bu öznenin söylenmediği de olabilir.

Örn.: *okuyacak kitab.*

Bu yolla kullanılıncı sıfat-fiil edilgen bir eylemi bildirir; fakat bundan dolayı edilgen fiilin eklerini almaz. İşte bunun için böylelerine yarı edilgen adını vermeği teklif ediyoruz. Çekimsiz fiillerin bu kullanışı öteki Türk lehçelerinde (krş. § 701 ve 1269) pek genel olduğu hâlde, Türkiye Türkçesinde *-DIK*'lı ve *-AcAK*'lı iki kipe kısılmış kalıyor.

1. *-DIK*'lı kip yarı edilgen sıfat-fiil olarak ancak gerçekten adlar (sıfatlar ve adlar) haline gelen az sayıda kelimelerde kullanılır:

bildik;

bulduk;

⁶⁴⁹ Yazar bunun yerine 'kilise' anlamında *église* diyor.^{AUE}

siydik, siymek Latince *mingere*'den.

756. 2. -AcAK'lı kip yarı edilgen sıfat-fiil olarak sık sık kullanılmaktadır. O zaman onun bildirdiği eyleme uğramağa müsait diye sayılan bir adın sıfatı görevini görür (Sıfat-fiile yakın bir anlam. krş. § 1343).⁶⁵⁰

Örn.: *okuyacak kitap* 'bakınız yukarıdaki aynı örneğe';

gidecek yer;

oturacak ev.

Bu ifadeler yüklem olarak kullanılan *yok* ve *var* kelimeleriyle beraber çok zaman çekimsiz fiillerin bir kadını meydana getirir (krş. § 1197 ve aşağısı).

Örn.: *okuyacak kitabım yok;*

Yiyecek bir şey yok mu?

757. Türkiye Türkçesinin şimdiki hâlinde yan edilgen sıfat-fiil yalnızca edilgen fiilin özgelemeci bulunmayan biçimiyle değil, anlamıyla da asıl edilgen sıfat-fiilden ayrılır.

Nitekim *okunacak* veya (katmerli yapım ekle) *okunulacak* *kitab* gibi bir ifade yalnız okunmaya elverişli bir kitap değil, okunması gerekli ve ileride okunması tasavvur edilen kitap anlamlarını da verir.

758. -AcAK'lı bir kipin yarı edilgen sıfat-fiil veya alelade sıfat-fiil olduğunu anlamak için sözün anlamına bakmak gerekir. Genellikle mantık aksine bir muhakeme buna yeter. Bu madde kendisini tanım ve belirten eylemi yapamıyorsa o eyleme kendisi uğruyor demektir ki o zaman bu kip olsa olsa yarı edilgen bir sıfat-fiil olabilir.

Okuyacak kitab ifadesinde böyledir, zira *kitab* okuyamaz, okunur.

Okuyacak adam ifadesinde alelade bir sıfat-fiildir, zira *adam* okur ('nefes edilmek' anlamı hariç, *kitab* gibi) okunmaz.

Hatırlatma – -DIK'lı ve -AcAK'lı kiplerin yarı edilgen sıfat-fiiller biçiminde kullanılmaları için fiilin geçişli fiil olması zaruri değildir (bk. yukarıdaki örneklerle).

759. Bilindiği üzere sıfat-fiiller içinde yarı edilgen sıfat-fiilin kullanılışı -DIK'lı ve -AcAK'lı kiplere kısıtlıdır, lâkin -mA'lı⁶⁵¹, -Ik'lı vs. adların anlamında da bunların

⁶⁵⁰ Fransızcadaki dengi *à* edatıyla birlikte fiil adıdır. Bir yer adı olursa *à* yerine *où* edatı getirilmeli. Aslında Fransızca dengi de yarı edilgen bir kullanış meydana getirir. O hâlde bu hâli yalnız Türkçeye özgü bir şey diye düşünmemeli. Bk. SUDRE, Gram., fr. cours sup. § 114, VII, 4.; yani üst yanında *à* bulunan fiil adı, meçhul bir biçimde olmakla beraber şu Türkçe edilgen bir fiil adı niteliğinde olabilir: *İşin yapması* 'yapılması' kolay değil.^{AUE}

⁶⁵¹ Bunun söylemesi (= söylenmesi) kolay; *yapması* (*yapılması*) güç iş vs.^{AUE}

eserlerini görmek mümkündür. Şu kayd ile ki o zaman kiplerin (daima geçişli fiil olan) fiil kavramı, kendi yerini hemen hemen tamamıyla ad kavramına bırakmış bir durumda olur (bk. § 854, 860 vs.).

Divanü Lugati't-Türk'ün birçok kere ve sıkı sıkı belirttiği üzere Eski Türkçede -miş ekinin bir edilgen sıfat-fiil anlamı vardı:

kurmuş ya 'kurulmuş yay' (II, 49. s.);

közâtmiş nân 'gözetilmiş şey' (II, 133. s.);

uğyurmuş 'uyanmış' (II, 204);

bitimiş bitig 'yazılmış evrak' (II, 258) vs.

Şuna da dikkat edilmeli ki -*DIK*'lı ve -*AcAK*'lı kipler sıfat-fiilimsi olarak yegâne kullanılanlardır ve ihtimal ki bu hâl basit bir tesadüften ibaret değildir. Öyle görülüyor ki sıfat-fiilimsi kip, yarı edilgen kullanışının olsa olsa bir gelişmesidir.

760. Sıfat-fiilimsilerin oluşumu ilk zamanlarda belirlenik ada, uğrayan iyelik ekinin yer değiştirmesinden ileri gelir (krş. § 1269). Bu bakımdan Eski Osmanlıca'nın şu ifadelerini karşılaştırınız:

Tâ oļ sevdüğüñüz maļdan sadaķa vermeyince, ta oļ sevdük maļñuzdan zehât vermeyince (1426 yılı yazmaları, fol. 184);

Yılanñ ısıracağı yeri Aļlah bilir; yılanñ ısıracaķ yerini Aļlah bilir (ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*).

C) Birleşik fiil sıfatları

761. Sıfat-fiil, ad-fiil gibi basit veya birleşik olabilir (krş. § 354 ve aşağısı).

Bilindiği üzere sıfat basit olduğu zaman bunda bulunan fiilin mantıki öznesi (fiil alelade sıfat-fiillerden olduğu takdirde) veya mantıki tümleci (fiil sıfat-fiilimsilerden olduğu takdirde) şu örneklerde bizzat belirlenik kavram olan *ev* olur; *yanan ev*, *yapdığım ev*.

Sıfat birleşik olduğu zaman fiilin öznesi veya tümleci bizzat belirlenik kavram olan *ev* değil, hâl ve takdire göre ortalama bir kavram; yani *damı* biçimindeki belirtik kavrama belirten iyelik üçüncü kişi zamirini içinde bulunduran bir ad olur.

Örn.: *damı yanan ev*. Bunda *yanan ev* değil *damı*'dır.

762. Basit sıfatlar için yukarıda gözden geçirilen bütün yapılanmalar (§ 741 ve aşağısı) birleşik sıfatlara uygulanabilir.

Birinci hâl (belirlenik ad=özne) için örnekler ki 741. paragrafta basit sıfatlar için verilenlere denktir.

*Içi yanar dağ*⁶⁵²;

Damı yanmış ev, damı yanacak ev.

Hatırlatma – Çok zaman bu ifadelerde ‘var olmak’ anlamına kullanılan *ol-* fiili bulunur. Ucunda iyelik eki bulunan bir ad bu fiilin öznesi olduğu zaman (Fransızca *avoir* fiili gibi aynı nitelikte) iyelik bildirmeğe yarar.⁶⁵³

Örn.: *kulesi olan ev* (krş. § 1204).

763. -*DIK*’lı kipin buna benzer bir kavramla kullanıldığı (krş. § 743) birkaç münferit ifadeyi burada zikredebiliriz:

saçı bitmedik yetim (ma’sûm);

*yağası kesilmedik lağırdı (söz)*⁶⁵⁴;

misli görülmelik ağaçlar (MEHMED EFENDİ, *Sefâret-nâme*).

764. İkinci durum (belirtik = belirlenik ad – tümleç) için örnekler ki 747’den 751. paragraflarda basit sıfatlar için verilen örneklerle denktir:

1. yapılanma (sıfat-fiilimsiler).

damını yapıdığım (yapacağım) ev;

Mehmedin damını yapıdğı (yapacağı) ev;

çocuğuna para verdiyiñ fukara;

muḳaddemesini okuyacağım kitab;

ucunda anamın oturacağı soḳak;

üstünden endiğiniz iskemle.

2. yapılanma (sıfat-fiiller).

ḫavâlisinde ta’ûn olan şehir;

ucunda ağır bir ḫurşuñ parçası sallanan olta;

saḳalına ḫır gelmiş (serpmiş) bir adam.

Bu örneklerde aracı kavramlar sırasıyla *saḳal*, *uç*, *ḫavaḳı* kelimeleridir. Bunlar *olan*, *gelmiş* ve *sallanan* fiillerinin tümleçleridir.

⁶⁵² Örnekte görüldüğü üzere bu ifadelerin Fransızca karşılıkları, ilgi hâlinde vaslî zamirlerinden birini içinde bulunduran sıfat-fiilli cümlelerdir.^{JD}

⁶⁵³ Bu bakımdan birleşik sıfattaki aracı adda, Fransızcada bu ifadeleri *dont telle chose existe* biçiminde değil de *qui a telle chose* biçiminde tercüme etmelidir.^{JD}

⁶⁵⁴ Bu aslında ‘henüz hiç işidilmemiş, yeni yeni duyulan’ anlamında olup yazarın dediği gibi ‘mantıksız, akılsız’ demek değildir.^{AUE}

765. Bu ifadelerin yabancı dillerde yapılışı tabiidir ki aynı düzende olamaz.^{AUE655} Belirtme ve tanım tümleci fiilin dolaylı tümleci olduğu zaman (= Türkçede ikinci durumdaki biçimlerden biri) bu zamir, öncülün belirtme ve tanım tümlecinden sonra bulunur:

766. Sıfat-fiil birleşik sıfatla, ad-fiil birleşik sıfat arasındaki benzerliğin daha iyi kavranması için 761. paragrafta verilmiş olan kuralı şöyle basitleştirmek yeter. Fiile ait birleşik sıfattaki fiil, yapılan bir eylemi *yanan* veya bir aracı B kavramı örneğin *damı* tarafından uğranılan *yapdığım* gibi bir eylemi bildirmek suretiyle bir A örneğin *ev* kavramını belirtir ve tanımlar [krş. § 354 ve aşağısı].

Bu tanım, ada ait birleşik sıfat hakkında verilmiş olanlara değişecekleri değiştirmek suretiyle eşit olur. Niteleme fikrinin yerini yalnızca eylem fikri tutar.

Nitekim *damı yanan ev* ifadesinde *yan-* fiili *damı* kelimesinin mantıki olarak yüklemidir ve bu yüzden kendisine düşen (özmeden sonraki) yeri alır; fakat kişili kip almaz. *Ev* kelimesine sıfat görevini gören bir ifade içinde yer tutmuş olarak bu kelimenin belirleyeni yalnızca kendisinin olduğu takdirde nasıl bir kip alacaksa onu; yani bir sıfat-fiil kipini alır. Şu hâlde bu sıfat-fiilin anlamı, burada tuttuğu yer gibi belirsizdir (krş. § 355).

767. Adcıl birleşik sıfatlarda olduğu gibi aracı ad ikiye bölünebilir; yani o *adın* yerine birinci sözcüğü (tamlananı), bizzat belirleyen adı bildiren iyelik üçüncü kişi zahirini içinde bulunduran bir ad tamlaması gelebilir (krş. § 356).

Örn.: *Damının yarısı yanan ev;*
damının yarısını yapıdığım ev.

C) Ad olarak kullanılan sıfat-fiiller

768. Sıfat-fiiller, ad-fiiller gibi ad olarak kullanılabilirler (krş. § 358) ve hatta bunların kullanışları ötekilerden daha kolayca olur.

O zaman sıfatın kendisinde, belirttiği ve tanımladığı kavramda iç içe girmiş bulunur; başka türlü söyleyeyim, belirtik (=belirlenik) kavram (tamlanan) ancak sıfatı ile ifade edilir.

⁶⁵⁵ Şuna dikkat edilmeli ki bu ifadelerin Fransızca karşılıklarında *dont*, *duquel* vaslı zamiri, öncülü vaslı cümledeki fiilin öznesi olduğu zaman (= Türkçede birinci durum' krş. § 741 ve 762) cümlelerin başında bulunur: *maison dont le toit brûle* veya öncülü vaslı cümledeki fiilin dolaysız tümleci olduğu zaman da böyledir. (= Türkçede ikinci durumdaki biçimlerden biri; krş. § 746 ve 747): *maison dont j'ai bâti le toit*.

Örn.: *Ucuz alan (Ucuz alan pahalı alır.)* (atasözü).

769. Bu ifadelerin yabancı dilde yapılışı, tabiidir ki aynı düzende olamaz.^{AUE656}

Örn.: *Bir ağızdan çıkan biñ dile yayılır* (atasözü).

Hatırlatma – Eski Fransızcada *qui trop embrasse, mal etreint* gibi cümlelerde *celui que* 'o kimse ki' anlamında olan *qui* zamirinin kullanılışı Türkçenin tarzına daha çok yakındı.

770. İstisna olarak örneğin sıfat-fiilden önce *her* kelimesi bulunduğu zaman Fransızcada bazen gösterici (demonstratif) olmaksızın tercümelere de müracaat edilebilir.

Örn.: *Her yorulın için han yapılmaz.*

771. Fiilin bütün sıfat-fiilleri şöylece ad olarak kullanılmış sıfat görevinde görülebilir:

a) Asıl sıfat-fiiller, tabii kullanışlarıyla (741. paragrafta incelenen birinci duruma eşit olarak).

Örn.: *Ölüyü gören hastağa rāzi olur;*

Avdan işlah olmuş var mı?

Görünenden görünmez çoktur (atasözü)⁶⁵⁷;

Olaçağ oldu.

Hatırlatma – Çoğu zaman böyle kullanılan -An'lı sıfat-fiildir.

772. b) Sıfat-fiilimsiler (kullanışları ikinci durumun 1. yapılanmasına eşit olanlar; krş. § 747).

Örn.: *körün istediği bir göz ikisi olursa ne söz?* (atasözü);

Söyleyeceyi varsa işideceyi de var.

Hatırlatma – Esas itibarıyla yalnız geçişli fiillerin sıfat-fiilimsileri ad olarak kullanılabilir (bk. yukarıdaki örneklerle); bununla beraber istisna olarak bu kullanışta bazı geçişsiz çatılarla yapılmış sıfat-fiilimsilere de rastlanıyor:

Örn.: *Erdiğine erir*⁶⁵⁸ *eremediğine taş atar* (atasözü). *Er-* fiili yönelme hâline nâzım olur.

⁶⁵⁶ Fransızcada bu ifadelerin denklerini yapmak için Türkçe sıfat-fiil, sıfat olarak kullanılmış ise onun uygun olduğu çeviriye bir gösterme sıfatı ilave edilir: Böylece *ce qui, ce que, ce dont, celui qui, celui que, celui dont* vs. gibi ifadeler vücuda getirilir. Sıfatın içerdği belirtik anlam (tamlanan) zarfsız bir anlamda olduğu zaman bu Fransızca *ce* kelimesi kullanılır: *chose qui, que...*^{JD}

⁶⁵⁷ Bunun Fransızca dengi *celui dont... ce dont...* olacak; fakat örneklerde görüleceği üzere tercüme değişebilir.^{JD}

⁶⁵⁸ *erir* olacak.^{AUE}

773. c) Tabii kullanışlı olmayan asıl sıfat-fiiller (ikinci durumdaki 2. yapılanma-ya eşit krş. § 751). Bu hâl nadirdir.

Örn.: Sâ'ika vurmuşa döndü;

Sıçan düşenden on beş gölek çeküp (Hulviyât-ı Şâhî, 14.yap.).

774. Birleşik sıfat-fiiller ad olarak da kullanılabilirler.

Başı büyük olan bey, ayağı büyük olan çoban olur (atasözü).

Bu babda azacık şüphesi kaçan varsa...

Hatırlatma – Aşağıdaki örnekler § 762. hatırlatmada belirttiğimiz ifadelere denktir.

Başı olan bal yemezmi? (atasözü);

Hiçbir şeyi olmayan hiçbir şey kaybetmez (atasözü);

Eğer iki kişi seferde olsa birinün suyu olması (=olmasa) birinün olsa olmayan olandan dileye (Hulviyât-ı Şâhî, 39.yap.).

775. İsim olarak kullanılan sıfat-fiiller ad olarak kullanılan (isme ait) sıfatların aldığı aynı ekleri (krş. § 360 ve aşağısı) alabilirler.

a) Çokluk ekini:

Erbâbı hâlemden temeyyüz edenler hâcegânlığa terâkkiye ederlerdi (Hâcegânlık, Eski Osmanlı idaresinin resmî kalemlerinde baş müsevvidlik unvanıdır.).

b) İyelik ekini:

Bu sözlerin içinde doğru olanıda olmayanıda vardır.

c) Hâl eklerini:

Allahdan korkmayandan kork (atasözü) (Basit sıfat; ayrılma hâli);

Eli bağlı olanı kim olsa döver (atasözü) (Birleşik sıfat; yükleme hâli).

776. Sıfat-fiilimsilerde de hâl böyledir; şu kayıt ile ki bunlara bir iyelik eki getirmek ciheti yoktur; çünkü sıfat-fiilimsi kipte tanımı gereğince bir iyelik eki zaten vardır.

Aşağıda çokluk ve hâl ekli sıfat-fiilimsilerden birkaç örnek veriyoruz:

Bütün sevdikleri (çokluk);

Rüyâda gördüklerim bütün çıkıyor;

Misâfir umduğunu yemez, bulduğunu yer (yükleme hâli);

İş olacağına varır (yönelme hâli).

777. Fiile ait bir sıfatın sıfat veya ad olarak mı kullanıldığını ilk bakımda kestirmek her zaman kolay değildir. Sıfat-fiil (veya sıfat-fiilimsi) bir ek almışsa (şüphesiz bunu söylerken sıfat-fiilimsilerin tamamlayıcı parçası olan iyelik ekini hariç tutuyoruz), tereddüde mahâl yoktur, ad olarak kullanılmıştır; fakat sıfat-fiil hiçbir ek al-

mamışsa bunda tereddüdün yeri olabilir. Ardınca bir fiil veya bir edat varsa hiç olmazsa çoğu hâlde ad olarak kullanılmıştır. Ardınca bir ad varsa sıfat olarak kullanıldığı ihtimali daha çok olur.

Bununla beraber öyle örnekler olur. Bu hâlinde bile sıfat-fiil ad olarak kullanılmış bulunur:

Şeytan ile ortağ ek'en buğdayın samanını alır;

Allahın bildiyi kıldan saklanmaz (atasözü).

Öyle ise bu anlamda rehber olacak şey, her hâlde sözün anlamı olmalıdır.

778. Ad olarak kullanılan sıfat-fiilimsilerde ise iş adları olarak kullanılan -DİK'lı ve -AcAK'lı kiplerden bunları dışarıdan ayıracak hiçbir şey olmaması yüzünden işler daha karışık bir durum alır.

Nitekim yazdığını bilirim gibi bir ifade:

Bilirim ki yazdı (iş adı) ve;

yazdığı şeyi bilirim (ad olarak kullanılmış sıfat-fiilimsi) anlamlarını verebilir.

III. Fiilin zarf-fiilleri

779. Fiilin zarflık kipleri (krş. § 695) zarf-fiiller ve vasli zarf-fiil deyimleridir.

Zarf-fiiller, hâl ve şarta ait uymak (subordonnées circonstancielles) eylemleri; yani ana eylem için zaman, sebep, hâl gibi hâl ve şartlar görevini yapan ikinci derece eylemleri bildirir.

Zarf-fiiller değişmesizdirler. Sıfat-fiillerden farklı olarak kendiliklerinden zaman bildirmezler. Tabii olarak da ne kip ne kişi gösterirler.

Bu iki ana ayırım (hâl ve şart olarak kullanım ve değişmezlik), zarf-fiil ile asıl zarf arasındaki benzerliği açık bir biçimde meydana koymaktadır.

780. Bazı zarf-fiillerdeki hâl ve şart ilgisi o kadar ince ve belirsiz olur ki çözümlemeye gelmez. Böyleleri sözün anlamını değil, görünüşünü değiştirdiği ve kişili kipler kullanmayı bırakmaktan başka bir maksat gözetmediği ve böylece iki bağımsız cümleyi tek bir cümleden ibaret bir zincirleme içinde kaynaştırdığı sebeple ikinci derecede fiil ve hareketin gerçekleşme sırası olsa olsa yalnızca resmî bir sıradır. Başka türlü bir deyişle bunlar hâl ve şart bildirmekten çok kişili kipleri birbirine bağlamak olarak kullanılırlar. Zaten şimdi zarf-fiil veya ulaç dediğimiz ulamlı (vasli) kipleri ifade etmek için Osmanlıcada genellikle *rabıt siygası* (forme de liaison) deyimini kullanılmıştır.

Örn.: *Para aldı ve gitdi* (gibi kişili iki yanaşık kip) yerine şöyle denilebilir:

Para alıp gitdi (Farklı bir kipi olan aynı anlamda bir ifade ki kişili iki kipinden birinin yerinde bir zarf-fiil bulunuyor.).

781. Şimdi biz bu sergileyişte (asıl) zaman bağlacı adını zayıf bir hâl ve şart ilgisi bildiren zarf-fiillere vermeyi ve bu ilişkinin daha açık bir biçimde kendisini gösterdiği zarf-fiiller için ifade ettikleri hâl ve şartların niteliğine göre zaman, sebep vs. zarf-fiilleri deyimlerini kullanmayı daha iyi buluyoruz.

Örn.: *Para alınca gitdi* (zaman zarf-fiili).

782. Ana fiil kipinin öznesinden bağımsız olarak zarf-fiilin de kendisine özgü bir öznesi olursa fiili kişili bir kip imiş gibi bu özne yalın hâlinde bulunur.

Hem de genel kurala (bk. § 1064) uygun olarak zarf-fiilden önce gelir.

Rüzgâr esmeyince yaprağ kıvrılardanmaz (krş. § 1007).

783. Hatırlatma – Bağlı eylem cümlede ana eylemden önce gelir; çünkü onun tümlecidir (bk. § 1064). Başka deyişle söyleyelim; zarf-fiil, tabi olduğu fiile ait kipten önce gelir.

Bir C eylemine nisbetle birincil olan bir B eylemi de bizzat bir A eylemine nisbetle ikincil olabilir.

Başka bir deyişle bir B zarf-fiiline tabi C, D gibi bir veya birçok zarf-fiil bulunabilir.

Örn.: *Bâyî ħini beyî ide mebiîñ bir ‘aybını beyân ederek (C) müşteri ol ‘ayb ile ħabul etdikte (B) ol ‘ayb sebebiile muħayyer olamaz (A).* (Mecelle-i aħkâm-ı ‘adliyye, 341. madde).

784. Zarf-fiiller özellikle yazı dilinde sayıca çok, kullanışça siktir; Türkçede bağlaç (bağlama edatı) yokluğunun yerini tutarlar.

Şu son zamanlara kadar edebiyat dili pek uzun zincirleme dönemlerden hoşlandığı sebeple zarf-fiiller geniş bir biçimde kullanılırdı. Bir mektubu, bir buyruğu, bir fermânı, hatta bir kitabın bütün bir mukaddemesini tek bir cümleye sığdırmak gayreti bu kipleri gerçekten kötü bir kullanışa sürüklüyordu.

Zamanın yazarları aksine kısa cümlelere karşı beğenmezlik göstermiyorlar. Bu hâl bugünkü yazı diline hissedilir bir açıklık verdiriyor.

785. Bunların büyük miktarına rağmen (ve hatta bunların büyük miktarı yüzünden demek lazım) zarf-fiillerin her zaman birbirinden tamamıyla açık bir biçimde farklı anlamları yoktur ve bunlar çok zaman birbirinin sahasını çiğnerler. Bu sebeple bu kiplerden her birinin ayırıcı olan esas kullanışı ayırd etmek gerektir.

786. Zarf-fiiller aşağıdaki eklerle görünürler:

1. -Ip

Örn.: *sevip*;
uyuyup.

2. -ArAk

Örn.: *severek*;
uyuyarak.

3. -A -A (katmerli)

Örn.: *seve seve* (yani *severek*, *sevmek* sebebiyle);
-uyuya uyuya (yani; *uyuyarak* *uyumak* sebebiyle)

4. -mAksIzIn

Örn.: *sevmeksizin*;
uyumaksızın.

5. *ik'en*'li veya -*ken*'li zarf-fiil:

Örn.: *sever ik'en* veya *severk'en*; yani *ben* (*sen*, *o*) *sevdiğim* (*sevdiğin*, *sevdiği*) sırada; *ben* (*sen*, *o*) *sevdiğim* (*sevdiğin*, *sevdiği*) hâlde..

6. -dIktA

Örn.: *sevdikte*; yani *ben sevdiğim*, *sen sevdiğin*, *o sevdiği*, *biz sevdiğimiz*, *siz sevdiğiniz*) *onlar sevdikleri zaman*;

uyuduқта; yani *ben uyuduğum*, *sen uyuduğun*, *o uyuduğu*, *biz uyuduğumuz*, *siz uyuduğunuz*, *onlar uyudukları zaman*.

7. -DIkçA

Örn.: *sevdikçe*;

uyuduқça; yani *gitgide*, *kerte kerte* (*ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar*) *severken* (*uyurken*).

8. -IncA

Örn.: *sevince*;

uyuyunca; yani *ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar sever sevmeyen*, *sevdikleri* (*uyudukları*) *zaman*.

9. -IncAyA kadar

Örn.: *sevinceye kadar*;

uyuyuncaya kadar; yani *ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar sevene değin* (*uyuyana kadar*).

10. -AłI (-dAn beri)⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ Yazarın gösterdiği -yeli ve -yeliden beri biçimlerinden başka -yeli beri biçimi de vardır.^{AUE}

Örn.: *seveli veya seveliden beri*.

uyuyağı veya uyuyağıdan beri; yani ben, sen, o, biz, siz, onların sevmesinden (uyumasından).

11. *-dlktAn soñra*

Örn.: *Sevdikten soñra*;

uyuduğtan soñra; yani ben, sen, o, biz, siz onların sevmesinden sonra.

12. *-mAdAn (-mAzdAn) evvel*

Örn.: *sevmeden (-mezden) evvel*;

uyumadan (-mazdan) evvel; yani ben, sen, o, biz, siz onların sevmesinden (uyumasından daha önce).

787. *Zarf-fiil deyimleri.* Zarf-fiillerin yanında büyük sayıda zarf-fiil deyimleri de vardır. Bunları iki çeşite ayırıyoruz:

1. Değişmesiz zarf-fiil deyimleri.

Örneğin *olmak üz(e)re* (§ 1328) deymi gibi ki; yani *olmak için* anlamında olup bazen *olarak* zarf-fiiliyle aynı anlamda kullanılır.

Bu deyimler çok olmayıp özel hâllerinin yeri geldikçe bunların yapılanma biçimini (Çok defa bir fiil adı içinde bulundurulur.) göstereceğiz.

788. 2. *değişmeli zarf-fiil deyimleri.*

Bunlar ötekisine bakınca epeycedir.

789. Değişmeli zarf-fiil deyimleri genellikle bir iş adıyla ona bağlı bir iyelik ekin-den ve onun ardınca gelen bir edattan, bir zarf deyiminden veya hâl ekin-den tamlama oluşturur.

Bu kullanışta çoğu zaman belirli *-DIK*’lı ad kipidir.

Örn.: *sevdiğim gibi*; yani *nasıl sevdim veya seversem; ben sever sevmez, sevince*”.

sevdiğim hâlde; yani ben sevdim veya seviyorum (severim), hâlbuki...

sevdiğimde; yani ne zaman ki sevdim (seviyorum, severim).

Sevdiğimden; yani (çünkü seviyorum (severim), sevdim).

Niyetli kip veya gelecek zaman kipi söylenmek istenilirse *-AcAK*’lı çekimsiz fiil kullanılır; *-mA*’lı iş adı daha seyrek kullanılır.

790. Bu zarf-fiil deyimleri için kabul ettiğimiz *değişmeli* sıfat şu sebepten haklı ve yerindedir. Bunlar *daima* kişiye göre değişen iyelik eki alırlar.

Bu iyelik ekinin görevi ise iş adı (§ 717) dolayısıyla gösterilmiş bulunuyor: zarf-fiil deyiminin öznesini bildiren iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görür.

Bu takdirde *değişmeli* zarf-fiil deyimlerinin öznesi, zarf-fiillerin öznesi yalın hâl-

de bulunur (bk. § 782) gibi aynı muameleye tabi olmaz.

791. Birtakım zarf-fiil deyimleri gerçekten belirtkenler gibi kullanılır. Bunda fiilin zarflık deyimlerinin fiilin sıfatlık deyimlerine ait sahayı çiğnemesi gibi bir şey var (krş. § 1331, 1459, 1464). Zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimleri için ileride (§ 1297 ve aşağısı) tafsilli bir sergileyiş yapılacaktır.

IV. -AsI eki

792. Bugün bu ek ancak birtakım hazır yapılı ifadelerde kullanılır. Bu gibilerini fiile ait kiplerin çeşitli unvanları altına dağıtacağımız yerde, özel mizaçları dolayısıyla farklı kavramlarını bir yerde toplu olarak göstermeyi daha iyi bulduk.

Hakikatte de bu -AcAK ekiyle (bk. § 868, 3. hatırlatma aşağısı) yakından akrabadır ve bu -AcAK ekini de birlikte inceleyecek olsaydık -AsI ekini onun ardınca irdelememiz gerekirdi.

793. -AsI eki, -gü (-kü)'den edilgen fiilin eski bir sıfat-fiili ile onun adınca gelen ve benzetme ve küçültme edatı olan⁶⁶⁰ -sI (bk. § 868, hatırlatma aşağısı ve § 1343, 2.)'dan çıkmış bulunuyor.

Örn.: *tilâgüsi turur* (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratu'l Evliya*, çeşitli yerler); yani istemek üzeredir, istiyor (bk. bir başka örneğe § 798. 2. hatırlatma).

Metindeki de onayladığı (bk. aşağıdaki paragrafta 3.) -esi ekinin Eski Osmanlıcada -isi eki de vardı. Bu tamamıyla -güsi ekine denktir; -isi'nin gırtlaklı ünlü g'si düşmüş olacak.

794. -esi ekinin daha yaşamakta olduğu Eski Osmanlıcadaki kullanışlarıyla -ecek ekinin kullanışları arasındaki benzeşme, özellikle göze çarpacak hâlde idi (Bugün hâlâ Azericede de böyledir.).

Şöyle kullanışları vardır:

1. Birincil olarak normal sıfat-fiil (niyetli gelecek).

Örn.: *Anuñ yüzine bakası gözüm yok*^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Eski Türk kalma eşyası, 313. 46. yap.);

bakası yerine *bakacak* kelimesi getirilmiş olsaydı, anlam tamamıyla aynı kalırdı.

2. Yarı edilgen sıfat-fiil (niyetli gelecek).

Örn.: *Allahdan özgâ sığınası nesne bulmadım*^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*,

⁶⁶⁰ Bizce bunun karşılığı *dilediği dir*; yani onun istediği, arzu ettiği, olacak. Buradaki *si*, yazarın dediği gibi benzetme ve küçültme edatı değil, yalnızca iyelik eklerinin teklik üçüncü kişi biçimidir.^{AUE}

Türkçe ilave 200, 15. yap.).

Yine aynıyla sığınası yerine sığınacak getirilmekle anlam tamamıyla aynı olurdu. Yine krş. *giyesile giyecek* kelimesine denktir (= ad olarak kullanılan bir yarı edilgen sıfat-fiil).

3. Niyetli gelecek zaman anlamında fiile ait gövde ile ardınca gelen *ol-* fiili. Bununla böylece bir birleşik fiil meydana getiriliyordu (krş. § 812).

Bu kullanıştan dil bilgisi kitabında (149. s.) bir eskimiş kip diye söz eden MENINSKI, bundaki söyleniş -esi ve -isi biçiminde gösteriyor: *sevesi* ve *sevisi*.

Gidesi olursa, gidecek olursa vs.

Elbette olasıdır (bk. aynı yer, başka örneklerle.)

795. Şimdiki Osmanlıcada -Asl kipi şöyle kullanılır.

1. Beddua, küfür deyimlerinde.

Örn.: *kör olası*;

yok olası;

yere geçesi;

sağalı kesilesi;

sürünesi.

Bu kelimeler sıfat olarak kullanılabilir.

Örn.: *Bu yok olası ihtiyarlık beni yerimden kaldırmıyor.*⁶⁶¹

Veya ad olarak kullanılır.

Örn.: *Sürünesinin zoruna bak.* (Yani, sürünmesini dilediğini (herif) in cüretine bak^{AUE})

Bazen böyle yerlerde bir aşağılama, küçültme kavramı +CA da ilave edilir (krş. § 517).

Örn.: *kör olasıca*;

k'ör olasıca diye haykıрмаğ.

Bu ifadeler çekimlidirler de.

Örn.: *geberesicenin yürüyecek hâli yok.*

Başka örnekler:

Hay canı çıkası karı; o yaşı yerlerde sayılası filan; o parça parça olasıca kıltağ

⁶⁶¹ *Hayâline çılgın çılgın bakarken*
Kapanası gözümü kan bürüyor
 (NEJAT EKREM'den-RECÂİZE MAHMUD EKREM).^{AUE}

kulpları yapanın gözüne giresice cömlek (birleşik sıfat).

Birtakım ifadelerde -AsI ile birlikte bulunan yönelme hâli, tabii olarak bu hâli alan bir fiilin kullanılması dolayısıyla görülür.

Örn.: *Batasıya gitti? Padişah... "Nirde elenirmiş sormadınmı." dedi de "Hayır, padişahım sorasıya kaşmadı geçiverdiler."* (GIESE, 40. s.).

Hatırlatma – Bu ifadeler, -AcAK ekini içine alan başka buna benzer ifadelere yaklaştırılabilir.

Örn.: *kahr olacağı filan;*
asılacak.

796. 2. Yönelme hâliyle az sayıda birtakım ifadelerde -cAsInA (bk. § 929) ekiyle yapılanlara yakın bir anlamda.

Örn.: *çıldırasıya sevmek;*
ölesiye koşdu;
atı öldüresiye koşdurdu ki hayvanı çatladasıya sürdü de denilir;
bayılasıya gülmek;

Ağaçlar öyle oldu olasıya büyük deyildir (Rifat Efendi hikâyeleri, *Muḥaddeme*). Bu *oldum olası* deyimini *tam oldum olağ*'nın anlamını almış bulunuyor (krş. § 1411, hatırlatma).

Çok kullanılan *veresiye* kelimesini de bu takıma koymalı.

Bu ifadeler 1408. paragrafta sözü geçenlerin basit bir çeşidi gibi görünüyör (krş. aşağıdaki paragraf).

Şu deyimler -cAsInA'lı olanlar (§ 929) gibi bir adın belirtkeni olarak kullanılabilirler:

çıldırasıya bir muḥabbet;
maḥv olasıya bir şiddet;
helāk olasıya bir muzārebe.

797. 3. Yönelme hâlinde sonra *deyin* (*dek*)'li olarak.

O zaman bir zarf-fiil deyimini hasıl olur. Bundan § 1408'de bahsedilecektir.

798. 4. Halk dilinde *gel-* fiilinin öznesi olarak 'arzusunda olmak...' anlamıyla.

Örn.: *İçesim geliyor.*

Teklik üçüncü kişide -sI'lerden birisi kaldırılır.

Örn.: *Yeyesi (yeyesisi yerine) geldi.*

1. hatırlatma – İstanbul'da aynı anlamda -AcAK'lı kip kullanılır.

Örn.: *Aşırıcağım geliyor.*

Bazen *gel-* yerinde *tut-* fiili de kullanılır.

2. hatırlatma – Çağatay metinlerinde aynı kullanış görülüyor.

Örn.: *Yığlagusı kâlûp* (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya, Uyгурca*, 143. s.).

3. hatırlatma – Bu yolda ifade ediş tarzını, bazı Balkan dillerine tesir etmiş görüyoruz (bk. Rumca, Bulgarca).

Tarafımızdan Maraş'ta derlenen şu kıtadaki gibi:

Dama çıkasım geldi.

Yâre bakasım geldi.

Bakdım o yâr elde yok.

Damı yıkasım geldi.

Aynı bölgede *yok* ile beraber olumsuz anlamında aynı kullanış var.

Örn.: *Buyurun, şarab sigara içiñ. -Hayır, içesim yok;*

Orda halaydınız! halasım yoğudu ki.

Birtakım lehçelerde aynı anlamda (-si -siz olarak) -gü eki kullanılır.

Yegim kilâde. “Yemek yiyeceğim geldi, karnım acıktı.” (GUİGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 675. s.; krş. KOUZNIETSOV), *yeğim geldi* (krş. § 1343, 2. aşağısı). -AsI eki hakkında bk. BOHTLINGK, 308. s.; MAXIMOF, 85. s. ve aşağısı.

V. Fiile ait kiplerin farksız olarak kullanılışı

799. Bilindiği üzere -Ar/Ir, -mİş ve -AcAK eklerini içinde bulunduran fiile ait kipler bazen bir sıfat-fiil (bk. § 734 ve aşağısı); yani asıl bir sıfat-fiil görevini bazen basit kişili bir kipin (sıfır gövde ile çekimli) teklik üçüncü kişisi görevini görebilir.

Örn.: *sever*; *şimdiki zamanda seven*, *şimdiki zamanda seviyor*;

sevmiş; *geçmiş zamanda seven*, *diyorlar ki geçmiş zamanda sevdi*;

sevecek; *gelecek zamanda sevmek niyetinde olan*, *gelecek zamanda sevmek niyetindedir*.

Şimdi birbirinden açıktan açığa farklı iki kullanıştan ayrı olarak burada gösterdiğimiz bu kiplerin üçüncü bir kullanışı daha olabilir. Bunu daha yukarıda (§ 601) *çekimsiz gövde* adıyla göstermiştik.

800. Esas itibarıyla çekimsiz gövdelerin ekleri sıfat-fiillerdekilerin aynıdır (bk. yukarıdaki paragrafa). Bununla beraber sıfat-fiil olarak hiçbir zaman kullanılmayan - (I)yor kipi çekimsiz gövde görevini görebilir. Bu onun geniş zaman gövdesiyle ortaklaşmasından ileri geliyor. Aslında bu bilindiği üzere birleşik bir fiilin geniş zaman

gövdesinden başka bir şey değildi (krş. § 613).⁶⁶²

801. Daha ileride (§ 1458) görüleceği üzere belirsiz geçmiş zaman gövdesiyle benzeşmesi dolayısıyla gövde kullanılışı hatta rivayet birleşik zamana kadar yaygınlaştırılmıştır:

⁶⁶² Yazarın fikrince şimdiki zaman kipi, örneğin *geli yorur* biçiminde *gelmek* fiil adı köküne bir ünlüsü katıldıktan sonra 'yürümek' anlamında eski *yormak* fiil adının geçmiş zaman teklik üçüncü kişisi getirilerek yapılan birleşik bir fiilden daha sonraları sondaki -ur geçmiş zaman gövdesi aşınıp düşmekle olmuştur.

Bununla birlikte bizce daha çok ihtimal dâhilinde olan bir cihet vardır ki o da şimdiki zaman kipinin de hemen bütün öteki kipler gibi basit bir sıfat-fiil (sıfat)den doğmuş olmasıdır.

Bu sıfat, olumlu ve olumsuzu da olabilen bir fiil adı köküne uyuma göre -gür/-gur, -ger/-gar ekleri getirilmekle yapılır. Fiil adı kökü geçişsiz ise bu sıfat geniş zaman sıfat-fiili, geçişli anlamlı ise geçmiş zaman sıfat-fiili görevinde olur. Geçişsiz fiiller 'bilinen' anlamı verdikleri için bunlara geniş zaman sıfat-fiili, geçişli fiiller 'edilgen' anlamı verdikleri için bunlara geçmiş zaman sıfat-fiili denilir.

Çağatay sözlüğünde 17. s.'de: "-gur,-gür ekleri olumsuz özne anlamı da beyan eyler." diye bir kayıt vardır ki gerek yanı başında gerek sözlüğün farklı yerlerinde verilen ve bazıları aşağıya nakledilen örneklerle göre bu, tam bir tanım değildir. Tam olabilmek için "-gur,-gür hatta -gar,-ger ekleri geçişsiz ve geçişli fiil anlamlı olumlu ve olumsuz fiil adı köklerinin sonlarına katılarak bunları fiil adı geçişsiz ise geniş zaman sıfat-fiili, fiil adı geçişli fiil ise geçmiş zaman sıfat-fiili anlamlı sıfat-fiil sıfatlar yapar." denilmeli idi:

1. *Bulgar* 'bulanır, bulaşır olan, mülevves'; *uçgur* 'uçar olan'; *taygur* 'kayar olan'; *toygur* 'doyar olan, tok'; *ötgur* 'geçer olan'; *geçgur* 'geçer olan'; *yıkılgur* 'yıkılır olan, harap';
2. *Yıglagur* 'ağlar olan'; *uyanmagur* 'uyanmaz olan, gafil'; *taymagur* 'kaymaz olan'; *toymagur* 'doymaz olan'; *yaramagur* 'yaramaz olan'; *yıkılmagur* 'yıkılmaz olan' vs.

1. numaradaki örnekler *gar*, *gür* eklerinin, sonu ünsüzlü ile biten fiil adı köklerine katılarak sıfat-fiil (sıfat) meydana getirenleridir ki *algan* = *alan* da olduğu gibi sonraları bunlardaki *g* düşmekle:

Buġar 'bulanır', edilgen anlamından çıkarak *uçur*, *tayur*, *toyur*, *ötür*, *geçür* *yıkılır* biçimlerine girmiş ve tek hecelilerde ünlü değiştirerek *uçar*, *tayar*, *toyar*, *öter*, *geçer* gibi geçmiş zaman biçimlerini almış ve *yıkılır* biçimindeki çok hecelilerde ise olduğu gibi kalarak zamanlı kipler meydana getirmişlerdir.

2. numaradaki örnekler -*gar*, -*gür* eklerinin sonu ünlü ile biten fiil adı köklerine katılarak (sıfat) meydana getirenleridir. İki ünlü arasında kalan *g*'leri (lehçemizde olduğu gibi) *g*'ye çevrildikten sonra *y*'ye *çağlayan*, *çağlayan* da çevrilmiş olmakla:

Yıgla(y)ur, *uy(g)anma(y)ur*, *tayma(y)ur*, *toyma(y)ur*, *yarama(y)ur*, *yıkılma(y)ur* geçmiş zaman biçimlerine girmişlerdir ki işte bu türölüleri hâl anlamına geldikten sonra, 1. numaradaki geçmiş zamanlar dahi benzeşme yoluyla bu -*yur* ekini almışlar, fakat bunu alırken söylenmeyi kolaylaştırmak için bundan sonra uyuma göre bir ünlüye de muhtaç olmuşlardır. *Gel(i)yur*, *a(i)yur*. Bu biçimle kullanış Erzincan ve yöresinde hâlâ yaşamaktadır; u, ü'lerin ise sonradan batı illerinde o'ya çevrildiği anlaşılıyor.^{AUE}

802. Çekimsiz fiiller şöyle kullanılır:

1. gibi edatı veya -cAsInA ekiyle. O zaman bunlar benzetme ve karşılaştırma anlamlı zarf-fiil deyimleri meydana getirirler. Bunlardan daha ileride § 1457 ve aşağısında söz edilecektir, -AcAK'lı kip de *hadar* kelimesiyle böyle deyimler meydana getirebilir (krş. § 1464 ve aşağısı).

803. 2. *bir durum* kelimelerinin belirtkeni olarak.

Geniş zaman, belirsiz geçmiş zaman ve niyetli gelecek zaman kiplerinin gövdele-ri ardınca *bir durum* kelimeleri gelerek (belirtken ve belirtiklerden yapılmış^{AUE}) ifadeler ortaya çıkarılır⁶⁶³:

Geniş zamanlı:

İnsan deryâyı sahrâ gibi her tarafında gezilir, havayı deryâ gibi içinde yüzülür bir hâle getiriyor (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Evimiz oturulamaz bir hâle gelmiş.

Belirsiz geçmiş zamanlı:

Memlek'etde her şey yoluna girmiş bir hâlde bulunsa idi;

O vakit Hind ve Çin ma'lûm denilecek bir hâlde deyil idi (AHMED RASIM, *Osmanlı Tarihi*).

804. Bu ifadelerde fiile ait kip *bir durum* kelimelerine (sanki bir sıfat-fiil gibi) belirtken görevini görür. Bunun böyle olduğuna kanaat getirmek için bu deyimleri, fiile ait kip yerine sıfat bulunan deyimlerle karşılaştırmak yeterlidir.

Örn.: *Pek fakir bir hâle gelmiş;*

Boynu bökük tavrı hâzin bir hâlde.

Bununla beraber bu (geniş zamanlı, belirsiz geçmiş zamanlı^{AUE}) fiile ait kipi sıfat-fiil diye kabul etmek mümkün değildir. Şu itibar ile ki bunların belirtik adları (tamlananları) olan (örnek olarak *bir durum* sınıfından) kelimeler, bu fiile ait kiplerin bildirdikleri eylemi yapanlar değildir.⁶⁶⁴

Bu yapılanma yapay kullanışlı sıfat-fiillerin (II. durum, 2. yapılanma; § 751) gibilerine daha çok yaklaşıp, fakat çoğunlukla böyle bir hâlde kullanılan -An'lı sıfat-fiil, *bir durum* kelimeleriyle karşılaşmadığı sebeple onu bununla karıştırmamak şarttır.

⁶⁶³ Bunun Fransızcaya tercümesi şöyle olur: *état tel (une situation telle) que je, tu..*^{JD}

⁶⁶⁴ Yazarın anlatmak istediği şudur: Örneğin "*Okur yazar adam.*" ifadesinde *adam* tamlananı, *okur yazar* sıfatının aynı zamanda bildirdiği *okumak yazmak* eylemlerini yaptığı için *okur yazar* kelimeleri sıfat-fiildirler; fakat yine örneğin *okuyup yazar bir hâlde* ifadesinde tamlanan olan *hâl* kelimesi, *okur yazar* sıfatlarının bildirdiği *okumak yazmak* eylemlerini yapmamış olduğuna göre bu *okur yazar* kelimelerine sıfat-fiil denilemez.^{AUE}

Şu hâlde mesele, çekimsiz bir gövde karşısında bulunulmasıdır.

-AcAK'lı kipe gelince: Şuna dikkat edilmeli ki zikredilen bir özne olmadığı zaman bunun çekimsiz bir gövde gibi kullanılışı, daha çok yarı edilgen anlamıyla kullanılışına yaklaşıp. O zaman 754. paragrafta gösterilen sözlerin tipine pek benzeyen ifadeler karşısında bulunulmuş olur. İhtimal bunun etkisiyle olacak. *Bir durum* kelimelerindeki belirsizlik tanımlık edatı (belirsizlik sıfatı) olan *bir* kelimesi kaldırılır.

Örn.: *Yakasını toplayacak hâli yok* (söylence);

Yerimden kıımıldayacak hâlim olsa.

805. Hatırlatma – -AcAK eki bazı hazır deyimlerde çekimsiz bir gövde olarak kullanılmış gibi görünüyor.

Örn.: *Bunu bilemeyecek ne var?*

Bunda anlaşılmayacak ne var? (yukarıdaki ile aynı anlamda).

Yine krş. *bunda gülecek (mee yūs olacak) ne var.*

Aynı ifadelerde bu kipin yeri değiştirilebilir:

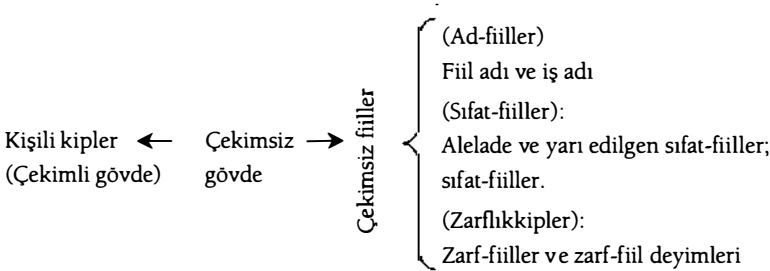
Añlamayacak bunda ne var.

Ne var bunu bilemeyecek?

[Bu ifadelerin muhtemel kökeni hakkında bk. § 1393]

Fiile ait oluşumun özeti

806. Burada, insanı hayrete düşüren çeşitlenişi hakkında bir fikir edinilebilmiş olan Türkçe fiilin biçim bilgisi (sarfça biçimlenişi), şöyle bir şema ile özetlenebilir:

Şuna dikkat edilmeli ki çekimsiz gövdeye en çok yaklaşmış olanlar sıfat-fiillerdir.

Aşağıda yalnızca bir hatırlatış olarak, yapan, nesne, sıfat-fiil ve bununla ilgili olan (bk. § 1343) dilek-şart, buyruk, gereklilik fiillerinin kişisiz kullanışlarını belirtilir. Bunların Türkiye Türkçesindeki izlerini yeri geldikçe belirteceğiz.

Bu kipler kişisiz nitelikleriyle çekimsiz gövdeye yaklaşır.

807. Aşağıdaki tablo her fiil ekinin dil bilgisi görevi hakkında bir fikir edinmeğe yardım edecektir. Burada buyruk kipine ait sıfır gövde eki ancak hatırlama amacıyla gösteriliyor.

Sonra buraya -AcAK ekini geçirdik ki kullanışlarının çeşitliliği sayesinde Türkçe fiil eklerinin niteliği hakkında tam bir fikir vermektedir. Bunun hemen ardınca da anlam bakımından ona hakikaten yaklaşan -AsI gelmektedir. Bundan sonra -AcAK ekinin bir karşılık kısmı gibi olan -DIK eki geliyor. Diğer biçim birimlere gelince: Bunların, genellikle sınırlı kullanışları olan bir kısım meydana getirdiği görülecektir. Ancak, bu tabloda büyük sayıdaki boş haneleri doldurmak için öteki Türk lehçelerine başvurmak yeter. Tablomuzda -An biçiminde belirli -kan ekinin anlam bakımından önemli bir biçimde uğradığı budaklanışlardan daha önce söz etmiştik (§ 701). Çağataycada -Ar/Ir ve -mIş ekleri, Türkiye Türkçesinin ortaklaşa kullanışlarından başka fiilin ad köklü kiplerini meydana getirirler. Bunlar ad hallerine uğrarlar ve iyelik ekleri alırlar.

Örn.: *Mâni kôrmîşîñ yoğ ârdi* (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 27. s., I, 5). Bizim lehçemizde *Beni gördüğün yoğ idi*.^{AUE} (krş. MÜLLER, *Uygurca*, 9. s.'daki başka örnekler. Yine bakınız bu dil bilgisi kitabında § 1372).

Görüşler – Tabloda iyelik ekinin ilavesine müsait bulunan bir biçim birim gelince, bunu (onun en çok kullanıldığı) üçüncü kişi biçiminde gösteriyoruz:

808. Fiile ait oluşumu özetleyen tablo:

Kişili kipler çekimli kipler (teklik 3. kişi ile)	Farksız kullanışlar çekimsiz gövdeler	Çekimsiz Fiiller						Zarf-fiiller
		Ad-fiiller			Sıfat-fiiller			
		Fiil adı	İyilik eksiz iş adları	İyilik ekli eylem adları	Alelade sıfat-fiiller	Yarı edilgen sıfat-fiiller	Sıfat- fiiller	
01. sıfır (buyruk)								
02. -AcAK (±Dlr).	-AcAK	...	..	-AcAgl	-AcAK	-AcAK	-AcAgl	-AcAK veya -icek, bk. § 1400
03....	...	...	...	-Asl	-Asl	-Asl (Eski Osm.'da)	...	-esiye
04. (-DIK § 653).	...	...	(-DIK, Bazı zarf-fiilleri teşkil etmek için bulun- ma ve ayrılma hali ile bak, bunun karşısına)	-digi	- DIK Nadirdir.	- DIK Nadirdir.	-dig-i	-dikde (-çe). -diktAn sonra (başka).
05.(A)r, (I)r...	-(i)r veya (e)r	...	...		-(i)r	..	...	-mezden önce (olumsuz tabanda)
06. -(I)yor	-(I)yor							
07. -mİş (±Dlr).	-mİş		...	bk. § 807	-mİş			
08. -mAİl (dir).	(-mAİl)	...		...	§ 1343, 3. dipnot, 2.	§ 1343 3. dipnot, 2.		
09. -A								
10. -DI; krş.4.-DIK								
11. -sA.								
12. -IsAr								
13....			...	...	-An	...		ik'en -ende -enede } lehçelerde -enede k -meksin -meğin
14....		-mAİK		...	...	...	...	
15... .	...	...	-mA	-me.si	(-mA). Pek nadirdir.			
16....	...	...	-meklik.	-mek.liğ.i				
17....	..	..	-İş-i.	-İş-i				
18....	...	...	...	...	...			-İp
19....	...	...	...	...	...		...	-ArAk
20....	...	...	...	...	...	...	...	-e veya -i
21....	...	...	...	...	...		...	-InCA -e hadar
22....	...	...	...	...	...		...	-AlI -den beri

V. Bölüm: Katmerli ve birleşik fiiller

809. Şimdiye kadar incelediğimiz fiiller basit; yani tek bir kelimeden yapılmış fiillerdi. Bu bölümde söz edeceğimiz fiiller ise iki kelimeden oluşturulmuştur.

I. Katmerli veya yardımcı fiiller

810. İkincisi yardımcı olarak kullanılan iki fiilli bir küme biçimindeki fiillere katmerli veya yardımcı adını veriyoruz.

A) Ol- yardımcı fiiliyle yapılan katmerli fiiller

811. Bilindiği üzere (krş. § 600) birtakım kişi kipleri, aslında ad cümlelerinden ibarettir. Bunlarda yüklem olarak bir sıfat-fiil ile bunun ardınca gelen *imek biçimindeki eksiltilmiş bir ek fiil vardı.

Örn.: *Yazmışım* gibi ki bu *yazmışım*; yani *yazmış olanım* yerindedir.⁶⁶⁵

Yine bilindiği üzere Türk dilinde i- fiilinin çekimi ol- (§ 563) fiiliyle tamamlanmaktadır.

Bunun sonucu olarak yukarıda gösterilen tipteki ad cümleleri dışında (Hepsi *yaz-* fiilinin fiil kipleri niteliğini almıştır.), yüklemi *ol-* fiiliyle beraber bulunan başka ad cümleleri bulunuyordu.

Örn.: *Yazmış olacağım*; yani, *yazmış olan* 'kimse' olacağım.^{AUE}

İşte bu ad cümleleri, bu defa *yazmış olmağ* biçiminde katmerli bir fiilin kişili kipleri hâlini almak yolunu tutuyorlar. Buna katmerli adını verdiğimizizin sebebi *ol-* fiilinin ayrıca tam bir çekimi de bulunmasıdır.

Böylece örnek olarak *sev-* fiilinin esas çekimi yanında daha çözümlenişli, an-

⁶⁶⁵ Yazar böylece *imek* fiil adının *-im*, *-iz*; *-siñ*, *-siñiz*; (*-dir*, *-dirler*) biçiminde bir geçmiş zaman kipi olduğunu kabul ediyor ki bunları *yazmış*, *yazar*, *yazacak* gibi sıfat-fiillerle birleşik sayıyor. Hâlbuki bizce i- fiilinin bu biçimde bir geçmiş zamanı yoktur. Bunlar, bunlara veya herhangi ad ve sıfatlara eklenen eskiden bağımsız ayrıık zamirlerin sonradan bitişik şekli ni alanlarıdır.

Men barır men. "Ben varırım.", *Divanü Lugat't-Türk*, II, 54;

Men sanğa barıgı men. "Ben sana varışlıyım." (aynı eser, II, 48). (özel anlamlı bir kip);

Men bargalır men. "Ben gitmek üzereyim." (aynı eser, II, 56);

Biz barmaz mız. "Biz varmaz ız = varmayız." (aynı eser, II, 55).

Aslı *irmek* veya *ermek* olan i- fiilinin eski geçmiş zaman teklik üçüncü kişisi olumlularda *erür* olumsuzlarda *ermes* (Çağatayca *imās*) biçimlerinde görülüyor ki bu gibiler tabii burada yardımcı görevini yapanlar değildir.^{AUE}

lamca daha dalgalı (ince farklı) kiplerden ibaret şöyle üç tane destekleyici çekim meydana gelmiştir:

sever olmak

sevmiş olmak;

sevecek olmak.

Bunlara;

sevmekde olmak katmerli fiilin çekimi de ilave edilebilir.

Bu kipler, basit fiilin bildirdiği zaman ve kip anlamları üzerine yükletilmiş ikinci derecedeki anlam biçimlerini ifade ettiğinden, bunları aynı fiilin farklı görünüşleri⁶⁶⁶ ile karşılaştırmak mümkündür.

812. Katmerli kipler şunlardır:

1. Geniş zaman gövdesiyle katmerli kip (başlayış görünüşü): *yazar olmak*.⁶⁶⁷

2. Belirsiz geçmiş zaman gövdesiyle katmerli kip (öncelenik görünüşü): *yazmış olmak* (Olup bitmiş; yani geçmiş zamana başvurulmuş olarak düşünülen bir fiil).

3. Niyetli gelecek zaman gövdesiyle katmerli kip (niyetli görünüş): *yazacak olmak* (belkilenik olarak düşünülen fiil).⁶⁶⁸

4. Bulunma hâlinde fiil adlı katmerli kip (süremlî görünüş): *yazmakta olmak*.

813. Burada, kiplerin zaten pek büyük olan miktarını lüzumsuz yere dört defa daha artırmasından çekinerek, bu dört biçimin dört çekimini ayrıca göstermeyi gerekli bulmadık.

⁶⁶⁶ Görünüş^{AB} (manzara^{AUE}) (aspect) kavramı, Sılav dillerinde pek alışılmıştır. Bunlarda bitmişlik ve başka bitmemişlik görünüşleri biçiminde gözetilen ayrılık büyük bir rol oynar.^{JD}

⁶⁶⁷ Yani yazmak alışkanlığında olan bir kimse niteliğini almak. Bu birleşik kipin olumlularında olduğu gibi olumsuzlarında da anlam daha önce devam ve alışkanlık üzere olan bir fiilin bir zamandan sonra değişip onun aksi bir fiilinde devam ve alışkanlık üzere bulunulduğu merkezindedir.

Yazar oldum; yani daha önce yazmamakta devam ve alışkanlık üzere iken, bir zamandan beri yazmakta devam ve alışkanlık üzere oldum;

Yazmaz oldum; yani daha önce yazmakta devam ve alışkanlık üzere iken bir zamandan beri yazmamakta devam ve alışkanlık üzere oldum demektir. *İmek* fiil adı değişikliğe uğramadan devam eden bir fiili bildirmeğe özgü olduğu hâlde, *olmak* fiil adı daha önce devam eden bir fiilin bir zaman sonra değişerek başka bir durum aldığını bildirir: *Öğretmen idim* geçmiş zamanda değişmeden, devam üzere öğretmen olarak bulunuyordum; *öğretmen oldum* daha önce öğretmen değil iken bir zamandan beri o durumu değiştirerek öğretmen durumuna girdim demektir. Bu takdirde *yazar*, *yazmaz* gibi sıfat-fiillerde görünen bu mana değişimi, *olmak* fiil adının esasında var olan bu anlamdan doğmaktadır.^{AUE}

⁶⁶⁸ Yazmaya niyeti olmak, yazmaya yeltenmek.^{AUE}

Bu, aslında çekim tablomuzdaki *sev-* kökü yerine ayrı ayrı *sever ol-*, *sevmiş ol-*, *sevecek ol-*, *sevmekde ol-* biçimleri getirilerek daha önceden hasıl olmuş bir alıştırmaya ile herkesin kendi kendisine yapabileceği bir şeydir.

Hatırlatma – *ol-* fiili yerine *bulun-* fiili de kullanılabilir.⁶⁶⁹

814. Bununla beraber bu fiil görünüşlerinin en tipik kullanışlarını burada gösteriyoruz:

1. Başlayışlı görünüş, çoğu zaman geçmiş zaman kipiyle kullanılır.

Örn.: *az yer oldu* (yani az yemeye başladı, ... alışkanlığını aldı).⁶⁷⁰

815. 2. Öncelenik görünüş, gelecek zaman kiplerinden birinde kullanılarak basit fiil çekiminde eksik olan öncelenik gelecek kipini de vermiş olur.

Örn.: *Siz gelmeden işinizi bitirmiş oluyoruz (olacağız).*

Niyetli gelecek zaman böyle kullanıldığı takdirde, 'belkilik' anlamını verebilir (Aynı durumlarda tamamıyla Fransızcadaki karşılığı olan *futur antérieur* görevinde olur.).

Örn.: *Unutmuş olacağız.*⁶⁷¹

816. 3. Niyetli görünüş, varsayım veya şart biçiminde bulunduğu zaman, daha çok belli başlı bir anlam değişikliği olmadan, karşılığı olan basit fiil kipleri yerine kullanılır (bk. § 1221).⁶⁷²

⁶⁶⁹ Anlama gelince bu, bizim gösterdiklerimizi hareket noktası diye almakla ve zorluk çıktığı takdirde bunu parçalara ayırmakla; yani bir fiil kipi değil de bir ad (sıfat-fiil) cümlesi karşısında bulunuluyor imiş gibi daha yukarıda gösterilen tarza göre kelimesi kelimesine bir *yörü-yüş* kurmakla kolayca anlaşılır.^{JD}

Aslında *ol-* fiili bazen 'bulunmak' anlamında da kullanılır:

Şöhreti gittikçe azaldığından buña kulağ aşan olmamıştı (bulunmamıştı). REFIK HALİD, "yatır", *Memleket Hikâyeleri*, 146. s.^{AUE}

⁶⁷⁰ Bizce bunun anlamı şöyledir: "Önceden öyle olmadığı hâlde, bir zaman geldi ki ondan başlayarak az yemek alışkanlığını aldı veya daha önce öyle olmadığı hâlde bir zamandan beri az yemeğe başladı."^{AUE}

⁶⁷¹ *Unutmuş olacağız* gibi oluşumlarda yardımcı fiil görevini yapan *olacak* fiili, yalnız biçimce bir gelecek zaman kipi olup hakikatte 'belkilik' anlamını verir ve bu, birleşik fiilin bildirdiği zaman geçmiş zamandır ki bu da *unutmuş* fiilinden çıkar:

Unutmuş olacağız = unuttu belki.

Unutmuş olmalı biçimindeki gereklilik kipli yardımcı fiil ile de aynı anlamdadır:

Kardeşiniz artık bu fena dağışıkları unutmuş olmalı (1. = Unutması gerekir, unutmalı 2. unuttu belki).^{AUE}

⁶⁷² Bu bakımdan bunu Fransızca ya ... *s'appreter à*; yani ... *e hazırlanmak* biçiminde değil, alelade basit bir kipmiş gibi çevirmek lazımdır.^{JD}

817. Bu kiplerin özgelenik (yapım ekli) tabanları (krş. § 571). Ana fiilin tabanını özgelemekle elde edilir, yalnız olumlu ve olumsuz yeterlilik istisna ki bunların ekleri (isteğe bağlı olarak) yardımcı fiile de getirilebilir.

Örn.: *yazmamış olmak*;

yazmış olmamak.⁶⁷³

818. 1. hatırlatma – En sonra gereklilik gövdesiyle katmerli bir kip *yazmalı olmak* da vardır ki çok az kullanılır. Bu kip kendisinde niyet gövdesi olan katmerli kip (niyetli görünüş) ile aynı anlamdadır.

Örn.: *ağlamağ oldu* yani ağlayacak oldu, ağlamak raddesine geldi (GÜRPINAR). krş. ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*.

Bu kullanış, -mAğl'lı kipi, aslında ada ait olduğunu gösteriyor (yine krş. § 1343. 3'e ait 2. dipnot).

Eski Osmanlıcada bu daha çok kullanılır idi.

Örn.: *Kul ve karavaş yazılmalı olsa nefer diyü yazağar*^{AUE} [krş. § 1082] *Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 41 yazmaları ki bunda böyle bir sıra örnekler bulunmaktadır (33-34. yap.);

Elliden tecävüz etmelü olsa elbette 'arz oluna^{AUE} (*Kânunnâme-i Mısır*, ROUEN, ms. ör. 28., 30. yap.).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada -AcAK yerine -Asl ekli niyetli görünüş de kullanılırdı:

Örn.: *Anuñ soğbeti size hoş gelmeyesı olursa*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 221. yap.); bk. başka örneklere § 794, 3.

819. Katmerli kipler arzu bildiren sözlerde (buyruk veya dilek-şart kipi olan gereklilik ile) epeyce çok olarak kullanılır.

Örn.: *Kağkamaz ol*⁶⁷⁴;

Sen bu lakırdıyı işitmemiş ol;

⁶⁷³ Olumsuz eki birleşik fiillerin birincisinde veya ikincisinde bulunmakla kastedilen mana tam aynı değildir:

Yazmamış olmak (olumsuz eki birinci fiilde): “Bir an gelip yazmamış bir kimse durumunda bulunmak” (yani bu durumda bulunduğunu tasdik etmek);

Yazmış olmamak (olumsuz eki ikinci fiilde): “Bir an gelip yazmış bir kimse durumunda bulunmamak” (yani bu durumda bulunduğunu red ve inkâr etmek).

Bununla beraber her iki olumsuzun olumlu biçimi aynıdır: *Yazmış olmak*.^{AUE}

⁶⁷⁴ Bunların asıl anlamı şudur: “Daha önce kalkar bir adam iken artık kalkamayan bir adam hâline gel..”, “Sen bu lakırdıyı işitmiş iken şimdi işitmemiş bir kimse niteliğinde ol.”^{AUE}

*Sen gidecek ol'da masrafı ben çek'eyim*⁶⁷⁵;
*Geçmiş olsun*⁶⁷⁶;
*Gidemez olayıdım.*⁶⁷⁷

B) -A veya -I'lı bir zarf-fiil üzerine kurulmuş katmerli fiiller

820. Bir fiili -A'lı veya -I'lı bir zarf-fiil (§ 1332 ve 1331) hâline koymak ve ardınca aşağıdaki yardımcı fiilleri (Anlamaları daha ileride açıklanacaktır.) getirmek suretiyle de yardımcı fiiller elde edilir:

Bilmek, vermek, yazmak, durmak, yatmak, gelmek, gitmek, kalmak, kılmak vs.

Yeterlilik fiili (§ 821) istisna, bütün bu oluşumlar aslında içinde bulundurdıkları zarf-fiiller gibi kullanıştan kaybolmağa yüz tutmuş bulunuyorlar.

1. Yeterlilik fiili⁶⁷⁸

821. Bir eylemin olabilirliğini ifade etmek için fiil zarf-fiil hâline konulup ardınca *bil*-⁶⁷⁹ yardımcı fiili getirilir.

⁶⁷⁵ *Asıl sen gitmeğe niyetli ol* demektir.^{AUE}

⁶⁷⁶ Başınıza gelen hâl sizce geçmiş (bir şey) durumunda olsun.^{AUE}

⁶⁷⁷ Daha önce gidebilir bir insan durumunda iken keşke sonradan gidemez bir kimse, olsaydım.^{AUE}

⁶⁷⁸ *Yeterlilik fiili* deyimini ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ'nin *Mikyâsu'l-lisân Kistâsu'l Beyân* adlı dil bilgisi kitabında 'makturiyet ve imkân fiili' adını veriyor.^{AUE}

İbni Mühennâ Lûgati'nde (150. s.) buna 'istitaat ve mukarenet?' adı verilmekte ve şöyle açıklanmaktadır: "Geçmiş zaman fiilinde fiil maddesinin son harfi ötreli yapılsa 'istitaat ve mukarenet' anlamına delalet eder:

gelûdi 'gelebildi'; *barudî* 'varabildi'.

Bu *ötre* yazıda ve söylenişte *vav* (Arap yazısının *u'su*^{AUE}) biçiminde tespit edilir.

Bundan anlaşıldığına göre bu fiiller iki fiil adı kökünü içinde bulundurması dolayısıyla birleşik fiillerdir:

Barudî 'varudî' gibi ki bu *bar* (=var fiil adı köküyle) 'kadir olmak' anlamında *umak* (krş. *ugan* = kadir olan 'tanrı') fiil adının kökü *u*'nun birleşmesiyle olmuştur:

U- fiilinin başka fiil adı köklerine katılmasıyla yapılan bu olumlu birleşik fiil lehçemizde kullanılmayıp bunun yerine örneğin *gele bilmek* birleşik fiili kullanılır:

Bununla beraber bunun olumsuzu olarak kullanılan *geleme-*, *varama-* fiilleri genellikle (yazarca da) sanıldığı üzere basit değil birleşik bir fiildir.

Bunlar yukarıda *İbni Mühennâ Lûgati*'nden naklettiğimiz *gelû-*, *baru-* yeterlilik fiillerinin olumsuz biçimleridir: *gelûmemek* 'gelememek', *varumamak* 'varamamak'.

Yalnız bunlarda önceki bir fiil adı köküne katılmış *umamak* olumsuz fiil adının kökü olan *u* (*û*), lehçemizde *a* (*e*)'ye çevrilmiş bulunuyor.^{AUE}

⁶⁷⁹ Krş. Fransızcanın 'bilmek' anlamındaki *savoir* fiili de bazen 'gücü yetmek' anlamıyla kul-

Örn.: *seve bilmek*;
uyuya bilmek.

Eski Osmanlıcada bazen -l'lı zarf-fiil kullanılırdı:

Örn.: *kurtarı bilürsen*^{AUE} (Bibl. ROUEN, ms. Nu. 1493; 22. yap.).

Bk. § 593 Türk dilinde kullanılan yeterlik fiilinin başka açıklamalarına.

822. Yeterlik fiili olumsuz bir fiil tabanı üzerinde de meydana getirilebilir.
gitmeye bilirsın.^{AUE}

fakat yeterlik fiilinin olumsuzu da yetersiz, imkânsız fiilin (§ 592) yardımıyla ifade edilir.

Nitekim **seve bilmemek* yerine *sevememek* denilir.

Örn.: *Añlada bildim mi? – Hıyır efendim añlayamadım*.

1. hatırlatma – Bilakis Çağataycada ve Eski Osmanlıcada *bil-* yardımcı fiiline olumsuzluk eki olan *-mA* getirilerek olumsuz yeterlilik (yetersiz) fiilleri meydana getirilebiliyordu.

Örn.: *Bağa bilmez kişi yüzingä*^{AUE} (*Hüsrev ü Şirin*, 48. yap.)⁶⁸⁰;

Żazar irişdirü bilmezler^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 48. yap.); yine krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 158. s.

2. hatırlatma – Hakikatte bugünkü olumsuz yeterlilik fiil ekinin aslı bir olumsuz yeterlilik yardımcı fiilidir (§ 593).

2. Tezlik Fiili

823. Çabuk bitirilen veya birdenbire ve beklenmedik olan bir eylemi bildirmek için fiil -l'lı zarf-fiil hâline konulup bunun ardınca *ver-* fiili getirilir. Burada bu yardımcı fiil bulunduğu müddetçe 'çabuk, tereddüdsüz, düşünmeden yapmak' anlamını alır ve yazıda asıl fiile bitıştırilir.

Örn.: *yazıver gitsin*;
alıvermek.

Bakınız başka örneklere § 828, hatırlatma.⁶⁸¹

lanılır.^{JD}

⁶⁸⁰ Lehçemizde kullanılmayan bu kipin ABDÜLHAK HÂMIT BEY tarafından yalnız aşağıda kullanıldığı görülüyor:

Uzağ düşerse de yârinden, ey gönül dehrin

Kişi uzağ "düşse bilmez" ya girdigârından. - Ölü.^{AUE}

⁶⁸¹ Bizim tezlik dediğimiz ve yazar da dâhil hemen bütün Doğu ve Batı dilcilerinin *tezlik*; yani *tezleme* fiili diye adlandırdığı bu kipte biz 'tezlik' anlamı görmüyoruz. KÜTAHYALI

Hatırlatma – Eski Türkçede -l'lı ve -A'l'ı zarf-fiil, farksız olarak kullanılırdı.

Örn.: açā bir^{AUE};

ķılı bir^{AUE} (Hüsrev ü Şirin, I. yap.).

824. Bu fiilin gerek yardımcı fiil tabanına gerek asıl fiil tabanına -mA eki getirilmekle yapılan olumsuz, böyle bir yapılanmanın ifade ettiği kuruntuya düşme (eylemin vücut bulmasına ait vehimleniş)⁶⁸² fikrini pekiştirmek için özellikle tasarlama veya şart kipi ile kullanılır.

Örn.: Ya ğelivermezse veya ya ğelmeyi verirse.

3. Yaklaşma fiili

825. Yapılmasına çok az kalan, az kalsın yapılacak olan eylemleri bildirmek için -A'l'ı zarf-fiillere yazmak yardımcı fiili ilave edilir.

Örn.: düşē yazdı (yani az kaldı düşecekti^{AUE}).

Eski yaz- fiili ('dügümü) çözmek; (ok hedefini) kaçırmak; (at ayağı) kaymak, sürçmek (Divanü Lugati't-Türk, III, 45. s.), günah etmek' anlamlarını veriyordu ki Osmanlıcada yazık (§ 1052) 'günah' kelimesi, bu son anlamındadır. Uru yazdık bi-

ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ dil bilgisi kitabında ilk olarak buna tezlik demiyor: ħarf diyor ve "Cüz'ü evvelin medlülünde kâin olan izafete delalet etmekle fiil mürekkeb-i izafî (ad tamlamasına eklenen tamlayan ve tamlanan ekleri.^{AB}): (Kıstas-ül Beyan, 122. s.) diyor ve aynı eserin 128. sayfasında bu birleşik fiili: "Bir fiil ve eylemin el âlem için işlenmesi veya ele güne işliyor gibi dikkatli davranılmayarak işlenmesi" diye tanımlıyor; (ħarf 'Kamus': işin ucuna yapışmak). Aslında böyle fiilleri yapmak için yardımcı olarak kullanılan ver- fiilinde veriş i'ta anlamından başka, razı oluş ve kendini bırakış 'rıza ve teslim' anlamları da vardır ki bunlardan 'terk ve önemsememe' anlamı çıktığı anlaşılıyor; nitekim lehçemizdeki 'terk ve önemsememe' anlamındaki bırakmak fiil adı vermek kelimesinin eski şekli olan birmek fiil adının kalın çeşidi olan birmek (İbni Mühennâ Lügati, 104. s. = el -'ata)'tan gelmiş görünüyor.

Bırakmak (İbni Mühennâ Lügati, 114. s.) 'inanmak ve razı olmak'; bırakmak (İbni Mühennâ Lügati, 120. s.) 'razı olmak'.

Demek oluyor ki bu kipin esas anlamı bir fiili özensiz, dikkatsiz, ihmalkâr bir biçimde yapmaktır; bunun için buna önemsememek ve özensizlik fiili demek en doğrusudur.

Bunda 'tezlik' anlamı olmadığı ayrıca tezleme fikrini veren zarflarla da kullanıldığından anlaşılır:

Nihayet bezgin müezzinlerin vazifelerini bitirivermek için minâreye kadar çıkmağa lüzum görmeden son cemâ'at yerlerinde "acele acele" okuyuverdikleri ezanlarla beraber her yerde iş bitiyor (REFİK HÂLID, Memleket Hikâyeleri, 113. s.).^{AUE}

⁶⁸² Biz yazarın bunda gördüğü zan fikrinin varlığına delalet edecek bir anlam göremiyoruz; asıl onun zanettiği bu anlam bizce şart kipinden doğan bir şey olsa gerek.^{AUE}

çiminde yardımcı olarak kullanışını zikreden *Divanü Lugatî't-Türk, yaz-* fiilinin 'yazı yazmak' anlamıyla (Osmanlıcada olduğu gibi) Oğuzlarda kullanıldığını ilave ediyor. Yine krş. *yasta-* fiili ki Altaycada yaklaşma yardımcı fiili görevini görmekte olup -A zarf-fiiliyle aynı tarzda yapılır.

Bu biçimdeki ifade tarzı eskimiştir, bunun yerine *az kaldı* biçimindeki kişisiz deyim kullanılır.

Örn.: "Az kaldı düşünüyordu." veya "Düşecekti." veya "Ki düşsün.", "Hemen düşünüyordu." da denir (§ 427).

Sonra *az kalmak, yazmak* kelimelerinin aynı zamanda beraber kullanıldığına dair örnekler görülür. Bu takdirde iki fiil de aynı kipte bulunur.

Örn.: *Az kaldı ki zâyi' o'la yazdı* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 65);

Az kalmışki bir büyük cenk... o'la yazmış^{AUE} (aynı yer, III, 6);

Az kaldı yerinde, bazen *dikiş kaldı*⁶⁸³ ve *ramak kaldı* ifadeleri de bulunur.

Sonra (buyruk kipiyle) *az kalsın* biçimindeki yapılanma da vardır:

Örn.: *Bu ad müşâbehetinden az kalsın yanlışlıkla i'dam edilecek olan ümerây askeriyyeden biri* (Alemdar Gazetesi, 12 Nisan 1919);

Düşdünüz az kalsın başınız yarılıyordu (Ayyar Hamza, 35. s.).⁶⁸⁴

4. Süremli⁶⁸⁵ fiili

826. Osmanlıcada eylemin devam ve sürerliliğini göstermek bir şeyin arasız, kararlı, sürekli bir biçimde yapıldığını bildirmek için yardımcı olarak;

durmak,

yatmak,

görmek,

gelmek (bk. § 827),

gitmek (bk. § 827) fiil adları kullanılırdı. Bunlar bazen (daha kadim olan) -I'lı

⁶⁸³ Yazar bunu alelade 'terzi dikişi' anlamını alıyor. Hâlbuki bunun başka anlamları da var: Örneğin *tikiş* (*Divanü Lugatî't-Türk*, I., 307) 'müddet, mesafe' anlamında olduğu gibi *tikiş* (*Çağatay sözlüğü*, 136. s.) 'tesadüf, isabet' anlamındadır. Şu hâlde buradaki *dikiş kaldı* sözü (Isabet etmesi; yani değmesi kaldı.) demek olup *dikiş* 'değiş, isabet ediş' anlamında eski *tikiş* kelimesinin değişmiş biçimidir.^{AUE}

⁶⁸⁴ Bu gibi yerlerde *ha düşünüyordu*, *ha düşecekti* gibi ifadeler de kullanılır.^{AUE}

⁶⁸⁵ KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, dil bilgisi kitabında (122. s.) bu yardımcı fiillerden bazılarıyla yapılanlara *istimrâr-ı muvakkat* bazılarıyla yapılanlara da *istimrâr-i intişârî* tabirlerini verir.^{AUE}

zarf-fiillere bazen -A'lılara ilave edilirdi. Yeni kullanışta bu anlam da ancak *dur-* fiili ele alınmaktadır:

Sen gide dur gibi; fakat bu yardımcı, çoğu zaman -*Ip*'lı zarf-fiile katılmaktadır: *ya-zıp durmak* (yaza *durmak*),

Bir de bunlar oturup dururken bakarlara ki (KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 45. s.);

durup dururken... ifadesi için bk. § 1305.

Dur- fiilinin yardımcı olarak katıldığı fiil, aynı kipte olmak suretiyle de 'sürerlik' anlamını verebilir (ŞEMSEDDİN SAMİ).

Örn.: *Vapur bizi bütün gün çağırdı durdu*;

Aşkından gece gündüz ağlar dururk'en (KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 44. s.).

Aslında aynı yapılanmaya *ka-* fiiliyle de rastlanır: (*şasa kaıldı yerine*) *şastı kaıldı* (§ 828).

Bu yapılanma Eski Osmanlıcada zaten bilinen bir şeydi; fakat 'sürerlik' anlamında değildi (bk. § 1309):

Görüp durur musun (Cezâyir Yazmaları, 1719. nu., 24. yap.).

Bu, *yatmak* yardımcı fiilinin de yerini tutmuştur: *düşünüp yatmak* (*düşüne yatmak* yerinde).

Bugün yardımcı olarak kullanılmayan *gör-* fiili de bir itina ve dikkat fikri veriyordu.

Örn.: *ağa görmek*.⁶⁸⁶

Bu fiillerin Eski Osmanlıcadaki kullanışlarına birkaç örnek:

Nazar kılı dururduñuz^{AUE} Kur'an'daki *وانظروا* cümlesinin tercümesi (1426 yılı yazmaları, 64. yap.);

Siz dağın eteğinde duruđuruñ^{AUE} (65. yap.). Krş. aynı yer: *göre durur* (65. yap.);

göre dururlar (80. yap.);

çeke dura (63. yap.);

yürüyü dururk'en (40. yap.);

ağı gör (6. yap.);

dire gör (6. yap.);

Cezzar Bey... oğ havâlide serseri geşt ü güzâr ede dursun biz gelelim yine Mısırın ağıvâline^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, III, 10).

⁶⁸⁶ *Harb ateşi bir kerre yanmaya görsün, tutuşduracağı yangınlar bütün cihanı sarar.*^{AUE}

Hatırlatma – Bilindiği üzere süremli görünüş yürü- çeşidi olan *yori-* yardımcı fiiliyle böyle bir oluşumdan gelmez (§ 613).

827. *gel-*, *git-* yardımcı fiilleri alışkanlık edilen eylemlerle de devam ve sürerlik bildirir; hâlbuki ötekiler *durmak*, *yatmak* ve *görmek* beklenmedik durumlarda, rastgele eylemleri ifade edebilirler.

Bundan başka *git-* fiili geçmiş eylemlerde *gel-* fiili ise şimdiki veya gelecekteki eylemlerde kullanılırlar.

Örn.: *Eyiliye kemlik ola gelmiş ola gider* (atasözü).

-Flı zarf-fiilli başka örnekler:

Kadimden yeniçeri vaz^c olunu gelen hizmetler^{AUE} (Bibl. ROUEN, MS. 28, 31. yap.);

Mâtekaddemden fuğaraya virilü gelmiş mal^{AUE} (aynı yer, 58. yap.).

Hatırlatma – Bu fiiller ilkin (örneğin; *var-*, *dön-* biçimindeki başka fiiller gibi) devam ve sürerlik kavramını içinde bulundurmadan yardımcı olarak kullanılırdı.

Örn.: *N'oldı saña ki bizi bir göre gelmezsin*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 211. yap.);

Resül duru geldi kırbadan yaña vardı^{AUE} (aynı yer; aynı yap.);

Ardınca kova gitdiler^{AUE} (Bibl. ROUEN, MS. Nu. 1493, 81. yap.);

Bir sahrâyı dilkeşe çıka vardım^{AUE} (Bibl. ALGER, MS. Nu. 719, 73. yap.);

Hortlak cenâzesin süriyü döndi^{AUE687} (1426 yılı yazmaları, 174. yap.).

Bugün hâlâ kullanılmakta olan *çıka gelmek* katmerli fiilini de bu ifadelere katmalıdır.

5. Başka yardımcı fiiller

828. Aşağıdaki iki fiil bugün de birkaç hazır ifadede yardımcı olarak kullanılmaktadır.

1. *kaļmak* (genellikle hayal yıkılışı fikriyle);

2. *ko(y)mak*;

baķa kaļmak;

*şaşa kaļmak*⁶⁸⁸;

sarara kaļmak;

çatlaya kaļmak;

gevreye kaļmak;

⁶⁸⁷ Bu Fransızca kelime 'tabut' anlamında olup Türkçesindeki *cenaze* karşılığı olamaz sanıyorum.^{AUE}

⁶⁸⁸ *doña kaļmak* (aslı [t]dana *kaļmak*, bk. *tanmak* 'şaşmak')'ta bu takıma girer.^{AUE}

yapışı *kaľmak* (FİRUZÂBÂDİ, *Kâmûsu'l-Muhîit*, 1436) vs *ko(y)mak*.

komaľ, koymaľ,

2. *ğöme komaľ;*

bağlaya komaľ;

asa komaľ vs.

1. hatırlatma – Aşağıdaki örnekler Eski Osmanlıcadan alınmıştır:

oľ kölgede eşeşğin bağlayı kodu.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 144. yap.);

anı bilürken gizleyü korsız^{AUE} (aynı yer, 179. yap.).

2. hatırlatma – Bugün hâlâ çok kullanılmakta olan *alı ko*-⁶⁸⁹ fiili bu takıma aittir; fakat birinci kişi tarafından basit bir fiil hissiyle kullanılır.

Bunun zıt anlamlısı olarak yine basit bir fiil dolayısıyla ve çok kullanılır olan (tezlik fiili § 823 biçiminde) iki fiil vardır.

koymek (Bunun daha eski ve köken bilgisine daha uygun imlası *koıı vermek* krş. § 126);

saľı vermek (*saľmak*'dan) ki öncekinin anlamdaşıdır.

829. Eski Osmanlıcada başka yardımcı fiillerin kullanıldığına dair örnekler görü-lüyor (krş. bu bölümde GUİGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 171.'den 173. s.):

düşmek.

Örn.: *yata (otura) düşmek;*

Yıldırayı düşer^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 43. yap.);

Geliñ Teke Oğluna haľķ ziyâde olmadın basa düşelüm (Bibl. ROUEN, MS. Nu. 1493, 53. yap.).

tutmak.

Örn.: *‘acebleyü tut (dut)maľ*^{AUE} (Bibl. ROUEN, MS. 12 ve 54 kelimeleri altında);

saķlayı dutmaľ^{AUE} (aynı yer ve kelimeleri altında);

başlamak.

Örn.: *ğöre başlar*^{AUE} (KREHL, *Nüzhet-ül-Ervâh*, 45);

seçâ başladılar^{AUE} (*Hüsrev ü Şirin*, 15. yap.);

yuyını başladı^{AUE} (aynı yer).

Hatırlatma – Birincisi -A'lı veya -I'lı zarf-fiil olan ikincisi ise yardımcı sanılamıyacak kadar serbestliğini iyice muhafaza etmiş olan iki fiilin alelade tesadü-fünden ortaya çıkan ifadeleri bu yardımcı fiillerle karıştırmamalı.

⁶⁸⁹ =*alıa komaľ*.^{AUE}

Örn.: ^cAvrat erinûn üzerine çağırı söylemeye^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 123. yap.);
süpürü almak [ğötürmek, yemek]^{AUE} (FIRUZÂBADI, Kâmûsu'l-Muhîr, I., 537, 511,
509. s.).

II. Birleşik fiiller

830. Birleşik fiil adını (Türkçe ve yabancı) bir adla onun ardınca gelen yardımcı bir fiilden meydana getirilmiş olanlara veriyoruz.

A) et- yardımcı fiili

831. En çok kullanılan *et-* fiilidir.

Türkçe adlarla:

Örn.: *yardım etmek* (*yardım*)⁶⁹⁰;

yañlış etmek (*yanlış*);

yasak etmek (*yasak*), eskiden *nizam*, *kanun*, *kural*.

Farsça adlarla:

Örn.: *ümid etmek*;

diriğ etmek;

feryād etmek.

Başka yabancı dillerden alınma adlarla:

Örn.: *moła etmek* (İtalyanca);

prova etmek (İtalyanca);

protesto etmek (İtalyancadan);

vaftis etmek (Hristiyanlar) (Yun. *vaftisis*).

Modern resmî dilinde Fransızcanın geçmiş zaman sıfat-fiilleriyle yapılmış birleşik fiil örnekleri de görülür: *prezante* (= *présenté*) *etmek*; *envité* (= *invité*) *etmek*; *röfüze* (= *refuse*) *etmek*.⁶⁹¹

832. Bu birleşik fiillerin en büyük kısmı ise Arapça iş adlarından (veya fiil adlarından) geliyor. Arapça sıfat-fiiller seyrek olarak kullanılır. En çok kullanılan fiil

⁶⁹⁰ Bu Fransızca kelimenin Osmanlıcası *oğüt, nasihat* olduğuna göre *yardım* kelimesiyle ilişkisini anlayamadık.^{AUE}

⁶⁹¹ Bunlar bazı frenklik budalası çevreler ve kişilerce ve kibar modern görünmek sevdasıyla kullanılan karışık dil (eski edebiyattaki *mülemma*^c) çeşidinden yapmacık tamlamalardır ki Türk dilinden sayılamaz. Sonra yazarın dediği gibi bunlar Fransızca sıfat-fiillerin değil, doğrudan doğruya Fransızca fiil adlarının Türkçe yardımcı fiiliyle birleştirilmesinden yapılmıştır.^{AUE}

adlarının aynı zamanda listesini de vermiş olmak için örnekleri çoğaltıyoruz (Daha fazla ayrıntı için Arapça dil bilgisi kitaplarına bakınız.).

Örn.: *qabûl etmek* (1. çekil fiil adı);

redd etmek (aynıyla);

zapt etmek (aynıyla);

teşkil etmek (2. şekil fiil adı);

kıyâs etmek (3. şekil);

müzâkere etmek (aynıyla);

irsâl etmek (4. şekil);

teşekkül etmek (5. şekil);

tezevvüc (teehhül) etmek (aynıyla);

tezâyüd etmek (düz; 6. şekil);

inķisâm etmek (7. şekil);

iķtimâ^c etmek (8. şekil);

isti^cmâl etmek (10. şekil);

me^cmûl etmek.

Yukarıdaki örnekler geçişli bir yardımcı fiil ile kullanılmasına rağmen Arapça fiil adıyla (iş adıyla) yapılan şeye göre birleşik fiilin dönüşlü anlamında olabileceğini gösterir.

833. *etmek* yerine bu fiilin şu anlamdaşları kullanılabilir:

1. *eylemek* ki *et-* fiilini daha çok tekrarlamaktan sakınmak için edebî dilde pek kullanılır.

2. *kılmaķ* ki kullanıştan kalkmıştır. Bu fiil (özellikle *kılınmaķ* biçimindeki edilgen gövdesiyle) ancak resmî yazışmalarda kalmıştır. Konuşma dilinde yalnız *namaz kılmaķ* fiilinde kalmış bulunuyor.

3. *buyurmaķ* aslında 'emretmek' anlamındadır. Allah'ın, hükümdarın, önemli bir zatın veya kendisine hürmet gösterilmek istenilen bir ikinci kişinin yaptığı bir iş olunca, bu fiil adı *et-* fiili yerine kullanılır.

Örn.: *Hemân cenâb-ı rabb-il-âlemin sülâle-i tâhiremizi ilâ-l-ebed bâķi ve dâyim ve her hâlde 'ibâdu-llaha kemâl-i refâh-ü âsâyiş ihsân buyursun* (SULTAN ABDÜLMECİD, oğlu II. ABDÜLHAMİD'in doğumunu haber verdiği 17 Şabân 1258 tarihli *Hatt-ı Humâyûn* sonu);

Dikķat buyuruñuz (dikķat ediñiz) yerine.

Hatırlatma – *buyur-* fiili davet ve nezaket fiili olarak yalnız başına buyruk kipiyle kullanılır.

Örn.: *buyuruñ* veya *buyuruñuz* (yani zahmet edip geçiniz, lütfen yemekten alınız, alçak gönüllülükle oturunuz) – tavır ve hareket, ifadeden eksik kalanı tamamlar; krş. Farsça *befermâid*. Bu ifadeler Suriye Arapçasının *tefaddağ* Rumcanın *oriste*, İtalyancanın *favorisca*, Rusça (Bulgarca ve Sırpça)'nın *izvoľte* kelimeleriyle aynı anlamdadır.

Yine krş. *Ne buyuruyorsuñuz* (Ne diyorsunuz?)

834. Edilgenlik eki, yardımcı fiillere düzenli olarak getirilmekle birleşik fiillerin edilgeni yapılmış olur.

Örn.: *et-* fiilinin edilgeni *edilmek*;

ķabul edilmek;

ķıl- fiilinin edilgeni *ķılınmak*;

irsāl ķılınmak;

buyur- fiilinin edilgeni *buyurulmak*;

iķsān buyurulmak.

Uyarı – *eyle-* fiilinin edilgeni kullanılmaz.

edilmek yerine çoğu zaman *ol-* fiilinin edilgeni *olunmak* kullanılır.

Örn.: *ķabul olunmak*.

Eski Osmanlıcada aslında az sayıda, *et-* fiilinin edilgeni olarak *ol-* fiili kullanıldığına dair örnekler vardır:

ķabul olmak (MUHAMMED EFENDİ, *Risāle-i Birgivi*, 38. s.).

Çağatayca *ķabul bolmak* (HAKİM ATA, I, 110 ve 112).

ķabz olmak (aynı yer, 59).

B) ol- yardımcı fiili

835. *ol-* fiili birleşik fiillerde yardımcı olarak az kullanılır (birleşik fiillerdeki görevi hakkında bk. § 811).

Bu kullanışı, duruma göre ya 834. paragrafın sonunda veya 836. paragrafta gösterilenlerin bir yarıntısı (aboutissement) diye saymak gerektir.

Bunlardan Arapça iş adları (fiil adı) ile birkaç örnek veriyoruz:

telef olmak;

helāk olmak;

fevt olmak veya *vefat etmek*;

garķ olmak;

ķalās olmak;

feth olmak;

def olmak.

Aşağıdaki örneklerde görülenler (ad veya sıfat biçiminde) alelade adlardır.

nezle olmak;

***traş olmak.*

Yine krş. halk dilinde ve pek genel bir fiil olan *cehennem olmak*: *cehennem olup gitdi*; **cehennem*.

Eski Osmanlıcada *doyum olmak* (yani doya doya ganimet almak, ganimetten doyar olmak) denilirdi: *doymak*, *doyum*.

Gâziler doyum olđular^{AUE} (ROUEN, MS. Nu. 1493, 35. yap.).⁶⁹²

teslim olmak;

ķahr olmak^{AUE}; *ķahr olsun*.

Yine krş. *telef ol-* fiilinin anlamdaşları olan 'yok olmak, mahvolmak' anlamındaki şu fiiller:

yuf olmak; *maıv*⁶⁹³ *olmak*; *ķarāb olmak*; *hebā olmak*; *heder olmak*.

836. *mesrūr olmak* gibi *ālim olmak* gibi bir durumu bir kişiye ya da sebebe bağlama gibi bir anlamı olan sıfat-fiil veya sıfatlardan yapılmış olmakla birleşik fiil olmayan ifadeleri, birleşik fiil saymıyoruz. Nasıl ki bunların Fransızca tercümeleri de birleşik fiil değildir. *ol-* fiili bunlarda ek fiil gibidir. Nitekim geçmiş zamanın teklik birinci ve ikinci kişisinde örnek olarak şöyle kullanılır:

ben mesrūrum;

sen 'ālim siñ.

Bununla beraber bu ifadeler (şüphesiz haksız olarak) edebî dilde pek bayağı sayılan alelade Türkçe fiillerin yerine çoğu zaman kullanılarak birleşik fiillere yaklaşırlar. Böylece yukarıda demin söylediğimiz *mesrūr olmak* ifadesi bazen *sevin-* fiili yerine kullanılır. Geçişli ve geçişsiz Arapça sıfat-fiiller böylece birtakım ifadeler meydana getirmeğe yarar. Bunlardan her biri kendi karşılığı olan geçişli ve geçişsiz fiillerin yerini tutarlar.

Örn.: *fāriğ olmak*;

maıhk'ūm olmak.

⁶⁹² Bu kelime, şimdiki lehçemizde 'doyma, doyuş' anlamıyla kullanılır; sözüne, sohbetine, yarenliğine arkadaşlığına, doyulamayan kimselere ayrılırken veda kelimesinden önce: *size doyum olmaz* denilir.^{AUE}

⁶⁹³ Yazarın bunun yanında verdiği *maı* söyleyişi Türk ağzında yoktur.^{AUE}

Hatırlatma – Şunu gözden kaçırmamak gerekir ki *oĸun-* fiilini içine alan ifade biçimlerinin verebileceği ihtimalin tersine *oĸmağ*’lı birleşik fiillerin değil *etmek*’li birleşik fiillerin edilgenini meydana getirirler.

Üçüncü aynım: Addan türemiş fiiller ve fiilden türemiş adlar

837. Daha önce addan türemiş adlar (§ 508-547)’dan ve fiilden türemiş fiillerden (570 ve aşağısı) söz edilmişti.

Şimdi burada addan türemiş fiillerden ve fiilden türemiş adlardan söz etmek sırası gelmiştir.

Biçim bilgisi (§ 127 ve aşağısı) bakımından bu türemişleri *karma tabanlar* saymak mümkündür ve hakikaten bunlar gerek adlık bir tabandan türemiş gerekse fiile ait bir tabandan türemiş fiil tabanlarıdır.

Dilde çok eski görünen birtakım türemiş ekleri de bazen fiile ait bir tabana bazen de ada ait bir tabana katılırlar.

Örneklemenin türemişdeki görevine dair görüşler

Bu türemişlilerin meydana gelişi Osmanlıcada her zaman karşılaştırma ile değil; bazen de örneklemedir. Bazı ekler kullanıla kullanıla türemiş kelimelerde birtakım tipik eklerin ortaya çıkmasına yol açılmış ve artık birtakım kelimeler aynı ekin yeni köklere ilave edilmesi suretiyle değil, yalnızca bu örnek eklerden herhangi birine uygun bir ekin eklenmesi suretiyle sanki doğrudan doğruya yeniden meydana getirilmiş gibi oluyor. Bu sebeple kelimeye zaten türemişli kelimenin örnek eki kendisine alabilecek biçimde sona eklenen bir ek bulunuyorsa o kelimeye kendisinde bulunmayan sona eklenen öğeleri vermek yeter. Örnek olarak *-IntI* örneğinde bir ek (krş. § 857) elde etmek için *birik-* fiilinin buyruk kipine *-IntI* eki katılır: *birikinti* gibi; fakat kelime *saĸınmağ* gibi bir fiil ise yalnız *-tI* ögesini katmak yeter: *saĸıntı* gibi.

Sonra örnekleme yalnız aynı ek sınırları içinde kalmayıp ayrı ayrı iki ek arasında da olabilir. O zaman bu öğeler arasında bir dayanışma bir yardımlaşma olur. Bu da az çok kararlı denklıklar meydana getirmekle sonuçlanır. Nitekim ada ait *+tI* eki fiile ait *-tI* (§ 853, hatırlatma) ekiyle nasıl keşikleniyorsa buna uyumlu olarak ada ait *+DI* eki de yansıma kelimelerdeki (§ 850, 2.) fiile ait *-DA* ekiyle öylece keşiklenir.

I. Konu: İsimden türemiş fiiller

838. Bilindiği üzere addan türemiş fiiller, biçim bilgisi bakımından aynı fiile ait kökler gibi vazife görürler (krş. buna dair § 569).

Türkçe ve yabancı kelimelere (genellikle adlara) +LA- eki katılmakla büyük bir sayıda fiiller ortaya çıkarılabilir ve böylece de +LAMAK'lı fiil adlar meydana çıkar.

başlamak;

otlamak;

atlamak;

avlamak;

işlemek;

temizlemek;

patlamak;

çatlamak;

parlamak;

hoplamak;

fırlamak;

gözlemek;

beklemek;

saklamak (krş. Eski Osmanlıca: *sakçı*; bk. 1426 yılı yazmaları, 198. yap.);

hazırlamak;

kapuyu göğüslemek.

1. hatırlatma – Bu fiillerin birtakımı ...*muamelesi etmek*... gibi 'saymak' anlamlarını verirler.

ağırlamak 'ağır saymak';

ululamak aynı anlamda; fakat artık kullanılmıyor;

konuklamak 'konuk, misafir' gibi tutmak;

acablamak (krş. § 829) ve *tañlamak* (*tañ*, kullanılmaz).

2. hatırlatma – +LA eki Arapça fiil adlarına (iş adlarına) seyrek olarak katılır. *etmek* yardımcıyla yapılmış birleşik fiiller kullanmasını tercih eden bugünkü dile bakınca, eski dil bu hususta daha serbest davranıyordu (§ 832).

Bu fiiller yapım ekleri alabilir.

Örn.: Dönüşlü çatıdan:

katlanmak (katlamak)

İşteş çatı

hesablanmak, hesablaşmak (hisâblamak, hesap)

Ettirgen çatı:

katlatmak

Edilgen çatı:

sıralanmak, sıralamak; sıra

Katmerli edilgen:

toplanılmak (toplamak; top).

Daha ileride bk. yapım ekli birleşik tabanlardaki örneklere; *püşküllendirmek, kararlaştırılmak*.

839. Bu fiillerden birtakımı ancak yapım ekli bir tabanla (§ 571) kullanılır; fakat ister niteliğinin kaybolması yüzünden olsun ister yapım ekli tabanının doğrudan doğruya addan meydana getirilmiş olması yüzünden olsun, bunlardaki ana kipin belirteni olmasa da olur.

Örn.: Dönüşlü çatı:

evlenmek; yazar Eski Osmanlıcada anlamdaşları nih'âhlanmak ve çiftlenmek (1426 yılı yazmaları, 124. yap.);

İşteş çatı:

derdleşmek

Katmerli taban;

Püşküllendirmek (püşkül).

840. Dönüşlü çatı eki olan +*lAn* ve işteş çatı eki olan +*lAş-*, üstelik başlangıç bildiren fiiller de meydana getirirler. Birtakım adlar, bu eklerden birini veya ötekini farksız olarak alabilirler:

Örn.: güzel;

**müşkil;*

güzellenmek;

güzelleşmek.

+*lAş-*'lı kip, daha çok kullanılır görünüyor:

çirkinleşmek (=çirkin);

sertleşmek (=sert);

kalınlaşmak (=kalın).

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere bu kipler çok kerre sıfatlardan meydana

getirilmiştir; fakat (Türkçe ve yabancı) adlardan de meydana getirilebilir.

kararlaşma veya *kararlaşdırılmak*.

1. hatırlatma – Bu türemiş fiillerin kullanışı, gelişi güzel bir yapılaşa bağlıdır; yoksa herhangi bir sıfattan yenilerini yapmak veya önceden var olan türemiş bir fiilin tabanını isteğe göre özgelemeğe kalkışmak tedbirsizce bir hareket olur.

2. hatırlatma – Doğu lehçelerinde +*la* eki sonu ünsüzle biten bir kelimeye katıldığı zaman çok kerre *-te-* veya *-de-*'ye çevrilir. Osmanlıcada bu değişimin ancak pek zayıf eserleri kaydedilebilir: *aldatmak*, *aldanmak*, *al'dan*,⁶⁹⁴ *istemek* Eski Osmanlıcada (*aramak*), *is* veya *iz*, bir yandan da *izlemek*; *bağdamak* (Bundan *bağdaşmak* 'terzi biçiminde oturmak, bağdaş kurmak', *bağ'dan*) ve bunun yanında *bağlamak*; *önüldemek* belki *öngül'den* (kullanılmıyor). Yine krş. bir yansıma kelimedan türemiş fiillerdeki *-de-* eki (§ 850).

841. Sonu akıcı ünsüzle biten bir ek ile meydana getirilmiş nispeten sınırlı sayıda türemiş fiil vardır. Bunlar genellikle başlayışlı görünüş anlamındadır.

1.-(A)-l- eki bu kuralın aksine (§ 37, hatırlatma), kararsız geniş ünlüdür.

Örn.: *azaılmak* (*az'dan*);

çoğalmak (*çok'tan*) (Eski biçimi *çoğalmak* 1326 yılı yazmaları, 54. yap.);

düzelmek (*düz'den*);

dirilmek (*diri'den*).

Bu takımdan olan başka türemişler şunlardır:

eyrilmek

oñalmak

İncelmek

boşalmak

boğalmak

sivirmek (krş. *sivelmek* [FIRUZÂBÂDÎ,

Kâmûsü'l-Muhîr, I, 56 ve 211)

sağalmak

daraılmak

doğrulamak

tomaılmak ve *tümelmek*

durulamak

katılmak

kaçılmak

kısaltılmak

yasılmak

*yünelmek*⁶⁹⁵

⁶⁹⁴ Al (Divanü Lugatî't-Türk, I, s. 77)= hiyle: *aldamak* (Divanü Lugatî't-Türk, I, s. 229): O'l yağımı *aldadı*. "O düşmanı aldattı."; *Adamı aldayup magrur iden*.^{AUE} (*Kâmûs-ı Türkî*, II. c., 52. s.).

⁶⁹⁵ *yönelmek* (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 72, 1026 yazmaları, 87 ve 134. yaprak); *yün* hakkında bk. § 915.^{JD}

Yazar *yön* kelimesini *yün* okuyor.^{AUE}

taşalmaq

Eksiltmek

yeynilmek

eskilmek

Ettirgen *eskiltmek*, daha çok kullanılan *eskit-* fiilinin anlamdaşı ve eşidir.

Ulaş- fiili de *ulu* sıfatından yapılmadır.

İki heceli sıfatların sonundaki gırtlaklı ünlü ünsüzler böyle oluşumlarda kaybolur (krş. § 124, hatırlatma).

Aşağıdaki türemiş fiiller de böyledir:

alaşmaq (alış'tan);

eksilmek (eksik'ten);

küçülmek (küçük'ten);

ulaşmaq (uşak'tan).

bunaşmaq (bunağ'tan);

tümselmek (tümsek'ten);

dişilmek (dişik'ten);

gevşelemek (gevşek'ten);

yañlaşmaq (yañşak'tan);

kayraşmaq (kayrak'tan);

yükselmek (yüksek'ten).

Bunlarda da öyledir:

seyrek sıfatı **seyrelemek* yerine *seyrilmek* fiil adını vermiştir.

842. 2. -Ar ve -Ir eklerinin daha önce birtakım fiillerin ettirgenleri olarak kullanıldığı görülmüştü (§ 579 ve 580).

Örn.: *ağarmak* (ağ'tan);

kararmak (kara'dan).

Başka birtakım renk fiillerinde de böyledir. Bunlardan birkaçı yapıldıkları sıfatın son kelimesindeki ünlüsü ne olursa olsun -Ar ekini alır:

bozarmak (boz);

morarmak (mor);

sararmak (sarı);

kızarmak (kızı);

Bununla beraber *yeşirmek*⁶⁹⁶ (yeşil) denilir.

Bu takımdan çoğunluğu kullanılmayan başka fiiller de vardır:

otarmak (ot'dan);

öcürmek (öc'den);

evermek (ev'den);

oğarmak (oğ'tan);

başarmak (baş'tan);

sırtarmak (sırt'dan);

kaygurmak (kayırmak kelimesinin aslı) (kaygu'dan);

yaşarmak (yaş'tan).

Şu fiillerin yapılışı daha az kurallı görünüyor:

k'öpürmek (köpük'ten); krş.

⁶⁹⁶ Yazar bunu yanlış olarak *yeşirmek* okuyor ki *yeşermek* olacak.^{AUE}

bayırmak (bay'dan);
tozarmak (toz'dan);
tañırmak (tan'dan);
kanırmak (kan'dan),
delirmek (deli'den);

gırtlaklı ünlü ünsüzün
düşümü hakkında § 841);
semirmek (semiz'den);
belirmek (belli'den);
sivirmek (sivri'den);
yumurmak (yumru'dan).

-İk- eki

843. -ik/ -ık, -uk/ -ük eki çok az sayıda birtakım dönüşlü fiiller meydana getirirler. Doğrusu bunların hepsi de çok kullanılır.

gecikmek (geç'ten);
birikmek (bir'den);
acıkmak (aç'tan);
gözükmek (göz'den);
*kanıkmak*⁶⁹⁷ (kan'dan).

Krş. Çağataycada *yolukmak* (yol'dan).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada aynı örnekten türemiş birkaç fiil bulunur; fakat bunlar bir adın sonuna -İk eki katılmakla oluşmamıştır; *sürükmek* (1426 yılı yazmaları. 183. yap.). Bu *sürü-* fiilinin anlamdaşıdır, *sınık-* (aynı yer, 192. yap.), *sın-* fiilinin anlamdaşıdır.

Acaba bunlardaki durum (*sürü-* ve *sın-*⁶⁹⁸ gibi fiillerin uzaması olmaktan veya (-İk- § 860 ile) türemiş bir addan oluşmuş bir fiil olduktan sonra o da bir fiil tabanı (krş. § 849) hâline gelmiş bulunmaktan ibaret bir durum mu?⁶⁹⁹

⁶⁹⁷ Bu fiil adı lehçemizde -sA katılmış olarak *kanıksamak* biçiminde kullanılır ki 'bir şeye kanmak, doymak hâline meyletmek' anlamı da vardır.^{AUE}

⁶⁹⁸ Bu da § 595, hatırlatmada ve § 864'te kaydettiklerimize benzeyen rüşeyim hâlinde bir fiil çatısının varlığını farzetmeye sebep oluyor.^{JD}

⁶⁹⁹ Aynı soru şu üç fiile de aittir.

yutkunmak 'tükürüğünü yutmak';

uçkunmak 'birdenbire korkmak'; (krş. *uçmak*);

taşkınmak "Meriç suyu taşkındı." (ROUEN, ms. 1493, yap. 10); krş. *taşmak*.^{JD}

Bizce yazar iki ayrı yapıtlı fiili birbirine karıştırıyor: Öncekiler -İk katılarak yapılanlardır ki asıl mevzu budur. Sonrakiler ise ilk fiil maddesine -KA ekleri verilerek yapılanlardır ki bunlar katıldıkları asıl kökün anlamına 'abartma (devam, şiddet, tekrar vs.)' fikri katarlar:

Divanü Lugatî't-Türk'te (I, 165. s. ve aşağısı, 205. s. ve aşağısı, II, 92. s. ve aşağısı, 179. s. ve aşağısı, III, 55. s.) -ik ekinin ada ait bir tabana katılmasıyla türemiş bir sıra başlayışlı fiilleri verilmektedir.

Örn.: *tarıkmağ* 'dar olmak' (Çağataycada 'gücenmek'; Krş. Osm. *darılmak*);

karıkmağ (*köz*) 'göz kardan kamaşmak' (II, 92. s.);

Türk tatıktı "Türk acemleşti, acem adetlerini benimsedi." *tat* 'acem, yabancı' (aynı yer, II, 234. s.);

âçkü (krş. Osm. *keçi* (*tagıktı* "Keçi dağa çıktı – vahşileşti." (II, 93. s.);

Söz çınkıktı "Söz onaylandı." (II, 94. s.);

Ton kirikti "Elbise kirlendi." (II, 94. s.);

*Yıl*⁷⁰⁰ *yazıktı* (*küzükti*) "Hava baharlaştı (güzleşti)." (III, 55. s.);

Yatıktı "Yad, yabancı oldu." (krş. § 845, 2.);

*Yagıktı*⁷⁰¹ "Düşmanlaştı.".

Birtakım fiiller fiile ait bir tabandan türemiş görünüyör:

*Bölükmeğ*⁷⁰² 'bölünmek, dağılmak' (94. s.);

sancıkmağ (180. s.);

sizikmek 'duymak, inanmak'.

Bunlar *bölük*, *sizik* (II, 119. s.) gibi ada ait türemişlerden de meydana getirilmiş olabilirler. *bulduğmağ* ('kaybolan şey' bulunmak, II, 179. s.) gibi bir fiilde bu (*bulduğ* krş. § 755) örneğinde fiilden türemiş ada ait bir tabanın da fiile ait bir taban olabileceğini açıkça gösteriyor.

Şu hâlde -Ik-lı bir çatının var olabileceği hakkındaki varsayımı bırakmak lazım gelecek gibi görünüyör.

Bu oluşumların birçoğu da yalnızca benzeşme ile vücut bulmuş olsa gerektir.

-se/-sa veya -si/+sı eki⁷⁰³

844. Bu ek genellikle az kullanılan yine az sayıda fiillerde arta kalmış bir hâlde

çalkamak 'devamlı biçimde çalmak, vurmak';

yu(y)kamağ 'devamlı olarak, yumak), yıkamak';

tık(h)amağ 'şiddetle tıkmak' vs.^{AUE}

⁷⁰⁰ Yazar bunu 'rüzgâr, hava' anlamında yıl değil, 'sene' anlamında yıl gibi okuyor.^{AUE}

⁷⁰¹ Yazar yağ olması gereken bunu yag biçiminde öteki parçalardan ayırıyor.^{AUE}

⁷⁰² Yazar bunu bül biçiminde okuyor.^{AUE}

⁷⁰³ Dudaklaşık -sü (-su) söylenişleri olmadığına dikkat edilsin. Belki ünlülere ait kurallarının (§ 158) tamam olmayan bir uygulama eseri diye farzedilen şu hadise, bu ekin çok eski bir niteliği olmasıyla açıklanabilir.^{JD}

yaşıyor. Şu anlamları vardır:

a) Arzu, istek, meyl fikri (özellikle fiziki):

Susamak ‘canı su istemek’; *taıapsamak* ŞEMSEDDİN SAMİ’E göre istek anlamına Arapça *taıab*’tan⁷⁰⁴; *gürüksemek* ‘yumurtlayan tavuk’ anlamına *gürük* veya *gurk*’tan (hayvanın kızışma hâlinde olması).

Şu fiiller dişi erkeği, erkek dişiyi istemek, aramak anlamını verirler: *b(p)ugursamak* ‘dişi deve (deve aygırı) istemek’; *tekesimek* ‘dişi keçi, teke istemek’; *düğesimek* ‘erkeği doğurmamış inek’, *düğ*e istemek.

Şunlar da aynı sıraya yaklaştırılır: *öksimek* ‘arzu etmek, tükenmek’; *ğöresimek* ‘görmek istemek (görmekten)’.⁷⁰⁵

İhtimal ki bu ikincisi gerek yukarıdaki fiillerle ve gerekse *ğöresi* kipinin tesiriyle vücut bulmuş örneklemeli bir oluşumdur (§ 792).⁷⁰⁶

Krş. *tütünsimek* ‘canı tütün içmek istemek’ (KHLOROS, *Gram*, 146. s.)

b) Takdir ve tahmin fikri ‘... saymak’

Bu anlamıyla hiç olmazsa *-sen/-san* ve *-sin/-sın-* (krş. Altayca *-zın-*) biçimleri de bulunur. Bugün az kullanılır olmakla beraber *-sın* biçimi Eski Osmanlıcada uzun bir süre canlı olup kullanılmaktaydı ve hatta ödünçlenik adlara de katılırdı:

Çoksamak, *çoksanmak*, *çoksımak*, *çoksınmak* ‘çok ve aşırı bulmak’ (krş. 1426 yılı yazmaları, 13. yap. *çoksınup*); *umursanmak* (işler) anlamına *umur*’dan⁷⁰⁷; *mühimsemek* ‘mühim saymak, önem vermek’, **mühimm*’den (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 98. s.): *benimsemek* ‘benim saymak, kendisine mal etmek’; *garibsemek* ‘kendisini *garib, yalnız, yabancı saymak’; *çirkinse(si)mek* ‘çirkin bulmak’ (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 1, 503); *yüksimek* ‘yük, ağır saymak’; *ıraşsınmak*, ‘irak saymak’

⁷⁰⁴ Bizce *taı-* köküyle ilgili olarak ‘kendi için seçmeğe meyl etmek’ anlamında. Bk. *Divanü Lugatit-Türk*, III, 176 *taıu* seçilmiş ve aynı eser III, 241, 256 *taıulamak* seçmek ailesinden olması gereken bir *taıamak*? fiil adının *taıab* ‘seçilip alınmış’ kipinden.^{AUE}

⁷⁰⁵ Yine krş. ŞEMSEDDİN SAMİ’ye göre okunuşu *görsimek* ve *Kâmûs-ı Türkî*’sine göre *göstürmek* olup bugünkü lehçede karşılığı *göstermek*’tir ki acaba bu da *-sı* ile türemiş bir fiilin sebepçi kipi mi?^{JD}

Aslı *görse(sü)tmek* olduğu takdirde ‘görmeye meyl ettirmek’ anlamıyla; fakat bu göz, ad kökünden ‘gördürmek’ anlamıyla de bir teşekkül olabilir.^{AUE}

⁷⁰⁶ Aynı anlamda *kösni(ne)mek* (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 50) denir.^{JD}

⁷⁰⁷ Yazarın Arapça emirin çokluğu olan *umur*’dan geldiğini söylediği bu kelime bize ‘um-mak, bir şey beklemekten ‘umud’ anlamıyla türemiş *umur* Türkçe kelimesidir. Umur Bey adındaki tarihî kişinin de adı bu Türkçe kelime olması lazım gelir. Ykl. *umurumda bile de-yil* (“umudunda) ümit ettiğim şeyler için de dahi değil.”.^{AUE}

(ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 577); *ayıbsınmak* 'ayıp saymak' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 89); *kerihsinmek* (kerih saymak § 114) (1946 yılı yazmaları, 148. yap.). Krş. aynı yerde *zahmetsindiler* 'kendilerine zahmet saydılar'.

c) Bazı -sI-'lı fiil adların başlayışlı veya ettirgen anlamları vardır: *bünsimek*⁷⁰⁸ 'bön, aptal olmak'; *çiysemek*⁷⁰⁹, *çiysemek* veya *çiyselemek* (belki abartılılarla örnekleme yoluyla? § 595, hatırlatma ve 864) *çığsilemek* veya *çiy* veya *çiyse*⁷¹⁰, *çığsinti*'den, *çiy* gibi yağmak ki bu da § 849'da kaydedilen oluşuma uyarak yapılmıştır. *Yansımak* veya *yañsılamak* (belki abartılılarla örnekleme olarak? § 595, hatırlatma ve § 864) 'yan yan gitmek, birini takip etmek'⁷¹¹, *yan*'dan veya *yansı*'dan: krş. *añsılamak*, *añşalamak* 'çehresini değiştirerek birini taklid etmek' (krş. § 890, 1. hatırlatma). (**)

Yine krş. Eski Osmanlıcada *ayrıksımak* 'ayrı, başka olmak, değişmek' (örn.: *Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 86, 11. yap.= Arapça:). Yakış. *ayruksı* 'ayrı, başka'.

1. hatırlatma – Çok az sayıdaki birtakım fiillerde bir -(I)msA; -(I)msI eki vardır. Bu -sI ve -(I)msI (§ 519)'lı türemiş, adlarla örnekleme biçimiyle +sA, +sI ekinin anlamlı gelişmesinden ibaret görünüyor. Özellikle fiile ait tabanlara katılmak ve küçültümlü (küçültme eki) anlamına sahip görünüyor (krş. § 843, 1. uyarı):

Ağlamsamak (= Altayca *aylamzramak*) *ağla*-'tan; *gülümsemek* veya *gülümsinmek* (1426 yılı yazmaları, 110. yap.) Krş. Altayca *külümzremek* *gül*-'ten; *sınamamak*, *sınamak* (bk. ŞEMSEDDİN SAMİ); *umsanmak*, *ummak*⁷¹² (veya Eski Osmanlıcada 'umud' demek olan *um*'dan (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 212. s.). Aşağıdaki fiilde +(I)msA eki yukarıdaki *b* kadında gösterilen anlam ile bir ada ait tabana katılır: *azım-samak* 'az bulmak, az saymak' *çoğsa*- fiilinin zıt anlamı.(***)

KHLOROS (*Dictionnaire*), *çoğumsamak* (*çoğsa*- fiilinin anlamdaşı) fiilini de veriyor.

Şuna dikkat edilmeli ki Osmanlıca, bu sözü geçen eklerin farklı anlamlarını

⁷⁰⁸ Yazar bunu *bünsimek* okuyor.^{AUE}

⁷⁰⁹ Bk. *Türkçeden Fransızcaya Sözlük*, ŞEMSEDDİN SAMİ, *bruiner* kelimesi.^{JD}

⁷¹⁰ BIANCHI, 'çisemek' anlamında bir *titsi*- fiili de veriyor. Bu *çığsi*- fiilini 'uykusuz kalmak' anlamına *çiyisen*- fiiliyle karıştırmamalı.^{JD}

Yazarın bu kelimeyi Fransızca *bruine* karşılığı olarak verdiğine bakılırsa bir ad olması lazımdır; fakat Türkçede böyle bir ad olduğunu bilmiyoruz.^{AUE}

⁷¹¹ 'Geri dönmek ve bir şeyi tekrar etmek, aynıını yapmak' anlamında *yanmak* fiil adından (*Divanü Lugatit-Türk*, III, 11, 48).^{AUE}

⁷¹² *Em*- ve *dam*- (Doğu Türkçesinde *tam*- ve Osmanlıcada *damla*-) 'damla damla akmak' ve *düş*- fiilleri *emzir*- ve *damzır*- (bk. BIANCHI دامزرق) türemiş fiillerini vermişlerdir.^{JD}

karma karışık etmişe benziyor. Özellikle *Divanü Lugati't-Türk* yardımıyla bu biçim birimlerin daha eski bir devirde kullanış tarzını işte şöyle yeniden kurup meydana koymak mümkündür. 844. paragrafımızda kabul ettiğimiz sınıflamayı burada da uyguluyor ve muhafaza ediyoruz:

a) Özellikle fizikî, arzu, istek, meyil fikri:

Divanü Lugati't-Türk'te (I, 231. s. ve aşağısı, 253 ve aşağısı) bu anlam ile bir sıra örnekler verilmektedir. Bunlarda -sâ eki bazen fiile ait tabanlara bazen ada ait tabanlara katılmaktadır:

öpsamaḵ 'öpmek istemek, öpmeğe iştahlı olmak';

atsamaḵ 'atmak istemek';

ursamaḵ 'vurmak istemek';

oḡıtsamaḵ 'okutmak istemek';

içsemeḵ 'içmek istemek'; vs.

âtsemeḵ 'canı et istemek';

baḡıḡsamaḵ 'canı balık istemek';

ḡagunsamaḵ 'canı kavun istemek' vs.

Aynı eser III, 247. s. de başka örneklerle bakınız.

Yine krş. örnek bir örnek § 537.

Suvsâ- 'canı su istemek' (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 211. s.) fiili Osmanlıcada *susa-* fiiline denktir.

Yazsa- 'çözmek istemek' (aynı yer, III, 225. s.) fiili 825. paragrafta sözü geçen *Altayca -yasta* fiilinin kökeni olmuş görünüyor.

Bu fiillerin *sât*-li olarak ettirgen bir çatısı da vardı (aynı yer, II, 270. s.).

Altaycanın '...e meraklı' anlamındaki -*saḡ* -*sâḡ* ekleri (krş. § 861) besbelli bu fiillerden meydana getirilmiş olacaktır:

*ırakızak*⁷¹³ 'rakıya meraklı, rakıya düşkün';

çayzak 'çay meraklısı';

törzök 'şeref yerinde oturmasını seven' (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 29).

Yine krş. Yakutça -*msâx*: *bisigimsâx* 'bizimkine meyleden, bizim tarafa meyleden, bize sadık kalan'.

⁷¹³ Yazar bu ekin aslında s'li olduğunu söylüyor da örneklerdeki z'lerin nereden geldiğini haber vermiyor. Bizce ünlüler ve yumuşak harflerden sonra s'ler bazen z oluyor. Sonra -*sek*, -*saḡ* diye gösterilen bu ekin *törzök* gibi örnekler arasında görüldüğü üzere -*sök* (zök)'lü olduğu da söylenmeli idi.^{AUE}

Divanü Lugati't-Türk'te (III. 236. s. ve aşağısı) fiil tabanlarından -igsā (=ig + sâ) eki yardımıyla meydana getirilen başka bir sıra dilek-şart fiilleri vardır. Bunlar bazen bir takdir ve aşağı yukarı bir tahmin anlamını da verir (krş. § 825). Bunlar şüphesiz, özünde fiil kökünden türemiş +Ig'lı ada ait tabanlara -sĀ eki katılmakla yapılmıştır. Birkaç örnek:

barıgsamaḵ 'varmak istemek';

turuḡsamaḵ 'durmak (ayağa kalkmak) istemek';

satıḡsamaḵ 'satmak istemek';

bāriḡsāmāḵ 'vermek istemek verecek olmak' (III, 274. s.);

bilıḡsāmāḵ 'bilmek istemek' vs. krş. Osmanlıcada buna benzeyen; fakat başka bir anlamda olan bir oluşum § 844, 2. hatırlatma.

-igsā eki de gerçek bir dil bilgisi kipi değerinde olan -(I)ḡsĀk ekine denktir. *Divanü Lugati't-Türk* (II, 45, 132, 203 ve 290. s. ve III. 233. s.)'te bu, kendisinde 'niyet' anlamı olduğu söylenen bir sıfat-fiil olarak kabul edilmektedir.

Eski Osmanlıcanın -IsAr (§ 622, hatırlatma) kipi şüphesiz özünde buna benzer bir oluşumla vücut bulan bir geniş zaman idi: -ig veya -ḡü ekini alarak fiilden türemiş bir ada -sār biçimindeki meyil anlamlı ek ile geniş zaman ekinin katılmasından yapılmış; yani:

-ig + -sār;

-ḡü + -sār.

b) Takdir ve tahmin fikri (...dan saymak):

Belki bu -sin- (-san) eki 'saymak, sanmak' anlamındaki *san-* fiilinin zayıflamış hâlinde kabul edilmelidir. *Divanü Lugati't-Türk* buna dair hiçbir açılım sağlamıyor.

c) Başlayışlı anlam.

Divanü Lugati't-Türk, -sI- ekini içinde bulunduran başlayışlı fiilleri veriyor ve böylece suvsı- 'sulanmak (örnek olarak sirke) sulu olmak' (III, 211. s.) fiilini ve suvsā- ('susamak', bak yukarıya) fiillerini birbirinden ayırt ediyor. Aynı eserden başka örnekler;

ḡuruḡsımaḵ 'kurumak' (III, 247. s.);

oḡuḷ ersindi "Çocuk erleşti, erkek, adam oldu." (I, 213. s.).

1. hatırlatma – Küçültüm veya yapmacık anlamı.

Divanü Lugati't-Türk, II, 205. s. ve aşağısı da 'yapmacıklı eylem' anlamında +(I)msIn eki veriliyor:

barımsınmaḵ 'varır, gider gibi yapmak';

tarımsınmaḵ 'eker gibi yapmak';
kālımsınmāk 'gelir gibi yapmak';
kūlımsınmāk 'gülümsemek, gülümsinmek';
turumsınmaḵ 'durur, ayağa kalkar gibi yapmak';
tilāmsınmāk 'diler gibi yapmak';
bilāmsınmāk 'biler gibi yapmak';
ḵāçrumsınmaḵ 'kaçırır gibi yapmak' (*ḵaçur*-tan);
ḵāçrumsınmāk 'affeder gibi yapmak' (*ḵāçur*-ten) vs.
 Krş. III, 77. s.: *yāmsınmāk* 'yer gibi yapmak'.

Krş. -gān'li (olumsuz) sıfat-fiillerde ...*maz* gibi yapmak anlamıyla kullanılan Kır-gızca -māksi (-māk + si) eki:

ḵaramaḵsıḡān 'görmez gibi yapan, görmezlikten gelen';
*eṣitpāk*⁷¹⁴ *siḡān* 'eşitmez gibi yapan, eşitmezlikten gelen' (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, 61. s.).

Belki de bu biçim *māzsi* ile bir benzeşmezlik dolayısıyla doğmuş kabul edilebilir (krş. Osmanlıcadaki benzer deyimler § 1461, 1462).

2. hatırlatma – (bk. yukarıda *a*. Maddesindeki -igsā eki).

3. hatırlatma – *Divanü Lügati't-Türk*, -sīk biçiminde pek acayip bir ekin de varlığını haber veriyor. Bu, fiil tabanlarına katılarak (edilgen bir anlama yakın) zorlanış ve yeniliş anlamı veren fiiller meydana getiriyordu. Öyle görünüyor ki bunlar, örneklemeli bir oluşumla vücut bulan küçük bir kelime takımından meydana gelmiştir. Sözü geçen bu ekin § 889 c, 1. hatırlatma sonlarında söylenen ekleriyle akraba olması da mümkündür.

Bu fiiller şunlardır:

*ār yaḡḵa tutsuḵdu*⁷¹⁵ (veya *bassıḵti*) "Adam düşman tarafından tutulmuş (baskına uğratılmış) oldu (II, 179. s.).", krş. Osm. *tutsaḵ*.

*anınḡ*⁷¹⁶ *yaşut işi bilsikti* "Onun gizli işi bilinmiş oldu.";

utsuḵmaḵ 'oyunda yutulmuş olmak' (I, 205. s.; krş. Osm. *utmaḵ*);

⁷¹⁴ Yazar bu lehçede -māk, -maḵ biçimlerinde kullanılan fiil adı eklerinin *p* < *m* değişimli olarak -pāk, -paḵ çeşitleri de olduğunu söylemiyor.^{AUE}

⁷¹⁵ *tutsuḵdı* olacak.^{AUE}

⁷¹⁶ Yazar Arap imlasıyla biçiminde gösterilen bu kelimeyi *anınḡ* okumuştur; biz ise bunun Arap yazılı metinde üzerine konulmadığı hâlde varlığı takdir edilen bir noktalama ile *anınḡ* okunması lazım geleceği fikrindeyiz.^{AUE}

ursukmak 'vurulmuş olmak';

oġ tavarın alşıktı "O davarını aldırılmış, kaptırmış oldu.";

yarsıkmak 'birinden ayrılmış olmak' (III, 74);

yätsikmāk '(kaçan adam) yetişilmiş olmak'.

Osmanlıcada buna benzer bir oluşum tanımıyoruz.

4. hatırlatma – İki veya üç fiilde -sI eki -Ik ekiyle birleşiyor (§ 843 veya 860).

Bu türemişlerin oldukça değişen anlamları vardır:

ķanıķsa(sı)maķ = *ķanıķmaķ* (§ 843);

geciksinek 'çok geç diye saymak' krş. *ģecikmek* (§ 843);

durūksımaķ 'yerinde durup beklemek'; krş. *durmaķ*.

Daha ileride (§ 864) -Ak ekinin -lA ekiyle bir kaynaşıklığı görülecektir.

-(İ)rga-, -(İ)rgan-, -(İ)rgIn eki

845. Altaycadaki -rķa ekine yaklaştırılması gereken ve dengi öncül -(i)rge- biçimi yok görünen bu ek -Ik- ve -sI- eklerinden çok daha az kullanılır. Değişmeli anlamları olup bazen ada ait tabanlara bazen de fiile ait tabanlara katılır (krş. § 843, dipnot):

yadırgamak 'yabancı saymak' (*yad, yat*, bk. § 871, dipnotu: 'fena, kötü', krş. *yadırgı* 'yabancı, garip, edilgen' (Γ. 1, 203, 204, 217), *ķaçmak, ķekinmek, acırgamak* 'birisine acımak'; *azırganmak* 'az vermek, parasını harcamakta eli sıkı davranmak'; *ķısırganmak* aynı anlam⁷¹⁷: *ķısmak, kes-*ten; *basırganmak* 'kābuslanmak'; *basmak*,

⁷¹⁷ Yine krş. *esirge-* fiili ki *azırgan-* fiiliyle aynı görünüş ve anlamdadır; yine *ķısırgan-* fiiliyle de aynı anlamda ise de bunun köken bilgisi edilgendir. Çağataycada ? اسرامك biçimindedir.^{JD}

Fikrimizce *esirge-* ve *azırgan-* fiilleri, yazarın dediği gibi aynı yapılış manzarası vermekle beraber, aynı anlamda değildir ve *esirge-* fiilinin köken bilgisi de edilgen olmasa gerektir: *Azırgan-* fiili Çağatayca 'az görmek, az saymak' anlamında olup *az* sıfatından türemiş görünüyor.

Esirgemek ise Çağatayca *asragamak* 'gizlemek, muhafaza etmek' kelimesinin zayıflamış görünümdedir. Çağataycada buna yakın başka kelimeler de vardır:

asramak 'hıfz, himaye, vıkaye, sıyanet etmek, korumak';

asraganlīg 'korunulmağa, saklanılmağa lāyık'.

arsalmak 'saklanılmak';

Bütün bu kelimelerin başlarındaki kök 'alt' anlamındaki *ast* ve *as* olsa gerektir (ykl. *aşağı* kelimesindeki *aş*); nitekim lehçemizdeki *astar*, 'elbise altına konulan, elbise altında gizli kalan kumaş' demektir. Şu hâlde 'muhafaza etmek, korumak, gizlemek, saklamak' gibi anlamlar aslında (bir şey altına koymak) ana anlamından türemiş olmalıdır. *Huastuaniŋt* adlı eserde Mani mezhebindeki Uygur Türklerinin dualarında yer yer tekrar edilen bir dua

birine *ağırlık çok-*'ten.⁷¹⁸

-e-/ -a- veya -i-/ -ı- eki

846. *-e-/ -a- veya -i-/ -ı-* ünlüleri bir ad tabanına katılmakla, birtakım fiile ait tabanlar meydana getirilir: *benzemek*, *beñiz*'den; *boşamak* 'eşini bırakmak', *boş*'tan; *yaşamak* 'ömür sürmek', *yaş*'tan; *denemek*, 'sınamak, tecrübe etmek, tarz, tecrübe' anlamına *den*'den; *kanamak*, 'kan akmak', *kan*'ndan; *oğramak*, 'yolda karşılaşmak, bir şeye maruz kalmak', *oğur* 'tesadüf, fal (mecaz anlamıyla)' *yol*'dan; *oyunmak*, *oy(u)n*'dan krş. § 121; *sanamak*, 'birisine san: saygı göstermek'; *harcamak*, 'elden çıkarmak', **harc sarftan*; 'birine tuzak kurmak, onu fena bir duruma koymak'; *tozlamak* ve *n'li dönüşlülere*: *tozanmak* ve *tozunmak* 'toz kaldırmak'⁷¹⁹; *yavaşlamak*, 'yumuşamak talim kabul etmek' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 481 ve 554).

Şu fiiller daha az kullanılır:

tebsimek, *tebesimek*, *talab(p)ılamak*, *yalabılamak*; *kıvramak* (*kıvır* § 121); *şakılamak* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 610), *çokramak* (*çokur* § 121); *kağşamak* (*kağış* § 121); *artamak*.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcanın şu iki fiili aynı oluşumla vücut bulmuş görünüyor: *Darlıganmak*, 'darda olmak, rahatsız olmak' (1426 yılı yazmaları, yap ve 38) *darlık*'dan; *yarlıgamak*, 'affetmek, bağışlamak' *yarlık*, *yarlığ* 'buyruk, ferman, mağfi-ret...'. Yine krş. Eski Osmanlıcada *rencemek* (*rencimek*).

847. Hatırlatma – Bir ünlüyle biten çok heceli öyle fiil tabanları vardır. Bunlar bundan önceki paragrafta incelenen türemişlerle aynı örnekte oldukları hâlde, son-

hatimesinde *astar* biçiminde görünen bir buyruk kipi vardır ki bundan *astarmak* biçiminde bir fiil adının da var olduğu düşünülebilir:

Man astar hırza 'hemen esirge, koru'.

Huastuanıfi'de tercümesiz bırakılan ve Sanskritçeye atfedilen bu ibare bizce verdiğimiz mana ile Türkçedir. Yine *hırza* buyruk kipine göre bir de *hırzamak* (*kırzamak*) fiil adının varlığı sezilebilir. Bk. (RADLOFF, II. Kazan) *kırşamak* 'kuşatmak, etrafı sarmak, muhafaza etmek' veya (RADLOFF, II. Kazan Sor), *hırsanmak*, 'hasislik etmek, elde tutup harcamamak, saklamak' yklş. *kırş* (iktisat, tutum – Konya).^{AUE}

⁷¹⁸ Yine krş. *ıızganmak* veya *ıızgenmek* fiil adı (ki köken bilgisi edilebilir);

(BARBIER de MEYNARD'ye göre *taşırkamak* 'yoldaki taşlardan ayak yaralanmak' (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 274) iki defa geçiyor.

'Saşmak' anlamında Çağataycada *Tanızmamak* (Ab., 177) ve Altaycada *tañarga-* veya (*tañda-*) (GA, 260. s.) biçiminde fiil adları da vardır.^{JD}

⁷¹⁹ Krş. geçişli *tozutmak* fiilinin anlamdaşdır (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 109, 213, 218, 263) ve (aynı eser, 109).

larındaki bu ünlünün köke mi ait bulunduğunu yoksa bir yapım eki mi olduğunu kestirmek Türk dili incelemelerinin bugünkü hâlinde zordur (krş. § 567).

Örn.: *barımağ* 'saklamak, korumak';
taşımağ.

Bu son ünlü kararlı bir öge olmadığı zamanda da yine böyle bir şüphe var. Nitekim *uza-* fiili, besbelli bir kökten olan *uzun* kelimesiyle karşılaştırılır ve Türkçenin biçim bilgisi kurallarına (krş. § 9) sıkı sıkıya bağlı kalarak *uz* ögesinin bu iki kelimede ortak olduğuna bakılırsa her ikisinin de kökünü aynı *uz* biçiminin meydana getirmekte olduğuna insanın meyledeceği gelir; fakat henüz böyle bir karara varış da pek acele bir şey olur; çünkü bunlardaki kökün iki heceli olması ve sonundaki ünlünün değişken olmasıyla bazen geniş bazen dar çeşitten bulunması da mümkündür (§ 37 ve 155). Asıl bu kökte görülen nitelik, kökün niteliği değil, sonunun ünlü olmasıdır.

Nasıl ki *uza-* fiilinde ve bundan türemiş *-(I)k* ekli *uzağ* kelimesinde kökün sonunda geniş bir ünlü olduğu hâlde, *uzuñ* kelimesinde bu *a* geniş ünlüsü, *u* dar ünlüsü biçimine girmiş bulunuyor.⁷²⁰

Bu açıdan daha geniş bir biçimde bilgilenmiş oluncaya kadar⁷²¹ burada yalnızca sonundaki dar ünlülerin geniş ünlülerle keşiklendiği fiil tabanları da var olduğunu kaydetmekle yetiniyoruz:

ödemek X *ödünç*; *iğremek* X *iğrik*⁷²²; *dişemek* X *dişik*; *sagamağ* (veya) *sayamağ* X *sağ*; *kurumağ* X *kurak*; *kökremek* X *kökrü*⁷²³; *yasdanmağ* X *yasdik* ve *yasdik* (yassı bir burnu olan); *seyrilmek* X *seyrek*⁷²⁴; *ulağmağ* X *ulu*; *usanmağ* X *usuñ* (BIANCHI اوصوك kelimesinde).

848. İsimden türemiş olan birtakım fiiller yapım ekli tabanlar (§ 569) hâlinde görünmekle beraber, bunların ana tabanlı fiillerini bulup göstermek mümkün değildir:

İşteş çatı tabanlı: *pekişmek* (Eski Osm. *berkişmek*);

⁷²⁰ Bu hadiseyi, dilin kendi yapısını ne kadar az da olsa yumuşatıp kıvraklaştırmak yolunda bir meyli gibi görmek gerekir. Bu bir çekim başlangıcı gibi bir şeydir (krş. § 9).^{JD}

⁷²¹ Başka Türk lehçeleriyle kıyaslanınca, bazı hâller birinci varsayıma hak verir gibi oluyor. Nitekim *kapamağ* ve *kapak* kelimeleri yanında *kapkağ* (= *kapak*)'ta görüldüğü gibi bundan tek heceli bir *kap-* kökünün varlığı meydana çıkıyor. Yine krş. *kaplamağ* ve *kaplı* (§ 853, hatırlatma).^{JD}

⁷²² Yazar Arap abecesinin noktasız bırakılan *S*'ini *ng* okuyacak yerde, yalnızca *g* okumuş olacak *ingremek* olsa gerek.^{AUE}

⁷²³ Yazarın besbelli Arap harfli imlasından okuduğu bu kelimeler *göğermek* ve *göğeri* (krş. *göveri āşārī*) olacak ki o zaman bu, topluluğa girmek lazımdır.^{AUE}

⁷²⁴ Yazarın belki Arap abeceli imlasından okuduğu bu fiil adı, hâlâ kullanıldığı gibi *seyrelmek* olacak ki o zaman yine bu takıma girmemesi gerektir.^{AUE}

Ettirgen tabanlı: *pekitmek* (Eski Osm. *berkitmek*); *pek* (Eski Osm. *berk*).

Böyleleri şu iki durumdan biriyle açıklanabilir: Ya bunların ana tabanlı fiilleri kullanılıyordu da sonradan kullanılmaz olup ortadan kalktı⁷²⁵ ya da bunların ana tabanlı fiilleri hiçbir zaman var olmamış olup bu türemli fiiller, yapım ekli tabanlı olan fiilleri örnekseyiş yoluyla doğrudan doğruya addan meydana getirildi.

Daha başka örnekler: *çitışmek*, *çit*; *eğrilmek*, *eğri*; *başınmak*, *baş*; *öcüşmek*, *öc*; *öngüşmek*, *öngü*; *ıygınmak*, *ıygi*; *gırgırışmak*, *gırgır*; *öñünmek*, *öñ*; *gicişmek* (kaşındırmak), *gici* veya *gicik* (kaşıntı) bk. BIANCHI (چوئشق) fısıldamak, yansıma; bk. § 850); *durutmak* (durultmak, arıtıcı) krş. *durulmak* § 841 bk. BIANCHI, kelimesi.

donatmak, *donanmak*; *don* (*donanmak*); *öyrenmek*; *öyretmek*, *öyür*; *utanmak*; *danmak*, *dat*.

849. Birtakım kelimeler bazen fiil tabanı bazen ad tabanı (§ 133) olarak kullanılmıştır. Bunların ilk kullanışlarının hangisi olduğunu ayırt etmek her zaman kolay bir şey değildir. Birtakım hâllerde ve başlıca iki heceli birtakım kelimelerde öyle görünüyor. Bunların en eskisi apaşikâr ad tabanıdır: her hâlde *ekşi* kelimesi *ekşimek* kelimesinden öncedir. Şu hâlde bu fiil adının (bir sıfır yapım ekiyle) türemiş bir kelime sayılması gerektir. Böyle tabanların aşağıda bir listesini veriyoruz.

1. tek heceliler:

dat, *datmak*⁷²⁶;

doñ, *doñmak*;

şiş, *şişmek*.

Bunlar da öyledir: *añ*; iv (BIANCHI: ايو); *pus*; *tüm*, *töz* (krş. § 846 dipnot, 2); *dik*; *diñ*; *sürç*. *sik*; *siñ*; *sañ*; *sık*; *tañ*; *gev* (BARBIER de MEYNARD); *um*; *ses* (Eski Osm.).

2. İki heceliler:

ağrı, *ağrımak*;

sancı, *sancımak*;

ķuru, *ķurumak* (krş. § 847'deki örnekler listesi);

eski, *eskimek* (cansız şeyler hakkında);

ķoca, *ķocamak* (canlılardan söz ederken);

ķarı (Eski Osm.) (genellikle) kadın; *ķarımak* 'ihtiyarlamak' (Eski Osm.)⁷²⁷;

⁷²⁵ Nasıl ki *peki*- fiilindeki durum böyledir: Doğu Türkçesinde varlığı görülen *bigimāk* (G.D 635).^{JD}

⁷²⁶ Yazar bunu *dat* biçiminde kaydediyor ki lehçelerde bu yolda bir söylenişte vardır.^{AUE}

⁷²⁷ *anda ölmek* ve *ķocamak* ve *ķarımak olmaz* (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 21. s.).^{JD}

boya, boyamak;

sıva, sıvamak;

gerek, gerekmek.

Bunlar da öyledir:

arı (Eski Osm.); *ekşi* (bk. daha yukarıya); *iti, ılı, bavlı; terki; sivri; salkı; damla; kama; koğu; kekre; kükre; keke; yama; yañsı; gıcı; gıcık; arık; kıvır; ölçer; kerkin* (§ 843, sonlarında) *ırak* (CLODIUS, 33).

3. Üç heceliler: *oyulga, oyulgamak*.⁷²⁸

Hatırlatma – Bundan başka yapım ekli fiil tabanlarına örnekseniz biçimiyle meydana getirilmiş (hem fiile ait hem ada ait) müşterek tabanlı fiiller de vardır ki şunlardır:

1. Dönüslü fiilleri örneğinde tabanları olanlardan birtakım:

inanmak X *inan* (krş. *ınak*); *utanmak* X *utan* (krş. *ut*. 840); *bezenmek* X *bezen* (krş. *bezemek*); *üzenmek* X *üzen* (*özenmek*); *üşenmek* X *üşen* (bugün *üşenildik* derler)⁷²⁹; *usanmak* X *usan* (Bugün *usanç* derler.).

2. İşteş fiilleri tipinde tabanları olanlardan birtakım:

dolaşmak X *dolaş*; *oğraşmak* X *oğraş*; *oynaşmak* X *oynaş* krş.: *bağdaşmak* X *bağdaş*; *sarmaşmak* (§ 854, 2. hatırlatma) X *sarmaş dolaş*; *savaşmak* X *savaş*; *barışmak* X *barış*; *değişmek* X *değiş* (§ 576, hatırlatma); *sivişmek* X *siviş*; *güreşmek* X *güreş*; *yarışmak* X *yarış*; *karışmak* X *karış* *muruş*; *apışmak* X *apış*; *kıışmak* X *kıış* (§ 850, hatırlatma); *tavuşmak* X *tavuş*; *hargışmak* X *hargış*⁷³⁰.

uğraş(-); *güre(-ş-)*; *sava(-ş-)* gibi çoğu ‘saldırışına ve çarpışma’ anlamını veren bu fiil tabanlarında karşılıklı yapış fikri pek açık olarak görülmektedir. Şunları da bu gibilerine katmak lazım:

dövüş(-); *vuruş(-)*; *doğuş(-)* ve Doğu Türkçesinde yine ‘savaş’ anlamında *cabgulaş* veya *atgulaş* veya *soğuş*;

cabgulaşmak (PAVET de COURTEILLE); *talaş*, *dalaş*, *havga*;

söğüş (kınama, küfürleşme) (krş. Osm. *sövüşmek*),

Osmanlıcada *muttasıl* (bitişik) anlamında *tutaş* kelimesi, Doğu Türkçesinde fiil

⁷²⁸ *oyulgalamak* ve *oygalamak* da derler.^{JD}

⁷²⁹ *üşençenlik* de denir.^{AUE}

⁷³⁰ Oldukça uzun olan bu kelime takımı da gösteriyor ki Yakutça dil bilgisi kitabında ad kökleri (tabanları) ile fiil kökleri (tabanları) arasında pek açık bir ayrılış sınırı var olduğunu iddia eden BOCHTLING kuramına da harfi harfine bel bağlamak gerekmez.^{JD}

tabanı olarak kullanılır. Yine krş. *yaraş* 'uzlaşma' (Osm. *barış*);

kiñgâş 'danışma' (Ab. 361);

*aılmaş*⁷³¹ (D. G., 372) krş. Osmanlıca *değiş doğuş*;

cırmaş (*sarmaş dolaş* anlamdaşı Ab. 240). Yine krş. *Divanü Lugatî't-Türk*, I., 307.

s. ve aşağısı.

Bütün bu kelimeler de fiil tabanı olarak kullanılırlar, *ğargış* kelimesi Abuşka sözlüğünde Osmanlıca karşılığıyla (318. s.) *ğarış ğatış* biçiminde açıklanmıştır. Krş. Osm., *ğarma ğarış, ğarış muruş*.

Yine krş. Osmanlıca *doğuş* 'çarpışma'.

850. -dA- eki, bir yansıma kelimelerden türemiş fiillerde.

Türkçede sayıca çok olan yansıma kelimelerin genellikle iki biçimi vardır:

1. Kapalı hece hâlinde tek heceli bir yansıma kelime: *pat* 'gürültü'; *par* 'ışıldayan bir ziya fikri'; *ğıp* 'kıpırdama'; *şak* 'çarpma'; *ğüm* 'çınlayan gürültü'; *hış* 'hışırta'; *fış* 'dudak ucuyla konuşma'; *vız* 'böcek vızıltısı'.

Bu yansıma kelimeler +{A- ekiyle türemiş fiiller meydana getirirler (bk. § 838'de örneklerine). Şu yansıma kelimelerde da böyledir: *pat, çat, küt, par, ğar, ğor, ğır, zır, şar, sır, tır, gur* (gurgur), *ğür, fır, cır, vır* (vırvır), *dır* (dırdır), *sap, ğüm, hış, fış* (*fışlaşmak*), *cız, vız, dız* (*dızdız*), *şak, ığ* (vığ), *fığ, puf*. Şunlarda da böyledir; fakat daha aşağıda söz edilecek olan uzatmalı biçim bunlarda yoktur: *of, uf, pof, tuf, ıh* (ihlamak), *ğort, mav, ğav, zıb, inc* (BIANCHI انچلك kelimesinde). *ğirt* yansıma kelimesi *ğirtlağ* adını verir.

2. Bazen önceki biçimden türemiş olan bazen kendisinin tek heceli biçimi bulunmayan çok heceli uzatmalı bir biçim. Bu uzama *t, p, b, k, c* seslerinden sonra geldiği zaman +ir biçiminde ve *r*'den sonra +il biçimindedir. *ğ, g, s, ş, z, v, m* seslerinden sonra ise bazen +ir, bazen +il biçimindedir. Örnek için yukarıda verilmiş olan yansıma kelimeler şöyle uzatılırlar: *patır, parıl, ğıpır, şapır, hışır* veya *hışıl, fısır* veya *fışıl*; *vızır* veya *vızıl*.

İki heceli yansıma kelimeler +dA- ekiyle türemiş fiiller meydana getirirler. -di (veya -ti) ile türemli olan adlar daima bu fiillerle karşılıklıdır (krş. bunun hakkında § 519 2. hatırlatma).

⁷³¹ Filozofi adlandırmalarımız arasına *alternance* karşılığı olarak verilen bu *aılmaş* karşılıklı alma 'söylemek mümkün olsa': *te'âhuz* veya karşılıklı verme *te'âti* anlamında olduğuna göre yanlış olduğu ve bunun yerine Anadolu'da yer yer kullanılan *keşik*'ten türemiş *keşikleme* (Bu nöbetleşe esen rüzgâr için *keşikleme* biçiminde de kullanılmıştır.) tabiri kanaatimizce pek yerinde ve elverişli olduğu bundan da anlaşılıyor.^{AUE}

Örn.: *patır*, *patırda*- fiilini ve *patırdı* veya *patırtı*⁷³² türemiş adını verir.

Parıl, *parıldamak* ve *parıldı* veya *parıldı*⁷³³ adını verir. İçlerinde çoğunun anlamı 8 858'de gösterilmiş olan şu uzatmalı yansıma kelimelerle de böyle olur: *Patır*, *pıtır*, *çatır*, *çıtır*⁷³⁴, *götür*, *kıtır*, *parıl*, *cırıl*⁷³⁵ *harıl*, *horul*, *hırıl*, *zırıl*, *şarıl*, *şırıl*, *tırıl*, *gurul* veya *kurul*, *gürül*, *fırıl*, *vırıl*, *şapır*, *gümür*, *hışır* ve *hışıl*, *fısır* ve *fışıl*, *fısııl*, *fısııl* (FIRUZÂBÂDÎ, *Kâmûsu'l-Muhît*, 321), *vızır* ve *vızıl*, *cızır*, *çağıl*, *tağır*, *tıkır*, *şakır*, *fıkır*, *kıkır* (ŞEMSEDDİN SAMÎ *gevrek* kelimesinde), *cıvıl*, *tıpır*, *kıpır*, *cıñır* veya *ciñir* (krş. FIRUZÂBÂDÎ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I.110 *çingirdi*).

Tek heceli karşılıkları yok görünen aşağıdaki yansıma kelimelerle de böyle olur. *çağıl* veya *çağıl* (hatırlatma, I), *şadır*, *şıkır*, *şakır*, *gümbür*, *cunbur* (krş. *cunbadak*), *cunbul*, *kağır* (krş. *kığ*) (*h*)öngür, *çangır* (-çungur), *çingır* (krş. *cın*), *zangır*, *zingır*, *şangır* (-şungur), *şingır*, *tangır* (-tungur), *tingır*, *gıcır* veya *hıcır*⁷³⁶, *cayır*.

1. hatırlatma – Aşağıdaki türemişler, kendilerinden doğmuş oldukları iki heceli yansıma kelimelerin de kullanıldıklarına işaret edecek elde bir şey olmamakla beraber, birbirine benzer oluşumlardır:

uğıldamak 'vızıldamak, mırıldanmak' *uğıldı*;

kımıldamak (krş. *kımıldı* ve *kımlanmak* [PAVET de COURTEILLE];

cığıldamak (krş. *çağıl*) *cığıldı*;

fısıldamak [FIRUZÂBÂDÎ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 552] *fısıldı*;

sumurdanmak, *humurdanmak*, *sumur* (*humur*)tu;

⁷³² Yazar bunların sonundaki eklerin çok zaman *d* biçimindeki imlasına bakarak okunuşlarında yanılıyor. Sonu *r*'li veya *l*'li yansıma kelimelere katılan bu ekler lehçemizde daima *tı* söylenir. Bazen *dı* söylendiği de olur; fakat bu hâl yansıma kelimenin ilk hecesi sonunda bir *t* ünsüzü olmasına bağlıdır.

Patırdı, *çatırdı*, *kütürdü*. vs.

Şu hâlde *patırtı* biçiminde verilen okunuş, lehçemizin söyleyişine uygun değildir.^{AUE}

⁷³³ Çoğu yansıma kelimelerden ibaret olan bu kelimeler içinde böyle ışık adları da vardır. Bunlar ötekilere nisbetle çok azdır.^{AUE}

⁷³⁴ *pıtır*, *çıtır*, *götür*, *cırıl*, *tağır*, *tıkır* kelimelerinin tek hecelileri *pıt* (*tut pıt*), *çıt*, *cır*, *tağ* (-*tuğ*), *tık*, *küt* olup türemişleri +*LA* ile teşkil edilmez.^{JD}

Yazarın bunlar arasında verdiği *götür* kelimesi *kütür* olacak.^{AUE}

⁷³⁵ *cırıl* olacak.^{AUE}

⁷³⁶ Şu iki heceli yansıma kelimelerin -*de*'li türemişleri olmaz görünüyor:

ığıl, *ığıl*, *fıldır*, *fısır* (krş. *fis*) *kıvır*, *çangıl* (*çungul*), *katır* (*kutur*), *vakır* (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 446); *eñül eñül* (hafif hafif (1426 yazmaları, 109. yap.; krş. BIANCHI); *üfür* (BIANCHI *فور* kelimesinde, *fena* açıklanmış; krş. *üfürmek*); *püfür* (*koşmak*; HÜSEYİN RAHİMİ, *Metres*, 543. s.).^{JD}

muşıldamak 'horlamak'; *çekirmek*; *koğıldamak*⁷³⁷ (BIANCHI قوقوغمق kelimesi); *dızıldamak* (BIANCHI ديرلدمق kelimesi); *tapırdamak* *tapırdı* (BIANCHI طايردمق kelimesi).

krş. zımbırdatmak; zımbır zımbır;

gırıldatmak (nargileyi);

yelpirdetmek;

zingıldamak, zıngıl (BARBIER de MEYNARD);

tuğıldamak, tuğul (BARBIER de MEYNARD);

cazırdamak;

şıpırtı, şıpır;

çuğuldaşmak (VAMBERY, Eski Osmanlı Dili Çalışmaları, 157. s.);

lopur, lop;

opul;

sapır, sopur;

paıldır küldür bu oluşum için *krş. [çaıldır çuldur^{AUE}] J. AS., 1887, 354. s.); yine* *krş. Eski Osmanlıca* şu örnekler:

Heman Ca'fer köpür köpür nerdübandan aşga indi.^{AUE} (Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi, 27. s.);

Göksi ötür ötür ötürdi.^{AUE} (aynı yer).

Türkçenin daha derinlemesine incelenmesiyle şüphesiz bunlarda eksik kalan aracı biçimler ortaya çıkarılacaktır. Bazen bunların bu aracı biçimlerinin ortaya çıkması kendiliğinden oluyor. Örnek olarak *inlemek, inildemek, inildi* kelimeleri ister istemez bizi *iñ* biçimindeki yansıma kelimeye (ve uzatmalı: *iñil*) götürüyor. Yine *çağlamak, çağıldamak çağıldı* türemişleri *çağ* ve *çağıl* kelimelerine dayanıyor.

2. hatırlatma – *de*-'li fiiller, yapım ekleri (§ 570) alabilirler: *kımıldañmak; kımıldatmak.*

3. hatırlatma – Birtakım uzatmalı yansıma kelimeler *-dAK*'lı (ve istisna olarak *da-yık*) adlar da meydana getirirler. Bunlar genellikle *de-*, *da-* fiilleriyle ilgilidirler:

fırıldamak, fırıldak;

çekirmek (çekirdek);

çakıldamak;

çakıldak.

Yine *krş. kıkırdak (kıkır); bingıldak veya bingıldayık (FIRUZABADI, Kâmûsu'l-Muhit, I,*

⁷³⁷ Bu kelime hem yapılış hem söyleniş hem mana bakımından anlaşılamıyor.^{AUE}

535); *ķemirdek* (krş. *ķemik*; *ķemirmek*.) Yine krş. aynı zamanda (?): *bağırdaķ* veya *bağıldaķ*, *bağıldaķ*, *bübürdek* (*büyürdek*)⁷³⁸ anlamları için bakınız sözlüklere.(**)

AUCHER, *ķımırdıķ* kelimesini de veriyor. Krş. *ķemircik* (Sartça: *ķemirçāķ* aynı anlam).

bingıldaķ kelimesi *bingılda-* fiiline yaklaştırılmalı (*ķaraman ķuyruķu gibi bingıldaarak yürüyor*).

Yine krş. *ķıkırdaķ*; *ķıkırdaķ*;

Krş. *ķıkır bir eda*; *ķıñırdaķ* veya *doñırdaķ* veya *çingraķ* (krş. Eski Osmanlıca *çıñramaķ*, *çıñırdamak* ve Tobolsķa *tungurta-*).

4. hatırlatma – *-Iş'*la uzatmalı az sayıda birtakım yansıma kelimeler vardır ki onların da türemişleri *-de* ve *-di* ile olur:

ķığış (veya *çıķış*)⁷³⁹ (FIRUZĀBĀDĪ, *Kāmūsü'l-Muhit*, I, 838); *ķığışdamāķ*; *ķığışdı* krş. *tı-kırtı* (FIRUZĀBĀDĪ, *Kāmūsü'l-Muhit*, I, 312);

ķaķış, *ķaķışdı*; fakat bunun türemli fiili *ķaķşamaķ*.

Yaklaştırınız bu kelimeleri: *çakşāķı* kaynana zırlıtısı (oyuncak) (FIRUZĀBĀDĪ, *Kāmūsü'l-Muhit*, I, 361, 838; MÜTERCİM AHMED ĀSİM, *Burhān-ı Katı*, 108) *-eki* ekiyle (§ 868, 2. hatırlatma);

tıpış (krş. *tıp*.) ve *tavuş*.

851. Yansıma kelimelerden türemiş fiillerdeki başka ekler:

1. *-ķır/-* *-kir-* ve *-ķar/-* *-ker-(?)* ekleri (krş. § 580, hatırlatma) ki az sayıdaki yansıma kelimelere veya ünlemlere katılır:

ķayķırmaķ (krş. *ķay* ünlemi § 1030);

(*h*)*ıçķırmaķ* veya *hıñķırmaķ* (krş. BIANCHI *inclemek*, Çağatayca *inçķirmek*; *inçķa-* (*Codex Comanicus* ve Ar. Fil., 974. s.);

fişķırmaķ (krş. *fiş* yansıma kelime ve türemişleri § 850);

tōşkürmek veya *tışkırmaķ*;

tükürmek;

pūşkürmek (krş. *pūşlemek*) ve *pūşkürmek*;

ofķarmaķ;

ışķırmaķ;

⁷³⁸ Yazar bunların ilk hecelerindeki *ō*'leri *ū* biçiminde veriyor.^{AUE}

⁷³⁹ *ķağ X çağ* (*cağ*) ve *ķığ X cığ* (*cıg*) denkleri *ķıķırmaķ X cıķırmaķ* (*çaķırmaķ*) fiillerinde de görülür. Yine krş. (?) *ķakmaķ X çakmaķ*.^{JD}

kışkırmak, kış kuşları kaçırmak için yansıma kelime.⁷⁴⁰

2. *r* ünsüzüyle biten birkaç anlamlı fiili de aynı takıma yaklaştırmak münasiptir ki insan veya hayvanların tabii olarak çıkardıkları gürültüleri bildiren bu fiiller örneklemeli bir oluşumla vücut bulmuş görünüyor.

sümkürmek krş. *sümük*;

aķsırmak veya *añsırmak*;

öksürmek ve *tıķsırmak*;

üfürmek (krş. § 850, 5. dipnot);

ğeyirmek;

*usurmak*⁷⁴¹;

*üyürmek*⁷⁴²;

*büyürmek*⁷⁴³;

añırmak;

(*bağır bağır* veya *bār bār*) *bağırmak*; *bağır*;

çağırmaķ *çığırmaķ* veya *ķığırmaķ*; krş. *çığ*;

ķızgırmaķ (BARBIER de MEYNARD: *ķıjgırmaķ*).

3. Tabanı *+kre-* ile biten şu fiiller de önceki takımlara baēlı görünüyor:

oķramaķ;

*iyremek*⁷⁴⁴;

çoķramaķ (krş. *çokur*).

1. *af ķur-* fiili (Belki bunun aslı 'havlamak' anlamdaşı olan *af ķurmaķ*'tır, BONELLI-LASIGIAN, *abbajare* kelimesinde) şüphesiz aynı takıma aittir.

Yine krş. başka lehçelerde:

Altayca *yötkür-* veya *yödülde-* (krş. *yödül* § 850);

tab. *ķışķır* Osm. anlamdaşı *püşkürmek*;

saçķır- '(yaēmur) kamçılamaķ' krş. Osm. *saçmaķ*;

(h)*ušķır -*;

aķır -, 'haykırmak';

⁷⁴⁰ Eski bir *ķışmaķ* (*Divanü Lügati't-Türk*, III, 137) 'savulmak' fiil adının buyruk kipidir.^{AUE}

⁷⁴¹ Yazar bu kelimeyi başta *u* ile kaydediyor.^{AUE}

⁷⁴² Yazar bu kelimeyi başta *ü* ile kaydediyor.^{AUE}

⁷⁴³ Yazar bu kelimeyi başta *ü* ile kaydediyor.^{AUE}

⁷⁴⁴ Yazar bu kelimeyi Arap imlasiyla *g*'li olduğuna bakarak aynıyla kaydediyor. Hâlbuki *ng*'de okunabilen bu ünsüz ile kelime *ingremek* olması lazım gelir.^{AUE}

yañgır- 'yankılamak';

Altayca cıngır -;

ğagır -;

ğatğır-veya ğaktır 'rire, katılmak, gûlmek';

Çağatayca çüşkürmək (Ab., 250);

sıbgarmak (Ab., 284).

2. bangır bangır bağırmaq da derler (krş. bingır bingır ağlamak). bağır- fiiline lehçelerdeki bağlîk adı ilgilidir (TEQ), nasıl ki çığırmaq kelimesinin de çığlîk adıyla ilgisi bulunuyor.

Yine krş. ıslîk kelimesi. Bu Eski Türkçe sıkırmaq 'ıslık çalmak' (Divanü Lugati't-Türk, II, 68. s.) kelimesine yaklaşılmak gerektir.

Türkiye Türkçesinde belirli fiillerin çoğuna başka lehçelerde de rastlanır. Altaycada da kıçır- 'çağırmaq, bağırmaq' fiili vardır.

3. Ya bir +rA ekinin var olduğu veya +rA'lı bir örneklemeli oluşum bulunduğu meselesi var.

Krş. Eski Osmanlıcada:

çañramak 'çınlamak' ve lehçelerde kıpratmak 'kıpırdatmak' ve kıp, kıpır, kıpırdamak ve kımıldamak yansıma kelimeleri.

Krş. başka lehçelerde:

Tobolskça tumavra 'tumagulamak, nezelenmek', tumav'dan;

yarıgra- 'yaruklamak (yıldızlar) ışıldamak, yarıg';

munra-, muğra- 'böğürmek';

mañra-, magra- 'melemek';

kültrā- 'gıcırdamak';

ğaltıra-, ğaltra-, kältrā- (krş. Osm. titremek);

tibrā- ve tirbā- (krş. Osm. teprenmek, tepretmek);

ğuñra- 'çınlamak';

Çağatayca; ingrāmāk, singrāmāk (ALİ ŞİR NEVAİ, Muhâkemetü'l-Lugateyn, 9. s.);

çıkramak 'gıcırdamak' (Divanü Lugati't-Türk, III, 209. s.).

Yine Tobolskçada birleşik bir -si -re eki vardır ki § 844'te ve § 890'da incelenenlerin bir uzantısı gibi görünüyor:

souğsıra 'soğuk duymak';

ıssısıra 'sıcak duymak';

awlağsıra- 'yalnız kalmak'.

Yine krş. Altayca *-mzre* eki (§ 844 1. dipnot).

Aynı lehçede yoksunluk, olumsuzluk edatı olan *+slz* ekini içinde bulunduran (yabancı) adlardan *+rA*'lı fiil tabanları meydana getirilir:

umıdsızra- 'umudsuzlamak';

*yādkāşsızrā-*⁷⁴⁵ veya *aķılsızra-*;

halsızra- 'hâlsizlenmek'.

II. Konu: Fiilden türemiş adlar

Fiillerden birtakım adlar yapılır. Bunlar şu ekleriyle elde edilir.

-IcI eki

852. *-ici, -ıcı, -ücü, -ucu* eki, fiil tabanının gösterdiği eylemi (yapan anlamıyla) alışkanlık üzere yapan varlıkları bildirici (ad ve sıfat görevinde) adlar meydana getirmeğe yarar.

Örn.: *geçici* (*geçici bir hastalık*);

yırtıcı;

arayıcı (*arayıcı fişek*);

yakıcı, tırmaıayıcı, ısıricı bir derd;

cürük bakıanın kôr alıcısı var (krş. CARLO LANDBERG, *Suriye İlinin Darb-ı Meselleri ve Söylenceleri*, VI, atasözü);

zarara gülücü olma.

Bu sıfatlardaki anlamının aynı fiillerden yapılmış geniş zaman sıfat-fiillerindeki anlama yaklaştığı, yukarıdaki örneklerden anlaşılmaktadır. *-IcI*'lı adların (geniş zaman gövdesi gibi) bazen şimdiki zaman bazen de gelecek zaman gövdesi değeriinde bulunur ve bu benzeyiş Eski Osmanlıcada çok daha göze çarpıcıdır.

Örn.: *Allāhu te'ālā hoğ anı ğey bilicidür*.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 169. yap.);

Yā 'İsā ben seni dünyadan ğögā ketürüciyin ve kerü āhir zamanda Deccāl 'asrında yire indiriciyin ve anda seni öldürüb bāķi ğardaşlarıña uıaşıdurıcıyin.^{AUE} (aynı yer, 176. yap.)

⁷⁴⁵ Bu kelime başındaki *yād-kāş* kısmı Farsça görünüyor.^{AUE}

Anadolu'da bu kip -AcAK (§ 639) ekli kipi anlamına yakın bir anlamda kullanılır.⁷⁴⁶

Çoğu zaman -IcI'lı türemişler sanat sahipleri adı olarak kullanılırlar (krş. ad tabanlarından türemiş -cI'lı sanat sahipleri adları § 542):

arayıcı 'gümrük yoklayıcısı';

örücü;

bakıcı 'fa'lı';

satıcı;

(kız) görücü (kız, görmek);

kahve dökücü⁷⁴⁷ nün hınk dëyicisi;

dilenci Eski Osm. dilenici yerine.

Krş. Eski Osmanlıcadan alınan şu örnekleri:

can alıcı, 'Azrâil, ölüm meleği' (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 49. s.);

kâbir kâzıcı (aynı yer, 61);

'öşür diriciler 'ondalıkçılar' (1426 yılı yazmaları, 174. yap.);

donları arı idiciler 'elbise temizleyiciler' (aynı yer, 175. yap.). Krş. Şimdiki Osmanlıca çırpıcı.

1. hatırlatma – -IcI eki oldukça oldukça verimli kalmış ise de bunu her fiil köküne katmak olmaz. Bu hususta şiveye ve kullanışa sıkı sıkıya riayet etmek gerektir.

2. hatırlatma – -IcI eki Doğu Türkçesindeki -küci ekine karşılıktır. Bu da -kü (-gü) [bk. § 867] ile -çı (+ci: Osm.)'den oluşturulmuştur.

-güci eki -AcAK, -IcAk vs. ekleriyle akrabadır (bk. § 1394).

Doğu lehçelerinde bu -güci ekine benzer bir de -mâkçi biçimi bulunmaktadır:

⁷⁴⁶ Yalnız Anadolu'da değil genel lehçemizde de bu böyledir:

Bu hasta ölücü (= ölecek) dir;

ben bu işi yapıcı (= yapacak) olsam böyle durmazdım;

kardeşim burada kalıcı (= kalacak: kalmıya niyetli) değil ki vs.

Görüldüğü gibi bu kiplerden 'sanat' ve 'alışkanlık' anlamında olanların olumsuzluğu olmaz; olumsuz olabilenler -AcAK'lı kipler anlamında hadis sıfatlardır. Alışkanlık ve sanat anlamında olanlar daima olumlu kalırlar ki böyleleri sabit sıfatlardır.

Görücü, örücü, yüzücü (alışkanlık ve sanat = sabit sıfat);

Bir aralık ben bu işi görücü (görececek) oldum (hadis sıfat);

Bununla beraber hadis sıfat anlamında olanlarda (yani sanat ve alışkanlık bildirmeyenler de) -AcAK'lı kipler daha çok kullanılır.^{AUE}

⁷⁴⁷ Yazar bunu döküğü biçiminde kaydediyor.^{AUE}

Örn.: *kadının aldığı barmağcı idim*^{AUE} (krş. Osm.: *varacak idim*) (GRENARD, Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri, 323. s.).

-gü ve -mAğ eklerinin anlamca denkleri hakkında bk. § 704.⁷⁴⁸

-III eki

853. -ili/ -ılı, -ulu/ -ülü eki birtakım fiile ait adlar meydana getirmeye yarar. Bu adları daha yukarılarda (§ 521 ve aşağısı) incelenen -III türemişlerle karıştırmamak gerektir.

Bu ek edilgen sıfat-fiillerle ve daha doğrusu -l'li edilgen fiil tabanlarından yapılmış olan alelade sıfat-fiillerle aynı anlamda ve miktarca az birtakım sıfatlar yapmağa yarar.

Hatta bizim II. durum, 2. yapılanma (bk. § 750) adı altında gösterdiğimiz kullanış dahi alan fiile ait yapılarda da bulunur:

Öküz koşulu araba;

şilte serili bir minder.

Örn.: *asılı* (*asılan*, *asılmış*'in anlamdaşı) *as*-'tan;

kapalı, *kapalı*-'tan.

Bunlar da böyledir: *ekili*; *örtülü*; *basılı*; *bükülü*; *çizili*; *düzülü*; *dökülü*; *dizili*; *dikili*; *sarılı*; *sayılı*; *taçlı*; *tartılı*; *tıkalı*; *gömülü*; *geçirili*; *yazılı*; *yığılı*; *döşeli* *dayalı*; *serili*; *kuruflu*; *dürülü*; *ğeyili*; *soşulu*; *yapılı*; *örülü*; *ütülü*.(**)

Hatırlatma – Aynı oluşumlu birkaç sıfat-fiil vardır. Bunların dayandığı -li ögeyi addan fiillerdeki (adlandırıcı) -le biçiminde bir fiil ekiyle keşiklenir (krş. § 837, görüşler):

saklı, *saklı*-'tan;

gizli, *gizlemek* (§ 847, 2. dipnot)'ten;

kaplı, *kaplı*-'tan;

bağlı, *bağlı*-'tan;

mıhlı (*muhlu*), *mıhlı*-'tan;

toplu, *toplu*-'tan (krş. *derli* [*derili* yerine bk. § 121] *toplu*).

besle- fiili *besli* kelimesini vermiştir. Bugün *besili* denilir.(***)

Yine krş. kitli (halk dilindeki *kilidli* yerine), *kitlemek* (halk dilindeki *kilidlemek*) yerine.

⁷⁴⁸ Bu takdirde -cı eki, -mek veya -gü ile biten fiil adları katılmış olmakla, aslında yine alelade adlara katılmış demektir; *görgücü* (= ikinci g düşerek) *görücü*.^{AUE}

saġlı, saġla’-tan: *kaçan uyurk’en saġlı beşikde* (şarkı MİHRİ, Let. As. 20. s.).

Hiç değilse bu türemişlerden birtakımı 529. paragrafta sözü geçen: ad + -*II* eki biçiminde olanların aynı olarak sayılabilir.

Yine böylece hiç olmazsa -*III*’lı türemişlerden birkaçı -*I*’lı (§ 869) bir addan meydana getirilmiş sayılabilir: *küsülü* ‘küsün’ = *küsü* ‘kin’ + -*lû*; *ütülü* = *ütü* + -*lû*

-*II* eki doğu lehçelerininin -*ig* eki sebeplik anlamını bundan alıyor (krş. § 860) ile -*IIg* (§ 521)’den yapılmış olan -*iglig* (-*iklik*) ekine denktir.

Örn.: *kömüglüg* ki *gömülmüş* diye anlam verilmiştir. = şimdiki *gömülü* (Ab. 372); *yazıgıg* ki *yazılmış* diye anlam verilir = şimdiki *yazılı*.

Krş. *Tezkiratü’l Evliya*’da aynı anlam ile verilen *bitiglig* ve bundan başka aynı eserdeki şu türemişler:

asıgıg ‘asılı’; *üzüglüg* ‘üzülü’ ve *bağlıg* ‘bağlı’.

Yine krş. aşağıdaki örnekler:

Yoġda bir çadır tikiklik bâ ikân (Osm. *dikili*) (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 31. s., I, 5);

Bu it koġı bağlağlık ikk’ ayegi kesiklik (Yedi Uyurlar).

Bununla beraber, doğu lehçelerinde bile -*iglig* ekinin Osmanlıcadaki gibi bir gelişimi kaydedilebilir:

Altayca *tañduġu* veya *tañarğaġu*;

tañda veya *tañarğa*.

Osmanlıcada *başla*- fiili başka lehçelerde ‘bir topluluğun başına geçmek’ anlamındadır (örneğin: ALI ŞİR NEVAL, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 312. s.) ve *başlıg* (başlık) gibi bir adla ilgilidir.

Örn.: *Tört yüz ġakim ġidmetidâ irdilâr Eflâtun ilâhı başlıg*^{AUE} (aynı eser, 98. s.).

Çınlamalı gırtlak seslerini olan -*iglig*’li türemişlerdeki (tümleç) ‘edilgen’ anlamı, evelden beri (*Divanü Lugatî’t-Türk*, 422, 413 s., I ve III, 38. s.) de şöyle örneklerle kaydedilmiştir:

ķurugġug ya ‘kurulu yay’;

bilig ķişı ara ülüglüg oġ^{AUE};

yadıgıg tâşâk ‘krş. Osm. *yayılmış dōšek*’^{AUE};

yazıgıg at (krş. *yaz*- fiili § 875).⁷⁴⁹

⁷⁴⁹ +*II* eklerinin (ki bu daima -*ılı*, -*ili*; -*ulu*, -*ülü* biçimlerindedir) durumu şöyle görünüyor:

a) *bitiglig* örneğinde olduğu gibi -*ig*-*lig* eklerinden doğma olması ihtimalinden bahsediliyor. Bu birleşik ekin birinci ögeyi olan -*ig* fiil köküne eklenmekle onu, fiil adı yapar ki bu

-mA eki (birtakım özel kullanışlarda)

854. Bilindiği üzere -mA'lı kip özellikle iş adı olarak kullanılır: *asma*, 'asmak eylemi' (§ 711); fakat bunun fiile ait bir sıfat kipi (§ 733), bir çeşit şimdiki - geçmiş zaman sıfat-fiili olarak kullanıldığına dair izler de bulunmaktadır. Bu sıfat-fiil görevinde iken türediği fiil geçişli fiil ise geçmiş zaman sıfat-fiili anlamındadır: *asma* 'asılmış, asılan'; türediği fiil lazım ise ad-fiil anlamındadır: *çıkma* 'çıkılmış, çıkan'.

Bu çeşitten olan bütün kipler gibi bu da ya sıfat olarak kullanılabilir: *Asma sâ'at* ya ad olarak kullanılır: *Asma* 'asılı olan, asılmış şey' (§ 768).

Bu sonuncu olup somut adlar doğurur: *asma*.

-mA'lı kipi sıfat-fiil olarak kullanımına dair başka örnekler:

basma (kitab);

yazma (kitab);

kabartma (nakış);

tağma (ad);

yapma (diş);

düzme (söz);

düzme (Mustafa) (Osmanlı tarihinde meşhur sahtekâr);

yeni çıkma 'yeni çıkan, yeni çıkmış';

takdirde -ig, eski bir fiil adı edatıdır (bk. *Divanü Lugat't-Türk*, I. c. 25, 26. s.):

barig, kelig, urug 'varış, geliş, vuruş', *yoruğ* 'gidiş', *sögük* 'sövüş'.

Lehçemizde bu fiil adı edatı -lk biçiminde birkaç münferit kelime bulunur: *ilişik* 'ilişme, münasebet' (onunla hiçbir ilişğim kalmadı) gibi.

Şimdi böyle fiil adlarına +lg eki katılınca *barıgıg, keliglig, uruglug, yoruğlug, sögüklüg* 'varışlı, gelişli, vuruşlu, gidişli, yürüyüşlü, sövüşlü' gibi sıfatlar olur ki bunlar 'varılmış, gelinmiş, vurulmuş, gidilmiş, sövülmüş' anlamlarında daima tümlec anlamını alıyor.

b) Yine örneğin eski -ig -lig biçimindeki oluşumlar dışında, *yazılı(k), çizili(k), dşeli(k), dayalı(k)* gibi n, l'den birini içinde bulunduran fiil tabanlarına (uyuma göre değişir) bir +k eki getirilmekle yapılan sıfatlardan, sonralarındaki k, ģ düşerek bu +l eklerinin de meydana geldiği anlaşıyor ve o zaman bu, tıpkı *ölü, yazı*'da olduğu gibi fiil tabanlarına bir ünlü getirilmekle yapılmış demek oluyor. Böylece türeyen sıfatlar tıpkı öncekiler gibi tümlec anlamındadır. *yazılı* (*yazılığ*, *çizili* (= *çizilik*), *dşeli* (= *dşelik* dşenmiş ki bunda *düşen* tabanındaki n, kelime türemli sıfat olurken l ile değişim yapıyor) *dayalı* (= *dayalık*, dayanmış ki yine bundaki n, l olmuştur.) vs.

Bu gibi sıfatlardan birtakımı adların sonuna +l eki getirilerek yapılanlarla aynı imla ve söylenişte olmakla beraber manaca farklıdır, birbirine karıştırmamalıdır:

örtülü ..*örtülü* 'örtüsü olan';

dizili ..*dizili* 'dizisi olan' vs.^{AUE}

soñradan görme;

saļma (at) ‘başı boş salınmış at’.

-mA’lı kipin somut ad olarak kullanışına dair birkaç örnek:

basma ‘emprime kumaş, tabı, matbua’;

sürme ‘göz boyası: (sür-’ten)’;

donanma (doñan-’tan);

(Yağudiden) *dönme* ‘(Rabbi Sabetay tarafından Müslümanlaştırılan Selânik yahudileri) dönmek, çevrilmek, din değiştirmek’;

burma (bur-’tan);

çığırtma (çığırt-’tan vs.).

Aşçılık üzerine olan birkaç ad de bu takıma aittir:

doļma;

kızartma;

haşlama;

doñdurma;

ezme;

(sarığı) *burma*.

Yine krş. şu aşçılık adları

kıyma;

kavurma;

kapama;

gözleme;

akıtma;

patlıcan oturtması;

sögülme? (GORDLEVSKI) Eski Osmanlıca *kebab*;

katlama (NEVAI) Çağatayca;

qoruma? (RAQUETTE) Çağatayca.

1. hatırlatma – Çekimsiz fiiller gibi -mA’lı birtakım adlar bir tümleş almak istidadındadırlar; fakat bu eğilim oluşum hâlinde olup ancak ayrılma hâline kısıtlı kalmıştır:

ecdādımızdan kaļma bir ‘âdet;

anadan doğma kōr;

dayağ cennetden çıkmadır;

adamdan dōñme maymun (BIANCHI دو نمه kelimesi).

2. hatırlatma – İki üç ifade olup bunlarda -mA'lı ad ardınca gelen kelimenin anlamını kuvvetlendirmek için ünsüz tekrarı hâliyle kullanılır:

darma dağan (veya *dar dağan*; Azerice *darba dağın*;⁷⁵⁰

ğarma karış(ık) krş. § 487.⁷⁵¹

İhtimal bu kullanış tesiriyle olup şu örneklemeli fiiller doğmuştur:

ğarmaşmak (krş. *ğarışmak*);

sarmaşmak, *sarmaş* (§ 849, hatırlatma) [krş. *sarmak*] § 857, sondan önceki satır başı).(**)

Yine krş. şu fiil ikizi: *sarmak sarmaşlamak* (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 39. s.).

Altaycada aynı bir oluşumun izleri bulunuyor: *ör-* veya *örmölö-* (Osmanlıca *ör-mek*)⁷⁵²,

ğamaşmak (krş. *ğasımak* ve *ğasınmak*).⁷⁵³

-Im eki

855. Bu ek -im, -ım ve -üm, -um söylenişleriyle م بیçiminde yazılır. -em, -am söylenişli biçimini pek seyrek olarak kullanılır.

Bir defalık iş adları veya yalnızca *bir defalık adlar*⁷⁵⁴ adı verilebilecek özel bir nite-

⁷⁵⁰ Fikrimizce bunlar aynı anlamdaki bir kökün iki çeşidinden doğan kelimelerin ikileme biçimiyle kullanılmasından meydana gelmiştir.

1. *t(d)armağ*= (krş. *tarla* (tarılag) 'ekin saçılan yer');

darı 'saçılan şey'; *tarak* 'saçları ayırıp dağıtan alet';

2. a) *dağmak* ve bundan *dağılmak*, *dağıtmak*;

b) *darmağ* bundan *darılmak* 'birinden ayrılmak, ona küsmek, dağınmak (dağımk)'.
Şu hâlde *darma*, *t(d)armağ* fiil adından (-mA'lı bir sıfat)

+ *dağan* (dağın olacak, bak Azerice) *dağmak* 'dağılmış'.^{AUE}

⁷⁵¹ Bunlarda öncekiler gibi aynı kökün iki çeşidinden doğan kelimelerin ikileme biçimiyle kullanılmasından meydana gelmiştir.

1. *ğarma*: *ğar-* fiilinden -mA'lı sıfat (=karıştırılmış);

2. *ğarışık*: *ğarış-* fiilinden sıfat (karışmış).^{AUE}

⁷⁵² Yazar bunu *ürmek* biçiminde kaydediyor.

⁷⁵³ Yazarın *ğamaşmak* kelimesini *demanger* ile tercüme ederek, yine *ğasınmak* *demanger* ile karşılaştırmasının sebebi anlaşıl原因ıyor.^{AUE}

⁷⁵⁴ Fikrimizce yazarın bu gibi kelimelerde 'bir defalık' anlamı düşüncesi, yerinde değildir; çünkü böyle bir mana bu kelimelerin öncelerine *bir* kelimesi getirilmekle mümkün olur. *Bir içim*, *bir bakım* vs. bunlar öteki iş adları gibi fiil adı anlamında bir iş adıdır. Bunun için yazarın birtakım örneklerinde verdiği anlamlar bu yüzden düzeltilmeye muhtaçtır.^{AUE}

likte iş adları meydana getirmeğe yarar ki bu adlar bir defada, birden yapılan bir eylemi ve daha somut bir biçimde bu eylemin sonucunu veya mevzuunu örneğin bir defada yapılan, yutulan, bitirilen vs. bir şeyi bildirir.⁷⁵⁵

içim;

yudum veya yutum (yut-’tan);

atım (at-’tan);

aılım (al-’tan);

yayılım (yayılmak § 121);

bakım;

büküm;

bitirim, ay bitimi (GÜRPINAR, *Metres*, 531. s.);

bitim (HİNDİOĞLU);

ölüm;

pişim veya pişirim;

çağım veya çağın (krş. şimşek *çağmak*);

yıldırım (krş. yıldırımak⁷⁵⁶ § 121);

dilim ve çizim (dilmek ve çizmek);

çıkım;

dürüm;

doşam;

büküm (bükülmek krş. § 121) ve kıvrım (kıvrımak⁷⁵⁷ krş. § 121);

düyüm (Eski Osm. düğmek);

devşirim;

dönüm: 1/10 hektar;

seyirdim;

datım veya datık⁷⁵⁸;

taşım;

tağım ve uşam (tağmak’dan; u/a-’tan);

⁷⁵⁵ Krş. Fransızcada dişilik hâlinde geçmiş zaman sıfat-fiilleri: *participes passes*: *volee*, *prise*, *battue*, etc.^{JD}

⁷⁵⁶ Yazarın verdiği (y)ıldırımak fiil adı ‘parıltı’ anlamındadır.^{AUE}

⁷⁵⁷ Yazarın bunu kıvrımak fiil adından göstermesi doğru değildir, kıvrımak fiil adından olacaktır.^{AUE}

⁷⁵⁸ Yazarın *datım*, *datık* diye kaydettiği kelimeler *tadım*, *tadık* olacak.^{AUE}

tutam, kısım; krş. bağlam (T, II, 79, 80);

kıvrım;

kıyım;

geyim; krş. geyimli kuşamlı;

verim;

doyum ve suğum (krş. suğuşmak);

üfürüm ve esim (FIRUZÂBÂDİ, Kâmûsu'l-Muhît, I, 529) (üfürmek ve esmek);

koşam (FIRUZÂBÂDİ, Kâmûsu'l-Muhît, I, 529);

sağım (FIRUZÂBÂDİ, Kâmûsu'l-Muhît, I, 595).

Birtakım +Im'lı adlar bir defalık fikri hariç kalmaksızın daha genel bir kavramda, alelade fiil adlarıyla veya -mA'lı ve -Iş'lı (§ 709) fiile ait adlarla aynı nitelikte kullanılır.

seçim veya seçiş;

gölüm;

aşım satım (krş. alışveriş, Arapça aḥz-u i'tā ki halk ağzında aḥsuata, aḥsata derler.).

kurum (kürmak);

yurtum⁷⁵⁹ (ROUEN, 1493 yazmaları, 27. yap.);

koşum;

ölçüm veya ölçü;

yüz görümü.

Bunlar da öyledir: dikim, çıdam, sürüm, yatım, kırkım, doğram, döküm, yıkım, devrim (§ 121), katım (BARBIER de MEYNARD).

bılaşım (BARBIER de MEYNARD);

(yol) ayırdımı;

doğum.

Şu adlar da başka anlamlar arasında 'tarz, biçim' anlamlarını bildirir: biçim, kesim, çalım, çelim, tutum... (Krş. bitim; GÜRPINAR, Metres, 391. s.).

Az sayıda birkaç +Im'lı ad özelleşmiş veya somut bir anlam almış bulunuyor:

uçurum;

salıkım (salıkı-'tan);

⁷⁵⁹ Belki 'yürümek' anlamında yormak veya yorumak (bk. Divanü Lugati't-Türk) fiil adından yorutum. Yazar bunu u ile yurtum biçiminde kaydediyor.^{AUE}

koyum⁷⁶⁰;
 takım;
 ağım veya ahım (ağmaktan; krş. ağaç);
 sarım;
 kaıldırım;
 erim;
 yasdım veya yastım (§ 847);
 soğum;
 yarım;
 gerim.

Şu kelimelerde +(I)m eki ada ait bir tabana katılıyor (taım, koşum vs. ile örnek-leme biçimiyle): *eyrim eyerden* (krş. § 122); *kösem* = *kösemen* (§ 520); krş. *köse*.⁷⁶¹

Aynı eki içine alan şu kelimelerin kökeni belirsizdir:⁷⁶² *üzüm*; *ildim* 'pişmanlık'; *kötürüm*; *tułum*; *döşüm* 'mide'; *kıgılcım*; *ılgım*, *sağım*; *yordam*; *epsem*; *sağlam* 'metin, sıhatli' (krş. *sağlamak*); (sır) *sıklam*.

1. hatırlatma – +(I)m eki kendisinden sonra getirilen +II ekiyle (§ 529) birleşerek birtakım adlar ortaya çıkarır. Hiç değilse içlerinden bazıları bir yararlık, bir yetenek anlamını içinde bulundurur:

yatımlı;
 sağımlı;

⁷⁶⁰ Yazar bunu *koyum* biçiminde kaydediyor. Hâlbuki 'ısaga etmek, boşaltmak, dökmek' anlamında olan fiil adı (Kütahya ve başka yerlerde) *kuymak*'tır. Böylece aslı *döküm* olan bu kelime, *döküm* biçimiyle yapılan ziynet eşyası anlamında da kullanılır.^{AUE}

⁷⁶¹ *Eğrim* de *eğer* gibi *eğ*-ten olduğuna göre ikisi de fiil kökündendir. *kösem*, *kösemen* 'rehber' kelimelerine gelince, bunlar da *közemek* 'nezaret etmek' gibi bir fiil adından olsa gerek: *közem*, *közemen* 'nezaretçi ve dolayısıyla rehber' (bk. *Kitâb-ı Dede Korkut*, Deli Dumrul Hikâyesi, 88. s., I: *Menüm ulu dergâhında gözemenlik eyleye didi*.^{AUE}

⁷⁶² Yazarın orada verdiği örneklerden birtakımının ad menşeli olduğu şüphelidir. *üzüm* (*Divanü Lugatî't-Türk*, I, 71 vs. *üzmek* = *kesmek*) bk. dalından kesilip ayrılacak sal-kım; *kötürüm* 'kendi yürüyemediği için kaldırılıp götürülmeye muhtaç'; *tułum* (*tołum*) 'içine bir şey doldurulacak olan veya ağzı tıkanacak kap' (*Divanü Lugatî't-Türk* *tumağ* III, 187 ykl. *tuğamak*, *tıkamak*); *kıgılcım* 'belki ateşten kopup kıvrıla kıvrıla dolaşan'; *ıllamak*, 'tahayyül etmek' *Divanü Lugatî't-Türk*, *ılgım* 'ıldıramak', *lem'ân etmek*, *teşə'su' etmek* 'uzaktan parıldamak' (ykl. *ılgat*: belirsizlik) *yordam* (gidiş, *yormak* = yürü-mek); *epsem* 'noksana meyledici', ykl. *epsik* 'noksan, eksiklik'; *sağlam* 'sağlık, mahfuz', *sıklam* ykl. *sıgtamak* 'ağlamak, yaş dökmek'.

ıçimli;

ğirimli (FİRUZÂBÂDİ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 130, 160, 195);

düyümlü⁷⁶³;

boğumlu;

devşirimli (FİRUZÂBÂDİ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 28, 322);

ağımlı;

verimli;

aşımlı Eski Osm. (1426 yılı yazmaları, 153. yap.): aynı yerde aşım krş. yeni kul-
lanışla alacağılı;

doyumlu (BLANCHİ);

ğeyimli kuşamlı vs.

2. hatırlatma +(I)m'lı adların yalnızca bir uzantısı olarak +IK ekiyle de kullanıl-
dıklarının izleri bulunuyor:

oturumluğ (FİRUZÂBÂDİ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 672);

doyumluğ (BLANCHİ kelimesi).

3. hatırlatma – *Kâmûsu'l-Muhît* (I, 263)'nin -mtlk'lı fiile ait türemişlerden tuhaf
bir örnek veriyor:

çiğnemtik 'bir defada çiğnenecek yemek miktarı';

yalamtık 'bir defada yalanan, dille yalanıp alınan'.

Bunlar birtakım +mtlk'lı anlamlı kelimelerdeki bu ek ile örnekleme yapan -(I)m'lı
adların bir uzantısı gibi görünüyor (bk. § 519, 2. hatırlatma).

4. hatırlatma – Birtakım +(I)m'lı adlar, zarf deyimleri meydana getirmek üzere
çoğunlukla ikizli olarak kullanılır. Bu hâl onların bir defalık iş adları niteliğinde
olmalarından ileri gelir.

Takım takım (ułam ułam);

burum burum kıoparmak (bura bura) (burmak);

büklüm büklüm (veya dürüm, dürüm veya kıvrım kıvrım) kıvrılamak;

boram, boram⁷⁶⁴.

Bazen bu ikizlemelerin ancak anlamlı bir değeri olur⁷⁶⁵:

sürüm sürüm sürünmek;

⁷⁶³ Yazarın tercümesine göre 'dügmeli, düğümlemiş' anlamında gösterilen bu kelime 'kuv-
vetli bağlanmış, düğümlü, düğümlemiş demektir.'^{AUE}

⁷⁶⁴ Yazar bunu *boram boram* biçiminde kaydediyor.^{AUE}

⁷⁶⁵ Fikrimizce bu ikizleniş, zarfı oldukları fiilin anlamına 'abartı' anlamını katar.^{AUE}

sarım sarım sarılmağ.

Bahçelerde sarımsağ

Sarım sarım sarılmağ

İkimiz bir dōşekte

Bayım bayım bayılmağ. (ALRIC, 1889, 186. s.; KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*,

17. s.);

eylim eylim sürme çekmiş gözüne (GIESE, 65. s.);

oyum oyum oymağ;

sızım sızım sızmağ;

Aksarayın kilidi;

ilim ilim ilidi⁷⁶⁶;

için için inim inim yanmağ⁷⁶⁷;

güvem güvem güvermek.

Yine krş. yelim yeperek 'çok hızlı koşarak' § 861.

-İş eki

856. Bu ek ile fiile ait adlar bir eylemin yapılma tarzını gösterir:

uyuyuş 'uyuma tarzı';

ağlayış 'ağlama tarzı';

uçuş 'uçma ve uçma tarzı';

ölüş 'ölme tarzı' (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 328);

görünüş.

Örn.: gelişi güzel;

Ay doğuşundan insan yürüyüşünden bellidir (atasözü);

Onlarda taklid edilemeyen şey geydikleri deyil, geyinişleri idi... peçelerini bir ilişdirişleri vardı ki onu her kesiñ peçesinden başka bir şey yapardı (HALİD ZİYA). Krş. örtü tutunuşu veya yalnızca tutunuş (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 846 ve 747).

-İş'li kipler çoğu zaman (-mA'lı kiplerle anlamdaş olarak) halis muhlis iş adları gibi kullanılırlar [bk. § 713, 1350 ve 1275].

-İş eki -mA ekinden farklı olarak açıktan açığa hususileşmiş veya somut bir anlamda pek nadir kullanılır: buluş (veya bulğu) 'süratli zekâ, keşifçi kafa'; biliş (= bil-

⁷⁶⁶ 'ilişmek, takılmak' anlamında ili-'ten.^{AUE}

⁷⁶⁷ Lehçemizde için için yanmağ ve inim inim inlemek denir.^{AUE}

dik) (Eski Osmanlıcada): *gerek biliş olsun gerek yad*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 128. yap.); *sağış 'sayı'* (Ris., B. 4. s.); *eyiş 'eğe, törpü tozu'* (BARBIER de MEYNARD).

1. hatırlatma – *-İş*'li adlar *-li* ekini pek seyrek olarak alırlar.

buşuşlu 'zeki';

yağışlı 'yağmurlu';

elverişli 'yarar, yetişir, yeter'.

2. hatırlatma – *Geniş* kelimesi (Eski Osmanlıca ve Doğu Türkçesinde) 'geniş' anlamında olan *gen* biçiminde bir ad tabanından meydana getirilmiştir: *koğuş*, *kovuş* 'yer altı odası, kışla salonu' kelimesi de böyledir. Krş. *kovuğ*, *kof* 'boş'; *güneş* de böyledir (krş. 3. hatırlatma).

3. hatırlatma – *tutaş* 'yapışkan, dolu' (*tut*-'tan) gibi fiile ait tabanlara olduğu kadar (Eski Osmanlıcada aynı anlamdaki *gün*'den yapılmış *güneş* gibi) ada ait tabanlara da katılabildiği anlaşılan geniş ünlülü bir *-eş* ekinin izleri de bulunmaktadır. Meğerki bu § 849, 2. hatırlatmada görüş bildirilen fiiller örneğine göre yapılmış örneklemeli bir oluşum olsun.

4. hatırlatma – *dolaş*, *oynaş* gibi sonu *-ş*'li birtakım kelimeler vardır.⁷⁶⁸ Bunları

⁷⁶⁸ Yine başka anlamda bir *iş*, *iş*... *uş*, *üş* ve hatta *-oş* veya yalnızca *-ş* eki de vardır. Gerek yerli gerek yabancı dil bilgisi kitaplarınca şimdiye kadar sözü geçmemiştir. Bu ek çoğunlukla sevdirmek edatı göreviyle:

a) İnsan özel adlarına katılır ve bu ek gelince geri kalan kelime kısmı hep atılır.

1. İlk kapalı heceye katılır:

İbrahim = *İbiş*, *Iboş*;

Ümmeğan = *Ümüş*;

Havva = *Havoş*;

Fatma = *Fatış*, *Fatoş*;

2. İlk kapalı veya açık hece ile beraber ikinci hecenin baş harfi olan ünsüz alınarak bunlara katılır:

İbrahim = *Ibroş*;

Ali = *Aliş*, *Aloş*;

Dudu = *Duduş*;

Hatice = *Hatoş*;

Hafife = *Hafoş*;

Rabia = *Rabiş*;

Rukiye = *Rukuş* (*Rüküş*);

3. Kapalı hecenin sonundaki ünsüz atılıp açık hece yapıldıktan sonra ikinci hecenin baş tarafı olan ünsüz alınarak bunlara katılır:

Me(h)med = *Memiş*;

Mustafa = *Mutoş*, *Mıtış*;

doġayış, oynayış gibi -İş'lı adlarla karıştırmamalı (bk. § 849, 2. hatırlatma).

4. Açık heceden sonra gelen kapalı hecenin sonu ünlü ise atılarak ondan sonraki üçüncü hecenin baş harfi olan ünsüz alınıp onlara katılır:

Emine = *Emnoş*;

Fatma = *Fatmoş* vs.

Bunların ince ahenkli baş kısımlarına -oş, ış eki gelmekle ahenksiz kelimeler doğuyor.

b) Bazı sıfatlara da yine aynı mana ile girer ve bu defa girdiği kelimenin yapısında değişiklik yapmadığı olur:

gôk = *gôküş*;

mavi = *maviş*.

1. hatırlatma. *Divanü Lugatî't-Türk* (I, 53, II, 198)'de *oġıc* (Karluk lehçesi) kelimesi veriliyor ve 'sevgili oġul' anlamında olduğu, bu edat için *tahannun* ve *ta'attuf*; yani özlem ve şefkat edatı denilmesinden anlaşıyor. Şu hâlde kelimenin aslı *oġıc* olmalıdır ve yukarıda *tahbib edatı* dediğimiz de özlem ve şefkat edatı demek olup -(İ)ş eklerinin bu -İc aslından dogma olduğu görülmektedir. (c > ş değişimi ile). Bundan başka -(İ)ş eklerinin kullanıldığı aynı veya başka kelimeler (özellikle özel adlar) -ko veya aynı ekin k'sı düşmüş çeşidi olan -o ve bazen -İ ekleriyle ve yine tahbib anlamıyla kullanılmaktadır.

Bu -ko'nun da kökeni -kı eki olmalıdır. *Divanü Lugatî't-Türk* (III, 159) bu ek akraba adlarının sonuna katılan atıf (yani şefekat) edatıdır; *atakı* 'sevgili baba', *anaķı* 'sevgili ana' demektir.

Sevgili	<i>Ali</i> = <i>Aġo</i> ,	Sevgili	<i>Fatma</i> = <i>Fatı</i> ,
	<i>İbrahim</i> = <i>Ibo</i> , <i>Ibro</i> (ahenksiz),		<i>Aliye</i> = <i>Aġko</i> ,
	<i>Memet</i> = <i>Memi</i> , <i>Memo</i> (ahenksiz) ^{AUE}		<i>Emine</i> = <i>Emko</i> (ahenksiz),
	<i>Süleyman</i> = <i>Sülo</i> (ahenksiz),		<i>Hasene</i> = <i>Hasko</i> ,
	<i>Hasan</i> = <i>Haso</i> ,		<i>Hanife</i> = <i>Hanķo</i> ,
	<i>Şefik</i> = <i>Şefko</i> (ahenksiz),		<i>Râbia</i> = <i>Rebîa</i> = <i>Rabķo</i> ,
	<i>Ayşe</i> = <i>Eşko</i> (ahenksiz),		<i>Safiye</i> = <i>Safko</i> ,
	<i>Zeynep</i> = <i>Zeyno</i> ,		<i>Mustafa</i> = <i>Musto</i> (Mıstıķ)

Bunların aynı mana ile bazı ad ve sıfatlara da katıldığı görülüyor:

Sevgili	<i>Efe</i> = <i>Efo</i> (ahenksiz);
	<i>Can</i> = <i>Can</i> (i)ko (ahenksiz);
	<i>Şişman</i> = <i>Şişko</i> (ahenksiz).

Bilindiği üzere -(İ)yor eki istisna, o ünlüsü yalnız çok heceli hecesinde bulunur. Bunlara şu tahbib ekleri olan oş, ko, o, r'ı'yı da katmak gerekir. Verdiğimiz örnekler Rumeli'de kendi içtiktiklerimizdir. ^{AUE}

[*] *Divanü Lugatî't-Türk* (III, 178)'e göre zıfâf gecesi gelinle beraber gönderilen kadına verilen genel tabir ki Türkçe aslından değildir. BROCKELMANN bunu *Mamu* okuyor ve Farsça aslındandır diyor: *Burhân-ı Katı* ise *mam* 'ana'. Belki halk şarkısındaki *Memo*'mun *ķaşları ķara* – *Sen açtın sineme yara* – *Bulmadım derdime ķare* – *Aman Memo*, *ķuzum Memo*, *canım Memom*, *vay* diye adı geçen *Memo* budur. ^{AUE}

857. -IntI'lı fiile ait adlar:

-inti / -ıntı söyleyişleriyle ve -(ü)ntü / -(u)ntu söyleyişleriyle biçiminde de imlaları olan -IntI veya -(i)ndi eki, çeşitli anlamları hep bir sebat, devam ve toplanma veya saçılıp dağılma fikrine bağlı adlar ortaya çıkarır.

Bunlardaki -(I)n, dönüşlü fiillerdeki (§ 572) ek ile akraba görünüyor.

Bu türemiş kelimeleri, ifade ettikleri kavramlara göre öbeklenmiş olarak aşağıda gösteriyoruz:

'Devamlı heyecan, hareket':

Çarpıntı, *çarpıntı*, *çalıntı*, *ırgıntı*, *sarsıntı*, *salıntı*, *tapıntı*, 'ayakla çiğneme', 'gidip geliş': *gezinti*, *çevrinti* (§ 121) veya *hazıntı* (krş. *karışmak* ve Eski Osm. *karmağ* 'kasır-ga'), *akıntı* 'cereyan'.

Birikinti 'toplanma', *irkin* 'durgun su', *çiyinti* 'çisenti', *derinti* veya *hoşuntu* 'gü-ruh', *üşüntü* 'kalabalık', *yığıntı*, *sızıntı*, *girintiler*, *çığıntılar* 'arızalık', *böküntü*, *ğeyinti*, *kuşantı* 'tereki', *yeyinti* (*yenti* yerine.. kelimeyi uzantılamak için eki sabit veya ana bir ünlüyle başlayış farzedilmiştir (§ 183 -IntI).

Tazyik veya zahmetli duygu, çeşitli huzursuzluk: (Tam anlamları için bk. sözlük-lere)

Sıkıntı, *ezinti*, *üzüntü*, *bıkıntı*, *iyrinti*, *buğantı*, *boğuntu*, *buruntu*, *husuntu*, *ıķıntı*, *ķıyıntı*. Krş. *silkin*, *ürkün*, *ķuruntu*, *sarķıntı* 'taciz eden, musallat olan kimse' *basıntı* 'ısrar ve ibram' (BARBIER de MEYNARD).

'Her çeşitten kalıntı (Her kökün anlamı kalıntının kökünü gösterir.):'

ķesinti, *ķirinti*, *ķırķıntı*, *ķırpıntı*, *ķazıntı*, *yıkıntı*, *brağıntı*, *döküntü*, *saçıntı*, *tozuntu*, *söküntü*, *tarantı*, *soyuntu* 'soyulan şeyin kabukları'; *çoküntü*; *süprüntü*; *üfürüntü* (üfür-mekle ağızdan çıkarılan yemek kalıntısı *üfürmek* [FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhit*, I, 368]; *budantı*; *yayķantı* (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhit*, I, 335); *ķıyıntı* (başka bir anlamda daha önce geçti); (krş. bunların anlamı için Fransızca -ure eki.)

Aşağıdaki kelimelerin daha az özellikli anlamları var:

Saklantı 'saklanacak yer', *söküntü* 'birden bire meydana çıkıp görünüş (daha önce başka bir anlam ile de geçmişti), *ilinti* 'ilgi', *sayıntı* (BARBIER de MEYNARD), *uyuntu* 'ta-raftar, salık', *arındı*; 'şer'i temizlik, taharet' (1426 yılı yazmaları, 172. yap.).

soymantı kelimesinde (krş. *soyuntu*) araya sığınmış bir -me hecesi vardır. Bunun eşi *sarmaşmak* ve *ķarmaşmak*'ta (§ 849, 2.; 854, 2. hatırlatma) görölmektedir.

Bazı -ntI'lı adlar yukarıdakilere örnekleme yoluyla ada ait tabanlardan yapılmıştır: *eyinti* (*eye*'den) 'eğelemekten çıkan tozlar'; *ufantı* (krş. *ufak*) 'ufanmağtan çıkan

kırıntılar'; *selinti* 'yağmur suyundan açılan hendek (*sel*'den)'; *artındı*; *asıntı*; *kaşıntı*; *silinti*; *bozuntu*; *baygıntı* (*baygın*'dan); *sep* (veya *serp*)*inti*; *süzüntü*; *aşıntı*; *yonunta* (KAZEM-BEK, *Türk-Tatar Dillerinin Genel Dil Bilgisi*).

Divanü Lugatı't-Türk, I, 128. s.'de *-Indl*'lı kelimelerin Arapçada her çeşitten artık ve kalıntıyı bildiren *fu'âlet* kipindeki kelimelerle aynı anlamda olduğunu daha önceden kaydetmiş bulunuyor.

ķıvrıntı 'şarkvâri kıvrılmış mendil kenarı';

tümbültü (Eski Osm.: 'eşya paketi, yük'. Bu kelime Farsçaya da *تبلیت* biçiminde geçtiği için yanlış olarak Farsça sayılmıştır.);

Krş. *tüm*, *tümsek*, *tümbelek*. Bunlar bir yuvarlaklık fikri bildirirler.

Daha önce söylediğimiz *soymantı* kelimesi ZENKER'e göre 'kalın sopa, değnek' anlamındadır.

Yine krş. *şırfıntı* *çaķıntı* *beslenti*; *eylenti*, *eylenti mahalli* (Karagöz de Salonique).

GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*'ne göre (§ 44) *-ntl* eki, bir eylemin sonucunu bildirir: *ķazantı* 'kazılmış; kuyu'; *ķazantı suv* 'kuyu suyu'; *iğinti* veya *şalıntı* 'azad edilmiş'.

Divanü Lugatı't-Türk'te (I, 374) insanı ilgilleyen bir sıra örnekler verilmektedir. Bu *-Indl*'lı kelimeler sıfat olarak kullanılmakta ve kısaca edilgen bir sıfat-fiil anlamına yakın bir anlam vermektedir:

süzündi suv 'süzülmüş su';

k'ö mündi nāng 'gömülmüş şey' vs.

858. *-İltl* ve *-İrtl* ekleri. Bunlar *-İntl* ekinin çeşitleridir:

sızıltı (*sızla*-'tan)⁷⁶⁹

ķarałtı, *ķarartı* (krş. Altayca *karantık*);

ķoşaltı.⁷⁷⁰

-İltl ve *-İrtl* ögelerine (aynı kökten olan *-ildemek* ve *-irdemek*'li fiilleriyle nöbetleşe olarak), çoğunlukla yansıma kelimelerden yapılmış adların sonunda rastlanır (bk. § 850). *-İl-* ve *-İr-* ardınca gelen *-tl* eklerinden yapılmış bu biçim birim, yukarıda mutalea edilen *-İntl*'lı kelimelerle oluşumları bakımından (§ 837 görüşler) benzeyiş ilgileri vardır. İkisinde de şema aynıdır. Akıcı ünsüz ardınca *-tl* veya akıcı ünsüz ardınca bir dişli (bk. § 519, 2. hatırlatma). *-İntl*'lı kelimelerin bir özelliği olan *sebat* ve devam fikri burada bir gürültünün (veya bir hareketin veya parıldayışın) tekrarı yahut karar ve devamı görünüşüyle bulunuyor:

⁷⁶⁹ *Sızlamak*'tan *sızlantı* olur; bu *sızılmak* gibi şimdi kullanılmayan bir fiil adından olabilir. ^{AUE}

⁷⁷⁰ Bu *ķoşal*-'tan olduğuna göre *ķoşaltı* veya *ķoş*-'tan *ķoşaltı*. ^{AUE}

patırdı veya *patırtı*⁷⁷¹; *gürültü*; *götürtü*⁷⁷²; *cunbułtu*⁷⁷³; *cunburtu*⁷⁷⁴; *dırıltı*; *vızılta*; *zırıltı*; *çağıltı*; *hırıltı*; *hırıltı*; *çatırdı*; *çıtırdı*; *çağılıdı*; *kıtırdı*; *tıkırtı*; *tıptırtı*; *çağırtı*; *çingirtı*; *tangirtı*; *tingirtı*; *şangirtı*; *şingirtı*; *uğıltı*; *ğıcirtı* (*hıcirtı*); *gümbürtü*; *çağıltı*; *şarıltı*; *şırıltı*; *şadırtı*; *cunbułtu*; *cunburtu*; *fısıltı*; *vırıltı*; *hısıltı*; *hırıltı*; *horuıtu*; *gurultu*; *şapırtı*; *gümürtü*; *cıvıltı*; *cığıltı*; *tırıltı*; *şakırtı*; *kıpırtı*; *hımıldı*; *şakırtı*; *zangirtı*; *parıltı*.

1. hatırlatma – Daha önce (§ 37. hatırlatma) belirttiğimiz üzere ilk hecesi dar ünlülü yansıma kelimeler, denkleri olan geniş ünlülü yansıma kelimelerden daha zayıf gürültüleri bildirir. Bu bakımdan: *patırdı*, *çıtırdı*, *şıkırtı*, *çağıltı*, *şırıltı*, *tingirtı* gibi madenî sesler bildiren kelimeleri: *patırdı*, *çatırdı* vs. ile karşılaştırınız.

2. hatırlatma – Şu iki kelimenin *de-* biçiminde karşılık fiilleri yoktur (§ 850): *lağırdı* (bununla beraber krş. Doğu Türkçesinde *lağırdamak* ‘söz söylemek’).⁷⁷⁵

kişirti (= *kişnemek* krş. § 850, 1. hatırlatma).

Bunlara *-r*’li tabanlardan yapılan şu kelimeler de ilave edilir:

bağırtı;

kabartı;

ürperti;

kızartı (krş. yukarıda *karartı*).⁷⁷⁶

⁷⁷¹ Son ekin *-tl* olması, katıldığı maddede *t* olmamasına bağlıdır; *t* varsa *-ti* eki *-di* olur: *patırdı* olacak.

⁷⁷² *kütürdü* olacak. Yazar bunu *götürtü* biçiminde kaydediyor.^{AUE}

⁷⁷³ *b*’den önce gelen *n*’ler *m* okunur: *cumbultu* gibi.

⁷⁷⁴ Bu da öyle: *cumbultu*.^{AUE}

⁷⁷⁵ Türkçede *l*, *r* ünsüzleriyle başlayan kelime olmadığına göre başı *l* ile görülen bu gibi kelimelerdeki *l*’ler, çok defa *y*’den değişmedir. *Lapa lapa* kar yağdı = *yapa yapa* (örte örte). *lapçın* (yapçın) = *ayağı örtmeğe özgü* (ayakkabı). *laçın* ‘yaşın’ yıldırım gibi atılan kuş. Bu da belki *yağırmak* (belki yakın olmak, muvaneset, ünsiyet etmek anlamından) *yağırdı* ‘ün-siyet ve musahabet’.

⁷⁷⁶ *Divanü Lugatı’t-Türk* (I, 25, 26 ve II, 35, 36) ad tamlaması hâlinde veya ad tamlamasız kullanılan bir fiil adından bahsediyor ve bu fiil adının fiil köküne *-ig(k)* *-üg(k)*; *-ıg(k)*; *-ug(k)* ekleri katılmakla yapıldığını örnekleriyle gösteriyor:

barıg ‘varma’; *kelig* ‘gelme’; *urug* ‘vurma’; *yoruk* ‘yürüme’; *sögük* ‘sövme’; *tepiik* ‘tepme’.

Bundan başka bir de *-duğ*, *dük*’lü bir fiil adı olduğunu söylüyor ki böylesi yalnızca ad tamlaması hâlinde kullanılır:

Anın barduğı barmaduğı bir “Onun gitmesi gitmemesi bir.”;

Meniñ turduğam turmaduğum bir “Benim durduğum ‘ayağa kalkmam’ durmadığım ‘kalkmamam bir’.”.

Seniñ kördükün körmedükün bir “Senin gördüğün ‘geçmiş zamanda görmen’ görmediğin ‘geçmiş zamanda görmemen’ bir”.

Lehçemizde de böyledir:

Bu kitabı onun aldığı "geçmiş zamanda olması" nı gördünüz mü?

Fiil adı görevinde kullanılan bu ekin sıfat görevinde kullanıldığı da görülür (Nasıl ki lehçemizde -mA'lı fiil türemişleri fiil adı görevinde olduğu gibi ayrıca sıfat olarak da kullanılır. Bu kitabı yazmanız uygundur; yazma kitap gibi):

Bildik adam, tanıdık çehre vs

Fiil adı ve sıfat görevlerinde kullanılabilen bu -dig(k) eklerinin son ünsüzü olan -g(k) düşerek -di (sonradan -ti) biçimini aldığı görülür ki bunlar da asılları üzere fiil adı ve sıfat gibi iki görevde bulunur (bunun ayrıca geçmiş zamanı belirlilik kipini verdiği görülüyor (bk. § 653):

Sıfat görevinde:

ķılıķ çaldı (= geçmiş zamanda çalan), *din açdı* (= açan) *şâh-ı merdan* 'Ali görķli; 'Ali'nin oğulları *Peygamber nevâeleri Kerbelâ yazısında Yezîdîler elinde şehid oldu* (= olan) *Hasanla Hüseyin iki ķardaş bile görķli; yazılıp düzülp gökten indi* (= inen) *Tańrı* 'ilmi Kur'an görķli; *ol Kur'anı yazdı (yazan) düzdi (düzen), 'ulemâlar öğrenince kôndi* [=itiraf ve kabul eden], *bıdı* [=ahd ve misak eden]'alimler serveri 'Osman'Affan oğlu görķli, ...ķamusına benzemedi (= benzemeyen), *cümle 'alemleri yaradan Aļļah Tańrı görķli...* (Kitâb-ı Dede Korkut, 5. s.).

Lehçemizde de bunların sıfat veya tamlananları kaldırılmış sıfat (= ad) görevinde olanları veya büsbütün adlaşmış olanları vardır;

çatladı kapı; *türedi* herif; *dalları basdı* kiraz vs.

Tamlananı yerinde ad veya doğrudan ad olarak kullanılanlar:

türedi; *serden geçdi*; *şıp sevdi*; *zıp çıktı*; *kül basdı*; *ķapdı* *ķaçdı* vs.

Yazarın birleşik olarak verdiği -(i)nti eki -(i)n + ti biçiminde iki ekten meydana gelmiştir ki birinci ek dönüşlü ve edilgen anlamlarındaki bir fiile ait ek olup fiil tabanına aittir. Şu hâlde esas ek, ana tabanlara olduğu gibi böyle fiil tabanlarına da katılabilen -d(t)i dir. Bunun da aslı -d(t)ik olup sondaki ķ sonradan aşınarak düşmüş olacaktır.

(ķarantıķ Altayca, krş. § 858).

çarpıntı, *çırpıntı*, *çalķantı*, *ırgantı* vs.

Yalnız fiil adları dönüşlü veya edilgen anlamlı -(i)l ekini almış bulunanlarda bu l, n'ye çevrilir (krş. döşenmek, döşeli, dayanmak: dayalı vs.) bunun aksi olarak n olur:

<i>sarsılmak</i>	: <i>sarsıntı</i> ,	<i>ezilmek</i>	: <i>ezinti</i> ,
<i>birikilmek</i>	: <i>birikinti</i> ,	<i>üzülmek</i>	: <i>üzüntü</i> ,
<i>irilmek</i>	: <i>irinti</i> ,	<i>bıķılmak</i>	: <i>bıķıntı</i> ,
<i>derilmek</i>	: <i>derinti</i> ,	<i>boğılmak</i>	: <i>boğuntu</i> ,
<i>koşılmak</i>	: <i>koşuntu</i> ,	<i>burılmak</i>	: <i>buruntu</i> ,
<i>yığılmak</i>	: <i>yığıntı</i> ,	<i>ķosılmak</i>	: <i>ķosuntu</i> ,
<i>sızılmak</i>	: <i>sızıntı</i> ,	<i>ķayılmak</i>	: <i>ķayıntı</i> ,
<i>girilmek</i>	: <i>girinti</i> ,	<i>ürkülmek</i>	: <i>ürküntü</i> ,
<i>çıķılmak</i>	: <i>çıķıntı</i> ,	<i>ķurılmak</i>	: <i>ķuruntu</i> ,
<i>bükülmek</i>	: <i>büküntü</i> ,	<i>sarķılmak</i>	: <i>sarķıntı</i> ,
<i>sıķılmak</i>	: <i>sıķıntı</i> ,	<i>basılmak</i>	: <i>basıntı</i> .

Bu örnekler arasındaki *şırpıntı* belki *çırpıntı*: (vücudunu sallayarak çırpınan, kırtan).

-ek/ -ak eki

859. *-ek* eki, oldukça sınırlı bir sayıda birbirine uymayan birtakım türemişler meydana getirir. Bunların en tipik örneklerle uygulanması zordur. Bununla beraber bu türemişlerin kalın sınıftan *-ağ*'lı olan bazıları yer adları ortaya çıkarılırlar (krş. *-Lak* eki § 862):

durak 'durulan yer';
oturak 'oturulan yer';

<i>kesilmek</i>	: <i>kesinti</i> ,	<i>çökülmek</i>	: <i>çöküntü</i> ,
<i>kırılmak</i>	: <i>kırıntı</i> ,	<i>süprülmek</i>	: <i>süprüntü</i> ,
<i>kırkılmak</i>	: <i>kırkıntı</i> ,	<i>üfürülmek</i>	: <i>üfürüntü</i> ,
<i>kırpılmak</i>	: <i>kırpıntı</i> ,	<i>kayılmak</i>	: <i>kayıntı</i> ,
<i>kazılmak</i>	: <i>kazıntı</i> ,	<i>sökülmek</i>	: <i>söküntü</i> ,
<i>yıkılmak</i>	: <i>yıkıntı</i> ,	<i>ufalmak</i>	: <i>ufantı</i>
<i>bırakılmak</i>	: <i>bırakıntı</i> ,	<i>sayılmak</i>	: <i>sayıntı</i>
<i>dökülmek</i>	: <i>döküntü</i> ,	<i>uyılmak</i>	: <i>uyuntu</i>
<i>saçılmak</i>	: <i>saçıntı</i> ,	<i>soyulmak</i>	: <i>soyuntu</i>
<i>sökülmek</i>	: <i>söküntü</i> ,		
<i>soyulmak</i>	: <i>soyuntu</i> ,		

Sıfatlara *-(I)r* veya *-(I)l* katılmakla bunlar henüz fiil tabanı hâline getirilir. Bu fiil tabanlarına da aynı *-tl* eki katılarak yukarıdaki ad cinsinden türemişler yapılır. Sıfatı fiil tabanı hâline koyan bu *l*'yi, dönüşlü ve edilgen anlamlı *-(i)l* ekleriyle karıştırmamalı:

kararmak: *karartı* (veya *r > l* değişimli: *karaltı*);

koşalmak: *koşaltı*;

kısalmak: *kısaltı*;

daralmak: *daraltı* vs.

Bütün bu türemiş kelimelerde fiil adına göre dönüşlü veya edilgen anlamları vardır: *kırıntı* (edilgen), *çalķantı* (dönüşlü). Yine ses, ılık bildiren tek heceli kelimelerin sonlarına *-(I)r* veya *(I) l* uzantıları getirildikten sonra bunların sonuna *-da* eki getirmekle fiil tabanı meydana getirilir:

patırdamak: *patır(da)tı*;

gürüldemek: *gürül(de)tı*;

ışıldamak: *ışıl(da)tı*.

Bununla birlikte *-da* ve *-tl* sesçe aynı niteliğe iki ek olup bunların yan yana gelişinden bir ses çetrefillliği meydana çıktığı için birinci *-de*, *-da* kaldırılır;

patırdı, *gürültü*, *ışıldı*

olur. Birinci örnekte *t* değil de *d* olması, katıldığı kelimenin ilk hecesinde bir *t* olmasından dolayıdır.

Şu hâlde bunların oluşumu: ses ve ılık bildiren tek heceli kelimelere sonu *r* veya *l* ile biten bir uzantı hece ilave edildikten sonra doğrudan doğruya *-tl* getirilmekle olur.^{AUE}

yataḵ 'üstünde yatılan yer';

ḵonaḵ 'konulan, inilen yer, menzil, merhale; eskiden misafirlere açık büyük ev; özel otel';

bataḵ 'batılan yer, sulak, çamurlu yer';

ḵavṣaḵ, *ḵavuṣaḵ* (§ 120) (=iki nehrin kavuştuğu yer); yine krş. Osmanlıca ve Azericede *yığınaḵ* (*şeyâtin yığınaḡı*= Habis ruhların, cinlerin toplantı yeri);

ḵuraḵ 'kuru'; krş. *ḵurumaḵ*.

-*Ak* eki bundan başka şunları da ortaya çıkarır:

1. Farklı sıfatlar:

ataḵ 'kendisini olur olmaz şeylere atan, salan';

dōnek 'kararsız, kararından dönen; imtihanlarda başaramayıp tekrar aynı sınıfa dönen';

ḵıyaḵ 'cana kıyan, zalim, müthiş (= dehşetli); bilinen anlamı: hayret veren'.

ḵorḵaḵ 'korkmak alışkanlığında olan';

ūrkek 'ürkmek alışkanlığında olan';

sarsaḵ 'sarsılan, titreyen; titrek' § 861;

sūrek 'çabuk yürüyen, giden, olak';

ḵaçaḵ 'kaçan; gümrükten kaçırılan';

çataḵ 'uç uca çatılmış, eklenmiş, bağlanmış';

yedek 'gereği hâlinde kullanılmak üzere bir şeyin fazla bulundurulmuşu';

binek 'binmeğe özgü olan';

aḫ(ı)ṣaḵ 'bacaklarını açıp ayıran, dik ve kaim duran (at)';

bılaṣaḵ (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhîṭ*, I, 364 *bulaṣıḵ* eş anlamlısı) (**);

savraḵ 'ebleh' (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 121. s., I, 14).

2. Farklı adlar:

ḵeseḵ 'kesmekle hasıl olan parça';

ölçek 'ölçmeğe vasıta olan alet';

bıçaḵ 'bıçmeğe, kesmeğe araç olan alet' (§ 139 ve aşağısı);

saçaḵ 'elbise, perde vs. kenarına dikilen ve saç gibi dağınık saçılan süsler, sayvan';

sūrek 'süren, devam eden zaman, müddet';

ḡörek 'güzel görünüş';

dokunaḵ 'dokunma, tesir';

dernek (§ 120);

sancağ ‘saplanıp dikilen, rekzedilen şey, bayrak; eski il ayrımından bir mutasarrıfın idaresine bırakılmış ülke parçası’, *sancağ*’tan;

şalağ ‘başkasına salınan, havale edilen bir çeşit topuz’;

sinək ‘bir deliğe, koğuğa inen, sinen böcek’ *sin*’-ten;

sirkek ‘uykusuzluk’; krş. *sirkinmek* veya *siskinmek* ‘uykusuzluktan zahmet çekmek’;

yardağ ‘yardımcı’ krş. *yardım*;

çevrek ‘çevirme, girdap, kasırğa’ *çevir*’-ten (§ 121).

dikek veya *tikek* (FİRUZABÂDİ, *Kâmûsu’l-Muhit*, I, III, 141 ve 214) yahut *dikih* (ŞEMSEDDİN SAMİ ve BIANCHI), ‘dikili ağaç’ vs. asma çubuğu (*dik*’-ten).

Hatırlatma – -AK eki bazen ad tabanlarına eklenir.

başak;

baldırağ ‘pantolonun, şalvarın aşağısı’;

damağ;

beñek;

soğak;

koğak veya *koğuk* ön bacaklarından: kollarından biri sakat olan (deve) (***). Krş. şu Kırgız ifadelerini: *kuyruğu çoğak*, *kuğağı çonak*^{AUE}, “*kuyruğu sakat, kuğağı kesik*” (J. As. 1887, 353. s.). *çoğak* kelimesi son iki kelimeye yaklaştırılacak).

topak;

tomağ krş. *tümbe(le)k*;

topak ve *tomağ* kelimeleri de *yumağ* kelimesine yaklaştırılabilir krş. Toblosk lehçesi *yumgağ* ve Osm. *yumru*, *yumruk*; *yumağ* vs.

Aşağıdaki örneğe daha başkaları da katılabilir. Çoğu zaman Osmanlıcada -AK ekinin daha eski bir -kAk yerinde olduğunu göstermektedir:

yañak veya *yanak* (krş. *yañ*, *yan*).

-(I)k eki

860. -(ı)k/ -(i)k ve -(ü)k/ -(u)k biçimlerinde yazılan bu ek oldukça büyük bir sayıdaki türemişleri meydana getirmeğe yarar. Bununla beraber bu ek canlı olmayıp bu sayfadaki birçok kelime kullanış dışında kalmıştır.

-(I)k’lı adlar, -mA’lı adlar gibi (sıfat-fiil olarak kullanışlarında § 854), eğer ettirgen çatıdan türemiş iseler edilgen bir anlam alırlar: *açık*, *aç*’tan; fakat daha çok

alelade sıfatlara ve adlara yaklaşırlar.

Ettirgen çatılardan yapılma edilgen anlamdaki *-Ik*'lı sıfatlar şunlardır:

yumuk 'yumulmuş';

basık 'basılmış, geniş';

ezik 'ezilmiş';

bozuk 'bozulmuş';

sökük;

devrik (*devir*-ten § 121);

dağık (Bianchi ve 1426 yılı yazmaları, 115. yap.) 'dağınık' (bugün kaybolmuş olan **dağmak* fiil adından); krş. *dağıtmak*, *dağınmak* darma dağan';

yayık 'Ural nehrinin Türkçe adı';

çarpık 'Cin çarpmış olan';

çalık, 'alık' kelimesinin anlamdaşı;

yitik (Muhammed Efendi, *Risâle-i Birgivi*, 49. s.);

yazık (Balkanlarda, lehçe sözlüğü olarak) 'yazılmış günah, ziyan';

ayrık (krş. § 465);

asıık (surat);

süzük (bakış),

çızık veya *çizik*,

kısıık,

dökük.

Aynı takımdan olan şu sıfatların anlamları için sözlüklere bakınız: *Çözük*, *silik*, *yıkık*, *kesik*, *kırık*, *buruk*⁷⁷⁷, *yarık*, *oyuk*, *ıavuruk*, *gedik* (krş. *kertik* ve *çentik*), *ayuk*, *sıkık*, *boğuk*, *yırtık*, *sıyırık*, *saçık*, *sarsık*, *kusuk*, *yoıuk*, *tutuk*.

Geçişsiz fiillerden yapılma etken anlamlı sıfatlar şunlardır:

çıkık 'çıkılmış, çıkan'⁷⁷⁸;

batık 'batmış, batan';

çökük 'çökmüş, çöken';

geniş;

⁷⁷⁷ Bu kelime *m > b* değişimiyle lehçemizde 'yüzü buruşuk' ana anlamıyla 'ihtiyar' demek olan *moruk* kelimesini vermiş görünüyor.^{AUE}

⁷⁷⁸ Bu kelime aynı zamanda 'bir uzuvda eklemelerden fırlayıp çıkan kemik' anlamıyla da kullanılır; *kırık*'ta 'kırılan kemik' anlamıyla böyle kullanılır.^{AUE}

çukur;

kaçık 'kaçmış, kaçan (alın)';

düşük 'düşmüş, düşen (diş)'; vaktinden önce düşmüş, düşen, doğan (çocuk);

sımarık, donuk, soluk, ayık, kalık, kopuk, habarık, yanık, yatık, çevik (krş. *çevirmek*)⁷⁷⁹ gibileri de bunlardandır.⁷⁸⁰

Sarık, dönük, gevik, yetik (herhangi bir makama, rütbeye veya bir yaşa yetişmiş); Karaman lehçesinde: *eñ yetik haneler* 'en iyi aileler'; *yetik kemaletinde*, 'yetişkinlik çağında'; burada *kemalet* kelimesi 'yaş, çağ' anlamındadır (II, 41 ve 74).

Aşağıdaki adların çoğu ad olarak kullanılabilirler;

tutuk (Eski Osmanlıcada) 'perde, yaşımak';⁷⁸¹

yarık 'yarılmış yer';

gedik 'çentik, rahne';

ğöyük (Eski Osmanlıcada) 'sıtma'.

Aşağıdaki adlar yalnız ad olarak kullanılır:

Sarık [*sar*-tan] 'başa sarılan tülbent' (sarılmış, sarılan şey biçiminde asıl anlamıyla).

bölük 'kısım'; bir askeri birlik, belirli sayıda neferlerden ibaret kısım;

atık 'bir çeşit yayık';

becerik, buyuruş, soruş, hazık, katık, yatık, konuk, doluş (krş. *tuşum*); *tom(u)şuk* (krş. *tomuşmak*); *ilik, emik, emzik* (krş. *emzirmek*); *ivik, basırık, ısırık, salık* (krş. *salak*); *sürtük, beşik* (Eski Osmanlıcanın 'saflamak' anlamındaki *bişmek* veya *beşmek* kelimesinden); *dikik* (bk. *dikek*).

Şuna dikkat edilmeli ki § 851, 2.'de söylenilen (açık bir ifadeyle) fiillerin çoğu -

⁷⁷⁹ Yazar bunu *çevir*-'den türemiş olarak gösteriyor ise de bizce bu 'tez davranmak' anlamındaki *ivmek, evmek* fiil adlarının *ç* > *hemze* değişimli *çevmek* fiil adından olsa gerek.^{AUE}

⁷⁸⁰ Eski Osmanlıcada 'yazı yazmak' anlamıyla bazen geçişli ve 'sona ermek' anlamıyla bazen geçişsiz olan *bitmek* fiil adının verdiği *bitik* biçimindeki türemiş kelime bazen Eski Osmanlıcada 'yazılmış' anlamıyla edilgen olarak bazen 'sona ermiş, sona eren' anlamıyla meçhul olarak yine bu sınıfa dâhil bir kelimedir.^{JD}

⁷⁸¹ Türkçeden besbelli Farsçaya da geçmiş olan bu kelime TEVFIK FIKRET tarafından Farsça bir ad tamlamasında şöyle kullanılmıştır:

Sakin bir akşamın tutukı erguvânını "Durgun bir akşamın erguvan renginde ses tonunu".^{AUE}
Bizce bu kelime aslında 'örtmek, kapamak' anlamındaki *tumak*; *Divanü Lugatî't-Türk* 10, 87, III, *tuşamak*; ykl. *tuşamak, tuyuk* (= anlamı örtülü kıt'a, rubai), *duvak* gelinin yüzüne koydukları örtü ki sonraları olduğu gibi ince değildi, *tutak* 'ağız' kapayandan yapılmış olsa gerek.^{AUE}

İk'li türemişler meydana getirmektedir: *añsırık*, *üfürük*, *öksürük*, *tıksırık*, *ışkırık*, *inçkırık*, *çıgırık*, *sümük*.

Öteki Türk dillerindeki aynı oluşumları karşılaştırınız:

Tobolskça *simgirik*⁷⁸² ki *sümük* ile aynı anlamdadır;

Altayca *çıñgırık*⁷⁸³ 'sümük'; Altayca *kağırık* veya *kağırık* ve Çağatayca *tüfkürük* 'tükürük';

yañgırık 'yankı' krş. Osm. *yanķu*⁷⁸⁴; *aķırık* 'bağırkan'; Azerice haykırı.

Özgelenik tabanlı fiiller arasında, birtakım işteş çatı ve (daha az sayıda) birkaç dönüşlü fiiller, çoğu zaman sıfat olarak kullanılan *-İk*'li türemişler meydana getirir: *Alışık*, *bitişik*, *ulaşık*, *uyuşuk*, *ilişik*, *barışık*, *buruşuk*, *çarpışık*, *sivişik*, *sıkışık*, *dolaşık*, *danişık*, *kavuşuk*, *yapışık*, *yaraşık*, *yakışık*, *yanaşık*, *yılışık*, *bozuşuk* (BIANCHI *querelle*)⁷⁸⁵; *karışık*, *sarmaşık*, *apışık*, *çapraşık* veya *çepreşik* ve benzeşme yoluyla *sivişik*, *burğasıık*⁷⁸⁶ (krş. *burğacıık* ve *burğacı*). Yine krş. *yelimşik* (KHLOROS. krş. FIRUZABADI, *Kâmûsü'l-Muhît*, I, 160, 436)⁷⁸⁷; *oğuşuk*, *sırnaşık*, *uyanık*, *bulanık*, *donanık* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 74); *gücenik*, *üşenik*, *yenik*, *tıkanık*, *kağanık*, *dağınık*.

1. Görüşler – *İk*'li sıfatlar eşyanın veya kişilerin dış görünüşlerine ait fizikçil nitelikleri sık sık ifade ederler. Bunları tasvirlerde seve seve ve takım takım kullanırlar:

Örn.: *O kıca ebniyenin sarķık saçakları, kırık kafesleri, dökük kapakları, çarpık kapuları...* (GÜRPINAR);

Sınıfı sâlis zencidir ki başı sıkık ve dar ve yanakları geniş ve üzerleri çıkık ve yumru ve burnu batık... ve dudakları kalın ve kıvrık^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, III, 179, I. baskısı;

Krş. Eski Osmanlıcada:

⁷⁸² *Sümük* kelimesi bir bakıma *sümükürük*'ten *-ür* parçasının aşınmasıyla meydana gelmiş gibi görünüyor (krş. Tobolskça: *singirik*) ise de bu ayrıca *süm* ve daha doğrusu *sim* ad kökünden türemiş olsa gerek; bu *süm* ise hemze > y veya hemze > s ile *in*'dan *sin* veya *yin*'den ibaret olup ayrıca *n* > *m* değişimine de uğramıştır. (R. III. 514 krş. in). *Divanü Lugatî't-Türk*, I. 50; III, 4: *in*, *yin* = koyun tersi, pislik. Şu hâlde *sümük* (ki aslı *inük*) ve *simgirik* (ki aslı *ingirik*) kelimeleri 'pisleri' anlamında olsa gerek.^{AUE}

⁷⁸³ Altaycanın aynı anlamdaki *çıngırık* kelimesinde asıl kökün *in* olduğu görülmektedir. Yalnız bunda *hemze > ç* değişimi vardır ve kelime kalın ahenklidir: *çıngırık*.^{AUE}

⁷⁸⁴ Yazar bunu *yanķo* biçiminde kaydediyor. Bizim kaydettiğimiz üzere *yanķu* olsa gerek: *Divanü Lugatî't-Türk* (III, 11, 43) 'geri dönmek' anlamında *yanmak* fiil adından ki geri dönen 'ses' kavramıyla *yanķu* olacak.^{AUE}

⁷⁸⁵ Kavgaşma, bozuşma.^{AUE}

⁷⁸⁶ Lehçemizde *karğacıık* *burgacıık* dediğimiz sıfatların aslı *karğasıık* *burgasıık* olsa gerek.^{AUE}

⁷⁸⁷ *Yelimşik* krş. *Divanü Lugatî't-Türk*, III, 51; *çiriş*, *tutkal* (*gırā*).^{AUE}

Kimi başı *hesük* *harnı* eşük kimi *kanı dökük* kimi *beli bükük* *yaturlar*^{AUE} (VAMBERY, *Es-ki Osmanlı Dili Çalışmaları*, 166. s.).

2. Görüşler – -(I)k eki daha eski bir -(I)g yerinde gibi görünüyor.⁷⁸⁸ *Divanü Lugati't-Türk*'te bu türemişler bazen bir boğuk gırtlaklı ünlü ile (I, 315 ve 319. s.) *buçuk*, *bozuç*, *saçuç* biçiminde bazen de cınlamalı bir gırtlaklı ünlü ile (I, 310. s.) *batıy* ile bitmektedir. 316. s.'da *pışh* 'pişmiş' kelimesi 311. s.'da *pışy* biçiminde de yazılıyor.

Hakikat bunda söz konusu, gövde olarak kullanıldığını (§ 634) gördüğümüz fiilin eski bir sıfat-fiilidir. *Divanü Lugati't-Türk* bunu bir iş adı olarak veriyor:

Oļ barıg bardı.^{AUE};

Mening yorıkım netek.^{AUE} (I, S. 34 ve 44);

Anıng yük kōtrügi kōr (II, 130. s.);

Anıng et togragi kōr.^{AUE}

Miktarca az birtakım -(I)k'lı adlar, benzeşme yoluyla ada ait tabanlardan türemiş görünüyorlar:

topuk 'topuk kemiği';

potuk 'potlanmış, kabarmış';

koğuk, *kovuk* 'içi boş şey ve kavuk';

koşuk (krş. *koşak*);

cızık 'cızlayan' krş. *cızlamak*);

pırtık (yırtık ile örnekleme yoluyla *pırtı*'dan krş. *hırtı pırtı, partal*).

'Oda arkadaşı' anlamında olan *odaşık* (oda-şık?)'da *oda* kelimesinden ve işteş fiillerine (bk. daha yukarıda: *alışık* vs.) benzeşme yoluyla bir ad tabanından meydana getirilmiştir.

En sonra şu keşiklenikleri de alalım: *sıvık* X *sıva-*; *incik* X *ince*; *dişik* X *dişemek*; *iyrık* X *iyrecek*.

861. Birtakım *-ek*'li ve *-ik*'li fiillerin birincileri *-e*'li, ikincileri *-i*'li fiil adlarıyla ilişkinlik gösterir; fakat bunların türemiş adlar sınıfından olduğu muhakkak değildir. Örnek olarak *buda-* fiilinin 'dal, düğüm' anlamındaki *budağ* kelimesinden daha eski olduğunu kabul etmek güçtür. O fiil adı, bu *budağ* kelimesinden ya daha sonra-

⁷⁸⁸ Boğukların mı cınlamalılara yoksa cınlamalıların mı boğuklara esas olduğu hakkında THOMSEN'in *Çözölmüş Orhon Yazıtları* adlı eserinde de bir konu geçmekte olup bu konu hakkında kesin bir fikir söylemenin şu anda mümkün olamayacağı anlaşıyor.^{AUE}

dır ya da hiç değilse onunla eş zamanlıdır.⁷⁸⁹ Bu ilişkilerin şeması şöyledir:

ek (ik) X *e*-

esnek (sandalye vs. bükülür) X *esnemek*;

elek X *elemek*;

oynağ X *oynamak*; krş. *oy(u)n*;

oğrağ 'karşılaşma yeri' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 472) X *oğramak*.

Şu kelimeler de böyledir. Sondaki gırtlaklı ünlüyü parantezler arasında koymak suretiyle her ilişkiyi tek kelime ile gösteriyoruz:

ada(k), krş. *ad*; *ora(k)*; *ula(k)*; *buła(k)*; *toza(k)*; *daya(k)*; *tara(k)*; *tırma(k)*; *doła(k)*; *hapa(k)*; *hayna(k)*; *kuşa(k)*; *kıvra(k)*, krş. *kıvır*; *yara(k)*; *yañşa(k)*; *yała(k)*; *yaldıra(k)*; *yama(k)*; *yıra(k)*; *ene(k)*; *iste(k)*; *öde(k)*, krş. *ödünç*; *titre(k)*; *döşe(k)*; *dire(k)*; *dile(k)*; *düne(k)*; *gevre(k)*; *gevşe(k)*; *yelte(k)* X *yeltenmek*; *küre(k)*; *ağsa(k)*; *yasa(k)*; *sıva(k)*; *çingra(k)*; *yepre(k)*.

-*İk* X *I*- ilişkileri:

eksik X *eksimek*;

büyük X *büyümek*;

soluğ X *sołumak*. Bu kelimeyi *soł*-'tan *soluğ* ile karıştırmamalı.

Bunlar da öyledir: *acı(k)*; *arı(k)*; *avrı(k)*; *ışı(k)*; *ılı(k)*; *obru(k)*; *soğu(k)*; *tanı(k)*; *yalabı(k)*; *esri(k)*; *cücü(k)*; *çürü(k)*; *yürü(k)*; *yülü(k)*; *inci(k)* X *incitmek*; *ışık* veya *ısı* X *ısıtmak*; *arı(k)*; *porsu(k)*.

Aşağıdaki kelimeler -*pi(k)* ve -*pe(k)* ilişkilerine dayanır:

kıyapa(k);

sölpü(k);

yelpi(k); krş. *yelpirdetmek*, *yelbirmek*.

-*pek*, -*pik* ögeyi bir yapım eki gibi görünüyor. *sölpir*- *kıyapa*- ve *yelpirdet*- fiillerini sunlarla karşılaştırınız; *kıyapmak* *sölmek*, *sölgü* 'gevşek', *yelmek* veya *yepermek* (MENINSKI, Dict. *yelüp yüpürmek*: MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 736, I, 6: *yelüp yupurmak*) krş. *yel* *yeperek* *yelken kürek* deymi ki acele edişi bildirir (Lehçelerde *yel yepelek olmak*, KÜNOS, *Adakale'den Türkçe Halk Hikayelerir*, 17 s., I, 11). bk. § 835,

⁷⁸⁹ Bizce yazarın bu fikri düşünülmeğe değer. Her hâlde kesin olarak kabul edilemez. Bugün birtakımlarının fiil adı görülmez olmuş ise bu bunların eskiden kullanılmamış olmasına delalet etmez. Örneğin şu son örnekler arasında *orağ* (aslî *orgağ*, *Divanü Lugatit-Türk*, I, 14) kelimesi için yine aynı yerde *ordi*; yani *otu kesti* kelimesinden alınmıştır." deniliyor.^{AUE}

sonlarda krş. sarkık deri (GUIGANOF, *Ruşça-Tatarca Sözlük*, 236. s.).

862. -ek X -e- ilişkiler örneğine şu ilişkileri de yaklaştırmalı:

1. -lek X -le-(§ 838) X +li? (§ 853, hatırlatma);
2. -dek X -de- X -di.

Bu ilişkilerin ikincisini § 850, 2 ve 3. hatırlatmasında görüşlerimizi belirttiğimiz için burada yalnız birincisinden söz edilecektir. Şuna dikkat edilmelidir. Bunlar daima (-{Ak X +{A'lı) ardıcıl sınıftan kelimelerden ibaret bulunmaktadır ve bunun böyle olmasının anlamı da çoğu zaman açıktan açığa göze çarpıcı açık bir ifadeyle bir nitelikte olan bu kelimelerin *kemlemci* 'kötüleyici' edasıyla açıklanır. Bunların bazıları yansıma kelimelerden meydana getirilmiş bulunuyor (krş. § 850, 1.):

pat{lağ veya *çat{lağ* X *patlamak* veya *çatlamak*;

zır{lağ veya *cır(t){lağ* X *zırlamak* veya *cır(t){lamak*;

şap{lağ veya *şap{la* 'sille, tokat' X *şaplamak* 'tokatlamak', krş. eski *çap(a){a*⁷⁹⁰;

fır{lağ veya *fır{la* 'kırılmış bir kabın patlayışı'⁷⁹¹ veya *pır{lağ* 'topaç' X *fırlamak*;

par{lağ X *parlamak*;

hort{lağ 'cadı, vampir, kara koncolos, gulyabani' (Dict.. de l'Acad. 1814 baskı krş. Yunanlıların βρικολακας veya βουδούλακας, Rusların Вурдалак ve Bulgarların Бърколакъ) X *hortlamak*.

Başka örnekler:

yama{lağ X *yamalamak*;

işlek X *işlemek*.

Bu ilişkilerde belirli -{Ak'lı adlar, çoğu zaman yer adlarıdır (krş. -AK eki § 859 ve yine +IK eki § 527):

kış{lağ (§ 124) X *kışlamak*;

yay{lağ (§ 124) X *yaylamak*;

tuz{lağ (§ 124) X *tuzlamak*;

ot{lağ X *otlamak*;

*su{lağ*⁷⁹² X *sulamak*;

kum{lağ (BARBIER de MEYNARD altında),

⁷⁹⁰ Bu kelime 'vurmak' anlamındaki *çap-*, *çarp-* köküyle ilgili görünüyor.^{AUE}

⁷⁹¹ Yazar bunun için *eclat d'un recipient casse* diyor. *fır{lağ* kelimesinin bu anlamına biz rastlamadık; sonra bu kelimenin 'topaç' anlamıyla ne sebepten ilgili olduğu da anlaşılmıyor.^{AUE}

⁷⁹² Kuşların su içeceği küçük çanak anlamında olunca, bu kelime lehçemizdeki kullanışıyla *su{luğ* olmalı.^{AUE}

Krş. *tarlağ* veya *tarla*; krş. *Divanü Lugati't-Türk*, I, 414. s.: *tariylay* krş. aynı yer: *turuylay* 'durulacak yer';

burtlağ 'taşlı yer'.

+*lAk* ekinin söz konusu olan ilişki dışında bir varlığı olup olmadığını bilmek meselesi açıklanmaya muhtaç bir şeydir. Hakikaten bu ek ayrı olarak kullanılmış idiye insanın hatırına o zaman ilişkilerin öteki sözcüğü çekilip gitmedi mi gibi bir soru gelebilir. Her ne ise biz şurada +*lAmağ*'lı bir ilişkinin fiili yok görünen +*lAğ* ile eklenen fiilleri ve türemli olmayarak örneklemeli oluşumlardan ibaret bulunan ve +*lAmAğ*'lı bir fiil ile uygun olsun olmasın -*lağ*'la biten kelimeleri kümeliyoruz:

ğömlek Eski Osmanlıcanın *ğöñlek* (§ 73. hatırlatma) kelimesinden ilkin *ğöñ*'den ceket olarak kullanılmış; krş. Fransızcanın 'derilik' anlamındaki *cuirasse* kelimesi;

tur veya *turlağ*⁷⁹³ 'toy, tecrübesiz' (XV. yüzyılda padişaha karşı isyan eden dervişlere verilen ad);

taylağ 'deve sıpası'; krş. *tay*;

toylağ 'küçük toy kuşu', *toy*'dan; yine krş. *burtlağ* 'domuz yavrusu'; *oğlağ* 'keçi yavrusu';

ğırtlağ (*ğırt*'dan);

boğurtluğ;

yırtlağ 'kapakları dışarıya çevrilmiş gibi görünen (göz)'; *yırt*- fiil tabanı üzerinde meydana getirilmiş bir kelime;

bağırtlağ 'bir çeşit yaban ördeği' (krş. *bağırmağ* ve *bağırtmağ*⁷⁹⁴ bir fiil tabanı üzerinde meydana getirilmiş kelime);

ķurlağ 'tuzak' (krş. *ķurmağ*), fiile ait tabandan meydana getirilmiş kelime;

aylağ 'işsiz güçsüz' X *aylamağ* 'dönmek, dolaşmak'; (krş. 911. s., 1.dipnot);

allağ 'aldatan vefasız';

allağ *bulllağ* (krş. *bulamağ*), *allağ* *malllağ*, *alañ*, *alan taları* 'karma karışık';

taķla(ğ) ve *cumbaķlağ* (krş. *cumbadağ* § 871, 2. hatırlatma) 'takla' yerinde.

Aşağıdaki kelimeler çıplaklık fikri veren birtakım oluşumlar meydana getirir:

çıplağ X *çıplatmağ* 'çıplak etmek'; krş. *çırılağ* (BIANCHI چیرلاق kelimesinde); *çır* *çıplağ* ve *çırıl* *çıplağ*;

(*cas*) *caylağ*;

⁷⁹³ Yazar bu kelimeleri *turlağ*, *tur* biçiminde kaydediyor.^{AUE}

⁷⁹⁴ Yazar bu ördek adını *bağır*-'tan türemliyor. Fikrimizce bu 'göğüs ve karaciğer' anlamlarındaki *bağır* veya 'bel, yan' anlamındaki *böğür*'le ilgili görünüyor.^{AUE}

(*kas*) *ķavlaķ* 'kabuğu büsbütün soyulmuş' X *ķavlamak*.

taşlaķ 'başı saçsız, taz' (krş. Altayca aynı anlamda *tas*); 'yontulmamış, kaba, büyük, yük, satan' (Bu son anlamıyla bu kelime *taşla-* fiiliyle ilişkinlik eder.);

dızlaķ, *sallaķ*, *şallaķ*, *mallaķ* 'cır çıplak'.

Krş. *aşlaķ* mihnet ve sefalet içinde olan, fakir ve âciz (Bulgaristan'da Tırnova yöresi lehçesinde. Bulgarcaya da *ХЪШЛАКЪ* biçiminde geçmiş.

1. hatırlatma – Sonra *-alaķ* (ve seyrek olarak *-elek*) veya *-Arlaķ* biçiminde bir ek vardır. Bu bir açık bir ifadeyle sondalık olan *+Aķ*'ın bir gelişimi gibi görünüyor. Bu takımın kelimeleri çoğunlukla bir irilik veya yuvarlaklık fikri taşımaktadır.⁷⁹⁵

topalaķ veya *toparlaķ* 'yuvarlak' X *toparlaamak* 'top hâlinde yuvarlamak';

Yine krş. *tek'erlek* X *tek'erlemek* ve başka lehçelerde *top(**)*; *yumalaķ* 'yuvarlanmış şey' X *yumarla* 'yuvarlamak'; krş. *yumlatmak* (Ab. 417. s. Osmanlıcasında *yulaatmak* diye açıklanmış); قوماگ kürecik, tezek, fıski⁷⁹⁶ demet, yumak (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 33. s., 10. dipnot). krş. Osmanlıca *ķamaķağ* (VIGUIER, 336. s.); Altayca *togoķ*⁷⁹⁷ küremsi, Tobolskça *tomruķ* 'yuvarlak ağaç kütüğü'; Tobolskça *ķaşķalaķ* 'bir su kuşu'; Kırgızca *sabaķaķ* 'bir çeşit ekmek'; Tobolskça *tōngķeleķ* 'çember, daire'.

Krş. Aşağıdaki ibareyi ki tomruk ve kütük gibi şeyleri temsil için kullanılan (*-Ir*'lı § 850 ve *-Alaķ*'lı) birtakım açık bir ifadeyle kelimeleri içinde bulunduran bir halk şarkısından alınmıştır:

*Bursada*⁷⁹⁸ *odun satardım*;

*Manav Seydi*⁷⁹⁹ *derler baña*;

Yañır yañır yañaķaķlar;

Domur domur domaķaķlar;

Yuvarlarım yuvarlaķlar;

Manav Seydi derler baña (MEHMED TEVFIK, *İstanbul'da Bir Sene*, 1. Ay, 22. s.).

Diğer taraftan krş. (§ 862'deki) **hortlaķ* kelimesi sebebiyle *purtlaķ* (vampire) ke-

⁷⁹⁵ Gerek burada ve gerek bu sözün daha öncelerinde yer yer geçen bazı oluşumların hepsi hakkında birer birer ayrıca ön şartlar serdetmek mümkün değildir. Hâlbuki böylelerinden bazılarının gerçek menşe ve oluşumlarının tereddütlü ve belirsiz kalmış olduğu görülüyor. Bu sebepler daha yakın ve derin bir inceleme ile aydınlatılmağa muhtaçtır.^{AUE}

⁷⁹⁶ Bk. Çağatay sözlüğü *ķomaķ* 'yuvarlak, müdevver, togalak, küre-i arz'.^{AUE}

⁷⁹⁷ Bk. *ķomaķ* maddesi, aynı yer.^{AUE}

⁷⁹⁸ Yazar bunu *Brusa* diye kaydediyor.^{AUE}

⁷⁹⁹ Yazar bunu *Sidi* diye kaydediyor.^{AUE}

limesi Blau tarafından 285. s.'de verilmiş ve yine onun tarafından *boğurtlağ* kelimesine de yaklaştırılmıştı (bk. o dil bilgisi kitabına 564. s. aşağılarında).

yuvalağ veya *yuvarlağ* X *yuvarlamağ* (öncekilerinin anlamdaşı);

tom(b)ağağ (krş. *tom*, *tombul*, *tümbül*);

tümbe(le)ğ 'dibine deri gerilmiş toprak bir testiden yapılmış bir çeşit küçük trampete, dümbelek' (krş. *tüm* ve *tümbül* 'toparlak, şişman');

apağağ 'şişman, iri ve semiz';

(krş. *abğağ* 'yanaklı, iri ve sarkık yanaklı', yassı ve genel suratlı;

*dangağağ*⁸⁰⁰ 'zarafetsiz, kaba saba';

yapağağ 'bir çeşit baykuş, puhu kuşu';

ğocağağ 'avcı kuş, büyük çaylak çeşidinden' (BARBIER de MEYNARD).

ğozagağ 'selvi yemişi, yabani, olmamış meyva, koza, yumuşak balmumundan mühürleri örtmeğe özgül kapsül', 'ceviz' anlamına *ğoz*'dan;

ğızagağ 'gelincik çiçeği' *ğızıl*'dan;

ğabağağ 'Osmanlı saltanatının son meşrutiyet devrinde fes yerine askere giydirilen serpuş';

ışkırğağ 'Karagöz'ün özel serpuşu';

ğavağağ 'geveze, azamet satan' (BARBIER de MEYNARD).

2. hatırlatma – Bilindiği üzere *-ik* ekinin ünlüsü *-(I)ğ* biçiminde yardımcı ve kararsız bir ünlüdür (§ 182). Bununla beraber az sayıda birtakım *-ğAylğ* türemişler vardır. Bunlar aynı ekin meydana getirici veya kararlı ünlüyle (§ 183) *-Iğ* biçiminde bir çeşidi var olduğunu gösteriyor gibidir:

agğayığ 'yalandan ağlayan';

*çağğayığ*⁸⁰¹ 'çağlayarak akan su' X *çağğla*-'tan;

cırğayığ 'bir çeşit kuş' X *cırğla*-'tan.

Bu kelimelerin açık bir ifadeyle niteliğine ve *-ylğ* ögesinin her türlü hâlde *+ğA*'dan sonra geldiğine bakarak bunun yukarıda ifade edilen *+ğAk* ekinin bir (açık bir ifadeyle) gelişimi olması lazım geleceği kabul edilebilir.

Bu varsayımı onaylayan bir şey de *+DAK* ekinin *+ğAk* ekine benzer olarak tek hâlde olsa da aynı gelişimi almasıdır: *binğıldayığ* (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 335) (bk. § 850, 3. hatırlatma).

⁸⁰⁰ Bu kelime 'şaşmak' anlamında *t(d)anmak* fiil adının *dangağmak* 'kendi kendisine şaşa kalmak' biçimindeki dönüşlünden yapılmış olup 'şaşkın, ne yapacağını bilmez' gibi ana bir anlamdan alınmış olacak.^{AUE}

⁸⁰¹ Batı Makedonya'da (Karaferiye) akarsuları bol bir çayırlığın da adıdır.^{JD}

Krş. Aynı nitelikte bir gelişmeyi; fakat dudak ünsüzü v'nin araya girmesiyle: *hırtlavuḡ X hırtlaḡ* (bk. BIANCHI *hırtlavuḡ* ve *hırtlaḡ* ve AUCHER).

863. -ek, -ik ekleri bazen, +II ekiyle birleşik olarak adlar meydana getirir. Bunlardan bazıları bir istidat veya ehliyet fikri ifade eder (krş. § 855, 1. hatırlatma):

oḡunaḡlı 'okunmaya elverişli okunmaktan';

doḡunaḡlı 'dokunması olan, tesir eden (söz)';

derneḡlı 'toplu, kısa' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, 790);

oturaḡlı 'yerine sağlam oturmuş, geniş bir tabanı olan';

dayanıḡlı 'dayanması olan, iyi dayanan (zıddı: dayanıksız)';

ḡöreḡli 'görmesi hoş';

sınıḡlı 'kırılır' (BIANCHI *سنغلو* kelimesi).

Divanü Lügati't-Türk, üç sıfat-fiil eki veriyor. Bunlar Osmanlıcanın -ikli ekine yaklaşıyor:

1. -igli ekinin anlamı: ... *e kast ve niyet eden*, ... *e niyeti olan*, ... *emek üzere olan*.

Örn.: *Oḡ at suvyarıylı ārdi* "O at suvarmak niyetinde idi."

Oḡ anı todyuruyḡ oḡ "O onu doyurmağa niyetlidir." (II, 204. s.);

Oḡ tābrātigḡi oḡ "O tepretmek üzeredir." (II, a. 241: krş. aynı yer, 258. s. ve 133 ve III, 233).

2. -iglik ekinin anlamı: ... *de haklı olan*, ... *e kabiliyetli?*.

Örn.: *Oḡ saña oyraḡlıḡ oḡ* "O sana karşıcı çıkmakta haklıdır." ⁸⁰²

3. -iglig eki: (bk. § 853).

864. -ekle-(-ikle-) eki ufak bir sayıdaki fiillerde bulunup -ek (-ik) ekinin -IA- ekiyle birleşmesinden doğmuş olsa gerektir; fakat bugün tekrarlı oluş anlamını veren özel bir biçim birim meydana getirmektedir. Bu -ALA- ekine yaklaştırılabilir (§ 595, hatırlatma). ⁸⁰³

⁸⁰² KAŞGARLI'nın bunu tercüme ederken kullandığı *mie haḡḡiḡi* kelimesine bakarak, yazar bunu Fransızcaya 'hak' karşılığı *droit* ile naklediyor. Hâlbuki *haḡ* kelimesinin Arapçada bir anlamı da *ıcab*'tır. Bu biçimle burada bu kipin 'gereklilik' anlamı bir fiil olduğu anlaşılır ve bu bakımdan KAŞGARLI'nın örneğini "O sana karşıcı çıkmalıdır." biçiminde tercüme etmek gerekir. ^{AUE}

⁸⁰³ § 595, hatırlatmada verilen -ele-'li fiillerin listesi şu örneklerle tamamlanır:

şaşalamāḡ X şaşmaḡ;

baḡdaḡlamāḡ X baḡdamāḡ 'çelme atmak';

silkelemek (Hulviyât-ı Şâhî, 37. yaprak) *X silkmek*;

Krş. köken bilgisileri karanlık kalan aşağıdaki fiilleri:

Buna benzer ekler öteki Türk lehçelerinde de vardır:

Tobolskça *kıçkıırıkla haykırıışmak*; *sigiriklā* 'sıçraşmak'; *ķamagla-* 'sıkı kuşatmak', *ķama-*'ın tekrarlı biçimi.

-ikle- ve -gile-(-gıla-) eklerinin örneksenmesinden, bu sonuncu ekin de -gü (veya -ki § 868) + -le- biçiminde çözümlenebileceğini tahmin etmek mümkün görünüyor.

Doğu lehçelerinde de -ele-'li tekrarlık kipler bulunmaktadır:

ķaraġa- bakmak anlamında *ķara-* fiil adının tekrarlığı. (krş. Bulgarcanın Türkçe'den şu tuhaf kelime alışı *Караламаданъ* (*ķaraġama*'dan)= tahmince aşağı yukarı, yaklaşık olarak bunun ana anlamı 'bakmadan'dır.) (§ 1349; belki Osmanlıca *ķararġarında* kelimesiyle karıştırılarak).

Osmanlıca tekrarlık örneklerine (§ 864, 1. dipnot) şunlar da ilave edilmeli:

çalķalamaķ, *çalķamaķ* fiil adının tekrarlısı; *kürelemek*, *küremek* fiil adının tekrarlığı.

Aynı dipnotta bahsedilen *sendelemek* kelimesi vesilesiyle VIGUIER'in (366. s.) de aynı anlamda *senderemek* kelimesini verdiğine dikkat edilmeli. Karaman lehçesinde *sendirlemek* derler (TEQ, II, 62, 1. 16).

*öpeklemek*⁸⁰⁴ (BIANCHI kelimesi:) 'sık sık öpmek' (krş. BARBIER de MEYNARD: *öperlemek*) X *öpmek*;

tartaķlamaķ X *tartmaķ*;

*dideklemeķ*⁸⁰⁵ X *ditmek*, *didişmek*;

uyukķlamaķ (veya *pineklemeķ*, *pineķ'ten*) X *uyumaķ*;

sürüklemek X *sürünmek*;

çabaġaķlanmaķ (BIANCHI *tepmek*, *çifte atmak*, *kurallara uymamak*) X *çabaġamaķ*.

Krş. *sayıķlamaķ* 'uykuda söylenmek'; *imeklemeķ* ('çocuklar, ihtiyarlar) emniyetsiz adımlarla yürümek' (krş. Tobolskça *imgāklā-*).

Pataķlamaķ 'vurmak; muhtasarca süpürmek' fiil adı *pat* yansıma kelimesinden meydana getirilmiştir.

-KAn eki

hırpaġamaķ;

sendelemek.

Krş. BIANCHI ve PINAZOLA, I, 54. s. *ivetlemek* veya *evetlemek* X *ivmek* 'acele etmek'. (Yine bk. 840, c): *çiyselemek* ve *yańsaġamaķ*.^{JD}

(Bunlara *duraġamaķ* X *durmaķ*; *tepelemek* 'devamlı ve tekrarlı *tepmek*' X *tepmek* gibi daha başkaları da katılabilir.^{AUE}

⁸⁰⁴ Bu belki *öpüklemeķ* olacak.^{AUE}

⁸⁰⁵ Belki *didiklemeķ* olacak.^{AUE}

865. Bu ek şu değişimleriyle görünür:

Boğuk ünsüzlerden sonra -k'en/ -kan X cınlamalılarından sonra -gen/ -gan⁸⁰⁶ (bk. § 173 ve 174).

Bu ek, şimdiki -geçmiş zaman sıfat-fiilinin eski biçimidir. Bugün gırtlak sesinden mahrum kalmış olarak lehçemizde -An (§ 733) biçimini almıştır.⁸⁰⁷ O eski biçim birtakım sıfat-fiillerle yaşamakta devam etmiştir. Bu sıfat-fiiller sıfat veya daha seyrek olarak adı olmuşlardır.

Bu kelimeler karşılığı oldukları -An'lı sıfat-fiillerden ancak her türlü zaman kavramının kendilerinde bulunmaması ile ayırd edilirler. Onlar herhangi bir kavram tarafından alelade olarak yapıla yapıla o kavramın birbirinden farklı bir nitelik alırlar:

Örn.: *unutkan*;

unutan (veya *unudan*)⁸⁰⁸

Aşağıdaki sıfatlarda da böyledir:

alınan; *alışkan*; *erişen*; *utangan* veya *sıkılğan* (GÜRPINAR, *Metres*, 141. s.); *üşengen*; *ısırgan*; *çalışkan*; *çözgen*⁸⁰⁹; *saşınan*; *soşulğan*; *soşuğan*; *sırıtkan*; *dayangan*; *doğurgan*; *yapışkan*; *oturgan* (BIANCHI ve BARBIER de MEYNARD); *ergen* (BIANCHI).

KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*'nde şu örnekleri veriyor: *añrgan*; *usangan*; *işit'ken*; *dövüşk'en*; *çekişk'en*; *şasırgan*; *savurgan*; *konuşkan*; *yanılğan*. Krş. *ilişk'en* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 352); *dökülgen* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 279); *ivgen* (ŞEMSEDDİN SAMİ; *acayib!* BIANCHI *ivegen*⁸¹⁰); *sumurtgan*⁸¹¹ (GÜRPINAR); *sıcrağan*.

⁸⁰⁶ Türkçede bu ekin farklı görünüşleri arasında her zaman sıkı bir fark gözetilmiyor. Nitekim en iyi bir sözlükcü olan ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*'de aynı kelimeyi *unutgan* ve *Fransızcadan Türkçeye Lügat*'indeki *oublieux* kelimesinde *unutkan* biçiminde yazıyor.^{1D}

⁸⁰⁷ Lehçemizde yalnız şöyle bir birleşik zarf-fiilde gelecek zaman olarak kullanılır: *ben gelene kadar* (= *gelinceye kadar*) şu işi bitiriver.^{AUE}

⁸⁰⁸ -kan, -gan, -ğan, -ken, -gen + -ağan, -eğen'li sıfatlar, nitelenenleri olan zatlarda devam, karar ve sebat üzere bulunduklarını bildirdiği için bunlara *sabit sıfatlar* derler. Hâlbuki -An'la yapılan sıfatlar, nitelenenleri olan zatlarda geçici bir hâlde bulunduklarını bildirdiği için bunlara da *hâdis sıfatlar* derler ki *sait* ve *hadis* olmaları, anlam bakımından sıfatların ayrı bir sınıflanmasını teşkil eder.^{AUE}

⁸⁰⁹ Belki *çözülgen* olacak.^{AUE}

⁸¹⁰ Yazar burada gerek kendisinin ve gerek KÜNOS'un örneklerini karışık verdiği hâlde, biz bunları eklerinin çeşidine göre sınıflamayı daha uygun bulduk. Bu sınıflamaya giren örneklerden de anlaşılacağı üzere -kan, -ken katıldığı fiilin tabanındaki son ünsüz boğuk olduğu zaman gelir ve bu takdirde *somurtgan*, *unutgan* gibi kelimelerin doğrusu *somurtkan*, *unutkan* olmalıdır. -ğan, -gen katıldığı fiilin tabanındaki son ünsüz cınlamalı olduğu zaman

Aşağıdaki türemişler ad olarak kullanılır: *çağırğan*; *çığırğan*, *çığırtқан*, *çağırtқан* 'başka kuşları getirmek için avcılarının kafese koyup öttürdükleri kuş'; *yıldırğan* 'yıldırım'; *ğöçgen* 'ada tavşanının yavrusu' (lehçemizde *göçen*^{AUE}); *yapırğan* 'çiçeğin tüveycindeki yapracıkların her biri'; *ivgen* 'acelecî'; *osurğan*⁸¹²; *çağılğan* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 179).

Hatırlatma – Bu ek bazen *-eğen* biçiminde de görülür. Bu, *-k'en*'in bir gelişimidir: *olağan* 'çoğu zaman olan ve olduğu belirli'; *çalağan* 'kavgacı, şamatacı, hırçın'; *kaçağan* (BIANCHI ve ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 26); *tepğen* 'çok tepen'; *ğöreğen*⁸¹³, *boragan* (krş. *boram boram*; *bora*)⁸¹⁴; *ivegen* (BIANCHI, ŞEMSEDDİN SAMİ: *ivgen*); *yatagan*⁸¹⁵ 'beldeki silahlıkta yatar gibi duran iri bir bıçak' (ŞEMSEDDİN SAMİ); *kayagan*⁸¹⁶ 'dağdan hızla kayıp inen sel, kayan ve bir çeşit düz, yaprak tabakalı karataş ki yazı taşı ve döşeme' için kullanırlar (ŞEMSEDDİN SAMİ); *ötleyen* 'sığırcık çeşidinden çok öteni bir cins siyah küçük kuş' (ŞEMSEDDİN SAMİ); *sütleyen* 'içinde süt gibi beyaz bir mayi dolaşan bitki çeşit' (ŞEMSEDDİN SAMİ). Kökenleri edilgen olanlar: *burdagan* 'kuluçka'.

gelir; *gan*, *gen* ise katıldığı fiil tabanının son harfi ünlülerden biri olduğu zaman gelir. Bunları şöyle bir şema ile gösteriyoruz:

1. Boğuklardan sonra *-ğen/ -ğan*
2. Çınlamalılarından sonra *-ğen/ -gan*
3. Ünlülerden sonra *-ğen/ -ğan*
4. Bazı boğuk veya çınlamalılarından sonra *-eğen/ -ağan*^{AUE}

⁸¹¹ Yazar bunu *sumurtgan* olarak kaydediyor. Bu kelimeye boğuk ünsüzlerden sonra getirilen *gan*'ın *ğan* olması gerekirdi; yazarın SAMİ BEY'de kaydettiği *anuthan*, *unutgan* ikizlenişinin bu da başka bir örneğidir.^{AUE}

⁸¹² Yazar bunu *usurğan* biçiminde kaydediyor.^{AUE}

⁸¹³ Çok gören, müşahit.^{AUE}

⁸¹⁴ Yazar bunu *bora* kelimesinden farzederek *boragan* ve yanındaki kelimeleri de *boram boram* biçiminde kaydediyor. Hâlbuki kelime *burmak*'tan *buram buram*, 'tozu dumanı, suyu bura bura yükselen kasırga' *trompe* gibi bir anlamda olsa gerek (krş. Çağatay sözlüğü 78. yine bk. *Divanü Lugati't-Türk*, *burmak* 'havaya yükselmek').^{AUE}

⁸¹⁵ Bunun açıklaması eserde verilmiş olmayıp burada tarafımızdan ilave edilmiştir.^{AUE}

⁸¹⁶ Yazar bu kelimeleri kökenleri meçhul adı altında sıralamış ve anlamlarını da vermemiştir. Bunlar tarafımızdan anlamları verilmiş olarak kökenleri bilinenler arasına alınmıştır. Ancak son ikisinin yeri burası olmayıp *-gen*'liler sırasına kaydedilmesi gerektir.^{AUE}

-KIn eki

866. Bu ek ayrı ayrı sekiz biçimde iki farklı küme içinde yer alıyor: 1. boğuklardan sonra *-kin/ -kın ve -kün/ -kun*. 2. cınlaklardan sonra *-gin/ -gın ve -gün/ -gun*.

Bu çeşitli ek, akrabası gibi görünen (krş. § 1361) önceki eke oranla daha çok türemiş meydana getirmeğe çalışmış bulunuyor. Şu hâlde *-kan* biçiminde kaydedebileceğimiz çifte ünlülenişli bir ekin (§ 156) varlığı anlaşıyor (krş. § 1343 *-kay*'lılar tablosu).

Yine krş. Çağatayca *digın* ki *digān* kelimesinin anlamdaşı olup edilgen anlamıyla = Osm. *denilen* karşılığı *aydılan* (Ab. 262. s.). Bk. *-kin*, *-ken* eklerinin anlamdaşlığına dair bir başka örnek § 1361 sonlara doğru. Yine krş. *-kinçā*, *-kāncā* ekleri § 1393.

Daha önce söylenilen türemişlere şunları da ilave etmeli:

sargın 'sargın düğün çiçeği';

aşkın 'askına baskına kalkışacak baba yiğitler';

Eski Osm. *göçk'ün* 'göçlerde beraber götürülen eşya, pılıpırtı' (DERVİŞ AHMED ÂŞIKI, *Âşık Paşazâde Tarihi*, 5. s.).

Bu ek anlam bilimi bakımından daha çok *-(I)k* (§ 860) ekine yaklaşıp. Onun gibi sıfat-fiilden çok alelade sıfat niteliğine çeker ve ettirgen çatılarla olduğu zaman *-(I)k*'tan daha az tek düze olmakla beraber, yine edilgen bir anlam taşır.

Bunun aksine *-(I)k*'lı sıfatlar daha çok göze görünen fizikî özelliklerini ve *-kın*'lı sıfatlar ise genellikle daha az görünür özelliklerini ifade etmeğe yarar.

Istisna olarak *geçkin* ve *aşkın* kelimeleri kısmen bir sıfat-fiil, niteliğini muhafaza etmiş olup yükleme hâline nâzım (=yedişleyici, dizginleyici) olurlar:

ellisini geçkin (aşkın).

Şu sıfatlar geçişsiz çatılarla yapılmıştır:

dalgın; şaşkın; olgun, ergin; pişkin; batkın; baygın; bezgin; bitkin; coşkun, taşkın, aşkın; çapkın; düşk'ün; eşkin; siğgin; yıkkın.

Krş. *kaçkın; yapkın, yatkın, alışkın, tutkın; şişkin, küşkün; azgın, uygun, salgın, durgun, dolgun, yılgın, kızgın, sapgın?* (belki *sapkın* veya *zıbgın*'dan ayırd için); *semirgin, gezgin, girgin*.

Ettirgen çatıdan yapılan şu sıfatlar edilgen bir anlam taşırlar:

vurgun; bozgun; düzgün; seçkin; sergin; sürgün; soygun; kırgın; gergin; yorgun; yaygın; çatkın 'intisap etmiş olan'; *argin*⁸¹⁷; *genel* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 305); *çözgün* (bk. *çözgen*); *ezgin* (KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*).

⁸¹⁷ Yazar § 867'de şüpheli olarak bunu *argin?* biçiminde de gösteriyor.^{AUE}

Aşağıdaki sıfatlar ettirgen çatıdan yapılmış olmakla beraber, etken bir anlamdadırlar:

aşkın; keskin; başkın; geçkin.

Ad olarak kullanılan *-kin*'li adlar (*uçkun; tutkun* (kullanılmaz) ve *düzgün* istisna) fiziki bir şiddet veya felâket fikrini taşırlar:

vurgun 'yara, sürekle avı, oyunda yalnız başına birkaç kişiyle oynamak'

başkın 'birden bire hücum, polisin birden bire gelişi';

bozgun 'hezimet';

sürgün 'atla, tazi ile yapılan av';

soygun 'yağma, çapul';

kırğın 'veba' (ROUEN, 1493) yazmaları, 51. yap.: *bozgun*);

yangın.

Bazı *-kın*'lı sıfatların oluşumu daha az kurallı görünmektedir. Bunlar belki bir örnekleme hadisesiyle vücut bulmuştur:

*çılğın*⁸¹⁸ deli (krş. *çıldırmağ*);

*çiyskin*⁸¹⁹ (krş. *çiysimek, çiysinti*);

çılğın (krş. *çıldırmağ*)

didirgin.

Pek istisna olarak *-kin* eki bir ada ait tabana da katılır:

içkin veya *içgil* (krş. § 547, 4. hatırlatma);

eñgin (*eñ* genişlik'ten) geniş; (Anadolu'da *aşağı*).⁸²⁰

-In eki

867. *-ün / -un* söylenişlerinde Osmanlıca *ون* ile yazılır. Bu ek özellikle adlar meydana getirmeğe yarar:

ek'in;

tütün;

yığın;

akın; krş. MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 670. s.;

⁸¹⁸ Belki aslı *çılğın* 'çok bağırıp çağıran?'.^{AUE}

⁸¹⁹ Aslı *çiğışkin* olacak.^{AUE}

⁸²⁰ Bu anlamıyla 'çok inmiş ve aşağılaşmış' demek olan *engin, ingin* olmalıdır ki böylece bu bir fiil kökünden yapılmış olmakla ötekisinden ayrı sayılmalıdır.^{AUE}

kaçın; (BARBIER de MEYNARD);

sökün;

boğun ‘mafsal’;

çalın ‘çakmak’;

koşun; Krş. Doğu Türkçesi: *karkın* (Osm. *karğış*) küfür, beddua (BARBIER de MEYNARD).

eyin (eğ-’ten ŞEMSEDDİN SAMİ’ye göre);

ışın ‘ışıldama’;

oran (Eskimiştir.);

dizin (veya *dizi*);

ötün afiv (BARBIER de MEYNARD)

Krş. *çakın* (veya *çakım*) *şimşek*.

Aşağıdaki türemişler sıfattır:

yoğun;

yeñin ve (ROUEN yazmaları No.19, 45; ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türki*, 221) yenilmiş (eskimiş);

argın veya *argin*;

bütün (krş. § 38, 2. hatırlatma).

doğun(ay);

sayın seçkin (eskimiş) Doğu Türkçesinde: üleşimli edatı olan *her*;

koynun veya *koyn* zarf olarak kullanılır.

satkın yerine *satın almak* da görüldüğü üzere *satın* biçiminin kullanılması da gösteriyor ki -*In* eki bazen (gırtlak sesinin düşmesi § 124 ile) -*kin* ekinden gelmiş olabilir,

1. hatırlatma – Bu -*In* eki, adlar (ve özellikle zarfları: § 401, 1. hatırlatma) yapılmak üzere ad tabanlarına ilave edilen -*In* ekiyle karıştırılmamalı. Daha önce verilmiş olanlara ilave edilebilecek olan bu adlardan aşağıda birkaç örnek veriyoruz:

götün götün ‘gerisin geri’;

ilkin ‘ilk olarak’;

ol vaktün ‘o vakitte’; krş. § 1376;

yanın ‘yandan, yan yan’;

önün veya *önü*;

gücün ‘güçlülükle’;

tekin ‘tek olan, yalnız’;

arşın (krş. *arış*);

kökün 'köken';

yaşın yaşın (*ağlamak*) yaşlarla (ALGER, 1640, 65. yap.);

tekinsiz 'tek, yalnız olmayan';

*kıçın kıçın, ardin ardin*⁸²¹;

oğrun (yol) 'kestirme olarak (yol)' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I., 229) ve gizlice krş. *oğru* hırsız; yine krş. için için (*yanmak, ağlamak* (*humurdanmak*);

Eski Osm. *ayagin* (*durmak*) 'ayağa kalkmak'^{AUE} (DERVİŞ AHMED ÂŞIKI, *Âşık Paşazâde Tarihi*, 10. s.); (BEHRNAUER, *Suleiman Des Gesetzgebers (Kanuni) Tagebuch Auf Seinem Feldzuge Nah Wien*, 11. s.).

buğezin^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Türkçe ilaveler 1207, 83, 94. yap.).

'Meyve' anlamındaki *alın* kelimesi, Doğu Türkçesinde önde olarak (krş. *önün* § 867) *aldın* kelimesinin anlamdaşıdır (krş. EBÜLGAZİ BAHADİR HAN, *Moğol ve Tatarların Tarihi*, 12. s.: önden ve arddan olarak Çağataycada (*arğun*^{AUE}) ve Kazanda *arğan* 'arka arka' denir. Bu, bazı lehçelerde i ünlüsünün kararsız olduğunu gösterir. Azericede *arxayın* derler.

2. hatırlatma – *-In* eki yerine şunlarda bir *-İn* ekinin izleri bulunuyor:

yalın veya *yalın* (*yal'dan*);

belin veya *belin* şaşkın, hayran (ŞEMSEDDİN SAMİ'ye göre *aşikâr, zahir, belki* anlamına *bel'den*);

usan *usan* (BIANCHI) kelimesinin anlamdaşı.

3. hatırlatma – (*-In* ekinin bir çeşidi olarak?) *-An*'lı bir ekin de izleri vardır:

oğlan (krş. *oğul* § 121);

Eski Osm. *çorlan* veya *çortun*^{AUE} 'damın deresi' (BARBIER de MEYNARD).

Krş. *çörteng*^{AUE} (*Hulviyât-ı Şâhî*, 11. yap.).(**)

Öteki Türk lehçelerinde de bu ekler var:

+in: talın 'yorgun'; krş. *talıkmak* (*Ab.*, 174. s.);

tügün (*Kutadgu Bilig*) Osmanlıca *düğüm*'ün anlamdaşı.

yagin^{AUE} 'yağmur' (*Ab.*, 410. s.);

-en, -eñ veya *ñ* (Tobolskça *tuzan* 'toz', *tuz*);

kağırñ (krş. Osm. *kağırğ*);

⁸²¹ 'Şehzade' anlamında olan başka bir *tekin* ise *tik(k)in* (hakanın yerine) 'dikilmiş nasp ve ikame edilmiş, mansup' anlamında fiil kökünden yapılmış görünüyor.^{AUE}

çitan ‘çit’ (krş. Osm. *çit*, *çitişmek*);

tuvan ‘ana kazığı’;

tuva- ‘bir ana kazığı kurmak’ (krş. Osm. *tavan*’dan);

Krş. iriñ MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*.

Bu, fiilden gelme türemişlerdeki ekin *-kan*’la akrabalığı olan daha eski bir *-an*’dan ibaret olup olmadığını incelemek yerinde bir şey olur.

Sonunda *-In*’lı zarf-fiilin uzatmalı bir biçiminden söz edilen § 1340, hatırlatma ve § 1342, 1. paragraflara da bakınız.

-ki eki

868. Bu ekin alabileceği farklı görünümmler hakkında *-kin* (§ 866) ekine müracaat edilmelidir; bunları meydana getirmek için onun sonundaki *n* ünsüzünü kaldırmak yeter:

-ki, *-kı*/ *-kü*, *-ku*, *-gi*, *-gı*/ *-gü*, *-gu*.

-ki eki yalnızca adlar meydana getirmeğe yarar.

Bugünkü kullanışta bu türemişlerin çoğu aletleri, ev gereçleri veya başka şeylere ait vasıtaları bildirir (krş. *-eç* eki § 870, 3.):

*burgu*⁸²²;

sürgü;

süzgü;

yaygı;

silgi;

bıçkı (*bıç*’tan; krş. § 139);

bileği;

kaşağı

keski;

asķı;

üzengi SAMI BEY’e göre *üzenmek*; yani birbiri ardınca kısalıp uzanmak;

açķı;

⁸²² Buraya Rumeli’de işittiğimiz şu tabir de katılabilir: *oñdurgu*; yani şifa vermek aracı, ilaç: Bir korku geçiren, sarılığa uğrayan veya uğraklanan? bir kimse için sırlı bir çanak içine bir az su koyup ve içinde bir iki ateş koru söndürürken okuyup nefes ederler; çanağı onun başı üzerinden gezdirirler; sonra el etek çekildikten, etraf tenhalaştıktan sonra evden dışarı تنها bir yere yine okuyarak o suyu boşaltırlar ki buna *oñdurgu* ‘şifa vasıtası’ derler.^{AUE}

sergi;

sargı;

çalgı;

yülgü (ustura eski);

sırkı (bk. ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 98: *sıyrıkı*^{AUE})⁸²³,

dağlağı (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 744) 'hayvanları dağlayıp işaretleyecek demir alet';⁸²⁴

namazlağı (*Hulviyât-ı Şâhî*, 74. yap.).

Krş. *süngü* köken bilgisi edilgen.

Daha başka türemişler:

atkı;

donangı;

yavgu;

ğeygi.

Bunlar da şüphesiz aynı takımdandır:

ezgi 'bir nevi türkü, müzik, nakarat'; *tülüngi* (Eski Osm.) 'dilenci'; krş. Kırgızca *tülö*, 'dua, reca'; Osm. *dilek*, *dilenci*.

Pepeği veya *pepe* ve *titigi* (*tetiği*, BARBIER de MEYNARD) kelimelerine gelince bunlara açık bir ifadeyle türlerine nazaran sağlam bir menşee vermek güçtür.

Yine krş. *südrebeği* veya *südreme*.

Şuna dikkat edilmeli ki -gili kelimeler, -li' li basit türemişler (§ 529) diye telakki edilmesi gerektir ve bunların karşılıkları olan -gülüg (-külük) ekiyle aynı anlamda değildirler (krş. § 1343, 5.: *bilgili*; *sezgili*).

Öteki -ki'li adların birbirine uymayan anlamları vardır:

bilgi;

sezgi;

bułgu;

duygu;

⁸²³ Tarlalarda ve bahçelerde demirden veya tahtadan bir çeşit kürek ki toprağı çekmek için kullanılır. Yüzün derisini kavlatıp sıyırır, *yılancık* dedikleri hastalığın bir başka adı (Rumeli).^{AUE}

⁸²⁴ Bunlara *oğluğu* ve yine 'balıklanmış, balıklı yer' anlamında *balıklıluğu* (=balıklava: Roman-ya'daki eski topraklarımızda bir kasaba adı), *bağlava* yk. belki aslı *buğlağı* dilinip parça parça bölünen şey, baklava. Çağatayca sözlüğü *buğmak*, 83. s.^{AUE}

saygı;

ķurgu (eskimiş);

uyķu;

iķki;

vergi;

ķapķı ‘ķapul, yağma’;

yatķı ‘düz, yatırılmış bir kumaş üzerinde vücuda gelen kıvrım’;

örgü;

ķizgi veya ķızgı;

ķözgü (bir nevi yün kumaş ⁸²⁵);

Krş. ķatınķı^{AUE} ‘bir sıvıyı ķözmek için iķice katılan şey’ vs. (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 440);

ķatılķı^{826?AUE} (krş. ZENKER sözlüğü) sıfat: (birbirine) ķatılmış, dayatılmış, birbirine girmiş (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 74, 75, 648);

sölgü ‘sölpük’ kelimesi de sıfat olarak kullanılmıştır.

Şu iki ad, ada ait tabanlardan meydana getirilmişe benziyor:

ğözgü (eskimiştir) ‘ayna’ (alet adlarına örnekleme yoluyla);

ķuşķu (ŞEMSEDDİN SAMİ’ye göre ķuş’tan) ‘korku, ürküntü’ (ķorkķu kelimesine örnekleme yoluyla [?])⁸²⁷.

1. hatırlatma – -ki ekinin bir ķeşidi gibi görünen -ķ’e eki, ancak çok az sayıdaki kelimeler de görülür:

yonga;

dizģe ‘diz bağı’ (eskimiştir; bir ad tabanından yapılmış)(**);

⁸²⁵ Yazar eserinde bütün bu örnekleri karışık ve dağınık vermiş olup burada tarafımızdan böylece düzenlenmiştir; sevgi, sūrgü, būzgü, göydūrgü ‘yakıcı bir ķıban’ kelimeleri de buraya girebilir.^{AUE}

⁸²⁶ Biz de bu kelimeyi tereddütlü olarak ķatılķı (ķatılmak fiil adından türemiş) farzediyoruz. İnce ahenkli olsaydı ķitilki okunmaya daha elverişli olacaktı. Bununla beraber ilkin böyle konulmuş olup sonradan kalın ahenklisine geçmiş olması da mümkündür ki o zaman ‘ķitilenmiş ve ķitişmiş’ gibi bir anlamı olabilirdi.^{AUE}

⁸²⁷ Yazar bu kelime için besbelli ŞEMSEDDİN SAMİ’nin ķuş gibi ķorkūp ūrkme yolundaki tefsirine aldanarak, bunu öylece ad maddesinden türemiş ve belki örnekleme yoluyla böyle olmuş- tur, diye pek de kanmıyarak kaydediyor. Hālbuki kelime fiil kökündendir. *Divanū Lugatit-Türk*, III, 186 ķuymak ‘ürküp kaçmak’: *At ķuyda* “At ūrküp kaçtı”. Şu hâlde bu kelimenin aslı ķuyuşķu olup y ile beraber üst yanındaki u ünlüsü de aşınmış olacak.^{AUE}

süpürge⁸²⁸;

Krş. Karaman lehçesinde *düşünge* (TEQ, 35-37) İstanbul şivesinde *düşünce*.

Aşağıdaki kelimelerde ise bir *-IrğA* eki var gibi görünüyor:

acırga ‘yaban turpu’;

oñurga ‘bel kemiği’, gemi kaburgasını meydana getiren postaların aşağıya tarftan bağlı oldukları yatay uzun parça (bk. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 279: *uñra* ‘sırt üstü’: *uñra yattı* ‘sırt üstü yattı’. Krş. *oñürtmek* Çağatayca 42: ‘yıkma, güreşte yıkıp basmak’. Bu takdirde *oñurga* ‘sırt üstü, yatay yatırılan uzun parça’ [*oñur*- X *oñür*-’ten] ykl. *ongda* ‘hat, çizgi’.^{AUE}

ğaburga ‘göğsü kaplayan eğri kemikler + geminin omurgası üzerine dikilen eğri ağaçlar’.^{AUE829}

-İrtğa eki Osmanlıcada gırtlak ünsüzünü kaybetmiş (§ 124); (Doğu Türkçesindeki: *yumurthğa* yerine) *yumurta* olmuştur.

Yine (Doğu Türkçesindeki *çekürtge*) *çekirge* olmuştur.⁸³⁰

2. hatırlatma – *-ki* ekinin *-eki* biçiminde bir gelişimi olduğunun izleri görülüyor (krş. § 871 ki, orada böyle bir hâdisenin başka örnekleri de bulunmaktadır):

ğılağı ‘keskinlik, keskin kenar’ (krş. *ğılıç*);

ğarağı ‘bir şey karıştırmaya özgülü ucu eğri demir çubuk’ (krş. *ğarırdırmağ*);

*çağğı*⁸³¹ ‘kaynana zırlıtısı, cırcır’ (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 361);

krş. *ğığış* 1. 338; *ğığıştı*^{AUE} (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 312)

Aşağıdaki adlar da aynı şekle bağlı görünüyorlar: *buğğı* ‘köstek, zincir, kelepçe’^{AUE,832}, *okğı* ‘oklava’⁸³³, *yapağı* ‘yapak’.⁸³⁴ Yine krş. *ğazağı* ‘kazmak aleti’.

⁸²⁸ Bunları da belki bu takıma koymak mümkündür:

yorga ‘çok yürüyen’; *ğavga* belki aslı (*ğovga*) *defi*, *tedâfû*^c; *oyulga* ‘teyem, geçici ve seyrek dişi’.

Kökenleri edilgen *dalga*, *ğarga*, *soygga* (bir çeşit ala karga) kelimeleri de bu takıma girebilir gibi görünüyor.^{AUE}

⁸²⁹ Bunlar da aynı takıma girebilirler; *sağırğa* ‘koyun, köpek gibi hayvanlara yapışıp kanını emen böcek, kene’; belki *sagmağ* ‘sıkıp çıkarmak (Çağatayca)’; *ısırga* ‘kulağa astıkları zeynet, küpe’ belki *asırğa*; *sirke* kelimesi de aslında *isimek* ‘hararetlenmek’ anlamındaki fiil adından *isirke* ‘hararet veren’.^{AUE}

⁸³⁰ Çağatay sözlüğü *çökürtke*.^{AUE}

⁸³¹ Bu örneğin yeri *-ğl* hıllar sırasıdır.^{AUE}

⁸³² Yazar bunu *buğğı* biçiminde gösteriyor.^{AUE}

⁸³³ Önce de geçen bu kelimenin yeri *-ğl* hıllar sırasıdır.^{AUE}

3. hatırlatma – Osmanlıcada o kadar fakir bir hâlde bırakılan *-ki* eki, *-gü* biçiminde bazı Türk lehçelerinde fiilin gerçek bir çekimsiz fiili olmak gibi önemli bir rol oynamış ve şu yolla kullanılmıştır:

1. İş (özellikle zuhurata tabi ârizi bir eylem) adı olarak:

Kitabı kılgu ha kıl tidi tedbir. “Kitabı kılmaya (yapmaya) et dedi tedbir.”^{AUE} (*Hüsrev ü Şirin*, 7. yap.).(***)

‘aķibat kâlgûn nâcûk turur. “En sonra senin gelmen nasıldır (nice olur).” (T E). Yine bk. § 1343, 2.

2. Gereklilik ve niyetli, gelecek zaman anlamında sıfat-fiil olarak:

Tamug içrâ bilsün bu yatgu yirin. “Cehennem içinde bilsin o, yatacak yerini.”^{AUE} (5. yap.);

Yüzi nûringa hiç yok bakgu imkân “Yüzünün nuruna hiç yok bakmak imkânı”^{AUE} (6. yap.);

Yaraşturdi ħamug atļangu esbâb “Yaptırdı bütün ata binecek vasıtaları”^{AUE} (20. yap.);

Yoĥalĥuļar ħamugļarı yoĥalĥay “Yok olacaklar(ın) hepsi yok olacak”^{AUE} (2. yap.).

Bu ek aşağıdaki birleşik biçimleri doğurmuştur:

1. *-güsi*; Osmanlıca *-(y)esi* veya *-(y)isi* (§ 792),

2. *-gü+ci*; Osmanlıca *-(y)ici* (§ 852),

3. *-gü-teg*; Altayca *-güdöy*, *-gidiy* niyetli gelecek zaman anlamıyla.

§ 1343'te de sözü geçen *-gü* eki, ihtimal ki esasında *-ķay* ekidir (bk. § 1343'teki tabloya; yine bakınız *-ķay + çañ* eki, sebebiyle § 1396'daki tabloya ve § 1394 ve aşağısına).

Bu özellikle Türkiye Türkçesinin niyetli gelecek zaman kipini meydana getiren *-AcAK* ekinin köküdür ki *-güsi* ve *-güteg* ekleriyle örnekleme yüzünden vücut bulmuştur. Türkiye Türkçesinin bu ekindeki *-çek* ise ötekilerdeki *-si* ve *-teg* benzetme edatları gibi (§ 918) bir benzetme edatıdır; çünkü bu *-çek*'in de aslı *-çaķ*'tır. Nitekim krş. *Mirac-nâme* (6. s.)'nin şu ibaresini: *kâlgû çayın boļdı* “Gelmeķ çağın oldu.”. Buradaki *çaķ*, ‘henüz (başlı başına) zaman’ anlamında olmakla beraber fiile ait bir ek niteliğini almağa da pek yakındır.

⁸³⁴ Bu kelimenin aslı ‘örtmek’ anlamına olan *yap*’tan olup hayvanın vücudunu örten şey demektir. Ykl. *yapraķ* ‘(bitkileri) örten şey’.^{AUE}

-I eki

869. -I eki hemen hemen yalnızca adlar meydana getirmekte kullanılır.

Yalnız hiç olmazsa sınırlı bir sayıdaki durumlarda gırtlak ünsüzünü kaybetmiş -I k ekleri yerini tutarlar: *ölü(k)*, *dura(k)*, *biti(k)*, *yazı(k)* gibi.

Birkaç münferit hâlde +I'lı adların anlamı, +In'lı karşılığı olan türemişlerin anlamıyla aynı olur: *dizi* ve *dizim* (BIANCHI), *õñü* ve *õñün*, *ķoyu* ve *ķoyun*, *doķu* ve *doķun*(ay) (bk. § 867).

Kökenleri her ne olursa olsun -I'lı türemişler şunlardır:

ölü;

ölçü;

tartı;

ķeki ķeki düzen;

yapı;

batı;

doķu;

yazı ve Eski Osmanlıca *biti*;

ķorku;

umu (eskimiş);

küsü;

sanı (eskimiş);

sayı;

ivi; *ivi acele* (eskimiş);

ķapı veya *ķapu*⁸³⁵ (krş. *ķapamak* çağatayca:);

pusu (krş. Azerice);

büyü;

buru;

saçı;

tutu;

k'esi;

besi (krş. *beslemek*);

yakı;

⁸³⁵ *ķapu* biçimi *ķapı* biçiminde önce ve daha eski bir söyleniştir.^{AUE}

koşu;

oğu (krş. oğramak);

komşu veya koñşu (konuş-’tan § 120);

konu (kon-’tan) ve konu komşu⁸³⁶;

dürtü;

çekdiri;

tartı;

Yine krş.

yakı ‘dağlama’;

sıkı ‘zor, darlık, çaresizlik, tüfek ve tabanca sıkısı, füşek hartucu’;

kayı⁸³⁷; yani ‘kaygı, kaygu’. Krş. *hasuba yağ kayısı*⁸³⁸, *keçiye can kayısı*.

Eski Osm. bilü^{AUE} (Hulviyât-ı Şâhi, 315. yap.).

Aşağıdaki türemişler sıfat olarak kullanılır:

doļu (Bu hakikatte bir zarf-fiildir. Bk. § 1338, 14. s.)

duru;

şası;

bini.⁸³⁹

1. hatırlatma – Öncekinin bir çeşidine benzeyen *-e* ekine (acaba *-ek* yerine bir *-e* mi?) ancak bir iki kelimede rastlanır:

yara;

k’erte.⁸⁴⁰

⁸³⁶ Bunun *enmek*, *kon-*’tan türemiş anlamdaş kelimeler olması ihtimali vardır. Eski âdet üzere ‘temelli ve devamlı kalmak üzere iniş ve konuş’ anlamından gelmiş olarak her şey hakkın-da ‘devamlı olmak’ anlamı böylece türemiş olabilir.^{AUE}

⁸³⁷ Yazar bunu kıyı biçiminde kaydediyor.

⁸³⁸ Lehçemizde şöyle de söylenir: *hasabın yağ kayısı, koyunun can kayısı* (veya *kaygusu*).^{AUE}

⁸³⁹ Köken bilgisi bakımından belli olmayanlar da dâhil olmak üzere adı veya sıfatı olan şu türemeler de bunlara ilave edilebilir:

-i, -u:

arı, aşı, ası, yatı, yası, satı, sası, sancı, sızı, çatı, darı, eğri, ayrı, bagı, pırtı, hırtı, çaķı, ķarı, yarı, yaķı, soytarı, yoķarı, aşırı, dışarı, doļanı, doļayı, buĝu, koyu, ķuĝu, ķoku, tapu, ķoru, ķuru, ķocu, ķonaru (ķumru);

-i, -ü:

iti, tipi, ķeri, deri, dişi, sezi, seki, gidi, kesti, sivri, kirpi, gezi, geri, gemi, yeni, ileri, iķeri, ķokeri; ķokü, örtü, örü, büğrü, bükü, kõnü, sürü, göcü, öĝü, düĝü, söĝü, kõprü, döndürü, götürü, ülüştürü vs.^{AUE}

2. hatırlatma – -i (-e) eki -ik (-ek)'ten gelmiş görünmediği takdirde, acaba bunu zarf-fiil olan -I, -A'nın aynı olan bir biçim birimi gibi görmek mümkün mü (bk. § 1343)?

3. hatırlatma – Sonunda Farsçadan alınmış olan bir -I eki vardır ki *hatta Türkçe dahi* olan farklı kelimelere katılarak renk bildiren sıfatlar meydana getirirler. Birkaç örnek:

kırmızı (Arapça *kermes*'den);

hurmâyî (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 323);

kuşgunî;

kuşşunî;

neftî;

barûdî;

angî.⁸⁴¹

Yabancı dilden bir öge olmak itibarıyla bu ek her zaman ses uyumu kuralına uymaz.

Sonları -c veya -ç'li ekler

870. 1. - *kēc* (-k'eç) ve -*kic* (-kiç) = *kaç* (§ 156) ekleri.

Bu eklerin alabildiği farklı görünümmler için -*ken* ve -*kin* (§ 866) ekleri hakkında söylenmiş olanlara müracaat edilmelidir. Yalnız onlarda *n* yerine bunlarda *c* veya *ç* getirmek yeter.

⁸⁴⁰ Yine köken bilgisi belli olmayanlar da dâhil olmak üzere ad veya sıfat olan şu türemişler de bunlara ilave edilebilir:

-a, -e:

ağa, oba, oya, ana, baba, kısa, toğa, sapa, sava, siva, saya, yora, posa, çapa, kıama, kıoca, kıoza, oda, kıaya, kıova, yuva, yasa, yama, yaya, yona, kıoba, taşra, kıargaşa, kıanara, yaygara, çağana, zıvana (zebane?), kıaygana, kıabura, kıavara, kıavata, kıaymana, kıaydama, mangalça, ardala, çalpara, saraka? kııranta, kıoraaa, curcuna, kıaravana;

öte, tepe, şişe, gece, keçe, güve, vire, göre geñe, yenge, dere, sere, söve, yöre öğendere vs.^{AUE}

⁸⁴¹ Dilimizde nisbet eki olan +*ki* (-gi); (evdeki, dükkü), Farsçaya geçmiş olarak bu -i'yi vermiş görünüyor. Yalnız bu -gi Farsça sonu ünlü ile bitenlerde kalmış, *hânegi* 'eve mensup', sonu ünsüzlü ile bitenlerde düşmüş olacak: *İranî* vs.

Dilimizde Türkçe kelimelere eklenmiş olanlarından şunları da bu araya koymak mümkündür (renkten madaları da vardır):

samânî, turuncî, fıstıkî filizî leylâkî, eflâtûnî, limônî, demirî, gümüşî, altûnî, zifirî, armûdî, Hindî, bayâtî, ağabânî, şâlî, tatârî, fındıkî, zebellâyî, bulgarî, ilhânî, bektâşî, kıralî, imparatorî, babayânî vs.^{AUE}

Aslında bu iki çeşit ek arasında bir akrabalık var görünüyor; *-kec* eki çoğu zaman sonu *n*'li tabanlara katılmış görüldüğüne göre acaba bunların varlığı hiç olmazsa kısmen olsun benzeşmezlikten ileri gelmiş değil mi diye insan şüpheleniyor. Zarf-fiil olarak kullanılan aynı ek hakkında bk. § 1395 ve aşağısı.

a) *-kec*'li türemişler⁸⁴²:

utangaç (krş. *utangan*);

dayangaç;

iyrengeç;

dolaंगाç (KÜNOS);

yüzgeç;

süzgeç;

burgaç 'eğri büğrü, dolaşık';

erkeç teke (BIANCHI, krş. *erkek*⁸⁴³).

Aşağıdaki kelimelerde ek ada ait bir tabana katılmış bulunuyor:

yalıngaç 'kabuğu (kavak gibi çatlayıp) soyularak yalın kalan bir çeşit ağaç – ye-
lengeç';

yengeç veya *yangeç* 'yan yan giden';

*gırıḷkaç*⁸⁴⁴ 'gırl gırl eden';

Krş. *dölengeç* veya *divlengeç* (kökeni belirsiz)⁸⁴⁵.

b) *-kiç*⁸⁴⁶ (bazen = alet adı eki olarak krş. Altayca *-kiş*):

başlangıç;

aḷdangıç;

atḷangıç 'dereden atlayıp geçmek için suya yer yer konulan taş';

dürtlengiç (*dürt-*'ten) 'kısa öğendere'⁸⁴⁷;

⁸⁴² *-kaç/ -keç* X *-gaç/ -geç* yerinedir.^{AUE}

⁸⁴³ Bu örnekler arasına şunlar da girebilir: *kışkaç* 'kısac'; *yasdangaç* 'hamur tahtası'; *saḷıngaç* 'salıncak'; *ırgeç* 'uzun saplı, uzağa erişen fırıncı tahtası'; *ge(i)veç* 'kulakları gevşek ve düşük (hayvan)'; *üzgeç* 'çekilip alınabilen ipten el merdiveni' krş. g, v değişimiyle: *yalvaç* ve belki *yoḷavaç*, *saragaç* (Divanü Lugati't-Türk, I, 403) 'kadınların başlarına sardıkları şey'.^{AUE}

⁸⁴⁴ *-kaç*, l ünsüzünden sonra geldiğine göre *-gaç* olmalıdır.^{AUE}

⁸⁴⁵ Yazar tarafından dağınık verilen bu örnekler tarafımızca düzenlenmiştir. Yazarın kökeni edilgen dediği bu kelime, Bursa'da meşhur bir içme suyuna adını da verdiği *devlen* (=devren) *-geç*. Çağatay sözlüğü *çaylaç*, *dolanmaç* veya *tegrünmek* (bk. Çağatay sözlüğü tekrümek– dönüp dolaşmak) ile ilgili görünüyor.^{AUE}

⁸⁴⁶ *-kiç/ -kiç* X *-gıç/ -giç* yerinedir.^{AUE}

bızlangıç (= *bizlengiç*) 'biz gibi sivri, öğendere';
patlangıç 'kâğıttan veya kâğıştan tüfek gibi patlar çocuk oyuncuğu';
pırlangıç 'delikli topaç, öterek dönen fırıldak';
bilgiç 'âlim taslağı';
başkıç 'merdiven';
dalgiç;
ülgüç (= *yalgüç* § 83) ustura; krş. *yülgü* (§ 868);
silgiç 'tahta bezi';
süzgüç (KÜNOS);
yüzgüç (KÜNOS).
erkeç (BIANCHI); krş. *erkek*;
kırlangıç (kökeni belirsiz).

2. -mAC eki.⁸⁴⁸

Bu ek -mAK (veya -mA) ekinin bir ikili hâli gibi görünüyor ve Çağataycada olduğu gibi Osmanlıcada da yemek adlarında kullanılıyor:

oğmâç veya *oğmak*; *tutmaç* (BIANCHI); *bulamaç*. (Çağatayca *bulamac*); *ķavrulmaç*;
bazlamaç veya *bazlamaç*; Krş. Bulgarca *ķirtmaç* 'çok pişirilmiş süt'.

Başka örnekler:

aymaç 'çekik (göz)';

yırtmaç;

yanılmaç 'söylenmesi güç olan düzme cümleleri yanılmadan söyletmekten ibaret oyun' ve 'içine girildikten sonra zor çıkılan girift ve dolambaçlı yolları olan yer';

soymaç çıplaķ (Eski Osm. *Mohammediye*, KAZIM-BEK baskısı, 37. s.);

sıķırtmaç (-*tmaç* eki?) 'sıķır çobanı'.⁸⁴⁹

⁸⁴⁷ Yazarın karışık verdiği bu örnekler tarafımızca düzenlenmiştir. Buraya *örgüç* 'kanbur, hörgüç', *anıç* 'çitten yapılmış döşemesiz araba' kelimeleri de girebilir.^{AUE}

⁸⁴⁸ -*mac*/ -*mec* X -*mıc*/ -*miç* X -*muc*/ -*müc* eki yerine.^{AUE}

⁸⁴⁹ Yazarın -*tmaç* eki olur mu gibi şüpheli davranması yerindedir. Bu kelime sıķır da dâhil, ehli hayvanların peşinden 'seğirdip gidici' anlamında *seğirtmec* (*seğirt*-ten)'in kalın ahenkliği olsa gerek.

Yazarın karışık verdiği bu örnekler tarafımızdan düzenlenmiştir. Şu kelimeleri de bu sıraya almak mümkündür: *dilmaç* (vurgusuz?) 'tercüman', *ķandirtmaç* 'etrafına geçirilen huni biçiminde madeni bir tabloya saksı gibi toprak doldurup orada kök saldıķı anlaşıldıķı zaman dibinden kesilerek yere veya başka bir saksıya dikilen dal, aķa, çiçek fidanı', *gelmiç* 'balıķın büyük kılıķı' vs.^{AUE}

Katıldığı tabanın sonunda *n* ünsüzü olduğu zaman bu ekin *m*'si *b*'ye çevrilip *-bAç* olduğu gibi benzeşme yoluyla taban sonundaki *n*'de *m* olur: *doĻambac* veya *doĻanbac*; *sakĻanbac*; *atĻambac* ve *bazĻambac*; *dönenbeç* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 447. s.).

3. *-eç* ve *iç* (veya *-ec* ve *-ic*)⁸⁵⁰ eki:

kısaç;

baĻıraç (*baĻıraç* yerine § 121);

tıkaç;

toĻaç;

aĻaç (*aĻmak* krş. *aĻım* 'ayak boynu');

kulaç (*kul*'dan);

çekiç (*çöküç* yerine);

topaç ve *düyüĻ* (*düymek* veya *dövmek*);

gümeç;

alıç 'kazanan aşık kemiĻi';

anaç (*ana*'dan?);

güleç;

ĻeĻec krş. *ĻeĻe* 'böcek ısırığı';

yamaç (ŞEMSEDDİN SAMİ'ye göre *yama*'dan);

çekiç (*çöküç* yerine).

Şu bitki adlarını krş. *ardıç*, *alıç* (kökeni belirsiz) – Sonra şu deyme bakınız: *yanıç* *yanıç yürümek*^{AUE}? (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kāmūs-ı Türkî*, I, 96). *tomaĻıç* veya *tomanıç* belki *tomaĻ*-tan geliyor; *eyiliç* bir çeşit bitki.⁸⁵¹

4. *-dİC* eki

saĻdıç 'güveyin (ve gelinin?) saĻında giden ve yenge görevini gören kimse'; krş.

DoĻu Türkçesi *saĻduş*;

öndüç 'önden giden haberci'.

Her iki örnekte de bir ada ait tabana katılmış bulunuyor krş. *iydic* (veya *iydiş*) [kökeni belirsiz].

5. *+InC*⁸⁵² eki. Krş. § 1393 *-kinç* 1. dipnot.

ĻorĻunc;

⁸⁵⁰ *-ac/ -ec X -ic/ -ic X -uc/ -üc X -c* yerine.^{AUE}

⁸⁵¹ *Babaç* 'baba tabiatlı olan'; (Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, *ataç*), *kıraç*, *ĻaĻaç*, *arĻalıç*, *eĻiç*, *güveç*, *kireç*, *öñüç*, *döĻüç*, *kendiç* (bk. *sarpun*) kelimeleri de böyledir.^{AUE}

⁸⁵² *-inc/ +inc X +unc/ +ünc X +c* yerine.^{AUE}

gölünc;

ödünc; krş. *ödemek* ve *ödek*;

sevinc;

kazanc;

kışkanc;

*usanc*⁸⁵³;

iyrenc;

üşenc;

kıvanc 'iftihar'⁸⁵⁴;

inanc 'mevsuk, muteme';

aıldanc 'çabuk inanıp aıldanan';

ilenc 'küfür, lânet';

yeñlenc (yenil-'ten? § 121) ve *yilenc* zayıf.

sağınc (1426 yılı yazmaları, 12. yap.); Doğu Türkçesi; *sağınc* düşünce (*sağınmak* Doğu Türkçesi: düşünmek);

871. Bugünkü dilde ancak ufak miktarlardaki türemişlerde varlığı belirli diğer birtakım ekleri biz bu paragraf içinde bir araya toplamış bulunuyoruz. Bunların büyük birçoğu bugün hemen hemen tamamıyla dilden bırakılıp çıkmış pek eski yapım ekleri gibi görünüyor. Şuna dikkat edilmeli ki içlerinden birçoğu fark gözetmeyerek ya fiile ya da ada ait tabanlara katılmış bulunmaktadır:

-AmAK⁸⁵⁵ (-mAK⁸⁵⁶ ekinin gelişimi?) eki: *basamak*; *batamak*; *kaçamak* (krş. § 706, hatırlatma).⁸⁵⁷

-mİK⁸⁵⁸ eki: *tırmık*, *yasmık* (yassı'dan) *kıymık*; *kesmik*; *ciynemik*⁸⁵⁹; *karamak*;

⁸⁵³ Yazar bunu *usanmış* diye kaydediyor.^{AUE}

⁸⁵⁴ Yazar bunun yerine 'gurur getiren ve iftihar eden'anlamını veriyor.^{AUE}

⁸⁵⁵ -amak/ -emek yerine.^{AUE}

⁸⁵⁶ Yazar fiil adı olan (-mek), -mak'lıları kasteddiği gibi belki şöyle ad olanları da anlatmak istemiş olabilir:

uçmak, *azmak*, *oğmak*, *oymak*, *ırmak*, *parmak*, *başmak*, *paşmak*, *boğmak*, *çağmak*, *tokmak*, *tırmak*, *kaymak*, *koymak*, *yaşmak*, *ilmek*, *çölmek*, *et(öt?)mek*, *yimek*.^{AUE}

⁸⁵⁷ Şunu da ilave edebiliriz, *tutamak*, *haydamak*?^{AUE}

⁸⁵⁸ -mık/ -mik X -muğ/ -mük yerine.^{AUE}

⁸⁵⁹ Şunlar da ilave edilebilir:

ıpmık, *karmık*, *yasmık*, *yarmık* (bk. *irmik*), *boğmuk*, *karmuk*, *kalmuk*, *irmik*, *çitmik*, *ekşimik*, *çatalmuk*, *dołamuk*, *moramuk* (Bursa köylerinde *pourpouira* (purpura^{AB}) hastalığı); Buraya şu ekleri de katmak uygun görünüyor:

ķaramıķ, kızamıķ; kızamıķ; soymıķ; ķusmıķ.

-nek⁸⁶⁰ eki (dönüşlü n'si ile mi acaba?):

.....⁸⁶¹

tırnaķ kelimesinin anlamdaşı olan bir sıra kelimeler (belki örnekleme yoluyla) -nek ekiyle biter:

ķaynaķ ve cırnaķ (GIESE, 32. s.);

cınaķ (ŞEMSEDDİN SAMİ'ye ve BARBIER de MEYNARD'a göre: caynaķ veya çaynaķ) ;

duynaķ;

baķanaķ; Yine krş. Tobolskça cıganaķ 'kapı çengeli';

tuganaķ 'kapı mandalı, sürmesi'.⁸⁶²

Krş. Çağatayca çenķa^{AUE} kelimesi.

-enek⁸⁶³ eki (-nek ekinin gelişimi mi?): baķanaķ (krş. bağı), saĝanaķ (boĝuñ aķ zıd-dı);

ĝözenek, ĝörenek⁸⁶⁴;

+rAk (4) (krş. § 518), +rIk⁸⁶⁵ (?) eki: uğraķ, bıtraķ, potraķ, ķayraķ, kıyıraķ (BARBIER de MEYNARD)⁸⁶⁶;

tomruķ (veya tumruķ?).

-mış/ -miş eki.

altmış; yetmiş.

Hatırlatma – Bu -mış ekinini aslı *b > m* deĝişimiyle *biş* (*beş*) olması mümkündür. O zaman bu kelimenin yalnız bir elin parmakları tutarı hesabıyla *beş* sayısı anlamında kullanıldığı gibi eskiden iki elin parmakları tutarı hesabıyla on sayısı manasında da kullanılmış olduĝu sezilebilir: O takdirde 10 x 6 = *altı mış*, 10 x 9 *yeti mış* demek olur ki bir kelime hâlinde bunlar kaynaştıkları zaman sayıların ı, i ünlülerini düşmüş olacak. Böylece bunların yapılışı 10 x 8 = *sekiz on* demek olan *seksen* ve 10 x 7 *doķuz on* demek olan *doķsan* kelimelerini yanlışlarıyla bir denklik göstermiş olur.^{AUE}

⁸⁶⁰ -naķ/ nek yerine.^{AUE}

⁸⁶¹ Yazar bunlara örnek vermiştir:

dayanaķ, ķarnaķ, tırnaķ, ķasnaķ, kıĝnaķ, dernek, deynek (= *degenek*), örnek, kepenek (*kepenk*).^{AUE}

⁸⁶² Bunlara -ne eki de katılabilir: *kimesne* (eski), *nesne*, *özne* (= *yezne* 'enişte, damat').

⁸⁶³ -anaķ/ -enek yerine.^{AUE}

⁸⁶⁴ -raķ/ -rek X -rık/ -rik yerine.^{AUE}

⁸⁶⁵ eĝrek.^{AUE}

⁸⁶⁶ Bunlara şu örnekler de katılabilir:

bayraķ, kısrak, ucraķ (yapraķ, topraķ, kıyruķ)^{AUE}

-ArAk⁸⁶⁷ eki (+rek, +rik ekinin gelişimi mi?).

-derek⁸⁶⁸; -dirik (drik) eki: *eyindirik*; *gömüldürük*; *oğalduruk*; *boyunduruk*; *burunduruk*; *yabantırak*; *öğenderek*(k).

Örn.: *Divanü Lugatı't-Türk*, I, 435. s.'te bir sıra -dürük'lü adlar (bk. -kek eki).

-kek⁸⁶⁹ eki:

erkek

-kāk veya -gāk eki başka Türk lehçelerinde de görülür. Bunlar da fiilden türemişler meydana getirmeğe yararlar:

Altayca *yüül*- 'aklını bozmak, cin çarpmak'; *yüülgāk* 'cin çarpmış';

Krş. bir başka örnek § 847, 2. dipnot.

Bu ekler bazen çekimsiz fiil gibi kullanılırlar (bk. RAQUETTE, *Lesson XLI*, sonlarında). Belki bir taraftan -ek ve -ik (§ 859 ve 860) ekiyle bir taraftan -kān ekiyle (bk. § 1343. dipnot) akrabadır.

-AlIk⁸⁷⁰ eki (-lık ekinin gelişimi § 522): *koşalık*, *susalık* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, I, 318); *çökelik*, *dibelik* (BIANCHI).⁸⁷¹

-lA⁸⁷² ve -AlA⁸⁷³ eki: *damla*⁸⁷⁴; *ardağa*.

+rA, +rI⁸⁷⁵ eki: *doñra*; *eyri*, *sivri* (sivelmek); *yumru* (veya *yumru?*).⁸⁷⁶

-DA, -DI⁸⁷⁷ eki: *basdı*; *sımsızdı*; *elti* (ŞEMSEDDİN SAMİ'ye göre); *erte* (krş. *Ertesi*), *örende* (BARBIER de MEYNARD) veya Eski Osm. *öründü*; *yarında*; *kıyıtı*; *türedi*; *ividi* (acaba ek

⁸⁶⁷ -arağ , -erek; -ırık , -irik; -uruğ , -ürük yerine.

Verilmeyen bu örnekler için şunlar alınabilir:

tutarağ, *tutarığ*, *pısıriğ*, *kısıriğ*, *çıkıriğ*, *içiriğ*^{AUE}?

⁸⁶⁸ -darağ/ *derek* X -dıriğ/ -dirik X -duruk/ *dürük* yerine.^{AUE}

⁸⁶⁹ -kağ/ -kek yerine.^{AUE}

⁸⁷⁰ -alığ/ -elik X -ılığ/ -ilik X -uluğ/ -ülük yerine. Bunlara -ağak/ -elek de ilave edilmeli; *kağalak*, *debelek*.

⁸⁷¹ Buraya şu eki de katmak yerinde olur:

-dam/ -dem X -dım/ -dim X -dum/ -düm eki.

yordam, *yoldam*, *saydam* (eski); *yardım*, *paldım*, *yasdım*; *çığdem*; *yürüdüm* (cami veya kiliselerde veya saraylarda cümle kapısından asıl bina kapısına götüren yol), *mürdüm* (belki *mordum?*).^{AUE}

⁸⁷² -la/ -le yerine.^{AUE}

⁸⁷³ -ala/ -ele yerine.^{AUE}

⁸⁷⁴ Buna şu örnekler de katılabilir: *tuzla*, *yaşla*, *kumla*.^{AUE}

⁸⁷⁵ -ra/ -re X -rı/ -ri X -ru/ -rü yerine.^{AUE}

⁸⁷⁶ Bunlara şu örnekler de katılabilir: *nere?*, *içre*; *taşra*, *sonra*.^{AUE}

⁸⁷⁷ -d(t)a/ -d(t)e X -d(t)ı/ -d(t)i X -d(t)u/ -d(t)ü yerine.^{AUE}

idi mi?); *tañta* (doğu Türkçesi: *tañtası gün*); *düğdü*.⁸⁷⁸

-DI eki aslında kişili fiile ait kipler (belirli geçmiş zamanın teklik üçüncü kişisi) olan adlarda da bulunur:

dedi kodu;

imam bayıldı;

hünk'âr beyendi ve *bey beyendi* adlı bir çeşidi de olan *çiçek* adı.

kûlbastı;

toprak basdı veya *çaldırım basdı*;

krş. *dağları basdı kiraz*.

Belirli geçmiş zamanın gövde eki olan -DI eki ile çekimsiz fiil olan -DIK ve *hołtuğ* *yastığ* (krş. *yassı*, *yastı* vs.); *köstek*; (krş. *Divanü Lugatı't-Türk*, *küsürmək*^{AUE}) gibi bir-takım addan türemiş kelimelerde izleri görölüre benzeyen katmer ünlüyleyişli (§ 156) -tAğ arasında ne gibi münasebetler bulunduğunu araştırmak yerinde bir şey olur.

Buraya şu ekin katılması da uygun olur:

-d(t)ak/ -d(t)ek X -d(t)ık/ -d(t)ik X -d(t)uğ/ -d(t)ük eki (bk. -d(+)-ağ eki).

bardağ, *yardağ*, *bağırdağ*, *bağıldağ*, *kundağ*, *baldağ*, *sağdağ*, *haltağ*; *yeltek*, *peltek*, *köstek*, *mertek*, *ördek*, *özdek*, *böğürdek*, *çekirdek*; *yandık*, *yastık*, *andık*, *saftık*; *kartuğ*, *hołtuğ*, *burunduk*; *çeltik* (*çalтік?*) *çimdik*, *sigdik*.^{AUE}

-t veya -it (-et?)⁸⁷⁹ eki: *yaşıt*, *argıt* (krş. *argaç*) krş. § 1349, 1. dipnot); *binit* (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 148); *geçit*; *ğavut*; *düşüt*; *ayırt*; *yoğurt*; *ğurut*.⁸⁸⁰

⁸⁷⁸ Bunlara şu örneklerle katılabilir:

-da (ta): *balta*, *orta*, *hayta*, *ağda*, *arda*, *ğonda*, *yonda*, *funda*, *manda* (=banda, banmak?); *hordova*, *ğıranta*, *ğorada*;

-de (te): *külte*, *günde*, *göğde*, *iğae*, *güğende*, *enişte*;

-de (tı): *sındı*, *ağıtı*, *ik*, (*ek*)ti ve belki *yikti*, *eğdi*, *ikindi*, *eğreti*, *mantı*, *miymıntı*, *soyman(l)ı*, *lağırdı*, *bastı*;

-di (ti): *tümbelti*, *teyelti*, *kümbelti*, *kümbelti*, *pinti*.

-du (tu): *yurdu*, *ordu*, *buyurdu*, *buyrułtu*, *çortu*;

-dü (tû): *öñürdü*.^{AUE}

⁸⁷⁹ -at/ et X -ıt/ -it X -ut/ -üt yerine.^{AUE}

⁸⁸⁰ Şu örnekler de katılabilir:

-at: *savat*, *pusat*, *bayat*, *burğat* (eski), *ğanat*, *toğat*, *ğobat*;

-et: *ölet*, *öğet*, *buğet*;

-it: *çaşıt*;

-it: *sebit* (= şimdiki söyleyişimizle *sevit* olabilir) aşk mabudu Venüs: *Kutadgu Bilig*.

-ut: *bułut*, *çaput*, *korğut*, *umut*, *ğavut*, *avurt*;

-il, -el⁸⁸¹ eki: *burgul* (ve *bulgur*) (*burğmak, burgulmak*), *çapul*; *tombul*; *çökül*; *öngül* (krş. *öngü*)⁸⁸²; *kanbıl* (BARBIER de MEYNARD krş. *kanbur*); *kanğal* (*kan'dan*), *çatal*; *argıd* veya *argad* (bk. ŞEMSEDDİN SAMİ: *argıd*); *kağal*; *düğel* (krş. *dügüz*).

-dil⁸⁸³ eki: *öndül*.⁸⁸⁴

-sel -sil⁸⁸⁵ (bk. -sel, -sil eki) eki: *uysal*; *kımsal*; *yokşul*.⁸⁸⁶

-mağ⁸⁸⁷ eki: *sağmağ* veya *sağman*.⁸⁸⁸

-Az, -Iz⁸⁸⁹ eki: *boğaz*; *burunaz*; *tıknaz*; *pağaz* (ŞEMSEDDİN SAMİ'ye göre); *yanaz*; *yalıñız* (krş. Eski Türkçe *yalıñıq*); *tıkız*; *kuduz*; *topuz*; *yavuz*; *deñiz* (ŞEMSEDDİN SAMİ'ye göre); *dügüz* (krş. *düğel*); *ikiz*; *pürüz* (krş. § 928 aşağısına ve 930 1. dipnot).⁸⁹⁰

-üt: *öğüt*, *söğüt*, *ögürt* (*zügürt* belki *soygurt*?).^{AUE}

⁸⁸¹ -al/ -el X -ıl/ -il X -ul/ -ül yerine.^{AUE}

⁸⁸² Şu örnekler de katılabilir:

-al: *coğal*, *sağal*, *kağal*, *topal*, *kağal*;

-el: *çepel*, *tiğ* (*teğ*)*el*, *çökel*;

-il: *ağıl*, *çağıl*, *kızıl*, *yaşıl* (*yeşil*), *bıçıl*;

-il: *sigil*;

-ul: *oğul*;

-ül: *yöngül* (*eski*), *gönül*.^{AUE}

⁸⁸³ -d(t)al/ -d(t)el X -d(t)ıl/ -d(t)il X -d(t)ul/ -d(t)ül yerine.^{AUE}

⁸⁸⁴ Bunlara şu örnekler de katılabilir: *partal*, *pestil*.

⁸⁸⁵ -sağ/ -sel X -sıl/ -sil X -sul/ -sül yerine.^{AUE}

⁸⁸⁶ Bunlara şu örnekler de katılabilir: *günsel*, *aysel*, *baysal*, *soysal* (bu son ikisi *ayseli*, *günse-li*'den aşınma da olabilir).

Lehçemizde s'leri c'ye çevrilmiş olanları daha çoktur:

ağçıl, *hırçıl*, *hökcül*, *bencil*, *adamcıl*, *balıkçıl*, *tavşancıl* vs.

Buraya -şın -cın ekleri de katılabilir:

arşın, *kurşun*, *gökşün*;

balıkçın, *doğurcun*.^{AUE}

⁸⁸⁷ -mağ/ -mel X -mıl/ -mil X -mul/ -mül yerine.^{AUE}

⁸⁸⁸ Buna şu da katılabilir: *-muy*, *-mül*.

Yine buraya şu eki katmak da yerinde olur.

-k(g)ol/ -k(g)el X -kıl/ -kil X -kül/ -kül eki.

tutkal; *engel*; *içkil*, *işkil*, *cingil*, *ezgil*; *çapağul*, *ğarağul*, *yaşağul*; *püşkül* *öñgöl*; (*Divanü Lugatit-Türk*) *üçgöl* *törtkül*.^{AUE}

⁸⁸⁹ -az/ -ez X -ız/ -iz X -uz/ -üz yerine.^{AUE}

⁸⁹⁰ Bunlara şu örnekler de katılabilir:

az(s) *kırnaz*, *ayaz*, *alaz*, *tınaz*, *yobaz*, *talaz*, *tırğaz*, *aylaz*, *kırgaz* *yağaz*;

ez *çömez*, *güğez*, *kelez*;

ız *sağız*, *ağız*, *yağız*;

iz *titiz*, *semiz*, *geniz*, *beniz*, *temiz* *beşiz*;

-dİz eki:⁸⁹¹ *gündüz*⁸⁹²; *tumbadız*.

-dİN⁸⁹³ (?) eki: *iydın*

-vAn (?) eki: *yayvan*.⁸⁹⁴

-Ar/İr⁸⁹⁵ eki: *önür*⁸⁹⁶; *potur*; *soğur*; *çukur*; *kısır*; *çıgır*.

-mAr⁸⁹⁷ eki: *çokmar*; *çomar* (krş. *çokmak*; *çokman*); *kuşmar*; *katmer* (Ünlü uyumu-na uymaz.).⁸⁹⁸

-evi eki: *bitevi evi*.

1. hatırlatma – +CA eki fiile ait tabanlı şu iki kelimeye katılır:

eğlence;

düşünce.⁸⁹⁹

2. hatırlatma – Birkaç türemiş yansıma kelimesi -*adağ* (ve daha seyrek olarak -*edek*) eki katılarak yapılır ve sert bir düşüş gürültüsü ifade ederler:⁹⁰⁰

tıngadağ; *loppadağ* (gürültülü yeyiş içişte); *cumbadağ* (suya düşüş); *curpadağ* (çamura

uz) *aguz*, *ucuz*, *boynuz*, *kopuz*, *ayaz*, *domuz*, *oğuz*, *kulağuz*;

üz) *üçüz*, *dördüz*, *öküz*, *gögüs*;

z) *altız*; *yediz* (tıp edebiyatı 47 beşiz, 6 altız, 1 yediz kaydetmiştir. Dr. N. Aydın AYBERK'in bir yazısından).^{AUE}

⁸⁹¹ -dız/ -diz X -dız/ -düz yerine.^{AUE}

⁸⁹² Bunlara şu örnekler de katılabilir: *yıldız*, *yaıldız*, *baldız*, *çuvaldız*?^{AUE}

⁸⁹³ -dın/ din X -dun/ -dün yerine.^{AUE}

⁸⁹⁴ Bunlara şu örnekler de katılabilir: *arvan*, *sırvan*?^{AUE}

⁸⁹⁵ -ar/-er X -ır/ -ir X -ur/ -ür yerine.^{AUE}

⁸⁹⁶ Bunlara şu örnekler de katılabilir:

-ar: *astar*, *damar*, *tağar*, *tomar*, *sağar*, *sancar*, *tımar*, *bağar*, *yuğar*, *çapar*, *davar*, *ağar*, *sınar*;

-er: *eğer*, *güzer*, *güger*, *üzer* (*geçer*, *keser*, *değer*, *ölçer*);

-ır: *çıgır*, *kısır*, *ağır*, *çağır*, *sağır*, *katır*, *bağır*, *tağır*, *ğayır*, *bağır*, *çayır*, *bayır*;

-ir: *siñir*, *eğir*, *eñir*, *tekir*;

-ur: *çopur*, *çomur*, *bodur*, *tabur*, *kopur*, *koñur*, *boğur*, *obur*, *oğur*, *çamur*, *mucur*, *uyur*, *tomur*, *acur*, *ğubur*;

-ür: *düñür*, *ögür*, *bögür*, *dügür*, *cökür*.^{AUE}

⁸⁹⁷ -mar/ -mer X -mır/ -mir X -mur/ -mür yerine.^{AUE}

⁸⁹⁸ Şu örnekler de katılabilir:

işmar;

yağmur, *ıhlamur*, *kömür* (*köymür*: *köymek*, *yakmak*'tan).^{AUE}

⁸⁹⁹ -ca/ -ce yerine... Buna *sarhanca*, *dinlence* 'istirahat', *öğrence* 'ders' gibi kelimeleri de örnek olarak verebiliriz.^{AUE}

⁹⁰⁰ Bu ekin katıldığı yansıma kelimelerinin son ünsüzleri tekrarlandığı da olur ki yazar bunu kaydetmiyor; tarafımızdan böyleleri tekrarlı gösterilmiştir.^{AUE}

düşüş veya bir şeyin birden çıkiverişi, ani bir eylem); *pattadağ* (veya *pattadan*); *zırpadağ* (gürültülü çığneyiş); *ıarpadağ* (gürültülü çığneyiş); *kartadağ* veya *hartadağ* (çığneyiş); *gümbedek*, *gürredeğ* *şırpadağ*, *parradağ*, *zıng(ñ)adağ*, *trang(ñ)adağ*, *hoppadağ*.⁹⁰¹

Örn.: *Gitdim yare özledim, yari evde bulamadım kâla kâldım sınıadağ kapudan çıkarken başımı direğe vurdum trañadağ... dereye düştüm cumbadağ* (RADLOFF, *Proben*, VIII (KÜNOS), 184. s., *tekerleme veya rendonnee turque*);

Tüti parradağ uçub.^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 13, 241. yap., 1. 17). Maraş'ta *zırpadağ* yerine *zırpada* derler.

3. hatırlatma – Yapmacık ve alaycı olan az sayıda birkaç kelimedede yeni Yunancanın -oz veya -os eki kullanılmıştır:

kaparoz (*kap*-tan);

kartaloğ (BARBIER de MEYNARD) [*kart*].;

cadağos.⁹⁰²

Dördüncü aynm: Edatlar (Aygıtlar)

872. Daha yukarılarda görmüş olduğumuz birçok zarf (ve özellikle durum zarfları § 402'den 474) edat sayılabilir. Bununla beraber biz onları Türkçede tabiatıyla ad genel unvanı altına giren zarf sözünden çekip buraya almak istemedik.⁹⁰³

⁹⁰¹ Buna *kütteğ* de katılabilir.^{AUE}

⁹⁰² Bunlara *koğoz* 'cebi boş', *hotoz* (aslî *hotoz*), *zifos* (zıpos 'zıplamak?'), *yelloz* 'havaî, başında yel esen kadın', *çağaloğ*, *çağanos*, *kavanos* gibi kelimelerimiz de katılabilir.

Bu kelimelerdeki -os, -oz eklerinin Yunancadan alınmış olduğuna inanan yazara biz bu kanaatinde iştirak edemeyiz: Sonu o hecesiyle biten bu ek, Eski Türkçenin o'lu olan ve şimdi çoğunluğu u'ya çevrilmiş olan uz, us (üz, üs + az(s), ez(s))'den ibaret bulunan, eklerinin arta kalan bir çeşidinden başka bir şey olmasa gerek:

Bu bakımdan bütün bu eklerin yeri daha önce geçen az (ez), iz (iz), uz (üz) ekleri sırasında olması gerekir.^{AUE}

⁹⁰³ Addan sayılan zarf sözünün bütünlüğünü bozmamak için yazarın tuttuğu bu yol, şüphesiz ki doğrudur. Ancak bunlar içinde bir kadının ad olamayıp ancak edattan sayılması lazımdır. Nasıl ki kelime türlerinin buna benzer bir girişikliği zamir + edat sayılan bitişik zamirler de vardır: *çantam* ve *geldik*'teki m, k gibi bunlardan öncekisinin tamlayanı birinci kişi zamiri olmakla ad kadından ve anlamca bağımsız olmamakla edat kısmındandır. İkincisi olan k özne birinci kişi zamiri olmakla ad kadından ve yine tek başına anlamı anlaşılır olmamakla edat kısmındandır.^{AUE}

Bizim burada uğraşmak istediğimiz asıl edatlar ise şöyle bölümlenir:

1. İlgîçler (Edatlar^{AB}),
2. Bağlaçlar,
3. Ünlemler.⁹⁰⁴

I. Konu: İlgîçler(Edatlar^{AB})

873. Fransızca *préposition*'ın Türkçe karşılığı olarak önerilen *postposition* (yeri arda olan) bu dilde aynıyla Fransızcadakiler gibi bir rol oynamaktadır. Bu adı vermemizin sebebi Fransızcada *préposition*lar (yeri önde olan) demek olup kelimenin önünde bulunarak görevlerini gördükleri hâlde, Türkçedekiler bu dilin hiçbir zaman ön ek alamayıp daima sondan eklenmesi yüzünden (krş. § 9, hatırlatma) görev aldıkları kelimenin ancak *ardı*'nda yer almış bulunmaktadır.⁹⁰⁵

Bunlar ancak adlarda ve birtakım çekimsiz fiillerde (ve hele fiil adında) kullanılırlar.⁹⁰⁶

Fiil adı veya bir iş adına (ediş, oluş) katılınca bazen zarf-fiil deyimleri meydana getirirler. Bunlardan daha ileride (§ 1426 ve aşağısı) söz edilecektir.

Hatırlatma – Tarifinin gerektirdiği üzere bunlar değişmez olmakla beraber, bazen zamir eki olan *-ki*'yi ve sonları ünlüyle bitmiş olduğu zaman üçüncü kişi ad tamlaması

⁹⁰⁴ Yazarın ünlemleri anlamca bağımsız olmayan edatlar arasına almasına gelince bir bakıma bunlar bütün bir cümlelin verebileceği bir kavramı tek başlarına verebilmektedirler. Bu bakımdan bunların edattan sayılması biraz güçtür; meğer ki yazar *parçacık* (particule), tabirini daha başka veya daha geniş bir anlamda almış olsun.^{AUE}

⁹⁰⁵ Yazarın Fransızca *preposition* tabirine karşı Türkçe için verdiği *postposition* tabiri, Fransız çocuklarına bu kelimenin görevini daha iyi anlatmak için verilmiş bir terimdir, Arap tabiriyle *cer* ve *ilsak*; yani çekip ulaştırma edatı denilen bu kelimeyi biz *ilgiç* (edat) terimiyle karşılıyoruz ki birinci kelimenin sonuna katılan bu edat vasıtasıyla daha sonra gelen bir kelime arasında bir anlam ilgisi kurulmaktadır. Bir bakımdan bunlar takılara da benzerler ise de takı değildirler.^{AUE}

⁹⁰⁶ *Gouverner*, *regir* karşılığı olarak öteden beri kullanılan *nâzım olmak*, *nâzımlık etmek* tabirini Türkçe bir terimle örneğin 'yedişlemek, yederlik etmek' biçimlerinde ifade edebiliriz: Örneğin "Sandalla geldi." cümlesinde *geldi* fiili ile *sandal* kelimesi arasında bir ilgi kuran edat *la*'dır ve *geldi* fiili *la* edatını yedişler, *la* edatına yederlik eder. Yine örneğin: *senin kadar* kümesinde *sen* ve *kadar* kelimeleri arasında ilgi kuran *+in* eki (veya edatı)dır ve *kadar* kelimesi *+in* edatını yedişler, *+In* edatına yederlik eder.^{AUE}

(iyelik) zamiri olan +sI'yı alırlar. Böyle bir özellik şu sebepten açıklanabilir ki: adı geçen o kelime edatın asıl kendisine değil, ad ile edatın ortaya çıkardığı kelime kümesinin bütününe aittir (krş. § 1064, bk. örneklere 623 ve 626. s. aşağısı vs.).

I. Adların yalın hâlini ve birtakım zamirlerde ilgi hâlini alan edatlar

874. Birtakım edatlar katılmış oldukları ad adlarını *mutlağ*; yani *yalın hâlinde* bırakırlar; fakat kişi zamirleriyle işaret zamirlerinde ilgi hâline yederlik ederler: *benim, seniñ, onuñ, bizim, siziñ, bunuñ, şunuñ*.

Bununla beraber şu söylenilen zamirler çokluk ekini almış iseler *yalın hâlinde* kalırlar: *bizler, sizler, onlar, bunlar, şunlar*.

1. İle ve Siz edatları

ile

875. *ile* edatı, beraberlik bildirir:

Örn.: *arğadaşım ile*;

sizler ile;

siziñ ile.

876. Kelime bir ünsüzle bitmiş ise *ile* edatı *le* biçimini alabilir. O zaman ünlüler ünlü uyumu kuralına uyar (Hâlbuki *ile* biçimi, esas bakımdan bu kurala girmez.) ve yazıda üst yanındaki kelimeye katılır.

Örn.: *def^ˈâtla* (*def^ˈât*, Arapça *defa*'nın çokluğu); kelime kelimesine *defalarla*; yani *çok defalar*.

Kelime bir ünlüyle veya kendisinden önce başka bir ünsüz bulunan akıcı bir ünsüzle bitmiş ise tam biçim olan *ile* kullanılır:

Örn.: *para ile*;

ˈadl ile.

Bununla beraber kelime üçüncü kişi iyelik zamiri olan +*I* ünlüsüyle bitmiş ise yine *ile* biçimindeki tam okunuş kalmak üzere +*la*, +*le* kısaltılmış biçimi kullanılabilir.

Örn.: *hakkı ile*;

rizâsı ile.

1. hatırlatma – *Veçh* kelimesi iki ünsüzle bitmiş olmakla beraber, çoğunlukla kısaltılmış +*la* biçimini alır: *veçhle* (§ 899, hatırlatma ve 1451).

2. hatırlatma – Konuşma dilinde bazen yazı dilince tasdik edilmiş olmayan *ilen*⁹⁰⁷ ve *+lan* biçimleri kullanılır. Bununla beraber bu biçimlere *Kitâb-ı Dede Korkut*'da rastlanmaktadır. Yine bk. § 1343, 2. dipnot.

Birtakım zamirlerin ilgi hâli istediğine dair olan kurala bu hâlinde riayet edilmez: *sen(i)len* gibi ki *senile*⁹⁰⁸ de denilir.

877. Çağataycanın *birlen* (*bilen*) ve *birle* edatları Osmanlıcanın *ilen* ve *ile* edatlarıyla aynı anlamdadır:

Örn.: *Gün birlâ ay*^{AUE} 'güneş ile ay' (*Hüsrev ü Şirin*, 7. yap.) [krş. § 880];

gam birlân idim hem nefes^{AUE} (*Mahz. Mîr Hayd.*, 3. yap.). Yine krş. § 439. *sonları*.

birle kelimesi Osmanlıcada (yalın adlarla bk. § 879, sonları; yine karşılaştırma § 1399) 'araç' anlamında bir eski kelime hâlinde kalmış bulunuyor.

878. *ile* edatının farklı anlamları şunlardır.

1. Arkadaşlık, yoldaşlık, beraberlik bildirir.

Selâmetle veya devletle.⁹⁰⁹

⁹⁰⁷ Bunlardaki *n*: *kışın, yazın*'daki aletlik edatı olan *n*'dir ve sonu ünlü ile biten kelimelerden sonra gelir.^{AUE}

⁹⁰⁸ Bunlar lehçemizde *senlen* (= *sennen*) ve *senle* biçiminde kullanılmakta olup *ile* biçimiyle bu yolda kullanılmaz. (Ykl.: *unnan şeker*).

ile edatı ya bütün hâliyle ya kısaltılmış hâliyle kullanılabilir:

Bütün hâliyle:

a) Sonu ünsüzlü ile biten kelimelerde: *Mehmet ile, göz ile* vs.

b) Sonu sesli kelimelerde: *Sıra ile, şişe ile, babası ile* vs.

Bu son durumda iki ünlü yan yana gelmiş olacağı için araya bir *y* getirerek idgamlı da söylenir: *dedes(y)ile, şişe(y)ile, sıra(y)ile*.

Bu durumlarda *y*'den sonraki ünlü kalıp düşmekle iki biçimli bir söylenişe yol açılır:

a) *ile*'nin *i*'si düşmekle üst tarafındaki hecenin uyumuna uyarak *+{a, +le}* söylenir (eğer hece sonunda *a, e* varsa):

şişe(y)ile, sıra(y)la.

Hatırlatma. Sonu ünlü ile bitenlerden sonra *ile*'nin kısaltılmışları olan *+{a, +le}* gelmez: *sıra{a... şişe{le}* denmez.

b) *ile*'nin *i*'si düşmekle üst tarafındaki hecenin uyumuna uymaz ve yalnızca *+le* söylenir; fakat bu takdirde kelime sonundaki ünlünün *i* olması şarttır ki bu *i*, kendisinden sonraki *y*'le birleşik bir hâlde uzun, *i* ünlüsünü ortaya çıkarır: *dedes(iy)le*.

Eğer sonunda kalın *ı, u* veya ince *ü* bulunursa bütün bunlar yine *i*'ye çevrilerek uzun *i* ünlüsü hâlinde söylenir:

örtüsü(iy)le, kızusu(iy)le, karısı(iy)le.

Bunlar halk konuşma dilinde hem *lan, len* ile hem de üçüncü kişi zamiri *n*'li olarak uyuma uygun söylenir:

örtüsü(n)len, kızusu(n)lan, karısı(n)lan gibi.^{AUE}

Çocuk ile yola gitme, yükün düşerse güler (atasözü).

Bu kelime: ****berâber** ve **birlikte** ve Eski Osmanlıca'da **bile** (krş. § 437, hatırlatma) kelimeleriyle pekiştirilir.

Örn.: *seniñle berâber*;

oğliyle bile heleş cylediler^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 46. yap.).

Bu kelime ardınca **berâber** kelimesi geldiği zaman 'rağmen' anlamını da verebilir.

Örn.: *bunuñla beraber* (=buña rağmen krş. § 908).

Eski Osmanlıca'da **ile** kelimesi başlı başına bu anlama gelebiliyordu:

Bu cümle ile^{AUE} 'bütün buna rağmen' (ALİ ÇELEBİ, *Hümâyûn-nâme*, 7. s.);

*Kitâbı mezbûr bu nefâsetle zâviye-i niyanda... metrûk.... kâlıdı*⁹¹⁰ (aynı eser).

Hatırlatma – **ile** edatı Fransızcanın *avec* edatı gibi çoğu zaman yalın adların so-

⁹⁰⁹ Yazar bunu böyle 'Allaha emanet ol' anlamında bir kelime ile tercüme ediyorsa da bu bizce 'uğurlar olsun; yolun açık olsun; güle güle git; selâmetle, devletle git' anlamında, gi-den için hayırlı bir dilek yerinedir.^{AUE}

⁹¹⁰ Bu fiili *kâlıdı* ve *kâlaydı* biçimlerinde okumak mümkündür; fakat bunun nasıl okunmak gerektiği asıl bu cümle'nin bulunduğu ibarenin gelişinden gidişinden daha iyi anlaşılabilir. *kâlaydı* biçimi şart ve dilek bildiren bir kiptir ki (nefis bir kitabın unutulması bir köşede bırakılmış olması) temenni edilir bir şey olmadığı için bu anlama gelmemesi lazımdır. Şart anlamında olsa bağlı olacağı ceza cümlesinin de bu cümle arkasından getirilmesi gerekirdi. Bu da yapılmadığına göre bu kipi *kâlıdı* biçiminde almak ciheti kalıyor.

Böyle kipler için ise (*İbni Mühennâ Lûgati*, 100. s., satır, 13-16) şöyle denilmektedir:

Geçmiş zaman fiillerinin kökündeki son harf, esre i, ı ile harekelenmiş olduğu zaman, fiilin 'çabuk ve birdenbire' olduğunu bildirir:

kelidi 'hemen ve birdenbire geldi'; *barıdı* 'hemen ve birdenbire gitti'; *kazıdı* 'hemen ve birdenbire kazdı'.

Sonu ünlü ile biten fiil köklerinin sonundaki esre ise işba edilerek söyleyişte ve yazıda y'ye çevrilir:

sözlâyıdı 'hemen ve birdenbire söyledi'.

Bu açıklama ve örneklerden anlaşıldığına göre geçmiş zaman kipindeki kökün sonuna getirilenler yalnızca i, ı ünlüleri gibi görünüyorsa da anlamının da gösterdiği üzere bu, *ivmek* 'acele etmek' fiilinin kökü olan *iv* olacaktır ve bundaki v, söyleyişte ve yazıda sonradan düşmüş olmalıdır. Şu hâlde asıl yapılış: fiil kökü üzerine *ivmek* fiil adı katılarak yapılan bir birleşik fiilden meydana gelmiştir.

Yazarın verdiği örneğe gelince fiil *kâlıdı* 'hemen ve birdenbire kaldı' biçiminde olunca, cümle'nin anlamı da:

"O kitap bu nefisliğiyle beraber unutulması bir köşede bırakılmış kalıverdi." olsa gerektir. *İbni Mühennâ Lûgati*'nin verdiği bu kip şekline ve örneklerine biz bir başka yerde rastlamış değiliz. Bu kitabın yazarı da böyle bir kipi'nin varlığından gerek burada ve gerek eserinin başka bir yerinde söz etmiş değildir.^{AUE}

nuna gelerek zarf deyimleri meydana getirir (krş. § 533 ve 488).

Örn.: *kolaylıkla*;
memnuniyetle.

879. 2. ile kelimesi, Fransızcadaki benzeri gibi alet, araç bildiren adlarla beraber bulunur ve bu sebeple bir araç edatı görevini görür:

Örn.: *bıçaqla kesmek*;
Bir taş ile iki kuş vurulmaz (atasözü);
Cehd ve sabr ile fare tahtayı deler (atasözü).

880. 3. ile edatı, aynı kelime kısımlarından ikisi arasında yer almış bulunursa ve bağlacına eşit olur. Başka türlü söyleyelim, bu edatın anlamı zayıflayarak aslında kendisinde var olan ‘bağımlılık’ anlamı alelade bir ‘düzendeşlik’ anlamına çevrilmiş bulunur:

Örn.: *Âdemle havvâyı İblis iğvâ etti*;
Ev yapanla evleneniñ Allah yardımcısıdır (söylence);
At ile ‘avrata inan olmaz (atasözü).

Böyle kullanılan ile ‘bağımlılık’ anlamı vermediği için zamirlere dair olan kuralı bu bakımdan hesaba katmaya mahâl yoktur; bunların hepsi yalın hâllerıyla yapılmış olurlar:

ben ile sen.

ile edatıyla ortaya çıkarılan zarflık deyimler için bk. § 1312 ve 1426.

siz

881. Eski Osmanlıcada siz, sız, süz, suz edatı şunların zıddıdır:

1. ile edatının:

Örn.: *sensiz yaşayamıyor*;
şemsiyesiz veya şemşiyesiz çıkmayıñız;
bunu cevabsız bırakma.

2. +II ekinin.

siz edatı bu hâliyle türemli bir sıfat eki görevini oynayıcı olarak da sayılabilir (bk. § 533, 540, 541 ve 488).

Hatırlatma – XV ve XVI. yüzyıllarda siz edatını alan kelimelerden önce bazen zamircil bir *n* getirilirdi (§ 253). Bu özellik başka yerlerde ancak adın hâllerinde (adın çekim hâllerinde) ve o da +ca, +ce ekiyle birlikte olduğu zaman görülürdü. Bu ekin kendisi de eski bir hâl ekidir (§ 917, hatırlatma).

Örn.: *Yardımsız, yardımunsuz*.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 27. yap.; *Hulviyât-ı Şâhî*, 32. yap.)

Eri dü(e)sturunsuz “Erkeğinin izni olmadan”.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 127. yap., iki yerde); Krş. bir de VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 48. s., I, 17.;

*Nedir*⁹¹¹ *ansız suhbet ve işü işret etmezdi*.^{AUE} (LÂMIİ, *İbretnâme*, 48. yap.);

*ansuz*⁹¹² *olmaz*.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 15. yap.).

Zamircil *n*, üçüncü kişi zamirinde bir kalıntı olarak kalmış bulunuyor:

onsuz olmaz kabîlinden bir şart.^{AUE}

2. için edatı

882. *için edatı* bugün daha çok *için* söylenişiyile kullanılmaktadır (Çağataycada *öçün* yazılır.).⁹¹³

⁹¹¹ Bu kelimenin Arap harfli imlasında *d*’nin üzerinde yazılmaması bir nokta bulunması ve kelimenin esası “Nedir” olması da mümkündür. *Nedir* adına rastlamadığımız hâlde, Nezir (= Neğir) özel adı hâlâ yaşamaktadır.^{AUE}

⁹¹² Yazarın üçüncü kişi zamiri dediği: *onsuz* kelimesindeki *n* olsa gerek ki bundaki *n* için eskimiştir, deniliyor; fakat bu *n* için zamircil denilmesinden maksat: “Bu yalnız zamirlerde görülür.” anlamı ise doğrudur; yok “Kendisi de zamirdir.” demek ise yanlıştır; çünkü bu, zamirlerin eski biçimlerinde aslında var olan bir ünsüzdür. Bugün örneğin lehçemizde yalın hâlinde düşmüş görünüyor:

Yalın hâlde:

bu, şu, o.

Çekimli hâllerinde:

<i>bu(n)</i>		<i>u, a, da, dan, uñcacılayınlar</i> vs.
<i>şu(n)</i>		
<i>o(n) = a(n)</i>		

O(n) zamiri *l > n* değişimiyle *ol* zamirinin bir çeşidi *a(n)* da yine bir başka çeşidi olsa gerek. Bu *n*’leri eski tabirle *vıkâye nunu* diye sonradan söyleme kolaylığı için getirilmiş bir yardımcı ünsüz saymak bizce doğru görünmüyor. Öyle olsaydı yalnız iki ünlü arasına getirilmiş olması gerekirdi. Hâlbuki *bunda, bundan, bunca bunlar* gibilerde bir ünlü bir ünsüz arasında da görülmektedir.^{AUE}

⁹¹³ Bu kelimeyi ‘gaye’ anlamına *uç*’dan yapılmış *uçun* kelimesinin ince ahenkliği diye sayanlar varsa da bizce bu ‘karşılık, misilleme’ anlamındaki *öç* kelimesinden yapılmıştır:

öçün ‘karşılık olarak, misilleme olarak’.

öç ‘1. konu tutuşulan şey; 2. bedel, garaz, karşılık; 3. kısas, 4. kin, intikam (dergi); *öçürlü*, *öçürü* ‘sebebiyle, hasebiyle (dergi)’.

Kaldı ki Eski Türk (Orhun, Yenisey) kitabelerindeki Gök Türk harfleriyle de bunun *öçün* biçiminde olduğu anlaşılıyor: (Tonyokuk: 40-41 batı tarafı):

Yaz., 62. yap.).

1. hatırlatma – Edatların kişili bir fiil kipine yederlik edemeyecekleri hakkındaki kuralın dışında *içün* edatı bazen teklik üçüncü kişi buyruk kipiyle kullanılır ise de böylesi hiç de fasih sayılmıyor:

Sizi *görsün içün* geldi.

2. hatırlatma – *Ne içün* yerine *niçün*, *niçin* kelimeleri kullanıldığı gibi bu anlamda *neden* ve *neye* (ayrılma hâli ve yönelme hâllerinde *ne*) veya yalnızca *ne* de kullanılır: “Ne duruyorsun?”. Bunun yerine yine yalnızca *sebeb*? kelimesi de kullanılır:

Krş. *onuñ içün* (veya *bu yüzden*).

3. hatırlatma – *İçün* ‘daha çok kasem, yemin veya yalvarış’ anlamlarıyla kullanılır:

Örn.: *Allaḥ* (veya *dinim*) *içün*;

pādişāḥn (veya *evlādınñ*) *başı içün*;

Allaḥ (veya *Taḥrî* veya *peygāmbere* veya *Keḷām-ı Qādīm*) *ḥaḳḳı içün*;

Yemin iderimki yeri ve gökü yaradan Ḥaḳ subḥāneḥu ve ta‘ālā ḥazretlerinin birliği ḥaḳḳı içün^{AUE} (1595 ‘Ahd-nāmesi; J. as., 1876 (2), 379. s.);

ḫarısının boş düşmesi içün bir yemin vermek (yani sözden dönülürse karısını boşamayı üzerine alarak).

Ḳur‘ān-ı münzel ḥaḳḳı içün o maḳûle kimse cezāsın bulur^{AUE} (Hicri 1198 yılı fermânı, AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 195).

Azericede (*içün*’siz olarak) *Allaḥ ḥaḳḳı Ḳur‘ān ḥaḳḳı* denilir.

884. 2. Zayıflamış bir ‘gayelik’ anlamıdır.

içün edatı bu kavramıyla +*DAN*’a (ayrılma hâli) da yederlik edebilir. Bu tür lüsü VIGUIER, *Türk Dili Unsurları* (202. s.) dil bilgisinin bir ibaresinden çıkar gibi görünüyor (krş. § 913).

Örn.: *Seniñ içün bir daha buraya gelmesin diye emr etmişdim*.

3. ‘Sebep olucu’ anlamı var.

Bu kavrama ancak *onuñ içün*, *bunuñ içün* gibi işaret zamirleriyle ve -*DIK*’lı veya -*AcAK*’lı fiillerin sıfat-fiilleriyle (krş. § 1439) rastlanır.

Hatırlatma – *içün* edatı bazen iyelik zamirini almış veya almamış öyle (§ 402) zarfına katılmış bulunur.

Örn.: *öylesi içün*, *öyle içün*;

Örneğin bakınız *müteferriḳa poḻisi* ‘merkezlerden birine tâyin olunmayıp çeşitli işler gören polis’.

Yine bakınız İBRAHİM MÜTEFERRIKA.^{AUE}

ben yazık ki öylesi için bu kadar emek sarf etdim.
böyle ve şöyle de daima iyelik zamiri olan si'yi alır:
böylesi için, şöylesi için.

3. Karşılaştırma edatları

885. Karşılaştırma edatlarını şöyle ayırıyoruz:

- a) Niteleyici karşılaştırma edatları (§ 886'dan 890);
- b) Miktarlık karşılaştırma edatları (891'den 895).

Bu ayrış kesin bir şey değildir ve içlerinde birbirinin sahasını çiğneyenler vardır (niteleyici veya miktarlık). Karşılaştırma edatları *-e*, *-a* yönelme hâlini aldıkları zaman sınırlayışlı bir anlam alırlar (bk. § 903).

Katıldıkları adlarla hâl ve tarz bildiren zarflık deyimler meydana getirirler. Bunlar belirleyen olarak da kullanılabilirler (bk. § 887).

a) Niteleyici (veya tarzlık) karşılaştırma edatları

gibi

886. Yeni Osmanlıcada en çok kullanılan niteleyici edat *gibi*'dir.

Örn.: *Surre devesi gibi ağır gider* (Sultanın hediyelerini Mekke'ye götüren deve);
Sebilhâne bardağı gibi dizilmişler (Bir söylence ki kalabalık bir aile için söylerler.).

Hatırlatma – *gibi* bazı lehçelerde, örneğin Tobolskçadaki *kibik* kelimesine denktir. *gibi*'i *daği*, *anıñ gibi'i daği anlârıñ*, *bunuñ gibi'i*.^{AUE} (ROUEN, Nu. 1502 yazmaları, 49, 53, 60 ve 76. yap.) biçimlerindeki ifadelerde görülenler belki de bunun benzerleri sayılabilir. Buralarda *gibi*'i kelimesi (üçüncü kişi iyelik zamirli olarak) *gibiği* olması mümkündür ve bütün bu ifadeler Fransızca *de meme* anlamıyla zarf olarak kullanılmıştır (krş. § 887).

Azericede *kimi* biçimi kullanılır:

Anadolu'da da *kimi* derler (Maraş'ta tarafımızdan kaydedilmiştir.). Krş. GIESE (56 ve 59 s.): *yel gibi, gül gibi*..

BOHTLINGK (§ 188 ve Vocab. 66. s.) (orenb.: *kă(ü)bik*.^{AUE} ve *kă(ü)bi*.^{AUE}: *kebiç* biçimlerinde olan) Osmanlıca *gibi* kelimesini, Yakutça 'biçim, suret, görünüş' anlamındaki *kiâb* kelimesine yaklaşıyor. Krş. Uranha lehçesi: 'biçim, kıyafet' anlamındaki *kâp*, Mogolcada (*Divanü Lugatî't-Türk*, III, 85. s.) da *kib* kelimesi şu anlamlarda veriliyor:

1. Kalıp: *kerpiç gibi* 'kerpiç kalıbı';
2. Bir şeyin misli ve benzeri oluş:

Bu er anıñ kibi.^{AUE} "Bu adam onun benzeri."

Bu eserde görüldüğü gibi *gibi* (*kibi*) kelimesi üçüncü kişi iyelik zamiri i'yi alan *kibi* biçiminde yapılmış bir kelimedir.

Eski Osmanlıcada *gibi* (ve göçüşmelisi olan^{AUE}), *bigi* kelimeleri farksız olarak kullanılırdı:

Örn.: *Benüm bigi kişinün*^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 86, 3. yap.; XV. yüzyıl);

kağı gibi ya kilim bigi nesne^{AUE} (*Hulviyât-ı Şâhi*, 78. yap.; krş. aynı eser, 2. yap., 6, 23, 24, 34. yap.).

bigi biçimi Çağataycanın *bigin* (*Mahzen-i Mir Haydar*, 40. yap.) kelimesine ve Eski Türkçenin *bigāw* (RADLOFF, VI, 1741, *Codex Comanicus*'a atfen) kelimesine yaklaştırılabilir.

887. Bir ad ile ardınca *gibi* kelimesinden meydana gelen ifadeler şöyle kullanılabilir.

1. Zarf olarak.

bunun gibi Arapça *kezâlik*'in anlamdaşdır. Bu ifade ardınca *daği* kelimesi de getirilirdi (bk. başka örneklere § 886).

2. Sıfat olarak.

pamuk gibi;

melek gibi bir adam.

Böyle bir deyim bir zamirle meydana getirilmiş ise o zamir en üstünlük olarak yalın hâlinde bırakılır:

Örn.: *bu gibi fırsatlar*⁹¹⁷;

sen gibi bir adam;

Ne gibi şerait ile? (krş. § 341).

Eski Osmanlıcada ilgi hâli daha sık kullanışlı idi:

bunun gibi maddeler^{AUE} (ROUEN, Nu. 1052 yazmaları, 53. yap. ve *farklı yerlerde*);

nenin gibi rızka^{AUE} (aynı yer, 76. yap.).

⁹¹⁷ Yazar bunu *fursat* biçiminde kaydediyor ki bizim kullandığımız 'nöbet' anlamıyla Arapçanın aslı da budur; fakat bugün hâlâ kullandığımız kelimenin söylenişi bizde bu değil, *firsat*'tır. Bu biçim ise Arapçada 'hayiz gören hatunun silinip pak olacağı bez, yün ve pamuk parçası gibi şeyler' anlamındadır (bk. *Ahteri*).

Osmanlıca, Arapçanın ve Farsçanın kelimelerini çoğu zaman Arap, acem gibi söyleyemediği gibi anlamlarını da böyle değiştirdiği oluyor. Örneğin Farsçanın *serbest* kelimesi o dilde 'başı bağlı' anlamında olduğu hâlde, biz onu 'başı boş' anlamında ters ve yanlış almışızdır.^{AUE}

3. Ad olarak:

O zaman adların aldığı aynı ekleri alırlar (§ 210); örnek olarak, çokluk ekini: *bunuñ gibiler*; hâl eklerini: *bunuñ gibiniñ sebebi*^{AUE} (ROUEN, Nu. 1052, 59. yap.); *bunuñ gibiye*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 146. yap.); iyelik zamirini: *bunuñ gibisi, bunların gibileri*.^{AUE}

Bu edatın fiil kipleriyle kullanışı hakkında bk. § 691 ve 1446 ve aşağısı.

888. Karşılaştırmanın iki sınırı arasındaki benzerliği daha çok görünürlemek için ikinci sözcükte *dA* edatı da katılır (§ 407).

Böyle bir durumda edatın görevi bağlaca yaklaşıp (krş. § 960).

Örn.: *Ahmed gibi Mehmet de gelecek*;

Soğuk havalarda gezmek gibi sıcak havalarda gezmek te muzirrdir.

Hatırlatma – Doğu Türkçesinde bu edatın ...*a* *kaçar* anlamında yönelme hâl ekli örnekleri bulunmaktadır (krş. § 905, hatırlatma).

tek (dek)

889. Osmanlıcada sınırlama edatı olarak kullanılan *-tek (dek)* edatı (bk. § 904), aslında *gibi* anlamında olan bir karşılaştırma edatı idi ve *gibi* (§ 886) +*CA* (§ 920, bunun kökü hakkında bk. § 930) biçiminde anlamdaşları vardı.

Karşılaştırma edatı bu anlamıyla Osmanlıcada hatta Eski Osmanlıcada dahi hemen edilgendir. Her ne kadar XVI. yüzyıl şairlerinden Fuzuli:

ğand-i mükerrer tek leziz; yani douş comme du suere candi (katmerli bitki şekeri gibi lezzetli.^{AUE}) diye bunu kullanmış ise de onun dili aslında doğu tesirlerine uğramış bulunuyordu.

Hâlbuki Osmanlıcanın aksine bu edata Orhon kitabeleri dilinde (VIII. yüzyıl): *tñrı tg* [*tāñrı tag*] ‘tanrı gibi’ (RADLOFF’tan *Ka. kitabesi*, 1. satır, 1. kelime) biçiminde... ve *tek, tåg, dek, dāg, dey (day), diy (diy), tig, dig, dik* biçiminde epeyce çeşitli görünümler almış olarak birçok doğu lehçesinde sık sık rastlanmaktadır.

Farklı Türk dillerinde başlıca kullanışları şöyledir:

1. Bir ad ile birlikte bulunur:

Örn.: *çiçāk tik(g)*.^{AUE} (*Hüsrev ü Şirin*, 2. yap.).

2. Bir zamirle birlikte (yalın veya ilgi hâlinde) bulunur:

Örn.: *Sen tek(g) periler pâdişāhı*^{AUE} (FETH ALİ AHUNDÖF, *Temsilât*, 56. s.; krş. aynı eser, 40. s.).

Bu edat soru zamirleri olan *kaç* (bk. § 1026, 2. hatırlatma) ve *ne* (§ 319)’den ve işaret adlarından olan (çekimli hâllerinde) *bu, şu, o* ve çekimli hâllerinde *an’dan*

sonra geldiği zaman onlarla bitişerek hâl ve nitelik zarfları oluşturulabilir. O zaman kendi geleceğini kaybederek hakiki bir ek hâlini alıp benzeşme (veya ünlü uyumu) kuralına uyarak (§ 136) icabına göre *dağ* veya *dağ* biçimini alabilir.

ğaydağ (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 311. s.); *netik*, *netek*, *nitağ* (KATANOF, SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 129) krş. § 1001). Anlamdaşları; *nica*, *nice* (§ 402), *neçük*.

Bu ek +CA, +CAK eki (§ 917) gibi işaret zamirlerinde, zamircil bir *n* ile gelişirler (bk. § 254).

Örn.: (Çağatayca): *mundağ*, *mundağ*^{AUE};

şundağ, *şundağ*^{AUE};

ondağ, *ondağ*^{AUE};

andağ, *andağ*^{AUE};

Anlamdaşları: *anca*, *ancılayın*^{AUE} (MENINSKI'ye göre *Deli Bürader*'den alınan örnek, *andağ* hemen bildirir).

Bununla beraber bazen işaret zamiri ilgi hâlini alır ve *tek* edatı ses bilgisi bakımından geleceğini muhafaza eder: *mununğ tığ* 'bunun gibi'^{AUE}; *mununğdağ*^{AUE} (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 141, 126).

anınğ tığ^{AUE} 'ancak'ın (§ 430) anlamdaşıdır.

3. Çekimsiz fiiliyle birlikte bulunur.

tek edatı bu takdirde zarf-fiil deyimleri veya çekimsiz fiillerinden daha başkalarını meydana getirmeye yarayabilir (bk. -gen eki için § 1450 ve -gü eki için § 868, 3. hatırlatma).

890. Öteki niteleyici karşılaştırma edatları:

1. +CA ve +cAsInA edatları (bk. § 920 ve 929).

2. +sI eki (özellikle kelime bir ünlüyle bitmiş ise) +msI biçiminde gelişimli olarak kullanılır.

a) Bu ek bir sığata eklenince +ce, +cık, +cek gibi gerçekten azaltıcı (küçültme eki) niteliğini alır. Bu kullanım § 519. paragrafta incelenmiştir.⁹¹⁸

⁹¹⁸ 519. paragrafın 1. hatırlatmasında verilen örneklere şu birkaçı da katılabilir:

tümseğimsi 'yuvarlak' (S. B, *ağırşak* kelimesi *altında*);

Başka Türk lehçelerinde;

çalısu veya *çalısım* 'kir rengine çalan', 'kırışmış' (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 593. s.);

qattısu 'katıca' (598. s.); *qawsu* 'sararmışça' (18. s.); *yassu* 'yaşça' veya *namsu* 'nemlice' veya *dımsu*? (592. s.); *ırsu* 'ırakça' (RADLOFF, I, 1336).^{JD}

b) Bir ada katılınca gibi anlamını verir ve şöyle birtakım sıfatlar ve zarflık deyimler yapılmasına yarar:

yıllansı;

maymunı;

ormansı;

Krş. *karımsı yağmur; kadifemsi bir kumaş; bayırımsı, deremsi bir yer; taraçamsı* (S. B); *yagımsı* (BARBIER de MEYNARD)^{AUE}; *yañısı* 'egri'; *maħallemsi* (KÜNOS).^{AUE}

Örn.: *Ufacık çocuklara imtiħansı şeyler sormağ hocalığ (hoācelik?) şanından deyildir*^{AUE} (HAFİZ REFI, *Yunanca Dil Bilgisi*, 32. s.).

c) Bu ek -gü'lü çekimsiz fiile ilave edilince (§ 868, 3. hatırlatma) özel bir kip meydana getirir. Bu, Osmanlıcada -AsI ekiyle (§ 792) ifade edilmektedir.

1. hatırlatma – Bu meydana getirici biçim bilgisinin sonu ünlüyle biten kelimelerin üçüncü kişi iyelik zamiri ile § 228 karıştırmamalı.

Bu bilakis başlayışlı fiil eki olan +sI ile akraba görünüyor (bk. § 844). *ayrışsımağ* (*ayrışsı*); yine krş. başka Türk dillerinden alınmış olan şu örnekleri:

sovuğsı- (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 165. s.);

*ħavf*sı-* (165. s.);

avlağsı- (164. s.);

*irāmsi-*⁹¹⁹ (99. s.).

Aşağıdaki Osmanlıca adlarda -sI eki fiile ait tabanlara katılıyor:

yatsı;

tütsü;

siñsi.

Bir -sA ekinin de izleri görülmektedir: *çiysel*.⁹²⁰

Krş. GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 107. s.: *kükse, kükrāk* (kiyaslık) Osmanlıca göyüs (*göks*).

Ad veya fiile ait tabanlara hiç ayırt etmeden katılan ve gırtlak ünsüzlerini de muhafaza etmiş bulunan aşağıdaki kelimelerle bütün bu meydana getirici öğelerin bir ilgileri olması ihtimali vardır:

-sAk, -(I)msAk, -sIk, -(I)msIk:

⁹¹⁹ Bu kelime hakkında bir kanaatimiz yoktur. Sonra bütün bu örneklerde ve daha aşağılarda geçen kalın ħ'lar, yazarın eserinde g biçiminde kayıtlıdır.^{AUE}

⁹²⁰ Bunun hakkında da bir kanaatimiz yoktur.^{AUE}

tümsek, tutsak, bağırsak (krş. *hırsak*), yüksek (krş. *yüce* Doğu Türkçesinde *yükgerü*), ağırsak (veya *ağırsak*) *sarımsak*, *kurumsak*, *tañsuk* (Eski Osm.) *sümsük*, *kınamsık*, *ağlamsık* krş. GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 105. s.: *yālbürsāk* '(Tavukgillerde) ibik' krş. Osm. *yelbirmek* 163. s.: *humsuk* 'kıskanç'.

Bu eke Orhon kitabelerinde *-sk* (*sık*) ve *(-sk)* biçimlerinde rastlanıyor. RADLOFF bunları hep de dar bir ünlüyle *-sik*, *-sük* vs. biçimlerinde kaydetmektedir: *çşk* (RADLOFF: *açsık*) açlık; *wl-sk* (RADLOFF: *ölsük*); *tw-sk* (RADLOFF: *el todsık*) doyum (bk. RADLOFF, 1911, 436. s.); Yine krş. *il tut-sk* (RADLOFF: *el tutsık* 'halk birliği?' *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*'de RADLOFF, 104); *kün twgşk* 'gün doğusu'; *kün batısık* 'gün batısı' (RADLOFF, I, 4, 8; Ka. I, 2 krş. 618. s. hatırlatma). Yine krş. § 844.

2. hatırlatma – KÜNÖS *arangamsı*,⁹²¹ *utangamsı* biçimlerini de veriyor.

3. *-layIn*⁹²² eki. Bu söylelerine katılır:

a) Zaman adlarına katılarak zaman zarfları ortaya çıkarır (bk. 262. s., 2. hatırlatma). Şimdiki Osmanlı Türkçesinde bu edatın eskiden kalma biricik kullanışı budur.

b) Eski Osmanlıcada cins adlarına *gibi* anlamıyla katılarak hâl ve tarz bildiren zarflık deyimler ortaya çıkarır.

Örn.: *K(g)ö(ü)g(ğ)ercinleyin*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 145. yap.);

k(g)ökdekileyin 'gökte olan(lar) gibi'^{AUE} (55. yap.);

evvelkileyin oldu 'önceki gibi oldu'^{AUE} (*Kırk Vezir*);

Biz daği kendileyin aña hamd senā kılavuz. "Biz de kendisi gibi ona hamd-ü sena kılalım."^{AUE} (22. yap.);

⁹²¹ Bunlardaki *m*'lerin aslı *n* olacak (bk. § 890).^{AUE}

⁹²² *Divanü Lugatî't-Türk*, I, 103. 146; III, 140: *eyla* Oğuzca (öyle) 'kezalik, keza'. Bu *eylā* kelimesine aletlik eki olan *+In* katılmakla hasil olan *eyle(y)in* 'öyle olarak' kelimesi, bu *+leyin* ve uyuma uyarak *+layın* ekini vermiş görünüyor. Sonra katıldığı kelimelerde *+ey* hecesi aşınmış ve düşmüş olsa gerektir.

Bir de gerek Osmanlı ve gerek şimdiki Türkiye Türkçesinde zaman bildirir adlara katılan başka bir *+leyin*, *+layın* eki vardır ki yazar bundan söz etmemiştir.

Bilindiği üzere *+In* aletlik eki sonu ünsüzlü ile biten veya ünlülü kelimelere katılarak o adları zaman zarfı yapmaktadır: *yazın*, *kışın*, *gündüzün*, *dönüşün*, *öyle(y)in* gibi.

İşte bu *+In* eki, *ile* edatına katılarak *ile(y)in* birleşik ekini ortaya çıkarır. Bu ek yine sonu ünsüzle ile biten veya ünlülü zaman adına katıldığı zaman baştaki *i*'si düşer: *ağşamleyin*, *sabahleyin*, *geceleyin* biçiminde olup 'sabah ile akşam ile, gece ile beraber' anlamındadır. Bu birleşik ekin *Divanü Lugatî't-Türk*, II, 314 Arapça *ma'a* 'ile (beraber)' anlamında *+likin* *+lâkin*'dan gelme olması da mümkündür.^{AUE}

ogur¹layın (64 ve 87. yap.) veya ogrı¹layın 'hırsız (ogrı) gibi gizlice'.

Krş. Doğu Türkçesi *aul* *kışı* *layın* 'ağıl (= köy) kadını gibi' (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 121. s.);

hatunlayın veya *hatundayın* (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 389. s.).

c) (Eski Osmanlıcada) -DIK'lı ve -AcAK'lı fiil kiplerine katılarak art arda (§ 1398) veya karşılaştırmalı faraziyeli (§ 1452, 1461 ve 1466) anlamlı zarflık deyimler ortaya çıkarır. Şimdiki Osmanlıca aynı durumda *gibi* ve *kadard* kelimelerini kullanır.

-DIK'lı veya AcAK'lı kipin sonuna üçüncü kişi iyelik zamiri olan ek katıldığı zaman, karşılaştırma edatı olan +CA'da olduğu gibi zamircil bir n'de alıyordu: *sevdiğinleyn* sevmesiyle sevmesi sonucunda (bk. § 1452).

Bu edatı eski bir karşılaştırma eki (§ 917, hatırlatma) saymak da mümkündür.

1. hatırlatma – Doğu Türkçesinde *leyn* (*deyin*) edatı bazen zamirlerin yalın hâline bazen de iyelik hâline katılır: *ollayın*^{AUE} veya *anınğlayın* onun gibi (182. s.).

2. hatırlatma – *-layIn* ögesi aşağıdaki ekte de bulunur.

4. +cI¹layIn eki.

Bu da öncekisi gibi hâl ve tarz anlamlı zarflık deyimler ortaya çıkarmaya yarar ve cins adlarına ve zamirlere katılır:

Örn.: *adamcıl¹ayın*;

Allah söyler lâkin bizcileyn dille deyil (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 8. s.).

Bu ek kendisinde işaret zamirleriyle zamircil bir n geliştirir ki aslında +CA edatında da böyle oluyor ve bu +CA edatıyla +cI¹layIn deki ci ögesiyle akraba olsa gerektir.⁹²³

⁹²³ Bu takdirde örneğin *bencileyn*, *adamcıl¹ayın* kelimeleri aslından *benceleyn*, *adamca¹layın* biçiminde 'adam gibi, benim gibi' anlamlarında olmalıdır. O zaman bu 'gibi' anlamı +ce, +ca'lardan çıkmış olmalı; hâlbuki bunlarda bu anlam yoktur. Diğer taraftan yazarın bu sözün hatırlatmasında haber verdiği üzere *böyle*, *şöyle*, *öyle*; yani 'bu gibi, şu gibi, o gibi' anlamları, *bu¹lay*, *şu¹lay*, *o¹lay*'dan çıkmakta olduğuna göre *bu*, *şu*, *o* ögeleri ayrıldıktan sonra kalan *-ley*, *lay* kısımları *gibi* anlamını vermiş olacaktır. Yazarın +cileyn ve +leyn edatlarının en kısa biçimleridir, dediği bu *-lay* (*-ley*) ve +cıl¹ay (*ciley*) ise fikrimizce +cileyn ve -leyn edatlarının aşınıp da kısalması zannedilmemeli; bizce bunlar (*gibi*) anlamında olan *eylâ* (*Divanü Lugati't-Türk* bk.); *öyle*, *keزالik*, *keza'nın* çeşitleridir. *eylâ* bir taraftan -c)ilâ(y) biçimini almış bir taraftan da baştaki *ey* hecesini aşındırarak +le(y) kalmış olacaktır. Daha önce de söylediğimiz gibi (§ 890 – +leyn, +layın eki, 4. dipnot) yazar +layın, +leyn eklerinde +cıl¹ayın (+cileyn) da olduğu gibi benzerlik bildiren örneklerle (örneğin lehçemizdeki *sabahleyn*, *aşşamleyn* vs.'de) benzerlikten başka anlamları bildiren (örneğin *tirig lay* (*sevdiğinleyn*)) örneklerini ayırt etmiş değildir. Hâlbuki menşeye bakımından benzerlik

buncılayın^{AUE}, *şuncılayın*^{AUE}, *oıarcılayın* (=onlar gibi^{AUE}), *ancılayın*^{AUE}
Krş. 1426 yılı yazmaları: *oıarcılayın*^{AUE}, *anıarcılayın*^{AUE} (110. yap.):
işbuncılayın^{AUE}

Bu ifadeler belirten olarak kullanılabilirler:

Örn.: *Ben ancılayın kâfiriden âcizmiyin*^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 51. yap.);

Oı mil kim yıkılmışdır gene ancılayın bir mil yapırdı^{AUE} (aynı eser, 63. yap.).

Hatırlatma – *-ıAyIn* ve *+cılAyIn* ekleri aslında fiil ekleri (= *-le* ile türemiş fiillere katılan bitiş bildiren zarf-fiil ekleri idi (krş. § 1339). Bunlar Doğu Türkçesinde *-ley* ve *+ciley* gibi daha kısa biçimlerle görülmektedir: *buılay* ‘böyle’^{AUE} *şuılay* ‘söyle’^{AUE}, *aılay* ‘öyle’^{AUE} *neçik hetman aılay pan, neçik nemiçning aılay Ermenining, tö(ü)küılay*^{AUE} (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 61. s.); *vaııtılay* ‘vaktinde’ (Dic. 68. s.), *kaılay* ‘nerede’ (aynı eser 254. s.); krş. Eski Osm. *kanca* (§ 388). Krş. § 1338.

Örn.: *İskenderni oıulcılay asray İskenderi oıul gibi esirgeye(rek)* (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târih-ı Mülûk-i Acem*, 61. s.).

Krş. aynı eser, 63. s.: *oıulcılay* ‘oıul gibi’^{AUE} 59. s. *ferzend cılay asrab* ‘evlat gibi esirgeyip’^{AUE}

Etbâ’ın tirigılay çahıarga kômdürdi. “Bağımlılıklarını (kendisine uyar olanları) diri olarak kuyulara gömdürdü.”^{AUE} (aynı eser, 96. s.);

Men anıa aıçılay birgânım yoı maıılay birdim. “Ben(im) ona para olarak verdiğim yok, mal olarak verdim.”^{AUE} (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 25. s.).

Son iki örnekte *+ley* Osmanlıcanın *+CA’sı* niteliğindedir (krş. § 920).

Fiil aslından olan öteki karşılaştırma ekleri şunlardır:

-cıılayı, *-muncıılayı* ‘böyle, şöyle, öyle’ (Uygurca, I, 30. s. ve 54, RADLOFF’un düzelttiği);

-lep (*-le* + zarf-fiil olan *-Ip’tan*); krş. § 1310) ki *+CA’nın* anlamdaşı olarak kullanılır: *yüzıap* ‘yüzlerce’^{AUE}, *buıap* ‘pudlarca’ (Rus ağırlık tartısı). Bu ek üleşimli sayı adlarına katılır: *birarlep*^{AUE} ‘birer birer’, *ikişärlep*^{AUE} ‘ikişer ikişer’ (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 111. s.).

Altayca *çilep*, *gibi* anlamını verir.

Krş. *çilep* ‘gibi’ (CASTREN, 70. s.); *çehláp* veya *çehláyrak* (*Codex Comanicus*, 200. s.,

bildiren *+ıayın* ile başka anlamlar bildiren *+leyin* bir değildir. Bu berikilerin aslı *+ıleyin* veya *+lıkın* olsa gerektir.

Kaldı ki bizzat *+ıay* (*+ley*) da her zaman ‘gibi’ anlamında olmadığı *vaııtılay* ‘vaktinde’ gibi anlamlar vermiş olmasından da anlaşılmaktadır.^{AUE}

282; 220.s., dipnot (Kaz'a müracaatı bildiren), *çiklâ*-. Krş. § 1324.

Krş. *arslanlayı kükrelim* (Divanü Lügati't-Türk, II, 12. s.).^{AUE}

İşteş çatı tabanı için aynı eser 91 ve 92. s.: *oynadım atlaşu (altınlaşu)*.^{AUE}

Ve sonunda Krş. topluluk bildiren -ev'li sayı adlarına katılan -leşip eki (§ 504): *ikävleşip*^{AUE} 'ikisi birlikte olarak', *üçävleşip*^{AUE} 'üçü birlikte olarak' (aynı eser, 18. s.).

5. Edat deyimleri: *misilli* veya (Gerileyici ünlü uyumu ile bk. § 161 hatırlatma bu ekinin kadim söylenişinden ileri gelir.) *müsüllü*⁹²⁴ bu gibi kelimesinin anlamdaşıdır (§ 886).

Örn.: *Bu müsüllü adamlar.*

Bu deyim Çağataycada da vardı; fakat bu (anlamdaşı olan *oğlaş* edatı yönelme hâl ekini aldığı gibi) yönelme hâli ile kullanılırdı.

Örn.: *firişteğâ misillik*^{AUE} 'meleğe benzeyişli' (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 5. yap.).

O zaman bundaki +LIK eki pekiştirmek için getirilmiş bir edat 'pekleştirimli' görevini üstlenir; fakat bu yalın hâlinde bulunarak § 535'te kaydedilen oluşuma benzer bir başka yapıyla kullanılır. *Çaklık* (§ 919), *yosunluğ* (Çağataycada *bu yosunluğ* 'bu tarzlı') ve belki *yanlık* 'hatırlatışlı, andırışlı'^{AUE} deyimlerinde de böyle olsa gerektir. *bulut yanglık* 'bulut andırışlı'^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 9. s.); *yüzü adamî kişi tæg kuyruğı toynaqları yinâk yanlık* (*Burak* denilen atın) (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 3. yap.) Krş. Teke lehçesi yaşı.

Edebî Osmanlıcada *misilli*, *misillik*'in anlamdaşı olarak *emsâl* (Arapça *mesel*'in çokluğu) ve *misâl* kelimeleri de kullanılır. Bunlar bir ad ile yapılan bir ad tamlamasının ikinci sözcüğü olarak bulunur.

Örn.: *Deñiz misâli* 'asker (ROUEN 1493 yazmaları, 81. yap.) ve Farsça tamlama tarzıyla: *misâl-i bahr*;

bunuñ emsâl-i tevâbi 'bunun gibi tebaalar'^{AUE} (ROUEN, Nu. 1052 yazmaları, 58. yap., krş. aynı eser, 61. yap.).(**)

Bu yapılanma § 238, 1. görüşlerde kaydedilen istisna bir ifade çalımına yaklaşıyor. Eski Osmanlıcada şu kelimelerle de kullanılırdı:

1. ...e *benzer* anlamlarıyla (karşılaştırma, benzetme) Farsçanın *mânend* kelimesiyle:

Örn.: *kan sel manend-i akdı* (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 29. s., I, 23).

⁹²⁴ Bu, Osmanlıcada böyle değil, *misillü* biçiminde ahenksiz ve son ünlüsü medli olarak kullanılırdı. Bu sebeple bunda gerileyici bir ünlü uyumu yoktur.^{AUE}

2. ...*takımdan*, ...*cinsten*, ...*gibi* anlamıyla (söylenecek örnekleri haber vermek üzere kullanılan) Arapça *maķûle* kelimesiyle:

Örn.: *Çer çöp ve zibil ve süpürüntü ve fadaġat (pislik) maķûlesi murdar nesneler vs.* (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 101. s., I, 16);

Ince sicim ve kınab maķûlesi ip vs.^{AUE} (aynı eser, 111. s., I, 11).

Bu örneklerdeki *maķûlesi* kelimesi sıfat olarak kullanılıyor; fakat *gibi* ile yapılan ifadelerde olduğu gibi (§ 887, 3.) bu ad olarak da kullanılabilir:

Örn.: *Yapağı ve pamuk maķûlesine denir.*^{AUE} (aynı eser, 101. s., I, 22);

İyi adamın vücûdu kibriti aķmer maķûlesidir^{AUE} (HEZARFENN, *ķanunnâme*, BEHRNAUER, *Suleiman Des Gesetzgebers (Kanuni) Tageburch Auf Seinem Feldzuge Nah Wien*, XV, 327. s. de kaydedilen).

maķûle kelimesi bazı ifadelerde (bir kişi zamirinden sonra) iyelik zamirini kaybeder ve bir edat görevini üstlenir.

Örn.: *Pes biz maķûleye ahvâli esrârı mülûkdan istifsâr heman misdâķı kıssa-i püzine vûġâr*^{AUE}*dir.*^{AUE} (ALİ ÇELEBİ, *Hümâyûn-nâme*, 83. s., I, 20; krş. *bunun gibi*'ye § 887, 3.).

maķûle kelimesi için bu söylenilen sözlerden *gibi* kelimesinin eskiden nasıl olup da bir ad gibi kullanıldığı hakkında bir fikir edinilebilir (krş. § 886 hatırlatma).

b) Miktarlık ve karşılaştırma edatları

kadar

891. Miktarlık edatları, beraber bulundukları adlarla miktarlık zarf deyimleri (§ 475 ve aşağısı) ve miktarlık tarif ediciler (sıfatlar) (§ 1075 ve aşağısı) ortaya çıkarırlar.

Bu edatların içinde en çok kullanılır olanı *ķadar* (yapmacık kitap söylenişiyle *ķader*) edatdır ki asıl Türkçe olan *ķaķ*, *ķaġ* kelimesinin yerini almış ve bu ise +CA eki (§ 918) hâline girmiştir.

Yalın hâlinde bir addan veya ilgi hâlinde bir zamirden sonra geldiġi zaman (yönelme hâliyle kullanılışı hakkında bk. § 903) 'miktarında, miktarınca' anlamını verir.

Örn.: *Pederi ķadar*;

öteki ķadar eyi deyil;

senin ķadar.

Bazen *ķadar* kelimesi *gibi* kelimesine yakın bir anlam alır (miktarlık karşılaştırma).

Örn.: Çeşmi insâf kadar kâmile mizân olmaz (Türkçede terazi kefesine göz derler);
kişi nohsânını bilmek kadar ʿirfân olmaz (TALİB).

892. kadar kelimesi bazen şu anlamlarda olabilir:

1. Kadar büyük, miktarınca büyük.

Örn.: Deyirmen taşı kadar bir havuḡ (KÜNOS, Nasreddin Hoca Hikâyeleri);
çarşaf kadar bir f(i)reng ceridasi (GÜRPINAR, Metres, 23. s.);
her bir gözü tamam dünya kadar^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, Türkçe ilâveler, 181, 253. yap.).

2. Kadar bir yaşta, miktarında bir yaşta.

Örn.: Komşum Aḥmediñ oğlum kadar bir kıızı var;
ben seniñ kadar k'en (veya ik'en).

893. kadar kelimesi bazen de aşağı yukarı... kadar, şöyle böyle... kadar, tahminen,
... kadar (miktarında) anlamını verir:

yüz varaḡa kadar bir risâle;
kaç yaşında kadar var?; krş. bu kadar (§ 479).

Böyle bir sayı adıyla yapılan deyim, sayı adlarının tabi olduğu aynı şartlara uyarak iyelik eki alabilir (§ 363 ve 364).

Örn.: Eşkiyâ maglûb ve münhezim olaraq üç biñ kadarı ḡatl ü i ʿdâm kılındı (AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, II, 116);

1. hatırlatma – Bu kelime Balkan Türklerince ḡaa biçiminde de söylenir.

Yine krş. Anadolu'da ḡadaḡ (bu ḡadaḡ GIESE, 40. s.) ve Makedonya Türklerince ḡadan (verdiğim ḡadan 'verdiğim kadar' Selanik'te kaydedilmiştir.) bk. § 904.

2. hatırlatma – Azericede kadar kelimesi ad tamlamasına da girer:

Örn.: Bir tūḡ ḡadarı da inanmazlar (FETH ALİ AHUNDÖF, Temsilât, 99. s.).

894. Miktarlık ve karşılaştırma edatı olarak +CA (§ 919) ile ve yine Arapçanın miktar kelimesiyle meydana getirilip kadar'la anlamdaş olan ve yalın, bulunma hâli, +CA'lı nispet durumlarıyla veya alt yamada üçüncü kişi iyelik zamiri olmak ve bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünü ortaya çıkarmak suretiyle de kullanılır:

Örn.: lüzümü miḡtar (miḡtarda; miḡtarca; miḡtari), lüzümü kadar deyiminin anlamdaşı);

Teşehhüd miḡdarı (asıl anlamıyla: namazda (son oturuşda) ayakların ökçeleri üzerinde otururken teşehhüd (şehadet getirme) denilen ve şehâdet kelimesi (sözü) diye hep bildiğimiz iman tazeleme duası: lâ ilâhe illaḡḡah ...dan ibaret olan duayı ezbere okuyacak kadar zaman);

Yüz elli *hane* mikdârı leh yehudisi;

Filcümle her gök firîştiniñ Hazrete yakınlığı miqtârca kôrķusu artıķ vus'u ziyâdedir
“Genellikle gökteki her meleğin (firîştenin) hazreti Allah’a yakınlığı nispetinde kôrķusu ve gayreti çok olur.”^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 64. yap.).

Bu deyimlerin başkaca anlamdaşları olarak *derece* ve Eski Osmanlıcada *rütbe* ve *mertebe* gibi Arapça kelimeler kullanılır: lüzümü *derecede* lüzümü *ķadar* (bk. yukarıya).

Örn.: Rumda merķum Ebüssü‘ud derecesinde⁹²⁵ ‘Arabķa yazan ğelmemiştir⁹²⁶;

Bu ziyan çekilmemek derecelerine bâlig oldu.

derece kelimesi burada çokluk hâlinde olup bir ad ile bir edat arası niteliğindedir.

Örn.: Bu *mertebe* kılıķ çaldılar ki tatarlardan ancaķ üç dört biñ adam hâlâs oldu^{AUE}
(DIETERICI, Lij. Mahm. 9. s.).

895. *ķadar* edatı ve onun anlamdaşı olanlar gibi (§ 887) edatında olduĝu üzere kendisinden önce yalın hâlinde bir işaret veya sorgu zamiri bulunduĝu zaman, ölçü zarfları veya ölçü belirtkenleri olabilirler:

Örn.: Bu *ķadar*, şü *ķadar*, o *ķadar*^{AUE};

bu *rütbe*, bu *mertebe*, bu *derece*^{AUE};

ne miķtar, ne kaķar?^{AUE} (Çaĝataycada ni miķtar) Doĝu Türkçesinde anlamdaşı niķe. Krş. Azerice “Siz ne miķtarsınız?” (FETH ALI AHUND OF, *Temsilât*, 86. s.).

Bu ifadelerden 475. paragrafta ve ardınca gelen paragraflarda söz edilmiştir.

Aşaĝıda, Eski Osmanlıcadan alınmış birkaç örnek veriyoruz. Bunlar 477. paragraftaki örnekleri tamamlamaktadır:

Örn.: Oĝ *ķadar* ki diledüñ senüñ olsun ve bir oĝ *ķadar* daķı bile olsun ve bir rivayetde ğelür ki oĝ *ķadar* on daķı olsun. “Ne kadar diledinse o kadarı senin olsun, hatta bir misli kadarıyla beraber olsun ve başka bir rivayete göre de on misli kadarı olsun.”^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 194. yap.);

oĝ *ķoganuñ*... yanına bir oĝ *ķadar* ķuyu ķazuĝar^{AUE} (Hulviyât-ı Şâhî, 12. yap.).

Hatırlatma – Tekrarlı bu *ķadar* deymi *tant et tant* anlamında olur (1426 yılı yazmaları, 194. yap.) işbu *ķadar*, işbu *ķadar*.^{AUE}

⁹²⁵ Yazar bunu *derecede* biçiminde veriyor.^{AUE}

⁹²⁶ Yazar bunu *derecelere* biçiminde veriyor ki o zaman üst başındaki kelime çekilmez olmaydı veya bu kelime *derecelerine* biçiminde olmalıdır.^{AUE}

4. Yalın hâlini alan yer edatları

896. Bunlar az sayıda olup şunlardan meydana gelmiştir: *üzre*, *içre* ve *sıra* iki öncükler eskimiş olup⁹²⁷ her ikisinde de *-rA* ögesi bulunmaktadır.

-rA eki – Bu ek birçok yer veya zaman zarfında bulunur: *bura* ‘içi’; *şura*, *ora* (§ 383); *nere?* Azerice *hara?*; *daşra* ‘dışarıda’; *soñra* ‘sonra’ (§ 911); Krş. Eski Türkçede: *käsra*; *öñrâ* ‘önce’ (Uygur metinleri); Eski Türkçede: *asra* ‘aşağı’.

-rA eki *ara* (§ 389) addan sonra gelir. Bu yer ve *orta* kelimelerinin anlamdaşdır:

Eski Osmanlıcadan alınmış olan şu örneklerdeki *olara*, *şolara* vs. ifadeleri yerine *ora*, *şura* vs. kelimeleri getirebilir:

Ma hasaqlı kelâm dervîş ol arayı feth idüb anda karar eyledi ‘aķibet ol arada vefât idüb anda kaldı^{AUE} (*ol arayı = orayı* bk. § 383), (*ol arada = or(a)da*) (ROUEN, 1493 yazmaları, 44. yap.);

Ol oktem Rumiline geçmek ol yerden oldu ve Rumili ol aradan feth oldu^{928AUE} (aynı eser, 12. yap.);

‘*Aķılların şol araya irişdirdilerki*^{AUE} (*şol araya yenisi şuraya*) (aynı eser, 57. yap).

Aynı cümle 68. yaprakta tekrarlanmış olup yalnız *şol araya* yerinde *şol yere* ve *şuna* kullanılmıştır.

Her zamankim oşbu araya gelürüm^{AUE} (Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi, II, 4. s.);

oşbu aradan vargı^{AUE} (aynı eser).

Ara kelimesi değişip *+rA* eki biçimine girmezden önce ‘arasında, içinde’ anlamıyla bir edat olarak kullanılmıştır. Osmanlıcada bunların arasındaki ilişkiyi gösteren herhangi bir örneğe rastlanılmamıştır (krş. § 946); fakat Doğu Türkçesinde bunun birçok örneği bulunmaktadır:

Sözler ara meşhur turur iki hoşkarınınğ başı bir kazanda kaynaması^{AUE} (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 233). Krş. böyle bir atasözü, BONELLI, *Revue orientale*, 1901.

⁹²⁷ *Üz(e)re* eskimiş değildir.^{AUE}

⁹²⁸ Fransızca çevirisinde bu kelimeye yer verilmemiştir. Arap harfleriyle اولقدم imlasiyla görünen bu kelime *olokdem* biçiminde okunup ‘asıl o zaman, bizzat o zaman’ anlamındadır: *ok* gibi ince ahenkliği olan *ok* için *Divanü Lugatî-t-Türk*’te şöyle deniliyor: *ok* zarflarla beraber bulunur: *Baya ok keldim*. “Asıl demin, demincek geldim.”. *Emdi ok aydım*. “Bizzat şimdi, asıl şimdi, şimdicek söyledim.” (I. 31, 4-6); *yaz ok*’yi asıl yazın ye (III. 451 ve 13); *Ol erni ok keldür*. “Asıl (bizzat) o adamı getir (I. 48, 5-6).” Eski lehçelerde *şolok* *sâ‘at*, *şolokdem* biçimleri de vardır bk. (*Dâsitâni Ahmet Harâmî* – AHMET TALÂT)^{AUE}

Bağ ara çünkü girdi o! mahzûn^{AUE} (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 10. s.);

Ekin ara (göçüşme ile *kinra*) 'ikisi arasında' (Çözölmüş *Orhon Yazıtları*) RADLOFF'ta K, THOMSEN'da IE, 1. satır, 7. kelime ve 2. satır). Yine *krş. Divanü Lugati't-Türk*, I, 82. s.

Krş. içinde (veya *içre*) kelimesinin anlamdaşı olarak *krş. için ara*⁹²⁹ ifadesini.(**)

Divanü Lugati't-Türk (I, 72. s.) aynı anlamda ardınca *ara* kelimesi gelen *in* kelimesini kullanıyor:

*Olar için ara itişdilar*⁹³⁰ "Onlar (kendi) içlerinde aralarında barıştılar."

Örn.: *Bular için ara münâza'at* (*niza*^c) *kılıb*^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 65 ve 66. s.);

körgâç anı için ara^{AUE} (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 48. s.).

Hatırlatma – Bu edatı yönelme hâlini destekleyen *+rA*, *+rI* yön eklerine (§ 906) yaklaştırmak belki yerinde olur.

üzre

897. *üzre* kelimesi de edat olarak kullanılır.

Bu daha eski bir *üzere* veya *özere*⁹³¹ (1426 yılı yazmaları, 223. yap.; MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 3. s.) yerine kullanılır. Bu da eskiden örneğin: *taht üze*^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 86. s.), *kürzi öza* (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 13. yap.) ifadelerinde zarf olarak kullanılır olan *üze*'den yapılmadır; *krş. wza kwk tñri* 'üstte mavi gök (var)' (*Orhon*) kitabeleri başlangıcı, RADLOFF'da K, THOMSEN'da IE ile gösterilen yerlerde). Bu kelime *üst*, *üstün* ve *üste* kelimelerine yaklaştırmalı; Osm. *üstelemek*.⁹³²

Üzre ve *üst* kelimeleri sırasıyla zıt anlamları olan şu kelimelerle karşılaştırılmalı: *asra* (§ 139) 'altta' (aynı *Orhon* kitabesinin aşağısında: *asra yağız yar* [*sra yğz yr*])

⁹²⁹ Bizce bu iki kelime, aynı anlamda olmak üzere böyle ikileme durumda ve 'içinde, arasın-da' anlamıyla kullanılmıştır.^{AUE}

⁹³⁰ Bu kelimenin aslı *eytişdilar*; yani karşılıklı iyileştiriler olacak.^{AUE}

⁹³¹ Yazar *üzere* kelimesini yalnız Eski Osmanlıcadaki bir söyleniş olarak kabul ediyor ki bunda yanılıyor. Bugün hâlâ bu söyleniş *üzre* söylenişiyse beraber kullanılmaktadır. Hatta verdiği örneklerde hep *üzere* kullanılmıştır. Nazım dilinde *üzre*, *üzere*'den ziyade kullanılır. *özre* söyleniş ise yoktur. Bunun bir biçimi de *üzer*'dir ki yalnız ilgi zamirleriyle tamlama hâlinde kullanılır:

üzerim, imiz..iñ, iñiz..i, lerî.

Bu hâllerinde *üzer* kelimesi bir addan meydana gelmiştir.^{AUE}

⁹³² Asıl anlamları *reprendre, revenir, avoir les dessus, vaincre* (Ş. B.).^{AUE}

'aşağıda esmer toprak' ve *ast ałt*⁹³³ *astrı* (*Codex Comanicus*).

898. Üzre edatı (eski) Osmanlıcada kullanılır olup şu istisnaları da vardı:

1. Ana veya mecazlı olarak birşey üzerinde durumlanış:

Örn.: *Bir ayağ üzere turmak*^{AUE} (Bu namazı bozan şeylerden biridir.) MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 76. s.;

kıyamda sag elin sol eli üzere koyub^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 74. s.);

Zirâ hurre üzere eme çiftlenmek haramdur^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 233. yap.) krş. § 936, 3.;

Yirmi kadem irtifâ ve on iki kadem 'arz üzere^{AUE} (*Gram. d'Adossides*, 190. s.).

2. Özellikle mecazlı olarak yerleştirme:

Örn.: *Hareket üzere olmağ*^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 71. s.);

Rahat üzere olmağ^{AUE};

Zâtı şerîfesi bir hâl üzere sâbitdir^{AUE} (*Ris*, B., 3. s.).

3. Uyumlanış, uygunluk ve nisbetin daha belirsiz kavramı (+CA edatının anlamdaşı § 922):

Örn.: *'âdet üz(e)re*^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 42. s.);

murâdı üz(e)re^{AUE} (43. v);

uslûb-ı sâbık üz(e)re^{AUE} (62. s.);

veçhi mahsûs üz(e)re^{AUE}

Hatırlatma – Üzre edatı birinci anlamıyla alınınca yer, üçüncü anlamıyla alınınca hâl ve tarz, ikinci anlamıyla alınınca bazen yer, bazen hâl ve nitelik zarflık deyimleri ortaya çıkarır.

899. Şimdiki Osmanlıcada *üzre* yerine *üzer* + iyelik zamirlerinden ibaret edatlık deyimler (§ 932) kullanılmaktadır.

Üzre edatı artık yalnız edebî dilde kullanılıyor. Şiir dilinde Fransızcanın *sur* anlamına alınabilir:

Örn.: *çemenzâr üzere*.

⁹³³ Bu karşılaştırmadan anlaşıldığına göre *t* sesi *ast*, *üst* kelimelerinde yardımcı veya hiç değilse kararsız bir ögedir.

Yine Osmanlıcada 'aşağı' ve Doğu Türkçesinde 'ön' anlamındaki (§ 389 ve 938, 2. hatırlatma) *alt* kelimesinde de böyledir; *alğa* veya *altğa* alta yani öne; *alun alđun* 'önden' (Osm. *alın*). (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 65 ve 370. s.).

Belki de *art* veya *ard* kelimesindeki *t*'de böyledir. Krş. aynı anlamda *arğa* ki eski bir yönelme hâl eki olarak *arğa* diye de sayılabilir: *arğa* (krş. § 243, 2. hatırlatma).^{1D}

Şiirde artık bundan önceki paragrafın 3. numarasında gösterilen anlamlardan başkasında kullanılmaz.

Örn.: *ekseriyet üz(e)re*;

‘umûmiyet üz(e)re;

Bu sebepten maḥza lisânın terbiyesi ve sözün tarzı belâğat üzre olması için ‘uḷüm-ı edebîyeden elsine-i ‘adide üzre bu kadar kitaplar te’lif olunmuşdur (REŞİD PAŞA);

Sıfatla ismin her ikisinde ‘arabî ve ya fârisî olsa daḥi bunları Türkçe ḫaidesi üzre isti ‘mâl câiz ve şâyân-ı tavsiyedir (HÜSEYİN CAHİD, *Türkçe Sarf ve Nahv*).

Hatırlatma – Bazen aynı anlamda *veḫile* (krş. § 876, hatırlatma ve 1451) biçimindeki edatlık tabir kullanılır.

Örn.: *‘Arabi ve Fârisî is(i)meler kendi ḫā‘ideleri veḫle sıfat alabilirler* (aynı eser);

taḫminimiz veḫle;

ḫulâsa veḫle.

900. *üzre* fiil adıyla kullanıldığı zaman şu anlamları verir:

1. için anlamını özellikle resmî kitabette pek kullanılır:

Irsâl olunmak üzre;

yazılarımı yazmak üzre size üç yüz ḫuruş ma ‘aş tahsis ede bilirim.

2. ‘şartıyla’ anlamını, önceki anlamının bir gelişmesinden meydana gelmiştir:

edâ etmek üzre;

3. ...e az ḫaldı anlamını:

Örn.: *gitmek üzredir*;

O henüz odaya girmek üzre ik’en ḫapıyı içeriden ḫapadılar ve kilidlediler;

Sürümsüzlükten ḫapanmak üzre bulunan resâil-i mevḫuteden biri (GÜRPINAR, *Metres*, 177. s.).

Üzre edatının içinde bulunduğu zarflık deyimler için veya *veḫ* üzre edatlık deyimini hakkında bk. § 1328 ve 1451.

ıçre

901. *ıçre* edatı ‘içinde, arasında’ anlamlarını da bildirir.

Bunun aksi bir anlamda olan *daşra*, *taşra* edatı gibi (§ 912) şimdiki dilde artık kullanılmaz olup yerini iç ile ardınca getirilen iyelik ekinen yapılmış bir edatlık tabire vermiştir (bk. § 941; krş. *üzere* hakkında söylenenler § 899).

Bununla beraber bu edata şiirde rastlanılmaktadır.

Örn.: *Ruyime vurup ‘usât içre günâh-ı bihâddim* (VASİF EFENDİ, *Divân*, 2. s.)⁹³⁴;

Sâî biñ iki güz bir içre heman^{AUE} (*Tevârih*, 49. s.).

içre Çağatayca ve Uygurcada kullanılmıştır:

ehli cihân içre^{AUE} (AHMED TABİBİ, *Memoires de la Soc. anh. russe*, sene 1910, 201. s.);

Boşur bir nân içrâ dâillâr mîñâ (XII. yüzyıl Uygur metni, *Bulletin Acad. rasse*, 1907, 380. s.).

sıra

902. *sıra* kelimesi ‘...ardınca, hizasınca’ anlamında birtakım edatlık deyimlerde kullanılır:

Örn.: *kıyı sıra*;

ardım sıra;

önüm sıra;

yanım sıra.

II. Yönelme hâlini destekleyen edatlar

903. Şunlardır:

1. Sınırlayışlı edatlar;

2. Bunların dışındaki az sayıda birtakım edatlardır. Bunlar yönelme hâlinin ifade ettiği (krş. § 261) *yöneliş*, ... *-e doğru gidiş*, *zıt oluş*, *uygun oluş* gibi anlamları pekiştirmeye veya açıklıkla belirtmeye yarar.

1. *Sınırlayışlı edatlar*

Bunlar *ķadar*, *-dek*, *deyin* ve *cek* edatlarıdır. Yine bu edatlar karşılaştırmalık edatlar olarak da kullanılır. Bu iki kullanışın her biri, aslen miktar fikrini ifade eden bu kelimelerin ilk anlamında bir gelişmeden meydana gelmiştir (krş. § 1387).

En çok kullanılır olan sınırlayıcı edat *ķadar*’dır (yalın hâlinde kullanılışı hakkında bk. § 891 ve aşağısı).

ķadar

Yönelme hâli ve ardınca gelen *ķadar* (yani ... *a ķadar*^{AUE}) edatının bildirdiği sınırlayış fikri şunlarda görülür:

⁹³⁴ Yazar *râyime* (yüzüme) vurub tabirini besbelli ana anlamda almış olacak ki cümleyi Fransızcaya şöyle çeviriyor: *je me frappe la face* (yüzüme vuruyorum) *et je suis parmi les pecheurs* (mot à mot: “les revoltes contre Allah”) *un fauteur aux fautes innombrables* [ve ben günahkârlar (kelimesi kelimesine: Allah’a karşı isyan edenler) arasında sayısız hatalar işleyen biri-yim.].^{AUE}

1. Bir işin (ediş ve oluşun) zaman veya yer içinde olduğu noktada (bu noktaya kadar ve gerekirse bu nokta da içinde):

Örn.: *ne vakte kadar;*
yârına kadar;
beşe kadar (sâat beşe kadar);
yarım asır evveline kadar;
nereye kadar?;
buraya kadar;
bir dereceye kadar;
mezeleri bire kadar yedi.

Onun yirmi göbeğe kadar silsilesi bellidir (GÜRPINAR, *Metres*, 54. s.).

Aşağıdaki halk yapılanması da dikkate değer:

Şerbetçiden tutda *kebabcıya kadar* cümle ‘âlem duyacak’ (aynı eser, 421. s.) krş. 627.

s., 2. satır başı.

2. Bir eylem olup bitmeden önce ‘bir anda ve bir eylem olup bitmeden önce geçen bir zaman aralığında.’ bu anlamda alınınca sınırlayışlı edat önce (§ 910) edatına yaklaşıp.

Örn.: *ne vakte kadar;*
yarına kadar;

(sâat) *beşe kadar* (aynı üç örneğin alabildiği başka anlamları için bk. biraz daha yukarıya);

beş on seneye kadar (krş. § 490. 3. hatırlatma).

Hatırlatma – Bu edatın *hemen de...* zarfında ‘devamınca, müddetince’ anlamları da buradan geliyor:

Örn.: *Duduya tesâdüf ümidiile bir haftaya kadar orada burada dolışdı* (GÜRPINAR, *Metres*, 593. s.);

Bir aya kadar eyleneceğim.

dek

904. *kadar* yerine bazen edebî dilde eski bir edat olarak, konuşma dilinde ise bir taşralık ağzı olarak aslen Türkçe olan *dek* veya *değin* kullanılır.

Örn.: *sabağa dek (deyin)* ‘sabaha kadar’ın anlamdaşı.

Yine Eski Osmanlıcada şu edatlar da görülmektedir:

deñlü veya *deñli* (krş. § 344, hatırlatma ve 930).

Örn.: *Beni bu zamana deñlü uykusuz ağı koduñ*^{AUE} (MENINSKI, Ebu ‘Ali Sînâ Avicenne

menkabesine göre).

+DAn edatı ayrılma hâl ekiyle karıştırılmamalı (Aslında bunun önünde bulunan yönelme hâli bu karışıklığı gidermektedir.).

Örn.: (Kiyâmetde) güneş başlarına bir mil *ğadar* yakın *ğelüb* derleseler *ğerekdir* kimi topuğundan kimi dizineden kimi boğazından kimi depesineden der içinde yatsa *ğerekdir*.^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 19. s.);

Teyemmümü nereyeden etmek ğerek Zohrî *ğatında ta yagrın*⁹³⁵ *adan amma bizim ʿulemâ ğavlince abdest suyu yetişmek nereyeden farzise teyemmüm daği orayadan yetişmek farzdır*.^{AUE} (Hulviyât-ı Şâhî, 37. yap.; krş. aynı eser, 46. s. ve 47. yap.).

Bu edat bugün hâlâ Selanik'in Türkçe söyleyen halkı arasında kullanılmaktadır:

saat onadan;

şimdiyeden vs.

Azericede *ten* derler (BOUDAGOF aşağısında). Anadolu'da *ğadağ* da denilir (krş. § 893): *o zamana yadağ* (GIESE, 37, 38. s.).

Muhakkak ki *dek* (*dan*, *dağ*) edatlarıyla *ğadar* (*ğadağ*, *ğadan*) edatları birbirine karıştırılmıştır ve bu karıştırılış belki (düşmeyen gırtlak sesiyle kullanılır olan) eski yönelme hâli *-ka*'nın *-dağ*'la beraber yaşamakta olmasından ileri gelebilir. *-Dağ* + *-ka* BONELLI (Kel. Sz. I, 310. s.) da şu örneği veriyor:

Ağzı ğulağlarına vardı.⁹³⁶

dek, *deyin*, *deñlü* ve *den* edatları Doğu Türkçesindeki şu kelimelerle karşılaştırılabilir: *tägi* (Orhon kitabeleri, RADLOFF'da *Ka*, THOMSEN'da *IS*, satır 4); *tämir ğapığka* *tägi*; *tigi*.^{AUE} (RUBGOUZİ *maşrığden mağrıb ga tigi*.^{AUE} (Londra yazmaları, 5. yap.); *tigin*.^{AUE} (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 191. s.); *digin*.^{AUE}, *diğince* (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 56. s.; ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6. s.); *täginçä* veya *däginçä*? (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 42. yap.); *tiginçi*.^{AUE} (RUBGOUZİ, PAVET de COURTEILLE'e atfen, *Mirac-nâme*, 41. s., hatırlatma); *diyin* (Ermenice yazmalar 194, 13. yap.); *dein* (*Codex Comanicus*).

Örn.: *Uğudın kiği gä digince ve nökerdin bigi gä digince*.^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 6. s.).

Aynı lehçelerde şunlara da rastlanmaktadır: *tigrü* (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka* 191. s.); GUIGANOF, *Ruşça-Tatarca Sözlük*, 137. s. *tikrü*; SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 357); *tägürü* ve *tägli* (krş. -çe+li § 905, 2.). Krş. *degri deyrî* (*Codex Comanicus*, 146. 161,

⁹³⁵ Çaçatayca; iki omuz arasındaki yağlı yer.^{AUE}

⁹³⁶ Bu 'çok sevinmek sonucu olarak çok gülmek' anlamında bir tabirdir.^{AUE}

162, 171); *tigrā*, *tirā* (BOUDAGOF); *dira* (Bibl. not. yazmaları, Arm. 194, 43. yap. ve çeşitli yerlerde). krş. Altayca *yättirā*, RADLOFF, III, 367.

Örn.: *niçā gā tiğū*^{AUE} (Hüsrev ü Şirin, 7. yap.);

kıyamatka tīgūrū (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 47. yap.).

Bu edatlardan birkaçı fiil aslından görünüyör:

tāgi (krş. § 1332) *tāg*-'tan (Osm. *değmek*).

Örn.: *Şanduñ yazıka tāgi sülādim, taluyka kiçig tāgmādim*. "Şantung ovasına değin ordu yürüttüm, denize gecikmiş (olmakla) ulaşmadım."^{AUE} (Orhon kitabeleri, aynı eser, I, 3). Krş. *tīgūrū* ki aynı fiilin ettirgen biçiminden yapılmıştır.

Öteki edatlar miktar adı olan *deñ* (*tek*, *tay*,)'den geliyor, bk § 930. Hiç değilse bu, Eski Osmanlıcanın *deñ* ve *deñlü* edatlarında böyledir. Şüphesiz ki *dek* (ve *tāgli*), *değin* vs.'de de böyledir. Bunlarda miktar adları *ħadar* (§ 903) ve *çaķ* (§ 905) ile bir örnek-leme vardır; yalnız (*deñ* yerindeki) *tek* ile fiil kökü olan *tāg*- arasındaki benzerlik bizzat Türk olanlarca da bir belirsizliğe sebep olmaktadır.

Hatırlatma – *ħadar* ve *dek* (*deyin*) ile yapılan zarf-fiil deyimleri için bk. § 1404 ve aşağısı.

+CAķ

905. Anadolu'da halk dilinde sınırlayışlı edat olarak eski karşılaştırma edatı olan *+cek/ +caķ* (+*çaķ*) da kullanılır (bk. § 917 ve aşağısı). Krş. § 918.

Örn.: *sabahacaķ* (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikāyeleri*);

şimdiyecek (GÜRPINAR, *Metres*, 47 ve 52. s.);

Vazifesini dibinecek görmüşdür (aynı eser, 54. s.);

Burayacaķ ğeldim (aynı eser, 31. s.);

Yüz okķayacaķ hafif güreşçi sayılır (Amasya lehçesi). Yine krş. § 1408.

Bu edat kayda değer bir kadim vücuda getiriyor. Doğu lehçelerinde aynı anlamda şunlar vardır:

1. *-ça* (sonundaki gırtlak sesinin düşmesiyle) krş. HARTMANN, *Çağatayca*, § 75.

Örn.: *Şart ulusınıñ erzāludın eşrāfıgaça* ve *‘āmisidin dānişmendigāçā hiç ħayısı Türk tili bile tekellüm ħıla almas*^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhākemetü'l-Lugateyn*, 6. s.);

ärtādin aħşamgaça 'sabahtan akşama kadar'^{AUE} (Yedi Uyurlar, Çin Türkistanı, *Mem. Soc. Arch. Pet.* 233. s.);

ärtā o günģāçā 'yarın veya öbür gün'^{AUE} (aynı eser, 228);

bir aygaça^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Tārīh-i Mülūk-i Acem*, 108. s.);

munğarça 'buraya kadar'^{AUE} (eski yönelme hâli *ar* ile) (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*).

2. -çelik ve -çeli ki -çaqlıq (§ 918, hatırlatma) yerindedir.

Örn.: *aşşamğa çelik* 'akşama kadar'^{AUE} (*Yedi Uyurlar*, 227. s.);

anğa çelik 'oraya kadar, oraya gelinceye kadar'^{AUE} (aynı eser, 228. s.);

dünyānıñ āhırına çeli 'dünyanın sonuna kadar'^{AUE} (Teke Türkmencesiyle Saint-Mathieu incili);

on güne celi^{AUE} (aynı eser, 27 ve 64).

Hatırlatma – *kimi* (Osm. *gibi*) edatı bazı Türk lehçelerinde sınırlayış edatı gibi kullanılır.

Örn.: *İki sāatgā kimi* 'iki saate kadar'^{AUE} (Bakü gazetesindeki bir ilândan).

Gibi kelimesi aslında 'miktar' fikri bildiren bir kelime olmadığına göre böyle bir kullanış öteki karşılaştırmalı-sınırlayışlı edatlarla olan benzeşme tesirinden ileri gelmiş olacak (krş. § 903).⁹³⁷

2. Yönelme hâlini destekleyen öteki edatlar

906. Yön veya yöneliş edatları – Bunlar bazen Türkçe ayrılma hâl ekiyle kullanılır (bk. § 914). Şunlardan meydana gelmiştir:

1. Eski +rI edatı:

Örn.: *ķancaru azimet edersin* "Nereye gidersin?"^{AUE} (LAMII, *İbretnâme*, Cezayir yazmaları, 1719. nu., 49. yap.);

ķancaru gidersin "Nereye gidersin?"^{AUE} (*Hikāyet-i Saṣṣaṣ*, Bibliothèque Nationale Yazmaları, I, ilave, 1207. nu., 92. yap.).

Bu edat 379. paragrafta incelenen zarflarda da görülmektedir. Bunlar da eski bir yönelme hâline⁹³⁸ katılmaktadır: *dışarı* Doğu Türkçesinde *dışarı* veya *taşkıarı*; *içeri* (*içkeri*); *ileri* (*ilgārū* krş. § 379); *yoķarı* (*yōgārū* krş. § 139).

beri^{AUE} **bengeri* yerine (krş. 243. s., hatırlatma) ki *añarı*⁹³⁹'nın zıddı olup bu

⁹³⁷ Bizce bu, Oğuzcada 'az bir zaman miktarı, kısa bir zaman parçası' anlamındaki *kıba* kelimesinden bozma görünüyor: *Kıba boḏı*. "Az zaman oldu (*Divanū Lugatī't-Türk*, III, 164)." ^{AUE}

⁹³⁸ Biz yazarın verdiği örneklerde görülen *a(ka)*, *e(ke)*'nin bir yönelme hâli olduğunu kabulde tereddüt göstermekteyiz. Bunlar *çalķa-*, *yu(i)ķa-* vs.'de gördüğümüz gibi fiil köklerinin anlamına devam ve sürerlik katan ekler çeşidinden olsa gerek. ^{AUE}

⁹³⁹ Örn.: *Bir az añaru konunğ bir az uzağa konun*^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 25. yap.); *Añarı tur daħa uzak dur*^{AUE} (*İbretnâme*, LAMII, Cezayir yazmaları, 1719. nu., 44. yap.) (krş. § 912, 627. s. ve *öte*, 906. s.);

Dünyanın añaru berūsine aldanma. "Dünyanın ötesine berisine aldanma."^{AUE} (Bibl. nat. yazmaları, A. F. T. 13, 241. yap., I. 22);

Añaru bārū yorıdı. "Öteye beriye yürüdü."^{AUE} (MÜLLER, *Uygurca*, 1908, 39. s. = yanlış ola-

añarı Doğu Türkçesinde *narı*⁹⁴⁰ ve *arı*⁹⁴¹ olmuştur; +rI edatı şüphesiz *geri* kelimesinde de bulunmaktadır (Orhon kitabeleri, RADLOFF'un *K*'sında, THOMSEN'in IE'sinde, satır 2: *kerü* ki harf çevirisi ile *kirw* krş. *keyin*, *ķāsrā* (Orkh.). Doğu Türkçesindeki şunlar da karşılaştırılmalı: *yañgarı* (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 136, 346 ve 351. s.); *altķarı*; *arķarı*. *yoķarı* kelimesi *yoķ yir*^{AUE} kelimesine (Divanü Lugati't-Türk, III, 3. s.) yaklaştırılmalı.

Krş. Orhon kitabelerinde (bk. daha ileride 5. dipnot) belirli: *ķurıgaru* (harf çevirisi ile *ķwrıgarw*) 'geride'; *bergārū* veya *berigārū*? (harf çevirisi ile *birgrw*); *beriyā* (harf çevirisi ile *biryā*) *beride*, kelimesinin anlamdaşı; *yırģaru* veya *yırıģaru*? (harf çevirisi ile *yırģrw*) solda ki *yırıya* (harf çevirisi ile *yırıya*)'nın anlamdaşı. Krş. aynı eser: *oļ yergārū* (*yrgrw*) 'o yere kadar'.

Eski yönelme hâli edatı olan -Ar belki bu -(ķ)ar(i), -(ķ)er(i) edatından geliyor. Krş. *muñarça* 'buna kadar, buraya kadar' (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 137. s.). (**)

Krş. yine buna benzer bir ünlü düşümlü kelime olan *yoķar* kelimesi *yoķarı* yerindedir (Divanü Lugati't-Türk, I, 126. s. aşağısında).

Yine krş. Uranha lehçesinde *puruñgar*, 'nehirin başına 'kaynağa' doğru 'burun; ırmak kaynağı' anlamındaki *purun* kelimesinden (krş. Osm. *burun*, bk. 623. s.) ve *suñgar*⁹⁴² 'nehirin ayağına, dökülüş yerine' doğru ki KATANOF (s. a. 744) bunu 'uzunluk, yön, uzunluğuna olan mesafe' anlamındaki *suñ* kelimesine yaklaştırıyor.

Suñgar(i) kelimesi belki *sarı* (bu dil bilgisi kitabın § 906, 2. sinde) ve *sıñar* (§ 915, 2. hatırlatma) kelimelerine yaklaştırmak yerinde bir şey gibi görünüyör.

2. *saru*, *sarı* edatı ki farklı Türk lehçelerinde kullanılmaktadır:

Örn.: *ķapaya sara ğelir (oturur)* (Azerice).^{AUE} (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 89 ve 127. s.; krş. aynı eser, 56 ve 83. s.).

Aynı edat, yalın hâlli (veya zamirlerin ilgi hâli ile) oluşur.

Örn.: *Perde saru işare ider*^{AUE} (aynı eser, 147. s.);

Menüm sarudan yoķsa ķorķarsen^{AUE} (aynı eser, 106. s. *menüm sarudan* 'benim yüzümden benim sebebime' anlamındadır);

ķuyaş inişi sarı 'güneşin inişi (batışı) tarafı'^{AUE};

rak: *inārū baru*).^{JD}

⁹⁴⁰ Örnek: *narı yüz* 'öte yaka'^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 80. s.).^{JD}

⁹⁴¹ Örnek: *arıyaķ* 'öte yaka'^{AUE} (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 161. s.); *arıraķ* 'daha uzak'^{AUE}, aynı eser, 112. s.; *arı beri* 'öte beri'^{AUE} aynı eser; krş. daha yukarıda § 536 1. hatırlatma. RADLOFF, bilakis *narı* kelimesinin *arı* kelimesinden gelmiş olduğuna kabul etmiş bulunuyor.^{JD}

⁹⁴² Ykl. *Çongara*. Bursa yakınlarında bir mesire ki oradan geçen bir su yüksekten çağlayarak dökülür.^{AUE}

Kün togar sarudın ‘güneşin doğduğu taraftan’^{AUE} (SÜLEYMAN HAKIM ATA, 89, 291 ve 294. satır);

kätti yarım hun (acayib?) sarı ‘gitti yarım gün (güney)e doğru’^{AUE} (Ermenice yazmalar 194, 52. yap.);

Sind kıragıdın ‘acem sarığı vilâyet ‘Sind kenarından İran’a doğru olan ülke’^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 90. s.).

Aynı yapılanma Eski Osmanlıcada da görülür:

Örn.: *şehir saru* ‘şehre doğru’^{AUE} (*İbretnâme-i Lâimî*).

Aşağıdaki örnekte *sarı* kelimesi bir ad niteliğindedir:

*Tavarları perâkende bölub her kıaysı bir sarı bölüb ayırdılar.*⁹⁴³ “Davarları, dağılmış olmakla her biriti bir tarafa bölünüp ayrıldılar.”^{AUE} (SÜLEYMAN HAKIM ATA, 338. satır).

3. Şimdiki Osmanlıcada *doğru*⁹⁴⁴ sıfat anlamıyla ‘doğruca, direkt, dik’ diye de kullanılır.

Örn.: *garba doğru*;

sabağa doğru;

lâ‘aletta‘yin kırılara (soğaklara) doğru yürüdü (GÜRPINAR, *Metres*, 788 ve 825. s.);

Pancur yapraklarından bir kaçını yokarı (yokarıya yerine bk. § 379) doğru çekdi (aynı eser, 652. s.).

Edebî dilde bazen *doğru* yerine (yönelme hâliyle) **müteveccihen* kelimesi ve edatlık deyimler (§ 931) kullanılmıştır.

Hatırlatma – Türkçede yön ve yöneliş edatları bazen bir sebeplik anlamı alırlar.

Örn.: *Menüm sarudan benim yüzümden*^{AUE} (bk. daha yukarılara);

⁹⁴³ Yazarın dediği gibi bu örnekteki *sarı* ‘taraf’ anlamına bir ad niteliğinde değil, yukarıdaki örnekte ‘tarafa’ anlamındadır. Şu şart ile yazarın bunun arkasından gelen kelimeyi *bölub* okumayarak *bölüb* okuması gerekir ve burada meçhul biçimi *bölüb* ve *ayırdılar* biçimindeki fiil kipleri edilgen anlamlı *bölünüb*, *ayrıldılar* yerindedir. Meçhul biçimlerin edilgen anlamlı olarak da kullanılması hakkında (bk. *Divanü Lugati’t-Türk*’ün çeşitli yerlerinde).^{AUE}

⁹⁴⁴ PAVET de COURTEILLE *doğru* kelimesini *doğmak*’dan türetiyor (Mir. Nâme 32. s., 12. dipnot). Gerçek ki Türkçede halk dilinde şu ikisi de *gün doğusu* ve *gün doğrusu* diye söylenmektedir; fakat bunda belki de bir karışıklık olacaktır: Eski Türkler yön tayini için *doğu* ya *doğru* dönerlerdi; bk. *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, RADLOFF da Ka, THOMSEN’da IS. satır, 2: *ilgârü kün togsi(k)ka, bergârü kün ortusuñaru* (çeviri yazı: *wrtsiñarzw*) *kurıgaru kün batsıkiña, yırgaru tün ortusuñaru*. “İleride (önde) gün doğusuna, beride (sağda) gün ortasına (güneye) doğru geride gün batısına, uzakta (solda) gece ortasına (şimale) doğru.”^{AUE} Bk. aynı eser aynı kelimeler, 3 ve 4. satır.^{JD}

Fikrimizce bu *toğru* kelimesi *tigrü* (tizmek; yani *değmek* fiil adından) türemiş bir kelime olacak ve kalın ahenkli şeklini sonradan almış olsa gerek. Osmanlıcada son zamanlarda *دوغری, دوغرو* imlalarıyla da yazılmıştır.^{AUE}

Şu togridan töhmet kıladur “(Onlar beni) şu yönden (şu sebeple) iftiralıyor(lar).”^{AUE} (GRENARD, Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri, 324. s.).

‘Sebeup’ anlamli edatlik deyim olarak kullanan ‘cihet’ anlamli Arapça kelime de böyledir (krş. § 1440 ve 1442).

907. karşı kelimesi (asıl veya mecaz anlamıyla) bir zıtlık fikri bildirir. Muhalefet ve husumet fikri buradan doğar.

Zarf olarak ‘karşısında’ anlamını verir (§ 379).⁹⁴⁵

Yönelme hâliyle birlikte bir edat olarak veya edatlik deyim olarak şu anlamları bildirir:

1. karşısında

Örn.: Cāmiye karşı otururuz.

Yüze karşı

2. düşmanlık

Örn.: Baña karşı yazıyor.

Düşmana karşı

karşı ‘düşmanlık olmadan’ anlamıyla da kullanılır: karşı çıkmak; hayıra karşı (=iyi uyuyuştan sonra hayırlı bir uyanış dilerim)

3. zaman adlarıyla (...a yakın)’nin anlamdaşı (§ 906).

Örn.: aşıma karşı (Bu anlamda Eski Osmanlıcada da kullanılmıştır: aşıma karşı)

908. ...a bakınca anlamındaki göre edatı uygunluk bildirir. Aslında görmek fiil adından bir zarf-fiildi (§ 1338).

⁹⁴⁵ karşı kelimesinin eskiden ‘yavaş yavaş, azar azar, derece derece, gittikçe’ anlamlarını da bildirdiğini gösteren şu ibareleri 1426 yılı yazmalarından alıyoruz:

(Ay) kim ince iplik gibi ev(v)el tulü^c ider sonra karşı ziyade olur büyür tã ki degirmilenüb tamam olur andan sonra karşı gerü eksilür incelüb gider ev(v)elkileyin olur.^{AUE}

Haş Ta ‘âlã bu üm(m)ete... bu emr-i şeri ‘at... bir def ‘ada bir kezden vâcib kılmadı... em(m)a karşı bir bir nefisleri ‘âdet tutub öğrendikçe bir nesne vâcib kıldı.^{AUE}

Belki ol deri yerine bir ayruk deri dahi tebdil idevüz dâyim biri biri üzere (cehennem ateşinden bahs ile) tã ki karşı yeni yeni ‘azâblar dâdalar.^{AUE}

[**]İşleyüb anı tamâm idinceye değin karşı kudret yaradu virür ki ol, ‘amelün her cüz’üne anuñ ol güç yetmegi bile muhârin ola. “(Kul) işleyip onu tamam edinceye kadar (Allah ona) gittikçe kudret verir ki o işlediği işin her cüz’üne kendisinin o gücü yeterliği(nden bir parça ile) yaklaşmış olsun.”^{AUE}

Bunlardaki قارشو kelimesinin aslı ve okunuşu karşı olsa gerek bk. kar (Divanü Lugatî’t-Türk, I, 273, 1) ‘meritebe, derece’. Şu hâlde karşı ‘bir batından ibaret derece’: O cetlerini üç kuşak kadar sayabiliyor.^{AUE}

Örn.: size göre;

aḥvāla göre.

Bu edat yerine edebî dilde çoğu zaman şu Arapçadan alınma zarflık deyimler kullanılır:

*nazaren;

*nisbeten;

*kıyâsen;

*tevfîken;

*tatbiken.

Genellikle bu deyimlerin yerine +CA edatı getirilebilir (§ 917).

Öteki zarflık deyimler yönelme hâli ile yapılırlar:

*binâen, mebni '...a yapılanarak';

*bedel '... nun yerine';

*muḳâbil '... a karşılık';

*rağmen;

*nisbet, nispet (krş. § 952).

III. Ayrılma hâlini destekleyen edatlar

909. Ayrılma hâlini destekleyen edatlar bu hâlin zaten bildirdiği anlamı pekiştirmeye veya kesinlemeye yararlar ki şunlardır (§ 261):

1. Zaman edatları hareket noktasını, uzaklaşma ve ayrılımlı bir şeyden çıkış hareketini bildirirler;

2. Yer edatları aynı anlamları bildirirler;

3. Sebep edatları;

4. Yön ve yöneliş edatları;

5. Ayrıksılık edatları.

Zaman ve yer edatları hakikatte edat olarak kullanılan zaman ve yer zarflarıdır.

Birtakım yer zarfları (beri § 912; Eski Osmanlıcada ileri § 910) yalnızca yer edatları olarak değil, zaman edatları olarak da kullanılabilirler.

I. Ayrılma hâlini destekleyen zaman edatları

evvel

910. Zaman-zarfı edatı olan evvel (krş. § 401).

Örn.: *bundan evvel*^{AUE},

her şeyden evvel.

Bunun edebî dilde şu anlamdaşları vardır: *ağdem*,⁹⁴⁶ *eğdem*, *ağdemce*, *mukaddem*, *mukaddemce*. Yine krş. içinde çokluk ve bulunma hâli bulunan daha çözümlenişli: *mukaddemlerde* deyimini:

bundan bir kaç yüz sene mukaddemlerde^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 253. s.).

Yine krş. şu daha seyrek kullanılır deyimi:

bundan sâbık^{AUE} (ROUEN, Nu. 1052 yazmaları, 50. yap.).

Bu Arapça kelimeler Eski Osmanlıcada kullanılır olan şöyle bir miktar Türkçe zarf-edatların yerini tutmuştur:

öñ (krş. § 389) veya *öñce*:

cü girdi cümleden öñ rāhı dine

Cināna cümleden öñ gire yine (EBU BEKİR). “Mademki herkesten önce din yoluna girdi, yine herkesten önce cennete girecek.”^{AUE} (MEHEMET BEN RECEB, *Nevḥat-ül-‘uṣṣāk*, 8. s.).

öñdin öñdün (bundan önceki kelimenin kadim biçimli ayrılma hâliyle; krş. § 245, 2. hatırlatma); VIGUIER (200. s.)’e göre *öydün*.

andan öñdin^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 79. yap.);

sizden öñdinkiler^{AUE} (aynı eser, 195. yap.); krş. *Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 87. yap.

öñür^{AUE} ve ayrılma hâli ile *öñürden*^{AUE} :

Dükelinden öñürden emîr-ül mü’minin “Hepsinden önce (den) müminlerin buyruğu”^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 39. yap.).

öñürdü:

imamdan öñürdü ruḳ’u’a inmek (MUHAMMED EFENDİ, *Risāle-i Birgivi*, 78. s.);

Gedük şehrinde öñürdü varub^{AUE} (Selçuklular tarihine ait metinler mecmuası^{AUE}) (III, 155. s., 1.10).

burun ‘evvel, önce’^{AUE} Belki ‘yüzün ön kısmı’ anlamındaki *burun* kelimesinin aynı ki⁹⁴⁷ Çağataycada görülmektedir.

⁹⁴⁶ Yazar bunu *eğtem* biçimiyle de gösteriyorsa da bu türlü söyleniş çok şüphelidir.^{AUE}

⁹⁴⁷ Yüzdeki *burun*, şehrenin önüne çıkmış kısmı olmasından dolayı yazar ‘önce, evvel’ manasında Çağataycada kullanılan *burun* edatının da aynı kelimedenden alınmış olduğunu söylemek istiyor. Bu fikrine biz ortak olamıyoruz:

andın burun^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 43. s.) krş. *burunğı*^{AUE} ve *burunagı* önceki^{AUE}

Aynı anlamdaki *ileri* (§ 379) zarfı da asıl önde demek olup aynı anlamda kullanılırdı:

Ölümünden ilerü tevbe kılsa 'ölümünden önce tövbe kılsa'.^{AUE} (1426 yazmaları, 220. yap.).

Krş. *ilerü zamanda*^{AUE} (krş. *evvel zamanda*, KÜNÖS, *Adakale'den Türkce Halk Hikayeleri*, 4. s.) ve şöyle iyelik ekiyle (§ 873, hatırlatma) :

‘âdetinden ilerüsü^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 84. s.);

Krş. Azericede aynı anlamda (ve göçüşmeli olarak) *irelû*^{AUE}

iki ıl bundan irelû gerek saña toy olaydı. "Bundan iki yıl ileri (önce) sana düğün olmak (yapılmak) gerekti."^{AUE} (FETH ALİ AHUNDÖF, *Temsilât*, 28. s.).

Zarf-fiile ait deyimler ile aynı edatların kullanılışı hakkında bk. § 1420, 2.

911. *so°ñra*, *so°ra* (bk. § 397 ve 896) zarf edatı önceki paragrafta söylenilen edatların anlamca zıddı olur:

Örn.: *sizden soñra* (Fransızcada olduğu gibi nezaket deymi);

bundan soñra 'bundan böyle';

şimden (= *şimdiden*) *soñra*.

Küçültme eki anlamıyla *sonraca* da denir.

Örn.: *Sâ‘at ondan soñraca Bab-ı ‘âliye ‘avdet eyledi*^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 249).

Yine krş. Küçültme ekini, iyelik ekini ve yönelme hâl ekini içine alan *soñracığıma* deyimini (krş. § 517).

Osmanlıcada yalnız 'sonuncu' anlamını bildiren *son* kelimesi Çağataycada aynı yolla kullanılır:

andın soñ 'ondan sonra'^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 55. s.).

Önünde demek olan *ileri* kelimesi 'önce' anlamını ifade edebildiği gibi bunun zıt anlamı olan *geri* kelimesi de (seyrek olarak) 'sonra' anlamını taşıyabilir:

Fikrimizce çehredeki *burun* kelimesi 'kokmak, koku veya buğu yükselip yayılmak' anlamındaki *burmak* (*Divanü Lügati't-Türk*, II, 266, 13 - 15) fiil adından türemiş olup kokuya mensup (koklama vasıtası) demektir.

Asıl öne mensup mânasında olması lazım gelen 'önce, evvel' anlamlı edat ise (önde, ileri olan) mânasında sayıların ilki: *bir* (ve doğu, kuzey lehçelerinde: *birr*; Ykl. Latince: *primus*) dir. Bundan *burun* (ileriye, öne ait, mensup) kelimesi türetilmiştir. 'ileriye gitmek' anlamındaki *barmaq*'taki *bar* kökü de aynı *bir* (*bir*)'in çeşidi olsa gerek.^{AUE}

şimden gerü^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 72. yap.).

Geri kelimesi Orhon kitabelerinde (RADLOFF'da K, THOMSEN de IE, I 29 ve 34) 'sonra' demek olan *kāsrā* (§ 896) kelimesine yaklaşılabilir.

(beri edatı için bk. § 912).

2. Ayrılma hâlini destekleyen yer edatları

912. Yönelme hâlini destekleyen *ñarşı* kelimesinden başka 379. paragrafta gösterilen bütün yer zarfları ayrılma hâlini destekleyen yer edatları görevini görebilirler:

dışarı, dışari.⁹⁴⁸

Örn.: *ķapudan*⁹⁴⁹ (*odadan*) *dışarı çıkmak*;

hāšā sözüm tavandan dışarı (GÜRPINAR, *Metres*, 463. s.) (halk ağzı) krş. § 472.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *daşra* (§ 896) kelimesi kullanılırdı:

hūduddan daşra.^{AUE}

Krş. Çağataycada:

tasavvurdan taşķarı^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 2. s.).

Aşağıdaki ifadede *dışarı* kelimesi yalın hâliyle kullanılır:

*ķapu dışarı*⁹⁵⁰ (*def*) etmek veya *ķapu dışarıya def etmek* (GÜRPINAR, *Metres*, 716 ve 97. s.).

içeri

Örn.: *ķapudan (odadan) içeri girmek* (MENINSKI, *Lexicon* kelimesinde bk. daha başka örneklerle).

Eski Osmanlıcada (seyrek olarak) *çerü* biçimindeki kısaltmış biçimde biliniyordu; fakat bu tutunamamıştır:

Bir kimsenin ķapusu yarığından ya bir delikten çerü bakmak^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 40. s.).

Krş. aynı eser, 67. s.: *çerüden*.

yokarı ve zıt anlamı *aşağı*:

Örn.: *bundan yokarı (aşağı)*;

ileri ve zıt anlamı *geri*;

bundan ileri (geri).

⁹⁴⁸ Yazar ahenksiz *dışari* biçimini de veriyorsa da böylesi yoktur.^{AUE}

⁹⁴⁹ *ķapu* söylenişleri son devir Osmanlıcasında *ķapı* biçiminde söylenirdi.^{AUE}

⁹⁵⁰ Deyim *ķapı dışarı etmek* biçiminde olup *dışarıya* burada hiç kullanılmaz ve *arada (defi)* kelimesinin söylenmesine de çoğu zaman lüzum görülmez.^{AUE}

Beri: *beri* (veya *berü* edatı) zarf olarak Fr. *en de ça* anlamında olup yer veya zaman edatı olarak (yönelme hâli destekleyen *şadar*'ın zıddı) Fransızca *depuis* anlamıyla kullanılır. Bazen de zaman veya mesafe hakkında açık ve kesin bir kavramı olmadan başlayış fikrini bildirir.

Örn.: *iki 'asırdan beri* (krş. § 1411);

öteden beri.

olar... hep heşâk olurlardı ta şol duvar kovuğundağı serçeden berüsi^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 177. yap.). [(bu kelimedeki:^{AUE}) iyelik eki *olar* kelimesinin öncül eki görevini görüyor (krş. § 873, hatırlatma)]

Yönelme hâli + *şadar*'la tamamlanan deyimlerde ayrılma hâli yeter:

Örn.: *küçükden büyüğe şadar*.

Ayrılma hâinden sonra *tatda*, *tutuñuzda* (*tutmağ* fiil adının çokluk kipleri) kelimeleri de getirilebilir.

Örn.: *Nane loğman ruğundan tutuñuzda her nevi şordiyal şışeleri*^{AUE} (GÜRPINAR, *Metres*, s. 880). Krş. 611. ş., aşığısı.

Öte (öncekine zıd bir anlamda) kelimesiyle onun anlamdaşı olan *anarı* (Eski Osm.) ki Doğu lehçelerinde *narı*, *arı* biçimlerini almış bulunuyor (krş. § 906 ve 1338).

Örn.: *ordan öte*;

ondan ötesi da'ire-i vazife hâricindedir^{AUE} (iyelik ekiyle § 873, hatırlatma) (*Tanin*, 17 Temmuz 1910).

Krş. öteki lehçeleri:

Serşaddden ötäye geçüb^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 211. s.) [*öte* ile yapılan deyim yönelme hâlini alır];

ortasından anarı geçürmeyüb^{AUE} (*Hulviyât-ı Şâhi*. 18. yap.);

Amu suydın narını aña müsellemler tutub^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târih-i Mülûk-i Acem*) (*narı* ile yapılan ifade yükleme hâlini alır.) (krş. § 906).

Hatırlatma – 389 ve 390. paragraflarda sayılan kelimelerden birtakımı ayrılma hâl ekli yer edatları olarak da kullanılabilirler:

bizden uzak.

3. Sebep edatları

913. Sebep edatları şunlardır:

1. *doşayı*, *doşamak* (krş. § 848) etrafını çevirmek, sarmak, fiil adından *doşayı* kelimesinin kullanılışı gittikçe azalmaktadır.

Örn.: *bundan dolayı*;
bir kelimeden dolayı.

Bu edat ...*vesilesiyle*, ...*hakkında* anlamlarını da verir (krş. § 884).

Örn.: *Sizden dolayı bazı şeyler sordular*.^{AUE}

2. *ötürü*^{AUE} (eskimiştir).

Örn.: *Yıldırım bir sehilce suçdan ötürü niçe kişileri helâk iderdi*^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 21. yap.).

Bu edat daha eskiden ikinci hecesinde ünlü olmadan *ötre*⁹⁵¹ biçiminde söylenirdi:

andan- ötre^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 10 ve 58. yap.).

Krş. Doğu Türkçesinde *udru*, *utru* (krş. § 139).

3. **nāšī* 'den dolayı';

Bu edat 'aslından neşet eden, çıkan' anlamında Arapça bir sıfat-fiildir (yine krş. § 1433 ve 1431).

4. Ayrılma hâlini destekleyen yön edatları

914. Şimdiki Osmanlıcada yön edatları genellikle yönelme hâlini alırlar; fakat Eski Osmanlıcada öteki Türk lehçelerinde birtakım yön edatları ayrılma hâli oluşturlar; o zaman yön veya yöneliş fikri *herhangi bir noktadan geçiş* fikrinden alınmış olur ki *herhangi bir noktadan geçiş* de ayrılma hâli ile ifade edilir.

yaña

yaña يانا , يانا , يانا (ve Çağataycada) imlalarıyla belirli ve MENINSKI tarafından *a* ve *e* arası bir ses işareti olan *æ* ile *y(æ)na* biçiminde bir telaffuzla gösterilen kelime, ayrılma hâlini destekleyen bir yön edatı olarak Eski Osmanlıcada şu anlamlarla kullanılırdı:

1. ...*tarafına*, ...*e doğru*;

Örn.: *Yönüm kible den yaña döndüreler* (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 59. s.);

⁹⁵¹ Yazar bunun yanında şüpheli olarak (veya *utru*?) diyor. Biz buna taraftar değiliz. Öyle görünüyor ki yazar, daha aşağıdaki *utru*, *udru* kelimelerinin tesiriyle buna bu şüpheli okunuşu vermiş bulunmaktadır.

Fikrimizce asıl *ötürü* olan ve birinci *ü'sü* düşmüş olarak *öt(ü)rü* de söylenilmiş bulunan bu kelime, *ötürü* biçiminde *ötmek* fiil adından bir hâl kipidir ki (Çağatay sözlüğü) *geçirerek*, *tesir ederek* demek olup sebep anlamı bundan doğmuş olmalıdır.

Utru, *udru*'ya gelince, bu 'karşı, zıddına, aleyhine' anlamına başka bir zarftır (bk. *Divanü Lugatî't-Türk*, I, 65 ve çeşitli yerler, krş. *utru lanmak*, *utrunmak*, *utruşmak*).^{AUE}

*Soñra kıbleden yaña sin*⁹⁵² *ķazaķar*^{AUE} (Bu yana deyimi ardınca iyelik eki gelmiştir; krş. § 873, hatırlatma) [Aynı eser, 61. s.];

eşıtmekliķüñi benden yaña tut^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 84. yap.).

Bu takdirde edat çoķu zaman kadim -din biçimini alıyordu:

Örn.: *İç yüzü cennetdin yaña tış yüzü tamudın yaña*^{AUE} (aynı eser, 40. yap.);

Ėısarı viresiz emmā bizdin yaña olasız ve bize göz ķulaķ tutasız^{AUE953} (ROUEN, 1493 yazmaları, 42. yap.).

2. ...bakımından, ...bakınca, ...yüzünden, ...cihetinden (+CA'nın anlamdaşı).

Bu kavramıyla *yaña* kelimesinin kullanılışı çok daha uzun müddet devam etmiştir.

Örn.: *Yiyecekten yaña sıkıntımız yoğidi*^{AUE};

Terbiyeden yaña nasıldır^{AUE};

Yazıdan yaña pek Ėeridir^{AUE} (ŞEMSEDDİN SAMİ'nin *Kāmūs-ı Türkî*'sinden çekilmiş örnekler);

Her bir taraşdan yaña sağlam (Karaman Türkçesi Tercümesi, 87. s.).

Yaña kelimesi aşağıdaki örneklerin de delalet ettikleri üzere 'yan' anlamında eski bir ad idi.

Gel seni bir yaña aķalım Ėidelim.^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 1493, 28. yap.)⁹⁵⁴;

Dağı bir yaña dönmeye yōni.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 4. yap.);

Kāfir bu yañadan yorib^{AUE} (ROUEN, Doğu yazmaları, 19, 48. yap.);

Her yañadan yordı^{AUE} (aynı eser, 9. yap.);

Oķ yaña bu yaña Ėezūb (Kırķ Vezir).

Bu *yaña* deyimi 'bu tarafa, buraya' anlamını veren bir zarf olarak çoķu zaman sade bir özne değişikliğini haber verir, 'pekleştirimli' bir anlamda kullanılırdı.

Örn.: *Biraz vaķıt eğlendiler ki ötesin berisin seyr iderlerdi bu yaña kāfirler Müslü-*

⁹⁵² Bizce 'kabir' anlamında olan bu *sin* kelimesini yazar *yaña* kelimesinden sonra gelmiş iyelik üçüncü kişi zamiri *sin* anlamıyla okuyarak tercüme e:miş bulunuyor.^{AUE}

⁹⁵³ İbaredeki "Bizden yana olasız." cümlesini yazar Fransızcaya "Bize taraştar kalınız." anlamıyla *restez nos partisans* biçiminde çevirmekle yetinerek "Ve bize göz kulak tutasız." cümlesinde susa kalıyor. Bizce bütün bunlar şöyle olmalı idi: *tournez-vous du cote de nous et attendez nos instructions* (kelimesi kelimesine: *jetez les yeux sur nous, et pretez-nous l'oreille*).^{AUE}

⁹⁵⁴ *Yaña* kelimesi aslı *yanğak* olup sondaki *k* düşmesiyle 'yan, taraş' anlamında olmakla beraber, bu örneklerde 'yana' (yani *yañ* + yönelme hâli) anlamıyla görünüyor. *Ė* kelimesinin eski anlamını, en ziyade yönelme hâline elverişli olmayan yerlerde görülmekte olup elverişli olanlarında bu, belirsiz bir durumda kalıyor.^{AUE}

manları şehre koyub..^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, yap.74);

imdi geldik bu yaña Yanko la'in kıssasına^{AUE} (aynı eser, 51. yap.)⁹⁵⁵.

915. Yaña adı yine 'yan, yüz' anlamını veren şöyle bir alay başka kelimeye yaklaşıtırlsa gerektir: *yañ* (bk. *yanlık* § 890. 5.; krş. Osm. *yansı* § 890, 1.b); *yañ*; *yağ* (doğu lehçeleri) 'yan, yaka' (bk. § 74; krş. Osm. *yakın*, *yaklaşmak*); *yağ*, *yağlık* (*yañlık* yerine PAVET de COURTEILLE); *yağa* 'yan, kıyı, derbend'; *yañağ*; *yiñağ* 'yan, yön, ana cihet'; *tört yınağtağı türilâr* "dört yöndeki tanrılar"^{AUE} (MÜLLER, *Uygurca*, 30. s.). Bu son kelime *yaña*'nın bulunduğu aynı şartlar üzere ayrılma hâlini destekleyen bir edat olarak kullanılırdı: *küntin yiñağ* 'güneşten (güneyden) yana'^{AUE} [aynı eser, 45. s.]. Run harfli kitabelerde *yañ* yazılışı ve buna tamamıyla benzer bir yapılanmaya rastlanmaktadır (Bunu RADLOFF *yân/yan* biçiminde okuyor: *brdñyn*= RADLOFF: *berdānyān* veya *berdinyān*⁹⁵⁶, *öndñyn*⁹⁵⁷, *yırdntayn* RADLOFF= *yıradantayan*⁹⁵⁸ (Nalaikha kitabesi, I, 11).

Aşağıdaki ardıcıl sınıftan kelimeler aynı aileye ait görünüyorlar (§ 139): *yön* veya *yün*⁹⁵⁹ (§ 38, 2. hatırlatma) 'yüz, yan'. Krş. edatlık deyimler § 953; *çeñe* veya *eñe* veya *eñek* (Türk-Tatar dillerinde ç X y keşiklenimi sık sık olur.) *çeñe*; Krş. *iyāk* (doğu Türkçesi) 'çene' (buradaki y'nin kayboluşu hakkında bk. § 83 y X ñ değişmesi hakkında, bk. § 74; Krş. *süyāk* X *sünāk* 'kemik'). Krş. PAVET de COURTEILLE, *Journal Asiatique*; 1882, 278. s.

Divanü Lugatî't-Türk (III, 272. s.), Oğuz lehçesinde 'kıyı, kenar, yan' anlamında bir *yaña* kelimesi veriyor. Bu da bu kelimenin Osmanlıca *yağa* ile akraba olduğunu açıktan açığa gösteriyor. Aynı eserde (III, 278. s.) *yan* anlamında iki a ünlülü *yañağ* kelimesi verilmektedir. Bu kelimenin söylenişi, MÜLLER tarafından *yiñağ* diye verildiğinden daha çok Osmanlıcanın *yañağ* anlamındaki *yañağ* kelimesine yaklaşıyor.

Yine krş. Altaycada *yaağ* veya *naağı* (Bunlarda *yañağ* yanında kullanılmaktadır.).

Yine *yağ* kelimesi sebebiyle bk. § 953.

eñek ve *çeñe* kelimeleri arasındaki akrabalık daha önce SCHOTT tarafından (53. s.

⁹⁵⁵ Krş. Çin Türkistanı Türkçesinde:

Uyan buyan ötkân adâmlar. "O yana bu yana geçen adamlar."^{AUE} ve *Pet. Archeologie Cemi-yeti Memoire*'ları VIII, 229. s.

Krş. *ol tarafke? bu! tarafke? ötüb*^{AUE} GRECARD, J. As., 1899, 331. s.

Krş. *qayan* 'nerede'^{AUE} Çağ. § 83.^{JD}

⁹⁵⁶ Belki *beridin yan* 'beriden (güneyden) yan(a)'.^{AUE}

⁹⁵⁷ Belki *öndin* 'yan önden (doğudan) yan(a)'.^{AUE}

Belki *yıradanta yan ıraktan* (garp) ta ki yan(a).^{AUE}

⁹⁵⁸ Belki *yıradanta yan ıraktan* (garp) ta ki yan(a) (batı).

⁹⁵⁹ Yazarın *yün* okuyuşu bizce şüphelidir.^{AUE}

vs *Über das Altaische* vs.'de) gösterilmiş bulunuyor.

Uranhaca da yanağa *çañağ* veya *caağ* derler. Kazan Türklerince ve Kırgızca da ise buna *çañağ*; Yakutçada da *sıñax* denilir.

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *yaña* kelimesi, *yañ* kelimesinin *-ğa* yönelme hâli ekli ile karıştırılmıştır: *yaña* < *yañga* < *yañğa*.

Örn.: *Her kıñkırı yaña yönünüz yönülürsä*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 134. yap.);

Dört yaña münâdi olduñar^{AUE} “Dört tarafına dellâl (salup) aradılar.”⁹⁶⁰ (ROUEN, 1493 yazmaları, 56 ve 49. yap.).

Krş. Yükleme hâliyle aynı ifadeyi (aynı eser, 36. yap.):

Dört yañın yığa boza Bursaya ğeldi.^{AUE}

Azericede de böyledir:

Bu yaña dön^{AUE} (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 187. s.);

Ordan o yaña yañkuz gidebilürsin mi^{AUE} (188. s.). Krş. MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 63. s.

Bu karıştırılışın var olduğu şu sebepten açıkça sabit oluyor. Osmanlıcada *yaña* kelimesi yerine Arapça bir benzeri olan *taraf* kelimesi konulmak istenilerek yönelme hâli edatıyla *tarafa* biçiminde kullanılmıştır.

Bundan çıkan sonuç da şu oluyor *tarafa* kelimesi de ayrılma hâlini destekleyen bir edat sayılabilir:

Örn.: *Benden tarafa saña helâl olsun* (RADLOFF, *Proben* (KÜNOS), 404. s., I, 3).

Krş. *benden tarafa* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 202. s.);

kapudan tarafa bakarak (MEHEMET FOUAD, *Ahız- Sar*, 163. s.);

O sizden tarafa çıkıyor (ŞEMSEDDİN SAMİ, *taraf* kelimesinin aşağısı).

2. hatırlatma – Uygurca metinlerde yine ayrılma hâlini destekleyen yön edatı *sıñar* kelimesi bulunuyor. Bu *yaña*, *yañağ* kelimelerinin anlamdaşdır (bk § 906):

törttin (veya *dörttdin*) *sıñar* ‘gökün) dört yanında’^{AUE},

añkutın (veya *añkudın*) *sıñar* ‘her yandan?’^{AUE} (RADLOFF, *Petersb. Akademisi Bull.* 15 Şubat 1910, 220. s.). Krş. MÜLLER, *Uygurca*, II, 29. s., I, 21. Krş. RUBGOUZİ, Londra yazmaları, 6. yap.:

Başı Ta’if sıñar azağı Mekke sıñar.^{AUE}

5. Ayrıkılık edatları

916. Osmanlıcada en çok kullanılan ayrıkılık (başkalık) edatları şunlardır:

⁹⁶⁰ Yazar bu cümlede *münadi* karşılığı olarak Fransızcada *heros* ‘kahraman’ kelimesini kullanmış görünüyorsa da bu bir düzen yanlışlığı olsa gerek: *heraut* olacak.

*başka*⁹⁶¹ ve *māda*, **mā'adā* (=o şey ki sınırı aşar) ve *gayrı*, *fazla* (asıl anlamı *artık*). Bütün bunlar 'ayrık, istisna, illâ, bir tarafa dursun, bir taraf, hariç' anlamlarını verirler.

Örn.: *bundan başka* (*mādā*, *gayrı*, *fazla*).

Anadolu'da *māda* kelimesi bazen yarı ünlü bir *d* ile *maça*, *madya*⁹⁶² gibi söylenir.

Bu edatlarla yapılmış edatlık deyimler için bk. 1468.

başka kelimesinin de ait olduğu öbür anlamındaki Türkçe kelimelerin sözü 343. paragrafta geçmiştir.

IV. Hem edat hem çekim eki +CA

917. Türk dilcileri hâl ekleri ile edatları birbirinden ayırt etmezler. Onlarca berikiler de ötekiler de alelade edatlardır (**edāt*^{AUE} Arapça çokluğu *edevāt*); fakat eskiden dilde asıl anlamıyla çekimi yok idiyse bile dilin bugünkü hâlinde bu vardır. Örnek olarak +*DAn* eki ilk hâlinde özel bir edat olmuşsa bile bugün ayrılma hâlinde başka bir şey değildir.

Hâl eklerini niteleyen ve onları edatlardan ayırdeden şey, üçüncü kişi iyelik ekini almış bir ada veya birtakım zamirlere (bk. § 254) katıldıkları zaman zamir n'si denilen bir ünsüzü kendilerinde geliştirmek gibi bir istidatta olmalarıdır.

Bununla beraber bu iki görevden her ikisinin de menzili üzerinde duran bir ek vardır. Bu bakımdan biz buna *edat-çekim eki* (ilgiç-sonuç [post-position-desinence]) adını veriyoruz.

Bu, gerektiği zaman hâl ekleri gibi kendisinde bir zamir n'si geliştirir ve göreceli hâli olarak sayılabilir (§ 243); fakat ad hâlleri çerçevesi içine giremeyecek kullanışları da kendisinde taşır.

⁹⁶¹ Sondaki *k* düşmüş olup bunun aslı *başkaḳ* 'başı başına, bağımsız' veya *boşkaḳ* 'boş kalmış olan, serazat, mutlak' olacak.

başkaḳ kelimesi Bulgaristan Türkleri arasında 'bağımsız' anlamıyla *başdaḳ* ve Rumeli Türkleri arasında ise *başlaḳ* biçimlerinde kullanılır. *Başına başlaḳ kıçına buyruḳ* derler. Bu bakımdan örneğin *bundan başka* tabiri asıl anlamıyla 'bundan bağımsız (olarak)' demektir.^{AUE}

⁹⁶² Bk. Léon MÉLAS'in Türkçe tercümesi, Atina, 1867. (Türkçe konuşan Karamanlı Rumlar için Yunan harfleriyle): *ματεᾶ* s. 55, *μαατιᾶ* s. 52. Bu metinlerde ıslak bazen *ı* bazen *e* ile gösterilmektedir. Krş. Aynı eser 48 ve 47. s.= *hālā* ve *alāt*. Krş. HINDOĞLU nakil yazısıyla: *aléat*= ve *alēāka* 'alāka yerine.

Krş. Ermenice nakil yazısıyla damaklaşık *o* (= *ö*) ki (Fransızcanın *œil* kelimesindeki *œ*'nin aksi olarak) *eo* biçiminde yazılmıştır: *ḳör*.^{JD+}

Divanü Lugati't-Türk (III. 156. s.)'da +CA edatın:n eskiden *gibi* kelimesindeki aynı salâhiyetle zamirlerde ilgi hâlini destekleyen bir kıyaslık (benzetme) edatı olduğunu gösteriyor (krş. § 874).

Bu anınca "Bu onun gibi(dir)." ^{AUE}

Küçültme eki olarak kullanılan +CAK ekinin ifade edebildiği anlam dalgalanmaları hakkında bk. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 220 ve 221. s.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada bu özelliği gösteren yalnız +CA eki değildi, siz edatı da hâl eki olma derecesine gelmiş ise de bu oluşum XVI. yüzyılda durmuştur (bk. § 881, hatırlatma).

Diğer taraftan, öteki Türk dillerinde olduğu gibi Eski Osmanlıcanın da +*lAyIn* (+*cllAyIn*) ve +CA biçimlerinde ekleri olan bir *karşılaştırma* hâli vardı. Bu durum +*lAyIn* sonucunun kullanılışından çıkmış olması (bk. bu edat hakkında § 890, 3.) ve +CA'nın da artık bir karşılaştırma (benzetme) değil, bundan daha belirsiz bir münasebet bildirmesi yönünden artık yaşamıyor ve işte bu yüzden biz bunun hakkında *göreceli hâli* deyimini kabul ettik. Buna karşılaştırma-nisbet durumu da denilebilir. *tek* edatı (§ 889) Çağataycada karşılaştırma (benzetme) eki olarak kullanılmıştır.

918. +CA ekinin köken bilgisi.

+CA eki genellikle 'miktar, zaman miktarı, zaman, devir' anlamlarını veren ⁹⁶³ *çağ* kelimesinden gelir:

on çağlık ^{AUE} veya *on mertebelik* 'on misillik' ^{AUE} (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 123. s.);

oļ çağda ^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 45. s.);

⁹⁶³ Osmanlıcada *çağ* < *çağ* biçiminde ses oluşumu devaralı ve sürekli olur. Krş. Doğu Türkçesinde < *oçag* Osmanlıcada *ocağ*, *cağ* < *ca* oluşunda sondaki boğazlı *ğ*'nin kaybolmasına gelince bu daha önce (VIII. asırda) Orhon kitabelerinde görülmüş bir şeydir. Bu köken bilgisi yine daha önce BOTHLINK tarafından verilmiştir.

çağ kelimesi de daha çok eski bir *çañ* kelimesinden meydana gelmiş farklı lehçelerde izleri (krş. Kırgızca *şan*) bulunan -*çañ* eki de bunu gösterir. BOUDAGOF, *çañ* kelimesini *çağ*'in anlamdaşı olarak veriyor (krş. § 1343, 3. dipnot).

Krş. Azericede -*can* ve Çuvaşçada (ünlü uyumu bakımından değişmez olan) -*çen*'ki bunlar -*çek*'in anlamdaşları (§ 905) olup ...*e kadar* anlamıyla ve yönelme hâli almış olarak sınırlayışlı edatlar hâlinde kullanılmışlardır (bk. DOBROLIOUBOF-ZOLOTNITSKI, 13.).

Yine krş. Tarançı lehçesinde bir *nâçan* ki Osmanlıcada bir *neçe*'nin anlamdaşdır:

Bir nâçan kün yol yürdi. "Bir nece gün (birçok günler) yol yürüdü." ^{AUE}

Bir nâçan çoñ bağlarnı yıydı. "Bir nece büyük beyleri topladı." ^{AUE} RADLOFF, *Prob.*, VI (Tarançı), 81. s.).^{JD}

aḥşam çağı ğelün^{AUE} (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 172. s.).

Biçimleri – Bu ek⁹⁶⁴ şu biçimlerde görünmektedir:

Osmanlıcada +ce/+ca, +cek/+çağ;

Doğu Türkçesinde +çe/+ça, +çek/+çağ;

Kırgızcada +še/+şa.

Yine bu, Çağataycadaki şu birleşik ilgide sıkı sıkıya bağlıdır: *çağlığ, çağlık* bu da -*çeli* (-*çalı*) biçiminde bir ek olmuştur.

⁹⁶⁴ Bağımsız olan *çağ* edatını da ihtimal aynı asla bağlamak yerinde olur ki bu şöyle kullanılmaktadır:

1. *Tahmin ve yaklaşık zarfı* Doğu Türkçesinde 'hemen hemen, şöyle böyle, aşağı yukarı' anlamlarıyla:

Örn.: *çağ (oğ) tiri* 'hemen hemen diri'^{AUE};

çağ çağ 'hemen hemen'^{AUE} (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 661. s.).

Bu edat kıyaslıkla beraber bulunabilir.

Örn.: *Oğ andan çağ büyük*. "O ondan hemen daha büyük."^{AUE} (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 32. s.);

çağgına ğenrāk 'hemencecik daha geniş'^{AUE} (GUIGANOF, *Rusça-Tatarca Sözlük*, 22. s.).

+cA(k) ekinin küçültümlük (küçültme eki) (§ 509) diye kullanılmasını şüphesiz ki (*çağ*'taki^{AUE}) bu anlama yaklaştırmak gerektir [*].

2. Pekiştirici *zarf* ki bir şeyin bir yerin veya zamanın bildirilişini pekiştirmeye veya kesinlemeye yarar. Bugün yerini *ta* (§ 441)'ya bırakmış olan bu edat Bulgarca ve Sırpçaya geçmiştir. Eski Osmanlıcadan birkaç örnek:

Örn.: *Çayın çağ aşağısında*^{AUE} (DIETERICI, *Chrest*, 36. s.);

ağacın çağ dorusuna^{AUE} (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, yap. 22);

yayın orta yeri ki çağ oğ çıkan mevzi'idir^{AUE} (*Kâmûs-ı Türkî*, I, 680).

Krş. *Divanü Lugati't-Türk* (1073 yılında), 279. s. göre:

Çağ oğ atnı tutul^{AUE};

Çağ amcanı urğul^{AUE}

GIESE (54. s. dipnot)'e göre Anadolu'da *çek*'te denir:

Böle uçucânı bissemidim çek giderdim. "Böyle olacağını bilseydim çek giderdim."^{AUE}

Krş. § 930 sonlarında^{JD}

[*] Yazar bu ifadesiyle, küçültüm bildiren +CAK'ın, bu ibaredeki *çağ* kullanımından doğduğunu anlatmak istiyor.

Hâlbuki burada küçültüm anlamı 'hemen' demek olan *çağ*'ta değil, onun arkasından gelen Türkçenin eski küçültme edatı olan *gına* (gine)'dadır. Bu bakımdan küçültüm anlamının 'hemen' anlamındaki bu *çağ*'la ilgisi olmasa gerek. Eski Türkçenin küçültüm eki olan -*ğ(g)ına* (-*ğ(g)ine*), lehçemizde yoktur. Yalnız 'çok zayıf, korada' anlamında kullandığımız *kağnem* sıfatında gizlenmiş bulunuyor:

kağ(ki)nem [vurgusuz]= *kağitciğim*.^{AUE}

Bazen *-cik/-cık, -çik (-çük)/-çık* ve hatta öyle görünüyor ki *-çi/-cı* biçimlerinde arıklaşmış bulunur, bk. § 509;

Krş. Doğu Türkçesinde *nāçūk* (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratu'l Evliya* ve N. M.) NEVAİ'deki nasıl ve *buçıklı* ki *bu çaçık* 'lı bu kadar yerindedir; *neçik* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 194, 13, 56, 57. yap.);

Yine krş. *tikinçi*^{AUE} (§ 904) *+cılAyIn* eki (.§ 890, 4.) ve Kırgızca küçültüm edatı *+şi (+çi)*.

Kısaca bu ek şöyle bir saymaca yazışa gösterilebilir: *+çañ* (krş. § 156.).

Vurgulanışa dair hatırlatma – Osmanlıcada bu ek gırtlak ünsüzü ile olduğu zaman daima vurguludur: *+cek, +cık*.⁹⁶⁵ *+CA* biçimiyle bulunduğu zaman (*nice* kelimesi istisna) sonu ünlüyle biten kelimelerin sonundaki ses vurgusunu kendisine alır: *ma^cnacā, zerrece* gibi ve sonu ünsüzle biten kelimedenden sonra kendisi vurgusuz kalır, *tarihçe* gibi⁹⁶⁶ (krş. § 192).

Kullanışı – *+CA (+CAk vs.)* şöyle kullanılır:

a) Doğu Türkçesinde asıl yapım eki olarak: *uraççaç* 'hasat', *bıçaçaç* 'ot biçisi' (G.). Bunlar belki *oraç çağı, biçiş çağı* yerindedir.⁹⁶⁷ Osmanlıcadaki *holçaç* 'sütyen', *elçek* 'eldiven' (Karaman lehçesi, 54. s.) kelimelerine gelince, bunlar küçültme eki olarak sayılabilir (§ 509).

b) Küçültme eki olarak § 509 ve aşağısı paragraflarda söz edilmiştir.

c) Bir takım fiil eklerinin meydana getirici ögeyi (bk. § 868, 864).

ç) Edat ve çekim eki olarak ki ilerideki paragraflarda söz edilecektir.

Edat-çekim eki görevini gören *+CA* şöyle kullanılmaktadır:

1. Miktarca karşılaştırma edatı ve (sonuçlanış yoluyla) sınırlanışlı edat olarak;

2. Nitelikçe karşılaştırma edatı olarak;

⁹⁶⁵ Bu küçültüm eki kelime sonunda olduğu zaman, öbür eklerde, vurguyu kendisine alır ve kendisinden sonra başka bir ek geldiği zaman, yine öteki eklerle vurguyu sona gelene bırakır. Bu takdirde genel olan bu vurgulama kuralından *-çek -cık* da nasibini almış olduğuna göre burada yazarın bunu ayrı bir hususilik diye dipnotlaması yerinde olmasa gerek.^{AUE}

⁹⁶⁶ Yazarın verdiği bu kural ve buna getirdiği örnekler fikrimizce doğru görünmüyor, şöyle olsa gerek:

+CA ekinin katıldığı kelimenin sonu ister ünlü ister ünsüz olsun vurgu o son hecedeki ünlüye gider ve *+CA* eki vurgusuz kalır:

Ma^cnā^oca, zerre^oce, ni^oce, tari^ohçe, be^onçe, fikri^omce, in^oa^onca vs.^{AUE}

⁹⁶⁷ Bunlar hakikaten Eski Türkçenin bir başka türlü ad tamlaması tarzıdır. Nitekim lehçemizdeki *Zerdāli oluğ, Çimen tepe* gibi tamlamalar da bu türlü oluşumlardan kalmaz.^{AUE}

3. Mutabıklık (uygunluk) fikri bildiren bir edat olarak;
4. Göreceli hâl eki olarak.

919. 1. *Miktarca kıyaslık edatı*. +CA (eski karşılaştırma durumu)⁹⁶⁸. Bu anlam doğrudan doğruya çağ, yani miktar kelimesinden türemektedir.

Bu takdirde +CA, miktar, sayı veya müddet fikri bildiren adlara katılır ve *şadar* (§ 891) kelimesinin anlamdaşı olur. Aslında yerini gittikçe buna bırakmaktadır.

Şimdiki Osmanlıcada bu ekin söylediğimiz bu anlamda hâlâ yaşamakta olduğu basma kalıp deyimlerden birkaç örnek:

zerrece olumsuz cümlede;

yüzlerce;

binlerce;

senelerce;

‘ömrü müddetince.

Aşağıdaki örnekler, bu ekin hâlâ pek canlı bulunduğu Eski Osmanlıcadan alınmıştır:

Dâne birince tâkat ‘bir dane (boyu) kadar takat’⁹⁶⁹ (*dâne birince*) (1426 yılı yazmaları, 30. yap.);

Müslümanlar ol kâfirleri iki kendülerce (= kendilerinin iki misli kadar) *görürlerdi*^{AUE} (aynı eser, 161. yap.);

Seniñ ‘adliñ biñ yılñı ‘ibâdetçedir^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 17. yap.);

*(ğabrimiñ) derinlüği boyumca oña eñni lügi*⁹⁷⁰ *yarisınca oña*^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 61. s.);

Yıldırım (Bâyezid) han Malğoç beğ eyitdi Tatarıñ çerisi bizim çerimizce var mıdır dedi Malğoç eyitdi ey Sultânım ol kimseniñ çerisi seniñ çeriñ şadar on anca (= on o kadar) *vardır*^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 25. yap.);

Resulün kırk peygamberce kuvveti var^{AUE} (1426 yılı yazmaları).

Krş. Çağataycada:

⁹⁶⁸ RADLOFF, bunun için *casus quantitativus* tabirini kullanıyor.^{JD}

⁹⁶⁹ *Dâne birince* oluşumu Türkçenin bu yoldaki ad tamlamaları arasında kulağa yabancı ve şivesizdir; hiç değilse *dänenin birince* olmalıydı. Fikrimizce bu *birince* kelimesi, aslı olması lazım gelen veya *boyınca*’nın yanlış bir kopya veya öyle okunuşu olsa gerek *dâne boyunca* ‘dane boyu kadar’.^{AUE}

⁹⁷⁰ Aslı *eñlilüğü* l > n değişimli ki bu değişim lehçemizde de durgun n’den sonra gelen l’lerde olur: *unnan şeker* ‘unlan şeker’; *yannış* ‘yanlış’ vs.^{AUE}

İki Mecnunca fırkati bar.^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, HARTMANN'a göre § 75).

Hatırlatma – Doğu Türk lehçelerinde aynı anlamda -çe ile *çağlık* veya *çağlıg* deyimini kullanılır.

Örn.: *Bir çopçuk yumarḥasıca (ğevher)* 'bir serçe yumurtası kadar (mücevher)' (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 103. s.);

Bir yarmaḥ çağlıg aḥ māñ "Bir akça kadar beyaz ben"^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratu'l Evliya*, 20. yap.);

Bu it çağlıg māni kötârgil "Bu köpek kadar beni yükselt (*Tanrım*)."^{AUE} (aynı eser, 12. yap.).

çağlık kelimesinin (*kadar* kelimesinde olduğu gibi bk. § 893) 'aşağı yukarı, tahminen' anlamlarını alabildiğine de dikkat edilmeli.

Örn.: *tört yüz çağlıg mula* 'dört yüz kadar molla.'^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratu'l Evliya*, 30. yap.). Krş. *çaḡlı* kelimesini ve sonra aynı anlamda: *on beş çaḡlı*^{AUE} (EBÜLGAZİ, 115. s.).

Yine krş. *an çaḡlı*⁹⁷¹ 'o kadar' ifadesini:

Sızlârgâ her yılda an çaḡlı nerse birâyın "Sizlere: her yıl o kadar şey vereyim."^{AUE} (aynı eser, 29. s.).

Daha önce de görüldüğü üzere Osmanlıca -çe^k eki ve Doğu lehçelerindeki -çe -*çelik*, -*çekli*, *çaḡlı* (aslî *çağlık*) yönelme hâline katıldıkları zaman sınırlanışlı bir anlam almaktadır (bk. § 905).

Aynı edatlar zamirlere eklenebilir ve ölçü zarfları yapmaya yarar: *bunca*, *şunca* (§ 476); *Bu çaḡlı*^{AUE} *bu çikli*^{AUE} *şol çaḡlı*^{AUE} *ol çaḡlı*^{AUE} 'bu kadar, şu kadar, o kadar'^{AUE}; *neçe* (Eski Osm.; Azerice) *ne çaḡlı*^{AUE}, *ne çeli* 'ne kadar'^{AUE} (Teke Türkmencesi).

920. 2. Nitelikçe karşılaştırma edatı olan +CA edatı bu kavramla bir hareket tarzı, bir uygulama şekli bildiren ifadelerde kullanılır (§ 886). Yine krş. +cAsInA (§ 929) ve +cIlAyIn (§ 890, 4.).

Örn.: *askerce*;

çocuḡça;

adamca;

eşekçe;

öylece.

Bu kelimeler sıfat olarak (belirtirler olarak) kullanılabilirler (krş. § 887).

⁹⁷¹ *o, ol, on'un* bir çeşidi olarak yalnız *anı*, *ana*, *anda*, *andan*, *anlar*, *anıñ* vs. gibi çekimli hâllerde kullanılan *an* zamiri, burada yalın hâlinde de kullanılmış görülür.^{AUE}

Örn.: *çocukça hareket; askerce bir temennâ.*

921. Millet adlarından yapılmış olan aşağıdaki ifadeler de sıfat olarak kullanılabilirler:

Türkçe veya Osmanlıca;

Türkçe lisan;

‘Osmanlıca kıyâfet.

Bu sıfatlar bu defa zarf görevini de ad görevini de görebilirler ve o zaman bizzat dil ifade ederler.

Türkçe (Osmanlıca) söylemek (zarf);

Türkçe (Osmanlıca) lisânı (ad);

Türkçesi za‘îf.

Başka örnekler:

Fransızca (vurgulanışına dikkat).⁹⁷²

‘Fransız gibi’ anlamıyla (sıfat) (*à la française*) *français*, ‘Fransız dili’ anlamıyla (ad) *le français*;

Rumca;

Ermenice;

Arnavutça;

Bulgarca;

Sırpça;

Çingânece⁹⁷³ veya Kıptice;

Macarca;

Połonezce veya Lehçe (Leh dilince^{AUE});

Rusça veya Moskov(f)ça;

İtalyanca, halk dilinde talyanca;

İng(i)lizce;

Aḷ(a)manca ve Eski Osmanlıcada: nemçece veya nemsece.

Krş. Eski Osmanlıcadan alınmış şu örneği:

Bu yazı ne dilcedir^{AUE} (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 57. yap.).

⁹⁷² Yazar bu kelimeye vurgulanışa dikkat diyerek vurgu işaretini *Fraⁿsızca* biçiminde birinci hecedeki *a* üzerine koyuyor. Bizce bunlarda ve bütün bu gibilerde vurgu +CA edatından önceki hecenin ünlüsü üzerinde olacaktır ki biz öylece düzelttik.^{AUE}

⁹⁷³ Yazar bunu böyle yanlış bir söyleyişle kaydediyor: *Çingenecce* olacak.^{AUE}

Krş. aşağıdaki buna benzer *nece?* ve *bizce*.

Örn.: *Bizcesi isnad ve frenkçesi atribüsyon denilir* (AHMED MIDHAT, *Galatât-ı Tercüme* üzerine Said Bey'in, 155-156. s.).

1. hatırlatma – Dolaylı veya dolaysız bir karşılaştırma (benzetme) ifade edebilen gibi edatından farklı olarak +CA eki daima dolaylı; yani bir eksiltili anlatıma dayanan bir karşılaştırma bildirir.

Dolaysız bir karşılaştırmaya (benzetme) örnek:

Insana ata ana gibi yâr olmaz.^{AUE} (Burada *yâr* kelimesi *ata ana* ile doğrudan = dolayısıyla olmayarak dolaysız karşılaştırılmıştır.).

Dolaylı bir karşılaştırmaya örnek:

Ahmed çocuk gibi (çocukça) davrandı (yani bir çocuk nasıl davranırsa Ahmed öyle, o çocuğun davranışı gibi davrandı, demektir. Burada Ahmed doğrudan doğruya bir çocukla değil; Ahmed'in davranışı bir çocuğun davranışıyla karşılaştırılmıştır; bu ise eksiltili anlatım ve dolayısıyla dolaylı bir karşılaştırmadır.);

gibi'nin özerkliği, hakiki bir ek olup kendi türüne göre Fransızcanın *-ment* ekine eşit bulunan +CA'dan daha büyüktür.

2. hatırlatma – +CA ekleri zamirlere de katılarak hâl ve nitelik zarfları meydana getirirler (§ 402).

anca (Eski Osm.): anlamdaşı *ancılayın*;

-nça (Orhon kitabeleri, IE THOMSEN'dan, 21, 22);

nice (Eski Osm.);

nâçûk (Çağatayca) 'nasıl'.

Örn.: *Ayasofyayı anca kim yaptılar durmadı*^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 72. yap.);

Anca munca yığlagan boıdı "O kadar bu kadar (= şöyle böyle) ağlar oldu."^{AUE} (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 343. s.).

3. hatırlatma – Çağataycada *çağlık* (§ 919, hatırlatma) kelimesi, nitelikçe bir karşılaştırma da ifade edebilirdi (bk. PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügatı*, 276. s.). Sondan bir önceki örnek. Krş. BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 4. yap., I, 11.

922. 3. Uygunluk edatı olan +CA – Bu kavram önceki ile göreceli hâli olanı arasında bir şeydir. +CA böyle kullanıldığı zaman göre, **nazaran* ile *selon*, *d'après*, *conformement*'nin anlamdaşdır.

Böylece yapılan ifadeler çoğu zaman iyelik ekiyle beraber bulunur:

Örn.: *fikrimce*;

zannımca.

Bunlar sık sık edatlık deyimler niteliğini alırlar.

Örn.: *mücibince*;

iktizâsınca;

ardınca;

‘ağ(a)bince;

izince.

Bu deyimler Osmanlıcada eskidirler.

Örn.: Biz Mūsānıñ ardınca dañi resûl gönderdik ki birbiri izince geldiler.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 77. yap.);

*namazdañ*⁹⁷⁴ *‘ağabince* (aynı eser, 117. yap.);

*anların yilisince*⁹⁷⁵ *ğelen tâbi‘in* (aynı eser, 189. yap.);

begler kabağca dağlarınca Hacı Kâra (Azerice) ‘beyler önde, onların ardınca Hacı Kâra’^{AUE} (FETH ALİ AHUND OF, *Temsilât*, 184. s.).

Krş. *kişiniñ kâyninçe barursân* ‘kişinin ardınca gidersin’^{AUE} (FERİDÜDDİN ATTÂR, *Tezkirâtü’l Evliya*, 169. s., I, 13).

923. 4. Görecelik hâl eki olan +CA – Göreceli hâli (krş. § 243) bir münasebet, bir bağlantı fikri bildirir. Yunancanın ve Latincenin göreceli yükleme hâli ile olduğu gibi Arapçanın (**et-temyîz*) temyizisi ile bir benzerliği vardır.

Örn.: *bence* ‘bana göre’;

ma‘naca;

O benden yaşca daha büyükdür (yaş hususunda, yaş itibarıyla).

924. Cümlelerin fiili edilgen ise +CA ekiyle gösterilen göreceli hâli bazen bir bulunma hâline bazen bir araç, vasıtalık ekine eşit olur.⁹⁷⁶

⁹⁷⁴ Yazar *namazdañ* kelimesini ‘tan namazı, sabah namazı’ anlamında alıyor. Biri Türkçe biri Farsça iki kelimenin Fars tarzında tamlama oluşturulması mümkün olsa bile, bunu *nama-zı dañ* okumak lazımdı. Fikrimizce buradaki Arap harfli *dañ* hecesi, *iñ* yazılışından bozma olup kelimeyi *namazın* şeklinde okumak gerekir ve yalnızca ‘namazın arkasından’ demektir.^{AUE}

⁹⁷⁵ Yazar *yilisince* kelimesinde *yili’yi yele’nin* bir çeşidi sayarak ‘at yelesi’ anlamını alıyor; hâlbuki bu kelime *ardınca* demektir. Bk. *Et-Tuhfetü’z-Zekiye fi’l-Lügati’t-Türkiye: yilimek* ‘inzimam etmek, katılmak’; *yi’ü* (Çağatayca) ‘birbirine katılmış olan ferdler, kalabalık (halk, ahâli)’^{AUE}

⁹⁷⁶ Bunu yazarın bulunma hâlinin yerine sayması bizce doğru görünmüyor. Böyleleri genellikle ‘marifetiyle, tarafından’ demek olup yalnız araç hâli görevindedir.

Buraca (bura (halkı) tarafından) bilinmiyor;

Devletçe (devlet tarafından) kabul olunan fiyat;

Örn.: *buraca bilinmiyor*; bulunma hâli ile *burada* kelimesi de *buraca* söylenebilir; *devletce kabûl olunan fiyat*.

Arapça pasif sıfat-fiillere örnekler:

herkesce ma'âlûm;

cümlece müsellem;

bizce müsta'mel.

Hatırlatma – Eskiden *nerede* yerine (bulunma hâli ile) *şanda* veya (göreceli hâli ile) *şança* kelimeleri farksız olarak kullanılırdı (1426 yılı yazmaları, 75. yap.) (krş. § 934).

Aşağıdaki örnekte göreceli hâli (yön hâli) bir yönelme hâli yerindedir:

Orduña şatt-ı hümayun yaz ki herkes yerli yerince gitsin (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 42. s.).

925. +CA ekinin asıl hâl ekleri kadar sık kullanılmaması, onun yerine daha açık ve kesin anlamlı birçok deyim kullanılmasından ileri gelmektedir. Diğer taraftan Türkçede Arapça kelimeler oldu mu, bazen bunların göreceli yükleme hâlini kullanmayı tercih ederler. Aşağıdaki cümlede her iki yolla ifade edişin yan yana örnekleri görülmektedir.

Örn.: *Şarh Türkçesi telâffuzca ve süreti ifâdece bir az şaba ve bizim garb Türkçemiz ise çok daha zarıfdir; lâkin şâ'ideten ve esâsen şarh Türkçesi doğru ve bizimki şağatdır* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

926. Özel kullanışları – 1. +CA (+cek) eki birtakım topluluk adlarına katılarak umumluk (totalité) fikri tanıyan bir çeşit göreceli hâli meydana getirebilir.

Örn.: *Âilece (gezme) oturmaş...*;

şadıyı kôyce kabûl etdiler.

Anadolu'da aynı anlamda +CAk biçimi kullanılır: *âilecek* (=Adana ve Karaman taraflarında *horantacak*); *kôycek*.

Hatırlatma – Bu deyimlere bütün anlamında *olanca*'yı da katmalı (Bu kelime aslında kendiliğinden bir umumluk anlamı taşıyan *ol-* ve daha iyisi *var olmaş* fiil adının sıfat-fiili *olan*'dan yapılmadır.) (krş. § 1203 ve 1198, hatırlatma).

Örn.: *olanca kuvveteile veya var kuvveteile*.

Doğu lehçelerinde doğrudan doğruya *bar* (=var) kelimesinden yine 'bütün' an-

Herkesçe (herkes tarafından) malum;

Cümlece (cümle tarafından) müsellem;

Bizce (bizim tarafımızdan) müstamel vs.^{AUE}

lamında (kelime kelimesine var (olan) kadar^{AUE}) *barça* kelimesini yaparlar.

olanca kelimesi, ad olarak varlık, bütün varlık anlamını verir.

Örn.: *olancasından soyuldu* (MİHRİ, *Letâif-i Âsâr*, 8. s.). Krş. başka bir örnek (§ 1471. ilk kelimeler: *günde bir*)

Ancağ olub olancası bu deyil saña söz var daği söyleyecek (De CARBÖGNAND, *Gram. turca* 667. s.); Aynı cümle Yunanca yazılmış *Alexandrides'in dil bilgisi kitabı*'ndan (Viyan, 1812, 147. s.) alınmıştır.).

Şu örnekte *olanca* kelimesi kendi sıfat-fiil niteliğini hâlâ yaşatmış görünüyör:

Eğər ol, davarluqlarıñ yavu kılınanın isterseñ ve uyuz olancalarına timar ederseñ eğer o davar (koyun)çıqlarıñ zâyı kılınanlarını ararsan ve uyuz olanları kıadarını timar edersen.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 216. yap.).

Aşağıdaki cümlede yine böyle fakat bu defa *ele girmek* fiil adından yapılmış bir biçim var:

Bedevî ümerânıñ nevan? 'ısyânı... zâhir olursa mecañ vermeyüb, ele girencesiniñ başın keshüb...^{AUE} (*Kānunnāme-i Mısır*, 38. yap., ROUEN kütüphanesi yazmaları, XVII. yüzyıl sonu).⁹⁷⁷

927. 2. Bazı durumlarda ise +CA eki aksine bir daraltış bir sınırlayış fikri taşıyor görünmektedir. O zaman +CAK ekini toptan bir miktar bildirecek yerde, yalnız gösterilen bir miktarı bildirip bu sayıdan fazlasını bildirmez.

ancağ (= o kadar^{AUE}) zarfının 'ilkleme' anlamı da böyle idi (bk. § 439, 430). Yine krş. Azericede *ikicesi* 'yalnız o ikisi' (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 73. s.).

Bu kavram tahmin zarfı olan +CAK'ın anlamına yaklaşıyor (bk. § 918, 1. dipnot) ve +CA ekinin kullanış kökeni olarak görünüyör.

928. +CA ekinin *uzatmalı* – Bazen +CA eki lehçelerde +CAz uzanık biçimiyle görünür.

Örn.: *boyuncaz yerine boyunca* (Makedonya'da *Çetirok* köylülerinin lehçesinde).⁹⁷⁸

⁹⁷⁷ Karaman Türkçesine çevirisinde 'yetecek kadar, yeter sayıda' anlamında *yetençelik* tabiri bulunmaktadır:

yetençelik ücretdir II. 123. s. *yeten, yetmek* fiil adından geniş zaman sıfat-fiili ve geçmiş zaman sıfat-fiili anlamlı bir sıfat-fiildir; fakat bu kelimenin bütününü acaba *yetencelik* gibi bütünlük bildiren görecelik hâlinin bir uzantısı diye mi... yoksa *yetençelik*'i böyle sayıp bundan *çelik* kadının § 919, hatırlatmada sözü geçenler çeşidinden birleşik bir edat diye mi almak lazım geleceğini bilmiyoruz.^{JD}

⁹⁷⁸ Başka bir örnek: *Fransızcaz, imansızcaz, dinsizcez, kalemle yazılmayacak* (Eskiden Sela-

Aynı uzantı Anadolu'da özellikle *-DikçA*, *-InçA* ve *-IcAK* gibi zarf-fiil kiplerinde (bk. § 1370, 2. hatırlatma) bulunur.

Küçültümlerin uzantısında bulunan *-ez* ögesi (*evcegiz*^{AUE}) bunlara yaklaştırılmalı (§ 509 ve 510).

Bütün bu yaklaşımlar, bütün bu farklı ögelerin menşe ortaklığına dair olan bizim kuramımızın lehinde bulunan bir alay delillerden meydana gelmiştir (§ 930).

929. +cAsInA eki

Bu, +sInA ögesiyle pekiştirilen +CA ekinden meydana gelmiştir. Bu +sine ögesi de +sIn biçimindeki üçüncü kişi iyelik ekiyle yönelme hâlinde yapılmış görünüyor (krş. § 517 ve 796).

+cAsInA eki birkaç ada ve sıfat-fiile de katılır.

Adlara katıldığı zaman, 2. +CA ekiyle fakat ondan daha fazla, bir şiddette aynı anlamda olur (bk. § 920).

Örn.: *adamcasına*;

böylecesine;

düşmancasına intikam almak;

canavarcasına hareket;

çilgincasına sevmek;

k'örcesine müteassib (KARAOSMANOĞLU, *Bir Serencam*, 101. s.).

Fiil kiplerine katıldığı zaman karşılaştırma edatlık deyimleri yapmaya yarar. Böylelerinden § 1458 ve aşağısında söz edilecektir.

+CA ekinin Osmanlıcada bu özelliği yoktur.

Hatırlatma – Eski Osmanlıcadan alınan aşağıdaki cümlede *hançasına* (*hanca*'ya yaklaştırılacak krş. § 924, hatırlatma) nereye olursa olsun.

*Eri desturunsuzun evinden çıkub hançasına vırmaya (hançasınaya)*⁹⁷⁹ (1426 yılı yazmaları, 127. yap.).

930. Karşılaştırma edatları üzerine görüşler ve 'tek' edatının köken bilgisi – Bundan

nik'te okuduğum bir mektepte Fransız kalem ucuyla hazırladığım Arapça görevlerinden birinin altına Arapça ve *ulûm-u diniye* hocam rahmetli HÜSEYİN HÜSNÜ EFENDİ'nin (Makedonya'da Poroy kasabasıandı.) yazdığı hatırlatma... hep جز imlasiyla.

Bursa'da iken farklı ağızlardan işittiğim şart kiplerinin çokluk birinci kişilerindeki z'ler bu cinsten olmayıp *k*, *k* zamirleri yerine kullanılan *z* zamirleridir: *gelsez*, *alsaz* 'gelsek, al-sak'.^{AUE}

⁹⁷⁹ Yazar Arap harflisinde yerli yerine konmayan noktalardan dolayı kelimeyi böyle okuyorsa da bizce bu, bizim okuduğumuz gibi sonda *ya* olmadan yalnızca *hançasına* olsa gerek.^{AUE}

önceki sergileyiştten şöyle bir gelişme çıkarabiliriz:

Miktar fikrini bildiren bazı kelimeler (çağ ve daha sonraları *kadar*) önce miktar (= kadar), sonra nitelik (= gibi) anlamında karşılaştırma edatlar olurlar. En sonra yönelme hâline katılarak sınırlayışlı edatlar (= e kadar) hâlini alırlar.

Şimdi *tek* (*dek*) karşılaştırma edatının da aynı oluşuma uğradığını meydana çıkarmak meselesi kalıyor. Bu kelime aslında 'miktar' anlamındaki *deñ*'den geliyor. Bunu da aşağıdaki anlam ve biçimlerde buluyoruz:

Eşit olan iki sayıdan her biri (yalın anlamıyla).

Bir yük hayvanına yükletilen yükün iki kadından her biri (somut anlamıyla^{AUE}) ki bunlara *deng* veya *tek* (*dek*)⁹⁸⁰ (ve lehçelerde) *tay* derler.

tek: eşit bir birlik, eş, çift'in bir tanesi:

Bu şamdanın tir teki var (İstanbul çarşısında işitilmiş bir cümle).

Küpeyi aramış bir tekini bulmuş, diğer teki gâip olmuş idi^{AUE} (Türk Masalları, 81. s.).

Krş. Azerice:

Başmağımın tayı ayagımdan sürçüb çıhdı^{AUE} (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 163 s.).

Genellikle birlik: *tek* (Çağatayca *taḡ*) biricik, çift olmayan (çift in zıddı); *tekin* 'yalnız'; *tekinsiz*⁹⁸¹ '(perilerle) sık sık ziyaret edilen'; Krş. Doğu Türkçesinde *tıp taḡ* ve *tigin*⁹⁸² 'bedava' (G.).

Müsavi, eşit, denk: Çağataycada *tāñ*, *tiñ* ve *iz* ile uzatmalı olarak: *tāgiz*, *tigiz*: *ülüşni*

⁹⁸⁰ *deng* biçiminde dişli genizli ki (ñ^{AUE}) (bk. § 73) ayrışarak iki ses ng olmuştur. *Tek* < *dek* biçiminde ise bu basit bir boğazlı hâline gelmiştir (bk. § 74).

Bir Karamanlı Hristiyan bana *kaḡa dengi* tabirindeki *deng* kelimesini şöyle anlatmıştır:

İki çuval dolıdurulsa, çuval demezler kıbarımsı dek derler.

tek kelimesi Arapçanın *ferde* kelimesine denktir. Bilindiği üzere bu kelime Arapçadan Fransızcaya *farde* biçiminde geçmiştir ki Yemen *moka* kahvesi dengi demektir.^{JD}

⁹⁸¹ İhtimal *tekin* kelimesini sınırlayıştı edat olan *değin* biçimine yaklaştırmak gerekir. Bu takdirde bunu fiile ait değil de ada ait bir kökten saymalı (krş. § 904). Bu Fransızca'yı muhtemel kılan şudur ki *-In* eklerinin çağ ile uyumlu bir kullanımının izleri vardır. *ş* < (*c*) ç olan Kırgızcada *şayın* biçimi (MELIORANSKI) sınırlayıştı edat olarak görülüyor.

-leyin/ -layın ekinin (§ 890, 3.) bir çeşidi olan *-deyin*, *-dayın* ile bu *değin* kelimesini *l X d* değişimi yapılan Türk dillerinde birbirine karıştırmamak.^{JD}

⁹⁸² *tek* kelimesi 'yalnız ve hâli' anlamıyla Farsçaya da geçmiştir: *Tek ü tenhā*. Buradaki *tek*'in 'yalnız ve hâli' anlamında olup *tekinsiz* de (perilerden) yalnız ve hâli olmayan anlamında görünüyor. 'Şehzade' anlamında olan *tekin* ise belki asıl anlamıyla *tikin* 'dikilmiş, nasbedilmiş, kaymakam' olup yalnız şehzadelerin babaları han yerine hükümet edenleri anlamında olacak.^{AUE}

ting (başka yazmada:⁹⁸³ *tigiz*) *kılğay irdük* “(her) parçayı denk (müsvi) yapardık.”^{AUE} (SÜLEYMAN HAKİM ATA, I.221 ve 228). Krş. *taydaş* (Karaman Türkçesi, II, 3. s., I, 2); *taytuş* (Azerice: FETH ALI AHUND OF, *Temsilât*, 65 ve 103. s.); *tāntuş* (*ting tuşluğ* da ALI ŞİR NEVAL, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 107. s.); *dañdaş*^{AUE} RADLOFF, III, 1658. s.: Arkadaş, eş; krş.⁹⁸⁴ *yok sanğa taş tängä* (*Kutadgu Bilig*, Kahire yazması, 7. mısra).

Eşit, düz: *tigiz*⁹⁸⁵ *yer* ‘düz yer’ yani ova (G.); *deñiz*⁹⁸⁶.

BOHTLINGK (*Vocab.* 94. s.)’e göre *tāñ* Yakutçada denk; yani düz ve müsvi, eşit; sa-tıh, eşitlik, çift olma anlamındadır; *manıxa tāñ* aynı biçime.

Aynı yazar bu kelimeyi Moğolcanın ‘denge, eşitlik, benzerlik’ anlamındaki *teng* kelimesine yaklaşıyor (KOWALEWSKI’ye atfen).

Rahat, suskun, dikkatli.

*tik*⁹⁸⁷ *haldılar* ‘hayretten susa kaldılar’^{AUE} (SÜLEYMAN HAKİM ATA, 1078);

Ünün çıkarmayın tik olturdılar “Sesini çıkarmayarak susmuş oturdular.”^{AUE} (aynı eser, I.440).

Krş. Osmanlıcada *diñilmek*⁹⁸⁸ ‘rahat etmek’.

Deñ kelimesi *çağ*’da olduğu gibi edat olmadan önce zarf ve sonra (+*l* ile krş. § 918) birleşik edat olarak kullanılmıştır: *Bu deñlü* bu misilli ‘böyle’ § 344, hatırlatma; o kadar 1426 yılı yazmaları, 281. yap.); *Ne deñlü* (§ 402) ‘ne misilli, ne gibi ne kadar’:

Geyik destanı deñlü rağbeti var (LÂTİFİ, *Tezkeretü'l Evliya*, 304. s.).

Karşılaştırma edatı olarak kullanılan *-tek* (*-dek*), *teg*, *dey* (*day*), *diy* (*dıy*) hakkında bk. § 889 ve sınırlayış edatı olarak kullanışları hakkında bk. § 904

⁹⁸³ Bu Arapça harfli kelimelerde ک harfi sağır kâf; yani nğ yerinde de kullanılmıştır. Bunun *tingiz* okunması muhtemeldir.^{AUE}

⁹⁸⁴ Bu mısranın aslı Kahire nüshasında şöyledir:

Sen ök sen adın yok sanğa taş tängä; yani ancak sensin, başka yok sana eş, denk, ha!... (12. s., 14. satır).

Tuş kelimesi ‘karşılaşmak’ anlamında *tuşmak* fiil adın: vermiş görünüyor. ‘Karşılaşan, karşı, duran’ anlamına *tuşman* Farsça *düşmen* kelimesini vermiş olabilir. *tengä* sonundaki ä (*a*) ise lehçemizde pekiştirme edatıdır. Bir çeşidi de *ha*’dır: *gelsene, alsana, yaz ha* gibi.^{AUE}

⁹⁸⁵ *Tigiz* kelimesindeki g’nin de aslı nğ olabilir.^{AUE}

⁹⁸⁶ Lehçemizde de bu mana ile kullanılır: *Tek durur mu. elinde çiftesi var + Rahmi yoktur sizi görürse kıyar* (MUALLİM NACI).^{AUE}

⁹⁸⁷ Bu kelimenin aslı belki *tāñ* ‘şaşkın, hayrette’dir; yoksa yazarın çevirisinde verdiği bu ‘hayret’ anlamı *tik* kelimesinden çıkmaz.^{AUE}

⁹⁸⁸ Osmanlıcada bu fiil adı, *dinlenmek*’te görülen *din* (*tin*) kökündendir. Bu ‘nefes, ruh’ anlamındadır: *dinlenmek* ‘nefeslenmek, istirahat etmek’, *dinmek* ‘rahat etmek’ anlamına olup bunun *dinilmek* biçimi olduğunu bilmiyoruz.^{AUE}

Yine krş. sınırlayışlı edat olarak kullanılan *tāgli* (§ 904).

Hatta bu kelimenin pekiştirme edatı olarak kullanıldığının izleri de var (§ 999, 1000 ve 1043). Bu da *deñ* ve *çağ* (§ 918, 2. dipnot) kelimeleri arasındaki benzerliği tamamlıyor.(**)

VIGUIER, *Türk Dili Unsurları* (185. s.) *çağ*'ın anlamdaşı olarak pekiştirme *tağ* (veya *ta*) edatı veriyor:

çağ veya *tağ* veya *ta burayadağ*.

Yine krş. Trabzon ağzında *tağ Vana* (gitmek) de 'Van'a (yani uzaklara) gitmek' (PISSAREF, *Zapiski vost. otd.*, XIII, 1901, 173. s. ve 113 aşağısı).

441. paragrafta sözü geçen *ta* edatı aynı sesli *tā* biçimindeki Farsça kelime ile karışabilir; fakat fikrimizce bu, Türkçe (*deñ* yerinde) *tağ*'dan türemiştir. Yine bunlarda bir taraftan (*tağ*'a benzer bir biçim olan; krş. *çek* ve *çağ* krş. § 918 sonları) *tek* ile bir taraftan da Farsçadaki *tāk* (Bundan *tākim* doğmuştur.) arasında karışmıştır.

Hatırlatma – Yine pekiştirme edatı olan *deñ*'in bulunma hâl eki olan +*DA* (Aslı olan -*dek*'den gırtlak sesi *k* düşünüyedir.) ve ayrılma hâl eki olan +*DAN*'a kökü olduğunu belki de kabul etmek lazım gelir. Bu varsayımın Türkçedeki ad çekimi tarihinin bazı karanlık noktalarını aydınlatmak gibi bir faydası vardır. Bu takdirde Orhon kitabelerinde -*de*'nin neden bazen -*den* yerine kullanılmış olduğunun sırrı anlaşılmış olur (Örn.: *anda kisrā* 'ondan sonra'; RADLOFF'da THOMSEN'de IE, I, 29 ve 34; krş. MÜLLER, *Uygurca*, 10. s.).

İki yaşda altın oğlan 'iki yaş(ın)dan aşağıda çocuk' ve yine aynı ekin neden Eski Osmanlıcada bir yönelme hâli - ayrılma hâli (bulunma hâli^{AUE}) eki olarak *ğanda gidersin* "Nereye gidersin?" kullanılmış olduğu bilinmiş olur. Diğer taraftan bilindiği üzere -*deñ* (*teñ*) bir sınırlayış edatı (= değin kadar) olmuştur (§ 904).(***)

En sonra şuna da dikkat edilmeli ki Altaycada ayrılma hâl eki -*den* (-*ten*)'dir.

Aynı varsayım ile *Kutadgu Bilig*'de belirli ve zamirlerin ilgi hâline *din* (veya *tin*?) edatını getirmekle yapılan zamirlerin ayrılma hâlindeki bu yapılışın anlamı açıklanabilir:

sânindin hoşub 'senden isteyip'^{AUE} (41, 11. beyit);

anıñdın naru 'ondan öte'^{AUE} (31, 15. beyit);

munıñdın pazagı (= başağı okunacak) 'bundan sonrası'^{AUE} (37, 25. beyit) vs.

Bilindiği üzere *tek* (aslı *teñ*, *deñ*) edatı, kıyaslık edatı olarak kullanıldığı zaman zamirlerin ilgi hâlini oluşturur.

Bu ise bizi, ayrılma hâlinin eskiden bir karşılaştırma hâli olduğu fikrini kabule

sevk ediyor (Bunu ayrılma hâlini destekleyen sıfatlarda karşılaştırma derecesi kavramına yaklaştırmalıdır (§ 367). Karşılaştırma fikri önce nisbetsizlik, sonra da bugün ayrılma hâli seçkin nitelik olan uzaklaşma fikrine doğru bir oluşum geçirmiş olacak § 278.

Ayrılma hâli kavramının gelişmesine gelince, +CA biçiminde başka bir karşılaştırma edatının bunu oraya götürdüğü daha önce görülmüştü (§ 924).

V. Edatlık deyimler

931. Türkçenin edatları sayıca azdır: Şuna dikkat edilmiştir ki Fransızcanın örnek olarak *sous*, *devant*, *derrière* gibi edatlarının Türkçe karşılıkları yoktur. Diğer taraftan içlerinden birkaçı (örneğin: *üzre*, *içre*, *taşıra*, *yaña*) bugünkü kullanıştan çekilmiş bulunuyor. Türkçede bu edat kıtlığı onların yerine sık sık edatlık deyimler kullanılmakla önlenmiş oluyor.

Edatlık deyimler yalın bir mesafe veya yer (bk. § 389) ve daha seyrek bir biçimde sebep, tarz vs. fikrini saklayan bir addan meydana getiriliyor. Bu adı örnek olarak üst'ten sonra bir ad tamlaması (iyelik) eki getiriliyor. Bu normal olarak bir edat alması gereken bir ada iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görüyor.

İşte böyle meydana getirilen deyim bir zarf hâline veya göreceli hâline konuluyor.

Örn.: *üstünde*.

Edatlık deyimlerde belirli iyelik ekinin öncülü aynı cümlede söylenmiş ise bu deyimle birinci sözcüğünü kendisinin ikinci sözcüğünü edatlık deyimden meydana getirdiği bir ad tamlaması meydana getirir.

Örn.: *evin üstünde*.⁹⁸⁹

932. İyelik eki kişi kavramına (= birinci kişi zamirine) iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görüyorsa öncülün söylenmesine lüzum yoktur.

Örn.: *üstümde*.

İyelik eki belirsiz bir üçüncü kişi eki (§ 234) olduğu zaman da böyledir: *üstünde*. Bu ifadeler Fransızcanın *devant*, *dessus*, *derrière* vs... zarflarına eşit hakiki zarflık deyimleri meydana getirirler. Böyle ifade ediş tarzı Osmanlıcada pek revaçtadır.

Örn.: *üstünde bırakım*;

içinde kaldı vs. (krş. § 392, hatırlatma).

⁹⁸⁹ Sebep bildiren edatlık tabirlerin (iyelik eki almadan) ayrılma hâlinde bir addan meydana getirilen bir başka türü vardır. Bunlar iş adlarına katılarak sebep anlamlı edatlık tabirler ortaya çıkarılır (bk. § 1440).^{JD}

933. Edatlık deyim, normal olarak bir edat alması gereken ad ile bir ad tamlaması meydana getirir. Bu bakımdan bundan daha önce geçen görüşler yalnızca ad tamlamasıyla ilgili kuralların uygulamasından başka bir şey değildir (bk. § 1091 ve 1092).

Bunun sonucu olarak edatın dil bilgisi bakımından göreviyle edat deyiminin dil bilgisi bakımından görevi arasında önemli bir fark çıkar. Edat, daima başka bir kelime ile beraber bulunan bir kelimedir. Edatlık deyim ise bir ad (iyelik) tamlamasının öğelerinden biridir ve bazı durumlarda yalnız başına kendi görevini görebilir.

934. *Edatlık deyimlerin hâl ekleri* – Yer (veya zaman) edatlık deyimleri (bulunma, yönelme ve ayrılma hâli gibi) zarflık bir durum veya göreceli hâlini alırlar.

Örn.: Bulunma hâli:

ev(iñ) üstünde;

ev(iñ) üzerinde;

ki bunlarda ‘olmak, bulunmak’ gibi alelade bir yerleşirlik anlamı saklıdır.

Yönelme hâli:

ev(iñ) üstüne;

ev(iñ) üzerine

ki bunlarda ‘çıkmaq, düşmek vs.’ gibi bir şeye doğru eğilim, yaklaşırlık⁹⁹⁰ gibi bir anlam saklıdır.

Ayrılma hâli:

ev(iñ) üstünden;

ev(iñ) üzerinden.

ki bunlarda ‘inmek, düşmek’ gibi dışarıya doğru hareket, uzaklaşma, çıkıp yayılma anlamları saklıdır.

Göreceli hâli bazen ayrılma hâliyle aynı anlamda kullanılır. Bununla beraber bulunma hâlinde daha anlamlı olur.

Örn.: *eviñ yanınca.* Yine krş. § 924.

Sebep veya tarz bildiren edatlık deyimlerde anlama göre çeşitlenen hâl ekleri ve-

⁹⁹⁰ Bir bulunma hâliyle olması beklenen ad tamlamalarında bazen yönelme hâli kullanıldığı görülüyor:

Resûlağlahıñ aşhabı ve cema’atı ne i ‘tiğād üzerine olduılar ise ben dağı oğ i’tiğād üzerineyim^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 27. s.). Yine krş. § 937.^{JD}

ya edatlar bulunur (bk. daha ileride § 953).

935. Yukarıda söylenenlerden şu çıkar. Bir ad tamlamasının ikinci sözcüğü olarak kullanılan bir mesafe adı zarf olmayan (yalın, ilgi veya yükleme hâli gibi) bir durumda bulunduğu zaman edatlık bir deyim meydana getirmez de alelade bir ad olarak sayılması icab eder.

Örn.: *evin üstü* 'taraça veya dam';

su üstü (üzeri);

mektûb üzeri (krş. § 392).

Bununla beraber öyle olur. Bu ad tamlamalarından birtakımı, yalın (mutlak) durumda bulundurulurak cümlede durum tümleçleri biçiminde kullanılırlar. O zaman bunların ikinci unsurları bir edatlık deyim niteliğinde olur.

Örn.: *arğa üstü düşmek* (yönelme hâli ile üstüne yerinde);

ayağ üstü (üzeri) *durmak* (bulunma hâli: üstünde yerine);

ağşam üstü (üzeri) (zaman zarfı).⁹⁹¹

Aşağıdaki paragraflarda başlıca edatlık deyimler görülecektir.

üzer, üst

936. Bu *üst* ve *üzer* kelimeleri aynı anlamda olup aralarındaki başlıca fark, *üzer*'in iyelik eki almadan kullanılamamasıdır.

Bu kelimelerle yapılan edatlık deyimlerin Fransızcaya göre farklı anlamları şöyledir.

1. sur.

Örn.: *Damdan düşse kedi gibi dört ayak üzerine düşer*;

*Pâdişah yeniçeri ağasının takdim eylediği şerbeti at üzerinde içerdi.*⁹⁹²

2. à la charge de..., sur..

⁹⁹¹ İşte başka bir örnekte bunda yükleme hâlindeki bir ad tamlamasında başlıca terimin bir edatlık deyimle hissedilir derecede benzeyen bir rol oynaması gibi melez bir kullanışta olduğu görülüyor:

Gafil iken (Mûsâ) *üzerin bastı.*^{AUE} (EMİR SÜLEYMAN) (ROUEN, 1493 yazmaları, 33 yap.).^{JD}

⁹⁹² Arap harfli Osmanlı imlasında ilgi zamirleri alan her kelimenin ad çekim hâllerinde bu zamirlerin başındaki ünlüler düşer; yalnız ر , ز , و (r, z, v) gibi kendisinden sonrakilere bitişmez bir ünsüzle biten kelimeler üçüncü kişi zamirlerini aldığı zaman yükleme, yönelme ve ilgi hâlinde bu ünlü kalır.

Ünlüyle *sazını, sazına, sazının*. Öteki hâllerde ise ünlüsüz *saz(ı)nda, saz(ı)ndan, saz(ı)nca*.

Bu bakımdan *اوزرينده* *üzerinde*, *اوزريمزه* *üzerimize* biçiminde yazarın verdiği imlalar ve eserde daha bunun gibi olanlar yanlış sayılır.^{AUE}

Örn.: *üstüne almak*;

üzerimize terettüb eden (lâzım olan) hareket.

3. *En plus, en surplus...*

Örn.: *Üstüne ortak geliyormuş*.

937. Yönelme hâliyle *üzerine* biçimindeki edatlık deyim ardınca ‘...den sonra’ anlamında da kullanılır.

Örn.: *Zevcesi çocuk üzerine gıdiverdi*;

i’lân-ı hürriyet üzerine.

Hatırlatma – Edebiyatta üst veya üzer yerine bazen **fevķ* de kullanılır.

alt

938. *Alt* kelimesi (birincinin zıddı olarak) Fransızca *sous* anlamıyla edatlık deyimler meydana getirmeye yarar.

Örn.: *Öküzün altında buzağı arıyor* (söylence);

*Kişi her bilmediyini ayağının altına alsa başı göye erer*⁹⁹³;

Hangi taşı kaldırsaşar altından çıkar (Pek uyanık bir adam hakkında gerçekten ve bazen de alay için söylenir.).

1. hatırlatma – Aşağıdaki örneklerde bu deyim mecaz bir anlamla kullanılır:

Ecnebi vesâyeti altına girmek;

Ecnebi devletlerin kontürolü altında bulunan düyün-ı ‘umûmiye idâresi.

2. hatırlatma – Doğu lehçelerinin çoğunda *ast* kelimesi *alt* anlamında ve *ald* kelimesi de *ön* anlamında kullanılır.

Örn.: *Anaların ayagı astıdadur* “Anaların ayağı altındadır.”^{AUE}

Ravzai Cennet-ü cinan bâğı ‘Cennet bağçesi, cennetler bağı’^{AUE} (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 18. s.);

Peygamberin meşhur hadisi tercümesi;

Seyhuñ deryâsı (Ahsiket) kurganının astıdın akar (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 4. yap.).

3. hatırlatma – Edebî dilde bazen **taht* kelimesi aynı yapılanma ile kullanılır.

Örn.: *riyâseti tahtında*.

ön

939. *Ön* kelimesi Fransızca *devant* anlamıyla edatlık deyimler yapmaya yarar.

⁹⁹³ Yazar bu kelimeyi *erir* biçiminde yanlış olarak kaydediyor.^{AUE}

Örn.: *önümüzde;*
birinin önüne düşmek;
birini önüne kırmak.

1. hatırlatma – *İleri* kelimesi de kullanılabilir. Eski Osmanlıcada *iley* kelimesi de (bk. BIANCHI, yanlış olarak *الين* kelimesi altında).

Örn.: *İleyümde tevbe kıldı*^{AUE} (Cezayir, Nu. 1719 yazmaları, 54. yap.).

2. hatırlatma – Azericede aynı anlamda *cephe* demek olan *gabağ* kelimesi kullanılır (krş. Osm. *Ağın*; Doğu lehçelerinde *ağd* = *ön*; § 938, 2. hatırlatma, 1421 ve 897, dipnot).

Örn.: *Senin kabağına hiç çıkan olmadı*^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 201. s.).

3. hatırlatma – *Önünce* yer edatlık deyimini olarak Fransızca *devant* ve zaman edatlık deyimini olarak Fransızca *avant* anlamını verir.

Örn.: *Önünce yürümeyeler*^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 53. s.).

arğa veya art

940. *arğa* veya *art* (bir ünlüden önce bulunduğu zaman *ard*) kelimeleri Fransızca *eri arrière de... derrière* anlamında edatlık deyimler yapmaya yarar.

Örn.: *dağın arkasında;*
birinin arkasına düşmek.

Göreceli hâliyle olan ifadeler için krş. § 922.

1. hatırlatma – Aşağıdaki örnekte *arğa* ve *art* kelimelerinin her ikisi de aynı zamanda kullanılmıştır:

Soğundan veya arğası ardından^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 19. s.).

2. hatırlatma – Azericede aynı anlamda *dağ*, *dağı*, *dağı* derler:

bu gölün dağusunda^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 82. s.).

3. hatırlatma – Edebiyat dilinde bazen **verâ* kullanılır.

iç

941. *iç* kelimesi (ad) Fransızca *à l'intérieur de..., dans..., au milieu de...* anlamında edatlık deyimler meydana getirir.

Örn.: *bir kutu içinde;*
bir mağaranın içine girmek;
işin içinden çıkmalı;

çayırın içinden geçmek (bu örnekteki ayrılma hâli anlamı için bk. § 272);

her taraf çiçek içinde.

942. Bu anlamdaki iç kelimesi yerine içeri (...içerisine, ...içerisinde, ...içerisinden) zarfı veya (edebî dilde) aşağıdaki kelimeler kullanılabilir:

*dâhil (Arapça sıfat-fiil) 'iç, içeri';

**derûn 'iç, içeri'.

Örn.: şehir dâhilinde;

saray derûnunda veya derûninde.

943. Bu edatlık deyim bulunma hâli ile kullanıldığı zaman şöyle anlamlara da gelebilir.

1. arasında...

Örn.: işçilerin içinde^{AUE};

Nişancılar 'âlelekser erbâb-ı 'ilm-ü kemâlden olup içlerinde müverrih ve edîb ve şâ'ir adamlar zuhûr etmiş (ABDURRAHMAN ŞEREF);

Barut fiçilerinin içinde elinde meşâ'le ile dolaşan bir adam.

Hatırlatma – iç kelimesinin bu kavramda ara kelimesi ve anlamdaşlarıyla katmerli bir kullanılışı vardır (bk. daha aşağıya § 946).

944. 2. ...esnasında, ...zarfında⁹⁹⁴ (zaman adlarıyla beraber olarak).

Örn.: beş gün içinde. Zaman adlarını bulunma hâliyle kullanarak aynı anlam elde edilir: beş günde.

945. iç kelimesinin zıt anlamı طیش dış'dır; fakat bu kelime hors de anlamlı edatlık deyimlerde seyrek kullanılır. Bunun yerine şu ifadeler kullanılır:

dışarı (§ 379);

*hâriç (Arapça sıfat-fiil çıkan);

**birûn (eskimiş) dışarı.

Örn.: şehrin hâricinde.

ara

946. Ara kelimesi Fransızca entre..., par-mi..., au milieu... anlamlı edatlık deyimler yapmaya yarar (krş. § 943).

Örn.: Erle 'avrat arasına girenin hürmetsizliği kalır.⁹⁹⁵ Artık er ve 'avrat kelimeleri

⁹⁹⁴ Yazar yine 'içinde' anlamıyla kullanılan ve 'kab' anlamında Arapça zarf kelimesiyle yapılan bu zarfında kelimesini unutmuş görünüyor.^{AUE}

⁹⁹⁵ Bu Türkçe ibare Fransızca tercümesine uymak için ya erle avrat arasına giren hürmetsizliği ile kalır ya da erle avrat arasına girenin hürmetsizliği yanına [kâr] kalır biçiminde olmalı

'koca ve karı' anlamında kullanılmıyor (krş. § 1164. 1. dipnot);
 Yürümekle yuvarlanmak arasında bir *reftâr-ı 'acı'* (GÜRPINAR);
 Uyku mu arasında işitdim.

947. Edebî dilde *ara* kelimesi yerine bazen şunlar kullanılır:

**be yn* 'arasında';

**mâbeyn*⁹⁹⁶;

***miyân* (halk ağzında *meyân*).

İfadenin anlamı Fransızca *au milieu de...*'ye yaklaştığı zaman yine Fransızca *milieu* demek olan *orta* (Arapça *vasat*)⁹⁹⁷ kelimesi kullanılır.

yan

948. *Yan* kelimesi Fransızcada *auprès de...*, *à côté de...* anlamına gelen edatlık deyimler yapmaya yarar (krş. § 915).

Örn.: *kimiñ yanında büyüdü?*;

üst yanında;

gel yanıma.

Edebî dilde *yan* yerine bazen ***nezd* kullanılır.

Örn.: *Bâb-ı 'âli nezdinde teşebbüsât-ı siyâsiye*.

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada aynı anlamda *kat* veya *hit* kelimeleri kullanılırdı.

Örn.: *Bir kişünñ katında karı (ihtiyar) 'avrat vardı'*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 221. yap.);

Oñ seniñ katından gitmese^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 29. yap.);

Bir kimseniñ kabri hitinde^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*).

2. hatırlatma – Çağataycada asıl alındaki 'kıllı kısımlar' anlamında olan *kaş* kelimesi aynı anlamda alınmış bulunuyor.

Örn.: *Anıñ kaşığa*⁹⁹⁸ *kiltürdilär* "Onun yanına getirdiler."^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 49. s.).

949. *Yan* kelimesi bulunma hâliyle beraber bulunduğu zaman mecaz anlamıyla ...*a göre*, ...*a nazaran* anlamını verebilir (+CA'nın anlamdaşı, bk. § 923).

Örn.: *Benim yanımda onuñ hiç kıymeti yok*.

idi.^{AUE}

⁹⁹⁶ Bunların arasına yine 'aralık' demek olan *esnâ* kelimesi de getirilmeli idi. *uyku esnâsında* gibi.^{AUE}

⁹⁹⁷ Burada yine *vasat* kelimesi unutulmuş: *şehrin vasatında* gibi.^{AUE}

⁹⁹⁸ *kaş* kelimesi (*Divanü Lügati't-Türk*, III, 511, 6, 7. harf, *şefire*) 'her şeyin ucu ve kenarı' anlamındadır: *yar kaşı* 'sel yolunun veya başka şeyin kenarı'.

Lehçemizde yüzük kaşı, yüzük taşının konduğu gedik.^{AUE}

Aynı anlamda *ind kelimesi kullanılır: *benim indimde seniñ indiñde* vs.

Eski Osmanlıcada *kat*, *kit* ve *Çağatayca kaç* kelimeleri için de böyledir (krş. § 948, hatırlatma 2).

Örn.: *Ķātlarında cāizdir ki* “Onların indinde (onlarca) olabilir ki”.^{AUE}

Örn.: *Eğ̃er Ħaĳ Ta‘ālāning ħatında dūnyanın ħadrı varımıŝse* (= *var olŝaydı*^{AUE}) *bizim gibi aĳsaĳ ve kōtūrūme dūnyā (dūnye) pādīŝahlıĳı virmezdi*^{AUE999} Ankara muharebesinde kendisine mağlup olan BAYEZİD’e TİMUR LENG’in söylediğı (ROUEN, 1493 yazmaları, 28. yap.);

barĳa tab‘ ehli ĳaŝıda rūŝendūr ki... “Bütün tabiat sahipleri yanında aydındır (bir şey) ki.”^{AUE} (ALİ ŖIR NEVAİ, *Muhākemetu’l-Lugateyn*, 11. s.);

faĳir ĳaŝıda ‘fakir (olan ben)ce’^{AUE} (ALİ ŖIR NEVAİ, *Muhākemetu’l-Lugateyn*, 49. s.).

950. Baş kelimesi bazen ‘bir şeyin bir ucu’ anlamındadır.

Örn.: *ĳarŝı başı*

ki şu ifadeler bundan geliyor:

yanı başında;

aĳt başında;

krş. *silāĳ başına!*

başı ucunda ifadesi de ‘onun da yanında’ anlamındadır.

951. *Doĳru* edatının yanında **taraf* ile yapılmış edatlık deyimler bulunmaktadır.

Örn.: *Tarafıñıza ĳōnderirim.*

Resmî kitabette sık sık kullanılan bu deyim ayrılma hāliyle Fransızcanın *de la part de...* anlamında kullanılır. Bunun anlamdaşı olan **cānib* kelimesi de kullanılır.

Örn.: *Sadrıa‘zam pādīŝah tarafından iĳŝān edilmiş murassa‘ ĳanĳer taĳardı* (AHMED RASIM).

Tarafından ifadesi genel olarak edilgen fiiliyle birlikte bulunur ve çoĳu zaman hakiki bir *araĳ* ekine eşit bulunur.

952. *ĳarŝı* edatının anlamdıŝı olarak şu kelimelerle yapılan edatlık deyimler bulunmaktadır: **ĳilāf*; **‘aĳs*; **zıdd*; **inād* (Bu üç deyim genellikle yönelme hāliyle

⁹⁹⁹ Bunun anlamı ‘benim gibi bir topalla (Aksak Timur) senin gibi bir sakat adama (YILDIRIM BAYEZİD) olsa gerek’. Bu bakımdan yazarın Fransızcaya *...ā un boiteux et infirme comme moi* biçimindeki çevirisinde *moi* kelimesi yerine *nous* kelimesi getirilmek gerekir, sanırız. YILDIRIM BAYEZİD’in bir gözü kōr olmak bakımından sakat olduĳu düşünölünce *infirm* kelimesi ‘sakat’ anlamıyla doĳru olabilir.^{AUE}

aksine, zıddına, inadına biçiminde kullanılır.).¹⁰⁰⁰ *^caleyh (aslı *^caleyhi^{AUE}) olup *leh (aslı *leḥū^{AUE})'nin zıddıdır.

Örn.: Onuñ lehinde şehâdet edecek çok adamlar vardır ama ^caleyinde kimse şehâdet etmiyor (ŞEMSEDDİN SAMİ).

953. Sebep bildiren edatlık deyimler – Burada bunların sondalık sebep (gaye) bildirleriyle etkin sebep bildiren edatlık deyimleri ayırdetmek yerinde olur. Böyle bir ayrılış her iki kavram arasında bir belirsizliğe meydan vermemelik edemez (krş. § 883 ve 884).

1. Sondalık sebep bildiren edatlık deyimler (krş. içün edatı § 882):

zımında, zımn'dan;

eceli içün (§ 883);

yönünden,¹⁰⁰¹ yön kelimesinden (krş. bu kelimenin adı olarak kullanılışı § 914, 1.)¹⁰⁰² ki bu ifade Osmanlıcada erkenden (XV. yüzyılda) kaybolmuştur.

Bu edat şöyle anlamlar alır:

1. Sebeple.

Örn.: *Qur'an endirildi cümle yönünden*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 108. yap.).

2. Bakımından (+CA'nın anlamdaşı).

Örn.: *ma'na yönünden 'âmdır*^{AUE} (aynı eser, 25. yap.).

3. ...diye, ...olarak

Örn.: *'azab yönünden;*

'ivazyönünden (aynı eser, 161, 124. yaprak ve çeşitli yerlerde);

Zulüm yönünden (aynı eser, 217. yap.) kelimesi yön söylenişiyle Anadolu lehçe-lerinde hâlâ vardır: *yönüm döndüm* (KÖROĞLU).

Eski Osmanlıcada aynı yapılanma ile *cihet kelimesi ve Çağataycada ise yağ kelimesi (§ 915) bulunmaktadır. Her ikisi de yön'ün anlamdaşıdır.

Örn.: *Oğul yoklığı cihetinden işi hasretidi*^{AUE} (VAMEERY, Eski Osmanlı Dili Çalışmaları, 38. s., I, 2);

karındaşlık yağındın 'kardeşlik yakasından (yönünden)^{AUE} (EBÜLGAZİ BAHADIR HAN, *Moğol ve Tatarların Tarihi*, 82. s.);

¹⁰⁰⁰ Bunların arasında yine bu anlamda kullanılan *rağm* (ve *rağmına*) *rağmen* kelimesi unutulmuştur:

Şerr idi gördüm de ayıldım zehâb-ı kâinât

Münferid kaldım bu yol'da kâinâtın rağmına – KEMAL.^{AUE}

¹⁰⁰¹ Yazar bunu yanlış olarak yön okumuştur.^{AUE}

¹⁰⁰² Krş. *yönünü döndür* biçiminde tercüme edilen Arapça ibaresi.^{JD}

‘ufûnet yagındın öldü (aynı eser, 83. s.).

954. 2. Âmil sebep anlamalı edatlık deyimler. Krş. *ötürü*, *doğayı* (§ 913) edatlarını.

Yine krş. § 1429.

yüzünden, *yüz*’den;

sebebiile (**sebeb*);

cihetiile (**cihet*).

Birinci ile aynı anlamda olan bu son iki deyim edebî dile aittir.

Cihet, *yüz* ve daha yukarıda *yön*¹⁰⁰³ kelimeleri arasında az çok tam bir anlamdaşlık dikkate değer. Bu, Türkçede doğrulma, istikamet alma ‘yüz, yan’ fikrinin sık sık ‘sebeb’ anlamına vardığını göstermektedir.

Eski Osmanlıcada aynı anlam ile *ucundan* kelimesi kullanılmakta idi. Bu *uc*; yani gaye vesile kelimesinden ve ip ucu (krş. Farsça *ser-rişte*) yolundaki mecazlı bir ifadede doğan bir anlamdır.

Örn.: ‘*akıbet ol bedhuy ucundan*¹⁰⁰⁴ *helâk itdiler*. “Nihayet (SULTAN AHMED’i) o kötü huy yüzünden öldürdüler.”^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 30. yap.);

Ol ikinün ucundan o iki (şey)in yüzünden^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 160. yap.).

Bazen bu deyim *yönünden*^{AUE} deyiimiyle karışlıyordu (krş. aynı eser, 164. yap., 4. satır: *hased yönünden*... 7. satır.

hased ucundan ikisi de tamamıyla anlamdaştır:

Buna Azericede de rastlanır:

*Ahmaqlığın ucundan*¹⁰⁰⁵ *bu iş senden baş vurubdur uc*^{AUE?} (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 113. s.).¹⁰⁰⁶

Bu kelimenin Doğu Türkçesinde¹⁰⁰⁷ *uçun* şeklinde söylenen *içün* edatıyla akraba olması mümkündür (bk. § 1429, 1. dipnot.).

¹⁰⁰³ Yazar bunu da *yün* biçiminde kaydediyor.^{AUE}

¹⁰⁰⁴ Bütün bu kelimelerin aslı fikrimizce *öcünden* ‘karşılığınan’ olabilir. Bk. *öc* ‘karşılık’.

¹⁰⁰⁵ Fuzulî’nin *Ser keşteğim kâkûl-i müşkiniñ, ucundan* mısrasında da böyle olsa gerek; *ip ucu* kelimesinin mecazlı kullanılışından doğan mana ile bunun *ucundan* okunuşlu ve ‘sebebiyle’ anlamlı olduğu biçiminde yazarın görüşü uzak görünüyor. Bk. daha önce geçen *oçun* ve *öç* hakkındaki görüşlerimize. Nitekim yazar de biraz aşağıda bunun mümkün olduğunu söylüyor.^{AUE}

¹⁰⁰⁶ Bunun gerek Arap harfli ibaresi ve gerek Fransızcaya tercümesi hakkında tereddütlü-yüz.^{AUE}

¹⁰⁰⁷ Doğu Türkçesinde yazılan bu kelimenin *öçün* okunmayıp *uçun* okunduğunu bilmiyoruz.^{AUE}

II. Konu: Bağlaçlar¹⁰⁰⁸

955. Türkçe söz dizimi şöyle yerlerde bağlaç kullanmamak için elverişli bulunmaktadır:

1. Örnek olarak Fransızcanın düzendeşlik veya keşikleniş edatlarıyla bağlamayı zaruri gördüğü iki terim arasında ki Türkçe bu iki sözcüğü çoğu zaman sade bir yan yana olma ile bağlamayı yeter görür.

Örn.: *ana baba*;

karı koca;

er geç;

dört beş;

beş on.

Bu sonuncusu Fransızca *quelques, un petit nombre* anlamlarının en çok tercih edilen ifadesidir: *beş on param vardır* (krş. § 490, 3. hatırlatma.).

az çok.

2. Türkçede fiilden yapılan çekimsiz fiillerin aldığı gelişme, yarı cümleler meydana getirmeye yol açmıştır. Bunlar, bağımlı cümlelerin yerini tutmuş bağlaçların kullanılmasına artık lüzum bırakmamıştır (bk. § 1251 ve aşağısı).

956. Bütün bunlara rağmen Türkçede öteki İslam dillerinin tesirleri yine bağlaçlar kullanılmasına sebep olmuştur; fakat bunlar nispeten az sayıda ve hemen hepsi de Farsça veya Arapçadan alınmadır ve bu edatlar bile Türkçeye geçerken bir dereceye kadar nitelik değiştirmiş bulunuyor. Türk dili bunları tek başına edatlar olarak değil de uymacalar (ekleme) olarak; yani bir çeşit vurgulanmayan ekler diye saymak meylindedir.¹⁰⁰⁹

Üstelik bağlaçtan sonra pek duyulur bir söyleniş durulması olduğu için sözün aşağısı çoğu zaman bu durulmadan sonra yeniden söylenmeye başlar.

Bunun sonucu olarak Türkçede bağlaç iki cümle arasında bulunduğu zaman bazen ana cümleye katılarak onunla bir hamur hâlinde söyleniyor (Fransızcada ise bu,

¹⁰⁰⁸ Fransızcada olduğu üzere; fakat o dildekilerden belki daha sık olarak birtakım edatlar bazen bağlaç bazen zarf (veya ünlem) olarak kullanılır ve bu kullanışları ayırdediş de çoğu zaman indidir.^{JD}

¹⁰⁰⁹ Bu hadise yalnız Türk dillerine özgü değildir. Krş. Latince, *Senatus Populus que Romanus*'deki *que*; fakat onda daha çok gelişmiş bir hâldedir. Bundan başka onda kelime-lerin sırası da Latincekinin aynı değildir.^{JD}

bağımlı cümleye onun bir parçası olarak girmiş olmakla onunla bir hamur hâlinde bulunuyor.).

Örn.: *O baña dedi ki sen dün geldin.*

Bu incelememizin uygulaması *da* (§ 960), *amma* (§ 981) ve *ki* (§ 986) bağlaçlarına hakimdir.

Esas itibarıyla bağlaçlar yazıda ayrı kalırlar (bk. *ki* için § 986 ve *de* için § 414, 2.).

957. Bağlaçları uymaca (ekleme) ekler hâline koymaktaki bu eğilim tamamlanmamış veya (kesiklenmiş) askılanmış öyle sözler meydana getirmeye müsaittir. Bunlarda bağımlı cümleler söylenmeyerek yalnızca *zımnen* kastedilmiş bulunur.

Örn.: *görmedimki* (size bir şey söyleyebileyim^{AUE}).

Böylelerinde ardından bir uymaca (ekleme) getirilen ana cümleyle yetiniliyor. Bu yapılanma, Hint-Avrupa söz dizimine alışmış bir kafa için epeyce acaip bir eksiltilmiş görünür. Bunun daha başka örnekleri ileride (§ 965 ve 993) bulunmaktadır.

Aşağıdaki paragraflarda Türkçede kullanılan farklı bağlaçları birbiri ardınca inceleyeceğiz.

ve

958. *Ve* bağlacı Arapçadan alınmıştır. Esasında kullanılması hiçbir zaman zaruri olmamakla beraber (bk. § 955, 1.) çok tercih edilen bir kullanılışı vardır.

Örn.: *köyler (ve) kasabalar ve şehirler.*

Bu örnekte görüldüğü üzere *ve* bağlacının tekrarlanmasından sakınılmaktadır. Bunu düzendeş olan kelimelerin sonuncusundan önce getirmek yeter. Bununla beraber bu kurala Fransızcada olduğu kadar kesinlikle riayet edilmemektedir.

959. Önkisiyle aynı imla ve aynı anlamda olup ünsüzlerden sonra *û*/ *u* ve ünlülerden sonra *vû*/ *vu* söyleyen ۞ Farsçadan alınmıştır (O dilde bu biçiminde söylenir.) *ve*'den daha seyrek kullanılır ve bu kullanım da edebî dille sınırlıdır.¹⁰¹⁰ Ancak ikisi de Farsça veya Arapça iki kelime arasında bulunabilir. Bu kelimeler anlamdaş veya zıt anlamlı olurlar. Bunun sonucu olarak bunlar anlamdaş oldukları zaman bir çeşit ikizlemeler (doublet) ortaya çıkarılırlar. Başka bir dile tercüme edilirken çoğu zaman tek bir kelime ile göstermek yeter. Türkçede böyle anlamdaş ikizlemelere '*atf-ı-tefsiri* (yani etkileyici düzendeşlik^{AUE}) derler. Farsça söz diziminin tesiriyle vücut bulan bu yapılanmanın kullanışı gittikçe azalmaktadır.

¹⁰¹⁰ Türk dilcileri *ve* bağlacına *vāv-i-meṣṣûle* 'ayrık vav *ve*' ve *u* bağlacına *vāv-i-meṣṣûle* 'bitişik vav *ve*' derler ki bu ikisinin söylenişi birbirine benzeyerek belirsizlik yarattığı için bu tabirler pek uygulamadaki şeyler değildir.^{JD}

Örn.: *zapt-u rabt* (kelime kelimesine tutup bağlama^{AUE});

Emr-ü ferman;

ābā vu ecdād (babalar ve dedeler^{AUE}).

Pek seyrek olarak da böyle yapılanmaların Türkçe kelimelerle kurulduğu galat şeylere rastlanmaktadır. Krş. aşağıdaki hatırlatma (sonları).

Hatırlatma – XV. yüzyılda *ve* ve *u* bağlaçlarının kullanılmasıdaki ayrılık henüz tamamıyla meydana gelmiş olmadığı bu zamanın hareketli el yazmalarıyla sabit olmaktadır. Bunlardan birincisi üstünlü ve biçiminde ikincisi örülü *vü* biçiminde yazılmaktadır. Bu Farsça bağlaç hatta Türkçe kelimelerle beraber kullanılıyor ve Türkçe ekleri alıyordu.

Örn.: *Bir cuhūdu bir müselleṃ*.^{AUE} (1451 yazmaları, *Keleti Szemle'den*, 1900, 24. s., 1. satır);

Rahmet müellifā vü kâtibā vü kâriyā vü sāmī'ā vü sāhibi kitābā olsun. “Allahın rahmeti kitabı yazana, istihali edene, okuyana, dinleyene ve kitabın sahibine ait olsun.”^{AUE} (aynı eser, sonda);

yaz u kıṣ.^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 87, 51. yap.).

Aynı yazmalarda bu bağlacı yazmayıp bunu çoğunlukla kendisinden önceki kelimenin son harfi üzerine bir hareke (§ 26); yani ünlü işareti biçiminde göstermek gibi bir imla hatası yapılmaktadır.

Örn.: *zafer ü nusret* yerine;

ten ü can yerine [1426 yazmaları, 11. yap.].

Aşağıdaki örneklerde aynı imla Türkçe kelimelerde de kullanılmış bulunuyor.

ğöz-ü kulaḳ yerine [Aynı eser, 42. yap.];

et ü deri [Aynı eser, 144. yap.].

Uygur metinlerinde *ve* bağlacı ancak Arapça ibarelerin çevri yazısında kullanılır; fakat bazen basma kalıp bazı ifadelerde ve o da yine Türkçe kelimelerde (*w* harfiyle gösterilmiş) Farsça *u* bağlacına rastlanmaktadır:

sān w mān ‘sen ve ben’^{AUE};

bir w bar ‘bir ve var (olan Allah)’^{AUE} (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*, 191. s.).

da

960. *de/ da* edatı ve anlamında uymaca (ekleme) bir bağlaç olarak kullanılır. Bu *daḥi* zarfının kısaltılmış bir biçiminden meydana gelmiştir (bk. § 406 ve aşağısı).

Örn.: *Aldı da gitdi*;

Tavuk kıza bağmış da kıcını yırtmış (körü körüne taklidden kinaye olan bir söylence).

Hatırlatma – *de* bağlacı sözün öğelerini düzendeşlemek üzere onların arasında yer alır; fakat bu kural nesirde¹⁰¹¹ uygulanmaz.

Örn.: *Bûlbûl olsam kônâda bilsem dağlara* (halk türküsü).¹⁰¹²

961. *De* bağlacı ilk anlamı olan katılımdan tamamıyla kurtulmuş olmadığı için yalnız düzendeşlik bildiren ve bağlacından daha anlamlıdır.

Çoğu zaman tehdit, arzu, ısrar bildiren sözlerde görünür. Bunun sonucu olarak bu her zaman *ve'nin* yeter bir benzeri olamaz ve Fransızcaya da hep *et* ile tercüme edilemez.

Örn.: *Vurda gör;*

dersiñe çalışmada gez^{AUE} (sonra sen görürsün).

*Ya öyledir de niçün*¹⁰¹³ *mücâzât etmezsiñiz* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

*bahar ğelsede bağa gitsek*¹⁰¹⁴;

niçün şimdi deyil de sonra;

rahat döseyi yer yüzüne çıkmış mezâr deyil de nedir?

Deyil kelimesinin ardınca *de* getirilerek yapılan ve epeyce sık kullanılan bu yapılanma dikkate değer. Buna dair yukarıda verdiğiniz bu iki örnekten başka Eski Osmanlıcadan alınmış olarak bir de şunu veriyoruz.¹⁰¹⁵

Ecnebler ile hemrâz olmañız küfrân-ı ni'met deyilde nedir?^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 244. s.).

962. Türkçede *de* bağlacı ile yapılan sözlerin Fransızca karşılıkları aynı (eşit) olacağı yerde *bağimli* (uyruk) olan iki sözcüğün varlığından ibaret olur.

Bunlar (*bir şey için*) *iyi etmek...*; *nasıl etmek...*; *söylemek* gibi ifadelerde olur.¹⁰¹⁶

¹⁰¹¹ Yazar bunu metinde nazım için söylüyor; ama nesir olacak, öylece tashih ettik.^{AUE}

¹⁰¹² Bunun anlamı 'hem bûlbûl olsam hem konabilsem dallara' biçimindedir; fakat *da* bağlacı birinci *bilsem*'den sonra getirilince; yani *bûlbûl olsam da konabilsem dallara* biçiminde söylenince 'bûlbûl olmak kabiliyetini elde etmek biçimiyle dallara konabilsem' anlamı anlaşılır. Anlamca birbirine yakın olmakla beraber bu iki biçim arasında yine farklı bir anlam rengi vardır.^{AUE}

¹⁰¹³ Buradaki *niçün*'ler, *niçin* okunmak gerektir.^{AUE}

¹⁰¹⁴ Yazar bu örnekte Arap harfleriyle böyle yazıldığı hâlde Latin harfleriyle yanlış olarak *gitsek* diyor.^{AUE}

¹⁰¹⁵ *deyilde nedir* biçiminde yapılmış ifadelerde *değilse*, *deyil de* anlamındadır.^{AUE}

¹⁰¹⁶ Bu gibi yerlerde kullanılan *de*'ler, *ki* yerinde olup ve ile ilgisi yoktur. Bu bakımdan anlamı bakımından bunun ayırdığı iki cümle aslında düzendeş değil, uyruktur. Fransızca tercümelerinde verilen anlam da yerindedir: *Ne iyi ettiñ ki geldiñ; nasıl etmeli ki bu işi çabuk bi-*

Örn.: *ne iyi etdiñ de geldiñ;*
nasıl etmeli de bu işi çabuğ bitirmeli;
*söyle de çocuğu getirsinler.*¹⁰¹⁷

963. *De* edatı iki buyruk kipini bağladığı zaman böyle düzendeşlenen iki terim çoğu zaman geçici bir çare bildirir:

Örn.: *müft olsun da zift olsun* (söylence);
hoca olsun da cüce olsun (söylence);
ölde baygınlık gösterme.

Hatırlatma – İki sözcüğünden birine *tek* edatını (krş. § 1000) katmakla bu ifadeleri kuvvetlendirmek mümkündür.

Örn.: *Yanıma gelsin de tek*¹⁰¹⁸ *yalnız gelsin;*

Tek gelsinde geç gelsin (Bu örnekler ABDURRAHMAN EFENDİ'nin dil bilgisi kitabından alınmıştır.);

*Ne olursa olsun, tek*¹⁰¹⁹ *beş on para da benim cebime girsin* (GÜRPINAR, *Metres*, 32. s.).

964. *De* bağlacı bağlama zarf-fiili olan *-İp'e* katılarak onun anlamını pekiştirir.

Örn.: *Su verip de yağ alsan zarar mı edersin?* (atasözü)¹⁰²⁰

Bu yoldaki yapılanmadan § 1301'de ayrıntısıyla söz edilmiştir.

965. *Tamamlanmamış cümlelerde de'nin kullanılışı* (§ 957) – Bir özür gösterme, bir açıklama verme bildiren vesilelerde cümle bazen *de* bağlacından sonra askıda bırakılır.

Örn.: *Bir iki satır yazayım da...* (= iş bitsin, serbest konuşalım)^{AUE}.¹⁰²¹

tirmeli; söyle ki çocuğu getirsinler.. vs.

de bağlacı bu *ki*'den başka anlamları da bildirir:

a) *Aç olup da (olduğu hâlde) yiyecek bir şey bulamamak ne fena.*

b) *Gidip de (gittikten sonra) gelmemek var, gelip de (geldikten sonra) görmemek var* (söylence).

c) *Ölürüm de (bu yüzden ölsem bile) söylemem.*

ç) *O dili okur yazar ve söylerim de (hatta söylerim, üstelik söylerim) vs.*^{AUE}

¹⁰¹⁷ Çünkü hanımın hiç olmazsa bir mezarı var da (= var ki) nerede olduğuna alâmet olur (ABDULHAMİD, *Sabr-u Sebat*).^{AUE}

¹⁰¹⁸ Buradaki *tek*'ler aslında 'bir, bir kere, hele bir' gibi bir anlam da görünüyor; birinci örnekteki *tek* kelimesinin yeri ise cümlelerin başı olsa gerek.^{AUE}

¹⁰¹⁹ Bu örnek ötekilerden ayrı olmalıdır. Bundaki *de* bir buyruk kipinden sonra değil bir addan sonra gelmiş olup alelade 'dahi' anlamındadır. *Tek* kelimesi ise *ta ki* yerinde ve ondan bozma görünüyor.^{AUE}

¹⁰²⁰ Bunun anlamı pekiştirmekten başkadır. Örnek: *su vererek karşılık yağ alsan...* yerindedir.^{AUE}

¹⁰²¹ Buradaki *de* de 've' anlamında değil, *ve* ki yerindedir: Bir iki satır yazayım ki (iş bitsin, serbest konuşalım) demektir.^{AUE}

Cümle içinde kastedildiği hâlde gizli bırakılan parçası bir açıklamayı içinde bulunduran ise *de*'ye bazen *onun* için kelimeleri ilave edilir.

Örn.: *Sizi görmedim de onun için...* (= size selâm (haber) veremedim, sizi çağırmadım vs.).

966. *De* edatı ardınca yine bir uymaca (ekleme) olan *mi* soru edatı da gelebilir.

Örn.: *Bunu kendin gördüğündemi söylyorsun yoksa başka birinden işitdiğemi nakl ediyorsun.*¹⁰²² (FAİK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*).

****hem... hem...**

967. ****hem... hem...** biçimindeki katmerli bağlaç iki veya daha çok sayıdaki düzendeş kavramların karşılıklı olarak birbirlerini kuvvetlendirdiğini veya birbirlerinin tersinde bulunduklarını bildirir. Bu bir çeşit düzendeşlik veya aksileşimi gösterme niteliğindedir.

Karaman lehçesinde *hemi... hemi...*(krş. Atina, 1840).

Azericede de aynı biçim görülmektedir:

Hemi ucuzdur ve hemî gökçekdir^{AUE} (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 158. s.).

Hem kelimesi her ait olduğu kelimenin önüne gelir.¹⁰²³

Örn.: *Hem öyle söyleyor hem böyle söyleyor;*

hem sizi hem beni isteyor;

hem ticâret hem ziyâret;

hem bilmez hem söylemek ister.

968. İkinci *hem*'den sonra *de* edatını katmakla ifadeyi daha kuvvetli yapmak mümkündür.

Örn.: *Hem tatlı tatlı uyuyorum hem de rüyamda tatlı tatlı yemekler yeyorum* (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*).

Hatırlatma – Katmerli olmayan (tek başına) *hem* kelimesi bir zarftır (krş. § 424).

ne... ne...

969. Değişmeli bir olumsuzluk bağlacı olan *ne*¹⁰²⁴ iki veya ikiden fazla tekrarlanarak:

¹⁰²² Fiile katılan 'de mi'nin anlamı *ve onun üzerine mi* gibi bir şeydir: Gördün 've onun üzerine mi'... işittin 've onun üzerine mi'... gibi.^{AUE}

¹⁰²³ Bunun Fransızca karşılıkları epeyce çeşitli olabilir:
tantôt... tantôt..., d'une part... d'autre part..., et, et puis, ... et... à la fois.^{JD}

¹⁰²⁴ EBUZZIYA TEVFIK bu edata bir risalecik ayırmıştır.^{JD}

ne... ne...;

ne... ne de... biçimlerinde kullanılan hem Türkçe hem Farsça bir kelimedir.

Bu *ne...ne...* (olumsuz bir cümle içinde) olarak asıl (hiçbir) şey demek olan *nān... nān...* biçiminde çok eski bir kelime yerinedir. Olumlu bir cümle içinde ise bu *nān* 'şey' anlamındadır (krş. Latince *res*).

Bu sonuç, MÜLLER (*Uygurca*, I, 12. s.)'nin bir ibaresinden çıkarılmaktadır.

Yine bk. § 319 *Nān bilmāzlar* "(Hiçbir) şey bilmezler."^{AUE} (MÜLLER, *Uygurca*, II, 4. s., I, 2; krş. aynı yerde, I. 12. s.).

Bununla beraber *nā*'nin bu kullanılışı Farsçanın tesirinden ileri gelmiş olması da bunun kadar gerçek bir şey olabilir. Krş. *ki*'nin kullanılışı ki o da buna benzer bir hâdise göstermektedir (§ 986).

Çağataycada ...ni... ni...^{AUE} biçiminde yazılır (HARTMANN, *Çağatayca* § 81).

Örn.: *ne bugün ne yarın*;

Ne selāmūn 'aleykūm ne 'aleykūm selām (söylence).

970. Bu edat olumsuz iki cümleyi değiştirmeye yarar.¹⁰²⁵

Örn.: *Ne ölüye ağlar ne diriye güler*.

971. Fiil, değişimin bütün öğeleri için aynı olduğu zaman *ne* cümlelerin sonuna atılacak yerde bu adlandırmalar arasına girer.

Örn.: *Ne baña olsun ne ele* (söylence).

Eski Osmanlıcada fiilin tekrar edilmesinden çekinilmezdi.¹⁰²⁶

Mübāh öldürki işleminde ne sevāb oia ne günāh oia^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risāle-i Birgivi*, 28-29. s.).

972. *Ne*'li cümlelerde olumsuzluk, aslında Farsçadakisiyle karıştırılan bu bağlaç ile ifade edildiği için (Fransızcada olanından farklı olarak krş. yukarıdaki örneklerin Fransızca tercümelerini) artık böylelerinde olumsuz fiil kullanmak lüzumsuzdur.

973. Böyle olmakla beraber zamanımızın dilcileri şu gibi hâllerde olumsuz fiil kullanmasını öneriyorlar.

1. Fiil, değişmeli iki sözcükten bir olumsuz deyim ile ayrılmış olduğu zaman:

Örn.: *Bugün ne bağçeye ne soğağa hiç çıkmadım*;

O işe ne bunun ne onun mümkün deyil aklı ermez.

¹⁰²⁵ bk. alt sayfaya.

¹⁰²⁶ Olumlu ve olumsuz veya hem olumlu hem olumsuz fiillerle kullanılabilen bu tekrarlı *ne*'leri 'ne türlü, nasıl, ne kadar, hangi' gibi anlamlar veren öteki *ne*'lerle karıştırmamalı. *Ne aldın? Sen ne adamsın? Ne yağmur yağıyor, elinde ne kitap var* vs.^{AUE}

2. Bir zarf-fiil veya bir zarf-fiil deyiimi ile beraber olduğu zaman:

Örn.: *Ne okumağa ne yazmağa hevesi olmadığından...*

3. Değişmenin iki sözcüğünden önce yer almış bulunduğu zaman:

Örn.: *Bugün çıkmadım ne bağçeye ne soğağa* (Bu, birinci örnekle aynı anlamdadır.)

Hatırlatma – Fiil değişmenin iki sözcüğü arasında bulunduğu zaman olumsuzluk ekini de alabilir; fakat böyle bir hâlde aksine cümle bu defa bir olumsuzluğun olumsuzluğunu bildiren ve dolayısıyla olumlu olan bir anlam alır.

Örn.: *Ne Ahmed gelmedi ne Mehmet.*¹⁰²⁷

Böyle ifade etme tarzı istisna bir şeydir.¹⁰²⁸

¹⁰²⁷ Olumsuz fiil ile kullanılan tekrarlı ne'ler yalnızca *hem* anlamında olmakla beraber cümle sonundaki fiil daha söylenmeden önce bu ne'ler cümle hükmünün olumsuz olduğunu ilkinden bildirmek gibi bir hususiliği vardır.^{AUE}

¹⁰²⁸ Burada gerek yazarın gerek sonraları buna dair fikir yürüten bazı yazarlarımızın görüşlerini de itibara alarak kendi düşündüklerimizi söylemek istiyoruz.

Türkçe ve Farsçada *na* ve Çağatay Türkçesinde (Fransızcada olduğu gibi) *ni* biçiminde görülen bu edat ister Türkçe ister Farsça bir asıldan gelsin, esasında olumsuzluk anlamına konulduğu anlaşılıyor. (Türkçede olumsuzluk eki olan *me*, bu ne'nin bir çeşidi olabilir: *n > m* değişimli.)...

Farsçada hem tekrarsız (ve fiili olumsuz) hem tekrarlı (ve fiili olumlu) olarak kullanılabilir; fakat Türkçede bu, olumsuzluk anlamıyla tekrarsız kullanılamaz ve bu anlamı veren ne'lerin yalnız iki defa tekrarlanması da gerekmez. İki veya ikiden fazla bir sayıda olmak üzere tek veya çift olarak 2, 3, 4, 5, 6... defa da tekrarlanabilir. Bu bakımdan, bazı yazarların yaptığı gibi yalnızca çifte ne'lerden söz etmek ve yine kitabın yazarı da dâhil, bir çoğunda verilen örnekleri hep böylelerine hasretmek doğru değildir.

Tekrarlı *ne* 1. olarak ayrı ayrı olan veya zarf-fiil fiillerle birbirine bağlı bulunan iki ve daha çok cümlelerin başında. 2. olarak bir cümle içinde dayanak (özne, yüklem) ve yordaklardan (cümle tümleyenleri: tümleç, zarf) ibaret öğelerin başında. 3. olarak da cümledeki kelimelerin sıfatları veya o sıfatların zarfları başında bulunarak bir keşikleniş anlamını vermek biçimiyle onları birbirine bağlar.

Bu bağlanış sırasında *ne* iki anlam ile kullanılır:

a) Ne'lerin bulunduğu cümlelerin fiili isteğe göre olumlu veya olumsuz kullanılabilir.

b) Ne'lerin bulunduğu cümlelerin fiili yalnızca olumsuz olur: o zaman bu tekrarlı ne'ler ayrıca olumsuzluk anlamı vermeyerek yalnızca *hem* anlamıyla kullanılır.

c) Ne'lerin bulunduğu cümlelerin fiili yalnızca olumlu olur: o zaman fiilin vermediği olumsuzluk anlamını vermek görevi yalnız bu tekrarlı ne'lere kalır: *hem* + olumsuzluk anlamlarıyla kullanılır. Bununla beraber tekrarlı ne'leri bulunan cümlelerin fiili ister olumsuz ister olumlu olsun, cümlelerin bildirdiği hüküm genellikle *olumsuzluk*'tur.

Hatırlatma – Ne'li iki sözcüğün fiilinin olumsuz hükümlü olduğu bildirilir ve bu da başkası tarafından red ve inkâr edilirse fiil olumsuz hâliyle o iki sözcük arasında bulunur ve o zaman cümlelerin hükmü olumlu olur. Böylesi çok az kullanılır:

Siz “Ne vapur geldi ne tren.” diyorsunuz, hâlbuki *ne vapur gelmedi ne tren* gibi ki bu “Ne vapur gelmedi ne tren.” cümlesi, “Hem vapur gelmedi (değil) hem tren gelmedi (değil).” anlamındadır; yani bu “Hem vapurun hem trenin gelmediğini red ve inkâr ediyorum: hem vapur geldi hem tren.” demektir.

A) Fiili ister olumlu ister olumsuz olabilenler

a) Tekrarlı ne’ler cümledeki öğelerin başında:

1. Cümlede tekrarlı ne’lerin keşiklediği öğelerden sonuncusu ile arkasından gelen fiil arasında;

ne bir kelime veya söz.. ne de sesle bir duraklama

bulunmayarak bunlar birbirinden ayrılıp uzaklaşmamış olursa fiil isteğe göre olumlu veya olumsuz bırakılabilir:

Bugün ne bağçeye ne sokağa çıktım = (çıkmadım);

Kardeşim ne çok konuşmayı ne çok gülmeyi sever = (sevmez);

O ne arkadaşlarıyla ne kardeşleriyle ne de babasıyla geçinir = (geçinmez);

Babam ne gezmekten ne oyun oynamaktan hoşlanır = (hoşlanmaz);

O işe ne senin ne onun ne başkasının aklınız erer = (ermez);

Ne kar yağacağını ne güneş açacağını bilirim = (bilmem);

Ne senin (kitabın) ne de onun kitabı yarar = (yaramaz);

Çocuğu ne erkek kardeşi ne de kızkardeşi sordu = (sormadı);

Ne boş oturmayı ne de başı boş gezmeyi severim = (sevmem).

2. O ne Rumca ne Ermenice ne İspanyolca biliyor = (bilmiyor).

Hastaya bir ay müddetle ne et ne süt ne sebze ne de yumurta verilecek = (verilmeyecek) (bk. B.1, 2).

Hatırlatma – Böylelerinde kısa cümlelerin fiilleri olumsuz olmaktan çok olumlu bırakılır.

3. Cümlede tekrarlı ne’lerin keşiklediği öğelerden sonra bir sıfat-fiil gelirse bu, yerine veya arzuya göre ister olumsuz ister olumlu olarak kullanılabilir:

Benim ne şerbet ne limonata (aradığım) var.

Onun ne çamaşır ne elbise (değiştirip değiştirmedini) bilmiyorlar.

Ne size ne bize ilişkisi (olmayan) işlerle uğraşıyorsunuz.

Bu ne size ne bize taalluku (olan) bir meseledir.

b) Tekrarlı ne’ler zarf-fiilli cümleler başında:

Tekrarlı ne’ler bağlama fiillerle (zarf-fiiller) ulanan cümlelerin başında bulunursa bunlar ister yalnız olumsuz ister yalnız olumlu ister kimi olumlu kimi olumsuz olarak kullanılabilirler:

Kardeşim ne öğretmenden (ürktüğünden) ne de dersini (bilmediğinden) okula gitmiyor değildir.

Çocuk ne okumayı (sevmediği için) ne okuldan (hoşlanmadığı için) devamsızlık etmiyor.

İnsan ne tıka basa yemek (yiyerek) ne havasız yerlere uzun zaman kapalı (kalarak) sıhhatini koruyabilir.

B) Fiili olumsuz olanlar

Tekrarlı ne’ler cümledeki öğelerin başında:

1. Cümledeki tekrarlı ne’lerin keşiklediği öğelerden sonuncusu ile fiil arasında uzun kısa bir kelime, ya bir söz bulunur ve böylece bunlar birbirinden az çok uzaklaşmış olursa fiil olumsuz kalır:

Bugün ne bağçeyeye, ne sokağa (hiç) çıkmadım;
 Kardeşim ne çok konuşmayı ne çok gülmeyi (pek) sevmez;
 O ne arkadaşlarıyla ne kardeşleriyle ne de babasıyla (asla) geçinmez;
 Babam ne gezmekten ne oyun oynamaktan (ömrübillah) hoşlanmaz;
 O işe ne senin ne onun ne başkasının (mümkün değil) aklınız ermez;
 Ne kar yağağını ne güneş açacağını (siz) bilemezsiniz;
 Ne senin kitabın ne de onun kitabı (işe) yaramaz;
 Çocuğu ne erkek kardeşi ne de kız kardeşi (arayıp) sormadı;
 Ne boş oturmayı ne de başıboş gezmeyi (öleceğini bilse) yapamaz.

2. Cümledeki tekrarlı ne'lerin keşiklediği öğelerden sonuncusu ile fiil arasında sesle bir duraklama yapılır ve yine bunlar birbirinden az çok uzaklaşmış bırakılırsa fiil olumsuz kalır:

Bugün ne bağçeye ne sokağa... çıkmadım;
 O ne rumca ne ermenice ne ispanyolca... bilmiyor;
 Hastaya bir ay müddetle ne et ne süt ne sebze ne de yumurta... verilmeyecek.
 Hatırlatma – Bk. c'ye.

3. Cümlede tekrarlı ne'lerle değişen öğelerden sonra zarf-fiil veya zarf-fiillik tabir biçiminde bir bağlama fiili gelirse bu zarf-fiil olumsuz kalır:

Ne orada ne burada kadri (bilinmediğinden) dünyasına kühün yaşadı;
 Ne okumağa ne yazmağa (hevesi olmadığından) böyle cahil kaldı;
 Ne suya ne sabuna (dokunmayarak) baştan savma bir cevap verdi;
 Bu işi ne anası ne babası (bilmedikten sonra) kimden öğrenebiliriz;
 Çocuk ne okula ne öğretmene (güvenmedikçe) gidip gelmekten ne çıkar;
 Çocuğu ne anası ne de ustası (hırpalamamış olsalardı) sonu böyle olmazdı;
 Lâkin ben ne o gürültüsünü iştirmektedir olduğum denizi ne gökyüzünü ne güneşi ne kuşları ne ormanları ne o güzel meyvaları (göremediğim için) müteessif deyilim... (RECAİZÂDE).

4. Cümlede tekrarlı ne'lerin keşiklediği öğelerden sonra gelen zarf-fiil bağlama veya hâl kiplerinden biri ise bu, daha sonra gelen fiilin olumlu olduğuna göre olumsuz bırakılır:
 Ne çocuğa ne anasına acımayıp (acımayarak) onları başlarından attılar.

Hatırlatma – Bk. c, a. 1.

5. Tekrarlı ne'ler, fiili daha önce söylenilen devrik nesirli bir cümlede veya şiirde sonraya kalmışsa o fiil olumsuz bırakılır:

Ben bugün (çıkmadım) ne bağçeye ne sokağa;
 Çocuk artık (sevmiyor) ne bebeğini ne başka bir oyuncağını.
 Açılmaz ne bir yüz ne bir pencere,
 Bakıldıkça vahşet çöker yerlere. (TEVFIK FIKRET, Yağmur).

C) Fiili olumlu olanlar

a) Tekrarlı ne'ler cümledeki öğelerin başında:

1. Cümledeki tekrarlı ne'lerin keşiklediği öğelerden sonra gelen zarf-fiil bağlama veya hâliye kiplerinden biri ise bu, daha sonra gelen fiilin olumsuz olduğuna göre olumlu bırakılır:

Ne çocuğa ne anasına acıyıp (acıyarak) onları sevindirmediler.

2. Cümlede tekrarlı ne'lerin keşiklediği öğelerden sonra gelen fiil sorulu ise olumlu bırakılır:

Ne anası ne oğlu bundan bir fayda (gördü mü);
Ne anası ne oğlu bundan bir fayda (görmedi mi);
Bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat, ne huzur (gördü mü);
Ne tatlı söz ne güler yüz ona (kâr eder mi?).

1. hatırlatma – Böylelerinde fiilden önce olumsuzluk anlamını pekiştiren bir zarf gelmiş değilse durum aynıdır:

Ne tatlı söz, ne güler yüz ona (hiç kâr eder mi?)

2. hatırlatma – *Bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat, ne huzur görmedi mi* biçiminde ne'lerden sonraki fiilin olumsuz görüldüğü kullanışlar da vardır; fakat böylesi *bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat ne huzur görmedi diyorsunuz, öyle mi?* biçiminde ötekisinden başka bir anlam ile kullanılır: Ötekisi yalnızca “Bu memleket cumhuriyete kadar ne rahat ne huzur görmedi.” anlamıyla inkârli soru biçimindedir.

b) Tekrarlı ne'ler cümle başlarında:

3. Tekrarlı ne aynı veya ayrı hükümde olan bağımsız cümlelerin başında bulunarak onları değiştirmek göreviyle birbirine bağladığı zaman fiil olumlu bırakılır:

Öksüzüm, bu ilde ne yoldaşım var;

Ne anam ne babam ne kardeşim var;

Ne ölüye ağlar ne diriye güler;

Çocuk ne okuyor ne yazıyor;

O güller ne sarıdır ne kıızıdır;

Bugün ne bir lokma ekmek yedim; ne bir damla su içtim;

Ne kendi eyledi rahat ne halka verdi huzur;

Mübah oğdur ki işleminde ne sevap oğla ne günah oğla;

*Benim ne yarım var ne yerim var; yine olmasın (ABDÜLHAK HAMİD, *Sabr-u sebat*);*

*Ne amcasının yanında kalır; ne kalmayı ister; ne babasının yanına gider ne gitmeyi ister; ne bir yerde durur ne gideceği yeri bilir (ABDÜLHAK HAMİD, *Sabr-u sebat*).*

1. hatırlatma – Cümlelerdeki fiil aynı olduğu zaman sonrakisi atılmış olabilir:

Ne bana olsun ne ile... (olsun);

Ne İsâ'yı hoşnûd etti ne peygamberi... (hoşnûd etti);

Ne şiş yansın ne kebab... (yansın);

Ne evim var ne ailem... (var); ne adım... (var) (CENAP ŞEHABETTİN).

2. hatırlatma – Cümlelerdeki olumlu fiiller aynı olduğu zaman hiçbirisi söylenmemiş olarak örtülü bir hâlde kullanılır:

Ne selâmün aleyküm ne aleyküm selâm. “Aramızda: ne selâmün aleyküm (olsun) ne aleyküm selâm (olsun)”;

Ne Şamın şekeri ne herifin yüzü. “Bana ne Samın şekeri (lazım) ne herifin yüzü (lazım).”.

Eski halk ve divan edebiyatımızda olduğu gibi tanzimat ve sonrası edebiyatlarında ve yine bütün bu uzun devirlerdeki edebiyat dışı eserlerde ve şüphesiz halkın konuşma dilinde bu edat yerine göre olumsuz veya olumlu veya ister olumlu ister olumsuz kullanılmış olmakla beraber, uzun asırlar bunların nerelerde ne yolda kullanılması gerektiğini belirtecek açık esaslar ortaya konmamıştır.

Yalnız son asırda (bk. *Ne İşine Dair*, Mustafa Nihat ÖZÖN, *Ulus*, 23.11.1941) bunun kullanış tarzları hakkında bazı görüşler ve fikirler ortaya sürülmüştür.

EBÜZZİYA TEVFIK *Ne Edat-ı Nefyi Hakkında Tettebbuat* adlı bir risale yazarak bunda besbelli Farsçadaki kullanma tarzını örnek tutmak esasıyla şöyle kısaca: “*ne* harfi lisanımızda süret-i mükerrede dâhil olduğu cümlelerin hükmünü olumsuz ve suver-i istemeyesini olumlu kılan bir olumsuzluk edatıdır.” hükmüne varmış; AHMET MIDHAT EFENDİ o zamanın *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde “Ne senin ne de onun kitabı işe yaramaz.” yolunda bir cümle kullanarak Ebüzzıyâ’nın verdiği hükmün zıddını gerekli görmüş;

Yine o zamanki *Tarih* gazetesi Ebüzzıyâ’ya uyarak AHMET MIDHAT EFENDİ’nin bu cümlesi yanlış olduğunu iddia etmiş ve bunun üzerine bu iki gazetede bu mevzua dair bazı yazılar da çıkmış;

MUALLİM NACİ ‘yerine göre’ kaydıyla iki biçimin de kullanılışı doğru olduğuna hükmetmekle beraber “ne okumaya ne yazmaya hevesi olmadığından”, “ne orada ne burada kadri bilinmediğinden”, “ne size ne bize ilgisi olmayan” gibi hep olumsuz fiille kullanılanlara örnekler vermiş;

Yine o vakte kadar dil bilgisi kitaplarının hiç kurcalamadığı bu işi RECAİZÂDE MAHMUD EKREM ilkin *Talim-i Edebiyat* adlı eserinde ele almış; yine ilkin orada bu tekrarlı *ne*’nin bunca asırlık yazı dilimizde Farsçada olumlu fiil ile kullanılmakta olduğu ve öylece de kullanılması lazım geldiği yolundaki genel zannın tersine ilk defa şüphe göstermiş: “Zannımca mesele yalnızca şive-i dile aittir, şive-i dilde ise istimal-i nâsdan katı⁶ huccet olmaz.” ve “İspat ile mi olumsuzluk ile mi bitirmek lazımdır? İkisi de doğru olduğu takdirde yerleri nasıl ayırdedilecek ve nerelerde hangi biçim kullanılacak.” demiştir. Kendisi buna kulağı, sözün gelişine dikkati kural olarak göstermektedir.

Hasılı “Ne MUALLİM NACİ ne RECAİZÂDE ne de EBÜZZİYA bu kelime için hiçbir kesin kural ortaya koyamamış, HÜSEYİN CAHİD de bu edatın dildeki yaygınlığını ve çeşitli kullanışlarını göz önüne alarak kör düğümü çözüp işin içinden çıkamamıştır...” (bk. gene *ne* üzerinde, Naim Hazım ONAT, *Ulus* 25. 11. 1941).

Bu tekrarlı *ne* sözü son yıllarda yine tazelenerek gazete sütunlarına aksetmiş (bk. *Ulus*, 23 ve 25. 11. 1941) ve bu yolda bazı kıymetli fikirlerin ortaya konulmasına vesile olmuş ise de bunların hiçbirinde DENY’nin eserindeki görüşler, besbelli gözden geçirilmemiş olduğu için hiç kâle alınmamıştır.

Bu son yayımlar içinde Mustafa Nihat “Eski yazarlar arasında, konuşulduğu gibi yazdığı için uzun zaman “Edebiyat dışı” sayılan eserler meydana getirmiş olanların yazılarında iki çeşit kullanılışa da rastlıyoruz. Tanzimattan sonra ise konuşma dilinde görülen bu türlü kullanma biçimi yazı diline de geçti; “O zamandan beri yazı yazmış bulunan birçok kimse- nin eserlerinde her iki kullanışa göre yüzlerce örnek bulunabilir.” diyor.

Bazıları tekrarlı *ne*’lerden sonraki fiilin yalnız olumlu olabileceğini söylüyor; FALİH RIFKI ATAY “Bu zevke bağlı bir iştir.” diyor; meseleyi daha etraflı görmeye çalışmış olan NAIM ONAT ise fikirlerini şöyle anlatıyor: “Bu kelimenin kullanış biçimleri üzerinde tam ve köklü bir araştırma yapmamışız; bana kalırsa iş böyle kestirilip atılacak kadar kolay değildir; dilimizde *ne*’nin öyle kullanış yerleri ve biçimleri vardır ki birinde fiil kesin olarak olumlu, öbüründe kesin olarak olumsuz bulunmak gerektir, başka türlü olamaz; bunun dışında ve zevke bağlı olarak hem olumlu hem olumsuz kullanıldığı da yok değildir. *ne* edatı olumsuzluk anlamıyla iki kelime veya cümleyi birbirine bağlar:

a) Bu kelimeler cümlede ya özne ya tümlec ya tamamlayıcı (tümlec) olabileceği gibi; b)

Bu edatla bağlanan cümleler de uzun veya kısa olabilirler; c) Fiilin bağlanan kelimelerden önce veya sonra gelmesi; ç) Şart ve soru biçimlerinde bulunması; d) vurgunun değişmesi gibi; e) Daha birçok hâl de vardır ki bunların sınıflanıp incelenmesi de *ne* edatıyla bağlanan cümleler hakkında vereceğimiz hüküm ve koyacağımız kurallara temel olacaktır. dedikten sonra bunları her birine ait örneklerle beraber şöyle birtakım kurallara bağlıyor (Bunlar değerli bir inceleme sonucu olmakla beraber yine birtakımı üzerinde hayli durulmak ister.).

a) *ne* edatı bağımsız ve aynı hükümde olan cümleleri birbirine bağlar ve aralarına girerse ancak olumlu olarak yazılır:

Ne gelenden haberim var ne gidenden haberim;

Ben İstanbul'da ne Boğaziçi'ne gittim ne de o civarlarda dolaştım.

b) Aralarına zarf ve tümleç girerek uzatılmayan kısa cümlelerin ortak fiil özne ve tümleçlerini bağlayanlarda biçim yine olumlu olur:

Çocuk ne yiyor, ne içiyor;

Bu sabah ne çay ne kahve içtim.

c) Fiil özne veya tümleçlerden önce gelirse fiil ancak olumsuz yazılır (Bu biçim çoğunlukla şiirlerde görülür.):

Karanlık bir gece ancak bana eş

Doğmayor gönlümde ne ay ne güneş

ç) 1. Varlığı veya yapılmış olması hoş görülmeyen şartlı fiiller de olumsuzluk gerektirir:

Ne sen ne de ben bu işe karışmasaydık çok iyi olacaktı.

Ne senden ne benden bunu saklamasalardı işin önüne geçebilirdik.

2. Olumsuzluk anlatan soru fiilleri de ancak olumlu olabilir.

Ne sen ne kardeşin beni arayıp sordunuz mu?

Ne para ne mevki insanın özünde yükseklik verebilir mi?

d) *ne* ile bağlanmış özne veya tümleçlerin tek ve birleşik fiilleri eğer cümle sonuna gelip de kendisinden önceki bir kelime bir etkinme duygusu ile vurgulanmış bulunursa (Bu olumsuzluk anlamını destekleyen bir zarf yerini tutmaktadır.) fiilin konuşma dilinde vurgulu ve olumsuz olarak söylendiği gibi yazı dilinde de kullanılması doğru olur.

Bu sabah ne kahve ne çay X içmedim;

Bana ne Orhan ne Aydın X gelmedi.

1. Sakın, hiç, hiçbirisi, kesin olarak, bir zaman, henüz gibi olumsuzluğu pekiştiren zarflar ve tümleçlerden sonra fiil ancak olumsuz olarak yazılır:

Ne sigarayı ne enfiyeyi hiç kullanmam;

Ne çok rüzgârlı ne de çok durgun havadan pek hoşlanmam.

2. "Gelip görmedi, dinlemeyip gitti." gibi cümlelerdeki çaprazlı fiiller *ne* ile bağlandığı zaman olduğu gibi kalarak bir değişiklik göstermezler:

Ne Orhan ne Aydın beni gelip görmediler;

Ne Orhan ne Aydın beni dinlemeyip gittiler.

3. Bu saydıklarımın dışında şöyle birtakım cümlelerdeki fiilin olumlu ve olumsuz olabileceğini artık ediplerimizin zevkine bırakabiliriz, bunların toplanıp araştırılması bize bu çeşit biçimler için de ayrı bir kural verebilir:

Ne senin için ne de kardeşin için uygun bir iş bulamadım.^{AUE}

****ğāh... ġāh**

974. **ğāh zarfı esas itibarıyla 'bazen, zaman zaman' anlamlarını verir. VIGUIER (163. s.) bunu ħāh diye telaffuz ediyor.

Örn.: *Ğāh olurki esnā-i šitāda pek güzel havaşara rast ġelinir* (Bu bir edebî cümle çalışımıdır.).

Bununla beraber bu kelime çoğu zaman ba^czı... ba^czı.. veya ba^czen...ba^czen... karşılığı olarak tekrarlı bir değişme bağlacı olarak kullanılır.

Örn.: *Ğāh beyenir ġāh beyenmez.*

Hatırlatma— ġāh zarfının şöyle çeşitleri de vardır: **ğāhi (halk ağzında: ħāhi); ġāhice (eskidir); **ğeh ve ġehi (şiiirde).¹⁰²⁹

ya

975. **ya veya *(ve)yaħud¹⁰³⁰ bağlacı.

Örn.: *Pek susadım biraz su ya (yaħod) şerbet ġetir.*

976. Bu bağlaç çoğu zaman ya... ya ve ya... yāħud... biçimlerinde tekrarlı kullanılarak cümleyi daha anlamlı yapmaya yarar.

Örn.: *ya aldığını vermeli ya almamalı;*

ya kitabımı ver ya (yāħod) parasını.

977. Tekrarlı ya yerine şu edatlar da kullanılabilir.

1. ġerek...ġerek...

Örn.: *ġerek siz ġerek biz;*

ġerek nuħūd ġerek sāir tarih ile^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I, 286. s.).

978. Böyle ifade ediş tarzının esası: yan cümlelerinin *ġerek ise ġerekse*'den (Eski Osmanlıcada *ġereksem*)¹⁰³¹ ve ana cümlelerinin *oľsun* fiilinden ibaret olduğu çift (veya daha çok sayılı) cümlelerle yapılmış sözlerdir.

¹⁰²⁹ Bunlar şiiirde değişik olarak da tekrarlanır:

Ğāh olur gurbet vatan, ġāhi vatan gurbetlenir...^{AUE}

¹⁰³⁰ Yazar bunu yahod biçiminde gösteriyorsa da doğrusu VIGUIER (163. s.) de kaydedildiğini haber verdiği yaħud olacak.^{AUE}

¹⁰³¹ Halk dilinde ünlüyle biten edatlara sık sık m sesi ilave edilmektedir: *yoľsam*; *ziram* (§ 998).

Bu durum şüphesiz: *belkim X belki* (veya *belkilim*) de olduğu üzere *ki X kim* (§ 986) den-
ginin tesirinden ileri gelmiş olacak.^{JD}

Rumeli'de *yoľsam*'dan başka *yoľsaľım*, *yoľsaľımar*, yine *bārim*'den başka *bārilim* ve *bārilime* söylenişleri de işitilmiştir.^{AUE}

Örn.: *Gerek ise ol ni‘met mal olsun ve gereksem riyâset ve mansıb olsun ve gereksem sıhhati beden ve kesreti evlâd olsun.*^{AUE}

Birincisinden ise fiilinin kaybolarak *gerek... gerekse* biçimini aldığı ve olsun fiilinin yalnız bir defa söylendiği ara biçimler de vardır:

Gerek fakir gerekse zengin olsun.^{AUE}

Bazen aksine *gerek (ise)* kelimesi kaybolarak değişmesi tekrarlı *olsun* fiili ifade eder (krş. Fransızcadaki *soit... soit...* kelimesi ki esasında *olmak* anlamındaki *être* fiilinin bir gereklilik kipidir.):

Örn.: *Küçük olsun büyük olsun herkesle güzel geçinmelidir.*

Şu örnek, bunların birinden öbürüne geçiş biçimini daha iyi göstermektedir:

‘*Avrata yüzünden ve eli ayasından ve ayağından gayriye er adam bakmak haramdır gerekse şehvet olsun ve gerekse olmasun çirkin olsun hari (ihtiyar) olsun* (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 40. s.).^{AUE}

979. 2. *Ister...ister...* aslında *iste-* fiilinin geniş zaman teklik üçüncü kişi kipi olup kelime kelimesine *il veut..il veut* anlamındadır.

Örn.: *ister al ister alma* (keyfine).

3. **hâh...hâh...* (yalnız şiirde.. eskiden nesirde de kullanılırdı.). Bu deyim tamamiyle öncekine denktir.

4. Tekrarlı *ha... ha...* ünlemi (bk. § 1026)

5. Tekrarlı *eğer... eğer...* bağlacı (Eski Osmanlıcada bk. § 1005).¹⁰³²

980. Soru cümlelerinde *yoğsa* kelimesi de bazen *ya’nın* anlamdaşdır (bk. § 468).¹⁰³³

emmâ ve anlamdaşları

981. Arapçada *emmâ* söylenişli olan ve bir konunun değişmesini haber vermeye yarayan **emmâ* kelimesi Türkçede *amma* biçiminde söylenir.¹⁰³⁴ Türkçede şu an-

¹⁰³² Buraya şunları da katmak gerekir:

6. Tekrarlı *ama* bağlacı da bu anlamı ile kullanılır.

Ama haklı ama haksız, herkese çıkışır (krş. § 981).

7. Tekrarlı *velev* bağlacı da böyledir:

Velev haklı velev haksız, herkese çıkışır.

Velev hasta olsun velev olmasın, gelip gelmeyeceğini bize bildirmeliydi (krş. § 1010).^{AUE}

¹⁰³³ Türkçenin edebî dilinde de böyle söylenir.^{AUE}

¹⁰³⁴ Konuşulan dilde olanı asıl *ama*’dır. İfadeyi pekiştirnek istenildiği zaman böyle ikizleniği veya da katılarak kullanılır:

Amma yaptın ha, amma da tuhaf değil mi, geldim amma bulamadım.. vs.^{AUE}

lamlarla kullanılır:¹⁰³⁵

1. Birbirine zıt veya tutarsız olan iki kelime veya cümle arasında (Fransızca benzeri *mais*) bu takdirde çoğu zaman uymaca (ekleme) gibi de muamele görerek; *ama* biçiminde söylenir.

Örn.: *Doğru yol usançlıdır amma*¹⁰³⁶ *selâmettir;*
Sormak ayıb olmasın ama, nereye gidiyorsunuz?

2. Söz söyleyen kişi daha önce kendisi tarafından ileri sürülen iddialara yine kendisi bir itirazda bulunacağı zaman (Bu itirazı sonradan yine öbür takip edecek-tir.) sözün başında bu kelimeyi kullanır:

Am(m)a tahsil-i 'ilim güçdür; zarar yok.

982. 3. Bağırılı bir zarf veya hayran oluş, şaşırış, tiksiniş bildiren bir çeşit ünlem olarak *amma* kullanılır. Bazen bundan sonra gelen kelimeye bir *ha* ünlemi de (§ 942) katılır (krş. Fransızcanın ünlemli cümlelerindeki *mais*).

Örn.: *Amma yapıdın (ha)!*;

Amma obur imiş(s)in ha;

Amma ses (ha)! veya amma da ses (ha).

983. Aşağıdaki edatlar da bu *ama*, *fakat*'a denktir:

1. **lâkin*

Örn.: *'İlm-ü 'irfan insândaki cehl-i izâle eder, lâkin pâye-i tabî'isi pest olana rif'at vermez* (MİDHAT).

Bu edat, bir şeye itiraz etmek veya kendi fikir ve niyetini ileri sürüp yürütmek anlamıyla cümle başına getirilebilir:

Örn.: *Lâkin hiç olmazsa haksız olduğunu i'tirâf et.*

ve *lâkin*, ***ve lîkin*, *(*ve*)*lik*, ***ve*'li kelimeleri artık yalnızca şiir dilinde kullanılır.

Eski Osmanlıcada *liki* (*Bibliothèque Nationale* Yazmaları, AFT, 87, 29. yap.) biçimine de rastlanmaktadır. Bu, *Tezkiratü'l Evliya*'nın Çağataycasındaki (43. s.) ve *likin* kelimesine denktir.

¹⁰³⁵ Bunun *emmâ ki* biçimi de kullanılır:

– Bu 'adl-ü hâkkin 'adûsu yine beşerdendir

Oğur muhâfız-ı amma ki hâme vü şimşir – ŞINASI;

– *Suretde nazar eyler isen sen ile ben var*

Amma ki hâkiqatde ne ben var ne de sen var – ZİYA PAŞA;

– *Mağv ü ifnâ deyil islâh-ı beşerdır maksûd*

Şemi' itfâ kolay amma ki ne güçdür iş'al.^{AUE}

¹⁰³⁶ Yazarın verdiği bu *amma*'lar, *ama* olacak.^{AUE}

2. yine (bk. § 433).

984. 3. *ancağ* (bk. 433).

4. *fe(a)kat*, 'asıl, yalnız, sadece' anlamında olan bu Arapça birleşik edat (bazı yazarlar bunu bazen *fekad* biçiminde yazıyor: *kad* kelimesi aslında *kat* kelimesinin anlamdaşıdır. Arapçada *kadni* veya *katni* 'bana yeter'.

Örn.: *Aşı maddesi tabâbet bahsine dâhil olubda Avrupadan memâlik-i Devlet-i 'alîyyeye gelmezden muḳaddem Edirne'de bu ḥususun mevcûd olduḡu ba'zı ihtiyarlardan mesmu'umuz olmuşdur. Faḳad* (daha iyisi: *faḳat*) *mevcûd-u ve vaḳt-u keyfiyet-i icâd-ı meḥhûlümüzdür.*^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 344, 1. baskı).

985. 5. Eski Osmanlıcada **illâ* ve daha çok *ve illâ*. Bu edat olumsuz bir fiilden sonra 'yoksa, hariç, müstesnâ olarak' anlamına gelir (bk. § 466, 2.). Bu takdirde, ardınca olumsuz aynı bir fiil gelen yalnız, yalnızca zarfına eşit olur: Bizi yalnız ölüm ayırır (bk. aynı yer).¹⁰³⁷ Bunun *ancağ* ve *faḳat* kelimeleriyle anlamdaşlığı yalnız bu anlama alındığına göre doğru olduğu anlaşılmalıdır. Bu anlamdaşlık, *illâ*'nın bir aksilik bağlacı olarak kullanılmasına sebep olmakta yeterli gelmiştir.¹⁰³⁸

Örn.: *Gâziler melûl idi ve illâ Allâha sığınub tevekkûl edüb...*^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 12. yap.);

Yetmiş iki dürlü dil bilür âdemler getürdiler ve illâ bu levhde olan yazuyı bilmediler^{AUE} (aynı eser, 57. yap.);

Emir Süleyman anı işidüb can atub Edirneye geldi illâ bir laḫza soḫbetden ḫâlî

¹⁰³⁷ Öyle kabul edilebilir ki fiilin tekrarlanmadığı sözlerde *illâ* edatı bir zarftan ve fiilin tekrarlandığı sözlerde ise bir bağlaçtan meydana gelmiştir. Türkçeye özgü olan bu tekrarlılardan birkaç örnek daha verelim:

Anuñ te'vilini bilmez illâ Allah bilür (1426 yılı yazmaları, 160. yap.).^{AUE}

Degûldür bu illâ ḥasediñüzendür.^{AUE} (aynı eser, 179. yap.).

İllâ kelimesi *meğr* ile birleşik olarak *illâ meğr* biçiminde kullanılır (bk. § 1013, hatırlatma).^{JD}

Yazarın Türkçeye has diye gösterdiği bu *illâ* kullanışları, Arapçadan Türkçeye kelimesi kelimesine tercüme yapmak gayretini güden yazarların Türkçe kılığında verdikleri şivesizlikler örneğidir. Bu yolda bir kullanış Türkçemizde hiç tutmamış, yer bulmamıştır. Nitekim (لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ) *lâ ilâhe illî 'Allâh*'ın tercümesi olarak *yokdur tapacak çalâpdır ancak* tercümesi de böyledir.^{AUE}

¹⁰³⁸ Osmanlıcada bunun *illâ ki* biçiminde kullanılmış başka bir biçimi de vardır ki bu ve *müstesnâ olarak* anlamındadır:

– *İstanbul beldesi Avrupa'nın kenâr-ı sahilinde Asya'ya karşı kurulmuş bir mâlike-i deryâdır ki mânendi zir-i eflâkde mer'i olmaz; illâ ki âytne-i âbdâr-ı olan safha-i Hâliçde mün'akis sûret-i bî-karâridir.*^{AUE} KEMAL.

olmazdı.^{AUE1039} (aynı eser, 33. yap.);

Sehl (az) âdem ğelür ve illâ hatı (eyice) yaraklı (silâhlı)^{AUE} (25. yap.).

6. meğer (bk. § 1014).

ki

986. Ki bağlacı hem Türkçe hem Farsçadır.

Bunun (soru-bağlama zamiri ile karışan krş. § 319) daha eski bir Türkçe edatı *kim* edatının bir halefinden ibaret olduğu doğru olmakla beraber, ondaki anlam ve kullanım zenginliği, bütün anlamlarını kendisinden almış olduğu Farsça *ke* (= *ki*) bağlacı sayesinde olduğu da söz götürmez bir şeydir.

Millileşen bugünkü dil, *ki* edatını itelemek meylini gösteriyor.

Bu edat uymaca (ekleme) olup genellikle ayrı yazılır. Bununla beraber *dediki* biçiminde yazışlara da rastlanmaktadır.

Ünlü uyumu kurallarına uymuyor; fakat halk dilinde bazen ardıcıl (kalın) bir ünlüyle:

*deyorki*¹⁰⁴⁰ gibi söylendiği de oluyor.

Yine krş. *çünkü* (§ 996).

Hatırlatma – Şiirde *ki*'nin ünlüsü bazen ölçü zaruretiyle düşer. O zaman bağlaç yalnızca *bir* kden ibaret kalarak bu yazıda alt yanındaki kelimenin başına ulaştırılır.

Örn.: *Sen etdiñ kendi ğülzârın yerin hâr yeridir kolasın bulbûl gibi zâr*^{1041AUE} (ALİ ÇELEBİ, *Hümâyûn-nâme*, 105. s.).

Bu edatın farklı kullanışları şöyledir:

987. *ki* edatı dolaysız veya dolaylı tümleç veya özne görevinde bulunan yan cümleleri ana cümleye ulaştırır (Böyle bir durumda Fransızcanın *que* bağlacına denktir.).

Örn.: *Baňa dedilerki sen hastasın.*

Daha başka örnekler için bk. § 1239 ve aşağısı.

988. 2. Bazı durum bildiren yan cümleler, örneğin:

a) Bir amaç bildiren cümleler (Fransızcada böyle bir durumda *afin que*, *pour que* gibi bağlayıcı deyimler kullanılır.). Bunda *ki*'den sonra gelen fiil istek kipi olur.

Örn.: *Sorucu ol ki bilici olasın;*

¹⁰³⁹ Burada *iğlâ* kelimesi başka bir anlama özellikle anlamına alındığı takdirde yazarın yaptığı tercüme şöyle olabilir: ... *et surtout il ne se privait un instant d'être en (son) société.*^{AUE}

¹⁰⁴⁰ Yazar bunu *deyorki* biçiminde kaydediyor.^{AUE}

¹⁰⁴¹ Vezni *meḡā'ilün*, *meḡā'ilün*, *fe'ülün*.^{AUE}

*Sakağı koyverdim ki sözüm diñlensin diye*¹⁰⁴² (söylence).

1. hatırlatma – Olumsuz bir ana cümle ardınca gelen ve yanlış olduğu hükmüne varır bir sonucu bildiren cümleler de aynı yolla meydana getirilmiştir (Fransızcada böyle bir durumda *pour que* kullanılır.).

Çiy yemedim ki karnım ağrısın (atasözü);

Âlemin ağzı torba deyil ki bozasın.

2. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *ki* (şartlık durum bildiren) *çünkü* anlamında ve (zamanlık durum bildiren) *ne zaman ki* anlamında da kullanılırdı.

Örn.: *Yüksel ki yerin bu yer deyildir* (= yüksel; çünkü..) ^{AUE} (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*);

Sabâ ki (= *saba ne zaman ki*) *dest ura* (el süre) o *zülfe* (saça) *müşki nâb* (halis misk) *koşar*. ^{AUE}

Cum'a günü ki (*cum'a günü ne zaman ki*) *oldu Cafer minbere çıktı* ^{AUE} (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 8. s.).

Son iki örnekte *ki* bağlacının yerlerine dikkat.

989. b) Ana cümle ile farazi biçimde ifade edilen bir fikre, onaylama veya onaylamayıcı bir delil meydana getiren cümleleri ulaştırır. Böyle bir hâlde ana cümle gereklilik, niyetli gelecek zaman, şart gibi imkân ve ihtimal veya soru bildiren kiplerden birini almış olur (Fransızcada aynı durumda mademki karşılığı olan *puisque*, *attendu que* deyimleri kullanılır.).

Örn.: *Artık çok hasta olduğunu anlamış olmalı ki baa haber veriyor.*

Örn.: *‘Akılın hükmü mutâbık-ı haqiqat olduğur.a nasıl delil gösterilsin ki cihanda ‘akıldan başka bir mümeyyiz yoktur* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

990. 3. Durum cümleleri *o kadar*, *o derece*, *öyle* gibi bir deyme bağlar.

Bunlar Fransızcada *tellement que...*, *tant que...* ile ulaştırılan cümlelere denktir; şu fark ile ki Türkçede *ki* bağlacı, daima ana cümlelerin fiiliyle bu deyimlerden ayrılmış bulunur..

Örn.: *O kadar terledim ki gömleğim sır sıklam oldu;*

Bu havâdisler baa o derece garib göründü ki bunları bilâ tahkik size ihbâr etmek istemedim.

Hatırlatma – Bilindiği üzere belirsizlik sıfatı olan *bir*, kendi başına *öyle bir* falana

¹⁰⁴² Buradaki *diye* kelimesi *ki* varken lüzumsuz ve yersiz gibidir. ^{AUE}

benzer bir anlamı verebilir (krş. § 334). Böyle bir hâlde, *ki*'nin kullanılmasına da yol açar.

Örn.: *Bir söz söyler ki dirhemini yeyen köpek kudurur* (söylence).

ki edatı bu kavramıyla bir aslı *bağlama zamiri* (= ismi mevsul) niteliğindedir (krş. § 1243 ve aşağısı).

991. *Ki bağlacının pekiştirici kullanışları* – Bu edat bazen bir dolaysız sözü ulaştırmaya yarar (Fransızcadaki *que* bağlacında iş, bunun aksinedir.). Böylesi *de-* fiili her zamanki yerinde; yani dolaysız söylemden sonra geleceğine, ondan önce geldiği zaman olur. O zaman *ki* edatı, anlatışla iki noktaya (:) eşit bulunur.

Örn.: *O baña dedi ki şimdi bunu alacağını.*

992. *Ki* edatı (olumsuz) *bilme-* fiilinden sonraki sorulu cümleleri ulaştırmaya da yarar. Aslında *ki*'nin kullanılması da isteğe bağlı kalıyor.

Örn.: *Bilmem (ki) böyle bir zannı mavişîki hakikat olur mu?* (SAİD PAŞA);

*Bunların içinde hakikata mutâbik olanda varmış, neden bilelim*¹⁰⁴³ *ki hangisidir* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

993. *Ki bağlacının eksiltili kullanışı.* Bu edat bazen bir *hazir ve takdir*¹⁰⁴⁴ olduğunu bildirmeye yarar.

Örn.: *Tilki gelir (görür) ki yavruları yok* (RİFAT BEY). Krş. *gelelim ki* deyimini.

Örn.: *Gelelim ki Tahmas ne şekil aldı bu memleketi*¹⁰⁴⁵ (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 13. s.);

Gelelim ki Tahmas kılıcının ordusu ne kadar vardı derseñiz (aynı yer, 35. s.).

994. *Ki bağlacıyla biten bitirimsiz sözler* (krş. § 957).

Bu asıtlı yapılanma esas itibarıyla henüz bahsedilen cümleyi açıklar nitelikte bir yan cümle anlamını duyurur. Böylesinde bu açıklama o kadar tabii bir biçimde görülür derecededir ki onu bir de söylemekten geri durulur.

Böyle bir ifade tarzı cümleye daha kandırıcı bir çalım vermeye yardım eder. Böyle *ki* edatını nida noktası ayarında saymak mümkündür.

Örn.: *Bugün size bir şey pişirdim ki* (pek sevineceksiniz);

Ehmiyet verilecek bir şey deyil ki (meşgul olunsun);

Senindele lağırdı olmağki (bir daha konuşayım);

¹⁰⁴³ Buradaki örnekte fiil olumsuz değildir. ^{AUE}

¹⁰⁴⁴ Cümlede bir kelimeyi atıp onu anlamca varsaymak: eksiltili anlatım. ^{AUE}

¹⁰⁴⁵ Yazarın TAMBURI ARUTIN'den aldığı bu iki örnek de Türkçemiz için bir kanıt olamaz. İkisi de bizim şivemizle söylenmiş şeyler değildir. Bunlar bir Ermeni Türkçesi olsa gerek. ^{AUE}

Çalışıyorum çalışıyorum ah bir türlü soñu gelmiyor ki (bir rahat yüzü göreyim)^{AUE},
‘Acaba öldürürlermi ki¹⁰⁴⁶;

Bir şeyi yerine koymak ‘âdetiñiz deyil ki (bunu da koyasñız).^{AUE}

Bu örnekte olduğu gibi *ki* bağlacı soru zarfı olan *mi*’den sonra gelirse bunda *ki*’nin *ken*’le karıştırıldığı tahmin edilebilir (krş. § 1361).

Hatırlatma – Aynı hadiseye Azericede de rastlanır:

Kişi dahi kaçak mała gitmezsin ki “Arslanım artık kaçak mal getirmeye gitmezsin elbette.” (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 213. s.).

Yine aynı lehçede daha çok açıklayıcı *ki* açıklayıcı cümlelerin içlerine doğru geriler.

Örn.: *Ağlah kerimdür aç ki kalmayacayuk* “Allah kerimdir (ki) aç kalmayacağız elbette.”^{AUE} (aynı yer, 160. s.)¹⁰⁴⁷;

*Kaçak mała gitme (dirsin) çörek bacadan ki*¹⁰⁴⁸ *düşmez* (elbette^{AUE}) (aynı);

Ordan o yana yolğuz gide bilürsin mi ordan o yana dahi ki kazak yohdur “Oradan o tarafa yalnız gidebilir misin? Ordan o tarafa dahi elbette ki kazak yoktur.”^{AUE} (aynı eser, 186. s.).

995. Eski Osmanlıcada *kim* biçiminde olan *ki* bağlacı bir hayli zarfa katılarak bağlayıcı deyimler ortaya çıkarır.

Bu katışlar şiir dilinde çoğu zaman alelade gereksiz takozlardan (cheville) meydana gelmiştir.

Aşağıdaki paragraflarda bu birleşik bağlaçların bir haylisine rastlanacaktır.

çünkü

996. *çünkü* (= *çünkü* yerine) bağlacı *ki* daha esk. biçimi *çünkü* olup şu anlamları vardır:

1. Anlamdaşı olan ***zirā*.

Örn.: *ğardaş gibi geçinmeliyiz; çünkü bir vatanın evlādıyız*.

997. 2. Anlamdaşı olan *mādem ki* (*mādām ki* yerine; krş. § 1002).

Böyle bir durumda sözün başında bulunur. Ancak bu kavram eskimiştir.

¹⁰⁴⁶ Yazarın verdiği Fransızca tercüme *pourvu qu'on ne le tue pas* biçiminde olmayacak mı idi? Sonra böyle de olsa bu tercüme yerinde mi? Bize öyle geliyor ki bunun Fransızca karşılığı şöyle olmalıydı *estce qu'on le tue, par exemple?*^{AUE}

¹⁰⁴⁷ Buradaki *ki* de ne buna ne öncekilerine benzemeyen bir anlamda ‘elbette (ki)’ anlamında görünüyor.^{AUE}

¹⁰⁴⁸ Buradaki *ki* de yine ‘elbette (ki)’ anlamında olacak.^{AUE}

Örn.: Çünkü bu işi ikmâl edemeyecekdin niçün başladıñ. ¹⁰⁴⁹

3. Yalnız Eski Osmanlıcada ve yalnız sözün başında 'ne zaman ki, vaktâ ki' anlamına.

Örn.: Çünkü ben bu işleri gördüm 'ayân. ^{AUE}

Eski Osmanlıcada **çün biçimi de 2 ve 3. kavramlarıyla kullanılıyordu. **cü de deniliyordu.

998. **zîrâ (halk dilinde ziram) 1. deki çünkü gibi aynı anlamda kullanılır. Eski Osmanlıcada zîrâ ki de derlerdi. KEMAL BEY gibi yazarlarda bu zîrâ ki biçimi görül-
mekte ise de genellikle doğru sayılmıyor. ¹⁰⁵⁰

tâki

999. tâki ve bunun kısaltığı olan tek veya daha eski bir biçimi olan tâkim anla-
mıyla bugün ancak bir kadimlik olsun diye kullanılır.

Örn.: Gece gündüz demeyip çalış tâki adam olasıñ.

Çocuklar... bunun ne olduğunu anlamadılar tâ ki ders başladı, hoca efendiden sor-
duklar (Altın Kitab).

Bu edat Eski Osmanlıcada sık sık kullanılır ve şu anlamlara gelirdi:

1. -IncAyA kadar (bk. § 907). ¹⁰⁵¹

2. tâ ki.

Bir eser kıyım tâ kim ba'd elmevt (öldükten sonra) 'ilim munķatı' (arası kesilmiş)

¹⁰⁴⁹ (Çünkü; çünküm):

*Yarenler çünkü meni gönderirsiz, bilürsiz kim delû Kırçar? Kız ıkarındaşını dileyeni öldürür
(Kitâb-ı Dede Korkut, 44. s.):

* Mre. çünküm Kızan Begden buyruk olubdur, hoş otursun didi (61. s.);

*Çünkü menüm elümden güğercin gibi kuş oldu uçdu, mre haķ anı kırmıyam toğana aldırma-
yınca didi (89):

* Bu sözü sen baña dimemek gerek idiñ; çünkü didüñ elbette varsam gerek (97-98);

* Çünkü hâfirler bunları gördüler, Arşunoğlu diyerek Teküre haber virdiler (117). ^{AUE}

¹⁰⁵⁰ Türkçemizde eskimiş olmakla beraber Osmanlıcada bunun epeyce kullanıldığı görülür:

*Sizden kim irag oldu ise haķķa yakındır

Zirâ ki dalâlet yoludur gittiğiniz rah. RÜHİ

*Bilmekten ise bilmemek ahvâlini yegdir

Zirâ ki hıyânet edenin dîdesi rüşen.

Qan içre yatar dîde-i giryân-ı sadaķat. ŞEYH GÂLİB

*Vaķşetle hâzırın nazar-endâz idi bana

Zirâ ki içlerinde garib-üd-diyâr idim. EKREM ^{AUE}

¹⁰⁵¹ *Fakât anlam cihetine çokluk aklım ermezdi, tâ ki merħum Fatin Efendi ile görüştüm, efendi
merħumun ihtarâtı bu kısurumun ikmaline sebep oldu. ZİYA PAŞA. ^{AUE}

*Cümle beglerle yoldaş olup gittiler tâ ki مومزد kıalesine yetdiler (Kitâb-ı Dede Korkut, 116).

oļmaya^{AUE} (Siyer-i Nebi, Altı Parmak).¹⁰⁵²

3. -mAyInca (olumsuz cümlelerde; krş. *mādām ki* § 1002 ve -mAyInca'lı zarf-fiil § 1390 ve 1381).

Amerikaļular... tā ki rūsūmāt-ı mevzū^ca kāmilen қа'dirılmaya ҳарarı sābıķlarında devām edeceķlerini iddi^cā ve i'lān eylediler^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, II, 115).

1000. Tek edatı bir dilek-şart kipi ile beraber bulunarak *elverir ki*, şu şartla *ki* anlamında olduğu zaman, Türk dilcilerince *taķı*'den bozulmuş bir bağlaç sayılmaktadır (bk. § 963, hatırlatmadaki örneklere).

Bu biçimde sunulmuş olunca bu iddia şu sebeplerle hatalı görünüyor:

1. *Elverir ki*, *yeter ki*, *şu şartla ki* biçimlerindeki 'gayelik' anlamı burada özellikle dilek-şart veya buyruk kipinin kullanılışından doğmaktadır; *tek* edatı bunu yalnızca pekiştirmekten başka bir şey yapmıyor (krş. § 649).¹⁰⁵³

2. *tek* yalnız dilek-şart (veya bu makamda olan buyruğun teklik üçüncü kişisi) ile değil, buyruğun teklik ikinci kişisiyle beraber bulunur. Böyle bir yapılanma *tāki* ile kurulamaz; çünkü (dolaysız cümlede kullanılması hāli istisna) *ki* bağlacı, hiçbir zaman buyruk kipini kabul etmez.

Örn.: Aman Meemet..., *ķuzum evlādım... sūr.. ҳайvanлар çatласın... araba par-çalışsın, ne oļursa oļsun tek beni beş daķıķa evvel ormana yetişdir* (GÜRPINAR, Metres, 882. s.).

3. Eski Osmanlıcada aynı edat *dek* biçiminde de görülür:

Örn.: *Daķi ziyāde vireyin dek ķosun*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 130. yap.);

Hep vireydi dek ķurtulaydı^{AUE} (aynı yer, 296. yap.). Bu örnekte dilek ve isteğin hi-kāyesi olan *ķurtulaydı* var.

Yukarıdaki anlatılanlardan şu çıkar ki *tek* kelimesi yalnız, yalnızca anlamında bir zarf da pekiştirme edatı (krş. § 930) da sayılabilir.

¹⁰⁵² *Efendim şimdi iycāb ediyor ki şu āna ķadar sakladığım sırları size söyleyeyim, tā ki ne size ne bana dāğ-ı derūn oļsun – İBRAHİM ŞİNASI

*Tā ki seyreysin felek oļ şūh çözmüş kākūlū.

*(Murādīñ) yaşıatmaksā ķavrulan tarlaları sele ver,

Tā ki ecel kesmesin bu öksüz nefesleri. FARUK NAFİZ

*Seni kāfirler bilmesūnler duymasunlar, tā kim sası dinlū kāfirin dōşeğine varmayasın sagragın sūrmıyesin atam Kāzan namusunu sımıyasın saķın dedi (Kitāb-ı Dede Korkut, 31).^{AUE}

¹⁰⁵³ ŞEMSEDDİN SAMİ'nin bu anlamda seçtiği örnekte 'gayelik' anlamı diye (*deyi*) kelimesinde de vardır (krş. § 1339).

Açık yazdım tā ki herkes ķoļay ańlasın.

Herkes ańlasın diye açık yazdım.^{JD}

Hatırlatma – Azericede aynı anlamda *teki* kullanılır.

Örn.: *Teki siziñ işiñiz ‘amele gelsün*^{AUE} (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 231. s.);

El çekdim teki menüm oğlumu hatadan kırtar^{AUE} (aynı yer, 112. s.; krş. yine aynı yer, s. 18, 75, 146 ve 169).

nasıl ki

1001. *Nasıl ki* birleşik bağlacı seyrekçe kullanılır; bunu daha çok zarf-fiil deyim-leri olarak kullanırlar (bk. § 1445).

*Nasıl ki size evvelce haber vermiş idim.*¹⁰⁵⁴

Bu, daha kadim bir bağlaç olan *nite kim* veya *nite ki* (Bunların daha eski biçimleri şunlardır: *نتك كيم , نتيك كيم* Hüsrev ü Şirin, 9 ve 6. yap.) kelimesinin anlamdaşdır.

Örn.: *Nitekim bâb-ı âtide tafsîl olunacaqdır.*

Eski Osmanlıcada bu edat (bildirme veya tasarlama kipleriyle) *-Dlkça, olduğı müddetçe* anlamlarını da veriyordu.

Örn.: *Gam yime ey kıarındaş nitekim adam sağdır yine devlet bulur*^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 28. yap.).

Yine krş. NOLDEKE, *Auszüge aus Neşri...*, Z. D. M. G., t. XIII, 181. s., dipnot.

nite kim edatının Osmanlıcada oldukça farklı anlamları vardır. Nasıl ki böyle olduğunu aşağıdaki örnekler göstermektedir (Bu başlıca bir sebeplik anlamını alabiliyor.):

Örn.: *Türkçe ve farisi kelimelerde h ç nite kim yokdur* (ZEKİ, 48);

Nite ki göyde öyle yerde de (HINDOĞLU, *Türkische Sprachlehre*, VIENNE 1829; Türkçeye çevrilmiş pazar âyini duası);

Nite kim vacdîñi tutmamışsın nâmerdsin^{AUE} (MİHRİ).¹⁰⁵⁵

¹⁰⁵⁴ **Nasıl ki birleşik illerdeki bir müslüman da Bengâli bir müslümanla anlaşılamaz* (FÂLİH RİFKİ ATAY, *Hind*, 30);

Nesir dilinde *nasıl ki*'yi içine alan tabi cümle bir sözün ikinci sözcüğü olarak yer aldığı gibi birinci sözcükte de bulunabilir ve böylesiyle de iki sözcük arasında bir karşılaştırma kurulmuş olur:

**Nasıl ki siz beni dün saatlerce beklettiniz, ben de sizi şimdi öyle saatlerce bekletsem iyi mi olur.*

Nazım dilinde bu tür lüsü çok görülür:

**Nasıl ki bağı yanar gün kızınca sahrânın*

Benim de ruhumu yaktıkça yaktı hicrânın. AKİF

Bu karşılaştırmalı *nasıl ki*'yi içinde bulunduran birinci cümleden sonra gelen ikinci cümlede çoğu zaman *öyle* kelimesi bulunur veya takdir edilir.^{AUE}

Eski Osmanlıcada *nite kim* bazen (*her*) *ne kadar* deyiminin anlamdaşı idi (krş. § 1009 ve 1226, hatırlatma).

Örn.: *Bir Türk çift sürer'ken nâgâh sapanı demüri bir nesneye ilişir nite kim öküzleri kuvvet itdiler kıparamadılar*^{AUE} (Kırk Vezir, 145. s.).

Krş. ve bağlacından sonra pekiştirici nitelikteki *nite kim* kelimesinin bir kullanılışını ki Fransızcanın “hemen hemen, aslında, kaldı ki” anlamındaki *çailleurs* karşılığıdır.

Örn.: *Böyle azgın ve haşin bir hâdisenin edebiyatda yeri olamazdı ve nite kim olmadı* (YAKUB KADRI, *Harb ve edebiyat, Büyük Mecmû'a da Teşrin-i sâni* 1919, 230. s.).

*Nâtâk kim bağlacı daha önceleri Kutadgu Bilig'de kullanılmış bulunuyordu: nâtâk kim tilâdi ta*¹⁰⁵⁶ *boıldı kıamuy* (4, 17).

1. hatırlatma – *Nite kim de nite* (Doğu Türkçesinde *netek*) = ‘nasıl’ anlamında bir zarf vardır. Bu da *nâ(ni)tâk* (§ 889)’ten yapılmıştır.¹⁰⁵⁷

Örn.: *Kemâ tedinü tûdânü? Yani sen nete işlersin saña daği eyle işlenür*^{AUE} (1426 yılı Yazmaları, 26. yap.);

Pes nitâ gönül bağlarsın aña ki yarın sen daği gidisersin ol daği elden fevt olısar^{AUE} (aynı yer, 38. yap.).

Bunu *nitâsi* diye de söylerlerdi:

1. *Nitâsi inkâr idersiz (keyfe tekfirüne)*^{AUE} (aynı yer, 53. yap.);

2. *İkisi bile nitâsi cem' olur “İkisi birlikte nasıl bir araya getirilir.”*^{AUE} (aynı yer, 83. yap.).

Yine krş. bundan türemiş olan *nitelik* kelimesinin anlamını.

2. hatırlatma – *Nite kim* edatı *nicâ kim* (Hüsrev ü Şirin, 7. yap.)’ye benzer ve denktir¹⁰⁵⁸; *câ* edatı, *tek’e* (§ 930) denktir. Krş. *niceki* (97. s.) ve *neçik ki* (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 194, 56. yap.).

Nitesi zarfı *nicesi*’ye benzerdir.

¹⁰⁵⁵ Bu türlü *madem ki* anlamını veriyor.^{AUE}

¹⁰⁵⁶ Mısır nüshasında (3, 14. s.) bu şöyledir:

Netek kim tilâdi ma boıldı kıamug

Kimi kim tilâsâ kıılır ol uług. “(Tanrı) nasıl diledi (ise) na, oldu bütün + kimi ki dilerse kıılar o ulu.”^{AUE}

¹⁰⁵⁷ Şu hâlde bu kelimenin yapılanması *ne ‘ni’ tek kim* biçimindedir.^{AUE}

¹⁰⁵⁸ Aynı bağlaç Suriye’nin halk Arapçasında da *madâm* veya *mâdawm* biçiminde ve eski ve şimdiki Türkiye Türkçesindeki aynı kavramlarla vardır (Krş. CARLO LANDBERG, *Suriye İlinin Darb-ı Meselleri ve Söylenceleri*, 89 ve 373. s.).^{JD}

Örn.: Bu gez işit nicesi *kopdı bu ceng*^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, Türkçe ilaveler 1207, 85. yap.).

mādām ki

1002. *Mādām ki* (halk dilinde *mādemki* veya *mādāmeki*) bağlacı 'o şey ki devam eder' anlamındaki¹⁰⁵⁹ Arapça *mā dām* aslından olup aşağıdaki anlamları kullanılır:

1. Yalnızca Eski Osmanlıcada olumlu olarak 'devam ettiği müddetçe, -mAdıkÇA' anlamında:

Örn.: *Mādamki hayatdadırşar ıhlımı Mıs(ı)r ihtilālden hāli deyildir*^{AUE} (Soğak Zāde Tarihi, SMIRNOF, Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası, 48. s.);

Ve tahsis kılınan cizye-i mezkûrelerini Memleketeyn-i merkûmeteyn *mādāmki* vakt-ü zamāniyle iyfā ideler... Memleketeyn-i mezkûretereyne cefā ve ezā çekdirilmeyüb^{AUE} (Ay-naıı Kavaıı muahedesinin tenkihnāmesi);

Madām ki can gargaraya ğelmeye^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 220. yap.);

2. Bir kere ki 'çünkü' anlamında krş. § 979 ve 1380.

Örn.: *Mademki borcuñdur te'diye etmeli*.^{AUE1060}

¹⁰⁵⁹ Bu birleşik bağlaç halk dilinde *hālā ne zaman ki* anlamıyla kullanılan nasıl ki'ye denk bir anlam ile kullanılmıştır:

*Neçe kim bu düşü gördüm şundan berü aklım usum direbilmen (Kitāb-ı Dede Korkut, 25).^{AUE}

¹⁰⁶⁰ **Mademki* siz Divanyolu'nu tercih ediyorsunuz; oraya gidersiniz.^{AUE} HALİD ZİYA

**Mademki* Müniseyi evlerinde istemiyorlar, acaba ben kendim evlād etmek istesem bana verirler mi?^{AUE} REŞAD NURİ

**Mademki* son demimdeyim.

Böyle bir iyilik edeyim. ORHAN SEYFİ

*Azāde-serim gā'ile-i şevk-ü keselden

Mādāmeki encām-ı havādisde fenā var.^{AUE} HÂMİD

(*Madamki*), ikinci sözcüğün başında da bulunduğu görülür:

**Neme lāzım, mādemki* Ayşe inanıyor...^{AUE} REŞAD NURİ

Nazım dilinde ki'si eksiltildiği de olur:

*Oıa *mādām* erenler kıpısı cılvegehim

Bāb-ı mevlāya çıkar doğru benim şahrāhım.^{AUE} VASİF

Dilimizde *mādāmki*'nin yerine aynı onun gibi kullanılan *değilmi ki* kelimesi de vardır:

– *Değil mi ki* ekmeğini yemeyecektiñ, niye aldıñ?

Bunun da ki'si eksiltilerek, gerek nesir ve gerek nazım dilinde yine bu anlam ile kullanılır:

– *Değil mi* cephemizin sinesinde iman bir;

Sevinme bir, acı bir, gaye aynı, vicdan bir;

Değil mi ortada bir sine çarpıyor.. yılmaz

Cihan yıkılsa emîn ol, bu cephe sarsılmaz. AKİF...^{AUE}

eğer

1003. ***eğer, eğer* (ve şiir dilinde bazen *ğer*) si bağlacı şart cümlelerinin yan cümle kısmı başında gelir. Aslında fiilin kipi şartı kendiliğinden bildirmeye yeter olduğu için bu gibi hâllerde bu bağlaç artık bir pekiştirici niteliğindedir (krş. § 1210 ve aşağısı).

Örn.: *Eğer Beyoğluna geçecek iseñiz baña da ma'lumât veriniz.*

1004. *eğer* edatı yan cümle¹⁰⁶¹ kadının sonunda da bulunur:

1. Şiirde (oldukça sık sık);

2. Nesirde yalnız, iş işten geçtikten sonra bildirilen bir durum olduğu zaman, örnek olarak bir unutulmuş tamir etmek gerektiği zaman.

Örn.: *Baña yazarsañ eğer.*

1005. Eski Osmanlıcada bu bağlaç, bildirme veya tasarlama kipiyle de kullanılırdı (krş. § 456, son örneği).

Örn.: *Ger dilerseñ bulasın oddan necât.*^{AUE1062}

Özellikle tekrarlı olduğu zaman 'nöbetleşelik' anlamında 'ya ve gerek, ister' anlamını da verirdi.

Örn.: (*eğer*) *az eğer çok;*

Eğer sipâhi vü zu'âmâ eğer re'âyâ vü berâyâ.^{AUE}

1006. *Eğer* kelimesinin öncesine *yok* geldiği zaman *عكسه* anlamını bildirir.

1007. *Her ne kadar* anlamında olan ***eğerçi, eğerçi* (veya *ğerçi*) bağlacı çoğu zaman şart cümlelerinin başında muhaliflik anlamıyla (krş. § 1234) bulunur. Bunlarda genel olarak yan cümlelerin şart kipine ilave edilmiş uymaca (ekleme) bir de zarfı bulunur. O zaman ana cümle kısmı *amma* ve *lâkin* bağlaçlarından birini alabilir. Bu *de* katışı, aslında kendiliğinden muhaliflik anlamını ifade etmeye yettiği için *eğerçi* kelimesi çoğu zaman artık bir pekiştirici olarak kalır.

Örn.: *Eğerçi topuñ icâdı yediyüzseksen senesine doğru ise de yediyüzseksen târihine kadar toplar yalnız muhasaralarda kullanılıp soñraları 'âdetâ cenglerde dañi isti'mâl olunmağa başladı.*

1008. Bu bağlaç bazen bildirme kipinin şimdiki zaman ve geniş zaman kipiyle kullanılır.

Örn.: *Gerçi ufağ bir şeydir lâkin o yaşında onlar dikkât ve ihtimâma muhtaçtır* (Nouv Rec. Conv., 112. s.).

¹⁰⁶¹ Yazar buna *apodose* ana cümle diyorsa da yan cümle *protase* olacak.^{AUE}

¹⁰⁶² Yazar Arap harfli Türkçe ibaredeki ucu kıvrılmış *n*'leri *z* okumuş ve Fransızca tercümeyle bu bakımdan çokluk kipleriyle yapmış görünüyor.^{AUE}

Buna bazen *ki* veya *kim* bağlacı da katılıyordu.

Örn.: *Egerçi ki maî høydın bilmezsiñiz*^{AUE} (ALİ ÇELEBİ, *Hümâyûn-nâme*, 71. s.).

Krş. *ğerçi kim* tarzında yazılışını (ROUEN, 1493 yazmaları, 29. yap.).

Eski şairler *egerçi* yerine bazen *eger* diyorlardı.

1009. *Her ne kadar* bağlayıcı deymi *egerçi* ile aynı anlamdadır, şu fark ile ki bu hiçbir zaman bildirme kipi şimdiki zaman ve geniş zaman kipiyle kullanılmaz ve bunda *de* edatının da bulunması mecburidir.

Örn.: *Her ne kadar ba'zı ziyan gördümse de yine ticâreti terk etmedim* (bk. § 1226, hatırlatma, *her ne kadar* deyiminin ana anlamının açıklanmasına).

velev

1010. Arapça ve ile yine Arapça *lev* (Bu *lev* edatı Türkçede yalnız olarak hiç kullanılmaz.)'den yapılmış olan bu birleşik ve *lev* edatı 'bile, farz etsek' de anlamlarını bildirir; bağlaç olduğu kadar (*bile* § 437'nin anlamdaşı olarak) zarf da sayılabilir.¹⁰⁶³

Örn.: *Ve lev kırmış ne yapmağ lazım gelir*.

Bu edat çoğu zaman tasarlama (buyruk) kipleriyle beraber bulunur (krş. § 1228).

Örn.: *ve lev sevsin*.

1011. Bu edat *o/-* fiiliyle '-se bile, -se dahi' anlamlarını verir.

Örn.: *Ve lev bilvâsita oşsun*;

Ve lev nâdiren oşsun;

Ve lev ne kadar deyersiz oğursa oşsun.

1012. *velev* bir *kerre* gibi ifadelerde *velev* bir zarf niteliğindedir.

meğer

1013. Aslında *eğer*'in olumsuz olarak yoksa... , *o başka* anlamında olan ***meğer*, *meyer* in iki ayırt edici kullanışı var:

1. İstisna olan veya ihtiyat ve ihtiraz ile ortaya konan bir hâl ve hâli ifade etmeye yarar (Bu takdirde Fransızcanın *sauf si...*; *à moins que...* kelimelerine denktir.) ve genellikle nesirde *ki* bağlacıyla beraber olarak *meğer ki* biçiminde kullanılır. O zaman fiil de tasarlanmanın dilek-tasarlama veya şart veya farazi kiplerde olur.¹⁰⁶⁴

¹⁰⁶³ Lehçemizde bu *ki* ile *velev ki* biçiminde de kullanılır:

**Ve oralarda bahar velev ki devamsız dahi olsa ikram ile i'zaz ile meserretle karşılaşılır*. REFIK HALİD.^{AUE}

¹⁰⁶⁴ Bu kiplerden başkası da kullanıldığı olur:

Örn.: Yarın mutlakā giderim meğerki hasta olayım (ŞEMSEDDİN SAMİ);
Kimseden ümidi i'ānet (yardım ümidi) yok meğer sen edesin;
İnsanın kütüsü olmaz meğer ki züyûrt ola (atasözü);
Meğer ki sûret-i mahsûsede aranıp bulunmuş olsun (EKREM BEY);
Bu iş kolay olamaz meğer siz himmet ederseniz (ŞEMSEDDİN SAMİ).

Hatırlatma – meğer kelimesi bu kavramıyla yoksa (§ 467) zarfının ve özellikle Eski Osmanlıcada aslında beraberce de kullanılabildiği illâ (§ 985) zarfının anlamına yaklaşır.

Örn.: Cāyız deyildir (ki o mal)dan) yiya illâ meğer ki ödinc ola^{AUE} (1426 yılı yazmaları 216. yap.);

Eğer anı size virseler anı alur degilsiz illâ meğer nâçâr olub göz yumub kerhsinmeğle alasz^{AUE} (aynı yer, 148. yap.).

Meğer kelimesi de illâ gibi 'amma, lâkin' anlamını almıştır (bk. altındaki paragrafa).

1014. 2. Meğer kelimesi ikinci kişiye beklenilmez olan, birdenbire bastıran veya onca bilinmez sayılan bir hâdiseyi ortaya dökmek gerektiği zaman da kullanılır (O zaman bunun Fransızca karşılığı *voilà que, mais, or olur.*) (krş. § 985).

Bu takdirde meğer kelimesine (ek fiilin tasarlama kipinin teklik üçüncü kişisi olan ise yerine) -sA eki ilave edilebilir.

O zaman fiil bildirme kipi geniş zaman kipi ve çoğu zaman şek ve zann (belirsiz) rivayet birleşik kiplerinden -mİş ögesini içine alan bir kip, belirsiz geçmiş zaman kipi veya belirsizin birleşik zamanı olur.

Örn.: Ben onu çalışkan bir çocuğ sanırdım meyer yaramaz, tembel birisi imiş;
Ben hekim aramağa gitdim meyerse o eyileşip dışarı çıkmış.

1015. Meğer edatı zarf olarak şunlara yarar:

1. Sorulu bir çalışmada olan cümlelerde tuhafşama yollu bir 'ünlem' anlamının yerini tutmaya:

Örn.: "Merhametden maraz hâsıl olur" sözü meğer ne kadar doğru olur.

Bu kullanış özellikle, şiir dilinde sık sık görülür. Krş. Azericede buna benzer bir anlamı:

Örn.: Uşak (çocuk) yere girsün (batsın, o zaman) dinç (rahat) oturur meğer (belki)^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 24. s.).

2. Öyle görünüyor ki gibi şüphe, ihtimal anlamını bildirmeye yarar. Örnek olarak

*Dikkat etdim, meğer ki âfâkı (ufukları) âşüb-ı kıyâmetten (kıyamet kargaşalından) nişan verecek bir fırtına bulutu kaplamış (KEMAL).^{AUE}

hikâyelerde, masallarda, efsanelerde vs. de hep böylesi kullanılır; *meýer ki* de böyledir.

Örn.: *Meýer o pâdişâhın güzel bir kıızı var imiş;*

Oļ kılıç meýer Şeddâd ibn-i ‘Addan kalmışdı^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 61. yap.);

Meýer ki Magribde... bir pâdişâh vardı (aynı yer, 53. yap.);

Pâdişâhım bu dâ‘îniñden efdaļ meýer Maħmud Paşa kuluñuz oļa^{AUE} (DIETERICI, *Crestomathie Ottomone*, 12. s.).

kaçan ve anlamdaşları

1016. *kaçan* veya *haçan* (Azericede *kaçan*) kelimesi zarf olarak ‘Ne zaman?’ anlamını verir. Bu *kaçay çağın*; yani hangi çağda, hangi zamanda yerindedir (*kaç* bir soru zamiridir; bk. § 1026, 2. hatırlatma; *çağ*’da ‘zaman’ § 918 demektir, +*In* bir araç ekidir; bk. § 401, 1. hatırlatma ve § 867, 1. hatırlatma).

Eski Osmanlıcada *kaçan*, *ne zaman ki*, *vaktâ ki* anlamında bağlaç olarak kullanılırdı ve *kaçanki* veya *kaçankim* de denilirdi.¹⁰⁶⁵ Fiil, geniş zaman’lı -*İcAK* (krş. § 1391) olan zarf-fiil veya şartı ya farazi kip olurdu. *her kaçan*; *her ne zaman*, *her ne zaman ki* anlamını verirdi.

Örn.: *Kaçan kim girü döner ardınca basa düşelüm*^{AUE} (ROUEN, 1943 yazmaları, 26. yap.);

Oļ Türkmân (begleri) kaçan Yıldırım Han Timur vartasına ugrayıcaķ Mısır sultanı sebebiyle oļ vaķıtıda ğerü yerlerine ğeldiler^{AUE} (aynı yer, 24. yap.);

Kaçan Aļļah ta‘âlâ dın yaña da‘vet oļınsañız (1426 yılı yazmaları, 118. yap.);

Oļar kim kaçan bir kimseye kaķısaļar kaķımağın yudub anı ‘afv eyleye^{AUE} (aynı yer, 194. yap.).

Hatırlatma – Bugün bu edat ancak lehçelerde (örnek olarak Maraş’ta) -*İncA*, -*İncİz* (§ 1392, 2.) zarf-fiiliyle kullanılır: *Haçan*, *çaxancız*.

1017. *kaçan* kelimesi yerine şu edatlar kullanılmaktadır (Bunlardan hiçbiri pek o kadar kullanılır değildir; çünkü Türkçede daha ileride § 1370 vs. sözü geçecek olan yapılanma tercih edilmektedir.).

1. *vaķtâ ki* (krş. *vaķta kim* çeşidini ve Cezâyir, 1719 yazmalarını, 42. yap.).

Örn.: *Vaķtâ ki evlendim*;

Vaķtâ ki sabah oļur Nizâmi (meşşur İran şairi) ğelir (FAİK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*);

¹⁰⁶⁵ **Kaçan ki Kazan ivin yağmaladırdı* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 166);

**Ol aygır kaçankim yağı koħusun alsa ayağın yere döğerdi tozu göĝe çıkardı* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 138).^{AUE}

Vaktā ki gelib bahar yekser;

Eşyāda ayān olur teceddūd (EKREM BEY).

2. *Ne vakt* ki¹⁰⁶⁶ edatı, özellikle yabancılar tarafından kullanılır olmakla beraber, Eski Osmanlıcada *ne vaktin* biçimiyle (+*In* araç edatıyla beraber olarak bk. aşağıda § 1016) bulunmakta idi.

Örn.: *Ne vaktin kesilürse gusl idüb namaz kılamak gerek* (*nifās*)^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risāle-i Birgivi*, 83. s.).

3. *Hemān ki*, *hemān kim* edatları ki Eski Osmanlıcada (*hemen* zarfı bk. § 426 yerine) 'ince' anlamını ifade eder.

Örn.: *Hemān ki oğlancıkları gördi hey bunlar ne nemedir dedi*.^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 31. yap.);

Hemān ki Anadoļu kāfirle dutuşduğı gibi Turhan Beg Rumeli ile dönüb kaçdı^{AUE} (aynı yer, 47. yap.).

1018. Birleşik bağlaçlar listesi (şöyleleriyle) daha çok uzatılabilir:

Boļay ki (krş. § 620, hatırlatma)¹⁰⁶⁷;

¹⁰⁶⁶ *O vakit ki, oļ, vakit kim, o dem ki, o zaman ki, ne zaman ki* gibi birleşik bağlaçların da kullanıldığı görülmektedir:

**Oļ vakit kim üç ok boz ok yıgnak oļsa oļ vakit Kazan yağma ederdi*.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 166).

**Ne zaman ki bezm-i gam-da bölüşöldü käle-i gam Bize hisse-i mehabbet dil-i päre päre düşdü*.^{AUE} ŞEYH GĀLİB

**O dem ki dalgaları öge-u ħuruşān-ıñ Baña peyām okur edvār-ı sermediyetden*.^{AUE} EKREM

Neçe kim de belki ne çağ kim 'ne zaman ki'den bozma olarak bu anlamda kullanılmıştır: Neçe kim bu düşü gördüm şundan berü aklım usum direbilmen.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 25). Bu anlam ile *o gün ki*, *ne gün ki* de kullanılır:

**O gün ki ben seyahate çıkmıştım, o gün mektubunuzu eñe bırakmışlar*.^{AUE}

¹⁰⁶⁷ *Ve بولیک* kelimeleri ki bunlar eski *oļmak* anlamındaki *boļmak*'tan talep ve dilek kipinin üçüncü kişi biçimiyle *ki'den* ibaret olup Farsça *kāşki* Türkçemizde *keşke*, *keşki* karşılığıdır:

**Gel gidelim ikisinden biri boļay ki canın vire alğıl, menüm canumu kogul dedi*.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 91);

**Güreşdiler oļa mı boļay ki bizimki yine dediler*.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 151).

**Varaym boļay ki bir esir vireydi oğlancığım kırtaraydım dedi*.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 123). Bunun *oļakim*, *oļmaya ki*, *oļmayakim* biçimleri de vardır:

**Oļakim bir ağzı dualının alķışıyle tañrı bize bir yetmān oğul vire*.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 9);

**Gelüñ oğlanı kovlayalum oļakim öldüre*.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 11);

**Gördün mü men ma 'na n'eldim oğlana korĥınç haberler vireyim oļakim gitmeye döne didi*.^{AUE} (*Kitāb-ı Dede Korkut*, 98);

tā ḥaddi ki; 'o hadde kadar ki o dereceye kadar ki...';

ḥālbu ki (§ 408) Bu deyimin anlamdaşı:

bu ḥalde ki ve daha tam biçimi ḥaḷ budur ki (XV. yüzyıl).¹⁰⁶⁸

Örn.: 'Abdürrahmān aña dediki baña sögermisin bu ḥalde kim ben Bedir gününde bile hazırıdım sen bile degüldün^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 202. yap.);

Nitekim gazāya varmağı hoş görmezsiş meşakḳat ḡelür ḥaḷ bu dur ki anda fetḥi küffār var ve İslām zāhir olmaḳ var^{AUE} (aynı yer, 121. yap.).

Nidem ki¹⁰⁶⁹ edatı (..den ise; ... ecek yerde anlamıyla^{AUE}) Karaman Türkçesinde kullanılır.

Örn.: Pek ḫolaydır ḫaḷat urḡanı küşçük (acayib?) inneniñ deliḡinden ḡeçsin, nidem ki zengin gök yüzü pādīşahlıḡına girsin¹⁰⁷⁰ (T, 211).

Bēnde du'ā ederim fuḳara yaşayasıñ nidem ki. .. müsrüfçü¹⁰⁷¹ olaşız (aynı yer, 227);

Teodoros ol vaḳit derecesiz ziyāde memnun... idi nidem ki aḳlını kibiriñ tütünleri ḫarardıḳlarında¹⁰⁷² (aynı yer, II, 26).

Şu (Kırım lehçesindeki) örnekten de anlaşılacağı üzere nidem ki'nin aslı neden ki'dir.¹⁰⁷³ Eyidir ki oturasın evde ned(e)n ki soḫaḳlarda boş ḡezesin¹⁰⁷⁴ (KAZAZ, 213.

*Öleyim ağzın içün oḡul olaḳım benim ḡeçmiş günümü aındırtmayasın didi.^{AUE} (Kitāb-ı Dede Korkut, 138).

*Hey hey dayeler babam maña ben seni yüzü niḫablu Beyrek'e virmişim dirdi olmyaḳım bu ola mere çağırın ḫaberleşelim didi.^{AUE} (Kitāb-ı Dede Korkut, 42);

*Sakın olmaya ki Fārisi oḡuyasın.^{AUE} ZIYA PAŞA.

Hāşā ki kelimesi de olmaya ki (= olmasını istemem ki) yerine kullanılırdı:

Oldur baña murād ki oldur saña murād +Hāşā ki senden özge ola müdde'ā baña.^{AUE} FUZÜLİ

¹⁰⁶⁸ *Kelimeler birbirine dargın öküz gibi baḳıyorlar ḫālbuki şiirde vezin ile beraber anlam da şarttır.^{AUE} ZIYA PAŞA;

*Maşallah, demek bir cıracak yetiştiremiyorsun. Ḥālbuki bana bir cıracak fazla geliyor.^{AUE} HALİD ZIYA;

Vişne yalnız reḡel ve şuruba yarar, ḫālbuki reḡel ve şurubu da güzel olmaz.^{AUE} REFIK HALİD

Öyle garip bir itimad-ı kuvvet-i vardı ki insan bu çocuḡa bir iş gördürmeden ḫabil deyil bir şey veremezdi; ḫālbuki ben hep onun zavallı küçük ayaklarını düşünüyordum.^{AUE} HALİDE EDİB

¹⁰⁶⁹ m < n deḡişimiyle (neden ki) niden ki.^{AUE}

¹⁰⁷⁰ zengin kelimesinin karşılığı olarak bu le riche olsa gerek.^{AUE}

¹⁰⁷¹ müsrif yerine.^{AUE}

¹⁰⁷² Yazarın burada verdiği ḫarardıklarinde biçimi ses uyumuna uygun deḡil ve aslında ḫarardıḳlarında olması gerekir.^{AUE}

¹⁰⁷³ Eski Osmanlıca lehçesinde bu birleşik bağlaç 'şu sebepleki' anlamıyla neden kim biçiminde kullanılırdı:

*Fuzûlî 'ayb kılma yüz çevirsem ehl-i âlemden

s., I, 6 aşağısından).¹⁰⁷⁵

Neden kim her kime yüz tutdum andan yüz belâ gördüm. FUZÜLİ.^{AUE}

Bu makamda eskiden anuñçun ki de kullanılırdı:

*Bunu niçün böyle ederdi anuñçun ki menden deli menden güçlü er var mıdır ki çıka menümle savaşa dirdi.^{AUE} (Kitâb-ı Dede Korkut, 87).

¹⁰⁷⁴ Bu Türkçeye tamamıyla yabancı bir cümle oluşumuçur.^{AUE}

¹⁰⁷⁵ Böyle birleşik bağlaçlar listesine girebilecek daha başkaları da vardır:

ihtimal ki 'muhtemeldir ki, mümkündür ki'; belki (belkim, halk ağzında belkilim).

*Ben devr-i şebâbımda hâd pesendlikle mariz idim, ihtimal ki hâlâ şifâ bulmamışım. HAMİD;

*Babam şimdi çıktı, belki bir saate kadar gelir.

*Şemsiyesiz çıkmayın belkim yağmur yağar.

Bütün bunlar bu anlamlarıyla zarf olarak da kabul ediliyor:

Belki kelimesi hattâ, evlâ bi-t-tariğ anlamına gerçek bağlaç göreviyledir:

Onu yalnız sâ'ir ehibbâsına değil, belki akrabasına da tercih eder;

Kuvvet ile değil, belki ilim ile galebe çalınır. ŞEMSETTİN SAMİ

Şöyle ki, şöylekim:

*... şöyle ki: Saraya cephesinden nazar olundukta ittisâlinde bir dâ'ire, üzerinde azametli bir kuleden ibaret fersûde-renk bir binâ görünür SADULLAH PAŞA.

*Kız bir ohla Kân Turalıya attı. Şöylekim başında olan bit ayağına indi (Kitâb-ı Dede Korkut, 11. s.).

Bu son örnekteki anlamı Fransızcanın *de sorte que...* tabirine denktir. Bu da yine bir hâlde ki tabirine uygundur:

*(Güneş) güya ki bir cevher-i seyyâl olmuş idi. Bir hâlde ki iki üç dakika geçer geçmez ağaçlardan çiçeklerden dağlardan taşlardan yerlerden göklerden nur akmaya renk yağmaya başlamıştı. KEMAL

Şu var ki, şu kadar ki:

*Ufukta şimdi güneş sönmek üzere sallanıyor:

Şu var ki çehresi hâlâ parıl parıl yanıyor.^{AUE} AKİF

*(Bizim Lala) hakikatte pişkin ve edib ve evlâd harisi bir adamdı. Şu kadar ki gece ve gündüz derd ve fikri beş on kuruş kazanıp bir gün önce memlekete gitmek...di. ZİYA PAŞA

Sanki, güya (ki):

*Parlak bir gece idi, sanki göklerden nur yağıyordu.

'Acaba, örneğin, yani' anlamıyla: Sanki baştan savmahlı iyi mi ettin.

*O bu işten çok gurlandı, güya ki başı göklere değdi.

Bu anlamda eskiden sanki yerine sanasın kim de kullanılırdı:

*Sağlı sollu kâfiri hâb dağıttı sanasın kim dar yolda tolu düştü (Kitâb-ı Dede Korkut, 73. s.).

Kaldı ki (= şu da var ki):

Hastanın hâli yamandı, yol bitmeyecek gibi uzuyordu, kaldı ki görünürde hiçbir nakil aracı da yoktu.

III. Konu: Ünlemler

1019. İki türlü ünlem edatı vardır:

1. Çağrılı ünlemler ki ikinci kişisi¹⁰⁷⁶ çağırmak, ondan bir şey sormak, ona bir iş gördürmek veya bir şey göstermek için dikkati çekmeye yarar.
2. Dokunaklı ünlemler ki öznel nitelikte olup ruhun dokunaklarını (duyu ve duygularını) ifade ederler; bunlar haykırılı ünlemlerdir.¹⁰⁷⁷

Bereket versin ki, çok şükür ki, Allaha şükür ki:

**O gece handa geceleyecektik, bereket versin ki karşımıza bir ahbap çıktı da o azaptan kurtulduk.*

Yazık ki yazıklar olsun ki te'essüf olunur ki, heyhat ki (efsus ki), hayıf ki hayfâki:

**Bugün artık yaşımı başımı almış bulunuyorum; yazık ki bu geçen yıllar içinde heder olmuş ne kadar günlerim var.*

**Hayfâ ki diğer mısra'lar hatırımda kalmadı. ZİYA PAŞA*

Şüphesiz ki (şüphe yok ki), muhakkak ki:

**Burada birçok şeylerden bahsedildi; şüphesiz ki bunların hepsi sizce bilinmedik şeylerden degildir.*

Gerçek ki (hakikat ki), sahi ki:

**Siz o zaman Avrupa'da idiniz; gerçek ki burada olsaydınız bu iş böyle olmayacaktı.*

Elbet (ki), elbette (ki):

**Bol yağmurlar yağalı hayli zaman oldu; elbette ki etraf böyle yeşerecek.*

Belli ki (aşikâr ki):

**Yüzünüz gözünüz toz toprak içinde; belli ki bahçe işleriyle uğraşmışsınız.*

Yeter ki elverir ki:

**İmtihanlarda başarılı olmanız şüphesizdir; yeter ki (elverir ki) derslere vaktiyle iyi çalışmış olasınız;*

Umarım ki (me'muldur ki); ummam ki:

**Bu yıl kardeşim derslerine çok çalışıyor; umarım ki imtihanlarda muvaffak olacaktır.*

**Bu yıl kardeşim derslerine pek çalışmıyor; ummam ki imtihanlarda muvaffak olsun vs.^{AUE}*

¹⁰⁷⁶ Bir ikinci kişisi olan ünlemlerin bu ikinci kişisine Arapçada 'çağrılımsı, seslenilmiş' anlamıyla münâdâ (ünlemeç (nidalık) hâli) derler: Ey çocuk da ey nidasının ikinci kişisi olan çocuk onun çağrı hâlidir. Yine örneğin, ço°cuğ kelimesindeki ço° hecesinin o ünsüzündeki vurgu ünlem ve bu ünlemin ikinci kişisi olan yalnızca vurgusuz çocuk kelimesi seslenişidir.^{AUE}

¹⁰⁷⁷ Böylelerinin çağrı hâli yoktur. Bunlar mutlaka bir ikinci kişiye karşı değil, yalnızca ortaya ve daha çok üçüncü kişiye karşı içten gelerek ağızdan çıkarılan dokunak eseri sözlerdir.

Bu ayrış tamamıyla kesin değildir: Çağrılı bir ünlem haykırılı (dokunaklı) bir kavramla da anlamca çeşitlenebilir.

Cümlede ünlemlerin yerine dair inceleme – Ünlemler, uymaca (ekleme) olarak kullanıldıkları (bk. aşağıdaki 2. paragrafa) ve sözün içinde yer alan bir ünlemeç (nidalık) hâli ile beraber bulundukları hâller istisna, cümlelerin başında bulunurlar.

I. Çağrılı ünlemler

1020. Çağrılmaya yarayan ünlem edatları şu kullanışlarda görülebilir.

1. Asıl çağrılı ünlem.

2. *Pekiştirme edatı* sözü daha çok sağlamak daha çok canlı ve kuvvetli yapmak veya soruları daha çok pekiştirmek içindir.

Bu pekiştirme edatlarından: *a* (§ 1021); *ha* (§ 1024) ve *ya* (§ 1035) gibi bazıları *uymaca* (ekleme) olabilir ki o zaman bunlar cümlelerin sonuna gelir.

3. *Zarflik* (veya zarf olan) *edatlar* ki bunlar şu fikirleri vermek içindir:

Beğenme (§ 1022); *ha* (§ 1025); *he* (§ 1027); *hay hay* (§ 1030);

Eylemde devam: *ha* (§ 1025);

Eylemde kolaylık ve serbestlik: *hay hay* (§ 1030); *haydi haydi* (§ 1033).

4. *Bağlayıcı* (veya bağlaç olan) *edatlar* ki bir fikirden bir başka fikre geçildiğini ve başlıca bir nöbetleşmeyi, bir seçenekliği bildirmek içindir: *ha* § 1025);

Birinci görüş – Aşağıdaki sergileyişte her ünlemin ifade ettiği fikirler şimdi gösterilmiş olan sıra ve düzene göre incelenecektir.

İkinci görüş – Sekiz çağrılık ünlem, kendi aralarında üç düzende bir bakışıklı uygunluk ortaya çıkarmaktadır:

1. Ardcıl ve öncül ünlüler arasında uygunluk:

a/e , *ha/he* , *ay/ey* , *ay/ey* , *hay/hey*.

2. Baştaki gırtlaklı *h* ünsüzüyle baştaki ünsüz (ünsüz yokluğu)¹⁰⁷⁸ arasında uygunluk:

Araplar bu gibilerine ism-i fiil (fiil ismi) adını vermişlerdir; çünkü onlarca böyle kelimeler fiilden kinaye olan, bir fiil anlamını ve hatta bütün bir cümle anlamını veren kelimelerdir: Mesela, *ay!* haykırışı, *şaştım* fiili veya cümlesi yerinedir ki bu bakımdan bu fiilin, bu cümlelerin bütününü ifade eden tek bir ad demektir. Şimdiki frenk dilcileri içinde bunu böyle sayanlar vardır.^{AUE}

¹⁰⁷⁸ *H* ünsüzüyle ünsüz yokluğu yani ünsüz arasında uyarlık deniliyor. Bizce bu ünsüz denilen şey, yok olma derecesine kadar yumuşayan; fakat aslında var olan bir hemzedir. İşte bu ' ile *h* arasında bir değişim vardır: ' > *h*. Araplar her ünlünün başında böyle bir müsehhel hemze olduğunu farzederler; yoksa ünsüzle *h* arasında; yani yoklukla varlık arasında değişirlik düşünmek nasıl olur.^{AUE}

a x ha , e x he , ay x hay , ey x hey.

3. Sondaki y ünsüzü (= yarım ünlü) ile ünsüz (ünsüz yokluğu) arasında uygunluk:

a x ay , e x ey , ha x hay , he x hey.

Bu üçlü kümeleme, şöyle bir şema ile özetlenebilir:

a x ha/e x he X ay x hay/ey x hey.

Bu ses bilgisince denklik anlamca bir benzerlik ile de beraber gibidir; fakat bu edatlardan her birinin anlamları bazen kuvvetle gelişmiş ve kendi aralarında ayrılık gayrılıklar vücuda getirmiş olduğuna göre bu yoldaki benzerlik ses bilgisince benzerlik kadar tam değildir.

a!

1021. A! ünlemi (Fransızca denkleri *ô, ah!, eh!*) çağrılmaya yarar. Bunun söylendiği perdede de epeyce değişiklik olur.

Örn.: *A gözümün bebeği*¹⁰⁷⁹ (şefkat, muhabbet);

A herif! nedir senin etdiğin (öfke, darılış);

A kardeş! bu böylemi olur? (sitem, serzeniş);

A canım aňladık (sabırsızlık, sinirleniş);

A birader kimden eyilik me'mul edersen (acıma).

Ardınca gelen kelimenin başı ünlülü ise bazen *ay*¹⁰⁸⁰ ünlemi de kullanılır (bk. § 1028).

Pekiştirme uymaca (ekleme) edat olarak *a*, özellikle aşıkılığı açıklamak için sözü daha yalın bir hâle sokmaya yarar; eğer kendisinden önce gelen kelime ünlüyle bitmiş ise *ya*¹⁰⁸¹ (bk. 1035) ünlemi kullanılır.

Örn.: *Añladın a!*;

¹⁰⁷⁹ Bu konuda geçen örneklerin birçoğu (Türkçeden Türkçeye bir sözlük olan) *Kâmûs-ı Türkî* (ŞEMSEDDİN SAMİ)'den alınmıştır.^{AUE}

¹⁰⁸⁰ *a(y) oğul* gibi ki yan yana *a* ve *o* arasında doğan *y* sesi bu *a*'ya katılmaktadır. Şu hâlde bu, aslında *a* ünleminin bu durumdaki bir çeşidi olup ayrı ve bağımsız değildir. Bağımsız olanı 'şaşkınlık' bildirenidir.^{AUE}

¹⁰⁸¹ Bu *a* bir ünlü olup kendisinden önce gelen kelimenin son harfi de ünlü olunca, iki ünlü yan yana gelmiş; yani ses düşmesi olmuş oluyor. Böyle durumlarda araya *y* girer. O hâlde bunun aslı yine *a*'dır ki yardımcı olan bu *y* böyle yerlerde ona katılıyor. *yazsa ya* örneğinde de kural aynıdır Ancak *yazsa*lar *ya* da iş değişiyor; çünkü kendisinden önce gelen kelimenin sonu ünlü olmayıp *r*'den ibaret bir ünsüzle bitiyor ve bu takdirde *yazsa*lar *a* demek lazım geliyorken böyle çokluk üçüncü kişilerde *ya* biçiminde de kullanılması mümkün oluyor.^{AUE}

Vur dedilerse, öldür demediler a! (söylence);
Satâr a! kendi maıldır;
*Ma'lum a!*¹⁰⁸²;
Yabancı de'yiliz a!
O'la bilir a.

Fiil bir dilek-şart anlamıyla kullanılan şart kipinin ikinci kişisi ise meydana gelen ifade, buyruk kipine eşit olur ve ünlem de ünlü uyumu kuralına uyar.

Örn.: *Bak'sân a!*;

*Gelseñ e!*¹⁰⁸³;

gölseñiz e!

Üçüncü kişide ya kullanılır:

Örn.: *Yazsâ ya!*;

Yazsa'lar ya!

Hatırlatma – Bağlaç olan *â* (=uzun *a*)'dan ileride § 1047 söz edilecektir.

Eski Osmanlıcada hakiki ünlem niteliğinde olan az sayıdaki birtakım ifadelerde *a* edatı buyruk kipine katılmış kullanılırdı:

susa;

savula;

a'la (MENINSKI, Inst., I, 255; Blau, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmäler*, 197. s.);

ba'ka^{AUE};

ğöre de deniliyordu.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸² Bu, kelimesi kelimesine 'su' anlamındadır.^{AUE}

¹⁰⁸³ Bunun hakikatte bir şart kipi ile onun arkasından gelen bir *ne* kelimesinden birleşik olması da mümkündür (bk. § 1232).^{JD}

Biz böyle bir ihtimali görmüyoruz. Kelime *ba'ka'sâna* 'muhakkak bak' gibi *gelseñe* 'muhakkak gel' demek olup *a* (*e*) bir pekiştirme edatıdır (bk. *Divanü Lugati't-Türk*). Lehçemizdeki *döverim ha*'daki *ha*, bu *a*'nın bir çeşidi olsa gerek.^{AUE}

¹⁰⁸⁴ *Bre* 'bire' ve *b < m* değişimli bir çeşidi olan *mire* de böyle bir buyruk kipiyle bu *e*'den yapılmışa benziyor:

bire ağalar, bire nâmerd; Mire deli havat (Kitâb-ı Dede Korkut'da) vs.

bire ve daha doğrusu *büre* 'ortaya çık'. Bk. *Divanü Lugati't-Türk*, II, 6 *burmak* 'çıkıp yükselmek'; *Divanü Lugati't-Türk*, II, 34 *bürkürmek* 'fırlayıp çıkmak, fişkırmak'; *Divanü Lugati't-Türk*, I, 381 *bürkâ pire*:

(Arnavutçanın *more, mori*'si Rumcanın *pre, bre, vre*'si de Türkçenin bu *bire, mire*'sinden alınmış görünüyor.)

Yine bk. Rumeli lehçesinde *pürlemek* (bitkiler hakkında) çıkıp görünmek, peyda olmak:

Örn.: *Ḥavvâ agacdan yedi eyitdi göre (bak işte) ben nesne (hiçbir şey) olmadım*^{AUE}
(*Envâr-ı Âşîkin*, 24. yap.).

el

1022. *E!* (ya) şöyle kullanılır:

1. Birini bazen kınayıcı bir eda ile çağırmak veya birine çıkışmak için.

Örn.: *E! Artık sende!*

2. Pekleştirme edatı diye ve başlıca bir soruyu pekiştirmek için de kullanılır:

Örn.: *E kim gelmiş.*

E bir şey aňladın mı?

Hatırlatma – Bu edatın uymaca (ekleme) olarak aslında istisna bir hâlde kullanılışı hakkında bak önceki paragrafa.

3. Bir sözü sağlamayı, bir şeye razı oluşu ifade etmek için zarf olarak buna bazen bir tevekkül veya doğu tarzı bir kadercilik kavramı da katılır.

Örn.: *E zarar yok;*

E işte (Birinin hâl-ü hatır soruşuna cevap olarak söylenilen *şöyle böyle* karşılığıdır.);

*Gelsin e mi?*¹⁰⁸⁵

ha!

1023. *ha!* edatı asıl ünlem olarak kullanıldığı zaman söyleyen zat birinci kişinin -

Ağaçta tomurcuklar pürledi.

Bunun *Kitâb-ı Dede Korkut*'a girecek kadar Asyalı bir kökten olduğu açıkça görünüyor. Bu bakımdan 'ahmak, budala' anlamlı bir Rumca kelimeden gelmesini uzak buluyoruz.

Böyle olmakla beraber *bire* kelimesinin 'ortaya çık, çıksana' anlamı unutulmuş olup bu kelime yalnızca o anlamın bir çeşidi olan 'meydan okuma' anlamında bir ünlem niteliğini almış bulunuyor (bk. § 1039).^{AUE}

¹⁰⁸⁵ Yazar, burada yeri olmayan bu *e mi* kelimesinde yanılıyor; çünkü, bu burada sözü geçen ünlem edatı *e*'nin soru hâli değildir. Bu, ayrı bir *yamu* (*yanu*) kelimesinin ince ahenklisi olan *yemü*'den bozulmuş bir *e mi* olsa gerek. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 19: *yamu* 'bu sözü kullandın mı, söyledin mi; yapmak üzere belledin mi' anlamında bir kelime olup aslı *yamu*; yani *evet mi*'dir: *ya* 'evet' anlamında ve *mü*'de soru anlamında bir edattır. (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 83: *yah* ve hızla söylenirken *h* düşerek yalnızca *ya* 'evet, peki' demektir): *sen bar gıl yamu* "Sen git olur mu?".

Divanü Lugati't-Türk, III, 178: *yanu* (*yamu*) '...yeyim (yesin, sin) de gör (görürsün)' anlamında da kullanılır edattır:

Men bargay men yamu. "Ben gideyim de sen gör (görürsün).".

Bunu *ey(i)mi*'den bozulmuş bir kelime saymak da hatıra gelir ve makul görünse de KÂŞGARLI'nın tefsiri daha uygun ve sağlıklı görünüyor.^{AUE}

icabında onu ikinci kişisine göstermek üzere- bir şeyi gördüğünü bildirir. Bu ilerde § 1045 sözü gelecek olan *hâh* edatı ile aynı anlamdadır.

Örn.: *ha siziñ aradıñız adam.*

Ha birdenbire akla bir şey geldiğini veya bir şey hatırlandığını, bir şeyin neden sonra farkına varılmış olduğunu veya bir şey hakkında fikir değiştirildiğini bildir-meye de yarar.

Örn.: *Ha hatırıma geldi;*

Ha size bir şey söyleyecektim;

Ha evet aňladım;

Ha o vakıt mes'ele çatallaşdı (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 196. s.).

1024. *Ha* pekiştirme edatı görevini de görür:

Örn.: *ha yürüyüñ;*

*ha ne büyük ev!*¹⁰⁸⁶

Bacağınız uzadıñız ha şöyle şimdi basınız^{AUE} (kunduracıda) (Guide de conversation, 480. s.).

Böyle hâllerde çoğu zaman uymaca (ekleme) olarak kullanılır.

Örn.: *Amma yapdın ha!* (krş. § 982);

Geldi ha?

Çok zaman da bu uymaca (ekleme) *ha* bir hatırlatma bir sakındırma veya bir tavsiye bildirir.

Örn.: *Sakın gitme ha;*

Oğlan (u)lan uslu otur dayacağı yersin ha;

Ama dayanınız ha sebat lâzım metânet ha^{AUE} (*Depit amoureux*'den AHMED VEFİK PAŞA, *İnfîâl-i Aşk* diye Türkçeye çevirdiği eserden, 39. s.).

¹⁰⁸⁶ 1023 ve 1024. paragraflarda verilen örnekler arasında başka başka görevler ve anlamlardaki bazı *ha*'lar karıştırılmış gibi görünüyor.

1023'tekiler aşağı yukarı 'işte' anlamındadır.

1024'te *ha yürümek*'deki *ha* 'işte' anlamında değil, yalnızca pekiştirici anlamdadır, *muhakkak yürüyün, yürüsenize* demektir; fakat onun alt yanında gelen "Ha ne büyük ev." örneğindeki *ha* bu görevde değildir. 'bak işte, ne büyük ev' yerinde olarak 'işte..' anlamıyladır. Bundan sonra uymaca olarak verilen örneklerdeki *ha*'lar hep pekiştirici edatlardır. 1025'de ayrı gösterilen *ha*'lar zarf olarak bu 'işte' anlamında olanlardan ayrıdır. Şu hâlde çeşit çeşit anlamlarla görünen bu *ha*'ları hep bir paragraf içinde gösterip yalnızca pekiştirici anlamda edat olanlarını da ayrı bir paragrafta bırakmak daha iyi olurdu gibi görünür.^{AUE}

1025. *ha* zarf olarak onaylamayı ifade eder (krş. Çağatayca *hav*).

Örn.: *gelirsin - ha!*¹⁰⁸⁷

Beraberce bulunduğu fiil gibi kendisi de tekrarlandığı zaman *ha* edatı eylemin devam ve sürerliğini, sebat ve karar üzere olduğunu bildirir.

Elindeki cerideyi ha okuyor ha okuyor (GÜRPINAR, *Metres*, 23. s.);

Karının hafası kûlenin tepesinde olan yelkovan gibi ha döner ha döner^{AUE} (AHMED VEFİK PAŞA, *İnfiâl-i Aşk*, 3. 39).

Hatırlatma –*ha*’yı bir buyruk kipinden sonra uymaca (ekleme) olarak getirip onun ardınca aynı kipi veya aynı fiilden geniş zaman ikinci kişisini sorulu ve olumsuz biçimiyle bulundurarak yine böyle bir kavram elde edilir.

Örn.: *Zaten halktım halkağı gezin ha gezin vücûdum hiç yer görmemişdi*^{AUE} (GÜRPINAR, *Tesadûf*, 43. s.);

Taîrının günü işte böyle didin ha didinmezmişin^{AUE} (aynı yer);

Nâme gelecek diye bekle ha beklemezmişin^{AUE} (aynı eser, 554. s.).

1026. *ha*’nın bağlayıcı edat olarak şöyle kullanışları vardır.

1. Şart cümlelerinde sınırlayıcı bir anlamı vardır. Bu, önbelirli bir varsayım karşısında fikir değiştirileceğini bildirir.

Örn.: *Olamaz! Ha gelin olmasa hatırıñız için gideyim* (MEHMET TEVFIK, *İstanbul’da Bir Sene*, 2. ay, 35. s.);

Görmedimse ne yapayım yalan mı söyleyeyim? Ha kıyanları görsem... o başka (aynı yer, 33. s.).

2. Sözüñ iki uzvu arasında tekrarlanmış olduğu zaman *ha*, bir ‘aynılık’ anlamıyla karıştırılmış seçeneklik (krş. § 978) bildirir.

Örn.: *Ha ben ha sen;*

Ha hoca Afi ha Afi hoca.

Bazen tekrarlı *ha* bir eylemin olmak üzere olmaya pek yakın olduğunu bildirir.

Örn.: *Yarı uyur yarı uyanık gibi gözler nim mesdûd bir hâlde kendinden ha geçiyor ha geçmekte ik’en* (GÜRPINAR, *Metres*, 490. s.).

1. hatırlatma – Azericede *ha beyle* tam böyle böylece (krş. Osmanlıcada *böyle öyle* ve Eski Osmanlıcada *eyle*) ifadesi var.

Krş. şu örneklerle ki AHUNDOF’un komedyalarından alınmıştır:

¹⁰⁸⁷ Bu *gelirsin deyl mi* biçiminde olsa gerek.^{AUE}

Nice ki... *ha* beyle..^{AUE} (7. s.);

Vezir mal *ka*lur ve *ha* beyle *Şu*'le *hanum*^{AUE} (129. s.);

İkinci otağda *ha* beyle *ferş*-ile *döşenmişdi*^{AUE} (177. s.).

2. hatırlatma – Bazen olmuş olduğu üzere bu ünlemi Azericede (örneğin: *ha* vakit, ne vakit? AHUNDOF, 90, 172, 178. s. biçiminde) rastlanan soru *ha* edatıyla karıştırmamalı. Osmanlıcada bunun bazı soru kelimelerinde izleri bulunmaktadır: *hanı* (daha eskisi *hanı* § 385), *hangi* (daha eskisi *hangı*); *haçan* veya *kaçan* (§ 1016); krş. Azericede *hara*, *harda*, *hardan* 'nere, nerde, nerden'; *hansı* 'hangisi'.

Bu öge, Kırgız, Sagay vs. de rastlanmakta olan daha eski bir *ka*y kelimesi yerinedir.

Örn.: Sızlar *ka*y yärgä barseñizlar? "Sizler ne yere varıyorsunuz?"^{AUE} (Yedi Uyurlar, Çin Türkistanı Türkçesi, 229. s.).

*ka*y Osmanlıcadaki *ne*'nin tam anlamdaşdır; yine bk. § 388. *ka*ydag (§ 889), *ka*lay (§ 890, hatırlatma), *ka*yuma § 423; sonları *he*yle § 402, sonları.

he

1027. *He* ünlemi, pekiştirici uymaca (ekleme) bir edat olarak kullanılır görülüyor.

Örn.: Vay *ka*çmağ *he*¹⁰⁸⁸ *hani* barış görüş oldu diyor idik^{AUE} (MİHRİ, Letâif-i Âsâr, 42. s.).

Bu, çoğu zaman onaylayıcı bir zarf niteliğindedir.

Örn.: *he* evet;

He işte o dur;

Şimdik sen baña ne teklif ederseñ *he* derim¹⁰⁸⁹ (GÜRPINAR, Metres, 612. s.).

He sorulu bir cümlede de kullanılabilir:

Örn.: *He*¹⁰⁹⁰ *ne* dersin.

ay

1028. *Ay*! edatı çağrılık ünlemi olarak seyrek kullanılır. Bazen kendisinden sonra gelen kelimenin başında ünlü olduğu zaman *a* (§ 1021) ünleminin yerini tutar.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁸ Bu *he* taşra ağzından işidilmiş bir pekiştirme edatı olabilir ki bu anlamda genel dildeki *ha*'nın tamamıyla karşılığı olur.^{AUE}

¹⁰⁸⁹ Buradaki *he* biri ünlem, ötekisi zarf olan öteki *he*'lerin niteliğinde olmayıp yalnızca bu türlü kullanılmak şartıyla 'evet' anlamındadır: *he* demek 'evet demek, tasdik ve kabul etmek' anlamında bir tabirdir.^{AUE}

¹⁰⁹⁰ Buradaki *he*, *e*)h yapıtlı bir ünlem olup § 1022'de sözü geçen *e*'nin *• > h* değişimli bir çeşididir.^{AUE}

¹⁰⁹¹ Bu, çağrılık *a*'nın bir çeşidi *ay* olduğuna göre o *a* sırasında gösterilmek gerekti.^{AUE}

Örn.: *Ayo!* (= *ay oğlu*).

Bu edatın dokunaklı ünlem¹⁰⁹² olarak kullanışı hakkında bk. § 1048.

ey

1029. *Ey!* ünlemi gerek anlamdaşı olan *a!* ünlemi gibi ünlemeç (nidalık) hâliyle beraber (§ 1021) gerek çağrı ünlemi diye ayrı olarak kullanılır (krş. *hey* krş. 1031, *yāho*¹⁰⁹³ § 1038).

Örn.: *Ey dostum!*;

Ey! Kimdir o?

Bazen sabırsızlanış (sinirleniş), işi kısa kesmeyi isteyiş ifade eder.¹⁰⁹⁴

Örn.: *Ey artık çok oldu!*

Bazen onaylayıcı bir anlamı olur:

Örn.: *Ey orası öyle!*

Ey bağlayıcı deyim olarak başka bir fikre geçişi ifade eder.¹⁰⁹⁵

Örn.: *ey soñra*;

Señiñ babañ neci idi?^{AUE};

Gemici idi.^{AUE};

Ey nerede öldü?^{AUE};

deñizde gemileri batmağıle.^{AUE};

Ey, dedeñ nerede öldü?^{AUE};

keza deñizde^{AUE} (MİHRİ, *Letâif-i Âsâr*, 25. s.).

1. hatırlatma – *Ey* eski edebiyat dilinde bağlaç olan *ve* ile *vey* suretinde bir birleşme alabiliyordu.

Örn.: *Ey her şeye kadir olan kibriyâ ve'y kâffe'i 'ûkâl maḥkûm fermâni olan ecelli â'la*^{AUE1096} (SAİD, *Fezâil-i Ahlâkiye*).

2. hatırlatma – Arapça ve Farsçada da var olan *ey* edatı, bu dillerden alınma olan şu ifadelerde görülmektedir:

¹⁰⁹² Böylesi doğrudan doğruya *ay*'dır ki öncekinden ayırır.^{AUE}

¹⁰⁹³ § 1038 *yāhu* olduğuna göre metindeki *yāho* bir hazırlayan yanlışlığı olsa gerek.^{AUE}

¹⁰⁹⁴ Buradaki *ey*'ler, kendisinden sonra gelen kelimenin başı ünlü olduğu zaman *y* alan *e*'nin bir çeşidi *e(y)*'dir ki bunların yerinin burası olmaması gerektir.^{AUE}

¹⁰⁹⁵ *Ey*, burada kendisinden sonraki kelime ünlü ile başlayan olmamakla beraber yine *e* göre-
vindeki gibi görünüyor.^{AUE}

¹⁰⁹⁶ Bu ibarenin kelimesi kelimesine anlamı şöyle olmalıdır: “*Ey her şeye gücü yeten ulu (Tanrı) ve ey bütün akılların onun buyruğuna baş eğdiği en yüce (Tanrı)*”.^{AUE}

Eyvallah (kelime kelimesine Allah hakkı için evet, Allaha emanet olun, bereket versin (daha kıbarca olan *teşekkür ederim* yerine halkın teşekkür sözü budur.); *eyvāh* (krş. § 1051).¹⁰⁹⁷

hay

1030. *hay* ünlemi çoğu Türk dilinde olduğu gibi Eski Türkiye Türkçesinde de çağrı sesinin tabii biçimi idi.

Örn.: *Çağırdı hay ne kişi sen*^{AUE} (*Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 11. s.).

Krş. Doğu Türkçesinde *hay ballar hay ballar* (*bağalar* yerine) *tohtañlar* “Hey çocuklar, hey çocuklar durun oturun.”^{AUE} (*Yedi Uyurlar*).

Bu edat, ‘bağırma’ anlamındaki *haykıрмаğ* (krş. § 851) ve yine ‘şüphesiz yük hayvanlarını harekete getirmek, davalarını sürmek, onları zar zor ileri yürütmek’ anlamındaki *haydamağ* fiillerinin köklerinde de görülür.¹⁰⁹⁸ Bugün bu, azarlama tashih etme bildirmek için kullanılır:

Örn.: *Hay azgın köpek;*

Hay şeytan kız;

*Hay zevzek*¹⁰⁹⁹ *hay;*

*Hay çağıramaz*¹¹⁰⁰ *olaydılar.*

Dilek ifadelerinde *hay* ünlemi, çoğu zaman o ifadelerin başında bulunan *Allah* adından önce gelir.

Örn.: *Hay Allah rāzı olsun;*

Hay Allah ey(i)lik versin;

Hay Allah mustahakkını versin (çoğu zaman kötüyü çekerek);

Hay Allah hırsızın cezāsını versin.

Bu ünlem (*hay hay* biçiminde) tekrarlı olduğu zaman şunları bildirir:

1. Evet, elbette, şüphesiz baş üstüne, başımla beraber gibi (Bu sonuncusu pek kullanılır olup bir şeyi kabul etmek hususunda çok istek gösterildiğini bildirir.).

Örn.: *Hay hay biz de geliriz;*

pencereyi açabilir miyim? hay hay efendim!

¹⁰⁹⁷ Krş. Karaman Türkçesinde *h)ey vah!* (*T, I, 243*).^{JD}

¹⁰⁹⁸ *Haydamağ* fiilindeki *hay*, bu ünlem olan *hay* değildir; o fiilin aslı ‘hareket etmek’ anlamına olan *aydamağ* olsa gerek.^{AUE}

¹⁰⁹⁹ Bu kelime burada ‘şakacı’ anlamına değil *lâfazan, geveze* demektir.^{AUE}

¹¹⁰⁰ *Çağırmağ* fiil adının ‘bağırma’ anlamı olduğu gibi ‘davet etmek’ anlamı da vardır. Burada bu anlamı olsa gerek.^{AUE}

2. Çabucak çabucak, kolay kolay, bol bol, ferah ferah su gibi anlamına.

Örn.: *Bu yolda iki araba yan yana hay hay¹¹⁰¹ geçer.*

Hatırlatma – *hay hay* bazen sevinç, neşe bildirir.

Örn.: *kimine hay hay¹¹⁰² kimine vay vay^{AUE}*

Çağataycada *hay hay¹¹⁰³* keder bildirmeye yarıyordu.

Örn.: *hay hay yığlamak^{AUE}*

hey

1031. *Hey* ünleminde kısmen *ey* (§ 1029) ünleminin aynı kullanışları var. Bununla beraber bu ondan daha anlamlı ve bazen daha kabadır:

Örn.: *Hey! efendi¹¹⁰⁴* (çağrı ile);

Hey! gençlik günleri;

Hey gidi¹¹⁰⁵ hey;

Hey¹¹⁰⁶ meded!;

Hey, orda ne işiñ var? Çık bostandan;

Hey hey¹¹⁰⁷ güzel ama arpacı para istiyor (atasözü).

Birleşik bir ünlem olan *yahey¹¹⁰⁸* keyif ve neşe, kayıtsız, serbest bir sevinç ifade eder.

Örn.: *Ne şarkılar yahey;*

Ordâ da mı yahey.

¹¹⁰¹ Bunun böyle kullanıldığını bilmiyoruz; bu anlamda *haydi haydi* kullanılır.^{AUE}

¹¹⁰² Bunun aslı Farsça *haya hay* eğlence ve cümbüş yapanların hâli (*Burhân-ı Katı*).^{AUE}

¹¹⁰³ Bunun aslı Türkçe ızdırap ve acı ünlemi olan *ay ay*'dır, bu da *• > h* değişimlidir.^{AUE}

¹¹⁰⁴ Bir ünlem olan *ey*'in bir türüdür. *• > h* değişimlidir. Yazar *hey*'den sonra ünlem işareti vermiştir. Bu yerinde değildir.^{AUE}

¹¹⁰⁵ Ashında bir cins adı olan *gidi* kelimesi bugün bir ünlem diye de sayılabilir (krş. Azerice *گد*).^{JD}

¹¹⁰⁶ Böyle tek başına, ünlem diye de kullanılır ve işte burada bundan sonra ünlem işareti verilir. Bazen bunun sonuna getirildiği de olur. *ala ala* (yavaş yavaş, bk. *Divanü Lugatî't-Türk, ala ala*) *hey* anlamında bir tabirdir. Sevinçle bağrışın ifadesidir. Eski gemici şarkısı olan *heyamola galesa* da bu *hey*'in varlığı düşünülmemelidir. Bu yelkenli gemiler için *eyyam ola, yel ese* 'uygun günler gelsin de rüzgâr essin' ibaresinin bozulmuşudur. *Eyyamın* başındaki *•*, *h* ile değişimlidir.^{AUE}

¹¹⁰⁷ Burada, daha yukarıdaki aynı anlamda *hay hay*'ın ince ahenklisidir. Aslı Farsçada *hayhay*'dır.^{AUE}

¹¹⁰⁸ Bu da *heyahey* (hayahay)ın bozuntusu gibi görünüyor *vur patlasın; keka* gibi anlamlardadır.^{AUE}

haydi

1032. *Haydi*¹¹⁰⁹ veya *hâdi* veya *hayde* ünlemi¹¹¹⁰ *hay* (§ 1050) ile *di* veya *de*'den (§ 1043) ve belki *hayda*- (§ 1030) fiilinden meydana getirilmiş olup şunları bildirir:

1. Bir eylemin yapılması için 'kışkırtma' anlamıyla çok kullanılır.

Örn.: *hayde yıkıl*;

Haydi oradan zevzek;

Haydi hoş çabuk;

Haydi gidelim;

Hayde kızım bize birer kahve söyle;

Haydi seni yatağa yatırırım biraz rahat et.

Hatırlatma – *haydi* edatı, buyruk kipiyle olan¹¹¹¹ benzeşmesi dolayısıyla birçok kişiye hitap edildiği zaman bu kipin çokluk ikinci kişi ekini alarak *haydiñ* olur [krş. § 608 ve 1046, hatırlatma]. Bu hadise Türkçeye özgü değildir. Krş. Rumence *h)aideti* (çokluk ikinci kişi) ve *h)aideni* (çokluk birinci kişi).

Yine krş. MARÇAIS'ın *Textes Arabes de Tanger* (TANCA'nın Arapça metinleri) 503. s., *yalla(h)* kelimesi sebebiyle (Bu *hayde*'nin anlamdandır.).

2. Özellikle daha önce bir tereddüt geçirdikten sonra 'beğenme' ve 'feragat' anlamı.

Örn.: *Haydi sizin dediğiniz olsun*;

Haydi olsun olsun da kırk bir kırk iki yaşında olsun..

¹¹⁰⁹ Yazar farklı söylenişli olan bu kelimeyi burada *hāydi* veya *hādi* veya *hayde* biçimlerinde verdiği gibi örneklerde de hep böyle kaydediyor. Hâlbuki bu kelime *haydi*, *hadi* (*hādi* değil) biçimlerinde ahenksiz olduğu gibi ahenksiz olduğu doğru olan *hayde*'nin *hayda* biçiminde bir ahenklisi de vardır. Bu sebeple *hay* veya *ha*'dan sonra yalnız *di*, *de*, *da* eklerinden biri gelir de *di* gelmez.^{AUE}

¹¹¹⁰ Bu ünlem farklı Balkan dillerine, Leh dilince ve (Güney) Rusçaya girmiş bulunuyor. Cezâyir'de de kendisine bir yer yaparak yaşamaktadır. Bizim (Fransızların) bütün Doğu ordusu askerleri bunu bilir ve rivayete göre Marsilya argosunda da çoktan kullanılmaktadır.^{JD}

¹¹¹¹ Kelime *h)aydamak* fiil adından alınmış olabileceği için bunun aslında *h)ayda* biçiminde gerçekten bir buyruk kipi olması pek mümkündür ve bu *haydi*, *hayde* gibi ünlü uyumuna uymayan biçimlerini sonradan almış olabilir; o zaman burada *benzeşim*'in yeri olmaması gerekir. *haydamak* kelimesinin asıl anlamına gelince, bu *• > h* değişimli bir *h)aydamak* olsa gerek ki esas anlamı 'hareket etmek' olacak bk. *aymak*, *ayılmak* 'davranmak, ayağa kalkmak'; ykl. *ayağ* 'hareket aracı'; *ay* '(ard ayakları üzerinde) yükselen, ayağa kalkan, hareket eden (hayvan)'.^{AUE}

1033. Tekrarlı olarak kullanıldığı zaman *hay hay*¹¹¹² (Krş. daha yukarıda § 1030). Krş. Leh dilince *hadja* (KARLOWICZ, *St. gwar polskich*, I, 157).

*Yüz okkayı*¹¹¹³ *kaldırır seksen okkayı haydi haydi*.

1034. *haydi* yerine bazen *zu*¹¹¹⁴ kullanılır.

Örn.: *Zu arabacı!* (GÜRPINAR, *Metres*, 545. s.).

ya

1035. *Ya* ünlemi, özellikle bir soruyu kuvvetleştirmek için pekiştirme edatı görevini görür.¹¹¹⁵

Örn.: *Ya niçün böyle hoşuyorsun.*

Yine ünlem olan *a* (§ 1021) ile aynı nitelikte olup uymaca (ekleme) olarak da sık sık kullanılır. Hatta kendisinden önce gelen kelimenin sonu ünlü olduğu zaman daima onun yerine kullanılır (yine krş. *ha* § 1024).¹¹¹⁶

Örn.: *dünya bu ya;*

verdim ya;

Efendi burada (veya *burda* krş. § 189) *ya;*

tabii deyilmi ya.

Krş. *eyi ya* (*ıya*) ve *haniya* (bk. § 385).

*ya*¹¹¹⁷ zarf göreviyle bazen 'evet' anlamında ayrı olarak kullanılır.

¹¹¹² Böyle kullanılış hakkındaki tereddüdümüzü daha önce de söylemiştik.^{AUE}

¹¹¹³ Yazar bu kelimeyi *oka* biçiminde kaydediyor.^{AUE}

¹¹¹⁴ Yazar *zu* (ve belki *zo*^{AUE}) biçiminde verdiği bu kelimeyi ilkin 'haydi' anlamında olduğunu söylemekle beraber, Fransızcaya çevrilişinde *kamçıla* (*fouette*) diye anlamlıyor; her ne olursa olsun bir kere bu kelime Türkçe değildir ve Ermeniceye benziyor. GÜRPINAR, Ermeni arabacının ağzından yarı Ermenice yarı Türkçe olarak zaptettiği bir ifadeyi romanında sadakatle kaydetmiş olduğu hâlde yazar bu Ermenice sözü de Türkçe sanmış olacak.^{AUE}

¹¹¹⁵ Bu *ya*, Farsçanın 'acaba' anlamındaki *aya*'sından bozulmuşa benziyor.^{AUE}

¹¹¹⁶ Burada ve bundan sonraki örneklerde görülen *ya*'ların aslı *y)a* olacak.^{AUE}

¹¹¹⁷ Bu kelime için *Divanü Lugatî't-Türk*, III, 83'te şöyle deniliyor: "Yah, 'peki, evet' anlamında bir kelimedir ki örneğin, *at tut* diyen kimsenin sözüne karşılık olarak söylenir. Bundan (= Arap harflisinden) yumuşaklık harfleri, çabuk söylenişte düşer."

KÂŞGARLI'nın yumuşaklık harfleri dediği *yah* kelimesindeki *elif*, *he*'dir. Düşmek meselesine gelince: düşen, yazıda *â* okunan *elif*'dir ki bu düşünce, kendisinden önce gelen ünsüzden sonra var olduğu farzedilen kısa bir üstün (= kısa *a*) kalır. Sonra *h*'de düşünce kelime yalnızca *y* ve ona ait kısa bir üstünden ibaret bulunur; yani kısaca *ya* olur.

Şu hâlde *yâh* = *y* + kısa üstün: *a* + *â* + *h*.

Örn.: *Bunu siz (mi) yazdınız?* – *ya!* (ve *ya ya* biçiminde tekrarlı olarak da).

İşin aslı, bunda bir eksiltili anlatım vardır: cevap olarak söylenen *ya*, hakikatte *ya (kim yazdı)* yerindedir (Kalan cümle kısmı eksiltili anlatılmıştır.^{AUE}) ve bu ise meseleyi daha ileride incelenecek olan ifadelerle götürmektedir.

1036. *ya* bağlayıcı edat olarak şöyle kullanılır:

1. Henüz sözü geçmeyen bir mevzu (şey) hakkında dikkati çekmek için o şeyin adı bu *ya* edatından sonra gelir (Fransızcada *et*).¹¹¹⁸

Örn.: *Ya bunu kim alacak;*

Ya sen ne vakit gideceksiñ.

2. Yeni bir ihtimale dikkati çekmek için. O zaman fiil şart (veya farziye) kipinde olur (Bu Fransızcanın *et si* kelimeleriyle başlayan cümlesine eşit olur.).¹¹¹⁹

Örn.: *Ya yağmur yağarsa;*

*Ya gelmek istemezse.*¹¹²⁰

1. hatırlatma – Bu Türkçe edatı, yine aynı biçimde *ya* gibi söylenen (Farsça aslından) bağlaç ve Arap aslından edat olanıyla karıştırmamalı. Birincisinden 975. paragraf ve aşağısında söz edilmişti; ikincisine gelince Arapçadan alınma örneğin; *Yârab (yârabbi)* gibi ifadelerden başka yerlerde rastlanmaz.

2. hatırlatma – Arapçanın *eyâ!* biçimindeki birleşik edatı, yine (yalnız şiirde) yal-

Arap dilcilerinin görüşüne göre kelimede asıl olan ünsüz (harf)dür; ünlü (hareke) her ünsüzden sonra ona yardımcı olabilen inceli kalınlı üç çeşit kısa seslerdir. Uzun ünlüler niteliğinde gördüğümüz *â, û, î* onlar için ünsüzdür ve bu ünsüzler kendilerinden önce gelen bir başka ünsüzün kısa ünlüsüyle beraber söylenir: med harfleri dedikleri bu ünsüzlerden sonra kısa ünlülerden hiçbirisi gelmediği için bunlar ünlüsüz sayılır (Aruzda bunların bir ünsüzle biten kapalı heceler gibi sayılması da bundandır ve ihtimal ki bunlar çoğunlukla kısa ünlü + *'nin birleşmesinden doğmuş ve sonra hemzeler giderek uzun ünlüler hâlini almış eski kapalı hecelerdir.).

O hâlde lehçemizdeki *ya*, daha eski zamanlarda da yine böyle söylenilebilen bu *yah* aslındandır.^{AUE}

¹¹¹⁸ Bu türüstü yine Farsçanın acaba anlamındaki *âyâ*'dan gelişmiş olması mümkündür.^{AUE}

¹¹¹⁹ Bu da öncekisi gibi *aya* dan bozma olacak; yalnız bunda şart (farz) kipiyle biten cümleden sonra söylenmeyen (eksiltilmiş) kısım takdir edilmiş olsa gerekir.

Ya (= acaba) yağmur yağarsa (hâlimiz nice olur).

Ya (= acaba) gelmek istemezse (ne yaparız) vs.^{AUE}

¹¹²⁰ Bu *ya* bazen 'o zaman, o takdirde' anlamıyla kullanılır ve Fransızcaya böyle tercüme edilir:

Örn.: (Allah) eğer dilese cümleyi mü'min ve mutî' iderdi. Eğer su'âl iderseñ ya niçün cümleñiñ mü'min olmasın dilemedi^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 6. s.).^{JD}

Bizce bu *ya* da yine 'acaba' anlamındaki *âyâ* aslındandır.^{AUE}

nız Arapça ve Farsça kelimelerin münadalarıyla beraber görülür.

Örn.: *eyā şehriyār.*

Bu edatı daha yukarılarda § 444'de sözü geçen Farsçanın 'acaba' anlamındaki so-ru ünlemi olan *aya* ile karıştırmamalı.

Başka çağrılık ünlemler

1037. *Hū*¹¹²¹ ünlemi daha çok kadınlar arasında çağırarak için kullanılır.

Örn.: *Fatma hanım hū! Neredesin?*

Hatırlatma – Başkaca bir *ho!* edatı vardır. Birinin peşi sıra gitmek (ve birden bire üzerine varıp bağırarak baskına uğratmak^{AUE}) de kullanılır gibi görünür.

Örn.: *ķurdu gören de ho der görmeyen de ho der.*

1038. Çok yaygın bir kullanılışı olan *yāhū* ünlemi birisine teklifsizce seslenmek için kullanılır; *baña baķ, baķsaña* (§ 1021) kelimelerine denktir.

Bu ünlem cümlelerin sonuna da gelebilir.

Örn.: *Yāhū ezan okundu mu?;*

Yāhu bu ķadar ekme yi ne yapacaķsın;

*Oğurķar ol suñ yāhū bu ne ķal!*¹¹²²

Bazen bu zarf; özellikle bir adamı yapmış veya söylemiş olduķu şeyde devam ettirmemek istenildiķi zaman bir 'hatırlatma ve azarlama' anlamını (Fransızca *hoķā*) verir.

Örn.: *Etmeyiñ yāhū.*

Bu ifade, kötü bir haber alındıķı zaman, örnek olarak birisinin öldüķü duyulması üzerine de söylenir. Bu takdirde *Ne söylüyorsunuz!; Hayır, imķānı yok; Nasıl olur* anlamındadır.

1039. *Be* ünlemi ve özellikle Arnavudların kullandıķı şu *abe, bre* (Bunun çeşitleri

¹¹²¹ Bu kelimenin aslı *ķı* olacak, bk. *Divanū Lugatī't-Türk*, III, 159: "Arapça ünlem edatı olan *yā* niteliğinde bir ünlem harfidir: *ķı berū kel* 'hu (= hey) beri gel'; bu kelime *k* ile *y* arasın-da uzatılır.

řu hâlde *yā hū* kelimesi de öncekisi Arapça, ikincisi Türkçe olan iki aynı anlamlı ünlem-den yapılmış olsa gerek.

Eski *ķı*'nın bir çeşidi olmak üzere yine aynı anlamda Anadolu lehçelerinde *gı* ünlem edatı kullanılır: *Gı neredesin!; Ayşe gı; gı bana bak* vs.^{AUE}

¹¹²² Buradaki *oğurķar olsun*, gidiş hâlinde rastlanan bir kimseye 'hayırlı yol temennisi' anla-mıyla bir selam ve bilinen bir tabirdir.^{AUE}

de vardır: *vire, more, mori*) edatları, bir adama sert sert seslenildiği zaman kullanılır.

Bunlar amiyane olup Asya'dan ziyade Balkanlarda kullanılır. Yazarlar bunları yazılarında Yeniçeriler ve emekli askerlerin ağzından olarak kullanırlar.

Örn.: *be kıardaş;*

Baňa baķ be dayı (yeniçeri ağzıyla birine seslenme tarzı) (*dayı!* bk. § 1165 sonları).

A bire baķ a buraya (Arnavud konuşmasında);

Bre vurun (harplerde ve kargaşalıklarda atılan nağra);

Bre kıoma kıuzularım (DIETERICI, *Crestomathie Ottomane*, 9. s.).

bre, vre, more, mori kelimeleri Rumca βρε, μρε, πρε'den alınmıştır. Bunlar 'abdal, ahmak' anlamındaki μωρός veya μωρος ünlemli hâlinin μωρε (erkeklik) μωρη (dişilik) biçimlerinin lehçelerdeki çeşitleridir (bk. HUBERT PERNOT, *Saķız Adası "Caio" lehçesi*).

Türkçe kadim bir metin olan Dresden kütüphanesindeki *Kitâb-ı Dede Korkut*'da bu ünleme *mre* biçimiyle rastlanmaktadır.¹¹²³

1040. *Yuha*¹¹²⁴ ünlemi, birinin ardına düşüp aşağılamak ve rezil etmek üzere avaz avaz bağırarak söylenir.

1041. *İşte* ünlemi Türkçede (Fransızcadaki benzerlerinden de fazla) çoğu zaman kullanılan bir kelimedir.

Cümlelerin sonuna da getirilebilir:

Örn.: *İşte başım işte kıılıcım*¹¹²⁵;

İşte fikrim bu merkezdedir.

Eski Osmanlıcada oş biçiminde bir işaret edatı da vardı. Bazen ayrı olarak kullanılabildi:

¹¹²³ bk. § 1021 sonlarındaki *bre*'ye dair dipnotumuza.^{AUE}

¹¹²⁴ bk. *yuf* (§ 1057, dipnot), *yuf olsun ervahına.. ayyaşına yuf, hamrine hâmmârına hem yuf*. RUHL biçiminde 'küçümsemek ve aşağılamak' anlamında bir ünlem ile pekiştirme anlamında *ha*'dan yapılmış görünüyor: *yuf ha!* bazı yerlerde *yuh* da derler: *yuh sana..* Bunun da aslı *yu + ha* olabilir. *Divanü Lugatî't-Türk*, 162, III: "Yu bir kelimedir ki kadınlar bir şeyden utandıkları zaman söylerler."

Bu takdirde yine tekid anlamındaki *ha* ile beraber *yuha* 'ayıp ha', demek olur.^{AUE}

¹¹²⁵ Bu biçim cümleye Osmanlı tarihi hikâyelerinde daha çok rastlanır. Krş. ABDÜLHAK HÂMİD'in *Nesteren* trajedyasından alınmış şu mısrası:

İşte sen işte göğsüm işte hançer.^{AUE}

İşte levh, işte kıalem, işte kütüb, işte fuhûl. "İşte kâğıt, işte kalem, işte kitaplar, işte ulu ve yüce kişiler." mısrasında da böyledir.^{AUE}

Ben oş pirlige ermişem^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 171. yap.)¹¹²⁶;

Oş ben yâ nebiy Aļlah^{AUE} (aynı yer, 175. yap.).

Bazen de *ış*, *oş*¹¹²⁷ veya yalnızca *ş* biçimlerinde olarak başka kelimelerle birleşik bir hâlde kullanılırdı (krş. § 330)¹¹²⁸ *şoļ*¹¹²⁹ ve zarf olan *şimdi*¹¹³⁰ (§ 396).

İşte kelimesi: *oş* ile *da* (§ 1043) ünleminden ortaya çıkmıştır. Bu kelimenin eski imlası olan *oş*'da da bunu gösteriyor.

1042. Teklifsiz konuşmalarda *işte* yerine *na* ünlemi kullanılır:

Örn.: *Na bir guruh daha.*

Bu edat Leh dilinde ve (Bulgarca, Sırpça, Romence, Rumca *Yeni Yunanca* gibi) Balkan dillerinde bol bol kullanılır.

Eski Osmanlıcada aynı anlamda *me*, *ma*¹¹³¹ edatı da kullanılırdı. Bunun cümlede belirli bir yeri yoktu.

Örn.: *Me işbu suyle abdest al*^{AUE} (*Hulviyât-ı Şâhî*, 41. yap.);

Su getürdüm me^{AUE} (aynı eser).

Yine krş. MENINSKI, *Inst.* I, 255; BIANCHI ۞ kelimesi altında, RADLOFF, IV 1985: *ma* ve 2066: *mā*; *Divanü Lugati't-Türk*, III, 160 ۞ ve ۞

1043. *Di* veya *de* ünlemi ayrı olarak seyrek kullanılır ve gösterilen bir şeyi pekiştirmeye yarar. İşaretçi şu kelimesinden önce gelerek uzak şeyleri göstermekte kullanılır.

Örn.: *de şu adam.*

Krş. *haydi* (§ 1032); *işte* (§ 1041) ve *imdi* (§ 1044) veya *de imdi* veya *de! de!* biçiminde tekrarlı olarak 'evet, şüphesiz' anlamına gelir.

¹¹²⁶ Yazar bu örneği § 1041'dekilerin sonuncusu olarak vermiş ise de biz bunun yeri burası olacağını düşündük.^{AUE}

¹¹²⁷ Bu kelime *oş*, *o* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki *o* su gitmekle hasıl olmuş görünüyor (krş. *oş bu*).^{AUE}

¹¹²⁸ Krş. *ışbunda* 'işte burada' (1426 yılı yazmaları, 66. yap.); *ışbunçalayın* 'işte böylece' (aynı yer, 110. yap.); *ışböyle* 'işte böyle' (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 87, 17. yap.).^{JD}

¹¹²⁹ Bu da *oş*; *oļ* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki *o*'su düşmekle hasıl olmuş görünüyor. Krş. *oş aļ* (*oşal*, *Şecere-i Türkiye*). Bu anlamda olup buradaki *aļ oļ*'un bir çeşididir. Nasıl ki *aļ*'ın bir başka çeşidi de *an*'dır: *anlar* gibi.^{AUE}

¹¹³⁰ Bu da *oş imdi* biçimindeki bir birleşik kelimenin başındaki *o* düşmekle hasıl olmuştur. Krş. *h)oş imdi* (= *h)o imdi*).^{AUE}

¹¹³¹ *İşte* anlamındaki *na*'nın çeşidi *ma*'nın ince ahenkliği olan bu *me* ünlemi, manaca gelişerek *m > b* değişimiyle lehçemizin *be* ünlemini vermiş görünüyor.^{AUE}

Hatırlatma – Bu edatın eskiden bir gırtlak ünsüzü vardı. Krş. Uranha lehçesinde *tā* ve Altay lehçesinde *tigi* ki işaretçi olarak kullanılır: zarf ve zamir görevinde (aynı anlam ile). Bu gırtlak ünsüzün izleri *şimdi*, *imdi* kelimelerinin çeşitleri olan *imdi* (§ 1044) ve *şimdi* (§ 396) kelimelerinde bulunmaktadır. Bu edatı belki de [§ 1000, hatırlatma] kelimesine yaklaştırmak da caizdir.

Yine krş. VIGUIER'in (212. s. de) *deha* anlamdaşı olarak verdiği *teyiha* kelimesini de (uzun a'lı) *tā* ile *tigi* zamirleri farklı Türk dillerinde düzenli bir biçimde ad halleri ederler.

de imdi deyimine gelince bunun başındaki *de*'nin hakikatte *de-* filinin buyruk kipi olması mümkündür.¹¹³²

1044. *imdi* kelimesi 'öyleyse' anlamıyla bir buyruk kipinden sonra çoğu zaman uymaca (ekleme) olarak *gel imdi* biçiminde kullanılabildiği gibi yine bir buyruk kipinden sonra ona uymaca (ekleme) olmak üzere; fakat bu defa kendisinden önce ***hoş* kelimesini de almış olarak (bununla beraber şurası da doğrudur ki *pourtant il est vrai que* anlamında da) kullanılırdı.

Örn.: *gel imdi*;

*hoş imdi.*¹¹³³

¹¹³² 1426 yılı yazmasında derlenen örneklerden böyle bir sonuç çıkar gibi görünüyor. Bunda *di imdi* daima teklik olan bir fiil ile ve *diñ imdi* çokluk olan bir fiil ile görülmektedir:

Örn.: *di imdi gerçeksen bir ölü dirilt görelüm.*^{AUE} (173. yap.);

Diñ imdi tadun ol' azabları.^{AUE} (189. yap.).

Bazen Azericede de böyledir: (AHUNDOF, 173, 174, 210, 245) *de di görem*^{AUE} olduğu hâlde (275. s.) *de* buyruğun çokluğu olarak *deyün görem*^{AUE} dir krş. *de gidün*^{AUE} (123, 187. s.), *de sürün*^{AUE} (188. s.), *de indir*^{AUE} (159, 190. s.).

Bunun aksine olarak *deyiñizdi* gibi tabirler de vardır. Bunlarda *di* şüphesiz ki bir edattan meydana gelmiştir (Ayyar-i Hamza, 81. s. Verzeichniss).^{JD}

Burada bence mevzu olan ikinci *di*'lerin (*aldamak*, *ündemek*) gibi addan edilgen fiil adlarında adı fiil kökü yapan *de*, *da* cinsinden olması da pek mümkündür.^{AUE}

¹¹³³ Bu tabirin aşağıda örneklerini vereceğimiz (daha başka) anlamları da vardı. Bunlar daha derinden bir incelenmeye muhtaçtır:

Ebvâb-ı cengin küşâd-ı dahi müşkil olduğu biıştibâhdır hoşimdi gayri çäre nedir.^{AUE} (Cevded Paşa Tarihi, II, 189);

'Askerlik hâli ma'lûm ve her nekadâr zâbta ve nizamlarına sa'ıy olunduyşa dahi ber vefk-i matlûb nizamları müyesser olmayor hoşimdi ümidimiz muhkatı' değil ya şimdiki hâlde oldukça nizâm bulmadadır.^{AUE}

Bu tabir *oldu mu ya, peki öyle ise zarar yok* gibi sitem yoluyla söylenilir anlamlar da ifade eder. Bunun söylenişi en çok *hoş undu* (*hoş umdu*) biçimindedir. Bk. aşağıda *hoş undu*ğ.

Hoşundu Ahmed ağa, İstanbul'a gelirsün de beni aramazsın (Bu kullanış eskidir).^{AUE}

Bugün bu *indi* biçiminde söylenir (krş. Azerice, bk. daha aşağılara) ve bazen ya-
zıda kendisinden önceki kelimeye bitişik yazılır: *gelindi*, *bağındı* bunun *indik* biçimi
de bulunuyor:

var indik (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 301. s.);

hoş unduk (aynı yer, 318. s.).¹¹³⁴

Hatırlatma – Doğu Türkçesinde *âmdi* (*emdi*) (krş. PAVET de COURTEILLE, *Tezkiratu'l*
Evliya, 77, 93. s.) ve çeşitli yerlerde; krş. Altayca dil bilgisi (GLUKHAREV, *Altayca Dil*
Bilgisi, 157. s.) biçiminde söylenen bu kelime şimdi 'maintenait, or' anlamında bir
zarftır. Zaman demek olan *em* + *di(k)*'den yapılmıştır (krş. § 1043)¹¹³⁵ bu kullanışın
izleri hatta Osmanlıcada dahi bulunmaktadır:

Örn.: *İmdi siz ne yapacaksınız?*^{AUE}

Zarf olan *şimdi* ve (halk ağzı) *şimdik* (§ 396) bu kelimenin bir türemiştir. Azeri-
cede *indi* denir:

Örn.: *ne indi ne soñra*^{AUE};

indiyedek^{AUE} (aynı eser, 174. s.).

Divanü Lugati't-Türk (I, 112. s.)'te *âmdi* kelimesinin Oğuz lehçesinde *imdi* diye
söylendiği kaydedilmektedir.

1045. *Hah* ünlemi, tam aranılan şeyin bulunduğunu gösterir. *tamam* kelimesinin
anlamdaşı.

Örn.: *hah! Tamam! Buldum;*

*hah! Burda! Duralım.*¹¹³⁶

¹¹³⁴ Bunlara *haydindi* (*haydi indi*) kelimesi de katılabilir. Bir halk sarkışında: "*haydindi haydi*
güzeli."^{AUE}

¹¹³⁵ Yazar bu kelimeyi *imdi(k)*'ten yapılma diye gösterirken *im*'in 'zaman' anlamına geldiğini
söylüyor. Biz ise bunun aslını şöyle görüyoruz (*Divanü Lugati't-Türk*, I, 41 de) *im* 'parola,
işaret'; (III, 190 da) *in âmâk* 'işaretlemek': *in* 'işaret' anlamında görünüyor. *di* ise *ağdamak*,
ündemâk gibi addan edilgen fiil adlarının kökünü fiil kökü yapan *de*, *da* cinsinden bir ek
olsa gerek. Şu hâlde *imdi(k)* 'işaretlenen, zaman, hâl' anlamında tamlananı yerine kulla-
nılmış bir sıfat ve zarf olabilir. Bir de yazar *hoş imdi* tabirinin başına getirilen ***hoş* keli-
mesini Farsçadan diye işaretliyorsa da bizce bu kelime bazı cümlelerde bu anlamı okşa-
masına rağmen, aslında 'iyi, güzel' demek olan Farsça bir sıfat olmayıp genel anlamıyla
Türkçe 'işte' anlamındaki *oş* kelimesinin *◀ > h* değişimli bir çeşidi gibi görünüyor.

Örn.: *h)oş sen ne yapsañ her kesi hoşnüd edemezsiñ* gibi ifadelerde *hoş* kelimesi Farsça 'iyi,
güzel' anlamında, *oş*'un bir çeşidi olarak işte anlamındadır.^{AUE}

¹¹³⁶ Bu noktalarıya göre Fransızca tercümesi *il est justement ici, arretons-nous* olması lazım
gelir, yok eğer örnek *hah, istediğimiz yeri bulduk, burada duralım* ise yazarın tercümesi ye-
rinedir.

1046. *Aman* (Arapça *emniyet* demektir.) şu anlamlarda kullanılır.

1. Af dilemede:

Örn.: *Aman! Bir daha yapmam.*

2. Genellikle yalvarma, rica ve dileklerde:

Örn.: *Aman! Aman!;*

Aman reca ederim öyle söyleme;

Aman çocuğa bak.

Bazen bu rica bir şeyi kabullenmeyip geri çevirmenin kibarca bir tarzı hâlini alabilir: *Aman efendim.*

3. Bir duyguda aşırılık; takdir ve tahsin veya nefret ve tikslenme, hoşla gitmeyen bir bağlanmış gibi:

Örn.: *Aman lûkum ne a'la şey imiş;*

Aman duyulduk.

Hatırlatma – Birçok kimseye hitabedildiği zaman (buyruk kipinin çokluk ikinci kişi eki ile) *amanın* da denir (krş. § 608 ve 1032, 1. hatırlatma).

II. Dokunaklı ünlemler

1047. *Â* ünlemi şaşma, şaşmayla beraber beğenme, sabırsızlanma, sinirlenme bildirir (Fransızca *oh!* bu edatı (§ 1021) ile karıştırmama.

Örn.: *Â bu nedir?;*

Â bu ne güzel at;

Â bu çok oldu.

1048. *Ay* ünlemi şunları bildirir:

1. Acı, ağrı:

Örn.: *Ay parmağım.*

2. Şaşırma ve korku (Birdenbire ve beklenilmedik bir şeye uğrayış):

Örn.: *Ay ay ay¹¹³⁷ aķreb!;*

Ay şurda biri var.

Türkçenin bütün çağrı ünlemleri bunlardan ibaret değildir. Gerek insanlar gerek hayvanlar için kitap veya halk dilinde daha epeyce çağrı ünlemleri vardır. *Varda, hişt (insanlar için) pisi pisi, hoşt, bili bili, geh geh, diğ, çüş, oha...* (hayvanlar için) vs.

Kelimenin ilk hecesindeki kısa veya uzun ünlüye verilen vurgu da Türkçede en çok kullanılan bir çağrı edatı niteliğindedir.^{AUE}

¹¹³⁷ Bu, böyle tekrarlı olarak da kullanılır.^{AUE}

Hatırlatma – Çağrılık ünlemi olan *a* da bazen *ay* görünümünü alır (bk. § 1021).

1049. *Vay* ünlemi esas itibarıyla *ay* ile aynı anlamında olup şunları bildirir:

1. Acı, ağrı:

Örn.: *vay ayağım*.

Hatırlatma – Bu anlama ‘eseflenme, acıyıp esirgeme’ anlamlarını da katmalı; krş. *yazık* (§ 1052). Böyle bir hâldeki *vay*’dan sonra gelen kelime yönelme hâlini alır.

Örn.: *vay halime (vay halıma)*.

2. Tehdit:

Örn.: *Tahmas Kulu kendi ordusunda tellâf çağırttı ki*¹¹³⁸ *vay o adamın başına ki Lâhûruñ içine girib bir paralık şey tañaya* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 32. s.);

Amma vay seniñ düşdüğüñe^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 87, 35. yap.).

3. Korku ile karışık olsun olmasın şaşma ve öfkelenip darılma:

Örn.: *Vay siz misiñiz* (birine rastlandığı zaman sevinç duyulduğunu anlatmak için çok kullanılır)?;

Vay Hâfız efendi; ‘idiñiz sa’id olsun;

Vay ikrar ediyorsun;

Vay bu nedir?;

*Vay ne hâlt ediyorsun.*¹¹³⁹

1050. *ah!* ünlemi maddi veya manevi bir acıyı, eseflenmeyi, acıyıp esirgemeyi bildirir.

Örn.: *Ah başım;*

Ah evvelden bile idim;

*Ah evlâdım*¹¹⁴⁰.

Hatırlatma – Farsça ad *آه* gibi kullanıldığı zaman göğüs geçirme, iç çekme ifade eder (krş. aşağıdaki paragrafın hatırlatmasını).

1051. Arapça ve Farsçada da kullanılan *vah* ünlemi eseflenme ve acıyıp esirgeme

¹¹³⁸ Buradaki *ki* cümleinin güzel örölüsü ihtiyaç hissedilmesine göre lüzumsuzdur. Bu yazılmanın sahibi olan TANBURI ARUTIN’in kim olduğunu bilmiyoruz. Kendisinin tanbur çalan? Arutin adında bir kişi olduğu düşünülebilir ise de Arutin ‘temiz ruh?’ anlamında Türkçe bir kelime olabildiği gibi Ermenice Artin adını de andırıyor.^{AUE}

¹¹³⁹ *Tezkere-i Evliya* adlı Uygurca metinde çoğu zaman *a* (veya *a?*) *vay!* ünlemi kullanılıyor. Krş. *vay baña*.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 294. yaprak).

– Buradaki *vay*’ların *a*’sı kısa olduğu gibi ünleme aşırılık anlamı verilmek istenildiği zaman bu *a* az veya çok uzatılabilir.^{AUE}

¹¹⁴⁰ *Ah* da böyle az veya çok uzatılabilir.^{AUE}

ifade eder (krş. § 1052); çoğu zaman tekrarlı kullanılır.

Örn.: *Vah vah teessüf etdim* (Yalnız başına *vah vah* kelimeleri kötü bir haber alınca duyulan üzüntüyü ifade etmeye yeter ki böylesi pek kullanılır.);

Biçâre vah vah vah! ne oldu ise fakir kızlara oldu^{AUE1141} (MEHMED EFENDİ, *İstanbul'da bir sene*, 'birinci ay'; 14. s.);

*Vah! Vah! Aıldanmışım.*¹¹⁴²

Hatırlatma – *vah* ad olarak da kullanılabilir.

Örn.: *Ah ile vahlar*; yine krş. *eyvah* (§ 1026, hatırlatma; § 1049, dipnot).

1052. Aslında 'günah, ziyan, ayıp' demek olan *yazık* adı 'vah vah!'ın anlamdaşı gibi kullanılır (günah etmek, hata etmek anlamına *yazmağ* fiil adından krş. 825).

Örn.: *yazık şu biçâreye*.

Krş. *vay* (§ 1049), *ah* (§ 1050) ve *vah* (§ 1051):

Edebiyat dilinde eseflenmeleri ifade etmek için **hayf*, *hayfa*(ki), ***efsüs*, ***diriğ*, ***diriğa*, ***dād* vs. kelimeleri de kullanılır.

Yazıklar olsun da derler. Yine krş. *Inst. MENINSKI II, 254: pıh ne yazık*.

1053. Şairane bir ünlem olan *heyhat* kelimesi Türkçede bir şeyin yazık ki ne kadar elde edilemez veya imkân ve ihtimal bulunamaz olduğunu ifade etmekte kullanılır.

Örn.: *kendini şâ'ir zann ediyor? Heyhat!*^{AUE}

Bu edatın yeri belirli değildir. Sözü icabına göre bazen başına bazen sonuna getirilir.

1054. *O!* ünlemi hoşnutsuzluk bildirir:

Örn.: *O! Bu eyi olmadı*;

O o! Ne yapıyorsun?

Bazen de yalnız yeni, beklenmedik bir şey karşısında bulunarak şaşma bildirir.

Örn.: *O arkadaş fesiñi yenilemişsin*.

1055. *Oh* ünlemi memnunluk, hoşnutluk, rahat ve ferahlık, bir ağırlıktan kurtulup hafifleme bildirir.

Örn.: *Oh! hamd olsun bugün eyiceyim*;

Oh! Ne güzel rüzgâr esiyor.

¹¹⁴¹ Bu Fransızca tercümeğe göre Türkçesi "Biçareler! Vah vah vah, ne oldu ise o fakir kızlara oldu." biçiminde olmalı idi. Hâlbuki buradaki cümleye göre kızların ölen anası veya babası için *biçare* deniliyor ve ne oldu ise bu ölümle o fakir kızlara oldu, vah vah vah! diye rek onlara açmıyor.^{AUE}

¹¹⁴² *Vah* da böyle az veya çok uzatılabilir.^{AUE}

Hatırlatma –*oh olsun* deyimi, özellikle birinin bir sıkıntı veya belâya uğraması yüzünden ve özellikle bundan kendisini sakındırmak için verilen nasihatların tutulmadığına esflenerek duyulan sevinçli ifade eder.

1056. *Of* ünlemi, gayreti gitme, yorulma, bezmek veya üzücü bir duygulanmayı ifade eder.

Örn.: *Of! Ne güç hâl imiş.*

KÜNOS'a göre *of!* bir şeyi iyi bulup beğenmeyi de ifade eder¹¹⁴³.

Of! Ne güzel şerbet (su, çayır). (RADLOFF, *Proben* VIII, (KÜNOS), 201. s.).

1057. *Uf!* ünlemi, bir şeye üzülmeye, canı sıkılma, titizlenip sinirlenmeyi bildirir.

Örn.: *Uf! Aman veya*

Uf! Bırak Allah aşkına öf! (Örnek olarak kötü bir kokunun verdiği) bir tiksintiyi ifade eder.¹¹⁴⁴

Krş. *pef* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 212. s.). Eski Osmanlıcada¹¹⁴⁵ *möf* de kullanılırdı:

Yağ hoşusun iştidi möf di(=de)di burnın dut(=tut)dı (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 196. s.).

Bu *öf*, *uf*, *of* ünlemlerini bir yansıma kelime olan *üf* ile karıştırmamalı ki bunun anlamdaşı *püf* dır:

Örn.: *Sözüme öf dedi sandım ki hayâtım şem'ine püf dedi*^{AUE} (LAMII, *İbret-nâme*, 97. yap.).

1058. *Yuf* ünlemi¹¹⁴⁶ bir şeyin hoş görülmediğini, beğenilmediğini bildirir:

Örn.: *yuf saña.*

Tükürme yansıma kelimeleri olan *tu*, *tüf*, *tuf* (Bunlar pek kabadır.) yine beğenmeyişi bildirir.¹¹⁴⁷

¹¹⁴³ Bu *oh!* kelimesinin bir türüdür. *f*'si alt dudak üste doğru yuvarlanırcasına çekilerek veya sağlamlaştırılarak söylenir.^{AUE}

¹¹⁴⁴ Bu örneğin *öf*, *bu mutfak sası sası hoşuyor* gibi hem maddi bir tiksinnmeyi bildirir hem de *öf*, *o da artık çekilmez oldu* veya biraz aşağıdaki örnekte olduğu üzere "Sözüme öf dedi..." örneklerinde olduğu gibi manevi bir tiksinnmeyi bildirir.^{AUE}

¹¹⁴⁵ Yazar bunun söylenişini şüpheli olarak *müf?* diye kaydediyor.^{AUE}

¹¹⁴⁶ Bu kelime *yuf olsun ervaşına.. ayyaşına yuf, hamirine hammarına hem yuf* (RÜHİ) biçiminde 'küçümsemek ve aşağılamak' anlamında bir ünlemdir *h > f* değişimiyle *yuh sana da derler*. Bk. § 1040, dipnot.^{AUE}

¹¹⁴⁷ *Tu*, *tüh* (eskiden *tüf*, *tüf*) ve bazen kalın ahenklisiyle *tü*, *tuh*, *püh* biçimlerinde söylenen bu ünlem, azarlama veya aşağılamak ve rezil etme için söylenir:

Tü (tuh) Allah belasını versin!

KÜNOS'a göre de *tuh*, *ptuh* söylenir (*Orta Oyunu*, 34. s., I, 3).¹¹⁴⁸

yö.

Bir şeyi şiddetle reddetmek için kullanılır.¹¹⁴⁹

Örn.: *Yö! Ben buña para vermem! (**)*¹¹⁵⁰

1059. Teklifsizce kullanılan *peh* *peh* (veya *pöh* *pöh* krş. MENINSKI, II, 254: *pöh*) be-
geniş ifade eder (Bazen alay yerine de kullanılır.).

Örn.: *Peh* *peh*! *Ne kadar* iyiit;

Peh mâşâllâh... ne pek âlim fâzıl adam imiş (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 31. s.).

Poh *poh*! kelimesi de bazen 'dalkavukluk' anlamında kullanılır.

Şu kelimeler de 'beğenme ve teşvik etme' anlamlarını bildirmekte kullanılır:

****âferin** (halk ağzı *aferim*); *mâşâllâh* (Arapçada asıl anlamı: Allahın istediği);

göre *yim* *seni*;

****zehi** (edebiyat dilinde, bazen alay için).

Örn.: *Zehi tasavvur-ı bâtıl, zehi hâyâli muhâl*. "Hey gidi boş düşünce hey gidi ol-
mayacak hayal."^{AUE} (*Hümayunname*, 116. s.).

1060. *Sağınmak* 'kendisini korumak' anlamında olan fiil adının teklik ikinci kişi-

Tu! Utanmaz, maşkara herif!

Sadece tükürme yansıma kelimesi olarak *tû* veya kazınılı tükürme yansıma kelimesi ola-
rak *hağ* *tû* biçiminde de kullanılır: (*hağ*) *tû* diye rastgele her yere tükürülmez.^{AUE}

¹¹⁴⁸ Bu kelime *yoğ* kelimesin *yoğ* biçimindeki çeşidinden bozma bir başka türüdür.^{AUE}

¹¹⁴⁹ Yazar kitabının ilave kadında şu kayıtları da ekliyor: "MENINSKI, Inst. I, 255. s. *gider* veya
(Lexicon) yalnızca *gidirmek* fiil adının değişigi olan *gidermek* fiil adının buyruk kipidir;
fakat biz bu *fi gider* veya yalnızca *gider*'in ünlem diye kullanıldığı hakkında bir şey bilmi-
yoruz."^{AUE}

¹¹⁵⁰ Krş. KÜNOS'un kaydettiği atasözü, 346. s.:

Türk puh puhdan şehri pepeden hoşlanır (Türk, burada köylü anlamına kullanılmış; *puh*
puh kelimesi *poh* *poh* ve *pepe* kelimesi de *peh* *peh* olacak ki bunlar yansıma kelime olarak
kullanılmıştır.^{AUE}).

Eski Osmanlıcada *puy* *puy* beğenilmeyiş bildiriyordu (krş. VIGUIER, 212. s.):

Avrat eyitdi: puy puy ne söz olur? (*Kırk Vezir*, 46. s.). (Bu *puy* *puy*, belki *poy* *poy* söylenişli-
dir.^{AUE}).

Balkan milletleri aynı anlamda *popo* ünlemini sık sık kullanırlar. Krş. Eski Yunancada: ω
πότοι (bu münasebetle şu garip tesadüfı burada kaydedelim: Eski Yunancada ve Altay-
cada *attatay*; GA 93 ve 262. s.).

Bay *bay*, *pay* *pay* ünlemini de öteki Türk lehçelerinde değişik anlamlarıyla rastlanmakta-
dır.^{JD}

Bir de "Adam sen de!" gibi 'küçümsemek ve aşağılamak' anlamıyla kullanılan *bah!* ünlemi
vardır, ykl. *poy* *poy*.^{AUE}

ye buyruk kipi olan *sakın* ve *zinhâr* kelimeleri bir yasağı pekiştirmeye yarar:

Sakın kelimesi çokluk hâlinde bir fiil ile de kullanılabilir:

Örn.: *Sakın hâsta olmayınız.*¹¹⁵¹

Varda (belki *vardı ha*) ve (daha naziği olan) ***destur* kelimeleri 'savulun; dikkat, dokunmayın, yol verin' anlamlarıyla arabacılar ve hamallar tarafından kullanılır.

Bunların asıl Türkçe anlamdaşları olan *savul*, *savuluñ* (krş. *savula* § 1021) daha az kullanılır.

Vardacı 'arabanın önünde koşan adam' anlamındadır.

Destur kelimesi karanlık bir odaya girerken bätül bir inanış olarak ecinni korku-suyla söylenir.¹¹⁵²

Nöbet bekleyen askerler ve muhafızlar 'dur orada; buradan geçilmez' anlamına *yasak!* kelimesini kullanırlar.

Birini kovmak, baştan savmak için *çekil*, (*hayde*) *git*, *defol*, *yııl*, *cehennem ol*, *eksik ol*¹¹⁵³ buyruk kiplerini kullanırlar.

Son olarak şunları da kaydedelim: *yangın var*, *silâh başına!*, *at başına!*¹¹⁵⁴

¹¹⁵¹ *Sakın* kelimesinin *korkarım ki* gibi bir kullanılışı da vardır. *O beğenmediğiniz adam sakın bizim kapıcı olmasın (=... korkarım ki bizim kapıcıdır)* gibi ki böylelerinde olumsuz fiil 'olumlu' anlamına gelir (isteme kipiyle).

Şu hâlde yazarın metinde verdiği *sakın keyifsiz olmayasınız* cümlesi 'korkarım ki keyifsiz-siniz' anlamında olduğu için verilen Fransızca tercümeğe uygun değildir. Onun için bu-radaki cümle Fransızcasına uygun olarak tarafımızdan böylece değiştirilmiştir.^{AUE}

¹¹⁵² Bundan başka, kadınlar bir toplulukta konuşurken ayıp sayarak uluorta ve doğrudan doğruya söylemekten çekindikleri bir sözün, bir haberin nezaketsizliğini ve fenalığını hafifletmek amacıyla daha önce bu kelimeyi kullanırlar 'hâşâ huzur(unuz)dan, afedersiniz, mazur görün!' anlamlarını alır ve o zaman bu kelime bir fiil kökü sayılarak sonuna ikinci kişiye buyruk kipinin sondalığı olan *-İñ*'da katılır:

– *Desturuñ çocuğñ abdesti gelmiş!*^{AUE}

¹¹⁵³ Bu son kelimenin ötekiler gibi kullanıldığı pek görülmez. Olumsuzu 'dua ve teşekkür' anlamıyla çok kullanılır: *eksik olma*; yani *sağ ol* yerinedir.

Bununla beraber *dokunaklı ünlemler* bunlarla bitmiş olmuyor. Gerek sanat ve edebiyat di-linde ve gerek *lehçelerde* daha başkaları da vardır: (*De*) *hey: de hey gidi devran hey!* Yine örneğin 'bıkınlık' anlamında *ih* de bunlardandır: *İh, sen de!*

Eh! de bir 'teslimiyet ve rıza' anlamıyla kullanılır:

Eh! Ne yaptım? Eh! Bu da bizim alnımızın yazıstıymış.

E! (§ 1022)'nin bir gelişimi gibi görünüyor.^{AUE}

¹¹⁵⁴ Bu son kelimenin kullanılışı hakkında bir fikrimiz yoktur.^{AUE}

CÜMLE BİLGİSİ

ALTINCI KISIM

Kelime öbekleri

1061. Kelimelerin biçim bakımından olduğu gibi mantık bakımından da bir bütün meydana getiren her bir topluluğuna biz *kelime öbeği* adını vereceğiz.

Bir kelime öbeği mantık bakımından az çok tam bir anlamı içine almış bulunur; biçim (veya biçim bilgisi) bakımından ise esas itibarıyla tek bir kelimedenden oluşmuş gibi ad hâllerini alabilir.

Kelime öbeklerini biz şöyle ayırt ediyoruz:

1. Belirtici öbekler ki bunlar iki sözcükten ibaret olup birincisi ikincisini belirtir. *kırmızı ev* (§ 351), *çobanın evi* (§ 257) gibi. Bu her iki örnekte görülenlerin birinci sözcüğüne *belirten*, ikincisine *belirlenik* adını vereceğiz (bk. 1066'dan 1149. paragrafa).

2. Yanaşmalık öbekler ki böylelerinde yanaşma hâlinde olan iki ve daha çok adlandırmalar yalnız bir ferdî bildirirler (bk. 1150. paragraf ve aşağısı).¹¹⁵⁵

3. Destekleyen bir kelime ile onun desteklediği bir *tümleyen nesne*'den yapılmış öbekler.

Bunlar yapıları bakımından şöyle çeşitlerde görünebilirler:

a) Tümleciyle beraber bir fiil çeşidinde: *bir ev yapmak* gibi ki farklı adın hâllerinin kullanımına dair olan 256'dan 283. paragraflarda daha önce bu öbeklerden - dolayısıyla- söz edilmişti.

b) Desteklediği kelime ile beraber bir edat çeşidinde, *benim için* (bk. edatlar sözü § 873 ve aşağıları).

¹¹⁵⁵ Bunların hepsine değil de yalnız bir türüne dil bilgisi kitaplarımızda *açıklama cümlesi* denilirdi: SADRAZAM KÖPRÜLÜ MEHMET PAŞA, BARBAROS HAYREDDİN, DEDE KORKUT, SÜLEYMAN ÇELEBİ, NEVŞEHİRLİ İBRAHİM PAŞA, ALI DAYI vs. *Larousse*'da bu şöyle tanımlanıyor: "Bir adın yanına getirilerek onunla tek bir ve aynı kimseyi veya şeyi bildiren kelimedir.": örneklerindeki ikinci kelimeler birincilerin açıklama cümlesidir. Captaine RENARD örneğinde olduğu gibi *renard* kelimesi *Capitaine* kelimesinin açıklama cümlesi *tümleci* olmak üzere sıfat olarak da kullanılır. Fransızcanın bu *regime* kelimesi asıl anlamıyla bir fiilin veya fiilimsinin desteklediği *tümleç eki* katılan kelime; yani *tümleç* olacak. Bu, Fransızca sözlükteki tanımına göre "aynı bir sözün ad, sıfat, zamir, fiil edat, zarf gibi bir kelimesine dil bilgisi bakımından tâbi olan zamirden, addan veya (fiil adı, sıfat-fiil gibi) ada ait biçimden ibaret başka bir kelime" *regime direct*'dir; yani *dolaysız tümleç* dedikleri ise *dolaylı tümleç*dir.^{AUE}

c) Desteklediği kelime ile beraber bir ad çeşidinde; *bundan başka; bundan uzak*. Bu öbekler pek sık kullanılır şeyler değildir. Genellikle değişmez hâlde olarak sıfat veya zarf göreviyle kullanılırlar (Yukarıdaki örneklere bakınız.). Bunlarda hiçbir dil bilgisi güçlüğü görünmediği için eserimizde kendilerinden ayrıca ve özel olarak söz edilecek değildir.

4. Cümle öbekleri – Bu öbekler öncekilerden farklı olarak bir hükmü içinde bulundururlar: *Ahmed geldi*.

Bu öbekleri de şöyle ayırıyoruz:

a) Cümleler;

b) Yarı cümleler.

1062. Kelime öbeklerine uygulanabilecek genel kurallar – Birinci kanun – Bir kelime öbeğine bir ek getirileceği zaman bu ek bu öbeği meydana getiren her kelime sonunda tekrarlanmaya lüzum görülmeden yalnızca öbeğin son kelimesinin sonuna katılır (Bu kuralın uygulamasını aşağıdaki § 1066'da görünüz.).

1063. İkinci kural – Bir kelime öbeğinde her yan öge esas ögeden önce gelir. Başka bir söyleyişle başka bir kelimenin anlamını tamamlayan her kelime o kelimenin önüne getirilir.

Bu kuralın uygulamasını meydana getiren esaslı kurallar şunlardır:

1. Belirtken belirtkinden önce gelir: Sıfat, nitelediği kelime (tamlanan)den önce: *kırmızı ev* § 351) ve belirtici tümleyen, tümlenmiş kelimedden önce (*çobanın evi* § 257).

2. Dolaysız, dolaylı ve durumluk niteliklerindeki tümleyen nesne onu destekleyen kelimedden önce gelir: *bir ev yapmak, benim için bundan başka*.

3. Özne yüklemden önce gelir (*Ahmed geldi*).

Bunların sonucu – İkinci ve üçüncü kurallardan şu çıkar ki hem tümleçlerinden sonra hem öznen sonra yer aldığından dolayı, her fiile ait biçim ait olduğu öbeğin sonunda bulunur.

1064. Üçüncü kural – İki önceki kuralın uygulanmasından dolayı bir kelime öbeği ad hallerine uğradığı zaman bunda çekim ekini alan kelime ancak *başlıca* ögeyi meydana getiren kelimedir. *Öbeğin biricik çekimli ögesi* sanki kendisidir.

1065. 1061. paragrafta söylenenlere uygun olarak ve 3. maddede kaydedilen kelime öbeklerini hariç tutarak biz cümle yapısının sergileyişi için şu ayrımı kabul ediyoruz:

I. ayırım – Belirtici öbekler;

II. ayırım – Yanaşmalık öbekler (beyanlı atıf öbekleri);

III. ayırım – Cümle öbekleri.

Birinci ayırım: Belirtici öbekler

1066. Bilindiği üzere belirtici öbekler bir belirtkenle onun *ardınca gelen* (krş. § 1063) bir belirtkin addan meydana getirilir.

Örn.: *kırmızı ev*;

çobanın evi.

Bu iki örnekte görüldüğü üzere bu öbeklerle meydana gelen topluluk, eşyaları (veya fertleri); yani adların alışılmış anlamlarını gösterir.

Zaten bu öbeklerin (başlıcası olan) ikinci sözcüğü, tabii hâliyle ancak bu adla gösterilir.

Bundan da şu çıkar ki belirtici öbekler, hiç değilse kural itibarıyla adlardaki aynı ekleri; yani çokluk ekini, iyelik ekini, hâl eklerini ve *-ki* ekini alabilir (krş. § 210).

1067. Bu eklerin getirilmesi (§ 1064'te gösterilen kurala göre) tabii bir hâlde olur; içlerinde yalnız çokluk göstergesi ayrıdır. Bunun işlevinde bazı özellikler görülmektedir (krş. 1113 ve aşağısı).

Bu bakımdan şöyle denilir:

Yönelme hâlinde:

çobanın evin-e; *kırmızı ev-e*

Görüldüğü gibi kullanım itibarıyla sanki yalnız kendisine aitmiş gibi bütün ekleri alan, yalnızca sondaki addır (Bununla beraber bk. § 1112).

1068. Ekler yazıda bile sondaki ada katılır.

Örn.: *soluk demet-e*

ve gerektiği takdirde bunda alelade ses bilgisi değişikliklerine sebep olur. Nitekim yönelme hâlinde:

beyaz sarık;

beyaz sarığa olur.

1069. Belirtici öbeklerdeki ikinci sözcüğün (esas bakımından bu bir addır), niteliği değişmez; fakat birinci sözcükte iş böyle değildir.

İşte bundan dolayı belirtici öbekleri iki türlü olarak ayırmak zarureti vardır.

1. Çoğu zaman bir *sıfat*¹¹⁵⁶ olan birinci sözcüğü ikinci sözcükte sıfatlık yapanlar (Türkçede buna *sıfat tamlaması* (terkib-i tavsifi) derler.).¹¹⁵⁷

Örn.: kırmızı ev.

1. Çoğu zaman bir ad olan birinci sözcüğü ikinci sözcükte tümleçlik yapanlar (Türkçede belirtili *ad tamlaması* (terkib-i izâfi) derler § 1091 ve aşağısı).

Örn.: çobanın evi.

I. Konu: Birinci sözcüğü sıfat olan belirtici öbekler

I. Sıfata ait kuralların tekrar gözden geçirilmesi

1070. İçinde sıfatı ile birlikte bir ad bulunan kümeler şu kurala tabidir:

Sıfat, belirttiği addan önce gelir.

Sıfat sebebiyle de söz geç en § 351 bu kural şu yukarıda söylediğimiz esasın uygulamasından başka bir şey değildir. Belirtken belirtkinden önce gelir.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁶ Yazar *adjectif* ile *epithete*'i ayrı kullanmak biçimiyle arada fark gözetiyor: Daha önce de söz ettiğimiz üzere *adjectif* Türkçe *sıfat* gibi karşılayacağımız bir kelimedir. Fransızca tanımına göre bir adı onu tanımlamak veya nitelemek için katılır. Bu tariftten de anlaşıldığı üzere *adjectif* aslında sıfat olmayan ve yalnız yanındaki kelimeyi tanımlamak yoluyla sıfat gibi bir rol oynayan *bu adam, üç çocuk, keten mendil, efendiden adam, ızgarada balık, ana kış vs. örneklerindeki bu, üç, keten, efendiden, ızgarada, ana* gibi yalnızca tarifçi bir kelime... veya aslında sıfat olan *güzel kitap, arsız çocuk, fena hareket, kısa boy vs. örneklerindeki güzel, arsız, fena, kısa* gibi esasında niteleyici ve dolayısıyla yine tanımci demek olan bir kelimedir ve bu takdirde Fransızların *adjectif qualificatif, adjectif determinatif* tabirleri Türkçeye geçirilirken *tainini (tanımı) sıfat, niteleme sıfatı* denilmesi yersiz ve anlamsızdır. Hele *niteleme sıfatı* anlamıyla *tavsifi sıfat* tamlaması pek garip bir şeydir; zaten *sıfat* (niteleyici = sıfat) demektir, tekrar *tavsifi* denmesine lüzum yoktur. Hakikatte bunlar Fransız dil bilgisi görüşüne göre *tanımci sıfat, niteleme sıfatı* demek olur. Fransızların *tavsifici katkın (niteleme sıfatı)* dedikleri *adjectif qualificatif*, bizim asıl sıfat dediğimiz şeydir. İşte yazar bu asıl sıfatı kastettiği zaman yine tam bu anlamda olan *epithete* kelimesini kullanıyor ve *adjectif* diyecek olsa ötekisinin de anlaşılacağından korktuğu için bunu tercih ediyor. Bu sebeple yazarın burada *na'it* anlamında *epithete* dediğini *sıfat* sözüyle karıştırmamak için biz *vâsıf* sözüyle karşılaşıyoruz.^{AUE}

¹¹⁵⁷ Buradaki *construction adjectivede* hem ad niteliğinde olan sıfat hem asıl sıfat demek olan *epithete* dâhildir ki Türkçe karşılığı *sıfat tamlaması* olmalıydı.^{AUE}

¹¹⁵⁸ Yazarın bununla anlatmak istediği şudur:

İster tarifçi; yani aslında sıfat olmayan bir kelime olsun, ister niteleyici; yani aslında sıfat

Örn.: *kırmızı ev*.

1071. *Bu öbeklerin alabileceği ekler* – Sıfatlı öbeklerde (1087 ve aşağısı; krş. § 328, hatırlatma, paragraflarda kaydedilen istisna hâller hariç) aslında hiçbir ek bulunmadığından, ad tamlamalarında (§ 1094) olduğu gibi bunlarda meydana getirici ekler meselesi olamaz.

Sıfatlı öbekler çekime uğradıkları zaman 1066'dan 1068. paragrafta söylenilenlere uygun olarak yardımcı ekler alırlar.

Örn.: *keskin kılıç*;

Çokluk ekli:

k'eskin kılıçlar;

İyelik ekli (teklik ikinci kişi):

k'eskin kılıcın;

k'eskin kılıçların;

Hâl ekli (yönelme hâli):

k'eskin kılıca vs.

1072. *Sıfatın türü* – Sıfat alışılmış olan bir veya birçok sıfat veya sıfat-fiilden oluşur.

Sıfat niteleyici veya tarif edici olur.

Örn.: *Zeki çocuk*;

bu bağçe;

bir cinâyet;

gelen adam.

Sıfat, yukarıdaki örnekte bir sıfat-fiil durumunda bulunduğu zaman bunun adına sıfat-fiil diyeceğiz. Sıfat-fiiller sebebiyle bu sıfat-fiillerden söz edilmişti (§ 740'tan 778).

1073. Bir ad birçok sıfatla belirtilmiş olduğu zaman sıfat olan sıfatlar ada, belirtici olan sıfatlardan daha yakın bir yerde bulunur.

olan bir kelime olsun tanımlandığı veya nitelediği kelimeye göre bunların her ikisi de belirtken görevindedir ve bu takdirde bir belirtkenin ya betimleme ya da niteleme biçimiyle belirttiği kelimenin adı da belirtkin olur. Buna *tamlanan* diyemeyiz; çünkü belirtkin asıl sıfat olduğu zaman onun nitelediği kelime yalnızca *tamlanan* olabilir. Belirtkin ise yalnız buna değil belirtkin aslen sıfat olmayan bir kelime olduğu zaman onun tanımlandığı kelimenin de adı olur. Kısacası belirtken yerindeki kelime yalnız tarifçi bir kelime olduğu zaman yanındaki belirtkeni yalnızca tanımlar; belirtken yerindeki kelime yalnız niteleyici bir kelime olduğu zaman yanındaki belirtkeni hem niteler hem de belirtir.^{AUE}

Örn.: *bu genç kadın;*
bir mavi çiçek.

Istisna – Birinci kişi olan *zat bir* kelimesiyle ifade edilen fikir üzerinde durmak istediği zaman bu belirtme sıfatı olan *bir* kelimesi, ada niteleme sıfatı olan kelimedenden daha yakın bir yerde bulunur.

Örn.: *mavi bir çiçek.*¹¹⁵⁹

Bu anlam parlaklığını Fransızcaya çevirmek imkânsızdır. Bu ancak ses tonuyla sığata daha kuvvetli bir vurgu vermek suretiyle ifade edilebilir.

1074. Kûmenin birinci sözcüğünde belirli bütün sıfatlar niteleyici olanlardan ise bunlar nasıl istenirse öyle bir düzendeşlik bağlacıyla birleştirilebilir.

Örn.: *güzel (ve) zeki çocuk.*

II. Sıfatlardan (veya sıfat-fiilden) başka adlarla yapılmış sıfatlar

1075. Şunlar basit bir sıfat gibi kullanılabilirler:

- a) Genellikle, miktar adları.
- b) Birtakım madde adları;
- c) Daha ileride sayılıp dökülecek olan başka birtakım adlar.

A) Miktar adları

1076. Bunlar bir *niteleme* görevinde kullanılabilir.

1. 485'ten 486. paragraflarda söz geçgen ölçü zarfları.

Örn.: *ne kadar tuz;*

çok tuz;

az şeker;

biraz şeker;

¹¹⁵⁹ Yazar burasını iyice anlatamamış gibi görünüyor:

Bir kere fikrimizce niteleyici olsun, tarif ve tayin edici olsun, sıfatların arzuya göre yer değıştirmesi, muhakkak birinin önce ötekinin sonra gelmesi gibi bir kurala bağli değildir. Yani bizce *bir mâvi çiçek*, demekle *mâvi bir çiçek* demek arasında anlam farkı yoktur.

Bunlardaki *bir* kelimesi 'herhangi bir' anlamındadır.

Bir de *bir* kelimesi 'sadece bir, yalnız bir' anlamında olduğu zaman bunda *bir* kelimesinin i'si vurgulu söylenir. Bu takdirde de *bir* kelimesinin yine niteleme sıfatından önce de sonra da yer alması denktir:

Mâvi bi'r çiçek veya

Bi'r mâvi çiçek gibi.^{AUE}

bu (şu, o) kadar zahmet.

Bunlara *çok* anlamında *hayli* ve aynı anlamdaki (Fransızca asıl *abondant* karşılığı niteleyici bir sıfat olan) *bol* kelimeleri de katılabilir.

Örn.: *hayli zaman*;

şaraba bol su katmağ.

Yine Krş. Eski Osmanlıcada (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 5. nu., 71. yap.) ve *delim*, Uygurca *tālim*.

Eski Osmanlıcada bir de *niçe*, *nece* veya *neçe neçe*'de derlerdi. Bu ilkin 'ne kadar' anlamında olup 'çok, çok sayıda' anlamında kullanılırdı:

Neçe neçe pâdişahlar;

Bir neçe zaman.

Bir de bazen *nice*, *neçe*'de yazılıyor idiye de böyle yazılış ve okunuşu genellikle nasıl anlamındaki zarfa tahsis ediliyordu.

1077. 2. Sayı adları (§ 489 ve aşağısı) ve bazı önemli sıfatlar çokluk bildirirler.

Örn.: *elli kişi*;

biñ bir gece;

bir kaç guruh.

1078. *Ne kadar?* (krş. Latince *quantum*) sorusuna cevap olan azlık çokluk zarflarından farklı olarak sayı adları *kaç* (Latince *quat*) sorusuna cevap olurlar.

Örn.: *kaç para* [kuruşun 40'da bir parçası, *ne kadar para* daha çok demektir.].

1079. 3. ölçü bildiren birtakım deyimler.

Bunlar genellikle bir sayı adıyla alt yanında gelen bir ölçü veya *hesap* biriminden veya bu anlamda yardımcı olarak kullanılan bir kelimedenden yapılmış bulunur.¹¹⁶⁰

Örnek olarak *dört arşın çoğa* sözündeki *dört arşın* (bir pic = 76 santimetre) deyi-mi gibi.

Başka örnekler:

bir kadeh su;

üç çuval un;

¹¹⁶⁰ Bu gibi maddi miktar bildiren adların kendilerinden sonraki kelimeleri sıfat yapmaları, bunların aslında sonlarına +*lik*, +*lık* nispet eklerinin katılmasıyla yapılmış sıfat olmalarından ileri geliyor fikrindeyiz. Bu +*lik*, +*lık*'lar böyle yerlerde eksiltilmiş bir nitelikte kullanılıyor, demektir (bk. § 1083, hatırlatma).

Bu kadar(lık) para; *altı okka(lık) ekmek*; *bir kadeh(lik) su*; *yirmi deste(lik) kât*; *üç çuval(lık) un*; *bir gemi buğdayın bir apaz(lık) çasnisi*; *beş tabur(lık) redif*; *on dönüm(lük) tarla* vs.^{AUE}

beş tabur redif (yedek askerler);
aftı okka ekmek (bir okka = 1 kilogram 28);
on dönüm tarla (1 dönüm = yaklaşık 36 ares);
*yirmi deste kât*¹¹⁶¹;
Bir gemi buğdayın bir (h)apaz çaşnısı (atasözü).

Miktarlık bir deyim, ad tamlaması olarak da yapılmış olsa yine belirtken görevini yapabilir.

Örn.: *Bir arka yükü odun* (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 56. s., I, 3).

Bir de ikinci sözcüğü *doğu* kelimesi olan şu ad tamlamalı miktar sıfatlarına bakınız (912. s.).

Krş. öteki Türk dillerindeki:

Köp tâvâlâr (dâvâlâr) yüki kitab! (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkirâtü'l Evliya*, I, 252. s.);

Senün başuñ uç ağırı buğda? (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 146. s.).

1080. İçinde miktarlık bir belirtken bulunan bir öbeğin esas sözcüğü, deyimini bütünü çokluk bildirse bile teklik olarak kalır.

Örn.: *iki el*;

bir çok kimse.

Böylelerinde çokluk fikri belirtken tarafından yeter derecede ifade edilmiş sayılır.

1081. Bununla beraber bazen belirtkenin çokluk ekini de aldığı bu çeşitten ad öbekleri de olur. O zaman bunlardaki çokluk 'abartma' anlamının çokluğudur (krş. § 212).

Örn.: *Birçok kimseler*;

kaç hereler.

1082. Asıl anlamı 'tahıl' demek olan ve Türkçede *tâne* diye söylenen Farsça *dane* *dâne* kelimesi ile yapılmış gereksiz deyimleri de; yani miktar belirtkenleri denilenleri bu öbeğe yaklaştırmalıdır; bu *tane* kelimesi, yalnızca birer birer sayılan şeylerden söz edildiğini bildirir:

iki tâne çekirdek;

iki tâne elmas;

iki tâne öküz;

¹¹⁶¹ Bu (Farsça) kelime Azericede 'insanlardan ibaret takım' anlamıyla:

Örn.: *Bu esnâda Mowrav (Gürcüce) üstünce (başında Movrav olarak) bir deste adam yetişir.*^{AUE} (AHUNDOF, 196. s.)

iki tâne çocuk.

Bu örneklerden de anlaşılıyor ki *tâne* kelimesi ayrımsız olarak eşyaların hepsinde ve hatta insanlarda dahi kullanılabilir. Hiç değilse bu, konuşma dilinde böyle oluyor; fakat yazı dilinde ve resmî dilde belirtken kelimenin niteliğine göre *tâne* kelimesi şu kelimelerle değişmiş bulunur ve şöyle kullanılır:

**nefer*, adamlar hakkında;

**re's*, davarlar için ve eskiden köleler hakkında;

**aded*, nakit para ve ufak tefek eşya hakkında;

**bâb*, binalar hakkında;

**ķıt'a*, yazılı şeyler ve gemiler hakkında;

***pare*, gemiler ve toplar hakkında.

Örn.: *biñ nefer asker*;

uç bâb hâne.

tâne kelimesi de ilkin kıymetli taşlara özgü olarak kullanılırdı. Bazen yazıda sayı adına katılıyordu.

Eski Osmanlı resmî dairelerince kullanılan bu yoldaki adlandırmaların (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 41, 33 ve 34. Yaprakta) daha tam bir listesi bulunmaktadır.

1083. Sayı adından sonra gelen kelimenin alelaide ölçü birimi olmak değilse bu yolda yapılmış belirtkene bazen *+lIK* eki (§ 522 ve aşağısı) getirilir.

Örn.: *on gün*;

on günlük seyâhat;

beş gömlek;

beş gömleklik bez;

yedi kuruluşuk kitâb;ellişer biñ liralık bir servet (birçok kimseden söz ederken).

Krş. *beş günlük bayat etmek*; *milyonluk bir zat*; *asırılık düşman* vs.

Hatırlatma – Kullanışın belirttiği birtakım hâllerde ölçü birimini gösteren kelimede ünlü düşerek *+lIK* eki doğrudan doğruya sayı adına katılır:

biñlik (= bin (kuruş)+luk) *bir at*.

Bu gibi eksiltili hallerde takdir edilen kelimeler şunlardır: *ķuruş*; *oķķa* veya *ķıya*; *arşın*; *dirhem*.

Örn.: *biñlik* (= bin (dirhem)+lik) *bir şişe* (3 litre kadar).

Bazen yaş konusunda kullanılır:

Örn.: *ķırķlık* (*ķırķ* (yıl)+*lık*?) *bir adam*;

yetmiş beşlik bir efendi;
daha bir aylık bir çocuk.

Bu çeşit deyimler şu kadar kurusluk (örneğin: ikilik yirmilik veya paralık, onluk) bir nakti bildirmek üzere ad olarak da kullanılabilirler.

binlik kelimesi '1000 dirhemlik şişe' anlamıyla ad olarak da kullanılır.

1084. Bir de şu anlaşılıyor; Türkçedeki belirtken öbekler arasında kısmilik kavramına yer verilmiş değildir. Örnek olarak Fransızcada olduğu gibi *beaucoup de pain*; yani ekmekten bir kısım olarak çok miktar^{AUE} denilmeyip çok ekmek Fransızcası kelime kelimesine *beaucoup pain* denilir.

Kısacası, Türkçede miktar belirtkenleri aynıyla sıfat belirtkenleri durumunda bulunurlar.

B) Madde adları

1085. Taş, altın veya demir, ahşab veya ağaç, ipek, keçe gibi madde adları şu gibi deyimlerde belirtken görevini görebilirler:

taş köprü;
altın köstek;
demir baş (İsveç kralı XII. Şarl'ın lakabı);
ahşab hâne;
ipek mendil;
keçe külâh (Yeniçerilerde);
bağa saplı bir gözlük.

Krş. ot minder; toprak duvar; pırılanta düyme vs.¹¹⁶²

Madde adı mecazi bir anlam ile de kullanılabilir:

toz şeker;
inci diş.¹¹⁶³

¹¹⁶² Bunlar aslında taştan olan köprü, altından yapılan köstek vs. yerinedir. Nitekim kız çocuk, kız kardeş, ana kuş, baba hindi, yavru yılan gibileri de kız (olan) çocuk ve kardeş, ana (olan) kuş, baba (olan) hindi, yavru (olan) yılan yerinedir. Aslında birer cins adı olan bu kelimeler basit durumlarında alelade ad niteliğinde olup ancak böyle tamlama hâllerinde vasfiyet anlamını alarak niteleme sıfatı görevinde kullanılırlar.

Şu halde böyle tamlamaları, bazı dilcilerin yaptıkları gibi ad tamlaması türünde saymak yanlış bir şeydir; çünkü ad tamlaması 'maddi veya manevi iki varlıktan birinin ötekine ait oluşu' fikrini bildirir. Bunlarda ise böyle bir fikir ve kullanım yoktur.^{AUE}

¹¹⁶³ Bazı Türk dilcileri bu yoldaki tamlamaları Farsçayı takliden yapılmış sayıyorlar ki bu,

C) Belirtken görevini görebilen başka adlar

1086. Başka birtakım adlar da bir kısım hazır deyimlerde¹¹⁶⁴ sıfat olarak kullanılabiliirler:

Örn.: kız *çocuk*;

kız *kardeş*;

a(r)slan adam;

eşek herif;

acem basması bir kitab.

1087. Çekimli olan veya bir edatla birlikte bulunan birtakım adlar da belirtme sıfatı gibi kullanılabilir. Bu durum (alışılmış olan bir sıfat olan) sıfatın değişmezlik esasıyla açık bir çelişki meydana getirir.

Bu biçimle ayrılma durumuna konulan madde adları (krş. § 1085) ve büyük sayıda daha başka adlar bir şeyin mecaz anlamıyla neden yapıldığını veya genellikle nereden çıktığını, nereden geldiğini bildirebilir.

Örn.: *Taşdan yürek*;

uyma cevizden kütübhâne;

demirden adam.¹¹⁶⁵

1088. Hatırlatma – Bu gibi ifadelerin birtakımı Türkçede görev ve meslek unvanları olarak kullanılır. Bu hâl onlara hakiki açıklama cümlesi kümeleri niteliğini veriyor (krş. § 1150 ve aşağısı). Fransızcanın *monsieur un tel, fonctionnaire de l'etat*; yani *filan efendi*, *devlet memuru* yerine şöyle deyimler kullanılır:

hulefâdan filân efendi veya *ketebeden filân efendi*;

Fransa sefâreti tercümanlarından Müsyü filân.

1089. Başlıca fiyat takdirinde *yönelme hâli*yle birtakım adlarda da böyle olur.

yanlıştır. Benzerlik burada tesadüfidir: Diğer Hint-Avrupa dillerinin de çoğunda bulunanlar gibi onlar birleşik adlardır.^{JD}

Buradakiler: *toz* (gibi olan, hâlinde olan) *şeker*; *inci* (gibi olan) *diş* vs. yerinedir.^{AUE}

¹¹⁶⁴ Burada yazarın hazır tabirler dediği yalnız *kız çocuk*, *kız kardeş* gibi şeyler olacak; yoksa *arslan adam*; *eşek herif*, *acem basması kitap* bunlardan değildir. Bunlar da *arslan* (gibi olan) *adam*, *eşek* (gibi olan) *herif*, *acem basması* (olan) *kitap* yerinedir.^{AUE}

¹¹⁶⁵ Bu örneklerdeki *taştan*, *cevizden*, *demirden* kelimeleri de *taştan olan*, *cevizden olan*, *demirden olan* yerinedir ve bu +DAn'lı kelimeler olan sıfat-fiilin tümleçleri olduğu hâlde olan sıfat-fiilinin eksiltilmesiyle onun sıfatlık görevini yapmaktadırlar. Şu hâlde hakikatte tenakuz yok demektir. *Efediden adam*, *ızgarada balık*, *dâlda kebab*, *havanda su* tamlamalarında da böyledir.^{AUE}

Örn.: *on paraya bir defter*.¹¹⁶⁶

Bulunma hâl ekli adlarda da böyledir:

*gözde bir paşa*¹¹⁶⁷;

beşikde bir çocuk.

Bunlar pek meydanda şeylerdir. Edatlı adlarda da böyledir:

Melek gibi bir adam.¹¹⁶⁸

III. Birleşik sıfat

1090. Birleşik sıfat (*damı kırmızı ev* örneğinde), aslında üçüncü kişi iyelik ekine sahip bir ad ile onun ardınca gelen bir *sıfat* veya *sıfat-fiilden* oluşur.

Bu, sıfat ve sıfat-fiil (bk. § 761 ve aşağısı) sebebiyle ayrıntılı olarak daha önce incelenmişti. Burada ise gittikçe artan bir birleşiklik hâlindeki birkaç örnek ile onun tamlamalarda kullanılışını göstermekle yetineceğiz.

hâlli müşkil bir mu‘ammâ;

on ikisi büyük yüz top (AHMED RASIM);

ma‘nâsı mev’hûm ve meşk’ûk ‘ibârât;

Üzeri inci ile murassa‘ bir altın ‘asâ (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*);

Elleri ile çıplak ayakları kınaalı, gözleri sürmeli başları daima yaşmaklı kadınlar (HALID ZİYA);

Fâtih... omuzlarının arası vâsi‘ cadının ciheti ‘ulyâsı bacaklarından uzun, çehresi beyaz üzerine gâyet ateşin rengiâl ile müzeyyen, saçları sahaalı siyah ve tabii kıarışık, boynu kısarak ve ön tarafa mâil bir zat (idi) (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

¹¹⁶⁶ Bu örnek “On paraya bir defter aldım.” cümlesinde olduğu gibi ise *on paraya karşılık olmak üzere bir defter aldım* yerine olup zarf görevinde kullanılmaktadır. Yok, yazarın istediği sıfat görevi ise *bir’siz* olarak şöyle denir: *On paraya* (= on paraya olan, on paralık) *defterlerden bir tane aldım*.^{AUE}

¹¹⁶⁷ Önceki örnekte olduğu üzere bunlarda da hep *olan* biçiminde bir sıfat-fiil takdir edilir: *gözde (olan) bir paşa, beşikde (olan) bir çocuk, meydanda (olan) şeylerdir, sözde (olan: güya) bir teselli, yüzde (olan) elli (mikdarında) kâr, binde (olan) bir ihtimal* vs. Ayrılma hâli adlarda da öyledir.

Efendiden adam, uzaktan merhaba, içten sevgi, yağıandan hastalık vs. Bunlarda da yine *olan*, *söylenen*, *gösterilen*, *yapılan* gibi bir sıfat-fiil takdir edilir.^{AUE}

¹¹⁶⁸ *Melek gibi (olan)*, aslında *melek gibi* biçiminde bir ad tamlaması olup *melek misali* karşılığıdır. *kib* (bk. *Divanü Lugati’t-Türk: kalıp, örnek, misal*) demektir. Şu hâlde *gibi* kelimesinin sonundaki *i*, iyelik üçüncü kişi zamiridir ve bu örneği 1086. paragrafa koymak mümkündür.^{AUE}

Buradaki *cadının ciheti ulyası bacaklarından uzur* kelimeleri araya girmiş bir terim ile daha katlı katlı olmuş bir birleşik sıfat örneği göstermektedir (krş. § 356).

II. Konu: Ad tamlaması

1091. *İyelik (mülkiyet) ilgisi – Ad tamlaması (izafet)*¹¹⁶⁹ndan söz etmeden önce, daha genel olan mantıki bir kavrama, ad tamlaması denilen bir konuya dair birkaç söz söylemeye gerek vardır. Bizim burada iyelik ilgisi dediğimiz şey, biri tamlayan öteki tamlanan adını alan iki kavram arasında var olduğu düşünülen bir iyelik (İyelik sözünü biz burada *ilgi hâli* ve az çok kesin bir bağlanış, kapılanış kavramlarını da içine alan geniş bir anlama alıyoruz.).¹¹⁷⁰

¹¹⁶⁹ Türk dilcileri bu *izafet (ad tamlaması)* tabirini de daha başka birçokları gibi Arap dilcilerinden almıştır; fakat bu tabirin seçiminde istisna olarak bir isabet bulunuyor. Hakikaten Arapçanın ad tamlaması şu sebepten Türkçeninkine benziyor. Bu iki dilde Hint-Avrupa dillerinden farklı olarak ilkinin her iki sözcüğü biçim bilgisinde bir değişikliğe uğramaktadır (Mebni hâli denilen şey hakkında bk. Arapça dil bilgisi kitaplarına).^{JD} Fikrimizce ad tamlaması, birinci sözcüğü tamlanan, ikincisi tamlayan olmak üzere (Ykl. Fars: *hâne-i men*, Ar.: *beyt-i, ek, ehül* vs.) örneğin: *ev:m (+imiz, +iñ, +iñiz, +i, +leri)*’den ibaret olduğuna göre her iki sözcük, dil bilgisi ile ilgili bir değişikliğe uğramıyor.^{AUE}

¹¹⁷⁰ Bizim ilgi hâli gibi genel bir anlamda kullandığınız *izafet* kelimesini yazar Fransızca *annexion* kelimesiyle karşılayıyor. Ancak onların *dil bilgisi kitaplarında* bu kelimenin kullanılması âdet olmadığı için kendilerince alışılmış; fakat daha dar anlamdaki *iyelik* kelimesini bu anlamda genişleterek kullanıyor ve hatta yine bu geniş mana ile tamlayan için *possesseur* tamlanan için *possede* kelimelerini alıyor. Bununla beraber son Fransız dil bilgisi kitaplarından biri, bu iyelik anlamını kendi dil bilgisi kitaplarında da genişleterek, bizim daha geniş anlamlı *ilgi hâli* görevindeki *ad tamlaması*’nı kastediyor: (281. *La première valeur de l'adjectif possessif est toujours d'indiquer l'appartenance et il le fait avec une grande précision puisqu'il varie en noble et en persanne avec le passeur et en nombre et en genre avec l'objet possédé - Gram. Larenne du XXe, siècle 233.p.*)

“İyelik sıfatının birinci görevi daima *ilgi hâli* bildirmektir ve o tamamı tamamına yapmaktadır; mademki sahip olan zatın sayısına, kişisine ve olunan şeyin sayısına, cinsiyetine göre o da değişikliğe uğruyor.”

Fransız dil bilgisinin burada söz ettiği iyelik sıfatı *m* ve çokluk, erkeklik ve dişilik kişilere göre değişen *mon, ton, son, nôtre, votre* gibi kelimelerdir. Başka adların yanına onlara bir mana vermek için katıldığı kendilerine ‘sıfat’ anlamında *adjectif* denilmiştir.

Türkçede ise bunların karşılığı yalnız teklik ve çokluk kişilere göre *+im, +iñ, +i +imiz, +iñiz, +leri* kelimeleridir. Bizce bunlar Türk dilinin yapısı gereğince adı sonuna katılarak oluşturan ad tamlamasında (öbeğinde) tamlayan görevinin ilgi zamirleridir.

Aşağıda verilen şu iki örnekte bir iyelik ilgisi bulunmaktadır:

1. örnek:

*Bu ev çobanıdır*¹¹⁷¹;

Şu hâlde Fransızcada örneğin *mon livre* tamlamasındaki *mon* kelimesi, bir taraftan *livre* kelimesini tanımladığı ve belirttiği gibi aralarındaki ilgi hâli ilgisi esasına göre de *livre* kelimesi *mon* kelimesine ait oluşu bildirmek bakımından (yani bu iki kelime *le livre à moi* 'bana ait kitap' yerine olduğundan), Türkçedeki *kitabım* tamlamasının aynı olur. Nitekim yukarıdaki Fransızca ibarede *possesseur* (tamlayan olan zat) ve *objet possédé* (tamlayan olan şey) tabirlerinin kullanılması da bunun aslında bir ad tamlaması anlamında olduğunu işaret etmektedir.

Yalnız bunlardaki fark, bizde zamir olan *+Im* ekinin Fransızca karşılığı *mon* kelimesine (adın yanına getirilip ona katıldığı için) yalnızca sıfat *adjectif* denildiği hâlde, aslında bir zamir olduğuna ayrıca işaret edilmemesindedir ve hakikatte *monton* vs.'de birinci ve ikinci kişi.. vs. kişilerin yerini tutan zamirler olmaktan değildir.

Bu bakımdan yeni dil bilgisi adlandırmalarımızda buna iyelik anlamında *iyelik eki* diye Fransızların sonra kabul ederek ifadeye çalıştıkları ilgi hâli (ad tamlaması) fikrinden uzaklaşmak, onların yetersiz buldukları eski bir deyme bize hâlâ lüzumsuz ve yersiz kıymet vermekten başka bir şey değildir.^{AUE}

¹¹⁷¹ Bu örnekteki *çobanın* kelimesi bizce ad tamlaması değildir. Bu çobana *ait* anlamı bir sıfattır. Bu cümle de *haber* yerindedir; daha önce de sözü geçtiği üzere türlü türlü *+In* vardır. Bunlardan yalnız *+In* biçiminde gösterdiğimiz teklik ikinci kişi izafet zamiridir: *kitabın* 'sana ait kitap' gibi bir de ikinci kişi buyruk kipinde fiil köküne katılan *+In* vardır ki bu da kişi ekidir: *yazın* gibi (*yazın*, *hışın*'daki *+In* edatları zarfiyet ve araç anlamlarında ada katılan başka bir edattır.).

Bir de iyelik üçüncü kişi zamirinin *mârife olan* yerini ad tamlamasına bağlayan *+In* edatı vardır: *öğretmenin* (*kitabı*) gibi bundan başka sonuna getirildiği ada mensubiyet anlamı vererek onu sıfat yapan bir *+In* eki vardır. Üçüncü kişi durumunda olan adlara katılır ve *ben* *biz* zamirlerine katıldığı zaman ise *+im* biçimini alır. O zaman o kelimeler sıfat olup tamlananlarıyla beraber ilgi hâli kavramında sıfat tamlaması olurlar:

<i>ben..biz</i>	-im	<i>ev</i>	= <i>bana, bize ait ev</i> ;
<i>sen..siz</i>	-in		= <i>sana, size ait ev</i>

gibi ki ilgi hâli dedikleri asıl böyellerindeki *+In*'dir.

Bu *+In* (o, onlar) zamirlerine katılıp *onun ev*, *onların ev* biçiminde kullanılmaz; yalnız bu üçüncü kişi zamirleri yerine kişi adları getirilerek onlara sıfat yapılır; fakat bu defa tamlananları cins ad olmayıp yine özel ad olmaları gerekir:

İmamın Hatice, Çobanın Mustafa gibi.

Sonuna *+In* katılarak yapılan bu aitlik sıfatları, her sıfat gibi haber durumunda da olurlar: *Bu ev, benim, bizim... senin, sizin., onun, onların (imamın, çobanın) dır..* gibi ki bunlarda *+In*, üçüncü kişi durumundaki zamirlere katılmıştır. Bu *ev bana, sana* vs. *aittir* gibi an-

eşkıya çobanı öldürdüler, evini yakdılar.

1092. İyelik ilgisi kavramlarını bildiren adlara dair kurallar:

1. Bundan önceki paragrafın birinci örneğinde ve daha sonrasında 1096. paragrafta yer alacak olan daha birkaç özel durumu olanlar hariç olarak, Türkçede tamlanan kavramını ifade eden parça bir iyelik eki alır. Bu, tamlayan kavramı öncül eki görevini görür. Bu takdirde bu (§ 233) zaminin yerini aldığı ad veya tümleş olur.¹¹⁷² Tamlanan kavramı *daima* tek başına bir kelime ile ifade edilir.

2. Tamlayan kavramı yüklem görevini (krş. yukarıdaki 1. örnek) veya tamlanan

lamlardadır. Aynı *+In* teklik ve çokluk birinci, ikinci, üçüncü kişi ad tamlamasının sonuna da gelir ve bunlar haber durumunda kullanılırlar: Bu sayfa *kitab* (*+Im*, *+ImIz*., *+İñ*, *+İñIz*, *+In*, *+IArIn*)'ındır = bu sayfa bana, sana, ona, bize, size, onlara ait olan kitaba aittir, demektir.^{AUE}

¹¹⁷² Birinci kişi durumundaki kişi örneğin Ahmet, ikinci kişi durumundaki kişi örneğin Mehmet, üçüncü kişi durumundaki kişi örneğin Mustafa olsa şöyle olur (Çokluk birinci, ikinci ve üçüncü kişilerde çoklukluktan başka bir fazlalık olmadığı için onlardan örnek almıyoruz.):

evim 'bana (=Ahmet'e) ait ev';

evin 'sana (=Mehmet'e) ait ev';

evi 'ona (=Mustafa'ya) ait ev'.

Demek oluyor ki bunlar bir *ev* adıyla bir (birinci, ikinci ve üçüncü kişi) ad tamlaması zamininden yapılmış bir tamlamadır. Bu tamlamalarda ait olan şey (= tamlanan) *ev*'dir. *+Im* teklik birinci kişi durumunda olan tamlayan *Ahmet*'in yerini tutan zamirdir. *+İñ* ikinci kişi durumunda olan tamlayanın *Mehmet* yerini tutan zamirdir. *+I* üçüncü kişi durumunda olan tamlayanın *Mustafa* yerini tutan zamirdir.

Tamlamalarında tamlayan durumunda olan *+Im*, *+İñ*, *+I* zamirlerinin yerini tuttuğu hakiki tamlayanlar ise sırasıyla Ahmet, Mehmet, Mustafa'dır ki bunlar *öncül*'dür. Bu *öncül*'lerden birinci, ikinci kişi zamirlerine ait olanları *evim* (Ahmet), *evin* (Mehmet) gibi söylenmez; yani bu zamirlerin öncüllerini başta söylemeye lüzum yoktur (bk. *Bunun sonucu*); çünkü, tekrar söyleyelim, bir mecliste birinci kişi varsa ikinci kişi de vardır ve her ikisi birbirinin adlarını bilmeseler dahi bir yerde olduklarına göre kişilerini tanımaktadırlar. Yalnız üçüncü kişide böyle değildir. Üçüncü kişi mecliste hazır olmadığından, örneğin *evi* ad tamlamasındaki *+I* zamininin öncülü kim olduğu bilinmek zarureti vardır. İşte onun için ilk ağızda böyle bir ad tamlaması yapmak ihtiyacı olduğu zaman, onun öncülü olan örneğin *çoban* kelimesi bu ad tamlamasının baş tarafına getirilir ve üçüncü kişi öncül olan kelime *belirlilik* ise *+In* öncül ekiyle *çobanın* + (*evi*) biçiminde, belirtisiz ise eksiz olarak *çoban* (*evi*) biçiminde *evi* öbeğine bağlanır. Yalnız şu var ki üçüncü kişi ad tamlamasındaki *+I*'nin öncülü, kendi bulunduğu cümlede veya daha önceki cümlede söylenmiş bulunursa üst başına tekrar bir öncül bağlanmadan söylenebilir: *Öğretmen gelmedi* (*evi*) *uzakmış* gibi. Yalnız birinci, ikinci teklik, çokluk kişi zamirleriyle yapılan ad tamlamalarında tamamlayıcı, tamlamada ikinci sözcük olan ilgi zamirleridir.^{AUE}

kavramına tümleş (ad tamlaması) görevini gördüğü zaman, sonuna ilgi hâl ekini alır.¹¹⁷³

a) Tamlanana eşlik eden iyelik ekinin mantıki öncülü bir kişi zamiri olduğu zaman.

Böyle bir zamir ancak kişi bildirir ve hâlbuki bu anlam çoktan iyelik ekinde vardır.

Örn.: *Evim küçükdür* (evim kelimesi iyelik ilgisini ifade etmeye yeterdir.).

Bunun sonucu – Şunu öncelikle söyleyebiliriz ki birinci veya ikinci kişi iyelik eki ile yapılan bir ad tamlamasında tamlayanı söylemekte bir fayda yoktur; çünkü böyle bir durumda bu ekin öncülü (1. veya 2. kişi: *ben, sen; biz, siz*) bir kişi zamirinden başka bir şey olamaz. Hâlbuki 3. kişide böyle değildir, onda öncül yalnız kişi zamiri ile değil herhangi bir ad ile de ifade edilebilir.

b) İyelik ekinin öncülü belirsiz bir işaret zamirinden başka bir şeyle ifade edilemeyecek bir belirsizlik fikri ise krş. § 234.

3. Tamlayan ve tamlanandan ibaret iki kavram söylenmiş olduğu zaman bunların her zaman aynı cümle içinde bulunmaları zaruri değildir (bk. önceki paragrafın 2. örneğine).

4. Tamlayan ve tamlanandan ibaret iki kavram aynı cümlede bulundukları zaman tamlayan kavramını bildiren kelime, tamlanan kavramını bildiren kelimenin dil bilgisi bakımından tümleci olması mümkündür. O zaman bunlar Türkçede özel bir biçim alan öyle bir *küme* meydana getirirler ki biz buna *ad tamlaması* (izafet ilgisini) adını veriyoruz.

1093. Ad tamlamasının tanımı – Ad tamlaması, iyelik (ilgi hâli) ilgisini bildiren bir belirtici *öbek*'dir. Bu *öbek* genellikle ad olan iki sözcükten oluşur. Birincisi, ikincisine tümleş görevini görür.

Örn.: *çobanın evi*;

*çoban evi.*¹¹⁷⁴

¹¹⁷³ Yine daha önce söylediğimiz gibi yazarın *çobanın* (evi) gibi bir üçüncü kişi ad tamlamasında belirli öncül eki olana (+In) ilgi eki denmesi doğru değildir. Hakiki ilgi eki daha önceki açıklamalarımızda söylediğimiz üzere *imamın Hatice; kitab öğretmenidir* örneklerindeki +In'lardır.^{AUE}

¹¹⁷⁴ Görüldüğü gibi yazar ad tamlaması (ilgi hâli) derken yalnız üçüncü kişi ad tamlaması biçimini düşünüyor. Hâlbuki bunların birinci, ikinci (teklik, çokluk) kişilere özgü ad tamlaması biçimleri de vardır.

Böylelerinde ise tamlanan olan ad önce, tamlayan olan zamir sonra ve tamlananın sonuna bitişik bir durumda bulunur.

Fikrimizce ilgi zamirlerini sonuna alan her ad o zamirle beraber bir ad tamlaması *öbeği*

Biz bu öbek içinde bulundukları sıraya göre ad tamlamasının birinci sözcüğüne *tamlayan* ve ad tamlamasının ikinci sözcüğüne *tamlanan* adını veriyoruz. Bu sıra aşağıdaki kurala göre belirtilmiş bulunuyor:

Tamlayan, tamlanandan önce gelir.

Bizzat bu kural da daha yukarılarda (§ 1063) da belirtilmiş olan esasın bir uygulamasıdır.

Yalnız bazen bu esastan şöyle ayrılışlar olur:

1. Söz söyleyen zat (birinci kişi), birinci sözcüğü unuttuğunun farkına vardığı zaman,

2. Manidar ve samimi bir konuşma olduğu zaman.

Örn.: *gördün mü evini... çobanını?*

3. Şiir dilinde çok defa ölçü veya kafiye zorunluluğu olduğu zaman.

Örn.: *Topuklarıñ (topuklarıñı yerine krş. § 260) görücek (§ 1319) mest olup safâsından;*

Papuç gibi açılıp kaldı ağızı haffâfın (halk dilinde *havafın*) (NEDİM'in bir Gazel'inden, GIBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 242.s.).

I. Ad tamlamasını meydana getiren ekler

1094. Ad tamlamasını meydana getiren ekler şöyle sınıflanıyor:

1. Tamlanan olan kelimeyi bildiren ikinci sözcükte bir iyelik eki (izafet zamiri^{AUE}) var. Bu, birinci terim (tamlayan^{AUE}) için iyelik üçüncü kişi zamiri görevini görür (krş. § 1092, 1.).

2. Bu iyelik ekinin (izafet zamininin^{AUE}) öncülü olan birinci terim tamlayan olmak sıfatıyla ilgi eki'ni alabilir (Bk. üst tarafta geçen örneklerle.).

Bu meydana getirici eklerden her biri iyelik (aidiyet) fikrini ifadeye tahsis edilmiş olmakla, neticede bu fikir ad tamlamasında iki defa gösterilmiş oluyor ve bu gereksiz tamlamanın garipliğini meydana getiriyor.¹¹⁷⁵ Bununla beraber bu iki meydana

olur. Bunlar içinde yalnız üçüncü kişi şeklini ayırmak ve öyle göstermek doğru olmasa gerek. Üçüncü kişi ad tamlaması şeklinde öncülü üst yanında +In'lı ve (.)lı olarak ona bağlı bulunması bu türlerine ötekilerden ayrı bir nitelik veriyor gibi ise de hakikatte birinci ve ikinci kişi ad tamlamalarında zamirlerin öncüllerini zikretmek gereği olmadığı için böyle görünen bir ayrılık görülmektedir.^{AUE}

¹¹⁷⁵ Yazar, örneğin *çobanın evi* örneğinde *çobanın* kelimesinin sonundaki +In, ilgi hâli anlamında olarak ad tamlaması anlamını tesis etmeye yeter, sonra *evi* kelimesindeki +I üçüncü kişi (aidiyet) zamiri olduğu için yine yalnız başına ad tamlaması anlamını vermeye ye-

getirici ekten birinin bulunmadığı haller de olur. Bu bakımdan ilgi eki (izafet zamiri^{AUE}) ötekisinden daha sabit olup onun bulunmaması ancak pek seyrek karşılaşılr (krş. § 1096).

İlgi ekinin kararsızlığı hakkında bakınız § 1101.

Hatırlatma – Türkçenin ad tamlaması Fransızcadaki benzerlerinden şu bakımlardan farklıdır:

1. Ögelerinin ters düzeni bakımından,
2. İyelik eki¹¹⁷⁶ (izafet zamiri^{AUE}) kullanması bakımından.
3. İki terim arasında bir edat bulunmaması bakımından Fransızcada (Türkçe ilgi hâl ekinin alelade bir benzeri olarak) şu örneklerde de görüldüğü üzere bazen *de* bazen *à* kullanılmaktadır:

Örn.: *su deyirmeni*;

vapor makinesi;

öküz arabası;

gaz lambası.

terlidir, demek istiyor.

Daha önce de söylediğimiz üzere zaten ilgi zamirleri (Tamlamada tamlayan görevini oynayan ikinci adlandırmalardır.), ilgi hâli fikrini yalnız başlarına kurarlar ve ancak onlar ad tamlaması meydana getirirler:

evim, imiz 'bana, bize ait ev';

eviñ, iñiz 'sana, size ait ev';

evi, leri 'ona, onlara ait ev'.

Daha önce de söylediğimiz gibi yalnız birinci ve ikinci kişilere özgü ad tamlamasında zamirlerin öncüllerini söylemeye lüzum yoktur; çünkü birinci kişi de ikinci kişi de aynı mecliste birbirine meçhul olan zatlardır. Üçüncü kişide ise öncülü söylenmeden kim olduğu anlaşılmaz. Onun için *çobanın* (*evi*) biçiminde üçüncü kişi ad tamlaması olan *evi*'nin üst başına *+In*'in öncülü olarak *çoban* kelimesi getirilir ve bu kelime ad tamlamasına *+In* ile bağlanır. Başka yerde *+In*, tahsis bildiren bir ek olmakla beraber, bizce bunu burada ad tamlaması anlamını veren bir ilgi hâli saymaktan ise öncülün belirli edatı diye saymak daha doğru görünüyor; o hâlde gereksiz olan şey de yok demektir.^{AUE}

¹¹⁷⁶ Ad tamlaması başka taraftan (ögelerinin sırası ve birinci sözcüğünün biçim bakımından) benzemekte olduğu İngilizceden de Japoncadan da bu noktada farklıdır:

Shepherd's house; hitsuyishi no iye wa.

– Şurasını da kaydedelim ki *çoban* evi tipinde (yani birinci terimi yalın hâlinde) bulunan ad tamlaması (takısız) ilgileri her noktadan Macarcanın ad tamlamasına benzer: *pásztor háza*.^{JD}

A) İkinci sözcükteki iyelik eki (İlgi zamiri)

1095. İkinci sözcükte bulunan iyelik eki birinci ve ikinci kişide bulunmaz; fakat birinci sözcük bir kişi zamiri ise ancak o zaman ikinci sözcük iyelik eki alabilir (krş. § 1092, 2. sonuç).

Örn.: *Benim odam.*¹¹⁷⁷

Bu hususta daha ileride § 1120'ye bakınız.

Ad tamlamasının ilk sözcüğü çoğu zaman bir ad meydana getirdiği için ikinci sözcükte kullanılan genellikle üçüncü kişiye ait şu iyelik ekidir:

Eğer birinci sözcük teklik ise +*I* veya +*sI*

Eğer birinci sözcük çokluk ise +*lArI*

Örn.: *çobanların evleri.*

Hatırlatma – Bununla beraber kurala göre çokluk üçüncü kişi ekini getirmek gereken yerlerde dahi çoğu zaman teklik üçüncü kişi eki kullanılır.

Örn.: *çobanların evi.*

Bunu ifade etmek suretiyle *ev* kelimesinin teklik olduğuna işaret edilmiş olacağından her türlü belirsizlikten sakınılmış olur.¹¹⁷⁸

¹¹⁷⁷ Bundan daha önce de buna dair olan fikrimizi söylemiştik: Birinci ve ikinci kişilerde yalnızca *odam, odamız... odan, odanız* biçiminde olmak üzere ad tamlamaları yapılır. Bunlarda birinci adlandırmalar yalnızca (*oda*) ikinci adlandırmalar ise birinci, ikinci kişiye delalet eden +*m*, +*mIz*, +*n*, +*nIz* zamirleridir ki bu takdirde *oda* kelimeleri tamlanan ve bu ilgi zamirleri tamlayan görevindedir.

Benim odam, bizim odamız... senin odan, sizin odanız gibi oluşumlara gelince, bunlardaki *benim, bizim... senin, sizin* kelimeleri +*m*, +*mIz*... +*n*, +*nIz* zamirlerini pekiştirmekten başka bir sebeple getirilmiş değildir ve bunlar olmadan da yine *odam, odamız... odañ, odanız* biçiminde kullanılırlar.^{AUE}

¹¹⁷⁸ Fikrimizce bu +*I*, +*lArI* üçüncü kişi zamininin kullanılmasıyla elde edilen anlamlar farklıdır. Bu bakımdan aralarında epeyce belirsizlik edenleri de vardır ve bunlar şöyledir:

1. *çobanın evi* 'tek bir çobana ait bir ev';

2. *çobanın evleri* 'tek bir çobana ait çok ev'.

Teklik üçüncü kişi zamiri olan +*I*lar bunlarda tek olan çobanın yerini tutuyor. Çobana ait olan *ev* ise birinci örnekte teklik, ikincide çokluktur.

3. *çobanların evi* 'çok çobana ait tek bir ev';

4. *çobanların evleri* 'çok çobana ait çok ev'.

Üçüncü örnekte teklik üçüncü kişi zamiri olan +*I*, aslında +*lArI* yerinde olup çok olan çobanların yerini tutuyor. Bu çok çobana ait olan *ev* ise tek olduğu için tekliktir. Dördüncü örnekte teklik üçüncü kişi zamiri olan +*I*, yine +*lArI* yerinde olup çok olan çobanların yerini tutuyor. Bu çok çobana ait olan evler ise çok olduğu için burada çokluktur. Ancak bu örnekte *evleri* kelimesi, *evlerleri* yerinde olup aynı cinsten olan iki +*lAr*'dan

1096. Bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünde iyelik ekinin bulunmadığı istisna olarak görülmektedir:

1. Ana bir ad tamlaması olan (çok az sayıdaki) birtakım özel adlarda:

Örn.: *Ḳādī ḵōy* (ilkin aslında *Ḳādī ḵōyü* (İstanbul'un Anadolu yakasındaki bir va-roşu)).

Böyleleri kullanıla kullanıla sondaki ünlüsünü kaybetmiş bulunuyor. Bununla beraber öteki durumlarda sondaki iyelik eki tekrar görünmektedir, örnek olarak yönelme hâlinde şöyledir:

Ḳadik'öyüne.

ikincisinin kulağa verdiği ağırlık yüzünden kaldırılmış bulunuyor.

Bundan başka *çobanın evleri* örneğinde anlam:

1. Çok çobanların ortaklaşa çok evleri;

2. Çok çobanların her biri bir tanesine ait birer evi;

gibi iki tarafa da kapsamlı olduğundan, bunların ayırtilmesi ancak ibarenin geçmişine geleceğine bağılı kalıyor. Bununla beraber hiç olmazsa yazıda bunlardan birincisi *çobanların evleri* ve ikincisini *çobanların evleri* biçiminde ayırt etmek zor olması gerekir.

Ve nihayet *paşanın konakları* gibi tamlamalarda anlam şöyledir:

1. *Paşanın konakları* 'bir paşaya ait çok konak';

2. *Paşanın konakları* '(muhterem) bir paşaya ait bir konak'.

İkinci örnekte *paşa'yı* gösteren +*lar* zamirinde +*I* teklik olan '*paşa'ya* ait olup +*lar* ise bir çokluk eki şeklinde olmakla beraber '*paşa'yı* ululamak için getirilmiş bir edat görevindedir.

Teklik ve çokluk iyelik eklerinin (ilgi zamirlerinin) teklik ve çokluk durumundaki tamlananlara katılış tablosu.

Teklik tamlananlı				Çokluk tamlananlı			
.....	ev-	im	teklik		evler-	im	teklik
.....		iñ				iñ	
<i>çobanın, çobanların</i>		i	çokluk	<i>çobanın, çobanların</i>		i	çokluk
.....		imiz				imiz	
.....		iñiz				iñiz	
<i>çobanın, çobanların</i>		leri		<i>çobanın, çobanların</i>		leri	

Bunlarda *evleri* kelimesinin aslında:

1. Birden çok kişilere ya bir arada ortaklaşa ait veya ayrı ayrı her birine ait demek olan *evleri*,

2. Birden çok kişilere bir tane olmak üzere ortaklaşa ait demek olan *evleri*.

3. Yalnız bir kişi birden çok olmak üzere ait demek olan *evleri*.

anlamlarında olduğu hâlde, hep aynı yazılması dolayısıyla meydana gelen belirsizliklere dikkat edilmesi gerektir.^{AUE}

Galata Saray Sultânisi bu, *Galata Sarayı* yerindedir.

İlgi hâlinde: *Galata Sarayın* (*Sarayının* değil).¹¹⁷⁹

Eski Osmanlıcada haftanın bazı günlerine de aynı biçim verilmekte idi:

Cum'a gün (*günü* yerine);

Sepet gün (cumartesi) (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 453 ve 433. s.);

Pazar gün.

Hatırlatma – Bu istisnaların sayısı pek sınırlı olup yukarıda bahsedilen örnekteki bütün adlara aynı izni genişleten Osmanlı halkından birtakım tatlı su Frenklerini ve Rumları bu yolda taklik etmekten sakınmalı ve:

Vâlîde hân'ı (İstanbul'da Valide Sultan hanı) yerine **Vâlîde hân*;

Brusa soğağı yerine **Brusa soğak* dememelidir.

1097. 2. Sonlarına¹¹⁸⁰ +*l* veya +*ki* (Böylesi daha azdır.) eklerinden biri gelen ad tamlaması ilgilerinde örneğin:

Fatma (*Fâtıma*) adlı denilir. Bunun aslı **Fatma adlı* olup +*l* geldiği zaman üçüncü kişi iyelik zamiri olan *l* düşer;

Fatma adlı bir kız (bk. § 535 başka örnekler).

Çarşamba günü denilir. Bunun da aslı *çarşamba günükü* olup üçüncü kişi iyelik zamiri olan *ü*, *ki* gelmesiyle düşer.

1098. 3. Yeniden bir iyelik eki (iyelik zamiri) alan (üçüncü kişi ilgi eki) ilgisinde: o zaman bu üçüncü kişi ekindeki +(s)*l* zamiri kendisi gibi bir izafet zamiriyle bir araya gelmiş olmak için düşer (bk. § 238), örneğin:

iş masası	{	<i>m</i>		iş ması:	{	<i>m</i>
		<i>n</i>				<i>n</i>
		<i>sl</i>				<i>sl</i>
		<i>mız</i>				<i>mız</i>
		<i>nız</i>				<i>nız</i>
		<i>ları</i>				<i>ları</i> ¹¹⁸¹

¹¹⁷⁹ Öncekisi yeni, sonrakileri Eski Osmanlıcanın örneklerinden olan bu oluşumlar *zerdali oluk*, *çimen tepe* gibi daha önce bahsettiğimiz türden olup bunlar Eski Türkçenin ayrı bir ad tamlaması biçimine göredir; fakat bu kuralı şimdi yeniden uygulamaktan ise yalnızca adlandırmalara tahsis etmek daha uygun görünüyor. Hele yazarın bahsettiği tatlı su firenkleri veya yerli azınlıklar Türkçenin bu eski ad tamlaması kuralına uymak istemelelerinden değil kendi şivelerine uygun geldiğinden olmalı ki böyle yapıyorlar.^{AUE}

¹¹⁸⁰ +*slz* ekiyle de böyledir: *yatağ oda+slz ev olur mu* (= *yatağ odası*ız). *vahtıyle başörtüsüz* (= *baş örtüsüz*) *soğağa çıkılmazdı* vs.^{AUE}

¹¹⁸¹ Şu hâlde *iş masası* biçimi iki anlama gelir. 1. İş görmeğe ait masa, 2. Birisine özel olan iş

1099. 4. Birinci sözcüğü (teklik veya çokluk) birinci veya ikinci kişi zamiri olan ad tamlaması ilgilerinde ya da teklifsiz konuşma sırasında ikinci sözcüğün sonundaki iyelik eki tercihen düşürülür:

*bizim evimiz veya bizim ev.*¹¹⁸²

Böyle bir oluşum üçüncü kişiye istisnadır:

Örn.: *Bunun hizmet neresinde?*¹¹⁸³

görmeğe ait masa.

“İş masası buradadır...(Öğretmenin) iş masası buradadır.” Örneklerinde olduğu gibi ikinci örnekteki *iş masası*, *iş masası* yerindedir.^{AUE}

¹¹⁸² Yazarın 4. olarak verdiği bu durumda ikinci sözcüğün sonundaki ad tamlaması eklerinin düştüğü hakkındaki görüşü bizce yerinde değildir; çünkü bu, sözcüğü *zatında* ayrı bir oluşumdur.

Bu oluşum yine bir ad tamlaması anlamını vermekle beraber, yapılış bakımından bir sıfat tamlamasıdır. Bunda kişi zamirlerinin (teklik ve çokluk) birinci ve üçüncü kişilerine ilgi hâl eki olan *+In* getirilmekte bu zamirler *bana*, *bize*, *sana*, *size* anlamlarında sıfat olarak kullanılırlar. Bunların tamlananları olan adlar, tabiatıyla yalın hâlde kalırlar:

<i>benim</i> (= in), <i>bizim</i> (= in)	<i>ev</i>
<i>senin</i> , <i>sizin</i>	

gibi. İşte bu sıfatlardır ki cümlede her sıfat gibi yüklem görevinde de bulunurlar: *bu ev*,

<i>benim</i> , <i>bizim</i>	<i>dir</i> (<i>dır</i>).
<i>senin</i> , <i>sizin</i>	
<i>onun</i> , <i>onların</i>	

Ancak haber görevinde (teklik ve çokluk) üçüncü kişi zamirleri (hatta *Ahmed'indir*, *çobanındır* gibi özel ve cins adları) kullanılabildiği hâlde, sıfat görevinde böyleleri örneğin:

<i>onun</i> , <i>onların</i>	<i>ev</i>

diye kullanılmıyor ve daha önce de bahsedildiği üzere asıl ilgi hâl eki (ad tamlaması veya tamlayan zamiri dediğimiz: *Ahmed'in kitabı* tamlamasındaki *+In* değil) budur.

Yalnız şu var ki İstanbul lehçesinde *onun*, *onların ev* gibi üçüncü kişi zamirleri ile böyle sıfat tamlamaları yapılmamakta olmasına karşılık, lehçelerde *onun*, *onların* yerine üçüncü kişi görevinde özel ve cins adlar bu *+In*'la sıfat yapılarak özellikle canlılardan insanı bildiren özel adları tamlanan almak biçimiyle kullanılmaktadır:

Osmangilin Ayşe, Recebin Mustafa, Muhtarın Memis, İmamin Hatice vs.

Bununla beraber böyle oluşumlarda sıfatın canlı veya cansız, tamlananın da cansız adlardan olarak kullanıldığını Bursa'da bizzat işittim:

Filcancı kızın ev buradadır; Çocuğun uçurtması mektebin duvarda asılı kalmış.^{AUE}

¹¹⁸³ Yazarın *de ceci son service oü (est-il)* biçiminde kelimesi kelimesine tercüme edişinden de anlaşıldığına göre kendisi *bunun hizmet* kümesini *bunun görevini* yerinde (ve iki sözcük sonundaki ad tamlaması eki düşmüş farzederek) bir ad tamlaması diye alıyor.

Hâlbuki *bunun hizmet neresinde* biçiminde görülen bu cümlede *bunun* kelimesi aslında *neresi* ad tamlamasındaki *+sI* üçüncü kişi zamininin yeridir. Yani oluşum:

1100. Bu incelediğimiz (§ 1096'dan 1098) önceki üç durumda ad tamlaması birinci sözcüğü yalın hâlinde kalan çeşittendir; dördüncü durumda ise kural gereğince birinci sözcüğün sonunda ilgi eki bulunuyor.¹¹⁸⁴

B) Birinci sözcükteki aidiyet eki

1101. Şimdiki Osmanlıcada ad tamlaması birbirine yaklaşımları rastgeleliğe bağlı olan iki addan yapıldığı zaman, tamlayana aidiyet (genitif) eki konulur: *çobanın evi*.

Böyle olan ad tamlaması ilgilerine *hadis (yardımcı) veya çözümlenişli* adını veriyoruz.¹¹⁸⁵

Aksine, ad tamlaması devamlı, kararlı bir öbek meydana getirir veya etmeğe meylli bulunursa birinci terim yalın hâlinde kalır: *çoban evi*.

Böyle olan ad tamlaması ilgilerine sabit (fixe) veya tamlama (synthétique) adını veriyoruz.

Birleşik ad olmayan Türkçede birleşik adlara en çok yaklaşanı işte bu yoldaki

bunun (neresi)'nde

biçimindedir ve *bunun hizmeti* demek değildir. Burada *hizmet* kelimesi bu ad cümlesinin öznesi olup:

hizmet bunun neresinde (dir) demektir. Özne olan *hizmet* kelimesinin yer değiştirerek ad tamlamasıyla öncülü arasına girmesi ise aynı zamanda cümlelin haberi olan *neresindedir* kelimesinin üst tarafa alınması demektir. Bu cümlede asıl ona önem verildiğini göstermek içindir.

Yine örneğin şu örnekte de görüldüğü üzere;

“Şeytan bunun neresindedir.” cümlesinde *şeytan* kelimesine dikkati çekmek, önem vermek istediğimiz zaman “Bunun Şeytan neresindedir.” deriz ve hiçbir zaman yan yana gelen ilk iki kelimeyi *bunun şeytanı* gibi bir ad tamlaması olarak düşünmeyiz.^{AUE}

¹¹⁸⁴ Yazarın 4. durumdan diye verdiği örneğin yerinde olmadığı yukarıdaki açıklamalardan anlaşılmaktadır. Bir dördüncü ve beşinci durum için söylemek lazım gelirse bizce şu anlatacaklarımızı buraya almak yerinde olur:

4. Teklik ve çokluk üçüncü kişiye ait ad tamlaması ilgileri zincirleme olarak kullanıldığı zaman, birinci ad tamlamasının sonundaki üçüncü kişi ad tamlaması eki (zamiri), bazen zarf-fiile lütuf olarak ünlü düşer: *tabur kumandanlık dairesi ki tabur kumandanlığı(i) dairesi* yerinedir.

5. Zincirleme üçüncü kişi tamlamalarında ard arca gelen +In öncül eklerinden birçoğu da yine zarf-fiile lütuf olarak ünlü düşer:

18 inci aıayın 2. taburunun 3. bölüğünün 1 inci mangasında.. yerine:

18. aıayın 2 inci taburu 3 üncü bölüğü 1 inci mangasında..denir (bk. § 1128).^{AUE}

¹¹⁸⁵ Bunların arasında özel bir anlam bildiren “Allahın budalası, tanrının günü, malın gözü” gibi olanları da vardır. Allahın en budalası, tanrının her günü, malın en göz (de) olanı vs.^{AUE}

oluşumlardır. Buradaki iki figür az ya da çok tamam bir biçimde karşılıklı bağımsızlıklarını kaybeder ve sabit ad tamlamasının anlamı aynı sözcüklerle yapılmış yardımcı ad tamlamasının anlamından az çok uzak kalabilir (Fransızcada yardımcı bir öbek olan *eau de vie*; yani *hayat suyu* ile birleşik bir ad olan *eau-de-vie*; yani *rakı* arasındaki anlam farklarıyla karşılaştırma yapıla).

1102. Şunlar sabit veya tamlama ilgileri sayılabilir.

1. Benzeri olan yardımcı ad tamlaması daha genel bir anlamı olan ad tamlamasından sabitlerdeki birinci terim ötekilerdeki birinci sözcükten daha az açık bir ferdiyet gösterir.

Daha önce söylediğimiz *çoban evi* bu takımdandır. Bundaki anlam birinci sözcüğü daha açık bir ferdiyet bildiren *çobanın evi* veya (belirsizlik tanımlık edatı olan *bir* ile) *bir çobanın evi* gibi yardımcı ad tamlaması ilgilerinden daha geneldir.¹¹⁸⁶

Daha başka örnekler:

tavuk yumurtası; yani tavuk yumurtası denilen bir çeşit yumurta, hâlbuki: *+In* ile; (bir) *tavuğun yumurtası*; yani tavuğun (veya herhangi bir tavuğun) yumurtası; *kasab bıçağı*; hâlbuki *+In* ilgi hâli edatıyla: (bir) *kasabın bıçağı*; *ağaç yaprakları*.

Fransızca denklere *ā* edatıyla olan ad tamlaması ilgileri de yine bu örneğe aittir (§ 1094).

1103. *Bunun sonucu* – Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Fransızcanın tümleç olan kelimesinden önce (belirsiz veya belirli) bir tanımlık edatı bulunmayan bir tamlama ilgisinin benzeri Türkçede birinci sözcüğü yalın hâlli olan bir ad tamlamasıdır.

Bu görüşümüz bunun tam karşılığı budur, demek değildir. Tümleç meydana getiren harften önce belirli bir tanımlık edatı bulunan Fransızcada bir tamlama ilgisi, ileride dengi Fransızca örneklerinde görüleceği üzere tamlayanın *+In* ilgi hâli ekli olan ad tamlamasına da eşit olabilir.

Burada tamlayanın ilgi hâli *+In* ile olan ad tamlamasının belirli ve tamlananı (ya-

¹¹⁸⁶ Böylelerinde tamlayan yalnız başına çokluk ekini de alabilir:

Mektepler sokağı, bağlarbaşı, kucaqlar dolusu, yürekler acısı, kahramanlar yurda, şehnişinler ziyet, ağuşlar pirāyesi (NEDİM) gibi.

Ancak iki sözcüğün aynı zamanda çokluk ekini alması mümkün değildir:

Mektepler sokaqları, bağlar başları, kucaqlar doluları vs. denilemez. Şu hâlde bu sabit ad tamlaması; ancak ya birinci ya da ikinci sözcük yalnız başına çokluk eki alabilir: (*mektep sokağı*) *mektepler sokağı, mektep sokaqları* vs.^{AUE}

lın hâlli) olanın belirsiz olacağı hakkında çoğu dilcilerin verdikleri kurala kulak asılmamalıdır.

1104. 2. Mecaz veya başka türlü bir anlam tahsisi ile *anlamı açık olarak benzeri* olan geçici ad tamlamasından ayrılan ad tamlaması ilgileri.

Örn.: *göz evi* (Bunda benzeri olan geçici ad tamlaması saçma bir anlam verir.);
ayak kabı.

Hatırlatma – Bu çeşit ifadeler sözlüklere alınmalı veya onlarda bulunmalıdır. Hâlbuki 1. işaretiyle [§ 1102] de gösterilen ifadeler böyle değildir.

Bu sınıf içinde ayrı sayılabilecek birtakım sabit ad tamlaması ilgileri vardır. Bunların birinci sözcüğü -esasını söylemek gerekirse- bir tamlayanı değil, tamlanandaki kavramın açık nitelikli tamlayanı bildirir.

Bunların Fransızca denkleri genellikle *â* edatıyla yapılmış olanlardır (bk. § 1094, 3. hatırlatma örneklerine).¹¹⁸⁷

1105. 3. *Benzeri olan yardımcılarından ayrı bir anlamı olmaksızın hazır ifadeler meydana getiren ad tamlamalarıdır.* Bunlar kullanışça öyle kalmış olarak görev ve memuriyet, müessese, kitap, mahâl ve yer adları gibi az çok özel veya teknik bir nitelik göstermektedirler.

Örn.: *harbiye nâzırı* (aynı anlamda olabilen **harbiyenin nâzırı* yerine);
hârciye nezâreti;

¹¹⁸⁷ Bunlar arasında yine ayrı sayılabilecek birtakım başka sabit ad tamlaması ilgileri vardır. Bu defa birinci öğeleri bir tamlayan değil bir benzetme olup ikinci sözcük bunun kendisine benzetilene +*I* olur ve bu biçimle böyle tamlamalar ad tamlaması değil tamamıyla bir benzetme ilgisi görevinde bulunur:

Gönül kâbesi, marifet nuru gibi ki kâbe gibi gönül, nur gibi marifet vs. demektir; (Sıfat tamlaması biçiminde yapılan benzetme tamlamaları da vardır ki onda bunun aksine birinci sözcük benzetilen, ikinci sözcük kendisine bir şey benzetilen olur; *hoşka ağız, bâdem göz, gül yanağ* vs.) Bu ad tamlaması biçimindeki benzetme tamlamalarından başka yine birtakım sabit ad tamlaması ilgileri vardır. Bunlar da denkleri olan benzerlerinin anlamında olmayıp yalnız kuruluşları itibarıyla tamlayan tamlanan benzeyen görevinde bulunmuştur; fakat bunlar hâlâ benzetme bildirmeyip birinci sözcük ikinci sözcükteki kavramın açık nitelikli tamlayanını bildiren takımdandır (bk. § 1103, a) *limon ayvası, şan portakalı* vs.).

Yine birinci sözcüğü bir özel ad ikinci sözcüğü bir sıfat olarak sabit bir ad tamlaması biçiminde olanlar vardır. Anlam itibarıyla ad tamlaması değil sıfat tamlamasıdır. Bununla beraber böyleleri dengi olan sıfat tamlamalarından bir anlam çeşniyi ayrılırlar:

Ahmed çapkını, Hasan budalası gibi ki çapkın takımından biri olan Ahmed, budala takımından biri olan Hasan demektir.^{AUE}

ticāret mahkemesi;

mahkeme re'isi;

elsine-i şarhi ye mektebi;

Izmir vilāyeti;

Na'imā tarihi (1715'e doğru ölmüş olan Türk tarihçisi NACIM S. EFENDİ'nin yazdığı eserin adı);

paşa bağçesi (İstanbul civarında bir yerin adı);

şarh mes'elesi;

çair (çayır) kuşu;

kar kuşu;

kurban bayramı;

haciler (veya *hacılar*) *bayramı* (aynı bayramın başka adı);

k'aat bıçağı; k'aat başkısı;

yaz güneşi;

paşa hâzretleri;

fîlan Bey Efendi hâzretleri (cenabları);

e'imme-i isnâ 'aşer hâzerâtı 'On iki imam' (Peygamberin damadı Ali, onun oğulları Hasan ve Hüseyin ve onların evlâdından olanlar; krş. *hâzret* ve *cenab* kelimeleri hakkında § 1139).

1106. Türkçeden Fransızcaya yapılacak çeviride hangi ifadelerin sabit ad tamlaması sayılacağını bilmek bir acemi için çoğu zaman pek güçtür. Türk dilinin ayrı ayrı şeyler saydığı böyle öbeklere burada birkaç örnek verelim.

İleride bir insan bir paşa bir köyde bir bahçe satın alıyor, önce bu bahçeyi anlatırken;

paşanın bağçesi diyorlar.

Bu ad öbeği söylene söylene +nIn ekini kaybederek az zaman sonra *paşa bağçesi* biçiminde hafifliyor. Birkaç zaman sonra da bu adlayış gerçekten bir özel ad hâlini alabiliyor ki bu, sahibinin göçüp gitmesinden sonra bile oranın adı olarak kalıyor (Nitekim Boğaziçi'nde bu adda bir yerin adı böyle oldu.).

Başka örnek:

*k'eçecinin oğlu;*¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁸ Yazar *k'eçeci* kelimesini *k'eçici* gibi okuyarak buna Fransızcada *keçi çobanı* demek olan bu *chevrier* tercümesini veriyor ki doğru değildir.^{AUE}

fakat:

k'eçeci oğlu.

gibi ki bu sonuncusunu artık Fransızcaya çevirmeye lüzum yoktur; çünkü bu ilerde *Keçeci oğlu* diye bir ailenin soyadı olacaktır ki bu örnekte daha birçok aile adı da vardır.

1107. 4. *Birinci sözcüğü ikinci sözcük ile açıklama veya tarif edilen ad tamlaması ilgeri* (Böylelerinin Fransızca karşılıklarında bazen bir tamamlama bazen bir açıklama cümlesi (unvan öbeği) bulunur.).

Örn.: *remezan* (veya *ramazan*) ayı;

kış mevsimi;

incil kitabı;

biñ senesi;

Tuna nehri;

Girid adası;

Istambol şehri;

şecāat fazileti.

1108. Şunlar da aynı takımdandır:

a) Tabiat tarihine ait olup kuş, balık, bitki adları bildiren ve genellikle her biri sırasıyla:

kuş;

balık;

ağaç;

çiçek;

ot;

gibi kelimelerden ibaret olarak ad tamlamasının ikinci sözcüğünü meydana getiren kelimeler ki bunlar tamlamaya daha çok bir açıklık getirmek için kullanılmakta olup birinci terim zaten o hayvanı veya bitkiyi yalnız başına bildirdiğine göre kullanılmaları isteğe bağlıdır.

Örn.: *kartal kuşu* veya yalnızca *kartal*;

barbunya balığı veya yalnızca *barbunya*;

meşe ağacı veya yalnızca *meşe*;

karanfil çiçeği veya yalnızca *karanfil*;

tere otu veya yalnızca *tere*.

Daha yukarılarda 1105. paragrafta dışından bunlara benzeyen; fakat başka bir

yoldan elde edilmiş olan birkaç ifade örneği verilmişti: *çayır kusu* gibi ki bunda birinci terim tek başına kullanılmış olsa 'çayır' anlamında başka bir şey meydana gelirdi.

1109. b) Birinci sözcüğü bütün bir cümle veya dolaysız söz olan ad tamlaması ilgileri ki o zaman ikinci terim birincinin bir cevap, bir iddia, bir düşünce gibi bir şey meydana getirdiğini açıkça söylemek suretiyle sözün o bölümünü tanımlamaya çalışır.

Şu örneklerde dolaysız sözünün tek bir kelime gibi kullanılmış olduğunu iyice göstermek üzere parantez içine alıyoruz:

Örn.: (yarın gelirim) cevabını gönderdi;

Henüz hiç kimse *kaşık* (devletin lisân-ı resmîsi Türkçe olmasını) iddi'asını ortaya koymamış;

Ahmed Paşa Mısra vardığında (mesned-i sadâreti ikrâz edemem) kınıile... isyan etmiş (AHMED RASİM).

(daha münâsib olur) mütâla'ası ile;

(mehdi ben im) da'vâsile.

Ardınca getirilen *yollu* ve daha seyrek olarak *kışıklı* kelimesiyle yapılmış dolaysız cümlelerdeki oluşumu da bu gözle görmelidir: (*Filân şeyi yaparım*) *yollu* cevab. Böyle ifadelerdeki ad tamlamasında ikinci sözcüğün aslı *yo*'dur ki ardınca +lu eki (+li ekinden önceki iyelik ekinin düşümü hakkında bk. § 1097 ve 535) gelmiş olmakla u iyelik eki düşmüş olur.

Bu ifade tarzı edebî dilde çok görülür.

1110. Hatırlatma – Türkçede dolaysız bir söz tek bir kelime sayılabildiği için bazen adın hâl veya iyelik ekini de buna getirmek mümkün olur; ama bu hadise çok vâki bir şey değildir. Birkaç örnek:

Yönelme hâliyle:

Başın sağ olsuna gıtdim¹¹⁸⁹;

Hepsini satacağıza kadar ileri vardılar¹¹⁹⁰.

Yükleme hâl ekiyle:

Allah rahatlık versini çekdim.

¹¹⁸⁹ Yazar, bu dilek cümlesini gûya biri hastadır da 'ona acele şifa dilemek' biçiminde tercüme ediyor ki doğru değildir. Bu bildiğimiz gibi ailesinden birini kaybeden kimseye 'siz sağ olun' anlamıyla söylenir bir taziye tabiridir.^{AUE}

¹¹⁹⁰ Bütün bu dolaysız cümlelerden sonra eksiltilmiş bir söz, sözü kelimesi takdir edilir.^{AUE}

Bu geçen iki örnek her zaman konuşulan dilde söylenir özel ifadelerdir. Hâlbuki aşağıdakiler böyle değildir:

Müntehiblerin namzedlerden en evvel soracakları şey (otuz beşinci maddenin ta'diline tarafdar mısınız) dan ibaret olmalıdır (Kanun-i Esâsinin 35. maddesi Mebûsan meclisi ile Vükelâ Heyeti arasında bir ayrılık çıktığı zaman Padişaha Meclisi fesh etmek hakkını veriyordu.);

(*Olamaz*) ında ne çıkar;

(*Hepsini satacağız*) a kadar ileri vardılar.

II. Ad tamlamasının ikinci derece olan ekleri

1111. Ad tamlaması ilgilerinde şu söz ettiğimiz ekler dışında (varlığı zaruri olmayan) ikincil ekler de bulunabilir.

Bu bakımdan ad tamlamasındaki tamlayan ve tamlananları ayrı ayrı alacağız.

1. Birinci terim basit bir adın alelade olarak aldığı bütün ekleri (bk. § 210) alabilir; ancak bunlardan çekim ekleri istisnadır. Onların da içinden yalnız ilgi hâlini, o da *meydana getirici* ek sıfatıyla alması mümkündür.

Bu bakımdan birinci sözcüğün ikincil ekleri şunlar olabilir: 1. çokluk eki, 2. iye-lik eki, 3. +*ki* eki.

Bu biçim birimlerin çoğu birlikte bulunuyorsa daha önce gösterilmiş olan bir sı-ra ile; yani normal sıralarıyla yer alırlar.

Özellikle böyle oluşumlara meydan verenler yardımcı ad tamlaması ilgileridir:

çobanlarımızın evi;

çobanlarımızdakiniñ evi (nazari bir örnek).¹¹⁹¹

Sabit ad tamlamalarında birinci sözcüğün ek aldığına dair örnekler daha az görü-lür:

Örn.: *hacılar bayramı*.¹¹⁹²

2. İkinci sözcük kullanışta ancak ad tamlamasının bütününe ait olan ekleri alır ve bundan dolayı da aşağıdaki paragrafta gösterilen kurallara tabi olur.

III. Ad tamlaması ilgilerinin çekimlenmesi

1112. Bir ad tamlaması, kural itibarıyla basit bir ad gibi çekimlenebilir:

¹¹⁹¹ Su'dan bahsederken *ahırlarımızdakinin azlığı* gibi bir örnek kullanılabilir. ^{AUE}

¹¹⁹² Bk. § 1101, 2. dipnot. ^{AUE}

Örn.: *Zenginiñ malı zügürdün çeñesini yorar* (atasözü).

Bu örnekte iki ad tamlaması bulunuyor ki ilki (yalın hâlinde) özne, ikincisi (yükleme hâlinde) dolaysız tümleçtir.

Kullanışta iş *sanki yalnız ikinci hâl çekimli imiş gibi*'dir.

Bu takdirde asıl ikinci terim birtakım ikincil ekler alıyor; bu aldığı ikincil ekler *de alışlagelmiş sıraları üzere* (§ 210) şunlardan ibaret bulunuyor:

1. Çokluk eki.

Örn.: *çobanın evleri*;

çoban evleri.

2. (Ikincil olan) iyelik eki (izafet zamiri).

Örn.: *çoban evim*.

Bilindiği üzere bu gibi hâllerde (§ 1098) meydana getirici iyelik ekindeki ünlü düşer.¹¹⁹³

Aslında böyle bir yapılanma ancak sabit ad tamlamalarında olabilir; yardımcı (veya çözümlemesi) ad tamlamalarında ikinci sözcüğün ferdiyetleri ve onlardaki iyelik fikri artık *eksikliği hissedilen* olan veya birbiri üstüne getirilen bir ilgi hâli fikrini kabul edemeyecek kadar açıktır. Nitekim Fransızcada da örnek olarak *mon livre de l'élève*; yani *talebe kitabım* denilemez; meğer ki *livre de l'élève*, *talebe kitabı* öbeği *livre du maître*; yani *hoca kitabı* öbeğinin zıddı olan) hazır bir tabir olsun. Krş. § 1098.

3. Çekim ekleri.

İkinci sözcükte bir iyelik eki bulunduğu zaman bu biçim birimle biten kelimelerin ad halleri kurallarına uyulacaktır (bk. § 252'den 255).

¹¹⁹³ Demek isteniliyor ki aslında *çoban evi* biçiminde bir üçüncü kişi biçimi tekrar birinci, ikinci ve üçüncü kişi ad tamlaması edileceği zaman, o iyelik üçüncü kişi zamiri ünlü düşer:

çoban ev	-im, imiz
	-iñ, iñiz
	-i, leri.

fakat (cins veya özel) birleşik ad hâlini almış olanlarda mesele değişir; yani iyelik üçüncü kişi zamiri eksiltilemez:

yüz baş(ı)	-m, mız	In ön(ü)	-m, mûz
	-ñ, ñız		-ñ, ñûz
	-i, ları..		-sû, leri vs. ^{AUE}

Örn.: Yükleme hâlinde:

çobanın evinde;

çobanın evlerinde;

çoban evinde (sana ait çoban evinde) vs.¹¹⁹⁴

Bir ad tamlaması bir belirsiz ad gibi kullanıldığı ve cümlede bir dolaysız tümleş görevini gördüğü zaman, yükleme hâl ekini almayabilir (bk. § 260'daki örneklere).

4. *-ki* eki.

Bunda da üçüncü kişi ad tamlamasındaki iyelik ekindeki (izafet zamiri) ünlü düşer ve bu ad tamlaması olabilir (krş. daha yukarıda 2.). Bk. örneklere § 1097.

Hatırlatma – Ad tamlaması ilgileri edatlardan her birini ve çekim ekleri içinde de yalnız *+I* ve *+IK* eklerini alabilir (krş. § 535 ve 528).

Aslında bu iki eki (aralarında onların zıddı olan *siz* § 881'in de bulunduğu) edatlarla asıl çekim ekleri arasında yer tuttuğunu saymak da olur.

1113. Bundan önceki paragrafta söylenilen düşüncelerden şu çıkar. Bir ad tamlaması çekimlendiği zaman bu ad tamlamasını bildiren kelime öbeği arasına bir ek girebilir ve bu hâl ikincil olan çokluk ekiyle olur. Şu sebepten iyelik eki *meydana* getirici olduğu zaman bile ondan önce gelen bu biçim bilgisinin tabii yeri budur. Daha önce de gördüğümüz gibi:

**çoban(ın) evleri* denir de *çoban(ın) eviler* denmez.

Görüldüğü gibi bu hadise *sabit* ad tamlamalarında da olmaktadır; hâlbuki öğelerinin birbirine daha çok bağlı olması dolayısıyla araya ikincil eklerin girmesine karşı böylelerinin daha kurallara uymaması beklenirdi.

1114. Bu kuralın istisnaları çok azdır. Şunlardan meydana gelmiştir:

1. İkinci sözcüğü *baş*'tan yapılma *baş*ı olan bütün ad tamlamasıdır:

Örn.: *kaçba baş*;

*aşçı baş*ı (Yeniçeri teşkilatında bir zabıtlık rütbesi);

*kapıcı baş*ı (yani mabeyinci, kurenadan olan);

*on baş*ı;

*yüz baş*ı;

*bin baş*ı (= *binbaş*ı);

*yıl baş*ı.

Yine krş. (askerî rütbeleri bildiren) *oda baş*ı, *topçu baş*ı, *bölük baş*ı vs.

¹¹⁹⁴ *Çoban evinde* biçiminde de olur. Bu takdirde *ona ait olan çoban evinde* demek olur.^{AUE}

1115. 2. *Bey*'den yapılma *beyi* 'son bey' ile biten iki üç kelime (bk. § 1157):

beyler beyi, 'eski il valilerinin unvanı; bugün birtakım ileri gelen kimselere bahşedilen fahri unvan';

alay beyi, 'bir ilin eski tımar ve zeâmet sahibi süvari kumandanı, jandarma alayı kumandanı'.

1116. 3. Avrupadaki Osmanlı ülkesinin adı:

Rum Eli.

1117. Şüphesiz ki hep sabit sınıfından olan bütün bu ad tamlamaları +*I* ünlüsüyle biten basit adlar sayılarak örnek olarak *arı* veya *deri* adlarının tabi oldukları aynı kurallara (§ 249 ve 250) tabi olur. Bunun neticesi olarak da:

a) Çokluk eki *i*, *ı* ünlülerinden önce değil de bunlardan sonra kelime sonuna getirilir.

Örn.: *kaçı başılar, beylerbeyiler* vs.

b) İkincil iyelik eki, aslında meydana getirici iyelik eki olandan sonra tekrar getirilir.

Örn.: *mangamızın onbaşısı*;

Rumların yılbaşısı.

c) Ad çekim ekleri bir zamir *n*'si (§ 253) almadan ad getirilir.

Örn.: *beylerbeyiye* (yönelme hâlinde);

Rumelide (bulunma hâlinde)

XV. yüzyılda *Rumeli*'nde de denilirdi (ROUEN, nu. 1493 yazmaları, 3. yap.; krş. Aynı yer, 29, 32. yap.).¹¹⁹⁵

ç) 1097. paragrafta verilen kural da burada uygulanmaz: *Rumelili* denilir (Hâlbuki XV. yüzyılda daima *Rumelli* denilirdi.) (aynı yer, 49. yap.).¹¹⁹⁶

Hatırlatma – Denilebilir ki 1114'ten 1116'ya kadar olan paragraflarda sayımlanan ad kümeleri Osmanlıcada ancak bulunan *gerçekten birleşik adlardır*.

Şu da aynı sınıfa bağlanabilir: Karaman Türkçesinde kadın *dişehli* ki aslı *dişi ehli* olup idgamla o biçimi almıştır (krş. *Kitâb-ı Dede Korkut*, 9. s.) (ilgi hâlinde). Asıl anlamıyla *dişi kısmı, kadın kısmı* (krş. § 1122). Çokluğunda *dişehliler* (49, 66, 118,

¹¹⁹⁵ Böyle tamamen özel ad niteliğini almış olanların hep bu kurala uyması gerekir: *İnönü* +*yü*, +*ye*, +*de*, +*den* gibi.

Rumeli'nin ad çekimli hâllerinde bugün bile *n* zamiriyle söylendiği de oluyor: *Rumelini*, +*ne*, +*nde* vs.^{AUE}

¹¹⁹⁶ *Anadolu* böyle bir ad tamlaması olmadığı hâlde, örnekseme yoluyla *Anadolu* oluyor.^{AUE}

136. s.). Yükleme hâlinde *dışehliyi* (aynı yer, 211. s.).

Yine krş. VIGUIER'in şu kelimelerini: *femme* 'qare (kari)', *dichéhli* 'dışehli' ve *sexe féminin*, *le sexe = dichi djinsi* 'dişi cinsi', *dichéhliiler* 'dışehliler'.

Yine krş. KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 112. nu. (krş. § 1437, dipnot; l, bu dil bilgisi kitabın). Yine krş. *kahvaltı* (idgamlı § 127) kelimesini. Sonra eski askerî unvanlardan *kahya yeri* ve *vekilharc altı* (krş. DENY'nin *Rev. Afr.* 1920, 42. s.'deki makalesi) gibi kelimelerin her ne kadar bu kelimelerin çekimli olduğu örneklerine rastlamamış isek de aynı hâle tabi olduğunu farzetmek de yerinde olsa gerekir. Kısa- ca krş. Azericede *işik ağası*^{AUE} "Onun kapı ağası, kapıcısı, buyruk çavuşu" (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 114. s.).(**)

Askerî deyimlerden alınma şu örnekler de Eski Osmanlıcaya katılmalı:

hısar eri 'kalelerde oturan tahsil memuru';

hısar erisi '...nin kale tahsildarı' (ROUEN kütüphanesi yazmaları, ör, 28, 29. yap.).

Bu birleşik adların varoluşu yalnız Osmanlıcaya özgü bir şey değildir (Şu hâlde bu daha eskiden beri var olan bir hadisedir.). Yukarıda verdiğimiz Azerice örnekten ayrı olarak (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi* II, s. 7) da şu kelimeleri de buluyoruz:

Ot ağası 'aile ocağının reisi'^{AUE};

qosayası 'belki, hoş = beraberlik'^{AUE} 'ağası, kervan başı.^{AUE};

bazarbaşı, *pazar başı*.

Bütün bu kelimelerde sondaki *ı*, *i* ünlüsü kelimenin meydana getirici ögesi sayılmıştır. MELIORANSKI ek olarak böyle bir biçimin pek nadir olduğunu söylüyor.

IV. Özel durumlar

1118. 1. İkinci sözcüğü, alelade zarf kavramlarına yakın yalın anlamları ifade eder bir ad olan ad tamlamaları edatlık deyimler (§ 931) sebebiyle bu çeşit ad tamlaması ilgilerinden söz edilmişti.

1119. 2. Ögelerinden biri fiil adı olan ad tamlamasıdır. Bunlar cümle yapısı bakımından pek önemli bir rol görürler. 1270. paragraf ve aşağılarında söz edilecektir.

1120. 3. Birinci sözcüğü bir kişi zamiri olan ad tamlamasıdır. Bütün kişi zamirleri ad tamlamasının ilk sözcüğü olarak kullanılabilirler. O zaman ilgi hâli bulunması mecburidir.

Örn.: *benim evim*;

seniñ eviñ vs.

Bunlarda teklik ve çokluk birinci, ikinci ve üçüncü kişi fikri, birincileri kişi za-

mirinden ikincileri iyelik eki (dediğimiz izafet zamiri^{AUE}) ibaret (krş. § 1092, 2. sonuç) olarak iki defa ifade edilmiş olduğuna göre bu ifadeler gereksiz olup (birinci zamirler ikinci kelimedeki zamirlerle bildirilen^{AUE}) kişisi daha çok pekiştirmek istedikleri zaman kullanılırlar (Bunlar hemen hemen Fransızcanın *ma maison à moi* gibi ifadelerine denktir.).

1121. 4. İkinci sözcüğü bir sıfat (veya sıfat-fiil) olan ad tamlamasıdır.

Böyle olan ad tamlamalarında birinci terim çokluk hâlinde veya topluluk adı durumunda bir ad olup öyle birtakım, bir topluluk ifade eder ki içlerinden birkaç veya birçok ferdi ikinci sözcüğün bildirdiği ayrıt edici bir nitelik ile temyiz edilerek, kalanının o nitelikle ilgisi kesilir. Şu hâlde bu 360. ve aşağısındaki paragraflarda irdelenen ifadelerin başka bir çeşidinden meydana gelmiştir:

Örn.: *adamlarıñ munsifleri*;
şagirdleriñ çalışkanları;
havamıñ büyükleri.

1122. Böyle bir ad tamlamasının birinci sözcüğü olarak görülen belirli ad yalnızca gerçekten bir topluluk adı değil, itibari bir topluluk adı da olduğu zaman teklik olabilir.

Örn.: *kuşuñ yurtıcısı*¹¹⁹⁷ (Burada kuş topluluk adı değildir.);

¹¹⁹⁷ Bu çeşit ad tamlamalarında ikinci sözcüğü teklik veya çokluk hâlinde olan sıfatın öncesine *daha* veya *en* getirilmek biçimiyle karşılaştırma sıfatı (= bir şeyi diğerine oranla vasıflama sıfatı) çeşitlerinden bir üstünlük (iki taraftan birinin niteliğini ötekine tercih) biçimi yapıldığı malumdur. Bir nitelikte iki taraf eşit olursa bu da karşılaştırmanın *tesviye* şekli olur.

1. “Bu tütünlerin daha iyisi sarı ufak yapraklılardır.” (=Gösterilen tütünler iyi ama, sarı ufak yapraklılar onlardan daha iyidir.).

Bu örnekte *bu* ile işaret edilen tütünler karşılaştırmada aşağılanık, sarı ufak yapraklı tütünler üstünlük görevleriyle adları anılmıştır ve iki taraf da birbirinin dışında olan şeylerdir.

2. *Çiçeklerin en güzeli güldür*.

örneğinde ise aşağılanık olan tarafın adı anılmış olmayıp bu, üstünlük olanın bildirdiği *çiçekler* kelimesinin kavramına girmiştir; yani *çiçekler* topluluğuna girmiş olan *gül*, üstünlük görevinde olup kendisinden başka olan *çiçekler* onun aşağısında kalmıştır. Bu iki taraftan biri olan *gül*, öteki taraf olan *çiçeklerin* içinde olan bir şeydir; yani iki taraf birbirinin dışında değildir.

Hasan Efendi kardeşlerinin en boylusudur.

örneği bu kurala uymaz gibi görünüyorsa da bu şöyle anlaşılmalıdır: Vakıa Hasan Efendi (kardeşlerinin) tabiriyle anlatılan kişiler arasına dâhil değildir; çünkü bir insan kendi kendisinin kardeşi değildir, lâkin bu cümle önce Hasan Efendi'nin, onların kardeşi oldu-

Krş. şu ifadeleri: *Bir kürd kişisi*^{AUE} (Cezayir kütüphanesi, yazmalar, 1716. Nu., 14. yap.), *dişehli* (§ 1117, hatırlatma).

Bu ifadeler örneğin:

yırtıcı kuş.

gibi aynı zarfın, sıfat görevini gördüğü ifadelerle aynı kullanışta değildir; onlar hakikatte 'kuşlar içinde yırtıcı olanlar' anlamındadır.

Örneğinde olduğu gibi aynı zarfın sıfat olarak bulunduğu ifadelerle aynı kullanışta değildir; *yırtıcı kuş* 'başka kuşlara saldıran avcı kuş' anlamında olduğu hâlde *kuşun yırtıcısı* aslında 'kuşların başka hayvanları avlayarak paralayana' anlamındadır.

1123. § 363'te görüldüğü üzere bu ad tamlaması ilgilerinin ikinci sözcüğü belir-

gunu ve bu sebeple bütün kardeşler arasında bulunduğunu bildirir. Bu bakımdan o kardeşler içinde en uzun boylusu olduğunu ifade ettiğinden aşağılanık olanı bildiren kelimenin kavramına dâhil gibi olur.

En edatı karşılaştırma hâlinde çıkarılmaz: "Çiçeklerin en güzeli güldür." denildiği zaman aşağılanık olan *çiçekler* içinde az çok güzel olanları: bulunduğu da anlaşılır... fakat "Çiçeklerin güzeli güldür." denilince *güzeli* kelimesinden 'en güzeli' anlamı kastedilemez; yalnız onun güzel olup öteki çiçeklerin güzel olmadığı anlamı anlaşılır (bk. Türkçede karşılaştırma ve üstünlük. *en, daha* kelimelerinin biçimi kullanımları, yapı ve nahv-i Türkî), 3. defter 25. s. 33. (Cumhuriyetin kuruluşuna kadar devam etmiş olup bizim de bulunduğumuz bir komisyonun çıkarmakta olduğu dil bilgisi fasiküllerinden).

Hatırlatma – Karşılaştırmanın düzgünlüğü ve üstünlüğünü *abartma* ile karıştırmamalı; özellikle üstünlük ile işaret edilen kemal, ancak göreceli bir kemaldır. "Çiçeklerin en güzeli bu gördüklerimizdir." sözü, çiçeklerin güzelliği kemal ve bülûğ üzere olduğuna delalet etmez; ancak gördüğümüz çiçeklere oranla daha güzel olduklarını, gördüğümüz çiçeklerin ya hepsi güzel de gördüklerimizin ondan güzel olduğunu ya da hiçbiri o kadar güzel değil de gördüklerimizin onlara bakınca güzel olduğunu ifade eder. Abartma ise tamlananı olan zatta karşılaştırma aranmaksızın, bir sıfatın kemal ve bülûğ üzere olduğunu ifade eder. Çeşitli *abartma* kelimelerinden *çok*, *abartma* için kullanıldığı gibi üstünlük ile beraber *abartma* da bildirir. "Gül çiçeklerin çok güzelidir." (= güzellikte gül ile çiçekten ibaret iki taraf arasında yapılan karşılaştırmada) *gül*'ün *çiçekler*'e üstün tutulduğu ve üstünlükte aralarındaki farkın yüksek olduğu anlaşılıyor. Bu makamda *daha çok* kullanılmış olsa ancak *abartma* kipleri arasında bir üstünlük olup yoksa üstünlük ile aşağılanık arasındaki farkın büyüklüğe delaleti olmaz. Her ikisi de *çok güzel* olup yalnız *gül* genel olarak *çiçeklere* üstünlük edilmiş olur.

Bunların çok daha güzeli var + bunların daha çok güzeli var gibi örneklerin birincisinde üstünlükte *abartma* ikincisinde *abartmada* üstünlük olmakla beraber, birinci biçim dilimize son zamanlarda girip şivemize uygunsuz görünmekte olduğundan aslında zait olan *da-ha*'nın ünlüsü düşerek, bu makamda *bunların çok güzeli + pek çok güzeli var* demekle yetinmek de mümkündür. (*aynı yer*, 33. s.).^{AUE}

siz bir sıfat olabilir. Çoğu zaman böyle oluşumlarda başlıca önemli tanımlık edatı olan *bir* kullanılır:

Örn.: *gazetelerin biri*.

1124. Bu *biri* kelimesindeki teklik üçüncü kişi (izafet zamiri olan) iyelik eki ikiyeleştirilerek *birisi* biçimi de kullanılır ise de çokluk üçüncü kişi durumunda *birleri* biçimi kullanılamaz.¹¹⁹⁸

1125. Bu gibi ad tamlaması ilgilerinde birinci terim (itibari bir topluluk adı hâlinde) çoğu zaman teklik olarak kullanılır.

Örn.: *çobanın biri*;

‘acemi’nin biri.

Birinci sözcüğü teklik kalan bu takım ifadeler kolaycacak aşağılayıcı bir renk alır:

Örn.: *çapkın birisi*.¹¹⁹⁹

Bu anlam eğilimi bir tarafa bırakılırsa bütün bu deyimler alelade sıfat öbekleri olan biçimlerden *bir çoban*, *bir acem*, *bir çapkın* biçimindeki eşit ifadelerle aynı olarak kullanılırlar.

1126. İkinci sözcük bir sıfat-fiil veya bir miktar adı olabilir.¹²⁰⁰

Örn.: *İnsanın söylemezinden suyuñ şarlamazından (kork)* (atasözü);

Ta‘âmin azından kelâmın çoğundan Allah ırağ eyleye (söylence).

1127. 5. İki sözcük arasında ikinci sözcüğün tümleç veya belirtkenlerinin yer aldığı ad tamlaması ilgileri.

Örn.: *Devletlerin umûr-ı dâhiliyemize müdâhelesi*;

Bir devletin diğer devlet arâzisi üzerinde sâkin tab‘aası.

Bu durum, ikinci sözcüğü bir iş adı olan ad tamlaması ilgilerinde (krş. § 1270 ve aşağısı) çok sık görülecektir.

1128. 6. Ögelerinden biri aslında tabi bir ad tamlamasından ibaret olan birleşik ad tamlamasıdır. Türkçede zincirleme ad tamlaması anlamıyla *tetabu‘i* ad tamlaması

¹¹⁹⁸ Yalnız sayı mertebelerindeki birinci haneler kastedildiği zaman çokluk olabilir: *Yüzlerin birleri*, *binlerin birleri* gibi.^{AUE}

¹¹⁹⁹ Bu daha çok *çapkının biri* (= *birisi*) biçiminde kullanılır.^{AUE}

¹²⁰⁰ Birinci sözcüğü özel ad olmak dolayısıyla +*In* edatını almayan bir ad tamlamasında alelade bir sıfat da olur: *Ahmed çapkını*, *Hasan budalası* gibi ki bunlar denkleri gibi görünen *çapkın Ahmed*, *budala Hasan*’dan anlamca farklıdır.

Ahmet çapkını ‘çapkın Ahmet’ demek olmayıp çapkınlar takımından biri olan Ahmet ve yine *Hasibe budalası* ‘budala Hasibe’ demek olmayıp budalalar takımından biri olan Hasibe gibi farklı bir anlam verir.^{AUE}

denilen bu ad tamlamalarında tabi ad tamlamaları; yalnız sözün açıklığı ve tevazünü gerektdiği zaman ilgi hâli olan +In'ı alırlar:

Örn.: (*Fransa sefâreti*) baş tercümanı;

(*Berlin mu'âhedesini*)niñ metrûk ve mensi on üçüncü maddesi.¹²⁰¹

7. Sıfat olarak kullanılan ad tamlaması ilgileri.

Böyleleri nadirdir (bk. § 238 ve 1079).

Burada *belirtkin* kelimenin yer kelimesinden ibaret olduğu birkaç ifadede gösterilebilir:

oğ atımı yerde^{AUE} (HACI KALFA, *tohfet-ül-Kibâr*, 35. yap.);

sel uğrağı yer^{AUE} (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 127. s., I, 8).

III. Konu: Farsça söz dizimine göre belirtici öbekler

1129. Türkçe, Farsçadan yalnız kelimeler ödünçlenmekle kalmamış, ondan (aynı zamanda hem biçim bilgisi hem söz dizimi ile ilgisi olan) özel bir biçim: belirtici öbek biçimlerini de almıştır. Bu özel tarz ise yalnız *Farsça* veya (daha önce Farsçaya geçmiş) *Arapça* ad öbeklerinde uygulanır [krş. § 1144'te kaydedilen ifadeleri].

Bu ödünçlenmenin özelliği hakkında inceleme – Bilindiği üzere dillerin birbirinden dil bilgisi bakımından ödünçlenmeler yapması pek nadirdir; kaldı ki bu yoldaki oluşum *Türkçe kelimelere uygulanmaz* olduğu için bu da gerçek anlamıyla dil bilgisi bakımından bir ödünçlenme diye konuya mevzu olamaz.

Bunların gerçek anlamıyla sözlükçe bir ödünçlenme olması ise daha hiç söz konusu edilmez ve gerçekten bunlar Farsçadan Türkçeye öyle oldukları gibi geçmiş hazır ifadelerden değildir; çünkü o Farsça oluşum Farsçadan ve Arapçadan alınmış veya daha da alınacak olan bütün adlara uygulanabilir bir hâlde *canlı olarak*¹²⁰² yaşamaktadır.

Hâlbuki hiç değilse eski edebiyat dilinde bu sözlük ödünçlemelerine hiçbir sınır

¹²⁰¹ = a) Berlin Muahedesi, b) Muahedenin eski ve unutulmuş olan 13. maddesi. Başka bir örnek: Üçüncü ordu, ikinci alay, birinci tabur, dördüncü bölük, ikinci takım, birinci mangasının dördüncü eri, = a) (üçüncü) ordunun (ikinci) alayı, b) o alayın (birinci) taburu, c) o taburun (dördüncü) bölüğü, ç) o bölüğün (ikinci) takımı, d) o takımın (birinci) mangası, e) o manganın (dördüncü) eri.^{AUE}

¹²⁰² Bu sebeple biz, hakikatte *Fars dil bilgisi kitabına* ait olmakla beraber böyle tamlamaların tanım ve açıklaması hakkında kitabımızda bir yer ayırmış bulunuyoruz.^{JD}

tanınmamış olduğundan, Farsça tamlama da Türkçe tamlama kadar çoğu zaman kullanılır bir hâlde bulunuyordu.

Şu hâlde ortadaki mesele hakikatte *Farsça tamlama dolayısıyla meydana çıkan ve o dilden sözlük ödünçlemesine ayrılmaz bir biçimde bağlı kalan dil bilgisi bakımından bir ödünçlenmeden meydana gelmiştir.*

1130. Farsça söz diziminde belirtici öbekler şöyle olur. Belirtken, belirttiğinden sonra gelir (Bu Türkçe tamlamanın aksinedir.) ve farklı belirtici öbeklerin arasına bir +I ünlüsü getirilir. Bu tamlama, Türkçede olduğundan farklı olarak şunlarda aynıdır:

1. Sıfat tamlamalarında:

Örn.: *pādişāh-ı ‘ādil*.

2. Ad tamlamalarında:

Örn.: *sāhib-i ḥamiyet*.

Hiç olmazsa esas itibarıyla (krş. aşağıdaki paragrafı) her zaman *caiz olduğu üzere* bunlardaki aynı ögeler Türkçe söz dizimine göre biçimlenmek suretiyle şöyle olur:

‘ādil pādişāh;

ḥamiyet sāhibi.

1131. Bugün dilde bu tamlama ancak ilmî veya idari nitelikteki ifadeler için yaşılmakta ve hatta (kelimeleri genellikle Arap sözlüğünden alınma) fennî yeni deyimler meydana getirmek hususunda bundan faydalanmaya devam edilmektedir; yalnız bu sebepten denilebilir ki bu Farsça tamlama tarzı Yeni Osmanlıcada canlı kalmış bulunuyor. Bir de bunun daha çok uzun bir ömre erişmiş olduğu şiir ve edebiyat dilindeki kullanışı var ki burada bu sözümüzün dışındadır.

Böyle oluşan deyim ve adlandırmalar hazır ifadeler olduğundan veya gittikçe öyle olmaya yüz tutmuş bulunduğundan, Türkçe söz dizimine göre yapılmış olan eşit tamlamalar her zaman bunların yerini alamıyor.

Nitekim *ma‘ārif-i ‘umūmiye* deyimindeki kelimelerin (Türkçe meydana getirmeye göre) yerleri değiştirilerek yapılacak **umūmî ma‘ārif* tamlaması, öteki deyimmin yerini tutacak biçimde kullanılamaz.

1132. Türkçede her zamanki kullanışıyla bu tamlamaların ikisi arasına tamlanan veya tamlananın sonuna getirilen +I ünlüsü, yukarılarda (§ 136 ve aşağısı) gördüğümüz ünlü uyumu kurallarına riayetle normal olarak şöyle söylenir:

pādişāh-ı ‘ādil; hukuḫ-u düvel; cüz’-ü evvel.

1133. Aşağıda Farsça söz dizimi üzere belirtici öbeklerden yapılmış terim ve deyimlerden birtakım örnekler veriyoruz:

1. Sıfat tamlamasında belirtici öbekler:

bâb-ı ‘âli;

ķānūn-ı esâsi (ana kanun) 1908’de yeniden yürürlüğe konulan 1876 Meşrutiyet ana kuralı;

**baħr-i sefid* ki bugün daha çok kullanılır olan *Aķ deñiz* karşılığı;

**baħr-i siyah* ki daha çok kullanılır olan öteki adı: *Ķara deñiz*;

cism-i ŧeffaf (fizik’te);

*tıbb-ı ‘adli*¹²⁰³;

ħarf-i sâkin ardınca bir ünlü gelmeyen harf;

cenâb-ı ħilâfet penâhi;

zât-ı ŧâhâne.

1134. 2. Ad tamlaması hâlinde belirtici öbekler:

erk’ân-ı ħarb;

*der-i sa‘âdet*¹²⁰⁴;

meclis-i ‘umûmi;

meclis-i meb‘ûsân;

meclis-i a‘yân;

cenâb-ı ħaķķ;

ħazret-i ‘AĶi (Hazreti Peygamber’in damadı);¹²⁰⁵

‘*adem-i ħâfıza* ‘hafıza kaybı’ (Yunanca adlandırmalarda yokluk bildiren *a*’nın karşılığı olarak kullanılan kelimesi ile yapılmış epeyce çok sayıda ilmi kelimeler vardır.);

gayr-ı ħâbil (Kabil olanın *başķası* kelimesi Latince yokluk bildiren *+In* edatına karşılıktır.);

gayr-i müslim (Müslüman olanın gayrı);

‘*arz-ı ħâl* (Bu kelime belki Arapçanın etkisiyle? *arz-u ħâl* diye söylenir.).

1. hatırlatma – **hûsn* ve **sû*’ kelimeleri de aynı ad tamlaması oluşumunda oldukları hâlde iyi, güzel ve *kötü*, *fena* sıfatları gibi kullanılarak bu ad tamlaması tamlama-

¹²⁰³ Yazar bunun yerine *tıbb-ı ħânûnî* diyor.^{AUE}

¹²⁰⁴ Kullanışta i ünlüsü atılarak *dersa‘âdet* denir.^{AUE}

¹²⁰⁵ Yazar *ħazret* kelimesine *nezd*, *kat* karşılığı ‘huzur’ anlamını veriyor ise de bu adeta ‘ulu, yüce’ gibi bir anlamda olup ad tamlaması biçiminde bir sıfat tamlaması olur ve *ħazret*, *cenap* kelimeleriyle yapılan bu gibi ad tamlamaları hep böyle bir sıfat tamlaması biçiminde sayılır. ŧu hâlde bunları da biraz aşağıdakiler (1. hatırlatma) arasına koymak daha iyi görünür.^{AUE}

larına birer sıfat tamlaması kavramını verirler:

Örn.: *hüşn-ü te'sir* 'iyi tesir' (*tesir eyiliği*, değil^{AUE});
hüşn-ü hatt 'güzel yazı' (*yazı güzelliği* değil^{AUE});
su-i isti'mâl 'fena (fenaya) kullanış' (*kullanışsızlığı* değil^{AUE}).

2. hatırlatma – Birtakım hâllerde ilk sözcüğün sonundaki aralık ünlü düşer.

Örn.: *sadr-âzam* (= *sadr-ı a'zam*).

Yine krş. *vekilharc*.

1135. *i* ünlüsü yazıda ilk sözcüğün sonunda bir ünlü bulunduğu zaman, yalnız o zaman görünür. Bu son ünlü *â* veya *û*'dan sonra *y* harfiyle ve *ha-i* resmiye (*e* ya da *a*) ve *î*'dan sonra bir hemzeyle gösterilir. Şuna dikkat edilmeli ki bu gibi hâllerde ünlü değişmelerine bakmayarak aralık ünlü daima *i* gibi söylenir. Bundan başka ses düşmesinden sakınmak için kelimenin sonundaki ünlüden sonra gizli bir *y* (-*yi*-) getirir [krş. § 116].

Örn.: *cezâ-i nakdi*;

çarşu-i kebir; [*büyük*] *çarşı* (Türkçede ***çarşu* okunur ve tamlamasız iken *çarşı* söylenir.);

matba'a-i 'âmire;

Nâilî i *Qadim* (XVII. Yüzyılın bir Türk şairi).

Yukarıda verilen örnekler sıfat tamlaması hâlinde belirtici öbeklerdir; fakat söylemeye ihtiyaç yoktur ki ad tamlaması hâlindeki belirtici öbeklerde de durum yine aynıdır.

Örn.: *şürâ-i devlet*;

Amedî-i divân-ı hûmayın 'divanı humayun üyesi ki divandan çıkan evraka oranın resmî mührünü koymaya memurdu.';

hazine-i evrak.

Farsça sıfat tamlamasında belirtici öbeklere dair düşünceler

1136. Ad tamlamalarına dair daha yukarıda verilmiş olanlardan başka söyleyecek bir şey yoktur. Aksine sıfat tamlamaları hâlindeki öbekler teorisi daha bazı tamamlayıcı açıklamalara lüzum göstermektedir.

1137. *Farsça sıfat tamlamasında sıfatın uygunluğu* – Belirtik *ad* (tamlanan) ile sıfat görevini gören zarftan *her ikisi de Arapça* ise bunların *cinsce* uygunlaştırılmaları şarttır ve tamlanan olan ad dişilik cinsinden ise Arapça sıfat da dişilik eki olan *-e (-a)*y alır (krş. § 195).

Örn.: *Devlet-i ‘a’liye* ‘Osmanlı İmparatorluğu’;
irāde-i seniye ‘Umumiyetle ağızdan veya yazılı olarak çıkan her yüce istek’;
vaḥ‘a-i ḥayriye ‘1826’da yeniçeriliğin ortadan kaldırılması - hayırlı vaka’;
hükümet-i muvakkāte.

1138. Birtakım ifadeler de Arapçanın üstünlük adları ile renk sıfatları ve bozuk biçimlerine ait özel kılıklarda görünürler (krş. Arapça dil bilgisi kitapları).

Örn.: *cihet-i sūflā* (*sūflā*, **esfel*’in dişiliği);
şeri ‘at-i garrā (*garrā*, *agarr*’ın dişiliği.);
yed-i tūlā (*tūlā*, *atva’*’ın dişiliği.^{AUE});
def‘a-i ‘ulā (*‘ulā*, *evvel*’in dişiliği.^{AUE}).

1139. Türkçede bazen birtakım Farsça kelimelerin -a, -e ünlüsüyle biten kelimelerini yanlış olarak dişilik saymak suretiyle şu türünden galatlara da rastlanır.

****nāme-i mergūbe;**

****çare-i ‘ācile;**

feshāne-i ‘āmire (Hereke’de).

Bu ve buna benzer *tophāne-i ‘āmire* gibi daha başka ifadeler örnek tutulmak yoluyla (özellikle eski idare zamanında) devletin veya sarayın bütün müesseseleri için ‘*āmir* sıfatının dişiliğini kullanma eğilimi genelleşmiş bulunuyor.

Örn.: *Matbaḳ* (*matbaḳ*)-ı ‘*āmire*¹²⁰⁶;

istabl-i ‘āmire (Hâlâ bu eserin neşri zamanında kullanılır.).

1140. *Sayıcı uygunluk* – Birinci terim (Arapça veya Farsça yöntem ile) çokluk ise *Arapça sıfat sayıcı onunla uygunluk sağlar*.

İsimlerin çoklukları bazı durumlarda sıfatların dişilikleri ile uygunluk sağlama yolundaki Arapça dil bilgisi kuralı Türkçe (ve Farsça)de genişletilerek böyle olan sıfatlara daha önce sözü geçen dişilik eki -e (a) getirilir.

Örn.: *memālik-i Osmāniye* (*memālik*: sınırlı çokluk^{AUE});
düvel-i mu‘azzama (*duvel*: sınırlı çokluk^{AUE});
düyükün-u ‘umūmiye (*düyükün*: sınırlı çokluk^{AUE});
mücrimîn-i siyāsiye (*mücrimîn*: kurallı erkeklik çokluk^{AUE});
taḥsisāt-ı mestûre (*taḥsisāt*: kurallı dişilik çokluk^{AUE});
meb‘ūsān-ı mühtereme (*mebrusān*: Farsça çokluk^{AUE}).

1141. Bununla beraber sıfat da bazı kere bir sınırlı çokluk biçimini alır (§ 217).

¹²⁰⁶ Yazar bunu *matbaḳ* (*matbaḳ*)-ı ‘*āmire* diye kaydediyor.^{AUE}

Örn.: *zevât-ı kiram*;

seļātin-i izam.

Erkeklik, dişilik kurallı (krş. § 215) çokluk alması da nadirdir (Kurallı erkeklik):

Örn.: *hulefâ-i râşidin*¹²⁰⁷;

meļāik-i muķarribîn.¹²⁰⁸

Hatırlatma – Birkaç ifadede de sıfat ikilik olarak kullanılır:

Örn.: *haremeyn-i şerifeyn*.¹²⁰⁹

1142. Arapça esas sayı adlarının (krş. § 505) uygunluğu da aynı biçimde olur. Onlar da sıfat sayılır ve bu hususta Arapçanın gözettği ayrışlara bakmayarak dişilik eki ilave edilir (ve bunlar da daima haphazır ifadelerde olur.).

Örn.: *bilād-i seļāse* 1. *Beyoğļu-Gaļata*; 2. *Eyüb*; 3. *Üsküdar*;

aļļāt-ı erbaʿa (eski tıbbā göre) ki şunlardır: 1. *dem*; 2. *sevdā*; 3. *safra*; 4. *Balğam*;

evķat-ı ħamse, krş. Türkçe *beş vakit namaz*;

rūsūm-u sitte (Eski idarede) ‘altı vergi’.

1143. Türkçede oldukça kullanılan Arapçanın sıra sayı adları (krş. § 450) alela- de Arapça sıfatlar gibi meydana getirilir.

Örn.: *tabʿ-ı evvel* (dişiliği *ulā* krş. *defʿa-i ulā* § 1138);

ʿAbdülĥamid-i sāni;

sāni dişiliği *sāniye*:

madde-i sāniye;

bāb-ı sālis; (dişisi *sālise*^{AUE});

cüz-ü hāmis (dişisi *ĥāmise*);

Sultan Mehmet ĥan-ı sadis (VI. Sultan Mehmet ve bir de 6. Mehmet)

1144. Kullanışa girmiş genel yanlışlar – Resmî dilde özellikle eski dilde geçen sözlüklere daha çok yer vermek için onlar çoğu zaman Fars yöntemi tamlamalar içinde kullanılır. Hatta bu tamlamaların ilk sözcüğünde Türkçeden veya Arapça veya Farsça- nın başka yabancı bir dilden olan bir kelime için de aynı yöntemle riayet edilirdi.

Örn.: *ağā-ı merķūm* (veya *mezbūr* veya *mersum*); (*ağā* kelimesi ve başka mevzular hakkında krş. 1155 ve aşağıları);

efendî-i mezkūr;

¹²⁰⁷ Kurallı dişiliklerle olanları da vardır: *cennāt-ı ʿāliyāt*.^{AUE}

¹²⁰⁸ *gurebā-yi mütlimin*;

fuķarā-yi sābirîn gibileri de bunlardandır.^{AUE}

¹²⁰⁹ *zāviyetān-ı mütēbādiletān* gibileri de böyledir.^{AUE}

paşa-ı müşār ileyh;
 elçi-i mûmā ileyh;
 sancāk-ı şerif (Peygamberin eski sarayda saklı olan bayrağı);
 hākānı mahlu¹²¹⁰;
 kıışla-ı hūmayūn;
 beylikçi¹²¹¹-i dīvan-ı hūmayūn;
 ordu-ı hūmayūn;
 müze-i hūmayūn (İstanbul'da);
 Konya güherçile fabrika-i hūmayūn;
 komisyon-u āli;
 bank osmāni (Osmanlı Bankası da denir); krş. § 1134, 2. hatırlatma.

Hatırlatma – Bu yanlışların böyle meşhur olarak kullanılışı, resmî dile girmiş olan birçok Türkçe kelimenin (daha Moğol devrinde) Farsçaya geçmiş olmalarıyla kolayca açıklanabilir bir şeydir öyle ki Farsçalaşmış olan bu kelimeler tekrar Türkçeye alınırken âdeta öteki öz Farsçalar gibi sayıldığına göre böyle unsurları içine alan Fars yöntemi tamlamalar da galat olmayıp hakikatte kurala uygun olmalıdır.

1145. Bir adın birçok belirtkeni olursa bunlar birbiri ardınca getirilerek aralarına bir i ünlüsü konulup hepsi birleştirilir. Aynı zamanda iki sıfattan fazlasını kullanmaktan da geri durulur.

Örn.: devlet-i ‘aliyye-i ‘osmāniye;
 cezāir-i baħr-i sefid;
 zat-ı ħazret-i şehriyāri;
 mühendis ħāne-i berri-i hūmayūn;
 fātih-i sānī-i Mıs(ı)r gāzi sultān Selim ħan-ı Sālis.

1146. Bir metinde Arapça bir ibare bulunursa bu tek bir kelime diye sayılarak yukarıda bahsedilen kurallara göre Farsça bir belirtken öbeğinin ikinci sözcüğü gibi kullanılabilir.

Örn.: devlet-i ‘aliyye-i (dāmet ilā āħir ed-deverān)ın istiķbāli.¹²¹²

¹²¹⁰ hākān kelimesi Türkçe aslından olmakla beraber Arapçaya da geçmiş için bu örnekler arasına girmemeli idi.^{AUE}

¹²¹¹ Bu kelimenin aslı Eski Türkçede yine ‘yazıcı’ anlamında bitikçi olacak.^{AUE}

¹²¹² Yazar bunda yanılıyor. Bu da metinlerde araya giren Türkçe dua ve beddua makamındaki ibareler gibi parantez cümlesi olup ad tamlaması değildir: “Babam -Allah rahmet eylesin- çok söylediler.” gibi. Şu hâlde örnek şöyle olacak: devlet-i ‘aliyye-dāmet ilā āħir-ed-devrānıñ (deveran değil) istiķbāli.^{AUE}

Bu örnekte de görüldüğü üzere böyle yapılan bir belirtken öbeği çekim eklerini alabilir.

1147. Farsça söz dizimine göre yapılmış belirtken öbekler şüphesiz ki alelade adların aldığı aynı ekleri alabilirler.

Örn.: *Tasvîr-i efkâr*'da *Tasvîr-i efkîyar* (kelime kelimesine: *fikirlerin anlatılışı*); *taraf-ı âcizânemden* [krş. 'âcizleri; 'aciz].

1148. Birleşik belirtken öbeklerde, genellikle cümleyi gözle görülür şekilde hafifleten Türkçe ve Farsça cümle yapılarının ikisini de birleştirme imkânı vardır. Bu, sözün epeyce hafiflemesine yardım eder.

Örn.: (*ʿanâsır-ı muhtelif*)niñ (*tezâd-ı menâfi*)i;
bu notanın decele-i ehemmiyet ve vehameti;
ordunun zâbitân (heyʿet-i mühtereme)si.¹²¹³

1149. *Gayr*, *baʿz*, *hayl* gibi çok az sayıda birkaç kelime Farsça söz dizimine göre yapılan ad tamlamalarında ad tamlaması +I'sını alarak:

gayr-ı ... (gayr-ı-mesûl);
baʿz-ı ... (baʿz-ı kerre,^{AUE})
hayl-i ... (hayl-ı-defa,^{AUE})

gibi kullanıla kullanıla Farsçanın bu ad tamlaması +I'ları Türkçenin uyumuna uydu-
rulmuş kelimelere kaynaştırılmış olmak suretiyle yeni Türkçe sıfatlar meydana gel-
miştir. Bunlar Türkçe söz dizimine göre yapılmış tamlamalarda kullanılabilirler:
gayrı iş; *baʿzı gece*; *hayli para*.

Bu hadisenin tamamıyla farkına varmış görünmeyen (Örnek olarak *hayli* kelime-
sindeki i'yi yalın adlara getirilmiş Farsça bir ek gibi görüyorlar.) Türk tasfiyeciler
baʿzı biçimini genellikle hatalı saymakta ve bunun *baʿz* biçiminde yazılmasını öner-
mektedirler (*gayrı* ve *hayli* imlaları ise herkesçe tasdik edilmiş bulunuyor.).

İkinci aynm: Açıklama (beyanlı atf) öbekleri

1150. Yanaşık ve kaynaşık iki veya daha çok addan yapılmış öbeklere beyanlı atf
(açıklama cümlesi) öbekleri adını veriyoruz.¹²¹⁴

¹²¹³ Bu da *Ordunun zabitanı (nn)-heyet-i muhteremesi* yerinedir.^{AUE}

¹²¹⁴ Buna eskiden *atf-ı beyan terkibi* veya *mezci terkip* denilirdi. Şimdi *unvan öbeği* diyorlar.

Örn.: *Sultan Memet (Mēmet)*.

Türkçede bu öbekler belirtici öbeklerden şunlarla ayrılırlar.

1. Bir öbek içinde bulunan sözcükler bazı durumlarda isteğe göre yer değiştirebilir;
2. Öbeğin bütününe ait olacak eklerin daha kolayca gelip katılmalarına müsait olur;
3. *Her zaman bir kişisi ve onun niteliğini* bildirir (de hiçbir zaman bir eşyayı bildirmez). Nitekim Fransızcada bayağı bir atıf olan *l'aigle, oiseau de proie* (yani kartal (o) yırtıcı kuş^{AUE}) deyimi Türkçenin *yırtıcı kuş olan kartal* biçimindeki edebî sözü (=yardımcı fiil) ifadesine eşit olur.

Fransızcanın *le Mont Athos*; yani 'Athos (adlı) dağ'^{AUE} Türkçede *Aynoroz dağı* gibi bir ad tamlamasına eşit olur (bk. § 1117).¹²¹⁵

1151. Türkçede açıklama cümlesi tamlamaları en az iki sözcüğü içine alıp bunların biri bir özel *ad* (bazen de bir kişi zamiri) olur. Ötekisi ise daha çok, adı söylenilen kişinin resmî veya içtimaî yer, hâl ve niteliğini bildirir.

Örn.: *Mî'mar Sinan* (Süleymaniye camisini yapan, IV. asrın meşhur Türk mimarı);

birâderiñ korkud veya korkud birâderiñ;

adam-ı lbiş;

Hâlîfe Hârûn-er Reşid;

*kral ondördüncü Luis*¹²¹⁶;

kraliçe Viğtor ya;

Reis-i cumhûr Mösyo Puanğare;

Imparator ikinci Niğola;

Papa onuncu Pi;

Şeyh-ül islâm Cemâleddin (Efendi);

İstambol ve tevâbi-i rum patriği Yoakim Efendi;

Mâliye nâzır-ı Tefîk Bey;

Ğastamonu vilâyet-i vâlisi Enis Paşa.¹²¹⁷

Fransızcaya göre birinci sözcük özel ad olup ikinci sözcük onu niteleyen bir sıfat görevini yaparak hepsi birden bir yanaşık, kaynaşık öbek meydana getirir. Arap tabirince ikinci sözcük 'atılanan' birinci sözcük 'kendisine bir şeyin atıldığı' kelimedir. *Atf-ı beyan* tabiri *atf-ı tefsir* ile karıştırılmamalı ki aslında onun da bu konuda ayrı yeri olmalıdır.^{AUE}

¹²¹⁵ Fransız dilcileri (SUDRE) Türkçenin ad tamlamasına denk olan *la ville de Constantinople* gibi ifadeleri *beyanlı atf* diye sayıyorlar.^{JD}

¹²¹⁶ Yazar bunları *Luis* biçiminde veriyor.^{AUE}

¹²¹⁷ Bütün bu örneklerde birinci adlandırmalar ad tamlamaları olup bunlar kendilerinden

Aşağıdaki örneklerde ferdler bir kişi zamiriyle ve onun vasfıyla gösterilmiştir:
 biz Osmanlılar;
 ben fakir.

1152. Daha yukarılarda verilmiş olan örneklerden de anlaşılacağı üzere nitelik gösteren kelime bir memuriyet, bir resmî rütbe veya bir meslek adı olduğu zaman (besbelli bir belirtken sayılmaya meyilli olması yüzünden olacak) genellikle özel addan önce getirilir; fakat örnek olarak imzalarda bazen bunun aksi olan bir düzene de riayet edilir.¹²¹⁸

Örn.: *Köprülüzâde Memet Fuad, İstamboğ dâr-ül fûnun "Türk edebiyât-ı tarihi" muallimi "asâr işlâmiye ve milliye tedkik encümeni" kâtib-i umûmisi.*

1153. Öbeğin bütününe ait olan çekim ekleri genellikle öbek sonunda yer alır.

Örn.: *Mâliye nâzırı Tevfik Bey;*

*Sultan Bayezid Bolu sancağını Şehzâde Yavuz Selimîn oğlu Süleyman Han'a verdi;
 Ben fakîre destgir oldu.*

1154. Bununla beraber bazı durumlarda ifadeyi daha da aydınlatmak için ekin öbekteki her iki sözcüğün sonunda tekrarlandığı da olur.

Örn.: *Mâliye nâzırına, Tevfik Beye* (§ 1153'teki örnekle aynı anlamda);

sonra gelen ve ikinci öğeleri meydana getiren özel adlara sıfat olurlar. Zaten bütün ad tamlamaları kendilerinden sonra gelen (isterse her çeşit cins adı da olsun) kelimenin sıfat görevinde bulunurlar: *Güzelim bahar* (= güzelim olan bahar), *o canım çiçekler* (= o canım (gibi) olan çiçekler), *kardeşin Turgut* (= kardeşin olan Turgut), *dayısı Doğan Bey* (= dayısı olan Doğan Bey), *dünya güzeli bir insan* (= dünya güzeli olan bir insan), *kanarya sarısı bir kumaş* (= kanarya sarısı renginde olan bir kumaş) vs.

Şu hâlde bütün bu örnekler ve daha bunun gibileri nihayet birer sıfat tamlamasıdır. -*DIK*lı ve -*AcAK*'la yapılmış geçmiş zaman ve gelecek zamanlı fiil adlarının ad tamlamaları da kendilerinden sonraki adlara sıfat olurlar ise de böylelerine ayrı bir adla *sıla kipi* derler: *Bildiğim memleket; okuyacağın kitap* gibi.

Bununla birlikte daha aşağıdaki örneklerde olduğu gibi *biz Osmanlılar*, *ben fakir*, *siz biçareler*, *sen zavallı* tamlamaları 'biz olan Osmanlılar, ben olan fakir, siz olan biçareler, sen olan zavallı' demek olmayıp 'Osmanlılar olan biz, fakir olan ben, biçareler olan siz, zavallı olan sen' demektir ki asıl böyleleri; yani tamlananları önce sıfatları sonra gelenleri açıklama öbeğidir (Fransızcada olduğu gibi). Nitekim yukarıdaki örneklerde aynı düzene girebilenler hakiki açıklama öbeği olabilirler: *Korkud, biraderiñ... Tevfik Bey, maliye nazırı... İbiş, sizin beyin adamı* vs. (krş. § 1102).^{AUE}

¹²¹⁸ Bu, yalnız imzalara kısıtlı bir şey değildir. Bak. bu konu hakkındaki görüşlerimiz için § 1151, 2. dipnot.^{AUE}

*bizim osmanlıların efk'arı.*¹²¹⁹

1155. *Saygı lakapları* – Bir özel ad (veya bir *nitelik* adı) ve ona katılı bir saygı lâkabı ile meydana getirilen özel çeşitten açıklama öbekleri de vardır (Bunlar Avrupa'da kullanılmakta olan zadeğânlık unvanlarıyla hemen hemen hemen aynı görevi görürler.).

Her zaman özel ad (veya nitelik bildiren ad)den sonra gelen bu unvanların bir listesini aşağıda veriyoruz.

1156. *Paşa*.

Bu unvan büyük zabıtlere, generallere ve vezir payesinde olan mülkiye memurlarına verilir. Belli başlı eşrafa da bahşedilir.

Örn.: *Ahmed Vefik Paşa*;

Sadr(ı)-a'zam Paşa.

Hatırlatma – *Paşa* unvanı Osmanlı tarihinin ilk zamanlarında padişahların büyük oğullarına (Bu da daha ileride verilecek olan köken bilgisini pekiştirir niteliktedir.) ve pek seyrek olarak da büyük yararlıklarla ün almış şahsiyetlere verilir idi (bk. HAMMER, I, 210, türetme hariç).

Paşa kelimesi besbelli *baş* ile *a'a* veya *ā* (krş. § 63) 'büyük kardeş'ten yapılmıştır.¹²²⁰

Bu kelimenin başka biçimleri de *başa* ve *beşe*'dir. Bunlardan *başa* VIGUIER'e (218. s.) göre basit askerlere verilen bir çeşidi olup *beşe* ise bazı mahallerdeki eşrafa, ileri gelenlere hâlâ verilir bir unvandır.

Örn.: *Bire Evliyā Çelebi! Bire Evliyā beşe*^{AUE} (*Evliyā Çelebi Seyahatnâmesi*, 216. yap.).

Başa ve *beşe* kelimelerindeki ünlü uyumu bakımından sınıf değiştirme meselesi

¹²¹⁹ Bunlardaki sözcükler yerlerini değiştirerek asıl beyanlı atıf şeklini alabilirler:

Tevfik Beye, mâliye nâzırına;

Osmanlıların, bizim efkârımız vs.^{AUE}

¹²²⁰ Yazarın bu köken bilgisi yerinde görünmekle beraber biz bu kelime için şöyle düşünüyoruz: Türkçede bugün örneğin *işten başka* gibi kelimelerde birleşik zarf diye kullandığımız ... *den başka*'daki *buşka* kelimesi, aslında *başka* *k* olan bir sıfattır ki sondaki *k* düşmüş bulunuyor. Bu 'bağımsız' anlamında olup mesela *işten başka* 'işten bağımsız (olarak)' demektir. Bulgaristan Türkleri bunun bir türü olan *başdağ*'ı, Rumeli Türkleri de başka bir çeşidi olan *başlağ*'ı kullanırlar. *başına başlağ*, *kıçına buyruk* 'başına bağımsız, kıçına âmir' derler. Şu hâlde bizce *başa* 'paşa' kelimesi önceki *k*'sı da düşmüş bulunan ve 'bağımsız' demek olan bir sıfat olur. Eski Osmanlı imparatorluğu parçalarından olan memleketlerde de hâlâ bu lakap oralardaki devlet büyüklerine veriliyor.^{AUE}

için bk. § 139. Şuna dikkat edilmeli ki bu kelimeler tamamıyla *ağa* (bk. § 1159) gibi aynı yolla kullanılmaktadır. Yine krş. *Başa* kelimesi altındaki *Salaḥhi*.

1157. *bey*.

Bu unvanı resmî olarak hak edenler şunlardır: Askerî kaymakamlar, miralaylar, padişahın yaveri harpleri ve (sâniye payesinden *bâlâ* rütbesine kadar olan) mülkiye memurları; fakat genel kullanışa göre bütün zabıtlara ve memurlara ve genellikle okur yazar ve hâl ve vakti yerinde olan herkese de verilir.

Örn.: *Nâmîk Kemâl Bey* (XIX. asrın tanınmış bir yazarı);

ağa bey (küçük kardeşinin büyük kardeşlere verdiği ad).

1. hatırlatma – *bey* unvanı eskiden kabile reislerine ve sonraları bazı eyalet valilerine de verilirdi.¹²²¹

Örn.: *Eflak beyi*.

Osmanlı İmparatorluğunu kuran *Osman* da *sułtan* lâkabını almadan önce bizzat bu *bey* unvanıyla anılırdı.

2. hatırlatma – Oyun (iskambil) kağıtlarının birli de dediklerine Türkçede *bey*¹²²²

¹²²¹ Lehçelerimizde *beg* söylenen bu kelime dilimizde 'sert, kuvvetli' anlamına olan *pek* kelimesinin aslı ve türü gibi görünüyor. Kabileleri hüküm ve nüfuzları altında tutan bu nite-likteki reislerin bu unvanı almaları da tabii olsa gerek.

Bundan başka lehçemizde bu unvan aydın ailelerde karının kocasına gerek hitap ederken gerek gıyabında 'koca' anlamıyla kullandığı bir kelimedir: *bey daha gelmedi, bizim bey, bey azıcık bakar mısın..* gibi.

Bu kelime Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan Suriye, Filistin, Irak gibi memleketlerde yine bir unvan olarak; fakat soyadlarından önce olmak üzere kullanıyor: *Suphi Bey, Elkuvvetli*.

Tunus halkının reislerine de bu unvanlar verilir: *Tunus Beyi Ahmed Hamâde* vs.

Çağataycada *beg* biçiminde olan bu kelime 'emîr, hakim, serdar, sahip, mutasarrıf, kibar' gibi anlamlarda olup *bigce, bigce, biget* kelimeleri de bundan türemiş ve *bey* karısı veya *kadın bey* anlamına dişilik olarak tıpkı *Hanım* gibi *bigûm* dişiliği de meydana getirilmiştir.

Şimdi *dere beyi* dediğimiz birleşik kelime ise aslında 'türeye göre sayılı bey' anlamıyla *türe beyi* veya *türeme bey* olsa gerek.^{AUE}

¹²²² Çeşitli oyun (iskambil) kağıtlarının adları şöyledir (Bu oyunlara *kâğat oyunu* veya *ışkambil* derler. *papas* 'Hristiyan rahibi' Rumca: ὁ ὠπαῆς veya: ὁ ὠπαῖας = roi (kiral); *kız* 'kadın'.

fanti İtalyanca *fante* krş. Rumca ὁ φάντης. Buna *bacaḥ* ve *oğlan* da derler = Fr. Valet 'uşak'.

On adlılar ve ondan aşağı kıymetlerde olanlar, sayı adlarının sonuna -II eki (§ 522 ve aşağısı) getirilmekle yapılır; *sekizli, dokuzlu, onlu* vs.

Ḳupa kâse, Rumca: ἡ χοῦπα; krş. İtalyanca *coppe*, Fr. *coupes*; Fr. *cœur* 'yürek'.

Orya Sicilyaca *oru* ki aslı *oro* 'altın', belki Rumca vasıtasıyla krş. İspanyolca.

derler (AUCHER'e göre buna *tek* ve *kör* de denilir.).

1158. *efendi*.

Bu lakap bugün Fransızcanın *monsieur* unvanına denktir. Her meslekten olan erkeklere ve sonra başka ülkelerdeki Müslümanların erkeklerine de bu unvan verilir.

Örn.: *°Ârif efendi*;

Ohannes efendi (Ermenice *Jean* karşılığı);

Yâni efendi (Rumca *Jean* karşılığı).

Bir de şöylelerinde kullanılır:

peder efendi;

birader efendi.

Bununla beraber akrabalık bildiren kelime iyelik zamiriyle beraber ise *efendi* kelimesi önce gelir.

Efendi pederiñiz (birâderiñiz) nasıldır?

Bey, paşa unvanlarında da böyledir:

bey babam;

paşa pederiñiz ve sonra *peder bey* vs. denir.

İstisna olarak şu vardır: *ağa beyim*.

Avrupalılara ise daima özel adlardan evvel getirilmek üzere *müsü* (*monsieur*) denir (*Müsü Antuvan*^{AUE}). Halk bu makamda bazen *çelebi* (bk. daha ileride § 1161) kelimesini de kullanır.

Bir de *efendi* şehzadelerin resmî unvanıdır.

Örn.: *Vahideddin Efendi* (Şimdiki VI. Sultan Mehmed'in tahta oturmasından önceki adı).

oros ki kuzey İtalyancasının *danari*'sine denktir. Fransızcası *deniers* = Fr. *carreau* 'dınarı'. *sinek* veya *ispati* sicilyaca *spati*'den, Rumca: *τό σπαθί* krş. Kuzey İtalyancadan *spade* ki fr. *epee* 'kılıç' demektir. AUCHER: *haç* = Fr. *trefle* 'yonca'.

(*kara*) *maça*, Sicilyaca *mazzi* (ki aslı *mazze* 'külçe, top' ki kuzey İtalyancada *bastoni*'ye denk = Fr. *bâton*; yani baston Fr. = *pique* 'mızrak').

Sicilya lehçesine dair olan bilgi bize Catania Üniversitesi profesörü M. Luigi SARRENTO tarafından verilmiştir.

Bir de *satranç* oyunundaki taşların adlarını görelim:

****şah**; ****ferz**; *fil*; *at* veya **feres*; **ruh* (Arap efsanesindeki kuş); *paytak*; **mat*; *kiş*; *ruh etmek* 'Kaleyi şahın yanına koyup şahı da kalenin öbür tarafından geçirmek'.

Tavla, İtalyanca *tavola reale* krş. Fransızcada eskiden *tables* oyununda atılan zarların adları için bk. MENINSKI, *Dil bilgisi kitabı (Institutiones...* Vienne, 1756, 85. s.).^{JD}

Türkiyede (şehir halkından olan) karı ve kocalar karşılıklı olarak birbirine *efendim* derler.

Hatırlatma – *Efendi* unvanı (Rumca *afēndi[s]*) biçiminde olup bu da bizce *authentique*¹²²³ de belirli yerinedir.) eskiden eli kalem tutanlara tahsis edilmişti.

Örn.: *divan efendisi*

1159. *a^ca, ağa*.¹²²⁴

Bu *ağa* unvanı (binbaşı dâhil o rütbeye kadar olan) okuma yazması bulunmayan, askerlere verilirdi. İstanbul'da (özellikle kadınlarca) evin halkını çağtırmakta kullanılır. Bazı illerde nüfuzlu ailelerin üyesi bu unvanı taşıır.

Örn.: *Beşir a^ca*.

Hatırlatma – *Ağa* kelimesi (büyük kardeş) anlamındadır.¹²²⁵ Eski mutlakiyet hükümeti zamanında saraydaki kılıç ashabının ve hadım ağalarının unvanı idi. Yeniçeri milis askerinin başına da bu unvan verilirdi:

yeniçeri ağası.

1160. *han*.

Bu unvan Türk resmî hayatında sultan için kullanılır:

Örn.: *Suñtan Memet han*.

Hatırlatma – Bazı kürt kabile reisleri tarafından da kullanılan bu unvan Moğol ve Türk-Tatar milletlerince her zaman hükümlanlığa bağlı idi.

Örn.: *Kırım hanı*.

Bu kelime *kağan*, *kaan*, *Xākān* (*hağan*) unvanlarıyla akrabadır. *Hağan* Osmanlı teşrifatında hâlâ kullanılıyor: *hağan-ı mahlû*.¹²²⁶

1161. *çelebi*.

Bu unvan bugün artık kullanılmamakta olup yalnız Konya'da oturan Mevlevî

¹²²³ Krş. Jean PSICHAKI, *Efendi, Melānges Havet*, Paris, 1908.^{JD}

¹²²⁴ Lehçelerde *aga* ve Rumelide *ago*'da derler: *Hasan ago*, *Agobey* gibi; *aga* kelimesi 'yükselemek' anlamına *ağmak* fiil adından *ağaç* 'yüce, yüksek, âli' anlamında türemiş bir sıfat olup sondaki *k*'sı aşınarak düşmüş görünüyor.

Ykl. *agut* (yüksek, yüce)? lākabını: *Alpagut* (Alp ağa, *Urağat* (kadın ağa). *or*, *ar* (nesil) dişilik bildiren çeşitli bir kök olsa gerek: *urgaçı* (Çiğ.) kadın, dişi, *urugut* kelimesi *uravut* çeşidiyle de olup nihayet *arvat* ve göçüşme ile *avrat* kelimesini vermiştir. Bunu Arapça 'çiplaklık' anlamına *avret* kelimesinden türetmek yersiz ve anlamsızdır (bk. yazarın notlarına § 1164, dipnotlar). Bk. s. 770'de yazarın notları.^{AUE}

¹²²⁵ Krş. Quatremere RACHIDEDDİN, *Mogollar Tarihi*, 98. s., not 70'te *ağa* kelimesine dair notu.^{JD}

¹²²⁶ Krş. Aynı eser, 10. s. ve aşağısı notları. Yine krş. BOHTLINGK, 82. s. ve aşağısı.^{JD}

(Mevlâna tarikatına mensup olanların) reislerine ve onların evlat ve yardımcılara verilir.

Örn.: *veled çelebi*.¹²²⁷

Hatırlatma – Bu kelime (kökü şüpheli olan)¹²²⁸ eskiden *efendi* ayarında ve onun gibi bir saygı anlamında kullanılırdı.

Örn.: *Süleyman çelebi* (Peygamberin doğum ve ölümüne dair meşhur bir manzum eseri *Mevlûd*'u yazan).

Sıfat olarak kullanıldığı zaman 'zarif, hâl ve etvarı kibar, edep ve terbiyesi yerinde' anlamlarını verir (krş. § 1158).

1162. *hanım, hanüm..*

Bu unvan Fransızcanın *madame* kelimesine denktir. Daha kibar ve saygılı davranmak için bundan sonra *efendi* kelimesi de getirilebilir.

Örn.: *Hâlîde Edib Hanüm (Efendi)*.¹²²⁹

Hatırlatma – *hanım* kelimesi *han* kelimesinin dişiliği görevini görüyordu (*begim* de *beg* kelimesinin dişiliği olduğu gibi). Krş. *tngrim* (Uig. I, 48. s.).

Yine krş. *bike* unvanını. Bu Anadolu'nun bazı yerlerinde Türk kadınlarınca kullanılır (MOHAMMED DJINGUIZ, *Les Titres en Turquie* (yani Türkiye'de unvanlar) *Revue du Monde Musulman*, 1907 Ekim, 249. s.). Bu unvan *Burhân-ı Katı* çevirisinde de (117. s., I, 9) zikredilmektedir.

1163. *sultân.*

Âl-i Osman soyundan olan kadınlara saygı unvanı olarak kullanılır.

Örn.: *vâlîde sultân* 'tahtta oturan padişahın annesinin lâkâbı'.

Hatırlatma – Aynı unvanın Osmanlı padişahlarını 'sultan' bildirir bir kelime olduğu bilinir. Bu anlamıyla özel adın önüne getirilir *Sultan Selim* gibi¹²³⁰ ve bu sebep-

¹²²⁷ Türk dili adlı henüz basılmamış büyük bir Türk sözlüğünden başka dile ait daha başka eserleri de olan bu Türk bilgini İZBUDAK soyadıyla Veleddiz İZBUDAK diye anılmakta olup hâlâ Türk Dil Kurumu uzmanlarındandır.^{AUE}

¹²²⁸ SMIRNOF ve MELIORANSKI Rus Arkeoloji cemiyetinin *Zapiski* muhtıralarında (t. XV ve XVIII) epeyce uzun makaleler yazmışlardır.^{JD}

Bizce bu kelime Hristiyanların İsa'yı temsil eden *salibini* Türkler arasında yayan Nasturi papazlarıyla doğmuştur. Türkler bu din misyonerlerinin belki kendilerine *salibi* 'salibe, İsa'ya mensup' dediklerine bakarak bu kelimeyi Çelebi'ye çevirmişlerdir. Nitekim *salibi* de Allah anlamına *çalab* yapmış olacaktı.^{AUE}

¹²²⁹ Değerli Türk romancısı, hâlâ İstanbul Üniversitesi İngiliz Edebiyatı profesörü.^{AUE} (1964 yılında vefat etmiştir.^{AB}).

¹²³⁰ *Cem sultân, Dede sultân* gibi istisna kullanışları da var.^{AUE}

le bir saygı veya hanedanlık unvanı değil de padişahın asıl kendi görevi, makamı diye saymak gerekir.

1164. *kadın* (daha eski biçimi *hatun*).¹²³¹

Bu kelimenin saygı anlamıyla kullanılışı ancak saray çevresiyle sınırlı kalmıştır. Alelade kullanışta daha çok dışı ehlini bildirmeye yarar (krş. § 194).

Örn.: *aşçı kadın* (*aşçı karı* yerine).

1. hatırlatma – Fransızca *femme* kelimesinin Türkçede iki türlü karşılığı var: *karı* ve *kadın*. Bunlardan birincisi genellikle erkeğin zıddı olarak genellikle ‘kadın’ anlamını vermek için kullanılır (karı kısmı erkekten daha zayıftır, gibi). İkincisi ise evli bir kadını, birinin karısını bildirmek için kullanılır:

filânın karısı;

fakat bu cinsin herhangi birinden veya bir çoğundan söz edileceği zaman kaba sayılan *karı*¹²³² kelimesi kullanılmayıp *kadın* kelimesi kullanılır.

¹²³¹ Yazar bunu *kadın* imlasıyla veriyor. Bu kelimenin aslı *hatun*’dur; *k* > *h* değişimiyle *hatun* olduktan sonra Arapçalaştırılarak ünlüleri uzatılmış görünüyor. ‘Şefkat göstermek’ anlamındaki *havdunmak* (*Divanü Lugati’t-Türk*, II, 249) fiil adının ana maddesiyle veya (erkeğe) *katılan* demek olan *hatun* kelimesiyle ilgili olsa gerek.^{AUE}

¹²³² Bu kelime aslında *karı* (RADLOFF, II, 198. s.) veya *koça* gibi ‘ihtiyar’ anlamında (RADLOFF, II, 167. s.) idi. Sonraları belki harem tesiriyle zevcenin adını söylemekten çekinilerek kâşık düşmanı, köroğlu gibi tabirlere ilave biçimiyle (ve *bizim ihtiyar* diye diye.^{AUE}) gitgide ‘ihtiyar (kadın)’ anlamında bir hususiyet almış ve bilhassa Eski Osmanlıcada *karıcık* küçültme şekliyle kullanılmıştır. *karı*’yı ‘evli kadın, erkeğin eşi’ anlamına götüren anlam gelişimine uyumlu olarak *koça* kelimesi de ‘zevç, karının eşi’ anlamını almıştır. Bizce *koça* bu anlamıyla ‘kucaklamak, korumak’ anlamındaki *kuçmak*’dandır. *kucağ* (son *k* düşmüş olacak) ‘merd, yigit’ demektir. Bk. *koçağ* ‘mert, cesur, kahraman, metin, cömert’ vs.^{AUE} Şimdiki Osmanlıcada ‘ihtiyar kadın’ anlamındaki *koça karı* ve ‘karı ile koca’ anlamındaki *karı koça*’yı bununla karıştırmamalı. Krş. *koçamak* ve *karımak* fiil adları (§ 849. 2. ve § 948 1. hatırlatma, birinci örnek) Krş. Eski Osmanlıcadaki şu örneği: *bir karı hatun kişi* ‘bir ihtiyar kadın kimse’ (VAMBERY, AO, s. 45, I. 16). Yine bk. § 978’in son örneği. Türkçe İslam’ı kabulden sonra kadını ifade edecek bir ad bulmakta biraz tereddüt eder bir hâlde etrafı araştırmış görünüyor.

Eski Osmanlıcada asıl ‘ar, edep ve haya’ anlamında *avret* denilirdi. Bu kelime Arapçada namaz müddetince örtülü kalması gereken vücut kısımlarını ifade ederdi (ki bu daha geniş bir anlam ile Latincenin *pudenda* kelimesine denktir). Erkekten *avret* ‘edep yeri’ göbeğinin altından dizlerine kadar olan mahal, kadında ise çehre, el ayası ve ayaklarından başka bütün vücududur.

Avret kelimesi dışı ehli anlamına şehir dilinden tamamıyla uzaklaşarak yerini *karı* ve *kadın*’a bırakmıştır; köylüler arasında *avrat* veya kendisinden sonra bir ünlü geldiği zaman *arvad* biçiminde elân kullanılır. Azericede *arvad* (acaba bir göçüşme mi? Bk. daha

Türk-Moğol halkınca hanedan soyundan olan prenseslere *hâtun* denirdi. Bazı durumlarda *kadın* kelimesi hakiki bir sıfat olarak kullanılabilir: (Bir hastahanedeki) *kadın hasta*lar.

Türkler, Rum kadınlarına *koçona* derler; krş. Yunanca κοκῶνα, κοκῶνα (IPITIS t. II; CİHAC, 649; MIKLOSICH, 98. s.). Bulgarca Коконa, MIKLOSICH'e göre kökeni kesinlikle bilinmeyen bu kelime, Rumlar ve Türkler tarafından Romenca 'Kibar kızcağız, kibar genç kadın, kibar kadın, hanım, kadın' anlamlarındaki *cocoaña* kelimesinden alınmıştır (krş. aynı dildeki *cocon*, *coconas* kelimelerini.).

Türkler Yahudi kadınlarına *boşiça* adını verirler. (ŞEMSEDDİN SAMİ), *bulisa* KERESTEDJIAN, 113. s.), *bulitsa* (RONZEVALLÉ, 269. s.).

Rumcada aynı anlamda *μπούλα* kelimesini veren MIKLOSICH'e göre bu kelime 'teyze, hâlâ' anlamındaki Türkçe *bu*la¹²³³dan alınma olacak (Bu vesile ile şunu da kaydetmeli ki Balkanlılar -Bulgarlar, Sırplar, Arnavudlar- Türk kadınlarına *bu*la derler.). KERESTEDJIAN'a göre bu kelime İbranicedir; fakat bu yazar tarafından ortaya konulan köken bilgisi çoğu zaman rastgele şeylerdir.

Bu mesele bizce de karanlık görünüyor. Biz kendimiz Suriye Musevileri arasında *Boşiça* kelimesinin kadının özel adı olarak kullanıldığını kaydetmiş bulunuyoruz.

2. hatırlatma – Eski tarzda giyinen, yerli Ermeni kadınlarını ifade etmek için *du-du*¹²³⁴ kelimesi kullanılır. Osmanlıcada artık *bibi* ve **bānu* 'hanım' anlamıyla kullanılmıyor.

1165. Aşağıdaki kelimeler de saygı lakapları olarak kullanılır.

ilerideki açıklamalara).

Asıl Türkçe kelime *uragut*, *uraut*'dir. (Çağatayca ve Uygurcada, bk. RADLOFF, I, 1652. s. Ek için karşılaştırma *alp-agut* RADLOFF, I, s, 430); şüphesiz bu (Çağatayca) *urgaçı* (Kırgızca) *urgaşı* ile yakınlık gösterir. (RADLOFF, I, s, 1666; GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 19. s.) (= dişilik, dişî anlamlarına).

uragut kelimesi Osmanlıcada اراغت imlasıyla daha XV. yüzyılda vardı. Bibl. Nat. yazmaları A. F. T. 87, 14. yap. ve çeşitli yerler (No. 86 yazma, 14. yap.'daki aynı ibarede var.). Mümkündür ki *avret* (Azerice *arvad*) kelimesi halk köken bilgisi sonucunda *uragutun* yerine kaim olsun.

Karaman lehçesinde *dışehli* derler (bakınız § 1117, hatırlatma).

'Kocalı kadın' anlamında *harem*, *zevce* ve daha gösterişli ve saygı ile **halile* de denildiği olur. Hristiyan ve özellikle Avrupalıların kadınları için *madama* kelimesi kullanılır; *filânın madaması*.^{JD}

¹²³³ Türkçede bu anlamda bir kelimeye rastlamadık.^{AUE}

¹²³⁴ Bu kelime طوطى imlasıyla da görülür. Belki aslı *tutuḡ* 'bir yere kapılanmış, bir yere bağlı veya örtülü, mestüre.'^{AUE}

*dede*¹²³⁵ (asıl anlamı büyük baba): derviş, özellikle döner derviş; Mevlevî.
Örn.: *Gâlib dede* (*Şeyh Gâlib* de denir.^{AUE} XVIII. asrın meşhur bir şairi);
baba.

Bektaşî dervişlerine ve kalenderlere söylenir.

Örn.: *geyiklü baba* (Orhan devrinde meşhur bir derviş);
hoca.¹²³⁶

Bu kelime şu anlamlara gelir:

1. Dinî bir nitelik ve niteliği üzerine alan kimseler. Bunların içine üfürükçüler, falcı, remilci gibi bacaklar da girer.

2. Genellikle dinle ve dinle ilgili olmayan öğretimle meşgul olanlar (*professeurs*).

Bazen de (özel addan sonra) saygı lakabı olarak kullanılır.

Örn.: *Nasreddin Hoca* veya *Hoca Nasreddin*.

çavuş.

Teğmen ile on başı arasındaki küçük asker.

Örn.: *Abdullah çavuş* (1854'te Silistre muharebesinde ün alan eski bir çavuş).

Eski Osmanlı devrinde çavuşlar sarayın emirber (= kömekçi) kapıcı hademeleri idi (Ayrıntı için bk. BARBIER de MEYNARD'ın sözlüğüne).

usta, Farsça *ustâd*'dan¹²³⁷ 'sanatçı, işçi takımında baş'.

Örn.: *Marangoz Şa'ban usta*.

hâlfâ (Arapçada birinin yerine geçen 'remplaçant' anlamındaki *خليفة* *hâlife*'den) bir konakta görevi olan kadın ve hizmetçi veya *hâlayıh*¹²³⁸ denilen (gönüllü) cariyeye. Bu kelime, erkeklerdeki *ağa* (§ 1159) kelimesine karşılıktır; duvarcı ustalarına ve eski mekteplerde hoca yamaklarına da bu ad verilirdi.

Örn.: *şevkefzâ hâlfâ* (Cariyelere çoğu zaman böyle Farsça şâirane adlar koyarlardı.) 'neşe arttıran'.

¹²³⁵ *Dadı* kelimesinin bir türü gibi görünüyor; *tadı* 'tabiat, huy, alışkanlık (alışkanlık veren mürebbî?)' anlamındadır. Lehçemizde *tadanmak* 'bir şeye alışmak, alışkanlık etmek'.^{AUE}

¹²³⁶ Farsçada 'yaşlı, büyük, aziz' anlamlarına da geldiğine göre bu kelime Türkçeden o dile geçmiş görünüyor.^{AUE}

¹²³⁷ Bu kelime de Türkçeden Farsçaya geçmiştir. Türkçede uz 'usta, maharetli' kökünden.^{AUE}

¹²³⁸ Bu kelime sanıldığı gibi Arapça 'halk edilenler' anlamındaki *hâlâik*'ten değil Türkçe *yaşamak* gibi meydana getirilen *kuşamak* 'kul, köle etmekten' *kuşağuk* 'kul edilmiş' anlamına bir sıfatın aşintılısı olsa gerek. İlk u'nun a'ya ve iki ünlü arasındaki g'nin y'ye çevrilmesiyle. Dilimizde -guğ ekli kelimeler az olmakla beraber yine vardır: Dalkavuk gibi (= *talığıguğ*: *Divanü Lugati't-Türk*, *talıkımak* 'iş bozmak, ayıp etmek'ten).^{AUE}

****reis** (asıl anlamı ‘baş olan’: (Eski Osmanlıca’da) ‘geminin kaptanı; bugün gönüllü tulumbacılar başı’).

Örn.: *Piri reis* (Kânûni Sultan Süleyman devrinin meşhur gemicisi).

kapudan: Eski Osmanlıcada daha yüksek rütbeli bahriye zabiti. Eskiden Farsça ad tamlamalarında *kapudan* biçiminde kullanılırdı: *kapudân-ı deryâ*^{AUE}).

Efe, belki *efendi* kelimesinin kısaltılmışı: krş. *efendim* yerine *efem*.¹²³⁹ İzmir yöresinde *zeybek*¹²⁴⁰ dedikleri cenkçi insanlar.

dayı ‘ananın erkek kardeşidir’.

Bunun daha eski biçimi *tağay* (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*) krş. Altayca *tay*, *taı*¹²⁴¹.

Bu kelime yeniçerilerde teklifsiz bir lakap gibi kullanılırdı: *Memet Dayı* (Krş.¹²⁴² *kaba dayı* Suriye Arapçasına ‘*abaday*’ biçiminde geçmiştir.). Sonra yeniçeri reislerine, gemi kaptanlarına, Berberiye ülkeleri (Cezair, Tunus) ocakları reislerine bu ad verilmiş ve sonunda Cezairde hükümet edenlere de *Dayı* denilmiştir (Bunlara *Paşa* unvanı da veriliyordu.).

Örn.: *Mustafa Dayı*, *Vâli-i Mahrûse-i Cezâir-i Garb*. Hicri 1115 tarihli bir imza (Cezayir, Nu. 1649 yazmaları, 55. yap.).

1166. Şuraya kadar incelediğimiz saygı lakaplı öbeklerin ögeleri arasına hiçbir ek giremez.

Şöyle bazı unvanlar da vardır ki açık saygı niteliğinde lakaplar olmakla beraber özel addan önce gelirler.

hacı (dişiliği *hace*) ‘din gayretiyle Mekkeyi ziyarete giden’; *hacı* (din gayretiyle) ‘Kudüs-ü şerifi ziyarete giden’; *seyyid* (dişiliği *seyyide*, çokluk *sâdât*) ‘peygamber neslinden olan’; *şeyh* ‘Arapların reisi ve her dinî tarikatın reisi’; *mollla* ‘ilmiyeden olan diyânet ehli’; *hâfız* (dişiliği: *hâfıza*) ‘Kur’ânı ezbere bilen’; ****dâmâd** ‘padişahın kızını tutan’.

1167. Aynı unvandaki birtakım kimselerin adı ard arda söylendiği zaman bu unvan yalnız bir defa ve çokluk ekini almış olarak en son addan sonra getirilir (krş. Fransızcadaki kelimelerin yerleri bizdeki gibi olmamakla beraber *messieurs un tel et un tel* gibilerini).

¹²³⁹ Bunun *efendi*’nin kısaltılmışı olması bizce biraz şüpheli. Bu, *ege*, *ebe* ve hatta *ece*, *ede* gibi ‘akıllı, satvetli, reis’ anlamına gelen kelimelerin bir çeşidi olsa gerek^{AUE}

¹²⁴⁰ Bu kelime ‘hareketleri çabuk ve hafif kimse’ anlamında olan *saybır* ve *zaybak* (Yozgat) ile ilgili görünüyor.^{AUE}

¹²⁴¹ *Teyze*, ‘ananın kız kardeşi ki erkek kardeşi olan dayıya uyumludur’ = *tay* + *eze*; *dayı* + *hemşire*.^{AUE}

¹²⁴² Yazar bunu ŞEMSEDDİN SAMİ’ye uyararak ‘sahte yiğit’ anlamında *matamore* ile tercüme ediyorsa da bunun asıl anlamı ‘gerçekten yiğit’ demektir.^{AUE}

Örn.: *Es'ad, Rıf'at, Hıkmət beyler (Efendiler, ağalar);*
harbiye nâzırı ve bahriye nâzırı paşalar.

Üçüncü aynm: Cümle öbekleri

1168. Cümle öbekleri az çok açık bir biçimde bir *hüküm* ifade etmeye yarar. Bunun sonucu olarak da cümlede mantıki öğeler olarak bir *özne* ve bir *yüklem* bulunur.

Biz cümle öbeklerini iki çeşit olarak ayırıyoruz:

1. Asıl cümleler ki bunlarda biri *bağımsız* (tek başına veya *ana*) ve seyrek bir *bağımlı* (tabi, yan) hüküm bulunur. Bunların hem mantıkça hem dil bilgisi bakımından yüklemi, daima kişili bir fiil kipi veya bir ad ile gösterilmiş bulunur.

Örn.: *ev yandı* (tek başına hüküm¹²⁴³);

ev kırmızı (-dır) (tek başına hüküm);

çoban bilir ki ev yandı (*ev kırmızıdır*) (bağımlı hüküm).

2. *Cümlecik* (fiilimsi) öbekler *bağımlı* bir hükümü gizlerler. Bunun (mantıki) yüklemi, daima fiilin *bir sıfat-fiili* ile gösterilir.

Örn.: *Çoban (evin yandığını) bilir.*¹²⁴⁴

¹²⁴³ Birinci örnekte *yüklem* kişili bir fiil kipidir. Böyle olan cümlelere *fiil cümlesi* derler. Yükletine *fail (özne)* adı verilir. İkinci örnekte yüklem bir ad (sıfat) dir. Böyle olan cümlelere *ad cümlesi* derler ki yüklem bunda *haber* adını ve *özne* de *müptedâ* adını alır. Şu hâlde *özne* hem fiil cümlesindeki *özneyi* hem ad cümlesindeki *özne'*yi birden anlatan bir tabirdir. *Yüklem* ise hem fiil cümlesindeki fiili hem ad cümlesindeki *haberi* anlatan bir tabirdir. Cümlelerin her ikisinde de fiil veya ad hâlinde bir kelime olan yüklem ile *özne* arasında bir *yüklence*, *yükletiş isnad* var.^{AUE}

¹²⁴⁴ Fikrimizce “Çoban bilir ki ev yandı.” ile “Çoban evin yandığını bilir.” örnekleri biçimce ayrı iseler de anlamca aynıdır. Birincisinde “Ki ev yandı.” yan cümlesi, “Çoban bilir.” ana cümlesinin dolaysız tümleci olduğu gibi ikincisinde de “evin yandığını”, yan cümlesi yine “Çoban bilir.” ana cümlesinin dolaysız tümlecidir. Birinci *kı'li* biçim Türk dilinin cümle yapısına yabancı olan Farsçadan geçmiştir. İkinci biçim ise Türkün kendi cümle yapısının ürünüdür. Yazar bizce *yandığı* biçimindeki kipi aynı zamanda ad tamlaması hâlini alan sıfat-fiil olduğu için biçime bakarak ayırmış oluyor.^{AUE}

I. Bölüm: Cümle

1169. Görüldüğü üzere Türkçede cümle, tek başına ve bazen bağımlı cümle öbeklerinin her zaman büründükleri biçimdir.

Bunun sonucu olarak şunları ayırt etmek gerekir: 1. Bağımsız cümleler, 2. Bağımlı cümleler.

Aşağıdaki paragraflarda yalnız bağımsız cümlelerden söz edilecek ve böylece ortaya konulacak kurallar bağımlı cümlelere de hakim olup onlara da uygulanabilmektedir. Ancak bağımlı cümlelere dair özel düşünceler daha ileride (§ 1209 ve aşağısı) verilecektir.

I. Konu: Cümlelerin ögeleri

1170. Cümlelerin ögeleri şunlardır:

1. Yüklem (= cümlelerin esas ögesi);
2. Özne;
3. Tümleçler (dolaysız, dolaylı ve durumlu veya kuramlık);
4. Yardımcı veya belirtken ögeler:
 - a) Sıfat;
 - b) Belirtici tümleç.

1171. Yukarıda yazılı farklı ögelerden her birine ait olup kendilerini alelade olarak temsil edebilen kelime kısımlarını gösterir bir şemayı da ayrıca burada veriyoruz.

1. Yüklem: Fiil cümlelerinde fiilin kişili kipleri; ad cümlelerinde adlar (ve bazen de çekimsiz fiiller).

2. Özne: ad ve ad-fiiller.

3. Tümleçler:

a) Dolaysız ve dolaylı tümleç: adlar ve ad-fiiller.

b) Durumluk tümleci: Zarflar ve sıfat-fiil kipleri; bir zarf durumuna konulmuş ad ve ad-fiilleri.

4. Yardımcı veya belirtken ögeler:

a) Sıfat: Sıfatlar ve sıfat-fiiller.

b) Belirtici (tayin edici) tümleş: ad ve ad-fiiller.

I. Cümlelerin esas ögesi= yüklem

1172. Yüklem cümlelerin esas ögesi olmak sıfatıyla sona gelir.

Bu kural daha yukarılarda (§ 1063) kurulmuş olan genel ilkesinin sonucudur.

Bu kuralın yalnız şu hâller hariç, hiçbir istisnası yoktur.

1. Şiir dilinde:

Örn.: *Bekler çiçek açılmağ için ibtisâmını* (TEVFİK FIKRET)

2. Birkaç söylence de:

*Nağl ile bildiñ*¹²⁴⁵ *Brusanın bolluğunu*.

3. Genellikle açık bir ifadeyle konuşmada:

Örn.: *Bir su ver baña* veya düzcesi *Baña bir su ver*.¹²⁴⁶

1173. Yüklem niteliği, ad ve fiil cümleleri – Yüklem bir ad veya bir fiil olabilir.

Örnek olarak *ev kırmızı*'daki gibi.

Yüklem ad ise o cümleye ad cümlesi denir:

Örn.: *Allah kerim*.¹²⁴⁷

Yüklem (kişili kipte) bir fiil ise (örnek olarak *ev yandı*'daki gibi) o cümleye fiil cümlesi derler.

Örn.: *Kılıç kınını kesmez* (atasözü).

A) Ad cümleleri

1174. Ad cümlesinin yüklemi bir ad (özellikle bir sıfat) veya ad-fiil olabilir, adın ardınca bir bildirme eki gelebilir veya gelemes. Bu ad çekimli veya bir edatla birlikte olabilir (bk. § 1175).

Aşağıda yüklemi ad cümlesi olanlarına birkaç örnek veriyoruz:

1. Yüklem bir sıfat olur (En çok bu hâlde görünür.).

Örn.: *Astarı yüzünden pağalı* (söylence);

¹²⁴⁵ Bu kelime *bildik* okunacağına göre Fransızcası *nous avons eu* olmalı.^{AUE}

¹²⁴⁶ Bu düz kitap cümle yapısına göre düşünölmüştür; yoksa halkın çevrimli konuşmasında yerler hep değişiktir. Bir de yazarın “Bir su bana ver.” düzeni doğru olmadığı için biz onu düzelttik.^{AUE}

¹²⁴⁷ Fiil görevini göreceğ olan zamirler böylelerinde hep bilindiği üzere ünlü düşer: *ben hasta... annem yatağta... o keyfinde* vs. birinci ve ikinci kişi zamirlerinin eksiltilmesi yalnız bu geçmiş zaman kipine özgüdür. Üçüncü kişide ise her kipte ünlü düşer.^{AUE}

İslâmın şartı beştir.

2. Ad olur:

Örn.: *Bera'et-i zimmet asıldır* (Ceza hukukunda esas bir kural olup her isnad bir ispat ister hükmüne varır.).

kapunun hanadı kisenin ağzıdır (Atasözü olup “Sokağa çok çıkan çok para harcar.” demektir.);

Evdedir;

Ana'n hasta mı?

3. Zamir olur.

Örn.: *Bu şapka benimdir;*

hepsi senin için (ardınca bir edat gelen zamir).

4. Zarf olur:

Örn.: *Buradadır.*

Hatırlatma – Yüklem ilk zamanlarda ad-fille de olabiliyordu; fakat bütün bu kipler (bu cümleler) gitgide kişili kipler olmaya başladı (bk. § 1257 ve 625).

1175. Bildirme eki – Fransızcadakinden farklı olarak bildirme ekinin söylenmesi Türkçenin ad cümlelerinde mecburi değildir. Geniş zamanda isteğe bağlıdır:

Örn.: *Sen dede, ben dede; bu atı kim tımar ede* (atasözü). Krş. § 646.

Bununla beraber birinci ve ikinci kişilerde hemen her zaman kullanılır.

Örn.: *(ben) hastayım;*

(sen) hakkızsın.

Hatırlatma – Bu durumda *özne* olan zamir gereksiz olur ve kaybolur gider (krş. § 1187).

1176. Üçüncü kişi bildirme eki *-Dir* ve çokluğu *-DirLAr*’ın kullanılması yazı dilinde konuşma dilinden daha çoktur.

Örn.: *Allah kerim[+dir].*¹²⁴⁸

Örn.: *Nâgah bir leğlek hava yüzünde bir yılanı götürüb geçerken (yılandır) canı acısından depelenirken o ça'nın birisine dokunur dâhi (çandır) öter.*^{AUE};

Bir kıyâmet (şamata)dır kopar;

Bir ta'kidir başlar;

¹²⁴⁸ Eski Osmanlıcada olduğu gibi şimdiki Türkiye Türkçesinde de *+Dir* (şimdiki zaman veya tahkiyeli geniş zaman kipinde) çoğu zaman pekiştirme göreviyle kullanılır (Başka kiplerde de kullanıldığı yazarın sonradan verdiği geçmiş zaman kipli örnekte de görülüyor.^{AUE}).

Zavallının gönlünde bir yangın bir ateştir gidiyor;

kahvehânelerde bir ejderhâ sözüdür gidiyor (GÜRPINAR);

Yine krş. *oğlan ne yapsın bir şeydir oldu* (KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 46. s.).

Yine bakınız bu dil bilgisi kitabında başka bir örnek (§ 1338, a 2).

1177. Aksine öteki kiplerde ek fiil mecburi kullanılır:

Örn.: *Yorgun imiş;*

oğlum zâbit olacık.

Son örnekte, öteki Türkçe fiillerden hiçbir yolla ayrısı başkası olmayan *ol-* fiilinden yapılma kipler meselesine gelince bunların bulunduğu cümleyi ad cümlesi değil de fiil cümlesi saymak mümkündür.¹²⁴⁹

1178. Söylemeye lüzum yoktur ki bildirme eki genellikle ek fiil gibi cümlelerin sonunda bulunur.

1179. Fransızcada olduğunun aksine ad cümlesinde yüklem görevini gören ad, özneye göre mantıki olarak çokluk hâlinde olması gerektiği zaman bile teklik olarak kalır (krş. § 1185, hatırlatma).

Örn.: *Boğaziçiniñ manzaraları çok güzel.*

1180. *İsim cümlelerinde yükleme katılan +lar eki* – Şu söylediğimiz kuralın aksine eski dilde yüklem görevini gören addan sonra çokluk eki kullanılır olduğuna dair örnekler verilmektedir.

Örn.: *Zirâ birbirine mütezaddırlar* (Farsça *Burhân-ı Katı* çevirisinden);

Hey beyler biz hünk'ara hâ'inleriz.^{AUE} (DERVİŞ AHMED ÂŞIKI, *Âşık Paşazâde Tarihi*, 120. s.);

Biz zayıflar ve âcizlerüz.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 27. yap.);

Bilünki siz kâfirlersüz (aynı eser, 152. yap.).

Bugün de bildirme ekinin çokluğunu kullanmakla *mütezaddırlar* biçiminde aynı ögeler elde edilir (krş. § 1176); fakat bildirme eki çokluğunun sırası o sıra değildir.

1181. Farklı fiil gövdelerini içinde bulunduran basit kiplerin üçüncü kişi eklemindeki çeşitlilik (§ 623 hatırlatma) şununla açıklanır ki kişili kipler ilkin fiilden yapılma ad kiplerinden ibaret yüklemeleri olan ad cümleleri idi.

¹²⁴⁹ *Olaş* fiil adı güdük bir fiil olan *imek* fiil adında eksik kalan gelecek zaman kip görevini de görmesinin yanında, başlı başına tam bir fiildir; fakat *i-* gibi o da yardımcı bir fiil olup yalnız başlarına kullanılamaz. O da kendisinden önce bir ad (sıfat, zamir) alır ve bu bakımdan o da *i-* fiili gibi bildirme eki görevinde olup ad cümlesini meydana getirir. Bunu fiil cümlesi saymak anlam görevine bakmayıp biçime aldanmak olduğu fikrindeyiz.^{AUE}

Nasıl ki “O gidecek.” veya bildirme ekli “O gidecektir.” cümlesi ilkin “O gitmesi gerekli kimsedir.” biçiminde bir ad cümlesi iken (eksiz) *gidecek* (ve *-Dir* ekli) *gidecektir* kiplerini doğurmuş bulunuyor. Bu, niyetli gelecek zaman olan bir basit kipin teklik üçüncü kişisidir.

“Onlar gidecektir.” cümlesi, ilkin “Onlar gitmeleri gerekli kişilerdir.” biçiminde 1179. paragrafa göre meydana getirilmiş olup (sıfır ve *-Dir* ekleri) aynı kiplerin çokluk üçüncü kişi yerine kullanılmasını (çokluk hâlinde bir öznesi olmak şartıyla) mümkün kılmıştır: *gidecek(dir)*.

Öte yandan “Onlar gidecekler.” 1180. ve (bildirme ekli olarak) “Onlar gideceklerdir.” veya çokluk hâlinde bildirme ekli olarak § 1176 “Onlar gidecektirler.” cümleleri *+lAr*, *+lArdır* veya *+dİrlAr* biçimlerini meydana getirmiştir. Niyetli gelecek zamanın çokluk üçüncü kişisi için bu, beş biçim imkânını veriyor.

Birleşik kiplerde *+lAr* eki *-(i)di*, *-(i)se*, *-(i)miş*ten önce de gelebilir. Yine *deyil(i)diler* denildiği gibi *deyillerdi* de denilir.

1182. Bu geçen sergileyiş bize şu iki gözlemi yapmamıza imkân tanımaktadır:

1. Çokluk eki Türkçedeki ad cümlesinin yüklemine (*-Dir* eki ne kadar değilse o da o kadar) esaslı bir öge değildir;

2. Onun böyle bir cümlede belirli bir yeri olmayıp *-Dir*’ın bazen öncesine bazen de sonuna getirilir (krş. § 196).

1183. Çokluk eki 1180. paragrafta gösterilen yapılanmalara benzeşme yoluyla bazen de değişmez edatlardan sonra getirilir.

Örn.: *Elyevm Kûban ve Kırım da umûmen kabâ’il-i Tâtâr Şâhin Girayı ‘ademi kabul ve Rusya ‘askeriyle muhârebeye ikdâm üzerelerdir*^{AUE} (*Cevdet Paşa’nın Tarihi*’ne geçirilmiş olan XVIII. asra ait bir vesikadan alınma).

Burada *+lAr* eki *üzere* edatı (krş. § 897) ardınca gelmiştir.

Aşağıdaki cümlelerde saygı ve nezaket için olan çokluk eki bulunma hâl ekinden hemen sonra gelir (krş. § 1358).

Efendiler evdeler mi?;

Evet buradağlar;

Neredeler?

Yine karşılaştırmın şu ifadeyi:

Hayır evde deyiller (veya evde yoklar).

Eski Osmanlıcada nezaket için olan bir çokluk ekine başka bir örnek: *eyûler ve hoşşarmısız* (MENINSKI, *Inst.*, 4. s.).

Aşağıdaki ifade tarzında ise besbelli Osmanlıcaya has bir şey görünmüyor:

Hoş geldiñizler^{AUE} (SÜLEYMAN HAKIM ATA, 1.403).

1184. Eski Osmanlıcada yüklem Arapça bir sıfat biçiminde olduğu zaman bu, daha yukarılarda belirtici öbekler (§ 1137 ve 1140) dolayısıyla bildirilen kurallara uygun olarak özne ile cins ve sayı bakımından uygunluk hâlinde bulunur idi.

Örn.: *Hâlâ vâlidesi hayatda olup anda sâkine imiş*^{AUE} (MEHMED EFENDİ, *Sefâret-nâme*, XVIII. yüzyıl);

Sâhlar öyle mültefite ki güyâ yekpâre görünürdü (aynı yer).

Uyarı – Daha ileride, 1197’den 1208’e kadar olan paragraflarda özel bir tipteki ad cümlelerinden söz edilecektir.

B) Fiil cümleleri

1185. Bir fiil cümlesinin yüklemi daima kişili bir fiil kipi biçiminde görünür.

Bu fiil kipi basit veya birleşik bir kip olabilir. Daha yukarılarda çekim sebebiyle (§ 627 ve aşağısı) fiil cümlelerine dair örnekler görülmüştü.

Hatırlatma – Özne çeşitli dahi olsa fiil teklik kalabilir (krş. § 1179).

Örn.: *Şehrimize beş tabur geldi*.

Özne belirsiz olduğu zaman (krş. Fransızcanın belirsiz zamiri olan *on*’u), fiil (şimdiki Bulgarca ve Yunancada olduğu gibi) çokluk üçüncü kişi olur.

Örn.: *Teklifimi kabul etmediler*.

Teklik üçüncü kişide tümlecini edilgenliği sebebiyle de kullanılabilir.

Örn.: *Orada birkaç gün oturuldu*.¹²⁵⁰

II. Yüklet (özne¹²⁵¹)

1186. Genellikle şu değişmeli adlar özne olarak kullanılır.

1. Asıl adlar: Adlar, ad olarak kullanılan sıfatlar ve zamirler.

Örn.: *Korku dağları aşırır*¹²⁵²;

¹²⁵⁰ *oturuldu* fiilinin Fransızca karşılığı *on sejourna* olsa gerek, buna yazarın verdiği *on resta* karşılığı ise Türkçede *kalındı* olacak.^{AUE}

¹²⁵¹ Buna verilen Türkçe *özne* tabiri, diğer bir çeşidi olan *yezne* gibi ‘damad’ anlamındadır. Bununla münasebeti yoktur. Biz üzerine bir şey yükletilecek ‘varlık’ anlamındaki bu kelimeyi ise daha uygun buluyoruz, bk. *Kitab-ı Dede Korkud, yüklet* ‘eşya yükletilecek (hayvan)’.^{AUE}

¹²⁵² Bizim bildiğimiz bu atasözü “Korku dağları bekler.” biçimindedir.^{AUE}

Tatlı dişe düşmen acı mı 'deye dost;

Kim bilir?

2. Çekimsiz fiiller (fiilimsileri) içinde çekimli olanlar; yani fiil adları, iş adları ve ad olarak kullanılan sıfat-fiiller.

Örn.: *Arıdan bal alımağ her keşin kârı deyildir* (atasözü) (özne, burada fiil adı *alımağ*).

Yalan söyleyen unutgan¹²⁵³ olmamağı (atasözü) (Burada özne ad olarak kullanılan sıfat-fiil söyleyen).

İş adı fail olan örnekler için bk. § 1271 ve aşağıları.

1187. Ayrıca öznenin söylenmediği durumlar – Özne, dil bilgisi bakımından bir kişi (birinci, ikinci ve üçüncü kişi) kavramıyla gösterilmiş olduğu zaman, başka birçok dilde olduğu gibi genellikle başlı başına bir kelime (bir kişi zamiri) ile ifade edilmek istemez. O zaman kişili kipin (aslında bir zamir ögesi olan) eki, kişisi ve dolayısıyla özneyi bildirmeye yeter. Başka türlü söylemek gerekirse kişili kiplerin özneleri kendileri içindedir (krş. § 300).

Bununla beraber sözün açıklanması veya bizzat kişi üzerine dikkati çekmek gerekiyorsa kişi zamiri de ayrıca söylenir.

Örn.: *Ben ağlarım sen gülersin.*

1188. Teklik üçüncü kişide fiilin mantıki öznesi diye Fransızcadaki tarafsız işaret zamiri olan *ce*, *il*, *celā* krş. kişisiz denilen *il paraît*, *il se: peut*; yani olabilir, öyle görünüyor gibi cümleleri ile ifade edilenlere benzer *belirsiz* bir kavramı dahi olduğu zaman kişi eki yeterlidir.

Örn.: *Bitdi;*

Bitdi gitdi;

Oğur olağandır, yapılabılır 'olabilir, uygundur, makbulümdür';

olmaz 'iyi, uygun değildir, yasaktır, olur, yapılır şey değildir, yapmayın' (krş. § 1205 2.);

olmadı 'iyi, uygun, istenildiği gibi olmadı, hoş. gitmiyor, iyi değil, hata ettiniz, kötü yaptınız';

yeter;

yetiştir;

elverir;

¹²⁵³ Sert ünsüzlerden biri olan *t*'den sonra *g* değil *ğ* okunur.^{AUE}

ister; bu kelime için bk. § 979;

istemez.

Krş. Eski Osmanlıcada *ķayırmaz*¹²⁵⁴ ‘önemi yok, varsın olsun’, şimdiki Türkiye Türkçesinde *zarar yok, be’is yok*. Arapça, Suriyece *mā bisāyil*; şimdiki Yunancada *zem-birāzi*.

Krş. *āç* (hiç) *buşmaz hiç ziyan vermez* (FERİDUDDİN ATTĀR, *Tezķiratū’l Evliya*, 53 ve 375. s. ve çevirisinin 31. sayfasında, uyarı) PAVET de COURTEILLE ve RADLOFF’a göre *buşmak* fiil adı ‘berbat olmak, bozmak, daralmak’ anlamlarına ve (*Divanū Lugati’t-Türk*, II, 11) ‘canı sıkılmak, usanmak’ anlamlarındadır (krş. § 1343 aşağıları.).

Bu tarzda ifade çoğu zaman gereklilik gövdesi olan kiplerle kullanılır. Krş. § 642; yine krş. kişisiz cümlelere dair örnekleri § 1230 ve aşağısı ve § 1241.

1189. Bunun aksine Fransızcanın *il pleut, il neige, il tonne, il fait tel ou tel temps* yollu ifadelerinin karşılıkları Türkçede söylenilir bir öznesi olan cümlelerle yapılır.

Örn.: *yağmur yağıyor*;

ķar yağıyor;

ğök gürleyor.

Yine krş. § 1185, hatırlatma

III. Tümler

1190. Birbiri ardınca farklı ad hallerini incelemiş olduğumuz ad konularında (§ 258’den 283) dolaysız, dolaylı ve durumluk tümler üzerine birtakım talimat görülecektir.

Bişim bilgisince sınıflamanın tümler mantıkça sınıflama ile çerçeveslendirilmesi için şunları akılda tutmalı ki:

Dolaysız tümler, yükleme hâlini veya yalın hâlini alır;

Dolaylı tümler edatlı veya edatsız yönelme hâli veya ayrılma hâli (veya edatlı mutlak) hâlini alır;

Durum tümleri edatlı veya edatsız bulunma hâli ve (sebepl anlamlı) ayrılma hâli ve edatlı mutlak veya göreceli hâlini alır.

¹²⁵⁴ Belki aslı ‘kaygu vermez’ anlamındadır. ^{AUE}

IV. Belirtkenler (Cümlelerin geçici ögeleri)

1191. Cümlelerin bütün ögelerinde bir belirtken bulunabilir; yalnız fiil cümlelerinin yüklemi hariçtir. Bu, ad olmadığı için belirtici bir öbeğe dâhil bulunamaz.

Daha önce § 1066 ve aşağısı paragraflarda belirtkenlere dair bir konu geçmişti.

II. Konu: Ad ve fiil cümlesinde ögelerin sırası

1192. Bir cümledeki farklı ögelerin yerlerinin sırası incelenmeden önce şuna dikkat etmek gerekir. Yardımcı ögeler cümlelerin bütününe nispet edilerek belirtilmiş değildir; bunlar yalnızca ait oldukları cümlelerin ögelerinden önce gelirler.

1193. Öte taraftan tümleçler özneye değil, yükleme ait olduklarından o yükleme bir öbek meydana getirmeye eğilimlidir. Biz bu öbeğe yüklem öbeği adını veriyoruz (Bilindiği üzere yüklem 1063. paragrafta bahsedilen kurala göre bu öbeğin sonunda yer alır.).

Bunun sonucunda cümlede son çözümlemede iki parçaya kadar çıkarılır: Yüklem öbeği ve özne (Özne yüklemden önce yer alır.).

Bundan da şöyle bir şema çıkar:

$$\text{Özne} + \overbrace{\text{Tümleçler} + \text{yüklem}}^{\text{Yüklem öbeği}}$$

1194. Tümleçler şu esasa göre yer alırlar: Tamlayan bağ ne kadar doğrudan doğruya olursa tümleç o kadar yükleme yakın olur.

Bundan da şu farazi düzen çıkar:

$$\begin{array}{c} \text{Özne} + \overbrace{\text{Durum tüm.} + \text{Dolaylı tüm.} + \text{Dolaysız tüm.} + \text{yüklem}}^{\text{Yüklem öbeği}} \\ \text{Örn.: Ben} \quad \text{yarın} \quad \quad \quad \text{size} \quad \quad \quad \text{bunu} \quad \quad \text{göndereceğim.} \end{array}$$

1195. Bu farazi sırayı buraya koyduk, hâlbuki kullanışta bu sıra iki durum dolaısıyla çoğu zaman nakşedilmektedir:

1. Zaman ve yer bildiren durum tümleçlerine öznenen önce yer verilmesi durumudur. Şu şekilde söz buradan çıkıyor:

Zamanlık durum tümleci + yer durum tümleci + özne + başka durum tümleçleri + dolaylı tümleç + dolaysız tümleç + yüklem.

Örn.: *Geçen cum'a günü - cāmī'imizde - meşhur bir vā'iz - kemāl-i harāretle - ehāliye - birtakım güzel şeyler söylemiş.*

1196 – 2. Birinci kişi, ikinci kişinin dikkatini çekmek istediği kelimeye yükleminden hemen yanında yer verme durumu.

Bu yer değiştirme, özne de dâhil cümlelerin bütün öğelerinde söz konusu olabilir.

Dolaysız tümlece örnek (Bu takdirde kelimelerin sırası alelade sıra ile karışmış olur.):

Yarın ben size bunu (başka şeyi değil) göndereceğim.

Durum tümlecine örnek:

Ben bunu size yarın (başka gün değil) göndereceğim.

Özneye örnek:

Yarın bunu size ben (başkası değil) göndereceğim.

Dolaylı tümlece örnek:

Ben bunu (yarın^{AUE}) size (başkasına değil) göndereceğim.¹²⁵⁵

Birinci kişi falan veya filan kelime üzerinde ısrar etmeden bir cümlelerin yalnızca objektif bir biçimde söylenmiş olması nadir olduğu için daha yukarılarda verilmiş olan esas sık sık uygulanmış bulunmakta ve farazi olarak düzenli olduğu bildirilen sıraya nadiren riayet olunmaktadır.

III. Konu: Özel örnekte bazı ad cümleleri

1197. Aşağıda iki çeşit ad cümlesi üzerine bazı ayrıntıları vereceğiz:

1. Yüklemi *var* veya *yoğ* kelimelerinden biri olan cümleler.¹²⁵⁶

¹²⁵⁵ Kitabın başlarında *fonetik* (ses bilgisi) sözünde bir cümledeki öğelerden hiçbirinin normal sırası bozulup önemi vurgulayan kelimelerin fiilin hemen yanına getirilmesine de ihtiyaç kalmadan yalnız ilk hecesi üzerine vurgu yapmakla nasıl bu söylenen görevi oynamakta olduğu söylenilmişti.^{AUE}

¹²⁵⁶ Sıfat olan bu kelimeler her sıfat gibi yüklem olduğu zaman bildirme ekleri söylenik veya

2. Yükleme *demek* fiil adı olan cümleler.

I. Yükleme ‘var’ veya ‘yok’ kelimelerinden biri olan ad cümleleri

1198. *Var* kelimesi hem var olan hem de varlık bildiren bir kelimedir. *Yok* kelimesi de (hem yok olan hem de yokluk^{AUE}) yokluk bildiren bir kelimedir.

Bu iki kelime (anlamlarına göre^{AUE}) bazen sıfat bazen ad olarak kullanılır.

Örn.: *Çün anıñdır her yogu var eylemek^{AUE}* (AŞIK PAŞA (ölümü hicri 710 = 1310-1311)’nın bir nazmından alınmış);

(*Ağlah*) *dilese cümle ‘âlem-i bir anda yok eder ve dilese girü var eder^{AUE}* (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 3. s.);

Vara var yoğa yok denilir;

yok pañasına ‘hiç kâr etmeden, hiç yere, çok ucuza’;

yok yere ‘hiç yere, boş yere, boşuna’ krş. şu anlamdaş ifadeleri: *bihüde yere*, *lüzümsüz yere*, *‘abes yere*);

Malını yok yerlere virüb^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 128. yap.^{AUE}).

Hatırlatma – *var* kelimesi bazen *var olan kadar, olanca* gibi bir bütünlük anlamını da verir:

Örn.: *Var kuvveti ile ‘olanca kuvvetiyle’* (krş. § 926, hatırlatma);

Varını veren utanmaz;

On biñ ‘azab ve yeniçerisiñin var ile^{AUE} (yeniçerisinin varı ile) (ROUEN, 1493 yazmaları, 50. yap.);

Bizi yağma kılub kilârimizde varnı? almışlar^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 257. yap.).

var kelimesine *yok*’u eklemekle bu ifadeleri pekiştirmek mümkündür.

Örn.: *varım yoğum*;

Vara yoğa gülen yahod ağlayan bir çocuk;

vara yoğa karşıma.

1199. *Var* ve *yok* kelimeleri, şunları ifade ettikleri zaman ad cümlelerinin yüklemi olarak kullanılır:

1. Bir kavramın mutlak varlığını veya yokluğunu.

Örn.: *Ağlah var(-dır)*;

gizlenik kalabilir. Burada bunların böylece ayrılmaları belki Fransızcanın *il y a*, *il n’ y a* *pas* gibi fiillerini hatırlatıyor; yoksa bunlar Türkçede *annem hasta*, *çocuklar mektepte* vs.’den farklı değildir.^{AUE}

Ne var?;
Ne var ne yok?;
Bir şey yok;
Kimse yok;
Şüpheli yok (-tur).

Hatırlatma – Herhangi bir hadiseden biri bir müddet ve fasıla geçtiğini bildirmek için aynı yapılanma kullanılır.

Örn.: *Harb başla ya! tamam dört sene var (-dır).*

Bununla beraber aynı ifadeler, ek-fiil ile de olur.

Örn.: *Sekiz aydır devlet-i aliye cezāir¹²⁵⁷ den bir cevap getirdemedi* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 262. s.). Bu örnekte şöyle de denilebilirdi: *Sekiz aydan beridir...*¹²⁵⁸

1200. 2. Bir kavramın herhangi bir yerde varlığını (veya yokluğunu) – (yerleşen varlık).

Fransızcada ve çoğu Avrupa dillerinde bu gibi durumlar için kişisiz biçimler vardır: *il y a* (krş. Yunanca *ἔχει*, Bulgarca *Има*).

Türkçede, öteki dillerde olduğu gibi özne (= varlığı işaret edilen kavram) çoğu zaman belirsiz bir tanımlık edatı veya bir sayı adı ile beraber olarak belirsiz bulunur.

Örn.: *Bu derede bir (on) ev var(-dır);*
Bu kışlada beşyüzelli asker var(-dır);
Buyurun, efendim, bizde her şey var(-dır).

Hatırlatma – Mesele bir kavramın hatta var olduğu özelliğini düşündürmeden yalnızca onun mahallileştirilmesi, onun nerede olduğunun bildirilmesinden ibaret ise *var* kelimesi faydasız kalır ve *yok* kelimesi ise yerini *değil* kelimesine bırakır. Bu takdirde özne genellikle belirli, hüviyeti belirtilmiş (varlığı daha önceden bilinen) bir kavramdır.

Fransızcada, Türkçede ve başka dillerde olduğu gibi ek fiil ile yapılır:

Örn.: *Evim bu derede(-dir).*

Olumsuzunda:

Evim bu derede değil(-dir).

Bununla beraber bazen bu ifadelerde bile *var* ve *yok* kullanılır.

¹²⁵⁷ Bu kelime *Algerie* karşılığı ise *Cezayir* gibi büyük harfli olacak... yok, eğer 'Adalar' demek olan *İles* karşılığı ise böyle kalacak.^{AUE}

¹²⁵⁸ Bu cümlemin de aslı şöyle olmalıdır: *Sekiz aydan beridir ki...*^{AUE}

Örn.: *Ferah ferah otuz yaşında varsın* (FAİK REŞAD, *Külliyyât-ı Letâif*, 313. s.)¹²⁵⁹
(krş. bir başka örnek § 893).

Efendi evde yoktur (krş. § 1183).

1201. 3. Bir veya birçok başka kavrama *mülk* (â'id) olan bir veya birçok belirsiz kavramların varlığı (veya yokluğu) (ad tamlaması için bk. § 1091).

Çoğu Avrupa dilinde (ve başlıcası Balkan dillerinde) olduğu üzere Fransızcada da bu durumda *avoir*¹²⁶⁰ fiilinin kişili kipleri bulunur.

Mülk edinilen (tamlanan olan) şey cümleinin öznesi olup kendisine bir iyelik eki (= malik olana: tamlayan iyelik üçüncü kişi zamiri krş. § 233) ilave edilmiş bulunur. Sahip olan aynı cümlede ifade edilmiş ise mülk olan (tamlanan) ile bir ad tamlaması¹²⁶¹ meydana getirir.

Örn.: *Bir (on) evim var(-dır)*;

Neñiz var?;

Zenginiñ malı, züyürdün evlâdı var (atasözü).

Var ve *yok* kelimelerinin iş adlarıyla böyle bir kullanımına bakınız (§ 1284).

Hatırlatma – İş yalnızca bir *ad tamlaması* kurmaya (bir kavramın başka bir kavrama ait olduğunu bildirmeye) gelince, *var* kelimesi faydasız kalır (krş. § 1200 hatırlatma) ve *yok* kelimesinin yerini *deyil* kelimesi alır. Özne (= mülk edinilen kavram) belirli, hüviyeti bilinmiş bir kavramdır. Varlığı daha önceden bilinmiş olduğu için *var* kelimesiyle ifade edilmek istemez: iyelik ekini almaz. Sahip olan (tamlayan) ise ilgi hâli, yüklem olur.¹²⁶²

Örn.: *Bu ev benim(dir)*.

¹²⁵⁹ Dikkat edilecek bir şey de bu örnekte ek fiilinin ikinci kişi durumunda olmasıdır. Bu istisna bir hâldir; çünkü ek fiili *var* ile beraber olduğu zaman genellikle üçüncü kişi durumunda olur. Bu mesele hakkında bakınız § 1205'in baş taraflarına.^{JD}

¹²⁶⁰ Fransızcanın *avoir* fiilini Türkçeye çevirirken bir iyelik (bir temellük) fikri bildirip bildirmediğine bakmak ister: Nitekim "J'ai votre livre dans mon tiroir." gibi bir cümle "Kitabınız çekmecemdedir." biçiminde tercüme edilir.^D

¹²⁶¹ Bu ad tamlaması (birinci sözcüğü ilgi hâli ekli olarak) bizim *ârizi* (yardımcı) dediğimizdir (krş. § 1101).^{JD}

¹²⁶² Alelade basit adlar (sıfatlar, zamirler vs.) özne görevinde bulunduğu gibi bir ilgi hâli fikri bildiren ve birleşik ad gibi olan ad tamlamaları da bu görevi görebildikleri için bizce burada söylenecek asıl söz öznenin böyle bir ad tamlamasından ibaret olduğudur; yoksa bu cümlede başka kayda değer bir özellik görmüyoruz:

Baňa âit (bir) ev var(dır)= *Bir evim var (dır)*;

Size âit ne var= *Neñiz var*;

Zengine ait mal, zügürde ait evlâd var= *Zenginiñ malı, zügürdün evlâdı var*.^{AUE}

1202. Daha önce geçen paragraflarda söylenilen örnekleri biz daima şimdiki zaman kipinden olanlarını düşünerek almıştık. Diğer zaman kiplerinde (krş. § 1177) *var* ve *yoğ* kelimeleri; ancak *-i- (§ 559 ve aşağısı) eksiltilmiş (nakıs) fiil kiplerinden biriyle beraber gelen bir ek fiili olduğu zaman kalabilirler.

Örn.: *Bu cümle ‘âlem yoğ iken (yoğiken yerine) ol (Ağlah) var idi*^{AUE} (Eski Osmanlıcadan alınmış bir örnek (*Risâle-i Birgivi*, 3. s.; mutlak varlık krş. § 1199)).

Şimdi otuz yaşında vardı (TONIN’in ayrılması, Nu. 1900, col. 5; mahallileşmiş varlık krş. § 1200, hatırlatma); krş. § 1205.

Sen evde yoğuduñ (mahallileşmiş varlık);

Vüzeranıñ üç tuğları var imiş [ad tamlaması için krş. § 1201];

Varsa puñuñ olurum kuñuñ yoğsa puñuñ kapudır yoluñ (söylence).

1203. *İş, ol-* fiilinden yapılmış kiplere gelince, *var* kelimesi ortadan kalkar. Bundan çıkan sonuç şudur ki *ol-* fiili hem 1. ‘Önceki hâli bırakıp yeni bir hâle girmek. 2. *exister* anlamlarına (**var olmağ* yerine) gelir ve *olma-* fiili de hem bir önceki hâli bırakıp yeni bir hâle girmemek anlamına hem 2. *ne pas exister* anlamına (**yoğ olmağ* yerine) gelir.

Örn.: *Kimse olmasın! Yolu kapamayınız*;

Bizde ma‘ârifin derdi mu‘ayyen bir meslek olmamasıdır.¹²⁶³

Hiç bir gelip giden olmadı. (Daha önce geçen bütün örnekler 1199. paragrafta gösterilen örnektedir [mutlak varlık].);

Bu babda yanlışınız olmalı (1201. paragrafta gösterilen örnek örneğinde [ad tamlaması varlığı].).

Krş. *olan* sıfat-fiili için § 762, hatırlatma Yine krş. *var*’ın anlamdaşı *olanca* § 926 hatırlatma.

Hatırlatma – Bununla beraber şu ifadede *var* kelimesi (*a*’sı uzatılarak^{AUE}) *ol-* fiilinin buyruk kipiyle beraber kalmıştır: *var ol (oluñ)*.¹²⁶⁴

¹²⁶³ “Maarifin belirli bir meslek olmaması” ibaresi belki yazarca “maarifin belirli bir mesleği olmaması” yerine yanlış anlaşılmış olacak. Fransızca “maarifin muayyen bir hareket hattı olmaması” yolunda tercüme edilmiştir. Hâlbuki bundan anlaşılmaması gereken anlam bizce “maarifin belirli bir meslek hâlinde olmaması” biçiminde olsa gerek.^{AUE}

¹²⁶⁴ *Vâr olsunlar* da böyledir: *sağ ol, berhurdâr ol* gibileri de buna benzer. Bunlardan başka *ol-* fiili, üst yanlarında birtakım hastalık adlarıyla beraber de kullanılabilirler. Bu takdirde o hastalık adları ‘o hastalığa tutulmuş hasta’ anlamında sıfat görevinde bulunurlar: *Nezle, öksürük, bronşit, apandisit, verem, yılancık, boğmaca + olmağ* ‘nezle hastası (nezleli), öksürüklü, bronşitli, apandisitli, veremli, yılancıklı, boğmacalı olmak’. Bk. ayrıca *oldum*

1204. *Yok* kelimesinin kullanımındaki özel durumlar – Bazı sıfatların belirsiz cümlelerde *yok* kelimesinin ardınca (olumsuz bildirme eki görevini gören bir zarf olan¹²⁶⁵) *deyil* kelimesi gelebilir.

Örn.: *Hâkan-ı mahlû 'uñ tarafdârları yok deyil.*

Yok mu? ifadesi bazen, 'daha önce söylenen bir ada dikkati çekmek için bir pekiştirme' anlamıyla da kullanılır.¹²⁶⁶

Örn.: *Istibdâd devrinde o gölgesinden korkan meskinler yok mu? Şimdi her biri bir gazanferi hürriyet kesilmiş;*

Allahdan korkmak, halktan utanmak yok mu?

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada aynı anlamda *ki var* esas anlamıyla *qui existe, qui est* ifadesi kullanılırdı.

Örn.: *Ve bu Yankö Ibni Madyan ki vardır*^{AUE} (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 54. yap.);

Amına nasârâ dahi ki var anlarıñ adını Bavlas (Pavlos yerine) tagyir eyledi^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 164. yap.).¹²⁶⁷

1205. Eski Osmanlıcada *var* ve *yok* kelimelerinin özel kullanım durumları.

1. *Var(dır)* ve *yok(dur)* kelimeleri bir uzaklığı, uzunluğu bildirmek istenildiği zaman *hadar* kelimesinden sonra getirilerek bazen *-Dır* ve *deyil (dir)* yerine kullanılırdı.

hadarlı veya *hadarsız* olarak bir adamın yaşını bildirmeye yarayan ifadelerde de böyledir. 1200 ve 1202. paragraflardaki iki örneğe bakınız. Bilindiği üzere Türkçede uzaklık, uzunluk ve yaş fikirleri bazen birbirine karışıyor (krş. § 481 ve 892).

o'la' 'var oldum olalı'^{AUE}

¹²⁶⁵ *Deyil* ad cümlelerinde yüklem hâlinde bir zarf olur. Onun asıl bildirme eki yine kendisinden sonra söylenik veya gizlenik bir *-dır*'dır; yoksa buna olumsuz bildirme eki demek bilmem ne kadar doğru olur.^{AUE}

¹²⁶⁶ Bu yolda bir cümle çalımı yol soranlara yol göstermek için çok kullanılır ki o zaman *yok mu* tabiri sağlık verilen nişan noktaları adından sonra getirilir. Suriye Araplarınca aynı durumlarda (yine bu anlamda olan) *mā fi?* tabiri kullanılır.^{JD}

Yok mu kelimesi 'madem ki senin gibi usta, yaman bir adam var' anlamıyla konuşma dilinde kullanılır. *Sen yok musun sen, alimallah hepsinin hakkından gelirsin.*

Yok mu?'daki *mu* eki tasdikli bir sorma anlamındadır.^{AUE}

¹²⁶⁷ Bu, yazarın dediği gibi 'yok mu' anlamından ziyade *haniya* anlamına yakın gibi geliyor: *Bu Yanko Ibni Madyan ki vardır* "Haniya Yanko Ibni Madyan adında biri vardır.", *Bu Yanko... Ama nasârâ dahi ki var anların adını Bolis tagyir eyledi* "Haniya daha (birtakım) nasârâ vardır...". Sonra buradaki *ki var*'lar *var ki*'lerden çevrilmiş değil, anlama göre böyle kullanılmıştır.^{AUE}

Örn.: Pâris şehri nefselemerde İstanbul kadar yokdur lakin binâları üçer dörder kat oлуб... (MEHMED EFENDİ, Sefâret-nâme, 38. s.)^{AUE},

(Versay'da) bir kebir havuza daği geldik vasatında şadırvanı bir kısır kadar var^{AUE} (aynı eser, 48. s.);

Bir gözü bir inek gözünün üçü kadar varıdı (TAMBURI ARUTIN, Nadir Şah Tarihi, 6. s.);

Tahmas kұлunuñ ordusu ne kadar vardı (aynı eser, 35. s.).

2. Yönelme hâlinde bir ad ve bir fiil adıyla veya şart fiilli bir bağımlı cümlesiyle beraber bulundukları zaman var(dır) '(izin) vardır, olur, caizdir, müsaittir, meşrudur' anlamlarını ve yok(dur) 'olmaz, yasaktır'¹²⁶⁸ anlamlarını bildirir.

Örn.: Vardır ol veliye dilerse depeleye dilerse diyet ala... emmâ bizüm imamlarımız demişlerkim veliyâ diyet almak yokdur^{AUE} (1426 yazmaları, 106. yap.);

Hâyize (aybaşı)^{AUE} ya nüfesâ (lôhusa)^{AUE}: ya tahta yazmak var mı, yok mu^{1269AUE} (Hulviyât-ı Şâhî, 67. yap.)¹²⁷⁰

II. Yükleme 'demek' kelimesi olan ad cümleleri

1206. *demek* fiil adı bir ad cümlesinin yüklemi olarak her kipte bulunduğu zaman; o kipin daima üçüncü kişisinde kullanılmak üzere kullanılır ve bu signifie,

¹²⁶⁸ *olur* ve *olmaz* kelimelerinin de böyle bir anlamı vardır (§ 1118):

eski dostumdur, gitmemek olmaz.^{AUE}

¹²⁶⁹ Yazar, *tahta yazmak* tabirini (Kur'an'dan birtakım ibareleri); 'güzel yazı ile yazmak' anlamıyla; fakat şüpheli bir soru işaretiyle kaydediyor. Bu durumlarda olan bir kadın için olur mu olmaz mı diye düşünürken bu *tahta yazmak* tabiri hakkında yazar tarafından verilen tercüme yerinde bulmuyoruz. Yalnız bunun ne olabileceği hakkında geniş bir kanaat edinmiş olmamakla beraber şöyle düşünüyoruz: Bk. 3 A. Wooden book-cover REDHOUSE.

a) *tahta* kelimesinin çeşitli anlamlarından biri de eskiden 'kitap cildi' idi. *yazmak* fiil adının ise şimdi de bazı yerlerde olduğu gibi eskiden 'yaymak, açmak' anlamı da vardı. Şu hâlde bu cümle "Öyle nâpak durumda kadınlar için örneğin bir mushaf cildi ele alıp açmak olur mu olmaz mı?" anlamına yazılmış olabilir. Nitekim Kur'an-ı Kerim cildi hakkında şöyle buyurulmuştur; *Yani ona ancak pak olanlar el sürebilir.*

b) Arap harfleriyle *yazmak* kelimesindeki z'nin bir nokta ziyadesiyle aslında r olması mümkündür. O zaman 'tahta yarmak' gibi bir mana alır; fakat biz bu şıkkı birincisi kadar kuvvetli bulmuyoruz.^{AUE}

¹²⁷⁰ Olumsuzluk zarfı olarak kullanılan *yok* kelimesi için bk. § 375, hatırlatma: *yoksa* kelimesi için bk. § 467.

Şunu da ilave edelim ki bazen *yok* kelimesi öncekisiyle zıt olarak bir faraziye bildiren şart cümlelerinin başında bulunur:

yok eğer gelmezse... veya yok, bilakis gelmezse...^{JD}

signifiait.. veut dire... vs. karşılığı olur.¹²⁷¹

Örn.: *Far(i)side at demektir* (= Farsçada *esbat* anlamındadır.^{AUE});

kana ‘at demek; bunda [*kanā*‘at kelimesinin Fransızcadaki karşılığı *conviction*’dur.].

Bu ne demek (=Bu ne anlamına?^{AUE});

Ne demek (Bu nasıl şey! – Asıl anlamı ‘bu ne’ anlamındadır.^{AUE});

Taklidi seyf kılıc kuşatmak demektir (AHMET RASİM, *Osmanlı Tarihi*) (Bu Osmanlı padişahlarına taç giyme yerinde yapılan bir merasim adıdır.);

‘*kapu kulu*’ *hassa* ‘askeri demek idi (AHMET RASİM, *Osmanlı Tarihi*).

1207. Bu ifade tarzının kökeni her birinin de sonunda *demek* bulunan iki terimli bir cümleden ibaret daha tam bir biçimdir:

Örn.: *Efk’arı umûmiye demek, ben demektir* (XIV. LUI’nin şu meşhur beyanatının uygulama yollu tercümesi: *l’opinion publique c’est moi*). Krş. § 1214, son örnek.

Yani birinci öğelerdeki *demek* kaldırılmak suretiyle bundan önceki paragrafta verilen ifadeler meydana getirilmiş bulunuyor.

1208. Aşağıda, aynı menşee bağlananlara örnek olarak daha birkaç deyim veriyoruz:

Bu ne demek sözdür? (*Ne demek* kelimeleri burada hakiki bir belirtken olarak kullanılmıştır.)¹²⁷²;

Demek, demek ki... , demek oluyor ki... bu şu anlamdadır ki anlaşılan, anlaşılan şu (dur)ki... , şu hâlde...

Bunlarda *demek* kelimesi bir zarf değerindedir (krş. Arapça; *ya‘nî* Rusça *значить*).

Demek (oluyorki) siz derse devâm etmeyeceksiniz (ŞEMSEDDİN SAMİ).

¹²⁷¹ Bizce bu birinci öğedeki *demek* kelimesi, ikincilerde olduğu gibi yüklem görevinde olmayıp özne görevini görmektedir. Bunlar asıl kendi anlamıyla ‘söylemek’ karşılığı olup cümlede *söz* kelimesine denktir:

Efkârı genele (demek) ben demektir = *efkârı genele (söz) ben anlamındadır*. Bununda aslının şöyle olması gerekir: *Efkârı genele demek, ben demek*(le bir)dir.^{AUE}

¹²⁷² Yazarın verdiği bu örnekte bir yanlışlık olacak. Böyle bir cümle Türkçede söylenmez. Bu olsa olsa ya *bu nasıl söz*, *bu söz nedir* biçiminde veya *bu ne demek(dır)* biçiminde kullanılır; yoksa yazarın dediği gibi *demek* kelimesinin *söz* kelimesine belirken (sıfat) olarak kullanılması olmuş değildir; bu takdirde bütün bu örneği buradan çıkarmak yerinde olur.^{AUE}

IV. Konu: Bağımlı cümleler

1209. Bilindiği üzere Türkçede genellikle bağımlı cümle öbekleri biçimi işini cümlecikler gördüğü için (bk. § 1251 ve aşağısı), bu dilde bağımlı cümleler nispeten seyrekler. Bunları şöylece ikiye ayırıyoruz:

1. Bağlaç alması zaruri olmayan bağımlı cümleler ki bunlar *birbirine karşılıklı bağlı olan şart cümleleri*;

2. Farsça ve bazen de Fransızca tesiriyle bir bağlaçla bağlanan bağımlı cümlelerdir.

I. Birbirine bağlı olan şart cümleleri

1210. Asıl Türkçe olarak tek bağımlı cümle olanlar; yani Farsça (veya Fransız) cümle yapısından etkilenmeyen bunlardır.

Bir şart veya bir varsayım ve tahmin bildiren her cümlede iki cümlecik vardır. Bunlardan birincisine yan cümle derler ki *şart* bildiren cümledir, ikincisine ana cümle derler ki ceza; yani bu şartın karşılığı olan sonucudur.

Hatırlatma – Türkçe söz diziminde görünüşe göre istisna olan bu biçimin varlığı şununla açıklanır: Bağımlı şart cümlelerinde kullanılan -sa eki, muhakkak fiilden yapılma bir ad biçimi idi (Çuvaşçada bu -İp gibi öncelenik ünsüzsüz, düzendeşli bir zarf-fiildir; krş. DOBR. ZOL. § 5).

Yine örnek olarak Çağatayca:

Bu suvdın kaçsa boılır. “Bu sudan geç(il)se olur.” da olduğu gibi aynı kipin kişisiz olarak sık sık kullanılması şüphesiz bundandır (yine krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 355 ve 360-365).

Osmanlıcada bu kişisiz kullanışın ancak pek hafif izleri bulunuyor (bk. § 1238).

1211. Daha açık bir ifadeyle varsayım ve tahmin cümlesinin yan cümlesi başına *eger*, *eyer* kelimesi getirilebilir. Bazen de ***şâyed* zarfı kullanılır (bk. § 457).

Bir de şart fikri bir zarf-fiil deyimi ile de ifade edilebilir (krş. § 1367 ve 1368).

1212. İki cümleinin fiil kipi biçimi, birinci kişi söze nesnel veya öznel bir çalım vermek istediğine göre değişir (Fransızcada da böyledir.). Bunun sonucu olarak bu, iki duruma ayrılır.

Birinci durum (gerçek şart)

1213. Birinci kişi olan zat, kendisince yapılabilir veya yapılanmaz görünen, var-

sayım ve tahmine dayanan, şüpheli ve olması istenilen veya istenilmeyen bir şey olduğunu bildirmeksizin sadece, objektif bir şart koşar. Bir A (yan cümle) hadisesi meydana çıkarsa B (ana cümle) hadisesinin de olacağını bildirmekle yetinir (Bu durum, ana cümlenin fiili şarttan başka bir kip biçimini alan Fransızcadaki duruma denktir.).

Yan cümlelerin fiili varsayım ve tahmin denilen birleşik zaman kipini veya şartın şimdiki zaman kipini alır.

Ana cümlelerin fiili, cümle tek başına olduğu zaman ne kip alacaksa onu alır. Varsayım ve tahmin kipi (gövdesi) anlama göre değişir.

Örn.: *Ay gördün(i)se bayram et* (yani başkalarına kulak asma veya resmî saate bakma).¹²⁷³

1214. Bu çeşitten bir cümlelerin yan cümlesini Fransızcadan Türkçeye çevirmek için Fransızcanın fiiline eşit Türkçe basit kipin hangisi olduğunu bilmek ve aynı gövdenin varsayım ve tahmin kipi yerine onu getirmek gerekir.

Örn.: *Si Mehmet Efendi est sorti, vous donnerez cette Jettre au domestique.*

Fransızcanın *est sorti* biçimindeki belirsiz geçmiş zaman kipine Türkçenin *çıktı* veya *çıkışmış* biçiminde belirli veya belirsiz geçmiş zamanın basit kipi denktir.

Ondan sonra şart kipi getirilerek şöyle yazılır:

Mehmet Efendi çıktı (veya çıkışmış) ise bu mektubu hizmetçiye vereceksiniz;

Mehmet Efendi çıkışmış ise, bu mektubu hizmetçiye vereceksiniz;

Mevcud kanun ekalliyetin hukukunu muhafaza etmeyorsa yeni bir kanun teklif etmeli;

Bir kadının ma'rifetleri yalnız kocasının zevk-u hoşnudisini tezyide munhasır kalacak ise yine kadın demek eşya-i beytiyeden biri demek deyl mi (MURAD BEY)?

1215. Ancak şunu da kaydetmeli ki şimdiki zaman ve gelecek zamanda geniş zaman gövdesinin şartı tercihen kullanılır. Söz belirli, açık bir zaman kavramı vermediği zaman da böyle olur.

Örn.: *Vurursan acıt, yedirirsen doyur* (atasözü);

Zenginlikden züvürtlük eyidir derlerse inanma (atasözü);

Kedi ete yetişemez ise 'bugün oruç' dermiş (atasözü).

Ek fiil ile örnekler:

Vardığın yer karanlık ise sende gözünü kapa (atasözü).

¹²⁷³ Burada Ramazan ayı hilâlden bahsediliyor ki taşrada hilâlin görüldüğü (iki şahitle ispat edildikten sonra^{AUE}) çekilen telgraf üzerine İstanbul'da Ramazanın ilk günü belirlenmiş olurdu.^{JD}

Işin yok ise şahid, parañ çok ise kefil ol (atasözü).

Hatırlatma – *Ise* kelimesinin bulunuşu, o yerde her zaman bir şart cümlesi olduğuna delalet etmez. Çoğu zaman bu kelime gerçek bir edat gibi kullanılır (krş. § 448, hatırlatma ve aşağısı).

1216. Geniş zamanın varsayım ve tahmin kipi yerine çoğu zaman şimdiki zamanın şart kipi kullanılır.

Kızı keyfine bıraksalar (ya davulcu ya ya^{AUE}) zurnacıya varır (atasözü);

Şahin için duzak horsam bahtıma kuzğun düşer (atasözü);

Ayağın taş dokunsa benden bilir (söylence).

1217. Hatırlatma – Yan cümlede -AcAK *olmak*’lı katmerli fiillerin geniş zamanı ve tahmin kipi sık sık kullanılır (krş. § 810 ve aşağısı ve § 1222). Bu yolla varsayım ihtimali niteliğini daha çok barizleştirilmiş olur.

Örn.: *Biz şimdi davranacak olursak işimiz yola girer.*

Eski Osmanlıcada aynı anlamda -AsI *olmak* biçimi kullanılırdı (§ 794, 3.).

Örn.: *Eğer Müslüman olası olursan^{AUE}* (1426 yılı yazmaları, 256. yap.).

İkinci durum (gerçek olmayan şart)

1218. Birinci kişi olan zat bir şart koştuğu anda, kendi fikrinde bu şartın yerine getirilmesi ihtimal dâhilinde, kararlaştırmamış, şüpheli veya dilek hâlinde olduğunu bildirmek isterse özel bir kipi, şart kipini kullanır.

O zaman şu örnekte bir söz elde edilmiş olur:

A hadisesi *olursa* (veya olduysa, olmuşsa) b hadisesi *olur* (veya olacak) ve bu sebeple ortada birinci kişi olan zatça meydana çıkması imkânsız olduğu veya hakikatte hiç meydana gelmemiş bulunduğu bilinen bir şart varsa yine iş aynı olur.

Örneğini şimdi söyledığımız (gerçek olmayan) şartlı söz zihnen şöyle bir söz ile tamamlanmış olur; fakat mademki a hadisesi olamaz, olamayacak (veya olmamıştır), b hadisesi de daha hiç olamaz, olamayacak.

Bu hâl Fransızcada *ana cümle*nin fiili şart olan söze eşit olur.

1. Yan cümlelerin fiili fark gözetilmeden şimdiki zamanın şartı, şimdiki zamanın şart hikâyesi veya isteğin hikâyesi kiplerinden biri olabilir;

2. Ana cümlelerin fiili fark gözetmeksizin geniş zamanın hikâyesi veya niyetli gelecek zaman kiplerinden biri olabilir.

Örn.:

(eyer) <i>haricde bir nokta-i istinad</i>	$\left\{ \begin{array}{l} \text{bulsam.} \\ \text{bulsaydım.} \\ \text{bulaydım.} \\ \text{oynatdım.} \\ \text{oynatacağdım}^{1274} \end{array} \right\} +$
<i>zemin-i yerinden</i>	

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada ve bazen de şimdiki Türkçede ana cümlede isteğin hikâyesi yan cümle kipinin aynı olarak *oynadaydım* biçiminde tekrarlanması.

1219. Bu yapılanma Türkçede (Fransızcada da olduğu gibi) fiiller tam ve belirli bir zaman kavramını bildirmez; bu sebeple ana cümle fiilinin (şayet yapıldı ise) geçmiş zamanda yapıldığı bildirilmek istenildiği zaman, belirli veya belirsiz gövdelerden (*hikâye*) dediğimiz birleşik geçmiş zaman kipleri; yani belirli veya birleşik çeşitten birtakım *fazlasıyla tam geçmiş zaman hikâyesi* kullanılır. Böylece bitişe daha pekiştirmekli, daha kuvvetli bir eda verilmiş olur.

Örn.: (Eğer) *bir nokta'i istinad bulsam (bulsay(ı)dım, bulay(ı)dım) zemini yerinden oynatıydım veya oynattım idi.*

(Eğer) *bir nokta'i istinad bul¹²⁷⁵sam (bulsay(ı)dım, bulay(ı)dım) zemin-i yerinden*

¹²⁷⁴ Yazar “Eğer hariçte bir nokta-i istinad (bula idim) zemini yerinden (oynadaydım).” biçiminde yan ve ana cümle kısımları aynı isteğin hikaye kipi tekrarlanır, diyor; ancak özellikle şimdiki Türkçemizde böyle bir kullanım yoktur.^{AUE}

¹²⁷⁵ *Gitmek* fiil adından *gitti* ve *gitmiş* biçimindeki görülen ve öğrenilen kiplerinin yalnızca teklik üçüncü kişi, yardımcı fiil görevini alarak birincisi yalnız başka fiil adından görülen, ikincisi yalnız başka fiil adından öğrenilen kipinin her kişisinden sonra getirilip birleşik fiiller yapmaya yarar. Bunlardaki bu iki üçüncü kişili kipi, fiil görevinden çıkarak kendilerinden önce gelen fiilin anlamını değiştiren birer zarf görevinde bulunurlar.

1. *gitti* kipi ‘muhakkak’ anlamında bir zarf görevinde olarak geçmiş zaman biçimine rağmen gelecek zaman zamanını bildirir.

a) Bağımsız cümlede; *Benim kumaşımı verdiğim terzi pek ustadır; siz de ona verin – öyle ise verdim gitti* (= muhakkak vereceğim).

b) Bağlı cümlede: *Eğer bir dayanak noktası bulsaydım zemini yerinden oynattım gitti idi* (= muhakkak oynatacaktım, oynatırdım).

2. *Gitmiş* kipi ise:

a) Bağımsız cümlede ‘*hemen*’ anlamında bir zarf görevinde olarak yine kendi geçmiş zamanı bildirir:

Unutmuş gitmişim (hemen unutmuşum); çocuk uyumuş gitmiş (hemen uyumuş);

b) Birleşik cümlede ‘muhakkak’ anlamında bir zarf görevinde olarak *gelecek* zamanı bildirir.

oynatdı idim, oynatdım idi, oynatmış idim.

Hatırlatma – Şimdiki dilde bu kavram için yan cümlede şartın şimdiki zamanı Eski Osmanlıca (besbelli -DI yardımcı fiilinin -sA'lı kipi de kapsadığını düşünerek Krş. § 687) bu farkı gözetmezdi.

Örn.: *Eğer vardugunlayuñ konmasa yörüse Timuru heman almışdı* (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 27. yap.).

1220. Gerçek olmayan şart kipine başka örnekler:

Istanboļuñ yangını olmasa evlerin eşiği altundan olurdu (söylence);

Eskiye i'tibâr olaydı bit pazarına nur yağardı (atasözü).¹²⁷⁶

-di, -idi'li geçmiş zaman hikâyesi veya aşırı geçmiş zaman hikâyesi kipleri yerine bazen bunların -mış, -imiş'li eşit kipleri olan rivayet kiplerinin kullanıldığı görülür. Bu çeşit, başkalarına atfedilen veya hakkıyla emin olunamayan şüpheli şeyleri ifade etmekte kullanılır.

Örn.: *Eğer biri... tutmamış olay(ı)mış biñ parça olacaktı imiş* (Gülliver Tercümesi, 51. s.).

1221. Şimdiki Türkçemizde yan cümlede -mİş olmak ve -AcAK olmak birleşik fiilleri sık sık kullanılır (krş. § 850 ve aşağısı). Aşağıdaki kiplerin genel olan kullanışları bundan ileri geliyor.

sevmiş (sevecek)	$\left\{ \begin{array}{l} \text{olsam} \\ \text{olsay(i)dım} \\ \text{olay(i)dım.} \end{array} \right.$

-mİş olmak'lı fiillerin kullanılması anlama hiçbir şey eklemes. yalnızca birinci kişi olan zatın bir varsayımı artık meydana gelmiş gibi göstererek onu daha barizleştirmek arzusunda olduğunu anlatır.

Örn.: *Hem şimdi gitmiş olsam, kendisini bütün bütün şımartmış olacağım* (GÜRPINAR).

Hatırlatma – Bununla beraber bu ifade tarzıyla bazen herhangi bir varsayımı gerçekten geçmiş zamana çevirmek amacı güdülür. Bu sebeple Türkçenin -mış olsaydım (olaydım)'lı kipleri Fransızcaya çoğu zaman aşırı geçmiş zaman hikâyesi demek olan plus-que-parfait ile çevirilir.

Örn.: *Bu vakayîc birer birer zabt-u tahrîr edilmiş olsaydı hakîkaten şâyân-ı diğkhat bir mecmu'a-i vesâyik vücude gelmiş olurdu.*

Top kaleye girmiş gitmiş idi (= muhakkak girecekti); fakat ne yazık ki bu defa da ağıñ direğine çarptı kör olası.^{AUE}

¹²⁷⁶ Yazar belki bit pazarı tamlamasındaki bit kelimesine bakarak bunu pire (puce) ile Fransızcaya tercüme ediyor. Hâlbuki bunun aslı bayat pazarı olup bit, eski anlamıyla bayat'dan bozma olacak; nitekim daha önce bayat'dan bozma bat pazarı da denilirdi.^{AUE}

1222. -AcAk *olmak*’lı katmerli fiillerin kullanılması varsayımın ihtimali niteliğini daha çok barizleştirmeye yarar (krş. § 1217).

Örn.: *Ölecek olsam bile ğamm yemem* (MURAD BEY).

1223. Gerçekleşmeyen (oluş hâline gelmeyen) şart kipinin -misse’li özel bir biçimi.

Eski Osmanlıcada i- biçimindeki eksiltilmiş ek fiilinin bir kipi vardır ki bunu 554’ten 557’e olan paragraflarda kaydedilenler arasına eklemek yerinde olur; bu kip, rivayet görevinde olan -mİş ile varsayım ve tahmin görevinde olan -sA biçimindeki iki gövdenin birleşmesinden doğmuştur.

Bazen bu iki öge, yazıda -mİş sA biçiminde ayrı bulunurdu; fakat bu ekler ss > şs benzeşmesi dolayısıyla çoğu zaman söyleniş ve yazılıştaki misse veya missâ biçimlerinde bir idgam (crase) vücuda getiriyordu.¹²⁷⁷

-misse eki, doğurduğu kiplerin *her zaman bir gerçekleşmeyen şart* niteliğinde olmalarıyla -sA ekinden farklı bulunur. Bu kipler şöyle meydana gelmiştir:

1. Basit kip: Kök olan i’nin her zaman atılabilir olmasıyla:

-(i)misse-	m, (k,
	n̄, (n̄i:z,
	i, (ler

biçimindedir. Bu, meydana getirilişi bakımından -isem (§ 554)’e benzer ise de anlam bakımından -isey(i)dim (§ 557) veya *olşay(i)dim* (aynı yer, hatırlatma) ile birdir.

Örn.: *Eğer var imisse zâhir olurdu*^{AUE};

Eger peygamber imisse hâl böylemi olay(i)di^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 166. yap.);

Eger küfür degül imisse diyây(i)di ki...^{AUE} (aynı eser, 82. yap.).

2. Birleşik geçmiş zaman (hikâye) kipi:

(i)misseidim,

(i)misseidiñ,

(i)misseidi,

(i)misseidik,

(i)misseidiñiz,

(i)misseidiler

ki öncekisiyle aynı anlamda olup oluşum bakımından -isey(i)dim (§ 557)’e benzer ve anlamca onunla birdir.

¹²⁷⁷ Eski Osmanlıcada ş ile biten fiillerin basit şart kipinde bu benzeşim örnekleri bulunmadır; *düşse* (*Hulviyât-ı Şâhî*, 8. yap. ve çeşitli yerler); *yetişse?* (aynı yer, 69. yap.).^{JD}

Örn.: *Eger rāfızı missey(i)di ‘Alī(yi) sevey(i)di ve eger hārici missey(i)di Ebū Bekri sevey(i)di*^{AUE} (Kırk Vezir, 177. s.).

Aynı kip dilek-şart kipi göreviyle kullanılabilir (nasıl ki genellikle şart kipi olarak da krş. § 654 ve § 678 ve 683).

Örn.: *Nāḡah biri hayāl idüb ey(i)tdi iş (oş) bu aḡan ırmaḡ yag missey(i)di biri daḡi ey(i)tdi bu dag pirinc missey(i)di*^{AUE} (aynı yer, 160. s.).

Yukarıda gösterilen bu -(i)missem ve -(i)missey(i)dim biçimleri geniş zaman ve belirli geçmiş zaman gövdelerine katılarak bir (gerçekleşmeyen) birleşik şart kipi meydana getirilir. Bunu 656 ve aşağısı paragraflardaki görüşlere (hikāye, rivayet, şart kiplerine) eklemek yerinde olur:

Geniş zaman gövdelerine örnek:

Biri daḡi eytdi bu ikisi pişmiş durur missey(i)di^{AUE} (önceki örnek olarak alt tarafı) (pişmiş dururmisseyidi, fiil adı: pişmiş durmaḡ);

Azacıḡ fī‘il namaz-ı fāsīd etmezmiş edermisse Peygamber (‘aḡeyhisselām ol namazı evvelden girü ḡıḡırdı.)^{AUE} (Hulviyât-ı Şāhi, 70. yap.);

*Eger sen girçek*¹²⁷⁸ (gerçek yerine) anı severmissem (1426 yılı yazmaları).

Belirli geçmiş zaman gövdelerine örnek:

Allāh muti‘lerūn tā‘atin dilemişdür dilememiş imisse mü‘min ve muti‘ olmazdı (MUHAMMED EFENDI, Risāle-i Birgivi, 6 Allahın takdiri öğretisi).

Hatırlatma – Endüslü EBU HAYYAN (Ebū Hayyān-Kitābu’l-Idrāk Li Lisāni’l-Etrak adlı kitabında^{AUE}) (144. s.; 209 ve 211) aynı -misşa biçimini veriyor. Onun verdiği örnekler, yukarıda sayılan farklı kullanışlara dāhildir. 166 ve 167. sayfalarda bunu -missi biçimlerinde yazmış bulunuyor. Bu biçim (J. as., 1892, XX. cild, 326. s.’dan 335’te) M. CLEMENT HUART’ın dikkatini celbetmişti. Krş. BOUVAT, *Une Gramm. Turque*.. 1906 özel basımın 25. sayfasında.

1224. Eski Osmanlıcada ve lehçelerde şart kipi bazen özel kavramını kaybeder ve bir bildirme niteliğini alır.

Örn.: *Görsemki...*, *ḡorseki*^{AUE} (Cezâyir, Nu. 1719 yazmaları, 44. yap., 49 ve çeşitli yerler);

*Giderken bir ovanın yüzünde baḡsaḡi deve ḡısıraḡ ḡobannar*¹²⁷⁹ (ḡobanlar yerine) ḡüder (GIESE, *Mat. Ana. Türk.*, 19-20. s.).

¹²⁷⁸ Bunların Arap harfli karşılıkları harekelidir, *severimissen*’deki son ikizleniktir de.^{AUE}

¹²⁷⁹ Ünlüsüz n’den sonra gelen l’lerin n’ye çevrilişinden ibaret olan bu ses bilgisi hadisesi hâlen İstanbul ağzında da aynıyla yaşamaktadır: *unnaḡ şeker* = *unlan şeker*; *bennan gel* = *benlen gel*; *annadım* = *anladım*; *yannış* = *yanlış* (= *yânış*) vs.^{AUE}

Bu kullanım yalnız Osmanlıcaya özgü değildir.

Örn.: *O! zamanda körsälär Şeyh Sa'at hoca itâğindâ nârsâ bar* (SÜLEYMAN HAKIM ATA).

Krş. Başkırca *ķarasa* (BEREZIN, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, III, 9. s., I, 1) Tarançı *ķalısa*: *ķala* veya *-ķarķa*'dan (RADLOFF, *Proben* VI, 91. s., I, 6 aşağıdan); *ķörsö* (92. s., I, 2).

Bu gelişmeye araç olan merhâle, örnek olarak Çağataycanın bir şart kipini içinde bulunduran cümleleriyle bazen şart yerine ifade edilen *zaman* durum kavramından meydana getirilmiş görünüyor.

Örn.: *Qalķan*¹²⁸⁰ *ıġa nan tograb itkâ birdi irsâ heķâk boķdı*. "Kalanına ekmek doğrayıp ite köpege verdi(k-de) öldü."^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 73. s.).¹²⁸¹

¹²⁸⁰ *gan* yerine *ķan*:

Bir gün Kerdan vezir çıkub namaz kılķan (Bahtiyar-nâme: beşinci günning hikâyetinden - Arthur Lumley DAVIDS; *Grammaire Túrke*, 178. s.).^{AUE}

¹²⁸¹ Başka örnekler:

Men seni bu kūn öldürürmen didi irse Bahtiyar aytdı (aynı eser, 178. s.);

Kündüz munda Tengri ta 'âlâġa kulluķ kılġıl dahi ķize irse (– Gece olduġu zaman) *manġa ġidmet kılġıl didi* (aynı eser, 178. s.);

ķaçan ķim melik işni bitüb zengiş (bk. *Burhân-ı Katı*, 387. s.: zengi 'sazlı sözlü içki eğlenti-si'.^{AUE}); *din binüb keldi irse 'geldiġi zaman'* (aynı eser, 178. s.);

Manġa rahm kılġıl ķim men helâķ boķaķay men diyüp irse... 'dediġi zaman' (aynı eser, 178. s.);

men barub tingledim irse... 'dinlediġim zaman' (aynı eser, 178. s.);

dahi öldürgeli komagın Necibi, barķasın tutub geltürdiler irse... 'getirdikleri zaman' (aynı eser, 180. s.);

hiç ķim (hiç ķimse.) mendin (geri.^{AUE} ķalķmasun dib (deyib) barib Gaurnı aldı irse (aldıġı zaman) yıl (mevsim) gelüb yaz boķdı (EBÜLGAZİ, *Kitâb-ı Şecere-i Türkt*, Aynı eser, 196. s.);

ġan aķarning aķvalin sordu irse... 'sorduġu zaman' (aynı eser, 196. s.);

Bir gün Aķtın ġan ķızın görürgâ (görmeye) geldi ise?... (irse deyil) İbrahim ġâlîfi, Aķvâli Cengiz ġan ve Aķsaķ Temür – Aynı eser, 198. s.);

Küzelligi andag irdikim ķuru aġaķķa ķülse (güldüġü zaman veya gülerse) yapraķ ve taķır yergâ baķsa (baķtġı zaman veya baķarsa) ülen (çimen) bitâr irdi saķın tarasa (taradıġı zaman veya taķarsa) yincü tükülüb ve tükürse (tükürdüġü zaman veya tükürürse) aķtun ġümüş usardı (peyda olurdu) (aynı eser, 198. s.).

Görüldüġü gibi zaman bildiren *irse* kelimesi yalnız fiil kiplerinden deġil, ad kiplerinden sonra da gelebiliyor. Son örnekte olduġu gibi bazen ya zaman ya da şart anlamını da verebiliyor. Bu, yazarın zaman anlamının gelişimi hakkındaki görüşünü kuvvetlendirmektedir.^{AUE}

II. Özel Durumlar

A) Sorulu bir yan cümlesi olan bağlı şart cümleleri

1225. Yan cümle kısmında bir soru zamiri¹²⁸² veya zarfı bulunduğu zaman o yan cümle, söz edilen varsayımın akla gelebilen bütün ferdler ve bütün durumlar için değişmez olduğunu gösterir.

Fransızcanın bu gibi hâller için kullandığı *kim olursa olsun* ve *ne olursa olsun* gibi deyimleri vardır.

Sorulu ton, sözün genel anlamı ilk akla gelen şeylerden her türlüşünü karşılamayı onlara *cevap vermeyi* bildirmeye tahsis edilmiştir.

1226. Bu cümlelerin özel anlamını kuvvetlendirmek için soru kelimesinden önce ****her** sıfatı getirilir.

Örn.: (Her) *kim isterse alsın*;

Gönül kimi severse güzel odur;

Nereye varsañ oğka dört yüz dirhemdir (atasözü);

Burda herhangi soğğa gidilirse bir kaç meyhaneye tesâdüf olunur;

Tayfa ne kadar çok olsa iş geminin kaptanındadır.¹²⁸³

Hatırlatma – Böyle kullanılan *her ne kadar* (ve eski Fransızcada *kr. combien que...*) deyimini çoğu zaman bir bağlaç görevini görür (krş. § 1009).

1227. Birtakım deyimler de şu ifadelere göre yapılmış bulunuyor:

ne ise;

kim olsa;

her neden ise;

*her nasıl*sa;

ne vakit olsa.

Örn.: *Ne ise (veya ney(i)se) olan olmuş (tevekkül)*;

Komşu komşuya ne vakit olsa lâzım;

¹²⁸² Yazarın soru zamiri dediği toptan bir tabirdir. Aslı belirsizlik zamiridir. Bunların birtakımı üç durumda olur.

1. Asıl belirsizlik: *Bu iş onun nesine lazım*.

2. Soru (soru): *Ne oldu o iş*;

3. Kapsam ve kaplam: “Ne olursa olsun.” örneklerinde olduğu gibi.^{AUE}

¹²⁸³ Başka bir örnek “Söyleyenler ne kadar çok ve ne kadar önemli dahi olsa o yolundan, fikrinden dönmez.” anlamında:

Câ ‘mi ne kadar büyük olsa imam bildiğini okur (Atasözü).^{AUE}

Alçacığ eşeye kim olsa biner (atasözü).

1. hatırlatma – *nerede* (*şanda*) ise deyimi için bk. § 388.

2. hatırlatma – *kimse* kelimesi (ad ve zamir olarak [§ 319] kişi anlamında olup *kim* + *ise* biçiminde bir oluşumdur. Bu, Çağataycının ‘kişi’ anlamlı *kimārsā* ve ‘hiçbir şey’ anlamlı *nārsā* ve *nāmārsā* kelimelerinin kıyaslanmasından ileri gelmektedir. *kim* + *ārsā* ve *nā* + *ārsā* ve *nāmā+ārsā*¹²⁸⁴ biçimlerinde olup bunlardan iki terim olarak belirli *ārsā* kelimesi *ārmāk* (imek’li fiil adının şart kipi *ārsā* olup Osmanlıca ise şart kipinin dengidir.). Eski Osmanlıcada yine ‘kişi, kimse’ anlamındaki *kimesne* ondan da daha eski bir *kimsene* (Div. *Hakîki*, 239. yap.: li bir sıra kafiye) = *kimisene*’dendir (krş. § 1232). Eski Osmanlıcadaki ‘şey’ anlamındaki *nesne* de şüphesiz *ne* ise *ne*’dendir. Krş. *Kitābu’l-İdrāk Li Lisāni’l-Etrak* 175. s.: *nānsānā*, *nānsānā*’dendir. (Belki benzeşmezlik) § 324’te gösterilen anlamda *neste*¹²⁸⁵ de deniliyordu (bk. AHMED VEFİK PAŞA, *Yorgaki Dandini Oyunu*, 7. s.) Krş.¹²⁸⁶ *kimsene* söylenişli bir başka örnek (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, 9, 140. yap.).

1228. Aynı zamanda sık sık bu yan cümlelerin anlamı fiilinden sonra getirilen (yine o fiil cinsinden) buyruk - istek kipi; yani üçüncü kişi buyruk kipiyle pekiştirilir.¹²⁸⁷

Bu buyruk kipinin kullanılışı ile birinci kişi olan zatın varolabilen bütün ihtimalleri kabullendiği veya onayladığı daha açık olarak bildirilir (krş. § 1910 ve 1011).

Örn.: *Bir millet ne kadar metin ne kadar sabūr olursa olsun esirlerine yapılan vahşetleri teħammül*¹²⁸⁸ *edemez*;

Bir cināyet ne sūretle, nerede ve ne maksadla irtikāb edilirse edilsin, bir cināyettir.

Krş. şu hazır ifadeleri:

¹²⁸⁴ *nāmārsā* kelimesi *nāmāārsā* aslından olduğu düşünülüyor gibi bunun *şey* ve *ne* demek olan (*nān* =) *nāng* aslından olduğu da düşünülebilir. Şu hâlde *nān* + *ārsā* de ‘ne ise’ anlamında olup belki (*nān*) deki *n* sonraları *m*’ye çevrilmiş olacak. Nasıl ki eski *bizning* önce *bizing* ve sonra *bizim* ve yine eski *benning* de *bening* ve nihayet *benim* olmuş görünüyor.^{AUE}

¹²⁸⁵ *nesne*’nin *ne-ise-ne* biçim ve anlamından mı türemiş olduğu bizi düşündürüyor.^{AUE}

¹²⁸⁶ *neste*’nin *nesne* kelimesine aykırılışma yoluyla çevrilmiş olması mümkün olabilir ise de bunun başka bir oluşumu olabileceği de hatıra geliyor.^{AUE}

¹²⁸⁷ Yazarın ifadesine göre üçüncü kişi buyruk kipi kendisinden önceki kipe katılınca onu pekiştiriyor. Şu hâlde bunu çıkarırsak yalnızca pekiştirilmemiş alelade kip kalacak. Hâl-buki iş öyle olmuyor. Kalan örneğin *olursa*, *edilirse* gibi kipler, bu anlamı yalnız başlarına vermek için *olsa*, *edilse* biçimlerinde olmalı. Demek ki bunda *olursa olsun*, *edilirse edilsin* biçimindeki birleşik kip başlı başlarına konu olmalıdır.^{AUE}

¹²⁸⁸ *Taħammül et-* fiili *tahammül* kelimesinin Arapçada kullanılışına göre yüklem hâli +T’sı alabilir; fakat Türkçede, bu yönelme hâli +A ile kullanılır: *vahşetlere taħammül* denilir.^{AUE}

Ne olursa olsun;

Her ne suretle olursa olsun.

Daha açık olan bu ifade tarzı, üzerinde durduğumuz bu yapılanmanın kökeni hakkında daha iyi bir fikir edinmeye müsaittir. Bu tarz bir dilek-tasarlama kipine dayanan örnek olarak *quel qu'il soit* oluşumuna daha yakındır.

1229. *Ne, ne kadar ve nasıl* ile başlayan cümleler aynı biçim ile bir karşılaştırma fikri bildirebilir. O zaman bu kavram, söz yapısının dayandığı genelleme kavramını önelemiş olur.

Örn.: *Bir savtı musiki ile adi bir patırdı arasındaki fark ne ise muntazam bir çalışma ile nizamsız bir fa'aliyet arasındaki fark da odur;*

*Geçen sene nasıl çalışdın ise bu sene yine öyle çalışma.*¹²⁸⁹

1. hatırlatma – Bu türlü ifadelerde sorunun, karşılaştırma sözcüğü görevini gören (farazi olsun olmasın) bir verinin üzerine dikkati çekmekten başka bir gayesi yok görünüyor (krş. iki hükmün birbiri arasında kıyaslanmasındaki başka tarzlar § 1444 ve aşağısı).

2. hatırlatma – Çağataycada daha önceki paragraflarda incelenen tarzdaki soru cümlelerinde bazen şart kipi yerine haber kipini kullanılır.

Örn.: *Min sanğa bagrı, her ni bile anğa dâhildür, satıb min.* “Ben sana bu bağı, her ne ile (ki) ona dâhildir (ona dâhil olan her şey ile)¹²⁹⁰ sattım.” (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 96. s.).

B) Kişisiz bir ana cümlesi olan bağış şart cümleleri

1230. Yan cümleyle ifade edilen varsayımın kendisi, bitiş özne olabilir. Bu takdirde özne kişisiz bir cümle hâlinde görünür.

Bunun Fransızcada kelime kelimesine karşılığını elde etmek için ana cümlelerin fiiline *ceci, celâ, cette chose* gibi belirsiz bir özne eklemek gerekir (krş. § 1188).

Örn.: *Berâber gitsek olmazmı? (veya olurmu?);*

¹²⁸⁹ Bir bağlaç niteliğinde olan ve bir ad veya zamirden sonra gelen bir ise *et pourtant...*, *quant a...* kelimeleri de vardır:

– *Sâhi mi söyleyorsañuz; ben ise onun için başka türlü düşünüyordum ve hiç yokdan ise torlak yegdir; korkulu rüya görmekten ise uyanık durmak yegdir* gibi örneklerde görülen karşılaştırma ise'leri de var.^{AUE}

¹²⁹⁰ Bu Çağatayca cümlede *bile* kelimesinden sonra eksiltilmiş bir *ki* bağlacı vardır. Bu takdirde *ki anğa dâhildür* kısmı, ara bir cümle hükmünde olup kendisinden önce gelen *her ne* kısmının sıfatı görevindedir. Böyle olunca da cümledeki *dür* kelimesinin ise kelimesi yerine kullanıldığını düşünmek doğru olmasa gerek.^{AUE}

Gelseñ fenā olmaz;

Buña ne kadar i'tirâz olunsa yeri vardır;

Bunu olşak evlâdır (ahrâdır);

Bu ta'birin isti'mâlinden tevaḥḳı olunsa sezâdır. Yine krş. yeg ile bir örnek § 1389.

1231. Çok kullanılmakta olan ve gitgide bir ihtimal veya zuhurat kabilinden meydana çıkıverirlik fikrini ifade eden (devoir etre) gibi gerçek bir birleşik fiil niteliğini almış bulunan *olşa gerek*¹²⁹¹ ifadesini de asıl bu takımdan olan deyimlere bağlamak gerekir.

Örn.: Öyle *olşa gerek*.

Bu kavramın daha başka iki türlüşüyle bağlılığı vardır:

1. Gelecek zaman kavramı (krş. § 636.).

Bu biçim ifade tarzı Yeni Osmanlıcada ve Eski Osmanlıcada ortaktır.

Örn.: Amerikniñ netice-i aḥvâl-i inşâ'llah bundan soñra zıkr olunsa gerekdir (AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, I, 208. s.);

İsâfil sürundan bir berk âvâz çıışa gerekdir işidenler cümle ölse gerek dir iki herre sürürse gerekdir evvelsinde cümle canlılar ölse gerekdir kıyâmet kopub kırk yıl bu 'âlem ıssız

¹²⁹¹ *gerek* (doğu lehçelerinde *kerek*, *karak*) kelimesi, Türk dillerinde 'lüzumlu, lüzum' anlamındadır. Krş. *bizüm nemüze gerek*^{AUE} (ROUEN, Nü. 1493 yazmaları, 22. yap.; bk. § 321) – Bağlaç olarak kullanılan *gerek* için bk. § 977; ad olduğu zaman *gerek* kelimesi iyelik ekini alabilir: *menin gereğinde*. Osmanlıcada ancak sıfat olarak kullanılır ve iyelik (ad tamlaması) zamiri diye yalnızca belirsiz irca ekini alabilir (krş. § 234).

Öyle görünüyor ki bu kelime Orhon kitabelerinde bulunan... *kârgâk mek* ifadesine yaklaştırılrsa yeri var (*gerek*'teki ikinci g'nin kayboluşu için krş. Koman, Çağatay, Uygurcada 'zahmetli iş, zahmet' anlamındaki *amgâk* > (Osmanlıcada) *emek*).

Bu yaklaştırmaya Risâle-i Birgevi (47. s.)'de bir müslüman ağzında yersiz sayılacak kâfirce sözlere telmih olarak söylenilen şu sözler de izin verdiriyor:

Bir kimse oğlu ölen kimseye: Tañrıga seniñ oğluñ gerek oldu dise kâfir olur.^{AUE}

Bununla beraber *kârgâk* kelimesi için bk. THOMSEN, *Türkçe*, 49. s.'dan 51.^{JD}

Fikrimizce yazar bu kelime THOMSEN ile beraber yanılıyor: ikisi de 'gerek' anlamında olan *kârgâk* ile 'gürleyici, gürlemiş' anlamına olan *kürgâk* kelimesini birbirine karıştırıyor. Bunların Orhon yazıtlarındaki yazılışlarının aynı olması buna sebep olmuş görünüyor. Ancak bu kelimeleri yerine ve anlamına göre *kârgâk* veya *kürgâk* okumak gerekti ve nitekim sözü geçen birleşik fiil: *kürgâk bol-* yani gürlemiş olmak, ölmüş olmak olsa gerek. Lehçemizde *gürlemek* 'mezara girmek, ölmek'; krş. Farsçada *gūr* da 'kabir, mezar'. Ykl. *Divanü Lugati't-Türk*, III, 203 *kûlimâk* 'mezara koymak, gömmek' (Çözölmüş Orhon Yazıtları, IE 4):

IM>S : 3677 : 4616 YN3 >41 : 12>2S : 3677 : 3314N
olmuş gürlemiş kendiliğinden oldu gürlemiş Tigin Göl kardeşim.^{AUE}

yatsa *ğerekdir* andan soñra *Ḥaḫ Ta'ālā Isrāfili* dirildüb bir daha sür üirse *ğerekdir* cümle ölüler dirilse *ğerekdir* (MUHAMMED EFENDİ, *Risāle-i Birgivi*, 11. s.; krş. bir alay daha başka örnekler. Aynı yer, 18 ve 19).

2. 'Mecburiyet, lüzum' anlamı. Krş. § 635 ve 640. Eski Osmanlıcada hâlâ kullanılmakta olan da bu ilk kavram idi.

Örn.: *Leşker devşirib varsâ ğerek idi yine karar idib oturdu* (ROUEN, 1493 Nu. yazmaları, 26. yap.).

1. hatırlatma – o/- fiili her zaman ifade edilmiyordu.¹²⁹²

Örn.: *Dişi hod 'avretdür mestüre ğerek* (bk. § 1164, hatırlatma dipnotu) (1426 yılı yazmaları, 169. yap.).

2. hatırlatma – Osmanlıcada *ğerek* kelimesinin öznesi olarak şart kipi yerine fiil adı da kullanılırdı.

Örn.: *(O vakit) gusl idüb namaz kılmak ğerek* (MUHAMMED EFENDİ, *Risāle-i Birgivi*, 83. s.).

Fiil adının kendi öznesi olabilir ve bunun sonucu olarak bir cümlecik meydana getirebilir (krş. § 1294).

Örn.: *Pek de esassız bir söz olmamak ğerek idi* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 198);

Bu mahalde sözün doğrucası söylenmek ğerek (aynı yer, 174).

Eski Osmanlıcada lüzumlu olduğu söylenmiş bir fiil ve hareketin öznesi olan kavram açıktan açığa belirli bir ferdiyet sahibi olduğu zaman fiil adı, *ğerek* kelimesinin (fiile ait) tümleci sıfatıyla cümlede bulunduruluyordu. Hakikaten bu kelime, öznesi söz konusu olan kavramdan ibaret bir ad cümlesinin yüklemi biçimini muhafaza etmekle beraber, hakiki bir fiil niteliğini alıyordu.

Örn.: *Biz sensiz varmazız elbette sen bile olmak ğereksin* (ROUEN, 1493 Nu. yazmaları, 48. yap.);

(Tatarlar) bu hususda Devlet-i 'alîyenin müsa'adesini tahsile sa'y itmek ğerekdirler (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 50);

Bunları muḫaddem fîkr itmek ğerek idiniz (SOLAKZADE'den, SMIRNOF, *Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası*, 46. s.).

Eski Osmanlıcada *ğerek* kelimesi *olmalı* anlamında da kullanılırdı:

Örn.: *Çünkü toprakdır kişinin aslı pes alçak ğerek*^{AUE} (Muḫammediye Kâzem Bek

¹²⁹² Yazar *ğerek* kelimesinden sonra gelen -Dir'ı kastediyor. Hâlbuki bu o/- fiilinden değil, i-fiilinden sayılmalı idi.^{AUE}

baskısı, 31. s., I, 12).

Bu biçimin böyle oluşu, fiil adının eski bir sıfat-fiil olması niteliğiyle açıklanmış oluyor (§ 704). Bu takdirde fiil adını *ğerek* kelimesinin bir öznesi biçiminde görmek kısmen doğrudur.

Öteki Türk dillerindeki kullanıştan da *kārāk* kelimesinin hakikaten sıfat-fiil ile yapılmış olduğu görülüyor.

Örn.: *Toy kıl/yaıl kārāk* “düğün yapmak üzere (olmak) gerek” (RADLOFF, *Proben*, IV (Baraba lehçesi), 68. s.).

Krş. Başka bir örnek *nātğū kārāk* ‘ne etmek gerek’ § 319). Yine bk. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, 60. s. (§ 31’).

3. hatırlatma – Bu oluşum yerine istek-tasarlama kipi bir cümle de getirilebilir (krş. Fransızcada *il faut que...* biçimi).

Örn.: *Gerekdir ki...* ‘*ādıl tanıklar tuta* (1426 yılı yazmaları, 216. yap.).

Çağataycada dilek-tasarlama kipi de kullanılır.

Örn.: *Gerek işiñiz serencām tapgay* (EBÜLGAZI, 68. s.).(**)

1232. Ardınca uymaca (ekleme) görevine düşmüş sorulu *ne* edatı gelen bir şart kipiyle bitmiş Eski Osmanlıca cümlelerini aynı cümleler tipine bağlamalıdır. Bunlar bir dilek ve istek kipi anlamında olup kendilerinde bir eksilti anlatım var gibi sayılmalı, *ne’nin ne olur, ne olacaktır* vs. yerine olduğu düşünülmelidir.¹²⁹³

Ol keşişler(i) ħadı edeceğüme kendi ħullarumdan etsem ne yabandan kimse olacağına kendi ħullarumdan olısa ne (ROUEN, 1493 yılı yazmaları, 22. yap.);

Pādišāhañuzuñ oğlu yanuna ħelseñüzne (aynı yer, 41. yap.).

Allahū ta ‘ālā yerleri ħiñ degülmidi Resūlile ‘lm (=‘aleyhisselām);

Hicret idüb Medīneyā varsañuz nedi (1426 yılı yazmaları, 253. yap.).

Bu *varsañuz nedi* örneğinde *ne*’den sonra *idi* kipi var. Bütün bunlar ek fiilin şart anlamlı hikâyesi? olur.

Şimdiki Osmanlıcada *ne* yerine *e* veya *a* ünlemleri kullanılır (bk. § 1021). 1332 (1916) de İstanbul’da yayımlanan *Aşık Paşazāde Tarihi*’nin bir ibaresi (70. s.’den yukarıda verilmiş örneklerin birincisi), şu söze denktir:

Kādiliği keşişlere virince kendi ħullarıma virsem a.^{AUE} Krş. § 1389, 3. örnek.

¹²⁹³ İşte *Tarancı* lehçesinden alınmış bir örnek ki bu ifadelerin kökünü göstermektedir: *Yol ħörkösāñ nā bolgay*. “Yol, göstersen (*ħör- gözsañ*) ne olur.”^{AUE} (RADLOFF, *Prob.*, IV, 91. s., I. 9 aşağıdan).^{JD}

Krş. imlası şüpheli olan aşağıdaki örneği:

Cezzara getirseñe kılıcın (kılıcını yerine) bakayım benim kılıcım gibimidir (dedi)
(AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, III, 10). Bk. başka örneklere § 1389.

Hatırlatma – Cevabı olmayan sözlerde *ne*'nin uymaca (ekleme) olarak kullanılması Osmanlıcaya özgü değildir. Başlıca Altaycada pek gelişmiş bulunarak farklı fiil kiplerine katılıyor (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, Kazan, 1869, 276. s.). Sonra -*semçi*, -*señçi* vs. biçimleri de bulunuyor (bk. KAZEM-BEK § 338 ve GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 366). Bunlardaki *çi* edatı *ne*'nin anlamdaşıdır. Krş. KATANOF, 342. s. *çu* ve 762. s. *çä*; GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 96. s.

Yine krş. Kırgızca *barsañşı varsan'a* (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 33); Kırgızcada *ş* = Altaycada *ç*.

C) Anlamca kendilerine uymaz bir ana cümlesi olan bağlı şart cümleleri

1233. Bir şart cümlesinin ana cümlesi, yan cümlelerin bir sonuçlanmasını değil de aksine ondan beklenebilecek bir sonuca çoğu zaman görünür derecede *uymazlık* bildiren bir olayı ifade edebilir.

Türkçede bunların oluşumları şöyle olabilir:

1. Ana cümlelerin fiili yan cümledeki aynı ise bir defa olmak üzere (ikisinden biri^{AUE}) olumsuzluk biçimine konulur (Fransızcada bunu kelimesi kelimesine *si* ile karşılamak mümkündür.).

Örn.: *Iç dedilerse çeşmeyi kurut demediler* (söylence);
yani farzedelim ki sana “Iç!” dediler, senin bundan besbelli çıkardığın anlaşılan sonuca *uymaz olarak* (contrairement) sana “Çeşmeyi kurut.” dediklerine dair bir sonuç çıkmaz;

Eyilik et deñize at; balık bilmezse Hâlik bilir (atasözü).

1234. 2. Fiiller (ana ve yan cümledeki^{AUE}) ayrı gayrı olduklar zaman varsayım ve tahmin veya şart kipi ardınca *bile* (§ 437 veya *de* (diğer biçimi *dahi* § 406) zarfı getirilebilir (Fransızcada böyleleri için başında *meme*'si kelimeleri bulunan bir başlara olur.).

bile'li:

Örn.: *İtalyanlar Tarabulusgarbı zapt edebilirlerse*¹²⁹⁴ *bile yine adaları tahliyeye mecbur olacaklar* (Tanin, Trablus'un işgali arifesinde).

¹²⁹⁴ Bu kelimedede bir yanlışlık var: *edebilseler* olacak.^{AUE}

de'liler:

Örn.: *Uçsañ da kuş deyilsin* (atasözü);

Hasımdan saşın ıarınca isede (Bu örnekte cümleler sırasının evrik olduğuna dikkat edilsin.).

Şu yukarıda geçene hissedilir derecede yaklaşan *velev* ile yapılmış bir başka oluşum için bk. § 1010.

1235. Yukarıdaki örneklerde yan cümle, genel kurala uyarak bir varsayım bildirir; fakat aynı oluşum gerçekten olduğu belirli hakiki olanlar için de kullanılabilir (Böyle bir hâlde Fransızcanın *quoique, bien que* ile başlayan denklere vardır.).

Örn.: *Kabuğu parlaık isede gâlibâ içi kofdur*;

Yüzü bağçeye müteveccih idi isede bir şeye bakdığı yokdu (MURAD BEY).

Hatırlatma – Yan cümleye *eğerci* ve *her ne kadar* bağlaçları ilave edilebilir (bk. § 1007 ve aşağısı).

2. hatırlatma – Bazen *de* edatının yalnızca Fransızcanın *et'si* gibi atıf bağlacı anlamında olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu takdirde birbiri ardınca gelen iki varsayım ve tahmin veya şart kipi vardır.

Biraz zeytin yağlı badincan (veya patlıcan) çerviş yağlı fasulyayı ta'til etsekde bir kaç lokma et yemeye başlasak hem kendimiz rahat yaşardık hem de evlâdlarımızın vücûdları kuvvetli bulunurdu (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*);

Ben alsam da işi bitirecekler almasamda (MURAD BEY).

1236. Bu gibi hâllerde ana cümle bazen yine (§ 434) *de nouveau, tout de même* ile başlar (krş. *İtalyanlar* kelimesiyle başlayan örneği § 1234); çoğu zaman bu zarf yalnız başına uymazlık göstermeye yeter.

Örn.: *Merk'ebe altın semer vursaılar, yine merk'eb, yine merk'eb* (atasözü).

Ç) Bağlı şart cümlelerinin başka özel kullanışları

1237. Yan cümle ve ana cümlede aynı fiil bulunursa bir yoğunlaşma ve sınırlama anlamı çıkar.

Örn.: *Ağılarsa anam ağlar; ıalaları yalan ağlar* (atasözü);

Ne oldu ise baña oldu! saña ne oldu (söylence);

Bu ıale ancak bu tarafından alınır (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 14. s.).

Fiillerden birinin olumsuz çatılı olduğu hâller için bk. 1233. paragrafta, yine krş. § 1228.

1238. Yan cümlelerin fiili olan varsayım ve tahmin veya şart kipi, iki defa tekrar edilmekle de bir yoğunlaşma ve sınırlama anlamı meydana gelir.

Örn.: *Bu!sa bu!sa, bende bu!laca!;*

Bu  il acı o na tertib etse etse ya! nız M sta  edebilir^{AUE} (GÜRPINAR, *Metres*, 628. s.).

Ve *o!sa o!sa* deyiimi de bundandır (kr .   483, hatırlatma).

Hatırlatma – Aynı oluşum Altaycada da bilinir (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, Kazan 1869, 212. s.). Bidayette -sA'lı kiplerin bir ki isiz kullanılı ına dayanmaktadır (kr .   1210, hatırlatma).

III. Bir edatla cümle içine alınan bağımlı cümleler

1239. Daha önce de (  1209) söylediğimiz gibi bir edatla cümleye ba lanan bağımlı cümlelerin kullanılması, Türkçenin temasta bulunduğu Hint-Avrupa dillerinin cümle yapısı tesiriyle olmuştur. Eski Osmanlıca çoğu zaman kendi cümlelerini Farsça cümlelerin örneğine göre çatı ediyordu. XIX. yüzyıl reforması (tanzimat), dili bu edeb  kulluktan azad edince cümle yapısı da sanki millile ti. Bununla beraber bir bağlacı veya bağlam zahirini içine alan bazı ifadelerin birle mesinde veya kullanı ının alıkonulmasında zamanımız Fransız edebiyatının pek büyük tesiri olmuştur.

 urası göz ardı edilmemelidir ki hemen her zaman *başında edat bulunan bir bağımlı cümlelerin yerine bir cümlecik getirmek uygundur.*

1240. Bunda çoğu zaman kullanılan -ki edatıdır (bk. 986 ve a a ısındaki paragraflara). Bilindiği  zere -Dir hem Fransızca bağlam hem ba lama zamiri görevini g rd   gibi bazen de ba la la bağlam zamiri arasında bir aracı (interm diaire) anlamına da gelir.

1241. Başında ki bulunan bağımlı cümlelerin aslı cümleye göre tıpkı Fransızca'nın bağımlı cümlelerinin g rd   vazifeyi görür.

Bunun sonucu olarak şöyle kullanılabilirler:

1. Ana cümlelerin öznesi olarak.

 rn.: *O!abilir ki yarın gideceğim*¹²⁹⁵;

M berhendir ki ebn -i beşer cem'iyet h ricinde ya ayamıyor, mu'ayyendir ki cem'iyet d hilinde r hat bu!amıyor (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

Kr . Şöyle ifadelerle ba layan sözleri:

¹²⁹⁵ Bu fiil kipi yerine daha çok giderim kullanılır.^{AUE}

...anlaşılır ki,...; zâhirdir ki...; görölür ki...; garibdir ki...; şâyân-ı dikkat dir ki...¹²⁹⁶

1188. paragrafta söylenenlere uygun olarak Türkçede, Fransızcada olduğu gibi belirsiz anlamlı bir zamir kullanılmaz.

1242. 2. Tümleş olarak.¹²⁹⁷

Örn.: *Sen bilirmisiñ ki ev yandı.*¹²⁹⁸ Uydurma olan bu örnek, 1260. paragrafta cümlecik biçimindeki benzerine yaklaştırılmalı: “Evin yandığını bilir misin?” bu cümle yukarıdaki örnekle aynı anlamdadır (ve *ki ev yandı* cümlecigi *bilir misin* cümlecisinin dolaysız tümlecidir.^{AUE}).

Krş. şunlarla başlayan cümleleri:

*zan ederim ki...*¹²⁹⁹

...tutağım ki... (veya *farz edelim ki...*);

bağs ederim ki...;

haber aldım ki...;

Te’essüf ederim ki size bunu söylemeye mecbur oluyorum.

Türkçede *te’essüf etmek* fiil adı yönelme hâlini oluşturur. “Size bunu söylemeye mecbur oluyorum.” cümlesi *te’essüf ederim* fiiline dolaylı tümleçtir.

Yukarıda sözü geçen bütün bağımlı cümleler yerine eylem adları ile cümlecikler getirilebilir (krş. § 1270 ve aşağısı).

1243. 3. Sıfat olarak (bağlamlı cümle hâlinde).

Ki edatı böyle bir hâlde Fransızcanın bağlam zamirleri olan *qui*, *que*, *dont* gibi birinin niteliğinde olur.

Ki zamininin öncülü veya bağlamlı cümlemin belirttiği kelime -ki bu da aynı anlama gelmektedir ve şöyle olabilir.

a) Bağlamlı cümlemin mantıki öznesi (O zaman bu bağlamlı cümle Fransızcanın

¹²⁹⁶ Bunlara şöyleleri de ilave edilebilir: *Aşıkârdır ki...*, *belli ki...*, *öyle geliyor ki...*, *öyle görünüy-
yor ki...*, *malûmdur ki...*, *malûm ola ki...*, *şâyânı şükrandır ki...*, *ne garib(dir) ki...*, *Hağka
şükürler olsun ki...*, *bereket versin ki...*, *elhamdülillah (Allah’a hamd olsun) ki...*, *şâyânı na-
zardır ki...*, *revâ mı(dir) ki...*, *revâyı hağ mı(dir) ki...*, *lâyık mı(dir) ki...*, *ğabil mi(dir) ki...*,
mümkün mü(dür) ki..., *imkânı var mı(dir) ki...* vs.^{AUE}

¹²⁹⁷ Fiilin anlamını tamamlamak itibarıyla (tamamlayıcı), fiilin delalet ettiği şey kendisine
ilişmek, kendisine amel ve tesir etmek bakımından tümleçtir.^{AUE}

¹²⁹⁸ Böyle yerlerde *ki*’nin eksiltilmesi de uygun olarak: *biliyor mu san(ki) evyandı* denir.^{AUE}

¹²⁹⁹ Bunun cümlecik ile ifadesi şöyledir: *Bunu size söylemek mecburiyetinde olduğuma (teessüf
ederim.) olduğuma* kelimesi *te’essüf ederim* fiilinin yine dolaysız tümlecidir.

qui ile başlayan bağlama yan cümlesine denk olur.).

Cümleciklerde aynı takdirde (belirtik adın yaptığı bir fiil ve hareketi bildiren krş. § 741) alelâda bir sıfat-fiil bulunur.

Örn.: *Bir adam ki nasihat dinlemez, hiç bir vakit felâh bulmaz* (ŞEMSEDDİN SAMİ).¹³⁰⁰

Edebî bir örnek:

*Belâgat ki efrâd-ı nev'i beşerden bir takımına bir atıye-i celile-i subhâniye dir aşhâbiile berâber doğar*¹³⁰¹ (EKREM BEY).

1244. b) Bağlamalı cümlelerin mantıkça tümleci olarak

Fransızcada bunun benzeri *que* ile başlayan bağlamalı cümlelerdir. Benzeri olan cümleciklerde ise (belirtik kelimenin uğradığı fiil ve hareketi bildiren) bir sıfat-fiili bulunur (krş. § 746).

*Bir çok niyetleriñiz vardı ki unutmuş görünüyorsunuz.*¹³⁰²

*Bir gün ki çok yürümüşdüm.*¹³⁰³

1245. c) Özne veya bağlamalı cümledeki tümleç – Tümlecin belirtici tümleci olarak böyle bir hâlde ortada birleşik bir sıfat var demektir (krş. § 761). Sözü edilen özne veya tümleç o zaman *ki* zamirinin öncülüne ait olan iyelik üçüncü kişi zamiri alır.

Örn.: *Bahçede bir elma ağacı vardı ki meyvaları pencereden devşirilebilirdi*¹³⁰⁴;

*O adam ki dün evine gittik bugün bize gelmiş*¹³⁰⁵ (ŞEMSEDDİN SAMİ).

1246. Ana cümle kısa olduğu zaman bağlamalı cümleler çoğu zaman belirtik kelimeden veya (Fransızcada olduğu gibi) öncülden sonra değil de ana cümleden son-

¹³⁰⁰ Bunun cümlecik ile ifadesi: "Nasihat dinlemeyen adam hiçbir zaman felâh bulmaz nasihat dinlemeyen = Bir adam ki nasihat dinlemez." kısmı 'hiçbir zaman felâh bulmaz' kısmının mantıkça öznesidir. Aynı zamanda *nasihat dinlemeyen* (= ki nasihat dinlemez) bağlaşıklık cümlesi öteki cümlelerin öznesi olan adam kelimesinin sıfatıdır.^{AUE}

¹³⁰¹ Bunun cümlecik ile ifadesi:
Efrâd-ı nev'-i beşerden birtakımına bir 'atıyye-i celile-i subhâniyye olan belâgat aşhâbiyle berâber doğar.^{AUE}

¹³⁰² Bunun cümlecik ile ifadesi:
(Sizin eskiden şimdi artık) unutmuş gördüğünüz bir çok niyetlerimiz vardı.^{AUE}

¹³⁰³ Bunun cümlecik ile ifadesi:
Çok yürüdüğüm (yürümüş olduğum) bir gün....^{AUE}

¹³⁰⁴ Bunun cümlecik ile ifadesi:
*Bahçede, meyvaları pencereden devşirilebilen bir elma ağacı vardı...
Buna ve aşağıdaki misâle ait olan yukarıdaki kaide açık değildir.*^{AUE}

¹³⁰⁵ Bunun cümlecik ile ifadesi:
Dün evine gittiğimiz adam bugün bize gelmiş.^{AUE}

ra yer alır. O zaman belirtik kelime ana cümlelerin hemen üst başında yer alır.

Şuna dikkat edilmelidir ki hiç değilse konuşma dilinde bağlama zamirinin öncülü hiçbir zaman yalnız başına kullanılmaz, hâle göre belirsiz tanımlık edatı *bir*'le veya işaret zamiri ile beraber bulunur.

Örn.: *Varnada bir saraç Ömer ağa varidi ki pek eyi bir adam idi*¹³⁰⁶,

*‘Âkıl oña derler ki vaktini beyhûde (= bihûde) zâi’ etmez*¹³⁰⁷ (HÜSEYİN CÂHİD).

1247. Bağlama zamiri olarak kullanılan *ki* edatından sonraki fiil (Fransızcadaki aynı hâllerde) istek-tasarlama kipi olur.

Örn.: *Dünyada bir mes‘ud gün yoktur ki se‘âdeti dünden hazırlanmış olmasın*¹³⁰⁸ (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

1248. Türkçedeki *ki* edatının kullanılışı Fransızcadaki *qui, que, dont* zamirlerinin kullanışlarından çok daha elverişli ve kolaydır. Sonra yalnız belirtik bir kelimeye göre değil daha önceki bir cümle ile bildirilen bütün bir görüşe göre de bir bağlama zamiri görevini oynayabilir.

Örn.: *Sâhibi mekâle dört seneden beri ittihâd ve terrekinin hiçbir şey yapamadığına nakli söz ediyor ki ehemmiyetine mebni onu ayrı bir mekâlede tedkik edeceğiz*¹³⁰⁹

1249. Şu irdelediğimiz bağlamalı cümleler Türkçe söz diziminin “Belirtken öge belirtik ögeden önce gelir.” yolundaki esasına aykırıdır (krş. § 1104). Hakikaten de bu cümlelerin daima belirttiği kelimeden sonra yer aldıkları görülmektedir (Bu kelimeye öncül deyimini vermek imkânı da bundan ileri geliyor.).

1250. *ki* ile başlayan bağımlı (bağımlı) cümlelerin pek de sık sık kullanılması çoğu zaman onu söyleyenin yabancı bir milletten olduğunu meydana çıkarır.

¹³⁰⁶ Bunu cümlecik ile “Varna’da pek eyi bir adam olan bir saraç Ömer ağa vardı.” biçiminde söylemektense aslı gibi kullanmak daha eyidir. Bu anlamda “Varna’da saraç Ömer ağa adında pek eyi bir adam vardı.” denilebilir.^{AUE}

¹³⁰⁷ Bu asıl “‘Âkıl vaktini beyhûde zâyi etmeye derler.” anlamındadır; yoksa bunu cümlecikçe çevirip “vaktini beyhude zayı etmiyene akıl derler.” demek doğru olmaz.^{AUE}

¹³⁰⁸ Cümlecik ile şöyle olur: “Dünyada sa‘âdeti dünden hazırlanmış olmyan bir mes‘ut gün yoktur.”^{AUE}

¹³⁰⁹ Bu örneğin yerinin burası olmaması gerekir; çünkü *ki* ile bağlı olan cümle ana cümlelerin sıfatı görevinde değil, ana cümle fiilinin tümlecik olan (yapamadığına = yapamadığı meselesine) kelimesinin sıfatıdır.

II. Bölüm: Cümlecikler

1251. Çekimsiz fiil ile biten cümle öbeklerine cümlecik adını veriyoruz.

Türkçenin cümleciklerine en çok yaklaşan Fransızca cümle öbekleri onlarda da bir kişili kipi yerine fiillik bir kişisiz kipi bulunan sıfat-fiilli cümlelerle fiil adlı cümlelerdir. Örnek olarak “Sokrat günün birinde bir çatı yaptırırken herkes onun yapısında kusur bulmaya başlamış.” demek olan “Socrate un jour faisant bâtir, chacun censurait son ouvrage.” cümlesi gibi.

Bununla beraber Fransızcanın -İngilizcenin de öyle ya- cümlecikleri Türkçenin cümleciklerinden çok daha az çeşitli olduklarından daha az kullanılır.

1252. Türkçede (Fransızcada da olduğu gibi) bir çekimsiz fiilin var olmasıyla onun bulunduğu öbeğin bir cümlecik olması muhakkak gerekmez. Zira fiilin bu çekimsiz fiilin öznesi olmayabilir. Örneğin: “Koşmak neye yarar, vaktinde yola çıkmalı.” demek gibi.

1253. Fiilden türemiş çekimsiz fiillerin öznelere olsun veya olmasın görünüşleri öznesi olanlarda sık sık olduğu üzere iyelik ekinin bulunması bir tarafa bırakılınca aynıdır ve bu durum çekimsiz fiillerin yalnızca aslı cümlede oynadıkları role göre vücut bulur.

Bu bakımdan biz önce öznesiz ve tümleşsiz olan çekimsiz fiillerin kullanışlarını başa alıyoruz. Sonra bunların tümleşlerle ve daha sonra bir özneyle kullanıldıklarını (yani cümlecik olarak vazife gördüklerini) göstereceğiz.

Cümlede ad-fiillerin görevi

1254. Cümlelerin bir fiili olur ve bu yalnız bir fiil cümlesine yüklem görevini görür ise kişili bir kip hâlinde bulunur.

Bütün diğer hâllerde ise bir ad-fiil şeklinde görünür.

Başka türlü söyleyelim, fiil cümlelerinin yüklemi bir tarafa bırakılırsa bir cümlemin bütün öğeleri gerek adlarla gerek fiilden türemiş ad (ad kökenli) kipleriyle temsil edilir.

1255. Bu ad-fiillerin kullanılışı ile adların kullanışı arasında aynı şartlar içinde fark gözetilmiştir. Bu hususta şu üç şeyi ayırt etmek ister:

1. Bir ad sıfattan veya durum tümlecinden başka bir terim biçiminde olacağı zaman ad veya ad olarak kullanılan bir sıfat ile gösterilir. 1171. paragrafı okuyunuz.

Örn.: *Bir oyun bilirmisin?*

Bunda dolaysız tümleç olan *bir oyun* kelimesi bir addır; fakat ad-fiiller, aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman bir *ad* sözcüğü; yani bir fiil adı veya bir iş adı görünümünü alır (Bu fiilin *ad olarak kullanılmış* bir kipi de olabilir krş. § 768 ve aşağısı).

Örn.: *Yüzmek bilirmisin?*

Bunda dolaysız tümleç olan *yüzmek* bir fiil adıdır (bk. § 724 ve aşağısı, başka örneklere).

2. Bir ad sıfat görevini gördüğü zaman alelade olarak bir *sıfat* ile gösterilir.

Örn.: *kırmızı ev*.

Fiil aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman bir *sıfat*; yani bir sıfat-fiil veya sıfat-fiilimsi görünümünü alır.

Örn.: *yanan ev*.

Ev kelimesinin sıfatı *yanan*'dır; yani bir sıfat-fiildir (bk. § 738 ve aşağısı, başka örneklere).

3. Bir ad *durumluk* tümleci görevini gördüğü zaman bir zarf, bir zarf deyimi veya bir zarf hâline konulmuş ad görünümünü alır.

Örn.: *Dünkü yangında bir ev büyük bir meş'ale(yi) andırıyordu*.

Fiil aynı şartlar içinde kullanıldığı zaman, bir zarfa ait bir kip hâlinde olur.

Örn.: *Ev yanarken büyük bir meş'ale(yi) andırıyordu*.

1256. Aşağıdaki şema (cümle yapısı bakımından) fiile ait kiplerin farklı kullanılışlarını özetlemekte ve onların adların kullanılışlarıyla olan benzerliğini göstermektedir:

Ad	Cümledeki öğelerin türü	Fiil	
İsim çekimli ad (<i>ad</i> , zamir veya ad olarak kullanılan sıfat).	Özne;	Ad-fiil (fiil adı, iş adı) ve ad olarak kullanılan sıfat-fiil.	Çekimsiz fiiller (fiilimsiler)
Sıfatlar ve sıfat olarak kullanılan adlar	Tümleç (dolaysız veya dolaylı); belirtici tümleç		
	Sıfat	sıfat-fiiller ve sıfata ait deyimleri	
Zarflar, zarflık deyimler ve zarf hâline konmuş adlar	Durumluk tümleci	zarf-fiil ve zarfa ait deyimleri	
	Yüklem	Fiilin kişili kipleri	

1257. Fiilden yapılma ad-fiillerin kullanılışı fiil cümlelerinde ne ise ad cümlelerinde de odur. İsim cümlelerindeki yükleme gelince (Bu durum yukarıda verilen şemaya konulup gösterilmemiştir.) bir ad biçiminde olduğu zaman bu ya sıfat ya da

çekimli bir ad (ad veya zamir) görünümünü alır [krş. § 1174].

Fiilden yapılma bir ad-fiile gelince daha yukarılarda işaret edilen benzer olarak anılan cümlelerin yüklemindeki sıraya göre sıfat-fiillerinin veya çekimli kiplerinin kullanılabilmesini gerektiriyor.

Lakin bilindiği üzere yüklem olmayan sıfat-fiilleri bulunan cümleler, gitgide kişili kipler olmakta karar kılmıştır (krş. § 600 hatırlatma ve 1174 hatırlatma).

Adlık kipler ise bu çeşit kullanışı seyrek olarak gösterirler (bk. bununla beraber § 1283).

Çoğu zaman bu çeşit biçimler düzeni bozulmuş ad cümleleridir. Çalışımı daha açık bir hâle koymak için yüklem öznenin yerine geçmiş bulunur.

Örn.: *Nedir senin yaptığın.* Burada *senin yaptığın* ad olarak kullanılan sıfat-fiil olup *nedir* yerinedir.

1258. Şu geçen örnekler de fiile, ada benzer bir biçimde muamele edilmiş olduğu görülüyor; fakat şu da biliniyor ki (§ 598) çekimsiz fiiller *fiillik* niteliklerinde olarak *tümleçler* yedişlemek ve bir *özne* almak veya hiç değilse adı geçen kiplerin ifade ettiği fiil ve hareketi yapan kavramın delaletini¹³¹⁰) özelliğini muhafaza ediyorlar.

Bu gibi durumlarda ad-fiiller tümleçleri ve özneleriyle öbekler meydana getirirler. Bunun için böyle öbekleri içine alan cümlelerin öğelerine, daha yukarılarda görülmüş *basit* adlandırmalar adı verilebilecek olanlardan farklı olarak *katmerli* adlandırmalar adı verilebilir.

1259. Adcıl kipler bir veya birçok tümleçle beraber bulundukları zaman, bu tümleçler kişili kiplerin tümleçlerine gösterilen tarzın aynı olan bir tarzda muamele görürler ve onlar gibi ad-fiillerden önce yer alırlar.

Bu esası, yukarıda verdiğimiz üç örnekteki ad-fiillere uygularsak şu örnekleri elde ederiz (Bunlarda daha fazla bir vuzuha yardım etsin diye çekimsiz fiillerle tümleçlerin meydana getirdiği cümle uzuvlarını köşeli parantezler içine alıyoruz.).

Örn.: 1. (*Akıntıya karşı yüzmek*) bilirmisiñ?;

2. (*dünden beri yanan*) ev;

3. Ev (*gece karanlığında yanark'en*) büyük bir meş'ale(yi) aındırıyordu.

1260. Adcıl kipin bir öznesi bulunduğu zaman bunu ifade eden ad kurala göre adı geçen çekimsiz fiilden *önce* yer alır; fakat onun dil bilgisi bakımından görevi bu kipin niteliğine göre başka başka olur.

1. Kip fiilinden yapılma bir ad kipi veya bir sıfat-fiil olduğu zaman (mantukça)

¹³¹⁰ Veya ad cümlelerinde kendisine oluş isnad edilen kavramı.^{JD}

özne adı geçen kip ile beraber bir iyelik ilgisi ortaya çıkarır ve bu ilgede tamlayan görevini üstlenir (bk. § 1091); o zaman çekimsiz fiil tamlanan temsil etmiş sayılır ve bu salahiyetle iyelik ekini (= mantuki failin iyelik üçüncü kişi zamirini) alır.

Özne aynı cümlecik içinde tek başına bir kelime ile ifade edilmiş ise çekimsiz fiil ile beraber bir ad tamlaması meydana getirir ve bu ad tamlamasının birinci sözcüğü olarak ilgi hâli veya yalın hâlini alır.

Bunun sonucu olarak mantuki fail *dil bilgisi bakımından* çekimsiz fiilin belirtici *tümleci* olarak değerlendirilir (krş. § 721).

Örn.: *Evin yandığını bilirmisin?*

Hatırlatma – Fiil adı bir özne alabildiği zaman bu özne daima yalın hâlde bulundurulur (O zaman bu, dil bilgisi bakımından bir özne olur.) [bk. § 1292 ve aşağısı].

1261. Kip, bir sıfat kipi olduğu zaman, özne belirtik ad ile *belirsizlik hâlinde* olabilir. Nitekim basit bir sıfat olarak kullanılan sıfat-fiillerde olan da budur (§ 741); lâkin ayrı olarak da ifade edilebilir. Böylesi de birleşik sıfatlardaki sıfat-fiillerde (§ 761) ve sıfat-fiilimsilerde (§ 746) olur.

Birinci takdirde mantuki fail *dil bilgisi bakımından* bir özne biçimini alır ve yalın hâle girer:

(*damı yanan*) ev.

İkinci takdirde ise ad-fiillerin öznesi gibi vazife görür:

Ahmedin yaptığı ev.

1262. 3. Kip, bir zarf kipi olduğu zaman, mantuki fail, dil bilgisi bakımından bir özne gibi muamele görür ve yalın hâlini alır (bk. § 1297).

Örn.: *Bütün katları yanark'en ev büyük bir meş'ale(yi) aındırıyordu.*

1263. Yukarıda verilen örneklerdeki şu:

1. *evin yandığını,*

2. *damı yanan,*

3. *bütün katları yanark'en,*

biçimindeki *cümlecik* ögeler (krş. § 1258) cümlemsidirler ve hakikaten bunlarda mantuki öznesi olan fiilden yapılma bir ad bulunmaktadır.

Şüphe yok ki cümleciklerin tümleçleri olabilir. Özetle, yukarıda verilen üç örnekten anlaşıldığı ve 1253. paragrafta daha öncede söylediğimiz üzere cümleciklerin dil bilgisi bakımından biçimi cümledeki görevleri; yani onların cümleye ait olan *öğelerinin* özelliği ile ortaya çıkar ve bu biçim *basit öğelerin* biçimiyle hissedilir derecede aynı olur. Cümleciklerle basit ögeler arasındaki fark yalnızca cümleciklerdeki mantıkça

içeriğin en büyük bir birleşiklik hâlinde bulunmasından meydana gelmiştir. Basit ögeler ancak anlamları ifade ettiği hâlde cümlecikler içinde *hükümler* bulunur.

1264. Yukarıdaki sergilemeden Türkçenin cümle yapısı ile Fransızca cümlecüğün cümle yapısı arasındaki farkın ne olduğu anlaşılıyor.

Fransızcada bağımlı bir hüküm hemen her zaman kişili bir fiil kipini içinde bulunduran bağımlı bir cümle biçimine bürünür. Türkçede ise bağımlı bir hüküm hemen her zaman bir cümlecik şeklinde görünür.

1265. Öbeğin bütününe ait biçim bilgisi değişmelere ancak o öbeğin sondaki ögeyi uğrar olduğuna dair daha yukarılarda (§ 1063) da bildirilen kural, Türkçede cümleciklerin gelişimlerine ve dilde devamlı kalışlarına yardım etmiş görünür.

Hakikaten bağımlı bir hükmün başlıca ögesi (örnek olarak yukarıdaki örneklerden alınarak: *yandığını*, *yanan* ve *yanark'en* kelimeleri) bu hükmün yüklemi oluyor ve bu sebeple de kişili bir kip hâline konulmak gereğinde bulunuyor.

Bununla birlikte sözü geçen öbeğin kendisi de bir cümle *ögesi* olma görevini görüyor ve bu öbeğin başlıca ögesi *kendi* başına bir cümle sözcüğü imiş gibi iş görüyor. Bunun sonucu olarak sözü geçen cümlede oynadığı rol dolayısıyla kendisine verilen çekimsiz fiili muhafaza ediyor.

1266. Yukarıda söylenilenlerden şu sonuç çıkıyor. Türkçede tek bir cümle görünüşünü alan söz, Fransızca benzerinde çoğu zaman birçok cümle içinde bulundurulur.

Hakikaten de cümlecikler kullanmak suretiyle cümleye tek bir cümle *ögesi* yapılış örgüsü ne ise aynıyla onu vermek mümkün oluyor (krş. yukarıda § 1251'den 1259'a kadarki örnekleri).

Şu hâlde bir cümlecüğün cümle *ögesi* bütününe göre olan göreceli gelecek gönderimi Fransızca bağımlı cümlelerinden çok daha azdır. Gerçekten bu Fransızca bağımlı cümleler esas itibarıyla ana cümle ile aynı biçimde bulunuyor ve onları bu ana cümleye bağlayan bağımlılık bağlanışı ise denilebilir ki *bağlaç* görünümünü altında görülür bir hâlde ifade edilmiş oluyor. Türk cümle yapısının ise bu edatlara ihtiyacı yoktur.

1267. Bu son çalışmaları toplayarak şunu da söyleyelim ki Fransız cümle yapısı *ayrı ayrı Türkçe söz dizimi* ise iç içe'dir.

1268. Şu geçen sergileyiştten bu uygulanabilir sonuç çıkmaktadır.

Türkçenin cümlecikleri Fransızcanın bağımlı cümleleriyle çevirmek gerekir.

Bir iş adıyla biten cümlecikler Fransızcaya çoğu zaman tümleş bir cümle ile çevrilmeli (daha fazla ayrıntı için bk § 1273 ve aşağısı).

Bir sıfat-fiil veya sıfat-fiilimsi ile biten cümlecikler bağlamalı bir cümle veya bir

ara cümlesi ile tercüme edilecektir (daha fazla ayrıntı için bk. § 741 ve aşağısı). Bir zarf-fiil ile veya bir zarf-fiil deyimiyile biten cümlecikler hâl ve şart bildiren tamlanan bir cümle ile tercüme edilir (bk. § 1315 ve aşağısı).

1269. Aşağıda gelecek konularda şunlar görülecektir:

1. İş adıyla biten cümlecikler; 2. Bir sıfat-fiille (veya sıfat-fiillik deyimle) biten cümlecikler.

Bir sıfat-fiil ile son bulan cümleciklere gelince, bunlara ait bütün ayrıntı fiilin sıfat fiilleri münasebetiyle verilmiş olduğundan [§ 733'ten § 778] burada ancak hatırlatma kabilinden olarak yalnızca söylenip geçilecektir.

Öteki Türk dillerindeki fiilden yapıma sıfatların yapılışı – Sıfat-fiillerin yapılışı öteki Türk dillerinde daha az gelişmişlik göstermektedir.

Bu diller sıfat-fiilimsi nedir bilmezler. Belirtik kelime mantıki fail olsun (Osmanlıcada 1. hâl § 742) veya mantıkça tümleç olsun (Osmanlıcada 2. hâl § 746), belirtken olsun, sıfat-fiil olarak hep kullandıkları belirli bir zarf-fiildir ve çoğu zaman da bu -*қан*’lı bir zarf-fiildir.

Örn.: *Könglüm tilägän sin turursin* “Gönlüm(ün) dilediği sensin.” (Berezin, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, 22. s., I.);

Tañrı ta‘āla sävmägän (kılmadägän) işlär “Tañrı ta‘āla (-nın) sevmediği yapma dediği işler.” (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*, 54. I, 15; 56, I, 12);

Kün dogan taraf ‘gün doğduğu taraf’^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII, (dialecte crimeen) 7. s., I, 9. aşağıdan).

Sıfat-fiil, belirsiz bir mantıki fail ile birlikte de kullanılabilir. Bu, yarı edilgen diye ad verdiğimiz bir kullanışa denktir.

Örn.: *Yokarda Ali dägän qawap wardır.* “Yukarıda Ali denilen kavaf vardır.”^{AUE} (aynı yer, 7. s., I, 3);

yir azuq, yir nime ‘yenir azık, yenir şey’ (PAVET de COURTEILLE, *Dictionnaire*) krş. Osmanlıca *yeyecek*.

Osmanlıcada izler bırakmış olan bu yapılanma (§ 752) aslında kişili kipleri olan cümlelerin yapılanmalarına çok benziyor ve belirtken olmak sıfatıyla başlangıçta ancak cümlede tuttuğu yerle ötekisinden ayırt edilmiş olması mümkündür (§ 1063).

Böylece teşkil edilen sıfat-fiiller ad olarak kullanılabilirler (krş. § 768 ve aşağısı).

Örn.: *Meni illedä? bilmezsiñiz men siz diyenlerden deyilem* “Beni hiç de bilmezsiniz, ben siz(in) dedikler(iniz)den değilim.”^{AUE} (FETH ALİ AHUNDÖF, *Temsilât*, 191. s.);

Atası bozganlarını tüzdi “Atası(nın) bozduklarını düz(elt)di.” (ALİ ŞİR NEVAL, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 86. s.).

Incelemeden geçirdiğimiz bu yapılanma aynı zamanda sıfat-fiilin mantıki fail ile belirtik ad arasında bazen var olan iyelik ilgisini ifade etmekten ibaret yapılanma ile birleştirilebilir.

Örn.: *Şindi kitdi kız kâygâ vardı oturan odasına*¹³¹¹ “Şimdi gitti kız köye, vardı oturduğu odasına.”^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII, 12. s., I, 3, 4).

Sıfat-fiilin mantıki öznesi bir kişi zamiri ise onu söylememek de olur: ad tamlaması aslında yeter derecede gösterilmektedir.

Örn.: *Ay(ı)tur sözläringni ayıt* “Söylenecek (söylenir) sözlerini söyle.” (NEVAL, aynı eser, 77. s.);

Bu yatmış ornungdın kôpgıl “Bu yatdığ(ı)n yer(ı)n)den kalk.” (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 362. s.);

Ruhsat birdilär kim kıl-gän yiringä bar “Ruhsat verdiler ki geldiği yere gitsin diye.”.

Mantıki fail sözle aynı uzvî içinde tek başına bir kelime tarafından ifade ediliyorsa bir ilgi hâli alabilir ve böylece iki sözcüğü arasına bir sıfat-fiil almış olan bir ad tamlaması meydana getirir.

Örn.: *Mâliknin namaz kılğan mihrâbı çuħudnın âvi sarı ârdi*. “Mâlikin namaz kıldığı mihrab Yahudinin evi(nden) taraf(a) idi.” (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 66. s., I, 6);

*Bu boşenin*¹³¹² *baħaduryan kôyi toledi*. “Bu çocuğun bekleye durduğu (bakadurgan) koyunu dolu (çok) idi.” (*Yedi Uyurlar*, I, 228);

Aydamakların oturgan yärindä. “Haydamak (haydut)ların oturduğu yer de.” (RADLOFF, *Adı geçen eser*, 9. s., I, 18).

Ad tamlamasını ifade etmekten daha çok gitgide mantıki öznesi hatırlatmak hususunda yardım etmekte bulunuyor (krş. § 1260).

Örn.: *Urunuñ urlağan atı*. “Uğru (hırsız)ın ugrulanan (= çalınan) atı.” (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 47. s. bk. Aynı yer, Kırgızca-da bağlamalı cümlelerin tanımı).

Osmanlıcada -DIK [veya -AcAK]'lı kiplerin baskınlığı hariç, eskiden bu dilde aynı yapılanma vardı.

Sonraları Osmanlıcada iyelik eki (ihtimal ki iş adı olarak kullanılan aynı kiplerle

¹³¹¹ Devrik nesirli bir cümle.^{AUE}

¹³¹² *Bala* ‘çocuk’; ykl. Rumeli’nde *pale* ki ‘hristiyan çocuğu’ anlamında *gavur palesi* tamlamasında kullanılırdı; yine ‘çocuk, yavru’ anlamına ykl. *palaz, pilic, filiz*.^{AUE}

benzeşme yüzünden) -DIK [veya -AcAK]'lı kipe getirilmiş ve böylece sıfat-fiilimsiler oluşmuştur (§ 760).

Öteki Türk dillerinde, bizim bildiğimize göre fiilin sıfat biçimine katılmış ad tamlaması ancak bu sıfat biçimi ad olarak kullanıldığı zaman bulunur.

Örn.: *Bilmağânlarımı* 'bilmediklerimi' (yükleme hâli) (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 38. s.) krş. Osmanlıcada *bilmediklerimi* (§ 776).

I. Konu: İş adıyla biten cümlecikler

1270. Bilindiği üzere bir iş adıyla biten cümlecikler, bu iş adıyla onun mantıki öznesi olan kavram arasında bir iyelik ilgisini içinde bulundurur.

Daha önce öznenin aldığı biçimden söz edilmişti (bk. § 1260, 717'den 723, 1091). Burada ise bu cümleciklerin yüklemiyile meşgul olacağız.

I. Bu cümleciklerin (mantıki) yüklemi

1271. Bu cümle öbeklerinin mantıkça yüklemi olarak belirli iş adında daima bir iyelik eki bulunur.

Fail – Kendisinin iyelik üçüncü kişi zamiri adı geçen iyelik ekiyle yeter derecede temsil edilmesi sebebiyle- aynı cümlecik içinde tek başına bir adla her zaman ayrıca ifade edilmek ihtiyacında değildir; bazen bu cümlecik yalnızca yüklemiyile meydana getirilmiş bulunur.

Örn.: *Yandığını bilmez* (yani evi yanmak felaketine uğradığını.^{AUE})

Sözü geçen iş adı bir durum sonucu alabilir. Bunun niteliği cümleciklerin söz içine oynadığı işleve tabidir (bk. § 1280 ve aşağısı).

1272. -DIK'lı ve -AcAK'lılar da dâhil, bütün iş adları (§ 714) bir cümlecğin mantıkça yüklemi görevini şu şartlarla görebilirler.

1. Bir iyelik ekini almış olmak şartıyla.

Iyelik eksiz olan bir iş adı, bulunduğu cümleinin basit bir sözcüğü sayılır (§ 1258); fiil adı bu kuralın bir istisnasını meydana getirir. Bazı durumlarda, kendisinin iyelik eki olmadığı zaman bile yüklem görevini görebilir (bk. § 1292 ve aşağısı).

2. Bu iyelik eki, bazen fiilin -mA'lı kipinde olduğu üzere ifade edilen eyleme ait mantıkça tümlec – tümlecin değil de mantıki failin iyelik üçüncü kişi zamiri görevini

görmek şartıyla. Böyle bir hâlde bu -mA'lı kip bir fiil adı olarak kullanılır: *mektubun göndermesi* (§ 711, c).¹³¹³

II. Çeşitli iş adlarının kullanımına dair kurallar

1273. Farklı iş adlarının kullanışlarındaki farklar Türkçede açıkça gösterilmiş değildir, bununla beraber bunlarda şu kurallar bulunup çıkarılabilir.

1. Gelecekteki bir eylem bildirilmek istenildiği zaman -AcAK'lı çekimsiz fiil kullanılır; böyle bir hâlde Fransızca cümlede kişili bir gelecek zaman kipi bulunur.

Örn.: *Yarın getireceyiñe söz ver.*

Aynı söz içinde -AcAK'lı kip ile gösterilen eylemin anlamca zıddı olarak geçmiş bir eylem bulunuyorsa bu geçmiş eylem; daima -DIK'lı kip ile ifade edilir.

Örn.: *(Doğduğu)na inanır (öleceyi)ne inanmaz.*

1274. 2. Cümlede öznenin isteğine bağlı olarak bir eylemi örnek olarak bir buyruk bildirmek istenildiği zaman -mA'lı (veya -mAklık'lı) iş adı kullanılır.

Fransızcada böyle bir durumdan çoğu zaman bir fiil adı kullanılır.

Örn.: *Suľtan Selim (rumľarın ya mľsľľman olmalarını ya Istanbolđan çıľmaları)nı emreyledi* (Bu buyruk yerine getirilmiş değildir.);

(Bey babamın yanına enmeñiz)i reca (rica) ederim;

Oduncu baña (yükünü arľasına ľaldırmaľlığını) söyledi (KÜNOS, Nasreddin Hoca Hikâyeleri).

1275. 3. Kalan bütün başka hâllerde; yani eylem şimdiki zamanın, geçmiş zamanın bir eylemi veya zaman bakımından herhangi birinin bir eylemi ise tercih sırasıyla: -dIk-, -mA, -mAklık ve -Iş'tan biri olarak başka bir iş adı kullanılır.

Böylece ifade edilen eylem (geçmiş veya şimdiki zaman gibi) bir zaman fikrini içinde bulunduran ise bu fikir sözün kendi anlamından anlaşılır.

-DIK'lılara örnekler:

¹³¹³ Yazar § 711'de verdiği "Bunun yapması kolay." biçimindeki örneğe bunu da benzetmek istiyor; her ne kadar aynı oluşumda "Bunun söylemesi dile kolay; bunun çiğnenmesi kolay değil." yolunda daha başka cümleler de yapılıyor ise de böylelerinde meçhul şeklinde kullanılan *yapması, söylemesi, çiğnenmesi* gibi fiil adları edilgen anlamıyla ve *yapılması, söylenmesi, çiğnenmesi* yerine kullanılır. Ancak bunların her bir fiil adıyla bu biçimde kullanılması genel bir kural olmayıp şiveye bırakılmıştır. Bu bakımdan burada yazarın verdiği örnekte *göndermesi* denilmeyip *gönderilmesi* demek gerekir. Sonra ister meçhul şeklinde edilgen anlamlı, ister meçhul şeklinde edilgen anlamlı fiil adları olsun, üst öncelerindeki adlar edilgen fiillerin mantıkça özne dil bilgisi bakımından özne (yani hakikatte mantığı dolaysız tümleci) yerindedir, mantıkça özne değildir.^{AUE}

(Bir para irāda mālîk olmadığım) ma'lumdur (MURAD BEY);
 (Dün akşam gelmediğiniz)e nedâmet etmelisiniz;
 (Öldüğüm)e teessüf etmem, bir vâlidem var, oña kim bakacak (BULGURLUZADE RIZA, Muntahabat-ı Bedayi-i Edebiye).

1276. -mA'lı örnekler:

(Yeniçeri neferlerinin şakaş saıvermemeleri) kânundan idi (AHMED RASIM);
 (Bu vak'a-i mü'limeye 'alenen izhâr-ı esefle feryüd çıkarmañız)¹³¹⁴ hâlâ unutamayanlar eksik deyildir.

1277. -mAklık'lı örnekler:

(Düvel-i mu'azzamenin şark mes'elesindeki nokta-i nazarlarına ittîlâ^c peydâ etmekteyiz)ni soñ muhârebeye (Başkan muhârebesine) medyûnuz.

1278. -İş'li örnekler:

Mücerred (meçhûl bir yoğa girmeye cesâret edemeyişimiz) bizi bu hâl-i tereddüde tutuyor (ŞEMSEDDİN SAMİ).

1279. 1. hatırlatma – -mA (veya -mAklık)'lı iş adlarının kullanılmasında ihtiyatlı davranılmalıdır. Eylem, zaman bakımından önem verilmeyen, alışılmış ve genel bir iş gibi kabul edilen bir eylem olmadıkça, bunları kullanmamak daha hayırlıdır [Bir vakaya ait ve zaman içinde münferit bir eylem olduğu zaman ise -DİK'lı iş adı kullanmak daha iyidir.].

Bununla beraber şöyle bir örnekte münferit bir eylem için -mA'nın kullanıldığı görülüyor:

Ba'dehû bir uzanması ile uyuması bir oldu (Gel Keyfim Gel, 30. s.).

2. hatırlatma – Öteki Türk dillerinde çoğu zaman -kân'lı kip (krş. § 701) kullanılır. Bu anlamı tarafından Osmanlıcanın -DİK'ına eşit olur.¹³¹⁵

¹³¹⁴ Yazar metinde bu kelime yerine çıkarmañızı kelimesini kullanıyor.^{AUE}

¹³¹⁵ Çoğu zaman geniş zaman ve çok az olarak da şimdiki zaman kipinin çokluğu üçüncü ve geçen zaman için yalnız geniş zaman hikâyesinin çokluk üçüncü kişisi -DİK'lı veya yalnızca meçhul yapılı -An'lı kipin yerine kullanılır. O zaman kendi görev ve anlamlarında olmayan, bu -rlar, -yorlar, -rlard'lı kipler kendilerinden sonra gelen bir adın sıfatı olurlar.

Örn.: Resûl 'aleyh'isselâm zamanına yakın Bayat boyundan Korkut Ata derler (= dedikleri, denilen) bir er kopdu (Kitâb-ı Dede Korkut, 3. s.);

Orada Marcellüs derler gözü pek bir kişi varmış (ATAÇ, Ulus, 6/11/1945);

Köye yakın bir yerde 'Ayrılık çeşmesi' diyorlar (= elân dedikleri, hâlâ denilen) bir kuru kenarı vardı.^{AUE}

Hanım hey Oğuz zamanında Kañlı Koca derlerdi (= eskiden dedikleri, eskiden denilen) bir gür-

III. Bu cümleciklerin çekimi

1280. Sonunda iyelik eki bulunan bir iş adıyla bitmiş cümlecikler, çekimine müsait olduklarından cümlelerde adların oynadığı aynı görevi üstlenirler. Başka türlü söyleyelim, bunlar cümleye sıfattan veya hâl ve şart tümleçlerinden başka bütün öğelerini verirler (krş. § 1255).

1281. *Bunların Fransızca denklere dair inceleme* – İş adıyla biten bir cümlecğin Fransızcaya tercümesine gelince acemiler böyle yerlerde kelime kelimesine tercüme-ye en çok yaklaşan: *le fait que je (tu...) exerce, ai exerce, exerceraï..celle action veya mon fait d'exercer telle action* gibi yardımcı fiiller kullansalar iyi olur.

Örn.: (geldiyiñ)e inanmaz.

Biraz daha zarafetlice bir çalım vermek için Fransızca cümledeki *le fait* kelimeleri yerine tarafsız bir zamir olan *ce* getirilebilir. Yukarıdaki *il ne croit pas à ce que tu es venu* örneğinde iyi gitmeyen bu ifade tarzı, *il s'etonne de ce que tu ne sois pas venu* cümlesinde olduğu üzere bazı durumlarda hoş görünebilir.

1282. İş adıyla biten bir cümlecik, girdiği cümle'nin öznesi görevinde bulunduğu zaman yalın hâlini alır; bakınız yukarıdaki *yenici neferlerinin*..vs. örneğine (§ 1276).

Bunun Fransızcada benzeri, söze *que* bağlacıyla sokulan bir cümle olur.

1283. Bir ad cümlesinin yüklemi olarak kullanıldığı zaman aynı cümlecikler de yalın hâline konulabilir.

Örn.: *Sadriâ'zamiñ maqsadı vefâtınıñ duyulmaması ve bir qarışıklıq çıkmaması idi* (AHMED RASIM).

Fransızcada bunun için *que* bağlacıyla başlayan bağımlı bir cümle kullanılır.

1284. -DIK'lı bir iş adıyla bitmiş ve sonra bir kişi eki almış bulunan bir cümlecik, yüklem olarak *var* ve *yoq* kelimelerinden birini alan bir ad cümlesinin (krş. § 1242) öznesi olduğu zaman (*var* ile olanı) herhangi bir eylemin vukua geldiğini, vukua gelebildiğini ve (*yoq* ile olanı) bu eylemin hiçbir zaman meydana gelmediğini göstermeğe yarar (krş. VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 161. s.).

Örn.: *Istanbola gitdiyiñ varmı?*;

Bu kimseniñ 'aqlında sebâtan ve yekrenglikden hiç bir eser görüldüyü yoq;

Gibiniñ ba'zen nazmda aheng-i vezni muhafazaten ye ile 'gibi' şeklinde kullandığı varsada bu suret şive-i lisâna muvâfık deyildir.

büz er vardı (Kitâb-ı Dede Korkut, 96. s.).

Böyleler, kaldırılan tamlananı yerinde bir sıfat görevinde kullanılmış olarak da görülür: *Yalancı Oğlu Yalıncuğ derler* (= dedikleri 'adam') *ölüsü haberin getürdi* (D. K. 55).^{AUE}

Hatırlatma – Bu tür cümleler genellikle geçmiş zamana aittir. Böyle olması 1201. paragrafta inceleme ve mütalâadan geçirilmiş bir yapılanmaya hemen hemen benzenen ve (Fransızca denklemlerinde *avoir* fiilli olup) *tasarruf edilmiş bir şeyin var oluşunu* ifade eden (*var* ve *yok*’lu) bir cümle olmasıyla açıklanır.

Burada eşya fikri yerine vakıa fikri (= iş adı) geçer. Bu bakımdan mesele *gerçekleşmiş* bir eylemden meydana gelmiştir. Böyle bir fikir geçmiş zamana ait olmuş bir vakıa fikrine pek yakındır.

Buna benzer hadiseler gelişmesiyle birtakım Avrupa dilleri *geçmiş zaman* kiplerinde yardımcı fiil olarak *avoir* fiilini kullanmaya varmışlardır:

Bu yapılayış başka Türk dillerinde de bulunur: GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 331, 2. hatırlatma; krş. EBÜLGÂZİ, 10. s. (*var olmak* yerine krş. § 1203) *ol-* fiilinin hikâyesi de kullanılır.

gezdiiyim olurdu.

Yine krş. *yok* yerine *var* ile yapılan buna benzer ifadeleri: (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 64. s., I, 7’den 12).

1285. Bu cümlecikler belirtici tümleş görevinde bulundukları zaman ilgi veya yalın hâlini alırlar:

İlgi hâl ekli örnek:

(*geldiyiñ*)in ikinci *haftası*.

Yalın hâlli örnek:

*Biz (bu ifâdâtîñ bir az mühtâcî tashîh olduğı) fikrindeyiz.*¹³¹⁶

1286. Aynı cümlecikler dolaysız tümleş olarak kullanıldıkları zaman yükleme hâlini alırlar: “Sen (evin yandığı)nı bilirmisin?” örneği [§ 1260]

Fransızcada buna denk olarak *que* bağlacıyla başlayan bir tümleş kullanılır.

Dolaylı tümleş olarak kullanıldıkları zaman bütün öteki (yönelme, bulunma veya ayrılma hâli) eklerini alır.

Yönelme hâline örnek:

Doğduğuna inanır, öleceğine inanmaz (anlamı için bk. daha yukarıda § 1273).

Bulunma hâline örnek:

¹³¹⁶ *Beyrek gideli bam bam depe başına çık dugum çok*

kar gu gibi kara saçum yoldugum çok

güz alması gibi al yanagum yırtugum çok

gelenle gidenden sordugum çok

vardı gelmez yegidüm

han yegidün Beyrek diyi agladagum çok (*Kitâb-ı Dede Korkut*).^{AUE}

Bundan dolayı hey'et-i içtimâ'îyece hiç bir mahzûr husula gelmediyinde (gelmeyeceyinde) şüpe yoktur.

Ayrılma hâline örnek:

(kavâid-i teşri'îden bir takım 'âdât-ı 'atîkanın ahk'âmı 'aqla tercih olunuşu)ndan hâsıl olan seyyiâtı külliye.

1287. Fiiliyle haksız (veya haklı) bir şey yapmış olmakla 'iyi (veya fena) etmek' gibi anlamlar bildirilen sözlerde, yönelme hâlindeki -DIK'lı ad cümlesinin bazen verdiği özel anlama dikkat edilmeli.

Örn.: *Bugün geldiğimize pek fena (pek â'lâ) etdik;*

O eşyaları, sattığınıza isâbet ettiñiz.

Yönelme hâlini almış -AcAK'lı ad cümlelerinin özel anlamları için bk. § 1471.

1288. -DIK'lı bir çekimsiz fiil ile biten cümlecik, bulunma veya ayrılma hâlini aldığı vakit, zaman veya sebep anlamlı zarf-fiillik deyim görevini de görebilir (bk. § 1373 ve 1436).

1289. *Özetle* – Bir cümlecik, bağımlı bir hüküm ifade ettiğine göre yukarıdan beri söylenen kurallar şöyle özetlenebilir:

Bağımlı bir hüküm başka bir (başlak=esas) hükmün öznesi veya ada ait yüklemi görevinde olduğu zaman bu, yalın hâlinde bir iş adıyla bitmiş bir cümlecik ile ifade edilir:

Hüküm belirteci tümleç görevini gördüğü zaman, cümlecigi bitiren iş adı ilgi hâli veya yalın hâlini alır:

Hüküm dolaylı tümleç görevini gördüğü zaman, cümlecigi bitiren iş adı başka durumlara konulabilir (bk. yukarıdaki örneklere).

1290. Bunlardaki hükmün *sorulu* bir hüküm olması sözü geçen bu cümleciklerin yapılanışını hiç değiştirmez. Hâlbuki bilindiği üzere bu iş Fransızcada böyle değildir; onda sorulu bağımlı cümleleri (bağlaçsız kullanılmaları yönünden) öbürlerinden farklı olurlar.

Örn.: *Hangi eviñ yandığını bilmem;*

Nereden çıktığını sordu;

Kime gideceyiñi söyle.

1291. Bir hüküm kendisi de başka bir hükmün uyruğu olan bir hükme bağımlı olduğu zaman, cümlecik içinde bir cümlecik daha var demektir.

Örn.: *Medeniyet-i İslâmiyenin temâmiile münkâriz olduğu)na hüküm etmekteyiz ta-biidir* (ŞEMSEDDİN SAMİ).¹³¹⁷

¹³¹⁷ *Sanmak, saymak, demek, ammak, bilmek* gibi kesin bir hükme varmayan fiil adlarından

II. Konu: Fiil adıyla biten cümlecikler

1292. Bilindiği üzere Türkçede fiil adı kendisine özgü bir özne alabilir (§ 707) ve bu özne ile o da bir cümlecik ortaya çıkarır. Bu cümlecik şimdiye kadar irdeliklerimiz şu iki seçkin nitelikte ayrılır:

1. Fiil adının öznesi kişili bir fiil kipi *imış* gibi yalın hâlini alır. Bu bakımdan böyle yapılmış olan cümlecikler daha önce incelediklerimizden (§ 1270 ve aşağısı) daha fazla olarak bir cümleye benzerler.

2. Fiil adı -böyle yapıldığı zaman- hiçbir çekim eki alamaz.

1293. Fiil adlı cümleciklerin, iş adlı cümlecikler kadar çeşitli kullanışları yoktur.

Hakikaten fiil adı yalın hâlinde tutmak zarureti olduğuna göre fiil adlı cümlecikler sözün içinde özne, yüklem veya ad tamlamasının birinci sözcüğü olmak sıfatıyla bulunabilirler; fakat kendilerinin ardından yalın bir edat gelmedikçe tümleş sıfatıyla kullanılamazlar (bakınız daha aşağıdaki örneklerle) yine krş. § 1425 ve aşağısı.

1294. Bir fiil adıyla biten cümlecikler, bir zaruret ve mecburiyet anlamında olan ad cümlelerinin çoğu zaman öznesi olarak kullanılırlar. Böylece meydana getirilen sözlerin şeması şöyle olur:

Ali (fiil adının öznesi) *filan şeyi yapmak* (fiil adı) *gerektir* (gerek- fiili) ve Fransızca benzeri şöyle olur: *Paul doit faire telle chose* “Paul filan şeyi yapmalıdır.”.

yapılma ada ait veya fiile ait kişi kiplerini içinde bulunduran sözlerde, bu kiplerin aralıksız önüne gelen geçmiş, şimdi, gelecek zamanlı kişi kipleri de mutlak, yükleme, yönelme ve bulunma hâlindeki -*DIK*’lı veya -*AcAK*’lı yan cümleleri niteliğinde saymak gerekir; şu fark ile ki onların özneleri ilgi hâl ekini alırlar.

O bunu bilmez (bilmiyor) sanırım (= bilmediğini);

Kardeşim benden daha rahat mı sanıyorsunuz (=rahat olduğunu mu);

Bu parayı o almış (aldı) sayılıyor (= aldı); kendimce o dersi anlamayacağım diyordum (anlamayacağımı düşünüyordum);

Bugün yolcularımız çıkar ümid ediyoruz (= çıkacağını);

Biz sizi dün İstanbul’a gidiyor (gitmiş) biliyorduk (=gidiyor, gitmiş olduğunuzu);

Buna hacet yok ümidindeyiz (yok olduğu).

Sözün sonunda *benze-* fiilinden yapılan kişili kiplerin hemen öncesindeki yine kişili fiil kipleri de (çoğunlukla şimdiki zamanın üçüncü kişisi) yönelme hâli alarak yukarıdakilere benzerler:

Yalnız özneleri kişili kipler gibi yalın hâlinde olur:

Posta bugün gelmez (gelmeyeceğ)e benzeiyor;

Bu iş pek olacağı benzemiyor;

Hizmetçi bardağı kırmışa benziyor.^{AUE}

Bu iki dildeki yapılanma şu sebepten farklıdır. Türkçede fiil adı özne, Fransızca-da ise tümleş durumuna konur.

Örn.: Kişi *kendi haddini (mikdârını) bilmek gerek(dir)*;

Mevcûdat ne imiş? ne dir? Ne olacak? Ne olmak lazım gelir? (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*);

‘Aceba medeniyet sahihen levâzım-ı insâniyedenmi yoksa zevâid-i muzirredenmi ma‘dûd olmak iktizâ eder?;

Istî‘dâd-ı terekki infirâd üzre te‘ayyûş hâlinde meydana çıkamamak zaruridir (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Hatırlatma – *gerek* kelimesiyle biten cümleler (bk. yukarıdaki birinci örneğe) Eski Osmanlıcada pek kullanılır olup fiil cümleleri tipine yaklaşılmaya meyilli bulunuyorlardı (bk. § 1231 2. hatırlatma).

1295. Bir zaruret, mecburiyet kavramı olmaksızın kendilerine özgü bir öznesi bulunan fiil adlarına dair başka örnekler:

Her kessin hürriyet-i sairlerinin hürriyetiile mahdûd olmak tabî‘idir (cümlecik burada özne görevini görüyor);

Bagdâd sahrâları su basmak şerrinden masûndur (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*) (cümlecik burada ad tamlamasının 1. sözcüğüdür);

Başı diriltidan kurtulmak için Hâcî başka selâmet yolu bulamamış (GÜRPINAR) (Burada fiil adının ardınca bir edat geliyor.);

*Ak deniz hâkimliyi tahsil olunmak üzere Adalar denizi cezireleriyle beraber Rodos (Rados) ve Kıbrıs ve müehherren Girid feth edilmiş idi.*¹³¹⁸

1296. Aşağıdaki cümlecikler Eski Osmanlıcada oldukça sık kullanılırdı:

İmdi pâdişahlar sınmak ve haps olunmak ‘aceb deyildir (Kanunî Sultan Süleyman’ın Pavie muharebesinden sonra 1. Fransuva’ya mektubundan.).

¹³¹⁸ 1295 ve 1296. paragrafların birinci örneklerinde fiil adıyla biten cümlecikler ana cümle- nin özneleri olmak kaydıyla yalnız lüzum ve zaruret bildirmemek farkıyla beraber yapı- lışça öncekilerin aynıdır. Ancak 1295. paragrafın ikinci örneğinde yalnız öznesiyle be- ra- ber olan fiil adı, kendisinden sonra gelen *şerrinden* kelimesiyle beraber ayrılma durumlu ad tamlaması hâlinde olup özne değildir. Yine, onlardan sonra gelen örneklerde fiil adla- rıyla biten cümlelenişlerden öncekisi için sonrakisi ‘üzere’ gibi birer edat olarak ana cümle fiillerine tâil anlamıyla bağlanmış bulunuyorlar. Bunlar öncekilerden başka başka görev- lerle farklı bulunurlar ve onlardaki fiil adları da özne değildirler.^{AUE}

III. Konu: Zarf-fiille veya zarf-fiillik deyimle biten cümlecikler

1297. Bir zarf-fiille veya zarf-fiillik deyimle; yani fiilin zarflık bir kipiyle biten cümleciklerin niteliği daha yukarılarda (§ 1255) tanımlanmıştır.

Burada şunu hatırlatmakla yetinelim ki bu cümlecikler yüklemelerinin yapılarılarıyla cümlelerden farklı bulunurlar; fakat yalın hâlini alan öznelerinin (§ 1202) yapılarılarıyla cümlelere benzerler. İsim çekimsiz zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimlerinde de hiç olmazsa böyledir. İsim çekimli zarf-fiil deyimlerinin mantıki öznesi bir iş adıyla biten cümleciklerin (§ 790) ki gibi yapılır. Zarf-fiillerin farklı kipleri 779. paragrafta ve aşağılarında kısaca gösterilmiştir.

Aşağıda da onların kullanışlarına ait ayrıntılı görüşler verilecektir.

I. Bağlama kipleri

1298. Bağlama kipleri 780. paragrafta ve aşağılarında tanımlanmıştır. En mükemmel zaman bağlacı *-İp'*lı zarf-fiildir.

Başka birtakım zarf-fiillerde zaman bağlacı diye yardımcı olarak kullanılabilirler (bk § 1312 ve aşağısı).

1. *-İp'*lı zarf-fiil

1299. Esas itibarıyla *-İp* biçiminde daima vurgulu olan *-İp'*lı ek, ana eylemden önce olan ikinci derecede ve onunla düzendeş bir eylemi bildirir. Bu kipe *nitelik zarfı* veya *öncelik zarf-fiili* de denilebilir.

Örn.: *Kedi eti kapıp kaçdı.*

-İp eki yerine ana fiil ekini getirmekle sözün anlamı hatırı sayılır bir biçimde değiştirilmiş olmaz.

Örn.: *Kedi eti kaptı (ve) kaçdı* (Türkçede bu **ve* bağlacınının kullanılması isteğe bağlıdır.).

Başka örnekler:

Gidip gelme (gitme (ve) gelme yerine);

Bu çocuğu sen terbiye edeceksin soyup giydireceksin;

Denizden geçip çayda boğuldu (atasözü);

Bin ölçüp bir biçmeli (atasözü);

Balık tutan oñmaz, yeyen doymaz, alıp satan kâr eder (atasözü).

1300. *-İp* ekini alan iki fiil bir biçilmiş (eskiden meydana getirilip herkes tarafın-

dan değiştirilmeden olduğu gibi kullanılan) ifade taşır.

Örn.: *atıp tutmak* 'övüngeçlik etmek';

alıp vermek 'tenkid etmek';

çalıp çırpmağ.

Yukarıdaki (§ 1299) örneklerde belirli *soyup giydirmek* ve *alıp satmağ* fiilleri aynı çeşitten sayılabilir.

Bu çeşit ifadelere olumsuzluk anlamı vermek istenildiği zaman olumsuzluk edatı yalnız bir defa olarak ikinci fiilde söylemek yeterlidir.

Örn.: *Dağılıp saçılmayarak*^{AUE} (FIRUZÂBÂDÎ, *Kâmûsu'l-Muhîd*, I, 314).

1. hatırlatma – Bazen iki fiil birleşerek tek bir fiil meydana getirir. Türk lehçelerinin çoğunda *alıp barmağ* (Osmanlıca *varmağ*) biçiminde olan iki fiil *aparmağ* veya *apparmağ* biçimine girmiştir (krş. Altayca *alparmağ* ki *aparmağ*'ın başka bir çeşididir.).

Örn.: *Geçme şeytan köprüsünden ho aparsın su seni*¹³¹⁹;

Bu üç nesne(yi) aña armagan aparsasın gerek idi^{AUE} (Kitâb-ı Dede Korkut, 40. s., 20-21. s.).

2. hatırlatma – Birtakım Türk lehçelerinde *-Ip* eki aynıyla Osmanlıcanın *-e* ve *-i* ekleri sıfatıyla birleşik veya yardımcı fiillerin biçiminde araya girer (krş. Altaycada süremlilik fiili olarak kullanılan *-Ip kürmek*)¹³²⁰ ki Osmanlıcada böyle bir kullanışa ancak *dur-* ve *yat-* fiillerinde rastlanır bk. § 826.

1301. *-Ip*'lı zarf-fiil ardınca düzendeçlik edatı olan *de* getirilmekle o zarf-fiilin bildirdiği düzendeçlik daha çok ortaya çıkabilir (krş. § 964). Bazen birinci kişı olan zat böylece iki düzendeç eylemin vardaşlığı (veya daha iyisi ardlaşımı) üzerine dik-kati çeker. Bu aynı zamanda o ardlaşımın beklenmedik, şaşırtıcı olduğunu bildirmek için olur ve hakikaten bu çeşit ifadeler çoğu zaman hayret veya kınama bazen de yalnızca bir ısrar edasıyla söylenir.

Örn.: *Beni böyle tozlu dük'anda görüpde hâba saba bi yazıcı zann etmeyiniz* (GÜRPINAR);

*Taş atıpta koluñmu yorułdu*¹³²¹;

¹³¹⁹ *Şeytan* kelimesi yerine lehçemizde *nâmerd* kelimesi kullanılır.^{AUE}

¹³²⁰ Yazarın verdiği bu kelime bizdeki *görmek* karşılığı olsa gerek. Osmanlıcada ve şimdiki Türkçemizde anlam değiştirerek şöyle kullanılır: *Bir sır ağızdan çıkmaya görsün, derhal herkese yayılır* 'bir defa çıkmasın, yoksa çıkarsa...' anlamıyla.^{AUE}

¹³²¹ Böyle *de*'ler ayrı yazılır. Bir de bu cümle biçilmiş bir ifadedir ki bir işte hiçbir emeği geçmediği, hiç yorulmadığı hâlde ondan şikâyet eden kimse için söylenir. Hem sonra

*Nasıl olup da gelmediñ.*¹³²²

1302. Öncelik eylemin tesirleri ana eylem daha olurken hissedildiği zaman veya ana eylem öncelik eylemin tabii bir sonucu olduğu zaman *-İp'lı* kipin az çok açık bir biçimde bir zaman, durum veya sebep hâl ve şartını ifade ettiği de olur.

Aslında Fransızcanın *-ant'lı* zarf-fiilinde de mesele aynıyla olmuştur.

Örn.: *Topçılarımız zırhlıyı görüp dehşetli bir ateş açdılar;*

Nev'i beşer suret-i infirâdda yaşayamayıp ihtilâi u ittihâda mecbûr olmuş (HERSEKLİ ÂRİF HİKMET).

1303. *-İp'lı zarf-fiilin Fransızcada denkleri* – Bu kip Fransızcada *-ant'la* biten fiil kiplerinin çoğu kullanışlarını karşılamaktadır ve bu ona yaklaşmaktadır da; çünkü kullanışında biraz dalgalanış vardır. Bazen Fransızcada aynı zarf-fiilin geçmiş zamanı *ayant aimé* kullanılır.

Sıkça görülen bazı durumlarda *-ant'lı* kipin kullanılması Fransızcanın deyiş bilimi (stylistique) alışkanlıklarıyla uygun gelmediği takdirde, *-İp'lı* zarf-fiil ana eylemle sanki yalnızca düzendeş imiş gibi; yani onunla sanki tamamıyla aynı kipte imiş gibi tercüme edilmeli; ondan sonra da iki fiil *et* bağlacıyla (ve aşağı paragraftaki gibi bir özel hâlde bunun yerine *ou* ile) birleştirilmelidir. Şu hâlde zarf-fiilin hangi ana eyleme ilgisini iyice kavramak bakımından önemlidir (Bu mesele hakkında § 782 küçük harfliler.).

1304. *Özel kullanış* – *-İp'lı* bir zarf-fiil ardınca olumsuz çatılı *aynı fiilden* (herhangi) bir kip bulunduğu zaman, böylece ortaya çıkan ifade bir eylemin onay veya inkâr edilmesi arasında bir seçenek anlamını bildirir. Bu takdirde söz sorulu¹³²³ bir kararsızlık edası gösterir (Fransızcasında iki fiil arasına *ou* bağlacını getirmek lazımdır.).

Örn.: *Meclîs-i meb'usân a'zâlarının nâzir olup olmamaları bahşına temâs edecek deyiliz* (HÜSEYİN CAHİD).

1305. *Başka özel kullanışlar* – *-İp'lı* zarf-fiil ana eylemin fiili gibi aynı fiilden yapılmış olduğu zaman yoğun bir anlam elde edilir.

Örn.: *İşte su namına görüp göreceyiñ bundan 'ibâretidir* (Nasreddin Hoca'nın yeni diktiği bir fidan dibine işedikten sonra bir daha onu sulamak niyetinde olmadığını anlatmak üzere söylediği sözler.)¹³²⁴;

bunda taşın bizim için atıldığı gibi bir kayd da yok.^{AUE}

¹³²² Bu yerde 'nasıl oldu da...' denir... *nasıl olmuş da... nasıl oluyor da... nasıl olur da...* tabirleri de zamanları değişik olarak aynı örneklerde kullanılır.^{AUE}

¹³²³ Fransızcasına göre öyle; fakat Türkçesinde böyle bir soru anlamı sezilmiyor.^{AUE}

¹³²⁴ Bu, *görüp göreceğin rahmet bu kadardır*. "Sana yaptığım hizmet bu kadardır, benden daha

durup dururk'en;

Böyle külliye 'affe mazhariyetine bir türlü inanamayarak durup durup barışmak ister (GÜRPINAR, *Metres*, 264. s.).¹³²⁵

2. Eski Osmanlıcada -Ip'lı zarf-fiil

1306. Bundan önceki paragraflarda Osmanlıcada -Ip'lı kipin kullanılışından söz edilmişti ki bu kullanış Eski Türkçeninkine (Orhon kitabeleri) hissedilir derecede benzemektedir.

Eski Osmanlıcanın edebiyat dilinde ise bu, kötü bir biçimde diyebileceğimiz bir kullanışa mahkûm edildi. Osmanlı iskolastik üslubunca pek itibarda olan uzun zincirlemeler yapmak gibi biricik şevkile farklı kişili kiplerin yerine zaman bağlacı olarak bunu getiriyorlardı (bk. örnek olarak ROUEN da Nu. 1493 yazmalarının 46 ve 47. yapraklarına ki orada bir sıra aralıksız -Ip'lı zarf-fiiller bulunmaktadır.).

Bu çeşit üslûpta -Ip'lı kiplerle ifade edilen yan eylemlerin zamanda taakkuplarından çok onların birinci kişinin zihnindeki taakkupları itibara almıyordu.

Bu şartlar içinde yan bir eylemin ana eylemle o kadar sıkı sıkı düzendeş olması ve şöyle üç farklı tarzda tecelli edebilecek göreceli bir istiklâl muhafa etmesi olabiliyordu:

1. Yan eylemin öznesi ana eylemin öznesiyle muhakkak karışmış olmuyordu.

Örn.: *Bizler ağlamayıp kimler ağlasın* (DIETERICI, *Crestomathie Ottomone*, 33. s.).

Eski Fransızcadaki -ant'lı zarf-fiilde de mesele aynıyla böyle idi (Sudre Nu. 115). Her ne kadar aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere – Osmanlıcada bile bu gibi durumlu izleri var ise de bu iki ardlaştık eylem için ancak bir ve aynı öznenin kabul edilmesinden ibaret olan bugünkü eğilimle ilgisi dikkate değer.

Örn.: *Tarihi 'asimin cild-i evveli sultan Selimin intihâ-i saltanetine (kadar) olup cildi sânisî daği vah'a-i hal 'i Selimden bed ile devr-i Maḥmūd hani ev'iline kadar gelir;*

*Mulla Kervâni*¹³²⁶ *sekizyüzdoksanüçde irtihâl-i dâr-i baḥa edip, cenâze namazında sultan Bayezid han hâzretleri bizzât bulundular* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*).

1307. 2. -Ip'lı zarf-fiil ana fiil kipinden bir bağlaçla ayrılabilirdi.

başka bir şey bekleme." anlamıyla söylenir.^{AUE}

¹³²⁵ Bu örneğin yeri değildir, *durup durup* gibi ifadeler ayrı yapıdır.^{AUE}

¹³²⁶ Yazar bu kelimeyi Mulla Kervâni biçiminde kaydediyor.^{AUE}

Örn.: (Allah) her olup ve olacağı ezelde takdir etmiştir^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, Risâle-i Birgivi, 22. s.);

Egerci vukûfumuz vech-i muharrer üzere olup ancak kâ'ide-i müverrihin üzere bu madde sâ'ir erbâb-ı vukûfdan tefahhus olunduğunda... (AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, II, 355).¹³²⁷

Bilindiği üzere Osmanlıcada ancak uymaca (ekleme) bir edat olan *de*'nin bulunmasına izin verilmektedir (§ 1301).

1308. 3. -*İp*'lı kipin verdiği zaman kavramının, ana fiil kipiyle bildirilen zaman kavramıyla tamı tamına aynı olması zaruri değildir.

Örn.: Sultan Murâd-ı râbî^c kahveyi ve tütünü şediden yasağ edip gizlice teryâkileri te'dib eylemek behânesi ile geceleri tebdilen şehir-i İstamboļu dolaşıp nice eşirrâyi itlâf etdi (CEVDET PAŞA).

geceleri kelimesinin kullanışından anlaşıldığı üzere ana fiil kipi bir belirli geçmiş zaman olmakla beraber *dolaşıp* kipi bir geçmiş zaman hikâyesi anlamındadır.

1309. -*İp*'lı kip kendiliğinden bir zaman kavramı bildirmesi istenildiği zaman genellikle bir geçmiş zaman değerini alır; fakat çoğu zaman bu geçmiş zamanlık 'eylemin tesirleri şimdiki zamanda hissedilir olmak' gibi bir anlam parlaklığını bildirmesinden *olup* bitmiş bir eylem, kavramı tabiatıyla *öncelik* bir eylem yerine geçer.

Azericenin de dâhil olduğu Doğu lehçeleri -*İp*'lı bir gövde üzerine kurulmuş (§ 622 hatırlatma) geçmiş zaman anlamında şöyle kişili kipler bile meydana getirmişlerdir:

atıpmân, atıpsân vs.; yani *atdım, atdın* vs.^{AUE}

Örn.: Sân azupsân yolundan izinden çıqupsân "Sen azdın, yolundan izinden çıktın."^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, Temsilât, 27. s.);

Krş. Aynı yer, II, s.: *olmayuplar* (çocukluk üçüncü kişi) ve daha başka örnekler çeşitli yerlerde;

Ba'zı dipdûrlâr kim... "Bazıları demiştirler ki."^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, Târih-i Mülûk-i Acem, 54. s.);

Bu patşa adâmleri birlân kaħka birlân külüp edi. "Bu padişah, adamları ile beraber kakhkaha ile gülmüş idi."^{AUE} (Yedi Uyurlar, 228. s.).¹³²⁸

Eski Osmanlıca bu gelişmesi sırasında ortalama bir merhâlede durmuş olup -*İp*'lı

¹³²⁷ Bu kelimeyi *yen bien informes* veya *connaisseurs* biçiminde çevirmek daha doğru görünüyord.^{AUE}

¹³²⁸ Eski metinlerde 'ihsan edip göndermek' anlamında *veribimek*, *viribimek* hatta *veripmek* biçimindeki kelimelerinin aslı *virib imek* 'vermiş olmak' olsa gerek.^{AUE}

kiplerde geçmiş zaman anlamını yardımcı *dur-* fiili ile yapılan katmerli veya yardımcı fiillerden¹³²⁹ başkalarında kabul etmiyordu (Bu da yalnızca geniş zaman gövdelilerde oluyordu (krş. *yori-* § 613 fiilinin geniş zaman ile yapılan süremli biçimi).

Örn.: *Ibnî Mes'ud eyitdi ben Peygamberden (‘aleyhisselâm) işidüp dururın.* “İbni Mesud dedi ki ben Peygamber (Aleyhisselâm)’dan işidip dururum.”^{AUE} (*Hulviyât-ı Şâhi*, 67. yap.);

Bundan hobrak üzüm görüp durur musun. “Bundan daha güzel üzüm görmüş müsün.”^{AUE} (Cezâyir, 1719 Nu. yazmaları, 24. yap.). Krş. *götürüp durursun?* (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 33. s.) “Götürdün.”^{AUE}

Ağ Kerman ve Kili havâlisi ecnâd-ı cihâda makarr ve makam ve mahalli arâm olup dururdu^{1330AUE} (KEMAL PAŞA ZÂDE, *Moğacız seferî Tarihi*, 82. s.);

Giceden bir kuzı bışırüp dururum.^{AUE1331} (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 29. s.).

Teklik üçüncü kişideki *durur* fiili *-Dir* biçiminde kısaltmış olarak bildirme eki hâlini alabilirdi (krş. § 552). Nitekim bu kullanışıyla *-Ip’lı* olarak hissedilir kişili bir kip gövdesi niteliğini almıştı.

Örn.: *Nübüvvet emri anda hatm*¹³³² *olupdur.* “Peygamberlik işi onda sona ermiştir.”^{AUE} (KEMAL PAŞA ZÂDE, *adı geçen eser*, 2. s.);

kızıl kızıl develer kırıyıpdur köşek virmez. “Kızıl kızıl develer ihtiyarlamıştır yavru vermez.”^{AUE} (*Kitâb-ı Dede Korkut*);

Anuñ kim oğlu kızı olmaya Tañrı Ta‘âlâ anı kargayupdur. “O kimsenin ki oğlu kızı olmaz Tanrı onu lanetlemiştir.”^{AUE} (aynı eser, 8. s.).¹³³³

Hatırlatma – Şimdiki Osmanlıcada ancak ana cümlelerin fiili bizzat bir geçmiş zaman kipi olduğu zaman veya (aşağıdaki örnekteki *dün* kelimesi gibi) özel olarak getirilmiş bir kelime ile geçmiş zaman fikri tahsis edildiği zaman *-Ip’lı* kip geçmiş zamanı ifade eder.

Örn.: *Dün yumurtadan çıkıp bugün kabağünü beğenmez* (söylence).

¹³²⁹ Şimdiki Osmanlıcada bu fiillerin sürerlik anlamı vardır (bk. § 826).^{JD}

¹³³⁰ Yukarıdan beri gelen bütün bu *-Ip’lı* kiplerdeki *dururlar*, her ne kadar aslında *dur-* fiilinin geniş zamanları iseler de gitgide bunlar uyuma da uyarak pekiştirme edatı niteliği ile *dürür* biçimini ve nihayet *-dir*, *-dür*, *-dir*, *-dur* biçimlerini almış bulunuyor.^{AUE}

¹³³¹ Bunda kopya edenin (= DIEZ) bir hatası olabilir, بشورويورم biçiminde (geniş zaman kipiyile) okunsa gerektir.^{JD}

¹³³² Yazar burada ‘sona ermek’ anlamında olan Arapça *hatm* kelimesinin *hâtem* gibi başka bir anlamı olan ‘mühür’ü de aksettiriyor.^{AUE}

¹³³³ Bk. § 1338, ad, 2. dipnotun son örneği.^{AUE}

1310. *-İp* eki, dar ünlülü ekler içinde ı, i yerine eski u, ü'lü imlasını büyük bir metanetle muhafaza eden bir ektir (a, e-i, i). Düz ünlülerinin birinden sonra bile *gidüp* örneğinde olduğu gibi *-üp*, *-up* biçiminde biraz bolca kullanılan telaffuz ile bu kullanımından dolayı yer almıştır.

Bununla beraber bazıları örnek olarak *kalup* yerine ı, i ile *kalıp* yazmaya başlamıştır.

Hatırlatma – Çağatayca denilen edebî dil de dâhil doğu lehçelerinde bu ekin karsız bir ünlüsü vardır: *-İp*:

Ağlap 'ağlayıp';

toyğuzmap silâr 'doyurmamışsınız (sizler)' (*Yedi Uyurlar*, 228.s.).

1311. Eski Osmanlıcada aynı zarf-fiilin başka bir biçimi olan *-üben* eki de vardı.

Örn.: *Yâ Muhammed diyüben çağırdılar*^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 176. mısra);

Tâ gelüben göreler didârımı^{AUE} (aynı eser, 254. mısra).

Bu kip daha önceden Orhon kitabeleri Türkçesinde *-pân-* eki biçiminde bulunmakta idi.¹³³⁴

Krş. Çağatayca da *âylebân* 'eyleyüp' (ALİ ŞİR NEV'AI, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 65. s.).

Şayet o hâliyle daha kadim bir biçim değil ise bunun *-i* ile uzatmalı olarak Eski Osmanlıcada bir biçimi daha vardır. *-üben*'i veya *-iben*'i ekinin herhâlde kullanılışı *-üben* ekinden son derece daha azdır.

Örn.: ... *ağça...saşubanı seni kırtaray(ı)dım*^{AUE} (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 92. s.). Krş. aynı eser *kalğubanı*^{AUE} 7, 8. s.; *kalğarak*^{AUE}; *kälübeni* 'gelerek'^{AUE} ve çeşitli yerlerde; *ağlayıbanı sıklayıbanı* 'ağlayarak sızlayarak'^{AUE};

Başlu başın alıbanı kaçdılar "Herkes başını alıp kaçtı."^{AUE} (krş. § 537) (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 1207. nu., 86. yap.).

3. Zarf-fiillik bağlam deyimleri

1312. Konusu daha ileride § 1426 gelecek olan *-mAklA'*lı zarf-fiillik deyim bazen basit bir bağlam kipi olarak; yani aynıyla *-İp*'li zarf-fiil anlamıyla kullanılır. Yalnız bu yönüyle istisna ki *-İp*'lilerde çoğu zaman olduğunun aksine bu deyim daima tek başına bir öznesi olur.¹³³⁵

¹³³⁴ IE. (Sağdan sola doğru okunacak:)

IXHY_İTNI İYİDÜH İYİNI

Götürdü (sizi-süre) süre gelip nereden süngülü(ler).^{AUE}

¹³³⁵ Aynı kipin öteki kullanışlarında mesele böyle değildir.^{JD}

Örn.: *Gazze ve Remlede isyân zuhûr etmekle ‘âsiler kıtl edildi* (AHMET RASİM, *Osmanlı Tarihi*, 200. s.).

1313. Bu kullanım bugünkü inşadan çok eski inşaça bilinmiş alışılmış bir şeydi; örnek olarak on sekizinci asrın bir metninden bir örnek verelim.

Doksan mil mahalde lampeduza ta‘bir olunan sagır adanın liman-ı olmag(i)le altıncı pazar gönü ahşama qarib vâsıl ve dâhil olub limanı mezburda lengerendâz olduk^{AUE} (MEHMED EFENDİ, *Sefâret-nâme*, 3. s.).

1314. Bağlam kipi olarak -ArAk’lı da kullanılır. Bundan aşağıda söz edeceğiz.

II. Şimdiki zaman zarf-fiilleri ve zarf-fiil deyimleri

1315. Şimdiki zaman zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimleri, ana eylemin karşısına bazen onunla uygunlaşık olduğunu bazen de aksine zıdlaşık bulunduğunu göstermek üzere konulan yan bir eylemi bildirir.

Uygunlaşık olan yan bir eylem örneği:

Baňa bakarak gülüyordu.^{AUE}

Zıdlaşık olan yan bir eylem örneği:

Siz her zaman felâketlerinizle gözyaşı döktüğünüz hâlde o yaşamak (zevki) ile mes’uddur.^{AUE}

(Bu ana ve yan^{AUE}) iki eylem, aynı anda olabilir veya olmayabilir.

Gözlemler – Hâl ve şartlara ait tarz ve sûret (biçim) deyiminden daha anlaşılır (Bir deyim olan hâl durumu (hâl ‘état’ durumu) deyimini Türk dilcilerinden aldık.).

Tarz ve biçim deyimini ise (nasıl?) sorusuna karşılık olan (uygunlaşık ve hemzaman) hâl durumlarına saklıyoruz.

Örn.: *Bir bastona dayanarak yürüyordu.*^{AUE}

1316. Şimdiki zaman zarf-fiilleri ve zarf-fiil deyimleri şunlardır:

- -ArAk’lı zarf-fiil (§ 1318’den 1327).
- olmağ üzre’li zarf-fiil deyim (§ 1328’den 1331).
- -A’lı ve -I’lı zarf-fiiller (§ 1332’den 1343).
- -mAkıslZIn’lı zarf-fiiller (§ 1347’den 1350).
- iken [-ken]’li birleşik zarf-fiiller (§ 1351’den 1361).
- -dİyIm hâlde’li zarf-fiil deyimleri (§ 1362’den 1367).
- -dİyI tağdirde [veya suretde]’li zarf-fiil deyim (§ 1368).

Birtakım Arapça iş adları da şimdiki zaman bildiren zarf-fiil deyimleri yapmaya yarar (§ 1344’ten 1346).

1317. Konusu daha ileride (§ 1444 ve aşağısı) gelecek olan benzetme ve karşılaştırma bildirici zarf-fiil deyimleri, tarz ve biçim bildirici zarf-fiil deyimleri saymak da mümkündür.

1. -ArAk'lı zarf-fiil

1318. -ArAk¹³³⁶lı zarf-fiil uygunlaşık bir hâl durumu bildirir.

Bu kipe uzanımlı uygunlaşık zarf-fiil adı verilebilir (§ 1324).

Bunda iki durumla karşılaşılabilir.

Birinci durumda yan eylemle ana eylem zamandaş olur.

Örn.: *Baňa bakarak gülüyordu.*

Asıl bu kavram -ArAk'lı zarf-fiilin *tabii* ve *açık* nitelikli kullanışını meydana getirir görünüyor (Fransızca benzeri üst yanında *en* zarfı bulunan -*ant*'lı zarf-fiildir.).

Çoğu zaman bu biçim ifade, bir 'tarz ve biçim' durumu anlamına gelir.

Örn.: *Ağlayarak geldi.*

Başka örnekler:

Tevâzü^c yaşmağa beñzer örterek güzelleştirir (CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözlere*, 69. nu.);

Kedi gibi gözlerini yumarak yer;

Kaıldırında fes eýerek geçmek kolaydır (söylence).

Hatırlatma – *bilerek* zarf-fiili 'niyet ve kast etrne' anlamında zarf görevinde kullanılır.

1319. *İkinci durum* – Yan eylem ana eylemden önce olur. O zaman -ArAk'lı zarf-fiil bir anlam arıklanması sonucunda -*İp*'lı zarf-fiil (bağlam kipi veya düzendeşlik zarf-fiili) ile aynı göreve düşer.

Örn.: *Kedi eti kıpararak (kıpır yerine) kaçdı* (krş. § 1299);

Kemaļ Paşa Zâde doķızyüzķırķ senesi 'azm-ı dâr-ı baķâ eyleyerek ĥarici sūrde Maĥmūd Çelebi zâviyesine defn olunmuşdur (ABDUFRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 327. s.). Meşhur din ulemasından ve şair.

1320. Anlamca düzendeş bir sıra fiili zarf-fiil olarak kullanmak istedikleri zaman, aynı ekin tekrarlanmasından kaçınmaktan başka bir düşünce olmadan -ArAk'lı ve -İp'lı kipin her ikisi fark gözetilmeksizin kullanılır.

¹³³⁶ Eski imlada bunun ilk ünlüsü her zaman gösterilmez veya *رك* biçiminde yazılırdı. Bu alışkanlık yalnızca *et-* fiilinde hâlâ devam etmektedir. Bununla beraber bazıları *ايدرك* yerine *ايدهرک* de yazıyorlar.¹⁰

Örn.: *Hemen eczâhaneye koşup bir ‘ilâc alarak hastaya verdi;*

Ebüssu‘ud Efendi doküzyüzyirmiiki tarihinde tedrise beğ edip doküzyüz otuz dokuz tarihinde itmâm-ı vezâif-i ta‘limiye eyleyerek doküzyüzkırdört senesi mesned-i meşeyhat-ı işlâmiyeye vâsıl olmuşdur (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*).¹³³⁷

1321. Ancak son zamanlarda -ArAk’lı zarf-fiilin kullanılması büyük bir yayılış almıştır. Bugün -Ip’lı zarf-fiilin bütün kaybettiği sahadan o istifade etmektedir.

1322. -ArAk’lı zarf-fiilin öznesi – Uygunlaşık bir eylem bildiren -ArAk’lı zarf-fiilde ana eyleminkinden tek başına bir özne bulunması nadirdir.

Hem bu özne hiçbir biçimde hakim bir rol oynayamaz. Bu (o da çoğu zaman belirsiz olan; krş. § 1326) bir kişiden daha çok cansız bir madde olur. O zaman fiilin kendisi de geçişli fiilden ise çoğu zaman geçişsiz fiil veya edilgen olur.

Örn.: *On iki zatdan mürekk’eb bir hiy’et-i sefâret gönderilerek evvelce mevcûd olan mütârek’e temdid olundu* (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi* 102. s.).

Başka örnekler:

Gözlerine kıızgın sirke akıldılarak nur-i basardan mahrûm edildi;

Nihâl belinden çarşafı sarılarak odasından çıktı (HALİD ZİYA);

Ülûfe i’tâsında müşkilât görüldükçe hazine-i devlet tezyîf-i meşkûkât gibi vesâite mürâca‘ata muztarr olarak soñraları taklil-i ‘askere muvaffakiyet erkân-ı devlet için bâdi-i memdûhiyet olmağa başladı ve devşirme usulü hasenesi büsbütün metruk olarak devletin en güzide ‘askeri olan Yeniçeriler derinti hâlini aldı (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 302. s.).

1323. Hatırlatma – Konuşma dilinde -ArAk’lı kip gitgide daha çok ayrılma hâl ekiyle -ArAkdan biçiminde söylenmektedir (krş. Latince -ndo’lu zarf-fiilin ayrılma hâli ile kullanılışını): dAyArAkdan. Krş. RADLOFF *Proben*, VIII (KÜNOS), 233. s., I, I: dAyArAktan.

Sıradan sayılan bu edebiyat diline de girmiş görünüyor.

Örn.: *Bir çok heveskâr-ı tahsil adamlara tesâdüf ediliyorki fedâkârlıkda bulunarakdan her türlü müşkilâta ma‘rûz olarakdan kıra’ete başlayolar* (imlanın islahına dair bir risâleden alınma).

Krş. başka bir örneği: ŞEMSEDDİN SAMİ’de *آلى اوقه : آلى* kelimeleri altında.

¹³³⁷ -ArAk’lı ekinin bu kullanılışına yukarıda içine aldığımız çeşitten tercümelerde epeyce sık rastlanır. *tarihinde tevellüd ederek kelimeleriyle başlayan başka örnekler için bk. AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet*, 225 ve 226. s.^{JD}

1324. Eskiden bu zarf-fiilin (ilk ünlüsü dar olarak) *-ürek* veya *-irik* biçiminde bir başka biçimi vardı.

Örn.: *aglayarak*^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazınları*, AFT, 86. nu., 25. yap.; XV. yüzyıldan).

müşâhede idürek^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 1. s.) biçiminde Azericede kalan bu kadim kipin varlığıyla *-ArAk*’lı kipin kökeni belirtilmiş bulunuyor. Bu, anlamdaşları olan *-e* veya *-i*’li (§ 1332 ve aşağısı) zarf-fiillerden türemiş olup kendilerine *+rAk* (§ 518) eki katılmış saymak gerekir.

Aynı ek Doğu Türkçesinde *-[i]p*’lı (= Osmanlıcada *-(y)ip*’li § 1299) zarf-fiile getirilebilirdi. Bk. bir örneğine: RAQUETTE; lesson XXXVIII, 2, c de. Krş. Tobolsk ağzında:

Anılaprak kılâmen, biliprâk kılâmen (keli keli: “daha anlamış ‘hâle’ geliyorum, daha bilmiş ‘hâle’ geliyorum^{AUE}”) *eyi* takdir ve tahmin ediyorum (GUIGANOF, *Ruşça-Tatarca Sözlük*, 129. s.).

1325. Anadolu’da *-erek* yerine *-elek* de söylenir (krş. § 70, hatırlatma): *dövelek* (Antalya ağzı). Yine krş. Cezair’de Nu. 1640 yazmaları: *tekbir ve tehlil getürelek tekbir et du tehlil*; yani *Ağlah-u ekber* “Tanrı en uludur.” ve *Lâ ilâhe illâğlah* “Tanrıdan başka tapacak yoktur.” diyerek (15. yap.); (23. yap.). Krş. Aynı yer, 24, 42. yap. ve 43: yine bk. *Hüdâvendigâr* lehçesinde bir sıra örnekler (MAXIMOF, 53. s.).

Aynı hadise bazen adlara katılmış *+rek*, *+irek* ekinde de olur (krş. § 518).

Örn.: *Dağı yukarlaş¹³³⁸kağdırsağlar* ‘daha yukarı (=yukarıarak) kaldırsalar’^{AUE} (*Hulviyât-ı Şâhî*, 12. yap.).

1326. *olarak* zarf-fiilinin kullanışı – *ol-* fiilinin *-ArAk*’lı zarf-fiili olan bu kip, çoğu zaman belirsiz bir özne ile kişisiz bir biçimde kullanılır.

Feth-i Mısırın netâicinden olarak kabâil-i ‘arabdan itâ‘at etmeyenler birer birer gelip bey‘at etdiler (AHMET RASİM, *Osmanlı Tarihi*, 205. s.).

1327. Aslında Türkçede de bazen atılabilen fiili bir tarafa bırakılarak bu türlü deyimler, Fransızcaya genellikle tarz bildiren bir zarf veya zarflık deyim ile tercüme edilebilir. Yine krş. *olmak* üzere zarflık deyimini (§ 1368).

Örn.: *hususî olarak*;

hediye olarak;

mu‘tâdi hilâfına olarak;

¹³³⁸ Lehçemizdeki *ıçer(i)lek* ‘ıçerilenmiş’ kelimesi gibi bu kelimenin de *yukar(i)lak* ‘yukarılanmış olarak’ biçiminde olması ve bu bakımdan ötekilerde olduğu gibi son ekinin *r*’den derişmiş bulunmayıp ana olması mümkündür.^{AUE}

fazla olarak;

beşinci defa olarak;

bellisiz olarak;

tedrici olarak;

hakiki olarak;

farz-ı muhâl olarak;

ciddi, hemde pek ciddi olarak söyleyorum;

Türkçeden başka doğru olarak bir lisan bildiği yoktu (MIZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 75. s.);

Sa'atımı, zevâli olarak iyâr ediniz;

Azerbaycan 'avâmından bir İranlıya farisi olarak bir mektub gelmiş (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*).

2. olmak üzere'li zarf-fiil

1328 – 1329. üzere (bk. § 897) edatı olmak fiil adından sonra gelmekle bir deyim ortaya çıkarır. Bu, alelade olmak için, olmak neticesinde anlamından ayrı olarak durum anlamında zarf-fiillik bir deyim görevini görebilir.

Bu zarflık deyim tek başına bir öznesi bulunabilir. Başlıca kullanışları şöyledir:

Olmak üzere deyimi bazen olarak zarf-fiiliyle aynı anlamda olur (bk. § 1326). Onun gibi belirsiz bir öznesi bulunabilir.

Örn.: Yeniçeri ikinci defa olmak üzere ayaklandılar (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*);

Olmak üzere yerinde olarak da denilebilirdi;

Metba'a-i 'âmirede iptida biñyüz kırkıbir senesinde Vanķuķı lûğatı iki cild olmak üzere tab' olundu;

Arab ve Türk milletleri muķtezâ-i mevķi'leri olmak üzere aralık aralık çüş-u ĥurûşa gelerek ve seyl gibi elrâf-u eknâfa cereyan ederek biddefât âleme istilâ etmişler (CEVDET PAŞA).

Krş. Şöyle birtakım ifadeleri de:

(filan şey) müstesnâ olmak üzere;

cümleden olmak üzere.

1330. 2. Aynı zarf-fiil deyimi çoğu zaman 'saymak, itibâra almak, göstermek' gibi bir 'takdir ve tahmin' anlamını bildiren fiillerle de kullanılır. O zaman olmak üzere deyimi Fransızcaya *comme étant* biçiminde tercüme edilir.

Örn.: Türkleri yalnız ĥarba ve devlet me'mûru olmağa yarar bir unsur olmak üzere

telekhi etmek pek doğru değildir (Tanin gazetesi);

Gazeteler ta'til-i eşğâl eden kômür ma'deni işçilerini adedini altıyüzonbiñ olmak üzere gösteriyorlar (irâye ediyorlar).

1331. 3. *olmak* üzere zarf-fiili tabii bir addan önce gelirse bazen o ada göre bir belirtken niteliğini alır (krş. § 791). O zaman olan sıfat-fiiliyle şöyle böyle aynı anlamda olur.

Fransızcaya çevirisinde sanki bir sıfat-fiilmiş gibi: *qui est, etait; dont... est, etait* ifadeleri kullanılır (birleşik sıfat durumu gibi).

Örn.: *Peder, oğul, dâmad olmak* üzere üç Müslüman rençber;

Hazreti Fârûk her parçası bir rengden ve her rengi bir kumaşdan olmak üzere elli altmış yamağı hırka ile vücudunu setr ederdi (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

Hatırlatma – *Olmak* üzere zarf-fiillik deyimi epeyce sık kullanılmakla beraber *ol-fiiline* özgüdür. Öteki fiillerin fiil adlarından sonra *üzre* kelimesi gelse de bunlar zarf-fiillik deyimleri olmazlar.

3. -A'lı veya -I'lı zarf-fiil (uygunlaşık zarf-fiil)

1332. -A'lı veya -I'lı çekimsiz fiil (çoğunlukla *kip* ve *nitelik* hâlindeki) uygunlaşık eylem bildiren bir nitelik zarf-fiili olur.

Bu zarf-fiil bugünkü Osmanlıcada ancak *çifte -A* kipi görünüşüyle canlı kalmıştır.

Bu kullanışın dışında -A'lı veya -I'lı kip bir miktar hazır biçilmiş ifadelerde barınmış bulunuyor.

1. hatırlatma – Aynı zarf-fiil katmerli fiiller meydana getirmeye yaramıştır. Bunun sözü 820 ve aşağılarındaki paragraflarda geçmiştir.¹³³⁹

2. hatırlatma – Aynı zarf-fiil +*rek* ekiyle uzatmalı olarak *-erek*'li (Eski biçimi *-irek*'tir) zarf-fiili meydana getirmiştir [bk. § 1324].

1333. -A'lı veya -I'lı zarf-fiille *onun birlikte bulunduğu ana eylemin öznesi esas itibarıyla aynı olur*.

1. hatırlatma – Hakikatte -A'lı veya -I'lı ekler aynı ekin iki değişik ünlüsüdür¹³⁴⁰ ve hiçbir Türk dili (Orhon kitabeleri dili ve Yakut dili de istisna

¹³³⁹ Şu yönüyle dikkat edilmeli ki bu oluşumda (biçim: bilimi bakımından) *yardımcı* denilen fiiller cümle yapısı bakımından, kendileriyle birlikte bulunan zarf-fiile nisbetle *ana eylemler* meydana getirirler.^{1D}

¹³⁴⁰ Şu hâlde buradaki ek bazen yüksek ünlülü bazen de alçak ünlülü olan tek bir ektir. Bunu -

tutulmamak üzere) ikisinin kullanımında açıktan açığa bir fark gözetmiş görünmüyor.

Bununla beraber Osmanlıcada, ötekilerinde de olduğu gibi -A'lı; yani -I'lı olanı üstün tutmak gibi bir meyil görülebilir.

Bu kiplerin birtakımı bütün lehçelere zarflar veya edatlar vermiş bulunmaktadır.

Bu düşüncelerden sözü geçen bu ekin Türk dillerinde çok eski olduğu çıkarılır.

2. hatırlatma – *Vurgulanış* – Bu zarf-fiilin eki geniş ünlülü -A (biçiminde görüldüğü zaman vurgulu olur, dar ünlülü -I biçiminde olduğu zaman ise genellikle vurgusuzdur. Krş. bu anlamda söylenenleri § 37, hatırlatma.

Bununla beraber katmerli bir fiil içinde bulunmadıkları zaman iki heceli zarf-fiillerde bu -I vurgulu olur: *dey*(i) (§ 1339), *doğu* (§ 1333), *eni konu* (§ 1336, 2. hatırlatma).

Çift -A'lı veya -I'lı zarf-fiil

1334. Çifte -A'lı zarf-fiil bir tarz ve niteleme durumunu ifade eder. Aynı kullanıştaki -ArAk'lı zarf-fiilden daha kuvvetli bir anlamı var. Bu Fransızcada alelde *en -ant*'lı olan karşılığı yanında bazen *à force de...*, *tout en -ant* gibi karşılıklar alabilir.

Örn.: *koşa koşa geldi*;

seve seve çalışmak; krş. *seve seve kendine bakmak*;

güle güle geçinmek;

güle güle 'uğurlar olsun, selâmetle (lehçedeler: sağlıklı veya sağlıklıkla)' gibi anlamlarda da kullanılır. GIESE (Hodscha NEDİM 19. s.), burada yeni taşınmış bir kimseye dilek makamında *güle güle oturun* düsturu ve bir halı satın alan kimseye dilek makamında *tepe tepe kullanın* kuralı gibi ifadeler de veriliyor.

kırına kırına (veya *kırıtı kırıtı*) *yürümek*;

korğa korğa girmek;

sora sora ka'be bulunur (atasözü);

su dura dura bozulur;

gel seni doya doya göreyim (FAİK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 597. s.);

İnsan söyleşe söyleşe hayvân koqlaşa koqlaşa (eksiltili: birbirini anlamasını öğrenir) (atasözü);

la'anet kelimelerini tekrâr ede ede odadan dışarıya fırladı;

Qabûl etmeyeceyimi bile bile buña cür'et etdi;

A biçiminde itibari bir yazı ile göstermek de mümkündür. Krş. aynı hadisenin başka örneklerini § 156, SMIRNOF (*Koçu Bey*, 67. s.) bu ek için "-Ip biçiminden türemiştir." diyor.¹⁰

İnsan bilmeye bilmeye çok şeyi hâzım ede bilir fağat bile bile yutmağ her mi ‘denin harcı deyildir (GÜRPINAR, *Metres*, 804. s.).

Hatırlatma – Bu kipin bazen bir zarflık deyim niteliği vardır.

Örn.: *Gide gide veya gitgide veya git git veya giderek veya gitdikçe* (983. s.) [aynı anlamda *gele gele* kullanılır.](**).

Aşağıdaki (manzum) örnekte hem *giderek* kelimesi hem de çifte bir zarf-fiil bulunmaktadır:

Goncenin oğşaya oğşaya yüzün açdı feleğ^{AUE} (oğşaya oğşaya);

O bizim başımıza çıksa gerekdir giderek (Nevâdir-ül-Âsar, 76. s.);

ğala ğala veya tükene tükene (azalan şeylerden söz edilirken);
istemeye istemeye.

1335. Eski Osmanlıcada daha çok nadir olarak çifte -l’lı kipe de kullanılırdı.

Örn.: *Geli ğeli yurdunuñ üzerine ğeldi^{AUE}* (Kitâb-ı Dede Korkut, 25. s.);

salını salını^{AUE} (FIRUZÂBÂDÎ, *Kâmûsü’l-Muhîr*, I, 523. s.);

Aglaşa aglaşa gözleri kör oldu (MENINSKI, *Institutiones*, 14. s. 7);

doğayı doğayı^{AUE} (krş. § 1338, 910. s.);

müleyü müleyü ‘meleye meleye^{AUE} (1126 yılı yazmaları, 204. yap.);

mañlayu¹³⁴¹ mañlayu ‘koşa koşa, acele ederek’ (krş. Altayca *mañta-* (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 21. s.);

Kesilü kesilü damla damla ğelür ve gâh gür gür ğelür^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, ms. Suppl. turc 486, 115. yap.).

Başka bir örnek:

kuhl olmaz ise gözlerime hâki pây-i yâr^{AUE} (NECÂT.);

Ağlaya ağlaya iki gözden çıkar yaşım^{AUE} (ağlaya ağlaya).

Bu kiplerin birtakımı -asında pek istisna olarak- zamanımıza kadar kalmış bulunmaktadır.

Örn.: *Sürünü sürünü; sağanı buğanı* (S. B.) kelimesi altında (krş. RONZEVALLÉ, *Emprants: saļļana buļļana*).

MAXIMOF (28-30. s.) bu kipi *Hüdâvendigâr* lehçesinde; fakat yalnızca n ile biten fiil tabanlarında kaydediyor: *baxanı baxanı* ‘bakına bakına’, *saļļanı nazļanı* ‘sallana nazlana’.

¹³⁴¹ Bu fiillerde esas olan *mañ* sıfatı ‘hemen, tezce, acele’ anlamıyla HOASTUANİFT’de dua sonunda tekrarlanan şu ibarede de görülüyor. *Man astar hırza* ‘hemen esirge koru’, ykl: *as(t)ramak* (Çağatayca) ‘altta tutup saklamak’, *ast; astra* (Çağatayca) = esre, Altayca *astar* ‘elbise altlığı’, – *kırıışmak* (Rdl. Kaz.) ‘etrafını sarıp sıkı tutmak’.^{AUE}

MAXİMOF'un verdiği örnek Nigde'de derlenmiş bir Türküde bu çifte biçim, sekiz heceli şöyle bir mısranın sonundaki üç heceli iki ayağında bulunuyor.

Bizim Maraş'ta derlediğimiz halk türkülerinde de böyledir, yalnız şu var ki bunlarda aynı kipe -r'li fiil tabanlarında da rastlanıyor.

Örn.: *Istambıldan gelen ferman;*

gelir oxunu oxunu

ünü büyük Xozan oğlu

gezer saxını saxını

(Xozan oğlu üstüne beyitler.)

içip arşana dönerler

gadeh dönderi dönderi.

.....
arab atları bineller

dizgin sunduru sunduru

.....
goşumda guvet gaşmadı

şahan konduru konduru

.....
at yoruşdu ben yoruşdum

*gözel bindiri bindiri*¹³⁴²

(Köroğlunun bestesi).

1336. Çifte -A'lı zarf-fiil yalnız aynı fiili tekrar etmekle değil, iki anlamdaş veya ters adlı fiili kullanmakla da yapılır. Böyle yapılan ikizliler kullanışça bir sınır içine alınmıştır.

kızara bozara;

iñleye sızlaya;

ıkına sıkına veya ıkılaya sıkılaya;

düşe kaçla; kırş. yıkıla kopa (T. E., 53. s., I, 4). Krş. Farsça *üftân-ü hizân* (VAMBERY,

Eski Osmanlı Dili Çalışmaları, 40. s., I, 6).

*kaçı kovalıya*¹³⁴³;

¹³⁴² Yine bu örnekler arasında çifte *deyü* unutulmamalıdır:

O! cennetin ırmakları akar Allah deyü deyü (Yunus Emre). Osmanlıcada gerek teklisi gerek çiftlisi *deya* biçiminde uyuma aykırı olarak da söylenirdi (bk. § 1338 ve § 1339, 1340).^{AUE}

gire çıka;

ķıra dōke¹³⁴⁴;

yite ķaka;

dūze boza;

yaza cıza (ünlü benzeşmesiyle çiz̄e yerine);

dōndüre dolaşdıra (tamim ile bir fikri zihninde); krş. dōne dolaşa;

üzene bezene (üz̄en¹³⁴⁵ bezen de derler);

heceleye keķelege okumaķ.

Yine krş. tıķa basa (yemek), hoplaya sıçraya (ķoşmaķ), güle oynaya veya gülüşe oynaya (yemek), utana sıkıla, yana yakıla, ķırıla dōküle, ezile baķırışa vs.

Bu ifadelerden birkaçı ad (zarf veya sıfat) olarak kullanılabilirler.

Örn.: vara ğele. Aynı anlamda buyruk kipi biçiminde var ğel de denilir.

1. hatırlatma – Şuna dikkat edilmeli ki -A'lı veya -I'lı zarf-fiil yerine bazen buyruk biçimi¹³⁴⁶ kullanılıyor (krş. yukarıdaki ōzen bezen ve git git yine krş. § 1341 hatırlatma).¹³⁴⁷

2. hatırlatma – -I ekinin de anlamdaşı; iki fiilden çift olarak kullanıldığına dair ekler görölmektedir.

Örn.: eni ķonu 'ep eyice, hemen de, açıkķası, düzcesi, adam akıllı, hatırı sayılır';

¹³⁴³ Fuyant, et poursuivant tour ā tour; yani bazen kaçarak bazen de kovalayarak anlamında olsa gerek.^{AUE}

¹³⁴⁴ Yazar bunu dōve biçiminde kaydederek hepsini en cassant tout diye tercüme ediyor.^{AUE}

¹³⁴⁵ Yazar bu kelimeleri ōzene ve ōzen diye kaydediyor.^{AUE}

¹³⁴⁶ Ad olarak kullanılan buyruk şeklinde ikizlere dair başka örnekler de bulunabilir: gel git veya gel zaman git zaman (ve bundan da Arapçadaki ta'al zaman ruḥ zaman gibi yabancılıklar) Krş. RADLOFF, *Proben*, VIII (KÜNOS); 185. s., I. 4 aşāğıdan ve 190, 1.;

git gel;

gel geķ muḥabbet;

takım düzen (krş. düzet- fiilinin edilgeni) değersiz bezenlikler (aynı yer, 187. s., I. 12);

ķaç gōķ 'eve bir yabancı erkek gelmesiyle kadınların toptan çekilip gitmesi';

sus pus oturmaķ^{AUE};

işı ört baş etmek.

Krş. Azericede aḷ ver 'alışveriş'; ķāk çovur 'tartışma' (et- yardımcı fiilinde) sıfat olmayan emirli örnekler de bulunur:

vur etmek;

dōnder etmek çevirmek; dōndermek, dōndür- fiilinin eski biçimi. krş. 1426 yılı yazmaları, 95 ve 96. yap.; yine bk. § 1341, hatırlatma). Krş. § 849.^{JD}

(ver etmek: bahçeye ver etdim suyu – say etmek, saymak: 'büyüklerin hatırını say ederler' Rumeli'de^{AUE}).

¹³⁴⁷ Yürü yürü yol bitmez. yaz yaz usandım. ver ver bize ne kalır.^{AUE}

eni konu geçkin 'epeyce yaşlı'¹³⁴⁸; uyandığım vakit eni konu gündüz olmuşdu (ŞEMSEDDİN SAMİ); bugün eni konu souktur (ŞEMSEDDİN SAMİ).

3. hatırlatma – Çifte -A'lı bir zarf-fiil meydana getiren iki kelime Osmanlıcada aralıksız olarak birbiri ardınca gelir. Eski Osmanlıcada ise bunlar aralarına başka kelimeler girerek ayrılabilirdi.

Örn.: (Tumanbay) geceyi gündüze kıta Kudüse ve Şam cānibine can ata ... ılgar eyledi^{AUE} (SMIRNOF, Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası, 44. s.).

Tek -A'lı veya tek -I'lı zarf-fiil

1337. Eski Osmanlıcada tek -A'lı veya tek -I'lı zarf-fiil kullanıldığına dair örnekler görülüyor.

Örn.: Yüzüne kâpılayı mesh ede^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 283. yap.);

Ah idüben düşdü yire haykırı^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, Suppl. Türk. 1207, 95. yap.) ihtimal buradaki fiil öğeleri dönük bir birleşik fiildir.¹³⁴⁹ Bk. § 829;

Birbirine muştılayı her meleğ^{AUE} (= muştılayı ki müjdeleyü aslındandır);

Rakşa girdi şevk-ü şâdiden felek^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, Mevlid-i Şerif, 114. beyit);

Çevre yanın iste yü kıldı nazar^{AUE} (aynı yer, 118. beyit).

Bk. başka örnekler § 829, 2. hatırlatma.

1338. Şimdiki Osmanlıcada bu kip ancak biçili ifadelerde kalmış bulunuyor ki bunlardan kimi ad (zarf veya sıfat) kimi edat olmuşlardır.

Bu ifadelerin başlıcalarını (abece sırasıyla) burada veriyoruz:

1. aşırı (eski imlası اشوری veya اشرى) (krş. VIGUIER, Türk Dili Unsurları, 189. s.), aşırmağ sebepli fiilinden (§ 579) ki bu da aşmağ'dan, şöyle kullanılır:

a) Miktar zarfı (eskimiş): ölçü dışı

Örn.: Aşırı edici^{AUE} (BIANCHI). Bu zarf bir belirtken (§ 1076) olabilir.¹³⁵⁰
aşırı derecede.

¹³⁴⁸ MENINSKI (Institutiones, 147. s.) ve ondan sonraki Barbier de Meynard (قوثو kelimesi altında) bu tabiri 'commodement' rahatçacık ve en descendant et en posant; yani inerek konarak ve avec aisance, kolaycacak biçiminde açıklamaktadır. Krş. Fransızca teklifsiz konuşmada facilement kelimesinin uğradığı anlam genişlemesini ŞEMSEDDİN SAMİ'de besbelli yanlış olarak bunu 'genişlik' anlamına en'den alarak قوثو اکی biçiminde kaydediyor.^{JD}

¹³⁴⁹ Bu cümle; yani fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün vezninde bir mısra gibi görünüyor. Yazar öğeleri dönük katmerli fiil diyerek galiba haykırı düşdü yerine düşdü haykırı'nyı kasdediyor ki aslında 'haykırı' kelimesi düşdü fiilinin zarfı olup bunlar birleşik fiil oluşturmazlar.^{AUE}

¹³⁵⁰ 'Aşırı derecede yaramaz' anlamıyla bu kelime (h)aşarı sıfatını vermiş görününüyor.^{AUE}

b) *edat* (yalın hâlli):

Örn.: *tarihi ‘âm ‘aşırı*^{AUE} (EVLIYA ÇELEBİ, I, 140. s.);

iki kapı aşırı;

deñiz aşırı ki bundan da ‘arada bir atlayarak, iki.. de bir’ gibi anlamlar çıkmıştır.

gün aşırı;

ev aşırı.

Böyle ortaya çıkarılan deyimler belirtken olarak kullanılabilir:

deñiz aşırı yer vs.¹³⁵¹

2. *öte* ‘geçmek, bir şeyin arasından çıkıp gitmek’ anlamındaki eski *öt-* fiilinden.

Krş. BARBIER de MEYNARD şöyle kullanılır:

a) *Yer zarfı*: uzakta *berinin zıddı* (krş. § 906) ve *ałarga* (İtalyanca *allargas*)’nın (krş. Fr. *au large*) anlamdaşı iki, bu *ałarga* kelimesi artık Osmanlıcada ancak denizcilik deyimini olarak kullanılmaktadır.

Örn.: (*Arapca*) *erḥabi öte git, giñ yerde dur ałarga, maḥamındadır*^{AUE} (FIRUZABADI, *Kâmûsü’l-Muhit*, I, 141);

Develerin sağılan sütlerini öteye büyük kaplara naḥl etmek sağılan sütleri ałargada büyücek kaplara naḥl etmek^{AUE} (aynı yer, 400. s.).

Aynı zarf: *öbür tarafa krş. aşırı*.

Örn.: *Bir geyigi kovaıayarak bir dağ öte aşırđı*^{AUE} (*Battał*, 6. s., I, 24).

Krş. *öteki* (ve asıl anlamıyla ‘daha uzaktaki’) *öte* tarafında (Fransızcadaki benze-

¹³⁵¹ Krş. Yakutçada ‘au delâ’ anlamında (ayrılma hâli ile) *asarı* ve Altaycada *ajira* (=azıra) ki bunlar Osmanlıcadaki *aşırı* ile sıkı sıkıya uyumlu olan oluşumlardır.

Tumene Tatarları ve Başkırlar aynı fiilin ilk tabanından -A’lı bir zarf-fiil olan *aşa* kelimesini ‘çok ifratla, son derece’ anlamıyla kullanırlar; Çağataycada aynı anlamda *aşarağ* ve *aşarı* kelimeleri vardır.

Krş. *asrı* ‘pek’: *asrı kōp* ‘pek çok’ (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, 194, 50. yap., I, 10; 51, I, 9) *asrı xurxulu* ‘aşırı korkulu’ (59. yap., I, 18);

asru kōp^{AUE} (*Şeybani-nâme*, 121. s.), *Codex Comanicus*: *asru* ki lüzumsuz yere RADLOFF bunu *aşru* diye tashih etmiştir), *asrau* ve *asrı* Krş. Kırgızcada *asır-* fiili (RADLOFF); (*kit. Terc. Far.* 68. s.) *sraga kün, srañ kün* (Azericede) ‘önceki gün’. Son olarak şununla tamamlayalım VAMBERY, AO, 175. s. kelimesi (*ısrağı* biçiminde hareketli.^{AUE}) Krş. OTTO BLAU, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmeler*, 311. s. (*ısrağı* biçiminde hareketli.^{AUE}) (4) ki yanlış olarak Slavca ile açıklıyor. *Divanü Lugatı’t-Türk* (I, a. 113) اسرا (5) kelimesini; yani (bu yerin alt yanında) biçiminde açıklıyor ve şu örneği veriyor: *oł andan ısrā oł*^{AUE} yani (o ondan sonradır ve onun alt yanındadır); *ısra* kelimesinin *asra* ile müşterek hiçbir şeyi olmaması mümkündür.

OTTO BLAU, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmeler*’de su *aşırı* ifadesini de veriyor.^{JD}

rinde de görüldüğü üzere) bir karşılaştırma anlamı saklıdır. Kendisinden önce *dağa* kelimesi getirilerek: *dağa öte* biçiminde bu anlam barizleştirilebilir.

öteden (ayrılma hâliyle) ifadesinden ise *öte* kelimesinin çoğu zaman daha örtülü bir anlamı var. Bir şeyin az çok beklenmedik, hatır ve hayale gelmedik bir biçimde (biraz daha uzaktan) göz önüne çıkıverdiği veya bir yerde bulunan iki kimseden birinin sırası gelip söze başladığını haber vermek için kullanılır (Fransızcada bu takdirde bazen *là-dessus, voici que* ifadeleri getirilebilir.).

Örn.: *Öteden bir dumandır sökdü* (AHMET RASIM, *Şehir Mektupları*, 14. s.);

Bunlar sofraya başında eğlencelerle meşgul oldukları sırada öteden üç beş arkadaş a'lâ lüfer bahçı getirmişler^{AUE} (FAIK REŞAD, *Külliyyât-ı Letâif*, 506. s.).

b) *Sıfat: öte taraf* 'daha uzak, başka'. Bk. başka örneklerle, 225. s., dipnot. *Make-donya'da öteye gün* ifadesini kullanırlar. Maraş'ta aynı anlamda *öteyin* derler.

c) *Ad* geçmiş zaman anlamıyla *öteden beri* (krş. § 912) (krş. Çağataycada da aynı anlamda: *ötäriden beri*^{AUE} (PAVET DE COURTEILLE).¹³⁵²

ç) *Edat* (ayrılma hâl ekli) bk. § 912.

3. *ortaklaşa veya ortaklaşa* (*ortaklaş-* fiilinden).¹³⁵³

Örn.: *Ortaklaşa bir dükkân açalım veya bir çiftlik alalım* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türki*).

4. *uzadı, uzat-* fiilinden (yönelme hâliyle) *uzun uzadıya* deyiminde görülür. Aynı deyim bazen yalın hâli de alır.

Örn.: *Bu müzâkerrât uzan uzadı icrâ edilmiştir* (AHMED REFIK, *Lale Devri*, 97. s.: krş. aynı yer, 131. s.).

Eski Osmanlıcada *uzadı* kelimesinin uzun anlamıyla bir *sıfat* gibi kullanıldığının izleri vardır.

Örn.: *Bir dağda ovada uzadu taş çevrilüb*¹³⁵⁴ *ziyâret deyü itikâd idüb ...*^{AUE} (1426

¹³⁵² Tobolsk lehçesinde *öte* kelimesi, bir eylemin şiddetlendirilmesi veya abartma edilmesi için birtakım fiillerden önce getirilir (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 175. s.).

Çağataycada *öte* kelimesi 'içten geçerek' anlamını veriyordu:

Nâğah bir ok hâlip ol kırsırğa tâgip ötä çıkdı. "Ansızın bir ok gelip kâfire degerek, bir taraf-tan geçerek çıktı."^{AUE} (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratu'l Evliya*, 300. s., 5. satır).

Altaycada aynı anlamda (yine o fiilin geçişlisinden) *ötküre* kullanılır:

ced ötküre söök körün et. "İçinden (geçerek) kemik görünür."^{AUE} (GA, 107. s.).^{JD}

¹³⁵³ *ortak* şu anlamlarda olur: 1. Mogol tarihi yazarlarınca tacir QUATREMERRE *His Mong. Perse* 308 ve 309. s. dipnot; 2. Bir kocanın karılarından biri ötekine göre *Burhân-ı Katı*, 100. s., I, 15).^{JD}

¹³⁵⁴ Yazarın *çevrilüb* kelimesine verdiği anlam, 'yuvarlayıp' demek olan *en roulant*'dır. Bunu

yılı yazmaları, 280. yap.);

uzun uzadı duvar^{AUE} (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 58. s., I, 2, aşağıdan).

Aynı biçimde bu, Uygurcada da görülüyor: *Uzadı*¹³⁵⁵ *yökârü turgurup kôni bilgâ biligig*. “Daima yüksek (değerde) tutup hakiki alim(in) ilmi(ni).”^{AUE} (MÜLLER, *Uygurca*, 20. s., I, 14). Krş. koybalca: *usada* (CASTREN, 67, 17. s.). Krş. yapılış bakımından *ivedü* ‘acele, aceleci’ (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 176. s.) ve hatta *tökât-i*¹³⁵⁶ MÜLLER, *Uygurca*, 48 ve 49. s.).

5. *ulaşdırı*, ‘bitişik’, *ulaştır*- fiilinden (bk. BARBIER DE MEYNARD, kelimesi altında ve BIANCHI altında).

6. *ülüşdürü* ‘şuraya buraya, yer yer (yağmur yağmak örneğin)’; *ülüşdür*- fiilinden.

7. *Töskürü* ‘geriye, gerisin geri’, *töskür*- *tös* diye bağırarak yük hayvanını durdurmak¹³⁵⁷ fiilinden § 851.

8. *çevre* (**çevire* yerindedir; krş. *çevrinti* § 121) *çevirmek* fiil adından. Bu kelime şöyle kullanılabilir:

a) *Zarf*: dolayarak *çepeçevre* de derler; Eski Osmanlıcada *çepeçevre* ve BARBIER de MEYNARD’a göre *çeşçevre*, *fır*¹³⁵⁸ dolaylı.

Örn.: *O! kırk küpü altın zincirile çepeçevre bağlayı kômuşlar*^{AUE} (*Kırk Vezir*, 146. s.).

b) *Sıfat*: *çevre yan* + iyelik eki biçimindeki edatlık deyimlerde (krş. § 931 ve 949).

Örn.: *Çevre yanıma gelüp oturdular*. “Fır dolaylı etrafıma gelip oturdular.”^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 76. beyit; krş. başka bir örnek, 118. beyit, bk. § 1337);

çevre yanın kâl'anuñ aldı bullar^{1359AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, S. T, 1207 nu., 75. yap.).

uygun bulmuyoruz. Bizce bu, uzun bir taşın etrafı çevrilip; yani etrafına bir duvar, bir çit örülerek çevrelenip demektir. Şu hâlde *en roulant* kelimesinin *en entourant* diye tercüme edilmesi daha doğru olurdu diye düşünüyoruz. Bir de “Ziyaret deyü itikat edip” cümlesindeki *ziyaret* kelimesi ‘ziyaret yeri’ anlamına olduğuna göre bu da *en le considerant comme un lieu de pelerinage* biçiminde tercüme etmek daha uygundu sanırız. Sonra, böyle bir *uzadı taş*’ın etrafı çevrilerek mukaddes bir şey gibi tanınması, bütün eski Türk diyarında yer yer dikilmiş *balbal*’ları da hatırlatıyor.^{AUE}

¹³⁵⁵ Buradaki *uzadı* ‘daima’ anlamında görünüyor.^{AUE}

¹³⁵⁶ *tükâti*, ‘sonuna kadar, tekmlil, bütün’ anlamında bk. Orhon kitabeleri.^{AUE}

¹³⁵⁷ Bizce anlamın dayandığı *tös* kelimesi bir yansıma kelime olmasa gerek.^{AUE}

¹³⁵⁸ Bu *fır* kelimesi için bk. *dolay* aşağıda: 13, a.

¹³⁵⁹ Aslı *bunlar*.. bir İstanbul lehçesinde böyle ünlüsüz n’lerden sonra l geldiği zaman n > l değişimi olduğu görülür: *yanlış* > *yannış* (ve hatta sonradan *yânış*): *anşıldı* > *annaşıldı*; *unla(n) şeker* > *unna(n) şeker* vs.; bunda ise ikinci l’den önceki n’nin yine l olduğu görülür.^{AUE}

c) *Ad*: 1. Havza, havali, muhit, bir biçimin çevresi, çember biçimi. 2. Kenarları işlemeli mendil.

Örn.: *Küre-i erziñ muhiti ya'ni çevresi kırkıbîñ kilometrodur.*^{AUE};
sırmalı çevre.¹³⁶⁰

9. *deyi*; bk. § 1339 ve 1340

10. *sapa* (*sapmak* fiil adından). Şöyle kullanılır:

a) *Zarf* (yoldan) öte, uzak, geri.

Örn.: *Bizim ev sapa düşüyor* (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*);

O köy sapadır (ŞEMSEDDİN SAMİ, aynı eser);

İki mil yoldan sapa olşa^{AUE} (*Hulviyât-ı Şâhî*, 40. yap.).

b) *Sıfat* (bir yer hakkında) yoldan ötede, uzakta olan; (yol hakkında) dolaşık.

Örn.: *sapa yer*;

sapa yol; yani, kestirme olmayan, dolaşarak gidilen talebe yolu.^{AUE}

11. *tuta* (*tutmak* fiil adından)

borca tuta ifadesinde.

12. *doğanı*; karışık, dolaşık, yolları hep çıkmaza götüren yer. Krş. aşağıdaki kelimeyi.

¹³⁶⁰ Bu *çevre* kelimesi Altaycada ve daha başka lehçelerde rastlanan ve *ebirmek*, *ebürmek* fiil adından meydana getirilen *ebire* ve *ebre* kelimelerine yaklaştırmak gerekir. Krş. Osmanlıca *evirmek* kelimesi ancak *evirmek*, *çevirmek* biçiminde ikileme yoluyla kullanılabilir; fakat Eski Osmanlıcada basit şekliyle ve 'acele etmek, koşmak' anlamındaki *evmek* (ivmek) biçimiyle görülür. Krş. *evi* 'acele', *evik* (ivik) 'bir çeşit kayak', *evgen* 'süratli, aceleci'. *Tezkirâtü'l Evliya*, 231. yap., 17'de *âvürâ* 'tersine' anlamındadır. *âvürâ kâip* (elbiseyi) ters yüz yaparak, evirerek giyip *ev-* köküyle sıkı ilişkileri olduğu görülen *çev-* kökünde de 'acele' anlamı bulunuyor: *çevik* 'süratli, hareketleri çabuk'; Krş. (Kırımca) *çebik*. Çağatayca *çevirmek* ardıcıl sınıfından *çavarmak* biçiminde Krş. *çevre*'nin anlamdaşı olan *çovra* (Bibl. Nat, Ermenice yazmalar, 194. yap. 59, I, 5 ve aşağısı: *Alayja eşikin yangıdan etip tinkovat ettilâr çop çovrasın*; "Öylece eşigini (kapısını) yeniden edip (yapıp) harçla siva ettiler bütün çevresini (kilisenin)."; krş. *Codex Comanicus*: yihov, 198. s. ve *gichöv*, 158. s.) (Polonezce *tynkowac* ~ kum, kireç, alçı veya çimentodan harçla sıvanmak). Krş. aynı yer, 30. yap. ve *çovurmak*, Aynı yer, 24. yap., I, 14. Yine krş. *Codex Comanicus*, 65. s.: *Çop çoura cep çevre* 'circum', 60. s.).^{JD}

'Acele etmek' anlamında *evmek* (ivmek) deki *ev-* (*eb-*) veya *iv-* köküyle 'etrafını çevirmek, kuşatmak'daki *ev-* (*eb-*) kökleri arasında biçim benzerliğine rağmen bir anlam yakınlığı olduğuna inanmıyoruz. Krş. *Divanü Lugatî't-Türk*, *âvmäk* I, 146 'etrafını çevirmek' *âvürmäk*, *âvrülümäk*, *âvrismäk* I. 216 *âvlänümäk* ('ay) hâlelenmek, ağılanmak, çevrelenmek'; I. 152 *avmak* 'etrafını almak' vs. Krş. *ev* 'etrafı kuşatılmış yer (çadır)', *ağıl* 'avul' etrafı kuşatılmış saha veya köy... *av* etrafı sarılmış hayvan? vs.^{AUE}

13. *doğayı* (*dola-* fiilinden) ki şöyle kullanılır:

a) *Zarf:* *fır doğayı* ifadesinde (Bu *çepe çevre*'nin anlamdaşdır bk. yukarıda, 8. *çevre*) *fır* kelimesi çevrilerek dönüş hareketini bildiren bir yansıma kelimedir.¹³⁶¹

Örn.: *Ormanı fır doğayı gezdi* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

b) *Ad:* *doğışım* ki 'vesilesiyle sebebiyle' anlamında... *doğayısı* ile biçimindeki edatlık deyimde.

Örn.: *Señaniyiñ Yunanlılar tarafından istilâsı doğayısıle müfti efendiniñ memnûn olup olmadıǵı haqqında muhâbiriñ vâhi^c olan süâline cevâben müfti Ahmed Efendi zırdeki beyânâtda bulunmuşdur* (Tanin, Nu. 1782, 4. s., col. 3).

Bu deyimde görülen iyelik eki belirsiz bir iyelik üçüncü kişi zamiri (§ 234) olduğu için bu deyim dolaylı olarak; yani 'doğrudan doğruya olmayan' anlamında bir zarf olur (kelimenin asıl anlamı: *dolaşımı*yladır).

Örn.: *Avruponıñ ba'zı büyük endişeleri vardırki doğrudan doğruya deyilsede doğayısıle bizi meşgul etmeye sezâvâr olşa gerek* (ALİ KEMAL, *İkdam* gazetesindeki makale).

c) *Edat* (bk. § 913).¹³⁶²(**)

Eski Osmanlıcada aynı kelimenin 'etraf, havali, yöre' anlamında bir adı olan *doğay* biçiminde kısaltılmış bir biçimi de bulunuyor ki bu edatlık bir deyimden ikinci sözcüğü olarak kullanılır.

Örn.: *Cümlesin bir eve doğdurup buyurduki doğayına odun yıǵıp odurağar*^{AUE} (NÖLDEKE, *Auszüge au Neşri ... Z. D. M. G.*, t. XV, 353. s.)

Hem bu MENINSKI'nın zamanındaki bir söyleyiş (*Lexicon doğay*) idi ki kendisi şöyle bir örneğini veriyor:

¹³⁶¹ *fır* kelimesini yazar bir yansıma kelime diye kabul ediyor. Hâlbuki fikrimizce bu bir yansıma kelime olmayıp 'dolana dolana çevirmek' anlamında *burmağ*'taki, *buram buram*-daki *bur*'dan bozulmuş görünüyor. Şu hâlde *doğayı* ile hemen hemen aynı anlamda olup onu pekiştirir niteliktedir.

Fırılamağ'daki *fır* da bu fiilin bir çeşidi olup (*Divan-ı Lügati't-Türk*, II 134) 'fışkırarak çıkmak' anlamındaki *bürkürmek* fiilinin kökü olan *bürle* ilgili görünüyor. Ykl. *pırılamağ* 'havaya çıkmak'; yine ykl. Rumeli'de (bitki hakkında) *pürlemek* (topraktan) çıkıp yükselmek.^{AUE}

¹³⁶² Yakutçada *tuł-* 'dola-' fiilinden 'dolanarak' anlamında *tuł* zarfı vardır (BOTHLINK) *Vocab yakout*, 109. s.). Daha yukarıda, 8'in c dipnotunda söz geçen *ebire* veya *cebire*'den başkaca, Altaycada 'dolamak, sarmak' anlamında *olan oro* fiilinden aynı anlamda *orow* kullanılır. (krş. Osmanlıcada *örümek* 'örmek etrafı bir duvarla çevirmek' ve *aylan doğan-* fiilinin geçişlisi olan *aylandır-* fiilinden *aylandır* kullanılır. Krş. Eski Osmanlıcada *doğlamağ* fiilinin anlamdaşı olan *aylamağ*). Krş. Altaycada *aylaş dolaşık* (yol) ki bu, Osmanlıcada *doğlaş* kelimesinin ve Kazan lehçesinde *aylâna*'nın anlamdaşdır (krş. § 862, hatırlatma l'den yukarılarda *aylağ*, *aylamağ* kelimeleri).^{JD}

şehrûn dolayında.¹³⁶³

Krş. -ley (-leyü) eki içinde buna benzer bir hadiseyi (§ 890. 4. hatırlatma).

14. *doļu*¹³⁶⁴ kelimesi (muhtemelen *doļmak* fiil adlarından) ki şöyle kullanılır:

a) Sıfat: *doļu* şişe (ŞEMSEDDİN SAMİ). Bu sıfat yalnız kab için değil, içindeki hakkın-
da da kullanılır.

Örn.: *Bu doļabda kitab doļudur*;

Bu gölde balık, bu dağda av kuşları doļudur (ŞEMSEDDİN SAMİ).

Başka bir yapılanma:¹³⁶⁵

Bu bağda doļu kiraz vardır (ŞEMSEDDİN SAMİ);

*Bir ulu havuz içi*¹³⁶⁶ *doļu balıklar oynar*^{AUE} (12, 1 8);

*Çömlek doļu*¹³⁶⁷ *hara han olmuş*^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 87, 49.
yap., I, 8).

b) Ad ‘bir kabı doldurmak için lazım gelen miktar’ anlamıyla ad tamlamasının
ikinci sözcüğünde bulunur.

Örn.: *avuç doļusu*

Bizim sabit diye adlandırdığımız (§ 1101) bu ad tamlaması ilgileri¹³⁶⁸ ölçü be-
lirtkenleri gibi kullanırlar (§ 1079).

Örn.: *Mangal doļusu ateş* (BARBIER de MEYNARD);

ağız doļusu laf;

Çocukların şu sınıf doļusu para kazanacaksınız (Altın Kitap, 8. s.);

saḥifeler doļusu iftira;

*Bir öküz gön*¹³⁶⁹ *d(t)doļusu altun*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 162. yap., 14. satır).¹³⁷⁰

¹³⁶³ Yazar bunu *doļayinde* biçiminde değerlendiriyor.^{AUE}

¹³⁶⁴ *doļu* kelimesinin eski bir zarf-fiil olduğu kesin değildir. Bununla beraber bunu daha eski
bir *doļuk* (krş. *toļuḡ*.^{AUE} *Hüsrev ü Şirin*) diye almaktan ise bana zarf-fiillerinden biri oldu-
ğunu zannettiren (daha aşağıda b. ad dipnotları) sebeplere bakınız.^{JD}

¹³⁶⁵ Buradaki *doļu*, vurgusu birinci hecede ‘çok’ anlamında sıfattır. Bk. ileride bir dipnotta
(*toļa*^{AUE})

¹³⁶⁶ Buradaki *çi* kelimesi *çinde* yerine kullanılmıştır.^{AUE}

¹³⁶⁷ Arapça imla tesirlerine uyarak bazı u’lardan sonra yapıldığı gibi *طولو* kelimesinin sonuna
da elif (l) getirilmiş.^{AUE}

¹³⁶⁸ Aşağıdaki cümle yardımcı bir ad tamlamasıdır. Bunda *doļu* kelimesinin bir niteleyici
anlamı var (krş. § 1121 ve 1125):

Tabancanın doļusu bir kişiyi; boşu kırk kişiyi korğutur (söylence).^{JD}

¹³⁶⁹ Bu ifadede *gön* kelimesinin, asıl anlamı, bizde olduğu gibi alelade hayvan derisi değil,
hayvanın derisinden çıkarılan tulum olduğu seziliyor; *gön* kelimesi burada *gönü* yerinde

15. *kała* (*kał-* fiilinden) şuralarda görülür:

1. *kał kała* 'zora kalınca, son kerteye gelince'.

Örn.: *Kał kała mühtaç olursak bunu kullananacağız* (ŞEMSEDDİN SAMİ)¹³⁷¹;

Kał kała on keşe ahçeyedek kayilim (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 333. s.).

2. Saati söylerken (filan saatten) şu kadar dakika¹³⁷² eksik demek için.

Örn.: *beşe on kała* (veya *kałarak*).

Bu ifade de *kała* zarf-fiilinin (§ 1333'teki) kurala aykırı olarak kendisine özgü bir öznesi olduğuna dikkat edilmelidir.

16. *geçe* (*geç-* fiilinden) şuralarda görülür:

1. Osmanlıcada *bir birinden geçe* ifadesinde:

Örn.: *Bir birinden geçe zerenderzer divānhāneleri ve odaları*^{AUE} (MEHMED EFENDİ, *Sefāret-nāme*, 31. s.; *Julien Galland Tercümesi*, 94. s.).

2. Saati söylerken dakikaların¹³⁷³ sayısı bildirildiği zaman.

kullanılmıştır.^{AUE}

¹³⁷⁰ Doğu lehçelerinde ve Eski Osmanlıcada *toļu* biçimi görülüyor.

Örn.: *Ağ gibi ki toļa boļdugundan soñra*; yani ağ gibi ki dolu olduğ(un)dan sonra....^{AUE}

(Astrakhan Tatarcasına çevrilen İncil'den, Mat. XIII, 45);

Bir zembil toļa xurma (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*, 114. yap., 10. satır).

Çin Türkistanında *toļa* kelimesi 'çok' anlamındadır.

Örn.: *Bu törtülänniki hāmmesinin toļa açcige kelip* (bu törtülänniki: bu dörtlenmiş) *hemmesinin (hepsinin) toļa (doļu, çok) açığa (öfkeye) kelip (gelip)*^{AUE} (*Yedi Uyurlar*, 220. s.);

Bu itni toļa urmānlar. "Bu iti çok dövmeyiniz."^{AUE} (aynı yer);

Sizdin toļa azar yiyib iķan "(Şu var ki) sizden çok azar yemiş idi."^{AUE} (GRENARD, 312. s.).

Tezkiratü'l Evliya'dan alınmış olan şu ibare(ler)de *toļa*'nın bir zarf-fiil olduğu görülüyor:

Oļ kōñli toļa haķāyik. "O gönlü doļu (olan) hakikatler (le)." (136. yap., 8. satır);

Kōñlūmdā tañrı ta 'ālāniñ maħabat-ı andag toļup turur kim özgā kimārsāniñ dostluğu ya duşmanlığı māniñ kōñlūmdā kaļmay turur. "Gönlümde Tanrı ta'ala'nın muhabbeti öyle dolmuştur ki başka kimselerin dostluğu veya düşmanlığı benim gönlümde kalmaz oluyor."^{AUE} (108. yap., 13. satır)

Yazarın ibareler dediği yalnız bir ibare olacak; çünkü bu ikinci örnekte *toļa* değil *toļup* kelimesi vardır; bunun yeri ise § 1308, 3'ün sonudur ki hatırlatmadan önceye rastlar.^{AUE}

¹³⁷¹ Biz ŞEMSEDDİN SAMİ'de şu örneği de bulduk:

Kał kała biñ kuruşa verebilir. Selanik'te bunun *kałi kolay* biçiminde, biçimce değişmiş olanı var. Aynı mana ile olumsuz cümlelerde kullanıldığını çok işitmişimdir. "Ben bu işin peşini katı kolay bırakmam." gibi.^{AUE}

¹³⁷² Yalnız *dakika* değil *çeyrek* de kullanılır:

beşe çeyrek kała.^{AUE}

¹³⁷³ *geçe* kelimesi de *kała* gibidir:

beşi çeyrek geçe.^{AUE}

Örn.: *Beşi on geçe (veya geçerek). kıla için verilen görüşlerin aynısı burada da geçerlidir.*¹³⁷⁴

17. *râst gele (râst gelmek fiil adından)*. Bu, 'rastlayarak, tesadüfen ve olur olmaz, ilk karşıma çıkan' anlamındadır.¹³⁷⁵

18. *götürü (Eski Osmanlıcada) (götür- fiilinden) zarf ve sıfat olarak 'toptan, götürü pazarlık' anlamıyla kullanılır. Krş. Kazan Tatarcası.*¹³⁷⁶

19. *göre (veya görü) (gör- fiilinden) şu deyimlerde görülür;*

göz göre (krş. aynı anlamda rey-el-'ayn);

*üstün görü*¹³⁷⁷

göre kelimesi edat olarak kullanılır (bk. § 908).¹³⁷⁸

kıla ve geçe kelimeleri zarf, tamlayan (ve tamlananı kaldırılmış tamlayan) olarak kullanılabilir:

Zarf: *Beşe çeyrek kıla gel;*

Tiren beşi on geçe kılkı;

Tamlayan: *Beşe çeyrek kıla tiren ile geldi;*

Altıyı on geçe vapurı ile gidecek;

Böyle hâllerde *geçe, kıla* tamlayanları kaldırılmakla kullanılır:

Beşe çeyrek tiren ile geldi;

Altıya on vapurı ile gidecek;

Tamlananı kaldırılmış tamlayan olarak *beşe çeyrek kıla ile geldi, altıyı on geçe ile gidecek.*

Böyle yerlerde *kıla* ve *geçe* düşürülerek onlardan önce gelen adlar tamlananı kaldırılmış tamlayan görevinde bulunurlar.

Beşe çeyrek ile geldi; altıyı onla gidecek....^{AUE}

¹³⁷⁴ Altaycada aynı kökten bir sebepli olan *keçire-* fiili 'düz bir mania, bir ırmak vs. den ötede' anlamındadır. Krş. *ayıra* (yüksek bir maniadan) ötede.^{JD}

¹³⁷⁵ Örn.: *Öyle rast gele adamlarla dostluk kurulmaz (sıfat), insan sözlerini tart-malı, rastgele söylememelidir (zarf).*^{AUE}

¹³⁷⁶ Örn.: *Bazan götürü pazarlıkla hâlden ucuz zerzevat alanları görürdüm (sıfat); bütün bu gördüğün takımları götürü aldım (zarf).*^{AUE}

¹³⁷⁷ Yazar bunu yanlış olarak *göre* biçiminde kaydediyor. Hâlbuki bu, lehçemizde eski *körmek* fiil adından *k'li* olarak yaşayan tek kelimedir. 'Üstten görerek' anlamıyla.^{AUE}

¹³⁷⁸ Çağataycada *göre* kelimesi yanında bir de aynı anlamda *bağa* (*bak-* fiili vardır.); *göre* alelaide bir zarf-fiil görevindedir:

Aşağıdaki örnekte:

Anı kôrâ melik Doğâr kıldı hayran.^{AUE} (HOUTSMA, Z. D. M. G., C. 43, 82. s., 1233 Selçuk metni); *mertebesı nisbet-i ga bağa.*^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 2. s.).^{JD}

göre kelimesi tavla oyununda *gele* gibi sıfat (ve tamlananı yerinde bir sıfat = ad) olarak da kullanılır.

göre (= gele) bir zar attım; oyunda benim şansım yok; hep göre (gele) atarım; oyunda onun göre (gele)si çoktur vs.^{AUE}

cevab vermişler (atasözü);

Birkaç *çalın* ses birden “ferma, ferma!” diye bağırdı [KARAOĞMANOĞLU, *Bir Serencam*, 107. s.] (İtalyanca *ferma* bir tramvayı durdurmak için söylenir.).

1333. paragraftaki kurala aykırı olarak *deyi* öznenin aslı fiil kipinin öznesiyle aynı olması her zaman zaruri değildir: *deyi* işitmek ‘... denildiğini işitmek’ anlamındadır.

Örn.: *Haşış sek(i)r verir deyi işidip merâk ederek attardan (ağıttardan) bir miğdâr aldı* (İZBUDAK, *Letâ’if-i Nasreddin Hoca*);

Dürri galetan (yuvarlanır inci) diyü istima^c itdügümüzü re’yel^c ayn müşâhede eyledük^{AUE} (MEHMED EFENDİ, *Sefâret-nâme*, 40, 120. s.).

Dolaysız sözün gerçekten söylenmiş olması zaruri değildir, zihnen söylenmiş olması yeter.

Örn.: *Ne haşşla benim mandayı sürdün götürdün de akşama kadar arayacağım diye tabanlarımı patlatmağa sebep oldu* (İZBUDAK, *Letâ’if-i Nasreddin Hoca*);

Hiç umud etmezler idi ki Tahmas kulu o dar yerden gelecek deyi (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 27. s.).

Böylece söylenmeyip takdir edilen dolaysız söz gerek bir gayeyi, kast ve niyeti ve gerek bir tasdigi ifade edebilir. Bundan da *diye*’nin şöyle anlamları olması ihtimali doğmuş olur.

1. ...mak gayesiyle, ...mak üzere ...için

Örn.: *Niçün böyle koşarak gidiyorsun? – Vapura yetseyim diye.*

2. ‘...bahanesiyle (vesilesiyle)’

Örn.: *Ben emekdârım diye kışede oturup hiç bir iş görmek istemiyor* (ŞEMSEDDİN SAMİ);

Biriniñ insan boynundan yüksek yerde penceresi olupda ihtimâlki merdiven (nerdüban yerine) vaz’iile komşusunun mekarr-ı nisvân olan mehalline nazar eyler deyi komşusunu o pencereyi sedd etdiremez (Osmanlı medeni kuralından alınma).¹³⁸⁵

¹³⁸⁵ Anlama ait olan bu özel tarzlar yalnız *deyi* kelimesine özgü olmayıp aynı fiilin başka kiplerinde de bunlara rastlanır ve bunlar şu kelimelerden de ibaret olabilir:

1. *derken* biçimindeki (bk. § 1359) birleşik zarf-fiilden.

2. *deyerek* biçimindeki zarf-fiilden.

Örn.: *Olgice Çekmece-i sagır kazâsında beytütet ve andan Silivri ve Çorlu ve Babâyî ‘atik diye-rek Edirneye ‘azimet (etdik).*^{AUE} (Fransa Sefaretnamesi, s. 5)

3. *deme-* olumsuz fiilinin buyruk kipi bir yasaklanmışlık bildirir (Bu yasaklanmışlık ile yalnız olmuş olan fiil değil, fiilin kast ve niyeti yasak edilir.).

Örn.: *Sağın baldan yiyeyim deme* (FAIK REŞAD, *Küll. Let.* 560. s.; krş. aynı yer, 591 ve 627. s.). Aynı *deme-* fiiliyle beraber bir seçenek anlamı getirildiği zaman bu, hemen hemen Fransızcanın zarfına denk olur.

1340. Kısaca bu *deyi* edatı, bir dolaysız söze az çok uzaktan mal edilebilecek olan her şeyi; yani başka yerden nakil suretiyle alınan sözleri, yansıma kelimeleri, özel adlandırmaları veya tanımları o söz içine almaya yarar. Unutulmamalıdır ki *demek* kelimesi 'adlamak' anlamını da bildirir.

Örn.: *Frenglerde “dağ gebe kalmış bir fâre doğurmuş” diye bir darb-ı mesel vardır;*

Şıp deyî insanın hatâsını yüzüne vurur (GÜRPINAR, *Metres*, 55. s.);¹³⁸⁶

Köpek hırrr diye saldırdı (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*);

Yüz sene muharebesi diye tarihinde şöhret bulan muharebe;

İlm-i sarf diye bir lisân-ı doğru okuyup yazmak için lâzım gelen hâ'ideleri gösteren fenne denir (Şöyle de denilebilir: *bir lisânı... gösteren fenne ilm-i sarf denir.*).

Hatırlatma – Orhon kitabelerinde aynı zarf-fiil -n (-yin)'le uzatmalı tâyin biçimi bulunmaktadır (RADLOFF, *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, II, 125).¹³⁸⁷

Bunun § 1342'de kayıt edilene benzer bir uzantısı olması mümkündür. Yine krş. -l'lı ve -In'lı türemişler (§ 869) arasında bir benzerliği: *dizi ve dizin; kıyoy ve kıyoun; dolı ve dolun(ay)* gibi örneklerdeki.^{AUE1388}

n sesi birçok lehçede yaşayıp durmaktadır.

Örn.: *Dakyanusnı köreni dān bu üçülān Qaraxoğ'ağa bardı.* “Dakyanusu görelim deyin her üçü birlikte (olarak) Kara-Hoca'ya gitti (Çin Türkistanınca)”.^{AUE} (*Yedi Uyurlar*, 227. s.);

Bir illik (yıllık^{AUE}) yoldan başka arvad (avrat, kadın) almasun deyin? [anı] kaytarup (geri çevirip) getürtmedimi^{AUE}? (FETH ALI AHUND OF, *Temsilât*, 38. s.).

Yakutçada 'demek' anlamına *diä-* fiilinden *diän* vardır (bk. BOHTLINK, II, 116. s., b

Örn.: *Deme kış yaz; durma hemen oku yaz* (Atasözü);

Genç ihtiyar demeyip hep(i)sini sevk etmişler;

Ateş... Sultan Selim semtine tülen ve arzan yürüyüp beyti fakir ve sarây-ı emir demeyip... menâzil-i ihrağ oldu (NAİMA, III, 167. s.).^{AUE}

¹³⁸⁶ *şıp* kelimesi esasen bir yansıma kelime olmayıp 'çabucak' anlamında bir kelimedir. *çabuğ* kelimesinin kökü de bunun bir çeşidindendir. Lehçemizde *şıp sevdi* 'hemen, çabucak sevdi (seven)..., *şıpın* 'hemen, çabuk'.^{AUE}

¹³⁸⁷ Bu tâyin değil tiyin'dir.^{AUE}:

İnc. De I Orkhon IE 11:

𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰤𐰍 𐰇𐰏𐰤𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰇𐰏𐰤𐰍 𐰇𐰏𐰤𐰍 𐰇𐰏𐰤𐰍 𐰇𐰏𐰤𐰍 𐰇𐰏𐰤𐰍

Diye(rekten) olsun millet diye(rekten) olmasın yok millet(i) Türk.

¹³⁸⁸ Bizce uzantı denilen şeyi yapan bu n, adlara da 'aletlik' anlamıyla katılan *kışın, dönüşün*'deki gibi bir -n'dir. Bu, fiilde şimdiki zamar. kipini kuvvetlendiriyor: *tiyin* 'diye-rek(ten)'. Sonra *alub, gelüb* gibilerinde de gelen yine budur *ałuban, geliben* 'alarak(tan), gelerek(den)' gibi.^{AUE}

ve aşağısı ve PEKARSKI Dittc. 695. s.).

Krş. *dahi, daha* (19. göre'den sonraki hatırlatma) anlamdaşı olan *dağın* biçimini; (RADLOFF, *Codex Comanicus*, 57. s.; RADLOFF, Dittc. III, 1614; *Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Ermenice yazmalar, 194, 12 ve 56. yap.).

tâgi yerindeki *değin* için ise bk. § 904.

Krş. *dira* (14. yap., I, 11, 25; I, 17 vs.)'nın ve *diyin* (13. yap., I, 19) kelimesinin anlamdaşı olan yukarıda aynı anlamdaki *dirin* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Ermenice yazmalar, 194, 14. yap. I, 14; 12. yap.).

1341. Kısaca özel nitelikli, az sayıda bir sıra zarflık deyim vardır. Bunlarda -A'lı bir zarf-fiilin ardınca (§ 1063 2.'deki kurala aykırı olarak) dolaysız tümleci bulunur ve genellikle böylesi *çal-* fiilinden bir zarf-fiille olur.

O deyimler şunlardan meydana gelmiştir:

*çala kâmcı*¹³⁸⁹ (veya *kırbaç*);

çala kılıç;

çala kürek.¹³⁹⁰

Krş. Aşağıdaki ifadeyi:

İmlâsı böyledir *sıyıra kılıç* (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, S.T. 486, 112. yap.); *sıyırmak* (S. T. 535, yazmasında 56. yap. aynı ibarede¹³⁹¹ (*sell-i seyf olup*, yani kılıç sıyırmış olup^{AUE}) ifadesi kullanılmaktadır.

Hatırlatma – Bu gibi ifadelerde *çala* yerine bazen *çal* buyruk kipi kullanılıyor (krş. § 1336, 1. dipnot).

*çal çene*¹³⁹²;

¹³⁸⁹ Krş. bu tabirin anlamdaşı olan *vira kâmcı* ifadesindeki *vira* kelimesi İtalyanca aslından bir bahriye tabiridir; bu *vira* ve bir de *mayna* kelimeleri vinç makinesi manavrasında buyruk için kullanılır.^{JD}

Bu iki tabirden birincisi İtalyancada 'çevir' anlamında bk. İtalyanca *virare*, ikincisi hiçbir şey 'yapma, dur' anlamında bk. İtalyanca *mainō*'dır.

Hâlbuki *ويره قاجی* daki *vere*, italyanca *vira* değil 'vererek' anlamındaki Türkçe *vire vere*'dir. *Vermek* fiil adından olan bu *vire*, anlamıyla (*sopa*) *çekmek* gibi *vura* yerine kullanılır: *hırsıza verdiler sopayı*, *verdiler yumruğu*, *toğadı*, *verdiler tekme*y. Bu anlamda *ver etmek* de kullanılır: *hırsıza ver ettiler sopayı* vs. Krş. *çal yaka etmek* 'yaka(sını) çal etmek (yakasına el çalmak?)'.^{AUE}

¹³⁹⁰ Bu örnekler arasına *çala kalem* de girmeli idi.^{AUE}

¹³⁹¹ *لولوب* kelimesi *idüp* yerine kullanılmış.^{AUE}

¹³⁹² Buradaki *çal* kelimesi, 'çalarak' anlamında bir durum değildir. *Çalçene* 'çene çalan, gevez' anlamında birleşik bir addır; o hâlde yazarın *en bavardant* diye tercümesi doğru ol-

çal yıka etmek 'birinin yakasına yapışmak'^{AUE}.

1342. Öteki Türk dillerinde buna uygun olan zarf-fiil – Şu irdelediğimiz -A veya -I ekindeki yardımcı y'yı alan biricik dil, alt lehçeleriyle birlikte Osmanlıca, Azerice, kısmen Orhon kitabeleri Türkçesi ve Uyğurca, Çağatayca denilen edebi dillerdir.¹³⁹³ Bütün öteki Türk lehçelerinde bu ekteki -ā veya -i ünlüsü kararsızdır (§ 182); fakat ünlüyle bitmiş bir tabandan sonra bu, yalnızca sona katılmış bir -n ile görünmektedir. Bundan da bu biçim bilgisinin şöyle bir benzeşmesi oluyor:

Ünsüzlerden sonra ā veya i ünlülerden sonra y.

Bu değişme (§ 182 § 183'te) kabul ettiğimiz tarzlara göre şöyle bir şemada özetlenebilir:

-[ā](y) veya -[i](y)

Bu şema da şöyle birleştirilebilir: -[a](y).

Bu ekin farklı kullanışları Osmanlıcadaki denkleminin aynıdır. Şu görevlerde bulunabilir.

1. Tek başına zarf-fiil (krş. § 1337)

Örn.: *Anı tilây ol çah başğa kilip*^{AUE} (ALİ ŞİR NEVALİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 63. s.)¹³⁹⁴;

uruşmay 'vuruşmayarak' (aynı eser, 52. s.);

Eger barmay yurtta tursak "Eğer gitmeyerek (varmayarak) yurttta dursak."^{AUE} (EBÜLGAZİ, 20. s.).

Krş. Osmanlıca *imek fiil adının benzeri olan Altayca eksiltilmiş ek fiilden *emey* zarf-fiilini (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 55 ve 271. s.).

-[ā](y) veya -[i](y) eki bu kullanışında kendisinden önce -me- veya -le- eki bulunduğu zaman bir -In uzantısı ile -[ā]yin veya -[i]yin = -[a]yin biçimini alır.¹³⁹⁵

maz. Bir de bütün bu *çała, sıyıra, vere* gibi durum zarf-fiillerini tümleçlerinden önce getirerek çevrik bir biçimde kullanıyorlar.^{AUE}

¹³⁹³ KATANOF'un (598. s. ve aşağısı) verdiği ekler tablosuna göre burada Gagavuz ve Mariyupol lehçelerinin adları da zikredilebilir.^{JD}

¹³⁹⁴ Bu kelimenin aslı *çay* değil de Farsça *kuşu* demek olan *çah* ise yazar yanlış olarak *ırmak* diye tercüme etmiştir.^{AUE}

¹³⁹⁵ Yazar -āyin -iyin ekini -āy, -iy aslından ve -in ile uzantılı sayıyor. Hâlbuki kendisinin tanımı üzere bundan önce bir -me- veya bir -le- bulunması lazımdır. Ancak verilen örneklerde yalnız kendisinden önce -me- olanlar görülüyor ve ne bu -āyin için ne de -iyin için hiçbir örnek verilmemiş bulunuyor. Belki bu ek -āy (ve hele -iy) aslından değildir ve belki bu, fiil adı ekine aletlik ek olan -In katılmakla hasil olan bir biçimdir. Olumsuz anlamını vermesi (örneğin *varmadan* kelimesinde olduğu gibi) aslında bir fiil adı ekinden başka ve ondan daha önce aynı söylenişli olduğu için atılmış bir olumsuz *ma*'sı olduğun-

Örn.: Tavus ün *kılmayın* veya ünün *çıkarmayın* 'gürültü, ses (çıkarmadan) yapmadan'^{AUE} veya 'sesini çıkarmayarak'^{AUE} (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 431 ve 441);

uruşmağnı münāsib körmāyin.. kayıtdır^{AUE} (EBÜLGAZİ, 58. s.);

Kācā kündüz tınmayın "gece gündüz dinlenmeden"^{AUE} (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*, 30. s., I, 10 ve 49, 1. 2).

Yine krş. *tāyin* zarf-fiilini de (§ 1340, hatırlatma).

-*māy* veya -*māyin*'li zarf-fiiller 1349. paragrafta araştırılacak olanlarla yaklaştırılmalı.

-*lAyIn* ekine gelince bu -*cllAyIn* gibi bir karşılaştırma edatı olmuştur. bk. § 890, 3, 4.

En eski biçimi **lāñ* (*liñ*) biçiminde, bk. daha ileride § 1343) başka *lā* (*li*) olan bir uzatmalı biçimin izleri de vardır. Bu yolla Altaycada -[*ā*](*y*)*lā* veya -[*i*](*y*)*lā*'li bir zarf-fiil bulunuyor. Bunun ardınca ünlü uyumu kuralına uymayan sabit ünlülü *gele* edatı getirilebilir. Bu biçim, birbirine uygun veya birbirine zıt eylemleri ifade eder ve kısaca Osmanlıcanın *iken* veya -*ken*'le yapılmış birleşik zarf-fiiliyle aynı görevi üstlenir (bk § 1351). krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* 64 ve 176-179. s. Bu zarf-fiil 'ben, sen, o filan işi yapar yapmaz' anlamını da verir (KATANOF, 608. s.).

Bu kip Osmanlıcanın -*eli* zarf-fiiline yaklaştırılmalı (krş. Uranhaca *ālā* ki bu ...*dan beri* anlamında olup öteki lehçelerde bogazlısını muhafaza ederek *kāli* biçiminde (krş. daha ötede § 1343, 3.) bulunmakta ve 1409. paragrafta sözü geçmektedir.¹³⁹⁶

2. Tekrarlı zarf-fiil (krş. § 1334)

Örn.: *Lezzet tapa tapa az az içār*^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, *Muhākemetü'l-Lugateyn*, 8. s.) (*lezzet tapa tapa* 'lezzet ala ala');

Kātiblār tigān bimürüvvet ahmağlar bu kitabnıñ yüzindin ol kitabga bitiy bitiy ... bir niçe sözni gağlat kıla kıla... "Katipler denilen mürüvvetsiz ahmaklar bu kitabın yüzünden (= sayfalarına bakarak) o kitaba yaza yaza (kopye ederek)... birçok sözü

dandır, *barmagın* (= *barmamağın*) varmayarak, gitmeyerek; *görmegin* (= *görmemeğın*: görmeyerek, görmeden).

Bunlarda iki ünlü arasına gelen g'ler y olmuş görünüyor. Yeni Osmanlıcada bu biçim müsbet olarak da kullanılmıştır; *almagın* 'alarak, atmakla', *gelmeğın* 'gelerek, gelmekle'.^{AUE}

¹³⁹⁶ Yine krş. şu ifadeleri: *deyelim de ki; on bir ay, de ki bir sen; dersin dersiniz* (ilkinden göz önüne getirilen bir meseleden bahsaçarken).^{JD}

Bu dipnot metinde yerli yerinde verilmiş ve hatta dipnot olduğu işaret edilmiş değildir.^{AUE}

yanlış yapa yapa...^{AUE} (EBÜLGAZI, *Desmaisons Tercümesi*, 36. s.);

Oļ cemā'atka bara barā Nukuz hem tidilār^{AUE} (aynı eser, 38. s., *Desmaisons Tercümesi*, 68. s.) (*bara bara* krş. § 1334, hatırlatma, *gide gide*);

cığıla cığıla (Osm. *yıkıla*) *keldi* (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 38. s.).

3. Zarf (krş. § 1338)

Örn.: *añdara* tersine *añdar-* (Osm. *aķtarmak*, Azerice *axtarmak* 'tersine çevirmek-ten'; *ķattay* 'son derecede'; *katta* 'tekrarlamak, pekleştirmekten' (krş. Osm. *ķatlamak*); *ķıla* veya *ķılı* *ķıl-* veya *ķıldır* fiilinden (*ķıldıra* bakımından).

Bütün bu örnekler (KATANOF, 742. s.'ye atfen) Uranha lehçesinden alınmıştır. Bunların daha başkaları § 1338'den 1339'a kadar olan dipnotlarda görülmüştür. Bu zarflardan çoğu 'etrafa koyuş ve geçiş' fikirlerini vermediğine dikkat edilmelidir. Bk. CASTREN § 102.

GUIGANOF, *Ruşça-Tatarca* (368-375. s.) sözlüğünde bir sıra deyimler bulunmaktadır. Bunlar içinde *kise* (keserek^{AUE}) *üze* (kırarak^{AUE}) *öte* (öteye giderek, geçerek^{AUE}) ve *aşa* (aşarak^{AUE}) zarfları hemen hemen Latince veya Fransızcanın *per* ve *trans* ön ekleri niteliğindedir (krş. GUIGANOF, *Gramm*, 175. s.).

4. Birleşik bir fiilin ilk meydana getirici ögesi.

Örn.: *Def'eyley aldı* "Def eyleye bildi."^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 75. s.);

Öltüre almadı (aynı eser, 102. s.);

Öldüre bilmedi "Öldüremedi";

Uyuy almas ardi - *uyuya bilmezidi* "Uyuyamazdı."^{1397AUE} (aynı eser, 81. s.);

Namaznı oku birsünlâr. "Namazı (duayı) okuyu versinler."^{AUE} (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 339. s.); krş. § 823;

Öziga kelmây ķalub. "Kendisine gelmeyerek kalıp."^{AUE} (EBÜLGAZI, 69. s.); krş. § 828;

Buķhāranıñ ekser 'imāretlāri kim taşdın irdi yan'may ķalđı. "Buhara'nın ekser imaretleri ki taştan idi, yanmayarak kaldı."^{AUE} (aynı eser, 60. s.);

Barlaşning ma'nisi sipehsālār timāk boļur Türkisi çerik başlap yürü turgay ķişi turur. "Barlas'ın anlamı sipehsālār 'ordu kumandanı' demek olur Türkçesi askere beş

¹³⁹⁷ İlk üç örnekte yeterlilik fiili vardır (krş. § 821 ve aşağısı).^{JD}

olarak yürüyüp duran kişidir."^{AUE} (aynı eser, 39. s. ki DESMAISONS baskısına göre tashihlisi 65. s.) krş. § 826;

Bu zamanda uluğ tag ve kiçik tag diy tururlar. "Bu zamanda büyük dağ ve küçük dağ deyip dururlar."^{AUE} (aynı eser, 9. s.).

-(ā)(y) veya -(i)(y) *turmağ* biçimindeki birleşik fiil, Çağataycada *bilā durmān*, *bilā dursān*, *bilā dur* veya *bilādi* gibi bir çekim kipi vermiştir; bunun olumsuzu *bilmāy turmān* vs. 'sürekli şimdiki zaman' anlamıyla..

Uranha lehçesinde de böyledir:

pīla turbān, *pīlā tursān* vs.

Altaycada bu kip:

pilādim, *pilāziñ*, *pilāt* vs. biçiminde kısaltılmış olup şimdiki zaman-gelecek zaman olarak kullanılmaktadır.

1343. -A veya -I ekinin *kōkeni* – Osmanlıca -A veya -I ekinin zarf-fiil niteliğinden farklı olarak başka kullanışları da vardır.

Dilek-tasarlama kipinin gövde eki görevini görür, buyruk kipi birinci kişinin ve -AsI, -AcAK (bk daha ileride -*ķay*'lı ekler tablosu ve zarf-fiil ekler tablosu)¹³⁹⁸ biçiminde bazı fiilden yapılma çekimsiz fiillerin meydana getirilmesine yardım eder.

Bu ek ve öteki Türk dillerinde bunun benzeri olan biçim birim; yani -A veya -I fikrimizce başında bir gırtlak ünsüz bulunan ve o da çift ünlülenişli -*ķay*'dan ibaret olan) *-*ķāy* veya -*ķiy* biçiminde daha eski bir ekten çıkmış bulunuyor.¹³⁹⁹

-*ķāy* veya -*ķiy* eki kökünde şüphesiz bir çeşit *dilek-tasarlama kipi* (Yunanca geniş zamanlı dilek-tasarlama kipine karşılık olan fiillerin) veya bir *kişisiz talebiye kipi*

¹³⁹⁸ Bütün bu biçimlerin birbirine yaklaştırılması ilk defa yapılmış bir şey değildir. Türk dilcisi Abdürrahman Efendi (KÜTAHYALI ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ^{AUE}) ister yalnızca eklerdeki benzeyiş, ister bir çeşit şevki tabii delaletiyle (ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ'nin *Mikyāsu'l-lisān Kıstāsu'l Beyān* adlı dil bilgisi kitabında^{AUE}) buna benzer bir görüş ifade etmiştir. Bu yaklaşıp bize daha incelemelerimizin başlangıcında iken pek gelişigüzel ve rastgele şeyler olarak görünmüştü; hâlbuki ondan beri fikrimizi değiştirmiş bulunuyoruz.^{JD}

¹³⁹⁹ Bu boğazlı ünsüzü, biz kökündeki niteliği hakkında ilkinden tam bir hüküm vermeden, itibari olarak bir *k* biçiminde (Bu belki aslında bir çınlamalı idi) gösteriyoruz. Bunun ne gibi farklı tarzlarda söylenmiş olabileceği hakkında bakınız § 67, 173 ve 174. Bundaki ünlünün kökünde doğru dürüst ne olabileceği hakkında da peşinden bir hüküm veremiyoruz. Dar ünlülenişte aslındaki söyleniş yuvarlak *u* veya *ū* olabilir gibi görünüyor; nasıl ki ortada hakiki telaffuza denk olmayan alelade bir imla alışkanlığı yoksa en eski yazılışlarda bunun böyle olduğuna (bakınız daha ileride -*gū* ekine) şahittir (Yine *gī* -ve *ķī* - yazılışlarına da eski metinlerde şahit olunmaktadır.).^{JD}

olup bunun içinde buyruk, gerekliliklik, yeterlilik, niyet ve gelecek zaman anlamları toptan vardı. Bunlar daha sonra oradan ayrılmış olacak.

Bunun *lāñ veya *liñ =¹⁴⁰⁰ lañ'la uzatmalı bir biçimi vardı (§ 156). *-kây veya -kiy eki daha başka birçoklarını da doğurmuş olup bizce o bu özelliğiyle önemi Türko-logların gözünden kaçmış bir biçim birim olarak görünmektedir.

Bu farklı ekleri şöyle öbekleyebileceğimizi sanıyoruz.

1. -kây, -kay eki (krş. § 174)

Hemen hemen bütün Türk dillerinde kullanılmaktadır. Örnek olarak Altaycada (bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 227. s. ve aşağısı), dilek-şart, imkân (muhtemel eylem) ve gelecek zaman ifade eder.¹⁴⁰¹ Osmanlıca -mAlI gereklilik kipi (§ 642) sözünde kaydettiğimize benzer bir şahıssız kullanım izleri hâlâ kalmış bulunuyor

¹⁴⁰⁰ *lāñ veya *liñ eki bizce +lIK (-lig) ve -li'nin (§ 521 ve aşağısı) ve yine bunun gibi Yakutça -lāx (-lax)'ın kökeni gibi görünür.

-leh, -lağ ekini de Osmanlıcada kendisine bağımsız bir varlık tanımak gereği nisbetinde (bk. § 862) aynı kökene bağlamak yerinde olur *-lāñ veya -liñ eki diğer taraftan ile edatı ile (Osmanlıcadaki çeşitleri; *ilen, inen, -len, -nen, -le'*dir.) hisım olması gerekir. Bu Yakutçada dar ünlüyenişli *lin* biçimiyle görünmektedir (BOHTLINGK § 398): krş. § 875. ve aşağısı.

Ses bilgisi gelişme bakımından *-lāñ eki, -dāñ (§ 930) ve *çağ* (çañ) eklerine kıyas edilmelidir. Krş. § 918 1. dipnot. Yine şöyle kendisinden iyi nesil vermiş eski bir -kāñ eklerinin var olduğunu da dikkate almak mümkün görünmektedir. Krş. -ken (§ 865), -kin, -en (§ 733), -āñ, -ñ (VAMBERY, *Çagataische Sprachst.*, 28. s.); -kek (§ 871, Osmanlıcada seyrek; fakat öteki lehçelerde daha bol görünmektedir.); -ek (§ 859), -ik (§ 860) eklerini.

Bu varsayımı ümit ettiğimiz üzere bundan sonraki araştırmalarla desteklenmiş olursa iş (sonları) boğazlı-genizli -ñ olan bir ekler kuramına varacak ki bu, Türkçe türemiş sözüne çok aydınlık getirmiş olacaktır.

RADLOFF (türemli adlardaki) -gā ve -gāy ekini ve -gān ekini hep birbirinin akrabası sayıyor (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 56. s.).

HOUTSMA (*Ein Türkisch-arabisches Glossar*, 40 ve 41. s.) -ga^{AUE} ve -gan^{AUE} ekleri arasında bir yaklaştırma yapıyor (yine krş. § 1352, dipnot). Bu varsayımı teyit etmeye yarar. Ses bilgisi bakımından bu yaklaştırma kanaat vericidir. Krş. *tāñ > tāg > tāy* (tay) (§ 930); fakat şunu teslim etmeli ki eklerin anlamı bakımından o yaklaştırmayı haklı çıkarmak daha zordur: -kây gelecek zamana, -kāñ (kāñ) ise geçmiş zamana veya şimdiki zamana aittir. Krş. § 1361, 3. dipnot.^{JD}

¹⁴⁰¹ Gelecek zaman kavramı, XI. asırdan beri vardı. Krş. *Kutadgu Bilig*, çeşitli yerlerinde krş. *Divanü Lügati't-Türk*, II, 55. s. (Arapça);

Oı, ya kurgay "O yay kuracak."^{AUE}

Oı, süt sagkay "O süt sağacak."^{AUE}

Oı, evgā bargay "O eve varacak."^{AUE}

Oı, yarmak tirgāy "O para verecek, toplayacak."^{AUE}

(krş. KAZEM-BEK, *Gram.*, § 354); fakat toptan görünüşü içinde bütün Türk dilleri -*kāy*'ı bir kişili kip gövdesi yapmışlardır:

bilgāymān, *bilgāysān*, *bilgāy* vs... krş. Altayca *bilgāyim*, *bilgāyziñ*, *bilgāy* vs.

Bu ekin Uyğur, Çağatay, Şart, Karagas lehçelerinde ve Çin Türkistanı ağızlarında (KATANOF, 615. s.) -*kā*; -*ka* vs. biçimleri de vardır. VAMBERY (*Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 38. s.) şu biçimleri vermektedir: 'gitmek' anlamında *bar*'dan: *barқа* [*barga*] *mān* vs. ve üçüncü kişide *barқа* veya *barқu*.

Bu ekin, Osmanlıca dilek-şart -*A* ekini vermek için biçimden biçime ne yolla geçmiş olduğu hakkında, bk. daha ileride § 1343.

Bu biçimin bir rivayet anlamında kullanıldığı Altaycada daha katileştirici bir hâle koymak için ona bir de pekiştirme edatı olan *lā*'yi de (*lō* vs.)¹⁴⁰² katarlar: *bilgāy lā* 'bilecektir' (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 229. s.) de olduğu gibi bu da bizi, daha yukarıda belirtilen **kāylāñ* biçimine götürür.

-*kāy* -*kā* eki az sayıda birtakım türemiş adlar doğurmuştur (Türk dillerinin daha derinlemesine incelenmesiyle şüphesiz bunların sayı listesi daha da çoğaltılabilir.). Örneğin: *bilgā* 'alim' (Orhon kitabeleri; *Divanū Lugatī't-Türk*); Çağatayca (*körgāy*^{AUE}) *güzellik* (krş. Kırgızca *körgö*); krş. § 868 1. hatırlatma. RADLOFF, Orhon kitabelerinde (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, 56. s.) *uqқа* ve *sanaga*¹⁴⁰³ kelimelerini kaydediyor.¹⁴⁰⁴

¹⁴⁰² Bu edat adlara da katılır. RADLOFF bunu -*le* (*ile*, *ile-n*) edatına yaklaşıyor. Bu, diğer taraftan ortaya koyduğumuz varsayıma uygundur. (bk. § 1343 1. dipnot. Krş. RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Neue Folge, 84. s.) *Divanū Lugatī't-Türk* (III, 160)'a göre (Oğuz lehçesinde) belirli geçmiş zaman ile kullanılırdı.^{JD}

Bir de bu, lehçemizdeki 'bahusus, özellikle' anlamındaki *ille* (Arapçanın *illā*'sı değil) çeşidi olan *h)ele oqmasa dahi*, onun ile bir benzerlik gösteriyor.^{AUE}

¹⁴⁰³ Biz bu kelimeleri THOMSEN (Orhon kitabeleri)'de bulamadık.^{AUE}

¹⁴⁰⁴ Kırım hanlığının meşru varislerine *qalğay* veya *qalga* unvanı verilirdi. Türk tarihçilerinin ardından HAMMER de buna *qalmaq* fiil adının üçüncü kişisi olan *qala* karşılığı gözüyle bakıyordu (*Geschichte der Chane der Krim*, 37. s.).

CEVDET PAŞA, MENGLİ GIRAY akına giderken "Yerime oğlum Mehmet Giray baksın." dediği zaman Tatarca *qalsın* yerindeki *qalğay*'dan geldiğini söylüyor (*Tedrisat Mecmuası*, 7. yıl, 39. nu, 464. s.).^{AUE}

SMIRNOF daha çok *qakılmaq* fiil adına dayanan ve buna uyumlu olan bir şekli: *qaqılğay*^{AUE} kelimesini kaydediyor ve bunun Arapça *halife* kelimesinin (bir bozuntusu olan^{AUE}) *qalfa*'dan bozma bir kelime olduğunu kayıt ve telkin ediyor (*Krymskoie Khanstvo*, Rusça, Petr. 1887, 350. s. ve aşağısı). SMIRNOF'un قاقيلمق kelimesi hakkındaki görüşü dahi yine kendisi aleyhine dönmekte ve bu mesele yine karanlık içinde kalmaktadır. Uranhacaya *qalga*; yani 'kapı' diye geçen Mogolca *qalğay*^{AUE} kelimesi de buna hiçbir aydınlık getirmi-

2. -kü/-ku veya daha iyisi -gü eki

Bu ek eskiden bir *gereklilik* veya bir *sıfat-fiil* anlamıyla kullanılırdı.

Örn.: *Uğuşug, biligig özüm sözlägu* "Hikmeti ilmi özüm söyleye"^{AUE} (*Kutadgu Bilig*, 32, I, 6);

*Sözlämiş*¹⁴⁰⁵ *söz äşitgu* (veya *äşitkü*) *nägu?* "Söylenen sözü işit ne(dir)?"^{AUE} (aynı eser, 34, I.26);

Härkingä bir hazā kälzā sabur kılgu "Her kime bir kaza gelse sabır kıla."^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 257. s.)

Bu kip, -kây'li kipten farklı olarak kişili bir fiil kipi diye hiç kullanılmaz. Bunun aksine Osmanlıcanın 'niyetlik, gelecek zaman ve rivayet' anlamlı -cek ve -esi kipleriy-le anlamdaş olarak fiilin bir çekimsiz fiili biçiminde büyük bir gelişme göstermiştir. § 868, 3. hatırlatmada bunların örnekleri görülmektedir. Burada bunlara *Divanü Lugatit-Türk*, 57. s.'dan alınmış olan şu cümleleri ilave ediyoruz:

Bu ya kırgu ugru ärmäs. "Bu yay kurma zaman(ı) değil."^{AUE}

Bu turgu yir ärmäs. "Bu durma yer(i) değil."^{AUE} (krş. § 755);

Oı bizgä kelgü boıdı. "O(nun) bize gelme(si zamanı) oldu."^{AUE} krş. § 816 ve 818;

Sening bargung kaçan. "Senin varman ne zaman?";

yor. Yine bakınız VULLERS *kalga*^{AUE} kelimesine.

Bu kelime 'terk etmek' anlamına *kalğalmak* (RADLOFF, II, Uyurca) fiil adıyla ilgili olabilir: kendisine bir şey miras olarak terk edilmiş olan *kimse*. Bk. 'bakiye' anlamına *kalğır* (RADLOFF, II, Kırgız) ve yine Çağataycada 'beğenmek, mizacına uygun bulmak, seçim ve ihtiyar etmek' anlamına *kalamak* (= *kalgamak*)'dan. 'seçim yapılmış, seçilmiş, seçkin' anlamında olabilir.^{AUE}

Rusça *серьга* kelimesinin köken bilgisini gösterdiği için dikkati çeken *asırğa*^{AUE}; yani *küpe* (Kit. Terc. Tar. 68. s.) kelimesi, MELIORANSKI'nin telkinine göre astırmak *demek* olan *asırmak* fiil adından türemiş *asırğa* imiş. Sonra, *Divanü Lugatit-Türk*'te yine -gä'li olarak *ögä* veya *ügä* 'akıllı' kelimesi *ö-* veya *ü-*; yani *anla-* fiilinden türemiş diye veriliyor. RADLOFF *ögä* kelimesini 'şeref, itibar' anlamıyla veriyor.

Divanü Lugatit-Türk'te bu kelime *ögä*, *ügä* diye ayrılmış değildir ve bunlar *ö-* veya *ü-* köklerinden değil, *öğrenmek*'teki *ög-* ve 'anlamak' anlamlarına olan (*Divanü Lugatit-Türk*, I, 148) -uğ'taki uğ- olacak^{AUE}).

HOUTSMA (*Ein Türk-Arab. Glossar*, 20, 22 ve 23. s.) -gä ile -gü ekleri ve -gän ile -gün ekleri arasında hiç olmazsa birtakım durumlarda bir yakınlık olduğunu bildirmektedir.^{JD}

¹⁴⁰⁵ *sözlämiş* kelimesini yazar 'söylemiş' anlamıyla tercüme etmiştir. *Divanü Lugatit-Türk*'te verilen dil bilgisi açıklamalarına göre böyleleri 'söylenmiş' diye de anlanırlar. Fergana nüshasında (33. s., sa. 4) bu, şöyle bir mısra içinde geçer:

uğuşug biligig özüm sözlägu yani hikmeti, ilimli (olan) zatim söyleye.^{AUE}

Mening bargum yaqdı. “Benim varmam yaklaştı.”^{AUE} (*yaqtı* krş. Osm. *yaqın*); krş. § 716.¹⁴⁰⁶

Aynı ek çoğu araç ad olarak türemiş adlar meydana getirmeye yarar¹⁴⁰⁷ (bk. § 868, yine krş. KATANOF, 571. s.).

Sonra bu *si*, *ci*, *-teg* ve *çe* (§ 868, 3. hatırlatma) gibi başka eklerle de birleşebilir. *-kili* (*-gülü*) biçimine gelince o, aşağıdaki eke bağlanabilir:

3. *-kali* veya *-kili* eki

Aslı olan **-hāy + lāñ* (*liñ*) veya **-kiy + lāñ* (*liñ*) uzantısı yerine bulunuyor. Krş. § 1343 *-kāy* ve *-lān*'e dair 1. 2. dipnotlarıyla beraber metinleri.¹⁴⁰⁸ Bir de *-kāni*

¹⁴⁰⁶ Bu son beş örnekteki *ķurgu*, *turgu*, *kelgü*, *burgu* kelimelerinin sonundaki *-gu*'lar KÂŞGARLI'nın anlattığı üzere 1. fiil adı 2. ikinci kişi buyruk (bu anlamlar içinde aşağıdaki örnekler göre yazarın verdiği üçüncü kişi buyruk 'istek' anlamı söylenmiyor.^{AUE}). 3. alet anlamlarındadır. KÂŞGARLI 'alet' anlamından başka zaman, yer anlamını da veriyor ise de biz bunu haklı saymıyoruz. Fiil adı anlamında olanlar esasında tıpkı Türkçemizdeki hafifletilmiş fiil adları: *dołma* (*ķalem*), *tepeden inme felāket* örneklerinde olduğu gibi sıfat görevini de yaptıklarından *ķurgu uęur* 'kurma zaman (kuracak zaman)', *turgu yir* 'durma yer (=duracak yer)' yerinedir. 'Alet' anlamındaki örnekler, Divan'da aşağı yukarı lehçemizdeki kadar geniş gibi görünüyör; fakat zaman, yer anlamı bu kelimelerin tamlananları olan *yir*, *uęur* gibi kelimelerden çıkıyor. Tek kelime içinde bu anlam olmadığına göre bunlara zaman, yer kipi denilmemeli. Üçüncü örnekteki *ķılgu* (*ķılgu uęur*) yerinde olup tamlananı olan *uęur* kelimesi eksiltilmiş bulunuyor. Son iki örnekteki *bargung*, *bargum* ise doğrudan doğruya fiil adı görevinde olup *varışın*, *varmam* demektir; bk. § 868, 3. hatırlatma, 2. ki buradaki örnekler de bunları teyit eder:

yatgu yir 'yatma yer (yatacak yer)';

baķgu imkān 'bakma imkān (bakacak imkān)';

atļangu esbab 'atlanma(ya) hazırlık, atlanma, ata binme için hazırlıklar';

yoķaļguļar 'yok olacak (olan)lar'.^{AUE}

¹⁴⁰⁷ *Divanü Lugati't-Türk* bu kipe zaman, yer, alet adı adını veriyor. Bu tabir çok dardır. Bunun kabul edilmesi, ihtimal ki bir alet veya kullanca bildiren türevlerin veya 'bir şey yapma zamanı' yahut 'bir şey yapma yeri' gibi içinde hep bu şeklin kullanıldığı cümlelerin sık sık görülmesi yüzündendir. Nasıl ki Osmanlıcanın (edilgenimsi bir anlam ile niyetli bir anlamın katışmasından ibaret olan bk. § 756) *-AcAK* eki de bunun tam anlamdaşısıdır. Bununla beraber belki Arapça yazdığı için bk. § 868, 3. hatırlatma, 2'deki görüşe ki o, bu Türk yazarı (KÂŞGARLI olacak ki o buna Arap diyor)'nın görüşünü kısmen haklı çıkarabilir.^{JD}

¹⁴⁰⁸ Bu kipi, mecburiyet veya yalnızca imkān ve kabiliyet ifade eden başkalarıyla ve özellikle Osmanlıcada bir gövde eki olarak kullanılan (§ 640 ve aşağısı); fakat ada ait bir kollanışın izlerini muhafaza etmiş bulunan (§ 818) *-mAll* ekleriyle karşılaştırılmalı. Azericede bunun ada ait kullanışı daha açıktır: *Sene demeli değil*. “Sana söylenilir (bir şey) değil.”^{AUE} (FETH ALI AHUNDOF, 173. s.); *māt gaļmaļi ildür* (asıl anlamıyla: *c'est une affaire a resetr*

(RAQUETTE, lesson XLI. c, g. ve hatta -*kānā* biçimi.

Bu ek şu görevlerde kullanılır:

a) Kişisiz *buyruk* (veya iki sayılı birinci kişi emri) görevinde:

Örn.: *İmdi maqsuddın ھاлмағalı imdi gayeden (uzaq) ھاlmayaalı* (m = sen + ben).^{AUE}
(EBÜLGAZİ, 3. s.) *ھاлмағalı* asıl anlamıyla; krş. aynı eser, 23. s. *sözümüzün ھاлмағalı* 'sözümüzden geri kalmayalım'.^{AUE}

Aynı ek Uranha lehçesinde (pekiştirmeli istek dilek-şart kipi anlamıyla KATANOF, 648. s.) *buyruğun çokluğu* ikinci kişi eki olan -*algāli* biçim biriminde bulunmaktadır. Daha ileride sözü geçecek olan ve ona yakın bulunan -*āli* (ili) ekinin anlamdaşıdır. Fikrimizce -*algāli* de bir ikizleme meselesi var: -*algāli*= -(g)āli + gāli; yani baştaki ilk g'nin düşümüyle.^{AUE}

b) *Sıfat-fiil* görevinde '...mak maksadıyla, ...mak üzere (için)' anlamlarıyla... *Or-hon* kitabeleri dili de dâhil olarak, bu biçimi kullanan lehçelerin listesi KATANOF (606. s. ve aşağısı) da bulunur: normal ünlülenişlisi -*kāli*'dir; fakat Çin Türkistanı lehçelerinde -*kili* (-*kūli*) ünlülenişlisi de bulunmaktadır.

Örn.: *İa'lı irür iki lebing söz riştesin, ötkārgāli*. "(Senin) iki dudağın söz(lerinin) ipliğini geçirmek için (bir) yakut taşıdır."^{AUE} (PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügati*, 43. s.);

Māscidkā bardım namāz ھاղalı 'kılmak üzere'^{AUE} (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*, 44. s., I, 13 metinde);

Maļ suyaryanı cıxtı "Davar suvarmak üzere (suvarmaya) çıktı."^{AUE} (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 67. s., I, 5); *maļ suyaryana* (aynı eser, I, 7).

c) *Sıfat-fiil* görevinde -*gū*, -*AsI* ve -*AcAK*'la anlama-daş (krş. yukarıda § 1343, 2.).

Örn.: *Suv tartqaļı döl bilā yip yoq ārdi* "Su çekmek için kova ile ip yok idi."^{AUE}
(FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü'l Evliya*, 45. s., I, 7. metinde);

Özi uçun yāğāli azuqını öz iligi bilā ākip "Kendisi (için) yemeklik erzakını kendi eli

chee et mat= ad olarak kullanılan yarı edilgen sıfat-fiil (aynı eser, 55. s.). KASEM-BEK'e göre (§ 332) -*mAll* biçimi çekimlidir.

Örn.: *Taktirden oļmaļını (oļacak şey), tebdil etmek māmķūn deyildir*.^{AUE}

-*mAll* eki -*mA*'lı biçiminde çözümlenebilir. Örneğin -*hāli*'deki sıfat-fiillenlik (sıfat-fiil) anlamına yaklaşan Çağataycanın bir niyettik kipi niteliğindeki fiil adı -*mAk* ile bunu karşılaştırmalı:

Çingiz han, özi (kendisi) Turan yurtığa (yurduna) ھاırtmak (geri dönmek üzere) boļdı (oļdı).^{AUE} (EBÜLGAZİ, 82. s.) krş. § 704. sonları yine krş. olan başka kipleri: *igli Kutadgu Bilig; Divanū Lugatı't-Türk*; SHAW, 51. s.); -*Im*'lı kipler § 855, 1. hatırlatma (krş. *aynyka takimli* MÜLLER, *Uygurca*, I, 28 ve 34. s.).

ile ekip.^{AUE} (aynı eser, 90. s.);

O! kim *haḳḳa yol bilmāgāy taḳı* (dağı) *kişidin örangāli himeti* (himmeti) *bolmağay* “Ki Allah’a (götüren) yol(u) bilmez ve insandan öğrenmek için himmeti olmaz.”^{AUE} (aynı eser, 192. s., I, 7. metinde);

Yeyeni (ve yeyene) *nān yoḳ* “Yemek için bir şey yok”^{AUE} (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 43. s., I, 6 ve 5 [aşağıdan]).

Yarı edilgen sıfat-fiil olan ve görmek için görülecek, görmeye lâyık anlamında bulunan *körgāli* ‘görülecek, görmeye lâyık güzel, güzel’ anlamını almıştır. Krş. *körgülü*; yani ‘güzel’ (Kazan).

Bākāy atlı körgāli yaḳşı kıızı bar irdi^{AUE} (EBÜLGAZİ, *Daimaisons* baskısı, 42. s.);

bir oḡlı boḷdı görkāli ay kündin artuḳ “Aydan güneşten daha çok güzel bir oḡlu oldu.”^{1409AUE} (EBÜLGAZİ, *ḳazan tabı*, 9. s.).

Bu sıfat-fiil kendisine yakından akraba olan (daha aşağıdaki) *-kālāk*, *-gülük* ekle-riyle karşılaştırılmalı.

c) Alt yanındaki *-birlā* ile beraber *iş adı* görevinde. Bk. RAQUETTE, bu söylediğimiz deyim, 4. örnek.

d) *Zarf*-fiil görevinde, birleşik fiillerde.

Örn.: *Sözlāgāli tutḡalı saḳınsaḳar* “Söylemek için tutmak için düşünseler.” (Uygurca, I, 35. s.). Krş. Aynı yerdeki *u*-¹⁴¹⁰ ‘kadir olmak’ fiil adıyla yapılan şu ifadeleri: *Kötürgāli umatılar*. “Götürmek (= kaldırmak) için kadir olmadılar.”^{AUE}

İltgāli umagay biz. “İletmeye kadir olmayacağız?”^{AUE} (8. s.);

Uḳḡalı udung. “Anlamaya kadir oldun.”;

¹⁴⁰⁹ Bu cümlemin örgüsü, çevrik nesirli görünüyor.^{AUE}

¹⁴¹⁰ Belki *omatılar*, *odung*, *o-* vs. biçimlerinde okunacak. Allah’ın adlarından biri bulunan ‘kadir’ anlamlı *ogan* da yine bu fiildendir. Bunun böyle olduğu *Kit. Terc. Far.* nın bir ibaresi (13. s.); Arapça metnin I. satırından çıkıyor Bu kelime orada *-gan*’lı sıfat-fiiller arasında verilmekte ve التادن kelimesiyle tercüme edilmektedir. MELIORANSKI (351. s.) bu bilginin verdiği ilgiyi belirtmekle beraber kökünün edilgen olduğunu söylüyor. Hâlbuki MULLER’in neşrettiği metinler bu boşluğu doldurmaktadır.

Bir de krş. *Divanü Lugatı’t-Türk* (I, 73):

Ogan = her şeye kadir (demek) ve bundan da mübarek ve yüce olan Allah hakkında *ogan tengri* denilir ki ‘kadir Allah’ anlamındadır.^{JD}

Bu kelime bu anlamda sıfat gibi değil de şu mısırda ‘güc, kudret’ anlamıyla ad gibi de kullanılmışa benziyor. Bk. *Divanü Lugatı’t-Türk*, I, 46.

edgülüküg oganḳa el(i)ging bilā telim ḳıl. “Eyiliği güc(ün) kadar elinle bol (bol) yap.”. ‘Senin gücün kadar’ anlamında olmak için kelime = *و غنچا* *ogunḡça* biçiminde olurdu.^{AUE}

Ağır/agağı udung. “Ağırlamaya kadir oldun.” (12. s.).^{AUE}

e) *Zarf-fiil* görevinde *-Aİl* (*-den beri*) anlamıyla (bk. § 1409 krş. § 1342, l).

f) Bir çekim gövdesinin meydana getirici ögesi görevinde. Bu çekim *Divanü Lugatî't-Türk*, II, 55 ve 56. s.'da yer alıyor. Bu gövde *kâli* sıfat-fiili ve onun ardınca gelen *r* ünsüzünden biçimlenmiştir. Demek ki bu, geniş zamana benzer (bk. daha ileride § 1343) bir biçimdir anlamı da ‘filan eylemi yapmak üzereyim (-sin vs.)’dir.

Aşağıda, sözü geçen eserden alınmış örnekler veriyoruz:

Men bargalır men. “Ben varmak üzereyim.”^{AUE};

Oļ tagka ağkaļır. “O dağa çıkmak üzeredir.”^{1411AUE}

4. *-kalak eki*

Bundan önce geçenle akraba olan bu ek (Altay ve Oranha lehçelerinde KATANOF, 576. s.) bir fiili henüz yapmamış olan; fakat yapmak üzere bulunan kimseyi bildiren sıfat-fiillerde kullanılır.

Örn.: *körgälak* ‘görmek üzere olan’^{AUE};

atkaļak ‘atmak üzere olan’^{AUE 1412}

5. *-gülük eki*

Bundan önce geçenlerle akraba olup (*-ki*) *-gü’lü* sıfat-fiilin anlamdaşdır: ‘niyetlik’ ve ‘mümkünlük’¹⁴¹³ anlamındadır (Krş. Osmanlıca *-AcAK*).

¹⁴¹¹ *Men turgalır men* “Ben ayağa kalkmak üzereyim.”;

Oļ ya ķurgalır “O yay kurmak üzeredir.”;

Oļ yarmaķ tırgalır. “O para biriktirmek üzeredir.”.

Bunun oluşumu örneğin *turgalmaq* ‘kendi kendisine devamlı olarak durmak, ayağa kalkmak’ biçiminde bir fiil adının sonradan bu anı almış bir geniş zamanı olabilir.^{AUE}

¹⁴¹² Yine krş. *atguļak*.^{AUE} (Kit. Ter. Far., 65. s.) kelimesinde kayıt ve gözlenen *+guļak* ekini. MELIORANSKI bunu *+guļamak*’lı ve devam ve sürerlik anlamlı bir fiilden türemiş ad gibi görüyor. Krş. bu dil bilgisi kitabında § 595, hatırlatma. Bu son ekin de *+gü’lü* adlardan türemiş *-gülä-* biçiminde bir ad olması mümkündür.^{JD}

Bu da örneğin *körgälemek* ‘devamlı olarak görmek’ biçiminde bir fiil adının sonradan bu anlamı almış bir sıfat-fiili olabilir.^{AUE}

¹⁴¹³ Arapça açıklamasından da anlaşılacağı üzere bunda hem gereklilik (bk. *kamus: hak = vacip; tahkik* ‘bir nesneyi vacip ve lazım kılmak’ anlamı, hem niyetlik anlamı var ise de yazarın mümkünlük (potentiel) dediği anlamı bizce yoktur.

ķirgülık ķüķķü ‘girmeye özgü (bu ‘özgü’ anlamı *+İlk* veriyor) güç’;

ķılmağaluk iş ‘yapılmamaya özgü (yapılmayacak) iş’;

bargaluk ‘varmaya niyetli (veya varması gerekli)’.

Nisbet anlamındaki *-lük* ekinin *-gü’lü* fiil adlarına katılması biçimiyle bu anlamların doğduğu anlaşılıyor.^{AUE}

Örn.: Sızlärkä (Sızlärğä) bu bałıqğa kirgülük küç kūsün kim birdi. “Sizlere bu şehre girmeklik güçlülüğünü kim verdi.”^{AUE} (Uygurca , I, 41. s.);

Mumin oı turur kim kılmağuluğ işni kılmağay. “Mümin odur ki yap(ıl)mayacak (yapılmamaya özgü) işi yapmaz.”^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 57. s., I, 1. metinde);

Barguluğ ärdi “O gitmesi gerekli (= gitmeli) idi veya gitmeye niyetli idi.”^{AUE} (*Divanü Lugatit-Türk*, II, 47. s.). Burada en çok bu biçimde söz edilmiştir.

Aşağıdaki birleşik kiplerde aynı sıfat-fiil görünmektedir.

Yazayın digülük men ‘(Yazayım demekli deyiciyim) yazayım diyorum (asıl: yazayım demeğe ait olanım)’^{AUE} veya yazayım demeye mecburum ve asıl: yazayım demeye mecburiyetliyim’;

Yazayın digülük idim^{AUE} geçmiş zaman fiilli aynı kip (GUIGANOF, *Tatar Dil Bilgisi*, 89. s.).

Bir de krş. SHAW, *A Sketch of The Turki Languages*, 50. s.; RAQUETTE, *Lesson XLI*; HARTMANN, *Çağatayca* § 72.

Bu ek Orhon kitabelerinde de yer almaktadır: *toplaguluğ*¹⁴¹⁴ (RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Zweite Folge, 42. s.).

6. -gütäg (Uygurca) -güdik (Çağatayca) ve -kidiy (Altayca) eki

Mümkünlük-gelecek zaman sıfat-fiili (krş. § 868 2. hatırlatma) ve aynı anlam ile kişili kip gövdesi (bk. SHAW, 39 ve 41. s.; GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 69. s.; RAQUETTE, *Lesson XLI*, 3).

7. -güçi eki

Osmanlıcada -İcİ: sıfat-fiil ve kişili kip; şimdiki zaman ve gelecek zaman anlamında, bk. § 852.

8. -güçe eki

Bk. § 1394 ve 1396 tablosu.

9. -kir (-kır) ve daha seyrek olarak -kär eki

ütär (Tumen lehçesinde) içine geçen, içine işleyen; keskin. İhtimal ki bu *kay+är* aslındandır § 1343, hatırlatma, 1. dipnot.

¹⁴¹⁴ Bunlardaki -gü’ler, kendilerinden önce gelen bir fiil tabanına katılarak onu fiil adı yapan bir ek olsa gerek.

-güci’deki -gü de böyledir: *algüci* ‘almak (işini) yapan, alıcı’; *söylegüci* ‘söylemek (işini) yapan, söyleyici’. Bunlardaki g’lerin iki ünlü arasında olanları gevşeyerek y’leşmiş *söyle(y)ici* gibi; iki ünlü arasında olmayanları da örnekseme yoluyla düşmüş olacak *al(g)ıcı* gibi.^{AUE}

Bu ek türemiş sıfatlar yapmaya yarar (bk. VAMBERY, *Çagataische Sprachstudien*, 38. s.); fakat eskiden bu, sıfat-fiiller meydana getirmiş olacak; çünkü örnek olarak ‘doymaz’ anlamında olumsuz tabanlara katılarak yapılmış *toymagur* gibi kelimeler bulunuyor.

Altaycada bu ek ...*e müstait* ve ... *bilen* anlamını bildirir: *yüşkür* ‘yüzmek bilen’; *uçkur* ‘uçmak bilen’; *pilgir* ‘bilmeye müstait’, zeki; *ötkür* (bk. yukarıda = -*ütkâr*) vs. bu, adlara de ilave edilir (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 27; krş. KATANOF, 577. s.). EBÜLGAZİ (11. s.) *yapışgur* ‘yapışan’¹⁴¹⁵ kelimesine kıyas ederek Uygurların adını bile bu kipe bağlıyor: *uygur* ‘uygun olmak, uymak, tabi olmak, razı olmak’ anlamlarındaki *uy-*’tan ‘uyan, tabi olan’ anlamında.¹⁴¹⁶

10. -(a)y veya -(i)y eki

Gırtlak sessizi *k*’den sıyrılmış hâlde Osmanlıcanın -(y)e veya -(y)i’sinin uzatmalısı -(a)yin veya -(i)yin ve -(a)(y)liñ veya -(i)(y)liñ’li biçimleri vardır (Bunun daha eskisi de *-*käyläñ* veya -*kiyliñ*’dir bk. § 1343).

Bu ek şöyle görevlerde kullanılır:

a) Kişisiz dilek-şart (krş. daha yukarıda § 1343 ve 1, 2. dipnotlar) veya kişisiz gereklilik.

Bu eski kullanışından ancak çok az izler kalmış bulunuyor. Bk. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka* اوڭكادر (88. s.); *baru* (126. s.), *biri* (140. s.), *bütkârü* (145. s.) kelimeleri altına.

Şuradan biraz ileride gelecek olan örnekteki *bilây* kelimesini ister kişisiz istek, ister bir çeşit sıfat-fiil (krş. § 1343, 3., a, b, c) saymak mümkündür.

b) *İstek gövdesi* (kişili kip – Osmanlıca ve Azericede)

Bu gövdenin farklı anlamları, öteki lehçelerde hâlâ gırtlak sessizi *k*’sini muhafaza eden -*kây* (krş. § 643’ten 652 ve 925) gövdesinin aynıdır. CASTREN (34-35. s.) Koibal lehçesinde -*kây* yanında -*ây* gelecek zaman ekini veriyor.

¹⁴¹⁵ GIESE (*Türk Anat.*, 41. s.) tarafından lehçelerde kaydedilen -*imkeri* de bu biçim birime yaklaştırmak belki yerinde olur: *yızı verimker ol-nuş* “Kızı vermeğe hazır olmuş.”. Aynı yazara göre bu kip İstanbul’un halk konuşma dilinde varmış.^{JD}

Biz bunun var olduğunu iştmedik ve bilmiyoruz. Ancak bu kelimeyi *verimker* olarak düşünmek ve oluşumunu *verim* iş adına yalnızca -*kâr* eki katılmakla yapılmış saymak daha doğru görünüyör.^{AUE}

¹⁴¹⁶ Bu kelimeyi *uy* kökünden uyanık anlamına *uygur* veya *rey*, fikir demek olan *oy*’dan ‘mütefekkir’ anlamına *oygur* biçiminde düşünmek daha yerinde görünüyör.^{AUE}

Osmanlıcanın muhafaza ettiği eski *buḷay*¹⁴¹⁷ (§ 620) kipi -(ā)(y) şemasına ait olup ilk önceki -kāy'e daha çok yakın bulunuyor.

HOUTSMA'nın neşrettiği Arapça eski dillik (y'yi kaybetmekle beraber) olumlu fiil kiplerinde (*çizgamen*, *çizgasen*^{AUE}) de olduğu gibi gırtlak sessizi g'sini muhafaza etmiş olduğu hâlde, olumsuz fiil kiplerinde *çizmaya men*, *çizmaya sen*^{AUE} de olduğu gibi bu gırtlak sessizi artık bulunmamaktadır¹⁴¹⁸ ve kararlı ünlüleri olan bu son kipler Osmanlıcanın *çizmayayım*, *çizmayasın* vs. kiplerine benzer. MELIORANSKI'nın neşrettiği (*Kitab-ı Tercümân-ı Fârisî ve Türkî ve Mogoḷî*^{AUE}) çokluk üçüncü kişide *gālālār* biçimi (bk. bu dil bilgisi kitabında § 647) yanında bir de *gālāylār* (y'sini korumuş hâlde) (ve Arapça karşılığı: حون) kipini veriyor.

Aynı ibarede üçüncü bir çeşidi bulunuyor ki çok ilgi çeker niteliktedir; çünkü aynı eki dar ünlülenişli olarak *gālūlār*¹⁴¹⁹ biçiminde vermektedir. Krş. Azericede istek veya buyruğun teklik birinci kişisinde dar ünlüleniş izlerini: *oḷum*.^{AUE} KAZEM-BEK, 197. s.; krş. FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 136, 182, 196, 198. s.: *ay ḫurbānîñiz oḷum* 'kurbanın olum'.^{AUE 1420}

c) *Buyruğun birinci kişisi (ve hakikatte istek birinci kişinin basit bir ikizlenmesi)*

KATANOF'un eserinde bu kipi Uranha lehçesine ait farklı eklerinden ibaret uzun bir listesi bulunmaktadır (635 - 688. s. teklik birinci kişiye ait ve 647'den 654 çokluğu birinci kişiye ait). Bütün bunlar şu örneklerle varıyor:

¹⁴¹⁷ Yazarı bunu *buḷay* biçiminde kaydediyor, hâlbuki bu ya 'olmak' anlamına eski *boḷ*-'tan *boḷay* veya bu ile *oḷmak*'dan yapılma bu *oḷayın* idgamlısı *b'oḷay* olmalıdır. Eskiden Rume-lî'de *boḷa* ki 'temenni olunur ki' söylendiğini de duydum.^{AUE}

¹⁴¹⁸ İki ünlü arasında kalan g'lerin y'ye çevrildiği öteden beri görülen bir hadisedir. Tabiatıyla *çizgamen*'kilerinde g böyle iki ünlü arasında kalmadığı için kendisini muhafaza etmiş görünüyor. Bununla beraber bu gibilerinin de benzeşme ile düştüğü olur.^{AUE}

¹⁴¹⁹ MELIORANSKI haksız olarak bu kipleri hatalı ve sonradan el değiştirilerek değiştirilmiş sanıyor. Böyle bir görüş, şüphesiz ki kendisi Doğu lehçeleriyle uğraşmaya alışmış olduğu için *gālālār* kipini bir şimdiki zaman kipiyle tercüme etmesinden ve bunu da Arapça metinde bir gelecek zamanı bulunduğu kesin olarak haber verilmesine ve yazmalardan birinde bunu gösteren açıklamada *gālācāklār* diye yazılı olduğu hâlde yapılmasından ileri geliyor. Bunun Arapça karşılığı حون biçiminde bir geniş zamandır ki herhâlde gelecek zaman anlamıyla da tercüme edilebilir. Gerçekten aynı eserde bu nitelikte kullanılıyor (krş. Arapça metin, 32. s., I, 13). Burada Arapça *يكون* kelimesi مستقبل gelecek zaman anlamlı *gālgay*- fiilini tercüme ediyor.^{JD}

¹⁴²⁰ Bunun *oḷurum*'dan r düşmesiyle meydana gelmiş bir biçim olması da düşünülebilir. *Ḳurban* kelimesini Fransızcaya *rañçon* yerine *sacrifice*'le tercüme etmeyi daha doğru görüyoruz:

Ḳurbanın olam (olum) (que je me sacrifie pour toi).^{AUE}

-(ā)y, -(i)y, -(ā)yin, -(ā)liñ.

Yine bunlardan şöyle bir kanaat geliyor ki bu kipler ilk başlangıçta iki sayı (teklik ve çokluk) için kullanılıyordu (şimdiki lehçelerde bunların birbirine karıştırılmasının izleri kalmış bulunuyor; krş. iki sayılı -li ekini, KAZEM-BEK § 340 ve 341).

Öyle görünüyor ki -(ā)y ve -(ā)yin biçimleri bunları birinci kişi ekine benzeyen -In ekiyle bitmesi dolayısıyla şüphesiz bir kişili kip sanmışlardır; ancak daha sonraları teklik için tahsis edilmiştir; -(ā)liñ biçimi çokluk için kullanılmıştır.

Örn. : بیلای (veya) bilāy (veya bilāyin) dāgān kişi “bileyim diyen kişi”^{AUE};

Yine krş. kelāy [SHAW, 40. s.] (ALİ ŞİR NEVAİ, *Tārīh-i Mülūk-i Acem*, 90 ve 92. s.);

Tagning arasındın yol izlāb tapağın köçüb çıkağı her kim dost men disā anıñ birlān körüşāli “Dağın arasından yol izleyip (arayıp) bulalım, göçüp çıkalım, her kim dostum derse onun ile görüşelim.”^{AUE} (EBÜLGAZİ, 21. s.).

Uygur harfli *Tezkiratü'l Evliya*'da -(ā)li eki kimi zaman birinci kişi kimi zaman kişisiz kip olarak kullanılmaktadır.

Örn.: *Bizlār sāniñ yūkūñ yūklāli* “Bizler senin yükünü (hayvanlarımıza) yükleyelim.”^{AUE} (97. s.);

*Nā kişi bilā soğbat tutağı*¹⁴²¹ “Ne (tür-lü-bir) kişi ile sohbet tutmalı.”^{AUE} (192. s.).

Eski Osmanlıcada -AyIn biçimi buyruk kipinin birinci kişi tekliği olarak tanınırdı (§ 648); Osmanlıcada (ve birçok lehçede) bunun yerine çekimin öteki biçimleriyle benzeşme yüzünden -AyIm biçimini koymuşlardır.

Çokluk için Osmanlıcanın -AİIm biçimi vardır. Bu, öteki lehçelerin mebdedeki *-kāylīñ biçim bilgisine daha çok yaklaşan şu biçimleriyle kıyaslanmalı: -(ā)liñ (SÜLEYMAN HAKİM ATA, I, 9 krş. yukarıdaki örnek); -(ā)lik, -(ā)li (Çağatayca SÜLEYMAN HAKİM ATA, I, 427 krş. yukarıdaki örnek); -ili (Uranhaca); -āl (Karagasça); -(ā)ylik (Sartça; krş. *kılayluk*^{AUE}, GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 341. s.); Yine krş. -āni ve (ā)yni (Turfan; krş. *Yedi Uyurlar*, 227. s.), -(ā)yniñ (HAMİ); İkizleme biçimi (ā)igāli (Uranhaca) krş. § 1343.

Osmanlıcanın lehçelik olarak şu daha önce geçenlere yaklaşık bir -AİIk biçimi var: *yatağık*¹⁴²² gibi (*Fragments de poésie turque populaire*, ALRIC, *Türk halk şiirinden*

¹⁴²¹ Bizce bunun da önceki örnektekinden anlam ve kullanışça farkı yoktur: *tutağım* demektir.^{AUE}

¹⁴²² Bu belki *yatağık* olacak. O zaman ekte -elik değil, -elek olmalı.^{AUE} Şurası gerçek ki bazı Türk lehçelerinde -Ip'lı öncelenik zarf-fiil böyle bir rol oynamaktadır:

körüp çıdayım. (çıdamağ fiil adından ki eski Osmanlıcada da vardır). “Kadir olup taşı-
rım”;

anı körüp çıdabaydım. “Onu görünce dayanamadım.”^{AUE} (GA, 175. s. § 288 ve aynı eser,

parçalar^{AUE} 163 s.). Yine burada örneklemeli bir biçim olan *-ek*'de bulunmaktadır: (*ne utak, ne idek* gibi *ne idelim* Maraş lehçesinde; krş. Azericedeki).

ç) Zarf-fiil -In ve -lâ (-lân) ile uzatmalı biçimler

öyle bir kullanışın sözü daha yukarıda § 1342'de ayrınısıyla geçmiştir.

Biz burada bu zarf-fiil kavramının daha yukarılarda yer verilenlere nasıl bağlı olduğunu gösteren şu görüşü ilave edeceğiz.

-A'lı veya -I'lı zarf-fiil bazı durumlarda esas olan bir fiil ve harekete *gaye* görevini gören tabi bir fiil ve hareketi ifade eder.

Kazan-Kırgızcada bunun benzeri olan biçime *-(â)y, -(i)y* eki) MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi* kitabında, II, § 18, 38. s.) ait olarak bunu teyid eden örneğiyle aynı görüş görülür.

Öyle tahmin ediyoruz ki bu hadisede alışkanlık üzere uygunlaşık eylemleri ifade eden bu zarf-fiile ait alelade bir kullanış gelişmesini değil, daha önce *-gâli* (§ 1343) biçimi için kayıt ettiğimiz üzere onun sıfat-fiil olarak kullanılışının bir üste yaşarlığını (survivance) kabul etmek gerekir.

Bu kullanış örneklerinden biri imkân, yeterlilik fiili olarak verilmiştir (§ 821). Bu münasebetle şunu kayıt etmek gerektir. *Ugarica* I, 8. s.'da yayımlanan metnin 3. satırında *kötürü umatı* 'götüremedi; yani kaldıramadı'¹⁴²³ ve 2. satırında *kötürgâli umatılar* 'götürmek (yani kaldırmak) için kadir olmadılar' sözleri bulunmaktadır.

Şu örnekler *Mahzen-i Mir Haydar*'dan almıştır (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*'sinde bunun Arapçaya çevri yazısını yapmıştır.).

Maḥmud teferruc kıla (kılmak üzere) *kuş saḷa* (saḷmak için) *atlandı*^{AUE} (10. yap.);

Seyr itâ (gezip görmek üzere) *bazarga ḥoydı ayak* (ayak koydu = *gıtdi*^{AUE}) (32. yap.).

Daha önce § 1343, c. birinci örnekte *bilây* kelimesinin gerek şahıssız istek gerek sıfat-fiil olarak sayılabileceğini görmüştük.

Uranha (KATANOF, 743. s.)'dan alınmış olan şu ifadedeki kipte aynı anlamlar vardır.^{AUE} *Adın ödürâ mindim* "Atına öldüresiye bindim."^{AUE}; krş. şu cümleyi "Atı öldüre-

vocab. 55. s.).

Şu görüşlere göre burada *-Ip*'lı zarf-fiil kendi kipine ait olan kullanışlar dışına çıkmış olmakla uygunlaşık zarf-fiil hakkında söylediklerimizi bizce çürütmüş görünmüyor.^{JD}

¹⁴²³ İkinci örnekte *körüp* kendi anlamıyladır; fakat birinci örnekteki *körüp* kelimesi aslında yeterlilik anlamını değil, yine 'taşımak' anlamlı *kötürmek* fiil adından *kô(tû)rûp* olsa gerek.^{AUE}

siye *koşdurdu*.” (§ 796, 3. örnek).

Bu zarf-fiildeki gırtlak sesinin kayıp oluşu çok eskiye ait bir hadise gibi görünüyor. Bu daha önce genel Türkçede olup bitmiş olsa gerek.

d) *Zarf-fiilden çıkma kişili kip gövdeleri.*

Eski istek *-kây*'den (Osmanlıcanın *-(y)e'*lisine denktir) doğrudan doğruya çıkarılmış olan kişi kiplerinden ayrı olarak uygunlaşık zarf-fiilde kendi tarafından şahsî kipleri vermiş bulunuyor. Bunun *-Ip*'lı § 1309 zarf-fiilde de böyle olduğu daha önce görülmüştü.

Osmanlıca ve Azerice istisna hemen hemen Türk lehçeleri *sürekli şimdiki zaman gövdesi* olarak *-(â)y* zarf-fiilini kullanırlar:

Olumlusunda:

bilâmân, bilâsân, bilâdur (veya *-di*) 'biliyorum, biliyorsun, biliyor.'^{AUE}

Olumsuzunda:

bilmâyman bilmâysân vs. 'bilmiyorum, bilmiyorsun vs.'^{AUE}

Osmanlıca ve Azericede bu kip, besbelli *-A*'lı gövde daha önce isteğe ayrılıp verilmiş olması dolayısıyla gelişmemiştir.

Aynı gövdenin birleşik kipleri de olabilir.

Örn.: *Andag cemiyet boıldıkim, alemde her giz mundağ bołmay irdi*. "Öyle düğün dernek oldu ki dünyada hiçbir zaman böyle(si) olmaz idi."^{AUE} (EBÜLGAZİ, 79. s.).

Öte yandan, aynı zarf-fiil (ihtimal ki daha eski bir devirde) (kararlı bir ünlüsü olan) geniş zaman gövdesi veya şimdiki-gelecek zaman kipi dediğimizi meydana getirmiştir (bk. RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge*, 96. s.).

Bu varsayımı kuvvetlendiren şey de geniş zaman ünlüsünün kararlı olduğu lehçelerin; (Osmanlıca hariç) tam da *-A*'lı veya *-I*'lı zarf-fiili olanlardan ibaret olmasıdır. Bu da KATANOF'un (536-544 ve 598-604. s.) verdiği iki ekler listesinin karşılaştırılmasından ortaya çıkmış bulunuyor. Bahse konu olan bu lehçeler ise Azerice, Orhon kitabeleri Türkçesi, Çağatay ve Uygur adlı dillerdendir.

Bütün bu dillerde geniş zaman, ünsüzle bitmiş tabanlara *-âr* veya *-ir* eki ünlüyle bitmiş tabanlara *-yir* (veya yalnızca *-yür*) eki getirilmekle yapılır.

Bunlar arasında Osmanlıca istisnadır. Kararlı ünlüsü olan bir zarf-fiili *-e*'li veya *-i*'li olduğu hâlde (çoğu Türk lehçeleri gibi krş. § 614) onun kararsız ünlülü bir geniş zamanı bulunuyor. Bu ise (ünlüyle biten tabanlardaki) sürekli şimdiki zaman gövdesiyle karıştırılmasından sakınmak gibi bir endişeden ileri gelmiş bulunuyor. Örnek olarak *uyu-* fiili, sürekli şimdiki zaman kipinde *uyuyorum* ve kararlı ünlüsü

olan geniş zaman kipinde *uyuyurum olur. Bu kipler birbirine kolayca karıştırılabilir. Kararsız ünlüyle ise **uyurum olur.

KAZEM-BEK (§ 281 ve aşağısı) Osmanlıca sürekli şimdiki zaman kipini kararlı ünlüsü olan geniş zaman kipiyle karıştırıyor.

Kararsız ünlülü bir zarf-fiili olmakla beraber bazen kararlı bazen de kararsız ünlülü bir geniş zaman bulunan Altayca ise bu bakımdan daha çok zorluklar veren bir hâldedir.

Hatırlatma – Şu hâlde (*Divanü Lugati't-Türk* de verilen, bk. § 1343) -gâlır gövdesinin yapılışı, çıkış noktası aynı ekin, uzatmalı bir biçimi olan öncekilerle kesin olarak benzerdir.¹⁴²⁴

¹⁴²⁴ Şart eki -sâ ile karşılaştırılması gereken (Orhon kitabelerindeki) eski -sâr ekinde de buna benzer bir yapılış bulunuyor. Yine *krş.* -gisâr biçimi ki bunda MELIORANSKI (*Ar. Fil.*, LVI. s.) Osmanlıcanın eski gelecek zaman kipi olan -iser (bk. § 622, hatırlatma)'ın ve -gür ekinin kökünü görmek fikrini ileri sürüyor. Bazı Altay lehçelerinde *sarnaar*, *yağaar* (GA, 67. s.) gibi bir ünlüden sonra bile -ar (-âr)'lı aslı şeklini muhafaza eden -âr (-ir,-(y)ir, -r) ögesinin özünde âr 'adam' biçiminde bir addan ibaret olduğu farzedilebilir. Arapların (KAŞGARLI Türktür.^{AUE}) yazdığı Türkçe eski dil bilgisi kitaplarındaki örneklerde bu kelime bulunmaktadır:

âr keldi^{AUE} (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 22 ve çeşitli yerlerde)

HOUTSMA'nın (23-24. s. ve Arapça metinde 3. s.) yayımladığı eski dilcilik de muhafaza edildiği görülen aşağıdaki yazı biçimlerinin de gösterdiği üzere *âr* kelimesi kendisinden önceki harfe kolayca yapışveriyordu.

ترك ارى yerine *türk eri*^{AUE};

ار قوم yerine *qum eri*; yani çöl adamı, göçebe^{AUE};

اغرى yerine *ağaç eri* yani orman adamı^{AUE}; *krş.* OUATREMERE. Hişt. deş. Mongolca; yani *Moğol Tarihi*^{AUE}, 53. s.);

ار دوم yerine *Rum*; yani batı Türkçeleri diyarı adamı.^{AUE}

MELIORANSKI (*Ar. Fil.*, 29. s.) tarafından *gelir er*, *barır er*^{AUE} biçiminde ve 'gelen adam, giden adam'^{AUE}, anlamıyla yanlış olarak tashih edilen *gele yürür* (metindeki hareketine göre bu *geli* olarak^{AUE}) *barı yürür* veya *yorur*.^{AUE} Kipleri için aslında yerinde olmayan bir açıklama dolayısıyla da buna benzer bir faraziye serdedilmistir. Bizzat yazar, bu açıklaması mukaddime (LXXIII. s.) de reddetmekte; fakat bu kipleri bozulmuş saymakta ısrar etmektedir.

Krş. *Divanü Lugati't-Türk*, II, 11'den alınmış olan şu örneği:

Buşmasâr bozkuş tutâr, ivmesâr ürünkuş tutar.^{AUE} "(İnsan) işinde dara gelmese boz kuş (boz doğan) tutar, (acele etmese ürüng kuş (ak doğan ki doğanların en güzeldir) tutar) Muradına ermesi için işini ağırdan alması tavsiye edilen kimseye söylenir."

Metinde eğer Arapçanın hareketlenişi doğru ise bu örneklerdeki *buş-* ve *ivbusmäsâr*, *ivmäsâr* (ki bunlar *buşmasâr*, *ivmäsâr* yerinde olan yazı idgamlarıdır) 'dara gelmeyen

e) *Katmerli fiile ait ekler.* -A veya -I eki, -gü eki (§ 576) gibi başka eklerin tamamına girebilir ve -esi veya -isi (§ 792 ve aşağısı) ve -ecek veya -icek biçim birimleri işte bundandır.

Daha önce söylediğimiz üzere Osmanlıcada öyle bir gelişme göstermiş olan¹⁴²⁵ (-ecek yerindeki) -ecek biçimi aslında kendisi de -gü (-ki) ekine benzer olan -esi veya -isi (krş. § 868, 3. hatırlatma) biçimine benzerdir. *Divanü Lugatî't-Türk* (II, c., 57. s.) bu iki biçim arasında tam bir denklik olduğunu kesin bir ifade ile kayd ve tespit ederek yalnız -âsi biçiminin Oğuz, Kıpçak, Peçeneg ve Bulgar lehçelerine özgü olduğunu -gü biçiminin ise Çigil, Yağma, Tuhsı, Argu ve Uygur lehçelerinde kullanıldığını ilave ediyor.

Aynı eser (bizim § 1343, 2. sonlarında naklettiğimiz) -gü ekine dair örneklerle karşılık olarak onlara anlamdaş bir sıra örnekler vermektedir. Burada o -gü yerine yalnızca -esi biçimini koyuyor:

Bu ya kırası ugur tegül "Bu, yay kuracak zaman değil."^{AUE};

Bu turası yir tegül "Burası duracak yer değil vs.";

seniñ barasıñ kaçan "Senin gitmen ne zaman vs.".

đ) *Türemiş adlar:* Bilindiği üzere bazı -A veya -f'lı zarf-fiiller somut adlar hâlinde kullanılabilirler:

çevre 'kenarları işlemeli mendil' (krş. § 1338)

*-kay veya -ki ekinin zarf-fiil olarak bir kullanım geçirmeden (gırtlak sesini kaybederek) doğrudan doğruya türemiş adlar vermiş olması muhtakkak bir şey değildir.

adam, acele etmeyen adam' biçiminde okunmalıdır.

Arapçanın çeviri yazısı doğru değilse (şart kipinin -sâr ekli olumsuz kipi olarak) bunları *buşmasar*, *ivmäsâr* biçiminde okumak gerekir.

Bununla birlikte böyle olduğu farz edilse dahi karşılığı olan Arapça çevirideki 'adam' kelimesi bizi bundaki -sAr'ın daha eski bir *sa+âr* aslından meydana geldiğini kabule sevk ediyor.^{JD}

Divan'da daha başka atasözlerinde de görüldüğü üzere Türkçesinde aslında 'adam' anlamını verecek kelime hiç bulunmadığı hâlde fiil biçimleri (Türkçenin o zamanki yeteneğine göre ister meçhul ister edilgen olarak alınabilir) bu anlamı Arapça tercümelerinde takdir biçimiyle almış olabilir ve bu الرجل kelimesi de o yolda verilmiş sayılabilir. Biz yazarın son hükmüne meylli bulunmakla beraber, buradaki fiilleri şart kipi olarak saymayn tercih ediyoruz.^{AUE}

¹⁴²⁵ Zaten bu kipin çok eski bir üste yaşar olmasına hiçbir engel yoktur.

BOHTLINGK, Yakutçanın gelecek zaman eki olan *tāx*, *oux'u*, -AcAk ekinin bir bozuntusu gibi görüyor (*Ueber die Spr. der Jakuten* § 380).^{JD}

pusu kelimesi gibi bazı -fı adlar, -ki (-gü)'li addan gelmiş benziyor; (Azericede *pusku*); fakat miktarda daha çok olan başkaları da -fk'lı eski adlardan gelmiş görünüyor.

-fı türemiş adların kök meselesi hâlâ çok karanlık kalmakta ve içlerinden bazılarının -in'li (krş. § 867 ve 869) anlamdaşlarıyla ikizlenmiş bulunmaları yüzünden karışık bir durum almaktadır.

Aşağıdaki tabloda yukarıdan beri verilmekte olan bilginin özeti bulunmakta olup bu tablo ile sözü geçen farklı biçim birimlerin kök birliği hakkında daha iyi bir fikir edinilmiş olacaktır.

Görüşler – Bu tabloda görünen farklı ek birleşmelerinin biçim birimleri daha başlangıçtaki biçimleriyle bulundukları devirde ortaya çıkmış olmaları muhakkak değildir. Böylelikle -In eki *-kay ekiyle ancak gırtlak sesi k'yi kaybettikten sonra birleşmiş görünüyor. Hakikatte -ây ekine katılmış oluyor. Yine bazı birleşmelerin filan türlü veya falan türlü bir ünlüleniş olduğu için seçilmiş olması da mümkündür. Örneğin: -täg eki dar ünlülenişli¹⁴²⁶ -ki (-gü) ekinden başkasına getirilemez.

Hatırlatma – Sütunlar içinde parantezler arasına alınan rakamlar eserin müracaat edilmesi gereken paragraflarını gösterir.

4. Arapça veya Farsça iş adlarıyla yapılan durum bildiren zarf-fiil deyimler

1344. Edebî yazıda bazen bir tarz durumunu ifade etmek için -ArAk'lı zarf-fiil yerine ardınca Türkçenin ile (Bunun eski biçimi *birle*'dir.) ikinci getirilen Arapça iş adları (krş. § 732) kullanılır veya bu iş adlarından önce yine Arapçanın *bi* biçimindeki *cer* edatı (yani *harf-i cer*) ile harf-i tarif kullanılır.

Örn.: *Anadoļu şimendöferi Mardin ve Mosuldan mürürile Bağdada gidecekdir; mürürile yerine bilmürur denilebilir;*

.....*çocuğ... ʿavdet birle vâldesine derki..* (ALİ ULVI, *Gel Keyfim Gel*, 47. s.).

Hatırlatma – *İle* kelimesiyle bazen iş adları da kullanılır.

Örn.: *ʿArifi bütûn emvâl-u emlâkini fûruhtla*¹⁴²⁷ *Mısra ʿazimet etdi.*

¹⁴²⁶ *gaga* (krş. § 60, 1., 1. dipnot) kelimesinin *kağmak* fiil adından -A'lı bir türemiş *kağa* > *gaga*^{AUE} olması mümkündür. Krş. Boşnakça *kağaç* 'gaga' (RADLOFF Dict. II, 60).^{JD}

¹⁴²⁷ Metinde: *furuhtla ki* bizim verdiğimiz daha iyisidir.^{AUE}

***-kay biçimi ile oluşan ekler ve bu eklerin birleşme tablosu**

Kiplerin türü	*-kay	*-kay + lañ	*-kay + ın	*- kay + tañ	*-kay + sı	*- kay+çañ	*-kay+çl	*-kay veya *- kal+är
Fiilligi ayırd edilmeyen kip veya tarif edilmeyen gövde. Kişisiz istek veya gereklilik kipi...	(Kây), -gü, (- ü) (1343, 2. § 1343, 6, 7, 8.).							
İkincil fiil kipi		-kal, kili §1343						
Kişili kipler, İstek.....	kây veya -kâ §1343 (ö), (y) veya (i), (y) §1343 -(y)e veya -(y)i §1343	kây lâ § 1343	öyin.					
Buyruk.....	-ay §1343	âlgeli §1343 ây-lin, öy lik, âyli §1343 (y)elim §1343	öyin.					
Çekimsiz fiiller.								
İş adı.....	-gü							
Gelecek zaman, niyetlik, kadirlik sıfat-fiili.	-gü } §1343	gâli §1343 kalâk külük §1343		Gütâ g §134 3 kidiy	Güsi, (y)esi (§868 ihtar)	(b.cedt. § 1396)	(b.cedt. § 1396)	
Sıfat-fiilden çıkma kişili kipler				gütâ g.		(b.cedt. § 1396)	(b.cedt. § 1396)	
Zarf-fiil:								
Uygunlaşık zarf-fiil	(â) (y) veya- (i)(y), (y)e veya-(y)i	-(â)yla §.1342	- (â)yin §1342					
Birleşik fiillerin uygunlaşık zarf- fiili.	-(â)(y) § 1343	gâli §1343						
Uygunlaşık zarf-fiilden çıkma kişili kipler								är, ir veya jir (335 ihtar) gâli-r 930
Zaman zarf-fiili veya kıyaslama zarf-fiili		-güli, yâli (1409)		 -		(b.cedt. § 1396)	(b.cedt. § 1396)	

1345. Arapça fiil adının öznesi, ana fiil öznesinden başkası olamaz. Bununla beraber eski edebiyat dili aynı yapılanmanın tek başına bir öznesi olmasını kabul ediyordu.

Örn.: ‘Uşûm-u fûnûn servet-u ma‘mûriyet-i ve bi-l’cümle nizâmâtîñ mevzu‘-u aslisi olan ‘adâlet refâh¹⁴²⁸-u sa‘âdeti tezyid-ü te’yidile hiy’et-i¹⁴²⁹ içtimâ‘iyece intizâm-ı hâl hûsûle ğeceleceyinde iştibah yokdur (BULGURLUZADE RIZA, Muntahabat-ı Bedayi-i Edebiye).

1346. Böyle meydana getirilen ifadeler arasında (den tümlecini destekleyen) *baħsla*¹⁴³⁰ ifadesi kaydedilmeli: *en traitant de ... en examinant une question* veya yalnızca *en parlant de ...* anlamındadır.

Örn.: Şehzâde Hıcaza gideceyinden *baħsla* bir arize yolladı (AHMET RASIM, Osmanlı Tarihi).

5. Olumsuzluk zarf-fiilleri

-maksızın’lı, -mAdın’lı, -mAylışın’lı zarf-fiiller

1347. Olumsuzluk zarf-fiilleri bir eylemin yokluğunu, var olmayışını bildirir: ana eylem, yan eylem vuku *bulmadan* meydana çıkar.

Öteki Türk dillerinde de olduğu üzere Osmanlıcada bu anlamda şunlar kullanılır:

1. Şimdiki zaman bildiren olumsuz zarf-fiiller; yani olumsuz bir fiil tabanı üzerine kurulmuş bildiğimiz şimdiki zaman bildiren zarf-fiiller. Böyle bir kipin ek şeması şöyle olur:

mA + şimdiki zaman bildiren zarf-fiil eki

Osmanlıcada düzendeşlik zarf-fiili (§ 1298) ve uzatmalı uygunlaşık zarf-fiil (§ 1318) aynı biçimde kullanılır:

sevmeyip;

sevmeyerek.

Örn.: *Çoğ geçmeyip*^{AUE} [AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskısı, I, c., 105. s.];

Ya‘ni Rusyalılar bilerek bilmeyerek Avusturyaya hizmet ediyorlar (MIZANCI MEHMET MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 370. s.).

1. hatırlatma – Öteki Türk dilleri olumsuz düzendeşlik zarf-fiilini az kullanır-

¹⁴²⁸ Metinde: *rifâh*.^{AUE}

¹⁴²⁹ Metinde: *hiyet*.^{AUE}

¹⁴³⁰ Metinde: *baħsıa* ki bizim verdiğimiz daha iyisidir.^{AUE}

lar¹⁴³¹ ve daha çok -(â)y'li uygunlaşık zarf-fiili kullanılır. Olumsuzundaki -mây bundan doğmuş olup o da çoğu zaman -In ekini alır. Bu -mâyin biçiminden daha yukarılarda (§ 1342, 1.'deki örneklerle bk.) konu geçmişti. Kazan Tatarlarında daha birleşik bir -miyiñçi biçimi vardır.

2. hatırlatma – Yine örnek olarak Azericede şimdiki zaman bildiren olumsuz zarf-fiiller yerine olumsuz -mİş'li sıfat-fiiller de kullanılır.

Meni görmemiş¹⁴³² (o^ldu^kça^{AUE}) ve pulları meñe vermemiş (bulundu^kça^{AUE}) buradan gitmezler^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, 9. s.);

Bizim 'âdete göre doğuşmemiş (o^lma^kla^{AUE}) tutulmazdım^{AUE} (aynı eser, 103. s.).

2. Şöyle bazı özel biçimleri: -ma^ksızIn, -mAdIn (ve lehçelerde) -mAyİşIn eklerini.

Şu yönü dikkate değer: bütün bu biçimlerin sonunda katma bir unsur olan +In var ki -mâyin eki sebebiyle yukarıda sözü geçmişti.

Bu farklı biçimleri aşağıda ele alacağız.

-mAksızIn zarf-fiili

1348. Bu -mAksızIn ekinde fiil adı eki olan (-mAK) + olumsuzluk edatı olan -sİz (§ 881) + -In eki (§ 401, 1. hatırlatma. 2).

Olumsuzluk anlamı yukarılarda sözü geçen olumsuzluk yerine siz edatı ile ifade edilir.

Bu zarf-fiilin öznesi bazen esas eylemin öznesiyle karışabilir bazen tek başına olabilir.

Örn.: Bir kelime 'ilâve etmeksizin yürüdü (HÂLİD ZİYÂ, *Aşk-ı memnû*, 438. s.);

Bir hekim hastayı görmeksizin teşhisi maraz edemez;

Suya sabuna dokunma^ksızın geçinir;

Müsâfir olduğum haneden sabâhlayın efendi selâmı^kğa çıkma^ksızın savuştum (selâmlık konağın erkeklere ayrılmış kısmı ki harem veya haremlik karşılığıdır.);

Arası çok geçmeksizin (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskı, I, 78, 114, 150 ve 191. s.). Daha yukarıda § 1347 aynı yazarın yine bu anlamda çok geçmeyip (§ 1349, 2.) kullandığı görülmüştür.

Aynı zarf-fiil bazen -mAdAn, -mAdAn önce anlamını alır (krş. daha yukarısını ve bk. § 1419).

¹⁴³¹ Çeşitli Türk lehçelerinde kullanılan biçimler için bakınız KATANOF'daki ayrıntılı listeye, 698. s. ve aşağısı.^{JD}

¹⁴³² Bu olumsuz sıfat-fiiller, cümle içindeki yerlerinin kendilerine getirdiği zarf göreviyle de -mAdİkça, -mAyİncA, -mAdAn gibi anlamlar alır.^{AUE}

-mAkSIzIn'lı zarf-fiil Osmanlıcaya özgü olmayıp oldukça eski bir biçim gibi görünüyor. krş. MÜLLER, *Uygurca*, I, 59. s.: *yaŋkmaŋsızın* 'aldanmaksızın'.

Çuvaşçanın da -mazır veya -mezer biçiminde buna benzer bir kipi var: *turandarmazır* 'doymadan'.

zır veya zer¹⁴³³ ses bilgisince ve anlamca Osmanlıca -sız'a denktir (DOBR. ZL, Q63. s.).

-mAkSIzIn'lı zarf-fiil Osmanlıcada -mAdAn zarf-fiilinin yararına olarak yerini git-tikçe bırakmaktadır.

Eski Osmanlıcada -sIzIn ekine yazılışıyla da rastlanmaktadır.

Örn.: *Bir ŧecere bostancı anı dikmeksüzün bitse ħasıp olmaz*^{AUE} (KREHL, *Nüzhet-ül-Ervah*, 3. s.).

Lehçelerde -In'lı uzantısı almadan -mAkSIz biçimi de bulunuyor (krş. § 1419).

Örn.: *Der aŋap xasminı söyletmeksiz i'läm itmeye (hüküm vermeye)*^{AUE} istedi (II, 134. s., I, 13);

Ancaŋ teläŧelenmeksiz cemiatin (cema'atin) yerine ħuzuruna çıktı (aynı eser, II, 142. s., I, 10).

-mAdAn zarf-fiili

1349. -mAdAn'lı zarf-fiil *sevmeden* örneğinde olduğu gibi vurgusu -mA'dan önceki hecede bulunur ve ŧu biçimlerde kullanılır:

1. Olumsuzluk zarf-fiili:

2. Zaman zarf-fiili *avant de...*, *avant que...* anlamlarını bildirir (§ 1418); Krş. yukarıda -mAkSIzIn'lı zarf-fiil için buna benzer bir anlam gelişimini.

Biz burada bunun birinci anlamıyla meşgul olacağız.¹⁴³⁴

¹⁴³³ Belki başlarındaki s < z değışimi ve sonlarındaki s < r değışimi ile.

Bir de ŧu var ki -zır (zer) (= sır, ser) 'bir ŧeye meyil ve heves eden (veya ettiren)' anlamlı birleşik bir ek hâlinindedir:

emzirmek 'emmeğe meyil ve heves ettirmek, etmeğe sevk etmek'.

damzırmaŋ 'damlamağa meyil ve heves ettirmek, takdir etmek'.

'Bir ŧeye eğılim ve heves etmek, kendisinde esas o ŧey bulunmamak' anlamını da gizlediği içindir. Bunun karşılığı olan -sIz'da belki (sı + z) böyle 'yokluk' anlamını almış olarak hep o anlamda kullanılmış bulunuyor. Bk.Orhon kitabeleri, THOMSEN IE 13:

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤

𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤

Milleti hakansızlaşmış ülkesizlenmiş olunca kişi yüz yedi azad kılmiş türesi üzere türk milleti kullaşmış cariyeleşmiş.^{AUE}

¹⁴³⁴ Burada sözü geçen mesele, alelade -mA'lı bir iş adının ayrılma hâlini almış olan örneğın ŧu biçimleri değıldir:

‘aşık oldu görmeden bu kulağım^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 178. beyit).

Bu ekin en eski biçimi, Orhon kitabelerinde kaydedildiği üzere *ałmatın*¹⁴³⁷ -*mätin*’dir. Yine krş. *bilmätin* (MÜLLER, *Uygurca*, I, 9. s.).

Bu biçimin asıl kökeni hakkındaki açıklamalar birtakım tartışma ve münakaşalara yol açmıştır: THOMSEN’la Bang-Kaup (Zu *Den Köhtürkischen Inschriften*, 1898, 136. s.) bunu -*tin*’li bir zarf-fiil olarak görüyorlar (ve Osmanlıcanın -*medin*, -*meden*’li zarf-fiiline yaklaşıyorlar.).

RADLOFF (*Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 94 ve 95. s.) bunun olumsuz bir taban üzerine -*t* ile -*mät* biçiminde kurulmuş fiilden türemiş bir ad olup sonuna araç eki -*In*’ın katılmasıyla -*mätin* biçiminde vücut bulduğunu ileri sürüyor. MELIORANSKI (Mem. de la Soc. d’arch. russe XII., 91. s.), olumsuz fiilden -*t* ile türemiş ad diye bir şey tanımamakta olduğu itirazıyla bu fikri cerh ediyor.

Bizzat RADLOFF’un yanlış olarak -*mädin*, (N. F., 94. s.) ekiyle karıştırdığı -*mäyin*, -*maksızIn* ve özellikle lehçelik bir ek olan -*mäyişin* (bk. daha ileriye) gibi öteki olumsuzluk zarf-fiilleriyle yapılan karşılaştırma, (bizce) -*In*’lı bir ek kabul eden varsayımını tamamen destekler. Bir de Krş. § 1418, hatırlatma.

Sonra -*mät*’li biçimlerin var olmayışından çıkarılan itiraz ise sabit ve geçerli değildir. -(ä)t’li veya -(i)t’li eki çok öncelerden kalmış¹⁴³⁸ bulunuyor; fakat asıl ayırıcı

¹⁴³⁷ Çözölmüş Orhon Yazıtları, IS9:

𐰆𐰪𐰸𐰸𐰍	: 𐰆𐰪𐰸𐰸	: 𐰆𐰪𐰸𐰸𐰍	: 𐰆𐰪𐰸𐰸𐰍	: 𐰆𐰪𐰸𐰸𐰍	: 𐰆𐰪𐰸𐰸𐰍
Almadan	rizasını	hakanının	muhalif	için	(senin) o
		davranmış (olan)		gibilerin	
		𐰆𐰪𐰸𐰸𐰍	: 𐰆𐰪𐰸𐰸𐰍		
		gittiler	sayıklayarak toprak.		

¹⁴³⁸ *Kitâb-ı Dede Korkut*’ta bir alay örnek var ki bunlarda -(e)t veya -(i)t eki ‘filan eyleme uğramaya özgü’ anlamlı olup (ki bu mana yarı edilgenlik ve ihtimal bildirir krş. -*gü*, -*esi* ve -*ecek* eklerinin anlamını § 1343, 2.) fiilden türemiş *ada* ait biçim değerindedir (yani yalnızca bir türemiş eki değildir).

Sovuk sovuğ (savuğ?) sularım saña içit olsun... tavla tavla şehbaz atlarım sana binit olsun... katar katar develerim saña yüklet olsun.^{AUE} 93. s.;

Kara karlı dağlardan aşar olsa Allah-u Ta’âlâ senüñ oğluña aşut virsün kanlı kanlı sulardan giçer olsa geçit virsün.^{AUE} (41. s.).

Krş. aynı -(i)t’li kelimeleri içinde bulunduran örnekleri, 11. s., I. 4; 18. s., I. 3 aşağıdan; 19. s., I. 4 ve I. 5 aşağıdan; 33. s. son satır.

Şuna dikkat edilmeli ki *t* ünsüzü kendi arkasından bir ünlü olduğu zamanki durumunda çınlamalı *d* oluyor, *binidim* gibi.

Bu bakımdan biz aynı eserde şu kelimelerin böyle okunmasını teklif ediyoruz.

56. s., I. 8’de aşağıdan *içerim* yerine *içidim*. I. 5’te aşağıdan yazar tarafından daha önce بنید

nitelik olumsuzluk olan bir zarf-fiil biçiminin olumsuz tabanlarla varlığını muhafaza etmiş olmasına hiçbir mani olmamasıdır. Nasıl ki -gür eki (§ 1343), yaşamakta kalmış olmakla beraber ona da olumsuz tabanlarla beraber rastlanılmaktadır: *doymagur doymaz*¹⁴³⁹ (PAVET de COURTEILLE bk.). Bir de krş. § 743.

Bununla beraber şurası muhakkaktır; Türkçede bunu söyleyen zata -den (-din) ekinden bir ayrılma hâl eki imiş gibi bir duygu gelmektedir ve bazen -meden yerine -mekden (Azericede ise -memişden) biçimine rastlanılmaktadır.

Örn.: *Kem kûm etmekten doğruyu söyleyemez* (TEKEZÂDE M. SAİD, *Durab-ı Emsâl-i Türkiyye*, 279. s.);

Ama siz eyle (ele') görmemişten ere gedersiniz. “Ama siz öyle görmeden kocaya gidersiniz.”^{AUE} (HACİBEKOV, *Arşın Mal Alan*, 17. s.); fakat yine şu da aslında bir iş adının (§ 711) sonucu sayılması lazım gelen -mA eki vurgu yerinden de anlaşılacağı üzere bir olumsuz eki hissini vermektedir (krş. § 594).

Bir de şunu ilave edelim ki -In ekinin yerini -İn eki aldığını gösteren örnekler vardır. Nitekim önceleniş eki: -gaç veya -gaçın (Altayca -gajın) veya gaçtın (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, 65-66. s.= Osmanlıca -İncA (§ 1384) de böyledir.

Özetle her iki varsayımın da gerçek olan sebepleri vardır ve bir -mâtin biçimi eskiden yaşamıştır; fakat bu biçim erkenden -mâdin biçimiyle karışmış bulunuyor.

م biçiminde tashih edilmiş olan بیلرم yerine binidim.

Metinde yanlış بیلرم olarak ve بولكرم biçiminde tashih edilen I, 11'de (aşağıdan) ve I, 2'de (aşağıdan) kelimeleri metindeki asılları gibi muhafaza edilecek; 57. s., I. 5'te okunan kelime yerine göçüdüm okunacak ki böylece aynı sıradan daha iki kelimemiz oluyor: yaylat 'yaylayacak, yazı geçirecek yer' ve göçüt 'göç ediş'.

Türemiş eki olarak kullanılan aynı biçim birim için bk. § 871'deki. Yine krş. GA § 40; krş. RADLOFF, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, 95. s. *qorqud* 'korkulacak şey' (*qorak-*); *ölüt* 'öldürecek şey' veba; *minit* (binit) 'binecek şey'; *çıgıt, sağat* 'suvaracak yer, yalak' (krş. *suğarmak*).

Karaman lehçesinde 'veba' anlamında (*ölüt*'ün anlamdaşı olarak) *ölet* (F, I, 174 ve II, 1'5), *agıt* 'yas' (krş. *ağlamak*, aynı yer, I, 169, 170) ve *hubat* (kaba), I, 199, 228, II, 23). Krş. *hubarmak* 'kabarmak' (II, 10, 13, 23) gibi kelimeler vardır.

Krş. Osmanlıca *kaba* ve *kabarmak*. Krş. şu türemişleri: *oñat* 'eyi, salih (Eski Osmanlıca-da)'; *oñarmak* 'islah etmek', *oñmak* 'iş rast gitmek, mamur ve refahlı olmak'; *savat* (suvat yerine) 'yalak, suvaracak yer'; *suvarmak* (krş. yukarıdaki); *kuba yüzlüg*^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 6. yap., son satır) kaba suratlı ki (PAVET de GOURTEILLE, 12. s.) rengin benizlinin yerine tercüme edilmelidir. Krş. *qoba* (Koa) RADLOFF, II, 657.^{JD}

¹⁴³⁹ Bu kelimeye Çağatay sözlüğünde rastlamadık yalnız tınmagur 'dinmez', *aramsız* 'kararsız' kelimesi var.^{AUE}

Bunun sözü 1418 ve 1419. paragraflarda geçmektedir.¹⁴⁴⁰

¹⁴⁴⁰ Bizim bu ek (ler) hakkındaki düşüncelerimiz biraz değişiktir:

Lehçemizdeki *-mAdAn* eki ikisi olumlu, biri olumsuz olmak üzere ayrı ayrı manalarla kullanılır.

1. olumlu a) *-mAdAn* ki hafifletilmiş fiil adı eki olan *-mA*'dan sonra ayrılma hâli edatı alan *-dAn* getirilmekle yapılır: *-mA + dAn* (ki vurgu bunda *-dAn*'dadır):

ğardeşim gezmeden (= mekden) geldi ('gezme' olumlu fiil adının ayrılma hâlini);

Olumlu b) *-mAdAn* yine hafifletilmiş fiil adı eki olan *-mA*'nın sonuna *-dan* ve arkasından *evvel*, *önce* kelimelerinden biri getirilerek yapılmış bir zarf-fiil niteliğindedir. Bu, *evvel*, *önce* kelimeleri atılıp takdir edilmek biçimiyle kullanılır:

evi gezmeden bir şey diyemem 'gezmeden önce'. Görüldüğü gibi bu zarf-fiil *gezmeden önce* anlamında olduğu için ondaki *-mA* olumsuz eki değil, fiil adı ekidir. Böyle olduğu hâlde sanki olumsuzluk eki imiş gibi vurgu ondan önceki fiil köküne belki haksız olarak geçmiş bulunuyor. Ancak şu var ki bu ana cümlemin fiili yapmak için daha önce fiil adının bildirdiği eylemin yapılması şart olduğu ve bu ise henüz yapılmamış hâlde bulunduğu için olacak ki burada olumsuzluk anlamı onun aslı cümle fiiline göre olan durumundan çıkmış bulunuyor ve buna aldanılarak fiil adı *-mA*'sı olumsuz sayılıp vurgu ondan önceki heceye (= fiil köküne) veriliyor.

2. olumsuz *-mAdAn*: Bunun eski biçimi olan *-mAtIn*'a gelince:

Bu bl'de olduğu gibi ana cümlemin fiiline göre olan anlam durumu yüzünden sonradan ortaya çıkmış bir olumsuzluğu değil, yalnızca kendi yapılışından doğan bir olumsuz anlamı taşıyor. Şu hâlde asıl olumsuz öge yine kendi içindedir, demektir. Acaba bunda gördüğümüz *-mA* o olumsuz ögesi mi? Bizce hayır; çünkü biz bunu da yine fiil adı edatı olarak görüyoruz ve bunun meydana getirdiği fiil adı da olumsuz anlamını verenin *-tI* olduğunu, arkasından gelen *-n*'nin ise aletlik anlamına bir ek olarak ona katıldığını sanıyoruz. Bunda da vurgunun *-tIn*'da olması lazım gelirken yine *-mA* fiil adı edatından önceki hecede (= fiil kökünde) oluşunu, asıl *-tIn*'daki unutulmuş olumsuz anlamının bu *-mA*'da bulunduğu hissine düşülmüş olmasına atfediyoruz.

tı (*ty* =)ya gelince, bu (*Divanü Lugati't-Türk*, II, 235; III, 185) *tıd(ty)mağ* 'men etmek, mani olmak' (bk. *Ibni Mühennâ Lâgati tykuğ* 'muttaki, perhizkâr, el çeken', *tyık*-tan) fiil adının da kökü olup sonuna aletlik eki olan *-In* getirilmekle *tıyın* 'imtina ederek' (krş. *di-yin*) durumunda bir zarf-fiil olmuştur. Aşına aşına *-tIn* biçimini almış görünüyor. Şu hâlde örneğin *almatın* kelimesi *almatıyın*; yani *alma(dan) geri durarak* durumundadır ve böylece birincisi ikincisinin tümleci görevinde iki kelimedenden yapılmış demektir. Yine örneğin "Kitabı almadan geldi." cümlesinde lehçemizin *almadan* zarf-fiili de bu eski *almatın*'nın çeşididir. 'Almaktan geri durarak' anlamıyla daha yukarıda sözü seçen I numaralı örneğin *gezmeden önce* anlamından ayrılmaktadır; yani bu 'almadan önce' değil 'almaksızın' anlamındadır.

Bir de fikrimizce *dag* ve *ğag* ile bunun çeşidi olan *teg* (ve lehçemizdeki *deg*) biçimlerinde yine 'olumsuz' anlamıyla bağımsız bir sıfat görevinde kullanılan kelime de bu *tiy*'in çeşitleri olsa gerek (*Divanü Lugati't-Türk*, III, 114). Bunun için şöyle deniliyor:

"... Argu lehçesinde bu *leyse* 'yok, olmaz'^{AUE} anlamında bir edattır. Argu'ya komşu olmak ve kelimeleri birbirine geçip karışmış bulunmak dolayısıyla Oğuzlar onlardaki bu *ğag ol*

-mAyIşIn eki

1350. Karaman lehçesinde *-mAksIzIn*'la anlamdaş bir *-mAyIşIn* eki var. Bunun yapılışı şöyle olacak: *-mA* + (y)Iş (§ 856) + *In*. Biz bunun ancak *olmağ* fiil adından yapıma örneklerine rastlamış bulunuyoruz.¹⁴⁴¹

Örn.: *Eylik muhabbeti temizlik olma yışın olamaz* (I, 57. s.);

Yalıñız qahremanlıq firâset ve fazilet olma yışın, heñâs idemez (aynı eser, 87. s.).

6. ik'en (-k'en)'li birleşik zarf-fiil

1351. Daha önce ek fiilin zarf-fiili vazifesiyle (§ 558) görülmüş olan *ik'en* (-*k'en*) biçimi, birleşik fiiller ortaya çıkarmak için yardımcı fiil olarak kullanılabilir. Bu zarf-

'memnudur?'^{AUE} sözünü alıp değiştirerek *tegül* (lehçemizdeki *değil*^{AUE}) yapmışlardır".

Son olarak bu ekin yapılışı hakkında şu da düşünülebilir:

bildik adam veya yalnızca *bir bildik* gibi sıfat ve ad veya "Çocuğun bunu bildiğini alnadım." cümlesindeki 'bilmesini' anlamında fiil adı olarak kullanılan *-DIk* (eski şekli *-tik*) ekli olumsuz sıfat-fiiller vardır. Belki bunlara veya sondaki boğazlı ünsüzü düşmüş olarak yalnız *-DI* (ti=) kısmına *-n* aletlik eki katılmakla da *-matın* eki vücuda gelmiş olabilir. Şu hâlde uzun uzadı (sözler), *çatladı* (*kapı*) (sıfat) *kaptı kaçtı*; *türedi* (ad); *girmedik* (ev); *yapmadık* (iş) gibi ad ve sıfat görevindeki sıfat-fiillerin *k'siz* kiplerine yalnızca belirli geçmiş zaman gibi bir *-DI* (tı =) getirilmekle vücuda gelmiş kiplere yalnız *-n* gelmiş oluyor ve örneğin *almadın* 'önce almamış olarak' biçiminde bir teşekkül vücuda geliyor.

Bu *-tın* eki, yalnızca *-tı* biçiminde de kullanılmıştır; THOMSEN (Çözülmüş *Orhon* Yazıtları, 143. s.) *-tın* ekinden bahsederken:

"... ve doğrusu da öyle görünüyor ki bu *-matı* eki, olumsuz geçmiş zaman bir fiilin zarf-fiili alan (bk. 75. not) *-matın*'ın yanlama bir biçimidir "Acaba *-matı* ile *-matın* arasındaki ilişki, *-p'li* zarf-fiiliyle *-pan*, *-pân*'li zarf-fiil arasındaki münasebet gibi mi?" diyor:

А П Н: 8>3N5: П Т Е А Н Т И X: Е А П Q_Е И I: 33>3

Türk sakınmadan geri verdik(ten) gücü(nü) işi(ini) bunca

ІХТ_ТІН: АІD84Y'4>: АІ(ТНҮН: 33>3

imiş der nesilsiz bırakayım öldüreyim milleti(ni)

"Türkler Çinlilere bunca hizmetler gördükten sonra onlar düşünmeden Türk milletini öldüreyim, kökünü kurutayım der imiş." anlamındadır.^{AUE}

¹⁴⁴¹ Öyle görünüyor ki *-mA* ekini almayan olumlu fiil tabanları üzerine kurulmuş bir *-işin*'li zarf-fiil eki izleri bulunmaktadır.

Örn.: *Hem barış kılış itişin dostuna dost boľub duşmanına duşman boľub dostluk itişdi* "Hem gidiş geliş edişte dostuna (karşı) dost olup düşmanına (karşı) düşman olup başkaları ile (öyle) dostluk etti."^{AUE} (BEREZINE, *Bibl. vost. hist.* II, 4. s.; BORIS GODUNOV'u medh yolunda sözler, XVII. yüzyıl Kazan Tatarcasıyla metin).

Biz bu biçime ait başka bir örnek bilmiyoruz. Buradaki bozuk bir metin işi olmasın...^{JD}

Bozuk metin işi olmasa gerek; çünkü lehçemizde de *-iş* mastar sonuna *-In* aletlik eki getirilerek yapılan böyle bir örnek var: *dönüşün bize gel* 'dönüşte...'^{AUE}

fiiller öteki birleşik zamanlardan farklı olarak (§ 656) ancak bazı gövdelerle kurulur. Bu gövdeler ise birleşik fiilleri vücuda getirenlerdir (§ 810). Buradan şu dört birleşik zarf-fiil doğuyor:

sever	} ik'en (-k'en)	: Geniş zaman gövdesi
sevmiş		: Belirsiz geçmiş zaman gövdesi
sevecek		: Niyetli gelecek zaman gövdesi
iyor ¹⁴⁴²		: Şimdiki zaman gövdesi

1352. Bu biçimler içinde en çok kullanılanı bir kişi *severk'ên* kipidir. Son *seviyork'en* kipi yerine bazen de süremlî kip olan *sevmekte iken*¹⁴⁴³ kullanılır.

-ik'en biçimi -k'en biçiminde kısaltılmış olduğu zaman bile ünlü uyumu kuralına tabi olmaz; yalnız şu var ki halkın konuşma dilinde ve taşra ağızlarında fiil ardıcıl sınıftan ise¹⁴⁴⁴ -k'en, -kan olur: *oğur -kan* (okurken).

Hatırlatma – Bu zarf-fiilin en eski biçimi *-i- fiilinin (§ 562, hatırlatma) eski biçimi olan *er-* (*âr-*) fiilinde yapılmış *erk'en* (veya *ergen*? krş. § 1361) kipi idi.

Örn.: *Istâr irk'ân angıszda(n) bir ün geldi*^{AUE} (HOUTSMA, *Ein Alttürkisches Gedicht*,

¹⁴⁴² Yazar çok kullanılır diye *sevmekde(y)ken* biçimini buraya almış, bunu da az kullanılır, diye ayrı göstermiş; hâlbuki sorun aksi olduğu için biz bu konumu değiştirerek burada öylece verdik.^{AUE}

¹⁴⁴³ Araya giren (ve ses düşmesinden sakınmaya yarayan krş. § 116) y ünsüzü eski Osmanlıcada bazen yazıda görünüyordu:

Örn.: *bular sözde(y)iğen* (VAMBERY, AO, 55. s., I, 2 aşağıdan; – VAMBERY (100. s.) bu kelimayı *söz digen* gibi *di-* fiilinden ve Osmanlıcada hiç olmayan bir kip diye yanlış okuyup öyle kaydediyor.).

Bu y düşmesi yalnız *iğen*'e özgü değildir. *i-* fiilinin başka kipleriyle de bulunmaktadır:

Örn.: *balarıñ o bası(y)ırmış* (aynı eser, 39. s., I, 12);

kıbl(a)yıdugın 'idüğün ki'+I hâli: *idigini* krş. § 560 (1426 yılı yazmaları, 96. yap.; krş. *hayır(u)yıdugın* (153. yap) 'hayırlı (idüğün) olduğun(u)'.^{AUE};

kıblası(y)ıdugına (aynı eser, 96. yap.) 'kıblesi idüğüne (= olduğuna)': yönelme durumlu aynı ifade.^{JD}

Y düşmesi yalnız *i-* fiili ve türemişlerine de özgü değildir. İki ünlü arasında adlar, sıfatlar ve başkalarıyla da böyle olduğu yerler vardır: *a(y) İsmail, a(y) oğul = ayol, a(y) efendim* vs.^{AUE}

¹⁴⁴⁴ GIESE tarafından Konya ilinde derlenen metinlerde *-ken* (*-kan*)'le beraber iki biçim daha görünmektedir. Bunların biri kısaltılmış *-ke* (*ka*), öteki uzantılı *kene* (*kana*)'dır:

ararķana 'ararken' (23. s., I, 9 aşağıdan);

eyleşirķene 'eglenirken, geç kalırken' (26. s., son satır);

gederķene 'giderken'; *dururķana* 'ayakta dururken' (46. s.), *uçarķana* 'uçarken' vs; *giderķe* 'giderken' (39. s.), *gezerķe* 'gezerken', *geçerķe* 'geçerken' (40. s.);

silāh atarlarķan 'silah atarlarken' (44. s.). Krş. § 1343, dipnotlar.^{JD}

43, 80. s., 1232'deki Selçuklu Türk şiiri).¹⁴⁴⁵

Tamı üzâ olturur ârkân ança yiylamış ârdi kim közinin yaşı nâvdântın aķar ârdi (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkirâtü'l Evliya*, 42. s., I, 13).

1353. Birleşik zarf-fiilin bildirdiği anlamlar – Bu zarf-fiil yapıldığı zaman içinde gerek ana eylemin de yapıldığı bağlı yan bir eylemi ve gerek ana eylemin zıddı olan yan bir eylemi bildirir.

Biz burada bu iki durumu birbiri ardınca irdeleyeceğiz.

1. *Durum* – Ana eylem, birleşik zarf-fiille bildirilen ve kendisine bağlı olan eylemin yapıldığı zaman içinde yapılmış olur. O zaman mesele bir zaman durumu ile katmerleşen *şimdiki zamandan* ibaret demektir. Yan eylemde herhangi bir zaman'ın var olması gerekir ve bu ise süremli olur.

İki çeşide ayrılır:

a) Zarf-fiilin öznesi ana eylem öznesiyle bir olur. O zaman aldığı anlam ile (hâl ve tarz durumu bildiren) -*ArAk*'lı zarf-fiiline yaklaşır.

Örn.: *İmam bile oķurk'en (oķumaķ hâlinde^{AUE}). yañılır* (atasözü);

Süd içerk'en (içme hâlinde^{AUE}) ağzı yandı yo(ğ)urdu öfleyor (atasözü).

1354. b) Zarf-fiilin tek başına bir öznesi olur (Böyle bir hâlde Fransızcaya şu deyimlerle çevrilir: *Iorsque...*, *tandisque...*, *pendant que...*).

Örn.: *İki kişi laķırdı ederk'en üçüncü sen olma*;

Sen gelirken, ben gidiyordum (söylence);

Kebâb pişerk'en uyumaķ câyiz deyil;

Behter Behlule sofada, eldivenlerini taķark'en tesâdûf etdi (UŞAKLIGİL, *Aşk-ı Memnu*, 359. s.);

Hırsız bu kapudan çıkark'en görmüşler.

hırsız kelimesi ana fiilin üst yanına getirilirse aynı cümlemin anlamı şöyle olur: *en sortant par cette porte, ils ont vu ie voleur*.

Hatırlatma – Zarf-fiilin (tek başına) öznesi belirsiz olabilir.

Örn.: *Şimdi gideriz yañınız dersşaneyi boşaltırk'en bekleriz* (UŞAKLIGİL, *Aşk-ı Memnu*, 115. s.);

Pakļava eyi şeydir. Nereden bilirsiņ? – Gümrukçünū ēvinde yer ik'en ķardaşım pēncereden ķōrmūş (BONELLI, *Locuzioni proverbiali del turca volgare*. *Keļ Szemle*, I. 320);

¹⁴⁴⁵ Bu kelime *anğsızdan*; yani ansızın, birdenbire olacak; Fransızcadaki 'kuyu içinde' demek olan *dans un puitss* kelimeleri metinde yoktur.^{AUE}

Hamâm peştamaalı gibi girerk'en tutunulur çıkark'en braşılır (söylence).

1355. 2. *Durum* – Ana eylem, yan eyleme anlamca zıt olur. O zaman mesele zıtlık fikriyle katmerleşmiş şimdiki zamandır.

Özne hakkında bunda da aynı fark gözetilir.

a) Özne, ana ve yan iki eylem için de ortak olabilir.

Örn.: *Her gün mektebe devâm ederk'en, bugün gidemedim;*

İnsan kuvve-i cismâniyyesile büyücek bir taşı yerinden kaldıramaz ik'en kuvva-yı ma'neviyyesi sayesinde kurre-i zemîni yedi ihtidârında bir bâziçe-i inşîlâb etmiş (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*, 17. s.).

b) Özne, tek başına olur.

Örn.: *köpek ağaca çıkamaz ik'en, kedi çıkabilir.*

1356. Farklı fiile ait biçimler üzerine kurulu olan birleşik zarf-fiil kendiliğinden, farklı zaman veya görünüş farklılıklarını ifade edebilir (krş. § 811 ve aşağısı). Bu farklılıklar denk birleşik fiillerde olanların aynıdır. Bununla beraber *-er ik'en*'li (geniş zaman gövdeli) kip, çok kullanılması sonucu özel anlamından sıyrılmış kalıyor; ifade ettiği anlamları ana kipten ödünç alıyor ve bu bakımdan basit zarf-fiillerle aynı değerde bulunuyor.

1357. Geniş zaman gövdesiyle kurulmuş birleşik zarf-fiil dışında öteki birleşik zarf-fiillerin kullanımına aşağıda birkaç örnek veriyoruz.

-mİş ik'en'li zarf-fiil:

Sultan Osman gâzi at sırtında tahtgâh yapmış ik'en feth-i Kōstantiniyeyi müte'âkıb debdebe ve ihtişâm fevkûlâde arttı (AHMET RASIM);

Vaktaki Suryalılar Mısra dâhil oldular da'vetle mu'avenete gelmişken düşmen suretinde mu'âmele gördüler (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebîye*).

Hatırlatma – *-mİş ik'en*'li zarf-fiil ana eyleme zıt olan bir eylemi bildirir, çünkü eylemi geçmiş zamana naklettiği sebeple böylesinde zamandaşlık ve bağlılık meselesi olamaz.¹⁴⁴⁶

-AcAK ik'en'li zarf-fiil:

*Biz yapıpda sen nasihat verecek ik'en saña yakışır mı?*¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴⁶ Yazar bunun zıtlıktan başka anlamda da kullanıldığını düşünmüyor:

Örn.: *Sırası gelmişken şunuda söyleyeyim; meyvaları daha almamışken ham ham yediler; böyle büyük bir para eline geçmişken bari borçlarını ödes;*
birbirlerini bu kadar hırpalamışken nasıl olmuş da evlenmişler?^{AUE}

¹⁴⁴⁷ Olumsuzlu örnek:

Siz onun yüzüne bir daha bakmayacak iken nasıl oldu da barıştınız.^{AUE}

-(I)yor iken'li zarf-fiil:¹⁴⁴⁸

-mAkdA iken'li zarf-fiil:

Çelebi Sultan Mehemet, devlete eski nizâm-u intizâmını vermek 'azm-i şâhânesile oğraşmakta iken sekizyüzyirmidörtde Edirne'de vefât eylemiştir (AHMET RASIM).

1358. Birleşik zarf-fiilin öznesi çokluk hâlinde ise çokluk eki olan +lAr bazen gövde ile yardımcı (i)k'en arasına girer.¹⁴⁴⁹

Örn.: Sırp beyleri kaçarlar'k'en Meriçde boğuldu'lar (AHMET RASIM, Osmanlı Tarihi);

Pâdişâhın düşmenleri âmâl-i fâsidâne'ye düşmüşler iken ilhâm-ı rabbâni ile hulyaları meydana çıkmıştır (MURAD BEY).

+lAr'ın araya girişi, bulunma hâl ekinen sonra bile mümkün oluyor (krş. § 1183).

Örn.: Çocuklar okuñ arka sıra koşmakta'lar iken (RADLOFF, Proben III, [KÜNOS], 229. s., son satır);

Validesi İstambo'da mahtumu Parisdeki dilbâz 'âlemlerinde orsa poca puyan olmakta'lar iken... (GÜRPINAR, Metres, 111. s.).

Aynı hadise bir addan sonra gelmiş iken'de de olabiliyor.¹⁴⁵⁰

Örn.: Daha vaporda'lar iken onlarıñ yazıcılara çıkacaklarını ben ne bileyim? (aynı eser, 552. s.)

1359. de- fiilinden olan der'ken zarf-fiili, yukarıda diye (bk. § 1339) hakkında gösterilmiş olanlara benzer bir anlam oluşmasına uğramıştır.

¹⁴⁴⁸ Yazar burada bunu almıyor ve tabii örnek de vermiyor:

Annem daha uyuyorken ben soğağa fırladım.. Ben henüz bir şey bilme'yorken hocam bana neler öğretmişti.^{AUE}

¹⁴⁴⁹ Bu yalnız buna özgü bir iş değildir ve bizce +lAr ekinin araya girmesi gibi bir durum da yoktur; çünkü esas, teklik üçüncü kişilere olduğu gibi çokluğu üçüncü kişilere de -ken eki katılmasından meydana gelmiştir.^{AUE}

Teklik üçüncü kişi			Çokluk üçüncü kişi		
gel	-ir	+ (i)ken	gel	-irler	+ (i)ken
	-miş			-mişler	
	-ecek			-ecekler	
	-iyor			-iyorlar	

¹⁴⁵⁰ Gelmekte iken, koşmakta iken gibi oluşumlar evde iken, vapurda iken gibi oluşumların aynısı olmalıdır. Nasıl ki gelmekte, evde, vapurda +im, +sin, +dır, +ız, +sınız, +(dir)ler biçimindeki çekimler de aynı niteliktedir. Yalnız teklik üçüncü kişili gelmekte iken, evde iken oluşumların 'gelmek hâlinde iken, ev içinde iken' anlamlarına müsait ise de çokluğu üçüncü kişili gelmektedirler iken, evdedirler iken yerinde olan gelmekte'ler iken, ev deler iken gibi oluşumlara müsait değildi. Bunlar benzeşme yoluyla yapılmış gibi görünüyor.^{AUE}

Örn.: *Kaş yapayım derken göz çıkarır* (atasözü);

Köpekden sakınayım der iken ayağı bir çamurlu çukura gitti (MURAD BEY).

derken'deki 'demek' anlamı, öyle zayıflamış olabiliyor ki bu ifade, bir sözün başında 'bu sırada, bunun üzerine, işler bu hâlde iken' anlamlarını veren zarflık bir deyim gibi bol bol kullanılıyor.

Örn.: *Derken bu zat vefât etmiş* (FAİK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 230. s.; krş. aynı eser, 177 ve 272. s.).

Tilkiniñ birisi bir keçi ile arkadaş olup ötede beride gezerlerken bir gün kıca bir ovada susuz halırır. Şurası burası derken¹⁴⁵¹ bir adam boyundan derince bir çoban kıyusu bulurır. Nasılsa ikiside aşağı enip eyice su içerler. Sonra çıkmak isterler. Bir türlü çıkamazlar. Derken ayyar tilki bir kurnazlık düşünerek... (RİFAT BEY).

Bu ibarede *derken* zarf-fiilinin iki açık nitelikli kullanışı geçmektedir; burada *gezerlerken* kipine de dikkat edile..

1360. *İken* kipi üzerine görüşler – Ek fiilinin bu kipi öteki lehçelerde *ârkan* (§ 1352, hatırlatma), *âkân*, *ihân* hatta *âрки* (*ârgin?*) ve *ârki* (*ârgi?*) (bk. daha ötelerde § 1361, 3.) biçimlerinde görülüyor.

Osmanlıcada olduğu gibi bu, bazen bir basit fiil (= *i-*, *o/-* fiili) bazen bir yardımcı fiildir; şu fark ile ki Osmanlıcada o, zarf-fiil görevine muhtaç kalmıştır.

Öteki Türk lehçelerinde basit fiil olarak kendisindeki *-ken* (*-kân* § 701) ekine özel olan bütün kullanışlar onda da bulunur; yani

a) *Ad* (iş adı) olarak kullanış.

Örn.: *Kim âkânimni kimsânâ aytma* "Kim idigim (olduğum)u kimseye söyleme."^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII, Kırım lehçesi, 45. s., I, 3).

Bu iş adı kendisine elverişli ekler alarak bu defa zarf-fiillik deyim görevini de görebiliyordu:

Örn.: *Mân on üç yaşında âkândâ* (bulunma hâli) (aynı eser, 12. s., I, 10–11).

¹⁴⁵¹ Bazen bu ifadeye tekrarlı *ha* ünlemi da katılır. (§ 1023 ve aşağısı).

Krş. *ha* şurası *ha* burası *derken* *saray*ı bulur (GIESE, *Ant. Türk*, 22. s.)^{AUE}.

Krş. *bir* aşağı *bir* yukarı *derken*.

Örn.: *Herif de eşeğe binip bir aşağı bir yukarı derken birden bire göz önünden kaybolur*.^{AUE} (FAİK REŞAD, *Küll. Let.*, 553. s.).

Aşağıdaki ibarede de buna benzer bir örnek vardır; fakat bundaki *derken* kipi, kısmen kendi fiili niteliğini muhafaza etmiş bulunuyor:

Örn.: *İpekçiyi içeriye alırlar, şuna bakalım, şuna bakalım derken akşam olur* (RADLOFF, *Prob.* VIII (KÜNOS), 194. s., I, 11 aşağıdan).^{JD}

b) Sıfat (sıfat-fiil) olarak kullanış.

Örn.: *Anaw (hālā) tirik ākân Xırsızın ıçıardı ondan.* “O (vakta kadar sağ (diri) olan hırsız ıçıardı oradan.”^{AUE} (aynı eser, 14. s., I, 14).

Bu kavram öteki lehçelerde de rastlanılan zarf-fiil görevindeki kullanışa en yakın görünüyor.

Örn.: *Yatur ākân ıapu ıaııldı* (aynı eser, 19. s., I, 19);

Oı kelür ārkân kördüm^{AUE} (*Divanü Lugatı't-Türk*, I, 99 (*ārkân* veya *ārgân?*) = (yani ...*hālinde*^{AUE}).

İkân kelimesi, bilindiği gibi Osmanlıcanın zaman bakımından ikizli bir kavramı olan *imişim* kipiyle (§ 556) anlamdaş olarak, rivayet birleşik zaman bir anlamı içinde bulunduran kişili bir kip olarak da kullanılır (krş. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 57. s. § 23 hatırlatırna). Bu kip Yarkand lehçesinde (RAQUETTE, *Eastern Türkî*, lesson XXXI, 5)¹⁴⁵² şu yolla çekimlenir:

ikānmān, ikānsān, ikān,

ikānmız, ikānsız, ikānlār.

Örn.: *Buruñ waııtta bir fuıarā war ākân önce zamada bir fuıare vardı.*^{AUE} (RADLOFF, *söylenen eser*, 18. s., I, 10);

Bir yaışı şî ākân dāp onu içār bir güzel şey diye onu içēr.^{AUE} (aynı eser, 11. s., I, 6 aşağıdan);

Bir çoñ padişā bar ikān bir azametli padişah var ıdı.^{AUE};

Şımaııda egerçi buruñ şehirlār bar ikāndür^{AUE} “Kuzeyinde her ne kadar daha önce-den şehirler vardır.” (BEVERIDGE, *Bābur-nāma*, I. yap., I, 5).

ikān kelimesi farklı lehçelerde yardımcı fiil olarak Osmanlıcadaki *imiş*'in oynadığı görevi üstlenir ve Osmanlıcanın rivayet dediği kiplere benzeyen birleşik kipler verir (bk. § 656). Krş. RAQUETTE, *Lesson XXXIV*, I, XXXVII, 4 vs..; HARTMANN, *Çağatayca* § 23, 27 (24, 31 ve 37. s., MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, I, 57. s. (10 ve 11). II. 56. s. ve aşağısı.

Örn.: *Mında bāwlā bāwlā* (osm. böyle) *bir kıız war, hār kündā kālgān tilāncığā bir kūrāk altın wārā ākân.* “Burada böyle böyle bir kız var, her gün gelen dilenciye bir kürek altın verir imiş.”^{AUE} (RADLOFF, *Proben VII – Kırım lehçesi* – 5. s., I, 8 aşağıdan);

otura ākānlār ‘oturur imişler’ (aynı eser, 9. s., I, 12).

¹⁴⁵² *ikān* kipi aslında *imiş* kipine: *ikān mişmān* biçiminde birleşebilir (RAQUETTE, *adı geçen eser*, Lesson XXXI, 7; RAQUETTE, rivayet birleşik zaman yerine *pre-sumptive form*; yani zan, ihtimal kipi tabirini kullanıyor.).^{JD}

Zaman dusturu birle içkü (gü?)lärde hoşuqlarını yahsı aytur ikândür. “Zamane yöntemi üzere içkili âlemlerde (işrete dair) şarkıları güzel söyler imiş.”^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 13. yap, I, 7; PAVET de COURTEILLE tercümesi, 27. s., 3.).

1361. *ikân* kipi bir de şüphelik (rivayet) ve soruluk tek başına bir edat veya *mi* (*mu*) ve *ne* gibi başka soru edatları pekiştirme edatı olarak kullanılır. Bu kavram *ikân* kelimesinin *şüphelik* (rivayet) birleşik zaman bir kişili kip olarak kullanılmasından çıkmış bulunuyor.

Eski Osmanlıcada ve Osmanlıcanın bazı lehçelerinde de var olan bu çeşit edat, çok çeşitli biçimlerle görünmektedir:

1. *ikân*, *âkân* -*kân* ve -*kin* (krş. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, I, 61. s., 2. hatırlatma, PAVET de COURTEILLE *اىكىن* kelimesi altında, VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 65. s.).

Örn.: *Bu ne iken?* “Bu ne acaba?”^{AUE} (GIESE, *Anatol. Türk.*, 28. s., I, 6);

Bu mâşoğumnu haydın taparmin ikân “O maşukumu nerde bulurum acaba?”^{AUE} (RADLOFF, *Proben VI – Tarançı lehçesi –91. s., I, 17*);

Mâniñ gibi xayratlı (veya *bir xayratçı*) *kul warmıkân* (veya *warm’âkân*) “Benim gibi hayratı veya hayratçı kul var mı acaba”^{AUE} (aynı eser, VI – Kırım lehçesi – 5. s., I, 4 ve 6. s., I, 13);

Çıksalar boğur mıkın “Çıksanız olur mu acaba?”^{AUE} (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 325. s.).

Krş. ALEKEIEF *sartça konuşma el kitabı* (Rusça) 7, 87. s. ve çeşitli yerlerinde şu beyitteki sözleri: *sizdâ ... yuğmuğın* “Sizde ... yok mu acaba?”^{AUE}; yine krş. BEVERIDGE, *Bâbur-nâma* (ILMINSKI), 116 ve 281. s.

2. *ârkân* (veya *ârgân?*) ve *ârkın* (veya *ârgin?*) Bk. PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügati*, 104. s. kelimelerine ki yalnız ikincisi için örnek vermiştir.¹⁴⁵³ Krş. ALI ŞİR

¹⁴⁵³ Bu iki kipin var oluşu -*kin* ve -*kân* (krş. § 866) ekleri arasında akrabalık olduğu hakkındaki varsayımı teyid etmektedir.^{JD}

Gerek § 1343’e ait tablodaki ve gerek bunlarla yalnız şeklen ilgili görünen ve bazı Anadolu lehçelerinde varlığı tespit edilen bir *ken* kelimesi daha vardır. Anlamca bunlarla hiçbir münasebet göstermiyor. *Kendi* kelimesinin ilk hecesindeki madde ile de benzerliği olan bu *ken*, yalnız yalın hâlinde kullanılmayıp halk dilinde (Antakya’da) *o* zamiri anlamında çekimli halleriyle de kullanılmaktadır:

Getir keni (onu): *şöyle kene* (ona); *bin belen* (belâyı) *vere kene* (ona); *kende* (onda) *gördüm*; *kenden* (ondan) *aldım*; *kenin* (onun) *defterinden aldım*; *kenler* (onlar) *söyledi*. Bunun *kim* kelimesiyle de ilgisi olabilir; Ykl. Yakutça *kini*= o; çokluğu: *kiniler*, *kinner* (onlar) ve Yu-

NEVAL, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 24. s., I, 9. 10 ve 18: ارکین kelimesinin rivayet edatı olarak kullanıldığına dair örnekleri yine krş. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 49. s.

3. *ârki* (veya *ârgi*)?¹⁴⁵⁴

Örn.: *O! kelir mü ârki?* “O gelir mi acaba?” (*Divanü Lugatî't-Türk*, I, 116. s. ارکی kelimesi altında; yani şüphelik edattır ki soru makamında kullanılır.).

Saňa zahmet tægâr ârki? “Sana zahmet olur (mu) acaba?”^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratu'l Evliya*, Uygur harfli, 101. yap., I, 10; krş. PAVET de COURTEILLE'in bir notunu, aynı eser, 38. s. ki *bu âlim orada* kelimesini kelimesine yaklaştırıyor.).

Bu kuşnîñ kôzi kôrmâz yâmâk kıyadın tapar ârki. “Bu kuşun gözü görmez yemek nereden bulur acaba?”^{AUE} (aynı eser, 157. yap., I, 10); yukarıda bahsedilen dipnotta yanlışlıkla kaydedildiği üzere 257 r° değil krş. daha yukarıda Tarançı lehçesindeki pek benzeyen örneği.¹⁴⁵⁵

4. Eski Osmanlıcada *-ki*, *iki*.

Örn.: *Bu ne(y)iki didi.* “Bu ne acaba dedi?”^{AUE} (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 56. s., I, 6).

Krş. yukarıda *bu ne iken* ifadesini.¹⁴⁵⁶

nanca *kinos*, ya *ekinos* (o).^{AUE}

Lehçemizde bu, öteki ek fiili türemişlerinde olduğu gibi aşınmış olarak kullanılır: ‘Bilmem o gelir mi ki’ anlamında, bk. aşağıda 4. Eski Osmanlıcada *iki*, *-ki*.^{AUE}

¹⁴⁵⁵ *Ârkin* ve *ârki* kelimelerine *Kutadgu Bilig*'den RADLOFF'un sözlüğünde (I. 786. s.) bahsedilen ibarelerde de rastlanıyor. RADLOFF bunu *ârk* kelimesine yaklaştırdığı için *ârgin* kelimesi altında ve yanlış olarak *bo! bo! ihtiyari* olarak anlamıyla veriyor. RADLOFF, *Kutadgu Bilig* baskısında, Kahire nüshasında verilen okunuşunu yanlış yere reddetmiş (48, 22) ve anlaşılmasa dediği *ârkın* kelimesi yerine *ârđi* kipini koymuştur.

Ârkin yerindeki *ârki* kelimesinde sondaki *n*'nin düşümüne gelince, bu Konya lehçesinde *-ken* yerine *-ke* oluşa uyumlu görünüyor (bk. daha yukarıda § 1352, dipnot); bu, *-kân*, *-kâ* ve *-kay* eklerinin aynı kökten geldikleri hakkındaki teorinin lehine şahid edilebilecek bir delil olabilir; ama doğrusu, bu teori kesinlikle desteklenmek için daha sağlam delillere muhtaçtır (krş. § 1343, I, 2 dipnot).^{JD}

¹⁴⁵⁶ GIESE (28. s.), örneğin *demişler ki* yerine *demişlerkin* (27. s.), *yoymuşkûn* (29. s., I. 16 aşağıdan) ve *demişken* (30. s., I. 14 aşağıdan) kelimelerinde aynı lehçede bazen (bağlaç) *ki* yerine *-kin*, *-kûn* ve *-ken* kullanıldığına dayanarak verdiği *ne iken* ifadesini bağlaç *-ki*'li olmak üzere *ne ki* biçiminde yanlış açıklıyor. Halbuki doğru olan bunun aksidir: *ne ki*, *ne iken*'den geliyor.

Birleşik *ki* eki de (§ 284) şüphesiz *ikân*'den geliyor; çünkü bu, bildiği üzere *i-* fiilinin hakiki bir zarf-fiiline denktir (§ 292). Hatta *ikân*'le *+ki* arasında bir yaklaşım olabileceğini düşünmeden önce ona bu fiilin kipleri arasında bk. § 564 bir yer ayırmağa bizi, sevk eden de budur. Aynı yaklaşım lehinde başka bir delil de var o da *-daş* eki bir tarafa dur-

RAQUETTE tarafından (adı geçen eser, Lesson XXXIII, 7'de) kaydedilen *mi+ikân* yerindeki *mekî* idgamlı biçiminde aynı kip bulunmaktadır: *Pu'lı ba(r) miki?* "Parası var mı ki?"

Yine krş. Osmanlıcadaki bir lehçede buna benzer bir idgamı: *m'o'la ki* (*o'la*- fiilinin istek kipiyle) *mi + o'la* yerindedir:

Çerkes xanım duydum'o'la 'duydu mu ola' (Maraş'ta derlenmiş *xozan oy'lu üstüne* beyitler).

7. -*diyim halde*'li zarflık deyim

1362. Çoğu zaman *-(i) ken*'li birleşik zarf-fiil yerinde:

$$\begin{array}{l} -di\dot{y} \quad \left\{ \begin{array}{l} im \dots i\ddot{n} \dots i \\ imiz \dots i\ddot{n}iz \dots leri \end{array} \right\} \\ -du\dot{y} \quad \left\{ \begin{array}{l} um \dots u\ddot{n} \dots u \\ umuz \dots u\ddot{n}uz \dots ları \end{array} \right\} \end{array} \quad \text{\textit{halde}}^{1457}$$

biçimindeki zarf-fiil deyimleri kullanılır. Bunlar 'kendilerinin ardınca iyelik ekleri gelen *-dik-* (*-duğ-*)'ten ibaret ve fiilden türemiş ada ait bir kipten sonra, olgu ve durum anlamlı *hal* kelimesinin bulunma hâline gelmesiyle yapılmıştır.

İyelik eki, zarf-fiillik deyim (söylenik veya gizlenik) öznesinde iyelik üçüncü

sun, *-ken* ve *-ki*'nin Osmanlıcada ünlü uyumu kuralından kaçan yegâne ekler olmasıdır (krş. § 146, 1.).

Son olarak şunu da belirtelim, Uygurcada "Nasıl?" demek olan *nâgû(n)* kelimesindeki *-gû* veya *-gün* eki kökünün tam tamına bilinmesi – ki bu mesele bundan önceki dipnotun sonunda bahsi geçen mesele ile bağlı görünüyor – faydalı olur.

RADLOFF (Dict., III, 674) bunun, hep birdenlik sayı adlarında, örneğin: *ikâgû* (iki âgû), *uçâgû* vs. 'ikisi beraber, üçü bir olarak' (krş. § 323, 1. dipnot) gibi kelimelerde bulunan *-âgû* veya *âgûn* (n'nin birinde düştüğüne dikkat) eki olduğuna inanıyor. Lâkin insana bu ekin *ikân* ekleriyle uyumlu bir yayılıştan ileri gelmiş olacağı gibi bir düşünce de geliyor.

Bu *nâgû* kelimesi karayım (Kırım'da yaşayan ve Musa dininde olan Karayit Türkleri^{AUE}) Türkçesinde *nâginçâ* ve *nâginçâk* (= *nâgintsâk*; yani *-iceyede*: RADLOFF, Dict., III, 673) biçimindeki bağlaçlık tabir ile kıyaslanabilir. Bunu Eski Osmanlıcadaki "Nasıl?" anlamında neyince (VAMBERY, AO, 196. s., aşağıdan ile de yaklaştırmalı. Besbelli ki *-ginçe* ögesinin '... +IncAyAdek, ... +IncAyA kadar' anlamlı zarf-fiiller olarak kullanılan *-kinçA*, *-kânçâ*, *-gûçe* ekleriyle de hısımlığı vardır (krş. § 1396'ya ait tablo).^{JD}

¹⁴⁵⁷ Yazar metinde yalnız *-diğ'*lilerin birinci ikinci üçüncü teklik kişilerini vermiştir, ötekiler tarafımızdan ilave edilmiştir.^{AUE}

kişi zamiri görevini görür (bu hususta bk. § 790):

sevdiyim	hâlde
sevdiyiñ	
sevdiyi	

Aynıyla:

uyuduğum	hâlde
uyuduğuñ	
uyuduğu	

o₁duğum hâlde vs.¹⁴⁵⁸

1363. Bu zarf-fiillik deyim, birleşik zarf-fiil iken'le aynı anlamdadır. Ayrıntı için bk. 1353 ve aşağısı paragraflarına; biz burada ancak örnekler vermekle yetiniyoruz.

1. Şimdiki zaman durumuyla katmerleşmiş bir zaman durumu;

a) Ana fiil kipiyle aynı özneye sahip olan zarf-fiillik deyim

Örn.: *İki köylü rum metropolidliyiñe hitâben yazılan bir kaad-ı hâmil oldukları hâlde Selâniye kitdiler;*

Sekizyüzaltmışuc seferinde ordu-ı osmani yüzelli:biñ kişiden mürekkeb ve üçyüz topa mâlik olduğu hâlde Belgradı muhasara etdi (AHMET RASIM, Osmanlı Tarihi, 134. s.);

Ahmed dudaklarında tebessümü istihza olduğu hâlde başını salladı (MURAD BEY);

Şa'bân-ı şerifin yirmiüçüncü günü sadrâz'am ve şeyhülisâm hazır oldukları hâlde Vâlîde cami'î civarında bir 'imâret binasına vaz'î esâs olundu (AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, 1. baskı, IV, 134. s.) – Türkçede bu en presence karşılığı olarak söylenen ifade tarzı hazır oldukları hâlde^{AUE} sık sık kullanılır.

1364. b) Zarf-fiillik deyimim tek başına bir öznesi olur.

Örn.: *kömürçü evine giren yüzü kara olduğu hâlde çıkar* (yüzü kara olmak).

1365. 2. Şimdiki zaman (Anlamca zıtlık veya uymazlık).

a) Özne ortak olur.

Örn.: *Londrada en büyük aşâb-ı servet, seksen yaşında olduğu hâlde yine mağazasına gider, akşamlara kadar aylıklı hizmetkâr gibi işiyle iştiğâl eder* (BULGURLUZADE RIZA, Müntahabat-ı Beday-i Edebiye).

¹⁴⁵⁸ Yazar metinde ince ahenklilerin birinci ikinci üçüncü teklik kişilerini, kalın ahenklilerin ise yalnızca birinci ikinci teklik kişilerini vermiştir; o₁duğum hâlde'den başka kişileri vermemiştir.^{AUE}

1366. Özne tek başına olur.

Örn.: *Hikāye-i vücubiniñ müsbet suret-i mazīde yapılması icāb etdiyi hâlde yapılmamış, menfi sureti ise yapılmaması icāb etdiyi hâlde yapılmış bir işi ifāde için kullanılır* (HÜSEYİN CAHİD, Dilbilgisi);

Bizim feodalite ile Avrupa feodalitesi beynindeki fark-ı azim şundan mütevellid idi ki bizde en büyük dirlikler olan hâsslar mansıb ile kâyim olduğu hâlde Avrupada evlâdiyet şartiile ümerāya verilmiş idi. Birde bizde dirliklerin kâffe-i merâtibi berât-ı hümayûn ile taraf-ı pâdişâhiden ʿtâ-u tevcih olunduğu hâlde Avrupada hâss sâhibleri zeʿâmetleri ve zuʿamâ tımarları ve helümme cerren biâ istizân istediklerine tevcih ederler idi (ABDURRAHMAN ŞEREF, Osmanlı Devleti Tarihi, I, 307. s.).

1367. -dlğl hâlde zarf-fiil deyimi, -iken zarf-fiiliyle ortak kullanışlarından başka çoğu zaman, ana eyleme şart görevini gören yan bir eylemi bildirir. Böyle bir durumda kişili bir şart veya varsayım ve tahmin kipi ile aynı anlamda olur (bk. § 1210 ve aşağısı).

Örn.: Sultan Süleyman Rodos şevâlyeleri reyisi Vilyere kaʿfeyi teslim etdiyi hâlde şevâlyelerin hürriyet-ü mallarına dokunulmayacağını müʿcîr haber gönderdiise(de) cevâb-ı redd verildi (AHMET RASİM, Osmanlı Tarihi, 211. s.).

1368. Aynı (şart veya varsayım ve tahmin bildirir) anlamda -dlğl takdirde (veya suretde) biçimindeki zarf-fiil deyimleri kullanılır. Bunlar hâl kelimesi yerine Fransızca *cas*, *eventualite*, *suppoaiton*, *appreciation*¹⁴⁵⁹ demek olan tahtir veya maniere, faʿon demek olan suret kelimelerini getirmekle yapılır.

Örn.: Anleri (onları) ifāya teşebbüs etdiyim tahtirde sizin muʿâvenetzînden emîn ola bilirmiyim? (MIZANCI MEHMED MURAD, Turfanda mı Yoksa Turfa mı?, 107. s.);

Farisi terkib-i vasfilderde sıfat ile ismiñ her ikisinde ʿarabi olduğu tahtirde araalarında mütâbeķat lâzimidir (HÜSEYİN CAHİD, Sarf-ü Nahiv, 62. s.).

Hükümet-i vâhîde daħilinde bulunan aķvâm-ı mühtelifetü-ļ elsine bir birlerinin li-sanlarına ʿârif olmadıkları suretde her neķadar mütteħidet-ül mille olşalar bile beyinlerinde bu cihetle vahşet-ü münâferetin kıyâm-ı umurutabʿiyedendir (ABDURRAHMAN FEVZİ

¹⁴⁵⁹ Krş. şu tabirleri:

ʿaksi tahtirde;

ʿâlâ kiley-üt tahtireyn ʿher iki hâlde deʿ;

ıycâbı (lüzûmu) tahtirinde.

Şuna dikkat edilmeli ki (iyelik eki?) tahtirde kelimesi hakiki bir edat olmaya meyil göstermektedir: lüzûmu tahtirde gibi.

Sûretde kelimesi de böyle bir durumdadır (krş. § 1465).^{JD}

EFENDİ, *Mikyâsü'l-lisân Kıstasü'l Beyân*'ın girişi).

Aşağıdaki örnekte aynı zamanda *-dlğl tahtirde* ve *-dlğl suretde* deyimleri kullanılmış bulunuyor:

Örn.: *Cezâyir-i garb ocağları ... taraflarından Nemçe sefâ'inine ta'arruz olunmamak ve ta'arruz vukû'a geldiği tahtirde redd ve tazmin olunmak ve olunmaz ise vâkî olan hasârın kıymet-i vukû'u gününden altı aya kadar Devlet-i 'Alîyye hazinesinden verilmek ve verilmediği sûretde memâlik-i Devlet-i 'Alîyye'de Nemçelüye muhâbele bi-l'misil icrâsı câ'iz olmak şurûtu bundan âkdem beyân olunduğu vechile nizâma rabt olunub.*^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 3. baskı, II, 264 aşağıdan).

Hatırlatma –*Tahtirde* (bulunma hâl ekli) yerine bazen *tahtirce* (göreceli hâlinde) kelimesi kullanılır.

Örn.: *Bunlar bu def'a te'dib olunmadıkları tahtirce konsoloslarının iktâmet eyledikleri sâ'ir bîlâda sirâyet eder*^{AUE} (aynı eser, 306);

Qırımın istihlâsı irâde buyurulduğu tahtirce evvelâ külli yetli donanmayı hümâyûn ile YeniKale boğazı tutulup Azağ denizinden KaraDenize Rusya donanmasının mürûru külliyyen men' olunmak lâzım. Zirâ burası sedd-ü bend olunmadığı tahtirce Qırımın bir tarafına yanaşılıpda haraya 'asker çıkarılırsa verâdan Rusya donanması gelip sefâ'inimizi ihrâk edipde bizi, hasr-ü tazyik eder (aynı eser, 48-49 Ali Paşanın Mektubu)

1369. Şimdiki zaman zarf-fiilleri kurasının özeti – *-ArAk*'lı zarf-fiil veya bağli (bağlaşık) zarf-fiil – *olmak* üzere zarf-fiillik deyrini ve ardınca ile getirilen Arapça eylem (fiil adı) adlarından yapılmış başka zarf-fiil deyimleri gibi – alelade biçimde bir hâl veya bir tarz durumu ifade eder.

Tekrarlı *-A*'lı zarf-fiillerde böyledir; yalnız şu farkla ki bu ondan daha kuvvetlidir. Bir ulaştırma kipi olan *-Ip*'lı zarf-fiil veya düzendeşlik zarf-fiili, şimdiki zaman geçici olarak ifade edebilir.

iken'li birleşik zarf-fiil ve *-diyim halde*'li zarf-fiillik deyim, aynı zamanda bir hâl ve zaman durumunu ifade eder; çünkü *-ArAk*'lı zarf-fiil yalnızca bir eylemin başka bir eyleme refakat ettiğini bildirir; hâlbuki *iken*'li zarf-fiil bir eylemin ana eylemin devamı sırasında gerçekleştirildiğini ısrarla bildirir:

Bu fark başka bir farkın ortaya çıkmasına sebep olur. Bu *iken* zarf-fiilinin ana eyleme bir uygunsuzluk gibi gelen zıt bir eylemi de ifade edebilmesidir.

III. Zaman zarf-fiilleri ve zarf-fiil deyimleri

1370. Zaman zarf-fiillerini¹⁴⁶⁰ meydana getirmeğe yarayan eklerin sayısı çok olup belli başlıları şunlardır:

- <i>dlktA</i> ,	- <i>IncAyA</i> kadar,	{ - <i>mAdAn</i> (önce) veya - <i>mAzdAn</i> (önce).
- <i>DlkçA</i> ,	- <i>A/I</i> ,	
- <i>IncA</i>	- <i>dlktAn</i> sonra,	

1. hatırlatma – Bu kiplerin çoğu esasta kendilerinden sonra hâl eklerinden biri getirilmiş olan fiil adıdır.

-*DlkdA*, -*DlkçA* ve -*DlktAn* sonra biçimlerdeki -*Dlk* eki, -*kân* ekine (krş. § 701) benzer olup bu ek öteki Türk dillerinde de (-*kändä*, -*kânçä* ve -*kändin* son biçiminde) aynı kullanıştadır.

Bir de -*kân* eki halk Osmanlıcasında ve farklı taşra lehçelerinde de -*An* biçiminde izler bırakmıştır (Bilindiği üzere edebiyat dilinde bu, yalnızca sıfat-fiil olarak kullanılır.¹⁴⁶¹).

-*IncA* eki içinde, -*kân* ekiyle yakın olan (daha fazla ayrıntı için bk. § 1393 -*birkin* eki var.

Yine -*A/I* ekinin kökeni için bk. § 1343.

2. hatırlatma – -*DlkçA* ve -*IncA*’lı zarf-fiillerdeki +*CA* eki, lehçelerde +*cek* ve +*cen* biçimleriyle de görülmektedir. Bunlar -*çeñ* kökenli edata (bk. § 918, 1. dipnot) ve +*ces*, +*cez* (krş. § 928) biçiminde uzatmalı biçime bağlı bulunmaktadır (krş. § 1384).

1. -*DlktA*’lı zarf-fiil veya zaman zarf-fiili

1371. -*DlktA*’lı zarf-fiil ana eylemin olup bittiği zamanı¹⁴⁶² bildiren bir yan eylemi ifade eder.

¹⁴⁶⁰ Bilindiği üzere zaman kavramı zaten nitelik zarf-fiillerinde (ve başlıca.....zarf-fiilinde) görülmektedir.^{JD}

Burada noktalarla boş bırakılan yerler metnin baskısında çıkmamış olanlardır.^{AUE}
¹⁴⁶¹ -*kân* ekini Osmanlıcadan -*Dlk* eklerinin sürüp götürmüş olmasından, bunun daha sonralık bir edat olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Hele, belirsiz ve belirli geçmiş zaman gövdesi olan ve -*Dl*’nin daha önceleri Orhon kitabelerinde var olduğu sabit ve tasdik edilmiş bulunan -*Dlk*’tan geldiği göz önünde tutulursa bilakis bu ondan çok eski görünüyor (krş. § 653).^{JD}

¹⁴⁶² Ana eylemin olup bittiği zamanı bildiren *iken*’li zarf-fiilden farklı olarak başka bir tabir ile söyleyelim. *iken*’li zarf-fiil – zaman görevini gördüğü takdirde – ancak *devamlı* eylemler bildirir; -*DlkdA*’lı zarf-fiil ise özellikle yan ve bir anlık eylemler ifade eder.^{JD}

Bu zarf-fiilin tek başına bir öznesi olabilir.

Esasına bakılırsa bu, iyelik eki bir iş adı gibi kullanılan (bk. § 715) fiilden yapıma -DİK'lı bir ada ait biçimin bulunma hâlidir.

Örn.: *Kazā geldikde dāniş gözū kōr olur* (krş. daha ileride § 1391).

Yeniçeri ağası harba gittikde önünde yeniçeri ocağına mahsûs tuğ ile beyaz bir bayrak çekilip gerisinden dört edek at götürülürdü (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 294. s.);

Gedik Ahmed Paşa İtalya sâhillerinde Otrantayı zabt etdikte güzel bir kâl'e inşâ ettirmişidi. Mü'eşheren İtalyalılar kâl'e-i mezkûreye desires olduğda tarz-ı inşâsına hayrân oldular (aynı eser, 339. s.).

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada -DİkA biçimi bazen her kelimesiyle beraber bulunduğu zaman 'her defa, işde' anlamını verirdi.

Örn.: *Resûlullah 'aleyhisselâm her yemek yidikte parmağın yalardı.*^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risâle-i Birgivi*, 50. s.).

Şimdiki Osmanlıcada aynı anlamda -DİkÇA eki kullanılır (krş. § 1380).

1372. -dikde biçimi yerine Anadolu lehçelerinde ve Azericede çoğu zaman -ende biçimi bulunur (Maraş'ta derlenmiş Köroğlu Türküsünden).

Örn.: *Bir yiyit silkinip ata binende,*

Derelerde boz gurtlara ün olur (Kitâb-ı Dede Korkut, 27. s.);

Qaranşu ahşam olanda vaf vaf üren,

Acı ayran tøkülende çap çap içen.^{AUE}

*vaf vaf*¹⁴⁶³, *olanda, çap çap*¹⁴⁶⁴, *tøkülende* (Osmanlıcaya göre *døkülende*) *ayran; vaf vaf üren;* krş. RADLOFF, I, 1825 (=Osmanlıcada: *ürüyen*);

Oquyanda veya taqrîr idende müstemi-i istibâha salmayasın^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, *Temsilât*, III. s.).

-AndA biçimi¹⁴⁶⁵ anlam bakımından tam tamına -DİkdA biçimine denktir (krş. § 1370) öteki lehçelerde -kAndA biçimine karşılıktır.

Örn.: *Xoş vaqdı* (veya *vaqtı?*) *ol kişiniñ kim tañ bilâ qopqanda aç bolqay* (*bolqay*) *kâçâ yatqanda aç yatqay* "İyi günü (= bahtı olur) o kişiniñ ki sabahleyin qalqıtıqta aç

¹⁴⁶³ Şimdi *hav hav* dediğimiz.^{AUE}

¹⁴⁶⁴ Şap şap ederek, şapırdatarak.

¹⁴⁶⁵ Bu biçimi, ad olarak kullanılan -An sıfat-fiilinin bulunma hâliyle *geçende* de olduğu gibi karıştırmamalı.

Bu kelimesi kelimesine 'son geçmiş günler de' anlamındadır.^{JD}

bulunur, gece(leyin) yatdıķta aç yatar."^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezķiratü'l Evliya*, 105. yap., 1 ve 2; PAVET de COURTEILLE tercümesi, 43. s.);

Min Buķārâ ve Semerķandnı alğanda^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 11. yap., I, 7);

On yaşığa yitkândâ^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târih-i Mülûk-i Acem.*, 74. s.);

Atası atını Temucin koydı ķan kâtârķandâ "Han olarak tahta yükselttiklerinde Cengiz (diye) lâkab koydılar."^{AUE} (EBÛLGAZİ, 41. s.).

-kAndA biçimi de zaman zarf-fiil deyimleri yapmak üzere farklı fiil adlarını bulunma hâline koymaktan ibaret olan daha genel bir oluşumun özel bir hâlidir.

Böyle Osmanlıcada yalnız sıfat-fiil ve kişili kip gövdesi¹⁴⁶⁶olarak kullanılan -ir (-âr) biçimi bulunma hâline konmuş bulunuyor.

Örn.: Şim'onnu axirat yârigâ koyarda oĭ bitigni iligigâ bârdılâr. "Şem'unu ahiret"¹⁴⁶⁷ yerine koydukta o yazıyı eline verdiler."^{AUE} (T. E., 50. s., I, 14);

ķa'baya barurda 'Ka'beye vardıkta' (aynı eser, 89. s., I, 4);

Bir kişi kôrmâstâ yırayrak beribaĭeni.¹⁴⁶⁸ "Bizi hiç bir kimse görmez iken daha uzak gitmiş olalım?"^{AUE} (*Yedi Uyurlar*, 228. s.).

-kâlâh ekiyle (krş. § 1343, 4.) meydana getirilmiş buna benzer bir ifade örneği de Altayca dil bilgisi § 337'de bulunuyor (yine bk. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 53. s. § 15.).

2. -DIktA'lı zarf-fiille anlamdaş zarf-fiil ekleri

1373. -DIktA'lı zarf-fiil eklerinin yerine şu zarf-fiil ekleri kullanılabilir.

a) İyelik eki almış fiil adlarının bulunma hâliyle meydana getirilenler.

Başlıcası -DIK'lı iş adı böyle bir oluşumda bulunabilmektedir. Böylece elde edilen zarf-fiillik deyim şu şimdi irdelediğimiz zarf-fiilden ancak örneğin:

sevdiyimde;

sevdiyinde

biçiminde deĭişir olmasıyla farklı bulunmaktadır (§ 1383, 4. hatırlatma ve 1469).

Örn.: *Bir gün matba'aya ĭeldiyimde* hiy'et-i tahrîriyeyi mühimm bir baĭsla meşğul ĭördüm (Mehmed Âsım, *Karikatür*, 104. s.);

¹⁴⁶⁶ Bu kipler iken'li zarf-fiil gibi devamlı bir eylem bildirmeye de yarar (krş. § 1371, 2. dip-not).^{JD}

¹⁴⁶⁷ Bu 'öbür dünya' anlamına 'ahiret' deĭil 'en sonunda, âhir, nihayet' anlamında bir zarf gibi kullanılmış olacak.^{AUE}

¹⁴⁶⁸ *Berib* kelimesi belki *barib* 'varıp, varmış'tır; fakat *aleni* kelimesini anlayamadık. Acaba Arapça 'aleni' mi; yoksa Türkçe *âĭleni* 'eĭlenerek, gecikmiş olarak' mı?^{AUE}

Sadr(ı)â'zam'lar harba me'mur o'duklarında serdâr-ı ekrem unvanını alırlardı (AHMET RASİM, *Osmanlı Tarihi*, 72. s.);

Osmanlı pâdişâhları tahte cülûs etdiklerinde bey'at-i umûmiyeden sonra taklîd-i seyf a'ay-ı icrâ edilirki pâdişâhlık i'lânının başlıca merâsiminden dir (aynı eser).

Hatırlatma – Yakutçada bunun aynı olan bir yapılanma vardır: *tâk* (= Osm. *dik*) + iyelik eki + *nâ* (= Osm. *de*); krş. BOHTLINGK § 580 ve 744. öteki lehçelerin bazılarında aynı biçimde kullanılan *-kân* biçimi vardır (krş. § 1370).

Örn.: *Mân kişnâgânimde mâ¹⁴⁶⁹* (Osm. *baña*) *kâkir*. “(At diyor) ben kişnedigimde bana gelir.”^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII, (Kırım), 12. s., I, 9 aşağıdan).

1374. Bazen aynı biçim içinde *-DİK*’lı kip yerine başka iş adları bulunur: *-AcAK*’lı iş adı deyime niyetlik bir anlam verir.

Örn.: *ķamçı alıp vuracağında* ‘kamçı alıp vurmağa davrandığı anda...’
-mA’lı iş adı.

Bu özellikle dolaysız sözden sonra gelen *de-* fiilinin bu türlü iş adıyla birleşmesiyle şöyle olur: *demesinde* ‘dediği gibi’. Bu kullanım, bu fiilin çoğu zaman kullanılan kiplerini mümkün olduğu kadar çeşitlendirmek arzusundan doğmuş olacak.

-İş’li iş adı.

Örn.: *Galebe (ķalaba? Ykl. ķalabalık^{AUE}) divân, her üç ayda ‘askere çıkan ‘ulûfe sebebiile ve yahod bir elçi geldiğinde huzûra ķabul edilişinde ‘aķt edilen divân idi* (AHMED RASİM) (Bu örnek içinde farklı zarf-fiil deyimleri var.).¹⁴⁷⁰

Krş. Buna benzer bir yapılanmayı, RAQUETTE (Lesson XL, I ç)’nin aşağıdaki örnekte;

Çöldin ötüşümde buran ķıķtı “Çölden geçişimde buragan (kasırğa, fırtına) çık-tı.”^{AUE}

1375. b) İyelik eki almış ve ardınca **vaķit* veya **zaman* kelimeleri gelmiş olan fiilden türemiş *-DİK*’lı ve *-AcAK*’lı çekimsiz fiiller.

sevdiyim vaķit (zemân);

seveceyim vaķit (zemân).

Bu örneklerden de anlaşılıyor ki *-DİK*’lı biçim alan zarf-fiillik deyim, bütün zamanlarda geçerlidir; *-AcAK*’lı biçim alan zarf-fiillik deyim ise iki anlamı vardır: 1. *niyetlik* (bütün zamanlarda geçerlidir), 2. *gelecek zaman*.

Bunlardaki iyelik eki, deyimın öznesine iyelik üçüncü kişı zamiri görevini görür. Böylece meydana getirilen *sevdiğim* kipi, *vaķit* (zaman) kelimesinin fiile ait belirtkeni

¹⁴⁶⁹ Lehçelerdeki *bâ* gibi.^{AUE}

¹⁴⁷⁰ Fikrimizce burada *geldiğinde* kelimesinden başka bir zarf-fiillik tabir yok.^{AUE}

(bk. § 746. ve aşağısı) olur ve bu *vaḳit* (zaman) kelimesi ise zarf göreviyle kullanılmış bulunur.

Örn.: *Üç sene evvel mekteb-i mülkiyeden şehadet namesini aldığı vaḳit onu üç yüz elli gurusla dahliye ḫaḫemlerinden birine almışlar idi.*^{AUE} (MEHMED RAUF, *Üç Hikāye*, 6. s.);

Hükümet-i seniyeñiñ boğazları ḫarb zamanında sefāyin-i ticariyeye istediği vaḳit ḫapamak ḫaḫḫ-ı bilā ḫayd-u şart mevcūd idi;

Yeniçeriler ḫazan ḫaldırdıkları zaman ülemayı Orta Cami'e getirderek za'mılarınca şer'en icrāāt ederlerdi (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 300. s.).

Bir adam bir meḫallden diğerk meḫalle gideceği vaḳit pasaport ve mürur tezkeresi almağa mecbūrdur (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*, 378. s.);

ḫedi yavrusunu yeyeceği vaḳit "Sıcana beñzeyor!" dermiş (atasözü).

1376. *Vaḳit* yerine Eski Osmanlıcada bazen *vaḫtın* (=vaḫitta^{AUE}) kelimesine de rastlanırdı.

Örn.: *Allāh-u Te ʿālādan bir nesne istediği vaḫtın ḫayr ise müyesser it yā Rabb diye.*^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, *Risāle-i Birgivi*, 37. s.).

Vaḫtın kelimesinde eski araçlık eki *+In* var (krş. § 401, 1. hatırlatma). Yine bu aynı kelime şu ifadelerde de bulunuyor: *ne vaḫtın* 'ne vakitte' (§ 1017, 2.) ve *oḫ vaḫtın* 'o vakitte' (ROUEN, 1493 yazmaları 45. yap. ve 1552, 42 ve 43. yap.). Krş. Bunun anlamdaşı olan *oḫ ödün* 'o zamanda' (MÜLLER, *Uygurca*, çeşitli yerlerde).

1377. *Vaḳit* veya *zaman* adları yerine (gün; ḡece; *saʿāt; *daḫiḫa; *tāriḫ; ān veya **hengām gibi) anlamca daha açık, daha az basit adlar getirilirse artık bunlar zarf-fiil deyimleri değil, fiile ait bir sıfatı olan bir addan yapılmış ifadeler olur.

Örn.: *Sizi ḡördüyüm gün* ("Hangi gün?" sorusuna cevap olarak da);

Herkes(in) susduğu şu feci' bir hengāmda;

Girid Yunanistāna ilḫāḫ olunduğu daḫiḫada.

vaḳit ve *zaman* kelimelerinin kendileri de bu hâlde bulunabilirler. O zaman belirsizlik sıfatı olan *bir*'le veya çokluk ekiyle birlikte olabilirler.

Örn.: *Vapor olmadığı zaman yelken gemileri işlerdi* (Altın Kitab, 61. s.);

Boğdayın başaklandığı zamana ḫadar ḡeçen müddet (aynı eser, 51. s.);

Hiç umulmadığı bir zemanda;

Tepedelenli Ali Paşa fermanlı olduğu zamanlarda (Tarih-i Lutfi, I, 13. s.) (sürgüne gönderme^{AUE});

Sultan Selim uyumadığı zamanlar kitāb mütala'asiile vaḫit ḡeçirirdi (AHMET RASIM, *Osmanlı Tarihi*). Bu örnekte çokluk eki, eylemin sık sık oluşunu ifade etmeye yarar.

Aşağı örnekte *hîn* kelimesi bulunuyor:

Revân etdüği hinde (Fütüvvet-nâme, 9., 39. yap.).

Hatırlatma – Öteki Türk dillerinde buna benzer deyimlere rastlanır:

Âmdi Ka'bâgâ barur vaqıt tur ur. "İmdi Ka'beye varacak vakıttır."^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkirâtü'l Evliya*, 46. yap., I, 4);

Oļ wa'z aytur (aydur) kündâ. "Onun vaz söylediği (ettiği) günde."^{AUE} (aynı eser, 37. s., I, 4);

Men kilân vaqtıda. "Ben geldiğim vakit (de)."^{AUE} (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 342. s.).

1378. Bununla beraber **esnâ* ve/veya *sıra* gibi adların bulunma durumlarıyla kullanılanlarını içine alanlar, zarf-fiillik deyim olarak sayılabilir.

Bu deyimler şöyle böyle bir müddeti içine alan eylemi gösterirler ve bazen anlamları ile *iken*'li zarf-fiile yaklaşırlar.

Örn.: *Avropa-i garbi aqvâmı ilerilemek sedaşarını her cânibden simâh-ı devletlerine isâl etdikleri sırada biz o yoldaki icrâât-ı devlete musirrane mâni' olurduķ* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 336. s.);

Muhârebe ibtida etdiyi esnâda bizim Anadolu askeri bozuldu (AHMED RASIM, 108. s.).

Sıra kelimesi bazen sıralarda biçiminde çokluk olarak kullanılır.

Daha ileride (§ 1381, hatırlatma) -*mAdlk sıra* biçiminde lehçe deyimleri görülecektir. Bunlar başka bir anlamdadırlar.

1. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *maḥal* kelimesinin bulunma hâlinde de *vaqıt* yerine kullanılıyordu (MENINSKI, *Inst*, 154. s.).

Aynı yapılanma *Bâbur-nâma*'da da bulunuyor.

Örn.: *Semerḫandnı alğan maḥalda.* "Semerkand'ı aldığım vakit (de)."^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 5. yap., I, 4).

2. hatırlatma – Zaman bildiren zarf-fiil deyimlerin bu büyük miktarı görüldü. Bu bölümde *Kitâb-ı Dede Korkut* (11. s.)'un bir ibaresine bakınız ki burada aynı zaman-da kafiyeleli olarak şu kipler de bulunmaktadır: *esdiyinde; okradıkta* (krş. § 851, 3.); *ḫoyulan çağda*¹⁴⁷¹; *deyende*.

3. -DİlçA'lı zarf-fiil veya göreceli zaman zarf-fiili.¹⁴⁷²

1379. -*DİlçA*'lı zarf-fiil de bir zaman zarf-fiilidir; fakat yan eylemle ana eylem arasında daha sıkı bir *münâsebet* ve *alâka*, daha büyük bir dayanışma bildirmek ile -

¹⁴⁷¹ Yazarın arada verdiği bu örnek konuya uygun olmadığı için yerinde değildir.^{AUE}

¹⁴⁷² Türk diltçileri buna *râbıta-i tevḫitiye*; yani çekimlenmesine zaman zarf-fiili derler.^{JD}

DİktA'lı zarf-fiilden ayrılır ve gerçekten *-DİlkA*'lı zarf-fiil (iyelik eki almamış) *-DİK*'lı iş adının *göreceli hâli* (§ 923)dir.

Bu kipin Fransızcadaki farklı karşılıkları daha ileride gösterilmiştir; fakat şimdiden şunu belirtmek gerekir ki bunu *-DİktA*'lı zarf-fiilden ayırt eden anlam farkını Fransızcada her zaman göstermeye gerek yoktur. Çoğu zaman şöyle karşılıklar vermek yeter: *lorsquē...*, *quand...*

Ana eylemle yan eylem arasındaki *nispet* şu üç biçimde görünebilir:

1. Sık sık oluş ilgisi;
2. Devam ve imtidat ilgisi;
3. Dereceli ilerleyiş ilgisi.

1. *-DİlkA*'lı zarf-fiil iki eylem arasında bu eylemler hemzaman olarak tekrarlanmış sayıldıkları zaman bir sık sık oluş alakası ifade edebilir.

Ana eylem, yan eylem miktarınca yenileşip tekrarlanır.

Örn.: *Seferlerde muzafferiyeti 'azîme vâki' olduğça her nefere birer ikişer akçe terekkei verildi* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 296. s.);

*Güldükçe güller açılır*¹⁴⁷³(söylence).

Şu herifi gördükçe fenalaşıyorum (KÖSE KAHYA, 103. s.);

Söyledikçe alef çıkar ağzından (AŞIK GARİB, Maraş'ta derlenen bir türküden).

Yine krş. şu hazır biçilmiş ifadeleri: *îcâb ettikçe, fırsat buldukça*.

Hatırlatma – Bu kavramıyla *-DİlkA* zarf-fiili bazen ***her* kelimesiyle beraber bulunur. O zaman bu, sık sık oluş alakasını kuvvetlendirir.

Örn.: *her geldikçe;*

her arzu olundukça;

Fransız mektebinde Türkçe hocam vazifeme her göz gezdirdikçe "bu hattıñ elifbâsı

¹⁴⁷³ Bu söylence Türk halk masallarında sık sık rastlanan bir hayalden alınmıştır.

Krş. MEHMET TEVFIK, *İstanbulda bir sene*. 1, 19. s.:

kız güldükçe güller açılıp ağladıkça inciler dökülüyormuş.^{AUE}

Yine krş. Mürâdına eremeyen kız (KÜNÖS). VIII. Proben (RADLOFF 186. s.), *filan (veya fağan) yerde bir kız varmış yıkandıkça başından altınlar dökülür güldükçe yena'nda (yanagında) güller açılır, â(ag)ladıkça inciler saçılır*.^{JD}

Buna benzer çok eski bir hayal için bk. (Arthur Lumley DAVIDS, *Gr. Türke*, 198. s.); *Lâkin (Padişah kızının) kuzelliği andag irdikim (öyle idi ki) kuru ağaçga (ağaca) külse yaprak ve takır (ot bitmez) yergâ (yere) bakşa ülen (çayır) bitâr irdi saçın taraa yincü (inci) tökülp (dökülür) ve tākarsa altın kümüş usardı (büyürdü)*.

Yine krş. REFIK HÂLİD'in, *ay peşinde* adlı hikâyesinde böyle bir ibareyi.^{AUE}

başka olacak; ‘acebâ çerkesçe mi?’ derdi (KARAY, Kirpinin Dedikleri, 259. s.).

1380. 2. -DİkçA’lı zarf-fiil iki eylem arasında bir devam ve müddet alakası ifade edebilir. Ana eylem (zamanı), yan eylem (zamanı) kadar devam eder (Fransızca karşılığı *tant que* ...).

Örn.: Dünya durdukça;

Meclis-i meb’usân ve idâre-i meşrûta bu millet bâki olduğca paydârdır (Tanin, 972. nu.);

Tabî’at her birimizin eline bir kemik verir; ‘ömrümüz olduğca iliyini çıkaracağız deye oğraşırız (uğraşırız): işte hayât (CENAP ŞAHABEDDİN, Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri, 331. nu.) ömr ... olduğca hazır biçilmiş bir deyimdir (krş. Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 394. nu., yazmaları, 62. yap., I, 8; krş. daha ilerideki).

Bu kullanış, bir bekleme bir kollama kavramı ile sık sık başka bir anlam rengi alır. Ana eylemin öznesi yan eylemin yerine iş görmek için yan eylem olup bitene kadar kendi durumunda sabit kalır (Fransızca karşılığı, yine olduğu gibi kalır: *tant que* ...).

Örn.: Memleketimizde düşmanın bir neferi bulur:duğca sulh sözünü bile işitmek istemeyiz.

Eski Osmanlıcada zarf-fiile *mâdam ki* (madem ki^{AUE}) bağlacının (§ 1002) ilave edilmesiyle bu anlam kuvvetlendirilebiliyordu; bakınız buna dair bir örneğe (AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet, 3. baskı, II, 106. s., I, 6 – 7).

1381. -DİkçA’lı zarf-fiilin olumsuz veya yeterlilik olumsuz fiil tabanından yapılmış olduğu ve yine olumsuz veya yeterliği olumsuz biçiminde ana bir eylemle beraber bulunduğu her hâlini asıl bu takıma (§ 1380) koymak gerekir. Bunda ana eylemin yokluğu yan eylemin yokluğu müddetince devam etmesi önemlidir (Bu, askıda bırakılmış bir eylem fikrini verir.).

Örn.: İstek olmadıkça ta’âmin dâdı olmaz (atasözü);

Bir recâm var, kabûl edeceyiñi söz vermedikçe, söyleyemem (MİZANCI MEHMET MURAD, Turfanda mı Yoksa Turfa mı?, 109. s.).

Olumsuz fiillerin bu kullanılışı sınırlayışlı bir anlama duyulur derecede yaklaşıyor. Bunda ana eylemin yokluğu yan eylemin yokluğu kadar devam eder, demek yerine yan eylemin yapıldığı zamana kadar devam eder, diyebiliriz.

Olumsuz fiillerden yapılmış oldukları zaman (bk. § 1390) -DİkçA’lı zarf-fiillerle (hudutlanışlı anlamdaki) -İncA’lı zarf-fiillerin anlamdaş olmalarına sebep de budur.

Yine bu sebeple (zarf-fiillere bağlaçlar ilave etmekten çekinilmeyen) Eski Osmanlıcada bazen -mAdİkçA zarf-fiili ile beraber bazen *tâ ki* (§ 999 ve *hatta* gibi sınırlayışlı edatlar kullanılıyordu.

Örn.: *Sen kemā yenbegi (= gereği gibi^{AUE}) bu cevherlerin tesarrufuna mâlik olamazsın tâki haddi bulûga yetişüp başına taç ğeyüp müstakîl olmadıkça^{AUE}* (MEHMED EFENDİ, *Sefâret-nâme*, 41. s.);

İslamboļuñ fethi mümkün olmaz hattâ karadan ğemi yürütmedikçe^{AUE} (DIETERICI, *Crestomathie Ottomone*, 11. s.).

Hatırlatma – Anadolu'da -mAdlkça yerinde -mAdlk sıra biçimi de bulunmaktadır.

Örn.: *Kendim getmedik sıra olmaz*;

İzni olmadık sıra olmaz (GUISE, *Anat.* 41 ve 42. s.).

1382. 3. -DlkçA'lı zarf-fiil derece derece bir ilerleyiş ilgisi bildirdiği zaman, bu dereceli ilerleyiş özellikle yan eylemle veya hem zaman olarak her iki eylemle ifade edildiğine göre iki çeşide ayırmak yerinde olur (Bu iki çeşit arasında her zaman tamamiyle kesin bir ayrım çizgisi çekmek kolay değildir.):

a) Dereceli ilerleyiş özellikle yan eylemlerle ifade edilir:

Örn.: *Çocuğ küçük iken baş ağrıdır, büyüdüğe yürek çarpıntısı olur* (CENAP ŞAHABETTİN, adı geçen eser, 431. nu.);

Çalışdıkça derslerimi pek güzel öğreniyorum (Altın Kitab, 3. s.);

Gitdikçe; gün geçdikçe. Krş. yine aynı anlamda *vardıkça* (MENINSKI, *Inst.* 154. s.).

Örn.: *Bir kıyağılıktan dökülen, döküldükçe köpüren beyaz bir şelâle* (UŞAKLIGİL, *Aşk-ı Memnu*, 124. s.).

b) Dereceli ilerleyiş iki eylemle eş zamanlı ifade edilir. Bu eylemler derece derece ve benzer bir artışa (veya eksilişe) elverişli nitelikte sayılır. Bu yapılanma fiillerinden birinin veya her ikisinin kendiliğince bir artış anlamı olduğu zaman bile kullanılabilir; ana eylem, yan eylem nisbetinde artar (veya eksilir);

Örn.: *Çingâne çoğaldıkça çeri başı ıftihâr eder* (atasözü);

Yaşlandıkça güzelleşmek çınar ağacına mahsusdur (CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb*, *Neşr-i Sulh* ve *Tiryaki Sözleri*, 4. nu.);

Atın ayağı eğer oralara basacak olursa çabalandıkça batar gider (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 4. s.).

1383. Özel durum – Bu zarf-fiilin son olarak irdelediğimiz (§ 1382) zarf-fiille ilişkisi olan bir kullanışı var: -DlkçA'lı zarf-fiil biçimine konulan fiilin hemen ardınca aynı fiilin bir başka kipi bulunur. O zaman artık iki eylem arasında dereceli bir ilerleyiş ilgisi meselesi olamaz; bunda dereceli bir artış (veya eksiliş) hâlinde tek ve aynı bir eylem vardır.

Bazen de dereceli ilerleyiş fikri ortadan kalkar ve bu ifadeler yalnızca bir eylemin

abartılmasını bildirir (Fransızca karşılığı *beaucoup considérablement, énormément* 'çok, hatırı sayılır derecede, büyük miktarda').

Örn.: *Hava(lar) soudukça souyor*¹⁴⁷⁴;

Fil gibi yedikçe yer (söylence);

Yılan masalı gibi uzadıkça uzadı (söylence).

1. hatırlatma – *-DlkçA*'lı zarf-fiilin öznesi, ana eylemin öznesiyle karıştırılmadığı zaman bile belirsiz olabilir.

Örn.: *Yaş deridir çekdikçe uzar* (söylence);

Yuvasını yakmadıkça yılanın koku kesilmez (CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 361. nu.).

2. hatırlatma – *oldukça* kelimesi (*gittikçe* gibi bk. § 1382 a) hakiki bir ad olmuştur *ep eyi, epeyce* ve *adam akıllı* kelimelerinin anlarındaşı olup şu yolla kullanılır:

1. Bir sıfatla beraber zarf olarak.

Örn.: *Oldukça zengin.*

2. Fiillerle beraber zarf olarak.

Örn.: *Bu at oldukça yürüyor* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

3. Sıfat olarak.

Örn.: *Oldukça çiftliktir* (Yine o).

3. hatırlatma – *-DlkçA* eki lehçelerde *-DlkçAs* veya *-DlkçAz* biçiminde de görülür.

Örn.: *Size bakdıkças hariyetim (hayret yerine) artıyor* (GÜRPINAR, *Metres*, 10. s.);

Krş. *Yine o*, 11. s. *oldukças (oldukça yerine)*.^{AUE}

4. hatırlatma – Eski Osmanlıcada *-DlkçA* biçimi içinde (fiilin öznesine iyelik üçüncü kişi zamiri olarak) iyelik eki de bulunmakta ve bu bakımdan bu biçim bir çeşit zarf-fiillik deyim meydana getirmekte idi (krş. § 1373 ve 1469).

Örn.: *°Omrüm olduğunca tapuında durum* (hizmetinde durayım)^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, AFT, Sup. t. 1207, 91. yap.) (*ömrüm olduğunca* krş. § 1380, 2.);

Dehşetle asûmân-ü zemin pûr figân olur^{AUE};

Sarsıldığınca zelzele-i hamleden zemin^{AUE} (GİBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 196. s.).^{AUE}

Krş. EBU HAYYÂN 148 ve 210. s.'de buna benzer şöyle bir yapılanmayı: *teyme* (osm. *deyme*) *keldügümcâ* 'her geldiğimde'.^{AUE}

¹⁴⁷⁴ Burada olduğu gibi bazı yerlerde 'gittikçe daha çok' anlamıyla dereceli artış (veya eksiliş) da bildirdiği görülüyor.^{AUE}

5. hatırlatma – Öteki lehçelerin *-kāncā(cā)* biçimi (1370. paragraf, 1. hatırlatmada söylenilmiş olanlara bakınca beklenebilir bir şey olduğu hâlde) Osmanlıcadaki *-Dlkça* biçimiyle anlamdaş değildir. Bazen bu (daha ileride § 1393'te sözü geçecek olan *-kinçe* yerindeki) *-Inca* biçimiyle aynı anlamdadır; bazen de nitelik zarf-fiili olarak kullanılmaktadır (krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 345 ve 346). Bk. § 1393 *-kāncā* eki bir karşılaştırma zarf-fiil deyiimi de olabilir (bk. § 1454).

-Dlkça biçimine anlamca tıpa tıp karşılık olan Doğu Türkçesi biçimi *-kān sayın* veya *sayı*'dır. Bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 350 ve 351 ki burada sık sık devam, artış veya dereceli ilerleyiş alakasının anlamları açık açık gösterilmiş bulunuyor; Krş. PAVET de COURTEILLE, *Şark Türkçesi Lügatı* سایی و ساین kelimelerini; bir de RADLOFF, *Proben VII* (Kırım) 15. s., I, 9 aşağıdan, bir örnek verelim: *susayan* '(o) susadıkça'. Bu *sayın* veya *sayı* kelimesi 'her' anlamını veren bir çeşit edattır (krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 119). Krş. Inscr. de.. Orhon *sayu* ve nihayet Yakutçadaki bir *-tāx* ayı biçiminin izlerini de belirtelim:

*Āttāx āyı kısrar*¹⁴⁷⁵ "Her söylenene kızar (darılır)." ^{AUE} (BOHTLINGK § 743).

Yakutça *tāx* = Osm. *-DIK* (aynı eser, § 378) ve *āyı* = *sayı* (baştaki s ünsüzün düşümü hakkında bk. BOHTLINGK, 95. s.).¹⁴⁷⁶

4. -Inca'lı zarf-fiil, art arda zarf-fiil

1384. *-Inca* eki gırtlaksı *k*'sinden sıyrılmış *-kInca* ekidir. Şu hâlde bu, birleşik bir

¹⁴⁷⁵ Bizce bunun kelimesi kelimesine tercümesi: *ettik* (*eyitdik*=söylemek) *miğdarı kızar ol*sa gerek. ^{AUE}

¹⁴⁷⁶ *āyı* kelimesi (Eski Osmanlıcada ve başka lehçelerde *sayış* biçiminde olan) Yakutçanın *ayış*; yani *sayı* kelimesine yakındır. İyelik ekleriyle yalın hâlinde (kararsız ünlünün düşümüyle krş. § 207, *axsa* biçiminde), yönelme hâlinde (*axs-ı-yar* biçiminde) ve yükleme hâlinde (*axsın* biçiminde) 'her' anlamıyla kullanılır ve bu aslı **sağmak* (PEKARSKI, *Dict*, 205. s., AX altında) olan Osmanlıca *saymak* kelimesiyle aynı anlamdaki *āx*- fiilinden gelir. Yine krş. Osmanlıcadaki *sayı* kelimesini.

Şu hâlde *sayı* veya *sayın* edatı bir adet fikrini veriyor, nasıl ki *(-ce)* *-çe* edatı da bir ölçü fikrini ifade etmektedir. ^{JD}

Bizce bu *ax* kelimesi aslında miktar ve sonra zamanlık miktar olması gereken Türkçemizin *ay* ve *çağ* adlarına ykl. yine miktar ve zamanlık miktar bildiren: *-ça* eki ve 'miktarı yoklamak' anlamındaki *saymak* fiil adının kökü olan *say* kelimesine kaynak olmuş gibi görünüyor. Şu hâlde biraz önce geçen *susayan* (*sayın*?^{AUE}) örneği kelimesi kelimesine: *su-samak* *-yan* burada fiil adı eki görevinde 'miktarınca' anlamında olmalıdır ve bizim *her* diye karşıladığımız *-Dlkça* anlamı da bundan çıkıyordu; yoksa bizzat *sayın* veya *sayı* kelimesinde bu mana yoktur. Bundaki *-In* ise aletlik eki gibi görünüyor. ^{AUE}

ögedir (bk. *-kin* eki için § 866 ve *+CA* eki için § 917 ve aşağısı). Bunu *-kin*'li eski bir ada ait biçimin hemen hemen bir *karşılaştırma* durumuna eşit gibi görmek mümkünür.

-kince eki, *-kânçā* (§ 1396 *-kânçā* eki) ile sıkı sıkıya akrabadır. Bu da daha eski bir **-kancañ* veya belki de **-kañçañ* (bk. § 1396) ekinin varlığını kabul etmemize yol açar.

-IncA eki lehçelerde de *-IncAk*, *-IncAn* ve *-IncAs* biçimleriyle görülür (krş. § 1391 ve aşağısı).

Eski Osmanlıcada daha eski bir **-kaycañ* biçiminden türemiş *-icek*, *-ecek* ve *-iceğiz* biçimleri de kullanılırdı.

-IncA'lı zarf-fiilin anlamı önemli değişmelere uğramıştır; bugün ancak *art arda* zarf-fiil gibi kullanılır; eskiden ise sınırlayışlı ve *yerine gelirlilik* bir zarf-fiil anlamında idi.

Bütün bu anlamlar *+CA* (*-çañ*) edatı [§ 918] ile ifade edilen *karşılaştırma* fikrine bağlanır. Bu anlam birbirini takip ederek aşağıdaki paragraflarda açıklanacaktır.

Vurgulanışı – Bu ek *+CA* ile bitmiş (§ 98) kelimelere ait kurallara uygun olarak sondan önceki hecede vurgulanır.

1385. *Art arda -IncA biçiminin zarf-fiil olarak kullanışı (Bugünkü kullanıştır.)* – Art arda zarf-fiil sebeplik zarf-fiille zaman zarf-fiili arasında bir yer tutar. Ana eylemden önce gelen aslında bir anlık yan bir eylemi ifade eder. O zaman ana eylem, yan eylemin az çok aralıksız bir *ardışığı* sayılır.

İlk bakışta karşılaştırma fikri (bk. daha yukarıya) bu kullanışta pek açık olarak görünmez; bununla beraber günümüz Osmanlıcasında bu zarf-fiil yerine çok kullanılan zarf-fiil deyimlerinde gibi vs. yolunda (bk. § 1397) kıyaslık edatların sık sık kullanılır olması kayda değer (Yine krş. art arda veya sebeplik bir anlam alabilen Fransızca *kıyaslık* gibi edatını krş. Almanca *als*, İngilizce *as*, Rusca , Leh dilince *jak* vs.).

Çoğu zaman da *-IncA* eki bu özel kavramını bütün bütün kaybederek *-DİktA*'lı (§ 1371) ve *-DİkçA* (§ 1379)'lı biçimlerin anlamına hissedilir derecede yaklaşır.

Fransızca karşılıklar da bu farklı kavramlara göre türlü türlü değişir:

1. Az çok aralıksız art arda.

Örn.: *İmtihāndan çıkınca rahat bir nefes aldım*;

Oğlan evlenince bey oldum sanır (atasözü);

Kılıç bağı gibi burnuna dokununca darılır (söylence);

Tavuk gibi akşam olunca gözleri kapanır (söylence).

Hatırlatma – Göz açıp yumunca deyiimi ‘bir anda, bir an içinde, bir lâhzada’ anlamını verir.

Örn.: *Geçer çün göz açıp yumunca devran* (Humāyun-Nāme)¹⁴⁷⁷;

Bir göz açıp yumunca ‘ibâdetden hâli olmazlar^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 156. yap.).

Bu deyim aslında ‘göz açıp kapayorcasına’¹⁴⁷⁸ anlamında idi. Hakikaten (aynı 1426 yılı yazmalarında 186. yap., iki defa) *göz açıp yummuşça*^{AUE} deyiimi geçmektedir. Azericede aynı anlam ile *göz açıp yuman sa’atda* denilir (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 53. s.).

Yine krş. *Tezkiratü’l Evliya*, 205. s., I, 1 deki şu deyiimi: *Tilârsân kim yumğan kôsümni (kôzümni) açıp açkan kôzümni yumup*. “Dilersin ki yumulan gözümü açıp açılan gözümü yumup..^{AUE}

2. *Mecburi sonuç* (aralıksız veya ararıklı)– ‘önceki’ anlamının bir gelişmesi.

Bu anlamda -*IncA*’lı zarf-fiil -*dlktAn soñra*’lı biçimin (§ 1414) anlamına yaklaşır.

Örn.: *hâdı mürteşi olunca tabi’idir ki ‘adâlet mezada çıkar* (CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb*, *Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözlere*, 31. nu.);

Hürriyet fikirden mütevellid olunca fikriñ vücûdunu inkâr etmek sıfırdan ‘aded teşek-kül edebilir demek hâbilinden olmazmı? (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*, 197. s.);

*Ya binnazar tahsil-i ‘ilm*¹⁴⁷⁹ *etdiyimiz şeyler böyle olunca hâkâike olan ma‘lûmâtımız ne halde bulunmak lâzım gelir*.

3. *Zaman durumu* (alaka fikriyle veya onsuz olarak): -*IncA* ekinin -*DIktA* ve -*DIkçA* ekleriyle anlamdaş olarak kullanılışı.

Örn.: *Oturduğum odadan nazar sağa ihâle olununca Midilli limanı görür* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*, 133. s.);

Firenk canı sıkılıınca susar, Türk canı sıkılıınca çok söyler (CENAP ŞAHABETTİN, T. S., 223. Nu.);

¹⁴⁷⁷ Bu Fransızca cümlelerin tam karşılığı için çün kelimesini karşılayan *c’est parce que, puisque* ifadelerinden birini de başa geçirmek ister.^{AUE}

¹⁴⁷⁸ Biz yazarın dediği gibi *göz açıp yumunca* tabirinin aslı *göz açıp yummuşça* olacağını zan-netmiyoruz. *Göz açıp yummuşça*, ‘göz açıp yummuş gibi’ veya ‘göz açıp yummuş kadar’ anlamlarında bir teşekkül olabilir. *Göz açıp yumunca* ise ‘göz açıp yummak zamanında’ anlamında bir oluşumdur.^{AUE}

¹⁴⁷⁹ Bu örnekte *ilim* kelimesi fazla görünüyor, *hâkayîke* kelimesinden sonra ise *dâir* kelimesi eksik olsa gerek.^{AUE}

‘Aļālekser maziyi düşününce “o zaman ne budaļa imişim” deriz; yarın hāli düşününce yine deyeceyimiz budur (aynı eser, 234. nu.);

(Çocuklar) akşam babalarını görünce “ķabine düşdümü?” deye soracaklar (KARAY, Kirpinin Dedikleri, 57. s.);

ķā’sē-i lebrīz fağfūr olısa da vermez, sedā^{AUE};

Servet efzāyış bulunca agniyā hissetlenūr^{AUE} (RAGIB PAŞA);

Şebnem gibi fitāde-i hāk-i meħabbetiz^{AUE};

ķalmaz bir āfitāb-ı ğörünce ķarārımız.^{AUE} (NABİ).

4. İki eylemin alelaide ardınlaşması -İp’lı önceleme veya düzendeşlik zarf-fiilinin (daha açık bir ifadeyle) anlamdaşı.

Örn.: Zulķadriye hākim-i ‘Aļā’ūddevleniñ kızını istemiş ve ‘Aļā’ūddevle de vermeyince üzerine yürümüş idi (AHMED RASIM);

Ne yazacağımı bulamayınca artık ter dökmeğe başladım (KARAY, Kirpinin Dedikleri, 260. s.).

1386. *Gelmek* fiil adından olan *gelince* kipi, asıl kendi anlamından ayrı olarak ve şu anlamlarda, yönelme hālini çekişleyen bir çeşit edatlık deyim olarak da kullanılabilir.

1. İş (mesele, mevzu)... olunca.

Örn.: Deve ķuşu gibi yūķe gelince ķuşum, uçmağa gelince deveyim der (söylence);

ħaļķa gelince sırma ķantar bize gelince tam tartar (söylence).¹⁴⁸⁰

2. ...ise (§ 408); bahs ... e gelince.

Örn.: Baņa gelince ‘ben ise’;

Sadedimize gelince ‘sözümüze, sadedimize gelince’;

Elinde belli başlı bir san‘at-i ma‘rifetide yokdu sermāyesine gelince (= sermayesi ise^{AUE}) topu topu cebinde otuz iki guruş ufaklıķ ile bir mecidiye... vardı (MEHMED ĀSİM, Karikatür, 126. s.).¹⁴⁸¹

Yine krş. § 1388.

¹⁴⁸⁰ Belki sıyırma kantar; yani elle sıyırır gibi sürterek tartıyı olduğundan fazlaya çıkaran kantar; yoksa sırma kantar olsa bile bu ‘sırma kantarı’ biçiminde oluşturabilirdi. Kaldı ki kantarla tartılır bir şey olmadığına göre sırma kantarı da olmaz.^{AUE}

¹⁴⁸¹ Bu *kelime*’nin eksiltiyle meydana getirdiği hususi ifadeler de vardır: “Bilmesine bilir amma domuzluğundan söylemez (bilmesine = bilmesine gelince...)” yazmasına yazarım; fakat zaman bulamıyorum (yazmaya gelince.); korkmasına korktuk lākin ses çıkaramadık (= korkmaya gelince...) vs.^{AUE}

1387. Sınırlayışlı zarf-fiil olarak kullanılan *-IncA* biçimi (Bu eski kullanışıdır). Eski Osmanlıcada *-ince*'li zarf-fiil ana eyleme zaman sınırı görevini gören bir anlık bir yan eylemi de bildiriyordu.

Bu kullanım karşılaştırma fikrine sıkı sıkıya bağlıdır; çünkü bilindiği üzere Türkçede karşılaştırma edatları sınırlayışlı edatlar görevini de görür (krş. § 903 ve 905).

Bunun Fransızca karşılıkları zaman sınırı şunları bildirdiğine göre türlü türlü olur:

1. Sürekli bir ana eylemin *ona kadar* 'uzadığı anı..' (= *-IncAyA kadar*^{AUE})

Örn.: Biz *tenāvülü et'imeyi tamām edince nagme perdezlık etdiler*^{AUE} (MEHMED EFENDİ, *Sefāret-nāme*, 37. s.);

Erte yeri ağarınca çekişdiler^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 60. yap.);

Ölince seni terk itmeyim^{AUE} (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 46. s., I, 4).

2. Bir anlık ana bir eylemin yapılmasına *kadar* olan (gözleyiş fikri) veya yapılmasından önce (önceleyiş fikri) geçen anı.

Örn.: *Ta'am hazır olunca size kırağı seyr etdirelim*^{AUE} (MEHMED EFENDİ, *Sefāret-nāme*, 38. s., 115. s.);

Gördikim kendi inince bunlar agacı yıkarlar^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 22. yap.);

Bir kimseye doyunca ta'am yedirmek ve kanınca su içürmek^{AUE} (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhit*, 108. s.);

Erişmek evci kemāle piyāde müşkildir^{AUE};

Neler gelür başına ferz olunca bir baydağ^{AUE} (HÂZIK).¹⁴⁸²

Şuna dikkat edilsin ki eylemlerin zaman içinde ardınlaşması bakımından sınırlayış kavramı *art arda* kavramının zıddıdır. Önceki anlamda *-mAzdan önce* (§ 1418) ve ikincisinde *-dİktAn soñra* (§ 1413) biçiminin anlamına yaklaşır.

Bazen sınırlayışlı zarf-fiilin anlamı *tā* edatıyla kuvvetlendirilirdi. Bazen de zarf-fiil cümlelerin sonuna (ana fiilden sonra olarak) getirilirdi.

Örn.: *Tā ol ağ iplik qaradan seçilince yiyeler*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 110. yap.) (Ramazan gecelerinde);

¹⁴⁸² *Vezni mefāilün feilātün, mefāilün fe'ilün..* Burada satranç oyununa özgü *piyade* (= bıdık: ön sıradaki taşlar) ve *ferz* (vezir yerinde sayılan taş) kelimeleri bir arada kullanıldığı için *mūrā'at-i nazir* denilen eski bir edebiyat sanatı vardır.

Kemalin yüksek noktasına yaya olarak (veya yaya yürüyen için) erişmek güçtür, satranç oyununda "Bir badak (paytak) taşı vezir payesinde sayılan taş (ferz) yerine geçinceye kadar başına neler gelir." deniliyor.^{AUE}

Oğ iki âyineyi birbirine sürerler tâ hüşûneti gidip mülâyemet gelince^{AUE} (MEHMED EFENDİ, *Sefâret-nâme*, 57. s.);

Tâ olunca Mustafâya müntakîl^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 43. mısra).

Şimdiki Osmanlıcada -Inca'lı ekinin sınırlayış anlamında kullanışına dair epeyce zayıf kalıntılar vardır:

Arap doyunca yer Türk ölünce (veya Acem çatlayınca) [KÜNOS, *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi*, 304. s. TEKE-ZÂDE'nin atasözleri dergisi doyunca (çatlayınca) kadar kiplerini veriyor; krş. daha ileride § 1404];

Patlayınca yedirmişdi^{AUE} (KARAY, *Sakın Aldanma. Inanma, Kanma*, 96. s.).

1388. Hatırlatma – Sınırlayışlı anlam şu deyimlerde de bulunur:

gelince (krş. § 1386 ve 1405) ve varınca (varmak fiil adından) (yönelme hâli ile).

Ziyâ Paşanın def'a-i ulâ sadâretinden def'a-i sâniye sadâretine gelince veķâyî'-i mühimme-i devlet-i âliye;

gençlikden kocalığa varınca (Gramm. de HOLDERMANN);

iyneden ipliye varınca;

Edirne'den Beligrada varınca yol üzerinde vâķi' olan kadılar^{AUE} (padişah fermanları üslubunun biçimlerinden biri; krş. GRZEGORZEWSKI, *Zsidzylatow rumelijskich...*, 14. s. ve çeşitli yerler).¹⁴⁸³

varınca kelimesi 'hatta, bile' anlamını da verebilir.

Örn.: Ademlerine daķi varınca raķam yollarım. "Adamlarına bile (yol kağıdı yollarım)."^{AUE} (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 16. s.).

REDHOUSE kendi sözlüğünde belirli bir örnek vermeden until attaining (deyince) deyimini veriyor. Doğu Türkçesinde bu, daha ileride sözü gelecek olan tågünçe'ye denktir.

1389. -Inca biçiminin yerine geçiş (substitutif) zarf-fiili olarak kullanışı -Inca ekinin Eski Osmanlıcada ana eylemin onun yerine geçirildiği veya ona tercih edildiği bir yan eylemi bildirmeye yarar.

Fransızca karşılıkları plutôt que de...; au lieu de anlam gelişmesi iki yolla açıklanabilir: 1. Kıyaslanmış eylemler > değerce eşit sayılan eylemler > yerine başkası geçmiş eylem > tercih edilmiş eylem¹⁴⁸⁴ veya 2. Bir başkası yapıncaya kadar yapılmış

¹⁴⁸³ Başka bir örnek;

Vay şehbaz yegidüm doyunca yüzüne bakmaduğum hanum yegit.^{AUE} (*Kitâb-ı Dede Korkut*).

¹⁴⁸⁴ Yakutçada -iâx (= osm. -(y)ecek) eylem biçiminden yapılmış iş adının karşılaştırma durumu olan tâyâr + tâx biçiminde de buna benzer bir anlam gelişimi bulunmaktadır. Bu

eylem > bir başkası yapılmadan önce yapılan eylem > (yapılacak eylem) yerine (ona tercihen) yapılan eylem.

Bir cāriye nikāhlanınca (kendine nikāhlayacağına, nikāhlayacak yerde) filāne ('dişilik olan' filān = her hangi) hurre-i müşrikeyi (müşrik bir hür kadını) alsañ ne (o)lur.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 124. yap.);

Baħa du'ā kılınca (kılacağına) bağını şeşüp (= çözüp) koyu virseñne (olur).^{AUE} (aynı eser, 153. yap.) (koyu verseñne krş. § 1232);

Qadılgı ruhbanlara virince (vereceğime) kullarıma virsemne (lāzım gelir).^{AUE} (SMIRNOF, Chrest., 20. s.); Neşri tarihinden çıkarılma; krş. aynı ibarenin bir başka türlüşünü § 1232, 843. s.);

Adam içmez (adamin) içmeyeceği acı sular sızınca (sızacağına) sızmasa yeg (yey = da-ha iyi)^{AUE} (Kitāb-ı Dede Korkut, 4. s.; bk. aynı eser bir sıra buna benzer -Inca, ... -mese yeğ'li örneklerle.¹⁴⁸⁵

1390. Olumsuz fiillerden -Inca'lı zarf-fiil – -mAyInca'lı veya -AmAyInca'lı bir zarf-fiil yine olumsuz olan ana bir eylemle beraber bulunduğu zaman -mAdİkçA'lı (§ 1381) zarf-fiillerin aynı asıtlı anlamları gibi bir anlama gelir; böyle yapılmış olan sözler ana bir eylemin yan bir eylem yapılmadıkça yapılmadığını bildirir.

Bu özel kavram 'sonuç' anlamlı kullanışın yalnızca bir gelişmesidir diye açıklanabilir. Olumsuz eylem -mAdİğİ zaman yerine -mAdİğİ müddetçe anlamıyla bir müddet'i¹⁴⁸⁶ (yani devamlı zamanı^{AUE}) içinde bulunduran sayılır; fakat bu anlam gelişmesinde sınırlayışlı kullanışın büsbütün yabancı kalmamış olması da mümkündür. Gerçekten bu olumsuz sözlerin anlamı (olumlu fiillerle) bir bekleyiş bir gözleyiş anlamıyla ikizleniyor:

"Ali (veya bizzat Veli) filan eylemi yapmadığı müddetçe (= yapmadıkça) Veli harekete gelmiyor." demek "Veli harekete gelmek için Ali'nin (veya bizzat Veli'nin) o

biçim ile Osmanlıca'nın -Inca biçimi arasında BOTHLINK (289. s.) tarafından, anlam bakımından bir yaklaştırma yapılmıştır (KAZEM-BEK bunu Osmanlıca için kaydetmektedir, 444. s.).^{JD}

¹⁴⁸⁵ Ata adını yürütmeyen hoyrat oğul ata belinden inince (ineceğine) inmese yeg, ana rahmına düşünce (düşeceğine) düşmese yeğ (4. s.);

Yalan söz bu dünyede (= dünyada) olunca (olacağına) olmasa yeg (4. s.).

Yazar § 1392, 1. hatırlatmada bunun -AncA'lı biçimine dair bilgi veriyor ki asıl yeri burası olsa gerek.^{AUE}

¹⁴⁸⁶ Bu, sonuç ifade eden zarf-fiille ifade edilen eylemler, anlık niteliği hakkında söylenmiş olanları bozar hâlde değildir. Eylem anlık kalır, kendinde bir müddet var olan şey, bu eylemin (olumsuz ile ifade edilen) yokluğudur.^{JD}

eylemi yapmasını bekliyor.” demektir. Şu hâlde gözleyiş kavramı sınır (= ...-dîğl zamana kadar vs.) kavramına yakındır.

Örn.: *Gemiye binmeyince navlun verilmez* (atasözü);

Loğma çiyinemeyince yutulmaz (krş. buna benzer bir atasözü, daha ilerde § 1394);

*Kız anasından*¹⁴⁸⁷ *görmeyince sofrayı kaıldırma* (TEKE-ZÂDE'nin atasözleri, 262. s.); krş. *Kitâb-ı Dede Korkut*, 3. s.; *kız anadan görmeyince öğüt almaz*^{AUE};

Çamazam seni ele getürmeyince^{AUE} (*Menakıb-ı Cazevât-ı Seyyid Battal Gazi*, 5. s.);

Benümle tanışmayınca satmagıl^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 73. yap.).

Eski Osmanlıcada -mAyIncA'lı zarf-fiil çoğu zaman tâ veya tâkîm edatıyla beraber bulunurdu (krş. § 1387 ve 1381).

Örn.: *Rehin sahih olmaz tâ kabz etmeyince*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 155. yap.);

Tâ Vılağ Oğlu (Sırp kıralı Etiyen) kızını sułtan Bâyezide vermeyince sułtan Bayezid soğbet ve 'işret n'idügin bilmezdi^{AUE} (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 20. yap.).

Bunun Vılağ Oğlu biçiminde söylendiği son zamanlarda İstanbul'da yayımlanan *Âşık Paşazâde Tarihi*'ndeki (bk. bu tarihin fihristine واقاوغلی) biçimindeki kaydından anlaşılıyor. Bu da kilise Slavoncasında вѣкъ Sırpçada вук, Bulgarcada вѣлк biçimlerinde yazılan Vouk; yani kurt adının eski biçiminden bir çeviri yazı gibi görünüyor. Şu hâlde vılağ aslı vılağ'dır (krş. § 112).

Bugünkü Osmanlı tarihleri buna vıllık diyorlar.

DHERBELOT (214. s.) muhtemelen Yunanca bir yazılış etkisiyle bunu Bulcogli (Bulk oğlu) okumakta ve şöyle demektedir: Türkler buna Servie (Serbie, Sırbıya) despotları adını veriyorlar. Bunun sebebi Bulgaristan kralı Estienne'den bu beyliği ilk olarak elde edenin Bulc oğlu Eleazar veya Lazare adında oluşudur.

Amma ordudan bir adam dışarı çıkmaz ta kim Tahmas kılından rağam almayınca (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 35. s.) (yol içiri ruhsat kâğıdı^{AUE5}).

1391. Osmanlıcada art arda zarf-fiilin başka biçimleri – Eski Osmanlıcada, sonuç bildiren zarf-fiil olarak (daha nadir bir ünlülenişli) -icek veya -ecek eki de kullanılırdı. Bu muhtemel daha eski bir *-kayçañ (§ 1396) yerindedir.

¹⁴⁸⁷ *Kitâb-ı Dede Korkut*'da buna benzer başka örnekler var:

Çâdir tañrı vormeyince erbayımaz (zenginleşmez).^{AUE} (3. s.);

Ecel va 'de irmeyince kimse ölmez.^{AUE} (3. s.);

Kız anadan görme(y)ince sofr çekmez (*sofra kurlmaz*).^{AUE} (3. s.); bk. yukarıdaki örneğe.^{AUE};

Agam tutulan (*tutulduğu*) *kağ 'aya varmayınca agamın ölün, dirisin bilmeyince, öldüyse kanın almayınca kalın* (*kalabalık, oğuz ile* (*iline*) *geligim* (*gelmem*) *yoh didi*).^{AUE}

Örn.: *kōpekleri gōricek kış kış*¹⁴⁸⁸ *gūldi* (Kitāb-ı Dede Korkut, 47. s.);

Ḳaza ḡelicek us pısar (akıl siner.^{AUE}) (Cezayir. 1919 yazmaları, 73. yap. Krş. bu atasözünü -*DIktA*'lı zarf-fiille daha yeni bir biçimde § 1371);

*Tevḡi^c-i refi^c-i hūmāyūn vāsiḡ olıcaḡ*¹⁴⁸⁹ "Padişaha özgü yüce ferman ulaşmış olunca."^{AUE} Osmanlı padişahlarının bütün fermanlarında belirli resmî kitabet deyimi krş. örnek olarak GRZEGORZEWSKI tarafından Sofya'da Mahfuz (Zsidzyllatów rumelijskich....., Léopol, 1912 yayımlananlarını);

Kūşād-ı sineḡi (ḡōḡsūnūn açıldığını) *ḡōrdūkte dil (ḡōnūl) eder feryād*^{AUE};

Ḥisār feth olıcaḡ ibtidā ezān okunur^{AUE} (VASIK).

-AcAK eki mecburi bir sonuç da ifade edilebiliyordu (krş. § 1385, 2.).

Örn.: *Eyle olıcaḡ* 'öyle olunca'^{AUE} (KREHL, *Nūzhet-ül-Ervah*, 17. s.).

Aynı anlamdaki şart kipiyle *eyle olısa*^{AUE} (aynı eser, 8. s.) da deniliyordu. 𐤀𐤋𐤁 keli-mesi *eyle*, *öyle* yerinde olup bugünkü *öyle* demektir ve bütün deyim bugünün *öyle* ise'sine denktir.

Bazen de -icek eki *ḡaḡan* bağlacıyla beraber kullanılabiliyordu (bk. § 1016 2. örnek).

Şu aşağı örneklerde de -AcAK kipi bulunmaktadır:

Muvaffaḡ bu sözū işidicek durdı^{AUE} (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 48. s., I, 12);

İş tamām olacaḡ ḡādī renkrize (= boyacı) *eyitdi*^{AUE} (aynı eser, 55. s., I, 6).

Yine krş. *işidecek*^{AUE} (59. s., I, 20); *ḡōrecek*^{AUE} (59. s., I, 18); *yetiṡecek*^{AUE} (48. s., I, 18).

Aynı metinde -icek biçimi de kullanılır: *ḡidicek* (50. s., I, 10).(**)

Bir başka örnek:

Bilinmeyecek insan bilinmedi Yezdan(i)^{1490AUE} (KREHL, *Nūzhet-ül-Ervah*, 17. s.) (Olumsuz tabanlı) -*mAyIcAk* eki, olumsuz olan bir ana fiil ile birlikte olduğu zaman aynı durumdaki -*mAyIncA* ekiyle aynı anlamda bulunurdu (krş. § 1390).

Örn.: *Tevḡiḡ refiḡ olmayıcaḡ fāyide yoḡdur*^{AUE} (GIBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 192. s., 13. mısra);

Pāy fersūde-i saḡrā-yı taleb 'olmayacak ayak isteyiş çölünde yıpranmış olmayınca'^{AUE};

¹⁴⁸⁸ Yazar bunu *ḡas ḡas* biçiminde kayd ile 'kakhaha ile' anlamını veriyorsa da bizce *kış kış* biçiminde ve 'kısa kısa, için için' anlamındadır.^{AUE}

¹⁴⁸⁹ Bu beytin vezni *mūḡāilūn, feilātūn, meḡāilūn feilūn*'dür.

Bunun Fransızca tercümesi anlaşılır olması için ikinci mısra tercümesi başına şöyle bir ibare getirilmelidir: *c'est tout ā fait comme ça*.^{AUE}

¹⁴⁹⁰ Fransızca tercümesine göre Türkçesindeki *yezdān-i* kelimesi yalnızca *Yezdan* olacak.

Âdeme kendi ayâğı ile devlet *gelmez*^{AUE} (SEYYİD VEHBİ).

-icek eki (eylemlerin ardınlaşmasındaki aralıksızlık niteliğini ortaya çıkarmak için) bir küçültme biçimi alabiliyordu.

Örn.: *Fikr ile er yol bulıcağaz Hakkâ*^{AUE};

Dâneye aldanuban düşmez fağa^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, S. T. 1207, 73. yap.).¹⁴⁹¹

Krş. *ölücegez*^{AUE} gibi bir başka örneği, KAZEM-BEK'in dil bilgisi kitabında § 327, *Muhammediye*, denilen şiiirden.¹⁴⁹²

-icek biçimi Aydın lehçesinde de kalmıştır.¹⁴⁹³

Örn.: *Ben ölücek bir eski mezere yoyoñ* (= koyun^{AUE}) (KÜNOS, *Nasreddin Hoca Hikâyeleri*, 23. nu.).

VIGUIER tarafından kaydedilen -ice eki (zaman Nu. 65: *en... -ant*), sondaki bogaz ünsüzü gitmiş aynı biçim birim gibi görünüyör.

-icek eki de (-AcAK eki gibi)¹⁴⁹⁴ sıfat-fiil veya niyetli gelecek zaman gövdesi görevini görür.

Örn.: *Böyle bilgil*¹⁴⁹⁵ *sen, ölücek canını*^{AUE} (Z. D. M. G., XX, 578. s., mısra 60; *Jahrb. Litt.*, 1829, anzeig. Blatt, 114. s.);

ğelicek yıl^{AUE} (ROUEN, Nu. 1502 yazmaları, 63. yap.); Krş. daha başka örnekleri:

olıcağ yazıfıcağ^{AUE} (aynı eser, 17, 21, 35 ve 48. yap.).

1392. Art arda zarf-fiilin lehçelik olarak daha üç biçimi vardır:

1. -*IncAk* eki ki (gırtlak ünsüzünü muhafaza eden krş. § 918) besbelli kadim bir biçim olup -*kinçâ* biçiminden de daha eski olan bir *-*kinçâk* biçiminin varlığını belirtir.

¹⁴⁹¹ Bu beytin iki mısrası vezince birbirine uzun ve kısa okumaları da uymuyor. Belli ki nazımı aruzu acemice kullanmış.^{AUE}

¹⁴⁹² KAZEM-BEK bu biçimi, sonunda 'zaman, defa' anlamında *gez* kelimesi bulunan -*ecek* + *gez(y)icek* veya biçiminde bir oluşumla açıklamak istiyor.^{JD}

¹⁴⁹³ -icek biçimi Koybalca'da kişili kip (III. geçmiş) ve geçmiş zarf-fiili olarak kullanılan (i ünlüsü düşmüş) -*cek* ekleriyle akraba gibi görünüyör (CASTREN), 37. s. ve aşağısı). Aynı i ünlüsünün düşmesi Azericede de olmuştur.

Onu görçeğ aşık oldum.^{AUE} (*Arşın Mal Alan*, 44. s.).^{JD}

¹⁴⁹⁴ Bosna Türkçesinde bir -(y)*ecen* eki de bulunuyor. Bu +*ce(k)* = *çañ* denkliliğini teyid etmek-
tedir (§ 918, 2. dipnot).

eğer bakacan olursan.^{AUE} (OTTO BLAU, *Bosnisch-Türkisch Sprachdenkmäler*, 110. s.).^{JD}

¹⁴⁹⁵ Bu tercümeğe göre بلغل kelimesi بكر yazılmalı idi; yoksa kelime aslında bulğul mudur? O zaman tercüme nasıl olur? *Sen ölünce canını böyle bulursun.*^{AUE}

HINDOGLU -*IncAk* ekini, -*icek* ekinin aşağı halk tabakası biçimi olarak veriyor (Türkische Sprachlehre, VIENNE, 1829, 58. s.: Fransızcaya tercümesi, 112. s.).

Krş. GIESE Anat. Türk. de daha başka örnekleri:

Bahar gelincek, göcüp gene yaylasına gelir (47. s., Nu. XVI, *sonda*); krş. aynı eser: *varınca* (44. s., Nu. X), *basıncaç, oluncaç* (46. s., Nu. XIV), *düşünceç* (80. s., Nu. XLVIII).

-*IncAK* biçimini (zaman Nu. 68 diye ve Fransızcadaki *en ... -ant, puisque ...* biçiminde karşılıklarıyla) ilk defa kayd ve işaret eden öyle görünüyor VIGUIER'dir.

GÜRPINAR da bu biçimi ele alıyor:

Örn.: *Bunları okuyuncaç kendimi gencilmiş*¹⁴⁹⁶ *gibi duyduğum* (GÜRPINAR, *Metres*, 425. s.).

(Olumsuz tabanlı) -*meyincek* eki, -*meyicek* ve -*meyince* eklerindeki aynı durumlarda kullanılabilir (krş. § 1390).

Örn.: *Ta bu haleyı almayıncaç gidemem* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 17. s.).

2. -*IncAs* veya -*IncAz* eki. Bu daha yukarıda gördüğümüze benzer bir çeşit küçültmeli biçiminden meydana gelmiştir. (krş. § 503), daha önce bu (MENINSKI, *Inst.*, I, 142. s. de): *sevincez* biçiminde aşağı tabaka halk kipi (konuşması) yerine verilmiş bulunuyor. Biz (DENY) bu biçimi Maraş'ta kaydetmiştik (bk. § 1016, hatırlatma). Pisaref Trabzon ağızında da varlığını haber vermektedir. (*Mem. de la Soc. arch. russe*, t. XIII, 1901, 177. s. *gidince* yerine *gidincäs*). GIESE'de ve GÜRPINAR'de de var:

Örn.: *İkinci oluncas ekmek almaya çarşıya gelmişler o dervişler* (GIESE, *Anat. Türk.*, 29. s., I, 3 aşağıdan).

Krş. aynı eser, 30. s., I, 9: *Gece sât beş râttelerine gelinces*: 30. s., I, 14- 15 aşağıdan: *başlayıncas*;

Biz bir hastanın sıfatını görünces içini ağnarız (= añlarız) (GÜRPINAR, *Cehennemlik, İleri Gazetesi*, 12 Nisan 1919 bir Ermeni doktor ağzından).

Bunun -*mAyIncAs* biçimindeki olumsuz biçiminde durum, -*mAyIncAk*, -*mAyIncA* ve -*mAyIncA* biçimlerinde olduğu gibidir.

Örn.: *Nasib olmayıncas mināsib (= münāsib) olmaz* (CULARDIYAN, Ermenice harflerle Türk atasözleri, Venedik, 1882, 112. s.).

3. -*IncAn* eki. Bu biçim birim -*kinçāk*'den de daha eski olması gereken bir şekil olup *-*kinçān* biçiminin varlığını kabul ettirmeğe müsait bulunuyor (krş. daha yukarıda § 1384; bir de bk. § 918, 1. dipnot).

¹⁴⁹⁶ Yazar bunu *gencilmiş* gibi kaydediyor.^{AUE}

Örn.: *Beslenincen arab atlar etlenir; göz görmeyincen (görmeinen) gönül yatlanır* (GIESE, aynı eser, 59. s. aşağısında: halk türküsü).

1. hatırlatma – Blau, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmeler* (111. s.) de ‘yerine geçişlik’ anlamıyla *-ence* biçiminin bir örneğini buluyoruz.

Ben öğrenencâ beni öğredesen ben (kendim) öğreneceğime (sen) baña öğret.^{AUE}

Bu biçim *kânçâ* ekinin (§ 1393, ve § 913 dipnot 1) bir kalıntısı olması bakımından ilgiye değer bir şey olabilirdi; fakat yukarıdaki örnek münferid olduğuna göre bunun alelade bir yazı yanlışı meselesinden ibaret olmadığından emin olmak için daha başkalarını da bulmak gerekir.

2. hatırlatma – *Kitâb-ı Dede Korkut*’da *demek* fiil adından olan *digeç* görünümü içinde *-keç* ekinin art arda zarf-fiil olarak kullanıldığına dair belirsiz izler vardır.

Böyle digeç, anlar eyle digeç^{AUE} (21 ve 28. s.).

-kâç eki Doğu lehçelerinin birçoklarında art arda zarf-fiil olarak çok kullanılır. Krş. daha ileride § 1396.

Öteki Türk dillerinde art arda (ve sınırlayışlı) zarf-fiil

1393. Burada zikredilecek olan ve art arda zarf-fiili veya ona benzer biçimleri ifade etmeye yarayan farklı ekler (Osmanlıca’nın *-IncA* eki de dâhil), bütün öğeleri birbirine sıkı sıkıya akraba görünen bağlı bir öbek ortaya çıkarırlar. Bu akrabalık meselesi daha ileride § 1396 incelenecektir.

-IncA eki

-IncA ekine ancak Osmanlıcaya pek yakın lehçelerde rastlanır.

Örn.: *Zânginniñ gönü olunca, fuğarânın canı çıkar* (RADLOFF, *Proben*, VII, (Kırım lehçesi) 397. s. atasözü, 183. nu.);

mencigez (*men* = Osm. *ben*’in küçültmesi) *görüüp beğenmeyince ere gitmeyeceğim* (*mencigez* burada ‘bizzat ben, kendim’ demek olacak.^{AUE}) (HACİBEKOV, *Arşın Mal Alan*, 17. s.).

-kinçâ eki

Bu biçim, gırtlak ünsüzünü muhafaza etmiş *-IncA* ekinden başka bir şey değildir; (katıldığı) taban da gırtlaksız bir ünsüzle bitmiş olduğu zaman bu gırtlaksız ünsüz *k*, Doğu Türkçesinde de bazen kaybolur (bk. § 1393, *b.* sonlarına). Bk. bu ek hakkında GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 299’dan 303; krş. HARTMANN, *Çağatayca* § 46 (tamamlanmak üzere).

a) *Art arda* kullanılışı. Osmanlıcadaki benzeri (*-IncA* ve aynı ekin yan biçimleri)nden farklı olarak *-kinçâ* eki, asıl art arda zarf-fiil diye seyrek kullanılır. Bu göre-

vinde *-hâç* eki (bk. daha ileride § 1395) önünde genellikle gerilemiş görülüyor. Bununla beraber HARTMANN, 40. s.'de bu türlü kullanılışa dair örnekler bulunmaktadır.

b) Sınırlayışlı kullanılışı. Bu ekin böyle kullanılışı Altayca¹⁴⁹⁷ ve Çağataycada pek çoktur.

Örn.: *Oğuz Han tahtında oturup ölkünçe vezir vekili oğirdi*. "Oğuz hanın tahtına oturmasından (ta) ölmesine kadar vezir vekili o idi."^{AUE} (EBÜLGAZI, 16. s.);

Ta dünyâ âhir bolğunça "Ta dünyanın sonu oluncaya kadar."^{AUE} (aynı eser);

Toığunça nāmā yāp "Doyuncaya kadar bir şey yeyip."^{AUE} (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratu'l Evliya*, 187. s., I, 5);

Oļ ay ötkünçe "O ay geçinceye kadar."^{AUE} (Berezin, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, 168. s.);

Men gelgince (ikinci kefin çınlamalı g okunuşunu göstermek için üzerinde üç nokta ile^{JD}) *Sen munda durgıl*^{AUE} (*Kitab Terc. Far.* MELIORANSKI, 019. s.).

Aynı örnek *Kitābu'l-İdrāk Li Lisāni'l-Etrak*'ta şu biçimde görünüyor:

Tur munda men gelginçā.^{1498AUE}

Bize kılkünçe "Biz(im zamanımız)a gelinceye kadar."^{AUE} (EBÜLGAZI, 2. s.).

Krş. daha yukarıda § 1388, Osmanlıcadaki *gelince*'nin buna benzeyen anlamını yine krş. (bk. § 904) *digince*^{AUE} (EBÜLGAZI, 16. s.) *tigünçe*^{AUE} ve *tāginça* (T. E, 86. yap., I, 5) kiplerini ki bunlar *-tāg* fiilinden yapılmış olup EBU HAYYAN'ın daha o zamanlar *Kitābu'l-İdrāk Li Lisāni'l-Etrak*, 205. s.'de kaydetmiş olduğu üzere (ek başındaki) gırtlak sesinin düşmesi gibi bir durum dolayısıyla *-inc(ç)e* biçiminde kalan bir ek almıştır. *Kitāb. Tere. Far.* (019. s.) ve *t(d)āginçā* kiplerini veriyor:

Balıg yidim başına deginçā^{AUE} ki bu EBU HAYYAN'da şu biçimde verilmektedir:

Balıknı yidim başına dağınça; 195. s.'de yine *بغنا داغن* *dağın*^{AUE} (krş. Osmanlıca-da *degin*) biçimleri verilmektedir ki bunlar *degdi*^{AUE}, *deg-* fiilinden olarak gösteriliyor.

Bu ekin Osmanlıcası olan *-ince* biçiminin sınırlayış zarf-fiili olarak kullanılışı hakkında bk. § 1387.

¹⁴⁹⁷ Altaycada *-gince*'li sınırlayış zarf-fiili yan eylem sürekli olduğu zaman dahi kullanılır; *Sen ayıldap yüriginçe kıazan asıp kıoyarım* "Sen davranıp yürüdüğün sırada (ben) kazanı asıp (yemeği) koyarım (hazırlarım)." örneğinde olduğu gibi ana eylem anlık ise Fransızca karşılığı *pendant* olur. *Yarık yarıp targınca yürüger* (yürü ger^{AUE?}) "Işık parıldayıp yükseldiği müddetçe yürüyün." örneğinde olduğu gibi ana eylem de sürekli ise Fransızca karşılığı *tant que* olur (GA § 301 ve 302).^{JD}

¹⁴⁹⁸ Krş. *Men gelgincā sen munda turgay sen* (*Ibni Mühennā Lûgati*, 91. s.).^{AUE}

c) Yerine geçişlik kullanılışı.

Örn.: *Bu kün haḳ sözün âşidip ḫorḫsañız yaḫşıraḫ turur kim tañ bilâ ḫıyamat künü azabḫa yılınıp ḫorḫınça (ḫorḫınça yerine).* “Bugün Hak sözünü işitip korksanız daha eyidir (ki) şafakla (= yarın kıyamet günü (nün) azabına takılıp korkacak yerde.”^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkirâtü'l Evliya*, 38 - 39. s.);

Köp poḻup çöp poḻınça, as poḻup us poḻzın. “Çok olup çöp olacağına az olup uz olsun.”^{AUE} (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 303). Krş. Osmanlıca *az oḻsuñ uz oḻsun, çoḫ oḻup yavuz oḻmasın* (ŞEMSEDDİN SAMİ ز ک kelimesi.)

Bu ekin Osmanlıcası olan -*IncA* biçiminin yerine geçişlik zarf-fiili olarak kullanılışı hakkında bk. § 1389.

ç) Olumsuz tabanlısı:

Örn.: *Mogoḻnung resmi andag irdi kim (öyle idi ki) ta oḻan bir yaḫḫa yetmâḫünçe anga at ḫoymasḫar irdilâr*^{AUE} (EBÜLGAZİ, 9. s.);

Taḫḫdir boḻmaḫınça saña âç nâmâ tâyü bilmâḫây. “Takdir olmayınca sana hiç (bir) şey diyemez.”^{AUE} (T. E. 185. s.; son satır).

-*IncA*'nın benzer kullanılışı için bk. § 1390.

d) Miktar (yetecek) fikri. Fransızca karşılığı *assez pour que* bunun Osmanlıcadaki karşılığı -*AcAK* *ḫadar* (krş. § 1464).

Bu kullanış ‘karşılaştırma’ anlamdaki kullanılışına olduğu kadar sınırlayışlı anlamdaki kullanılışına da bağlı bulunabilir.

Örn.: *İcidâ bir ordu tüşḫünçe yir boḻgay.* “İçinde bir karargah konacak sayıda yer olur.”^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 104. s.);

Nabz ḫarar tutḫınça ta'am, susalıḫ sınıḫınça suv, boyuñ yapıḫḫınça ton, oḻturḫınça âv. “Nabız karar tutacak kadar yemek, susuzluk kırılabacak kadar su, boyun (boşun) örtülecek kadar elbise oturacak kadar ev.”^{AUE}; -*ḫınça*’lar belki hep *yınça* okunur olacak (T.E., 315. s., I, 7 ve aşağısı);

Gürtâki ḫurtlarḫa yâtḫinçâ (yâtḫinçâ) bar “Mezardaki kurtlara yetecek kadar var.” [T. E. 89. s., I, 3]. Kendi vücudunun zayıflığından söz ederken bir evliyanın söylediğidir.

e) Osmanlıcanın ...*deḫecek kadar* anlamındaki -*ecek*’li yarı edilgen zarf-fiiline kısmen anlamdaş olarak kullanılışı (krş. § 805). Bu kavram belki de öncesinin alelade bir gelişmesi olacak.

Örn.: *Nevâ(yi) oḻ gül öcün hay hay yıḫlama köp.* “Hay hay diye ağlama çok”^{AUE};

Ki hay diḫünçe (demeye deḫer) ni gülbün ni gonce ni gül bar (ALİ ŞİR NEVAİ,

Muhâkemetü'l-Lugateyn, 10. s., I, 6).

VELED ÇELEBİ bu örneği Osmanlıcaya çevirirken (48. s.) *-cek* biçimini kullanmıştır:

Ağlama ki öyle (hey) diye can atacak fedâyı hayât edecek ne gül ağacı ne gonca ne gül vardır.^{AUE}

-kânça eki

Bu ek hiç değilse kısmen, öncekinin anlamdaşdır (krş. HARTMANN, *Çağatayca* § 46) yine bk. § 1383, 5. hatırlatma:

a) Nitelik zarf-fiili veya *öncelenik* zarf-fiil.

Altaycadaki örnekler için bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 345, 346 ve 348, 1. hatırlatma. Aynı *-gânçā* biçimine Koybaldada da rastlanır, bk. CASTREN § 100, 5.

Yine krş. Kırım lehçesinden alınan şu, örneği:

Unutacak dâgânçā hoş awuç siñir awuç dâp kâlâ. “Unutacak diye (rek) çift avuç tek avuç deyip gelir.”^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII, 1. s., I, 9).

b) Sınırlayışlı kullanılışı: ... *a kadar*:

Kırgızcadaki örnekler için bk. MELIORANSKI, 54. s. § 17, 1; Karagascadakiler (*-gânşā* biçiminde), CASTREN § 100, 5.

Başka lehçelerde:

Örn.: *Çığgança anda ھاlung*^{AUE} (Astrakan'da neşr edilen incilden, MAT., X, 10);

Man ھاytıp ھاlgânça bu yirdân ketmângiz “Ben geri dönüp gelene kadar bu yerden gitmeyiniz.”^{AUE} (KOUZNIETSOV, *la. lutte dés civ. şartça* metin, 316. s.);

Äzan okuyança kırmız yüzlü otura “Ezanı okuyuncaya kadar kırmızı yüzle (= yüzü kızarmış) oturuyor (du).”^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII, 6. s., I, 6).

c) *Yerine geçişlik* kullanılışı: krş. MELIORANSKI, 54. s. § 17, 2; CASTREN § 100, 5.

Örn.: *Muñ işkenşe kereñdiş* “İş bunu içeceğine (içkençe yerine?)”; *Kereñd* (kerend ‘can çekişenlere verilen şerbeti’, iş (iç) (yani öl) (NESTEROV, kırgız metni *Mém. de la Soc. d'arch. russe*, I, X, 1897, 84. s. mısra 16 ve 17)¹⁴⁹⁹;

Har yirdâ bıqargâ kıdırıp yurgânça bir paydâlık işķâ urunsa yaxşıraq bolar idi. “Her yerde işsizlikle başı boş dolaşıp yürüyeceğine bir faydalı işe bulaşıp yapışsa daha güzel olurdu.”^{AUE} (KOUZNIETSOV, *loc. cit.*).

¹⁴⁹⁹ Bu kelimenin ‘gam, acı, ızdırab’ anlamına *ban* da olması *mun içmek* tabirinin ‘gam yemek, acı yutmak’ gibi bir anlama gelmesi de düşünülebilir; o zaman bu ‘mun yiyeceğine (içeceğine) ecel şerbetini iç, daha iyidir’ anlamını veren atasözü gibi olurdu. Yine bu kelime *mün* olsaydı ‘çorba’ anlamına gelmesi lazımdı.^{AUE}

ç) *Miktarca* karşılaştırma fikri (krş. § 1454 ve 1383, 5. hatırlatma).

Örn.: *İlig din kilh(g)ānça yürüşk(g)āy* “Biz elden geldiği kadar (orduyla) yürürüz (elden geldiği kadar (askeri) seferler yapabilmemiz için)”.^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*). Krş. Osm. aynı anlamdaki *elden geldiği kadar*;

Könglümün ve tilimdin kilgānça ve kalemim ve iligim din kuvvet fehîm kılğança “Gönlümden ve dilimden geldiği kadar ve kalemim ve elimden kuvvet (olduğu) fehm kılındığı (= anlaşıldığı) kadar”.^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 37. s., aşağıdan);

Arķım (= her kim) öz ayallarıka(ya) şafaķatlıy boısa yazı kılğança (-yança) savabı boıyay. “Her kim kendi çocuklarına (ayallerine) şefakatli olursa gaza (din uğrunda ceng) kılmış kadar savabı olur”.^{AUE} (T. E., 245. s., I, 8);

Āgār kâcā tańrı ta'alaķa sıdķ bilā kulluķ kılşalar kâfırır (krş. 300. s., I, 4: *kâfırğa*) *bilā uruşkança savabı boıyay*. “Eğer gece(leyin) Tanrı Ta'alaıya sıdk ile kulluk (ibadet) kılsalar, kafirler ile (krş. 300. s., I, 4: *kâfire*) vuruşmuş kadar sevabı olur”.^{AUE} (aynı eser 359. s., I, 13).

Hatırlatma – Altaycada aynı kullanım için; fakat iyelik ekiyle (= özneye iyelik üçüncü kişi zamiriyle) buna benzer zarf-fiil deyimleri bulunmaktadır.

Çıdaganımça ‘tahammül ettiğim kadar’^{AUE} (bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi*, § 437).

Bu çeşit deyimler bir ‘uygunlaşma veya sebep’ anlamında da bulunabilir (bk. aynı eser, § 344).

-kinçi eki

Bu *-kinça* ekinin (sondaki ünlü zayıflamasıyla meydana gelmiş) alelade bir çeşididir. Pröhle tarafından *ķaratsķajische* (Karaçayca) *Studien, Kelefi Szemle*, 234. s., 1909 sınırlayışlı (*intiķa*) *zarf-fiili* diyerek kaydedilmiştir:

tań atxınçı ‘tan (şafak) atıncaya kadar’^{AUE};

men kelginçi ‘ben gelene kadar’.^{AUE}

Yine krş. bu dil bilgisi § 904 (I, 4 aşağıdan) *tiginçe* (= değince) yerine *tiginçi* biçimini.

-kinç eki

-kinça ekinin sondaki ünlü düşmesinin başka bir çeşididir.

Örn.: *Tań atķınç* ‘tan (şafak) atıncaya kadar’^{AUE} (T. E. 92. s., I, 1). Bu örnek *Tezķiratü'l Evliya'nın* başka yerlerinde (29. s., I, 10) *tań atķınça* biçiminde olduğu hâlde eserde tektir.

Yine krş. BOUDAGOF'un sözlüğünde (RUBGOUZİ'den *naķlen*) *tiginçe* yerine verilen

tiginç biçimini ve bir de *Mirac-nâme*'deki (42. s., I, 5) *tāginç* biçimi.¹⁵⁰⁰

1394. Aşağıdaki eklerde, bundan önce geçenlerde olduğu gibi *n* ünsüzü yoktur. Bununla beraber bunlarla ötekiler arasında büyük benzerlikler görülmektedir.

-kicā(k) veya -kiçi eki

a) Art arda kullanış. Bu ekin kullanılışı ancak Eski Osmanlıca -(y)icek eki ile bilinmiştir (bk. daha yukarıda § 1391).

b) Sınırlayışlı kullanış (Çin Türkistanında ve Çağataycada). Krş. Raoûette, lesson XLVII, b. 4: -guçe^{AUE}.

Örn.: *Taň atıhuçe* 'tan (şafak) atuncaya kadar'^{AUE} (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 46. s., I, 10; Yarkend lehçesi);

Tay at bolıyocı igite it boıa. "Tay at olana kadar sahibi"¹⁵⁰¹ it olur."^{AUE} (aynı eser, 14. s., Atasözü, 92. nu.).

Krş. Osmanlıcadaki şu atasözünü:

Örn.: *Tay at oluncaya kadar sâhibi mat olur*;

¹⁵⁰⁰ Bazı fiilden türemiş kelimelerdeki +inç ekinin (§ 750, 5.) – ki böyleleri *Codex Comanicus*'da bol sayıda görülmektedir– -kinç eklerinden mi çıkmış olduğu sorusu hatıra gelebilir. Bu yakınlık daha önce kısmen PAVET de COURTEILLE (*Miradj-Name*, Fransızca metin, 41. s., 42. dipnot)'nin dikkatini çekmiştir, öyle görünüyör ki Orhon kitabelerindeki *ärinç* biçimi (bk. bu biçim hakkında THOMSEN, *Türkçe*, 33'ten 39) için de aynı soru geçerlidir. *Divanü Lugati't-Türk* (I, 118. s.) *erinç* kelimesini belki; meğer *peut-etre* ile karşıyor.

Aynı eser (I., 119. s.) -nç eklerinin bir çeşidi olarak sonda (yüksek ve yuvarlak) bir ünlülük -nçu ekini veriyor:

atınçu nāng 'atılmış şey'.^{AUE}

itincā nāng 'itilmiş şey'.^{AUE} vs.

ç veya c ünsüzünden sonra *a* (*ā*) ünlüsünün düşümü Uygur metinlerinin şurasında burasında görülmektedir. Yukarıda yer verdiğimiz örneklerden başkaca *Miradj-Name*'deki *arasınca* yerine *arasına* biçimini (39. s., I, 10) *kāç* gece (20. s., I, 8), *nāç* (39. s., I, 10) kelimelerini ve *Mahzen-i Mır-Hayder*'de *hoc* 'hoca' (79. s., I, 7, 83. s., I, 4 aşağıdan) kelimelerini veriyoruz. Bu hadise görüldüğü üzere Arap harfli metinlerde de rastlandığı sebeple uygur yazısında hususi bir yazış diye sayılamaz.

Yine krş. Osmanlıca 'ne kadar' demek olan *kaç* kelimesini ki başka lehçelerde aynı anlamda kullanılan *kança* ve *kançı* (RADLOFF, *Dict.*, II, 127 ve 28; krş. MELIORANSKI, I, 67 aşağıdan) kelimeleriyle kıyaslanabilir. Rütbe sayı adlarında -(i)nci yerine -(i)nç (veya -(i)nc eki de bulunmaktadır. MELIORANSKI, *Ar. fil.*, LIII. s. § 2 ve *Kutadgu Bilig* çeşitli yerlerinde; *Divanü Lugati't-Türk*, I, 118. s.).^{JD}

¹⁵⁰¹ Bu tercümede 'sahip' anlamı verilen kelimenin aslı (y)igit 'mert adam' olsa gerek; sondaki yönelme hâli e'si de yüklem hâli i yerinde kullanılmış olması gerekir, yoksa *e* yönelme hâli anlamıyla olunca cümlemin anlamı değişerek 'adama köpek olur' (köpek gibi arkadaşlık eder) diye anlaşılması mümkündür.^{AUE}

Bu işkârya barguça, bir sinabaşmaymız mu “Bu ava [(i)şkâr: şikâra] gidinceye kadar (onu) bir sinaya (sinab) mazmıyız.”^{AE} (KATANOF, *Yedi Uyurlar*, 227. s.);

Selâtin din hem ölgüce tab^c eseri hiç kıysı din zâhir boşmadı. “Sultanlardan hem ölünceye kadar ehliyet(lerinin) iz(ler)i hiçbirisinden meydana çıkmış olmadı.”^{AE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 34. s.);

Zahmeti hoş boşuça hâmuş itib “Yarası iyi olana kadar sükût etti.”^{AE} (Mahzen-i Mir Hayder, PAVET de COURTEILLE'ye atfen, 92. s., I, 1). Krş. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka* (154. s.).

c) Olumsuz tabanlı kullanış. Bu, tıpa tıp Osmanlıcanın -meyicek biçimine (§ 1391) denktir.

Örn.: Nan çaynamayocı cütmâz “Ekmek (lokması) çiğne(n)meyince yut (ul)maz.”^{AE} (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 14. s. Atasözü, Nu. 95) krş. Osmanlıcadaki aynı atasözünü: loğma çiynenmeyince yutulmaz (TEKE-ZADE, 304. s.);

Şamaş boşmayocı yapamax mindilemâz. “Rüzgâr olmayınca yaprak kımıldamaz.”^{AE} (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 18. s. Atasözü, Nu. 154) (Pas de fumee sans feu = ateşsiz duman olmaz) Krş. Osmanlıcada aynı atasözünü: rüzgâr esmeyince yaprağ kımıldamaz (§ 782).

ç) Miktar fikri.

Örn.: Buşkuça kıldı iligün zahmdar. “Kaza ile bir şey elini ızdırıp verecek kadar yaraladı (yaralı = zahmdar = kıldı).”^{AE} (Mahzen-i Mir Hayder, PAVET de COURTEILLE'ye atfen, 89. s., I, 12).

d) Niyetli (yeterlilik) gelecek zaman sıfat-fiili ve aynı zamanın kişili gövdesi olarak ihtimallik¹⁵⁰² sıfat-fiili olan -gütâg ekine benzerlik meydana getirir (tâg ile cû(k)'in anlamdaşlığı hakkında, bk. § 930 ve -güsi § 868, 3. hatırlatma).

-güce eki, -ecek (§ 1391) ekinin eski biçimi olan -icek'in tıpa tıp benzeridir.

Örn.: Ve varak yüzigâ nakış kılguça nime kılmadı sultan Babır dın özgâ “Ve yaprak (kâğıd) üzerine kayd etmeye değer birşey kalmadı.” (NEVAİ, daha yukarıdaki örnek olarak aşağısı);

Andın ki irür hasis-i muhlik “Şu sebepten tehlikeli (bir) cimridir ki”;

Körgüzgüce dūr Mesîhi mu'ciz “(Kendisini) gösterme (körgüzmək)ye kalkıcıdır mucize yaratan Hazreti İsa (= Mesih)) diye” (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü'l-Lugateyn*, 2. s.).

Kısaca Osmanlıcadaki -ici'yi veren -güci eki genellikle zaman anlamı olmadan (=

¹⁵⁰² Bu ek hakkında bk. RAQUETTE, *Lesson XLI*, 3, d, GA, 69. s.^{JD}

fiilden türemiş ad olarak) kullanılmakla beraber, bir gelecek zaman anlamının izlerini muhafaza etmiş bulunuyor (bk. § 852).

Yine krş. *Mahzen-i Mir Hayder*, 72. s., I, 11:

Äylä ki küldük yaña kötküçi biz. “Nasıl ki geldik yine (öyle) gideceğiz.”^{AUE}

-kâçâ(k) eki

-kâçâ eki bundan önceki ekin daha eski bir (geniş) ünlülenişlisinden başka bir şey değildir.

a) Sınırlanışlı kullanışı: Çin Türkistanının bazı lehçelerinde ve Çağataycada bulunmakta olup aslında önceki ek kadar sık kullanışlı değildir.

Örn.: *bolğaça* ‘oluncaya kadar’^{AUE} (VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka*, 154. s.);

öyret bilgece ‘öğren bilinceye kadar’^{AUE} (HARTMANN, *Çağatayca*, 40. s.) bunu Aksu lehçesine örnek olarak veriyor.

b) Niyetli gelecek zaman sıfat-fiili.

-gecek (*gâçâk*) biçimi *Kitâbu’l-Idrâk Li Lisâni’l-Etrak*, 137 ve 146. s. verilmiştir.

Örnekler: *taryacağ* ‘duracak yer’; Krş. Osmanlıca *duracağ* ve *gelgecek* veya *gelecek gelecek*, *gelinecek yer*.

-kâcâk biçimi, besbelli Osmanlıcanın -AcAK biçiminden başka birşey değildir. Bu Koybalcanın dilek-şart biçimi olan -kâyçâk biçimiyle de sıkı sıkıya yakındır (CASTREN § 74).

1395. Sonunda ünsüzü olmayan aşağıdaki ekler bundan öncekilere yaklaştırılmalıdır.

-kâç eki

Bu ekte (ayrılma hâli) -tin veya tân’le [*dân?*] ve araç eki -In ile uzatmalı biçimler de vardır: -kâçtin, -kâçin (veya -kâjin).

Bunun hakkında bk. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 101’e ve § 305; RAQUETTE, *Lesson XLI*, 3; HARTMANN, *Çağatayca* § 45; PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, Fransızca metin, 32. s., 9. dipnot

a) Art arda kullanış (iki eylemin az çok aralıksız olarak ardınlaşması).

Közi anğa tüşkâç “Gözü ona düşünce (= *rast gelince, değince*)”^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAL, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 60. s.);

Munı işitkâç ılgab... “Bunu işitince hızla giderek, akın ederek...”^{AUE} (EBÜLGAZİ, 55. s.);

Ävigâ kirkâç aş yizini bildi. “Evine girince yemek kokusunu (yiz = is) duydu.”^{AUE} (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkirâtü’l Evliya*, 79. s., 1. 10);

Kün batkaç dünya karanlık olur. “Güneş batınca dünya karanlık olur.”^{AUE} (aynı eser, 286. s., I, 1).¹⁵⁰³

-kâç’li zarf-fiilin, esas itibarıyla bir eylemi başka bir eylemin aralıksız olarak takip ettiğini bildirdiği daha önce NEVAİ tarafından kaydedilmişti ki ona göre bu ek ile aynen kendi ifadesi üzere *ol fi’l dâ sūr’at yosunluk irade kılur’lar*. “O fiilde çabukluk tarzı kasd ederler.”^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Muhâkemetü’l-Lugateyn*, 17. s.).

PAVET de COURTEILLE (*loc. cit*) ise -gaç ekinin aralıksız bir geçmiş zaman bildirdiğini söyler ve SHAW’u bu farklılığı¹⁵⁰⁴ kaydetmediğini anlatır. Yine krş. BOTHLINK § 523 ve KAZEM-BEK § 344.

b) Öncelenişli zarf-fiil veya şimdiki zaman zarf-fiili.

-kâç’li zarf-fiil bazen *aķıbetli* kavramından sıyrılarak *öncelenişli* bir eylem veya şimdiki zaman durumunu gösterir ve bunun sonucu olarak -Ip’lı zarf-fiile yaklaşır; şu fark ile ki bu, aynı zamanda yan eylem üzerine dikkati çekmeye ve onun üzerinde ısrar etmeğe yarar.

Örn.: *Barur ârsân oylunım aķaç barķıl (şayed) gidersen (önce) oğlunu (beraber) aķarak gir*^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü’l Evliya*, 314. s., I, 7); krş. bu örneği gerek HARTMANN’ın şu:

Üzüm aķsañ şoptolê aķyaç kâl “Üzüm alacaksan şeftali (de) alıp gel.”^{AUE}

Ve gerek RAQUETTE’in bu:

*Bazâ(r)gâ ba(r)sâñız mâñâ bi(r) cin*¹⁵⁰⁵ *güşť a(l)yaç* “Kel pazara gidersen bana bir parça et alıp gel”^{AUE} örnekleriyle:

Zeyd ‘Amır’nın atına mungaç keldi^{AUE} (MELIORANSKI, *Türkçe Hakkında Arab-Filologlar*, 18. s.); Arap yazarı -kâç eki yerine -Ip eki de kullanılabileceğini özellikle söylüyor.

c) Sınırlayışlı zarf-fiil.

¹⁵⁰³ Yazar bunu ‘karanlık’ (eski biçimi *karanlık*) anlamı ile tercüme ediyor. Hâlbuki bu, sıfat veya zarf olan ‘karanlık’ anlamında olacak: *ķaldım ķarañu gicede bāranlar içinde* (Divan Edebiyatından).^{AUE}

¹⁵⁰⁴ HARTMANN aynı hataya düşmüş görünüyor ve bu kendisini -kâç’li biçimin Osmanlıca - (y)ince ekiyle hiçbir işi olmadığını (*nichts zu thun*) düşünmeğe sevk ediyor. Onun bu hükmü pek kesindir. İki biçim ardışık zarf-fiil (*takibiye kipi*) biçiminde kullanılmıştır; diğer taraftan -kâç eklerinin sınırlayışlı (*intihâiye kipî*) biçiminde bir kullanışı da olduğuna dair söz götürmez izler vardır (bk. daha ileride § 1395); bilindiği üzere -IncA eki aynı işi yapıyordu.^{JD}

¹⁵⁰⁵ Cing okunan bu kelime ‘zerre, küçük parça’ anlamında *çink* kelimesiyle aynı anlamda görünüyor.^{AUE}

-kâç'li sınırlayış zarf-fiilinin kullanıldığına dair çok az izler bulunur. Bu kavramda yalnızca -dik(g)ince ve sairenin anlamdaşı olan -dik(g)âç biçimini biliyoruz (§ 1393).

Örn.: *Yahşi atınğ çapılşa bilân Cabılķaga dik(g)âç çıkğan han* "Ey, güzel atın koyverilmekle (beraber) Cabılkaya değene kadar (= değin) çıkan (= giden) han."^{AUE} (BEREZIN, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi*, 3. s.)¹⁵⁰⁶;

Maşrıktın magribgâ dik(g)âç. "Maşrıktan magriba değin (değinceye kadar)." (aynı eser, 4. s.).

Aynı metinde *dik(g)âç* kelimesinin bu anlam ile kullanıldığına dair daha başka bir sıra örnekler bulunmaktadır.¹⁵⁰⁷

-kîç (-güç) eki

HARTMANN'ın neşrettiği dil bilgisi kitabına göre bu ek öncekinin anlamdaşıdır (*Çağatayca*, § 45). Bu -kâç ve -kîç eklerinin yukarıda (§ 1394) sözü geçen -kâça ve -kîçâ ekleri olması mümkündür. Onlar bunların sonundaki ünlüsünü kaybetmiş biçimleridir.

Krş. -kinçâ > -kinç ekindekine benzeyen bir hadiseyi (§ 1393, d).

1396. Aşağıdaki tabloda -IncA ekiyle ona akraba olan ekler hakkında söylenilenler özetlenmiştir.

¹⁵⁰⁶ *Cabılķa* veya *Cabaķaķa* (*Djabilāa* ou *Djabalaga*) Kaf dağlarındaki efsanevi şehir (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 27. s.; yine Krş. Bibl. nat. yazmaları, Türkçe ilaveler, 1207, yap. 827. ve 837.); *Caberķa* (*Djaberqa*) da denilir (*Divanü Lugati't-Türk*, harita, I. 28).

Bu münasebetle bakınız Rene BASSET, *Contes populaires berberes* (yani Berberiyye'nin halk hikâyeleri)^{AUE} Paris, Leroux, 1887, Nu. 13. Salamon et Griffon: ve 149-150. s., dipnot: "Müslümanların, biri Maşrik'te biri Magrib'de dünyanın iki ucunda bulunan yerler olduğuna inandıkları *Cabersa* (*Djabersa*) ve *Caberķa* (*Djaberqa*) memleketleri.". *Mirac-nâme* bunları *Cabaķaķa* ve *Çabaķasa* biçimlerinde kaydediyor.^{JD}

Bununla beraber yukarıdaki örnekte tabirindeki *capılşa* kelimesini, bu mevhum memleket adıyla karıştırmamalı; çünkü bu, *çapılşa bilân* okunuşuyla olup 'çapılmakla beraber (= koşturulmakla beraber)' anlamındadır.^{AUE}

¹⁵⁰⁷ Aynı ek *-i- eksiltilmiş ek fiilinden olan *ikâc* kipinde de bulunur, PAVET de COURTEILLE (*Dict.* 119. s.) bunu *Abuşķa*'ya (*Abouchaa*: VÉLIAMINOF-ZERNOF, 70. s.) uyarak *iken* zarf-fiilinin anlamdaşı diye vermektedir. Yine Krş. *Mahzen-i Mir Haydar*'den alınma parçaları (PAVET de COURTEILLE, *Mirac-nâme*, 85. s., I. 3 ve 14).

Son olarak, bilindiği üzere -kâç ve -kîç ekleri türemiş adlar yapmaya da yarar (§ 870, l.).^{JD}

*-i- fiilinden olan *ikâç* de ek boğazlı -kaç'tir. Halbuki *dikâç* kipindeki ek, aynı boğazlıdan sonra geldiği için olacak, boğazlısı düşmüş olan -aç'tir. Şu hâlde *dikâç*'in aslı *dikķâç* olması lazım gelir. Bu düşüm hadisesi böyle durumlarda yalnız bu kelimeye özgü bir şey değildir.^{AUE}

Burada dikkat edilince görülür ki üçüncü ve dördüncü sütunlar, vara vara -*ķay* + *çañ* biçiminde tek bir ek biçimine dökülmekte ve kısaca bunlar § 1343'teki tablonun başına yine bu aynı ekin getirilmiş olduğu sütunda verilen kayıtların yalnızca ayrınıtısını göstermektedir.

Yalnız anlaşılmadık bir şey kalıyor ki o da bizzat -*ķay* + *çañ* ekinin dahi, işbu tablonun ilk iki sütununda gösterilen -*ķan* + *çañ* ekiyle bir akrabalığı olup olmadığıdır. Bütün bu biçim birimlerin farklı kullanışları arasındaki benzerlikler göze çarpacak derecededir. VÉLIAMINOF-ZERNOF, *Abuşka* (154. s.)'dan alınan şu örnek bu görüşlerimizi çok güzel özetlemektedir:

bolğaça, bolğuça, bolğança, bolğunça olunca demekdir.^{AUE}

Şu hâlde insanın bir *-*ķañ* + *çañ* eki var olduğuna inanası geliyor. Bu, -*ķañ* biçiminde bir ekin varlığı hakkında başka yerde de ortaya koyduğumuz varsayımı teyit edebilir (krş. § 1343, l. dipnot). Bununla beraber şuna da dikkat edilmeli ki yalnız -*ķayçañ* ekini temsil eden biçimler dahi, bir niyetli gelecek zaman sebebiyle (Bu anlam *çañ* edatındaki 'karşılaştırma' anlamının tabii bir boğumlanma noktasıdır.) kullanılmaktadır. Hâlbuki kendisinde bir geçmiş anlamı var gibi görünen (krş. 1343, dipnot) *-*ķançañ* biçimine ait eklerde böyle değildir.

-*kinça* eki için -*AcAK*'ın anlamdaşı olarak yazın ettiğimiz özel kullanım (§ 1393), menşe birliği kuramına yeter derecede kuvvetli bir delil veremeyecek kadar pek münferit kalmış görünüyor. Bunun için istenilene uygun daha başka veriler toplamak lazım gelecektir.

Hatırlatma – Parantezler içindeki rakamlar bu eserde müracaat edilmesi gereken rakamları siyahla yazılı paragrafları işaret eder.

5. Art arda zarf-fiiliyle anlamdaş deyimler

1397. -*IncA*'lı zarf-fiilden ayrı olarak ana eylemin aralıksız gelişiyile beraber olan bir zaman durumunu ifade etmek için şöyle farklı oluşumlar kullanılabilir:

- a) Birtakım karşılaştırma zarf-fiil deyimleri;
- b) *ile* edatlı iş adları;
- c) *Art arda* olumlu olumsuzlu geniş zaman gövdesi;
- ç) Ardınca *mi* soru edatı gelen belirli geçmiş zaman (dediğimiz kişili kip).

a) Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri (-*IncA* ile anlamdaş olan).

Bilindiği üzere -*IncA*'lı zarf-fiilin kendisinde de eskiden bir 'karşılaştırma' anlamı vardır. Daha ileride § 1444 ve aşağısını da genellikle karşılaştırma zarf-fiil deyimlerinin sözü gelecektir.

Biz burada bunların yalnız art arda zarf-fiil deyimi niteliğinde olanlarından söz edeceğiz.

Bu biçimle -diyim gibi (§ 1446) zarf-fiil deyimi bazen -IncA anlamında olur.

Örn.: *İmtihāndan çıktığım gibi rāḥat bir nefes aldım* (krş. eşit örnekleri § 1385, 1. § 1401);

Pederiñizi gördüyüm gibi tanıdım;

Hürriyet-i aklıye memnū^c ve meslūb olduğu gibi insān kendi mekāsidine mālīk olamaz (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*,¹⁵⁰⁸ 380. s.).

Eski Osmanlıcada bu oluşum *hemān ki* bağlacının kullanılmasıyla da birleşebiliyordu (krş. 1017, 3.).

Örn.: *Hemān ki Anadoḫu kāfirle dutuşduğı gibi Turḫan bey Rumeli (askeri) ile dönüp kaçdı^{AUE}* (ROUEN, ms. Nu. 1493, 47. yap.).

-*diğlm* gibi biçimi, Marioupol'da (Rusya, azak denizi sahili) yerleşmiş, dilleri Türkçe olan Rumların lehçesinde bulunur.

Örn.: *Nektenabo okutugu kipi temesikū* (temessük: *borç senedi*), *borçlu oltugunu teti^{AUE}*? (BLAU, *Bosnicch-Türkisch Sprachdenkmäler*, 545. s., I, 12);

Esopos gittiğı kipi Bagtata, begyan etti Lükeros patisaga, er (her) ne ki yaptığısı Mısır patişagina^{AUE} (aynı eser, I, 20).

¹⁵⁰⁸ Bu gibi oluşumların daha başka anlamları da vardır:

a) Biçim veya tarzda karşılaştırma 'benzetme' anlamı: "Annenizi, babanızı gördüğüm gibi gördüm.", "Babanızı ne türlü ne biçimle gördümse annenizi de o türlü, o biçimle gördüm.". Bunda annenin görülmesi tarzı babanın görülmesi tarzına kıyaslanmış, benzetilmiştir.

b) Birinci sözcükte ayrıca *de* edatı katılmış olursa hâlde karşılaştırma 'benzetme' anlamı: "Annenizi de babanızı gördüğüm gibi (= hâlde) gördüm; yani babanızı ne gibi (ne hâlde) gördümse annenizi de o hâlde gördüm.". Bunda babada görülen hâl, annede görülen hâl kıyaslanmıştır.

c) İkinci sözcükte ayrıca *de* edatı katılmış olursa -*DiktAn* başka anlamı: "Annenizi gördüğüm gibi babanızı da gördüm.", "Annenizi gördükten başka babanızı da gördüm.".

Bu son üç oluşum *gibi* olanlar yazarın yukarıda verdiği örneklerde olanlarla yalnız söyleyişte karışmaz; çünkü yukarıdakilerde vurgu *gibi* edatından önceki fiil kökünün ünlü-sündedir; böylelerinde ise *gibi*'nin son hecesindeki ünlüdür.^{AUE}

Art arda zarf-fiilini ve buna yakın biçimleri ifade eden ekler tablosu

Zarf-fiil	*-Kın + ÇaN KÂN+ÇaN	*-Kl + ÇaN -Kâ-Kay + ÇaN
Art arda	-ince (§ 1385). -incek (§ 1392). -inces (§ 1392, 2°). -incen (§ 1392, 3°). -kinçâ (§ 1393 a,b). -kinç (§ 1393 a,b).	-icek (§ 1391). -kiç (?) (§ 1395, a). -ice (§ 1391).
Önceleme...	-ince (§ 1385, 4°). -IncA (§ 1386). -kinçâ (§ 1393, a, b). -kinçi (§ 1393 a,b). -kinç (§ 1393 a,b).	-ecek (§ 1391). -kâç (§ 1395, a). -kâç (?) (1395, b).
sınırlayışlı	-kinçâ (§ 1393, a, b). -kinçi (§ 1393 a,b). -kinç (§ 1393 a,b).	-kâçâ (§ 1394). -kiçi (§ 1394).
Yerine gelirlilik	-ince (§ 1338). -kinçâ (§ 1393). -meyince (§ 1390). -meyincek (§ 1392 1°).	-ence? (§ 1392 3.). -kânçâ (§ 1393, c).
Olumsuz tabanlı	-meyinces (§ 1392, 2°). -meyincen (§ 1392, 3°).	-meyicek (§ 1391). -meğüçâ (§ 1394, c).
Miktarlama	-kinçâ (§ 1393, e).	-kicâ (§ 1394, d).
Sıfat-fiil veya kişili kip (niyetli gelecek)	(-kinçâ) (?) (§ 1393, -kânçâ eki).	-icek (§ 1391 sonu). -kiçâ (-güçâ) (§ 1394, e). -kiçi (-güçi) (§ 1394, e sonu). -(y)ici (§ 853).

1398. Eski Osmanlıcada gibi edatı yerine aynı anlamda kendisinde *-leyin* eki bulunan (krş. § 890, 3.) zarf-fiil deyimleri kullanılıyordu.

Örn.: *Muşhaf(ı) eline aldı açdı açduğunlayın bu âyet çıktı^{AUE}* (1426 yılı yazmaları, 101. yap.).

İyelik eksiz olarak aynı oluşumda örnekler de bulunmaktadır. O zaman mesele *-dikleyin*'li hakiki bir zarf-fiilden ibaret kalıyor.

Örn.: *Bayezid paşa kendi beginne (begi ile yerine.^{AUE}) buluşduğunlayın (buluşunca^{AUE}) gene aña tapar (hizmet eder^{AUE})^{AUE}* (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 39. yap.);

Pes (Uveys) namazdan ferâgat itdükleyin? (= ettiği zaman^{AUE}) hâzret-i Ömer ilerü varup selâm virdi^{AUE} (Bibliothèque Nationale Yazmaları, AFT, 86, 17. yap.).

Azericede aynı kavramda karşılaştırma (benzetme) deyimini olarak *-en kimi* kullanılırdı.

Örn.: *Vezir onu gören kimi (gördüğü gibi^{AUE}) başlıyır (= başlar^{AUE}) titremege^{AUE}* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 148. s.);

Gelen kimi (= geldiği gibi^{AUE}) kardaşımdan kân aldı^{AUE} (aynı eser, 136. s.);

Ağzını açan kimi (= açtığı gibi^{AUE}) (Arşın Mal Alan, 12. s.).

Karşılaştırma (benzetme) bağlacı olan *niceki*'nin de (krş. § 1301 2. hatırlatma) Karaman lehçesinde (II, 139) *-IncA* 'bir kez' anlamıyla kullanıldığı şu örnekte görülmüyor.

... *Hakim nice ki da'vâcının Aristidis olduğunu eşitdi... deraķap... i'lam itmegi istedi.^{AUE}*

b) ile edath iş adları

1399. Kendilerinde iyelik eki (mantıki öznenin iyelik üçüncü kişi zamiri) bulunan farklı iş adları ile (Eski Osmanlıcada ise *birle*) edatıyla beraber oldukları zaman (*art arda* anlamlı) bir zaman durumu ifade edebilirler.

Örn.: *Tellâl gelir "Efendi! Bu merķebi kimse almaz..." demesi ile, hoca "Zâten bende onu satmak için getirmedim..." demiştir* (İzbudak, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*, 81. s.). Aynı eserde *demesi* ile kelimesinin anlamdaşı olarak değişmez bir kip olan *demekle* (= fiil adı + (i)le krş. § 1312) kelimesi sık sık görülmektedir;

Sizin 'azîmet etmeñizle iş deyişdi (ŞEMSEDDİN SAMİ);

İşbu mevâdd kagıdleri mühûrlenip tarefeynden imzâlandüki birle¹⁵⁰⁹... kâlf'âyâ beyâz bâyraklâr digilüp (IV. MEHMED'in Venedikli ile muahedesi, MENINSKI, II, 233'te).

¹⁵⁰⁹ Bu imlaya rağmen bunun *imzâlandığı* biçiminde söylenir olduğuna inanılabilir.^{AUE}

1400. Konuşma dilinde daha istekli olarak *-Dik*'lı iş adı kullanılır ve bu takdirde *-ile* edatı yerine çoğu zaman *-len* ve üçüncü kişide ise *-nen* getirilir.

Örn.: *Pederinizi gördüyümle(n) tanıdım* (krş. böyle bir örneği § 1397);

*Vapor salanmaya başladı(ğ)nen*¹⁵¹⁰ *fena olurum* (MUHSİNE FÂZİL BEY¹⁵¹¹, 98. s.);

Gece öldiynen (KÜNÖS, *Adakale'den Türkçe Halk Hikayeleri*, 18. s., 2. satır başının 2. satırı);

Soğak kapaşından açdıgınan (açdı'man) kaçdı (Mehalle baskını, Selânik'te derlenmiş olan Karagöz tiyatrosundan).

1. hatırlatma – İki eylemin aynı zamana rastladığını daha çok yazım etmek için *-le* edatına ***beraber* kelimesi ilave edilebilir.

Örn.: *Benim söylememle beraber işe ehemmiyyet vermeye başladılar* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

2. hatırlatma – Yine böyle bir hâlde Arapçanın fiil adları da kullanılabilir (krş. § 1344).

Örn.: *Onuñ vusulu ile beraber işe girişdiler* (ŞEMSEDDİN SAMİ).

3. hatırlatma– Bu oluşumlar gibi Çağaytacada *-kân bilân* oluşumu ve Altaycada (geniş zaman) *âr* veya *ir* + iyelik eki + *bıla* oluşumu vardır.

Örn.: *Uluğ çirik yithân bilân alıp yörü (yoru?)r boşurlar*^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 260. s.);

tañ adarı bıla 'tan atması ile^{AUE};

künnüñ çıkargı bıla 'güneşin çıkması ile^{AUE} (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 342).

c) Ard arda olumlu olumsuzlu geniş zaman gövdesi

1401. Ana bir eylemin yan bir eylem ardınca aralıksız olarak geldiğini ifade etmek için bu eylemin fiili geniş zamanın (çekims:z) gövdesi hâline konularak hemen onun ardınca aynı fiilin olumsuz tabanlısı getirilebilir: *sever sevmez*.

Daha ileride görüleceği gibi bu ifade tarzı ilklerinde *muhayyerlik* (Türkçede alternatififi bilindiği üzere iki eylemin alelade bitişikliği ile ifade edilir: § 955) ve bir

¹⁵¹⁰ Bunlardaki *-lan* yerine getirilen *-nan*'larda *l > n* değişimi olduğu görülüyor: Bu hâl çoğunlukla *l*'den önce ünlüsüz bir *n* olduğu zaman görülür bir hadise (*bennen gel*; *unnan şeker* vs.) olduğu hâlde, bu örneklerde *ğ*'deki *ğ*'den veya *i*'den sonra bazen uyuma uyarak bazen uymayarak meydana geldiği de anlaşılıyor.^{AUE}

¹⁵¹¹ Yazarın örneğinde bu ad için *bey* unvanı kullanılıyor: Bu hakikaten bir *bey* ise ad *Muhsin* olmalı; yok eğer ad *Muhsine* ise *bey* yerine *hanım* denmeli idi. Böyle olmadığına göre bunu *Kocası Fazıl Bey olan Muhsine hanım* diye anlamak gerektir.^{AUE}

kararsızlık anlamını içermekteydi; bundaki anlama göre yan eylem öyle süratli olur ki yapılıp yapılmadığı bile bilinmez.

Örn.: *Görür görmez* (ben, sen, o... geçmişte, şimdi veya gelecekte) (görünce^{AUE});
İmtihândan çıkar çıkmaz rahat bir nefes aldım;

Kapıdan girer girmez medhâlde arkadaşımı oğluna nasihat vermekle meşgul buldum (KARAY, Kirpinin Dedikleri, 56. s.).

Bu deyimın öznesi ana cümleinin öznesinden ayrı olabilir.

Örn.: *Şu pis herifi dışarı atın diye bārır bārmar* (bağırır bağırmar) *arşamızda duran iki uşak elimizi filan yıkamadan kapudan dışarı attılar* (KÜNOS, Orta Oyunu, 13. s.);

Dañ yerleri ağarır ağarmaz, baçarlar ki haçe divarı hep yeni örölmüş (TAMBURI ARUTIN, Nadir Şah Tarihi, 15. s.);

Ben cümleyi bitirir bitirmez suyuñ ortasında bir şey patladı (AHMET RASIM, Şehir Mektupları, 12. s.).

Özne belirsiz olabilir.

Yazıcı efendi... görür görmez okur okumaz ilk nefesde Keşan tömbekisi gibi beyne saracak sert bir ta'bir düşünüyordu (GÜRPINAR, Metres, 506. s.);

Biz eleniķa temiz laf isteyoruz. Lāfiñ temizi yükseyi eder etmez anlaşılamayanlarıdır (aynı eser, 504. s.; halktan bir kadının ağzından).

1402. Bu sözünü ettiğimiz oluşum, değişmesiz niteliğiyle zarf-fiillere benzer; ama başka türlü kullanışları da var. Bazen kendisinde bir *kararsızlık* anlamı olan sıfat-fiil görevini görür. Bu kullanış, daha seyrek olup yukarıda kaydı geçen 'seçenek' anlamına da bağlı olur. Sıfat-fiil sıfat veya ad olarak kullanılabilir.

Örn.: *Söylediyini bilir bilmez bir hanım* (GÜRPINAR, Kocasını boşayan Hürmüz Hanım, İktam, 1 Mart 1919);

Daha o zaman eyyi kötüyü tefriķ eder etmez bir halde idim;

Åhestece gider gitmez yörömek (FIRUZABADI, Kāmüsu'l-Muhît, I, 387. s.).

Bazen böyle söz çalımı ile duyurulan seçenek, tekrarlı ya ile daha özel bir biçimde anlatılır (krş. § 976).

Örn.: *(Bu kadının) saçları pek kısa; omuzlarına kadar ya varır ya varmaz* (Gel k'eyfim gel 45. s.).

Olur olmaz ifadesi rāst gele veya deyme 'ne idiği belirsiz, şöyle böyle, en ufak' anlamındadır.

Örn.: *Her olur olmazlarla*¹⁵¹² *arkadaş olmamalı* (RİFAT BEY, *Masallar*, 7. s.);

Olur olmaz ayak patırdıları (Ayyar Hamza, 87. s.);

Olur olmaz patırdıya papuç braşmaz (söylence).

Doğu Türkçesinde aynı kararsızlık anlamıyla görülür.

Örn.: *ayar akpas su* 'akar akmaz su'^{AUE} (MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 64. s.).

Kararsızlık anlamını vermek için Sultan Babır aynı yapılanmayı kullanıyor:

Örn.: *Kaçar kaçmas*^{AUE} *boşluktur*. "(Onlar) kaçsın mı ya kaçmasın mı (bilmez) olmuştur."^{AUE} (131. s.);

Kılur kılmas işimiz "Yapayım ya yapmayayım (diye düşündüğüm) işimiz."^{AUE} (75. s.).

Eski Osmanlıcada aynı yapılanma ilk ve ana kavramı olan yalnızca 'seçenek' anlamında veya iki sözcüğün eşit nitelikte olup olmamasında bir fark bulunmadığı fikrini yermekte kullanılırdı.

Örn.: *ğadı eytdi* (dedi) *ne te'älluğ* (ne ilişkisi var) *ğurtuğur ğurtuğmaz* (kurtulsun kurtulmasun) *ğüküm şöyledür*.^{AUE} (1451 yazmaları: 37. hikâye: *El-ferec bad eş-şidde. Kelet i Szemle*, 1900, 28. s., I, 3);

Ğadı eytdi ğük(ü)m budur varur varmaz (varsın varmasın) (aynı yer, I, 12).

Bu ifade tarzı şu deyimde de kalmıştır:

Örn.: *ister istemez* 'isteyerek veya istemeyerek'.^{AUE}

Aynı anlamda **ğāh nā ħāh* da denilir.

ç) *Belirli geçmiş zaman + mi*

1403. Ana eylemin *az çok aralıksız* olarak birden bastırdığını ifade etmek istenildiği zaman, yan eylemin fiilini belirli geçmiş zaman kipinin soru biçimine¹⁵¹³ koymak mümkündür (§ 653).

Bu yapılanma yalnız kişili bir kipi içinde bulundurmasıyla değil ana eylemin şimdiki zaman veya gelecek zaman kipini almasıyla da öncekilerden ayrılır. Bununla beraber istenilen şey şimdiki zaman hikâyesi (= geçmiş zamanda geçen şimdiki zaman fiili) olduğu zaman geçmiş zaman kipinin de gelmesi mümkündür.

Örn.: *İmtihāndan çıktım mı? Rağat bir nefes alırım*.

Çoğu zaman bu yapılanma *-diğlm zaman* gibi bir zaman durumuna veya *-sa* gibi

¹⁵¹² *Her* sıfatının tamlananı çokluk olmadığına göre bunda *-lar* bulunması belki bir yanlışlık eseri olacak veya bu: *her* (olur olmaz) *kimseler* yerinde sayılmış olsa gerek.^{AUE}

¹⁵¹³ Yazar açıklaması sırasında bu kaydı metne koymamıştır.^{AUE}

şart veya varsayım kipine eşit olur.

Örn.: *Şimdi oraya gittik mi kapudan girer girmez bize buyurun Hacivad Karağöz Bey efendiler sefâ geldiğiniz deyecekler* (Karagöz Tiyatrosu, Muhavere, Selânik'te derlenmiş);

Şu yokuş yukarıya caddeyi çıkacayız (çirkin: çıkacağız yerine); *çıktık mı sağya* (çirkin: sağa yerine); *sağ(ı)ya saptın mı orda bir dar soğak var; o dar soğaktan yukarıya çıktığını bir meydanlık var ...* (aynı yer);

Sabah oldumu? Doktorlar gelip delileri mu 'ayene edecekler (aynı yer, Tımarhâne faslı);

Bizim gibi adamlara... bir tas sıcak çorba oldumu? Elverdi gitdi (MEHMED TEVFIK, *İstambolda bir sene*, 2. ay, 36. s.); şuna dikkat edilmeli ki ana fiil kipi geçmiş zaman olduğu hâlde anlamı hâlâ (geniş zaman'a)aittir:

*İnsan bir az elîfbâ okudu ve bir azda "e mâ tereyne"nin i'lâli gibi 'abesiyât ile öğraştımı? Taşilini tekmil etmiş zann olunuyor...*¹⁵¹⁴ *Bir hırka ile bir loğma nasib oldumu? Bir kenz-i'lâyefnâya (tükenmez bir hazne) mülkiyet zehâbı hasıl oluyor* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).¹⁵¹⁵

¹⁵¹⁴ Bütün şu örneklerde sorulu görünen bu kiplerin soru görevleri olmadığına göre onlara böyle soru işaretleri koymak yerinde bir kullanım olmasa gerek.^{AUE}

¹⁵¹⁵ Şunları da bu konuya ilave etmek yerinde olur:

a) Geniş zamanın ve şimdiki zamanın olumlu soru biçimi (ve yine olumlusu anlamına gelen olumsuz tabanlısı) de bu anlam ile kullanılır:

... bir kerre her görünen seyyarenin, her büyük sâbitenin ziyası, denizin içine doğru turlu renkte kandillere gark olmuş minarelerini *salıverir mi?* Bir kerre denizde mehtâbın aksisi Allah yolu gibi nurânî bir cadde *peydâ eder mi?* Hûda bilir gökyüzünü yıldızlarıyla keheşâniyle ayağına inmiş veyahut denizi seninle semavâta çıkmış zannedersin. KEMAL (- AKİF BEY)'den;

... Akşam Boğaziçinin serin ve okşayıcı havası, henüz yakılan lambaların kırmızımı ışıklarıyla şöyle böyle aydınlanmış köy evlerinin beyaz patiska perdelerini oynatmağa *başlıyor mu*, insanın yüreğine bir gariplik *çöküyor*;

... Bazen muziplik olsun diye (çocuğun) narin parmaklarını avucumun içinde hafifçe *kıştırır mıyım*, öyle ciyak ciyak bağırışı olur ki pek hoşuma gider.

b) Olumlu bir belirli geçmiş zamanın sorulu teklik üçüncü kişisinden sonra aynı fiil kipinin ona cevap gibi görünen sorusuz teklik üçüncü kişisi verilip yine böyle bir zarf-fiil vücuda getirilir. Bunda ötekisinden farklı olarak 'yan cümle fiilinin muhakkak işlenip bitmiş olduğu, işlenip bittiğinde artık şüphe bulunmadığı' gibi bir anlam çokluğu vardır:

... Akşam talebe azad *oldu mu oldu* (= azad olmak iş muhakkak tamam olup bitince) hademe mektebin cümle kapısını kapar, temizlik işleriyle uğraşır.

c) Bunlar gibi zarf-fiil olmayan başka bir yapılanma daha vardır ki bu da bazı olumlu geniş zamanın (ikinci kişiden başka kişilerinden biriyle gelebilen) sorulu bir kipi verildikten sonra, aynı fiilden o kipin sorusuz ve yine aynı kişili biçimi hemen onun arkasından ara-

Yine buna benzeyen; fakat başka fiil kipleriyle de sorulu bir biçim almış bulunanlarına da rastlanmaktadır. Bu yapılanmalar ana eylemin aralıksız oluşunu ifade etmek görevinde değildirler.¹⁵¹⁶

lıksız olarak getirilir ve bu, kendisinden önce sorulur gibi olan kipin muhakkak ve şüphesiz yapılmış olduğunu bildirir:

fiil	<i>oğur mu oğur</i> ‘muhakkak olur’; <i>satar mıyım satarım</i> ‘muhakkak satarım’; <i>gider miyiz gideriz</i> ‘muhakkak gideriz’;
sıfat	<i>geveze mi geveze</i> (-dir eksiltilmiş: i- fiilinden?) ‘şüphesiz veya çok’; <i>geveze/dir/</i> ; <i>şirin mi şirin</i> ‘şüphesiz şirindir veya çok şirindir’.

Bu gibi yapılanmalarda bazen birinci kelime ad ise ondan sonra bir fiil ile beraber *işte* kelimesi eksiltilmiş sayılır:

ad	<i>para mı para</i> ‘para mı istiyorsun, <i>işte</i> para’ (ikinci kişi); <i>elmas mı elmas</i> ‘elmas mı istiyor, <i>işte</i> elmas’ (üçüncü kişi)

ç) Hafifletilmiş fiil adından sonra her kişiye ait olarak iyelik eki (izafet zamiri) getirilip onun arkasından *üzerine* kelimesi ilave edilmekle yine böyle bir zarf-fiil ortaya çıkarılır:

gelme-	<i>+m, +miz</i> <i>+ñ, +ñiz</i> + <i>üzerine</i> gibi. <i>+sı, +leri</i>

Bu: 1. ya *gelince* gibi ana eylemin yan eylemden sonra olduğunu;

2. ya *gelmek dolayısıyla* gibi ana eylemin olmasına yan eylemin sebep olduğunu bildirmek görevlerinde bulunur:

Çocuğun acı acı *bağırması üzerine* (1. *bağırması ardından* + 2. *bağırması sebebiyle*) odaya koştular.

Birinci anlamda vurgu *üzerine* kelimesinin son hecesi ünlüsünde, ikinci anlamda ise vurgu *bağırması* kelimesinin son hecesinde ünlüdedir.

Bu anlamların dışında aynı oluşum zarf-fiil olmayıp bunda *üzerine* kelimesi.

1. ‘konusuna’ anlamında olur:

Söz Atatürk’ün Samsun’a ayak basması *üzerine* gelince herkes meraklandı.

2. ‘...a ait’ anlamında olur:

Sözümüz onun bize çoktan beri uğramaması *üzerinedir*.^{AUE}

¹⁵¹⁶ Bunlar ve daha ne kadar başka fiil kipi varsa hepsi atılıp takdir edilmiş *söz* kelimesiyle ad tamlaması hâlinde (tamlayan görevinde) olup *mi* edatı hakikatte o atılan kelimeye getiriyor ve böyle yapılanmalardan sonra hep *de-* fiilinden bir kip bulunuyor;

Örn.: Dāyimā “bilirim!” mi deyor gencdir; her şeye ulaşabilir! mi deyor, ihtiyardır (CENAP ŞAHABEDDİN, Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri, 209. nu.). Burada hem ‘bilmek’ hem ‘gücü yetmek’ anlamındaki aynı fiilden kelime oyunu da yapılmış.

6. -IncAya kadar’lı zarf-fiil (sınırlanmış zarf-fiil)

1404. -IncAya kadar’lı zarf-fiil Osmanlıcada rābita-i intihāiye denilen sınırlanmış zarf-fiildir.

Fransızca karşılığı *jusqu’à ce que...*, *avant que ne...* Hakikatte bu -IncA’lı zarf-fiille sınırlanmış edat olan *şadar*’ın desteklediği yönelme hâli edatından meydana gelmiştir (§ 903). Eski Osmanlıcada bizzat -IncA bir sınırlanmış zarf-fiil değeri idi.

Daha fazla ayrıntı için bk. § 1387.

Örn.: Ben sizi ölünceye *şadar* seveceyim (MİZANCI MEHMED MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 224. s.);

Mümin kimsenin dargınlığı tūlbend *şoruyuncaya şadardır*¹⁵¹⁷ (söylence);

Venedikden teryak gelinceye *şadar* Hindde adamı yılan helāk eder (Atasözü);

Arap doyuncaya *şadar*, acem çatlayıncaya *şadar* yer (bk. § 1387).

Bu kip -diğl zaman..., -mAsl sona ermeden... anlamını da verebilir.

Örn.: Onlar bağırışıp çağırışıncaya *şadar* kendi de firār ede bileceğini zihninden geçirdi (GÜRPINAR, *Metres*, 645. s.).

1405. gelinceye *şadar* ve varıncaya *şadar* ifadeleri gelince; varınca ile aynı anlamda kullanılır (bk. § 1388).

Örn.: Bundan yirmi beş sene evveline gelinceye *şadar*;

bilirim mi diyor ‘bilirim sözünü mü diyor’;

ulaşabilir mi diyor ‘ulaşabilir sözünü mü...’;

geleceksin mi dedin ‘geleceksin sözünü mü dedin’;

yazamayacaktın mı demiş ‘yazamayacaktın sözünü mü demiş’.

Böylelerini hem fiiller hem de adın hâlleri konusunda not etmek daha iyi olurdu. Bir de kendilerinden sonra *de-* fiilinden bir kip gelmese bile adın hâllerini aldığı görülen fiil kipleri vardır:

Teşekkür ederimi (= ederim sözünü) bastırdı (= hemen ardınca söyledi);

Onun ağına (al, sözüne) verine (ver sözüne) kim bakar;

Öğretmenin dur oturları (dur, otur sözleri, emirleri) *kâr etmedi*.^{AUE}

¹⁵¹⁷ Bu kelimenin aslı *şoruyuncaya şadar* olacak iken, yazar bunu *şoruncaya şadar* biçiminde kaydetmiş ve tercümesini de *sarığını sarıncaya şadar* diye vermiştir; hâlbuki ne *şorumaş* ne de *şormaş*? kelimesinin ‘sarmak’ anlamında olduğunu (her ne kadar ‘kuşak’ anlamında bir *şur* kelimesi varsa da) zannetmiyoruz. Kaldı ki *tūlbend* kelimesi *sarık* değil *seyrek dokunmuş ince bezdir* ve anlamı da bizim verdiğimiz üzere yaygındır.^{AUE}

Bizde mehdiden lahde varıncaya kadar ilmî ve lev Çinde olsun taleb etmek hakkında olan evâmir bütün bütün unutulmuşdur (BULGURLUZADE RIZA, Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye);

Musyu Gizo¹⁵¹⁸ İngiltera gibi memâlik-i mücâvere-i ecnebiye fuzelesından bir çoğuna varıncaya kadar derslerini istima^c etdirir idi (BULGURLUZADE RIZA, Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye, 375. s.).

Hatırlatma – kadar yerine özellikle Eski Osmanlıcada bazen *dek* veya *deyin* bulunur:

Örn.: *Dan yiri ayârincedek aylar* (KÜNOS, Nasreddin Hoca Hikâyeleri, 35. nu., Aydın lehçesi);

Bir kimse bir maî görmedin (görmeden) iştirâ etse görüncededek muhayyerdir (halk ağzı *muhayyar*). Mecelle (Osmanlı medeni kanunu)'nin 320. maddesi; aynı eser, 279, 281 ve 286. maddelerinde aynı biçimde örnekler bulunur;

Gün dolununcaya (= batıncaya) değin?^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 107. yap.);

Qoçan sen Aîlâhü te ʿâlâ adın tesmiye idüp (anıp) kelbün (köpeğini) şikârâ (ava) koyu verseñ bir kelb dañi bir yañadın gelüp aña qarışsa ol avı depeleseler sen andan yimâ gil tâ bilinceye değin ki evvel senün kelbün tutup katl eyledi^{AUE} (aynı eser, 281. yap.) Krş. bu hususta MOURADGEA D'ÜHSSON, IV, 14 ve 17. s.;

Bu bezm içinde kime verdi sâki-i devran^{AUE};

Piyâle-i mey-i ümmid-i kandırıncayadek^{AUE} (NÂBİ).

1406. Aynı kipin lehçelerdeki şu çeşitlerine rastlanmaktadır.

1. *-İncâ kadar* (yönelme hâli olmaksızın).

Örn.: *qarañlıq olunca kadar* (TAMBURI ARUTIN, *Nadir Şah Tarihi*, 36. s.);

At çatlayıp helâk olunca kadar ılgar eylemek^{AUE} (FIRUZÂBÂDİ, *Kâmûsu'l-Muhit*, I, 218. s.) krş. başka örnekler, (aynı eser, 6, 14, 47, 165 ve 167. s.);

Urogını ögr(e)nince q(a)d(a)r b(e)n s(e)ni eviñe burakmam (=urok, Rusça *ypokdan*)¹⁵¹⁹ (KAZAZ, *karayit* (Kırım'da yaşayan musevi Türk halkı) mektepleri için

¹⁵¹⁸ Bu kelime halk ağzında *mûsû* biçiminde söylenir.^{AUE}

¹⁵¹⁹ Metinde İbrani harfleriyle yazılı olan Türkçe ibare sağdan sola yazıldığı için onları kelime kelime karşılamak üzere yine sağdan sola okunacak Latin harfleriyle gösterdik. Rusça *ıroq* kelimesi Türkçeye benziyor; bunun aslı *ögrük* 'öğrenilen şey, ders' olabilir, ykl. 'alışkanlık, öğrenilmiş şey' anlamına *ögreyük* *Divanü Lugati't-Türk*, I, 140 – Osmanlıcada Arap harfleri üzerinde yapıldığı gibi bu Karayit Türkçesinde de bazı İbrani harfleri üzerine “., ., -, ” gibi işaretlerden biri konularak, Türkçenin ses ihtiyaçlarına göre ufak tefek değişikliklerle yeni harfler yapıldığı görülüyor.^{AUE}

İbrani dilinde ders kitabı, 1859, 210. s., aşağıdan 8. satır.).

2. -IncAyA (yönelme hâl ekli, edatsız).

Örn.: Çuvaşı çekinceye açincaga içinden delikanlı çocuk fırlayıp beni ütüverdi (iti verdi yerine) (Mehalle baskını, Selânik Karagözü);

Tercümanları mühim maslahatda ise gelinceye tevakkuf oluna (Belin, III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahnamesinin Metin ve Tercümesi, 1876, 2).

1407. Halk dilinde -IncAyA kadar yerine çoğu zaman -AnA kadar veya -AnA dek biçimi kullanılır.

Örn.: Xarg (xarğ)a su gelene kadar kurbaganın gözü patlar (Maraş'ta derlenmiş söylence);

Şeytana "beli" de köprüyü geçenedek (atasözü);

Bu ince tüyler kuşuñ boğ tüyü gelene kadar kalır (Âlem-i-hayvânat, II, 24);

Ülup (ölüp yerine) gidene kadar umrini (ömrünü) rahatlıkla geçirir (KÜNOS, Adakale'den Türkçe Halk Hikayeleri, 25. s.).

Aynı biçim Azericede de vardır:

Ölenedek dadı damagından gitmesün^{AUE} (FETH ALİ AHUNDOF, Temsilât, 226-227. s.).

-AslyA kadar biçimi

1408. Osmanlıcada yine aynı anlamda ardınca kadar, dek ve hatta cek (§ 905) gibi sınırlayışlı edatlardan biri bulunan -esi (§ 792) biçiminin yönelme hâli kullanılır. Türk diltisi ABDURRAHMAN EFENDİ'nin verdiği bu biçim, Karaman lehçesinde sık sık kullanılır (MAXIMOF, 88-89. s.).

Örn.: Sen gelesiyeye değin (dek) aḥşam olur.^{AUE} (ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ, Mikyâsü'l-lisân Kistasü'l Beyân);

Onu bulasıya kadar ben size yardım ederim (Atina'da Karamanlı bir Rum ağzından derlenmiş;

Dün aḥşam elini kırasıya kadar kândi kırasını düğdü (MAXIMOF, 89. s.);

Ḥamam kapusından girince ḥamamıñ içine gidesiyecek laḷaya sille tokat artıḳ hiç eksik olmaz (KÜNOS, Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi, 44. s., ikinci satır başının başı).

796. paragrafta yer alan deyimler, şüphesiz ki yine aynı sınıflamaya konulabilir. Bunları 1406. paragraf, 2.'dekilerle yaklaştırmak gerekir (yine krş. § 266).

7. -Alıfı zarf-fiil

1409. -Alı zarf-fiil (başlangıç zarf-fiili) ana eyleme geçmiş zaman da bir başlayış sı-

nır; yani hareket noktası görevini gören yan bir eylemi bildirir. Bu biçime *başlayış sınırlı zarf-fiili* (başlayış hudutlu ulak 'gérondif de limite initiale') veya eskiden söylenildiği gibi *rābūta-i-iptidāiye* denilebilir.

Başlayışlı zarf-fiil bir sonlayış sınırı bildiren *-İncAyA ħadar*'lı sınırlayış zarf-fiiline anlamca zıddır (Fransızcada karşılığı bir bağlaçlık deyim olan *depuis que...*'dür.):

seveli (geçmiş ve şimdiki zamanda).

İkinci eylem geçici bir zaman bildiriyor ise (Böylesi daha çok görünür.) bu zarf-fiil mecburi olarak geçmiş zamandaki bir eylemi bildirir; fakat o eylem devamlı ise ve zikredildiği dakikaya kadar devam ediyorsa bu zarf-fiil şimdiki zaman değerindedir (Daha ileride § 1411'deki örneğe bk.) (Fransızca tercümelerde bu ayrılığı itibara almak gerekir.).

Örn.: *Sen bu yerden gideli ey saçı zer* (saçı altın)

Seni söyler baña dağlar dereler (şarkı);

*Şu evi tutağı daha bir akşam ben kendi ħarnımı lāyñkiile duy*¹⁵²⁰ *urmadım* (KÜNÖS, *Orta Oyunu*, 17. s. aşağıda);

Bizim ħızı ħocası boşayağı ħafeħan illetim artdı (GÜRPINAR, *Toraman*, 5. s.);

Didiler oğlun gibi hiç bir oğul^{AUE};

Yaradılalı ciħan ħelmiş deħül^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 77. beyit.).

1. hatırlatma – *-Al'*lı zarf-fiil olumsuz bir tabandan yapıldığı vakit, zaman kavramı bakımından bu fiil tabanının geçici veya devamlı bir eylem ifade etmesinde bir fark yoktur.

Aslında şuna dikkat edilmeli ki onun bir müddet içinde uzayan bir eylem olmayışı dahi, benzeri olan müspet fiilin ifade edebileceği geçici veya devamlı eylem kavramlarının üstüne çıkan bir devam kavramını kendisinde saklamaktadır.

Örn.: *Dövüş görmeyeli deli oldum deli* (Köroğlu Maraş'ta derlenmiş bir halk türküsünden);

Mâşallah ħanüm (ħanım) efendi ben görmeyeli çok açılmışsınız (GÜRPINAR, *Metres*, 457. s.).

2. hatırlatma – *-Al'*lı zarf-fiil kendisinin ifade ettiği eylemin olup bitmesinden beri geçen zaman aralığını belirtmekte çok kullanılır.

Örn.: *Ben şuraya köyünüze ħeleli bir ay oluyor* (İZBUDAK, *Letâ'if-i Nasreddin Hoca*, 165. s.);

¹⁵²⁰ Metinde *dayurmadım*.^{AUE}

Behlül onu görmeyeli üç ay olmuş idi (UŞAKLIGİL, *Aşk-ı Memnu*, 400. s.);

A herif, ben saña varalı ne kadar oldu? Üç ay deyil mi? E! Sen beni aıla? O da üç ay, etdimi altı ay?... (İZBUDAK, Letâ'if-i Nasreddin Hoca, 164. s.);

Devlet-i 'aliye hizmetinde olaı, otuz kırk seneye varıyor (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 327. s.);

Dâhi bir yıldır yanından ayrılaı dâyesi^{AUE} (GİBB, *Osmanlı Şiirinin Tarihi*, VI, 247. s.).

1410. Bazen -*All* zarf-fiilinden önce aynı fiilin her kişinin belirli geçmiş zaman kipi getirilir.

Örn.: *Herife vardım varalı* (FAİK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*, 88. s.);

Şu edebsiz kadın evimize geldi geleli hanımı bile başka türlü (dürlü?) etdi (YALÇIN, *Kirli Çamaşırlar*, 36. s.).

Hatırlatma – Bazen *oldum olaı* yerine *oldum olası* denir ki *ol-* fiilinden yapılan ayrı ayrı her iki kelimedede de görünüşlerine rağmen üçüncü kişi fikri yoktur.¹⁵²¹

Örn.: *Oldum olası öyle deyildi ya*^{1522AUE} (GÜRPINAR, *Toraman*, 45. s.).

1411. -*All* zarf-fiili çok sık olarak ayrılma hâl eki +*DAn* ve onun ardınca *beri* (yani +*DAn beri*) edatını alır (§ 912, *beri*) ki bu yapılanma bir sözü uzatmadır.

Örn.: *Tabibimiñ tavşyesiile üzerimde kırmızı mühür mumu taşıyaıldan beri nezleden kırtuldum* (UŞAKLIGİL, *Aşk-ı Memnu*, 408. s.).

Hinde gidelidambarı (acayıp?) heş (hiç yerine) bir rahat uyku filan (filan olacak^{AUE}) *ümemiş (uyumamış yerine)* (GIESE, *Anat. Türk.*, 42. s.);

Bu evi harâb olası ere varalıdan berü dâhi (= daha^{AUE}) *kırnım doymadı*^{AUE} (*Kitâb-ı Dede Korkut*, 5. s., I, 6 aşığıdan).

1. hatırlatma – -*All* zarf-fiiline ayrılma hâli edatını koymadan, *beri* edatı da ilave edilebilir:

gideğiden beri yerine gidei beri.

2. hatırlatma – Eski Osmanlıcada ayrılma hâlini almış -*All*lı zarf-fiilin *beri* edatını almamışına da rastlanırdı.

Örn.: *Bu haber istimaı olağıdan*^{AUE},

güş-u çeşm olmuş idi cümle beden^{AUE} (*Tevârih-i Fütühât-ı Yemen*, 12. yap. aşığıdan);

¹⁵²¹ Bunların ikisi birden yalnız üçüncü kişi için kullanılır – Yazar *olası* kelimesindeki ek için: “üçüncü kişi iyelik ekine benzeyen biçimi” diyor; fakat iyelik eki adlara katılan +sıdır; bu ise fiil köküne katılan -Asıdır, ykl. *göresi veresi, kör olası, harab olası* vs.^{AUE}

¹⁵²² Bunun asıl imlası, دكلىي biçiminde olmalı.^{AUE}

Cebra'ilîñ durağıdır oļ mekām^{AUE};

Nüh felek tākīm tutağıdan nizām^{AUE} (SÜLEYMAN ÇELEBİ, *Mevlid-i Şerif*, 214. beyit).

Eylemin sonlanış sınırını ifade eden zarf-fiillerle doğrulayıcı *tā kim* edatının da beraber getirilmekte olduğuna dikkat edilmeli (krş. § 1387 ve 1390; yine krş. § 1000).

3. hatırlatma – Eski Osmanlıcada -*All* eki (*beri* alsın almasın), ayrılma hâlini aldığı zaman sondaki *i* ünlüsünü kaybederdi: -*elden* (*beri*). Bu telaffuz MENINSKI tarafından belirtilmiştir (*Institutione*, 155. s.: *sevelden beri*, *gelelden beri*); Yine Kr: VIGUIER: 55. nu. Bunun böyle olduğuna harekeli el yazmaları şahittir veya şiirde veznin icaplarından da öyle anlaşılmaktadır.

Örn.: *İki yaşuma girelden berü beni kimseye göstermedi^{AUE}* (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*, 52. s., I, 20);

Tuş olağdan oļ mehi ‘ayyäre bilmen n’eyleyim^{AUE} (HAKIKI, *Divan*, 192. yap.);

Yaradılağdan berü (1426 yılı yazmaları, 48. yap., I, 8 aşağıdan; 162. yap., I, 5; 211. yap., I, 10);

Ruñuñla ‘ağşı dendānñ düşelden bañr-i ‘ummāne^{AUE},

Delindi bağı incünñ ‘acep reng oļdu mercāne^{AUE} (*Nevādir-i-āsār*, 115. s.);

Gidelden süzeni müğān-ü tār-ı kākülñ elden. “Kırpiklerinin iğnesi ve kāküllerinin telleri elden gideli.”^{AUE};

Refāyi? ‘āfiyet çāk-i ğeribānimla düşmendir. “Afiyetin onarılması yakamın yırtılmasıyla düşmandır.”^{AUE} (NABİ).

1412. -*All* ek başka Türk dillerinde ve çoğu zaman -*kāli* biçiminde gırtlaksı *k’sini* muhafaza etmiş olarak bulunmaktadır.

Bilindiği üzere aynı -*kāli* eki bir çeşit sıfat-fiil olarak da kullanılmıştır (bk. § 1343 b). Aralarında anlam farkı olmakla beraber bunların aynı kipten ibaret olduğunu kabul etmek gerektir (Bu anlam gelişmesini açıklama için bk. HARTMANN, *Çağatayca* § 48). -*kāli* eki Çağataycada, Karakırgızcada, Tarançı ve Turalı lehçelerinde aynı zamanda hem zarf-fiil hem de sıfat-fiil olarak kullanılır (KATANOF’un (606’dan 609 s.’ye kadar) verdiği listelerin karşılaştırmasından bu çıkıyor). -*kāni* eki de (-*kāli* ekinin başka bir biçimidir.) böyle iki anlamla kullanılır.

Örn.: *Bu yarmak ötkeli yätti xan ötüptü.* “Bu para (nın değeri) geçeli (ard arda) yedi han geçmiştir.”^{AUE} (*Yedi Uyurlar*, 232. s.);

Sān munda olturkaļi mān üç miñ yıķac yol kālíp tururmān (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü’l Evliya*, 205, I, 4) “Sen burada oturalı ben üç bin fersah yol gelmiş buluyorum (gelip dururum).”^{AUE};

Suġtan Celâleddin kılğâli on biş kûn boġup turur^{AUE} (EBÛLGAZÎ, 67. s.);

Hatay bu yurtga kelğâni neçe yıl boġdu. “Çin(liler) bu yurda geleli ne kadar yıl oldu.”^{AUE} (RAQUETTE, Lesson XLI, I, g)

KATANOF tarafından hazırlanan listelere göre Uranha, Sagay, Beltler, Tuba lehçelerinde (gırtlaksı *k'siz*) -*âlâ* eki, yalnız başlayışlı zarf-fiil olarak kullanılır.

-*Aġl* ekini istek (buyruk) kipindeki -*âli* ekiyle (bk. § 1343) yaklaştırmalı.

Kısaca bir de Karaçay lehçesinde belirli ve ardınca *beri* kelimesi gelsin gelmesin *gelli*¹⁵²³ biçiminde olan bir eki söyleyelim ki bu da başlayışlı bir zarf-fiil anlamındadır (PROHLE, *Karatschajische Studien*, 1909, 233. s.). PROHLE bunu -*genli* biçiminde birleşik bir ek olarak görüyor.¹⁵²⁴ Bu açıklama tamam ise (ve bu *l* ünsüzünün alelade bir ikizlenmesi meselesinden ibaret değilse), o zaman -*gen* (-*kân*) ve -*ge* (-*kâ*)'nin, kökenlerinde aynı tek bir ek olduklarına dair (§ 1343, 2. dipnot) olan teori yönünde yeni bir delil daha meydana getirir.

Hatırlatma – Başlayışlı zarf-fiille anlamdaş olan zarf-fiillik deyimlerin de var olduğuna dair izler bulunuyor:

Örn.: *Baġdıġımdan beri* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 200. s.).¹⁵²⁵

Başka Türk dillerinde de buna benzer yapılanmalara rastlanır:

Örn.: *Hülâgû ħan Mogolistan dın kılğândın* (= geldiğinden^{AUE}) *beri iki üç arġa* (= nesil) *ôtdi* (geçti)^{AUE} (EBÛLGAZÎ, 22. s.).

Uranha lehçesinde yan eylemin fiili ardınca ayrılma hâli veya (*çaġ* (*çân*)) kelimesinin ayrılma hâli olarak *çaġtan*, *şaġdan*, *çannan*, *şannan*¹⁵²⁶ kelimesi getirilir (bk. § 918, 1. dipnot; krş. KATANOF, 925. s., c).

8. -*dġktAn sonra*'lı zarf-fiil

1413. -*dġktAn soġra* (*sora*)'lı zarf-fiil (sonralıklı zarf-fiil) -*DIK* (§ 698)'lı iş adının ayrılma hâli ardınca *soġra* (§ 911) edatı getirilmesinden meydana gelmiştir. Bu *soġra*

¹⁵²³ Belki aslı *geleli* (*kıl-kâli*)? Anadolu'nun bazı lehçelerinde bu, *kelli* diye kullanılır:

– Beyefendi, ben böyle harita ile planla aradığım yeri bulacak *oldukdan kelli*, sana uşak olacağıma, şehremanetine mühendis yazılırım. *Milliyet Gazetesi* 16 Haziran 1927.^{AUE}

¹⁵²⁴ Öyle olsa ünlüsüz *n*'den sonraki *l*'de *n*'ye çevrilebildiğine göre bu *gen* + *li*, biçimi *gen* + *ni* (-*gelli* değil) olmalıydı.^{AUE}

¹⁵²⁵ Lehçemizde bu yapılanmada -*DIK*'lı fiil adına ilgi zamirlerinin bütün kişileri getirilip ondan sonra *beri* kelimesi katılmakla yapılır.^{AUE}

¹⁵²⁶ Bu son iki kelimedeki -*nan*'lar, ayrılma hâli değil belki +*lan* aslıyla yönelme hâlidir. Bu *l*'ler kendilerinden önceki ünlüsüz bir *n*'ye rastladığı için onlar da *n* olmuştur.^{AUE}

kelimesi her zaman ki gibi ayrılma hâlini oluşturur. Bu şöyle imlalarla yazılır:

-*dlktAn soñra*¹⁵²⁷ ana eylemin kendisinden sonra meydana geldiği bir yan eylemi bildirir.

Örn.: *At çağındıktan soñra ahırın kapısını (kapusunu?) kapar* (Atasözü); Krş. aşağıdaki söylenceyi: *iş işten geçtikten soñra var hayrını gör* (BONELLI, 2 *Turco Parlato*, I, 318).

Örn.: *Beni korkutan (veya korkudan) öldükten soñra cehenneme gitmek değil, hiç bir yere gitmemekdir* (CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözlere*, 2. nu.);

Istambol paytaht olduğtan soñra sadra'zam konaklarına paşa kapaşı ve bâb-ı 'âsefi ve en soñra bab-ı 'âli denilmiştir (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 287. s.);

Nihâyet iş başa ve baş taşa geldikten soñra güc hâl ile Halil Hamid paşa sadâretinde ... bir az top ve topçu tedârükâtına teşebbüs olunabildi^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 141);

Bekçinin sopası "tağ-tağ-tağ-tağ" dördü vurduktan soñra tıngır diye birde sürüntü ile bucuğu haber veriyordu (GÜRPINAR, *Metres*, 634. s.);

*Abdalın (çingenenin)*¹⁵²⁸ *harnı doyduktan soñra gözü yolda olur* (Atasözü).

1414. Aynı zarf-fiil ana eylemin olmasına sebebiyet veren, yol açan yan bir eylemi göstermeye yarar. O zaman ana eylem, yan eylemin yalnızca daha sonrası olmaksızın ibaret kalacağı yerde (onun az çok mecburi olan) bir sonuç gibi görünür ve -*dlktAn soñra*'lı zarf-fiil -*IncA*'lı zarf-fiilin (§ 1385, 2.) veya *madamki* (= *mādāmeki*, *mādemki*) bağlacının (§ 1002, 2.) anlamdaşı olur.

Bunda, birinci kullanışında olduğundan farklı olarak yan eylem:

1. Kendisindeki o daha sonra oluş fikri önemini kaybetmiş olarak ana eylemin çatıp geldiği andan daha ötesine kadar uzanabilir;

2. Olumsuz bir fiil ile ifade edilebilir.

Şuna dikkat edilmeli ki sonuç anlamlı olan -*dlktAn soñra*'lı zarf-fiil genel olarak sorulu veya olumsuz biçimli ana bir fiile dayanır.

¹⁵²⁷ Bu biçim, öteki zarf-fiiller gibi değişime uğramaz olanlardandır. Bununla beraber kendisinde bir edat; yani nispeten bağımsız bir edat bulunması bakımından onlardan ayrılır (krş. bu hususta § 1418 dipnot). Birçok zarf-fiil birbiri ardınca geldikleri zaman *soñra* edatını en sondakisine bırakmak biçimiyle yalnız bir defa söylemek yeter (krş. § 687 2. hatırlatma).^{JD}

¹⁵²⁸ Konya'da gezginci çingenelere de deniliyor ise de *abdal*'ın asıl anlamı 'gezer derviş' olacak: *gerek abdal ,gerek derviş, para ile biter her iş* (söylence); yani ister gezer derviş, ister yalnızca derviş (ol, şunu bil ki) her iş para ile biter.^{AUE}

Örn.: Siz vâ'd etdikten sonra, ben niçin (veya niçün) isrâr edeyim;

Siz bildikten sonra ben size ne söyleyeyim (= söyleyim de denilebilir) (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, I. nu.);

Efendim siz kızınızı baña münasip gördükten sonra ben almaz mıyım? (RADLOFF, *Proben*, VIII (KÜNOS), 263. s., I, 4, aşağıdan);

Müktesebâtın mehall-i sarfı olmadıktan sonra iktisâbın ne lüzümü fâ'idesi var? (MİZANCI MEHMET MURAD, *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*, 178. s.);

(Bir çocuğa) mâlik olduğundan sonra o kadar ince eleyip sık dokumada ne ma'nâ var (GÜRPINAR, *Metres*, 60. s.);

Sen bunu anladıktan sonra lâkırdıya hacet kalmaz.

1. hatırlatma – Aralıksız sonra olan bir eylemi ifade etmek için sonra yerine soñraca kullanılır (soñra'nın bir çeşit küçültmesi.¹⁵²⁹ Krş. Arapça ba'd yerine bu'ayd (FIRUZÂBÂDÎ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 577); krş. § 911).

Örn.: Es-sımh (aynı anlamda pusu) ... kuruca bir nesnedir ki koyun kısmı doğurduktan soñraca memelerinin emziklerinde olur.^{AUE} (FIRUZÂBÂDÎ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 549. s.).

2. hatırlatma – Daha ötedeki (§ 1420) bir başka zarf-fiil hakkında söylenilenlere uygun olarak şöyle olabilir:

1. -dlktAn ve soñra arasına geçmiş zaman müddetini bildirir kelimeler getirilebilir.

Örn.: Hâzret-i İsa göye çekildikten kırk sene soñra (AHMED CEVDET PAŞA, *Kıyas-ı Enbiyâ*, 61. s.).

2. soñra yerine anlamdaşı olan edatlar getirmek. Osmanlıcada lehçe sözlüğü olarak bir de -dlktAn beri (veya geri) biçimi bulunmaktadır (bk. § 911).

Örn.: Hâl hatır soruşdukdankeri "buyurun seni pâdişahımız ister" dir (der yerine) (GIESE, *Anat. Türk.*, 49. s.) (Krş. aynı eser, 52. s. başka örnekleri: eşdikten geri, düşdükten geri vs.).

Soñra yerine bazen asıl anlamıyla ikinci olarak demek olan saniyen veya saniya (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 200. s.) ve hatta (Selânik [Karağöz] ve Karaman lehçelerinde) sâni kelimesi kullanılır: taḥsil itdikden sani (Γεγ).

1415. Eski Osmanlıcada ancak yan eylemin öznesine iyelik üçüncü kişi zamiri görevini gören bir iyelik ekinin kendisinde üstelik olarak var olmasıyla -dlktAn soñra zarf-fiilinden ayrılan:

¹⁵²⁹ Bizce bu +CA, küçültme için değil zarf görevindeki kelimelerde 'durum' anlamıyladır. Krş. evvelce, önce, aḫtemce, ayrıca, başḫaca, böylece 'evel, ön, aktem, ayrı, başka...'.^{AUE}

-diy(dik)-	im.. imiz	-den + soñra ¹⁵³⁰
	iñ.. iñiz	
	in.. lerin	

biçiminde bir zarf-fiil deymi kullanılırdı. Bu deyim besbelli ki *-dİktAn soñra* zarf-fiilinin köküdür.

Örn.: *Etmek (itmek?) yindüğinden soñra eyitdi.*^{AUE} (VAMBERY, *Eski Osmanlı Dili Çalışmaları*);

Seni tañiyye-i şāhānem ile tañtif eylediğinden soñra^{AUE} (Hicri 1199 fermanı, AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, II, 320) (krş. buna benzer bir ibare 1193 fermanında, aynı eser, I, 198).

1416. Trabzon ağzında *-AndAn soñra* biçimi de görülüyor:

Örn.: *Zor ğelenden soñra giriye kaçtı.* “(Bin) zor ile geldikten sonra geriye kaçtı.”^{AUE} (PISSAREF, *Mémoires de la Soc. arch. russe*, 1901, 188. s., mısra 102).

Aynı biçim Azericede de var.

Örn.: *Kelen remezan kelip ötenden soñra.* “Gelen (önümüzdeki) ramazan gelip geçtikten sonra.”^{AUE} Arşın Mal Alan (7. s.);

Bir az keçenden soñra “Bir az geçtikten sonra”^{AUE} (aynı eser, 47. s.).

Başka lehçelerde *-kāndān soñ(ra)* biçimiyle belirli *-AndAn soñra* zarf-fiili, *-dİktAn soñra* zarf-fiiline benzerdir (Bu hususta bk. § 1370).

Öteki Türk dillerinde sonralık zarf-fiili

1417. Sonralık zarf-fiil en sık kullanılan biçimi *-kāndān soñ(ra)*’dır. Görüldüğü üzere bu, oluşum bakımından *-dİktAn soñra*’lı zarf-fiile tıpa tıp denktir (*soñ* edatı hakkında bk. § 911).

Örn.: *Yāğāndān soñ çıktı fuḡarā üyündān.* “(Yemek) yedikten sonra çıktı fukare evinden.”^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII (Kırım lehçesi) 5. s., I, 6 aşağıdan);

Xatını ölgāndān soñ “Kadını öldükten sonra”^{AUE} (aynı eser, 4. s., I, 12);

Maḡmud Mırza ölgāndān soñ^{AUE} (BEVERIDGE, *Bāhur-nāma*, 12. yap., I, 3);

Hudāy’nın (Tanrının) ḡudratı (gücū) birlān (ile) ot kızgāndın soñ (ateş kızdıktan sonra) tag temür boļup aḡa birdi (dağ demir olup aķıverdi) ve taḡı (ve daḡı) yüklū tive (deve) çıḡḡudik (çıkacak gibi “ḡadar”) yol boļdı (oļdu)^{AUE} (EBÜLGAZİ, 22. s.);

Biş yaş ḡa yetkāndin soñ^{AUE} (SÜLEYMAN HAKIM ATA, I, 14);

ḡan Semerḡandın aḡandın soñ^{AUE} (MUHAMMED SALİH, *Şeybāni-Nāme*, 122);

*Kim kensi iasuchin (yasuḡın) aytsa aitchānda (ayıtḡanda)*¹⁵³¹ *songra (soñra) ḡoysa*

¹⁵³⁰ Metinde yalnız *-digimden soñra*, *-diğindən soñra* vs. denilmekle yetinilmiştir.^{AUE}

¹⁵³¹ RADLOFF, aynı metnin kendi tarafından yapılan baskısında (87. s.) bunu *aitgandan soñra*

tengri ani iarlgagey “Kim kendi yazık (günah) mı söylese (itiraf etse) söyledikten sonra bıraksa tanrı onu bağışlar (yarlıgagay)”^{AUE} (*Codex Comanicus*, 124. s. (GEZA KUNN baskısı).

Bazen ayrılma hâli kaybolur.

Örn.: *Gâcâ babası yatқан soñ* (xız) *bardı xuyunuñ ağzına*. “Gece babası yattıktan sonra (kız) gitti kuyunun ağzına.”^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII (Kırım lehçesi), 40. s., I, 15);

Buñ kınustan kâtkân soñ “Bu konuştan gittikten sonra.”^{AUE} (NESTEROF, 70. misra)¹⁵³²,

Çağırğansoñ ir ‘Âli atga mündi “Bağırdıktan sonra er Ali ata bindi.”^{AUE} (*Kıssa-i Sal-sal*, 28. s., I, 13 ve çeşitli yerlerinde).

Bunun Çin Türkistanında *-kândin kin* çeşidi bulunmaktadır ki bu (Osmanlıcanın *-diktAn* geri çeşidiyle yaklaştırılmalı). Bu biçim *-kândi kin* biçiminde idgamlanmış bulunuyor (KÜNOS ve *Yarkend Lehçesiyle Metinler*, 8. s.).

Örn.: *Tañ atqândin kin*¹⁵³³ ‘Tan attıktan sonra’^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII (Tarañçı lehçesi), 91. s., I, 2 aşağıdan); (krş. *dâgândin kin*, aynı eser, 81. s., I, 13).

Doğu lehçesinde ancak kendilerindeki iyelik ekinin varlığıyla *-kân-dân soñ(ra)* biçiminden farklı bulunan deyimlere de rastlanılmaktadır ve sonuç bakımından bunlar Osmanlıcada var olduğu daha yukarıda belirtilen *-DIK* + iyelik eki + *den soñra* deyimine benzerdir.

Örn.: *Ucacnı ölgânidin soñra tüşindâ körmüş*. “Haccac’ı öldüğünden sonra rüyasında görmüş.”^{AUE} (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratü’l Evliya*, 40. s., I, 6);

Ksnung (kristosnung) *togganından* (koğğa ağınganından) *songra* “Hıristos (İsa)’un doğduğundan (göge ağdığından) sonra”^{AUE} (*Bibliothèque Nationale Yazmaları*, Ermenice yazmalar, 194. yap, 43).

Kısaca daha başka sonralık deyimler de var. Örnek olarak Uranha’da *-kâç* (8 1395) eki ve ardınca ayrılma hâli ve *soñda* kelimesi *gelmek* biçimiyle çıkan biçim kullanılır (*-kâçdan soñda*).

biçiminde tashih ediyor. Bu tashihin yerinde olup olmadığı da düşünülecek bir şeydir; çünkü bilindiği üzere ilk zamanlarda (bulunma hâli) +DA ile (ayrılma hâli) +DAn arasında bir fark gözetildiği yoktu (krş. § 930 hatırlatma).^{JD}

¹⁵³² (Develer) bu konak yerinden gittikten sonra.^{AUE}

¹⁵³³ Bu kelime ‘sonra’ anlamındaki eski *kiñin*, *kidin* kelimesinin idgamlı çeşidi olsa gerek. Bk. *Divanü Lugatit-Türk*, *kiñin*, I, 174, 192.

Oñ anı kidin ağgardı. “O onu sonradan (bir müddet sonra, düşündükten sonra) tanıdı.”(192).

Kidin telim üküdi. “Sonradan çok pişman oldu.” (aynı eser, 174. s.).^{AUE}

Osmanlıcada bazen ardınca gelen anlamındaki **müte'âkip* kelimesi yükleme hâlinde bir iş adından sonra gelerek kullanılır.

Örn.: *Gelmesini müte'âkip.*

9. Öncelik zarf-fiilleri

1418. Öncelik zarf-fiilleri dediğimiz, ana eylemin kendisinden *önce* vukua geldiği yan bir eylemi bildirmeye yarayan değişmesiz deyimlerdir. Bunun anlamı yukarıda sözü geçen sonralık zarf-fiiline anlamca zıddır.

Fransızcada karşılığı ana ve yan eylemlerin öznesi aynı ise *avant de...*'dir. Son zamanki Osmanlıcada bunlar *-mAdAn* (bk. § 1349) ve geniş zaman olumsuz *-mAz*'ın ayrılma hâli ile *-mAzdAn* biçimleridir.

Bu iki biçimin her birinden sonra *evvel* edatının getirilip getirilmemesi mümkündür.¹⁵³⁴ Bu edat tabii hâliyle ayrılma hâlini sağlar ve böylece şu şema ile gösterilen dört çeşit meydana gelir:

$$\begin{array}{l|l} -mA & \\ -mAz & -dAn + (evvel)^{1535} \end{array}$$

Yani *-mAdAn*, *-mAdAn önce...*, *-mAzdAn* *-mAzdAn önce*.

-mAzdAn biçimi (öncelik fikri, eylemin yokluğu fikrine yakın olduğu için) psikolojik denilebilecek bir olumsuzluğu içinde bulundurur.

Bilindiği üzere *-mAdAn* ekinde de söz söyleyenlerce az çok belirsizlik biçimde bir olumsuzluk var olduğu hissedilmektedir.

Aşağıda bu farklı biçimlerden örnekler veriyoruz:

-mAdAn.

İmâret yapılmadan dilenciler kapuyu aldılar^{AUE} (söylence);

Çaya varmadan paçalarını sığar (söylence) (TEKEZÂDE, 108. s.).¹⁵³⁶ VIGUIER, *Türk Dili Unsurları* (327. s.) aynı atasözünü şu biçimde veriyor: *souya varmadan etek tchêmrêmêm* (yine Krş. 1040.s.);

Bulgarlar daha hristiyan olmadan bizantenlerin düşmenleri idiler (İktam 20 teşrini sani, 1910);

¹⁵³⁴ Sonralık zarf-fiilinde ise böyle olamaz; onda *sonra* zarf-fiilinin kullanılması mecburidir. Yalnız sonralığı (ve kezaik hareket noktasını ve önceliği) ayrılma hâlinin kendisini ifade edebilmesi, ancak birkaç zarfta oluyor. Bk. § 395 dipnot.^{JD}

¹⁵³⁵ *Evvel* kelimesinin yerini şimdi Aydın lehçesindeki *önce* tutmaktadır.^{AUE}

¹⁵³⁶ Sevinilecek bir şeyin olmasına daha epey zaman varken, ona hemen olacaktı gibi hazır-
lanmak anlamıyla kullanılır.^{AUE}

Âbisten-i safâ u kederdir leyâl

Gün doğmadan meşîme'i şebden neler doğar

"Hep geceler safalara kederlere gebedir,

Gün doğmadan gecenin döl yatağından neler doğar."^{AUE} (GÜRPINAR).

-mAdAn evvel.

Bir sū 'ālin künhünü anlamadan evvel cevap vermek.

-mAzdAn.

Ayı vurułmazdan derisi satılmaz;

Suya varmazdan paçaları sıgamağ (ŞEMSEDDİN SAMİ kelimesi altında) krş. -mAdAn'deki aynı örneği;

Çocuklar yatmağa gitmezden onlara geceler hayır olsun dediler.

-mAzdAn evvel.

Girmezden evvel çıkacağınu düşün! (Atasözü) Krş. Yarkend lehçesinde aynı atasözünü § 1421, son örnek);

Hazret-i risâlet (= resûl) 'aleyhisselâm dünyâya gelmezden önce"^{AUE} (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 12. yap.);

Bir müşteri-i kâle-i râz eyle tedârik

Sandūka-'i esrârını açmazdan evvel (RÂŞİD)

"Sır kumaşını satın alacak birini elde et,

sırların sandığını açmadan evvel."^{AUE}

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada -meden yerine -medin de derlerdi.

Örn.: Peygamber doğmadın"^{AUE} (AHMED CEVDET PAŞA, Kısas-ı Enbiyâ). Umar B. Muḥammad al-Nasafi de (British Museum, Oriental 6815 Aḷ-Manzāmât aḷ-Hilâfiyat) pek ilgi veren şöyle bir biçim veriyor:

-medinden öñdin (krş. daha ileride -mAzdAn öñden örneği):

naḳd eylemedindin öñdin."^{AUE} Bu, Arapça min kabl-i naḳdin (yap, 12) ibaresinin karşılığı olup 'nakt olarak, peşin ödemekten evvel' demektir.¹⁵³⁷ -din ögesinin her zaman ayrılma hâli olarak hissedilmemiş olduğunu gösteren bu biçim de RADLOFF'un ileri sürdüğü varsayım lehine ciddi bir delil vermektedir (krş. § 1349).

-mAzdAn biçiminde de bu böyledir.¹⁵³⁸

¹⁵³⁷ Bu Arapça ibare belki *tenkid etmeden*, yani kötüyü iyiden seçip ayırmadan önce anlamına da çekilebilir; *öñdin* = *önce*.^{AUE}

¹⁵³⁸ Yazar böyle söylemekle beraber verdiği örnekte bunu teyid edecek bir şey göstermiyor.^{AUE}

Dirılanmazdan beni dinlermisin.^{AUE} (*İnfi'âl-i Aşk*, 23. s.).

1419. Bilindiği üzere (ardınca evvel edatı gelen) *-mAdAn* veya *-mAdIn* biçimi, eksiklik zarf-fiili olarak da (Fransızcadaki *sans que...* anlamıyla) kullanılır (bk. § 1349).

Asıl anlamıyla bir eksiklik zarf-fiili, karşılıklı olarak bir öncelik zarf-fiili anlamını alabilir:

Örn.: *Senesi hitâm bulmağsızın* veya *bir seneye varmağsızın* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, 2. baskı, I, 138 ve 212. s.).

Karaman lehçesinde *-mAksIz* biçiminde de bu böyledir (krş. § 1348).

Örn.: *Lâkin dahâ odunlar ateşlenmeksiz Krezos üç defa çağırdı ey Solon*^{AUE} (TEQ, II, 16. s.);

dagılmağsız^{AUE} (aynı eser, I, 77. s.).

1420. *-mAdAn* (*-mAzdAn*) evvel zarf-fiilinde bir edat; yani nispeten bağımsız bir öge bulunur (krş. § 1413 dipnot) ki bundan iki sonuç çıkmaktadır:

1. Bizzat fiil kipiyle edat arasına yan eylemle ara eylem arasında geçen zaman süresini bildirir kelimeler girebilir¹⁵³⁹:

Birâderim gelmeden bir hafta evvel;

Sadria^czamlar muhârebeye gitmeden kırk gün evvel padişah huzûruna çıkarlardı (AHMED RASIM).

2. Eski Osmanlıcada veya illerdeki ikincil lehçelerde *evvel* edatı yerine çoğu zaman bununla anlamdaş olan edatlar getirilirdi.¹⁵⁴⁰ Bu edatlar 910. paragrafta sayılıp dökülmüş bulunduğu için biz aşağıda böyle yapılmış deyimlerden yalnızca birkaç örnek vereceğiz.

-mAzdAn aķtem

İleriye hareket olunmazdan aķdem 'asâkiriñ sebâtı esbâbını (sebeplerini) *istihsâle* (elde etmeye) *bir çâre bulmaķ için...* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, I. baskı, IV, 467. s.).

-mAzdAn aķdemce

çıkmağzden aķdemce^{AUE} (FIRUZÂBÂDİ, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 588. s.).

-mAzdAn muķaddem

Çiban sağalmâzdan muķaddem başını kôparmaķ^{AUE} (aynı eser, 59. s.).

¹⁵³⁹ Soñra ile yapılan sonralık zarf-fiilinde de bu böyledir (§ 1414, hatırlatma).^{JD}

¹⁵⁴⁰ Soñra ile yapılmış sonralık zarf-fiillerde de böyledir; ancak şu farkla ki bu edat Osmanlıcada evvel edatından daha az değiştirilir.^{JD}

-mAzdAn òñ

Ta'lebi mü'avenet (yardım istemek) iş başlamazdan òñ o'la^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 28. yap.).

-mAzdAn òñce

Şehere girmezden òñce (Aydın lehçesi; KÜNOS, Nasreddin Hoca Hikâyeleri, 137. nu.).

-mAzdAn òñdin

Deccâl-i İa'in (İa'netli Deccaİ) çıkmazdan òndin (ROUEN, Nu. 1493 yazmaları, 55. yap.).

-mAzdAn ileri

Orucın açmazdan ve ta'am yimezden ilerü gözine uyku gâlib (basmış) o'lub uyıdı^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 110. yap.).

-mAzdAn evveli

konuşmazdan evveli meşriplerini (= meşreblerini yerine) teftiş etmedi (I, 134).

Başka Türk dillerinde öncelik zarf-fiilleri

1421. -mâdân (veya -mâkdân) ve -mâzdân (-mâstin) biçimleri de başka Türk dillerinde kendilerine uygun edatlarla birlikte kullanılır. Bu edatların en yaygını *burun*¹⁵⁴¹dur (§ 910).

-mâ(z)dân *burun*:

Mân saña kâlmâdân burun "Ben sana gelmeden önce"^{AUE} (RADLOFF, *Proben*, VII (Kırım lehçesi), 4. s., I, 17);

Big cevap birmâs'din (*burun*) "bey cevap vermeden önce"^{AUE} (EBÜLGAZI, 10. s.);

Şâfi'î ölmâz'din (*ölmâstin*) *burun* tüşümdâ kördüm (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkirâtü'l Evliya*, 270. s.);

O'kim... güрни imarât kılķay kirmâz'din burun "O kimse ki mezarını imâr kılar (oraya) girmeden önce."^{AUE} (aynı eser, 328. s.);

tükânmas'din burun (*sonu gelmeden önce*) *yar*¹⁵⁴² (= talih.. kendisini) *bozukluķķa* (haraplıķa) *koıydu*^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 75. s.).

-mâdân âwâlâ:

¹⁵⁴¹ Bundan önce ilhani zici kullanılır idi ki Tus'lu Hoca Nasîr, Hülâgü zamanında rasat bağlatmış-tır. (Bâbername'den, Grammaire Turke, Arthur Lumley DAVIDS, Fransızca nüshası 191. s.).^{AUE}

¹⁵⁴² Bu kelime Anadolu'da İncesu'da da böyle kullanılır. Bizim aynı anlamdaki uğur kelimesi-nin bir çeşidi olsa gerek. Yine bunun başka bir çeşidi görünen *sur* da özellikle Orta Ana-dolu'da çok genel olarak kullanılmaktadır.^{AUE}

Yâmādān āwālā yatsaḡ āyi boḡur (oḡur)^{AUE} (RADLOFF, Proben VII (Kırım lehçesi) 19. s., I, 9).

-*mākdān gabaḡ* (krş. § 939, 2. hatırlatma)

Perde gaḡxmaḡdan gabaḡ “Perde kalkmadan önce”^{AUE} (HACİBEKOV, *Arşın Mal Alan*, 5. s.).

-*māzdin baḡdı*¹⁵⁴³

Kirmāzdin baḡdı cıxmaxnı kör (KÜNOS, *Yarkend Lehçesiyle Metinler*). Krş. Osmanlı-cada aynı atasözünü § 1418 -*māzdan önce*.

Hatırlatma – Ardınca bir öncelik edatı gelmeyen -*māzdin* biçimi bir ‘sebeplik’ anlamı verir (bk. § 1441).

1422. Çağataycada başka fiil kipleriyle -*kān*’li iş adıyla -(a)r’lı iş adıyla (Osmanlı-cada böylesi geniş zaman biçimidir) yapılmış olarak öncelik zarf-fiilleriyle anlamdaş tamlamalarda bulunur.

Örn.: *Kābilni aḡgandın burunraḡ* “Kabil’i almadan daha önce”^{AUE} (BEVERIDGE, *Bābur-nāma*, 13. yap.);

Telāfi ḡıḡurdın burun kittilār “(Kötülüğü) tamir kılmadan önce (ölüp) gittiler.”^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Tārīh-i Mülūk-i Acem*, 70. s.).

Aynı yapılanmalar... Uranha lehçesinde de vardır (krş. KATANOF, 926. s.). Aynı lehçede nakıs iş adının bulunma hâlinde -*hālāk*’li olarak çok garip bir kullanılışı görülmektedir (krş. § 1343, 4. § 1372).

IV. Sebeplik zarf-fiil ve zarf-fiil deyimleri

1423. Şimdi Osmanlıcada sebeplik durum ilgisi, şimdiki zaman durum ilgilerinden farklı olarak yalnızca *zarf-fiil deyimlerle* ifade edilir. Hakikaten Eski Osmanlıca-daki biricik *sebeplik zarf-fiil* kullanılmaz kalmıştır (bundan sonraki paragrafa bk.).

Sebeplik zarf-fiil deyimlerine özellikle resmî kitabette rastlanır. Fransızcadaki *attendu* kelimesi gibi olup aynı rolü oynar.

¹⁵⁴³ *Baḡdı* kelimesi ‘daha önce, önce, ilk’ anlamlarındadır. Krş. bu edatın kullanıldığı başka örnekleri adı geçen eser, 21. s.^{JD}

Bu kelimenin aslı yine bu anlamlardaki eski bir *baḡdır* ‘her şeyin, her işin ilki’ olsa gerek: *baḡdır tarıḡ* ‘ilk ekin’, ilkbaharda ekilen ekin ki en iyisi budur; *baḡdır ḡuzu* ‘ilk kuzu’, doğan kuzuların ilki; ad olarak: önde olan, öne doğru çıkan; burun anlamındadır: *tag baḡdırı* ‘dağ burnu’. Bk. *Divanū Lugatī’t-Türk*, I, 380, *Baḡdır* kelimesi. Ykl. Dilimizde: *bıḡdır* ‘önceki yıl’; bk. *baḡdı* ‘önce’.

Aynı *baḡdır* kelimesi *Divanū Lugatī’t-Türk*’te bir başka mana ile üvey demektir: *baḡdır ogul* ‘üvey oğul’, *baḡdır ḡız* ‘üvey kız’... Ykl. *Baḡdı* ‘üvey hemşire?’.^{AUE}

Sebeplik zarf-fiil deyimleri şunlardan meydana gelmiştir. Aşağıdaki paragraflarda ayrı ayrı söz edilecektir:

1. Fiil adı ve onun ardınca gelen -*İA* edatı ve daha birtakım başka edatlarla meydana getirilen değişmez hâlli zarf-fiil deyimleri (§ 1426'dan 1429);

2. İyelik eki almış değişir hâlli zarf-fiil deyimleri (§ 1430'dan 1440).

A) -meyin'li ve -mağın'lı zarf-fiil

1424. Eski Osmanlıcanın -*mağın*'lı zarf-fiiline sebep zarf-fiili (râbita-i sebebiye) derler ki hâlâ bazen ve eskilik olsun olarak kullanıldığı olur.

Fiil adı ve onun ardınca gelen bir +*In* ekinden meydana getirilir (krş. § 401, 1. hatırlatma ve göstermeç):

sevmeyin (ben, biz., sen, siz., o, onlar - şimdi veya geçmişte) 'sevdiği için'^{AUE}

uyumağın (ben, biz... sen, siz ... o, onlar - şimdi veya geçmişte) 'uyuduğu için'^{AUE}

Örn.: *Hattı hümāyanum mâcebince nişânı hümāyûn verilmeğın kemākân ol nişânı hümāyûn mefhûmile 'amel oluna.* "Fermanım (padişahın yazılı emri) gereğince padişahın işareti (direktifi) verildiği için hep eskisi gibi o padişah işaretinin anlattığı ile iş görülsün."^{AUE} 1595 muahedesi 17. maddesi ki bu Belin tarafından neşredilmiştir: *III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi.*

'*Umûmen tecdidi berevât olunmak fermânım olmağın.* "(Cûlus münasebetile) genel olarak (herkesçe) beratların yenilenmesi emrim olduğu için."^{AUE} (Sînâ dağı (Tûr-ı Sînâ) râhipleri için çıkarılan 1108 (= 1697) fermanı (Atina'da tarih ve etnolojiya derneği müzesi).

Çapudan (= kaptan paşa) bu hâli görüp kâfir sefineleri dahî baştarda (kaptan bindiği kadirge) ya sarılmağın mütehayyir (şasırmış) iken oğlu yetişüp baştardayı yedeğe alıp tahlis eylediler (kurtardılar)^{AUE} (NAİMA, 81. yap.).

1425. WAHRMUND (*Türk Dilinin Uygulamalı El kitabı*, 163. s.)'a göre bazen aynı biçim, ardınca ayrılma hâl eki olan bir -*DAn* alımağ biçiminde de görülür:

*gelmeğinden, olmagından.*¹⁵⁴⁴

¹⁵⁴⁴ Bu biçimin nerede söylendiği açıkça söylenmemiştir. Bu vesile ile biz bunların dışında rastladığımız yine buna yakın daha iki biçimden bahsedeceğiz ki onlar sebeplik anlamında olmamakla beraber sonlarında +*In* bulunmak bakımından birbirine benzemektedir.

1. -*DİK*'lı fiil adının ardınca biçimce küçültme; fakat aslında tezlik bildiren bir -*CAK* edatı getirilip ondan sonra +*In* eki katılarak yapılan ki bu, fiili hemen yapılmış bir hâliye veya yalnızca takibiye anlamında bir zarf-fiil olur.

B) Sebeplik zarf-fiil deyimleri**1. Değişmez sebeplik zarf-fiil deyimleri**

1426. Bunların hepsi fiil adından yapılmıştır ve böyle bir yapılanmanın oluşu, Osmanlıcada fiil adının kendisine özgü bir özne alabilmesinden ileri gelmektedir (krş. § 1292).

a) -mAklA'lı biçim

Ardınca -la (ile yerine) edatı bulunan fiil adı, bağlama kipi (§ 1312) görevini de görür; fakat bunun sebeplik zarf-fiil deyimi olarak kullanılması daha çoktur. Bu son kullanışında öznesi ana eylemin öznesiyle bir olur.

Kalın ünlü uyumlarında her ne kadar *mağla* biçiminde yazılır ise de *-mağla* söylenir.

Örn.: Bu aralık İstambole büyük bir yangın zuhür etmekle, sultan Selim Edirneye gitti (AHMED RASIM, I, 200. s.);

Sultan İbrahim ise 'amm-i sultan Mustafaya müşâbih bir hal u tavrda olmakla umûru saltanat şunuñ bunuñ elinde kâldı (AHMED CEVDET PAŞA, Tarih-i Cevdet);

Özü (bugünkü: Otçakof)'lü Sarı İbrâhim, her vechile (her yüzden) tarafımıza müte'allik ve mahsus (bize ilgili ve ayrılmış) çırağlarımızdan olup Mehmed? nam (adlı) bir oğlu Umm ve Mülke nam iki kızı Biran (adlı) ceneral, yedinde (elinde) olup istihlâsiçün (kurtulması için) ol cânibe (o tarafa) revâne (gidici) olmakla miyânede (arada) vâkıf olan (meydana gelen) dostluga binâ'en (dayanarak) merķümü (söylenen adamı) Petreburtta

Bu anlamdaki -CAK eki de katılmış olduğu kelimenin sonunda k, k varsa onu düşürür. *bindiceğin* (= *bindikceğin*) 'biner binmez':

yarın kâra vaparuna (= şimendifere) *bindiceğin* (= *biner binmez*) soluğu paşanın karşısında alırım (ABDÜLHAK HÂMİD, Sabr-u Sebat, Güzel yazılardan, III. c., 113. s. Rumeli ağzı); bir gizli derdiñ var seniñ; yüzüne bakdığağın (bakar bakmaz) ap açık görünüyor (aynı eser, 120. s.);

Hadi oğul bizim ev buraya yakındır; şuradan şöyle sapdığağın (sapınca, sapar sapmaz) gideriz (aynı eser, 121. s.). Bu türlü -CAk ekinin, aslında zaman anlamındaki çağ kelimesinden ibaret olduğu düşünülebilir ve şu hâlde örneğin *bakdı(k)cağın* 'bakmak zamanında' gibi bir anlamdan bu tezlik anlamına da geçmiş bulunabilir.

2. -DİK'lı fiil adı ilgi zamirlerini (iyelik eklerini) a'dıktan sonra eski lehçelerde tezlik anlamındaki (i)ley kelimesi getirilerek onun ardınca yine +In eki ilave edilir ve bu da yukarıdaki gibi yalnızca takibiye veya tezlik bildiren bir hâliye zarf-fiili görevinde bulunur. Yalnız bunda ilgi zamirleri çekimlenmekle ötekisirden farklı bulunuyor:

bindiğimlen (aslı *bindiğimleyin*): *vapura bindiğimlen* (= *bindiğimleyin*) (binince, biner binmez) *gıtdim* (Rumeli'de halk ağzından derlediğim).^{AUE}

(Petersburga) göndermeğe ve evlâdlarını *halâs* olmasına (kurtulmasına) iktiza eden (gerek) sa^cy (çalışma) ve taqayyüdüñuz (uğraşmanız) *dergâr* (meydanda) olmasiycün yarlıg (buyurultu) *tahrir*... olunmuşdur (yazılmıştır) (Kırım hanı Selâmet Geray (Guerai)'ın Kieff valisine mektubu (Kieff Üniversitesi kütüphanesinde).

1427. Bu deyimlerin kendilerine özgü bir öznesi olmadığı veya varsa dahi belirsiz bir özne olduğu zaman bu deyimler ya hakiki bir sebeplik zarf-fiil deymi veya bizzat ve fiil adı sayılacak biçimde ikisi arası ifadeler meydana getirirler (Fiil adı olunca ardından gelen ile edatıyla birlikte ...mek ile, ...mek vasıtasıyla anlamını verirler).

Örn.: *El etek öpmekle ağız aşınmaz* (Atasözü);

Merkebin kulağını kesmekle küheylân olmaz (Atasözü).

1428. -mAkIA beraber biçimi ...mesine rağmen; her ne kadar ...-DI (-mIş, -(I)yor, -Ar, -Ir, -AcAK) ise de... anlamlarını verir. Bu anlamlar § 1233'te sözü geçen cümlelerin anlamına benzer.

Örn.: *Kendisi dünyada bütün erkeklerin en sâfi olmakla beraber en fenâ tanınmış idi* (HALİD ZİYA, *Aşk-ı Memnû*, 288. s.).

b) Ardınca '-ile'den başka edatlar gelen fiil adı

1429. Fiil adının ardınca:

<i>sebebi-ile</i>	<i>mülâbesesi-ile</i>
<i>hasebi-ile</i>	<i>‘alaqası-ile</i>
<i>ciheti-ile</i>	<i>-den nâsi¹⁵⁴⁵</i>
<i>münasebeti-ile</i>	

edatları getirilerek daha başka değişmez (sebeplik) zarf-fiil deyimleri meydana getirilir (krş. § 1431).

Sonuncusu hariç bütün bu edatlar iş adıyla yapılan bir ad tamlamasının ikinci sözcüğünü ortaya çıkarırlar.

**sebeb* 'kendisiyle başka bir şeye ulaşılan şey'¹⁵⁴⁶;

**haseb* 'yakınlık, ilişiklik';

**cihet* 'yüz, yüz çevrilen taraf' (krş. § 906 hatırlatma);

¹⁵⁴⁵ Metinde bu kelimelerden *hasebiyle* ve örnekleri *sebebiyle* ve örneklerinden ve yine *münasebetiyle* ve örneği, bir de *mülâbetiyle* ve örneğinden öncedir.^{AUE}

¹⁵⁴⁶ *sebeb* kelimesi (Arapçada) ilkin 'kendisiyle bir yere tırmanılan veya bir şeyi bağlamaya yarayan ip' anlamında idi. Krş. Farsçada *ser rişte* ve Türkçedeki karşılığı *ip ucu* kelimesidir. Krş. § 954'te küçük harflileri.^{JD}

*münāsebet 'bağlılık';

*mülābese, 'karışma, işe sokulma';

*aḷāka 'ilgi' anlamlarındadır.

Örn.: *kızın baldırı ve topuğu etli ve doğu olduğundan halhal* (ayak bileğine geçirilen bilezik) *ğereği gibi yerleşip pekişmek sebebiile yürüdükde çığıştı* (maden ve sırça gibi şeylerin çarpışmasından çıkan gürültü)sı *olmaz*^{AUE} (FIRUZABADI, *Kâmûsu'l-Muhît*, I, 312. s. kelimesi altında);

(Sultan Selim) *Saruhan yakın bulunmak hasebiile evvel emirde sultan Korkudun bäs olacağı gailerden hurtulmak istedi* (AHMET RASIM, I, 179. s.);

(Sipahilerin) *Istanbol'da kışşaları olmamak hasebiile taşralarda iḳāmet eyleyerek...* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, 248);

*Demir yollar temdid*¹⁵⁴⁷ *zeman ve taḥlil-i mesāfe hāssiyetine mālİK olmak cihetiile vücūd-u medeniyetin 'urūḳ-u aḥsāb-ı hükmine girdi* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*, 26. s.);

Gice olmak mülābesesiile mumlar yanar (MEHMED MIDHAD,¹⁵⁴⁸ *Ahz-i-Sār*, 205. s.);

Bārgāh (asıl: izin yeri) *ḥayme-i selātin* (sultanlar çadırı) *ki otağ taḥbir olunur izn-ü ruḥsatla duḥūl olunacak maḥal olmak münāsebetiile anda 'ālem-i ḥās* (özel bilge adı) *oldu*^{AUE} (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhān-ı Katı*, 126. s.);

Nāhiyye-i mezbūre (adı geçen taraf) *gāyet de havādar ve yaylaḳ ve lātif yerleri ḥāvi(ye?) olmak 'aḷākasıile bu* (bādgis = bādḥiz: (yel kaldıran) *adla tesmiye olundu* (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhān-ı Katı*, 123. s., I, 32);

Ve faḳat (aḥdān) *tekrār 'avdet etmeleri melḥuz olmaḳdan nāşi imdād olunmasını istid'ā etdiyyine mebnî...* (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, IV, 472, I. baskı).

2. Değişir olan sebeplik zarf-fiil deyimleri

1430. Bunlar iş adlarıyla yapılmış olmalarıyla öncekilerden ayrılır. Böyle olmaları yüzünden kendilerine o iş adının mantuki öznesine dönüşlülük eki göreviyle iyelik eki (izafet zamiri) gelmesi zaruri olur ve bu ek kişiye göre değiştiği için bunun sonucu olarak da bu deyimler değişir nitelikte olur. Bunlar da şöyledir:

a) Değişmez deyimlerdeki (fiil adıyla yapılmış olup) aynı edatlarla (§ 1431).

b) Başka edatlarla *cihetle* (§ 1432); *-dAn doḳayı* (§ 1433); *-A bināen* veya *-A mebnî*,

¹⁵⁴⁷ Bu kelime metinde *temdid* 'uzatmak' biçiminde gösterilmiş ise de aslı *taḥdid* 'sınırlamak' olsa gerek.^{AUE}

¹⁵⁴⁸ Bu ad bize RİFAT olacak gibi geliyor.^{AUE}

-A göre veya -A nazaran (§ 1434).

c) Yalnızca -DİK'lı ve -AcAK'lı biçimler yardımıyla yapılan deyimler (§ 1435'ten 1440).

a) Değişir deyimler ki şimdi irdelenmiş olan değişmezlerle benzerdir.

Bu deyimler denkleri olan değişmez deyimlerden ancak kendilerinde ardınca iyelik eki gelen bir iş adının bulunmasıyla ötekilerden ayırt edilirler.

a) Ardınca '-ile' gelen iş adları

Ardınca ile edatı gelen iyelik ekli bir iş adından yapılmış deyimler, -mAklA'lı (§ 1426) değişmez deyimlere denk olur.

Örn.: *Faḫat ber vech-i muḥarrer* (yazıldığı üzere) *dāḫil-i sūrda* (surlar içinde) *düvel-i sāire* (öteki devletler) *bayraḡı kūṣādı* (açılması, çekilmesi) *adet olmaması ile dāḫil-i sūrda Irān sefāretine* (sefirliğine) *bayraḡ kūṣadına devlet-i 'alīyye* (Osmanlı devleti) *aslā muvāfaḫat etmeyeceyi* (razı olmayacağı)... *derkār olmaḡın* (meydanda olmakla)... (Reşid Paşa'nın İran sefirine 7 muharrem 1269 (= 21 teşrinî önce 1852 tarihli) mektubu);

Mu'aḫḫaren (sonraları) *Kemaḷ Paşa zāde ve Ebus-Su'ūd Efendi gibi fudaḷā* (âlimler) *mansıb-ı fetvāya* (fetvacılık, müftilik payesine) *revnaḡ-baḡş* (parlaklık verir) *olmaḡları ile mansıbı mezbûrun* (bildirilen payenin) *ismi Meşihāt-ı İslāmiyyeye* (Şeyhül İslamlığa) *taḫvil olundu* (çevrildi) (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 288. s.).

Hatırlatma – Ardınca *berāber* kelimesi gelen aynı deyim -mAklA *beraber*'in anlamdaşı olur (bk. § 1428). Bk. *Tarih-i Lutf*'de bir örneğe. I, 126, I, 16.

b) Ardınca ile'den başka edatlar gelen iş adları

1431. Bu değişir deyimler § 1429'da inceleme ve mütalea edilen değişmez deyimlere denktir. Bunlar şöyle edatlarla meydana getirilirler:

Hasebi ile:

Örn.: *Izzet Paşa biñikiyüzdokşanaḡtı senesinde Tarabulasıḡarb vālisi bulunduḡu zaman bir müddet refāḫatında* (yanında) *bulunmaḡlığım ḡasebiile aḡvāl-i ḡususiyesine* (özel hâllerine) *pek yaḡından itilā'im* (bilgim) *vardır* (FAIK REŞAD, *Külliyât-ı Letâif*);

Ḳalenin muḡāfızı (koruyucusu) *olduḡun ḡasebiile sureti firarda* (kaçmak yoluyla) *taḡlisi nefis eylediğini* (canını kurtardığını) *devlet teyekkûn etdiyi* (anladığı) *taḡdirde seni beheme ḡāl* (her hâlde) *i'dām eder* (yok eder) (AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, IV, 464. 1. baskı);

Cihet ile.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁹ Metinde bu kelime ve örneği, -den nâşi ve örneklerinden sonradır.^{AUE}

Icrâ olunan tagyirâtın Rusya devleti cānibinden kabûl olunmaması cihetiile (REŞİD PAŞA, 1270'de) *Rusya'ya harb i'lânına dair siyâsi nota.*

-den nâşi:

Örn.: *İtlâfât ve isrâfâtın* (çalıp çırpmaların ve israfların) *çoğalışından nâşi umûr-u mâliye (mâliye işleri) muhtell oldu (bozuldu)* (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 343. s.);

Türkiye gövercin otu... dedikleri galleyi (daneyi) gövercin kısmı gâyetde sevdiğinden nâşi oğ galleye 'âlem-i hâs oldu (MÜTERCİM AHMED ÂSİM, *Burhân-ı Katı*, 126. s., I, 3).

b) Değişmez deyimlerdeki kilerden başkalarıyla yapılan değişir deyimler

1432. Aşağıdaki edatlar, değişir sebeplik zarf-fiil deyimleri yapmak için iş adlarına bitişirler.

*cihetle*¹⁵⁵⁰ (Özellikle -DİK'lı ve -AcAK'lı biçimlerle kullanılır.).

Örn.: *Töhmetye sâbit olacağların te'dib olunmaları nezd-i devlet-i 'âliye muharrer olması cihetle...*¹⁵⁵¹ (REŞİD PAŞA).

*Vükela, pâdişahdan*¹⁵⁵² *ziyâde korktukları cihetle ağız açamadılar* (AHMED RASİM, I, 204);

Herkes istediği mesleki (mesleği) ihtiyâr ve ta'kîb ede bileceyi (beğenip ardınca gideceği) *cihetle bittab(i)'* (tabii olarak) *rumların hürriyet ve i'tilâf ile birleşmesine bir şey demeye hakkımız yoktur (Tanin);*

1433. Aşağıdaki edat ayrılma hâli ister:

-dAn dolayı (krş. § 913).

Örn.: *Çocuk başını yan tahtaya vurduğundan dolayı ağlardı* (KARAY, *Kirpinin Dedikleri*);

Ehl-i islâmın bu vechile diyâr-ı Habeşde (Habeş ülkesinde) çoğalışından ve din-i islâmın (İslam dininin) etrafa yayılmasından dolayı Kureyş tâ'îfesi fikr-ü endişeye ducâr

¹⁵⁵⁰ Değişmez olan +cihetle tabirinin hakiki bir edat saymak gerekir. Bu sıfatla § 913'te görülenlere ilave edilebilir, çünkü asıl adlarla birlikte getirilebiliyor.

Örn.: *Ispanyollar vaktiyle 'alemin en zengin altın ma'denlerine mâlik olmuş iken ma'ârifde olun noşanları cihetle ellerinde bir şey kalmadı* (KEMAL BEY, *Nüm. Ed.*, 365. s.).

¹⁵⁵¹ Bugün cihetle kelimesi, bu türlü fiil adı (eylem) adına getirilerek kullanılmaz, eskimiştir; şimdi böyle oluşumlarda olması cihetiile kullanılır.^{AUE}

¹⁵⁵² Metinde pâdişahdan kelimesinden sonra virgöl kormamış olduğu için alt yanındaki kelime ile beraber pâdişahdan ziyâde biçiminde okunabilir ki o zaman cümlelinin anlamı değişerek şöyle anlaşılabilir:

les ministres, ayant plus de peur que le souverain...^{AUE}

oldu (düşdü) (AHMED CEVDET PAŞA, Kısas-ı Enbiyâ, 119. s.);

Anadolu içerisinde mahsulât fazlası mahrec olmamasından dolayı çürüyor (MURAD BEY, Turf., 299. s.).¹⁵⁵³

Hatırlatma – Eski Osmanlıcada ötürü (krş. § 915) edatı da kullanılırdı (krş. MENINSKI, Inst., I, 154.).

1434. Aşağıdaki edatlar yönelme hâli isterler (krş. § 908):

*-A binâen (yönelme hâliyle) veya -DAn dolayı (*mebni)

Örn.: Karamazov Meemet Paşa ordunun mağlubiyetine sebep olacak harekâtta bulunmasına mebni Derse'âdete getirilerek i'dam edilmiştir (AHMET RASİM, Osmanlı Tarihi, I, 161).

Ba'dezin (bundan sonra) şeff'i mücbire (zorlu şefa'tçiye) mâlik olanlar için sunûfi 'askeriyeye (askerlik sınıflarına) iltihâka (katılmaya) mâni' (engel) kalmadığına ve giderek (gitgide) bu müsüllülerin (bu gibilerin) teehhül etmek (evlenmek) ve çarşı ve bazarda esnaflık eylemek gibi memnu'âtına (yasak edilmiş şeylerine) bakılmadığına mebni ocağ terbiyesiz ec'âf (ayak takımı) ile dolmağa başladı (ABDURRAHMAN ŞEREF, Osmanlı Devleti Tarihi, 302. s.).

-A göre (yönelme hâliyle) veya nazaren.

Örn.: 'isyâna mütecâsir (cesaret edici) olanları bile evvel-i emirde (işin başlangıcında) da'ire-i itâ'ate (boyun eğmek çerçevesine), 'avdete (dönmeye), da'vet (çağırış), ka'ide-i hikmet ve 'adâletden (akıl ve hak kuralından) olduğuna göre (REŞİD PAŞA, Âsâr-ı Siyâsiye 55. s.);

Tanzimât-ı hayriyeye (hayırlı düzenlemeler) dâ'ir binikiyüzellibeş senesi şerefsâdir olan (şerefli olarak çıkan) Gûlhâne hatt-ı hümayununda (padişahın yazılı iradesinde) ahz-ı rişvet (rişvet alma) madde-i mekrûhesinin (mekruh şeyinin) şediden (şiddetle) men'î (önüne geçilmesi) hakıkında tedâbir-i kanuniye (kanunca çareler) ittihâzı (ele alınması) emr-i (iş) sarâhaten (açıkça) mezkûr (söylenmiş) olduğuna nazaren (bakarak) "bu dad-u sitedi me'ûnânenin (bu lânetlice alışverişin)" olvağıtlara kadar câri (yürürlükte) olduğu zann u tahmîn olunmaktadır (sanılıp hesaplanmaktadır) (ABDURRAHMAN ŞEREF, Osmanlı Devleti Tarihi, 318. s.).

Hatırlatma – nazaren ile bitmiş olan deyimleri: şu cihet itibâre alınırsa göz önünde tutulursa biçiminde çevirmek de mümkündür.

¹⁵⁵³ Aynı yapılanma bazen 'iyi mi fena mı' etmek gibi asli bir cümle fiili ile de görülür.

Örn.: Onu buraya alıştırdığımdan dolayı eyimi etdim fenâ mı?^{AUE} (GÜRPINAR, Metres, 312. s.).

c) *Yalnız -DIK ve -AcAK biçimleriyle yapılan deyimler*

1435. Bu deyimler, o biçimleri gerek ayrılma hâline koymakla ve gerek onların ardınca bazı edatlar getirmekle elde edilir.

a) *-diyimden, -eceyimden (ayrılma hâli) ile yapılan zarf-fiil deyimleri*

1436. Bu adlar hakikatte ayrılma hâlini almış adlardır. Bilindiği üzere Türkçede bu durum bir sebeplik ilgi ifade edebilir (krş. § 264).¹⁵⁵⁴

sevdiyimden şimdi veya geçmiş zamanda sevdiğim için *sevdiğinden* şimdi veya geçmiş zamanda sevdiğin için vs.

Yine böyle:

seveceyimden (seveceğim için), *seveceğinden* (seveceğin için) vs.

Krş. öteki Türk dillerinde buna benzeyen zarf-fiil deyimlerini (§ 1441).

Örn.: *İşkemle bulunamadığından bir evrak sandığına oturdum* (KARAY, Kirpinin *De-dikleri*, 263. s.);

Yarın erken kalacağından bu akşam bir an evvel yatmalıyım.

1437. Çoğu zaman bu kullanışta *ol-* fiili görünmektedir.

Örn.: *Serveti yalnızızca kayıkt tutmağa müsâid olmadığından dolmuşa biner* (MEHMED TEVFIK, *İstambole'da bir sene*, 1. ay, 7. s.).¹⁵⁵⁵;

Osmanlı devleti sırf bir 'asker hükümeti olduğundan vezirlerle ümerâ hem mülkiye işlerini hemde 'askeri vazifelerini görürlerdi (AHMET RASİM, *Osmanlı Tarihi*, I, 108. s.);

Defterdârlar devletin vâridât ve mesârifâtını kayd-u tescil ile me'mur olduklarından şimdi ki mâliye nazirleri demekdir (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, I, 290. s.).

-diyimden zarf-fiillik deymi Osmanlıca konuşma dilinde ve farklı ikinci derece-deki lehçelerde oldukça sık kullanılmaktadır:

Temur hocayı sevdiğinden yaça başı¹⁵⁵⁶ horantası¹⁵⁵⁷ öldüyono¹⁵⁵⁸ sorar (KÜNOS,

¹⁵⁵⁴ Eski Osmanlıcada ayrılma hâline girmiş fiil adı veya *-mA*'lı iş adının kullanıldığına dair örnekler de görülür:

Oruç tutmaktan beñizleri sararmışdı.^{AUE} (1426 yılı yazmaları, yap. 151) krş. 944. s.^{JD}

¹⁵⁵⁵ *Dolmuş* (asıl anlamı dolu *rempli*) diye İstanbul'da Fâlic'in bir tarafına geçecek olanlardan on kişiyi bindiren sandallar ki bunlar gitmek için on yolcunun sandala *dolmuş* olmasını bekler. Yine aynı bu kelime eskiden toplu seyahat için kullanılan menzil arabalarına da söylenirdi (krş. WAHRMUND, 370. s.).

Bugün tramvaylarda *tam* kelimesi, 'tamam, artık yer yok' anlamıyla kullanılır.^{JD}

¹⁵⁵⁶ *yaça başı* ya 'kaç kişisi' anlamına veya yalnızca *yaça bas* 'kaç kişili' anlamına.^{AUE}

¹⁵⁵⁷ *horanta* kelimesi 'yeyici' anlamında Farsça *horende*'den gelir (bk. MENINSKI; VULLERS de ondan almış). Bu kelime eskiden İstanbulca alışılmış olarak kullanılırdı.

Örn.: *ve baylos (sonradan balyos)^{AUE}... horendeleriile gelüb mahrâse-i Kostantiniyyede* (ko-

Nasreddin Hoca Hikâyeleri, 136. nu.);

Kresostan izdiyad (Arapça زجيد burada ziyade demek) firâsetli olduğundan^{AUE} (TEQ, II, 16).

1438. Oduğundan yerine tekliğinde idiğinden, idüğinden ve çokluğunda idüklerinden, idiklerinden biçimleri de (krş. § 560) kullanılmakta idiyse de bugün bunlar eskimiş sayılıyor.

Örn.: Aşhâb-ı timâr (timar sahipleri) ekseriya (çoğu zaman) hanedanlıkla (yüksek ve ünlü bir aileden oluş) müftehir (övünen) aşhâb-ı dârât (kul konak para sahipleri) adamşar idüklerinden kâriye (köy) ve kâsaba(larınıñ (kend) muhafazasına (korunmasına) kemâyanbağı (istenildiği gibi) kâdir (güçlü) idiler (ABDURRAHMAN ŞEREF, Osmanlı Devleti Tarihi, I, 313).¹⁵⁵⁹

b) Ardınca için edatı gelen -DIK veya -AcAK

1439. Ardınca iyelik eki gelen -DIK'lı veya -AcAK'lı aynı biçimlere için (içün) edatını getirerek de sebeplik zarf-fiil deyimleri yapılabilir. Krş. öteki Türk dillerinde buna benzer zarf-fiil deyimleri § 1442.

Örn.: Hayli zamandan berü eve gelmedi (= gelmediyi) içün cariyemle berâber bugün sabâhdan berü onu aramâ (=aramağa) çıktık (KÜNOS, Orta Oyunu, 15. s.);

kurda “niçün boynun kâlındır” demişler; “kendi işimi kendim gördüyüm içün” demiş (Atasözü);

runmuş olan İstanbul'da) üç yıla kârib (yakın) dura.^{AUE} (BELIN, III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahnâmesinin Metin ve Tercümesi, 1876. Venedik'le 1595 muahedesi 13. madde) horanta kelimesi Karaman ilinde hâlâ çok kullanılır (XOQAVTA, bk. FeQ. II, s. 170); Aydın ilinde (krş. yukarıdaki KÜNOS'un örneğini) ve Maraş'ta (ki biz kendimiz orada bunu kaydettik krş. § 916: horantacağ. Kırım'da bulunuyor: horanda (OSMAN ZATANOF, Gr. tart. 26. s. ve aynı kişinin sözlüğündeki cementcbo kelimesinde). İstanbul'da büsbütün unutulmuş gitmiştir ve bu sebeptendir ki KÜNOS tarafından kaydedilen horantası kelimesi (orada anlaşılmayarak: horan taşı ve havran taşı diye okunabilen^{AUE}) biçiminde basılmıştır. Nasıl ki aynı kaza 'kadın' anlamındaki dişi-helli (krş. § 1117, hatırlatma: dişehli) kelimesinin başına da gelmiş ve dişi kedi biçiminde basılmıştır (Trefâi, 112. nu.^{JD})

¹⁵⁵⁸ Oduğunu yerine olsa gerek.^{AUE}

¹⁵⁵⁹ -diğİmdAn biçiminde muhakkak bir sebeplik anlamı yoktur. Aşağıdaki örnekte ayrılma hâlinde (ad olarak kullanılan) bir sıfat-fiilimsi bir niteliği vardır:

İnsan sevdiğinden korğar fakat korğduğunu sevmeyiz (CENAP ŞAHABETTİN, Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri, 80. nu.).

Biçimce bir olan bu iki kipi manaca ayırd eden yalnız cümlelerin gelişi gidişidir: sevdiğinden 'sevdiği için' (vurgu son hece ünlüsünde);

sevdiğinden 'sevdiği kimseden veya şeyden' (vurgu son hece ünlüsünde).^{AUE}

Meyitelî (acı şarap) içdim idi çâre sanıp derdu ğamme,

Yârsız olduğu için acısı çıktı tepeme (başına vurdu) (Nevâdir-ı Asâr, 113. s., I, 2).

c) Ardınca başka edatlar gelen -DİK veya -AcAK.

1440. Bütün bu edatlarda ayrılma hâli görülüyor. Bunların hepsi eskimiştir. Sonra bunları edatlarla bir tutmak da güç oluyor; çünkü ne adlara ne de fiilden yapılmış başka biçimlere katılıyorlar. Şu hâlde -DİK ve -AcAK eklerinin burada (1435'ten 1439. paragraflarında olduğu gibi) iş adları niteliğinde olmayıp sıfat-fiilimsilerden ibaret olduklarını kabul etmek gerekir ve hakikaten bu edatlar zarflık deyimler olup şunlardan ibaret bulunuyor.

cihetden.

Örn.: Ma'lum dur ki fûnundan bir fen zâtında 'ilim olduğu cihetden mezmûm olmayıp^{AUE} (HACI KALFA, Cihan-nümâ, 1. s.);

ecilden (eclden yerine § 114);

Beş yıldan ziyâde imiş ki nimten (yan vücutlu = vücudunun yarısı inmeli) olup ata binmeğe kâdir olmadığı ecilden muttasıl (daima) keştiler (gemi) ile deryâyı Seyhunda (Seyhan denizi = SırDerya) seyr edip (gezip)^{AUE} (SEYİD ALI REİS, Mir'ât-ül Memâlik 36-37. s.);

Cümle (bütün) nasâra (nasrâniler, hristiyanlar) millet-i vâhîde (aynı millet [den]) olduğu ecil-den gerekdir ki ... (BELİN, III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi) Hazreti Muhammed'in (= Kâfirlerin hepsi bir millettir) meseline telmih;

Küççük (tuhaf?) olduğu ecilden (TEQ I, 134) krş. § 108.

sebebtan.

Örn.: Ammâ kâcası bedhuy (kötü huylu) titiz bir ipsiz sapsız olduğu sebebtan... (AHMED VEFİK PAŞA, Yorgaki Dandini Oyunu, 8. s.).

bâ'isden.

Örn.: Mağarrı asliyelerine (aslı yerine) (asıl oturdukları yere) 'avdet ve mürâcaat ettikleri (dönüp geri geldikleri) bâ'isden^{AUE} (ROUEN, 1052 nu. yazmaları, 17. yap.).¹⁵⁶⁰

C) Öteki Türk dillerinde sebeplik zarf-fiili

1441. Osmanlıcadan farklı olarak kendilerinde özel bir biçimde meydan alıp yürümüş bir devlet idare dili bulunmayan öteki Türk lehçelerinde sebeplik zarf-fiil

¹⁵⁶⁰ Bunlar içinde *cihetden* ve *sebeptan* ile yapılanlar son zamanlara kadar Osmanlıcada kullanılmış idiyse de *ecilden* ve hele *baisden*'le yapılanlara pek rastlanmazdı.^{AUE}

deyimlerinin kullanılışı çok daha az gelişik bir hâldedir.

Biz bunlarda şöylelerini bulup kaydetmiş bulunuyoruz:

1. Fiilden yapılma ad biçimlerinin ayrılma hâlinde. Bunlar Osmanlıcadaki -diğinden deyimine dengi iseler de bazen değişmez oluş (yani iyelik ekini almayı) bakımından ondan farklıdır. Böylece kullanılan biçimler bizim bildiğimize göre şunlardır: *-kân* (krş. § 1370 1. hatırlatma) ve olumsuz (geniş zaman) fiillerde *-mâs* (-mâz) (krş. § 1372).

Örn.: *Vâyisni* (veya *Vayısni*) (*Veysel Kārāni'yi*) *sāvġānimtin* (*sevdiğimden*) *yıylaya* (*ağlamağa*) *başladım* (FERİDUDDİN ATTAR, *Tezkiratu'l Evliya*, 27. s., I, 1);

Otka (*ateşe*) *köp* (*çok*) *tapınkantin* (*tapındığından* = *secde ettiğinden*) *saçı sahaı yis* (*is*) *boıdı* (*oldu*) (aynı eser, I, 13);

Açıgıa (*öfkeye*) *çıdaımasdın* (*dayanamadığından*) (GRENARD, *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*, 337. s.);

Milk ve şaıtanatdın (*memleket idaresi ve padişahlıktan*) *İsfendi yarni Rüstem uruşıga* (*Rüstem'in vurulmasına*) *yıpardı* (*gönderdi*) (ALİ ŞİR NEVAL, *Târih-i Mülûk-i Acem*, 56. s.).

Yine bk. ayrılma hâlindeki *-kân*'li örnekler, MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, § 14, 53 s.

1442. 2. Türkçe uçun (Osmanlıca için krş. § 1439) edatı ve cihetidin (krş. Osmanlıca cihetinden) veya cihetdin (krş. Osm. cihetden § 1440) edatı.

Bu edat şunlara katılır:

a) Fiilden (iyelik ekli veya eksiz) *-kân*'le yapılmış ad kipine; krş. GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 352.

Örn.: *Şartnāmaga* (*şartnameye*), *ıavı* (*söz, imza*), *ıoyganıñız uçun* (*koyduğunuz için*), *anı bācā* (frs. *becā* = *yerine*), *keltursanıñ* (*geltürsünüz = getirsenez*), *kirāk* (*gerek*) (KOUZNETSOV, *La lutte de Cif.*, 316. s., *şart metni*);

Şehirgā bara durganı uçun (*şehirle varıp gitmesi için*) *men* (*ben*) *birle* (*birlikte*) *bardım* (*vardım*);

Meni urganı uçunı (*beni vurduğu = dövdüğü için*) *öldü.*^{AUE} (Bu iki örnek için bk. RAQUETTE, *Lesson XXXIX*, 2, e ve XLI, 2, b)¹⁵⁶¹;

Endicān big lāri (*beyleri*) *anıñ bile* (*onunla*) *yahşı* (*iyi*) *çıkışmagan* (*çıkmamak = geçinmemek*) *cihetidin* (*cihetinden = geçinmedikleri için*)^{AUE} (BEVERIDGE, *Bâbur-nâma*, 13. yap., I, 2 aşağıdan);

¹⁵⁶¹ Daha önce de not ettiğimiz üzere bütün bu uçun biçiminde gösterilen kelimelerin aslı 'karşılık olarak' anlamındaki *öçün* olsa gerek (bk. Orhon kitabeleri.)^{AUE}

Bāvücüdî kırılığ ((kendisinde) ihtiyarlık var olmakla beraber) *yegitlârdin* (gençlerden) *yahşırağ* (daha güzel) *yürügen* (yürümek) *cihetidin* (cihetinden = yürüdüğü sebeple)^{AUE} (aynı eser, 14. yap., son satır);

Rüstem anın hükmin (onun hüküm sürmesir.i) *icâbet kılmagan* (kabul etmemek) *cihetdin* (cihetinden = kabul etmediğinden) (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 56. s.).

Hatırlatma – Geniş zaman kipi ve uçun edatıyla yapılan deyimde GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* (§ 352)'ne göre 'gayelik' bir anlamı vardır; fakat RAQUETTE (Lesson XLI, 1, b) 'sebeplik' anlamında bulunduğuna bir örnek verir:

Pâdişahlığ işni (işini), *kılur uçun* (kılmak için), 'izzet (büyüklük), *tapadur* (yapıyor = gösteriyor).^{AUE}

Bilindiği üzere Osmanlıcada *içün* (için) kelimesi, fiil adı ve asıl iş adı dediklerimizle beraber gayelik bir anlam ve -DİK biçimi (+ iyelik eki) ile bir sebeplik anlam bildirir. Aslında kendiliğinden bir gayelik anlamda olan -kâli sıfat-fiili ise *içün*'le birlikte yine o anlamı verir. Krş. RAQUETTE, Lesson, XLI, 1, g, örnek 5.

1443. b) Bildirme eki almamış ad cümlelerine.

Hâğ (Allah), *bilâ* (ile), *maşkul* (meşgul olmak), *uçun* (için), *âç* (hiç), *kimârsâni* (kimseyi), *körmây turur* (görmez) (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 91. s., I, 13);

Ve likin (ve yakın) *Buht-ı Nasır? babıda* (babında = hakkında) *söz begâyet* (gayetle, son derece) *köp* (çok [olduğu]) *uçun* (için) *bu muhtasar* (kısaltılmış eser) *da mundın artuğ* (bundan çok) *bitise* (= bitilse: yazılsa) *bolmas* (olmaz) *irdi* (yazım tekniğimiz idi)^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 55. s.);

Key Husrevniñ oghı yok (bulunmak) *cihetidin* (= yok olduğu için)^{AUE} (aynı eser, 54. s.).

V. Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri

1444. Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri ana eylemle yan eylem arasında bir karşılaştırma ilgisi kurmaya yarar (yan eylem sahiden olmuş ise karşılaştırma *sahiden* veya yan eylem farzedilmiş veya zihinde kurulmuş ise) *uydurma* olabilir.

Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri gerek -DİK'lı veya -AcAK'lı (ve iyelik ekli) çekimsiz fiillere ve gerek bazı fiil gövdelerine karşılaştırma edatları gelmek suretiyle yapılmıştır.

Bunlar ana eylemden bağımsız olarak bir özne alabilir.

A) Sahiden karşılaştırma

1445. Sahiden karşılaştırma zarf-fiil deyimleri fiilin -DİK'lı veya -AcAK'lı çekim-

siz fiiller (ardınca iyelik eki getirilerek) sonuna; eğer niteleyici bir karşılaştırma ise *gibi* edatı, miktarlık bir karşılaştırma ise *şadar* kelimesi ilave edilir.

Niteleyici veya miktarlık sahiden karşılaştırmalarda yan eylem farklı iki biçimde kullanılabilir:

Birinci kullanış – Ana eylemle kıyaslanınca onun ne *tarz* da yapıldığını bildirebilir.

İkinci kullanış – Ana eyleme tamamıyla benzeyen (=ona karşılaştırılabilinen) ve ona benzer olan bir eylemi bildirebilir.

Hatırlatma – Karşılaştırma zarf-fiil deyimleri yerine bazen içinde *nasıl*, *neşadar* gibi zarflar bulunan (fiil kipli) sorulu cümleler¹⁵⁶² kullanılır.

Birinci kullanışa örnek:

Nasıl isterseñ öyle yap.

İkinci kullanışa örnek:

İnsân eski bir evini boşaltırken nasıl derin bir gariplik duyar, henüz ben (Sinâ yarımadasındaki) *çöl ortasında iken işte bu acı garibliyi hiss ediyorum* (Atay, Ateş ve Güneş, 120. s.): Krş. § 1001.

Bu cümleden birtakımı 1225. ve aşağısındaki paragraflarda incelenen biçimlerde görünebilir (bk. başlıca 1229. paragrafa).

1. Niteleyici sahiden karşılaştırma

1446. Niteleyici hâliyle sahiden bir karşılaştırma bildiren zarf-fiil deyimlerin şeması şöyledir:

-DİK (veya -AcAK) + iyelik eki + *gibi*.

Birinci türlü kullanışın (krş. Yukarıdaki kullanışları)...

Örn.: *Ortağı tenhâ buldu istediği gibi at koşdurur* (söylence);

¹⁵⁶² Biz yazarın bunlara *sorulu cümle* demesini yerinde bulmuyoruz. Örneğin birinci kullanışa dair verilen “Nasıl istersen öyle yap.” cümlesinde böyle bir soru yoktur. İkinci kullanışa dair verilen “Nasıl derin bir gariblik duyar...” cümlesi de biçimce soruyu hatırlatır ise de bu cümle fiilinden sonra eksiltme yolu bir *sa* vardır. Yine cümleyi sorudan uzak tutar, *nasıl* kelimesi, *ne şadar* kelimesi gibi (1. soru, 2. belirsizlik, 3. kapsam ve içine gömülme) üç biçimin her birinde kullanılabilen bu kelimeler için yalnızca soru adını vermek doğru görünmüyor:

Nasıl istersen? (1. soru); *Ne kadar* (çok) *insanlar vardır ki...* (belirsizlik); *(Her) nasıl olursa olsun* (kapsam ve istigrak); *(Her) nasıl istersen öyle yap* (istigrak). Bu bakımdan bütün bunları yazarın söz ettiği 1229. paragrafta bahsedilenler takımından saymak doğru olur.^{AUE}

Eyer *hakikat* böyle dediğin gibi olursa (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 304. s.).

İkinci türlü kullanışın Fransızca denklere şöyle olur: *tout com-me ... , comme... , de mème que...* Bunda sözün ana eylemi bildiren uzvunda *da* (dahi) edatı bulunur.

Örn.: *Ğaba soğana beñzeyen vücüdler olduğı gibi ĳaba soğana beñzeyen fikirler de vardır* [CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*, 14. nu.];

On birinci ĳarn-ı Bâķi açdığı gibi on ikinci ĳarnıda Nâbi küşâd eylemiştir (açmıştır) (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, II, 262).

1447. Kıyaslanan iki eylem hissedilir derecede birbiriyle aynı önemde olduğu zaman böyle sözler bir seçenekli niteliğini alır.

Örn.: *Maĳdûd* (bir sınır içinde) olan ‘*aķârat* (akaretler, irad getirir mülkler) zira‘ (arşın) ve *dönüm* ile satıldığı gibi *ta‘yin-i ĳudûd* (sınırı belirtmek) ile *dahi* satılır (Mecelle veya Osmanlı medeni kanunu 221. madde).

1448. İki eylem kendileri bakımından değil, ekleri bakımından kıyaslandıkları zaman aynı yapılanma kullanılabilir. Aslında bu neticenin açıkça söylenmiş olması da zaruri değildir; sözün yapılışı bu neticenin var olduğunu bildirmeye yeter.

Fransızcada bu durumda şunlarla tercüme etmek gerekir: *d’une part... , d’autre part...* ‘bir taraftan..., bir taraftan da; non seulement...mais...de plus ... siyle ĳalmayb..., bir de ...; ..şöyle dursun, bir de...’. Bu kullanıştaki *-diyim* gibi zarf-fiillik deyimini bazen *-dİktAn başķa*’lı zarf-fiile (bk. § 1468) bazen *-İp*’lı zarf-fiile yaklaşıp

Örn.: *Paşanın ‘askeri az olduğı gibi bir kısmı da düşmeniñ (düşmaniñ) tarafına geçdiklerinden mağlûb ve esîr edildi* (AHMED RASIM, I, 93);

Avropada *iptidâ esliĳa-i nâriye* (ateşli silâhlar) *isti‘maĳ edenler* (kullananlar) *Osmanlılar* olduğu gibi, *doĳuzuncu ve onuncu asırlarda Osmanlı ustadları*nın (usta) *i‘mâl* eylediği (yaptığı) *toplar* ve *inşa* eyledikleri (kurdukları) *istihkâmât* (istihkâmalar) *avropalılarca nümüne* (örnek) *ittihâz* olunmuştur (alınmıştır) (ABDURRAHMAN ŞEREF, *Osmanlı Devleti Tarihi*, 339. s.);

Macaristan bidâyet-i cûlûsdan (padişahın tahta oturmasından) *beri tebriķe* (kutlama-ya) *sefir* (elçi) *ĳöndermediğı gibi vergi tahsili* (alınması) için *ĳönderilen Behram çavuşu dahi ĳral ĳatlı* eyledi (öldürttü) (AHMED RASIM, 210. s.).

1449. Bu yapılda *-AcAK*’lı kip, *-DİK*’lı kipten daha seyrek kullanılır.¹⁵⁶³

Örn.: *Meseĳa olarak bir ‘askere tûfeng verilmesinden maĳsad onu ĳini ĳâcetde* (ihtiyaç zamanında) *isti‘mâl etmek* (kullanmak) *olup bunu isti‘mâl etme demek ma‘ĳul* bir söz

¹⁵⁶³ Eylem, farz ve tahmin edilmiş olmak durumunda veya bir geçmiş, şimdiki veya gelecek zamanda yapılmak durumunda olduğu zaman *-AcAK*’lı kip kullanılıyor.^{AUE}

olmayacağı gibi cenab-ı hak̄k (Allah “gerçek olan büyük varlık” dañi insānı hal̄k etdiyi (yarattığı) zemān bahasını (durup yaşamasını) te’min (sağlamak) içün havāss-ı hamse (beş his) gibi ba’zı havāss-u kuvvā (kuvvetler) vermişdirki bunları mevzū^c lehinde (ne için konulmuşsa onda) isti’ mālden men^c etmek (alıkoymak) hem insānıñ hürriyetini (serbestliğini) men^c etmek (yasak etmek) ve hemde yaşama veya fena yaşa demekdir (BULGURLUZADE RIZA, Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye).

Hatırlatma – Zaman zarf-fiilligi deyimi olarak kullanılan -diyim gibi deyimi hakkında bk. § 1397.

1450. gibi yerine aynı anlamdaki misillü¹⁵⁶⁴ de getirilebilir (krş. § 890, 5. ve § 535).

Örn.: Ol ‘asırda vüzerā (vezirler) ve ümerānın (askeri paşalar) cümlesi hallerine göre yek diğesine (birbirine) hedāyā (hediyeler) i’tāsına (vermesine) mecbūr (zorlanmış) oldukları musüllü ‘idīye (bayramlık) ve nevrüziye (yılbaşılık) nāmiile (adile) hedāyā-i resmīye (padişaha resmî hediyeler) tağdīmi (sunması) dañi ‘adet hūkmüne girmiş idi (ABDURRAHMAN ŞEREF, Osmanlı Devleti Tarihi, 318. s.).

1451. gibi yerine üzre (§ 897), vech üzre veya vechle (=vech: tarz + ile) niteleme karşılaştırma deyimleri de kullanılır (krş. § 899, hatırlatma).

Örn.: ‘Ahid-Nāmelerde mastūr ve muḳayyed (yazılı ve ḳayıtlı) olduğū üzere^{AUE} (MENINSKI, Inst, II, 188);

Şāyed şimdi görünmekde olduğū vechle devletleriñ fikri tevessūtū (ara bulma fikri) ‘aḳim (hısır) ḳalacak olursa (Tanin, Nu. 1257);

Lāyik olduğū veḳh üz(e)re^{AUE} (MENINSKI, II, 188 [200. sayfasında hafif bir farkla, şu deyim var: lāyik olan veḳh üz(e)re^{AUE}]).

Hatırlatma – Bu ifade tarzı önce söylenen veya ileride söylenecek olan şeyleri şahit tutmak niteliğiyle kitaplarda sık sık kullanılır:

Yoharıda beyān olduğū veḳhile;

Ānifen (evvelce) beyān olduğū (anlatıldığı) üz(e)re^{AUE} (LUTFI, I, 255);

Muḳaddemā (evvelce) zıkr olduğū (anıldığı) üz(e)re (NAİMA, I, 119)¹⁵⁶⁵;

Mā sabāḳda (geçmişde) tafsil olduğū (dilli dilli söylendiği üz(e)re) (LUTFI, I, 126).

Zırde (aşağıda) beyān olunacağı veḳh ile.

¹⁵⁶⁴ Yazar bunu müsüllü biçiminde kaydediyor. Bizim verdiğimiz doğru olmakla beraber sondaki ü ünlüsü uyuma aykırı olarak resmî ağızda misillü biçiminde ü biçiminde ve uzatılmış bir hâlde söylenirdi.^{AUE}

¹⁵⁶⁵ Mā sābıḳda sözü yazarın da işaret ettiği üzere yanlış olacak.^{AUE}

1452. Eski Osmanlıcada aynı oluşumda *-leyin* eki de kullanılırdı (krş. § 597, 3).

Örn.: *Hakk Ta ‘âlâ kaçan (ne zaman) bir nesneyi yaratmak dilese hemen diledüginleyin (dilediği gibi) olur*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 89. yap.);

Eger iş bu dedüğüñüzleyin (dediğiniz gibi) isâ^{AUE} (aynı eser, 79. yap.);

Kâfirler putların sevdiğinleyin (sevdiği gibi) mû'minler daî A'llahu Ta'âlâ'yı (yüce tanrı) severler^{AUE} (aynı eser, 101. yap.) (.. 2. kullanış).

2. Sahiden miktarlık karşılaştırmaları

1453. Miktarlık görevinde sahiden bir karşılaştırma bildiren zarf-fiil deyimlerin şeması şöyledir:

-DIK veya -AcAK + iyelik eki + kadar.

Birinci kullanışa örnekler (krş. § 1445):

A'llah kılınınuñ götüreceyi kadar verir (Atasözü);

Kötürü bildiği kadar aıla (götüre bildiği kadar alsın)^{AUE} (ALİ ÇELEBİ, *Hümâyûn-nâme*, 112. s.).

İkinci kullanışa örnekler:

Ben seni sevdiyim kadar ‘âlemde kimse kimseyi ne sevmiş, ne seviyor, ne de sevecek;

Çok gördüyü kadar çok okumuşdur.

3. Öteki Türk dillerinde sahiden karşılaştırmaların zarf-fiil deyimleri

1454. Çağataycada bu deyimler içinde (ardınca iyelik eki gelmeyen) *-kân* ve niteleyici karşılaştırma olduğu takdirde onun ardınca *tâg* veya *dâk* edatı (krş. § 889 ve 930) ve *ça* edatı kullanılır.

Örn.: *Şim'un tilägändäg bitig bitip. "Sem'un'un dilediği gibi yazılı kâğıt yazıp."*^{AUE} (FERİDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratu'l Evliya*, 50. s., I, 6);

*Yukarı ötkân dik*¹⁵⁶⁶ 'yukarıda geçtiği gibi'^{AUE} (ALİ ŞİR NEVAİ, *Târîh-i Mülûk-i Acem*, 64. s.);

*Araalarında Kâra*¹⁵⁶⁷ *abdağ* (Kâra derviş) *bar am(m)a Hâkim Ata eyitkândâk* (HAKİM ATA'nın dediği gibi) *kâra abdağ yok*^{AUE} (SÜLEYMAN HAKİM ATA);

¹⁵⁶⁶ Yazar 'gibi' anlamındaki *-tik*'in bir çeşidi olan gerek bu *-dik* biçiminden ve gerek aşağıdaki örnekte *-diy* biçiminden şu yukarıda söz etmemiştir.^{AUE}

¹⁵⁶⁷ Yazar buna 'zenci' anlamını veriyor. Bunun zenci olması mümkün olmakla beraber Türkçede 'koyu esmer' anlamını almış olması da kabildir. Sonra *Kâra Mustafa Paşa*, *Kâra Hâhil*, *Kâra Ahmet*, *Kâra Ali*, *Kâra Bekir* gibi bunun bir ad olması da ihtimal içindedir.^{AUE}

*Saringa ürengendiy tınday ürenip yürdim.*¹⁵⁶⁸ “Şarkıyı öğrendikleri gibi dinleyerek öğrenir idim.”^{AUE} (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 349);

Rüstem, Efrâsiyab İrannı bozgandık Turannı bozup yanıp kıldı. “Efrasyâb İrânı bozduğu gibi Rüstem (de) Turanı bozup geri dönerek geldi.”^{AUE} (aynı eser, 59. s.).

-çâ’lı örnekler için bk. § 1398.

Azericede (eski *-kân* yerine) *-An* eki ve ardınca *kimi* (= Osm. gibi) kullanılır.

Örn.: *Sen deyen kimi* (= *senin dediğin gibi*) *oşsun* (FETH ALI AHUNDOF, *Temsilât*, 137. s.).

Altaycada, ardınca iyelik eki ve onun ardınca *-çe* (Osm. *-CA* § 917 ve aşağısı) eki gelen aynı *-kân* biçimi kullanılır. Bu deyimler bazen niteleyici bir karşılaştırma ifade eder (GLUKHAREV, *Altayca Dil Bilgisi* § 344: *kıbılanganımça*¹⁵⁶⁹ *sağda*¹⁵⁷⁰ *edip*: icad ettiğim gibi saban imal edip); bazen de miktarlık bir karşılaştırma bildirir (krş. § 1893). *-kânçâ* biçiminin başka anlamları hakkında bk. § 1383, 5. hatırlatma ve karşılaştırma zarf-fiil deyimlerin *art arda* bir anlam almağa doğru eğilimleri hakkında § 1384 ve 1394.

B) Uydurma karşılaştırma

1455. Uydurma karşılaştırma (§ 1444) şimdiki, geniş, belirli geçmiş ve niyetli gelecek zaman gövdelerine *gibi* veya *+cAsInA* (§ 929) edatları getirilerek ifade edilir.

Bu fiile ait kipler böyle kullanılınca, kişili kiplerle ad olarak kullanılan sıfat-fiiller arasında bir yer tutar (bk. § 799 ve aşağısı).¹⁵⁷¹ Şu hâlde bu deyimler (özellikle kendilerinde *gibi* edatı olanlar), öteki zarf-fiil deyimlerden daha çok (fiil kipleri bulunan) yan eylemlere daha çok benzerler.¹⁵⁷²

¹⁵⁶⁸ Belki *irdim* ‘idim’in bir şekli veya *yordum* ‘yürüdüm’ün bir biçimi ki o zaman *ürenip yürdim* ‘öğreniyordum?’ olması lazım.^{AUE}

¹⁵⁶⁹ *kıbılanmak* fiil adı ‘özlem göstermek’ anlamındadır (Dergi: RADLOFF, II. *Şor*); bu takdirde tercüme arzu ettiğim gibi *saban yapıp* olmalıydı. ‘İcad, ihtira, keşfetmek’ anlamında olan fiil adı ise *kıbılanmak*’dır (Dergi: RADLOFF, II.) ve o zaman da kelimenin *kıbılanganımça* değil, *kıbılaganımça* olması gerekir.^{AUE}

¹⁵⁷⁰ Bu kelimeyi bulup tahkik edemedim; ykş. Yakutça *altahtağ* ‘yavaş, ağır yürümek’ o hâlde belki *s)alda* ‘yavaş yürüyen, ağır giden?’. Ykl. *a)a a)a hey* ‘yavaş yavaş, hey’.^{AUE}

¹⁵⁷¹ Bu paragraflarda şimdiki zaman gövdesi söz konusu değildir. Bilindiği gibi bu gövde sıfat-fiil diye kullanılmamıştır; fakat (birleşik fiilden yapılma krş. § 613) bir eski geniş zaman olduğu sebeple burada bu kipin gördüğü muameleyi onun da aynıyla görmüş olması hiç de şaşılacak bir şey değildir.^{JD}

¹⁵⁷² Bu takdirde sonunda, bir karşılaştırma edatı olan kişi kipli hakiki cümleler dahi kullanılır. Nitekim karşılaştırma sözcüğü görevini gören eylemin öznesi birinci veya ikinci kişi

Örn.: *Diñlenir gibi bir az durdu.*

Bu türlü deyimlerde saklı olan *uydurmalık* şöyle iki anlam gelişmesiyle birleşmiş bulunuyor:

1. Örnekleme fikri:

O durub dinlenen bir kimse gibi (bir insan durub dinlendiği zaman nasılsa öyle, durdu.).

2. Yalandan yapma, yapar görünme (simulation)¹⁵⁷³ fikri:

O rahat ediyormuş gibi durdu.

1456. gibi edatı ile en çok kullanılan geniş zaman gövdesidir:

Örn.: *Vapor iskeleden fekk-i rābita (palamarını, halatını çözme) ya isti'cāl (acele) gösterir gibi hafif hafif sallanıyordu* (GÜRPINAR);

Zâyir listeden yemek beyenir gibi düşündü (KARAY, Kirpinin Dedikleri, 33. s.);

Salondan içeriye köşe-i perdeden (perdenin köşesinden) aragöz çıkar gibi Revâi girdi (GÜRPINAR, Metres, 131. s.);

İki kerre iki dört eder gibi isbât etmek (ŞEMSEDDİN SAMİ, Fransızca-Türkçe Sözlük, A kelimesinde: *prouver par. A+B*);

Zelzele olur gibi yer zıngır zıngır titremeye başlar (KÜNOS, Adakale'den Türkçe Halk Hikayeleri, 6. s., I., 14);

Baba sen fukara ekmek arar gibi kızları arıyorsun (Maḥalle başkını, Selânik'te Kara-göz).

Hatırlatma – Böyle bir ifade kullanma tarzı Osmanlıcada sonradan olan bir şey değildir.

Örn.: *Yarasa... adam güler gibi güler*^{AUE} (1426 yılı yazmaları).

1457. +cAsInA ekli örnekler:

Yerlere kapanırcasına bir selâm verdi;

Bardağdan boşanırcasına yağmur yağar;

Damdan düşercesine (ŞEMSEDDİN SAMİ, Fransızca-Türkçe Sözlük);

*Hoca Hızıra kavuşmuşçasına adama seslendi*¹⁵⁷⁴;

zamiri olduğu zaman yine böyle olur.

Örn.: *Muḥâtabım karısının adını sormuşum (ki bu bir müslüman nazarında ağır bir münasebetsizliktir) kadar hiddetlendi* (KARAY, Kirpinin Dedikleri, 33. s.).^{JD}

¹⁵⁷³ Bu *simulation* kelimesinin anlamı 'yalandan yapma, yapar görünme' ise de bundan bir kasdilik fikri çıkar. Hâlbuki örneklerden de anlaşılacağına göre bunda 'isteyerek veya istemeyerek yapar hâlinde olma' anlamı vardır.^{AUE}

¹⁵⁷⁴ *Hudrelles* veya *ez?drelles* (bu ikinci kelime gibi bir şey olduğunu bilmiyorum^{AUE}).

(HIZIR İLYAS) bir menkabe şahsiyeti ki Türkler bunu Ayayorgi (Saint George) ile karıştı-

Ta karşısında göya birden orada peydâ olu vermişçesine yengesini gördü [HALİD ZİYA]
– Bu örnekte benzerlik göya kelimesiyle pekiştirilmiştir.

1458. Şimdiki, geniş ve gelecek zaman gövdelerinin rivâyet birleşik biçimlerinin teklik üçüncü kişilerle de kullanılabilir.

seviyor	{	muş (miş):
sever		
sevecek		
seviyor	{	muşçasına (mişçesine) gibi:
sever		
sevecek		

Bu ifadelerde uydurmalık fikri açıkça görünür bir hâldedir.

Örn.: *Kımuıldanmayarak, yaşamayormuşçasına yaşamak;*

Hizmetçi bir şey daha 'ilâve etmek isteyormuşçasına duruyordu;

Göyâ bu küçük şeyle herkes bütün hakîkate vukuf hâsıl edecekmişçesine bizde bir horku varidi.

Hatırlatma – -miş veya -imiş kelimeleri ek fiilinin hakiki bir basit kipi görevinde bulundukları zaman da gibi edatı aynı kavramda kullanılabilir.

Örn.: *Kendisi bu şeylerden haberi yok imiş gibi görünüyor;*

Avropa murahhasları hayretlerine galebe ederek bir şey yokmuş gibi kararlarını verdiler.

1459. Uydurmalık karşılaştırma deyimleri sıfat olarak; yani bir adın belirtkeni olarak kullanılabilir.

Örn.: *Ağlar gibi bir vaz'iyet alarak* (YALÇIN, *Kirli Çamaşırlar*, 14. s.);

Yere basmayormuşçasına bir hiffetle yürümek;

Doktor 'Alemyan küçük dilini yutarcasına iri bir nefesle yerinden kalktı (GÜRPINAR, *Cehennemlik*);

O tarihte ittiḥād ve terekḫi oturduğu daḫa soñ zarbeleri endirmekden zevḫ alırcasına

rırlar. WIET, *Makrizi* 113. s., Nu. 3 de Cl., HUART, *Livre de la Creation*, I. 7. s. dipnotta buna dair eserlerin bir listesi bulunmaktadır. Krş. *Al-Maşrik* dergisi, t. IX, 707. s., BUSBECK, I. 166 ve aşağısı; RICAUT (BRIOT Tercümesi) 255 ve 256. s.; BASSET (*Renē*), *Nedromah et les Traras*, XI. s. ve dipnot.^{JD}

bir *gafllet-i cāniyāne* ile *ma'ḥūd ihtikār fāci'alarına* soñ derece ğermi vermişdi (EBÜZZİYZADE VELİD, *Tasvir-i Efkār*, 2668. nu., 2 Mart 1919).¹⁵⁷⁵

1460. Esas bakımından, uydurmalık karşılaştırma deyimlerde niteleyici bir anlamı vardır; bununla beraber +cAsInA ekinde (kendisinin ondan yapılmış olduğu +cA ekinde olduğu gibi) bazen bir miktarlık anlamı bulunabilir.

Örn.: *Hemen her yirmi arşın yerinde bir adam bulunurcasına kesretle meşkûn, her iki günde bir adam kendini helâk edercesine felâketle memlû (dolû) olan memâlik-i garbiye (batı = Avrupa ülkeleri)* (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*).

1461. Eski Osmanlıcada +cA ekiyle de (uydurmalık) karşılaştırma deyimleri meydana getirilirdi.

Örn.: *Ve kendüye daḥi zinâ kılmışça günah ola*^{AUE} (1426 yılı yazmaları, 123. yap.).

Gâz açub yummuşça ifadesi de (bk. § 1385, hatırlatma) bundandır.

Ardınca -lAyIn¹⁵⁷⁶ (§ 890, 3.) eki gelen bir -AcAK biçimi ile yapılmış (bu anlamda) örnekler de bulunur:

Eğ̃er (hisâr) alındı (=eger hisar alındı ise) hoş (eyi, a'lâ), eger alınacaklayın (=alınacak gibi) degilse...gice ḫalḫıḫ gide^{AUE} (ROUEN, 1493 yazmaları, 27. yap.).¹⁵⁷⁷

Krş. aynı oluşumun alabileceği başka anlamı § 1466.

1462. Yapılır gibi gösterilen bir eylemi ifade etmenin başka tarzları. 1. ABDURRAHMAN EFENDİ'nin (KÜTAHYALI) dil bilgisi kitabına göre (27 ve 28. s.) lehçelerde bir eylemin yapılmadan yapılır gibi gösterildiğini bildirir iki fiile ait kip daha vardır. Bunlar geniş zaman gövdesine bir +cIl¹⁵⁷⁸ veya +cIm eki katılmakla yapılır ve böylece elde

¹⁵⁷⁵ NASREDDİN HOCA (BEHAİ, 40-41. s.)'nin pek bilinen hikâyesine telmih. Krş. *Gourou Paramarta*'nın yedinci sergüzeşti (DUBOIS, 305. s.). Bk. bibliyografya WESSELSKY *Der Hodsoḫa Nasreddin I*, 217. s.^{JD}

¹⁵⁷⁶ Bu +leyin'deki i)ley kısmı, 'gibi' edatı anlamında olacak; eserde geçen açıklamalar arasında böyle bir şey söylenmişti.^{AUE}

¹⁵⁷⁷ Yazar metindeki ḫalḫıp kelimesinden '(muhasarayı) kaldırıp' anlamını çıkarıyor. Hâlbuki "Gice kalkıp gide." cümlesi anlamındadır.^{AUE}

¹⁵⁷⁸ Bakınız Osmanlıcada +cIl eki hakkında § 547. Oradaki örneklerle şu kelimeler de ilave edilmelidir: *başcıl* veya *öñcül* 'başta veya önde olan kimse, reis' (Karaman lehçesi, Fsq, 132, 137, 140, 218. s.) ve *ortancıl* 'ortada, ortanca olan' GIESE, *Anat*, 34. s. *ortancı yanında* 'üç kardeşten, ikincisi olanı, ortanca kardeş'; (krş. *ortancı* aynı anlamda § 499, bu eserde) farklı Türk dillerinde bu -çin, -çan, -çân ile (ki türemiş ekleri olarak kullanılırlar) aynı anlamdadır. Bütün bu biçim birimlerle bir taraftan -çan Osm. -çe (§ 918) eki ve bir taraftan da -çi, -ci (§ 542) eki arasındaki münasebetleri belirtmek yerinde bir şey olurdu krş. KATANOF, 574. s., MELIORANSKI, I 36; KAZEM-BEK, s. 90 ILMINSKI; *Outchoniya Zapiski Kaz. Univ.* 1860, 122-123. s.; GA 21. s. § 25 ve 25 bis^{JD}

edilen kiplerden sonra *ol-* fiili getirilir.

Örn.: *Zeyd bakarcı (veya bakarcım) oldu.* "Zeyd bakar gibi yaptı."^{AUE}

2. Kısaca bir eylemi yapmaz görünmek anlamını bildirmek için özel bir oluşum da vardır. Bu *katmerli* olumsuz olan bir fiilin geniş zaman gövdesine *+IK* eki katılmakla olur (§ 568); Bu deyimler miktarca çok değildir.¹⁵⁷⁹

görmemezlik 'görmez gibi yapmak';

işitmemezlik 'işitmez gibi yapmak';

bilmemezlik 'bilmez gibi yapmak';

anlamamazlık 'anlamaz gibi yapmak'.

Örn.: *İşitmemezlikle öteye beriye koşarak* (Ayyar Hamza, 48. s.).

Bu iş adlarının (böyle zamanlarda yönelme veya ayrılma hâlini almış olan) *gel-* fiiliyle beraber yapılanması adettir, daha seyrek olarak (yönelme hâlini almış) *var-* fiiliyle de yapılır.

Örn.: *Bilmemezliye (veya bilmemezlikden) gelmek veya bilmemezliye vurma*¹⁵⁸⁰;

Görmemezliye gelmek isteyen için gözlük ne kıymetdâr bir şeydir (CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryağı Sözlere*, 199. nu.)!

Bazen bu iş adlarından önce o adların yapılmış olduğu fiil *-Ip*'lı zarf-fiil biçimine konularak ardınca düzensizlik edatı olan *de* getirilmekle de bu anlam verilir.

Örn.: *İşidip de işitmemezlikten gelmek.*

Tasfiyeciler bu ifadelerdeki (çifte olumsuzluk edatından) birinci *-mA*'yı atarak yalnızca *bilmemezlikten gelmek* vs. demeyi öneriyorlar. Hâlbuki daha sahih sayılan bu ifadeler eskimiştir (VEFİK PAŞA tarafından da kullanılmıştır krş. AHMED VEFİK PAŞA, *Yorgaki Dandini Oyunu*, 9. s.).¹⁵⁸¹

+IK ekinin yardımı olmadan (ve yalnız bir olumsuzluk edatıyla) oluşmuş buna benzer deyimler de bulunur: *bilmezden, görmezden gelmek* vs.

Kısaca 'işitmez görünmek' anlamında *işitmeyen-* fiili kullanılır.

Krş. *bakmazlanmak* 'bakmaz gibi yapmak, bakmaz gibi görünmek' (KAZEM-BEK,

¹⁵⁷⁹ Öyle olmakla beraber burada verilen örneklerden ibaret olmayıp daha başkaları da vardır.^{AUE}

¹⁵⁸⁰ Burada yardımcı fiil diye kullanılan *vurma* kelimesini özellikle makbul olmayan nitelikleri bildiren *+IK*'lı kelimelere de katılarak o niteliklere 'doğru sapmak' anlamını bildirir: *İşi abdağığa, tembelliğe vurma* vs. denilir.^{AUE}

¹⁵⁸¹ Olumsuzluk eklerinin çift olarak bulunuşu, eylemi olumsuz anlamlı yerine olumlu yapar: *görmemezlik* 'görürlük', *görmedim değil* 'gördüm', *görmemiş olmaz* 'görür'. Şu hâlde bu kelimelerin asılları *görmezlikten gelmek* vs. olsa gerek.^{AUE}

Türk-Tatar dillerinin Genel Dil Bilgisi).

Hatırlatma – Yukarıda sayılıp dökülen haller dışında; *-mAmAzlık* veya *-mAzlık* biçimi (yapmacık ve yapar gibi görünmek fikri olmaksızın) yalnızca eylemin olumsuzluğunu ifade eder; gerçekten olumsuz bir iş adı olur.

Örn.: *Saymamazlık* veya *saymazlık* 'saygısızlık';

doymamazlık veya *doymazlık* 'doymayış';

taķsisim ve tefrik oľunmamazlık 'bölünmez oluş' (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Fransızca-Türkçe Sözlük*).

Bakınız aynı yerde başka örnekler: hoşnutluk verememezlik; çürümemezlik; kabul olunmamazlık; bozmamazlık; yanmamazlık vs.

Aristidisin (akçe) sevmemezliyi (I, 222).

Bu iş adları bazen *et-* fiiliyle meydana getirilir.

Örn.: *Saķın bitirmemezlik etme*;

Amma saķınıb baņa yarısın vermemezlik etme (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 307. s.);

Hiç para için gücenip de gelmemezlik edermi (GÖRPINAR, *Metres*, 869. s.).¹⁵⁸²

Sadece olumsuz tabanlar yerine yeterliliğe sahip imkânsız tabanlarla da buna benzer iş adları yapılabilir.

Örn.: *duramamazlık* (HÂLİD ZİYA);

añlaşlamamazlık (ŞEMSEDDİN SAMİ, *Fransızca-Türkçe sözlük*);

yetişdirememezlik (aynı eser).

Şu kelimeler karşılığında başka örnekler bakınız:

Telif ve tevfiķi ħabil oľmamazlık; becayiş oľunamamazlık; ikmal olunamamazlık;

¹⁵⁸² +*LIK* eki *olumlu* geniş zaman gövdesine seyrek olarak katılır. Bizim buna dair bildiğimiz ancak *benzeşme* (HİNDİOĞLU) ve *gösterlik* (GLODIUS) kelimeleridir (+*LIK* eki fiil köküne getirilmiş geçmiş zaman olmak için kelime *gösterirlik* olmalı idi^{AUE}) Krş. *göstermelik* 'gösteriş, yapmacık' (HÜSEYİN RAHİM, *Toraman*, 20. s.). +*LIK* eklerinin olumsuz geniş zaman gövdesine katılır olması eğilimi, Osmanlıcaya özel bir nitelik değildir. Çağataycada da *mâslık*'li bir iş adı vardır ki iyelik ekini alsın almasın ayrılma hâline konulup sık sık sebeplik bir zarf-fiil tabiri diye kullanılır.

Örn.: *Oğlan turur (oğlandır) tili kılmaslıķdin (dili gelmezlikten = dili gelmediğinden)ni eytdâregin (ne söyleyeyim, ne söyleyeceğim) bilmây dūr (bilmez)* (EBÜLGAZİ, 10. s.); *ķara ħalk (kalabalık halk) tili kılmaslıgidin (dili yatmadığından) ħafni (k harfini) cim (c) oķıdurlar (okurlar)* (aynı eser, 13. s.; bk. başka bir örneğe, *Seybâni Nâme*, 126. s., 14 ve 15. mısralar). Bilindiği üzere +*LIK* eki Osmanlıcada fiil adına katılarak bir iş adı vücuda getirmeye de hizmet eder (krş. § 712).^{JD}

geçilememezlik; icra olunamamazlık vs.

1463. Öteki Türk dillerinde uydurma karşılaştırma için zarf-fiil deyimler – Osmanlıcadan başka Türk dillerinde uydurmalık karşılaştırma bildiren deyimler sahiden karşılaştırma bildirenlerden açıkça ayırdedilmiş gibi görünmüyor.

Nitekim burada daha önce sözü geçen (§ 1454) *-kân + tâg (dâk)* deyimini tekrar buluyoruz.

Örn.: *Kimârsâ (bir kimse), öz haîni fikir kılsa (düşünce), öziniñ (kendisinin), yakşılığın (eyiliğini), yamanlığın (kötülüğünü), közgüdâ (aynada), körgândâg (görür gibi), körâr (görür)* (FERIDUDDİN ATTÂR, *Tezkiratü'l Evliya*, 56. s.);

İşitselâr ni hõb (ne a'lâ) eger işitmâsâlâr savuk (soğuk) timürgâ (demire) çeküc (çekiç) urgan (vurur) tig (gibi) boğur (oğur)^{AUE} (EBÜLGAZİ, 77. s.).

Bununla beraber aynı edatın başka biçimlere (örnek olarak olumsuz geniş zamana) ilave edildiği görülür. Bu deyimler daha çok Osmanlıcaya yaklaşıyor.

Örn.: *At yörü (yoru?), almas (yürüyemez), dây (tek, gibi), boğdı (oğdu)*^{AUE} (aynı eser, 35. s.).¹⁵⁸³

Krş. Osmanlıcada: *at yürüyemez gibi oldu*.

C) -AcAK kadar zarf-fiil deymi

1464. Bundan önce geçen sergileyişimize göre (krş. § 1455 ve aşağısı) ardınca *ķadar* edatı gelen *-AcAK* biçiminin bir uydurmalık karşılaştırma deymi anlamında olması beklenirdi; fakat hakikatte bu oluşum § 1393, e'de sözü geçen bir *yeter miktâr* fikrini ifade eden şekle bağlı bulunuyor.¹⁵⁸⁴

Örn.: *Ben açlıķdan ölmeyecek ķadar ķazanırım;*

Müddet-i ömründe zar ret görmeyecek ķadar servete n yil oldu (BULGURLUZADE RIZA, *Müntahabat-ı Bed yi-i Edeb ye*);

*Ber berce d   p*¹⁵⁸⁵ *ķalkķacak ķadar dost olmak;*

¹⁵⁸³ Bu örnekte görünen *-m sd y (tüy)* Kırgızcada *tellement que... ne pas; si bien que ne... pas...* anlamında olup bu sebeple daha ileride sözü gelecek olan *-AcAK ķadar* tabirine yaklaşıyor (bk. MELIORANSKI, *Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*, II, 53. s. § 16).^{JD}

¹⁵⁸⁴ Krş. aŗağıdaki cümleleri de bu geliŗme çok açık olarak görünmektedir. *Arapçada şerbet bir i im suya denir ki ķanacak m  d r dır.*^{AUE} (*K m s-ı T rk *, I, 169); *anun üzerindeki nesneleri cem  eders v z a ız dolacak m  d ra yetiŗmez.*^{AUE} (*Hulviy t-ı ş hi*, 62. yap.). Bilindiğı üzere *m  dar* kelimesi *ķadar* ile anlamdaŗtır.^{JD}

¹⁵⁸⁵ *D ŗmek* kelimesinin bir anlamı da 'inmek' baŗka Türk lehçelerinde *attan d ŗmek = attan inmek ve yatmak (d ŗek = yatak)* olduğına göre *beraberce d   p kalkmak* aslında 'bir arada yatıp kalkmak' anlamında olacak.^{AUE}

yeyecek kadar yemek;

Bir kaç damla yaş dökdürecek kadar muvaffakiyet gösterebilirsem.¹⁵⁸⁶

Hatırlatma – Aşağıdaki örneklerde -AcAK kadar deyimi bir belirtken olarak kullanılmış bulunuyor (krş. § 791):

“Düşmenime doğunmam” deyecek kadar bir fetānet-ü (akıl anlayış) insāniyet (insanlık) gösteren ‘ālī (yüksek) bir millet;
oturacak kadar yer.

1465. kadar yerine bazen derecede veya sür’ette (niteleme kelimesinin bulunma hâli) kullanılır (krş. § 1368).

Örn.: Bîñ gelmek melhûz olan (düşünülebilen) bir yerde bir bile vermeyecek derecede imsāk (kısırganlık) ve bûhl (cimrilik), istiāhāt-ı iktisādiyede (ekonomi deyimlerinde) yeri bulunmayan bi ma ‘na (anlamsız) bir tasarruf (tutumluluk) dur (BABANZÂDE İSMAIL HAKKI);

Eski zemānîñ elifbayı ezberden okuyacak derecede eseri dirāyet (bilgi nişanesi) gösteren nâzırları (HÜSEYİN CAHİD);

Kendini zabt edemeyecek sür’ette tehevürle;

Bir mahrûmiyet ve mağduriyetden (bir şeyi elde edemeyiş ve haksızlığa uğrayış) dolayı kendini yeyecek sür’ette keder etme (*kahr kelimesinin anlamlarından biri, ŞEMSEDDİN SAMİ’nin sözlüğünde).

1466. Eski Osmanlıcada kadar yerine -lAyIn¹⁵⁸⁷ eki kullanılıyordu (krş. § 890, 3.)

Örn.: Ma’nā bozulacaklayın (bozulacak gibi kadar) Kur ‘ān-ı yañlış okumağ^{AUE} (MUHAMMED EFENDİ, Risāle-i Birgivi, 80. s.);

Dihk (gülüş) oğdur ki kendü işide amma kendüden gayri (kendisinden başka) kimse işidecekleyin (işidecek gibi kadar) olmaya^{AUE} (Hulviyât-ı Şāhî, 56. yap.);

Eger bir Müslüman namazda abdesti sınımayacaklayın (kırılmayacak, bozulmayacak gibi kadar) uyusa^{AUE} (aynı eser, 58. s.).

Bilindiği üzere aynı deyimın başka bir anlamı olabilir (bk. § 1461).

¹⁵⁸⁶ Bu cümle ‘yiyebilecek kadar yeyinti’ anlamına da gelebileceği için *le met autant qu’en en peut manger* biçiminde de tercüme edilebilir.^{AUE}

¹⁵⁸⁷ Aslında gibi anlamında benzerlik bildiren bu kelimenin böyle ‘miktar’ anlamına da gelmesi şaşılabilecek bir şey değildir. Bunun anlamdaşı olan gibi kelimesinin de yine böyle ‘miktar’ anlamıyla kullanıldığı olur.

Bu kab bu sütü alacak gibi (alacak kadar) deyil;

Bu daha pek küçük; sizin söylediklerinizi anlayacak gibi (kadar, hâlde) deyil vs.^{AUE}

Yine öteki Türk dillerinde, başka kullanışları olan bazı deyimler de burada incelediklerimizle anlamdaş olabilirler. Bk. § 1463 -*mâsdâk*; -*güdâk* biçiminde de böyledir (bk. § 1417, 4. örnek).

VI. Başka zarf-fiiller ve zarf-fiil deyimleri

1467. Daha önce incelenen fiile ait kiplerden başka birkaç zarf-fiil veya zarf-fiillik deyim daha vardır; bunlar yukarıda (son zamanlar Osmanlıcasına dair olarak) sayılıp dökülen durumluk (circonstancielle) kavramlardan hiçbirine ait bulunmuyor. Şunlardan meydana gelmiştir.

1. -*dlktAn başka*'lı zarf-fiil
2. Birinin yerine geçiş fikri (bedel, değişme anlamı) bildiren zarf-fiil deyimleri.

A) -*dlktAn başka*'lı zarf-fiil

1468. Bu zarf-fiil -*DIK*'lı ad kipinin ayrılma hâli ile *başka* edatından birleşiktir (§ 916):

sevdikten başka;

uyuduğktan başka.

Örn.: Mühimce bir müsvedde *kaleme alamadıktan başka doğru olarak on satır tercüme edemez* (MURAD BEY);

Odaya girmek müşkil (zor) olduğktan başka oda içinde dört (ve?)¹⁵⁸⁸ beş aşşamdanberi kuru toprak üzerinde yatmakta olduğumdan kemiklerim kırıldı^{AUE} (Gülliver tercümesi, 32. s.);

Krş. başka örnekleri, aynı eser, 91, 98, 101, 116 ve 120. s.

Hatırlatma – Edebiyat dilinde bazen *başka* yerine **mâ cadâ* getirilir (krş. § 916).

Örn.: *Hükemâyı mütekdaddiminden (evelce geçmiş hakimler) Fârâbi her hüner ü ma'rifetde mâhir (usta) olduğktan mâ 'adâ altmış lisân bilir imiş* (ALİ ULVI, *Gel Keyfim Gel*, 98. s.).

1469. Eski Osmanlıcada ancak (yapanı iyelik üçüncü kişi zamiri olan) bir iyelik ekinin varlığıyla bu zarf-fiilden ayırt edilen ve aslında onun kökeni olan bir zarf-fiil deyimini kullanılırdı (krş. § 1383, 4. hatırlatma ve § 1373). Bu deyimler içinde *ğayrı* edatı da kullanılıyordu.

Örn.: (*Bektâşiler*) *bilâ eman (aman vermeden) hatl-i (öldürülmesi) vâcib (gerekli) küfriyyâta (kâfircesine işleriyle) 'alenen (açıktan açığa) meşgûl (uğraşır) olduğlarından*

¹⁵⁸⁸ Buradaki ve Türkçenin şivesine uygun olmadığı için yanlış kullanılmış.^{AUE}

ma'da gullâtı revâfız (Şifâlardan olan râfizi tâifesinin aşırıları) ile hemmezheb (aynı yol)da olduğlarından^{AUE} (ESAD EFENDİ, *Uss-ü Zafer*. 202. s.);

kadırğalar'ın alınması mühim (önemli) olup lâkin kale altında olduğundan gayri donanmâ-yı hümâyûn (padişahın donanması) ile arada top irişmeyecek kadar zîk (dar) yerde vaqîc olmanın (bulunduğu için) kal yetalar¹⁵⁸⁹ ile varup basmak mümkün olmamağla^{AUE} (HACI KALFA, *Tuhfet-ül Bihâr*, 35. yap.).

Hatırlatma –Türkçede -DİktAn başka biçimindeki ifade tarzları hakkında bk. § 447 ve 448.

B) Yerine geçişlik anlamında zarf-fiillik deyimler

1470. Bilindiği üzere Eski Osmanlıcada -IncA'lı zarf-fiil bazen yerine ana bir eylemin geçtiği veya geçecek olduğu (yerine geçişlik ve üstün tutuşluk fikir veren) bir eylemi bildiriyordu (bk. 1389). Bugünkü Osmanlıcada aynı anlamda aşağıdaki paragraflarda göstereceğimiz zarf-fiil deyimleri kullanılmaktadır. Şuna dikkat edilmeli ki bunların içinden ikisinde -IncA ile yakın gibi görünen -AcAK eki bulunuyor (krş. § 1396'dan sonraki tablosu).

Hatırlatma – MENINSKI (*Inst.*, I, 155. s.) resmî ve idarî kitabete dayanan yine -ecek ekli çok merak uyandırıcı bir zarf-fiil biçimi kaydetmektedir.

Beçe (Viyana) varacağın (varacağına) Venediğe gitti.¹⁵⁹⁰

1. -AcAğImA'lı zarf-fiillik deyim

1471. Bu deyim hakikatte ad olarak (iyelik ekiyle) kullanılan -AcAK'lı biçimin yönelme hâlinde olanıdır. Bilindiği üzere Türkçede yönelme hâli bazen yerine geçiş veya bedel oluş fikrini ifade eder (§ 266).

Örn.: Ağzıñnı açacağıña gözünü aç (söylence);

Beni tilki yiyeceğine aslan yesin (söylence);

(Kaz) günde bir tâne yumurtlamasını¹⁵⁹¹ bekleyeceğime ise¹⁵⁹² karnını yarıb oluncasını

¹⁵⁸⁹ Aslı İtalyanca *galeotta* ki eski bir harp gemisidir.^{AUE}

¹⁵⁹⁰ Bu biçimden daha başka örnekler bilmiyoruz. MENINSKI gibi mükemmel bir Türkolog tarafından verilen bilgilerin alışılmış olan doğruluğu ve kesinliği göz önüne alınırsa bunun (yönelme hâli ile) *varacağına* kelimesinden yanlışlıkla yapılmış bir şey olacağını kabul etmek bizce müşkül görünür.^{JD}

Biz de bunun yanlış olmadığına yazarla beraberiz. Ancak bu -acağın biçiminin asıl olup -acağına biçiminin bundan doğma ve a ile uzantılı bir biçim olabileceğini düşünüyoruz; o zaman *varacağın* kipini *varuacağın* (onun varmak zamanı) diye düşünmek gerekir.

Bu *varu* için krş. eski fiil adı *saygu* 'sayı', *korğu* 'korku', *yazgu* 'yazı' vs..^{AUE}

¹⁵⁹¹ Yazar bunu yönelme hâl eki -e ile kaydediyor ki, *beklemek* fiili yükleme hâl eki aldığına

bir defadan çıkarırım (MİHRİ, *Letâ'if-i Âsâr*, 3. s.).

2. -AcAK yerde'li zarf-fiil deyimi

1472. Bu deyim, niyetli gövde ile ardınca gelen yer kelimesinin bulunma hâlin-den yapılıır.

İyelik eki almadığı için tamamıyla değişmez hâllidir ve yukarı örneklerdeki açacağına kelimesi yerine açacak yerde ve yiyeceyime yerine yeyecek yerde kelimesi getirilmekle onların anlamında bir değişiklik olmaz. Başka bir örnek:

(İkinci Cerbe harbında) gaşbe pek şanlı olarak bizde kalmış bunuñla lüzumundan fazla övünülecek yerde eldeki kitâblarımızda tek kelime bile yok (SAFVET BEY, *Tarih mecmuası*, İstanbul, 1910, 20. s.).

3. -maktAn ise'li zarf-fiil deyimi

1473. Yine değişmez durumda olan bu zarf-fiil deyimi, ayrılma hâlini almış fiil adıyla onun ardınca bir fiil kipi olup edat olarak kullanılan (krş. § 408, 2. hatırlatma ve § 1471) (i)se'den yapılmıştır. Ayrılma hâli, karşılaştırma fikrine bağlı olan (krş. § 278) üstün tutma (tercih) fikrini ifade eder.¹⁵⁹³

Örn.: Boş oturmağtan ise okurum;

Mâziye kaza (tañih) gibi rızâ¹⁵⁹⁴ (râzî olmağ)dan başka çare yokdur: ölenleri çekışdirmekdense doğanları çekip çevirmeli (CENAP ŞAHABEDDİN, *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözlery*, 127. nu.);

Bu sebebden nice sâldır (yıldır) bunca hazâ'in (hazinelere, paraşar) ve 'asâkir (askerler) telef olur (yersiz harcanır) maslahat (iş) görölmez. Böyle olmağdan ise merhum (rahmetli, Allah'ın rahmetine kavuşmuş, ölmüş) ceddimiz (büyük babanız) sultan Süleyman Han gâzi (din yolunda harbe giren) hazretleri (büyük zat) gibi biricik bâri (bir defacık olsun) bizzat (şahsınız) sefere (cenge) 'azimet buyurun (lütfeñ gidin)^{AUE} (1596'da Erlau seferinden önce III. Mahmud'a sadrazam Sinan Paşa'nın söylediğı; NAIMA, I, 140 – 141).

göre bu da -i'li olacak.^{AUE}

¹⁵⁹² Yazar Arap harfli cümlede yönelme hâli +A (•) ve ardınca ise ile kaydederek bunun ayrıca -eceğime ise'den ibaret hususi bir biçim olduğunu bildiriyor. Biz bunda şüpheliyiz, bu kipten sonra ise geldiğini bilmiyoruz. Buradaki ise, yine bu kipten sonra konuşma dilinde aralarına ses fasilası verilecek çok söylenilen iyisi veya iyisi mi olsa gerek.^{AUE}

¹⁵⁹³ Bizce bunun yapılışını daha önce de -eceğime vesilesiyle belirttiğimiz üzere: fiil adı + ayrılma hâli + eyisi'dir ki bu eyisi kelimesi bozularak ise biçimini almış olacak ve den 'den daha' anlamıyla her sıfattan önce getirilen karşılaştırmada üstünlük edatıdır.

¹⁵⁹⁴ kâzâya rızâ lâzımdır atasözüne göndermede bulunuluyor.^{JD}

1474. Bu ifade tarzının kökeni bir karşılaştırma fikri veren sözler olsa gerektir. Bunlarda karşılaştırma sözcüğü ise edatıyla ortaya konmuş bulunur.¹⁵⁹⁵

Örn.: *Aç geçmekden ise toğ ölmek evlâdır* (Atasözü);

Nâdân (cahil) ile konuşmağdan ise, ehl-i ‘irfân (ilim sahibi) ile taş taşımağ yegdir (Atasözü).

Hakikâten aşağıdaki örnekte de görüldüğü üzere ayrılma hâli kendi başına bu anlamı vermeğe yeterdi:

*Sen bu dükkânda olmağdan*¹⁵⁹⁶ *bir mükellef dükkân tedârik eyle (edin)* (VIGUIER, *Türk Dili Unsurları*, 299. s.).

1475. Bazen (daha seyrek) aynı anlamdaki ayrılma hâl ekli iş adının -mA’lı olarak kullanıldığına rastlanır (krş. 731).

Örn.: *Yaşan söyleyip halkı izrâr etmeden (zarara sokma) ise ebķemâne (dilsiz gibi) oturmağ hayrlıdır* (Atasözü);

*İki devlet-i cesimeniñ*¹⁵⁹⁷ *bozuşmağlarına sebep olmadan ise de*¹⁵⁹⁸ (!) *baħr-ı muħite (kıtağları çevreleyen deniz, okyanus) doğru ‘azimetim (gitemem) daha hayırlı olacağını ‘arz-u beyân etdim (ortaya koyup anlattım)* (Güiver Tercümesi, 134. s.)

Burada Fransızcanın *quant à ce qui est de...* anlamında ise kelimesinden sonra bir *de* edatı getirildiğine dikkat edilsin (§ 408). Bu yapılışı 1234 ve 1235. paragraflarda belirtilenlerle karıştırmamalı.

Krş. 1018’de *nidem ki* kelimesi altında yerine geçiş fikrini vemenin bir başka biçimini.

Tercümenin sonu:

Bursa... 1 İlk teşrin 1927, Çarşamba.

¹⁵⁹⁵ Bizce bunun yapılışı da daha önce de *-eçeğime* vesilesiyle kayıt ve işaret ettiğimiz gibidir (§1473, not 1); yalnız sondaki *-e* ekini ‘bedel, mukabil’ anlamıyla ‘yüz kuruş’ düşünmek de mümkündür.^{AUE}

¹⁵⁹⁶ Böyle bir kullanış, Türkçenin şivesi bakımından çok zayıf ve şüphelidir.^{AUE}

¹⁵⁹⁷ *İse*’nin aslı iyisi olduğuna göre; *daha iyi, daha hayırlı* gibi aynı anlam ile biten cümlelerde bu iyisi anlamı tekrarlanmış oluyor. Böyleleri, böyle olmayanlara bakarak örnekseme yoluyla yapılmış olabilir.^{AUE}

¹⁵⁹⁸ Fikrimizce böyle bir oluşum Türkçede yoktur. Esasen bu tercümede o vakit hâlâ şayi olan *devlet-i mu ‘azzama* denilmeyip de cisimli olan şeylere mahsus cesim sıfatının kullanılmış olması ve devlet-i cesime denilmesi de gösteriyor ki bunu yazan kimse ana dili Türkçe olmayan biridir. Bunun için böyle bir örneği şahit olarak almak ve hele böyle bir teşekkül olduğunu kabul etmek bizce hiç doğru görünmüyor.^{AUE}

1: Metinde adı geçen eserler

- ABDURRAHMAN FEVZİ EFENDİ: *Mikyâsü'l-lisân Kistasü'l-Beyân*: İstanbul 1299 [1882], Mahmud Beg Matbaası, 184+1 s.
- ABDURRAHMAN ŞEREF: *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*: İstanbul 1315 [1897], Karabet Matbaası, 2 cilt, 368 s.
- ADOSSIDES, Constantin: *Στοιχεία τῆς ὀθωμανικῆς γραμματικῆς*. İstanbul 1850, 304 s.
- AHMED CEVDET PAŞA: *Kısa-sı Enbiyâ*: İstanbul 1300 [1882], 519 s.
- AHMED CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet*: 1188 (1774)'den itibaren Devlet-i Aliyye vakayii, 1. baskı, İstanbul 1271 [1855]; 10 cilt.
- AHMED CEVDET PAŞA: *Tarih-i Cevdet*: 2. baskı, İstanbul, 1309 [1891]; 12 cilt. Bk. bir de Recaizade ve Fuad Efendi, 18. s.
- AHMED RASİM: *Osmanlı Tarihi*: İstanbul 1326-1327 [1908-1909]. 3.cildi, 2. Mahmut'un cülusunda kalır.
- AHMED RASİM: *Şehir Mektupları*: İstanbul 1328 [1910], 3 cilt, 208, 208, 160. s.
- AHMED VEFİK PAŞA: *İnfiâl-i Aşk* (Le Dépit Amoureux'nün Türkçe tercümesi): yeri ve tarihi yok, 1290 [1873], 40 s.
- AHMED VEFİK PAŞA: *Yorgaki Dandini Oyunu* (Georges DANDIN'in Türkçeye çevrilmiş ti.): yeri ve tarihi yok, 1280 [1863], 71 s.
- ALİ ÇELEBİ: *Hümâyûn-nâme*: (Kelile ve Dimne'nin yazarı), Bulak 1251 [1835].
- ALİ ŞİR NEVAİ: *Muhâkemetü'l-Lugateyn*: Quatremère'in şark Türkçesi seçme parçaları başında, Firmin DIDOT, Paris 1841 [F. Sema Barutçu ÖZÖNDER, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.] .

¹⁵⁹⁹ Bu kaynakça listesini verirken yazar ve kitap adlarını Türkçe telaffuz ve imlalarıyla ve esas biçimlerini mümkün olduğu kadar çeviri yazı harfleriyle göstermek istedik. Ancak bazı yerlerde j, ğ gibi yabancı harfli kelimeleri olduğu gibi muhafaza etmemiz. Burada riayet edilen abece tertibini bozmamak mecburiyetiyledir. Bununla birlikte yine bu gibilerin yanına parantezler içinde olmak üzere Türkçe imlalı şekillerini de koyduk. Yalnız bu listedeki çeşitli yabancı dil kelimelerinin baştan başa Türk imlasıyla yazılmaları bu abece tertibini bozacağı gibi esas okunuşları hakkında da tereddütlü bulunduklarımız olduğu için birçoklarını hâliyle bırakmayı tercih ettik.^{AUE}

- ALİ ŞİR NEVAİ: *Muhâkemetü'l-Lugateyn*: Veled Çelebi tarafından Türkiye Türkçesine tercümesi, İstanbul 1315 [1897]; 104 s. (AHMED CEVDET PAŞA tarafından neşredilen ikdam kütüphanesinin 12. nu.)
- ALİ ŞİR NEVAİ: *Târîh-i Mülûk-i Acem*: Quatremère'in şark Türkçesinden seçme parçalarında. Firmin DIDOT, 1841, 40 ve devamı.
- ALİ ULVI¹⁶⁰⁰: *Gel Keyfim Gel* (Türkçe fıkralar mecrnuası): İstanbul 1307 [1889], 192 s.
- ALRIC: *Türk Halk Şiirinden Parçalar* (*Fragments De Poésie Turque Populaire*): 1889.
- BANG-KAUP, Willy: *Zu den Köktürkischen Inschriften*: Tounq Pao, 2 cilt (1898), 117-141.
- BARBIER de MEYNARD, Charles: *Dictionnaire Turc-Français*: 2 cilt, Paris 1881.
- BEHRNAUER, W. F. A: *Suleiman Des Gesetzgebers (Kanuni) Tageburch Auf Seinem Feldzuge Nah Wien*: 1858, 34 ve 28 s.
- BELIN: III. Sultan Mehmet ile Doca Mario GRIMANI arasında akdedilen 1595 Ahdnamesinin Metin ve Tercümesi (*Relations diplomatiques de la République de Venise avec la Turquie*): J. As. İkinci teşrin 1. Kanun 1876, 381-424. s.
- BEREZIN: Библиотека восточных историков, *Tatar Dilinde Türk ve Moğollar Tarihi* (Şark tarihçileri kütühanesi): 2 cilt, Kazan 1851.
- BEVERIDGE, Annette Susannah: *Bâbur-nâma*: The Bâbar-Nâma...reproduced in facsimile from a Manuscript belonging to the late Sir Salar Jang of Haydarabat, Leide, Brill 1905 (Elias John Wilkinson GIBB Anısına, 1. cilt).
- BLAU, Otto: *Bosnisch-Türkisch Sprachdenkmäler*: Leipzig 1868, 316 s. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes Herausg. Von der Deutschen Morgenl.).
- BLAU, Otto: *Griechisch-Türkisch Sprachproben aus Mariupoler Handschriften*: Z. D. M. G., 28 cilt (1874), 562-575. s.
- BONELLI, Luigi ve YAZICIYAN, Lasigian: *2 Turco Parlato*: Milano, Hoepli.
- BOTHLINK, Otto: *Ueber die Sprache der Jakuten. Grammetik, Text und Wörterbuch*: Besonderer Abdruck des dritten Bandes von Dr. A. Th. V. MIDDENDORFF's Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens. Saint-Petersbourg 1851; 380, 97 ve 184 s.
- BOUDAGOF: Сравнительный словарь турецко-татарских наречий *Ruşça Türk-Tatar Lügati*: Petersburg 1869, 2 cilt, 810 ve 415 s.

¹⁶⁰⁰ Bu zat, Ahmet Rasim'in bir eserinde bahsettiği başka bir ALİ ULVI'dir. Şiirleri de vardır. Arada çocuklara dair birkaç manzume de yazmıştır. Bir mısra: *Çocuğu sevmeyen çocukluk eder.*^{AUE}

- BULGURLUZADE RIZA: *Müntahabat-ı Bedayi-i Edebiye*; Münif Paşa, Hersekli Arif Hikmet, Ziya Paşa, Kemal Bey vs. *Seçkiler*: İstanbul 1326 [1908]. 2 kısım, her biri 384 sayfa.
- CARBOGNANO, Cosimo Comidas de: *Primi Principi Della Gramatica Turca, ad uso dei Missionari Apostolaci di Constantinopoli*: Roma, 1794, 730 s.
- CASTREN, Alexander: *Versuch einer kolbalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Murdaten des Minussinchen Kreises*: Petrograd, 1857, 210 s.
- CENAP ŞAHABEDDİN: *Neşr-i Harb, Neşr-i Sulh ve Tiryaki Sözleri*: İstanbul 1334 [1915], 192 s. [Zafer Yayınları, 2005, İstanbul.]
- CROIX, Francois Petis de la: *Kırk Vezir*: Belleten baskısı, Paris 1812, 258 s.
- DERVİŞ AHMED ÂŞIKI: *Âşık Paşazâde Tarihi*: Hicri 908 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu tarihi, İstanbul 1332 hicri, 318 s.
- DIETERICI, Friedrich: *Crestomathie Ottomone*: Berlin 1854.
- DIEZ, Heinrich Friedrich Won: *Ermahnung an Istanbul oder Strafgedicht des Türkischen Dichters Uweissi...*: Berlin, 1811.
- DJOULARDIAN, Culardian: *Տառադարան Առաջին*. (Ermeni harfleriyle kayıt ve nakledilen Türkçe atasözleri dergisi), Venedik 1882, 190 s.
- DOBROLIOUBOV ve ZOLOTNITSKI: *Ознакомление с фонетикой и формами чувашского языка* (Çavuşca ses ve biçim bilgisi [bir Çuvaşca metnin tahlili]), Kazan 1879, 60 s.
- EBU-HAYYAN AL-GARNATI: *Ebü Hayyân-Kitâbu'l-İdrâk Li Lisâni'l-Etrak*: (Arapça Dil bilgisi ve Sözlük desteği: 20 Ramazan 762= 18 ikinci kanun 1313 [1895]). 1309'da Mustafa Bey tarafından İstanbul'da neşredilen; 213 s., 1892, 20 s. 326-335 Cl. Huart, ve actes du 14 Congrès International des Orientalistes, Lucien Bouvat'nın kontrandüleri (şerh ve tahlilleri).
- EBÜLGAZI BAHADIR HAN: *Abulghazi Behadür Chani Historia Mongolorum et Tataroum Casani*: 1825, Ex Universitatis Imperialis Typographeo; 215 s.
- EBÜLGAZI BAHADIR HAN: *Moğol ve Tatarların Tarihi*: Baron DESMAISONS tarafından tercüme edilen nüsha, Petersburg 1857, 2 cilt, 187 ve 174 s.
- EBÜZZİYA TEVFIK: *Ne Edat-ı Nefyi Hakkında Tettebbuat*: İstanbul, 1909, Ebüzziya matbaası.
- EBÜZZİYZADE VELİD: *Tasvir-i Efkâr*: 2807. nu., 1919.
- El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, 1640. nu (eski 920) *Tibrü'l mesbûk fi cihâd-i guzât-i Cezâir ve I mü'uk*: Cezayir gazileri ve hükümdarlarının din savaşında eri-

- tilip kalıba dökülen altın, gümüş hurdaları). 1189 [1775]'de İspanyolların Ceza-yir'e hucûmunu hikâye eden Türkçe eser).1199 [1785] kopyası.
- El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, 1719. nu (1765) '*İbretnâme, Lâmi'i*, tarafından (tamamlanmamış nüsha). XI. Asrın iyi bir neshi Türkçe yazısı; 99 yap., 15 satırlı 200 X 145 milimetre.
- El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, 732 (382). (*Hulviyyât-i şâhi*). İslam dinin 5 şartı 77 bab olarak yazılmış Türkçe eser, Ebül-Hasan İsmail bin İbrahim...ben Yaman CENDAR tarafından, Güzel yazılı, 953 Hicri (=4 Mart 1546-20 Şubat 1547) baştan başa harekeli, 318 yap.; 309 X 207 milimetre.
- El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, A. f. t. 312: *Husrevü Şirin*: Kudbeddin NİZAMİ metninin şark Türkçesine adaptasyonu (tatoikli tercümesi) 785 (=6 Mart 1382 [1962]-23 Şubat 1384 [1964]) kopyası Kıpçaklı Berekeh eliyle.
- El yazmaları, Cezayir Milli Kütüphanesi, A. f. t. 87. Aynı eserin diğer tercümesi. Bursa'da 1 Muharrem 835 (=9 Eylül 1431) Cumartesi ikmal edilmiş itinalı kopya.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, 1426 yılı yazmaları. *Tefsir-i Enfes-ül'ğevahir* (=cevhir). Türkçe Kur'an şerhi. Timurtaş oğlu Umur Bey'e ithaf edilmiştir. I, Cilt. Baştan başa harekelenmiş; Hicri 829 (19'dan 29 Nisan 1426) yılı cemâz-il âhirinin II. Onu tarihli kopya. (1198=26 ikinci teşrin 1783'ten 13 ikinci teşrin 1784 tarihinde Hanife kızı Emetullah tarafından vakfedilen). Sedd-ül Bahir camii (kitaplarından^{AUE}) 326 yap., 180 X 273 milimetrelik. Paris milli kütüphanesinde aynı eserin (955 kopya tarihli) III. cildi var. Ebül-Fazl Musa El-İzniki Hacı Halife, IV, 422'de adı geçmiştir.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, 1486. nu. (ya da 12): *Lügât-ı mirkât*: Arapça-Türkçe sözlük. 995'te kopya edilmiş; 1528. nu. (ya da 54) aynı eser.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, 1502. nu. (ya da 28): *Kânun-nâme-i Mısır*: Hicri 959 (= 29 birinci kanun 1551'den 17 birinci kanun 1552'ye kadar.).
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, A. f. t. 5, 69-89: *Melceme-i Daniyal Peygamberin Teşe'ümleri*: Hicri 879 (=18 Mayıs 1474-6 Mayıs 1475) kopyası.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, Bibliothèque publique de Rouen (Ruen umumi kütüphanesi) yazmaları, 1493 (or. 19): *Tevârih-i Âli 'Osman ve Gazevât-ı işân*: (726'dan 894'e kadar, Osmanlı tarihi, hicri 895 kopyası; 88; 204 X 140 milimetre.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, Ermenice el yazması 194. (Komancaya yakın bir lehçe ile) ve Kamienieç (Podoile) Ermeni cemaatince kullanılmak üzere tarih, vaiz ve nasihatlerden mürekkep derlemeler; XVII. asır.

- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, Londra, British Museum. Oriental: 6815. nu.: 'Omar B. Muhammed Al-Nasali Al-Manzumât Al-Hilâfiyât.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, S. t. 1207: *Hikâyet-i Salsâl gazâ-i-'Ali kerreme-l lâhu vechehu*: (73-97). İbn-i Yusuf, tarafından; tarihi, tayine muhtaç.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi, S. t. 9 (134, a 145 ve 124-126) ve S.t. 17: *Fütüvvet-nâme*: S. t. 17 el yazması 1009 (=1600) da yazılmıştır.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi: *Divân-ı Hakiki*: 15 satırlı 268 yaprakta yazma (tamamlanmamış). Kendi elimizde.
- El yazmaları, Paris Milli Kütüphanesi: *Tevarih-i fütuhât-ı huşun-ı haşin ve kilâ'i guh-temkin der vilayeti Yemen*: Sinan Paşa'nın Yemen seferi tarihi, manzum. Hicri 997 [1588]'nin basılmamış el yazması, 23 satırlı 32 yap. Kendi elimizde.
- EL-KAŞGARI, Mahmud bin El-Hussein ben Muhammed el-: *Divanü Lugati't-Türk*: (Arapça-Türkçe Sözlük, 11 cem., Ahir 446 hicride [=11 ikinci kanun 1074] ikmal edilmiş, İstanbul 1333-1335 [1915-1917]; 3 cilt, 436, 319 ve 351 s.
- ERAM GÜZELOĞLU: *Fransızca-Türkçe Yeni Mükalemler*: İstanbul, 1852, 404 s.
- FAİK REŞAD: *Külliyât-ı Letâif*: İstanbul 1328 [1910], 960 s.
- FALİF RİFİKİ ATAY: *Ateş ve Güneş*: İstanbul 1335e [1916], 182 s.
- FERİDUDDİN ATTÂR: *Tezkiratu'l Evliya*: Türkçe tercüme metni. Birçok el tarafından yazılmış epeyce itinasız kopya olup bu Hicri 826 (15 birinci kanun 1422'den 4 birinci kanun 1423'e kadar) tarihli metindir, 285 yap.
- FETH ALİ AHUNDÖF: *Temsilât* (Azerice Komediler): Tiflis 1277 [1860], 286 s. [Kısmen BARBIER de MEYNARD, CILLIERE ve BOUVAT taraflarından tercüme edilmiş.].
- FIRUZÂBÂDİ: *El-Ukyânus El-Basit Li Tercemet-il Kâmûsu'l-Muhît'nin El-Kamus el-Muhit'inin* Ahmet 'Âsım tarafından Türkçe tercümesi.
- GIBB, Elias John Wilkinson: *A History of Ottoman Poetry* (Osmanlı Şiirinin Tarihi): London, Luzac 1900-1905. 6 cilt. Containing the Turkish originals edited by Edward G. BROWNE [Osmanlı Şiiri Tarihi III-IV, Akçağ Yayınları, 2004.].
- GIESE, Friedrich von: *Der übereifrige Xodscha Nedim* [Meraki-ı Nedim Hoca]. Eine Meddah-Burleske [metin ve tercüme]: Berlin, Müller 1907, 33 ve 65 s. (Georg JACOB tarafından neşredilen Türkische Bibliothek'in 8. cildi).
- GIESE, Friedrich: *Materialen zur Kenntnis des Anatolischen Türkisch, Ehrzählungen und Lieder aus dem Vilayet Qonjah* [Almanca transkripsiyon ve tercümesiyle Türkçe metin]: Halle ve New York, Rudolf HAUPT, 1907, 126 s. (1. cilt, *Des: beiträge zum Studium der Türkischen Sprache und Literatur*).

- GLUKHAREV, Makari: *Altayca Dil Bilgisi* (Altay Murahhas heyeti azaları tarafından telif edilen, Rusça): Kazan 1869, 289 s.
- GRENARD, F.: *Çin Türkistanı Yeni Edebiyatı Örnekleri*: (Spécimens de littérature moderne du Turkestan chinois): Mart-Nisan 1899, 304-346 s.
- GRZEGORZEWSKI, Jan: *Zsidzyllatów rumelijskich...*: (Sofya'da mahfuz, Viyana muhasarası zamanına ait Türkçe resmî vesikalar, metin ve Leh diliyle tercüme).
- GUIGANOF: *Грамматика татарского языка Tatar Dil Bilgisi (Grammaire Tatar)*: Petersburg, 1801, Gülliver (Türkçe), Mahmud Nedim Efendi tercümesi, İstanbul 1289, 1.cüz, 144 s.
- GUIGANOF: *Словарь российско-татарский Rusça-Tatarca Sözlük*: Tobolsk'ta telif edilmiş, Petrograd 1804, 630 s.
- HACİBEKOV: *Arşın Mal Alan (Seyyar Basmacı)*: Azer(baycan) Türkçesiyle 4 bölümlük opera, Bakü 1917, 53 s.
- HAFİZ AHMED LÜTFİ: *Tarih-i Lutfi* (Hicri 1241 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu vakayii): İstanbul 1290 (VIII cilt, 1329'da AEDURRAHMAN ŞEREF tarafından neşredilmiştir.).
- HAFİZ REFİ: *Yunanca Dil Bilgisi*.
- HALİD ZİYA UŞAKLIGİL: *Aşk-ı Memnu*: İstanbul tarihsiz, 530 s.
- HARTMANN, Martin: *Çağatayca (Caghataisches: Die grammatik Ussi Lisâni Türki des Mehmed Sâdik)*: Heidelberg 1902, 83 s.
- HERBIN, Auguste François Julien: *Développements des principes de la langue arabe moderne*: Paris, Baudouin, 1803 (221-250 sayfalarında Doğu hüsnühattı üzerine deneme.).
- HİNDİOĞLU, Artin: *Theoretisch-pragmatische Türkische Sprachlehre für Deutsche, mit einer Auswahl der Notwendigen*: Gespräche, Leseübungen, Viyana 1829; 178 s.
- HİNDİOĞLU, Artin: *Türk Dilinin Teorik ve Uygulamalı Dil Bilgisi (Grammaire Théorique Et Pratique De La Langue Turque)*: Paris, 1834, 182 s. Yukardaki eserin tercümesi (bunda transkripsiyon daha az itinalı, metinler de yok.)
- HOUTSMA, M. Th.: *Ein alttürkisches Gedicht*: 1233 yılının bir Selçuk şiiri, XLIII c., 69-98. s., Leipzig 1889.
- HOUTSMA, M. Th.: *Ein türkisch-arabisches Glossar*: Leyde, Brill 1894. 114 ve 57 s.
- HÜSEYİN CAHİD: *Türkçe Sarf u Nahv*: İstanbul, 334 s.
- HÜSEYİN RAHİMİ GÜRPİNAR: *Metres*: İstanbul 1316 [1898], 904 s.
- HÜSEYİN RAHİMİ GÜRPİNAR: *Tesadûf*: İstanbul 1316 [1898], 667 s.

- HÜSEYİN RAHİM GÜRPINAR: *Toraman*: İstanbul 1335 [1916], 295 s.
- İZBUDAK, VELED ÇELEBİ: *Letâ'if-i Nasreddin Hoca* (Nasreddin Hoca Hikâyeleri): BEHAİ müstear adıyla VELED ÇELEBİ tarafından toplanmış, 1325 [1907], 252 s., resimli.
- KÂMİL PAŞA: *Tarih-i Siyasî Devlet-i Âliyye-i Osmâniyye* (Osmanlı imparatorluğu politika tarihi): İstanbul, 1325 [1907], 329 s.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri: *Bir Serencam*: İstanbul 1330 [1912], 277 s.
- KARAY, Refik Halid: *Kirpinin Dedikleri*: İstanbul 1920 (1326), 265 s.
- KARAY, Refik Halid: *Sakın aldanma, İnanma, Kanma*: İstanbul 1335 [1917]; 132 s.
- KATANOF, N. F.: Опыт исследования урянхайского языка *Uranha Dili Üzerindeki Tetkik Denemesi*: (Diğer Türk dilleriyle başlıca münasebetleri gösterilerek) Kazan 1903, XLII-1539-LX s.
- KATANOF, N. F.: Татарския сказания о семи спящих отроках *Yedi Uyurlar (ashab-ı keyf)'a ait Tatar Menkıbeleri* (metin, Çin Türkistanı Türkçesiyle): Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi muhtıraları, Petrograd 1893, 8 c., 224-245. s.
- KATİP ÇELEBİ (Hacı Halife): *Cihannüma*: İstanbul 1145 [1732].
- KATİP ÇELEBİ (Hacı Halife): *Tuhfetü'l- Kibâr fî Esfâr-il Bihâr*: İstanbul.
- KAZAZ: Учебник древне-еврейского языка для караимских школ (Karait mekteplerinde kullanılmak üzere İbranice el kitabı), Odesa 1869, 294 s.
- KAZEM-BEK, Mirza Aleksandr: Общая грамматика турецко-татарского языка *Türk-Tatar dillerinin Genel Dil Bilgisi*: 2. baskısı, Kazan 1846. ZENKER tarafından Almancası yayımlanmıştır: *Allgemeine Gramatik der türkisch-tatarischen Sprache*, Leipzig 1848.
- Kitâb-ı Dede Korkud, Alâ Lisânı Tâife-i Oğuzân* (Oğuz taifesi dilince Dede Korkut kitabı): İstanbul 1332 [1914], 172 s.-İslami ve milli tetkikler cemiyeti neşriyatı - Aynı eserin parçalar hâlinde bir baskısı BARTHOLD tarafından Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi muhtıralarında verilmiştir: 8 c. (1893-1894), 203-218. s.; XI. c., (1897-1898), 175-194. s.; XII. c. (1899), 037-058. s. ve XV. c. (1902-1903), 139. s. ve devamı.
- KREHL, Ludolf von: *Die Erfreuung der Geister von Omar ben-Suleiman, Türkisch und Deutsch*: Leipzig 1848 (=Nüzhât-ül-Ervah, tasavvufa dair eser); 56 ve 96 s..
- KÜNOS, Ignác: Adakale'den Türkçe Hikâyeler Materialien zur Kenntniss des Rumelichen Türkisch.-Türkische Volksmärchen aus Adakale [Almanca transkripsiyon ve tercüme metin]: Leipzig ve New York, Rudolf HAUPT 1907. -2 kısım, 265 ve 373 s. (Tome II des: Beiträge zum Studium der Türkischen Sprache und literatur).

- KÜNOS, Ignác: *Nasreddin Hoca Hikâyeleri (Naszredîn Hodsa Tréfai)*: Arap harfleriyle Türkçe metin, İzmir ağzı telaffuzuna göre Macarca çeviri yazı ve tercümesi, Budapeşte 1889, 96 ve 32 s.
- KÜNOS, Ignác: *Orta Oyunu*: (Türk halk tiyatrosu: büyücü oyunu piyesi; Arap harfli Türkçe metin, Macarca transkripsiyon ve tercüme), Budapeşte 1888, 86 ve 36 s.
- KÜNOS, Ignác: *Türkçe Parçalar ve Dil Bilgisi (Oszman TOROK Nyelvkönyv, Nyeltan, szatâr, olvasmányok)*: Budapeşte 1905, 524 ve 89 s.
- KÜNOS, Ignác: *Yarkend Lehçesiyle Metinler (Adalékok a Jarkendi (keletázsiai) törökség ismeretéhez)*: Budapeşte özel basım, 70 s. (Orta Asya ve Doğu Ucu'nun keşif ve tetkiki için milletler arası cemiyetinin Macar komitesi yayımlarından).
- KUTB: *Hüsrev ü Şirin*: Paris, Milli kütüphane, AFT., 312.
- KUUN, Géza: *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Mdaarci Venetiarum*: Budapeşte, Acad. Hung 1880, 395 s.
- LE COO, A. von: *Chuastanift ein Sündenbekerntis der manichäischen Auditores gefunden in Turfan*: Berlin 1911; 43 s. (Aus dem Anhang zu den Abhandl. Der Königl. Preuss. Akad. Der Wiss.).
- MAXIMOF: *Опытъ исследования тюрскихъ диалектовъ в Худавендгаръ и Караманин* (Hudävendigar ve Karaman lehçelerinin bir tetkik denemesi), Petrograd 1867, 98 s.
- MEHMED ÂSİM: *Karikatür*: İstanbul 1322 [1904], 186 s.
- MEHMED EFENDİ: *Sefâret-nâme*: Yaşayan şark dilleri: hususi ve kırali mektebi talebesinin okumasına mahsus Eski Türkçe metin, Paris, Firmin Didot 1841; 80 s. (1757'de Julien GALLAND tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.).
- MEHMED SALAHİ: *Kamus-i Osmanî* (Arapça ve Farsçadan alınma kelimere ait Türkçe lügat): İstanbul 1322 [1904], dört kısımlık.
- MEHMED TEVFIK: *İstanbul'da Bir Sene*: İstanbul 1299 [1882].
- MÉLAS, Léon: Bk. Γεροσιάθης
- MELIORANSKI: *Арабъ Филологъ о турецкомъ языкѣ Türkçe Hakkında Arab-Filologlar* (Arap-filolog o Turetskom Yazık): Rusçaya tercüme ve tahlil edilmiş Türkçe-Arapça dilleri, Petrograd 1900; LXXXIV, 122 ve 85 s. (Saint-Petersburg Üniversitesi şark dilleri fakültesi yayımlarından).
- MELIORANSKI: *Краткая грамматика казакъ-киргизскаго языка Kazak-Kırgızların Kısaltılmış Dil Bilgisi*: Rusça, Petrograd 1894. İki kadlık, 72 ve 92 s.
- MELIORANSKI: *Памятникъ въ честь Кюль-Тегина Kül-Tegin Âbidesi Şerefine*: Rus arkeolo-

- ji Cemiyeti şark şubesi muhtıraları, XII c. 1899, 1. s.'dan 144'e kadar.
- Menakıb-ı Gazevât-ı Seyyid Battal Gazi: Kazan 1877, On fasikülde.
- MENINSKI: *Francisci a Mesgnien Meninski, Lexicon*¹⁶⁰¹ *Turcico Arabico Persicum*: Viyana 1780, dört cilt (Thesaurus'un yeniden baskısı).
- MENINSKI: *Francisci a Mesgnien Meninski. Institutiones Linguae Turcicae*: Viyana 1756. 2 kısım 256 ve 252 s. küçük.
- MIHRI¹⁶⁰²: *Letâif-i Âsâr*: İstanbul, 1303, 48 s.
- MIZANCI MEHMET MURAD: *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*: İstanbul 1308 [1891], 420 s.
- MUHAMMED EFENDİ: *Risâle-i Birgivi*: (MEHMET BEN PİR ALI BİRGEVİ tarafından din akidele-ri) Üsküdar, 1212 (kendi el yazısına göre basılmış); 86 s. (Bu eser GARCIN de TASSY tarafından Fransızcaya tercüme edilmiştir.).
- MUHAMMED SALİH: *Şeybâni-Nâme*: MELIORANSKI'nın ölümünden sonra SAMOILOVITCH'in idaresi altındaki yayını, Perograd 1908 (Çağatayca metin, XV ve 225 s.).
- MÜLLER, F. W. K.: *Uigurica (Uygurca)*: 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen 'Goldglanz-Sûra' Berlin 1908; 60 s. (Abhandlungen des Königl. Preuss. Akademie der Wissenschaften.) *Uigurica II*, Berlin, 1912; 110 s.
- MÜTERCİM AHMED ÂSİM: *Burhân-ı Katı*: İstanbul 1214 [1799], 863 s.
- NAİMA MUSTAFA EFENDİ: *Tarih-i Naimâ. Ravzat ül-Hüseyn fi hulâsat il-Ahbar il-Hafikeyn*: İstanbul baskısı, 6 ciltlik.
- NESTOROF: *Жалоба на современность. Киргизская пьеса* (Zamaneden şikayet, Kırgız türküsü) Rus arkeoloji cemiyetinin şark şubesi muhtıraları, 1896, X. c., 83-69. s.
- NOLDEKE: *Auszüge aus Neşri's*: Geschichte des Osmanischen Hauses. Z. D. M. G., 1859, XIII c., 176-218. s. ve XV. c., 272-332. s.
- PAVET de COURTEILLE: *Histoire de la campagne de Mohacz par Kemal PAŞAZADE* (Metin ve tercüme): Paris 1859, 190 ve 165 s.
- PAVET de COURTEILLE: *Mirac-nâme (Miradj-Nâme)*: Milli kütüphanenin Uygur yazma-sına göre metin ve tercüme, Paris, Ernest Leroux (Yaşayan şark dilleri neşriya-
-
- ¹⁶⁰¹ *Lexique= lûgat* (sözlük). Bir dilin eskimiş veya az bilinen birtakım kelimeleri hakkında izahat veren lûgat ise dillik (=glossaire)dir. Bunu lûgatçe, 'kelime hazinesi (vocabulaire)' ile karıştırılmamalı.^{AUE}
- ¹⁶⁰² Asıl adı MIHRAN APIKYAN EFENDİ (Samatya 1855-İstanbul 1938) olup *mihri* adını mahlas olarak kullanmıştır.^{AB}

- tından), 1882, 72 ve 95 s.
- PAVET de COURTEILLE: *Şark Türkçesi Lügati*: Paris 1870, 562 s.
- PAVET de COURTEILLE: *Tezkere-i Evliyâ*: Milli kütüphanenin el yazması [Hicri 840=1436-1437] heliogravure basması, Paris 1890, 392 s.
- PAVET de COURTEILLE: *Tezkere-i Evliyâ*: Milli kütüphanenin el yazmasından tercüme edilmiş evliyalar ahvalinden bahseder kitap, Paris milli kütüphane, 1889, 238 s.
- PEKARSKI: *Словарь якутского языка Yakutça -Rusça Lügat*: Petrograt, I. cüz, 1907, 2. 1909, 3. cüz, 1913.
- PINAZOLA, Bernardino: *Grammatica, Dizionario e Colloqui per Imparare le Lingue Italiana, Greca-Volgera e Turca e Varia Scienze*: Edizione terza, Venezia 1801.
- PISSAREF: *Несколько слов о трезизундском диалекте* (Trabzon ağzı üzerine birkaç söz. Rus arkeoloji cemiyeti şark şubesi muhtıraları, XIII c., 1901, 173. s.'dan 201'e kadar.
- PROHLE, Wilhelm: *Karatschajische Studien*: Keleti, Szemle 1909.
- RADLOFF, Wilhelm: *Das Kutadgu Bilig des Jusuf chass-Hadschib aus Balasagun*: Metin iki kısımda Almanca çeviri yazı ve tercüme; XCIII, 252 ve 560 s.
- RADLOFF, Wilhelm: *Das Türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus... nach der Ausgabe des Grafen Kuun*: Petrograd 1887, 132 s. (Petrograd İlimler Akademisi muhtıralarından çıkarılma.)
- RADLOFF, Wilhelm: *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*: Petrograd 1895, 406 s.
- RADLOFF, Wilhelm: Neue Folge nebst einer Abhandlung von W. BARTHOLD: *Die historischen Bedeutung der alttürkischen Inschriften*: Petrograd 1895, 181 ve 36 s.
- RADLOFF, Wilhelm: *Phonetik der nördlichen Türkisprachen*: Leipzig 1882; XLV ve 316 s.
- RADLOFF, Wilhelm: *Propen der Volkslitteratur der Türkisehen Stammä*: On bir cilt, Petrograd 1885 ve sonraki yıllar.
- RADLOFF, Wilhelm: *Die Inschrift des Tonjukuk Zweite Folge* [İkinci seri^{AB}]: Fr. Hirth, Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk; W. BARTHOLD: *Die alttürkischen Inschriften und die Arabischen Quellen*: XXIV, 120, 140 ve 29 s.
- RAQUETTE, Gustaf: *Eastern Turki Grammer, Practical And Theoretical With Vocabulary*: Berlin 1913; iki kısım 73 ve 99 s. Ayrı baskısı Mittheilungen des Seminars für orientalische Sprachen, jahrgang XVI.
- RECAIZADE AHMED CEVDET: *Nevadir ül-âsar fi mütalâât il-eş'ar*: (100'den fazla divandan seçilmiş en güzel Türkçe şiirler mecmuası) [İstanbul 1288=1871.]

REŞİD PAŞA: *Asâr-ı siyâsiye*: Yeri ve tarihi gösterilmeyen alıntılar.

RONZEVALLE, Louis: *Rumeli Halk Yunanca Rumcasından Türkçeye Geçen Kelimeler* (Les Emprunts Turcs Dans le Grec Vulgaire de Roumèlie): *Journal Asiatique* 1911 (2. Semestre). Aynı basım, 1912, 178 s.

RUCIZKA-OSTOIC, Camilla: *Transcription des Türkisch-bearbeiteten Lustspieles Ajari Hamza, nach dem Moliere, schen Lutspiel: Les Fourberies de Scapin...*: Viyana, 1883, 90 s.

SADIK RIFAT PAŞA: *Müntehabât-ı Asâr*: Yeri, tarihi yok.

SEYYİD ALI REİS (veya Kâtib-i Rumi): *Mir'at-ül Memâlik*: AHMED CEVDET PAŞA tarafından neşredilen Türkçe metin, İstanbul 1313 [1895], 99 s.

SHAW, Robert Barkley: *Sketch of Turki language as spoken in Eastern Turkistan Kashgar and Yarkand*: Part I, Grammar. Calcutta, 1878, Part II, Vocabulary, 1880.

SMIRNOF, F. W. D.: *Osmanlı Seçme Eserleri Mecmuası*: Rusça, Petrograd 1903, XXV ve 391 s.

SÜLEYMAN ÇELEBİ: *Düzeltilmiş Mevlid-i Şerif*: (Kendi el yazmasına göre tashihli metin), İstanbul 1324, 31 s.

SÜLEYMAN HAKIM ATA: Petrograd Asya Müzesi, 863. nu., 1133 el yazmasına göre, *Petrograd İmparatorluk İlimler Akademisi Bülteni*, 5. seri, IX. cilt, 2. nu. [Eylül 1898], 105. s.'dan 149'a kadar.

ŞEMSEDDİN SAMİ: *Kâmûs-ı Türkî*: İstanbul 1317, İkdam matbaası, 1574 s. (Türkçe lügatların en iyisi).

TAMBURI ARUTIN: *Nadir Şah Tarihi*: Ermenice harflerle Türkçe metin. Tahmas kulu Hanın tevahiri yazılmış İstanbullu TAMBURI ARUTIN'den Osmanlı elçisi ile yolculuğunda Acemistan taraflarına. Bir alim kimsenin çahdı ve harcı ile basma olundu, Venedik 1800.

TEKEZÂDE, M. SAİD: *Durûb-ı Emsâl-i Türkiye*: İstanbul 1312 [1894], 384 s.

THOMSEN, Vilhelm: *Çözölmüş Orhon Yazıtları* (*Inscriptions de l'Orkhon déchiffrée par Vilh. THOMSEN*): 1. 2. cüzleri, Helsingfors 1894-1896, (finno-ugrien cemiyeti muhtıralarından çıkarılma).

THOMSEN, Vilhelm: *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözölmesi, Giriş Notları* (*Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de Yenisséi*): (Kral Akademisi Bülteninden çıkarılma.) Kopenhag 1894; 15 s.

THOMSEN, Vilhelm: *Türkçe* (Turcia): (Finno-ugrien cemiyeti muhtıraları XXXVII [1916].)

- THOMSEN, Vilhelm: *Uygur Dilinde Ünsüzler Sistemine Dair* (Sur le Système des Consonnes Dans la Langue Ourigure): *Keleti Szemle* 1901, 241. s.'den 259'a kadar (XI. Milletler arası orientalistler kongresine yapılan beyanat, Paris 1897.
- VAMBERY, Hermann: *Alt-Osmanische Sprachstudien* (Eski Osmanlı Dili Çalışmaları): Leyden, Brill 1901, 232 s.
- VÉLIAMINOF-ZERNOF: *Abuşka*: (Çağatay-Türkçe lügatı), Petrograd 1869.
- VIGUIER, Pierre-François: *Türk Dili Unsurları* (Éléments de la Langue Turgue): İstanbul Mart 1790, Palais de France matbaası, 462 s.
- WAHRMUND, Adolf: *Türk Dilinin Uygulamalı El kitabı* (*Praktische Grammatik der Osmanish-Türkischen sprache*): Giessen 1869, iki kısım, 428 ve 104+24 s.
- WICKERHAUSER, Moriz: *Seldschukische Verse*: Z. D. M. G., XX cilt, 1873, 574-588. s.
- YALÇIN, Hüseyin Suad: *Kirli Çamaşırlar*: 1910, Hilal Matbaası, 91 s.
- Γ. veya Γερ. = Γ εροσάης γιαυι τζοτζουχοχ χεμαλῆτιμιν βοχουατλερι: (*Kierostathés*, yani çocukluk kemaletimin vukuatları hikâyesi). Léon MÉLAS'ın kahraman Türkçesiyle yazdığı bu adda bir eserin ARISTOVULOS tarafından (Yunan harfleriyle Yunancaya) tercümesi, Atina 1867, iki kısım, 252 ve 197 s.

II: İstifade edilip de kitabımızda adı geçmeyenler

- AHMED CEVAD: *Lisan-i Osmani Sarf ve Navf*: 3. kısım, İstanbul 1328 [1910], 518 s.
- AHMED RASİM: *Amelî ve Nazarî Talim-i Lisân-ı Osmânî*: 3. baskı, İstanbul 1323 [1905], 245 s.
- FUAD EFENDİ ve CEVDET EFENDİ: *Kavâ'id-i Osmaniyye*: İstanbul 1851. Litografya baskısı.
- FUAD EFENDİ ve CEVDET EFENDİ adları altında veya AHMED CEVDET PAŞA adıyla (bazen *Kavâ'id-i Türkiye* unvanıyla) birçok defa yeniden basılmıştır. Helsingfors'ta Prof. KELLGREN tarafından Almancaya çevrilmiş ve tahlil edilmiştir. Helsingfors, 1855, 191 s. İş bu eserin sonundaki karşılık Almancalarıyla Türkçe dil bilgisi adlandırmalarına müracaat edilir.
- HÜSEYİN RAGİB: *İbtidâilerde Türkçenin Usul-i Tedrisi*: İstanbul 1332 [1914], 1. cilt, 188 s.
- MEHMED RIFAT: *Hâce-i Lisân-ı Osmani*: İstanbul 1311 [1893], 2 cilt.
- MEHMED RIFAT: *Mecâmi'ül- Edep*: İstanbul 1308 [1890].
- SALİH İHSAN: *Osmanlı Lisânı*: İstanbul 1323 [1905], 192 s.
- TAHİR KENAN: *Kavâ'id-i lisân-ı Türki*: İzmir 1309-1310 [-1891/1892], 455 s.
- ZEKİ: *İlaveli Sarf ve Nahf*: 3. sene, 2. baskı, İstanbul 1319 [1901], 331 s.

III: Dil bilgisi kitapları listesi¹⁶⁰³

- ALEXANDRIES, Demetrius: Γραμματική νραικιοτοιρικη :Viyana 1812, 158 s.
- BONELLI, Luigi: *Elementi Di Grammatica Turca Osmanlı Con Paradigmi, Crestomaniza e Glossaria*: Milano, Hoepli 1899, 193 s.
- DAL MEDICO, Moise Bey: *Méthode Theorique Et Pratique Pour L'enseignement De Langue Targue* (Türkçenin Tedrisi için Nazari ve Ameli Usul): 1 ve 2. kısım, 2. baskı, İstanbul 1908, 425 s.
- HAGOPIAN, V. H.: *Ottoman-Turkish Conversation-Grammatik, A Practical Methot of Learning The Ottoman-Turkish Language*: London 1907, XII, 492-34 s. (Methode Gaspey Otto-sauer.)
- HOLDERMANN, Jean Baptiste D.: *Grammaire Turque ou Methode Courte et Facile Pour Apprendre la Langue Turque* (Türk Dil Bilgisi veya Türkçeyi Öğrenmek için Kısa ve Kolay Usul): İstanbul 1730, 194 s.
- JAUBERT, Amédée: *Elements De La Grammaire Turque* (Türkçe Dil Bilgisinin Unsurları): Paris 1833, 376 s. (Sözlükçesi HOLDERMANN'ın dil bilgisinden alınmıştır.)
- JEHLITSCHKA, Henry: *Türkische Konversations-Grammatik*: Heidelberg 1895, 420 s. (Methode Gaspey Otto Sauer)
- KELGREN. Bk. XXVIII: FUAD EFENDİ.
- KHLORIS: Χλῶρος. Γραμματική:1887 ve 1894.
- LOUIS, Frère Eustache: *Grammaire Complate De La Langue Turque Comprenant Les Trois Éléments: Turc, Persan, Arabe* (Türkçe, Farsça, Arapçayı Kapsayan Mükemmel Türk Dili Grameri): İstanbul 1908, 425 s.- Aynı yazar müsteşar adıyla Türkçe el kitapları yazmıştır.
- MANISSADJLAN, Manisacıyan: *Lehrbuch der Modernen Osmanischen Sprache*: Stuttgart 1893 (Lehrbücher des Seminars für orientalische Sprachen in Berlin, XI.) Aynı müessesede 1917'de WEIL tarafından yazılan bir Türk dil bilgisi kitabı yayımladı (*Grammatik der Osmanisch Türkschen Sprache*).

MÜLLER, Auguste: *Türkische Grammatik mit Paradigmen, Litteratur, Chrestomathie und*

¹⁶⁰³ Bu dil bilgisi listesi tamam olmaktan uzaktır. Biz burada en önemlilerini zikretmekle yetindik. Birtakımları yukarıda adı geçen eserler listesinde önceden zikredilmişti (MENINSKI, KÜNOS, VIGUIER, KAZEM-BEK, ABDURRAHMAN EFENDİ, ADOSSIDES, CARBOGNANO, HAFIZ REFI, HINDOĞLU, HÜSEYİN CAHİD, PINAZOLA, WAHRMUND). Diğer yönden harp içinde Almanya'da neşredilen nispeten çok sayıdaki eserleri tedarik etmek bizce mümkün olmadı.^{JD}

Glossar von August Müller unter Mitwirkung von Hermann Gies: Berlin, Reuther 1889, XI, 136 s. (Porta linguarum orientalium.)

PFIZMAIER, Auguste: *Grammaire Turque Ou Developpment Séparé Et Méthodique Des Trois Genres De Styles Usites, Savoir L'arabe, Le Persan Et Le Tartare* (Türk Dil Bilgisi veya Üç Nevi Yanı Arap, Fars, Tatar Tarzının Ayrı Tafsil ve İzahı): Viyana 1847.

REDHOUSE, James W.: *Grammaire Raisonnée de la Langue Ottomane* (Osmanlıcanın Örnekli Dil Bilgisi): Paris, Gide 1846, 336 s.

WIED, Karl: *Leitchfassliche Anleitung zur Erlernung der Türkischen Sprache für den Schuld-und Selbstunterricht*: 4. baskı, Viyana ve Laypzig 184 s.

YUSUF, (R) [le P. Joseph Reali, S. J.] : *Grammaire Complete De La Langue Ottamance Comprenant Les Trois Elements Turc, Persan Et Arabe* (Türkçe, Farsça, Arapça Olarak Üç Dili Barındıran Mükemmel Dilin Dil Bilgisi): İstanbul 1892, XI ve 340 s.

NOT: Georg JACOB'un (Berlin, Mayer et MÜLLER, 1911) *Hilfsbuch für Vorlesungen über das Osmanisch-Türkische* (Türkiye Türkçesine Dair Dersler İçin Yardımcı Kitap) adlı eserinde faydalı bibliyografya bilgisi vardır.

Adlandırma kılavuzu

<i>BENZER</i> 2012	<i>ULVI</i> 1941	<i>DENY</i> 1921
abartma	sebepleme, oldurucu, yaptırım- rımı fiil	factitif
abece	aşırılık	d'amplification
acemi, yenilikçi	alfabe	l'alphabet
ad	müptedi	debutant
ad	alem ismi, ismi zat	substantif
ad tamlaması	isim	nom
ada ait	izafet ilgisi, terhib-i izâfi	rapport d'annexion
adlandırma	alemlik	substantive
ağırlaştırış	had, ıstılah	terme
ağız	ağırlaştırış	renchérissement
ağız	söylek	parler
aitlik	şive	patois
akıcı	raciiyet	-
akıcı ünsüz	kaypak	sonante
aksileşim	ünlek	sonnant
alelade	aksileşim	adversation
alışlagelmiş	alelade	ordinaire, simple
alışılmış	alışlagelmiş	habituellement
alışkanlık	menus	familier
alıştırma	itiyat	habitude
ana, birincil, esas	tbuyruğun	exercice
anlam	aslı	constitutif, principale
anlamdaş	kavram	acception
aracı	mânadaş, müradif	synonyme
araç	mutavassıt	-
ardınlaşma	aliyet	instrumental
art arda	ardınlaşma	succession

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
askılanmış	neticelenişli, ardıncalık, ardınlama, takibiye, ardınlayış	consécutif
aşağılama	askılanmış	suspensif
aşağılayıcı	tahkir	-
aşırı	kötülenik	péjoratif
atasözü	müfrit	outrancier
ayırt edilme	ata sözü	proverbe
aynı yer	ayırt edilme	différenciation
ayırılma hâli	aynı yer	ibidem
ayırım	mefûlün 'anh	l'ablatif
ayrıntı	taksim	livre
azarlama	tafsilat	détail
bağımlı	tekdir	reproche
bağımsız, tek başına	bağımlı, uymuk	subordonné
bağırtılı	müstakil	-
bağlaç	bağırtılı	exclamatif
bağlamlı cümle	bağlaç	conjonction
bağlayıcı	bağlamlı cümle	propositions relatives
bağlı	bağlayıcı	conjunctif
bakışıklı	bağlaşık	corrélatif
bakışıklık	bakışıklı	symétrique
basit sıfatlar	bakışıklık	symetrie
başlaklık	düz belgeçler	épithète simples
başlama	başlaklık	indepandance
başlangıç	başlama	initial
başlangıç noktası	başlama	initialeinitiale
başla yışlı	kalkıntı noktası	point de départ
bedel oluş	başlamalı	inchoatif
beğenme	bedel oluş	compensation

BENZER 2012	ULM 1941	DENY 1921
belirlenik	tasvîp	approbation
belirleyici	belirlenik	déterminé
belirli geçmiş	belirtken (muarriḥ), tarîḥî	déterminant
belirsiz geçmiş zaman	şühûdî mazi, muayyen mazi	passé déterminé
belirtici	gayri muayyen mazi	passé indéterminé
belirtilen	belirtici	déterminatif
belirtkin	yazım edilen	notation
belirtme	belirtkin (muarref)	déterminé
belkilik	belirleyiş	détermination
benzeşme	belkilik	probabilité
benzeşme	benzeşim, benzerlik, kıyas- lama	analogie
benzeşmezlik	gibileşme	assimilation
benzeyen	gibileşmezlik	dissimilation
biçim bilgisi	müşebbeh	-
biçim birim	sarf, aynaşımçıl	morphologique
bildirme eki	morfem	morphème
birbirinden farklı	kosaç	la copule
birleşik	fârikalı	-
birleşik sıfatlar	mürekkep	composée
birleşik, katmerli	binîşik sıfatlar, çitişik bel- geçler	épithètes complexes
birleşik, katmerli	muhtelit, karmaşık	mixte
birleşme	mürekkep, karmaşık	complexe
bitiş	karıntı	crase
bitişik	sonlama	finale
bitişik zamir	mukarin	-
bitmemişlik	muttasıl zamir	-

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
<i>bk. (bakınız)</i>	<i>mazide muzari</i>	<i>imparfait</i>
<i>boğaz sesleri</i>	<i>bak. (bakınız)</i>	<i>voir</i>
<i>boğuk</i>	<i>boğaz sesleri</i>	<i>guttural</i>
<i>boğumlanma (çıkış yeri)</i>	<i>boğuk</i>	<i>surd</i>
<i>boğumlanma noktası</i>	<i>tehecci, mahrec</i>	<i>articulation,</i>
<i>bozma</i>	<i>varıntı noktası</i>	<i>point d'aboutissement</i>
<i>bölüm</i>	<i>tahrif</i>	<i>-</i>
<i>bulunma hâli</i>	<i>bölüm</i>	<i>section</i>
<i>buyruk</i>	<i>meʿûlün fih</i>	<i>le locatif</i>
<i>cümle</i>	<i>emir</i>	<i>impératif</i>
<i>cümle</i>	<i>cümle</i>	<i>proposition</i>
<i>cümle, söz</i>	<i>cümle</i>	<i>sujet</i>
<i>cümlecik</i>	<i>kelâm</i>	<i>-</i>
<i>çağdaş</i>	<i>cümlecik</i>	<i>quasi-proposition</i>
<i>çağrılı</i>	<i>çağdaş</i>	<i>contemporain</i>
<i>çatı</i>	<i>çağrılı</i>	<i>interpellatif</i>
<i>çekim eki</i>	<i>bina</i>	<i>voix</i>
<i>çekim, ad çekimi</i>	<i>sonuçluk lâhikası</i>	<i>désinentiel</i>
<i>çekimli</i>	<i>insıraf</i>	<i>déclinable</i>
<i>çekimli</i>	<i>bükünlü</i>	<i>fléchir</i>
<i>çekimsiz</i>	<i>tasrifli</i>	<i>conjugué</i>
<i>çekince</i>	<i>insırafsız</i>	<i>indeclinable, invariable</i>
<i>çelişki</i>	<i>çekiniş ilintisi</i>	<i>réserve</i>
<i>çeşit</i>	<i>tenakuz</i>	<i>contradiction</i>
<i>çeşitli, farklı</i>	<i>nevi</i>	<i>type</i>
<i>çınlamalı</i>	<i>muhtelif</i>	<i>varié</i>
<i>çınlamalı</i>	<i>çınlak</i>	<i>sonore</i>
<i>çift çift</i>	<i>yankılı</i>	<i>sonore</i>
<i>çoğumsanık</i>	<i>çiftleşik</i>	<i>apparié</i>
<i>çokluk</i>	<i>çoğumsanık</i>	<i>augmentatif</i>

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
çözümlelişli	cem	pluriel
çukur l	çözümlelişli, tahlili	analytique
damak ardı	çukur l'	l creux
damak önü	damak ardı	postpalatale
damak zarlı	damak önü	prepalatales
daraltı	damakzarlı	vêlaire
daraltıcı, daraltık	daraltı	contraction
dayanak	daraltıcı, daraltık	restrictif
değişiti	istinat	-
değişken, değişmeli	değişiti	succédané
değişkenlik	değişir, değişimli	variable
değişme	süzümleyen	variabilité
değişmez, değişmesiz	değişim	alternation
denklik	değişmez, değişmesiz	invariable
destekleyen	muvaazi (koşutluk)	-
destekleyici	yedişleyen, nazımlık eden	gouvernant
devamı	yardımlık	subsidaire
devamlılık	mabaadi	suiv
deyim, tabir	ittırad	-
deyiş bilimi	tabir	locution
dışarlık	deyibilim	stylistique
dikey	dışarlık	-
dil bilgisi	şakuli	vertical
dil bilgisi bakımından	gramer	grammair
dilci	gramerce	grammaticalement
dilek	gramerci	grammairien
dilek-şart	uyuk (tabi)	subjonctif, subordonne
dilek-şart	istemcil	désideratif
dilek-tasarlama	temenni ve terecci	optatif de l'ancien
dipnot	temenni-inşa	optatif-subjonctif, optatif subjonctif

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
dışarası	tenbih, haşiye	note
dişileşme	dışaralı	interdentale
dişilik	dişileşme	féminin
dişliler	dişileşik (müennes)	féminin
dizin	dişliler	dentales
doğrulayıcı	göstermeç	index
dokunaklı	tekikçi	corroborative
dolaylı tümleç	dokunaklı	affectif
dolaysız tümleç	gayri sarîh meful	indirect regime
dolguluk	sarîh meful	direct regime
dönüşlü fiil	dolguluk	expletif
dudaklılar	mutavaat fiili	verbe réfléchi
durum	dudaklılar	labiales
durum	hâl	manière
durumluk	halet, tâbi	circonstanciel
düz	duramlık	circonstanciel
düz	bitaraf	neutre
düzen	düz	plat
düzendeş	tertip	-
düzendeşlik	düzendeş	coordonné
düzenleyiş	düzendeşlik	coordination, coordinative
edat edatlık	tertipleyiş	coordinatin
edilgen	ilgiç ilgiçlik	postposition, postpositive
ediş	meçhul	-
eğik	ediş	action
eğilim	mecrur	oblique
ek	temayül	tendance
ek	alâmet, lâhika, ek	suffixe

BENZER 2012	ULM 1941	DENY 1921
ek almış	eklenik	-
ek bilgi	zeyil	addenda
ek fiil	özden fiil (cevheri)	verbe substantif
eklem	eklem	suffixation
eksiklik	eksiklik	carence
eksiltili	hazifli	elliptique
eksiltilmiş	güdük (nâkıs), nakıs	défectif
eksiltilmiş	hazf ve takdir	eliptique, ellipse
en üstünlük	üstünleme	superlatif
erkek	müzekker, erleşik	masculin
erkeklik	müzekker	-
erteleme	tehir	-
eski osmanlıca	eski osmanlıca	osmanli ancien
eşit, denk	muadil	équivaloir
eşitlik edatı	teşpih edatı	-
etken fiil	malûm fiil	verbe actif
etkileyici	anlatışlı	expressif
etkili	müessir	-
ettirgen fiil	sebebleme fiil	verbe causatif
faraziyeli	faraziyeli	hypothétique
farsça	farsça	persan
farzlı, varsayımlı	farzlı	suppositif
ferdî fiil	infirat fiil	verbe individuel
fiil	fiil	verbe
fiil adı	mastar (hades) ismi, mastar	nom d'action infinitif
fiil kipleri	şahıslı fiil siygaları	formes verbales personnelles
fiil kökü	fillik kök	racine verbale
fiile ait, fiillik	fiilcil, fiillik	verbale

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
galat	galat	barbarisme
gayelik	gayelik	final
geçici	muvakkat	momentané
geçici çare	beterlik	pis aller
geçişli fiil	müteaddi, lâzım	transitif
geçişsiz fiil	gayri müteaddi (lâzım)	intransitif
gelecek	gelesi	futur
geniş zaman	muzari	aoriste
gerçekleşmek	teeyyüt	-
gereklilik,	vücûbi, gerekirlilik	nécessitatif
gerekmek	icap etmek	-
gereksiz	haşivli	pléonastique
gerileyici	gerileşik	regressif
gırtlak sesleri	boğazlı	gutturale
giriş	girim	introduction
gizli	gizli kapaklı	furtif
gizli (ünlü)	gizli (vokal)	furtif
göçüşme	aktarım	métathèse
göçüşme	aktarma	métathèse
görecelik	nisbî, bağlantılık, vaslî,	relatif
görünüş, görünüm	manzara	aspect
gövde	teme	thématique, thème
gözlem	müşahede	-
haber	ihbar, ihbariye	indicatif
hafifletilmiş	tahfifi	-
hâl	hâl	cas
hâl ve şart	hâl ve kâr	circonstancier
hareket	hareket	mouvement
harf çevirisi	harf göçümü	translitération
hatırlatma	ihtar	remarque

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
hece	seslem, hece	syllabe
heceleşme	heceleşme	articulation
iç güdü	insiyak	instinct
idgamlı	idgamlı	crase
ifade edici	ifedekâr	-
ihimali oluş, belkileniş	ihimali oluş, belkileniş	obligation
ikileme	itba ^c	hendiadyoin
ikileme (ikilik)	ikileme (tesniye)	duel
ikinci kişi	muhatab, ikinci şahıs	2. personne
ikincil	fer'i	accessoire
ikincil, yan	talî	secondaire
ikirciklik	ikircinlikk, iltibâs	ambiguïte
ikizlenik, ikizleme	teşditli, ikizlenik	gémîné
ikizlenmek	ikizlenmek	redoubler
ilerleyici	ilerleşik	progressif
ilgi eki	aidiyet sonucu	désinence du génitif
ilgi hâli	izafet	génitif
ilişiklik	ilişiklik	cohersion
ilkeme	ilkeme	primitif
imla	imlâ	écrire
incelenen, görüş	mütalea	étudié
indirmek	vardırmak	réduire
isteğe bağlı	ihtiyârî	-
istek	iltizamî (talebiye)	optatif
isteklendirme	kışkırtma	incitation
istek-tasarlama	iltizami-inşâi	optatif-subjonctif
istisna ayrışıklık	müstesna ayrışıklık, istisna	exceptionnelle, exception
iş adı	hades ismi	noms d'action
işaret sıfatı	gösterme sıfatı	adjectifs démonstratif

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
işaret zamiri	işaretlik zamir	pronoms démonstratif, démonstratifs
işlev	işlem	fonction
işteş fiil	müşareket fiili	verbe réciproque
iyelik ekleri	mülkiyet eki, mülkiyet lâhi- kaları	suffixe possessif
iyelik ilgisi	izafet mülkiyet terkibi, mülkiyet (izafet) ilgisi	rapport possessif
iyelik üçüncü kişi zamiri	irca alâmeti	l'indice de rappel indéfini
iyelik zamirleri	mülkiyet zamirleri	pronoms possessifs
izin	cevaz	licence
kabullenmeyiş	kabullenmeyiş	protestation
kadim	kadim, metrûk	archaïque
kapsam	ibham, şumul	portée
kararsız	kararsız	instable
karma	karma	mixte
karşılaştırma	kıyaslama	comparaison, comparative, comparatif
karşılık	mukabil	moyennant, compensation
katılım	katıklık, fer'ilik	accession
katmerli	katmerli	doublement
katmerli fiil	katmerli fiil	verbaux complexes
kavram	meşhum	concept
kaynaşık	mezci	apposition
kelime	kelime	mot
kelime	kelime	mot
kendisine benzetilen	müşebbehün bih	-
kesir	kesir	fraction
kınama	takbih	réprobation
kısaltılmış	kısaltılmış	abrégée
kısım	kısım	partie

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
kip, biçim, tarz	siyga, şekil, kuyum, tarz	forme, mode
kişi	şahıs	personnelle
konu	konu, farika	chapitre
koşa	koşa	hiatus
kök	cezir	racine
köken bilgisi bakımından	türembilimcil	étymologique
köken, öz	menşe	provenance
krş. (karşılaştırınız)	mk (mukayese edeniz)	cf
kural	kaide, prensip	règles
kurallı	salim	-
kuralsız	gayri kıyasî	-
küçük dil	küçükdil	uvule, luette, uvulaire
küçümsenik	küçümsenik	diminutif
mahallileştirilme, yerleştirme	mahallileştirilme, yerlikleyiş, yerlikleniş	localisation
mantiki fail	mantıkî fail	du sujet logique
meydan okuma	meydan okuyuş	défi
miktarlık	miktarlık	quantitative
modern	asrî	-
müddet	imttat	durée
mülâhaza, görüşler	mülâhaza	observation
mümkünlük	mümkünlük	potential
nesne	adlık mütemmim	complément nominale
niteleme	sûret	manière
niteleme	vasıflama	qualification
niteleme	vasıflayış	qualification
niteleme zarfı	hâl katmacı	adverbe de manière
niteliyici	vasıflayıcı	qualificatif

BENZER 2012	ULM 1941	DENY 1921
niyetli gelecek	niyetli gelesi	futur-intentionnel
niyetli gelecek	niyetli-istikbal	futur-intentionnel
niyetli görünüş	niyetli manzara	aspect intentionnel
nöbetleşme	keşiklenme, münavebe, geşiklenişler	alternance
olumsuzluk, olumsuz	nefiy, menfi	négatif
oluş	oluş	être, état
ortaklaşık	ortaklaşık	mixte
osmanlıca	şimdiki osmanlıca	l'osmandi moddern
öbek, küme	takım, öbek, zümre	groupe
öge	unsur	élément
ön sınıf	ön sınıf	classe antérieur
ön şart	ihirazi kayıt	
öncelenik	öncelenik	antérieur
önceleniş	önceleniş	priorité
öncelik	öncelik	antériorité
öncesinden ve sonrasında	siyak ve sibak	-
öncülü	mercii	antécédent
örn. (örnek)	mi. (misal)	ex.
örnek	model	modél
örnekleme, benzetim, ben- zeşmelik	örneksenim, benzeşimlik	analogique
özel	hususî	emploi
özel ad	has isim	propre
özel olarak	hususî olarak	particulièrement
özelleyiş	özelleyiş, tahsis	particulation, particularisation
özellikle	bilhassa	surtout
özerklik	başlaklık	autonomie
özet	hulâsa	résumé

BENZER 2012	ULM 1941	DENY 1921
özetlemek	hülâsa etmek	résumé
özne	yüklet, fail, mûsned-ün ileyh, yüklenge	sujet
öznel	nefsâni	subjectif
paragraf	bent	paragraphe
parantez	çift yay	parenthèses
patlayış	patlayış	explosion
payda	paylak (mahreç)	dénominateur
Pekiştirici, pekiştirme	pekiştirimci, pekiştiriş	corroboratif
pekleştirimli	pekleştirimli, pekiştirici	explétif
peltek	peltek	grasseyé
rezil etme	terzil	-
sağlam	muhkem	solide
sahiden	sahiden	réal
satır başı	fıkra	alinéa
saygı	tâzim	-
sayı	kemiyet, sayı	nombre
sayılama	sayılama	numération
sebeplik	sebeplik	cause
seçenekli	muhayyerlik	approbation
serbestlik	başlaklık	-
ses	ses	son
ses birim	fonem, seslem., ses unsurları	phonème
ses öğeleri	ses unsurları	phonème
ses rengi	ses keyfiyeti	timbre
ses telleri	ses telleri	cordes vocales
ses, ses yapıları	seslik, fonetik sistemleri	phonétiques
sesleşme	sesleşme	phonation
seyrek olarak	nadir olarak	rare

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
sıfat	katkın vâsıf, na'at, sıfat	l'adjectif, épithète
sıfat-fiil	fer'i fiil, sıfatlık siyga, fiilcil	supin, participes
sıfat-fiil	ortaç sıfatlık siyga	participe formes adjective
sıfat-fiil	sıla siygası	forme relative
sıfat-fiilimsi	ortacımsı	pro-participe
sıkıştırmak	sığıştırmak	-
sınıflama	tasnif	catégorie
sınırlama	kayıt ve şart	restriction
sınırlayıcı	kısıntılı	restrictif
sınırlayışlı	hudutlanış, sınırlanık	limitatif
sınırlı	mahdut	restreint
sıra sayı	a'dâd-i rûbîye	nombre cardinaux
sitem	sitem	reproche
soluk borusu	mizmar	
soluk verme	zefir	expiration
somut	muşahhas	concret
son	münteha	terimnaison
son ses düşmesi	güdüklenik master	infinitif apocope
sonluk	sonluk	terminaison
sonralık	sonralık	postériorité
sonuç	ardıncalık, akıbet	conséquence
sonuç	netice	corollaire
soru niteliğinde	sorumluk	interrogatif
soru, sorulu	istihfâm, sorgulu	interrogatif
söylence	söylence	dicton
söyleniş	söyleniş, telaffuz	prononciation
söz verme	vait	promise
sözcük	terim, had	terme
sözlük	kamus	dictionnaire

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
suriye	surye	syrien
süremli	süremli, istimrâri	duratif
süremlilik fiili	istimrari fiili	-
sürerlik	istimrar	fréquentatif
sütun	kulacı	colonne
şart	şartıye	conditionnel
şarta bağlı bitmemişlik	şartlı mazi hikâyesi	imparfait du conditionnel
şaşırs	şaşırs	surprise
şema	şema	schéma
şimdiki geniş zaman	hâl-muzari	present aoriste
şimdiki zaman	hâl	présent
şüphe kipliği, rivâyet	rivayetli muzari, rivâyet	dubitatif, dubitative
taban	taban	base
tablo	cetvel, levha	tableau
takılmış	takılmış	prothetique
takma ünlü	takma ünlü	prothétique
tamamlayıcı	mütemmim	-
tamlayan	muzâfun ileyh	-
tanımlık edatı	harfi tarif, marife edatı	l'article défini
tarif edici	tarif edici	indéfini
tasarlama	inşai	subjonctif
tasdik edilmiş	musaddak	-
taslak	taslak	schéma
tavırlık işaret zarfları	tavırlık işaret katmaçları	adverbes démonstratifs de manière
teğmen	sâni mülazım	-
tehdit etme	ürkütüş	menace
tek düze	mutarrit	-
tek heceli	tek heceli	monosyllabes
tekerleme	tekerleme	roulé

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
teklik	müfret	singulier
tekrarlı	tekrarlı	itératif
telafluz	telafluz	prononcee
teori, kuram	nazariye	théorie
teslimiyet ve rıza	teslimiyet ve rıza	resignation
tezlik fiili	ta'cil 'hâtif' fiili	verbe hâtif
tezlik fiili	ta'cil fiili	-
tıkanıklık	tıkanıklık	occlusion
tipik	örneklik	typique
titrek	titrek	vibrante
titreşim	tepsirme	vibration
topluluk	topluluk	collectif
tuhaf	tuhaf	curieux
tumturaklı	tumturaklı	les emphatiques
tümleç	mef'ul	compléments
tümleç	tümleç-mefüller	les compléments-régimes
tümleyen nesne	tümleyen nesne	complément régime
tür	makule, mahiyet	genre, nature
türemli fiil	türemli fiil	verbe dérivé
türemsiz	türemsiz	non dérivé
türetme eki, çekim eki	münteha (sonuç), türeme eki	désinence
türk lehçeleri	türk lehçeleri	dialectes turcs
türkçe	öz türkçe	turc
türkçe	türkçe	turque
türkiye	türkiye	turkuie
ulandığı	vasledildiği	-
uyarı	tenbih hamış	nota
uydurma	kitapça	livresque
uydurma	uydurma	fictive

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
uygun	ilgin	correspondance
uygunlaşık	uygunlaşık	concordant
uygunluk	uyarlık, mutabakat	conformité
uymaç, uymaca (ekleme),	uymaç, uymaca	enclitique
uymazlık	uymazlık	contradiction
uyum	değiş tokuş, aheng	mutations
uyum göstermek	ramolmak	-
uzatma	uzunlama	prolongation
uzatmalı	uzantılı, uzanım	allongement
üçüncü kişi	gaip (yitkin) 3 üncü kişi	troisième du pluriel
üleşme	üleşme	distribution
üleştirme sayı	paylı (üleşimli) sayı, aʿdād-i tevzîʿiye	distributif
ünlem	nida	interjection
ünlemeç (nidalık) hâli	münâdâ	vocatif
ünlemlik	nidalık	exclamatif
ünlü	vokal	voyelle
ünlü düşümü	vokal düşümü	syncope
ünlüsüz	sükûnlu	-
ünsüz	konson	consonnes
ünsüz tekrarı	sesdeş	allitération
üstünlük	tafdil	élatif
vs.	vs.	etc.
vurgu	vurgu	accent tonique
vurgulama	vurgulama	accentuation
yaklaşma fiil	mukarebe fiili	verbe approximatif
yaklaşma fiili	mukarebe fiili	-
yalın hâl	mücerret hâli, mücerret hâleti	cas absolu
yalın, salt	mutlak, saltık, mücerret	absolu

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
yan	uyruk	-
yan yana gelme	yandaşlık	juxtaposition
yanaşmalık	yanaşmalık	appositionnel
yankı	akis	repercussion
yanlama, yanlak	yanlama, yanlak	latéral
yansıma kelime	sesad, taklidi ses	onomatopée,
yap. (yaprak)	yaprak	fol. (folio)
yapılanma	yapılanma	construction
yapım eki	özgelemeç	modificateur
yapım eki	türeme eki, türemlik	derivation, dérivatif
yardımcı	ârizî	auxiliaire
yardımcı	sığınık	auxiliaire
yardımcı fiil	yardımcı fiil	l'auxiliaire
yardımcı fiil	yerindelik fiili	verbes périphrastique, forme périphrastique
yardımcı ünlü	duraksız ünlü	-
yarı cümle	yarı-cümle	pro-positions
yarı ünlü	yeleşik, yerleşme	mouillé, mouillure
yatay	ufkî	horizontal
yayın	neşir	-
yazı	hattî	écrire
yazı çevirisi	yazı göçürme	-
yazım	kayıt ve tersimi, yazım	notation
yazım tekniği	yazılama (terkim)	numération écrite
yeni kelimeler	yenimsenikler	néologismes
yenimsek	yenimsek	novateurs
yer (zarfı)	yerlik	lieue
yer değiştirme	becayış	mutation
yer durum tümleci	yerlik durum tümleci	complement circonstanciel de lieue
yer zarfı	mekân katmacı	adverbes de lieu

BENZER 2012	ULVI 1941	DENY 1921
yerine geçme, yerine geçiş	yerine geçme, yerine geçiş	remplacement
yerine gelirlik, yerine geçiş	yerine gelirlik, yerine geçiş, taviziye	substitutif
yerini tutucu	ödekleyici	compensant
yeterlilik fiili	iktidarlı (imkânlı), iktidârî fiili	verbe possible
yetersizlik fiili	menfi iktidarlı fiil	verbe impossible
yoğun, pekiştirme	pekişik, gürleştirici	intensif
yön	doğruluş	direction
yöneliş, yönelme	yöneliş, yönelme	orientation
yönelme hâli	mev'ûlün ileyh	le datif
yüklem	haber, savlık, yüklem, müsned	prédicat
yükleme hâli	mev'ûlün bih	l'accusatif
yüzyıl	asır	siècle
zaman zarfları	zaman katmacı	adverbes de temps
zamanelik	zamanelik	actuel
zamir	zamir	pronom
zamirlik	zamirlik	pronominal
zamirlik ek	zamirlik ek	suffixes pronominaux
zarf	katkın, katmaç	adverbe
zarf-fiil	ulak	gérondif
zarf-fiillik	ulaklık	gérondive
zarflık	katmaçlık	adverbiale
zayıflamış	arıklanış	affaiblissement
zıt anlam	tersad	antonyme
zincirleme	zincirleme	période
zorlanış	zorlanış	l'obligation

TÜRK DİL BİLGİSİ

Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği

JEAN DENY

Türkçe üzerine Türk ve yabancı birçok yazar tarafından dil bilgisi kitabı yazılmış ve yazılmaktadır. Özellikle Türkçenin kuralları ve işleyiş mantığı, her zaman yabancı dil uzmanlarında hayranlık uyandırmıştır. Yabancı dil uzmanlarının bu hayranlığı Türkçenin hem bir yabancı gözüyle incelenmesini hem de başka diller ile karşılaştırılmasını sağlamıştır. Bu araştırmalar yalnızca yabancı dil uzmanları için değil, aynı zamanda kendi ana dili üzerine çalışan dil uzmanları için de bir zenginlik olmuştur.

Balık, içinde olduğu denizin farkında olmaz imiş. DENY'nin bu çalışması bazen bir Türk'ün kendi dilini kullanırken farkına varmadığı ayrımları bazen de notlamaya gerek duyulmayan bir yöredeki deyim ve atasözlerini bulma imkânı vermiştir. Bu yönüyle kitap yalnızca bir dil bilgisi kitabı niteliği taşımayıp aynı zamanda bir kültür aktarıcısı olmuştur. İçindeki bilgiler bugün de geçerli olmakla birlikte verilen örneklerde dönemin ses değişimleri bire bir korunmuş ve böylece o dönemin telaffuz özelliklerinin de tanınması ve bilinmesinin sağlanması düşünülmüştür. Bununla birlikte bu kitap hem konuları işleyiş sırası hem de içerik bilgisi olarak Türk dil bilgisi yazarlığının oluşmasında bir başlangıç olmuştur.

Bu kitabı okurken yalnızca bir yabancıнын gözüyle Türkçeye bakma imkânı bulmayacak aynı zamanda eleştirileri ile kitabın her yerinde varlığını hissettiren ve çeviri esnasında Jean DENY ile bir araya gelmiş olan Ali Ulvi ELÖVE'yi de tanıma imkânı bulacaksınız.

www.kabalci.com.tr

ISBN 978-975-997-201-1

9

789759 972011

www.kabalcıyayinevi.com

